EKONOMINIŲ MOKSLŲ BIBLIOTEKA
Nr. 11
Red. *A. Janulaitis*

Charles Gide et Charles Rist, Histoire des doctrines économiques depuis les physiocrates jusq'à nos jours

CHARLES GIDE IR CHARLES RIST

Collège de France professorius | Paryžiaus universiteto Teisių Fakulteto professorius

EKONOMINIŲ TEORIJŲ ISTORIJA

NUO FIZIOKRATŲ LIGI MŪSŲ LAIKŲ

Vertė *Dr. J. Pajaujis*

VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETO TEISIŲ FAKULTETO LEIDINYS
KAUNAS 1932

Šis veikalas yra išverstas į rusų, vokiečių, anglų, čekų, lenkų, serbų ir ispanų kalbas.

Į lietuvių kalbą versta pagal penktąjį prancūzų leidimą 1926 m. (perspausdintą 1929 m.)

Akc. „Varpo" B-vės spaustuvė, Kaunas, Gedimino g-vė Nr. 38. Tel. 30-23.

Prakalba prie pirmojo leidimo.

Teorijų istorijai ekonominiame moksle Prancūzijoj skiriama daugiau vietos, negu bet kurioj kitoj šaly. Kiekviename Teisių Fakultete ji turi specialinę katedrą; ekonomijos doktoratui reikia laikyti atskiras kvotimas iš teorijų istorijos, o taip pat ir konkursui į ekonominių mokslų *agrégé* reikia patiekti rašto darbas iš šios srities. Sorbonoje, kur yra tik viena ekonominių mokslų katedra, ji pavesta teorijų istorijai, lygiai kaip ir neseniai įkurtoje *Ecole des Hautes Etudes*.

Gali atrodyti, kad čia tai idėjų istorijai jau ir perdaug reikšmės dedama, ypač jei pastebėsime, kad pati ū k i o istorija, tai yra, institucijų ir faktų istorija, visuose Prancūzų universitetuose neturi nė vienos katedros. Tie, kurie taria prancūzus esant iš prigimimo linkusius į ideologiją, netruks ir čia įžiūrėti to, greičiau nelemto, palinkimo apraišką.

Kituose kraštuose yra kitaip. Ten pirma vieta skiriama ne idėjų, o faktų istorijai. Visiems tiems, kurie laikosi istorinės mokyklos, ar juoba istorinio materializmo, doktrinos ir sistemos atrodo tik ekonominių aplinkybių atspindys; delto pastarosios ir svarbu visų pirma studijuoti. Ne be pagrindo tariama, kad nuosavybės ar darbo mokesčio evoliucijos istorija yra kur kas labiau pamokoma, negu teoretiniai ginčai apie nuosavybės teisės esmę ar „darbo mokesčio fondo“ dėsnį.

Bet mums atrodo, kad čia vėlgi kiek perdedama, nors ir iš kito galo. Žinoma, ekonominė aplinka neabejotinai daro itakos ekonomistui, net ir abstraktiškiausiam, nes ji tiekia medžiagos jo samprotavimams ir loginėms konstrukcijoms. Juk ne kas kita, kaip patys faktai vienu metu iškelia tam tikras problemas, kurias teoretikas turi išspręsti, o kitu metu vėl verčia jas išnykti iš akiračio; štai delko tos problemos keičiasi sulig epochomis. Nėra abejojimo, kad visai ypatinga Anglijos ekonominė būklė 19-to šimtmečio pradžioje kaip tik nukreipė Ricardo mintį į žemės rentos ir banknotų emisijos klausimus. Be mašinizmo

gadynės, be stambiosios industrijos ir be proletariato paralelės išrutulos, be dažnų krizių — tikriausiai nebūtų atsiradusios tokio Sismondi'o, ar tokio Karolio Marks'o doktrinos. Jei, pagaliau, šiandien monopolių teorija vis labiau traukia ekonomistų dėmesį, tai reikia manyti, jog ir čia ne be įtakos yra išsiplėtimas trustų bei kapitalo sindikatų, kurie po mūsų akimis išugdo vis tankesnių ir galingesnių monopolių.

Tačiau, kad ir sutinkant su tuo, reikia vis delto pripažinti, jog vienų faktų nepakanka, norint išaiškinti atsiradimą tų ar kitų idėjų, netgi socialinės politikos idėjų, o juoba grynai mokslinės interpretacijos minčių. Iš tikrųjų, jei idėjas nulemtų vien tik laikas ir aplinka, tai kaip beišaiškinti, kad tuo pat metu ir toje pat aplinkoje randasi sykiu ne tik skirtingų, bet ir griežtai priešingų doktrinų, kaip štai J. B. Say'o ir Sismondi'o, Schultze-Delitzsch'o ir Marks'o, Francis Walker'io ir Henry George? Su kokiomis istorinėmis aplinkybėmis galima būtų rišti Cournot matematinės metodės atsiradimas Prancūzijoje arba „paskutiniojo naudingumo“ teorijos atradimas vienu metu trijuose ar keturiuose kraštuose?

Štai delko, nereikalaudami teorijų istorijai jokios pirmenybės, — ir netgi, kaip jau sakėme, apgailestaudami, kad faktų istorija Prancūzijoje perdaug apleista, — mes tereikalaujame jai teisės konstituotis atskiru mokslu. Delto ir šioje knygoje mes kalbėsime apie faktų istoriją tik tiek, kiek ji mums atrodo būtinai įsidėmėtina, norint suprasti tos ar kitos idėjos iškilimą ar sunykimą, nepaprastą jos švytėjimą tam tikru metu, kurs mums šiandien, iš tolo žiūrint, rodosi kartais nesuprantamas.

Prisiminsime faktų istoriją dar ir ten, kur jie atrodo susiję su teorijomis ne kaip jų priežastys, o kaip jų padariniai. Nes, — nežiūrint į skepticizmą tokio štai Cournot, kurs tvirtina, kad ekonomistai turi nė kiek nedidesnės įtakos gyvenimo įvykių eigai, kaip gramatikininkai kalbos evoliucijai, — mums vis tik atrodo vargu beginčytina, pavyzdžiui, Mančesterio mokyklos įtaka 1860 m. prekybos sutartims, arba valstybinio socializmo įtaka šiandieninei darbininkų apsaugos įstatymdavybei.

*
* *

Negalimas daiktas suimti į vieną tomą visa ekonominių doktrinų istorija; šios knygos autoriai nė nesikesino to padaryti. Norėdami išdėstyti, kad ir tik suglaustai, visa, kas būtinai žinotina, jie turėjo nuo daug ko ir atsisakyti.

Pirmiausia atidėjome į šalį visus pirmatakus, pradėdami savo istoriją nuo 18-šimtmečio galo. Žinoma, ekonomijos mokslo pradžia siekia daug toliau į praeitį; bet didžioji ekonominės minties srovė, tai, kas vadinama didžiosiomis „mokyklomis", pradedant tipinėmis individualizmo ir socializmo doktrinomis, iš tikrųjų radosi tik 19-to šimtmečio eigoje[1]. Pagaliau, jei skaitytojui labai rūpėtų, tai jis lengvai gali šią spragą užpildyti. Kaip tik ši teorijų istorijos dalis yra nuodugniausiai išgvildenta jau anksčiau išėjusiose knygose: senovės laikai Espinas ir Souchon'o veikaluose, viduramžiai ir ligi 18-to šimtmečio — Dubois, Rambaud, Ashley, Ingram'o Hector Denis'o, Brants'o, Cossa [Lietuvių kalbon yra išverstas viens geriausių veikalų iš ekonominių teorijų istorijos ligi Smitho: A. Oncken, Politinės ekonomijos istorija] — tuo tarpu kai naujausių laikų teorijos ligi šiol, palyginti, maža nagrinėta.

Turėjome čia apsiriboti ne tik laiko, bet ir kraštų atžvilgiu. Tebūnie mums atleista, jei mes, rašydami visų pirma prancūzų studentams, gal neproporcionaliai daug vietos paskyrėme prancūzų teorijoms. Pagaliau, kiekvienas autorius tai daro savajam kraštui ir visai teisingai, nes skaitytojai pirmiausia turi patirti tai, kas juos arčiausiai liečia. Vis delto mes stengėmės palikti Anglijai ir Vokietijai tą didžiąją vietą, kuri joms pridera, nors štai Vokietijos atveju mes ir vėlgi turėjome daug ką išleisti. Kitų kraštų ekonomistų, apie kuriuos mes, deja, perdaug dažnai turėjome nutylėti, arba galėjome suminėti tik atsitiktinai, kalbėdami apie tas teorijas, kurias jie atžymėjo savo vardu, — prašome dėliai tų spragų netaryti mus nenorėjus pripažinti tų kraštų nuopelnų ekonomijos mokslui, ypač Italijos nuo pat pirmųjų dienų ir Jungtinių Valstybių nuo pereito šimtmečio pabaigos.

Net ir aprėžus taip mūsų studijų sritį, ji buvo vis dar perplati, kad galima būtų suimti visa į vieną tomą, ir reikėjo daryti atranka. Mes stengėmės koncentruoti dėstymą juo mažesniame skaičiuje vardų ir teorijų, kad šias galėtume juo geriau nušviesti. Mes nesiėmėme parašyti pilną ir smulkią istoriją, o

[1] Viename straipsny apie ekonominių teorijų dėstymą („Revue de l'Enseignement" iš 1900 m. kovo 15 d.) Deschamps, ekonominių doktrinų istorijos profesorius Paryžiaus universitete, nors ir apgailestaudamas, kad nesugebėta iš senovės ir vidurinių amžių istorijos išvesti „tų nuostabių ekonominių pamokymų, kurie ten galima rasti", vis delto pareiškia, jog „mokslo istorijoje mums nėra reikalo siektis atgal toliau užu fiziokratų".

tikriau, norėjome apmesti eilę vaizdų, atitinkančių įžymius teorijų istorijos laikotarpius.

Žinoma, tokioje atrankoje visados bus daugiau ar mažiau nuožiūros. Kaip išrinkti tipingiausias kiekvienos doktrinos atstovas? Tokiame moksle, kaip politinė ekonomija, kur autoriai dažnai nežinodavo vienas kito, neretai pasitaiko, kad jie kartoja tą patį dalyką ir nelengva atsekti, kam čia priklauso pirmenybė. Bet jei sunku patirti, kada ta ar kita doktrina yra pasirodžiusi pirmą kartą, tai iš antros pusės, gana lengva konstatuoti, kuriuo metu ji yra patraukusi į save dėmesį ir įėjusi į tarpą mokomųjų ar bent diskutuojamųjų tiesų. To mes čia ir žiūrėjome. O del tų autorių, kuriems čia pritrūko vietos, nors gal būt, jie ir verti iškelti į pirmą eilę, jie vis tik nebus tuo perdaug nuskriausti, nes šiandien pirmatakai madoje: nemaža parašyta knygų, kuriose stengiamasi atrasti ekonomijos mokslo *poetae minores* ir atitaisyti jų naudai istorijos sprendimus, retai kada nešališkus.

Mums teko rinktis ne tik autoriai, bet ir teorijos. Tas pasirinkimas, žinoma, nė kiek neturi normatyvinio pobūdžio ta prasme, kad mes visai nesiimame vienų teorijų teikti, o kitų peikti pagal kurį nors dorovės ar socialinio naudingumo kriterijų; pasirenkam jas netgi ne pagal tiesos kriterijų, nes mes anaiptol nesutinkame su J.-B. Say, kad klaidų istorija nenaudinga[1]. Mes greičiau galėtume pritarti šiai giliai Condillac'o pastabai: „Kiekvienam, kurs pats nori pažangėti, ieškodamas tiesos, yra itin svarbu pažinti paklaidos tų, kurie tarėsi praskynę jam kelią“. Mes žinome, jog paklaidų studijavimas yra vaisingas, jei netgi iš jų nieko daugiau negalima paimti, kaip tik išganingas perspėjimas vengti jų ateity, o juo labiau, jei tai teisinga, ką sako Herbert'as Spencer'is, transpozuodamas vieną Šekspyro sakinį, kad kiekvienoj klaidoj yra krislelis tiesos. Pagaliau, kiekvieną doktriną tegalima įsidėmėti ir pamėgti tik tada, kai žinai jos istoriją, kai pats perėjai tuos pačius kelius, kuriais klaidžiojo tie, kurie ją atrado ir

---

[1] „Kokia nauda būtų rinkti juokingas nuomones, pasmerktas, ir tai teisingai pasmerktas teorijas? Ir bergždžia ir nuostabu būtų jas iškasinėti. Delto mokslo istorija darosi vis trumpesnė, juo mokslas tobulėja, nes, anot labai teisingos Alembert's pastabos, juo daugiau šviesos surenkama apie kokį nors dalyką, juo mažiau bepaisoma klaidingų ar abejotinų nuomonių, kurios buvo apie tai reiškiamos. Klaidos juk nesvarbu pažinti, bet svarbu jos užmiršti“ („Traité pratique, II t. 540 p.).

mums paliko. Tokia tiesa, kuri tarytum iš dangaus nukrito, visai nežinant, kokiu vargu ji buvo įgyta, yra lyg tas be darbo laimėtas pinigas: iš jo neesti jokios naudos.

Bet vis tik mes turėjome neužmiršti, kad ši knyga skiriama daugiausia studentams, ir delto pravartu jiems nurodyti, kas vienai ar kitai teorijai prikiština mokslinės kritikos atžvilgiu — ar tai loginės klaidos, ar netikslus faktų stebėjimas. Bet mes stengėmės aprėžti savo komentarus ligi minimumo, ne tiktai nenorėdami perdaug išplėsti šios knygos, bet ir del to, kad skaitytojams visų pirma svarbu ne mūsų nuomonė, o pačių teorijų autorių, kuriuos mes jiems vaizduojame. Delto mes kur tik galėdami leidome kalbėti patiems autoriams ir tam reikalui nevengėme įdėti kad ir daugiau citatų.

Ypačiai mums rūpėjo iškelti aikštėn tos teorijos, visvien, teisingos ar klaidingos, kurios daugiausiai prisidėjo prie šiandieninių idėjų susidarymo ir yra tiesioginiai su jomis susijusios. Kaip, kur, kieno buvo formuluoti tie dėsniai, kurie sudaro laikinį ar galutinį rentinį ekonomikos mokslo, kaip jis šiandien dėstomas — štai šio veikalo planas. Mes netgi tarėme būsiant naudinga įtraukti čion kai kurias doktrinas, neįeinančias į tikrosios politinės ekonomijos sritį, kurios betgi yra padariusios didelės įtakos mokslui, įstatymų leidimui ar idėjų sąjūdžiui, kaip štai socialinė krikščionybė, solidarizmas ar anarchizmas. Ir jei mums nebūtų atrodę verčiau palikti oficialiai pripažintas šios mokslo šakos vardas, tai tikrasai šios knygos pavadinimas būtų turėjęs būti: „D a b a r t i n i ų ekonominių teorijų kilmė ir evoliucija“.

*
* *

Teorijų istorijos planas yra kėblus dalykas. Kadangi čia rašoma istorija, tai, šiaip ar taip, reikia sekti maždaug chronologine tvarka; bet tai galima daryti dviem būdais: arba suimant visas to laikotarpio teorijas, arba suskirstant jas į tiek atskirų istorijų, kiek yra „mokyklų“. Pirmuoju atveju tektų dėstyti viename skyriuje drauge visos teorijos, ir čia būtų pavojaus, kad kiekvienos iš jų beliks tik labai neaiškus vaizdas. Antrasis būdas tuo blogas, kad tada bendroji istorija būtų suskaldyta į atskiras monografijas ir tuo pat išleistas iš akių tas būtinasai sąryšis, kurs kiekvienu laikotarpiu riša giminingas ar net ir priešingas doktrinas. Mes bandėme išvengti abiejų metodžių blogumų ir sujungti jų gerąsias puses, grupuodami atskiras

teorijas pagal jų gimininguma ir vaizduodami jas istorine tvarka, žiūrint jų atsiradimo. Ir tai dar mes čia jas klasifikuojame ne būtinai pagal jų gimimo datą, o tikriau pagal subrendimo metą. Kiekvienos teorijos išrutuloje būtinai yra kulminacinis punktas: tuos štai punktus mes ir stengiamės apibūdinti, skirdami kiekvienam iš jų tam tikrą skyrių. Beje, mes nevengėme ir užbėgti už akių chronologinei tvarkai tais atvejais, kada mums tai atrodė reikalinga dėstymo aiškumui. Štai tad šios knygos planas:

I-as laikotarpis: 18-to šimtmečio galas ir 19-tojo pradžia. Įkūrėjai, politinės ekonomijos klasikai: pirmiausia fiziokratai, Adomas Smith'as, J.-B. Say, paskum tie autoriai, kurie savo neramiais pranašavimais sudrumsčia didingąjį naturalinės santvarkos vaizdą — Malthus ir Ricardo.

II-as laikotarpis: Pirmoji 19-to šimtmečio pusė. Priešininkai, visi tie, kurie ginčijo ir griovė pirmatakų nustatytus principus; juos mes sugrupavome į penkis skyrius aplink Sismondį, Saint-Simon'ą, socialistus asocionistus, Proudhon'ą ir List'ą.

III laikotarpis: 19-to šimtmečio vidurys. Liberalinės mokyklos apogėjus: ji viešpatauja, atrėmusi ir nugalėjusi visus priešininkų antpuolius, kad ir padariusi berods kai kurių nuolaidų; didieji jos dėsniai galutinai formuluojami tuo pat metu, nors ir gana skirtingu pavidalu: Anglijoj Stuart'o Mill'io — *Principles* ir Prancūzijoje Bastiat'o — *Harmonies*.

IV laikotarpis: Antroji 19-to šimtmečio pusė. Atskalūnai. Tos atskalos eina keturiomis skirtingomis linkmėmis: metodės atžvilgiu — istorinė mokykla; socialinės politikos atžvilgiu — valstybinis socializmas; mokslinės koncepcijos atžvilgiu — marksizmas; etinio pamatavimo atžvilgiu — socialinė krikščionybė.

V laikotarpis: 19-to šimtmečio galas ir 20-tojo pradžia. Pastarųjų laikų teorijos, kur mes sutinkame jau pažįstamas teorijas, bet pakeistas ar iškreiptas, kaip norite: hedonistines ir žemės rentos teorijas, kurios tėra tik savotiškai reviduotos klasikinės doktrinos; solidarizmą, kurs mėgina pratiesti tiltą tarp individualizmo ir socializmo; pagaliau, anarchizmą, kurs yra ne kas kita, kaip desperatiškai kraštutinis liberalizmas.

Ši sukcesyvinė eilė anaiptol betgi dar nereiškia, kad paskesnės teorijos būtų išstūmusios ar nustelbusios pirmesniąsias. Pavyzdžiui, istorinės mokyklos atsiradimas 19-to šimtmečio vidury sutampa su nauju liberalinės mokyklos ir optimizmo atgi-

jimu. O neo-liberalizmas ir Austrų mokykla išsiplėtė tuo pat metu, kaip ir intervencionizmas bei kolektyvizmas.

Bet vis delto šioje evoliucijoje pastebėtinas tam tikras ritminis svyravimas: teorija, kurią galime pavadinti klasikine, iškyla pirmutinė, paskum nustelbiama daugiau ar mažiau socialistinių teorijų, bet vėliau atgyja vėl naujomis formomis. Tačiau nereikia vėl gi susimasinti įžiūrėt čia vien tik prieplūdį ir nuoslūgį, svyravimą, panašų į tą, kurs parlamentarinėje santvarkoje iškelia valdžion čia vieną, čia antrą iš dviejų didžiųjų partijų. Jei tokios pat rūšies kitimai vyksta teorijų istorijoje, tai tuo ne tiek yra dėtos pačios teorijos, kiek visuomenės opinijos palankumas, kurs iš tikrųjų nuolat krypsta ten, kur vėjas pučia.

Teorijos ir sistemos tačiau turi savąjį gyvenimą, kurs nepareina vien tik nuo mados. Jos kartais eina gretimais keliais ir taikingai pasidalina dvasios viešpatijos sritis, kartais audringai susikerta. Galimas daiktas, kad šitam susikirtime viena kuri teorija bus nugalėta ir išnyks. Bet dažnai atsitinka taip, kad jos pagaliau susitaiko ir susilieja į vieną aukštesnės lyties doktriną. Gali netgi būti ir taip, kad ta ar kita doktrina, kuri jau atrodė mirusi, atgyja dar gajesnė, negu kada nors.

* * *

Teorijų istorijos bibliografija yra didžiulė. Nekalbant jau apie bendrąsias istorijas, kurių yra nemaža, apie tam tikrus skyrius visuose politinės ekonomijos vadovėliuose ir nesuskaitomą daugybę straipsnių žurnaluose, — nėra nė vieno, kad ir mažiausiai žinomo rašytojo, apie kurį nebūtų parašyta viena ar keleta monografijų. Panorėję suminėti visus tuos raštus, mes būtume be galo išplėtę šį veikalą ir vis tik nebūtume įstengę suimti čion visos medžiagos. Delto mes turėjome apsiriboti, nurodydami pirmiausia, žinoma, veikalus tų autorių, kurie yra šios istorijos veikėjai. Jų komentatorius ir kritikus mes cituojame tik tada, kai skoliname tiesiogiai iš jų bet kurį išsireiškimą ar mintį, arba kai tas reikalinga, kad skaitytojas norėdamas galėtų papildyti mūsų dėstymo spragas. Ir taip jau pasidaro nemaža vardų, kaip bus matyt išnašose. Bet, kad ir norakiai palikdami mūsų bibliografiją nepilną, mes vis delto jaučiame priedermę pat pradžioje šios knygos išreikšti padėką visiems tiems, — o jų yra nemaža, — kurie, praėję prieš mus tą patį kelią, palengvino mūsų uždavinį ir delto gali iš dalies laikyti save šios knygos

bendradarbiais. Jie, tikimės, pamatys, kad mes jų nei užmiršome, nei paniekėme.

Bendrasai šios knygos paruošimas ir peržiūrėjimas yra kolektyvus abiejų pasirašiusiųjų autorių darbas, bet jie pasidalino atskirų skyrių redagavimą. Žemiau, turinio santraukoje, prie kiekvieno skyriaus pažymėtas vardas to autoriaus, katram tas skyrius priklauso.

Autoriai nemanė, kad mokslinis bendradarbiavimas, rašant idėjų istoriją, būtinai reikalautų visiško nuomonių vienodumo visais klausimais, kurie jiems teko nagrinėti. Ypačiai ekonominės ar socialinės politikos idėjų atžvilgiu jie pasiliko visišką nepriklausomybę. Rezervai ar pritarimas, kurį jie reiškia vienai ar kitai idėjai, turi tad būti laikomi asmenine nuomone autoriaus, pasirašiusio tą skyrių.

Charles Gide. — Charles Rist.

Pastaba prie penktojo leidimo.

Šis penktasai leidimas maža kuo tesiskira nuo trečiojo, išėjusio 1920 m.; nebent tik formos atžvilgiu padaryta kai kuriuose skyriuose gana daug pakeitimų. Tačiau pastarųjų metų didieji įvykiai net ir ekonominėms doktrinoms padarė įtakos, kurios negalime išleisti iš akių. Pridygo įvairiausių teorijų apie ekonomines karo priežastis, visur atgijo senosios nominalistinės pažiūros į pinigus; ekonominė valstybės veikla vienur iškelta į padanges, kitur susilaukė naujos kritikos; matėme kraštutiniausių ekonominio nacionalizmo reiškinių. Ar reikėjo mums čia atvaizduoti visas tas minčių judėjimas, kilęs del tiesioginės nepaprastų aplinkybių įtakos, visuotiniame jausmų sąmyšy? Tai būtų reiškę įtraukti šion knygon aktualiuosius klausimus, kurie pakeistų jos charakterį: ji turi būti istorijos knyga. Geriau tad palikti laikui visa tai išsijoti.

Šio veikalo skaitytojai iš savo pusės padės mums, teikdamiesi, kaip ir seniau, nurodyti paklaidas, netikslumus ar spragas, kurie, jų manymu, verta pataisyti ar papildyti.

Turinio santrauka.

(Žr. smulkią turinio apžvalgą veikalo gale).

Penktoji knyga

Naujausios doktrinos.

PIRMOJI KNYGA.

Įkūrėjai.

I SKYRIUS

Fiziokratai.

Apie 18-to šimtmečio vidurį vadinamoji „politinė ekonomija“, kaip ją prieš pusantro šimtmečio buvo pakrikštinęs Antoine Montchrétien, reiškė dar visai ne tą, ką mes šiandien tuo vardu vadiname, ir nesudarė dar atskiros mokslo šakos. Kad tuo įsitikintume, pakanka perskaityti to vardo straipsnis „Grande Encyclopédie“ 1755 metų, pasirašytas ne bet kieno, o paties Jean-Jaques Rousseau: ten beveik visai nieko nerandame iš to, ko galėtume tikėtis rasti. Politinė ekonomija tada nebuvo dar atskirta nuo politikos: ne be reikalo jai buvo prikergtas šis pažyminys, kurs šiandien, tikrai sakant, jau nedera, ir delto jis mėginama išmesti, vadinant verčiau ekonomikos mokslu arba socialine ekonomija. Bet, jei ji anuomet ir reiškė dar greičiau valdymo meną, vis delto tai buvo jau specialiai ta valdymo šaka, kuri rūpinasi ūkiu, stengiasi suteikti žmonėms materialinę gerovę, kiekvienam „vištą puode“, anot Henriko IV-jo. Pagaliau, kaip matysime, ir Adomas Smith'as taip apibūdins to mokslo tikslą: „jis siekia praturtinti tautą ir valdovą“.

Tačiau patarimai ir nurodymai, kaip to tikslo pasiekti, buvo tiek pat skirtingi, kaip ir netikri. Vieni, kurie vadinosi merkantilistai, mokė, kad, norint įturtinti valstybę, reikia jai gauti juo daugiau aukso ir sidabro, lygiai kaip ir atskiram asmeniui. Laimingi esą tie, kurie, kaip štai Ispanija, atrado Peru! Arba tie, kurie, ir neturėdami kasyklų, vis delto gali įsigyti aukso, parduodami užsieniams savo kolonijines prekes, kaip štai Olandija: užsienio prekyba atrodė merkantilistams tary-

tum tikra ir neišsemiama aukso kasykla. Kiti, kurie dar nesivadino socialistai, jau tvirtino, kad žmonės neras laimės kitaip, kaip tik teisingiau paskirsčius turimąsias gėrybes, panaikinus ar bent suvaržius privatinę nuosavybę, įkūrus naują visuomenės santvarką, sudarant naują „socialinį kontraktą", ar realizuojant Utopijos bendruomenę.

Ir čia štai prabilo François Quesnay, profesijos gydytojas, kurs betgi, jau ant senatvės slenksčio, ėmėsi studijuoti tą sritį, kurią mes šiandien vadiname agrarine ekonomika: žemę ir tos žemės vaisius, iš kurių žmonės gyvena.[1] Jis pareiškė, jog čia nėra ko ieškoti ar išrodinėti, nes visus žmonių santykius valdo tam tikri dėsniai, dėsniai nuostabūs ir taip aiškūs kiekvienam, kas tik kartą atmerkė prieš juos akis, kad joks protingas žmogus negalįs ginčyti jų autoriteto, lygiai kaip ir geometrijos dėsnių: užtenka juos suprasti, kad jų laikytumeis. Toksai Dupont de Nemours nė kiek neperdeda rašydamas, jog tai buvo „visiškai nauja doktrina"[2].

Tuo dar permaža pasakyta: tai buvo tikrai naujas mokslas, ekonomikos mokslas. Pirmatakų amžius pasibaigė: su Quesnay ir jo mokiniais prasideda įkūrėjų laikotarpis. Tiesa, nedėkingieji prancūzų ekonomistai, patys būdami fiziokratų įpėdiniai tiesioj eilėj, šio įkūrėjų vardo jiems nepriskyrė ir leido prisavinti jį Adomui Smith'ui, bet užsieniniai ekonomistai grąžino fiziokratams tą titulą, kurs, be abejojimo, liks jiems galutinai. Galima net pasakyti, jog iš visų mokslų maža rasis tokių, kurių gimimo data ir pirmieji įkūrėjai būtų taip aiškiai žymūs, kaip čia. Fiziokratai pirmieji turėjo galvoje bendrą vaizdą socialinio mokslo tikra to žodžio prasme, t. y. jie pirmieji tvirtino, jog tarp socialinių faktų yra būtinieji sąryšiai, kuriuos atskiri individai turi tik pažinti ir pagal juos derinti savo elgseną. Lai po to ir sakoma, kad toks apvaizdinis ekonominių dėsnių supratimas visiškai neturėjo to mokslinio pobūdžio, kurį jam paskum davė deterministai, kad tie sąryšiai, kuriuos jie tarėsi matą gamtoje, tebuvo tik jų galvo-

---

[1] Pirmieji ekonominiai Quesnay straipsniai toje pat *Grande Encyclopédie,* kurioje Rousseau įdėjo savo straipsnį, buvo apie „Grūdus" *(„Les Grains")* ir „Nuomininkus" *(„Les Fermiers").*

[2] Prof. Hector Denis sako apie fiziokratų doktriną: „Lengvai buvo įžiūrima jos netobulumai, bet niekumet beveik nepastebėta viso jos didingumo".

je, kad Adomas Smith'as toli gražu pranešė juos tiek faktų stebėjimo metode, tiek išdėstymo talentu, tiek galutiniu įnašu į mokslo lobyną. Tebūnie ir taip! Bet visa tai nenuneigia fakto, jog jie pirmieji praskynė kelią, kuriuo ėjo pats A. Smith'as ir visas šimtmetis po jo. Pagaliau, yra žinoma, jog A. Smith'as sakėsi būtų skyręs savo knygą D-rui Quesnay, jei šis nebūtų miręs treji metai prieš jos išleidimą.

Fiziokratai taip pat pirmieji sudarė ekonomistų „mokyklą", tikrausia to žodžio prasme. Tas jų sutartinumas tai, rasit, vienintelis faktas visoje šio mokslo istorijoje, ir tiesiog gražu žiūrėti, kaip ši grupelė žmonių figūruoja čia šiuo kolektyviu ir anoniminiu pavadinimu, kuriame beveik išnyksta jų vardai ir asmenybės, tiek juos sujungė visiškas doktrinos bendrumas.[3]

Jų raštai išėjo artimai vienas po kito apie dvidešimties metų laikotarpy, kurs tęsiasi nuo 1756 ligi 1778 m.[4].

---

[3] „Tikrieji ekonomistai lengva apibūdinti... Jie pripažįsta vieną mokytoją, D-rą Quesnay; vieną doktriną — „Agrarinės filosofijos" *(Philosophie rurale)* ir „Ekonominės analizės" *(Analyse économique);* klasikines knygas — *La Physiocratie;* vieną formulę — *Tableau économique;* technikinius terminus, panašiai, kaip senobiniai Kinų mokytojai". Šis fiziokratų apibūdinimas, kurį duoda mums vienas iš jų, Baudeau (Ephémérides, 1776 m. balandžio m.)—ir tai nė kiek nejuokaudamas, o visai rimtai! — vis tik parodo, kad fiziokratų mokykloje būta daug dogmatiško ir iš tikrųjų kiek „kiniško".

[4] Pirmasis, — ne tik chronologinėj eilėj, bet ir visų pripažintas vadas, — buvo D-ras Quesnay (1694—1774) karaliaus Liudviko XV ir ponios Pompadour gydytojas. Jis jau buvo parašęs daug knygų iš medicinos srities, būtent, 1736 m., „Essai physique sur l'économie animale", kai pradėjo domėtis ekonomijos, ypač agrarinės ekonomijos klausimais. Šioje srityje jis pirmiausia parašė straipsnius Didžioje Enciklopedijoje apie „grūdus", ir apie „nuomininkus" (1756 ir 1757 m.), o paskum savo garsią „Tableau économique" (1758, taigi, turėdamas 64 metus) ir 1760 m. „Maximes générales du gouvernement économique d'un royaume agricole", kuri tėra pirmesnės knygos išplėtimas. Aplamai jis rašė mažai, bet, kaip Sokratas, daugiausia veikė įtaka savo mokiniams.

Geriausias Quesnay veikalų leidimas yra išleistas A. Oncken'o, Berno universiteto profesoriaus: „Oeuvres économiques et philosophiques de F. Quesnay", Paris — Francfort, 1888. — Mes čia betgi jo, kaip ir visų įkūrėjų, citatas imame iš Daire išleistos „Collection des Principaux Economistes".

Markizas de Mirabeau, didžiojo revoliucijos oratoriaus tėvas, toks pat smarkus, kaip ir sūnus, išleido tuo pat metu „L'Ami des Hommes", bet ši knyga, atkreipusi į save dėmesio, tikrai sakant, neįeina į fiziokratinį ciklą, nes autorius dar nežinojo šio mokslo. Bet jo „Théorie de l'impôt" (1760) ir „Philosophie Rurale" (1763) jau aiškiai atstovauja fiziokratų doktrinoms.

Negalima pasakyti, kad bent vienas iš fiziokratų, išskiriant nebent tik Turgot, būtų buvęs talentingas rašytojas, ar kad bent vienas iš jų, neaplenkiant nė Turgot, būtų turėjęs sąmojo, ir tai anuo metu, kada šiaip jau tikrai daug sąmojo, šmaikščių žodelyčių turėta. Fiziokratai buvo rimti, iškilmingi, sektantiški, gal net kiek nuobodūs ir vargina savo nuolatinėmis kalbomis apie „evidenciją", tarsi jiems būtų buvęs įti-

---

Mercier de la Rivière, parlamento tarėjas, išleido 1767 m. „Ordre naturel et essentiel des sociétés politique", kurią Dupont de Nemours vadina „tobuliausiu veikalu"; ta knyga, kad ir nevisai nusipelno tokį pavadinamą, vis tik yra tarytum fiziokratų mokslo kodeksas.

Dupont, vadin. de Nemours, iš Nemour'o, jo gimtinio miesto, maždaug tuo pat metu (1761, teturėdmas 24 metus) išleido knygą pavadintą „Physiocratie ou Constitution essentielle du gouvérnement le plus avantageux au genre humain". Kaip matome, jis pirmas pavartojo tą pavadinimą — „fiziokratija", kuris reiškia: gamtos valdžia. Bet šis vardas neprigijo ir beveik tuojau buvo pakeistas kitu — „ekonomistų" vardu. Quesnay ir jo mokiniai buvo tad pirmieji ekonomistai. Tik daug vėliau, kai šis pavadinimas tapo bendriniu, nepatogu buvo juo vadinti ir tam tikra atskira mokykla; tada vėl pradėta vartoti fiziokratų pavadinimas.

Karštas Quesnay šalininkas, Dupont'as daugiausia prisidėjo prie fiziokratų mokslo skleidimo, pats nieko naujo čion neįnešęs. Pagaliau, jį anksti atitraukė nuo mokslo darbo didieji politiniai įvykiai, kuriuose jis aktingai dalyvavo. Jis tik vienas iš fiziokratų gavo pamatyti Revoliuciją. Jis čia netgi suvaidino gana svarbų vaidmenį. Veikiai jis buvo išrinktas Trečiojo Luomo atstovu, Konstituantos pirmininku, o vėliau, prie Direktorijos, Senatų Tarybos („Conseil des Anciens") pirmininku. Jis sulaukė net ir Imperijos ir jo asmeny politinė ekonomija pirmąkart įėjo į „Institut de France".

Le Trosne, prokuroras Orleano apygardos teisme (Présidial), 1777 m. išleido knygą: „De l'intérêt social par raport à la valeur, à la circulation, à l'industrie et au commerce", kuri, gal būt, yra geriausia, ar bent daugiausia ekonominė knyga iš visų fiziokratų raštų.

Reikėtų dar suminėti kun. Baudeau, parašęs aštuoniasdešimt tomų (!), daugiausia apie grūdų prekybą, bet svarbiausias jo veikalas: „Introduction à la philosophie économique" (1711). Toliau, minėtini dar kun. Roubaud, be to, Badų margrovas (Abrégé des principes de la science économique, 1771), kurs, būdamas ne tik rašytojas, bet ir kunigaikštis valdovas, galėjo savo pramogai padaryti fiziokratinių eksperimentų keliuose savo nedidelės kunigaikštijos valsčiuose.

Mes dar neminėjome šios mokyklos garsiausio vyro, — tiek talentu, tiek aukštu jo užimamu postoviu, — Turgot (1726—1781). Tai del to, kad Turgot,—nors paprastai priskiriamas prie fiziokratų mokyklos ir tokiai klasifikacijai pakankamai duoda pamato esminių idėjų bendrumas,—vis tik daugeliu atžvilgių stovi nuošaliai nuo jų ir greičiau jau yra artimesnis Adomui Smith'ui. Pagaliau, jis pradėjo rašyti apie politinę ekonomiją anksčiau už fiziokratus. Jo rašinys apie popierinius pinigus („Mémoire sur papier-monnaie") pasirodė 1748, kai jis turėjo tik 22 metus, bet svarbiausias jo veikalas — „Reflexions sur la formation et la distribution des richesses" išėjo 1766 m. Būdamas Limoges intendantu per 13 metų, paskum Liudviko XVI ministeriu, jis turėjo reikiamos galios įvykdyti savąsias

kėtas amžinos tiesos iždas. Satyrikai, o pirmutinis Voltaire'is, turėjo gražios progos juos pašiepti. Bet, nepaisant to, jų autoritetą pripažino visi įžymūs to meto žmonės, valstybės vyrai, ambasadoriai, ir net visa eilė monarchų įėjo į jų adeptų skaičių — Badeno margrovas, mėginęs pritaikyti jų sistemą savo valstybėje, Didysai Toskanos kunigaikštis Leopoldas, Austrijos imperatorius Juozas II, Rusijos carienė Katarina, Lenkijos karalius Stanislovas, Švedijos karalius Gustavas III — ir, pagaliau, ko jau mažiau begalima laukti, jų labai domiai klausė gražiosios Versalio damos. Trumpai sakant, jie buvo „madoje", tikriausiai jau daug labiau, kaip šiandieniniai ekonomistai. Šitai mums atrodo gana keista. Galima betgi rasti čia įvairių priežasčių. Gal būt, rafinuotoji ir palaida ano meto draugija tiek pat žavėjosi fiziokratų agrarine ekonomija, kiek ir Trianono piemenėlių idilijomis, ar Watteau pastoralais; gal būt tuo metu, kada ji jautė braškant po savo kojomis visą politinį ir socialinį režimą, ją kiek ramino „nesugriaunamos naturalinės santvarkos" idėja. O gal būt, priešingai, ji tuo domėjosi, kaip tik del to, kad tūluose šių vadinamųjų „sektantų" posakiuose — kaip štai šitame, kurį Quesnay įrašė pačioje pradžioje savo „Tableau économique": Neturtingi valstiečiai, neturtinga karalija! Neturtinga karalija, neturtingas karalius! — gal būt, tokiuose posakiuose ji jautė naujų vėjų dvelkimą, dar ne labai pavojingą, bet jau pranašaujantį besiartinančią audrą.

Peržvelkime iš pradžios pačią doktriną, t. y. principus, kuriuos fiziokratai laikė esminiais; toliau mes panagrinėsime ir sistemą, vadinas, jų siūlomą tų principų pritaikymą.

---

ekonominės laisvės idėjas ir iš tikrųjų jis tai padarė savo garsiais ediktais, panaikinusiais javų muitus iš provincijos į provinciją ir meistrų bei cechų sistemą pramonėje.

Priešingai kitiems fiziokratams, kurie aklai laikosi D-ro Quesnay, Turgot, rodos, bus turėjęs per mokytoją vieną įžymų pirklį, vėliau prekybos intendantą, Vincent de Gournay, kurs mirė 1759, teturėdamas 47 metus, ir apie kurį mes tiek težinome, kiek yra pasakęs pats Turgot savo „Atminime" apie jį (Žiūr. Schelle: Vincent de Gournay, 1897).

Raštų apie fiziokratus yra gana daug, tiek prancūzų, tiek kitomis kalbomis. Jie labai smulkiai nurodyti dideliame dviejų tomų veikale: Weulersse, Le mouvement physiocratique en France de 1756 à 1770, kurs yra taip pat naujausias ir pilniausias fiziokratų mokslo išdėstymas (išėjęs 1910 m.). Pažymėkime taip pat anglų kalba trumpą, bet turiningą tos sistemos santrauką: Higgs, Six lectures on the Physiocrats, 1897.

I.

1. Naturalinė santvarka.

Pagrindinė fiziokratų sistemos sąvoka yra „naturalinė santvarka". Mercier de la Rivière savo knygą pavadina: „Naturalinė ir esminė politinių bendruomenių santvarka" („L'Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques"), o Dupont de Nemours taip apibūdina fiziokratiją: „mokslas apie naturalinę santvarką".

Bet kaip šie žodžiai reikia suprasti?

Pirmiausia, žinoma, naturalinė santvarka reikia suprasti, kaip priešingybė dirbtinei socialinei santvarkai, sukurtai žmonių valios[5].

---

[5] J.-J. Rousseau, kad ir buvo fiziokratų amžininkas, nes mirė tik 1778 m., o jo knyga „Contrat social" išėjo 1762 m., bet jis nepriklausė prie jų mokyklos. Markizas Mirabeau veltui stengėsi jį atversti į fiziokratizmą.

Iš tikrųjų, atrodo, kad naturalinė santvarka" visiškai nesuderinama su „socialiniu kontraktu", sutartimi, nes kas yra naturališka, spontaniška, to nėra reikalo nė sutarinėti. Galėtų net imti pagunda manyti, kad Rousseau formulavęs savo garsiąją teoriją iš priešingybės fiziokratams, jei nebūtų žinoma, kad socialinio kontrakto idėja randama jau daug anksčiau prieš Rousseau, būtent, kalvinistinės kilmės raštuose. Pačiam Rousseau socialinė santvarka atrodo lyg koks matematinės problemos išsprendimas: jis taria ją turint atitikti tam tikras komplikuotas sąlygas, kurias jis taip formuluoja: „Surasti tokia bendravimo forma, kuri apsaugotų kiekvieno bendrininko asmenį ir turtą ir kurioje kiekvienas, susidėdamas su kitais, teklauso betgi tik pats savęs ir lieka taip pat laisvas, kaip ir anksčiau". Fiziokratams toks dalykas nė į galvą negalėjo ateiti: jie juk sakė, kad nieko nereikia ieškoti ar kurti, „naturaline santvarka" yra savaime aiški.

Tiesa, Rousseau vis delto tiki naturaline tvarka, gamtos balsu, įgimtu žmogaus gerumu ir t. t. „Amžinieji gamtos įstatymai egzistuoja: išminčius stato juos vieton pozityviųjų įstatymų; sąžinė ir protas yra išrašę juos širdies gilumoje" (Emile, V.). Čia visiškai fiziokratų žodžiai. Tiktai yra tas didelis skirtumas, kad Rousseau akimis žiūrint, naturalinį būvį yra iškreipusios socialinės institucijos (ypač politinės, bet vis tik jis priskiria čion ir nuosavybę) ir dabar tenka grąžinti liaudžiai lygvertybė (ekvivalentas) už tai, ko ji yra netekusi — kaip tik to ir siekia socialinis kontraktas. Tuo tarpu fiziokratams socialinės institucijos, ypačiai nuosavybė, tėra tik spontaniškas tos naturalinės santvarkos išsiskleidimas. Tiesa, jas kiek iškreipė savivališki valdžių veiksmai, tačiau, bereikia tik, kad šie liautųsi, ir naturalinė tvarka pradės eiti tikru savo keliu, kaip medis, nuo kurio nuimama varžtai, lenkusieji jį.

Be to yra dar kitas pagrindinis skirtumas: fiziokratams interesas sutampa su prievole, nes individas, siekdamas savosios naudos, drauge realizuoja ir visų gerovę, tuo tarpu kai Rousseau manymu, interesas ir pareiga yra vienas kitam priešingi, ir pareiga turi nugalėti interesą. „Savasis interesas visados yra priešingam santyky su pareiga ir jis juo labiau stiprėja, juo bendruomenė tampa glaudesnė ir pasižadėjimai mažiau šventi" (Contrat social, II, ch. 3). Jis čia nori pasakyti, kad savasis interesas yra stipresnis šeimoje ar korporacijoje, kaip tėvynės bendruomenėje.

Bet tokio vien tik neigiamo apibrėžimo dar nepakanka, nes jis galima labai įvairiai aiškinti.

Visų pirma, galima būtų naturalinė santvarka suprasti kaip prigimties būvis, priešingai civilizacijos būviui, kuris esąs dirbtinis. Ta prasme imant, žmogui bereikėtų tik grįžti į pirmykštę kilmę, kad surastų naturalinę santvarką.

Toks aiškinimas galėtų remtis ne tik kai kuriomis fiziokratų raštų vietomis[6], bet ir visa idėjų srove, labai stipria 18-to šimtmečio pabaigoje, kuri kėlė į padanges „gerąjį laukinį žmogų", kuria yra persisunkusi visa to meto literatūra, kaip štai Voltaire'o, Diderot, Marmontel'io apsakymai, ir kurią mes matome vėl pasirodant mūsų dienų anarchistinėje literatūroje. Tačiau šis aiškinimas reikia atmesti. Kas, kas, o jau fiziokratas mažiausia panašus į laukinį. Vis tai buvo labai kultivuoti žmonės — teisėjai, intendantai, karaliaus gydytojai — labiausiai gerbią civilizaciją, gerą tvarką, autoritetą, monarchiją ir ypačiai nuosavybę, kuri juk visiškai nesuderinama su laukiniu būviu. „Nuosavybė, saugumas, laisvė — štai naturalinė santvarka"[7]. Jie nė kiek nėra linkę manyti, kad žmonės bet ką praradę, pereidami iš laukinio būvio į civilizuotąjį, nei dargi, kaip štai manė Rousseau, kad žmonės buvę laisvesni naturaliniam būvy ir kad jie turėję šį ar tą paaukoti tam „socialiniam kontraktui", ar kad jiems gresęs pavojus negauti lygiaverčio atpildo už tai, ką yra paaukoję,

---

[6] „Yra naturalinė bendruomenė, ankstyvesnė už bet kokį savitarpinį žmonių susitarimą... Šie savaime suprantami geriausios visuomenės santvarkos principai yra žmogui aiškūs patys iš savęs: aš čia turiu galvoje ne tik mokytą ir apšviestą žmogų, bet taip pat ir paprastą, net visai laukinį, tik ką išėjusį iš gamtos rankų" (Dupont I, p. 341, p. 24).

Kai kurie fiziokratai, rodos, yra netgi linkę tikėti, kad kitados ši naturalinė santvarka iš tikrųjų egzistavusi, ir kad žmonės praradę ją dėl savo kaltės. Dupont de Nemours taip tiesiog ir sako: „Bet kuriuo būdu žmonės nutolo nuo šio palaimos būvio, kuriuo jie džiaugėsi taip senais ir taip laimingais laikais? Kaip jie taip iškrypo iš naturalinės santvarkos?" (I p. 25). — Tačiau, net ir taip suprasta pirmykštė naturalinė santvarka neturėtų nieko bendra su laukiniu būviu, ji veikiau čia panaši į tai, kas antikoje vadinta „aukso amžium" arba krikščionybės „rojum". Naturalinė santvarka šia prasme — tai prarastasai rojus, kurs reikia vėl atrasti.

Pagaliau, ne vieni fiziokratai laikėsi tokių pažiūrų; vis tik įdomu buvo čia parodyti, kiek jiems svetima buvo moderninė evoliucijos ir pažangos idėja.

[7] Mercier de la Rivière, II, 615 p.

„Prigimties teisė nėra apspręsta (determinuota) prigimties santvarkoje (įsidėmėtina čia pabrauktų žodžių antitezė!), ji esti apspręsta tik teisingumo santvarkoje darbo dėka" (Quesnay, 43 p.).

tuo būtent atveju, kada kontraktas išeidavo liūtiškas, o toks jis buvo daugumoj atvejų. Niekai! — atsako fiziokratai: pereidami iš naturalinio būvio į civilizuotąjį žmonės nieko neprarado ir viską laimėjo[8]!

Gal tad naturalinė santvarka tiesiog reiškia, kad žmonių bendruomenes valdo tokie pat gamtos dėsniai, kaip ir fizinį pasaulį, kaip gyvulių bendruomenes, ar dar tikriau, kaip kiekvieno organizmo vidaus gyvenimą? Tuo atveju fiziokratai galėtų būti laikomi organicistų sociologų pirmatakais. Ši interpretacija juo labiau galėtų atrodyti tikėtina, kad D-rą Quesnay jo mediciniškos studijos apie „gyvulių ekonomiją" („L'économie animale" vadinasi viena iš jo knygų) turėjo nukreipti šiuo keliu; socialinė ekonomija galėjo atrodyti jam, lygiai kaip ir animalinė ekonomija, vien savotiška fiziologija; tiesą sakant, nuo „fiziologijos" į „fiziokratiją" ne taip ir toli. Ir tikrai fiziokratai labai ryškiai iškėlė aikštėn savitarpinį klasių pareinamumą tiek viena nuo kitos, kaip ir jų visų nuo žemės, ir del to galima pasakyti, jog jie socialinį mokslą iš dalies pavertė gamtos mokslu[9].

Bet vis delto ši interpretacija mums atrodo nepakankama. Štai kad ir tik ką cituotame tekste, Dupont de Nemours, kalbėdamas apie skruzdžių ir bičių bendruomenių dėsnius, vis tik prileidžia, jog tie gyviai „klauso jų bendru sutarimu ir patys iš savo intereso". Vadinas, jis tarytum prileidžia, kad net

---

[8] „Sueidami į bendruomenę ir sudarydami visiems naudingus sutarimus, žmonės padidino naudojimąsi savo prigimties teise ir nė kiek nepakenkė savo laisvei, nes apšviestasis laisvės supratimas kaip tik tokį dalykų būvį turėtų savaime pasirinkti (Quesnay, 43, 44 p.).

[9] Dupont de Nemours sako: „Naturalinė santvarka yra ta fizinė sudėtis, kurią pats Dievas yra davęs universumui" (Introduction aux oeuvres de Quesnay, 21 p.). Ir kitur, plėtodamas tą pat mintį, jis rašo: „Prieš 13 metų didžiai genialus vyras, pratęs giliai mintyti ir pragarsėjęs jau savo sėkmingais darbais toje srityje, kur visų pirma reikia mokėti pažinti ir gerbti gamta, suprato, kad ligi šiol tirtieji fiziniai gamtos dėsniai nėra vieninteliai, kad ji, — suteikdama skruzdėms, bitėms ir vėbrams gabumą susiklausyti ir bendru sutarimu, patiems iš savo intereso pasiduoti gerai, pastoviai ir vienalytei valdžiai, — neatsakė ir žmogui tos galios iškilti ligi naudojimos tokiu pat gėriu. Nujausdamas šio supratimo svarbą ir didžiai reikšmingas išvadas, kurias iš jo galima padaryti, ans mokslo vyras visu savo giliu protu ėmėsi tirti fizinius dėsnius žmonių bendruomenėje". (I t. 338 p.).

H. Denis savo „Doktrinų istorijoj" kaip tik šią naturalistinę pažiūrą ir laiko charakteringa fiziokratų sistemai; jis netgi iliustruoja ją eile diagramų, kurios turi parodyti, kad gėrybių apyvarta fiziokratų sistemoj prilygsta kraujo apytakai žmogaus kūne.

gyvulių bendruomenės ir tos yra paremtos savotišku „socialiniu kontraktu". Šiaip ar taip, mes čia esame labai toli nuo tokios „dėsnių" sąvokos, kaip ją supranta gamtininkai, fizikai, biologai. Fiziokratai anaiptol nėra deterministai. Jie ne tik netiki, kad naturalinė santvarka savaime veikia, kaip, sakysim, gravitacijos dėsnis, bet jie visiškai nemano, kad ta naturalinė santvarka jau dabar būtų taip įvykdyta žmonių bendruomenėse, kaip štai avily ar skruzdėlyne: bitės ar skruzdės sudarančios tvarkingas bendruomenes, tuo tarpu kai žmonių bendruomenės dabartiniame būvyje esančios netvarkingos, nes žmonės esą laisvos būtybės, o gyvuliai — ne.

Tad, pagaliau, kas gi ta naturalinė santvarka? Tai yra santvarka, kurią Dievas teikęsis duoti žmonių laimei: tai A p v a i z d o s s a n t v a r k a[10]. Bet reikia pirmiau išmokti ji pažinti ir pažinus jos laikytis.

O kaip mes galime ją pažinti? Ženklas, iš kurio galima esą pažinti naturalinė santvarka — tai jos savaime suprantamumas, „evidencija": šis žodis kiekviena proga kartojamas fiziokratų raštuose[11]. Bet vis tik reikia, kad ši evidencija būtų suvokta, — ir ryškiausia šviesa tegali būti pastebėta tik akimi, — tad kuriuo organu mes turime ją suvokti? Instinktu? Sąžine? Protu? Ar tai bus Dievo balsas, kurs mums antgamtiniu apreiškimu pasakysiąs, kur yra tiesa? Ar gal čia gamtos balsas nurodysiąs tikrąjį kelią? Fiziokratams, matyt, ši problema nekvaršina galvos, nes jie be skirtumo duoda šiuos visus atsakymus (nors tie balsai galėtų būti ir prieštaringi).

M e r c i e r d e l a R i v i è r e primena šv. Jono žodžius apie šviesą, „kuri šviečia tamsybėse ir apšviečia kiekvieną žmogų, ateinantį į šį pasaulį" — čia tad reikėtų manyti, kad naturalinę santvarką padedanti pažinti ta vidinė šviesa, kurią Dievas uždegąs kiekvieno žmogaus širdyje, kad šis ga-

---

[10] „Dėsniai yra nepakeičiami, jie eina iš žmonių ir daiktų esmės, jie yra Dievo valios išraiška".

„Visi mūsų interesai, visi mūsų norai susijungia ir bendrai visų mūsų laimei sudaro harmoniją, k u r i ą g a l i m a l a i k y t i p a d a r u g e r o s i o s d i e v y b ė s, n o r i n č i o s m a t y t i ž e m ę g y v e n a m ą l a i m i n g ų ž m o n i ų" („Mercier de la Rivière I, 390 p.; II, 638 p.).

[11] „Yra naturalinis ir galutinis teisėjas visų įsakymų, net ir paties valdovo, ir tas teisėjas — tai e v i d e n c i j a jų atitinkamumo ar priešingumo prigimties dėsniams" (Dupont, I, 746 p.).

lėtų rasti savąjį kelią. Anot Dupont, Quesnay matęs, jog „žmogui bereikia tik įeiti pačiam į save, kad jis ten rastų aiškų šių dėsnių supratimą"; arba kad: „ir nežinodami fiziokratijos, žmonės naturališkai vadovaujasi vidiniu jos pažinimu[12]. Bet daugelis kitų vietų fiziokratų raštuose liudija, kad, jų manymu, šio intuityvinio suvokimo nepakanka naturalinei santvarkai pažinti; tai įrodo ir Quesnay pasakymas, kad naturalinės satvarkos dėsnių turi būti „mokoma", šitai esanti netgi svarbiausia švietimo prasmė ir, kaip toliau matysime, viena iš esminių valstybės funkcijų.

Apskritai tad galima pasakyti, kad „naturalinė santvarka" yra ta, kuri „evidentiškai" atrodo geriausia, ir atrodo ne bet kam, o išmintingiems, kultivuotiems, liberaliniams žmonėms, kokie buvo fiziokratai. Tai nėra ta santvarka, kurią jie būtų galėję įžiūrėti iš faktų stebėjimo, o toji, kurią jie savy nešiojo. Štai delko tarp kitų dėsnių nuosavybės ir autoriteto gerbimas atrodo jiems neginčijama naturalinės santvarkos bazė.

Ir kaip tik del to, kad ši naturalinė santvarka iš tikrųjų yra tokia supranaturalinė, t. y. aukštai iškilusi viršum visų tikrovės atsitiktinumų, delto ji ir rodėsi jiems su visa geometrinės tvarkos didybe ir su dvigubu jos savumu — visuotinybe ir nekintamybe. Ji galioja lygiai visiems žmonėms ir visiems amžiams. Tai: „vienintelė, amžinoji ir nekintamoji įstatymdavybė: ji regimai yra dieviška ir esencialinė"[13]. Čia jau tarytum Panos Marijos litanija! Apie jos visuotinybę paklausykite štai Turgot: „Kas neužmiršta, jog yra atskirų viena nuo kitos ir įvairiai sutvarkytų politinių valstybių, tas niekados nemokės gerai nagrinėti jokio politinės ekonomijos klausimo"[14]. Del jos nekintamybės tas pats Turgot sako: „Svarbu žinoti ne tai, kas yra ar kas buvo, o tai, kas turi būti. Žmonių teisėms sudaro pagrindą ne jų istorija, bet jų prigimtis".

Ši dogmatinė ir optimistinė pažiūra įsigali paskum visoje klasikinėje teorijoje ir ypač prancūzų mokykloje; ji čia vyrauja net ir tada, kai tikėjimas Apvaizda užleido vietą tikėji-

---

[12] Dupont, Introduction aux oeuvres de Quesnay, I, 19, 26 p.
[13] Baudeau, I, 820 p.
[14] Lettre à M-lle Lespinasse (1770).

mui „gamtos dėsniais". Šiandien ji yra visiškai deskredituota, bet anuo metu, vos iškilusi mokslo padangėje, ji nutvyskė visų akis. Delto tiek garbinamųjų epitetų, kurie šiandien mums atrodo perdėti ir beveik juokingi[15]; reikia betgi pripažinti, kad tai nėra mažas daiktas — duoti naujam mokslui jo tikslą, idealą ir rėmus, kurie teks išpildyti.

Bet ši nauralinės-santvarkos koncepcija buvo ypačiai svarbi savo praktinėmis pasekmėmis. Ji sugriovė visą tą reglamentacijų pastatą, koks buvo senasis režimas ekonominėje srityje. Štai kuriuo būdu:

Neužtenka ta naturalinė santvarka pažinti, jos reikia laikytis. Kaip gi tai padaryti? Labai paprastai. Juk naturalinė santvarka „yra regimai naudingiausia žmonių giminei"[16]. Vadinas, kiekvienas individas mokės naturališkai surasti tą kelią, kurs jam bus naudingiausias. Jis suras jį laisvai, tam nereikia jokios priverčiamosios jėgos, jokios policinės lazdos[17].

Quesnay jau labai tiksliai išaiškina tą psichologinę lygsvarą, kuri paskum, daug vėliau, pavadinta hedonistiniu principu ir padėta neoklasikinės teorijos pagrindan: „gauti juo daugiau germenų, juo mažesnėmis išlaidomis — štai tobuliausias ekonominis elgesys"[18]. Tai taip pat ir naturalinė santvarka. Ir jei kiekvienas taip darys, tada ši santvarka anaiptol nebus ardoma, o tik geriau laiduota. „[Naturalinės] tvarkos esmė yra ta, kad privatinis atskiro asmens interesas niekados negali būti skirtingas nuo bendrinio visų intereso ir šitai įvyksta laisvės santvarkoje. Tada pasaulis eina savaime. („Le monde va de lui-même"). Germanų troškimas iššaukia visuomenėje judėjimą, kuris virsta amžinu siekimu juo galima geriausios buities"[19]. Bendrai tad, belieka tik leisti dalykams vykti savaime („laissez-faire")[20].

---

[15] Žiūr. toliau, kalbant apie „Tableau Économique".

[16] Baudeau, Ephémérides du Citoyen ir kitur.

[17] „[Naturalinės santvarkos] dėsniai nė kiek nevaržo žmogaus laisvės... nes nauda iš šių vyriausiųjų dėsnių yra pats geriausias tikslas, kokį laisvė gali pasirinkti". (Quesnay, Droit naturel, 55 p.). O Mercier de la Rivière sako (II, 617 p.): „Nuosavybės ir laisvės išlaikymas įvykdo tobuliausią tvarką be jokių kitų įstatymų pagalbos.

[18] Dialogues sur les artisans.

[19] Mercier de la Rivière, II, 617 p.

[20] Šios garsios formulės kilmė labai netikra. Tūli fiziokratai, būtent, Mirabeau ir Mercier de la Rivière priskiria ją Vincent'ui de Gournay (Žr. toliau), bet Turgot, kurs tačiau buvo Vincent'o de

Šios garsios formulės tiek jau buvo kartojamos ar kritikuojamos per pusantro šimto metų, kad dabar jos atrodo banališkos; bet anuo metu jos tikriausiai tokios nebuvo. Šiandien bepigu pašiepti ta socialinė politika, kaip perdaug lengva, perdaug paprasta, ir parodyti, jog faktai nepatvirtina nei to individualinių interesų darnumo savitarpy bei su visuomenės interesu, nei dargi to, kad kiekvienas žmogus geriausiai žinąs pats savo naudą. Šiaip ar taip, gal būt ir reikėjo, kad šis optimizmas šviestų mokslo pradžiai. Negalima kurti jokio mokslo, netikint tam tikra iš anksto nulemta tvarka.

Pagaliau, „laissez-faire“ nereiškė dar, kad visai nieko nereikėtų veikti: tai nebuvo nei pasyvumo, nei fatalizmo doktrina. Atskiriems asmenims reikės visikas veikti! Juk čia kaip tik turėjo būti kiekvienam palikta laisva dirva, fair play, kaip šiandien sakoma, nebijant, kad tie individualiniai interesai susikirstų svitarpy arba pakenktų visuomenės interesui. Valdžia, tiesa, maža ką beturės veikti, bet vis del to tai nebus dykaduoniavimas atlikti visas funkcijas, kurias fiziokratai, kaip matysime, dar jai palieka, būtent: panaikinti dirbtinai sudarytas kliūtis, laiduoti nuosavybės ir laisvės išlaikymas, bausti tuos, kurie joms kesintųsi, ir ypačiai mokyti naturalinės santvarkos dėsnių.

2. Grynasai gavinys.

Fiziokratų „naturalinė santvarka“ apėmė visus socialinius faktus. Jei jie ir tebūtų laikęsi šios bendrybės, tai juos veikiau galima būtų buvę vadinti sociologijos, kaip politinės ekonomijos įkūrėjais. Bet šioje „naturalinėje santvarkoje“ yra vienas grynai ekonominis reiškinys, kurs ypatingai patraukė jų dėmesį ir tiek juos pakerėjo, kad išvedė į klaidingą

Gournay draugas ir parašė apie jį panegiriką, priskiria šiuos žodžius (tik kiek kitokia forma — „laisser-nous faire“) vienam pirkliui iš Colbert'o laikų, Legendre'ui. Pasak Oncken'o, jie paėję iš markizo d'Argenson'o, kurs pavartojęs juos savo memuaruose dar 1736 m. Pagaliau, ta formulė savaime yra gana banališka ir vertės ji įgijo tik dėl to, kad tapo visos didelės mokyklos šūkiu; tad ir jos kilmės ieškojimas menko teturi intereso. Apie šią smulkią problemą žr. Schelle, Vincent de Gournay (1897), ir ypačiai Oncken, Die Maxime Laisser-faire et laisser-passer, Bern 1886.

kelią: tai žemės vaidmuo gamyboje. Čia štai yra klaidingiausia, bet drauge ir charakteringiausia fiziokratų pažiūra. Kiekvienas gamybos veiksmas būtinai reikalauja tam tikrų išlaidų, tam tikrų kaštų, kitaip sakant, tam tikro gėrybių suvartojimo, kuris žinoma reikia atimti nuo gėrybių kiekio, sukurto tuo gamybos veiksmu. Ir aišku, kad tikrąjį gėrybių prieauglį sudaro tik tas perteklius, skirtumas tarp to, kas gauta ir kas išleista. Fiziokratai, o nuo to laiko ir bendrai visi, vadina šitai „grynuoju gaviniu" („produit net").

Bet fiziokratai tarėsi atradę, kad šis „grynasai gavinys" tėra tik vienoj gamybos veiksmų kategorijoj, būtent, žemės ūky. Tik tenai, sako jie, sukurtosios gėrybės prašoka suvartotąsias: išskyrus nelaimės atvejus, žemdirbys suima daugiau javų, nekaip jis yra suvartojęs, skaitant ne tik tuos, kuriuos jis sunaudojo sėklai, bet ir tuos, kuriuos jis per metus suvalgė. Ir tik del to, kad žemės ūkio gamyba turi šį stebuklingą savumą — duoda grynąjį gavinį, delto tik galėjo atsirasti taupmenų ir susikurti civilizacija[21]. Šios stebuklingos galios neturi jokia kita gamybos rūšis — nei prekyba bei transportas, nes visai aišku, kad pirklys ir vežėjas nieko nesukuria, nes jie tik gabena arba maino jau sukurtus produktus — nei dargi pramonė, nes amatininkas tik kaitalioja, maišo, dėsto pirmines medžiagas[22]. Gal sakysit, jų darbas vis delto padidina vertybę? Taip, bet tik tiek, kiek vertybių jie patys yra suvartoję, nes padirbtųjų dirbinių kaina yra ne kas kita, kaip tik kaina tų suvartotųjų reikmenų, kurios yra būtinos dirbėjams išlaikyti. Čia tėra tik vertybių sudėtis, lygiai kaip ir pramonės gamyba tėra pirminių medžiagų maišymas

---

[21] „Visos žmonijos gerovė yra susijusi su juodidesniu grynuoju gaviniu" (Dupont de N., Origine d'une science nouvelle, 346 p.). „Ši fizinė tiesa, kad žemė yra visų gėrybių versmė, taip savaime aiški, jog niekas negali del jos abejoti. („Le Trosne, Intéret social).

[22] „Darbas visur kitur, išskiriant žemę, yra absoliučiai nevaisingas, sterilinis, nes žmogus nėra kūrėjas". (Le Trosne, 942 p.).

„Formos, kurias amatininkai duoda pirminėms medžiagoms, yra gražios ir geros, betgi reikia, kad prieš jų darbą kas nors būtų pagaminęs: viena, visas tas pirmines medžiagas, antra, visas maisto priemones. Reikia, kad po jų darbo kiti vėl gamintų tai, kuo galėtų jiems užmokėti ar atlyginti. Priešingai, žemdirbiai pirmieji ir tik jie vieni gamina visa, ką suvartoja jie patys ir ką suvartoja kiti. Štai koks skirtumas tarp produktingo ir sterilinio darbo". (Baudeau, Correspondence avec M. Graslin).

ir dėstymas. Na, o „sudėti tai dar nereiškia dauginti“ — sako La Rivière[23].

Nuosekliai eidami, jie vadina pramonininkus nevaisinga, „s t e r i l i n e“ klase. Nereikia tačiau manyti, kad šiuo pavadinimu jie norėję pramonininkus ir prekybininkus šiaip ar taip pažeminti. „Šie menai anaiptol nėra nenaudingi, jie yra gyvenimo grožis ir atrama, visos žmonių giminės gerovės išlaikymas“[24]. Jie tik neproduktingi ta prasme, kad jie nesukuria naujų gėrybių.

Gal kas pasakys, kad pramonininkai ir prekybininkai vis delto gauna pelnyti pinigų ir net daug daugiau, kaip žemdirbiai. Kas iš to? — atsako fiziokratai: to pelno jie n e p a g a m i n a, jie tik g a u n a jo, vadinas, čia paprasčiausiai yra tas turtas, kurį jiems perveda kiti[25]. Kas? Gi, žinoma, žemdirbiai. Jie tai duoda amatininkams ne tik pirmines medžiagas, bet ir visa tai, ką jie šiokia ar tokia forma suvartoja. Amatininkai yra žemdirbių klasės tarnai, arba, kaip juos vadina T u r g o t, „s t i p e n d i n i n k a i“[26]. Žemdirbiai galėtų iš bėdos ir vieni apsieiti, pasilaikydami sau visą grynąjį gavinį, bet kadangi jiems atrodo naudingiau, tad jie paveda amatininkams siūti jiems drabužius, statyti namus, dirbti įrankius, ir, atsilygindami už tai, atiduoda didesnę ar mažesnę grynojo

---

[23] „Audėjas perka už 150 frankų maisto dalykų, drabužių ir už 50 frankų linų, kuriuos jis išaudęs parduoda už 200 frankų, taigi, lygiai už tokią pat sumą, kurią jis išleido. (M e r c i e r de la R., II. 598 p.). „Pramonė kloja sluoksnis ant sluoksnio vienas vertybes ant kitų, bet ji pati nesukūrė nė vienos vertybės, kurios ligi tol nebūtų buvę“ (T e n p a t).

[24] B a u d e a u, Ephém., 1770, IX. Pirklių klausimu fiziokratai net ir perdaug toli eina, sakydami: „Kodel, nelyginant, negalima būtų žiūrėti į tą, kurs p a r d u o d a, kaip ir į tą, kurs d u o d a? Reikalas daro prekybos patarnavimą vertingą, kaip ir labdarybę“. („Du marchand de grains“, Journal de l'Agriculture, du Commerce et des Finances, 1773 m.; cituota C u r m o n d'o disertacijoje: „Le commerce de grains“, 1900). Reikia primygtinai pabrėžti, kad fiziokratų kalboje terminas „neproduktingas“ arba „sterilinis“ anaiptol nereiškia „nenaudingas“. Jie buvo tiek išmaningi, kad suprastų, jog audėjo darbas, kurs iš linų padaro drobę arba iš vilnos vilnoną, yra taip pat naudingas, kaip ir darbas žemdirbio, kurs pagamino tuos linus ar tą vilną, arba, dar geriau sakant, kad pastarojo darbas būtų visai nenaudingas be tojo amatininko darbo. Jei netgi norima būtų tvirtinti, kad žemės darbas vis tik yra n a u d i n g e s n i s, tai ir tada dar reikėtų žinoti, kas toje ž e m ė j e auginama: gerai, jei tai javai duonai, bet jei tai bus rožės arba šilkmedžiai?

[25] L e T r o s n e, 945 p.

[26] Juo nuostabiau, kad šiuo vardu vadina juos T u r g o t, kurs, kaip matysime toliau, yra mažiau agrarinis, ir labiau palankus pramonei, nekaip fiziokratai.

gavinio dalį[27]. Pagaliau visai galimas daiktas, kad šie, kaip ir daugelis gerų ponų tarnų, susikrauna didelius turtus iš savo ponų kišenės.

Taigi, sterilinė klasė fiziokratų kalboje reiškia tik tiek, kad ji gauna savo pajamas iš antrų rankų. Kiek besistengė jie išaiškinti šį nelaimingą žodį, vis delto atrodė taip neteisinga taikinti jis ištisai eilei darbų, kurie, rodos, daugiau yra įturtinę tautas, kaip bet kokie kiti veikiniai, kad šitai nepataisomai diskreditavo fiziokratų sistemą.

Yra ginčijamas klausimas, ar fiziokratai pripažino tą galią tiekti grynąjį gavinį tik žemės ūkio gamybai, ar taip pat ir ekstraktyvinei gamybai, kasyklų darbui. Čia tvirtinama bendrai, be aiškių įrodymų, nes pasisakymai šiuo klausimu jų raštuose yra reti ir prieštaringi. Pagaliau, jų dvejojimas visiškai ir suprantamas, nes, iš vienos pusės, kasyklos neabejotinai duoda žmogui naujų gėrybių, pirminių medžiagų, lygiai kaip žemė ir jūra. Bet iš antros pusės, jei žemė ir jūra yra gyvybės versmės, nuolat atsinaujinančios, tai kasyklos visiškai neturi šio savumo. Gerai sako Turgot: „Dirva kasmet veda vaisių... to negalima pasakyti apie metalo kasyklas, jos neveda vaisiaus, nes jos pačios yra naudojamas vaisius“. Ir iš to jis daro išvadą, kad kasyklų verslas neduoda grynojo gavinio, kaip neduoda jo ir pramonės verslas. „Jei kas galėtų turėti grynojo gavinio iš kasyklų, tai žemės paviršiaus savininkas“, bet, priduria jis, šis gavinys tėra labai nežymus[28].

---

[27] „Man reikia žmonių, kurie padirbtų medžiagos mano drabužiams, lygiai taip, kaip man reikia žmogaus, kurs man teiktų patarimų del mano sveikatos ar teisinių klausimų, arba tarno, kurs patarnautų namų ruošoj“ (Le Trosne, 949 p.).

„Atrodė būtina, paprasta ir naturalu daryti skirtumas tarp tų žmonių, kurie moka kitiems, patys gaudami gėrybes tiesiog iš gamtos, ir tų, kurie tegali jų įsigyti, tik kaip atlyginimą už naudingus ar malonius patarnavimus pirmiesiems“ (Dupont, I, 142 p.).

[28] Žr. šiuo klausimu įdomu rašinį Pervinquière, Contribution à l'étude de la productivité dans la physiocratie.

Fiziokratų abejingumas šiuo kasyklų klausimu parodo iš dalies stoką pas juos mokslinės dvasios, kadangi, net ir jų akimis žiūrint, šis klausimas turėjo visų didžiausios svarbos. Pirminės medžiagos buvo jiems turto esmė, lygiai kaip ir maisto dalykai. O tas pirmines medžiagas, jau net ir jų laikais, tiekė daugiau kasyklos, kaip ariamoji žemė, dirva. Žmonijos istorijoje geležis suvaidino nemenkesnį vaidmenį, kaip ir javai. Fiziokratai bene būtų galėję tada pastebėti, kad pats žemės ūkis yra ne

Šioje fiziokratų pažiūroje, nustatančioje tokį esminį skirtumą tarp agrarinės ir pramoninės gamybos, neabejotinai žymu teologinė įtaka. Žemės vaisių duoda Dievas, tuo tarpu kai amatai yra žmogaus rankų darbas: bet Dievas vienas tėra kūrėjas, žmogus nieko negali sukurti[29]. Į tai jiems lengva atsakyti, kad jei tik Dievas vienas tėra kūrėjas, tai jis gali kurti lygiai taip pat, duodamas mums apdarą, kaip ir mūsų visų dienų duoną; ir jei žmogus gali tik transformuoti, bet ne kurti, tai tas lygiai teisinga tada, kai jis dirba žemę, kaip ir tuo atveju, kada jis apdirba medį ar geležį. Žemės darbas regimai yra, kaip ir kiekvienas kitas amatas, tik transformuojantis veikimas, kitokio juk ir būti negali. Fiziokratai nemokėjo suprasti — gal del to, kad L a v o i s i e r dar nebuvo jų mokęs, — jog gamtoje niekas nesusikuria ir niekas nežūsta, jog javo grūdas, įbertas žemėn, padirba savo varpą iš medžiagų, paimtų iš dirvos ar iš oro, svoris už svorį, lygiai kaip ir duonkepis, kuris iš to pat javo, vandens, druskos ir mielių padarys duoną.

Ir vis tik fiziokratai nebuvo tiek akli, kad nepastebėtų, jog gamtos gėrybės ir patys javai, lygiai kaip ir pramonės dirbiniai, yra veikiami kainų dėsnio rinkoje, ir kada kaina nukrinta perdaug žemai, grynasai gavinys išnyksta. Kaip gi tada begalima pasakyti, kad žemė produkuoja vertybę? Ir kuo žemės ūkio gaminių vertė besiskiria nuo pramonės dirbinių vertės? Čia jau to nebegalima suprasti. Tikriausiai fiziokratų mintis buvo ta, kad naturalinėje tvarkoje normalus dalykas yra „gera kaina“, t. y. tokia, kuri grąžina gamybos išlaidas su kaupu. Tuo atveju, kada kaina nukrinta ligi gamybos kaštų, neturalinė tvarka yra suardyta, ir nenuostabu, jei tada naturalinė vertė išnyksta. Ne ką kitą, tur būt, bus norėjęs pasakyti Quesnay šiuo gana suktu posakiu: „Apstas ir pi-

---

kas kita, kaip ekstraktyvinė gamyba, ir ūkininkas yra tarytum kasyklininkas, kurs traukia iš žemės pirminę medžiagą, naudodamasis augalų pagalba, ir todel žemė *turės taip pat išsisemti kaip kasyklos.*

[29] „Darbas visur kitur, išskiriant žemę, yra absoliučiai nevaisingas, nes žmogus nėra kūrėjas.“ (L e T r o s n e, 942 psl.).

„Žemei šį jos ypatumą (vaisingumą) yra suteikusi Kūrėjo galybė ir pirminė palaima, ta neišsemiamoji gamtos vaisingumo versmė. Žmogus randa šį ypatumą jau esantį: jis tik naudojasi juo“ (To paties, Interêt social, ch. I, § 2).

gumas nėra turtas. Stoka ir brangumas yra neturtas. Apstas ir brangumas — štai gerovė"[30].

Bet čia turime pastebėti: jei „geroji kaina" tėra produkto vertės perteklius per gamybos kaštus, tai tas perteklius pasirodys nei dažniau nei rečiau žemės ūkio gamyboje, kaip pramoninėje gamyboje. Jo nebus nei vienoje nei antroje tuo atveju, kai jas veiks konkurencijos dėsnis; jis pasirodys kaip vienoje, taip antroje, visur ten, kur bus monopolis. Gali būti tik klausimas, ar monopolinės kainos žemės ūkio gamyboje yra dažnesnės, nekaip pramonės gamyboje? Apskritai imant, galima į tai atsakyti teigiamai, nes žemės kiekis iš prigimties yra aprėžtas ir to dėliai reikia pripažinti tam tikra dalis tiesos fiziokratų teorijai; bet vis tik, jau vien apsauginių muitų įvedimas visuose kraštuose parodo, kad ir žemė neišvengia konkurencijos veikimo ir kad pajamos iš jos yra tik faktinio būvio klausimas.

Taip tad grynasis gavinys fiziokratų prasme tėra iliuzija: jo neseka įžiūrėti nei medžiagos kūrime, nei vertės kūrime. Bet ši iliuzija galima išaiškinti ta istorine aplinka, kurioje fiziokratai gyveno. Ką jie matė toje aplinkoje? Ištisą klasę žmonių, ponų ir kunigų, gyvenančių iš savo dvarų duoklės; ir kaip gi jie būtų galėję gyventi, jei žemė neduotų virš to, ką suvartoja valstiečiai, dar tam tikro pertekliaus, reikalingo poniškam savininko išlaikymui?

Įdomu vis tik, kad fiziokratams, kurie juk amatininkus laikė žemdirbių apmokamais stipendininkais, neatėjo į galvą, kad ir dykaduoniai dvarininkai gali būti savo valstiečių stipendininkai! Jei jų laikais būtų buvę, kaip kad šiandien yra, visa klasė akcininkų, „poniškai" gyvenančių iš savo rentų, be abejojimo, fiziokratai būtų padarę išvadą, kad ir pramonės verslas duoda grynąjį gavinį.

Pagaliau ta mintis, jog Gamta ar Dievas per žemę kuria vertybes, atrodo giliai įleidusi šaknis, nes, kaip matysime, ir Adomas Smith'as iš dalies ją yra perėmęs. Ir tik nuo Ricardo laikų, visiškai atvirkščiai pasikeitus rolėms, žemininkų pajamos jau nebeatrodo gamtos ar žemės, alma parens, palaima, turinčios juo labiau didėti, juo naturalinė tvarka la-

---

[30] Quesnay, 325 psl.

biau įsigalėsianti, o priešingai, jos išvedamos iš to fakto, kad žemės vaisingumas yra aprėžtas; jos jau nebelaikomos Dievo dovana žmonėms, o tam tikra duokle, kurią žemės savininkai ima iš vartotojų, ir vadinamos jau nebe grynuoju gaviniu, o žemės renta.

Kai del pavadinimo nevaisingais visų kitų darbų, išskiriant žemės darbą, mes matysime, kaip tas pavadinimas atkrito ir kaip produktingumo pažymys buvo pripažinta tolydžio visiems darbams, pirmiausia pramonei, paskum prekybai, pagaliau ir laisvoms profesijoms. Imant tik pramonės darbą, užtenka pastebėti, kad jei jis netgi ir iš tikrųjų neatgamintų daugiau, kaip suvartotąsias vertybes, tai ir tada vis tik nebūtų pateisinamas jo vadinimas nevaisingu, antraip juk, kaip sąmojingai pastebi Adomas Smith'as, vedybos visados reiktų laikyti nevaisingomis tada, kai jos neduoda daugiau kaip dviejų vaikų. O tarimas, esą „sudėti dar nereiškia dauginti", visai nieko nepasako, nes argi nežinome iš aritmetikos, kad daugyba yra sutrumpinta sudėtis? Ir apskritai, ar nekeistas dalykas, kad iš visų pajamų rūšių labiausiai teisėtomis ir tarsi aukščiausiomis laikyta kaip tik tos, kurios nebuvo darbo vaisius ir kurios vėliau, pavadinus jas žemės renta, atrodys sunkiausiai pateisinamos!

Ar iš to betgi jau reikia išvesti, kad fiziokratų „grynojo gavinio" teorija buvo moksliškai visai „sterilinė"? Ne.

Istoriniu atžvilgiu ji visų pirma jau tuo padarė gero, kad ji stojo prieš anų laikų ekonomines doktrinas, prieš merkantilizmą, kurs turto didinimą matė vien iš prekybos ir grynąjį gavinį vien iš kaimyninių kraštų ar kolonijų eksploatavimo. Fiziokratai per mekantilistų ir kolbertistų galvas, tiesė ranką Sully'ui, kurs tautos turto versmę laikė „tuos du speniu — dirvą ir gamyklas".

Pastebėtina iš tikrųjų, kad, nežiūrint į jų klaidą, žemės ūkis nenustojo tos garbingos vietos, kurią jie buvo jam skyrę; ir netgi išėjo visai nenumatyta pasekmė: tas jų iškeltasis vitalinis žemės ūkio svarbumas tapo viena iš stipriausių protekcionizmo paskatų, ir tuo būdu pats jų idėjos pasisekimas nukrypo prieš juos, kaip laisvos prekybos šalininkus. Nors, tiesą sakant, dar nežinia, ar jie patys nebūtų agrariniai protekcionistai, jei gyventų mūsų laikais! Tokia bent yra nuo-

monė ekonomisto, kurs geriausiai juos išstudijavo — Augusto Oncken'o[31].

Ir jei tas skirtumas tarp žemės ūkio ir pramonės, kurį fiziokratai tarėsi atradę, iš didelės dalies yra iliuzorinis, tai vis delto tiesa, kad žemės ūkis turi tų specifinių savumų, jog tik jis vienas įtraukia darban gyvybės jėgas, ar tai augmenines ar gyvulines. O ši paslaptingoji jėga — gal būt toji, kuri fiziokratams vaidenosi kaip gamta — atrodo nesutolygintina su fiziškai-cheminėmis jėgomis. Žemės ūkis tai tikrai turi specifinių bruožų, kurie jį skiria nuo pramoninės gamybos. Kartais jis yra žemesnis, nes jo našumui nustato ribas laiko ir erdvės sąlygos, bet labai dažnai jis yra pranašesnis, nes jis vienas teturi tą dovaną gaminti maistą, be kurio žmonės negali gyventi. Iš to kyla svarbios problemos, atidarančios kelią Malthus'ui.

3. Gėrybių apyvarta.

Fiziokratai pirmieji davė sintetinę pajamų paskirstymo teoriją. Jie norėjo parodyti — ir tai buvo genialinė mintis — kad gėrybės pačios cirkuliuoja nuo vienos visuomenės klasės į kitą, kad jos išeina ir grįžta vis tais pačiais kanalais, kurių vingiai jiems pavyko atsekti, ir kad, anot Turgot, „šios cirkuliacijos nuolatinumas sudaro politinio organizmo gyvybę, lygiai kaip kraujo cirkuliacija sudaro animalinio organizmo gyvybę".

Toks mokslininkas, kaip Dr. Quesnay, kurs buvo jau parašęs knygą apie „gyvulių eknomiją"[32], ir kurs žinojo tada dar neseniai padarytą Harwey atradimą, buvo kaip tik reikiamas žmogus tai idėjai perkelti iš biologijos į sociologijos sritį. Jis išreiškė ją savo *„Tableau économique"*, kuri yra ne kas kita, kaip pajamų cirkuliacijos būdo atvaizdavimas, ir kurios pasirodymas taip negirdėtai sužavėjo ano meto žmones, jog mums šiandien iš to kone juoktis reikia[33]. Betgi štai

---

[31] Politinės ekonomijos istorija, Pirmoji dalis, Laikai prieš Adomą Smithą. Lietuvių k. vertimas 1931 m.

[32] Essai physique sur l'Economie animale, 1747.

[33] „Nuo pasaulio pradžios, rašo markizas Mirabeau, yra buvę trys išradimai, kurie davė politinėms bendruomenėms svarbiausį jų tvir-

profesorius Hector Denis pareiškia, kad jis beveik taip pat gėrisi Tableau Economique, kaip ir Mirabeau[34]. Nors mes šiandien žinome, kad ta cirkuliacija yra daug sudėtingesnė, kaip manė fiziokratai, vis tik verta peržvelgti čia tas primityvinis braižinys[35].

Quesnay skiria tris dideles socialines klases:

1. Produktingoji klasė, kurią sudaro tik žemdirbiai (ir gal būt dar žvejai bei kasyklų darbininkai).

2. Savininkų klasė, kuri apima ne tik žemės savininkus, bet ir visus tuos, kurie turi šiokį ar tokį suverenumo titulą; tai liekana tos feodalinės teisės, kuri suverenumą rišo su nuosavybe.

3. Sterilinė klasė, apimanti pramonę, prekybą, tarnus ir laisvas profesijas.

---

tumą. Pirmasai yra rašto išradimas. Antrasai — pinigų išradimas. Trečiasai, kurs yra pirmųjų dviejų rezultatas, bet kartu juos papildo, nes patobulino abiejų objektą, — tai „Tableau économique", didysis išradimas, kurs daro garbės mūsų gadynei ir kurio vaisius suims būsimosios kartos". O abatas Baudeau sako nemažiau lyriškai: „Aš leidau sau atvaizduoti čia atskirai šias figūras su sutikimu didžiojo mokytojo, kurio kūrybinis genijus pagimdė nuostabią idėją tos *tableau*, kuri patiekia tikriausiojo mokslo rezultatus ir kuri įamžins tą mokslą visoje Europoje, didžiojo išradėjo garbei ir visos žmonijos gerovei". (867 p.).

Pirmasai šios *tableau* leidimas, kurio buvo išspausdinta tik keli egzemplioriai, dingo, bet vienas vokiečių profesorius, Stefan Bauer, iš Bazelio, surado Tautinėje Bibliotekoje Paryžiuje korektūros egzempliorių, taisytą paties Quesnay; to egzemplioriaus nuotrauka buvo paskelbta „British Economic Association" 1894 m.

[34] „Gėrybių cirkuliacijos atradimas ekonominėse bendruomenėse tiek pat reiškia mokslo istorijoje, kaip ir kraujo cirkuliacijos atradimas biologijoje".

[36] Quesnay „tabelė" sudaryta iš priešpriešinių kolonų ir tarp jų zigzagais persikertančių linijų. Jei Quesnay būtų gyvenęs mūsų laikais, tai jis tikriausiai būtų pasinaudojęs grafinio vaizdavimo būdu, kas būtų buvę daug aiškiau; reikia stebėtis, kad ligi šiol niekas nepadarė jam to pomirtinio patarnavimo. Prof. Hector Denis atvaizdavo ją anatomine tabele, prilygindamas pajamų cirkuliaciją arterijų ir venų tinklui žmogaus kūne.

Tas faktas, kad Quesnay pavartojo aritmetinę skaičiuotę savo tabelei išaiškinti, duoda teisės laikyti jį ligi tam tikro laipsnio matematinės mokyklos pirmataku. Šitai ir buvo daroma. Žr. „Journal of Quarterly Economics" iš 1900 m. Stefan Bauer'io straipsnį ir „Economic Journal" 1896 m. birželio m. Oncken'o straipsnį: „Les physiocrates comme fondateure de l'école mathématique". Pagaliau LeTrosne dar griežčiau pasisako: „Kadangi ekonominis mokslas turi reikalo su matuojamais daiktais, jis gali būti tikslus (ekzaktinis) mokslas ir daryti skaičiavimus. Jam reikėjo tam tikros formulės, kuri tiktų naudotis jo reikalams ir paremtų samprotavimo išvadas. „Tableau économique" yra tokia formulė" („De l'ordre social", Discours, VIII, 218 p.).

Kur yra versmė tų gėrybių, kurių tėkmę mes čia paseksime? Gi žinoma pirmojoj klasėj, nes juk ji viena tegamina jas. Prileiskime, kad žemdirbiai pagamina gėrybių už penkis milijardus frankų (tai Quesnay skaičius ir jis, rodos, gana atitinka anų laikų tikrovę). Visų pirma jie pasilieka sau 2 milijardu, kurie reikalingi jų pačių ir gyvulių išlaikymui *in natura,* be to, sėkloms ir trąšoms: šios pajamos necirkuliuoja, jos lieka savo versmėje.

Taip tad žemdirbiai gali disponuoti likusiu gaviniu, būtent 3 milijardais frankų. Bet, kadangi jie nesitenkina vien žemės produktais, o yra reikalingi pramonės dirbinių, apdaro, įrankių ir t. t., tai jie turi imti šių dalykų iš pramoninės klasės ir už tai sumokėti jai, sakysim, vieną milijardą.

Jiems belieka tik du milijardai: šiuos jie atiduoda savininkų ir suverenų klasei, kaip nuomą ir mokesčius. Toliau mes matysime, kaip fiziokratai pateisina šį aiškų parazitizmą.

Eikime dabar prie savininkų klasės; iš tų dviejų milijardų, kuriuos ji gauna, kaip nuomą, ji žinoma gyvena, ir tai gerai gyvena: tam jai reikia visų pirma maisto produktų, kuriuos ji perka iš žemdirbių klasės (jei tik negauna jų *in natura)* ir sumoka už tai, sakysim, vieną milijardą; be to, iš sterilinės klasės ji perka pramonės dirbinių ir sumoka šiai taip pat 1 milijardą. Štai jos sąskaita ir tvarkoj.

Pagaliau, sterilinė klasė, kuri pati iš savęs nieko nepagamina, gali gauti reikalingų jai dalykų, kaip ir savininkų klasė, irgi tik iš antrų rankų, iš produktingosios klasės. Bet ji gauna tai dviem skirtingais keliais, būtent: vieną milijardą tiesiog iš žemdirbių klasės, apmokančių tokios pat vertės pramoninius dirbinius ir vieną milijardą iš savininkų klasės, kuri savo ruožtu moka už pramonės dirbinius tokios pat vertės. Įsidėmėkit, kad šis pastarasis milijardas yra vienas iš tų dviejų, kurį savininkų klasė yra gavusi iš žemdirbių: jis tad apėjo visą ratą.

Iš tų 2 milijardų, kuriuos sterilinė klasė yra gavusi mokesčio už darbą, ji turi gyventi ir, be to, pirktis pirminių medžiagų savo pramonėms. O kadangi tik produktingoji klasė tegali tiekti jai šių maisto produktų ir pirminių medžiagų, tad ji tuos du milijardu ir sumoka žemdirbiams. Tuo būdu šie 2 milijardai grįžta į savo versmę. Pridėjus čion tą milijardą,

kurį grąžino savininkų klasė, ir anuos 2 milijardu už neparduotus produktus, kuriuos žemdirbiai pasilieka sau, visi penki milijardai yra grįžę į produktyvinės klasės rankas — ciklas vėl prasideda iš naujo ir taip eina be galo[36]. Ši schema duoda tik labai netobulą nuovoką apie pajamų sankryžas ir rikošetus, kuriuos fiziokratai stebi su vaiko džiaugsmu. Ir jie dingojasi čia matą pačią tikrovę[37]. Faktas, kad jie visados atranda tiksliai sueinant jų milijardų sąskaitą, sužavi juos, ir jie, kaip daugelis šių dienų matematinių ekonomistų, visai neapsižiūri, kad galų gale jie savo skaičiavimo rezultate randa tik tai, ką yra patys įdėję. Savaime aišku, kad ta jų tabelė, visiškai nieko neįrodo kai del esminio jų sistemos punkto, būtent, kad tikrai esančios produktingoji ir sterilinė klasė[38]!

Fiziokratų paskirstymo sistemoje ne tiek įdomu tas ypatingas būdas, kuriuo jie vaizduojasi paskirstymą, bet pati mintis, jog gėrybių cirkuliacija eina pagal tam tikrus dėsnius, kurie nulemia kiekvieno pajamas.

Šioje trilypėje visuomenės klasifikacijoje būsite pastebėję, tą ypatingą vietą, kuri čia tenka savininkų klasei. Tai vienas iš įdomiausių fiziokratų sistemos bruožų.

Įsižiūrėjus į šią tabelę ne fiziokratiniu, o moderniniu žvilgiu, kiekvienam kris į akis toks skandalingas dalykas, kad yra ištisa klasė, kuri suima ⅖ tautos pajamų, neduodama už tai nieko mainais. Galima būtų įtarti, kad Quesnay ir jo įpėdiniai, taip ryškiai iškeldami aikštėn šios klasės parazitizmą, dirbo, jei ne atvirai, tai bent tendencingai, socialistų darbą. Anaiptol! Tokios minties jų nė galvoj neturėta. Jie

---

[36] Turgot, nors ir neminėdamas „Tableau économique“, labai vykusiai reziumuoja ją tokiu sakiniu: „Tai, ką žemdirbys išaugina iš žemės, atskaičius jo asmeninius reikmenis, yra vienintelis d a r b o a t l y g i n i m o f o n d a s (įsidėmėkite šį išsireiškimą, kurs taps garsiu!), iš kurio atlyginami visi kiti bendruomenės nariai mainais už jų darbą. Pirkdami šitaip mainomu savo darbu maisto dalykus iš žemdirbio, jie tik grąžina jam lygiai tą, ką iš jo yra gavę (T u r g o t, I, 10). Smulkiau apie tai kalba B a u d e a u, Explication du Tableau économique.

[37] „Ši mainų eiga tarp įvairių klasių ir pagrindinės jos sąlygos anaiptol nėra hipotetinės. Kiekvienas pagalvojęs turės pripažinti, kad jos tikrai ir tiksliai nurašytos nuo tikrovės“ (Quesnay, 60 p.).

[38] Jie tariasi betgi šitai įrodę: „Iš to m a t y t, kad sterilinė klasė laikosi tik iš sukcesyvinių mokėjimų, iš atlyginimo už jos darbą, kurs yra neatskiriamas nuo išlaidų, daromų maisto priemonėms įgyti. Iš to m a t y t, kad čia tėra konsumcija ir gamybos sunaikinimas, bet anaiptol nėra reprodukcijos“ (Q u e s n a y, ten p.).

netgi nenumanė, kiek jie stato tuos savininkus į kompromituojančią padėtį. Priešingai, jie rodo jiems didžiausios pagarbos; steriline jie vadina ne šią klasę, o pramonininkus ir pramonės darbininkus! Gi savininkus jie laiko naturalinės santvarkos pagrindu. Savininkui yra pavesta dalinti žmonėms duona, gyvenimo duona: tai per jo rankas visi bendrauja. Jo rolė yra dieviškos kilmės: taip tiesiog ir sakoma[39]. Reikia išaiškinti, iš kur čia toks stabų dievinimas.

Atrodo juk, kad fiziokratai turėjo pastatyti pirmoje vietoje tą klasę, kurią jie patys vadino produktingąja t. y. žemdirbius ūkininkus, kurie anuo metu beveik visi buvo nuomininkai arba pusininkai. Visai ne! Jie, mat, nėra padarę žemės. Jie gavo ją iš savininko! Todel šis turis eiti prieš produktingąją klasę, kaip pirmasis po Dievo visokio turto davėjas[40].

Nevertėtų daug nė kalbėti apie šį keistą kliedėjimą, kurs juos vertė laikyti tikruoju žemės ir jos turtų gamintoju ne tą, kurs ją dirba, o dykaduonį savininką. Bet čia galima įžiūrėti loginę jų mokslo konsekvenciją. Iš tikrųjų, pirmiausia reikia pastebėti, kad fiziokratai negalėjo priskirti darbui tos vertybės, kurią mes šiandien dedame — ir tai ne tik pramonės darbininko, bet ir žemės ūkio darbininko darbui, kaip darbui. Jei pastarąjį jie vis tik vadina produktingu, tai del to, kad čia bendradarbiauja Gamta, ir tik ji, o ne darbininkas, kuria gėrybes[41].

Iš antros pusės, šitai galime aiškinti ta aplinka, kurioje jie gyvena. Nematydami feodalizmo laikais kitokios visuomenės, kaip tik dykaduonių dvarininkų valdomą ir vadovaujamą, tiek politinėje, tiek ekonominėje srityje, fiziokratai pa-

---

[39] „Negalima nepripažinti, jog nuosavybės teisė yra dieviškoji institucija, priemonė, kuria mums yra skirta, kaip antrinis uždavinys, tęsti amžinybėn didysai kūrybos darbas, prisidedant prie Kūrėjo tikslų vykdymo (La Rivière, 618 psl.).

Visuomenės santvarka iš esmės yra reiklinga šios trečiosios klasės piliečių, kurie yra pirmieji kultūros kūrėjai bei saugotojai ir grynojo gavinio savininkai bei dalintojai (Quesnay 186 psl.).

[40] Tuoj po žemės savininkų eina produktingoji klasė, kurios darbas reikalauja žemės fondo avansų *(avances foncières)* ir regimai pareina nuo šių darbų (Baudeau, 691 psl.).

[41] Pastebėtina netgi, jog fiziokratai niekuomet nekalba apie žemės ūkio darbininkus, tarytum jų anais laikais ir būti nebuvo. Jų susirūpinimas žemdirbiais nesiekia toliau nuomininkų ir pusininkų.

sidavė lygiai tokiai pat iliuzijai del dvarininkų klasės būtinumo, kaip Aristotelis dėl vergijos būtinumo[42].

Jei fiziokratai nenumatė tų kritikų, kurios turėjo papliupti prieš žemės nuosavybę, tai vis tik jie (o ypač vienas iš jų, abatas Baudeau) jau stengiasi kiek įmanydami ją išaiškinti ir pateisinti. Pravartu įsidėmėti argumentai, kuriuos jie čia iškelia, juoba, kad tokiais pat argumentais naudosis paskum ištisą šimtmetį visi ekonomistai, ginantieji žemės nuosavybę. Tvirčiausias, ar bent dažniausiai vartojamas jų argumentas yra tas, kad savininkai arba patys esą žemę išplėšę, pavertę ją dirva, ar bent vedą savo teises iš tų, kurie yra tai padarę. Vadinas, tik jų dėka produktingoji klasė pati yra gavusi į rankas gamybos įrankį. Jie yra padarę ir kasdien atnaujina tai, ką fiziokratai savo terminologijoj vadina žemės fondo avansais *(les avances foncières)*, t. y. išlaidas žemei išplėšti, aptverti, trobesiams pastatyti ir t. t.[46]. Žemės savinin-

---

[42] „Savininkų klasė galima taip pat vadinti bajorais (nobles), ir šia prasme bajoriškumas anaiptol nėra pamėklė (chimera), kaip kad kartais pasakoma, o tikrybė, naudinga civilizuotoms šalims“ (Baudeau, 670 psl.).

[43] Trečioj eilėj [bet dažniau fiziokratai sako: pirmoj eilėj] eina žemės savininkai, kurie išplėšė dirvonus, pastatė trobesius, įrengė sodybas ir aptvaras savo lėšomis, arba atlygino tas lėšas, pirkdami jau įtaisytas sodybas... Tos pajamos mums priklauso, pasakys jie, to reikalauja teisingumas ir išmintis, nes mes esame išdėję žemės fondo avansus ir toliau turime juos teikti bei palaikyti“ (Baudeau, Philosophie économique, 757 p.).

„Pirmasis veiksnys, reikalingas reprodukcijai, yra žmogus, būtiniausias bendruomenei; ir čia štai tas pirmasis veiksnys yra žemės savininkas: tuo būdu jo privilegijų teisė eina iš fizinės būtinybės reprodukuoti“ (La Rivière, 466—467).

„Tikra, teisinga, naudinga žemės nuosavybė įgyjama tik išlaidomis. Ligi tol, kol tie pirminiai avansai nėra išdėti, nuosavybė tėra išimtinė teisė padaryti kada nors žemę vaisingą“ (Baudeau, 851 p.). Tai reiškia, kol žemė nėra paversta dirva, nuosavybė telieka tik paprasta okupacija.

Fiziokratai skiria tris rūšis tokių išlaidų, avansų:

1. Metiniai avansai *(avances annuel)* — tai žemės kultūros išlaidos, kurios reprodukuojasi kasmet, kaip štai, sėklos, trąšos, žemės darbas ir, žinoma, žemdirbio pragyvenimas. Šios išlaidos turi visos susiversti kiekvienų metų gamyboje. Šiandien mes tatai vadiname apyvartos kapitalu.

2. Pirminiai avansai *(avances primitives)*, kaip pirkimas gyvulių, padargų, kurie tarnauja ilgesnei ar trumpesnei eilei gamybos veiksmų ir todel turi grįžti ne visi vienais metais, o tik dalimis. Čia matome, kad fiziokratai jau visai gerai pabrėžia skirtumą tarp pagrindinio (fixe) kapitalo ir apyvartos kapitalo ir nurodo, kad pirmasai turi amortizuotis dalimis, tuo tarpu kaip antrasai turi grįžti visas vienais metais. Šis skirtumas, kaip žinoma, tapo paskum klasikiniu. Fiziokratai įžvelgė ir tai, kad išmintingas pirminių avansų padidinimas leidžia sumažinti meti-

kas anaiptol tad neatrodo jiems parazitas, nei dargi gaunąs pajamas iš antrų rankų, kaip pramonininkas; jis gauna savo dalį optimo jure, turėdamas tam senesnę ir vyresnę teisę kaip žemdirbys, nes jei žemdirbys pagamina produktą, tai jis, savininkas, yra pagaminęs žemę.

Tris socialines fiziokratų klases galima prilyginti trims asmenims, kurie turi pasidalinti šulinio vandenį. Produktingoji klasė čia semia kibirais vandenį iš šulinio visiems. Savininkų klasė gauna iš jos vandens, bet neturi nieko už tai mokėti, nes tai ji iškasė šulinį. O sterilinė klasė, su priderama pagarba iš tolo stovėdama, turi pirkti šulinio vandenį ir mokėti už jį savo darbu.

Čia betgi yra vienas priešingumas, kurs fiziokratams, rodos, neatėjo į galvą. Jei savininko gaunamos pajamos tėra tik atlyginimas už jo išlaidas, tai tos pajamos jau nebėra gamtos dovana! Ir grynasai gavinys išnyksta, nes jis iš savo definicijos tebuvo tik tai, kas atlieka nuo bruto gavinio, atskaičius visas išlaidas, tik perteklius per gamybos kaštus. O šitaip aiškinant, jokio pertekliaus nebėra. Ar tad savininkai gauna nuomos mokestį paprasčiausiai tik už atliktus veiksmus, o ne kaip Dievo atstovai?

Ar gal reikia padalinti savininkų klasės pajamos į dvi dalis: viena, nedisponuotina, kuri iš tiesų būtų tik atlyginimas jiems už išlaidas, panašiai, kaip nuomininkų pajamos, ir kita, kuri būtų perteklius ir tik ta tesudarytų grynąjį gavinį? Bet tada, kaip reikėtų pateisinti pastarosios dalies aproprijaciją? Palaukite! Fiziokratai turi atsargoj kitą argumentą—

---

nius avansus. Šios mintys tais laikais buvo visai naujos ir jos paliko galutinis mokslo žodis su tuo tik skirtumu, kad taikomos ne vien žemės ūkiui, o aplamai visai gamybai.

3. Žemės fondo avansai (*avances foncières*) — tai tokie, kurių tikslas paruošti žemę kultūrai (atrodo, kad šiuos geriau būtų tikę vadinti „pirminiais").

Čia štai pirmosios dvi išlaidų rūšys tenka žemdirbiui ir duoda jam teisės gauti bent jau pakankamą jų atlyginimą. Viena tik trečioji rūšis tenka žemės savininkui, ji tai ir sukuria jam žemės nuosavybės teisę. „Prieš įleidžiant nuomininką, prieš pradedant kasmetinį, reguliarinį ir nuolatinį žemės dirbimą, kas turi būti padaryta? Turi būti pastatyti trobesiai, užvesta sodyba, pravesti keliai, paruošta žemė dirvai, išrankioti akmens, iškasinėti kelmai, šaknys, prakasti grioviai vandeniui nuleisti. — Štai, pone, tie fondiniai avansai, tikri žemės savininko darbai, tikras jo nuosavybės teisės pagrindas." (Baudeau, „Ephémérides", 1776 m. gegužės m., atsakymas Condillac'ui).

socialinio naudingumo. Jie sako: žemės paruošimas kultūrai sustotų ir to dėliai užtruktų vienintelė viso turto versmė, jei tam, kurs paruošė dirvą, nebūtų pripažinta teisės suimti vaisius[44]. Bet ar reikia įrodinėti prieštaringumas tarp šio argumento ir pirmesniojo? Fiziokratai tik ką sakė: žemė turi būti prisavinta, del to, kad ji buvo kultivuota. Dabar jie vėl sako: žemė turi būti prisavinta, kad ji galėtų būti kultivuota. Ten darbas laikomas pagrindine gamybos priežastimi, čia vėl jos galutiniu tikslu.

Galop fiziokratai sako, kad žemės nuosavybė nuosekliai eina iš to, ką jie vadina asmenine nuosavybe, t. y. kiekvieno žmogaus teise rūpintis savo išsilaikymu, nes ta teisė apima judomąją nuosavybę, o šioji savo ruožtu žemės nuosavybę: „šios trys nuosavybės rūšys yra taip viena su kita susietos, kad jos reikia laikyti viena neišjungiama visuma, nuo kurios negalima atskirti nė vienos dalies, nesugriaunant kitų dviejų“[45]. Iš tikrųjų, fiziokratai turėjo tokios didelės pagarbos ne tik žemės nuosavybei, bet apskritai kiekvienai nuosavybei. „Nuosavybės saugumas yra esminis pagrindas ūkiškos visuomenės santvarkos“ — sako Quesnay[46]; ir Mercier de la Rivière: „Jūs galite laikyti nuosavybės teisę tuo medžiu, iš kurio visos socialinės institucijos išauga savaime, tarytum šakos“[47]. Nuosavybės kultą rasime ligi pat audringiausių Prancūzijos revoliucijos ir teroro dienų: net ir tada, kai išnyko bet koks žmogaus gyvybės vertinimas, nuosavybės pagarba tebeliko.

Štai beveik jau ir pilnas tas arsenalas, iš kurio paskum imsis ginklų žemės nuosavybės gynėjai[48].

---

[44] „Nesant nuosavybės tikrumo, žemė turėtų dirvonauti“ Quesnay, Maxime, IV). „Viskas žūtų, jei ta darbo vaisių nuosavybė nebūtų laiduota, kaip ir žemės nuosavybė, pagaliau, kaip kiekvieno žmogaus nuosavybė savo asmeniui“. (Dupont, I, 26 p.).

[45] La Rivière, I, 242 p.

[46] Maxime IV

[47] 615, 617 psl.

[48] Čia reikia pastebėti vienas iš daugelio skirtumų tarp Turgot ir fiziokratų. Turgot atrodo daug mažiau įsitikinęs socialiniu žemės nuosavybės naudingumu ir savininkų teisių teisėtumu. Jis išveda jos kilmę tiesiog iš istorinio fakto būtent, okupacijos, ir tuo ypatingai susilpnina fiziokratų argumentaciją. „Žemėje žmonių vis dauginosi: jos pradėta dirbti vis daugiau ir daugiau. Gerosios žemės ilgainiui buvo visos užimtos; kas paskutinis atėjo, tam beliko tik menkos, nenašios žemės, kurių pirmesnieji nenorėjo dirbti. Bet galų gale kiekviena žemė rado sau poną, o

Bet jei fiziokratai stipriai gynė nuosavybę, tai, antra vertus, jie dėjo savininkams ir nemaža svarbių pareigų, kurios sudaro antrą pusę jų aukšto pastovio. Tiesa, jas „turi reglamentuoti ne valdžia, o protas ir dorovė“[49]. Tos pareigos tokios:

1. Be paliovos tęsti savo darbą — ne žemę dirbti, tatai jiems visai nepridera, o paruošti darbui naujų dirvų, plėsti žemės fondą[50].

2. Būti visuomenės ekonomais, gamtos pagamintųjų gėrybių tiekėjais, juo didesnei visuomenės naudai[51].

3. Panaudoti laisvą nuo darbo savo gyvenimą, dovanai atliekant visuomenei tas tarnybas, kurių ji yra reikalinga.

4. Mokėti, kaip toliau matysime, visus mokesčius.

5. Bet ypačiai saugoti valstiečius, savo nuomininkus, nespausti jų, nelupti daugiau kaip grynąjį gavinį. Tiesa, fiziokratai neina taip toli, kaip reikalautų iš dvarininkų palikti valstiečiams dalį grynojo gavinio, bet jie smarkiai graudena juos palikti bent jo pirmines ir metines išlaidas ir dosniai jas skaičiuoti. Tai nedaug, bet, kaip jų laikams, tai jau vis tik šis tas. „Sakykite drąsiai: vargas savininkams! vargas viešpačiams! vargas visoms valstybėms! Kai šie atmokėjimai yra atimami iš žemdirbių, taigi iš pačios žemės, kurios vaisingumas nuo jų pareina! ... Supraskite, kad likimas tų vertingųjų žmonių, kurie dirba savo ar kitų žemę, negali būti niekam abejingas ... kad visa tai, kas juos slegia, skurdina, plėšia, skriaudžia, visa tai daro visuomenei skaudžiausias žaizdas, o tatai kas juos pakelia, kas didina jų gerovę, jų išteklių, yra gausi gerovės versmė visoms piliečių klasėms“[52].

---

tiems, kuriems neteko nuosavybės, beliko tik mainyti savo rankų darbas už tą maisto produktų perteklių, kurs atliko nuo jo savininkų (I. 12 p.). Čia jau esame netoli Ricardo teorijos.

[49] Baudeau, 375 psl.

[50] „Savininkas, kurs be paliovos išlaiko žemės fondą savo paveldėtoje teritorijoje, daro naudingiausį darbą, kokį tik privatinis žmogus iš viso gali daryti“ (Baudeau).

[51] „Turtingieji yra tiekėjai išlaidų, kuriomis jie apmoka darbininkus: jie darytų darbininkams skriaudą, jei dirbtų patys, kad tas išlaidas sutaupytų“ (Quesnay, I, 193 p.).

[52] Baudeau, 835, 839 p. ir Mercier de la Rivière sako taip pat griežtai: „Žemės savininkui ir kiekvienai žmogiškai galiai draudžiama bent kas nutraukti nuo tos vaisių dalies, kuri turi būti atidėta šių avansų tęsimui; antraip, gresia vaisių ir visos Bendruomenės sunykimas“. (467 p.). Jei jie būtų galėję numatyti Airijos istoriją, jie būtų radę įstabų jų nuomonės patvirtinimą.

Mes turime betgi priminti, kaip jau esame minėję (41 past.), kad

Šie kilnūs žodžiai, kurie anuo metu anaiptol nebuvo paprasti, šiek tiek išperka fiziokratų pataikavimą savininkų klasei, iš kurių jie tereikalavo atlikti visuomenei tik vieną kitą patarnavimą ir tai tik savo atsakomybe.

II.

Ligi šiol mes sekėme fiziokratus teorijos srityje. Bet jų įtaka labiausiai pasireiškė pritaikomosios politinės ekonomijos srityje, ji daugiausiai paveikė prekybos įstatymdavybę, valstybės vaidmenį ūkio gyvenime bei mokesčių paskirstymą[53].

1. Prekyba.

Mainai patys savaime, suvesti į vienintelį ir esminį aktą do ut des, fiziokratų nuomone ničnieko nepagamina: nes jau pačiame apibrėžime čia prileidžiama mainomųjų dalykų lygvertybė. Na, o jei kiekviena iš abiejų šalių gauna lygiai tokios pat vertės daiktą, kaip ji yra davusi, tad kur čia bebūtų naujai sukurtoji gėrybė? Tiesa, mainai gali būti „liūtiški" ir praturtinti vieną šalį kitos šalies skriaudon, bet ir šiuo atveju nėra jokio naujų gėrybių kūrimo, nes ką viena šalis laimi, tą kita pralaimi[54]. Jei aš savo bonką mainau su jumis už duoną, tai čia yra dvilypis gėrybių vietos pakeitimas, kurs, be abejojimo,

fiziokratai, kalbėdami apie žemdirbių teisę į dalį vaisiaus, turėjo galvoj tik nuomininkus ir pusininkus, bet ne žemės ūkio darbininkus (samdininkus); šiems jie tereikalavo tiek, kad galėtų gerai išgyventi. Įtarinėta netgi fiziokratus buvus susirūpinus, kad tie darbininkai negautų perdaug gerai gyventi, nes tada jie nustotų dirbti. (Žiūr. Weulersee, n. viet. II 729 p. ir tol.); bet šis kaltinimas atrodo nepamatuotas. Weulersee pats cituoja Quesnay žodžius, kuriais šis protestuoja prieš tą „prispaudėjų tvirtinimą, esą valstiečiai turį būti neturtingi, kad netinginiautų".

[53] Čia gali kas nustebti, kad šitam išskaičiavime neminima darbo laisvė, būtent, cechų panaikinimas, už kurį buvo priskiriama garbė fiziokratams. Teisybė, jie protestavo prieš tą taisyklę, pagal kurią teisė verstis šiokiu ar tokiu verslu buvo privilegija, suteikiama karaliaus: „sąžiningiems žmonėms tai yra nepakenčiamiausis dėsnis, kokį tik begalėjo išrasti priespaudos ir plėšimo dvasia", sako Baudeau, Ephemerides (1768) IV t. Štai delko fiziokratų mokslui priskiriama nuopelnas to garsaus edikto, išleisto Turgot 1776 m. sausio m., kuriuo buvo panaikinta meistrų sistema (cechai) ir įvesta visiems darbo laisvė. Bet vis tik reikia pastebėti, kad fiziokratams labai mažai rūpėjo darbo santvarka; tikriausiai del to, kad jie pramoninį darbą laikė neproduktingu, maža tad tesidomėjo ir to darbo organizacijos reformomis.

[54] „Mainai yra lygybės sutartis, kur vertybė duodama už tolygią vertybę. Delto jie nėra priemonė praturtėti, kadangi duodama lygiai tiek pat, kiek gaunama, bet tai yra priemonė aprūpinti reikmenis ir paįvairinti pomėgius". (Le Trosne, 903 — 904 psl.) — Bet ką tai kai iš tikrųjų reiškia „aprūpinti reikmenis ir paįvairinti pomėgius", jei ne padidinti turtą!

geriau patenkina kiekvieno mudviejų reikmenis. Bet naujų gėrybių čia nesukurta, nes jau iš paties apibrėžimo sumainytieji dalykai turėjo būti lygiaverčiai. — Šiandien mes samprotaujame visai kitaip. Ekonomistai yra nurodę, kad, jei aš mainau savo bonką vyno į jūsų duoną, tai tikriausiai del to, kad aš labiau noriu valgyt, kaip gert, o jūs, atvirkščiai, labiau norite gert, kaip valgyt: todel bonka vyno įgijo daugiau naudingumo, pereidama iš manęs į jus, kaip ir duona, pereidama iš jūsų į mane. Šiame dvigubame naudingumo padidėjime mes matome tikrą turto padidėjimą. Bet fiziokratams toks samprotavimas būtų atrodęs nesąmone, nes jie težiūrėjo materialinės gėrybių formos ir delto nebūtų galėję suprasti, kaip čia subjektyvinio naudingumo kūrimas galima laikyti produktingu.

Kai del prekybos, tai mes jau žinome, kad jie pirklius drauge su pramonininkais skyrė į „sterilinę“ klasę. Šitai jau savaime yra gana reikšmingas dalykas. Šis paprastas žodis sugriauna visas teorijas, kurias nuo 2-jų šimtmečių skelbė merkantilistai, būtent, kad užsienio prekyba esanti tikras būdas kraštui praturtėti. Merkantilistai vaizdavosi valstybę, tarytum, kokį turtingą Amsterdamo pirklį. Fiziokratams ji turėjo pavidalą dvarininko bajoro, gyvenančio savo dvaruose ir iš savo dvarų.

Užsieninė prekyba, lygiai kaip ir vidaus prekyba, neduoda, jų manymu, jokio realinio turto, o vien tik p e l n o, o tai yra visai kas kita, nes ką vienas laimi, tai kitas pralaimi. „Visos prekybinės tautos tariasi turtėjančios iš prekybos, bet — keistas dalykas! — jos visos tiki pelnijančios viena iš kitos. Reikia pripažinti, kad tas tariamasis pelnas turi būti stebuklingas daiktas, nes, pasak tos nuomonės, kiekvienas laimi ir niekas nepralaimi“[55]. Žinoma, kraštui gali būti reikalas įsigabenti iš užsienio tokių gėrybių, kurių jis pats negali pasigaminti, arba parduoti užsienin tai, ko jis pats negali suvartoti. Todel užsienio prekyba, šiaip ar taip, būtina, bet ji čia yra, sako M e r c i e r d e l a R i v i è r e ir jis pabrėžia tą žodį: n e i š v e n g i a m a b l o g y b ė[56]. Q u e s n a y tenkinasi tuo, kad vadina ją reikalinga i š b ė d o s[57].

[55] M e r c i e r d e l a R i v i e r e, 545 p.
[56] 548 p.
[57] „Pinigų balansas tėra užsienio prekyboje bėdos reikalas toms tautoms, kurios negali gauti atgal produktų tam pačiam tikslui... Ir pati

Vieninteliai naudingi mainai yra tie, kurie perduoda gaminius iš gamintojo rankų tiesiog vartotojui, nes antraip tie gaminiai nueitų niekais, supūtų pas gamintoją. Bet tokie mainai, kada produktai perkami pardavimui, kaip fiziokratai vadina *trafic* (vieninteliai, kurie šiandien vadinami prekyba juridine žodžio prasme) tėra tik gėrybių iškleidimas; juk dalį jų suvartoja vertelga *(traficant)*[58]. Tą pačią mintį randame šimtmečiu vėliau pas Carey. Mercier de la Rivière sąmojingai lygina pirklius „su tais veidrodžiais, kurie taip sustatyti, kad tuo pat metu ir įvairiomis linkmėmis atspindi tuos pat daiktus. Kaip tie veidrodžiai, pirkliai, tarytum, daugina objektus ir apvilia akis, matančias tik paviršutiniškai“[59].

Tebūnie ir taip! Prileiskime, kad prekyba tikrai verta šios paniekos: kurios tad iš to išvados? Ar ji reikia uždrausti? Ar įstatymais reguliuoti? Ar palikti laisva? Nė viena šių išvadų savaime neina iš premisų; jei prekyba yra nenaudinga, atrodytų, kad čia tiksliausias būtų pirmasis išsprendimas. Tačiau fiziokratai siūlo trečiąjį. Kodel?

Visai suprantama, kad fiziokratai smerkia merkantilizmo ar kolbertizmo sistemas, kurios siekė sudaryti kraštui palankų prekybos balansą, nes šis siekimas atrodė jiems nerealus ir netgi nemoralus. Bet jau sunkiau beįmanoma, kodel jie reikalavo laisvės prekybai, juk iš jos, anot jų, vis tiek nėra jokios naudos. Šiandien ekonomistai, reikalaujantieji laisvos prekybos, turi galvoje, kad laisvi mainai yra didi geradarybė visiems kraštams, ir juo jie labiau išsiplečia, juo daugiau gauna turtėti mainikaujančios šalys. Bet fiziokratai anaiptol taip nemanė. Jei jie buvo laisvų mainų šalininkai, tai visų pirma del to, kad jie čia turėjo galvoje prekybos laisvę pačiame krašte, o reikia žinoti, kaip nepaprastai buvo suvaržyta vidaus prekyba anuo metu.[60] Be to, naturalinėj santvarkoj kiek-

---

užsienio prekyba tėra bėdos reikalas toms tautoms, kurioms vidaus prekybos nepakanka savojo krašto gaminiams iškišti... Labai nuostabu, kad tiek svarbos buvo dedama šiam pinigų balansui, kurs juk tik iš bėdos tėra reikalingas prekyboje“ (Quesnay, Dialogues, 175 p.).

[58] „Vadinamieji pirkliai yra ne kas kita, kaip vertelgos; tai savo rūšies samdininkai, sugebantieji savo veikimu prisisavinti kitų žmonių turto dalį“ (Mercier de la Rivière, 551 psl.). „Šiokio ar tokio dalyko pirklių pelnas nėra pono pelnas“ (Quesnay, 151 psl.).

[59] Ordre Naturel, 538 psl.

[60] Įsakymai pardavinėti tik rinkoje ir tik ribotus kiekius, nelaikyti javų daugiau, kaip dvejis metus — o ir rinkoje pardavinėti pirmiausia vartotojams, paskum kepėjams ir tik paskutinėj eilėj pirkliams, ir t. t.!

vienam turi būti laisvė pirkt ir parduot, kaip kam tinka, vis viena, ar tai viduje ar užsienin, nes juk ir pati ta naturalinė santvarka nežino sienų skirtumo.[61] Pagaliau ir del to, kad laisva prekyba laiduojanti g e r ą k a i n ą (le bon prix). Kaip reikia šis žodis suprasti? Ar tai yra ž e m a kaina? Anaiptol! „Tik laisva užsieninių pirklių konkurencija tegali laiduoti geriausią kainą, tik a u k š t a kaina tegali išlaikyti kiekvienos karalijos lobingumą ir gyventojus, žemdirbių darbo dėka"[62]. Šis samprotavimas atrodo nuostabus ir netikėtas, nes mes, priešingai, esame pratę girdėti laisvos prekybos šalininkus žadant žemas kainas. Bet mes geriau suprasime fiziokratus, prisiminę, kad jiems visai nerūpiėjo žemės ūkio gaminių importas — jo ir iš tikrųjų tais laikais nebuvo ko bijoti, ypač javų importas, nes susisiekimo priemonės buvo dar nepakankamos. Laisva prekyba fiziokratams tereiškė laisvą eksportą[63]. Pasak O n c k e n'o, Q u e s n a y pageidaujama prekybos politika turėjo būti tokia, kurią anuo metu varė Anglija: remti javų išvežimą, kad būtų palaikytas kursas ir pertekliaus atveju išlaikyta gera kaina, o įvežimą leisti tik nederliaus atveju, kad būtų išvengta perdidelio brangumo. Trumpai sakant, fiziokratams prekybos laisvė daugiausia reiškia panaikinimą

---

[61] „Turi būti leidžiama visiškai laisva prekyba, nes tikriausis, tiksliausis ir naudingiausis tautai bei valstybei vidaus ir užsienio prekybos tvarkymas — tai visiška konkurencijos laisvė" (Q u e s n a y, *Maximes*, XXV).

[62] *Dialogues*, 153. Sako: „brangenybė daro išteklių", tai reiškia, ji paskatina gamybą; ir atvirkščiai, B o i s g u i l b e r t yra pasakęs: „žemos kainos atveda sunkmetį".

M e r c i e r d e l a R i v i è r e taip pat rašo: „Paprasta ir nuolatinė gera kaina visados užtikrina išteklių..., o be laisvės negali būti gerų kainų, negali tad būti ir ištekliaus". (570 p.).

Bet kitur Q u e s n a y tiek tepasako, kad laisva javų prekyba padarys „lygesnes kainas" *(Maximes*, 98 p.). Ir T u r g o t (savo *Lettres sur le Commerce des Grains)* plačiai dėsto šį argumentą ir bando jį net aritmetiškai įrodyti. Nėra reikalo. Tai yra tiesa, tik greičiau psichologinė, negu ekonominė, kad verčiau reguliariai gauti 20 frankų kainą, negu vieną kart 35, kitą kart 5 franus, nors artimetinis vidurkis ir išeina tas pats.

[63] Nr. v. 376 p. — Vis delto reikia pastebėti, kad Q u e s n a y jau aiškiai numato Amerikos konkurenciją; tai tikrai vienas iš įstabiausių mokslinio pranašavimo pavyzdžių, kokių tik begalima rasti. Savo straipsny *Grain* Didžiojoj Enciklopedijoj jis sako: „Galima būtų bijoti Amerikos kolonijų našumo ir žemės ūkio padidėjimo Naujame Pasauly". Tik jis, bent laikinai, išsklaido tą baimę šiuo keistu samprotavimu, „kad jų javai yra menkesnės kokybės už prancūziškus, ir sugenda kelyje".

Beje, čia galima priminti, ką esame aukščiau (žiūr. 18 psl.) pasakę, jog fiziokratai greičiausiai būtų buvę protekcionistai, jei būtų gyvenę mūsų laikais.

tų senojo režimo priemonių, kurios siekė užkirsti kelią javų išvežimui užsienin ir drauge suvaržyti prekybos laisvę viduje[64]. Tačiau ši fiziokratų pažiūra netrukus praaugo tas aplinkybes, kurių dėka ji buvo atsiradusi, ir tapo absoliutiškai laisvos konkurencijos tezė, kurią mūsų laikais Walras taip formuluoja: „Laisva konkurencija mainuose laiduoja kiekvienai šaliai maksimalinį paskutinį naudingumą, arba, kas išeina tas pat, didžiausį reikmenų patenkinimą". Ir beveik visi argumentai, kurie paskum ištisą šimtmetį vartojami kovoje del laisvos prekybos, jau buvo fiziokratų formuluoti. Pažymėkime tik svarbiausiuosius:

1. Prekybos balanso argumento atrėmimą visiškai tiksliai išdėstė Mercier de la Rivière: „Na, tu akloji ir kvailoji politika, aš išpildysiu visus tavo pageidavimus! Aš tau duodu visus pinigus, kurie tik buvo apyvartoje pas prekiaujančias su tavim tautas; štai, turi juos visus: ką dabar su jais darysi?" Ir jis parodo pirmiausia, kaip dabar nė vienas užsieninis kraštas negalės nieko pirkti ir delto turės nutrūkti visas eksportas, paskum, kaip nepaprastas kainų pakilimas privers pirktis iš užsienio ir tuo būdu vėl išeis pinigai, „kas, pagaliau, ir tebus vienintelis vaistas"[65].

2. Atrėmimas tos tėzės, esą užsienis „nešąs" muitą. „Užsienis nieko jums neparduos, jei jūs nemokėsite tokių pat kainų, kokias jam sutinka duoti kitos tautos. Jei jūs apdėsite jo prekes įvežamuoju muitu, tai šis prisidės virš tikrosios kainos, kurią užsienis bus gavęs; šį įvežamąjį muitą sumokės tad jums tik patys krašto pirkėjai"[66].

---

[64] Ano meto protekcionistinė sistema, prieš kurią kovojo fiziokratai, rūpinosi išplėtoti pramonę, privilegijuodama pramonės dirbinių eksportą, bet, priešingai, varžydama žemės ūkio gaminių ir pirminių medžiagų (žaliavų) išvežimą, kad pramonininkai turėtų pigesnį darbininką ir gausiai žaliavų žemomis kainomis. Javų įvežimo nė kiek nesirūpinta sutrukdyti — priešingai! Merkantilizmas ir kolbertizmas dvigubai tad skriaudė ūkininkus: 1) varžydamas javų eksportą, 2) leisdamas laisvą jų importą — tuo tarpu kai su pramonės dirbiniais buvo elgiamasi kaip tik atvirkščiai.

[65] „Įsižiūrėjus giliau į dalykus, ką gi jūs galite pelnyti, norėdami visados tik parduoti užsieniui ir nepirkti jokių jo prekių? Pelnysite pinigų, kurių negalėsite išlaikyti ir kurie išeis iš jūsų rankų, neatnešę naudos!... Juo pinigų daugėja juo jų perkamoji galia mažėjo, tuo tarpu kai kitų prekių, palyginti su jais, vertė didėja" (Mercier de la Rivière, 580—583).

[66] Turgot, *Oeuvres,* I, 189 p. — „Jei jūs savo rinkliavomis atstumiate užsieninius pirklius, tai jie tieks jums reikalingų prekių, tik su-

3. Atrėmimas vadin. reciprociteto politikos. „Kaimyninės tautos įvestasis įvežimo muitas kenkia parduodančiai tautai tuo, kad jis sumažina galimąjį jos produktų vartojimą. Šis netiesioginis padarinys bus neišvengiamas; bet ar jį galės atitaisyti represalijos? Anglija apdėjo Prancūzijos vyną didžiuliais muitais, kurie labai daug sumažina jų parduotį Anglijoje. Bet ar Anglija galės jų įpirkti daugiau, jei jūs iš savo pusės įvesite muitus jos prekėms? Ar aną nuostolį, kurį ji jums daro, atpildys tas nuostolis, kurį jūs padarysite jai?“.

Mes čia davėme kiek daugiau citatų, nes ar bebuvo per ištisą šimtą metų pasakyta stipresnių argumentų šiuo klausimu? Todel šios teorijos ir buvo įstatymų sankcijonuotos 1763 ir 1766 m. ediktais, kurie įvedė javų prekybos laisvę, pirmiau viduje, o paskum ir užsienio prekyboje, nors ir palikdami dar kai kuriuos svarbius suvaržymus. Deja, gamta pasirodė dideliai nedėkinga savo uoliems garbintojams fiziokratams; tuojau ketveris ar penkeris metus paeiliui kraštą ištiko nederlius, del kurio, žinoma, žmonės kaltino naują tvarką ir fiziokratus, inspiravusiuos ją. Ir todel, nepaisant jų protestų, liberalinis įstatymas 1770 m. buvo panaikintas; 1774 m. Turgot jį grąžino, o 1777 m. Necker'is vėl panaikino — blaškymasis, kurs gražiai parodo visuomenės opinijos svyravimą.

Šiai naujai įstatymdavybei ir aplamai visai fiziokratinei sistemai atsirado ir smarkus prieštarautojas, kunigas Galiani, Neapolio monsinjoras prie Prancūzijos karaliaus rūmų, kurs dar tik 21 metų būdamas parašė italų kalba įžymų veikalą apie pinigus, o 1770 metais puikia prancūzų kalba *„Dialogus apie javų prekybą“*, kurie turėjo didelio pasisekimo, ir būtent, Voltaire'o buvo išgarbinti. Jie betgi daug vertingesni savo forma, kaip turiniu. Galiani šiaip jau nebuvo priešingas *„laisser-faire“* dėsniui: „Kiek galima, — sakė jis, — nereikia nieko drausti... Visados, kada tik galima, reikia stoti laisvės pusėn“[67]. Bet jis pasisakė prieš kiekvieną bendrąją sistemą ir ypač prieš atsidavimą „ponios gamtos“ valiai. „Ji per daug didelė ponia, — sako jis, — kad rūpintųsi

---

versdami atgal ant jūs tas rinkliavas, kuriomis jūs norėjote juos apkrauti (Quesnay, *Dialogues).*

[67] *Dialogues,* 254, 274 p.

mūsų menkais reikalėliais"[68]. Jis sakė, kaip šiandien kad sako realistinė ar istorinė mokykla, jog reikia „taikyti dėsniai pagal laiką, pagal vietą, pagal aplinkybes. Apie kokią valstybę norima kalbėti? Kokia jos būklė? Ir t. t."[69].

Greta Galiani galima pastatyti didysis finansininkas Necker, kurs savo storoje knygoje *„La Législation et le Commerce des grains"* 1775 m. išdėstė beveik tokias pat oportunistines pažiūras ir, tapęs ministeriu (1776—1781 ir 1788—1790), uždraudė laisvą javų prekybą.

Reikia tačiau pastebėti, kad yra viena prekybos rūšis — vienintelė, bet itin svarbi — kur fiziokratai paliko reguliavimą įstatymais. Tai, būtent, pinigų prekyba, skolinimas už procentus. Markizas Mirabeau pripažino procentus tik žemės paskolose, nes čia procentai atitinka tikrąjį gėrybių padidėjimą, grynąjį gavinį; bet jis norėjo juos uždrausti ar bent apriboti prekyboje. Jis vadino procentus duokle, kurią „lupa ta žiurkių veislė — rentininkai". Taip pat ir Dr. Quesnay, kaip ir Mirabeau, nematė kito pagrindo procentams, kaip tik grynasis žemės gavinys; bet, girdi, kadangi kiekvienas kapitalas galįs būti paverstas žemei įsigyti, delto tenką pateisinti kiekvieno kapitalo procentai. Jos tad reikalavo tik aprėžti įstatymais procentų dydį. Čia betgi fiziokratai pasirodo ne visai logingi, nes jei neįvyksta jų numatytas atvejis, pateisinąs procentus, būtent, jei kapitalas neįdedamas į žemę, bet į pramonę ar į prekybą, kurios juk laikomos nevaisingomis, tada aišku, kad procentai galėtų būti paimti tik iš skolininko kišenės. Ir todel fiziokratai logiškai turėjo juos šiuo atveju smerkti, lygiai kaip jie smerkė mokesčius, imamus iš pramoninės ir prekybinės klasės, kaip toliau matysime.

Vienas tik Turgot atvirai prileidžia laisvą skolinimą už procentus[70]. Kaip pagrindą jis nurodo jau nebe fiziokratinį aiškinimą, esą kapitalo savininkas galįs jį įdėti ir į žemę, o tiesiog sako, kad kapitalo savininkas gali su juo verstis bet kuria gamyba, nes „kapitalas yra būtinoji kiekvienos verslamonės

[68] Ten pat, 237 p.

[69] *Dialogues,* 22 p. Beje, jis pats siūlė gana komplikuotą sistemą, kurioje turėjo būti labai saikūs muitai javų eksportui bei importui, maždaug apie 10% pirmuoju ir apie 5% antruoju atveju.

[70] Jis yra autorius garsaus rašinio šia tema: *„Memoire sur les prets d'argent,* 1769.

bazė“[71]. Todel jis niekad neperleis kapitalo kitam, jei šis neduos jam bent tiek atlyginimo, kiek jis pats galėtų išversti, įdėjęs tą kapitalą į pramonę ar prekybą. Šis argumentas aiškiai parodo, jog Turgot turėjo manyti kiekvieną verslamonę esant savaime produktingą. Ir iš tikrųjų vienas iš bruožų, išskiriančių Turgot iš fiziokratų mokyklos, buvo tas, kad jis nelaikė pramonės ir prekybos nevaisingomis.

2. Valstybės vaidmuo.

Kadangi fiziokratai manė, jog žmonių bendruomenėse esanti naturalinė santvarka, kuri veikianti savaime, ir delto nereikia rašyti įstatymų tai santvarkai įgyvendinti, kadangi jie manė, jog gamtos balsas nurodąs žmogui „kas jam geriausia“ ir delto nereikią prievartos, kuri verstų kiekvieną ieškoti savo gėrio, — atrodytų tad, kad fiziokratai turėjo savaime prieiti neigimo kiekvienos įstatymdavybės, kiekvieno autoriteto, trumpai sakant, valstybės panaikinimo.

Tiesa, fiziokratai norėjo sumažinti ligi minimumo įstatymų leidžiamosios mašinos darbą ir jie net pareiškė, — ką paskum taip dažnai kartojo anti-intervencijonistai, — kad naudingiausis įstatymų leidėjo darbas esąs panaikinti nenaudingi įstatymai[72]. Tiesa ir tai, kad, pasąk jų, jei jau reikia naujų įstatymų, šie turi būti ne kas kita, kaip tik raštu fiksuoti nerašytieji gamtos įstatymai. „Žmonės nei valdžios nedaro įstatymų ir negali jų daryti. Jie pripažįsta juos sutinkant su aukščiausiuoju protu, kurs valdo pasaulį, jie perneša juos į visuomenę. Štai delko sakoma: įstatymų nešėjas, *legislator,* bet niekad dar niekas nedrįso sakyt: įstatymu darytojas, *legisfactor*“[73]. Čion štai ir pritiktų visi tie daugiau ar mažiau tikri anekdotai, kurių tiek pasakota apie fiziokratus. Pavyzdžiui šis: Rusijos

[71] *Reflexion sur la formation des richesses,* §§ LIX, LXI, LXXIV.

[72] „Pašalinkite nenaudingus, neteisingus, prieštaringus, absurdiškus įstatymus, ir jūs pamatysite, ar daug jų beliks“ (Baudeau, 817 p.). Prieš šešiasdešimt metų Boisguilbert buvo pasakęs: „Juo didesnei gerovei sudaryti svarbu ne tai, kad būtų veikiama, bet tik tai, kad būtų liautasi veikus, o tam bereikia tik valandėlės.“

[73] Quesnay, *Maximes,* I, 390 p. Z Mercier de la Rivière sako tą pat: „Pozityviniai įstatymai visi yra duoti; jie tegali būti tik prigimties teisių deklaruojamieji aktai“ (II, 61 p.). Čia jau lyg ir įvadas į *„Žmogaus teisių deklaraciją“.*

carienė Katarina Didžioji parsikvietusi į Peterburgą Mercier de la Rivière, kad jis parašytų konstitucijos projektą; bet jis atsakęs, jog rašyti visai nėra ko, bereikia tik „leisti dalykams eiti naturaline eiga," į ką carienė palinkėjusi jam laimingos kelionės atgal.

Bet vis delto būtų didelė klaida laikyti fiziokratus anarchistų pirmatakais. Jie, berods, norėjo juo mažiau įstatymdavybės, bet užtat jie norėjo juo daugiau autoriteto — o tai nėra tas pat. Ir to autoriteto jie norėjo ne tokio, kaip šiandieniniai liberalai — apriboto ir griežtai kontroliuojamo. Jų valdžios idealas anaiptol nėra pati save valdančioji demokratija, kaip graikų respublikose, nei dargi parlamentarinė santvarka, kaip Anglijoje. Ne, to politinio liberalizmo jie neapkenčia[74]. Jie didžiausioj pagarboj laiko visą socialinę hierarchiją ligi pat jos viršūnės. Jie ginasi ir minties, būsią jie einą prieš bajorus ir monarchiją. Ko jie nori, tai paveldimosios monarchijos valdžios, vieningos, centralizuotos, be priešsvaros, visagalės. Ko jie nori, — ir jie nebijo pavadinti to tikruoju vardu — tai „despotizmo"[75]. „Suvereninė valdžia turi būti viena vienintelė, stovinti aukščiau už visus visuomenės individus, aukščiau už visus neteisingus privatinių interesų siekimus... Pusiausviros

---

[74] „Fiziokratai žiūrėjo į politines laisves su visiška panieka" Esmein, *La Science politique des Physiocrates* (Prakalba mokslo draugijų kongrese, Paryžius, 1906).

„Graikų respublikos niekuomet nepažino tvarkos įstatymų... Šios neramios, smurtingos, tironiškos tautelės nesiliovė liejusios žmonių kraujo, jos pavertė griuvėsiais ir dykuma vaisingiausią (?) žemę, buvusią geriausioj geografinėj būklėj iš viso žinomojo pasaulio (Baudeau, 800 p.).

„Aiškus dalykas, kad demokratinis suverenas (tauta) negali pats vykdyti savo valdžios ir jam belieka tik skirti sau atstovus. Šie atstovai yra privatūs asmens ir jų funkcijos tebus laikinės. Šių laikinųjų niekados neriš nuolatinis interesų bendrumas su tauta... Todel ne jų valdymo reikalauja naturalinė santvarka... Tas pat reikia pasakyti apie aristokratijos skiriamą valdovą... tas pat apie renkamąjį monarchą... Tik paveldimųjų monarchų asmeniniai ir privatiniai interesai, dabartiniai ir būsimieji, yra aiškiai surišti su jų tautos interesu, kadangi jie drauge su tauta yra bendrasavininkai visų grynųjų gavinių, gaunamų iš jų valdomos valstybės žemės." (Dupont, I, 359—360 p.).

Čia, tarytum kaizeris Vilhelmas II kalba apie Hohencolernų dinastiją!

Įdomi taip pat kritika parlamentarinės santvarkos Dupont de Nemours, kurs kalba apie „visuotinę korupciją, kaip jos pasekmę" ir apie „tą vėžį kurs dar nepalietė Jungtinių Valstybių" (Laiškas į J. B. Say, 414 p.) — bet šitai jau išeina iš ekonominių teorijų istorijos ribų.

[75] „Tik šioje paprastoje ir naturalinėje valdymosi formoje valdovai yra tikri despotai ir gali padaryti visa, ką jie nori gero" (Dupont, 364 p.).

sistema valdžioje yra nelemta nuomonė“ (Quesnay, Maxime, I)[76]. Kaip toli mes čia esame nuo Montesquieu valdžios padalinimo dėsnio! Lygiai ir nuo decentralizacijos bei regionalizmo! Pastebėtina, kad čia netgi nekalbama apie mokesčių mokėtojų teisę balsuoti del mokesčių ėmimo. Bet reikia pasakyti, kad ši garantija, davusi pradžią parlamentarinei santvarkai, neturėjo jokios prasmės fiziokratams, nes jiems mokesčiai, kaip toliau matysime, tėra valdovo teisė, kaip visų krašto turtų savininko, tėra domėnialinės pajamos, visiškai nepareinančios nuo gyventojų valios.

Kaip išaiškinti šis bent tariamasis priešingumas, kad tie „laissez-faire“ apaštalai taip garbina despotizmą?

Dalykas toks, kad šį žodį jie supranta visai kitaip, negu šiaip jau paprastai jis suprantamas. Jiems despotizmas nėra tolygus tironijai, visai priešingai. Tai netgi nėra tas, kas paskiau vadinta „apšviestojo despoto“ valdymu, kurs savo genijaus didybe nori padaryti žmones laimingus prieš jų valią. Fiziokratų despotizmas yra ne kas kita, kaip tik naturalinės santvarkos despotizmas, kurio kiekvienas protingas žmogus negali neklausyti. Jis priverstas su juo sutikti, lygiai kaip kad turi sutikti su aiškia tiesa[77].

Vadinas, šis despotizmas yra visai kas kita, negu senųjų legitimistų absoliutinės valdžios dėsnis: *sicut principi placuit, legis habet vigorem*[78]. Fiziokratai, berods, visiškai neigia, kad tautos valia galėtų daryti įstatymą[79], bet jie taip pat griežtai

---

[76] Fiziokratai vis delto reikalavo rinktojo Tautos Seimo (Assemblée Nationale), bet jie nepripažino jam jokių įstatymdavybės teisių: tai turėjo būti tik Valstybės Taryba, kuri rūpintųsi daugiausia viešaisiais darbais ir mokesčių sutvarkymu. Plg. M. Esmein'o veikalą: *Assemblée Nationale proposée par le Physiocrates* („Académie des Sciences Morale et Politiques“ darbai, 1904 m.).

[77] „Asmeninis despotizmas bus tik legalinis despotizmas tos savaime aiškios tiesos (evidencijos), kuri glūdi naturalinėje santvarkoje... Legaliniame despotizme tiesa įsako pirmiau, kaip valdovas duoda įsakymą. Euklidas yra tikras despotas, ir geometrijos tiesos, kurias jis mums perdavė, yra tikrai despotiški įstatymai: jų legalinis despotizmas yra toks pat, kaip ir šio įstatymų leidėjo, būtent — neįveikiamos tiesos jėgos despotizmas“ (Mercier de la Rivière, 460, 471 p.)

Galiausiai, tokį štai despotizmą turėjo paskiau galvoj Auguste Comte, sakydamas: „Geometrijoj nėra sąžinės laisvės“.

[78] Priešingai! Quesnay viename laiške į Mirabeau sako, jog kaip tik šis despotizmas turi būti „išgelbos inkaras nuo valdžios savivaliavimo“.

[79] „Tai yra didžiausia nesąmonė, sako Baudeau, nes tokiu būdu balsų dauguma galėtų būti legalizuotas tėvų žudymas“.

neigia, kad ir valdovo valia galėtų daryti įstatymą! Ir čia jie yra lygiai tolimi nuo moderninio demokratizmo, kaip ir nuo monarchinio absoliutizmo.

Žinoma, tas naturalinės santvarkos despotizmas įsikūnija vienam asmeny — valdovo, karaliaus; bet šio visas vaidmuo tėra — būti vykdomuoju organu tų aukštesniųjų įstatymų, kurių jis anaiptol nėra padaręs. Fiziokratų akimis žiūrint, jis galima būtų palyginti su orkestro dirigentu; savo skipetru jis čia naudojasi, tarytum dirigentas savo batuta. Berods, orkestro vedėjo despotizmas yra daug didesnis, kaip caro, nes kiekvienas muzikas turi jo klausyti vienu akimirksniu; bet vis delto tai nėra tironija, nes kiekvienas vykdytojas klauso savo noru, ir jei kuriam priešginai ateitų į galvą paimti netikras tonas, tai jis būtų palaikytas tiesiog žiopliu, o ne maištininku. Ar bereikia dar čia nurodinėti, kiek ši pažiūra yra skirtinga ir net priešinga tajai, kurios paskiau laikysis intervencionistai bei socialistai ir kuri dės valstybei pareigą atitaisyti prigimties įstatymų neteisybę!

Jei fiziokratams ši suvereninė valdžia vaizdavosi paveldimosios monarchijos pavidalo, tai labiausiai del to, kad jų akyse suverenumas buvo susijęs su nuosavybe, ir kaip žemės nuosavybė yra paveldima, taip turi būti paveldima ir karaliaus valdžia. Valdovas, kurs reprezentuoja fiziokratų svajotąjį idealinį despoto tipą, yra Kinų imperatorius: jis turi visus reikiamus ypatumus[80]. Būdamas Dangaus Sūnus, jis įkūnija savy naturalinę ir drauge dievišką santvarką. Jis taip pat yra žemės ūkio monarchas, kurs iškilmingai vieną kartą į metus paima arklą į rankas. Ir jis leidžia savo tautai valdytis pačiai, ar bent būti valdomai papročių ir ritualų[81].

---

[80] „Ši vienatinė ir aukščiausioji valia, kuri sudaro valdžią, tikrai sakant, nebėra jau žmonių valia, tai pačios prigimties balsas, Dangaus įsakymas. Kinai yra vienintelė iš žinomųjų tautų, kurios filosofai, rodos, suprato šią pagrindinę tiesą. Šia prasme jie ir savo imperatorių vadina vyresniuoju Dangaus sūnumi". (Baudeau, 798 p.).

[81] Buvo tačiau sakoma (Pantaleoni savo įvade į knygą Arturo Labriola, La dottrine economiche di Quesnay), kad fiziokratai suvaidinę tokį pat destruktyvinį vaidmenį prieš feodalinį režimą, kaip vėliau socialistai prieš buržuazinę santvarką. — Politiniu atžvilgiu — taip, nes jie norėjo vieningos ir nekontroliuojamos monarchijos, bet ekonominiu atžvilgiu — ne, kadangi jų pažiūros į suverenumą ir į mokesčius yra perdėm persisunkusios feodalizmo dvasia.

Bet praktikoje, argi despotui nebus kas veikti? Tikrai, labai nedaug: „Jūs pamatysite (karaliai ir valdovai), kaip lengva atlikti jūsų šventos pareigos, kur svarbiausias uždavinys — nekliudyti savaime vykstančiam gerui ir bausti nedidelis skaičius žmonių, kurie kesinasi prieš privatinę nuosavybę“[82].

Iš tikrųjų, saugoti ši naturalinė santvarka nuo kiekvienų šventvagiškų ir ignorantiškų rankų, kurios kesintųsi ją griauti, ypačiai saugoti tos santvarkos esminis pagrindas — nuosavybė, visomis jos formomis, — štai pirmutinis ir svarbiausias valdovo uždavinys. „Legalinė santvarka remiasi nuosavybės teise, kurią saugo ir garantuoja suvereninė valdžia, valdanti ir globojanti bendruomenėn susibūrusius žmones“[83].

Švietimas yra antras valdžios uždavinys ir fiziokratai primygtinai pabrėžia šį punktą, „Visuotinis švietimas yra pirmasis ir tikrasis socialinis ryšys“ sako Baudeau. O Quesnay ypatingai rekomenduoja mokymą apie naturalinės santvarkos būvį ir geriausias priemones ją pažinti. Beje, jie čia nurodo tą motyvą, jog piliečių švietimas, sąmoninga visuomenės opinija, yra vienintelis būdas išvengti, kad fiziokratinis despotizmas neišsigimtų į asmeninį despotizmą. Nes, anot Quesnay, „opinija valdo ginklus“: delto reikia, kad ji būtų apšviesta.

Viešieji darbai fiziokratų irgi paskiriami į valstybės uždavinius — ar geras ūkininkas neprivalo visų pirma rūpintis kelių pravedimu savo žemėje? — nes geri keliai ir kanalai yra itin svarbūs įtraukimui darban naujos žemės. Tai, tarytum, žemės fondo avansai, panašūs į tuos, kurie tenka daryti žemės savininkui.

Tai beveik ir viskas[84]. Štai valstybės funkcijų išskaičiavimas, kurs liks toks pat, be didelių pataisų, visoje liberalinėje ekonominėje mokykloje ligi mūsų dienų. Pridurkime paskutinį bruožą: fiziokratai, kaip ir vėlesnieji liberalinės mokyklos ekonomistai, yra perdėm internacionalistai. Čia jie nė kiek nepanašūs į savo draugus kinus, neapkenčiančius svetimšalių. Fi-

---

[82] Dupont, Discours en tête des oeuvres de Quesnay, I, 35 p.
[83] Dupont, I 22 p.
[84] Turgot betgi, būdamas mažiau agrariškas už fiziokratus, prileidžia ir tam tikras karaliaus privilegijas pramonių įkūrimui paskatinti (Oeuvres, I, 360 p.).

ziokratų nuomone, ne tik ekonominiu, bet ir politiniu atžvilgiu „reikia pašalinti visi skirtumai tarp tautų". Patriotizmas jiems atrodo „nelemtas prietaras"[85]. Nuostabu, kad šiandieniniams pacifistams niekad neateina į galvą atsišaukti į šiuos garsius savo pirmatakus.

3. Apie mokesčius.

Kaip žinome, fiziokratų mokesčių teorija yra viena charakteringiausių jų sistemos pusių. Ji yra su ta sistema suaugusi, neatskiriama nuo fiziokratų pažiūrų į žemės nuosavybę ir į grynąjį gavinį. Ir vis tik, nuostabus dalykas, ji pergyveno pačios sistemos žlugimą ir pastaruoju laiku vėl atgyja.

Pagal „Tableau économique", pajamų paskirstymas vyksta tarp trijų dalyvių: žemės savininko, nuomininko ir amatininko. Bet yra dar ketvirtasis, kurs visados imdavo savo dalį ir fiziokratų sistemoje jos reikalauja: tai valdovas, valstybė. Tiesa, fiziokratų valstybė, tas gerasis despotas, kurį mes tik ką atvaizdavome, nėra perdaug reiklus; maža ką beturėdamas veikti, jis ne per daug ir reikalauja. Bet vis delto ta valstybė, kaip matėme, be savo dvigubo uždavinio — rūpinimosi saugumu ir švietimu, turi dar tiekti tikrų žemės fondo avansų, imdamosi viešųjų darbų, ypač kelių tiesimo, kad praplėstų dirbamos žemės plotą[86]. Visam tam ji yra reikalinga lėšų, ir fiziokratai mano, kad jai reikia jų duoti apsčiai, nesiderant del kiekvieno skatiko, kaip tai daro parlamentai[87]. Iš kur gi valstybė tų lėšų paims?

Žinant fiziokratų sistemą, atsakymas į tai savaime aiškus. Valstybė gali paimti jų tik iš „grynojo gavinio", nes tik čia yra

---

[85] „Žiūrėta į tautas, tarytum, neišvengiamai esančias karo būvy viena su kita; šis nelemtas prietaras, taip sakant, įšventinta, padaryta iš jo dorybė, vadinama patriotizmu" (Baudeau, 808 p.).

Ir jis nurodo šias tris didžiąsias valstybių klaidas, kurios privedė prie Graikijos miestų žlugimo: savivališką įstatymdavybę, slegiančius mokesčius ir neapkenčiantį patriotizmą (800 p.).

[86] „Jei norima turėti derliaus, nepakanka dar pirminių ar metinių žemdirbių avansų bei žemės fondo avansų, daromų savininko; reikia dar ir valdovo avansų, daromų valdžios autoriteto." (Baudeau, 758 p.).

[87] „Siaura ir priekabių teieškanti yra ta Anglų idėja, kad kasmet turi būti skiriama tam tikra suma, kuri teikiamasi valdžiai leisti, ir rezervuojama sau teisė atsakyti mokesčius. Tai yra aiški demokratija" (Dupont, Laiškas J. B. Say'ui, 413 p.).

tikrai nauja laisvai disponuotina turto dalis, kadangi visa kita būtinai turi eiti arba avansų atmokėjimui, arba žemdirbių bei amatininkų klasės išlaikymui. Jei mokesčiai atimtų dalį šių pajamų, kurių naudojimas yra neliestinas, tai jie ilgainiui išsekdintų pačią turto versmę. Bet jei paimama tik kaupas, kurs liejasi iš statinės — o juoba, jei dar tik dalis to kaupo — tada nėkiek nepakenkiama tolesnei gamybai. Šitai visai aišku. Bet tą grynąjį gavinį, iš ko jį valstybė paims? Žinoma, iš tų, kurie jį gauna, t. y. iš žemės savininkų klasės. Taip tad prieiname tą stebėtiną išvadą, kad visus mokesčius turi mokėti žemės savininkai. Mes tik ką piktinomės, kad fiziokratai taip lengvai pripažįsta jiems privilegijuotą padėtį, bet štai atsimokėjimas, ir tai labai nelengvas! Kaip nustatyti sumą, tą grynojo gavinio dalį, kuri turi būti paimta mokesčiams?

Fiziokratai siūlė imti ⅓ (Baudeau tik $^6/_{20}$ t. y. 30%) grynojo gavinio. Prileidžiant, kad šis sudaro 2 milijardu, — kaip skaičiuoja „Explication du Tableau Economique“ — išeitų lygiai 600 milijonų frankų žemės mokesčio; tai ir visas biudžetas, nes kitokių mokesčių nebūtų[88].

Fiziokratai betgi anaiptol nemanė atimti iš žemės savininkų jų pajamų, nes, kaip matėme jie visokiais būdais stengėsi tas pajamas pateisinti. Jie ne tik nori palikti jiems visa, kas reikalinga jų žemės fondo avansų atmokėjimui bei gyvenimo išlaidoms, bet dar ir rūpinasi, kad žemės savininko buitis būtų juo galima geresnė“[89]. Tas rūpestis, šiandien mums atrodąs keistokas, fiziokratams buvo savaime suprantamas del tos socialinės reikšmės, kurios jie dėjo žemės savininkų klasei. „Jei verčiau būtų pasirinktina kuris kitas, o ne žemės savininkų luomas“, sako Duopont de Nemours, „tada visi žmonės mestųsi į aną luomą, savo judamąjį turtą jie naudotų tada kur kitur, o ne žemės ūkiui kurti, pagerinti ir išlaikyti“. Čia tad fiziokratai tarytum daro garbės žemės savininkams, apdėdami juos tokiais dideliais mokesčiais!

---

[88] Prancūzijos biudžetas 1781 m., sustatytas Necker'io, buvo beveik lygiai tokio pat dydžio, kaip ir fiziokratų prileidžiamasis biudžetas: 610 milijonų. Tiesa, čion dar reikia pridėti bažnytinės dešimtinės, duoklės žemės ponams ir įvairūs lažai, kurie fiziokratų sistemoje turėjo išnykti.

[89] „Mokesčių santykis su grynuoju gaviniu turi būti toks, kad žemės savininko buitis būtų geriausia iš visų, prakeltina prieš visus kitus verslus, kurie tik visuomenėje bebūtų“ (Dupont, 456 p.).

Bet, suprantama, ano meto žemininkams, kurie, kaip bajorai, buvo visai laisvi nuo mokesčių, turėjo atrodyti, kad šis mokestis yra perdidelis ir, kad fiziokratai liepia jiems perbrangiai atsimokėti už tą aukštą rangą, kurį jiems skiria. Net ir šiandieniniai žemės savininkai, jei iš jų būtų pareikalauta žemės mokesčio 30% nuo bruto pajamų, aišku, pradėtų rėkti. Fiziokratai betgi iš anksto atsako į tuos skundus argumentacija, kuri šiandien yra tapusi banali, bet ji parodo fiziokratus itin aštriai ekonomiškai protavus: anot jų, to mokesčio niekas nejausiąs, nes ištikrųjų jo niekas nemokėsiąs. Ir štai delko: kiekvienas žemės sklypas bus perkamas, atskaičius mokesčio sumą t. y. 30% jo vertės, ir delto savininkas nominaliai mokėdamas mokestį, tikrumoje jo nemoka[90]. Štai, sakysim, žemė duoda nuomos 10.000 fr., tad jos vertė, skaitant 5% procentų, būtų 200.000 fr. Bet iš tos žemės tenka mokėti 3000 fr. mokesčio, tai gi tikrumoj, ji teduoda 7000 fr. pelno ir jos vertė bus 140.000 fr. Pirkėjas, kuris ją nupirks už tą kainą, nors ir turės mokėti 3000 fr. mokesčio, vis tiek gaus naudotis visomis pajamomis, kuriomis jis turi teisės. Jis juk negali pretenduoti į tą pajamų dalį, kuri eina mokesčiams, nes ištikrųjų už ją jis nė nemokėjo. Čia išeina lygiai taip, tarsi jis būtų pirkęs tik $^7/_{10}$ žemės, o $^3/_{10}$ būtų likę valstybės nuosavybė. Ir jei paskum valstybė panaikintų mokestį, tai vis viena, lyg ji visai nepateisinamai padovanotų jam 3000 frankų pajamų arba 60.000 fr. kapitalo[91].

Taip, šis samprotavimas labai gražus (beje, jis siekia kur kas toliau negu manė fiziokratai, nes jis pritaikomas ne tik žemės mokesčiui, bet ir apskritai kiekvienam kapitalo mokesčiui); bet, jei jis priimtinas tiems savininkams, kurie pirks žemę p o

---

[90] „Mokesčiai yra tarytum bendra, neparduotina nuosavybė... Žemės savininkai, pirkdami ar parduodami žemę, neperka ir neparduoda mokesčių; jie disponuoja tik ta žemės dalimi, kuri lieka, atskaičius mokesčius. Delto šių mokesčių buvimas jokio žemės savininko neapsunkina daugiau, negu kito savininko teisė į kaimyninę žemę... Šia forma valstybės pajamos niekam nėra našta, niekam nekaštuoja, niekeno nemokamos, ir jokiu būdu neaprėžia niekeno nuosavybės“ (D u p o n t de N. I, 357—358 p.).

[91] Norėdami duoti visišką saugumą žemės savininkams, fiziokratai siūlė, kad santykis tarp mokesčių ir grynojo gavinio, kartą nustatytas, būtų juo galima pastovus. Tačiau B a u d e a u prileidžia periodinius įkainojimus, „kad valdovas visados ir tikrai dalintųsi produktingosios klasės pelnu ir nuostoliais“. Ir jis kreipiasi į žemininkus su šiuo svarbiu įspėjimu: „Neįsidingokite, esą vien del jūsų priežasties didėjančios jūsų pajamos iš žemės, nes tai būtų labai neteisingas nedėkingumas valdžiai, kuri vis geriau ir geriau atlieka savąsias suverenumo funkcijas“ (708 p.).

tokios mokesčių sistemos įvedimo, tai jis visai nepriimtinas l i g t o l i n i a m s žemės savininkams, kuriems teks garbės įvesdinti fiziokratinė santvarka, o juk šie pirmiausia būtų reikėję patraukti savo pusėn.

Kaip matome, valdovas čia tegauna tą dalį, kuri jam tenka, kaip tikram žemės bendrasavininkui drauge su žemininkais. Šitai visiškai sutinka su fiziokratų pažiūromis į valdovą. Iš tikrųjų, šioje sistemoje žemininkai ir valdovas sudaro vieną klasę — žemės bendrasavininkų, turinčių lygias teises, lygias pareigas ir lygias pajamas. Tuo būdu valdovo interesas visiškai sutampa su krašto interesu[92].

Fiziokratai dėjo didelės praktinės svarbos savo mokesčių sistemai, būdami įsitikinę, kad mokesčių paskirstymas jų laikais buvo svarbiausia žmonių skurdo priežastis, įsikūnijęs neteisingumas, trumpai sakant — to meto socialinis klausimas. Nors šiandien mes skurdą greičiau aiškiname nepakankama gamyba bei netikusiu turtų paskirstymu, negu šiokia ar tokia mokesčių sistema, ir del to fiziokratų nuomonė mums atrodo perdėta, tačiau ji galima pateisinti, prisiminus nežmonišką senojo režimo mokestinę santvarką.

Fiziokratai numatė ir iš anksto stengėsi atremti tuos priekaištus, su kuriais turėjo susidurti jų siūlomas vienintelis žemės mokestis:

1. Neteisinga esą apkrauti mokesčiais viena tik gyventojų klasė, užuot paskirsčius juos lygiai visiems[93].

Į tai fiziokratai atsako: valstybės vyro tikslas neturi būt — apsunkinti mokesčiais lygiai visus, o priešingai, juo galima, nieko neapsunkinti! Kaip tik toks ir bus rezultatas to mokesčio nuo grynojo gavinio, kurį jie siūlo[94].

---

[92] „Kai valdovas... nuolatos gauna metines pajamas, kaip tam tikrą, tvirtai nustatytą grynojo gavinio dalį, kuri visados didėja, kylant grynajam gaviniui, ir visados mažėja, smunkant grynajam gaviniui, — tada yra aiškus ir būtinas interesų bei rūpesčių bendrumas“. (Baudeau, 769).

[93] Šitai ir prikiša sąmojinga V o l t a i r e'o satyra: „L'homme aux quarante écus“. Jis išveda stambų piniguočių, laisvą nuo mokesčių, kurs tik juokiasi iš neturtingo žemininko: šis, mat, tegaudamas 40 ekių pajamų, turi mokėti mokesčius už save ir už tą turčių.

[94] „Tarp kita ko, aš pastebiu, jog labai nenoriai vadinu viešąsias pajamas „mokesčiais“. Šis žodis visados imamas iš blogos pusės. Jis reiškia sunkią naštą, nuo kurios kiekvienas norėtų nusikratyti... Tuo tarpu viešosios pajamos valdovui tėra gavinys iš žemės nuosavybės, skirtingos nuo visų kitų nuosavybių, priklausančių jo valdiniams“ (M e r c i e r d e l a R i v i è r e, 451 p.).

Pagaliau, jei tas viešąsias pajamas ir laikyti mokesčiu, tai vis tiek nėra jokios prasmės imti jį iš kitų visuomenės klasių, nes kuri beturėtų jį mokėti? Žemdirbių klasė? Bet mes matėme, kad atėmus grynąjį gavinį, žemdirbiams belieka lygiai tiek, kiek jiems reikia metinių ir pirminių išlaidų apmokėjimui. Jei tad iš jų būtų paimta be to dar 600 milijonai mokesčių tai tieka pat mažiau būtų grąžinta žemei ir delto ateinančių metų bruto gavinys turėtų sumažėti[95]. Nebent žemdirbiams pavyktų numušti 600 milijonų nuo nuomos, bet tuo atveju žemės savininkams galų gale išeitų tas pat, kaip ir jie būtų sumokėję mokesčius, tik ką čia prisidėtų dar nuostoliai ir trynimaisi, neišvengiami kiekvienoj netikroj eigoj, iškreipiančioj naturalinę santvarką. — O gal tą mokestį turėtų sumokėti sterilinė klasė? Bet kadangi ji jau iš pačios definicijos yra sterilinė, nevaisinga t. y. ji tepagamina lygiai tiek vertybių, kiek jų suvartoja, todel paimti iš jos 600 milijonų reikštų — tieka pat susiaurinti jos vartojimą arba pirminių medžiagų įpirkimą ir tuo ateity sumažinti žemės ūkio gamybą. Nebent vėl pramoninei klasei sektųsi padidinti 600 milijonų savo dirbinių kaina, bet ir tuo atveju žemės savininkų klasei tektų prisiimti pasekmės, tiesioginai — del to, ką jie patys suvartoja, netiesioginai — del to, ką suvartoja jų nuomininkai[96].

Šis samprotavimas aiškiai remiasi ta mintimi, kad pramoninės ir žemdirbių klasės pajamos nebegali būti mažinamos, nes jos tėra būtinasis gamybos kaštų minimumas; čia tad jau nu-

---

[95] „Toks produktyvinių išlaidų apkarpymas neišvengiamai turėtų vesti į gamybos sumažėjimą, nes žemės dirbimo išlaidos yra būtinoji sąlyga, *conditio sine qua non,* derliui gauti. Negalima šių išlaidų panaikinti, nepanaikinant paties derliaus gavinio, nei jų sumažinti, nesumažinant pastarojo tokiu pat mastu... Šis pablogėjimas, taip pavojingas gyventojams, galų gale turėtų atkristi ant pačių žemės savininkų ir valdovo“ (Dupont de N. 353 p.).

„Del avansų sumažinimo turės sumažėti derlius, o dėl to vėlgi savo ruožtu turės mažėti avansai. Šis užburtas ratas yra baisus dalykas kiekvienam, kas bent kiek atkreips į tai dėmesio“. (Mercier de la Rivière, 499 p.).

[96] „Tai yra avansas, kurį savininkai noroms nenoroms turi jiems atmokėti, kaip atlyginimą ar kaip išmaldą, tai neturtėlių avansas turtingiems, ir jei jis ilgėliau negrąžinamas, tada neturtingųjų laukia visos skurdo kančios. Valstybė reikalauja iš tų, kurie nieko neturi, ir prieš juos tuojau griebiasi persekiojimų ir bausmių“. (Turgot, Oeuvres, I, 413 p.).

„Aišku, kad šiuo atveju žemės savininkams daugiau kaštuotų, kaip kad jie būtų sumokėję tiesiog iždui iš savo pajamų be mokesčių rinkimo išlaidų“ (Dupont de N. 352 p.).

matomas tas atlyginimo dėsnis, kuris vėliau buvo pavadintas geležiniu darbo mokesčio dėsniu. Iš tikrųjų visiems žinoma ta negailestingoji formulė, kuria Turgot šį dėsnį išreiškė, nors ir nenorėdamas tuo jo teisinti[97]. O Quesnay dar anksčiau yra pasakęs taip pat aiškius, kad ir ne tiek žinomus žodžius: „Veltui čia kas prieštarautų, esą darbininkai, sumažindami savo vartojimą ir atsisakydami nuo germenų, gali sumokėti reikalaujamus mokesčius, neatkrintant šiems galų gale vėl ant pirmojo išlaidų skirstytojo... Juk darbininkų atlyginimą tad ir germenas, kurių jie gali sau pasitiekti, nustato ir numuša ligi minimumo aštri savitarpinė jų konkurencija"[98]. Labai charakteringa, kad naturalinės santvarkos išradėjas, nė kiek nesistebėdamas, prileido, kaip dalyką savaime suprantamą, t. y. atitinkanti naturalinę santvarką, jog darbininkas, gyvenąs iš savo darbo, tegauna tiek, kiek būtinai reikalinga gyvybei išlaikyti.

Pastebėtina taip pat, kad fiziokratai, imdami visą pramoninę klasę *en bloc*, tematė joje tik samdinius darbininkus, visai neįžiūrėdami verslamonininkų, kurių pelnai tačiau jau ir anais laikais buvo gana dideli ir ne taip jau visai neliestini! Čia štai tas Voltaire'o satyros stambus turčius būtų galėjęs sudaryti fiziokratams kėblumų, nes jiems nelengva būtų buvę įrodyti, kad jis negalįs sumažinti savo vartojimo be skriaudos gamybai. Tiesa, jie čia greičiausiai būtų atsakę, kad, jei tas turčius, pasak Voltaire'o, sugebėjo paglemžti iš valstybės ir iš kitų piliečių 400.000 frankų, tai jam būtų buvę patys niekai nusukti ir ta mokesčių suma, kuri būtų mėginta iš jo išimti.

2. Kitas priekaištas — kad vieno tik žemės mokesčio neužtenka valstybės reikalams. „Tūlose valstybėse, girdi, meti-

---

[97] „Kiekvienos rūšies darbe turi įvykti ir ištikrųjų taip įvyksta, kad darbininko atlyginimas tepasiekia to, kas būtinai reikalinga gyvenimo priemonėms įsigyti". („Reflexion sur la formation etc.", VI §). Galimas betgi daiktas, kad Turgot nenorėjo čia formuluoti bendrojo dėsnio, o konstatavo tik esamą faktą, lygiai kaip Kristus kad sakė: „Jūs visados turėsite neturtėlių savo tarpe".

[98] „Seconde problème économique", 134 p. Quesnay tęsia savo samprotavimą gana nuostabiu būdu. Jis neprileidžia, kad, darbo atlyginimui nukritus žemiau egzistencijos minimumo, daugelis žmonių turės išmirti, o tik kad jie „emigruos į kitus kraštus" — hipotezė, rodos, perdaug optimistiška aniems laikams — ir ta emigracija, praretindama darbo rankų skaičių, vėl pakelsianti darbo kainą.

nėms valstybės iždo išlaidoms nepakanka trečdalio, pusės, ar net trijų ketvirtadalių grynųjų pajamų iš visų produktyvinių įmonių..., ir delto, esą, reikia kitokių mokesčio formų"[99].

Į tai fiziokratai atsako, kad jų mokestinės sistemos taikymas turi žymiai padidinti grynąjį gavinį, o tuo pat ir mokesčių sumą, kad reikia turėti prieš akis santaupos del tokio sistemos suprastinimo, kurs beveik visiškai panaikinsiąs mokesčių ėmimo išlaidas; pagaliau — ir tai interesingiausia — kad ne mokesčiai turį taikytis prie valstybės reikalų, o priešingai, valstybės reikalai turį būti pritaikyti sulig krašto ištekliumi. Fiziokratų sistema, kaip tik tuo esanti gera, kad čia mokesčiams normą nustatanti pati gamta, t. y. grynasai gavinys; be tos normos mokesčių ėmimas visiškai paliekąs savivališkai nuožiūrai[100]. Iš esmės tai esanti varža valdovo visagalybei, ir tai daug stipresnė varža, kaip fantastinis parlamento balsavimas.

Kaip žinoma, fiziokratų sistemą ir ypačiai jų mokestinę sistemą buvo įgyvendinęs vienas jų mokinys, — kurs, būdamas kunigaikštis, turėjo tą privilėgiją, kad galėjo daryti eksperimentus su savo valdiniais, — būtent, Badeno kunigaikštis Karolis Fridrichas trijuose savo kunigaikštijos valsčiuose. Kaip visi socialinių sistemų eksperimentai, taip ir šis nuėjo niekais. Dviejuose valsčiuose teko nuo jo atsisakyti po keturių metų (1772—1776). Trečiame jis vargais negalais patvėrė ligi 1802 m. Dideli žemės mokesčiai iššaukė tikrą žemės vertės krachą, o tuo tarpu, panaikinus vartojimo mokestį, smuklės dygo, kaip grybai po lietaus[101]. Savaime suprantama, del šio nepasisekimo nei Badeno margrovas, nei jo mokytojai fiziokratai nenustojo tikėję savo sistema; jie pareiškė, jog tokio ma-

---

[99] B a u d e a u, 770 p. „Šis priekaištas remiasi tuo klaidingu samprotavimu, kad grynomis pajamomis laikoma tik fiktyvis metinis grynasai gavinys, pajamos, jau apkarpytos kitomis rinkliavomis bei apdėliais" (To paties, 774 p.).

[100] „Jei, nelaimei, būtų teisinga, $^3/_{10}$ grynojo žemės gavinio neužtenka paprastoms išlaidoms, tai iš to galima būtų padaryti tik viena teisinga ir protinga išvada, būtent, jog reikia sumažinti išlaidų pozicijos". (D u p o n t de N. 775 p.)

„Ne nuo žmonių valios pareina skirti mokesčius savo motais; tai yra forma, iš esmės nustatyta naturalinės santvarkos" (D u p o n t, „Sur l'origine d'une science nouvelle"). — Jie netgi neprileidžia, kad valstybė galėtų peršokti šią naturalinę ribą paskolomis, nes jos tėra toliau nukeltų mokesčių padidinimas.

[101] Žiūr. labai pamokomą brošiūrą G a r ç o n „Un prince allemand physiocrate", sudarytą iš dviejų tomų laiškų.

žo masto bandymas negalįs būti pripažintas sprendžiamu. Taip sako visi sistemų išradėjai, nepavykus jų bandomiems eksperimentams, ir negalima nesutikti, kad šiek tiek tiesos jie čia turi. Tačiau ne šioje smulkioje kunigaikščio pramogoje reikia ieškoti fiziokratų sistemos pritaikymo: jis buvo bandomas ir daug platesniu mastu.

Prancūzų revoliucija iš pradžios savo fiskalinėje sistemoje tiesioginai vadovavosi fiziokratų idejomis, kadangi Assemblé Constituante iš viso biudžeto, nedidesnio kaip 500 milijonų fr., pareikalavo beveik pusės, 240 milijonų, žemės mokesčio, kas šiandieniniam biudžete reikštų daugiau kaip 12 milijardų frankų, nepriskaitant dar čion priedinių rinkliavų. O ir likusios dalies dauguma turėjo būti išrinkta tiesioginiais mokesčiais.

Neigiamoji pažiūra į netiesioginius vartojimo mokesčius, vis labiau įsigalinti demokratinėse bendruomenėse, iš dalies yra fiziokratų mokslo padarinys. Daugumą argumentų, keliamų prieš šią mokesčių rūšį, randame jau pas fiziokratus. Tačiau jų raštuose beveik visai neužtinkame to argumento, kurs šiandien laikomas visų svarbiausiu, būtent, kad netiesioginiai mokesčiai nėra proporcionalūs pajamoms, ar net, kaip sakoma, yra atvirkščiai progresingi. Fiziokratams nerūpėjo šis proporcionalumas, kuris tėra lygybės išraiška [103].

Toliau mes matysime, kad vienatinio mokesčio sistemą vėl karštai imasi ginti vienas Amerikos ekonomistas, Henry George, kurs, beje, fiziokratus mini su didele pagarba, nors šiaip jau laikosi visai kitokių pažiūrų, griežtai priešingų žemės savininkams[104]. Ši sistema, tebevadinama „Single-Tax-System“, dar ir šiandien randa Jungtinėse Valstybėse pritarėjų.

4. Fiziokratų mokslo santrauka. Kritikai ir atskalūnai.

Jei sutrauksime dabar fiziokratų įnašus į ekonomikos mokslą, tai pamatysime, kad jie anaiptol nėra menkos reikšmės.

Teorijos atžvilgiu:

---

[103] Apie tai betgi kalbama viename iš Dupont de Nemours laiškų J. B. Say'ui, taigi daug vėliau.

[104] Henry George skyrė jiems vieną savo knygą: „Protection or Free Trade“, tarydamasis radęs juose pirmatakus; bet jis pats prisipažįsta jų neskaitęs ir šitai sumažina jo pagyrimo vertę.

1. Mintis, kad visi socialiniai reiškiniai yra dėsningi, surišti vieni su kitais tam tikrais santykiais, kurie reikia atrasti.

2. Mintis, kad asmeninis interesas, leidžiamas veikti, kaip pats išmano, suranda tai, kas naudingiausia jam pačiam, o drauge naudingiausia ir visiems — liberalinė idėja, kurios pirmtakų būta jau betgi ir prieš fiziokratus.

3. Mintis, kad laisva konkurencija sudaro „gerą kainą", t. y. kainą, naudingiausią abiem pusėm, ir tuo užkerta kelią lupikiškam pelnymuisi.

4. Netiksli, bet labai kruopšti analizė gamybos ir įvairių kapitalo rūšių; pirmoji pajamų klasifikacija ir jų paskirstymo dėsniai.

5. Argumentai už žemės nuosavybę, tapusieji klasikiniais.

Praktikos atžvilgiu:

1. Darbo laisvė.

2. Prekybos laisvė viduje ir argumentai už laisvą užsieninę prekybą, vartojami paskum per ištisą šimtmetį.

3. Valstybės funkcijų apribojimas.

4. Pirmutinis išrodymas, kad tiesioginiai mokesčiai yra prakeltini prieš netiesioginius.

Neteisinga tad būtų prikišti jiems, kaip tai kartais daroma, esą visa jų doktrina tebuvusi tik socialinė metafizika. Pagaliau, mokslo pradžioje gal ir naudinga truputį per daug sistematikos; ji praverčia mokslui net ir savo klaidomis. Viena tik galima pasakyti: jei ta jų naturalinės santvarkos koncepcija sudarė pagrindą, ar bent pastovus, visai politinei ekonomijai, tai vis tik ji buvo persisunkusi tokiu optimizmu, kurs paskum užhipnotizavo ir iš dalies padarė nevaisingą visą liberalinę mokyklą, ypač Prancūzijoj[105].

---

[105] Paklausykite Mercier de la Rivière'o: „Gėrėkitės, kaip kiekvienas žmogus tampa kitiems žmonėms įrankiu laimės pasiekti, kaip atskiro žmogaus laimė persiduoda kitiems, tarsi judėjimas. Supraskite šiuos žodžius tiesiogine prasme... Aš nežinau ar šiame būvyje mes matome nelaimingųjų, bet jei jų yra, tai taip maža, o laimingųjų taip daug, kad mes ramiai galime tikėti, jog visi tie nelaimingieji gaus pagalbos, kurios yra reikalingi. Visi mūsų interesai, visi mūsų siekimai sutampa su Valdovo interesais bei siekimais ir tuo būdu, bendrai mūsų laimei sudaro harmoniją, kurią galime laikyti geradariškos dievybės veikalu" (II, 638 p.).

Įsidėmėkite tačiau, kad šis užkerėtas laimės vaizdas kalba ne apie esamą bendruomenę, o apie būsimąją, kurioje viešpatausianti „naturalinė santvarka" Šis optimizmas yra tos pat rūšies, kaip ir anarchistų optimizmas.

Didelė fiziokratų yda buvo ta, kad jie, del savo grubiai materialistinės ir agrarinės pažiūros į gamybą, visiškai nesuvokė vertės esmės. Jie retai apie ją tekalba, ir ta mažuma, ką jie čia pasako, yra menka ir neaišku. Iš to tik ir eina pagrindinė jų klaida — laikymas prekybos bei pramonės neproduktingomis. Toks vertės supratimas juo labiau nepateisinamas, kad daugelis jų vienmečių jau labai vykusiai nagrinėjo šį vertės klausimą. Čia galime nurodyti štai Richard Cantillon, kurį jie tūlais atžvilgiais laikė saviškiu, ir jo *Essai sur le Commerce,* išleistą 1755 m.[106]; kunigą Galianį su jo knyga *Della Moneta* iš 1750 m.; kunigą Morellet su jo *Prospectus d'un nouveau Dictionnaire du Commerce* 1769 m., — ir ypačiai Condillac, kurio knyga *Du Commerce et du Gouvernement,* tiesa, pasirodė tik 1776 m., kada fiziokratų sistema jau buvo sukurta ir paskelbta. Ir pats Turgot, kurs, berods, buvo tik pusiau fiziokratas, yra tiekęs vertės klausimu daug moksliškesnių minčių[107]. Pagal jo apibrėžimą, vertė „išreiškia laipsnį to vertinimo, kurį žmogus deda įvairiems savo troškimų objektams". Šiame apibrėžime aiškiai pažymimas vertės subjektyvumas, o tie du posakiai: „vertinimo laipsnis" ir „troškimas" dar ryškiau jį iškelia[108].—Tiesa, kitur jis sako, kad vertė nežiūrint į jos reliatyvumą, visados suponuoja „tam tikrą vidinę objekto kokybę"; bet mes manome, jog šiais žodžiais, kurie jam taip dažnai buvo prikišami, jis norėjo pasakyti tik tiek, kad mūsų troškimas

---

[106] Tas Richard Cantillon, apie kurį daugiau kaip per šimtą metų niekas nekalbėjo, labai įėjo į madą pastaraisiais keliais metais, kaip ir visi naujai atrandami pirmatakai. Jam priskiriama žymiai perdėta įtaka fiziokratams. Šiaip ar taip, yra aišku, kad Mirabeau knyga: *Amis des hommes,* išėjusi vienus metus vėliau po Cantillon'o knygos, 1756 m., tiesioginai buvo jo inspiruota. Mes čia apie jį daug nekalbėsime, nenorėdami išeiti iš tų ribų, kurias esam apsibrėžę. Bet ekonominiuose žurnaluose apie jį randama nemaža straipsnių. Pirmasai buvo Stanley Jevons'o str. „Contemporary Review" 1881 m.

[107] „Valeur et Monnaies", greičiausiai iš 1769 m., o dar ir savose „Réflexion". Esminės Quesnay mintys vertės klausimu randamos viename straipsny, pavadintam „Hommes", kurs ilgai buvo nežinomas ir tik neseniai paskelbtas „Revue d'histoire des doctrines économiques et sociales", I metai 1 nr.

[108] Gana ilgais išvedžiojimais jis skiria vertinamąją vertę (valeur estimative), kurią mes pavadintume individualine verte, ir kainojamąją vertę (valeur appréciative), kurią mes pavadintume socialine verte. Pirmoji pareina nuo mūsų darbo ar vargo, kurį esame pasiryžę pakelti tam daiktui įsigyti, ir tuo būdu čia pasireiškia darbo-vertės sąvoka. Antroji, kainojamoji vertė, skiriasi nuo pirmosios tik tuo, „kad ji yra vidutinė vertinamoji vertė".

visados implikuoja daiktams tam tikrus ypatumus — ir tatai būtų negincytina, — bet tie ypatumai gali būti tik įsivaizduotiniai, o šito Turgot, rodos, neturėjo galvoje.

Galimas daiktas, kad Turgot padarė įtakos Condillac'ui, bet taip pat gali būti, kad jam pačiam turėjo įtakos Galliani, kurio veikalas, išleistas dvidešimt metų prieš Turgot knygą ir šio cituojamas, duoda jau labai aštrią psichologinę vertės analizę, dėdamas vertės pagrindan naudingumą ir retybę. Ne tik ši viena pažiūra į vertę skiria Turgot nuo fiziokratų mokyklos, bet ir daugelis kitų; delto būtų buvę teisingiau ir tiksliau pavesti Turgot tam tikras skyrius[109]. Bendrai jo pažiūros yra moderniškesnės ir artimesnės Adomo Smith'o pažiūroms. Del vietos stokos pasitenkinsim čia nurodę tik svarbiausias doktrinas, kuriomis Turgot skiriasi nuo fiziokratų.

1) Pagrindinė priešingybė tarp žemės ūkio produktingumo ir pramonės neproduktingumo, jei ne visai atmetama, tai bent labai sumažinama jos reikšmė.

2. Žemės nuosavybė, nustoja buvusi dieviškos teisės institucija. Jis netgi atsisako remtis vadinamais žemės fondo avansais ir besiremia tik vienu užėmimo, okupacijos, faktu bei visuomenišku naudingumu.[110]

3. Priešingai, judomoji nuosavybė, t. y. darbo vaisius, iškeliamas į aukštą vietą. Rūpestingiau analizuojamas kapitalo vaidmuo ir galutinai išrodomas palūkanų teisėtumas.

Bet daugiausiai papildo fiziokratų spragas ir atitaiso jų klaidas, tai Condillac'o knyga: „Le Commerce et le gouvernement considérés relativement l'un à l'autre“ („Prekyba ir vyriausybė, žiūrint jų savitarpio santykio“), kurią jis išleido 1776, turėdamas daugiau 60 metų ir būdamas jau garsus filosofas. Tai puiki knyga, joje glūdi moderniškiausių teorijų pradmens, ir bene tik nevykęs jos pavadinimas, nė kiek nenusakąs turinio, bus iš dalies kaltas, kad ji taip nenupelnytai tapo užmiršta. Čia jau nebe socialinių mokslų veikalas, — kaip fiziokratų knygos, kuriose ekonominiai sanprotavimai pinasi su politikos, teisės ir etikos dalykais — čia tikras politinės ekonomi-

---

[109] Turgot, kad ir laikydamas save Quesnay mokiniu, visados laikėsi nuošaliai nuo fiziokratų mokyklos, kurią jis kiek niekinamai vadino „sekta“.

[110] Žiūr. toliau, kalbant apie Ricardo, jo žemės rentos teoriją.

jos traktatas. Pat pradžioje autorius deda v e r t ę politinės ekonomijos pagrindan ir iš pirmo žingsnio žymiai prašoka fiziokratus.[111] Vertę jis remia „naudingumu“, bet jis tuč tuojau atmeta kasdieninę to žodžio prasmę ir duoda jam mokslinę prasmę, kurios šį sąvoka nuo tol ir nenustos: naudingumas nėra kokia fizinė imanentinė daiktų savybė, jis tik išreiškia tam tikrą santykį tarp bet kurio daikto ir tam tikro mūsų reikmens. Vertė glūdi ne tiek pačiame daikte, kiek mūsų to daikto kainojime, o tas kainojimas pareina nuo mūsų reikmens: jis didėja ar mažėja, juo mūsų reikmuo didėja ar mažėja“. Štai ir padėtas pagrindas psichologinei vertės teorijai.[112]

Tai dar ne visa, nors ir šito jau buvo daug. C o n d i l l a c'as tuojau suprato, kad naudingumas nėra vienintelis veiksnys, nulemiąs vertę, ir kad čia k i e k i s, t. y. stoka ar apstas, taip pat turi sprendžiamos reikšmės. Bet jis puikiai sugavo tą sąryšį, kurs jungia šiuos du veiksnius ir parodė, kaip jie iš tikrųjų sueina į vieną, nes kiekis veikia vertę tik del to, kad jis veikia naudingumą, t. y. spiria daugiau ar mažiau pajusti reikmens akstiną. „Ir kadangi daiktų vertei pagrindą sudaro reikmuo, tai aišku, jog labiau jaučiamas reikmuo duoda daiktams didesnę vertę, o mažiau jaučiamas — mažesnę. Tad daiktų vertė didėja, esant jų stokai ir mažėja, esant jų apstui. Pastaruoju atveju ji gali netgi sumažėti tiek, kad visiškai išnyks. Pavyzdžiui, daiktas kurio yra perteklius, bus visados be jokios vertės, kai jo negalima niekaip sunaudoti, nes tada jis bus visiškai nenaudingas“[113]. Geriau nė negalima pasakyti, net ir šiandien. Čia jau buvo visos J e v o n s'o ir Austrų vertės teorijos užuomazga, bet išsiplėtoti ji gavo tik vėliau.

Šis vertės supratimas padėjo Condillac'ui ir mainus suprasti daug geriau, negu juos suprato fiziokratai. Kadangi vertė tėra reikmens patenkinimas, tad mainai, patenkindami sykiu du reikmenis, sukuria dvi vertes. Iš tikrųjų mainų esmė yra ta, kad kiekviena iš dviejų šalių duoda mainais tai, ko ji turi perdaug, ir gauna tai, ko ji stokoja; bet davėjui tas daiktas, kurio jis turi perdaug, nebėra naudingas, tad neturi ir vertės, tuo tarpu kitas

---

[111] „Aš delto taip primygtinai aiškinu šią sąvoką, kad ji sudarys viso mano veikalo pagrindą“ (Pirmasai skyrius).

[112] „Le Commerce et le Gouvernement“, 15 p.

[113] T e n p a t, I-oji dalis I sk.

daiktas, kurio jis stokoja, yra jam labai naudingas, tad turi ir didelės vertės. Kiekvienas tad ateina rinkon su nenaudingu daiktu ir apmainęs grįžta su naudingu[114]. Todel čia pasirodo visiškai klaidingas fiziokratų tvirtinimas, kad iš mainų niekas nieko nepelnąs, ar bent, kad vieno pelnas visados esąs kito nuostolis. Fiziokratai ir ypač Le Trosne mėgino atsikirsti, bet del tų priežasčių, kurias mes anksčiau (49 psl.), esame nurodę, jie niekaip negalėjo suvokti to subjektyvinio vertės pobūdžio.

Ši teorija padėjo atitaisyti dar kitą fiziokratų klaidą ir pastūmėjo mokslą vėl didelį žingsnį pirmyn, išaiškindama gamybą. Jei vertė yra ne kas kita, kaip naudingumas, ir jei pats naudingumas tėra tam tikras santykis tarp daiktų ir mūsų reikmenų, ką gi tad kita reiškia „gaminti", jei nesudaryti toji dermė tarp daiktų ir mūsų reikmenų? O ar tą dermę nustato gamta, žemė? Labai retai. — „Ji yra ypačiai gausi tokių daiktų, kurie mums nereikalingi ir kurių mes niekaip negalime sunaudoti" (Gili pastaba, kuri būtų turėjusi, rodos, atvėsinti fiziokratų entuziazmą tai *alma parens)*. „Tik žmogaus darbas transformuoja daiktus taip, kad jie randasi naudingi... Gaminti — tai duoti naujas formas materijai"[115]. Bet tada, koks skirtumas tarp žemės ūkio gamybos ir pramonės gamybos? Jokio. Ir viena ir antra tik transformuoja tai, kas jau yra[116].

Toliau Condillac'as labai gerai išdėsto, kad, jei pramonės darbininkai ir žemės savininkai atrodo priklausą ir iš tikrųjų priklauso nuo žemdirbių, tai pastarieji savo ruožtu nemažiau priklauso nuo pramonės darbininkų. „Tuščias tėra klausimas, ar žemės ūkis reikia prakelti prieš pramonę ar pramonė prakelti prieš žemės ūkį. Nė vieno nereikia proteguoti: abiem reikia lygiai rūpintis"[117].

---

[114] „Netiesa, kad mainuose visados duodama lygi vertybė už lygią vertybę. Priešingai, kiekvienas iš mainančiųjų visados duoda mažesnę vertybę už didesnę... Nauda yra abiem pusėm lygi, ir štai delko imta sakyti, kad jie duoda vienas kitam lygią vertybę už lygią. Bet tai nenuoseklu, nes kaip tik del to, jog nauda yra abipusiška, reikėtų spręsti, kad kiekvienas duoda mažiau už daugiau".

Palyginus šią citatą su Le Trosne'o nuomone (aukščiau, 54 past.), tuoj matyt, kad čia psichologinė analizė yra daug gilesnė.

[115] Nur. veik. I-oji dalis IX sk.

[116] „Kai visa žemė bus apklota gaminiais, tai ir tada nebus kitokių medžiagų, kaip tos, kurios pirmiau buvo; tėra tik naujos formos ir tos formos sudaro visą gamtos turtą (Nurod. veik., ibid.).

[117] Nurod. veik. I-oji dalis XXIX sk.

Pagaliau, darbo mokesčio klausimu, jo apibrėžimas, kad ir trumpas, yra neapsakomai reikšmingas. „Darbo mokestis reprezentuoja tą dalį, kuri tenka jiems (darbininkams) kaip gavinio bendrasavininkams“[118]. Šis žodis „reprezentuoja“ reiškia čia tai, kad darbininkas, negalėdamas ar nenorėdamas panaudoti naturalinės savo teisės į savojo darbo vaisius, perleidžia ją kitam už tam tikrą piniginę kainą; ta štai kaina ir yra darbo mokestis, o nulemia ją, kaip ir visas pardavimo kainas, „pirkėjų ir pardavėjų konkurencija.“ Condillac'as tad nenustato, kaip naturalinio dėsnio, jog šis darbo mokestis visados turis nukristi ligi gyvenimo minimumo: tatai pareis nuo pasiūlų ir paklausų. Priešingai, čia darbininkų klasė vaizduojama, kaip savotiška kapitalo ir darbo sajunga virtualiniam būvy[119].

Net ir praktinio pritaikymo atžvilgiu, ypačiai del darbo laisvės ir cechų smerkimo, Condillac'as pasisakė daug greičiau už fiziokratus: „Jų privilegijos yra didžiausia neteisybė ir mums jos atrodo normalės tik del to, kad mes randame jas jau įvestas[120]. Paskolų ir procentų laisvės jis reikalauja taip pat griežtai, kaip ir Turgot, pamatuodamas tokiu pat dailiu argumentu, būtent, procentų panašumu į pinigų keitimo išlaidas. Keičiant įvairių kraštų pinigus, tenka mokėti kompensacija už atstumą, o „laiko atstumas“ yra tas pat, ką ir „vietos atstumas“[121]. Kitaip sakant, procentai yra ne kas kita, kaip primokėjimas už transportą laike, lygiai kaip keitimo išlaidos yra primokėjimas už transportą erdvėje — o tai jau visai panašu į moderninę Böhm-Bawerk'o procentų teoriją, apie kurią dar kalbėsime toliau.

---

[118] Nurod. veik. XII sk.

[119] Neseniai išleistame veikale apie darbo mokesčio kontraktą Chatelain — nepažindamas, rodos, Condillac'o — iškelia tą pačią tėzę.

[120] Nurod. veik. XV, 8 sk.

[121] Plg. Turgot, Mémoire sur les prêts d'argent, 122 p.: „Paskolose už procentus vienu laiku duodama mažiau pinigų, kad gavus jų daugiau kitu laiku, nes laiko, kaip ir vietos, skirtumas sudaro tikrą pinigų vertės skirtumą.“ Ir toliau (127 p.): „Palyginkite skirtumą naudingumo, kurį turi tam tikra esamoji suma dabar, skolinant ją, ir tokia pat suma vėliau, kada ji bus gauta. Šis skirtumas kiekvienam aiškus, ir ta trivialinė patarlė: „geriau vienas turimas, kaip du būsimi“, tik naiviai išreiškia šią tiesą.“

II SKYRIUS

Adomas Smith'as.

Nežiūrint į jų minčių originalumą bei gilumą, fiziokratai dar tėra beveik tik pirmatakai. Tikrasis moderninės politinės ekonomijos kūrėjas, kaip visi pripažįsta, yra Adomas Smith'as[1]. Kai tik 1776 m. pasirodė didysis jo veikalas „An Inquiry into the nature and causes of the

---

[1] Adomo Smith'o gyvenimas nėra niekuo ypatingas: jo turinį sudaro mokslo darbų, profesoriavimo ir draugavimo istorija. Garsus yra jo artimumas Hume'o filosofijai. Smithas yra gimęs Skotijoj, Kirkcaldy, 1723 m. birželio m. 5 d.; jis studijavo Glasgow'o universitete nuo 1737 ligi 1740 m., kur mėgiamiausias jo mokytojas buvo filosofas Francis Hutcheson'as. Nuo 1740 ligi 1746 m. jis baigė savo studijas Oxford'e, bet čia jis dirbo vienas sau. Intelektualinis Oxford'o universiteto lygis anuo metu buvo kuožemiausias: daugumas profesorių ten neskaitė netgi savo paskaitų. Sugrįžęs į Skotiją, Smithas skaitė du laisvus paskaitų kursus, vieną apie anglų literatūrą, kitą apie ekonominę politiką, kur jis jau gynė prekybos laisvės principus; 1751 m. jis buvo pašauktas logikos profesorium į Glasgow'ą. Tuo metu tai buvo vienas iš geriausių Europos universitetų. Bet tų pat metų gale jis perėjo į moralinės filosofijos katedrą, kuri apėmė ketveriopą kursą: naturalinės teologijos, etikos, jurisprudencijos ir politikos. Glasgow'e jis profesoriavo ligi 1764 m. 1759 metais jis išleido savo „Theory of Moral Sentiments" („Moralinių jausmų teorija"), kuri veikiai išgarsino jo vardą. 1764 m., turėdamas 40 metų, jis metė profesoriavęs ir sutiko lydėti užsienio kelionėn jaunąjį hercogą Buccleugh, garsaus valstybės vyro Charles Townshend'o žentą. Tos kelionės dažnai atstodavo jauniems bajoraičiams universiteto mokslą, kurs Anglijoje buvo labai sumenkėjęs. A. Smith'ui materialinė nauda iš šios tarnybos (800 svarų kasmet ligi gyvam) buvo daug didesnė, kaip pelnas iš profesoriavimo. Kelionė truko nuo 1764 lgi 1766 m. Smithas tarp kita išbuvo 1½ metų Tuluzoj, du mėnesiu Ženevoj, kur jis sutiko Voltaire'į, ir dešimts mėnesių Paryžiuj. Čia jis susipažino su fiziokratais (ypač su Turgot) ir su enciklopedistais. — Tuluzoje jis pradėjo rašyt savo „Wealth of Nations". Sugrįžęs į Skotiją, Smith'as apsigyveno Kirkcaldy pas motiną, atsidėjęs visiškai savo darbui. 1773 m. veikalas buvo jau beveik parašytas. Bet Smith'as išvyko į Londoną, ir tik po trejų metų, 1776, tas veikalas išėjo pagaliau iš spaudos, apvainikuodamas jau ir taip gana garsų autoriaus vardą. 1778 m. Smith'as buvo paskirtas muitų komisaru Edinburge — į labai aukštą vietą — ir išbuvo ten ligi gyvenimo galo, 1790 m. Visa, ka mes žinome apie Smith'o būdą, liudija jį buvus itin švelnaus jausmo ir malonaus elgesio žmogų. Kasdieninio gyvenimo dalykuose jis buvęs legendarinis užuomarša. Politinės jo pažiūros artino jį su whig'ais. Tikybos srity jis laikėsi

wealthe of Nations" („Tautų turto prigimties ir priežasčių tyrinėjimas"), kiti senesnieji raštai buvo kone tuojau užmiršti. Nuo to laiko jo pirmatakų mintimis tesidomėta tik istorijos reikalui, tuo tarpu kai jo knyga ėjo vadovu ištisoms ekonomistų kartoms ir visiems jiems tiekė išėjos punktą jų samprotavimams. Dar ir šiandien, nežiūrint į visus pakitimus, kurie yra įvykę pagrindiniuose šio mokslo dėsniuose, nė venas ekonomistas negali nuleisti negirdomis šio senojo skotų rašytojo, nesusiaurindamas labai žymiai savo mokslinio akiračio.

Kuo išaiškinti ši ypatingoji reikšmė, kurios nuo tol neturėjo joks ekonominis veikalas. Čia yra keletas priežasčių:

a) Visų pirma didelė literatinė Smitho knygos vertė. Ta knyga įdomi, gyva, gausi faktų. Autorius nuolatos kelia aktualiausius jo meto klausimus: kolonijų valdysenos, didžiųjų prekybos bendrovių administracijos, merkantilistinės sistemos, pinigų santvarkos, mokesčių klausimus. Jis tai daro taip tiksliai visa pamatuodamas, taip apdairiai ir teisingai spręsdamas, kad be vargo įtikina. Samprotavimai pinasi su faktais, argumentai su pavyzdžiais; beįtikinėdamas jis moko. Ir visa tai be pedantiškumo, be sunkaus logikos aparato, be monotoniško kalimo,

---

racionalistinio deizmo, taip išsiplatinusio 18-tą šimtmetį, kurio įžymiausis atstovas buvo Voltaire'is (Smith'o labai gerbiamas).

Ilgą laiką teturėjome tik vieną Smith'o gyvenimo aprašymą — Dugald Stewart'o: Account of the Life and Writings of Adam Smith, skaitytą 1793 m. Royal Society of Edinburgh susirinkime, paskelbtą 1794 m. tos draugijos „Transactions", ir išėjusi atskiru leidiniu drauge su keliomis kitomis biografijomis: „Biografical Memoirs of Adam Smith, Robertson etc. by Dugald Stewart". Šiandien esame laimingesni. John Rae savo gražiame veikale: „Life of Adam Smith (London, 1895, 449 puslapiai), surankiojo visa, ką mes galime žinoti apie jį patį, apie jo draugus, apie jo aplinką; — iš to tai veikalo mes ir paėmėme aukščiau susakytas smulkmenas. James Bonar 1894 m. paskelbė „Catalogue of the library of A. Smith", kur nurodyta pavadinimai apie 2300 knygų, maždaug du trečdaliu Smith'o bibliotekos. Pagaliau, dar svarbesnis šaltinis Smith'o idėjoms studijuoti buvo rastas 1896 m., kada Edwin Cannan paskelbė „Lectures on Justice, Police, Revenue and Arms, delivered in the University of Glasgow, by A. Smith, reported by a student in 1763" (Oford, 1896, 293 puslapiai). Tai yra politinės ekonomijos paskaitos, kurias A. Smith'as skaitė Glasgow'e. Vienas Londono advokatas atsitiktinai rado 1876 m. ranka parašytus tų paskaitų užrašus, padarytus vieno iš Smith'o studentų bene 1763 m. Jis atidavė rankraštį 1895 m. E. Cannan'ui išspausdinti. Šis atradimas labai svarbus ypač del to, kad iš tų užrašų galime atsekti Smith'o mintis prieš jo buvimą Prancūzijoje ir susidūrimą su fiziokratais. Jo „Wealth of Nations" buvo išleista daugelis leidimų, svarbiausieji jų Buchanan'o, Mac Culloch'o, Thorold Rogerso, Nicholson'o. Paskiausias kritinis leidimas yra M. Cannan'o, išleistas 1904 m. Londone, Methuen'o leidyklos 2 tomais su vertingomis pastabomis. Pagal šį leidimą čia ir citatos nurodomos.

dailiai ir paprastai, bet anaiptol ir ne skeptiškai, nes šituose jo raštuose dvelkia šilta žmonijos meilės srovė, įkvepianti kartais jo žodžiams tikrą iškalbingumą. Šios retos ypatybės išlaikė tai senai knygai didelę dalį jos gyvumo.

b) Antra vertus, Smith'as paėmė iš savo pirmatakų visas svarbiausias jų mintis, įderinęs jas į bendresnę sistemą. Prašokdamas savo pirmatakus, jis padarė juos nebereikalingus, nes vieton jų fragmentarinių pažiūrų jis pastatė tikrą ekonominę ir socialinę filosofiją. Tuo būdu šios pažiūros įgyja jo knygoje visai naujos vertės. Užuot likusios paskiros, jos eina dabar bendrosios koncepcijos apmatais ir drauge pačios plačiau nušviečiamos. Smith'as, kaip beveik visi didieji rašytojai, galėjo daug pasiskolinti iš savo pirmatakų ar savo vienmečių, tebelikdamas vis delto originalus. Savo veikale jis cituoja ar naudoja, ne visados juos minėdamas, daugiau kaip 100 autorių. Verta pažymėti keletas vardų tų rašytojų, kurie atrodo turėję jam daugiausia įtakos, arba praskynę jam kelią.

Pirmon vieton, gal būt, reikia statyti Hutcheson'as, moralinės filosofijos profesorius toje pačioje Glasgow'o universiteto katedroje, kur paskum teko profesoriauti Smith'ui. Hutcheson'as tiek paveikė Smith'ą, kad šis iš dalies perėmė iš jo savo paskaitų suskirstymą. Bet tai dar nevisa. Daugelio žinomiausių Smith'o teorijų užuomazgą jau randame pas jo pirmataką. Hutcheson'as savo „System of moral philosophy" (išleista 1755, bet parašyta daug anksčiau) deda jau didžiausios reikšmės darbo pasidalinimui; apie vertės kitimus ir pinigų kilmę, apie javus ir darbą, kaip pastoviausius vertės matus, jis pateikė samprotavimų, labai panašių į tuos, kurių randame šiais klausimais Smith'o „Wealth of Nations"

Šalia Hutcheson'o reikia statyti David Hume. Smith'as vienoje vietoje vadina jį „visų geriausiu mūsų laikų istoriku ir filosofu"[2], nuo 1752 m. jis buvo su juo labai artimuose santykiuose. Hume parašė tik kelis ekonominius straipsnius; svarbiausiuose iš jų kalbama apie pinigus, apie užsienio prekybą ir procentus. Jie įdėti drauge su kitais jo rašiniais „Political Discourses" rinkiny (1752). Hume nagrinėja šiuos klausimus taip pat akyliai, savarankiškai, giliai ir aiškiai, kaip ir kitas mokslo

---

[2] Wealth of Nations, II t. V kn. I sk. 275 p.

sritis savo veikaluose. Nuostabiai įtikinamai jis išdėsto merkantilistinės sistemos beprasmiškumą, naturalinį pinigų kiekio prisitaikymą kiekvieno krašto reikmenims, merkantilistų „prekybos balanso“ sofizmus, nelemtus prekybinio tautų rungtyniavimo padarinius. Smith'as savo paskaitose Glasgow'e cituoja šiuos rašinius. Hume teiraujasi jo nuomonės del jų antro leidimo; nė kiek tad neabejotina, kad jie bus padarę Smith'ui didelės įtakos. Tiesą sakant, jis prašoko paskum Hume'o liberalizmą: Hume savo straipsny apie prekybos balansą dar prileido tam tikrus apsauginius muitus, kuriuos Smith'as visiškai atmeta. Bet, šiaip ar taip, Hume buvo čia pradininkas.

Pagaliau, prekybos laisvės klausimu nuo 17-to šimtmečio pabaigos ir pirmoje 18-to šimtmečio pusėje, ir pačių merkantilistų tarpe vis daugiau atsirasdavo rašytojų, priešingų siauražiūrei muitų reglamentacijai. Tie rašytojai dar yra persisunkę tam tikrais merkantilistinais prietarais, bet jie teisingai buvo vadinami „liberaliniais merkantilistais“. Kaip Prancūzijoj Boisguillebert paruošė dirvą fiziokratams, taip Anglijoj Child, Petty, Tucker, Dudley North, Gregory King pramynė taką liberalistinei politikai užsienio prekybos srity[3].

Šalia Hutcheson'o ir Hume'o reikia čia suminėti dar vienas rašytojas: Bernard de Mandeville. Jis nebuvo ekonomistas, o gydytojas filosofas. 1704 m. jis išleido nedidelę poemą, antrą kartą išėjusią 1714 m. su daugeliu priedėlių, pavadintą: „Bičių pasakėčia, arba privatinės ydos — visuomeninės dorybės“. Pagrindinė mintis tos knygos (kuri sukėlė pasipiktinimą ir buvo valdžios įsakymu konfiskuota) yra ta, kad civilizacija, suprantama čia kaip turtas, menas ir mokslas, yra atsiradusi ne iš mūsų dorybių, o, anot Mandeville, iš mūsų ydų t. y. iš tų nesuskaitomų naturalinių reikmenų, kurie verčia mus siekti gerovės, patogumų, prabangos ir visų gyvenimo smagumų. Tai buvo, tarytum, naturalinio žmogaus apologija ir dorovingo žmogaus kritika.

Smith'as kritikuoja Mandelville savo „Moralinių jausmų teorijoj“[4]. Jis ypačiai kaltina Mandeville vadinus ydomis tuos

---

[3] Žiūr. apie tai Schatz, L'individualisme économique et social, Paris 1908.
[4] Theory of Moral Sentiments, 7 dal. IV sk.

mūsų siekimus ir palinkimus, kurie savaime nė kiek nėra smerktini. Nežiūrint į šiuos nesutikimus, Mandeville mintis vis delto padarė įtakos A. Smith'o protavimui: jis savo ruožtu be paliovos tvirtina, kad savasis interesas, (kurs Smith'o akyse nėra yda, bet vis tik nusipelno „žemesnės dorybės" vardą), pats to nežinodamas ir nenorėdamas, galiausiai naturališkai veda į visuomenės gerovę. Tuo būdu Smith'ui, kaip ir Mandeville, tautos turtingumas yra padarinys, jei jau ne „ydos", tai bent naturalinio instinkto, kuris savaime nėra jokia dorybė ir kuriuo naudojasi Apvaizda, mums visai nežiniomis siekdama tikslų, prašokančių mūsų nuomačias. Tokie štai yra įžymiausi rašytojai, pas kuriuos jau randame formuluota daugelį svarbių minčių, kurias paskum A. Smith'as mokėjo sujungti į tam tikrą sistemą.

Šio sistematizavimo būtų betgi dar nepakakę, kad jo „Wealth of Nations" užimtų tą vienintelę vietą savo svarbumu. Ir prieš Smith'ą juk Quesnay ir fiziokratai stebėjo ekonominius reiškinius, stengdamies apimti jų visumą ir išaiškinti jų sąryšį kuriais nors paprastais dėsniais. Jis tad ne pirmutinis patiekė šiuo atžvilgiu tikrai mokslinį veikalą. Bet čia kaip tik ir pasirodė Smith'o pranašumas, ir mes čia prieiname trečią jo pasisekimo priežastį.

c) Smith'ui daug yra davę fiziokratai. Jis, berods, tepažino juos tiek, kiek susiejo su jais bebūdamas Paryžiuj 1765 m. Bet, kad ir trumpa buvo ši pažintis, vis tik ji padarė jam gilios įtakos. Jis greičiausiai bus neskaitęs visų jų raštų. Taip štai, Turgot veikalas („Réflexions"), parašytas 1766, bet išspausdintas tik 1769—70 m. leidiny „Ephemérides du citoyen", tikriausiai jau liko jam nežinomas. Bet Smith'as pats buvo susitikęs ir daug kalbėjosi tiek su Quesnay, tiek su Turgot. Per tuos pasikalbėjimus jis gavo tiesiogiai ir tiksliai patirti jų idėjas, ir galima apytikriai spėti, kurios iš jų turėjo jam labiausiai kristi į akį.

Vieno dalyko tai jau Smith'ui tikrai nebuvo reikalo iš jų mokytis, būtent, ekonominio liberalizmo: jis jau nuo seniai buvo įsitikinęs jo gynėjas. Bet fiziokratų karštas tikėjimas, atitinkąs jo pažiūras, galėjo jąs dar labiau sustiprinti.

Priešingai, jis atrodo perėmęs iš fiziokratų svarbią mintį pajamų paskirstymo tarp įvairių visuomenės klasių. Smith'as

savo universitetinėse Glasgow'o paskaitose tekalba apie gėrybių gamybą. Tuo tarpu „Wealth of Nations" žymią vietą užima paskirstymas. Šis skirtumas, rodos, tegalima išaiškinti tik taip, kad tuo laiko tarpu Smith'as susipažino su „Tableau économique" ir grynojo gavinio teorija.

Bet, jei jis paskolino vieną iš jų vaisingiausių minčių d a l i n i u klausimu, tai visumos suvokimo atžvilgiu jis toli gražu juos pralenkė ir kaip tik delto taip greitai juos nustelbė. Fiziokratus tarytum pakerėjo žemės ūkio vaidmuo, tatai aptemdė ir sudrumstė jų akyvaizdą. Nelyginant jie būtų žiūrėję pro perdaug siaurą langelį. A. Smith'as iš pat pradžios atsistojo reiškinių centre, aukščiausiame punkte, iš kur vaizdas buvo plačiausias ir toliausias.

Ūkio pasaulis atrodė iš čia lyg kokia didžiulė dirbtuvė, darbo pasidalinimo sukurta; — turto reiškiniai suvesti į aukštesnį vienetą, turint galvoj esmišką psichologinį akstiną, būtent: žmogaus siekimą gerinti savo ekonominę buitį; — pagaliau, ekonominė politika pirmąkart paremta ne tos ar kitos klasės (pramonininkų ar žemdirbių) interesu, bet atžvilga į juobendriausį visos visuomenės interesą. Tokie štai vedamieji principai, kuriais yra pagrįstas visas veikalas. Jie nuo šiol bus tos gairės, rodančios kelią per ekonominių reiškinių labirintą. To meto mokytiniai juste juto, kad naujajam mokslui einant šia linkme, negresia pavojus įstrigti šunkely. Pirmą kartą jiems čia tiekiamas tvirtas atramos punktas, iš kurio galima bešališkai apžvelgti sudėtingi žemės ūkio pramonės ir prekybos interesai. Su Smith'u ekonomika išėjo iš „sistemų" stadijos ir įėjo į m o k s l o sritį.

Apie šiuos tad tris punktus mes ir sugrupuosime jo idėjų nagrinėjimą, pažvelgdami paeiliui:

1. Darbo pasidalinimą.
2. Spontanišką ūkio pasaulio organizaciją, veikiamą asmeninio intereso.
3. Liberalinę politiką.

1. Darbo pasidalinimas.

Q u e s n a y rašė: „Žemės ūkis yra valstybės ir visų jos piliečių turto versmė"[5]. S m i t h'as pat pirmuoju savo knygos

[5] O n c k e n'o leidimo 331 p.

sakiniu nuneigia šį tvirtinimą ir nurodo tikrąją turto versmę. „Kiekvienos tautos metinis darbas, — rašo jis, — yra tas fondas, kurs jai tiekia gyvenimui reikalingų bei naudingų dalykų, kasmet jos suvartojamų ir kurį sudaro arba tiesioginis darbo vaisius, arba tai, kas už tą vaisių nuperkama iš kitų tautų". Taip tad darbas yra tikroji turto versmė. Šiuo garsiu sakiniu, sukėlusiu tiek nesusipratimų, Smith'as tikriausiai nenorėjo nuneigti nei gamtos jėgų, nei kapitalo įtakos gamybai[6]. Niekas daugiau už jį, išskyrus nebent tik J. B. Say, nedėjo tiek reikšmės kapitalui, ir mes netrukus pamatysime, kad jis pripažįsta žemei ypatingą produktingumą. Bet Smith'as iš pat pradžios norėjo pabrėžti priešingybę tarp savosios ir fiziokratinės doktrinos. Jis tvirtino, kad galiausiai žmogaus veikla sukuria kasmet jo suvartojamų gėrybių kiekį, o ne gamtos jėgos, kurios be žmogaus vadovavimo liktų nevaisingos ir nenaudingos. Iš šios minties jis tuojau padaro ir išvadas. Kadangi turtą gamina bendrai darbas, o ne vien tik žemė, delto ne tik vienos (žemdirbių) klasės, o apskritai visų klasių, visos tautos darbas yra produktingas. Kiekvienam krašte kasmet pagaminamos gėrybės yra vaisius bendro darbo visų tų, kurie ten dirba. Tas gėrybes sukuria jų bendradarbiavimas, jų „kooperavimas", kaip pats Smithas vadina. Tad čia nebėra jau skirstymo į produktingas ir neproduktingas klases — vieni dykaduoniai tėra neproduktingi, — čia tik didžiulė dirbtuvė, kur įvairių įvairiausi darbininkai drauge dirba trūsia bendram visų turtui. Ta vieta, kur A. Smith'as išreiškia šią mintį, yra plačiai žinoma. Vis delto pacituosime ją čia ištisai:

„Kiek tai įvairių darbų reikia menkiausio darbininko įrankiams pagaminti! Nekalbant jau apie tokias sudėtingas mašinas, kaip jūrininko laivas, veltuvų malūnas ar net ir audėjo staklės, užtenka tik įsižiūrėti, kiek įvairiausių darbų reikia padarymui šios visai paprastos mašinos — žirklių, kuriomis avininkas kerpa savo avis. Kasyklų darbininkas, rūdos tirpinamojo

---

[6] Trijų gamybos veiksnių teorijos, kuri virto klasiška politinėje ekonomijoje, pas Smith'ą nėra. Bet jis netiesoginai davė šiai teorijai pradžią, skirdamas turtų pasidalinime tris pajamų šaltinius: darbą, kapitalą ir žemę. Tokį skyrimą padarius, turėjo atrodyti visai naturališka laikyti kiekvieną iš tų šaltinių tam tikru gamybos veiksniu. Tą ir padarė J. B. Say savo „Traité..." (2 leid. IV ir V sk.). Plg. Cannan, A history of the theories of production and distribution, 1894, 40 p.

krosnio statytojas, medžių kirtėjas, koksininkas, paruošiąs tirpyklai koksą, plytininkas, mūrininkas, darbininkai, prižiūrį krosnį, lydintojas, kalvis — visi jie turi pridėti savo darbo toms žirklėms padirbti! Ir jei mums tektų taip pat išžiūrinėti visos jo apdaro ir rakandų dalys — stori lininiai marškiniai, kuriuos jis dėvi, autuvas, kuriuo jis avi, lova, kurioje jis guli, virtuvės ugniakuris, ant kurio jis gaminasi savo valgį, tam reikalui naudojamos anglys, iškastos iš žemės gelmių ir atgabentos pas jį, gal būt, tolimu jūrų ir sausumos keliu, visi kiti virtuvės rakandai, visi stalo padargai ir indai, peiliai ir šakutės, moliniai ar metaliniai dubens, į kuriuos jis pila savo valgymus, visos tos rankos, kurios dirba jo duonai ir alui pagaminti, stiklo langas, kurs įleidžia šviesą bei šilumą, o apsaugo nuo vėjo ir lietaus, visas mokslas ir menas, paruošęs kelią šiam gražiam ir laimingam išradimui, be kurio vargu beįmanoma patogi būstinė šiuose žiemių kraštuose, pagaliau, visi įrankiai, kurių reikėjo visiems tiems darbininkams, padirbusiems šiuos daiktus, — sakau, jei mes į visa tai įsižiūrėsime, tai suprasime, kad be daugelio tūkstančių žmonių pagelbos ir bendradarbiavimo ir menkiausias civilizuotos šalies gyventojas negalėtų būti aprūpintas net gi tuo, tarytum, paprastu ir lengvu būdu, kuriuo šiaip jau esti aprūpintas“[7]. Šis bendradarbiavimas žmonių draugijose yra spontaniškai įsigyvendinęs ypatinga forma, būtent, darbo pasidalinimo forma. Čia yra pirminis Smith'o nuopelnas, kad jis iškėlė aikštėn ir padėjo viso savo veikalo pamatan (kaip tik tuo ir prasideda jo knyga) šį pagrindinį ekonominį ir socialinį faktą, apie kurį nuo tol taip daug kalbėta, kad šiandien jo konstatavimas atrodo banališkas. Darbo pasidalinimas yra ta institucija, kurios dėka visai naturališkai, be jokių pastangų įsivykdo žmonių bendradarbiavimas visuomeninio gaminio gamyboje. Tuo tarpu kai gyvuliai turi tiesiogiai tenkinti kas savo reikmenis[8], kiekvienas žmogus, užuot rūpinęs drauge visus savo reikmenis, apsiriboja vieno kurio produkto gamyba, kurį jis paskum maino už trūkstamuosius produktus. Iš to visuomenei eina didžiulis turto padidėjimas. Darbo pasidali-

---

[7] Wealth of Nations, I t. I kn. 1 sk., 13—14 p.

[8] „Beveik visose kitose gyvulių giminėse kiekvienas suaugęs individas yra visiškai savarankiškas ir, išlikdamas naturaliniam būvy, niekad negauna naudotis kitos gyvos būtybės pagalba“ (I t., I kn. 1 sk. 16 p.).

nimas, kuriame visi bendrai dirba kiekvieno reikmenų patenkinimui, yra tikras progreso ir gerovės šaltinis. Norėdamas geriau išaiškinti, kaip socialinis darbo pasidalinimas didina bendrąjį produktingumą, Smith'as ima pavyzdžiu technikinio darbo pasidalinimo padarinius atskiroje pramonėje:

„Rezultatai darbo pasidalinimo bendroje visuomenės santvarkoje bus geriau suprantami, jei įsižiūrėsime, kaip jis funkcionuoja kai kuriose atskirose pramonėse". Tais štai žodžiais Smith'as pradeda savo garsųjį špilkų fabrikacijos aprašymą: „Darbininkas, neišmokslintas šio amato, kurį darbo pasidalinimas padarė atskiru verslu, ir neįpratęs naudotis čia vartojamomis mašinomis (kurių išradimui irgi greičiausiai davė progos tas pat darbo pasidalinimas) vos vos begalėtų padaryti dvidešimt špilkų per dieną. Bet tuo būdu, kaip dabar tas darbas varomas, jis ne tik yra atskiras amatas, bet dar padalintas į daugelį šakų, kurių kiekviena vėlgi yra atskiras darbas. Vienas žmogus ištempia vielą, antras ją tiesia, trečias kerpa, ketvirtas smailina, penktas dailina galą, kuriame turės būti galvutė. Pats galvutės padarymas reikalauja trijų atskirų veiksmų; pridėti ją yra vienas darbas, nublizginti spilkos vėl kitas; netgi susagstyti jos į popierą yra atskiras darbas. Taip tad svarbus špilkos dirbimo procesas yra suskirstytas maždaug į aštuoniolika atskirų veiksmų; kai kuriuose fabrikuose kiekvieną iš jų dirba atskiras darbininkas, nors kituose tas pat žmogus atlieka du ar tris veiksmus. Aš esu matęs mažą tos rūšies fabrikėlį, kur dirbo tik dešimts žmonių, tad kiekvienas iš jų turėjo atlikti du ar tris atskirus veiksmus. Bet nors fabrikėlis buvo neturtingas ir todel menkai teaprūpintas reikiamomis mašinomis, jie pasivarę galėjo padirbti apie dvylika svarų špilkų per dieną. O kiekvienam svare yra daugiau kaip keturi tūkstančiai špilkų vidutinio dydžio. Tuo būdu šie dešimts darbininkų galėjo vieni padirbti daugiau kaip keturiasdešimts aštuonis tūkstančius špilkų per dieną"[9]. Štai kas įvyksta visuomenėje, kur vienas sau paliktas žmogus vos begalėtų aprūpinti būtiniausius reikmenis, tuo tarpu kai darbo pasidalinimo ir mainų dėka jis įstengia šimteriopai padidinti savo gamybą ir savo gerbūvį. Nagrinėdamas toliau, delko darbo pasidalinimas turi tokią galią, Smith'as randa čia

[9] W. of N. I t., I kn., 1 sk., 6 p.

tris pagrindines priežastis: 1. kiekvienas darbininkas, dirbdamas vis tą patį darbą, įgyja daugiau mitrumo; 2. sutaupomas laikas, kadangi nebereikia nuolatos pereidinėti nuo vieno darbo prie kito; 3. pagaliau, išradimai ir patobulinimai veikiau ateina į galvą tiems, kurie nuolatos yra atsidėję tam tikram darbui ir kasdien atlieka tuos pačius veiksmus.

Smithui buvo prikišama, kad jis šalia darbo pasidalinimo naudos čia pat nenurodė ir jo blogybių. Bet iš tiesų čia tik plano klausimas, neturįs didesnės reikšmės. Svarbu tai, kad jis neišleido tų blogybių iš akių, nes niekas kitas geriau jų nenušvietė kaip jis. V-toje knygoje, kalbėdamas apie viešąjį auklėjimą, jis pastebi: „juo darbo pasidalinimas progresuoja, juo mažiau ir paprastesnių veiksmų tenka kiekvienam dalyviui atlikti, ir galų gale visas užsiėmimas tų žmonių, kurie gyvena iš savo darbo, tai yra didelės gyventojų daugumos, tėra vos keli, dažnai du trys, labai paprasti veiksmai". Gi žmogus visą gyvenimą atliekąs vien nedaugelį paprastų veiksmų, kurių padariniai gal būt visados yra tokie pat ar maždaug tokie pat, neturi progos lavinti savo proto ir sumanumo, kad rastų priemonių pašalinti kliūtims, kurių niekada nesutinka. Ilgainiui jis visiškai nupranta nuo to proto lavinimo ir tampa tokiu kvaiša ir neišmanėliu, kokiu tik žmogus dar begali būti"[10].

Šis išvedžiojimas atrodo prieštaraująs ankščiau išdėstytoms Smith'o mintims. Tik ką buvo tvirtinama, kad atsidėjimas tam pačiam darbui skatinąs išradimus, o čia jis laikomas darbininko atbukimo priežastim. Bet tai tik atrodo prieštaravimas, iš tikrųjų gi gali būti ir taip, kad tas pats vienodas darbas, iš pradžios skatinęs vaizduotę, paskum savo monotoniškumu nuslopina, atbukina protavimą. Šiaip ar taip, išvada, kurią A. Smith'as daro iš šios savo pastabos, yra labai įdomi. Jis sako, kad tos perdidelės specializacijos blogybėms pašalinti, reikia, būtent, palengvinti ar net ir „priverstinai įvesti" žmonėms elementarinis mokslas, (mokymas rašyt, skaityt, skaičiuot)[11], steigiant pradedamąsias mokyklas, iš dalies valstybės išlaiko-

---

[10] W. of. N., II t., V kn. 1 sk. 267 p.

[11] „Labai mažomis išlaidomis visuomenė gali palengvinti, paskatinti, ar net priversti, kad beveik visa tauta įgytų šiuos reikalingiausius švietimo pradmenis (skaityt, rašyt ir skaičiuot)", II t., V kn., 1 sk. 270 p.

mas. Įsidėmėtina, jog čia jau daroma išimtis iš valstybės nesikišimo principo. Toliau matysime, kad ji yra nevienintelė.

Papildydamas savo išvedžiojimus apie darbo pasidalinimą, Smith'as pagaliau nurodo ir jo ribas. Jis čia mini dvi. Visų pirma rinkos išplėtimas: „Jei rinka tėra labai siaura, niekas neturės noro visiškai atsidėti tik vienam kuriam darbui, kadangi negalės visų savo dirbinių, atliekančių nuo jo paties suvartojimo, išmainyti į kitų žmonių dirbinius, kurių jis reikalingas"[12]. Štai delko prekyba su kolonijomis ir su užsieniu, praplėsdama tautinės pramonės rinką, skatina darbo pasidalinimą ir didina turtą. Antra aplinkybė, kuri, pasak Smith'o, apriboja darbo pasidalinimą — tai reikalas iš anksto akumuliuoti kapitalą[13]. Bet ši pastaba daug mažiau teisinga, kaip pirmesnėji. Smith'as čia, rodos, pagal atskirą verslamonę bus sprendęs apie visą visuomenę. Jei teisinga, kad verslamoninkas savo fabrike juo labiau gali išplėsti darbo pasidalinimą, juo jis daugiau turi sukaupęs kapitalo, tai visuomenėje, priešingai, darbo pasidalinimas leidžia kiekvienam asmeniui mažiau bekaupti kapitalo, negu jam reikėtų tam pačiam darbui atlikti, gyvenant vienam[14].

Tokia yra bendrais bruožais A. Smith'o darbo pasidalinimo teorija; šiandien ji taip visiems žinoma, jog mums dažnai sunku besuvokti jos reikšmė ir originalumas, nors kai kurie sociologai (D u r k h e i m) buvo iškėlę ją tiek, kad ji turėjo tapti dorovės pagrindu. Užtenka betgi palyginti ji su fiziokratų pažiūra į visuomenę, kad suprastume visą jos pranašumą.

Fiziokratai vaizdavosi visuomenės ūkį, kaip eilę k l a s i ų s u s l u o k s n i u o t ą v i e n a a n t k i t o s. Žemdirbiai čia tarytum neša ant savo pečių kitus visuomenės sluoksnius, atiduodami jiems dalį tų maistingųjų sulčių, kurias patys išgauna tiesiog iš žemės. Delto ta žemdirbių klasė ir turi čia tokios pagrindinės svarbos, delto visa ekonominė sistema tenka subor-

---

[12] I t. I kn., 3 sk. 19 p.

[13] „Kadangi kapitalo akumuliacija iš dalykų esmės turi būti įvykusi prieš darbo pasidalinimą, delto darbas tegali būti toliau padalintas tik tiek, kiek anksčiau yra akumuliuota juo daugiau kapitalo" (I t. 259 p. II kn. įvadas). Kitoje vietoje, tiesa, jis pastebi, kad kiekis kapitalų, kurie gali būti vartojami toje ar kitoje pramonėje, „daug pareina nuo kiekio darbo, kurs gali būti toje pramonėje vartojamas" (I t. 137 p. I kn. X sk. 2-ji dal.), bet ši pastaba tėra paskira, tuo tarpu kai pirmoji sutinka su jo tikrąja mintimi.

[14] Plg. gilią šios Smith'o nuomonės kritiką pas C a n n a n, nur. viet., 80—83 p.

dinuoti jos interesams. A. Smith'as, priešingai, žiūri į visuomeninę gamybą, kaip į rezultatą eilės verslamonių, gyvuojančių viena šalia kitos, solidarių ir savytarpy susietų mainais. Kiekvienos darbo šakos pažanga yra tad artimai surišta su visų kitų šakų pažanga. Nė jokia klasė, atitinkanti tą ar kitą darbo šaką, neturi čia uždavinio vienui viena išlaikyti kitas klases. Visos jos yra lygiai reikalingos. Amatininkas, kurs stato žemdirbiui trobą ar siuva jam drabužius, pavaduoja jį nuo šio darbo ir tuo būdu prisideda prie žemės ūkio gavinio padidinimo, lygiai kaip ir žemdirbys, pavaduodamas amatininką nuo žemės arimo ir javų sėjimo, savo ruožtu prisideda prie pramonės gamybos padidinimo. Tautos turtą ūgdo tad ne vien tik „grynojo gavinio" prieaugis, o aplamai padidėjimas visų tų dalykų, kuriais vartotojas gauna naudotis.

Iš šios pažiūros eina aiški praktinė išvada, kad mokesčiais negali būti apdėta viena tik klasė, kaip to norėjo fiziokratai. Juos turi mokėti lygiai visi. Prieš vieneriopą mokestį Smith'as stato daugeriopą, kurs paliestų drauge visas pajamų versmes, — tiek darbą, tiek kapitalą, lygiai kaip ir žemę, ir išveda čia tokį pagrindinį dėsnį: „Kiekvienos valstybės valdiniai turi prisidėti prie jos išlaikymo juo galima proporcionaliai savo išgalėms, t. y. proporcionaliai toms pajamoms, kurių jie turi, naudodamies valstybės globa"[15]. Tai yra garsusis dėsnis apdėlių proporcionalumo sulig kiekvieno išgalėmis, kuriuo nuo tol taip dažnai buvo remiamasi finansinėse diskusijose[16]. Labai nuostabu, kad A. Smith'as nepadarė visų galimų išvadų iš savo teo-

[15] Tai pirmoji iš keturių garsių taisyklių, kurias Smith'as formulavo savo mokesčių teorijos pradžioje. Štai kitos trys: „II. Mokestis, kurį kiekvienas pilietis privalo mokėti, turi būti tikrai nustatytas, o ne savivališkai keistinas. Mokėjimo laikas, mokėjimo būdas, mokamoji suma turi būti visiškai aiškūs mokėtojui, kaip ir kiekvienam kitam asmeniui... III. Kiekvienas mokestis turi būti imamas tokiu laiku ir tokiu būdu, koks yra mokėtojui patogiausias... IV. Mokesčių ėmimas turi būti taip suorganizuotas, kad iš piliečių kišenės būtų išimama tik labai nedaug daugiau to, kas įplaukia į valstybės iždą" (II t. 310—311 p. V. kn. II sk.).

[16] Nepaisydamas šios proporcionalumo taisyklės, Smith'as vienoje, tiesa, atskiroje, vietoje pasisako už progresingus mokesčius. Tokie nenuoseklumai pas jį dažnai pasitaiko. Kalbėdamas apie mokestį už butų nuomą, jis pastebi, jog šis mokestis labiau palies turtinguosius, negu neturtėlius, nes pirmieji proporcionaliai daugiau išleidžia butui, negu pastarieji. Bet tai nebus, sako jis, nėkiek neteisinga. „Ištikrųjų nėra nėkiek neteisinga, kad turtingieji daugiau prisideda prie viešųjų išlaidų, ne tik proporcionaliai savo pajamoms, bet dar ir kiek daugiau" (II t. 327 p. V kn. II sk. 2-oji dal. 1 str.).

rijos. Atrodo, kad jis pats tučtuojau nesuvokė visos jos reikšmės. Darbo pasidalinimo teorijos vienos jau pakanka visai fiziokratų sistemai sugriauti. Tuo tarpu A. Smith'as paskutiniame IV-os savo knygos skyriuje stengiasi atremti fiziokratus ilgais išvedžiojimais, nevisados netgi įtikinamais. Dar daugiau: užmiršdamas darbo pasidalinimo principą, jis iš dalies perima fiziokratų tezę ir niekaip negali atsikratyti nuo to skyrimo produktingo ir neproduktingo darbo. Jis čia duoda tik kitokį apibrėžimą. Neproduktingais jis laiko visus tuos darbus, kurie nyksta čia pat bedirbami ir retai tepalieka kokias žymes ar vertybes, už kurias galima būtų paskum pirkti lygus veikinių kiekis[17]. Čion priskiriami visi tie veikiniai, kuriuos J. B. Say vėliau pavadino „nematerialiniais produktais" ir kuriuos sudaro, anot Smith'o, darbas tarnų, administratorių, teisėjų, karių, kunigų, advokatų, gydytojų, menininkų, rašytojų, muzikų ir t. t. Taip aprėždamas žodžio „produkuoti" prasmę tik materialinėms gėrybėms, Smith'as davė pradžią gana bergždžiam ginčui del produktingų ir neproduktingų darbų, ginčui, kurį sukėlė pirmiausia J. B. Say, o paskum tęsė Mill'is, ir kurs šiandien atrodo išspręstas priešingai Smit'ui, ir tai jo paties teoriją tiksliau interpretuojant. Iš tikrųjų, aišku juk, kad šie darbai yra dalis metinio tautos gavinio ir kad bendroji gamyba turėtų sumažėti, jei tam tikri asmens neatsidėtų specialiai tiems darbams. Bet negana dar ir to, Smith'as, iškritikavęs fiziokratų daromąjį skirtumą tarp „stipendinininkių" ir produktingųjų klasių, pripažįsta tačiau, kad amatininkų darbas esąs mažiau produktingas, negu žemės nuomininkų ir darbininkų, nes šie, girdi, ne tik su pelnu atgamina įdėtąjį kapitalą, bet dar ir įstengia mokėti žemės savininkui rentą[18].

Iš kur šis Smith'o minties svyravimas? Iš kur ta idėja, kad žemės ūkis turi specialų ir didesnį produktingumą? Čia įdomu paieškoti tokio samprotavimo priežasčių, nes jis leis mums geriau apspręsti Smith'o vietą doktrinų istorijoje.

[17] W. of N., I t. 314 p.; II kn. III sk.

[18] „Žemės nuomininkai ir darbininkai, neskaitant kapitalo, kurs juos išlaiko ir duoda jiems darbo, reprodukuoja dar kasmet grynąjį gavinį, laisvą rentą žemės savininkui. Kaip šeima, kurioje gema trys vaikai, yra neabejotinai produktingesnė už tą, kur gema tik du vaikai, taip ir žemės nuomininkų bei darbininkų darbas yra neabejotinai produktingesnis už pirklių, amatininkų ir pramonininkų darbą. Tačiau didesnis produktingumas vienos iš šių klasių nedaro dar kitų sterilinėmis arba neproduktingomis" (II t. 173 p. IV kn. IX sk.).

Iš vienos pusės, Smith'as šiaip ar taip, nėra visiškai atsipalaidavęs nuo fiziokratų įtakos. Apie jų sistemą jis sakė, kad iš visų ligi šiol pasirodžiusių ji esanti arčiausia tiesos[19]. Jie, matyt, padarė jam tokio gilaus įspūdžio, jog jis nejučiomis perėmė kai kurias jų mintis, nors iš esmės priešingas jo paties teorijai, kitų tarpe ir šią: kad tarp žemės ūkio ir kitų pramonių esąs esminis skirtumas, kadangi pramonėje ar prekyboje neveikiančios gamtos jėgos, tuo tarpu kai žemės ūkyje jos bendradarbiaujančios su žmogum. „Lygaus kiekio produktyvinis darbas pramonėje niekados negalės duoti tiekos gavinio, kaip žemės ūkyje. Pramonėje gamta nieko neveikia, viską daro žmogus, gi reprodukcija visados bus tolygi jėgai tų veikinių, kurie čia veikia"[20]. Tiesiog nesinori tikėti, kad tokį tvirtinimą būtų ištaręs tas didis ekonomistas! Argi vanduo, vėjas, elektra, garas nėra gamtos jėgos, dirbančios drauge su žmogumi pramonėje?

Bet Smith'as išleidžia tai iš akių ir juo labiau nusitveria tos klaidingos pažiūros, kad ji padeda jam tariamai išaiškinti žemės rentą — tą iš pažiūros itin keistą reiškinį, del kurio paskum suko galvas visi Anglų ekonomistai. Iš tikrųjų, kaip beišaiškinti, kad tuo tarpu, kai visos kitos gamybos šakos aplamai teduoda tokį gavinį, kurio vos teištenka normaliems kapitalo procentams ir darbui atlyginti, tuo tarpu žemės ūkis, be šių dvejų pajamų, tiekia dar priedines pajamas, būtent, žemės savininkui nuomą arba, kaip anglai vadina, „rentą"? Kaip tik del to, atsako Smith'as, kad „žemės ūkyje gamta dirba drauge su žmogumi, ir nors tas jos darbas nieko nekaštuoja, bet jo vaisiai taip pat turi savo vertę, kaip ir brangiausiojo darbininko darbo vaisiai... Todel renta galima laikyti padariniu tų gamtos jėgų, kurių naudojimą žemės savininkas perleidžia nuomininkui"[21].

---

19 II t. 176 p. IV kn. IX sk.

20 W. of N., II kn. V sk.; I t. 344 p.

21 Reikia pastebėti, kad čia, kaip ir daugeliu kitų klausimų, Smith'as turi drauge keletą nuomonių. Kitose savo knygos vietose jis žiūri į žemės rentą, kaip į monopolinę kainą, ir sako, kad ji „kitokiu būdu įeina į produktų kainų sudarymą, kaip darbo mokestis ir kapitalo pelnas. Aukštas ar žemas darbo mokestis bei kapitalo pelnas yra kainų kilimo ar kritimo priežastis; gi aukšta ar žema renta yra to padarinys. Prekės kaina yra aukšta ar žema del to, kad reikėjo mokėti didelis ar mažas darbo mokestis bei kapitalo pelnas, norint patiekti prekę rinkai. Bet, priešingai, rentą ta ar kita prekė duoda didelę, mažą ar visai jokios neduoda kaip tik del to, kad jos kaina yra daug, maža ar ir visai nedidesnė už tą, kiek reikia sumokėti

Jei A. Smith'as būtų turėjęs tikrą rentos teoriją, jam nebūtų reikėję pasigauti „gamtos jėgų", kad išaiškintų žemės savininko pajamas, ir jis greičiausiai nebūtų taip lengvai priėmęs tos minties, jog žemė turinti kažkokį ypatingą produktingumą. Bet ekonominėje teorijoje visa rišasi vienas su kitu, ir Smith'ui šis klaidingas rentos supratimas buvo tik dar viena iš priežasčių tebesilaikyti tos klaidos, į kurią jį buvo įtraukę fiziokratai[22]. Iš antros pusės, Smith'as ir pats savaime, nepareinamai nuo jo santykių su fiziokratais, buvo ypatingai palankus žemės ūkiui.

Visiškai klaidinga vaizduoti Smith'as, kaip tai kartais buvo daroma, industrializmo pirmataku ar pranokėjų, ir šiuo atžvilgiu laikyti jis priešininku fiziokratų, žemės ūkio gynėjų. Anuo metu, kada išėjo iš spaudos „Wealth of Nations", (1776 m.) vos bebuvo prasidėjusi ta ekonominė transformacija, istorijoj žinoma „pramoninės revoliucijos" vardu, kuri Anglijoj ūmai pakeitė smulkiąją namų pramonę stambiąja mechanine industrija. Tiesa, H a r g r e a v e s, A r k w r i g h t jau buvo išra-

---

darbo mokesčio ir kapitalo pelno". (I t. 147 p. I kn. XI sk. 1-oji dal.) Atrodo, negalima suderinti pas Smith'ą šių prieštaringų pažiūrų. Vienur žemės renta laikoma vienu iš elementų, sudarančių kainą, kitur tiesiog tos kainos padariniu.

1-jame Smith'o knygos leidime šis prieštaringumas buvo dar ryškesnis. Ten Smith'as laikė žemės rentą, greta darbo mokesčio ir kapitalo pelno, t r e č i u o j u v e r t ė s š a l t i n i u. (Žr. Cannan'o leidimą I t. 51 p. 7 pastaba). Bet ši vieta išnyko 2-jame leidime; renta čia belieka tik „sudėtine dalimi" kainos. Šis pakeitimas, gal būt, buvo padarytas del Hume'o laiško, kurį šis parašė A. Smith'ui 1776 m. balandžio 1 d., perskaitęs pirmąkart „Tautų turtą". „Aš negaliu tikėti, — rašo Hume, — kad nuomininkų mokama renta sudarytų dalimi produkto kainą; šią, man rodos, visiškai nulemia paklausų ir kiekio santykis". (Cituota J. R a e, Life of Adam Smith, 286 p.). Iš čia matyt, kad garsus ginčas del to, ar renta sudaro dalį produkto kainos, ar ne, yra kilęs ne nuo vakar dienos. Jis atsirado tuo pat metu, kaip ir pati politinė ekonomija. Ar beišnyks jis anksčiau už ją?

[22] Jo klaida iš dalies eina iš to, kad jis neskiria verslamoninko pelno nuo kapitalisto procentų. Žodis „pelnas" (profit) pas Smith'ą ir beveik pas visus jų sekėjus reiškia drauge abi šias pajamų rūšis, kai tik verslamoninkas yra kartu ir kapitalistas. Žodis „procentai" čia taikomas tik pajamoms to asmens, kurs skolina savo kapitalus, n e s i v e r s d a m a s j a i s p a t s. „Pajamos, gaunamos iš kapitalo to asmens, kurs jį valdo arba juo verčiasi, vadiname pelnu. Pajamos, gaunamos to asmens, kurs pats nesiverčia savo kapitalu, o skolina jį kam kitam, vadiname procentais arba pinigų kaina". (I kn. VI sk.; I t. 54 p.). Tik J. B. S a y pirmutinis aiškiai išskyrė verslamonininko sąvoką. Jei Smith'as būtų geriau skyręs verslamoninko funkcijas, jis tikriausiai būtų įžiūrėjęs: 1) kad pramoninis verslamoninkas dažnai moka, šalia kapitalo procentų, nuomą už žemės naudojimą; 2) kad vadinamajame pelne yra panašus elementas, kaip žemės renta. Smith'ui pelnas tėra atlyginimas už prisiimamą riziką arba už įmonės vedimo darbą.

dę, vienas savo *spinning jenny* (verpiamąją mašiną) 1765 m., kitas savo *water frame* 1767 m., kurios įgalins medvilnės pramonę padaryti didelį šuolį pirmyn. Tiesa, James Watt, kurį Smith'as gerai pažino [23], 1789 m. buvo paėmęs patentą savo garo mašinos išradimui. Bet tie išradimai, dar visai nauji, nebuvo spėję pakeisti pramoninės santvarkos, o daugelis svarbiausiųjų, kaip Comptono *mule*[24] (1779) ir Cartright'o mechaninės staklės (1785), dar nebuvo išvydę šviesos. Šios datos labai daug pasako. Pramoninė revoliucija buvo vos tik prasidėjusi tuo metu, kai Smith'as išleido savo knygą. Be to daugelį vedamųjų Smith'o minčių jau randame jo paskaitose Glasgowe, kurias jis skaitė apie 1759 m.; tad iš tikrųjų negalima įžiūrėti sąryšio tarp besiruošiančios pramonės evoliucijos ir „Wealth of Nations" reiškiamų minčių. Ir kadangi tuo metu dar nebūta mechaninės industrijos, tad negalima netgi pasakyti, jog Smith'ui ypatingai krito į akis pramonės vaidmuo, kaip sako Marksas[25]; charakteringas ano meto Anglų ūkio bruožas (nepaisant kai kurių pramonės pažangėjimų), yra ne tiek pramonė, kiek stambioji prekyba[26]. Ypač Glasgow'as, kur Smith'as bus padaręs daugumą savo stebėjimų, tuo metu buvo perdėm prekybinis miestas, kurio svarbiausį verslą sudarė tarpininkavimas Amerikos importuojamo tabako prekybai[27].

Smith'o veikalas anaiptol nėra lyg ir koks pranašingas naujos industrinės visuomenės manifestas. Priešingai, net ir visai paviršutiniškai jį skaitant, tuojau matyt, kad „pirkliai bei pra-

---

[23] James Watt įsisteigė savo dirbtuves Glasgow'o universiteto namuose, kuriam jis dirbo tiksliamačius instrumentus. Cechai neleido jam atidaryti pardavyklos mieste. Smith'ui tai buvo vienas iš pavyzdžių reglamentacinės santvarkos siaurumo ir rutinos.

[24] Tai kombinacija dviejų verpiamųjų mašinų — Hargreaves ir Arkwright'o.

[25] Marksas vadina Smith'ą „ekonomistu, kurs davė manufaktūrinio periodo santrauką" („den zusenmmenfassenden politischen Oekonom der Manufakturperiode"). Das Kapital, I 4 leid. 313 p. past.

[26] Žr. Mantoux, La Révolution industrielle au XVIII-e siècle (Paris, 1905, 71 p.) „Klystų, — sako jis, — kas manytų, kad manufaktūra buvęs charakteringas ir vyraujantis reiškinys laikotarpyje prieš stambiosios pramonės susikūrimą. Jei ji, logiškai imant, yra būtinoji fabrikinės sistemos prielaida, tai istoriškai vis tik nėra teisinga, būsią ji tiek visuotinai buvo išsiplėtusi, kad galėjo atžymėti pramonę savo antspauda. Kiek renesanso gadynėje manufaktūros atsiradimas yra svarbus ir įžymus reiškinys, tiek paskesniais amžiais — bent Anglijoje — jos vaidmuo tėra antraeilis".

[27] Rae, Life of Adam Smith, 89 p.

monininkai" yra Smith'ui giliai antipatingi. Jiems čia daugiausia kliūva nuo jo kritikos ir sarkazmų. Tuo tarpu, kai žemės savininkų bei darbininkų reikalai atrodo jam beveik visuomet sutinką su bendruoju krašto interesu, pirklių ir pramonininkų reikalai, anot jo, „niekados nėra visiškai suderinami su visuomenės interesu"; paprastai jiems rūpi visuomenė apgauti ar net prislėgti"; ir jie „ištikrųjų yra ne kartą drauge ir apgaudinėję ir slėgę"[28].

Smith'o pasirinkimas tarp kapitalistų ir darbininkų neabejotinas. Kaip matyt iš daugelio veikalo vietų, visos jo simpatijos linksta į darbininkus. Čia galima būtų išrašyti nemaža citatų. Pakaks nurodžius, kaip skirtingai jis kalba apie aukštą darbo atlyginimą ir apie didelį kapitalistų pelną. Jis stato klausimą: ar aukštas darbo atlyginimas visuomenei naudingas, ar ne? „Atsakymas yra gana aiškus iš pirmo žvilgio. Tarnai, samdininkai ir įvairių rūšių darbininkai sudaro daugumą kiekvienoje politinėje bendruomenėje. O kas pagerina daugumos gyvenimo sąlygas, niekad negali būti laikoma nenaudinga visumai. Jokia visuomenė negali būti klestinti ir laiminga, kada didesnėji dalis jos narių kenčia vargą ir skurdą. Pagaliau, jau pati teisybė reikalauja, kad tie, kurie visus maitina, dengia ir aprūpina pastoge, patys gautų pakankamą dalį savo darbo vaisių, kad galėtų pakenčiamai išsimaityti, apsidengti ir turėtų pastogę"[29]. — Bet kai kalbama apie stambius kapitalistų pelnus, tonas tuojau pasikeičia. Smith'o nuomone šie pelnai daug daugiau padidina gėrybių kainas, nekaip aukštas darbo atlyginimas, ir jis įgelia kapitalistus šia ironiška pastaba: „Mūsų ponai pirkliai ir fabrikantai labai skundžiasi blogais padariniais aukšto darbo atlyginimo, kurs pakelia kainas ir sumažina jų dirbinių parduotį užsieny bei viduj; bet jie ničnieko neprasitaria apie didelių pelnų rezultatus. Kai einasi pražūtingomis jų pačių pelnymosi pasekmėmis, tada jie tyli. Tik kitų pelnymusi jie temoka skųstis"[30]. Kontrastas čia labai aiškus. Jis, gal būt, dar ryškesnis šitame štai posaky, kuriuo dažniau galėtų pasiremti darbo apsaugos įstatymų gynėjai: „Kiekvieną kartą, kada įstatymų leidėjas imasi reguliuoti nesutarimus tarp darbdavio ir

---

[28] W. of. N., I t. 250 p. I kn. XI sk.
[29] W. of N., I t. 80 p. I kn. VIII sk.
[30] W. of N., I t. 100 p. I kn. IX sk. *in fine.*

darbininko, jo patarėjai visados yra darbdaviai. Todel jei tas reguliavimas išeina darbininkų naudon, jis čia tikriausiai jau yra teisingas; to kartais negalima pasakyti, kai jis išeina darbdavio naudon[31]. Tai toli gražu nėra daugumos ano meto rašytojų tonas. Tai nėra tas tonas, kuriuo prabils po penkiasdešimtų metų prisiekusieji industrinės sistemos gynėjai, Mach Culloch'ai, Ure'ai, Babbage'ai. Čia greičiau jaučiama ta kilnios užuojautos dvasia, kurios paskum bus kupini raštai tokių vyrų, kaip lordo Shaftesbury ar Macaulay, praskynusių kelią fabrikų įstatymdavybei Anglijoj.

Smith'as tad nėra gimstančio industrializmo pranokėjas. Priešingai, jis visa savo esybe linksta į žemės ūkį ir nepraleidžia nė vienos progos to parodyti. Žemės ūkis yra sunkesnis verslas, kaip bet koks kitas pramoninis amatas: „Išskyrus meną ir vadinamąsias liberalines profesijas, nėra gal būt, kito verslo, kurs reikalautų tiek daug įvairiausių žinių ir tiek patyrimo"[32]. Jis ne tik sunkesnis, bet ir naudingesnis už kitus. Smith'as ilgais samprotavimais (prie kurių mums dar teks grįžti) lygina žemės ūkį su pramone ir išveda, jog naudingiusia yra dėti krašto kapitalai į žemės ūkį, tatai geriausia atitinka ir visuomenės interesą. „Naturalinė dalykų eiga" pažangėjančioms šalims būtų ta, kad jos investuotų savo kapitalus pirmiausia į žemės ūkį, paskum į pramonę ir tik paskutinėj vietoj į užsienio prekybą. Ir A. Smith'as savo veikale paskiria visą III-čiąją knygą išrodinėjimams, kaip Europos kraštų politika per ilgus amžius ardė šia „naturalinę dalykų eigą", didelei tų kraštų skriaudai vartodama priemones, nukreiptas prieš žemės ūkį ir remiančias daugiau pirklių bei amatininkų interesus. Taip tad žemės ūkiui, jo manymu, valdžia visados buvusi pamotė. Savo mokesčių teorijoje jis parodys, kaip dalis mokesčių, imamų iš pramonininkų ir darbininkų, galų gale atkrinta vėl ant žemės savininkų.

Pagaliau, kalbėdamas apie javų įvežamuosius muitus — tuos muitus, kurie paskiau sukelę Ricardo pasipiktinimą „landlord'ais" — Smith'as parodo visą savo šališkumą. Jis čia taip atlaidus, jog teisina žemininkus, esą tie Anglijos *„landed*

---

[31] W. of N., I t. 143 p. I kn. X sk. 2-oji dalis.

[32] W. of N., I t. 427 p. IV kn. II sk. Visa ta vieta įdomi, kaip panegirikas žemės savininkams ir nuomininkams.

gentlemen" ne del savo intereso, o tik nesupratingai pasekdami pirkliais ir fabrikantais „tiek užmiršo įgimtą jų luomui kilnumą, kad reikalauja išimtinos privilegijos tiekti savo krašto žmonėms javus ir mėsą“[33]. Nėra reikalo daugiau pavyzdžių ieškoti, pakankamai jau, rodos, aišku, kad A. Smith'as perdėm laiko žemės ūkio ir ūkininkų pusę. Štai del ko jis taip mielai perėmė bent dalį fiziokratų prietarų šioje srityje. Nepaisydamas savo paties „darbo pasidalinimo“ teorijos, jis niekaip nesiryžo statyti žemės ūkį visiškai lygion plotmėn su kitoms ekonominės veiklos formomis. Jam rūpėjo išlaikyti senoji žemės ūkio viršenybė.

2. Adomas Smith'o naturalizmas ir optimizmas.

A. Smith'o raštuose šalia pažiūros į ūkio pasaulį, kaip į naturalinę bendruomenę, sukurtą darbo pasidalinimo, mes skiriame dar dvi pagrindines mintis, aplink kurias grupuojame atskiras jo teorijas:

1. ekonominių institucijų spontaniškumo mintį, ir
2. tų institucijų geradariškumo mintį — vadinamąjį Smith'o naturalizmą ir optimizmą. Šios dvi idėjos, berods, susijungusios ir kuone visiškai susiliejusios Smith'o protavime, tenka betgi akyliai skirti teorijų istorikui.

Smith'ui ekonominių institucijų spontaniškumas ir jų geradariškas charakteris yra artimai susiję vienos su kitu. 18-tą šimtmetį mielai laikoma geru visa tai, kas yra naturališka spontaniška. Naturališka, teisinga, naudinga — vis tai sąvokos vartojamos anuo metu sinonimais. Ir Smit'as neišvengė šio idėjų sąmyšio. Irodinėdamas „naturališką“ ekonominių institucijų kilmę, jis jau dingojosi tuo pat įrodęs ir jų naudingumą bei gerumą[34]. Šiandien toks supynimas neleistinas: moksliškai konstatuoti socialinių institucijų kilmę ir spręsti apie jų vertę visuomenės interesų atžvilgiu — tai dvi proto veiksenos, abi lygiai teisėtos, bet aiškiai skirtinos. Galima su Smith'u sutikti, kad mūsų ekonominės organizacijos kilmė ir funkcijos tu-

---

[33] W. of N., I t. 128 p. I kn. X sk. 2-oji dal.

[34] Apie Smith'o sistemos sąryšį su ano meto filosofija plg. W. Hasbach, Die allgemeinen philosophischen Grundlagen der von F. Quesnay und A. Smith begründeten politischen Oekonomie, Leipzig, 1890.

ri daug bendro su naturaliniu organizmų spontaniškumu, — nesutinkant dar betgi, kad ji delto jau būtų visų galimųjų geriausia. Spontaniško ūkio gyvenimo vaizdas gali sukelti lygiai optimizmą, kaip ir pesimizmą. Kiek pagrindinių ekonominių institucijų spontaniškumo mintis mums atrodo teisinga ir vaisinga, tiek Smith'o tiekiamas jų geradariško charakterio išrodymas mums matosi nepakankamas. Pirmoji mintis buvo priimta visų didžiųjų ekonomistų, antroji šiandien beveik visų atmetama. Mes nagrinėsime tad atskirai šias dvi idėjas, kurios abi suvaidino svarbų vaidmenį ekonominių teorijų istorijoje.

Ekonominių institucijų spontaniškumas yra viena iš tų idėjų, į kurias Smith'as dažniausiai grįžta. *Il mondo va da se.* Pasaulis eina savaime — būtų galėjęs jis pasakyti drauge su fiziokratais. Ūkio gyvenimo tyrimas nuolat ir nuolat sukelia A. Smith'ui tokią štai mintį: Ekonominiam pasauliui susiorganizuoti nereikėjo jokios protingos ir numatančios kolektyvinės valios įsikišimo, nereikėjo žmonėms iš anksto susitarti. Kad jis, tas ūkio pasaulis, įgytų dabartinį savo pavidalą, užteko spontaniško veikimo šimtų tūkstančių žmonių, einančių kas savo keliu, nesirūpinančių vieni kitais ir nenumanančių, kokie bus socialiniai jų veiksmų padariniai. Stambieji dabartinio ūkio pasaulio bruožai nebuvo nubraižyti pagal kokį bendrą planą, kurį būtų sukūręs organizacinis protas ir įvykdęs išmaningas kolektyvas, o yra susidėję iš nesuskaitomos daugybės smulkių linijų, kurias nubrėžė minių minios atskirų individų, vedamų instinktyvios jėgos ir nenuvokiančių siekiamojo tikslo.

Ši spontaniškos ūkio pasaulio struktūros mintis gali atrodyti tolygi „ekonominių dėsnių" idėjai, iškilusiai vėliau. Ir tikrai, abi sąvokos verčia vaizduotis kažką aukštesnio už atskirų žmonių valią, kuri čia noroms nenoroms turi nusilenkti ir duotis valdoma. Bet iš tikrųjų jodvi yra skirtingos ir pirmoji žymiai pranešа antrąją. Sakydami: „gamtos dėsnis", mes vaizduojamės visų pirma tam tikrą taisyklingumą, analoginį tam tikrų reiškinių pasikartojimą, esant tam tikroms sąlygoms. Smith'ui ne šitai labiausiai krinta į akį. Jis ne tiek pabrėžia tai, kas ekonominiuose reiškiniuose yra pastovu, kiek tatai, kas juose yra spontaniška, instinktyvu, naturališka. Lyginti ekonominis pasaulis su fiziniu, tai bus paskiau J. B. S a y mėgiama tema. Smith'as greičiau mato čia gyvą būtybę, kuri pati kuria-

si sau reikiamus organus. Nė vienoje vietoje jis nevartoja „gamtos dėsnių“ termino. Peržvelgę drauge su Smith'u svarbiausias ekonomines institucijas ir funkcijas pamatysime, kad jis visados prieina tų pačių išvadų.

Štai pati pirmoji, mūsų tik ką nagrinėtoji institucija, daugiau už kitas padėjusioji tautoms turtėti — darbo pasidalinimas. Ar ši nuostabi institucija pirmykščiai yra padarinys kokios nors žmonių išminties, kuri numatė ir pasirinko per tikslą visuomenės turtėjimą?“ Anaiptol. „Tai yra — sako Smith'as, — būtinas, nors lėtas ir palaipsninis rezultatas tam tikro prigimto žmonių palinkimo, kur visai neturima galvoj tokios plačios naudos, būtent, žmonių palinkimo maininkauti, keisti vienus daiktus į kitus“[35]. Bet ir šis palinkimas dar nėra pirmykštis. Jis yra atsiradęs iš savojo intereso supratimo. „Žmogui beveik nuolat tenka ieškoti kitų žmonių pagelbos, bet veltui būtų laukti jos vien iš geros žmonių širdies. Jis greičiau laimės, jei jam pavyks suinteresuoti savanaudiškumas, parodyti, kad jiems patiems bus naudos padarius tai, ko jis iš jų nori. Kas teikiasi kitam su šiokiais ar tokiais mainais, daro šitokį pasiūlymą: duok man šį daiktą, kurio man reikia, o už tai tu gausi mainais tą štai daiktą, kurio tu esi reikalingas. Tokia yra kiekvienų pasiūlų prasmė ir tuo štai būdu mes gauname iš kitų didžiausią dalį paslaugų, kurių esame reikalingi. Ne iš geros mėsininko, smuklininko ar duonkepio širdies tikimės turėsią pietus, o aš jų savosios naudos supratimo. Mes kreipiamės ne į jų humaniškumą, bet į jų egoizmą, ir niekados nekalbame jiems apie mūsų pačių vargus reikalus, o tik apie jų naudą“[36]. Taip štai išsiplėtoja mainai, o su mainais ir darbo pasidalinimas. Nes tas tikrumas, kad nuliekami savojo darbo produktai galima bus išmainyti į kito žmogaus dirbinius, paskatina kiekvieną atsidėti tam tikram darbui, išlavinti ir ištobulinti savo gabumus bei talentą, kurio jis tam ypatingam verslui gali turėti. Darbo pasidalinimas yra tad rezultatas visiems žmonėms bendro instinkto — mainų instinkto, kurį vėlgi spontaniškai yra išugdęs asmeninis visų ir kiekvieno interesas, veikiąs vienmet ir sutartinai.

---

[35] W. of N., I t. 15 p. I kn. II sk.

[36] Visa ši vieta, paimta iš Mandeville „Bičių pasakėčios“ („Table de Abeilles“), yra jau beveik pažodžiui Smith'o „Paskaitose“.

Po darbo pasidalinimo štai vėl pinigai. Jokia kita institucija, gal būt, nėra tiek palengvinusi mainų ir tuo pat padidinusi turtingumo, kaip pinigai. Visi ekonomistai po Smith'o, beveik tais pačiais žodžiais išrodinėją jų pravartumą, palyginti su naturaliniais mainais. O kaip tie pinigai yra atsiradę? Gal juos padarė viešosios valdžios aktas, ar sąmoninga tautos valia? Visai ne. Juos sukūrė bendrasis instinktas. Žmonės veikiai pastebėjo naturalinių mainų nepatogumą. Kad jo išvengtų „kiekvienas protingas žmogus, kiekvienoje ūkio gadynėje, kai tik prasidėjo darbo pasidalinimas, bus savaime rūpinęsis sutvarkyti savo reikalus taip, kad visuomet turėtų ne tik specifinių savo darbo gaminių, bet ir tam tikrą išteklių kitokių daiktų, kuriuos tikėjo būsiant pageidaujamus visiems tiems, iš kurių jis norėjo gauti mainais jų darbo produktų"[37].

Štai kaip savo ruožtu atsirado ir pinigai iš vienmetinio nors ir nesutartinio veikimo daugybės žmonių, skatinamų kiekvienas savų paskatų. Valdžia įsikišo čia tik daug vėliau — kai visur jau buvo išsiplėtę metaliniai pinigai — kad savo antspauda garantuotų kiekvienos monetos svorį ir nominalinę vertę.

Arba štai kitas pagrindinis reiškinys — kapitalo dauginimas[38].

---

[37] W. of N., I t. 24 p. I kn. IV sk.

[38] Ilgą laiką ekonomistai tenkinosi A. Smith'o kapitalo teorija. Kaip daugelis kitų jo knygos dalių, taip ir ši teorija tapo klasikine, ir politinės ekonomijos vadovėliai dažnai kartojo ją ištisai. Šis pasisekimas atrodo mums šiandien nepateisinamas. „Negalima neigti, — sako viens naujųjų anglų ekonomistų, Cannan, — kad Smith'as paliko visą kapitalo klausimą visai nepatenkinam būvy". (A History of the theories of production and distribution, 1894, 89 p.). Jei reikėtų pateisinti šis sprendimas, pakaktų tik prisiminti, kiek diskusijų, ligi šiol nepasibaigusių, sukėlė kapitalo teorija per pastaruosius penkiasdešimt metų. Šiam klausimui paskutiniais metais, buvo pavesti kai kurie iš svarbiausių veikalų, kaip štai Böhm-Bawerk'o, Die positive Theorie des Kapitals. Anglijoje, Amerikoje, Italijoje įžymiausi ekonomistai — Cannan, Fisher, Pareto — pastaruoju laiku stengėsi visiškai atnaujinti senąsias sąvokas, ir jau pats šis diskusijų gausumas pakankamai rodo, kad Smith'as toli gražu nėra pasakęs čia paskutinio žodžio. Štai delko mes nematome reikalo smulkmeniškai dėstyti čia tas jo mintis. Jei atydžiai perskaitysime jo „Wealth of Nations" II-ąją knygą, kurį visa yra pavesta tam klausimui, ką mes ten rasime? Iš praktikos paimtą ir neturintį didesnės mokslinės reikšmės skyrimą pagrindinio kapitalo nuo apyvartos kapitalo, — labai ginčytiną sutolyginimą tautos kapitalo su privatinių kapitalų suma, — toli nepakankamą kapitalo ir pajamų sąvokų skyrimą, — paradoksalinį tvirtinimą, kartotą paskum be paliovos ligi Stuart'o Mill'io, esą „taupyti tai reiškia konsumuoti", — tvirtinimą (šį kartą banališką), kad kapitalas didinamas taupant, — pagaliau, posakį, kad kapitalas apriboja pramonę.

Po darbo pasidalinimo ir pinigų išradimo, Smithui nėra kito svarbesnio ekonominio fakto, kito žymesnio tautos turtėjimo šaltinio, kaip šis. Juo tautos kapitalas yra gausesnis, juo didesniam skaičiui darbininkų ji gali duoti darbo, padirbti daugiau instrumentų ir mašinų, kurios didina darbininkų produktingumą, plėsti savitarpy darbo pasidalinimą. Dauginti savo kapitalą — tai reiškia kelti savo pramonę ir gerovę[39]. Kapitalo dauginimas yra ne tik svarbiausia, bet ir vienintelė priemonė tautos turtui didinti; taip bent pasisako Smith'as tūlose savo veikalo vietose: „Tautos pramonė tegali didėti tiek, kiek auga jos kapitalas, kurs vėlgi tegali augti tiek, kiek tauta tolydžio sutaupo iš savo pajamų"[40]. Kitaip tariant, kapitalas apriboja pramonę[41] — dėsnis, kurs vėliau taps klasikiniu ir kurį paskui Smithą kartos visi ekonomistai ligi Mill'io. Taip tad kapitalas yra tikras ekonominio gyvenimo vadovas. Progresuodamas ar mažėdamas, jis gali atidaryti darbui visus kelius, arba tarti savo veto del kiekvieno pagerinimo. Jis galiausiai daro žemę ir žmogaus darbą vaisingus, arba palieka juos bevaisius.

Galima ginčyti ir iš tikrųjų buvo ginčijama ta vyraujanti kapitalo reikšmė, kurios jam skyrė Smith'as. Šiaip ar taip, atrodo gana keista, kad iš pradžios palaikęs darbą svarbiausiu turto faktorium, Smith'as paskum virš jo stato kapitalą. Čia betgi ne vieta iš naujo kelti kartą pabaigti ginčai[42]. Mums čia svarbu tik parodyti, kaip Smith'ui kapitalo akumuliacija ir vėl vaizduoja ekonominių reiškinių spontaniškumą. Ir tikrai, jei

---

[39] W. g. N. I t., 325 p. II kn. III sk. „Metinis kiekvienos tautos žemės ir darbo vaisius negali didėti kitaip, kaip tik daugėjant produktyvinių darbininkų skaičiui, arba didėjant produktyvinėms jėgoms tų darbininkų, kurie ligi šiol dirbo. Produktyvinių darbininkų skaičius, aišku, niekad negali daug padidėti, jei nebus padidintas kapitalas, tai yra, fondas, kurs eina jų išlaikymui. Antra vertus, to paties skaičiaus darbininkų produktyvinės jėgos gali didėti tik tada, kai padaugėja ar patobulėja mašinos, palengvinančios ar sutrumpinančios jų darbą, arba kai įvyksta geresnis darbo padalinimas bei paskirstymas. Abiem atvejais beveik visados reikalinga pridėti daugiau kapitalo."

[40] W. of. N. I, 423, IV kn. III sk.

[41] „Bendroji visuomenės pramonė niekad negali prašokti tos visuomenės turimo kapitalo" I t. 419, IV kn. III sk. Šiam dėsniui St. Mill'is surado trumpą formulę: „Kapitalas apriboja pramonę".

[42] Sakome — pabaigti, nes šiandien visi ekonomistai maždaug sutinka, kad, jei visi trys veiksniai — kapitalas, darbas ir gamtos jėgos — yra reikalingi gamybai, tai šioji pareina ne nuo vieno kurio iš tų veiksmų, o nuo visų jų gausumo.

kapitalas akumuliuojasi, tai visai ne del to, kad tuo būtų kolektyviai pasirūpinusi visuomenė, o tik del vienmetinio ir sutampančio veikimo šimtų tūkstančių atskirų žmonių, kurie, skatinami elementarinio noro gerinti savo buitį, savaime pradeda taupyti ir produktyviai vartoti savo santaupas[43].

Veiksnys, skatinąs mus taupyti, yra tai noras gerinti savo buitį, tas noras, kurs paprastai berods esti ramus, neaistringas, tačiau neapleidžia mus nuo lopšio ligi grabo lentos. Turto padidinimas yra ta priemonė, kuria dauguma žmonių siekia savo buitį pagerinti. Tai paprasčiausia ir įmanomiausia priemonė, gi tikriausias kelias žmonėms padidinti savo turtą — tai atidėti ir taupyti dalį to, ką jie uždirba". Tas noras yra toks galingas, kad ir didžiausios valdžių kvailybės, paikiausias turto leidimas vėjais, nesunaikina laimingų taupymo padarinių. „Kiekvieno žmogaus nuolatinis nepaliaujamas ir nepertraukiamas siekimas gerinti savo buitį — tas pradmuo, iš kurio pirmykščiai yra kilęs tiek visuomenės, tautos, tiek atskiro asmens turtas — dažnai esti pakankamai stiprus, kad atlaikytų natūralinę dalykų eigą, geryn, nepaisant valdžių paikybių, nepaisant didžiausių administracijos klaidų. Ir čia pasireiškia tarytum ans nežinomasai animalinės gyvybės principas, kurs dažnai grąžina organizmui sveikatą ir jėgą, nuveikdamas ne tik ligą, bet ir absurdiškus gydytojo receptus"[44].

Bet kur įdomiausiai pritaikoma ekonominių institucijų spontaniškumo mintis, tai t e o r i j o j p a s i ū l ų p r i s i d e r i n i m o p a k l a u s a m s. Apie tai turime kiek plačiau pakalbėti.

Darbą pasidalinusioje visuomenėje, kur kiekvienas gamina rinkai, nesusitaręs iš anksto su savo konkurentais ir negaudamas jokių bendros vadovybės nurodymų, yra didžiai sunku pritaikyti prekių pasiūlai jų paklausams. Iš tikrųjų, kaip gamintojai kiekvienu metu begali žinoti, ko ir kiek gamintina, jei niekas jiems to nenurodo? Tiesa, Smith'as neužmiršta pastebėti, kad gamintojams čia svarbu patenkinti ne a p s k r i-

---

[43] A. S m i t h'as iš anksto davė atsakymą socialistams (R o d b e r t u s, L a s s a l l e), kurie kapitalo versme norėjo laikyti ne taupymą, o darbą, sakydamas: „Ne darbas, o taupymas yra tiesioginė kapitalo daugėjimo priežastis. Darbas, be abejojimo, patiekia objektą, kurį taupymas akumuliuoja. Tačiau, kiek darbas bepagamintų, jei taupymas nedarytų ekonomijos ir neatidėtų į šalį, kapitalas niekados nedidėtų". W. of. N., I t. 320 p. II kn. III sk.

[44] W. of N., I t. 323 ir 325 p. I kn. III sk.

tai visi reikmens, kokie jie bebūtų, arba, kaip jis sako, „absoliutiniai paklausai“, o vien tik efektyviniai paklausai, t. y. paklausai tų pirkėjų, kurie gali šį ar tą pasiūlyti mainais už pageidaujamus dirbinius ir pasiūlyti bent tiek, kad apmokėtų tų dirbinių gamybos kaštus[45]. Visuomenėje, kuri remiasi darbo pasidalinimu ir mainais, yra savaime suprantama, kad niekas nieko negauna dykai ir niekas nedirba su nuostoliu, nes antraip vieni gyventų kitų galvon[46]. Bet jei kiekvienas gamina savo motais, kaip beišvengti, kad kiekvienu metu gamyba nebūtų permaža ar perdidelė efektyviniams paklausams?

Šitai galėsime suprasti, prisiminę A. Smith'o kainų teoriją.

Pereitame skyriuje mes matėme, kad Condillac'as 1776 m. yra patiekęs vertės teoriją, daug tikresnę už fiziokratų. Kaip tik tais pačiais 1776 metais pasirodė ir Smith'o veikalas. Smith'as greičiausia visai nežinojo Condillac'o idėjų ir negalėjo jų diskutuoti. Antra vertus, didžiulis „Wealth of Nations“ pasisekimas ilgamui nustelbė prancūzų filosofo veikalą. Nuo šiol Smith'o teorija, kad ir menkesnė už Condillac'o, ilgą, laiką vyrauja ir sudaro pagrindą ekonomistų protavimams, ypač Anglijos ekonomistų, kurie pirmoje 19-to šimtmečio pusėje turėjo didžiausios įtakos. Ta vertės teorija tebuvo visiškai atmesta tik pasirodžius Walras'o, Jevens'o ir Menger'io veikalams. Ji turi tad neabejotinos istorinės reikšmės ir tai juo didesnės, kad jai gana keistu būdu buvo lemta tapti at-

---

[45] W. of. N. I t. 58 p. I kn. III sk. „Kiekvieno daikto rinkos kainą nulemia santykis tarp patiektojo rinkon kiekio ir paklausų tų pirkėjų, kurie yra linkę sumokėti naturalinę to daikto kainą, t. y. visą vertę rentos, darbo ir kapitalo pelno, kurie reikia sumokėti, norint daiktą patiekti. Tie asmens, gali būti vadinami efektyviniais paklausovais, ir jų paklausai efektyviniais paklausais... Jie skiriasi nuo absoliutinių paklausų. Tam tikra prasme galima būtų pasakyti, kad neturtingas žmogus yra reikalingas karietos su šešeta arklių, bet jo pareikalavimas nėra efektyvinis, nes prekė niekados negalės būti patiekta rinkon jam patenkinti“.

[46] Smith'as mano, kad šiuo atveju turi būti nuskriausti arba vartotojai arba gamintojai. Kada pelnas šen ar ten prašoka normalinį dydį, tai yra „ženklas, kad kuris nors daiktas ar nupirktas pigiau, ar parduotas brangiau, negu privalėtų būti, ir kad kuri nors atskira piliečių klasė yra daugiau ar mažiau nuskriausta, ar tai mokėdama brangiau, ar gaudama mažiau, kaip sutinka su ta lygybe, kuri turėtų realizuotis ir naturališkai realizuojasi tarp atskirų klasių“. (II t. 128 p. IV kn. VII sk. 3 dal.). Taip tad Smithui kainos ir gamybos kaštų lygybė yra ne tik faktas, bet ir teisingumo dalykas. Galima pasakyti, kad ši lygybė jo manymu realizuoja *„justum pretium“*, „teisingą kainą“.

ramos punktų ir socialistų ir liberalinių ekonomistų doktrinoms. Taip nukreipti protus skirtingais ar net priešingais keliais — tai likimas visų tokių rašytojų kaip Smith'as, kurie daugiau pasižymi minčių gausumu, negu jų loginiu sistematizavimu. Pagaliau, vertės teorija nėra vienintelė sritis, kur matome tokį Smith'o dvilypumą. Nesileisdami čia perdaug į smulkmenas, pasitenkinsime nurodę tik esminius jo vertės teorijos bruožus, iš kurių galima suprasti drauge ir jos mokslinis nepakankamumas ir ta dvilypė jos įtaka vėlesnėms doktrinoms.

Pat pradžioje Smith'as stato priešpriešiais, kaip nesutampančias savokas, „naudovertę" ir „mainovertę"[47]. Naudojimo verte jis laiko maždaug[48] tai, ką mes šiandien vadiname „naudingumu", arba ką kiti vadina „subjektyvine verte", „geistinumu", „ofelimitetu". Šiandien, kaip žinoma, ekonomistai, aiškindami kainas, daiktų mainovertę, remiasi kaip tik jų naudojimo verte. Norint išaiškinti prekių santykis mainuose, anksčiau analizuojama jų naudingumas mainantiesiems. Smith'as daro kitaip. Jis tik sumini „naudovertę", statydamas ją griežtai prieš „mainovertę", ir daugiau apie jį nebekalba. Jo manymu, tarp šių dviejų sąvokų nėra jokio sąryšio. Ir juoba jis neprileidžia, kad antroji galėtų eiti iš pirmosios[49].

---

[47] W. of. N., I t. 30 p. I kn. IV sk. Ta vieta yra garsi: „Pastebėkime, kad žodis v e r t ė turi dvi skirtingas prasmes: kartais jis reiškia tam tikro daikto naudingumą, kartais galėjimą įsigyti už tą turimąjį daiktą kitų gėrybių. Viena galima vadinti naudoverte *(value in use)*, antrą — mainoverte *(value in exchange)*. Daiktai, turį didelę naudovertę, dažnai teturi labai mažą mainovertę ar net ir jokios neturi; ir priešingai, daiktai, turį labai didelę mainovertę, dažnai teturi visai mažą naudovertę, ar jokios neturi. Kas gali būti naudingesnio, kaip vanduo; bet už jį beveik nieko negali nupirkti, gauti mainais. Priešingai, deimantas beveik neturi naudovertės, bet už jį mainais galima gauti labai daug gėrybių".

[48] Sakome „maždaug", nes toje vietoje, kur Smithas duoda naudovertės apibrėžimą, jis, rodos, apibrėžia ją, kaip naudingumą vulgarine prasme (kur „naudingas" statoma prieš „malonu"). Tai yra netikslumas, kurį atitaisė R i c a r d o ir į kurį teisingai nurodė M i l l'is. Jis, gal būt, išaiškinamas šia „Lecture on Justice" vieta (176 p.): „Negali būti paklausų menkai naudingam daiktui, tai nėra racionalus troškimo objektas". Smith'ui, matyt, neatėjo į galvą, kad daiktas, protui atrodąs nenaudingu, vis delto gali būti pageidaujamas ir reikalaujamas. Čia, žinoma, Smithas darė didelę klaidą.

[49] Šis griežtas skyrimas tų dviejų vertės sąvokų glūdi, gal būt, daugiau Smith'o išsireiškimo formoje, negu jo mintyje, nes „Lecture on Justice", 176 p., jis laiko naudovertę (drauge su paklausų turtingumu) vienu iš elementų, kurie nulemia paklausus ir tuo nustato rinkos kainas. — Tiesą sakant, visa, ką „Wealth of Nations" randame apie vertės teoriją yra

Tuo būdu Smith'as iš pat pradžių užsitvėrė sau vienintelį kelią, kuriuo jis būtų galėjęs prieiti patenkinamo kainų problemos išsprendimo. Galima tad iš anksto numatyti, kad jis paklius į šunkelį. Iš tikrųjų jam teko klaidžioti paeiliui dviem šunkeliais.[50] Jis padarė du skirtingus ir lygiai klaidingus sprendimus ir niekaip nesiryžo aiškiai vieną kurį iš jų pasirinkti. Paskui jį socialistai ir ekonomistai eina tais pat keliais, tiktai ką vieną kurį iš jų pasirinkdami.

A. Smith'as, stebėdamas prekių kainas, labiausiai atkreipia akį į nepaliaujamą jų kitimą. „Esamąją kainą" arba „rinkos kainą" reguliuoja labai nepastovi aplinkybė[51], būtent, santykis tarp pasiūlų ir paklausų, arba, kaip jis kitur sako: „ne tikrasai matas, o maininkaujančiųjų varžybos ir derybos, tas apytikris išsilyginimas, kad ir ne visai tikslus, bet vis tik pakankamas kasdieninio gyvenimo reikalams"[52]. Jam atrodo negalimas daiktas, kad šis amžinas svyravimas išreikštų t i k r ą j ą prekės vertę. Toji vertė negali būti skirtinga įvairiu metu ar įvairiose vietose. Reikia tad po kintamųjų rinkos kainų kevalu, atrasti kitą kaina, kurią Smith'as vienur vadina „realine", kitur, „naturaline" kaina. Šis uždavinys — surasti besvyruojančiose kainose kažką pastovesnio, patvaresnio, tebėra didžioji grynosios ekonomikos problema dar ir ligi šių dienų[53].

Smith'o pirmoji hipotezė buvo ta, kad tikrąją prekės kainą nulemia d a r b a s, pastanga, kurios reikėjo prekei pagaminti. „Kiekvieno daikto tikroji kaina, kiek jis t i k r a i kaštuoja norinčiam jį pasitiekti, yra tas darbas ir vargas (toil and trouble), kurs reikalingas daiktui pagaminti... Darbas tad yra tikrasai visų gėrybių mainovertės matas ir drauge jos priežastis"[54]. Štai ir turime „politinės ekonomijos tėvo" formuluotą

---

taip neaišku nevienprasmiška, kad be reikalo būtų ieškoti ten tikslumo ir griežtumo, kurio Smith'as nėra įdėjęs.

[50] Gal reikėtų pasakyti trimis, nes „Lecture of Justice" randame dar kitokį „naturalinės kainos" apibrėžimą, nekaip „Wealth of Nations".

[51] W. of. N. I t. 58 p. I kn. VII sk.

[52] W. of. N. I t. 33 p. I kn. V sk.

[53] P a r e t o savo straipsny: „L'économie et la Sociologie au point de vue scientifique" (Rivista di Scienzia, 1907, 2 nr.) rašo: „Ar užu tikrųjų rinkos kainų, besikeičiančių laike ir erdvėje, pareinančių nuo nesuskaitomų aplinkybių, yra kas nors patvaresnio, mažiau kintamo? Štai problema, kurią turi išspręsti politinė ekonomija".

[54] Tiesą sakant, Smith'as šioje vietoje išsitaria taip, tarsi jo manymu kiekvieno daikto vertę nulemtų ne tas darbas, kurį šis daiktas kaštavo, o

teoriją, pagal kurią žmogaus darbas, pastanga, sudaro vertės *priežastį* (tarsi galima būtų kalbėti apie „vertės priežastį“!) ir kuri tieks Marksui stipriausius jo argumentus prieš kapitalizmą.

Tačiau, vos tik padaręs pirmą bandymą surasti mainovertei tvirtesnį pagrindą, nekaip judamoji pasiūlų paklausų bazė, Smith'as tuojau susiduria su sunkumais. Visų pirma, kaip išmatuoti darbas, įdėtas į bet kurį produktą ir nuo to pareinanti produkto vertė? „Vienoj valandoj sunkaus plūšimo gali būti įdėta daugiau darbo kaip dviejose valandose lengvo knibinėjmo, arba vėl vienoj valandoj tokio amato, kurs tenka mokytis 10 metų, gali būti daugiau darbo, negu ištisam mėnesy lengvo ir paprasto amato. Ir labai nelengva rasti tikslus sunkumo ar išmokslinimo matas“[55]. Pagaliau — ir tai yra antras priekaištas — civilizuotose bendruomenėse vieno tik darbo nepakanka daiktams pagaminti. Čia prisideda taip pat žemė ir kapitalas, o jų dykai juk negaunama, jie irgi šiek tiek kaštuoja tam, kurs juos naudoja. Tad iš tikrųjų, sako Smith'as, vien tik primityvinėse bendruomenėse „kiekis darbo, paprastai sunaudojamo bet kuriai gėrybei pagaminti, yra vienintelis reiškinys nulemiąs jos vertę“[56]. Mūsų laikais reikia čion įskaičiuoti dar žemę ir kapitalą. Darbas čia negali būti nei vienintelis vertės šaltinis, nei vienintelis jos matas. Delto Smith'as ieško naujos hipotezės ir čia jis apsistoja ties ta mintimi, kad tikras mainovertės reguliatorius turi būti „gamybos kaštai“. Jis tik ką vadino „realine kaina“ darbu pagrįstą kainą, o dabar vadina „naturaline kaina“ tokią daiktų kainą, kuri atitinka jų gamybos kaštus. Bet pavadinimas nesvarbu. Smith'as čia visur ieško „tikrosios“ vertės, kurią nuo mūs slepia rinkos kainų judamumas. Tai vis ta pati problema, tik Smith'as mėgina čia ją išspręsti kitokiu būdu. Neseniai jis mums sakė: jei prekė būtų galima parduoti sulig tuo darbu, kuris jon įdėtas, tada ji būtų parduota už tiek, „k i e k j i t i k r a i k a š t u o j a“.

---

tasai, kurį už šį daiktą galima nupirkti. Iš esmės tačiau abi mintys išeina tas pats, nes daiktai mainomi lygi vertė prieš lygią vertę, tad ir tas darbas, kurį galima nupirkti už tam tikrą daiktą, turi būti lygus tajam, kurį šis daiktas kaštavo. „Daiktai, — sako Smith'as, — turi savy tam tikro darbo kiekio vertę, kurią mes mainome į tai, ką tariame tuo metu turint lygiai tokio pat darbo kiekio vertę“.

[55] W. of N., I t. 49—50 p. I kn. VI sk.

[56] Ten pat.

Dabar taip pat drąsiai jis tvirtina, kad prekė, parduodama sulig gamybos kaštais, kaip tik yra „parduodama už tiek, kiek ji verta arba kiek ji tikrai kaštuoja tam asmeniui, kurs ją patiekė rinkai"[57]. Taip tad „tikroji" prekių vertė yra ta, kuri atitinka jos gamybos kaštus. Čia gamybos kaštais reikia laikyti tokia suma, kurios pakanka apmokėti normalaus dydžio darbo mokestis, kapitalo procentai ir žemės renta, prisidėjusieji prie tų prekių pagaminimo.

Tuo būdu Smith'as, šalia darbo, randa naują „vertės nulemiamą priežastį", ir jei socialistai pasigavo jo pirmosios hipotezės, tai didelė ekonomistų dauguma ligi Jevons'o laikosi antrosios. Pats jisai niekuomet neturėjo drąsos aiškiai ir tiesiai vieną katrą pasirinkti; abi jos išlieka šalimais jo išvedžiojimuose, nė vienos iš jų nesiryžta jis atmesti. Iš to jo veikale randasi prieštaravimų ir veltui mėgintum juos suderinti. Pavyzdžiui, kapitalą ir žemę — čia jis laiko versmėmis naujų verčių, kurios prisideda prie darbo sukurtųjų verčių ir normaliai duoda pelną ir rentą, sudarančius drauge su darbo mokesčiu pagrindą gamybos kaštams nustatyti, — čia vėl jis žiūri į pelną ir rentą, kaip į nuotraukas, kurias kapitalistas ir žemės savininkas nutraukia nuo vertės, vien tik darbo tekuriamos[58].

---

[57] W. of. N. I t. 37 p. I kn. VII sk.

[58] W. of. N., I t. 51 p. I kn. VI sk. Štai, pavyzdžiui viena vieta, kur, kaip labai teisingai pastebi Böhm-Bawerk'as (Kapital und Kapitalzins, 2 leid. 1910, 84 p.), abi šios sąvokos statomos viena šalia kitos, nė kiek nesistengiant jas sutaikyti: „Šitame dalykų būvy (kai kapitalo ir žemės apropriacija yra įvykęs faktas) visas darbo vaisius nebepriklauso darbininkui. Dažniausiai jis turi dalintis tuo darbo vaisiumi su kapitalistu, kurs jį samdo. Tada kiekis darbo, paprastai suvartojamo bet kuriai prekei pagaminti ar įsigyti, nebėra vienintelė aplinkybė, nulemianti prekės kiekį, kurs paprastai galima pirkti ar už kurį galima mainyti; aišku, kad čia turi prisidėti dar priedinis kiekis, kaip pelnas to kapitalo, kurs avansavo mokestį ir patiekė darbo medžiagą". — Taip tad pradžioje šios citatos darbininkas turi dalintis savo darbo vaisiumi, vadinas, pelnas imamas iš tos vertės, kurią yra darbas sukūręs, tuo tarpu gale sakinio pelnas išvedamas iš priedinės vertės, kuri prisidedanti prie darbo sukurtosios vertės. Böhm-Bawerk'as nurodo ir daugiau tokių Smith'o vietų, kur šios dvi sąvokos nesuderinamai eina viena šalia kitos. Delto štai galima kartais tvirtinti, kad Smith'as žiūrėjo į pelną ir rentą, kaip į darbininko apiplėšimą; čia jis tad būtų tikrasai socializmo protėvis. Pagaliau, ne viena vieta jo knygoje gali teigti tokią išvadą. Antai, jis sako: „Visur kitur (išskyrus kolonijas) renta ir pelnas ėda darbo mokestį ir viršutinės klasės slėgia žemutines". II t. 67 p. IV kn. VII sk. 2-oji dal.). Arba štai apie nuosavybę: „Civilinė valdžia, kiek ji yra įsteigta nuosavybei saugoti, ištikrųjų yra įsteigta ginti tuos, kurie turi šiokį ar tokį turtą, nuo tų, kurie neko neturi" (II t. 207 p. V kn. I sk. 2-oji dal.). — Pagaliau, yra žinoma ta garsi šešto skyriaus vieta: „Kai visa krašto žemė tampa priva-

Tada čia tarytum socialistas kalba. Bet galiausiai nusveria, rodos, gamybos kaštų teorija. Naturalinė daiktų kaina jis vadina vis tik tą kainą, kuri atitinka gamybos kaštus. Kai del rinkos kainos, tai jis pastebi, kad ši esti kartais aukštesnė, kartais žemesnė už tą naturalinę kainą, žiūrint, ar siūlomasis kiekis didėja ar mažėja, palyginti su klausiamuoju kiekiu, ir atvirkščiai.

Tokia štai Smith'o kainų teorija. Pripažindami, kas joje yra teisinga, būtent, kad daugelio prekių kainos turi tendenciją atitikti gamybos kaštus, (pagaliau ir šią tiesą ne jis pirmasis yra pastebėjęs) — negalime betgi išleisti iš akių ir tos teorijos klaidų. Jai tenka padaryti, tarp kitų, šie du sprendžiamieji priekaištai.

Visų pirma, ar tai nėra aiškus prieštaravimas, kai prekių kainos aiškinamos kainomis tų veikinių (darbo mokesčio, procentų, rentos), kurie sudaro gamybos kaštus, o paskum vėl, šių veikinių kainoms išaiškinti, prileidžiama prekių kainas esant žinomas. (Pavyzdžiui, Smith'o teorijoj darbo mokesčio dydis iš dalies pareina nuo maisto produktų kainos). Čia susidaro užburtas ratas. Iš jo gali išvesti tik visai naujoviškoji ekonominės lygsvaros teorija. Ši sako, kad visos tos kainos, tiek veikinių, tiek prekių, pareina vienos nuo kitų ir, drauge su mainomaisiais kiekiais, vienos kitas sykiu apsprendžia, lygiai kaip nežinomieji algebros lygčių sistemoje. Bet ši ekonominės lygsvaros teorija buvo Smithui tolima.

Antras priekaištas liečia tos teorijos išplėtojimą, jos pamatavimą, kurį Smithas pats yra davęs.

Kadangi jo manymu gamybos kaštai yra tikras kainos reguliatorius, delto gamybos analizė, ištyrimas tų priežasčių, kurios nulemia darbo mokesčio, pelno ir rentos dydį, turi visų didžiausios svarbos. Reikėtų tad laukti, kad Smith'o veikale

---

tinė nuosavybė, tada savininkai, kaip ir visi kiti žmonės, mėgsta piauti ten, kur jie nesėjo, ir reikalauja rentos net ir už gamtinius vaisius... Darbininkas turi tada mokėti už leidimą juos skinti, turi atiduoti savininkui dalį to, ką jis surinko arba pagamino savo darbu. Ši dalis, arba — kas išeina tas pat — šios dalies kaina yra tai žemės renta ir sudaro trečią komponentę daugumo daiktų kainose". (I t. 51 p. I kn. VI sk.). — Cannan („History of theories of production" ir t. t. 202 p.) mano netgi, kad pas Smith'ą apiplėšimo teorija ir tėra vienintelė. Tuo būdu iš Smith'o reikėtų kildinti ta socialistų, ir ypačiai Proudhon'o, taip dažnai reiškiama mintis, kad esamoje visuomenės santvarkoje darbininkas anaiptol negali gauti viso savo darbo vaisiaus.

šis nagrinėjimas išaiškins visa, kas galėjo likti neaišku kainų teorijoj. Tačiau ši analizė yra viena silpniausių vietų jo veikale. Mes jau esame kalbėję apie jo rentos teorijos trūkumus. Pelno teorija (beje, Smith'as nemoka skirti pelno nuo procentų)[59], taip pat nuėjo niekais. Pagaliau, darbo mokesčio teorija irgi nėra nuosekli: Smith'as vienur laikosi pažiūros, kad darbo mokestį apriboja egzistencijos minimumas, kitur mano, kad jį reguliuoja pasiūlai ir paklausai; svyruodamas tarp šių dviejų minčių, jis vis negali griežtai vienaip ar kitaip nuspręsti.

Veikiai pastebėta, kad Smith'o gėrybių paskirstymo teorija yra daug silpnesnė už gamybos teoriją. Vėliau J. B. Say laikys savo didžiausiu nuopelnu jos patobulinimą, o Ricardo ims paskirstymo problemą svarbiausiu savo tyrinėjimų objektu. Pagaliau, jau žinoma, kad ši paskirstymo teorija yra viena iš mažiausiai originališkų vietų jo veikale; ji buvo tarytum pridurta prie jo pirmykščios koncepcijos, kur beveik visą vietą užėmė gamybos nagrinėjimas. Tuo lengva įsitikinti, palyginus jo *„Wealth of Nations"* su paskaitomis Glasgow'o universitete apie 1763 m., kuriuose kalbama tik apie gamybą. Čia daug bus įtakos fiziokratų, su kuriais Smith'as tuo laikotarpiu suėjo į pažintį, kad jis prikergė paskirstymo teoriją prie savo pirmykščio plano, kuriame jos greičiausiai nebuvo. Svyravimai ir netikrumai šioje jo veikalo dalyje gali būti aiškinami tuo, kad Smith'as nebuvo jos taip giliai apgalvojęs, kaip kitų dalių. Daugiau tad apie tai čia ir nekalbėsime.

Grįžtant prie mūsų išėjos punkto, belieka tik pasakyti, kokias išvadas daro Smith'as iš savo vertės teorijos, kad parodytų spontanišką prekių gamybos prisitaikymą prie jų paklausų.

Jau dabar numanau, kaip eis dalykai, kainų osciliacijos (svyravimų) dėka. Duokime žodį pačiam autoriui: „Jei rinkoje pasiūlomų prekių kiekis prašoka efektyvinius paklausus, jis negali būti visas parduotas tiems, kurie tiktų sumokėti visą vertę rentos, pelno ir darbo mokesčio, įdėtų į prekių gamybą. Dalis to kiekio reikės parduoti tiems, kurie tinka mokėti mažiau ir ta žemesnė kaina, kurią jie duoda, turės numušti visų prekių kainą. Rinkos kaina nukris žemiau naturalinės kainos

---

[59] Žr. aukščiau 68 psl. 22 past.

daugiau ar mažiau, žiūrint, kiek prekių perteklius padidina pardavėjų konkurenciją ir kiek jiems svarbu tučtuojau prekės iškišti." Atvirkščiai eis dalykai tada, kai paklausai prašoka pasiūlus. Pagaliau, „jei pasiūlomų prekių kiekis yra liglygus efektyviniams paklausams, tada rinkos kaina savaime bus arba visiškai tokia pat, kaip naturalinė kaina, ar bent tiek jai artima, kiek tik įmanoma. Visas turimas kiekis gali būti parduotas šia kaina ir nė kiek nedidesne. Atskirų pardavėjų konkurencija verčia juos priimti šią kainą, bet nemažesnę". Tuo būdu „kiekvienos rinkoje pasiūlomos prekės kiekis naturališkai savaime prisiderina efektyviniams paklausams"[60]. Ir šis nuostabus rezultatas pasiekiamas vien tik savojo intereso akstinui veikiant. „Jei kuriuo būdu pasiūlomasis kiekis prašoka efektyvinius paklausus, tai viena ar kita iš sudėtinių kainos dalių turės būti mokama žemiau už jos naturalinę vertę. Jei tai bus renta, tada žemės savininkų interesas tuojau paragins juos atitraukti nuo tos gamybos dalį savo žemės; jei tai bus darbo mokestis arba pelnas, tada pirmuoju atveju darbininkų, antruoju atveju darbdavių interesas paragins juos atitraukti iš čia dalį savo darbo ar kapitalo. Pasiūlomasis kiekis netrukus bus vėl kaip tik pakankamas efektyviniams paklausams tenkinti. Visos sudėtinės kainos dalys pakils ligi naturalinio dydžio ir visa kaina ligi naturalinės kainos".

Taip tai naturalinis ir spontaniškas mechanizmas nuolatos priderina daiktų gamybą efektyviniams jų paklausams, bent jau didelėj daugumoj atvejų. Nes tie atvejai, kada toks prisiderinimas neįvyksta (Smith'as jų buvimo neneigia) tėra, jo manymu, visai išimtini. Rinkos kainos tik tada gali ilgesnį laiką būti aukštesnėmis už naturalines kainas, jei kapitalistams pavyksta nuslėpti dideli savo pelnai, arba kada jie žino kokią fabrikacijos paslaptį, arba kai yra naturalinis monopolis (sakysim, ypatingai geros rūšies vyno) ar, pagaliau, kai sudarytas dirbtinis monopolis[61]. Bet visa tai tėra išimtys ir pats jų retumas tik patvirtina bendrą ir pagrindinę

---

[60] W. of N., I t. 59 p. I kn. VII sk.

[61] Smith'as iš viso vos šešias ar aštuonias eilutes skiria monopolinei kainai. Jis tenkinasi pasakęs: „Monopolinė kaina kiekvienu atveju yra aukščiausia kaina, kokia begalima gauti (I t. 63 p. I kn. VII sk.). Šiandien monopolinių kainų teorija yra viena iš svarbiausiųjų visoje politinėje ekonomijoje.

taisyklę, jog siūlomieji kiekiai spontaniškai prisitaiko klausiamiems kiekiams, padedant čia rinkos kainų gravitacijai į naturalinę kainą.

Ši prisiderinimo teorija, kaip žinoma, yra viena svarbiausiųjų visoje politinėje ekonomijoje. Nuo Smith'o visi ekonomistai kartoja ją beveik nieko nekeisdami, ir ji dar ir šiandien sudaro gamybos teorijos pagrindą.

Įdomu peržvelgti šios teorijos pritaikymai, kuriuos daro pats Smith'as, nes jie padeda jam dar kartą iliustruoti jo mėgiamąją tezę. Mes čia išžiūrėsime tik du iš jų, kadangi šie yra itin svarbūs ir ryškiausiai iškelia ekonominių funkcijų spontaniškumą.

Pirmasai pritaikymas liečia g y v e n t o j ų k l a u s i m ą. Gyventojų, kaip ir prekių, gali būti perdaug ar permaža. Kas gi reguliuoja jų prieaugį? Visuomenės paklausai, atsako Smith'as, ir štai kuriuo būdu. Žemutiniai sluogsniai, nurodo jis, paprastai turi daug vaikų. Bet kada darbo atlyginimas labai žemas, tada del neturto ir skurdo daugelis jų išmiršta, tuo tarpu kai aukštas darbo mokestis sumažina vaikų mirtingumą. „Verta pastebėti, tęsia Smith'as, jog jis daro tai juo galima tiek, kiek to reikalauja darbo paklausai. Jei tie paklausai nuolat didėja, tada darbo atlyginimas turi skatinti darbininkus vestis ir dauginits tiek, kad jų galėtų pakakti tiems vis daugėjančių gyventojų vis didėjantiems paklausams. Jei darbo atlyginimas bet kuriuo momentu būtų mažesnis, negu reikia tiems paklausams patenkinti, tada darbo rankų stoka veikiai jį padidintų; o jei jis vėl būtų aukštesnis, tada perdidelis dauginimasis veikiai numuštų jį ligi būtinojo dydžio. Darbo rinkoje pirmuoju atveju pasireikštų toks darbo jėgų nepriteklius, o antruoju toks perteklius, kad jų kaina veikiai būtų grąžinta į tinkamą dydį, kurio reikalauja esamos ekonominės sąlygos. T u o š t a i b ū d u ž m o n i ų p a k l a u s a i, l y g i a i k a i p i r k i t ų p r e k i ų p a k l a u s a i, n e i š v e n g i a m a i r e g u l i u o j a ž m o n i ų p r o d u k c i j ą; j i e p a s k a t i n a j ą, k a i j i e i n a p e r l ė t a i, i r s u l a i k o j e i j i v y k s t a p e r g r e i t a i“[62].

Antrasis Smith'o paklausų ir pasiūlų prisiderinimo teorijos pritaikymas liečia p i n i g u s. Mes anksčiau matėme, kaip

[62] W. of N., I t., I kn. VIII sk., 81 p.

Smith'as sprendžia pinigų kilmės problemą. Šalia tos problemos kyla dabar ir kita: kaip pinigų kiekis prisiderina mainų pareikalavimui. Kokį išsprendimą čia mūsų autorius suras?

Smith'as pirmiausia stengiasi išsklaidyti tą „įprastą prietarą", esą pinigai jau savaime yra turtas[63]. Smith'ui juo svarbiau ši pažiūra atremti, kadangi ji remiasi merkantilistene p r e k y b o s b a l a n s o teorija, o kova su merkantilizmu yra tiesioginis Smith'o veikalo tikslas. Kaip žinoma, merkantilistų nuomone, kraštas turi daugiau eksportuoti, negu importuoti, kad gautų visados aktyvų pinigų saldo. Ir štai, jei bus įrodyta, jog tasai saldo visai nenaudingas, kadangi pinigai yra lygiai tokia prekė, kaip ir kitos, nei daugiau, nei mažiau naudinga už kitas, — tad tuo patim bus sugriautas visas merkantilistinės politikos pagrindas. Smith'o manymu, pinigai yra netgi mažiau už kitas reikalinga prekė, neparanki prekė, ir geriausia visados, kada tik galima, be jos apsieiti. Čia Smith'as bekovodamas su merkantilizmu, tarytum nuvainikuoja pinigus, ir šis savotiškas pinigų diskreditavimas sugundys vėliau jo sekėjus, perdedant mokytojo mintį, visiškai nepaisyti specifinio piniginių reiškinių pobūdžio.

Tikrąjį krašto turtą, sako Smith'as, sudaro ne pinigai, o „dirvos, namai ir įvairių rūšių vartotini dalykai"[64]. Tai yra „metinės jo žemės ir darbo išgalės". Tad ir įkainojant grynąsias krašto pajamas, reikia išskirti pinigai. Pinigai nekonsumuojami. Jie tėra gėrybių apyvartos priemonė ir vertės matas. Pinigai — tai „didysis apyvartos ratas". Delto, nors Smith'as ir priskiria juos į apyvartos kapitalą, jis pastebi, kad jie galėtų būti prilyginti kiekvienos pramonės pastoviajam kapitalui, trobesiams ir mašinoms. Juo labiau sekasi sumažinti šis pastovusis kapitalas, nesiaurinant gamybos, juo geriau. Grynasis

---

[63] „Kad turtą sudaro pinigai arba auksas bei sidabras tai yra liaudiškoji pažiūra, kuri naturališkai susidaro del dvigubos pinigų funkcijos — kaip mainų priemonės ir kaip vertės mato" W. of N., I t. 396 p. IV kn. I sk. Visas tas skyrius pavestas to prietaro atrėmimui.

[64] W. of N., I t. 416 p. IV kn. I sk. — Kitur (I t. 274 p. II kn. II sk.) jis rašo:„Nors savaitinės ar metinės įvairių krašto gyventojų pajamos gali būti ir iš tikrųjų dažnai yra mokamos pinigais, bet vis delto tikrasis jų turtas, realės jų savaitinės ar metinės pajamos, visos bendrai, bus visados didelės ar mažos, atsižvelgiant į tai, kiek vartotinų gėrybių jie gali nupirkti už savo pinigus. Visų pajamų suma, aišku, yra lygi ne pinigams *ir* vartotinoms gėrybėms, bet *vienai ar kitai* šių dviejų vertybių, ir racionališkiau sakyti, kad ji yra lygi antrajai, negu pirmajai".

gavinys del to padidės. Taip lygiai yra ir su pinigais — tuo būtinuoju, bet brangiu socialinės gamybos įrankiu: „kiekvienas sutaupymas išlaidų, reikalingų įsigijimui ir išlaikymui tos dalies apyvartinio kapitalo, kurią sudaro pinigai, yra lygiai toks pat pagerinimas“[65], kaip ir sumažinimas pastovaus kapitalo atskiroje pramonėje[66].

Štai delko banknotai — kurių vartojimas tieka pat sumažina metalo pinigų vartojimą — yra itin naudingas išradimas, nes tada atlieka laisvas tam tikras aukso ir sidabro kiekis; jis galima išvežti ir už tai įsigyti darbo įrankių, kurie savo ruožtu padeda didinti tikras krašto grynąsias pajamas. Garsus yra palyginimas, kuriuo Smith'as aiškina tą naudą: „Aukso ir sidabro pinigai, esantieji apyvartoje bet kuriame krašte, labai gražiai gali būti palyginti su vieškeliu, kurs veža ir gabena rinkon visą tą krašto šieną ir visus grūdus, pats tačiau nepagamina jų nė saujos. Išmaningos bankų operacijos, nutiesdamos — jei man leista bus pavartoti tokia drąsi metafora — savotišką vagonkelį oru, įgalina kraštą tarytum paversti didelę dalį savo vieškelių geromis lankomis bei dirvomis ir tuo būdu žymiai padidinti metinį savo žemės ir darbo vaisių“[67].

Iš to eina išvada, kad kiekviena politika, kuri siekia tiesiogiai ar netiesiogiai (kaip tai darė merkantilizmas) padidinti metalinių pinigų kiekį krašte, yra beprasmiška, nes tie pinigai anaiptol nėra būtinai reikalingi, jie netgi neparankūs.

Tokia politika ne tik beprasmiška, bet ir nenaudinga. Mes juk matėme, kad pinigai tėra prekė, turinti palengvinti apyvartą; šis reikalas nulemia ir jos paklausus. Bet juk kiekvienos prekės pasiūlai savaime prisitaiko paklausams. Niekas antai nesiima aprūpinti krašto vynu ar puodais[68]. Kodel reikėtų daugiau rūpintis pinigais? Jei gėrybių kiekis mažėja, mainai nusilpnėja ir dalis pinigų lieka nebereikalinga. Bet „interesas

---

[65] W. of N., I t. 275 p. II kn. II sk.

[66] Visi šie pas Smith'ą taip supainioti samprotavimai apie tai, kas reikia laikyti kapitalu ir kas pajamomis yra labai gražiai nušviesti puikiam veikale Irving Fisher'io: „The Nature of Capital and Income“, New-York, 1907. Pajamos čia visiškai atpalaiduojamos nuo to materialistinio charakterio, kurio jos dar turėjo pas Smith'ą ir beatrodo tarytum nuolatinė *patarnavimų* srovė, tuo tarpu kai kapitalas sutampa su esama *tam tikru būties momentu* gėrybių visuma, iš kurios plaukia tie patarnavimai.

[67] W. of N., I t., 304 p. II kn. II sk.

[68] W. of N., I t., 402 ir 406, IV kn. I sk.

visų tų, kurie pinigų turi, reikalauja, kad jie būtų vartojami"[69]. Delto pinigai bus eksportuojami, kad užsieny pirktų konsumcijos dalykų ar darbo įrankių. Atvirkščiai, padidėjęs gėrybių kiekis savaime patraukia čion tauruosius metalus, kadangi besiplečiantieji mainai reikalauja daugiau gyvų pinigų. Šis gyvų pinigų eksportas ar importas vyksta del pinigų vertės kritimo ar kilimo, kaip jau buvo išrodęs H u m e[70].

Kas tinka metaliniams pinigams, tas pat tinka ir ypatingos rūšies pinigams — banknotams. Smith'as duoda klasikinį aprašymą bankų veikimo, ypač garsiausiojo anuo metu Amsterdamo Banko. Ir čia vėl jis konstatuoja spontanišką notų prisitaikymą paklausams. Nes jei bankas išleis daugiau notų, negu reikalinga apyvartai, tada kainos pakils. Bus perkama užsieny ir netrukus notas grąžins bankams iškeisti į auksą bei sidabrą — vienintelius tarptautinius pinigus. Delto bankams nėra naudos išleisti perdaug notų, nes tada jis turi laikyti didesnę metalo atsargą, kad galėtų tesėti dažnesniems iškeitimo reikalavimams. Tikrovėje žinoma „ne kiekviena banko bendrovė supranta savąjį interesą ir pagal jį elgiasi, delto dažnai būdavo paleidžiama apyvarton perdaug popierinių pingų"[71]. Bet paties principo tai neliečia. Štai ir dar kartą įrodytas ekonominio mechanizmo spontaniškumas.

Mes čia peržvelgėme svarbiausias Smith'o teorijas ir matome, kad kiekvienas įžymesnis reiškinys sukelia jam tokią pat mintį. Galėtume, jei tik būtų vietos, nurodyti ir daugiau pavyzdžių, iš kurių eitų tokia pat išvada[72]. Ekonominių institucijų ir funkcijų savivyksmo idėja nėra Smith'ui kokia abstraktinė teorema, kurią jis statytų *a priori* ir paskum ieškotų griežtų išrodymų. Ta mintis atsiskleidžia pamažėliu (šitai yra charakteringa apskritai visam jo dėstymo būdui) juo toliau jis

---

[69] W. of N., I t., 322 p. II kn. III sk.

[70] „Kvantitatyvinė pinigų teorija", kaip ją išdėstė H u m e savo dviejuose rašiniuose: „Money" ir „Balance of Trade", yra netgi daug paprastesnė ir aiškesnė, kaip pas Smith'ą.

[71] W. of N., I t. 285 p., II kn. II sk.

[72] Pavyzdžiui, aukštas keičiamasis kursas siekia spontaniškai subalansuoti prekybą (W. of N., I t. 400 p. IV kn. I sk.). Kitur jis pastebi, kad Europa visai be savo noro yra gavusi tokios didelės naudos iš kolonizacijos; kolonijų ieškojimas, jų atradimas, padarymas naudingomis — visai tai įvyko be jokio iš anksto sugalvoto plano, nepaisant netgi tų nelemtų reglamentavimų, kuriuos primesdavo Europos valstybių vyriausybės (II t. 90—91 p., IV kn. VII sk. 2-oji part.).

žengia į ūkio gyvenimo sritį; ji čia tarytum netikėtai iškyla kiekvienam kelio pasisukime, nejučiomis įsiskverbia į skaitytojo galvą, kaip savaime suprantama išvada iš to, kas anksčiau pasakyta. Tada visa ekonominė santvarka galų gale pasirodo jam, kaip organinis kūrinys tūkstančių žmonių valių, nenumanančių siekiamojo tikslo, bet klausančių tos pačios galingos instinktyvios jėgos paskatų.

Kas gi yra toji jėga, tas visų ekonominių veiksmų variklis, kurio pastovumas ir vienodumas nugali visas dirbtines kliūtis ir tuo daro pačią sistemą vieningą?

Mes jau nekartą buvome jį sutikę: tai savasis interesas, arba, kaip Smith'as verčiau mėgsta vadinti, „naturalinis kiekvieno žmogaus siekimas gerinti savo buitį"[73]. Štai spiruoklė veikianti kiekvieno žmogaus viduje, kuri laiduoja visuomenės gyvenimą ir pažangą.

Be abejojimo, ji čia ne vienintelė. Smith'as niekuomet nėra vienašališkas. Jis žino, kad šalia intereso veikia dar žmonių aistros[74]. Jis mini jas ne vienoje vietoje, taip štai, aiškindamas žemės savininkų „vėjavaikiškumu" tokią svarbią ekonominę pervartą, kaip žemės darbininkų emancipaciją[75]. Toliau be abejojimo Smith'as žino, jog ne visų žmonių savasis interesas lygiai stiprus, jog yra didžiausia individualinių akstinų įvairybė. Jam prikaišiota, kad jis tai užmiršęs; kaltinta jį iš piršto išlaužtus kažkokį *homo oeconomicus*, piktą tikrovės karikatūrą, kurs esąs vedamas, tarsi koks automatas, vien savojo materialinio intereso. Prisidėjus tautinei savimylai, buvo tvirtinama, kad jis čia gal ir teisybę sakąs apie anglus bei skotus, bet jei jis būtų pažinęs vokiečius ir prancūzus, kurie esą mažiau pasigvėšę pelnui, tada, girdi, jis visai kitaip būtų sprendęs. Šie kritikai, matyt, Smith'o nesuprato. Jis juk pats pirmasis pabrėžė, kad tos jo pastabos pritaikomos ne visiems

---

[73] Žr. ypačiai I t. 324—325 p. IV kn., V sk.; II t. 43 p., II kn. IX sk. ir II t. 172 p.IV kn. IX sk.

[74] „Štai delko, be jokio įstatymdavybės įsikišimo, privatiniai žmonių interesai ir aistros naturališkai veda juos taip padalinti ir paskirstyti kiekvienos bendruomenės kapitalą tarp įvairių verslo sričių, kurios jiems taikosi, kad iš to eina juodidesnė nauda visai bendruomenei." Tas žodis „aistros" nėra čia pavartotas atsitiktinai, tai matyt jau iš to, kad jis randamas tris kartus tame puslapy, iš kurio yra paimta ši citata (W. of N., II t., 129 p. IV kn. VII sk. 3 dal.).

[75] I. t. 389—390 p. III kn. IV sk.

žmonėms, o tik žmonių bendrybei; jis nuolat primena, kad jis kalba apie žmogų „vidutinio išmanymo“[76], arba, „paprasto sveiko proto“[77]. Smith'as labai gerai žino, kad „ne kiekvienas žmogus elgiasi pagal paprasto sveiko proto dėsnius“[78], bet jis mano, kad šie dėsniai rikiuoja didelės žmonių daugumos elgseną. Tad jis čia turi galvoje žmones *en masse,* o ne tą ar kitą atskirą individą. Pagaliau, Smith'as ir ne neigia, jog kartais žmogus gali ir nesuprasti ar nežinoti savojo intereso. Mes tik ką citavome tą vietą, kur jis lygiai šiais žodžiais sako tai apie bankininkus, kurie leidžia apyvarton perdaug banknotų, nesuprasdami patys savojo intereso. Bet padarę šias rezervas ir atsižvelgę į visus tuos susilpninimus, kuriais Smith'as pats aprėžia savo principą, turime vis tik pripažinti, kad jis „naturalinį kiekvieno žmogaus siekimą gerinti savo buitį“, „savąjį interesą“ — nesakome „egoizmą“ — laiko pagrindiniu psichologiniu akstinu visuomenės ūkyje. Ir kai jam kalbama apie verteivas, kurie nori savo poelgiuose vadovautis visuomenės interesu, tai jis atsako su tokiu skepticizmu, kuriam sunku nepritarti: „Aš niekad nesu matęs, kad daug gero padarytų tie, kurie tariasi priekiaują del visuomenės gerovės. Tiesą sakant, toks dingojimas yra gana retas priekybininkų tarpe ir nereikia daug nė kalbėti, kad jie liautųsi tuo betikėję“[79]. Tai nereiškia, kad jausmas nevaidintų jokio vaidmens, Smith'o filosofijoje jis vaidina netgi labai didelį, bet jis čia turi savąją sritį, moralės sritį, tuo tarpu kai ūkio pasauly viešpatauja interesas. Taip tad spontaniškoji ekonominė santvarka, kurią remia ir išlaiko savasis atskirų asmenų interesas, ir yra pati pagrindinė Smith'o mintis.

Įdomu palyginti ši koncepcija su fiziokratų vaizduotąja „naturaline ir esmine visuomenės santvarka“. Fiziokratams ta naturalinė santvarka tėra sistema, idealinė tvarka: genijus turėjo ją atrasti, apšviestasis despotizmas turės ją įgyvendinti. Smith'ui ta spontaniškoji santvarka yra faktas. Jos nereikia kurti, ji jau šiandien yra. Berods, ją dar varžo

---

[76] I t. 267 p. II kn., I sk. gale.
[77] I t. 332 p. II kn. IV sk. pradžioje.
[78] I t. 278 p. II kn. II sk.
[79] I t. 421 p. IV kn. II sk. Po to, kai jis tik ką pasakė: „Siekdamas paties savo intereso, jis dažnai tikriau realizuoja visuomenės interesą, negu kad sąmoningai imdamasis pastarąjį remti.“

„šimtai įžulių kliūčių“, kurias yra sudaręs „žmonių įstatymų paikumas“[80], bet ji vis delto įsivykdo. Po dirbtine visuomenės santvarka jau dabar yra naturalinė santvarka, kuri anai viešpatauja. Tą naturalinę eigą, kuri fiziokratams tėra dar tik idealas, Smith'as jau dabar atranda, nusako jos veiksmą, aprašo jos mechanizmą. Politinė ekonomija, kuri Quesnay tebuvo dar iš esmės teisinė sistema, Smit'o rankose įgyja pobūdį gamtos mokslo, kurs remiasi tikrovės stebėjimu ir analize. Smith'as su savo charakteringu paprastumu pats nusako, kuo jo teorija atrodo jam pranašesnė už fiziokratinę. Štai ta garsioji vieta:

„Kai kurie spekuliatyviniai (teorikai) gydytojai berods įsivaizduoja, kad žmogaus organizmas tegalįs išlikti sveikas, tik griežtai laikantis tam tikros dietos bei mankštų režimo, ir kad del kiekvieno net ir menkiausio nukrypimo būtinai turįs įvykti tam tikras ligos ar negalavimo laipsnis, atitinkąs to nukrypimo laipsnį... Quesnay, pats buvęs gydytojas, ir tai didžiai spekuliatyvinis, atrodo turėjęs tokią pat pažiūrą į politinį organizmą ir įsivaizdavęs, kad šis galįs tarpti ir klestėti tik griežtai laikantis tam tikro režimo — visiškos laisvės ir teisingumo režimo. Jis, matyt, neturėjo galvoj, kad politiniame gyvenime kiekvieno žmogaus naturalinis siekimas gerinti savo buitį yra tas savisaugos principas, pajėgiąs daugeliu atžvilgių atremti ir atitaisyti žalingus padarinius ekonominės politikos, daugiau ar mažiau šališkos ir slegiančios. Tokia ekonominė politika, be abejojimo, kiek sutrukdo, bet ji nevisados įstengia visiškai sustabdyti naturalinį tautos progresą į turtą bei gerovę, o juoba priversti ją regresuoti. Jei tauta negalėtų tarpti be visiškos laisvės ir visiško teisingumo sąlygų, tai pasauly nėra ne vienos tautos, kuri bet kada būtų galėjusi tarpti. Laimei tačiau, ir politiniam organizmui gamtos išmintis gausiai parūpino priemonių atitaisyti nelemtus žmonių kvailybių ir neteisingumo padarinius, lygiai kaip ir žmogaus organizmui ji davė priemonių atitaisyti blogus tinginio ir nesantūrumo vaisius“[81].

* *
*

---

[80] W. of N., II t. 43 p. IV kn. V sk.
[81] W. of N., II t. 172 p. IV kn. IX sk.

Sąryšy su šiais išvedžiojimais tenka dabar pakalbėti apie antrą pagrindinę Smith'o mintį: spontaniškų ekonominių institucijų gerumą. Kaip jau esame sakę, šias dvi idėjas — ekonominių institucijų spontaniškumo ir jų gerumo — teorijų istorikas turi skirti. Pas Smith'ą jos susilieję. Jo naturalizmas yra suaugęs su jo optimizmu, tame pačiame sakinyje jis abu juos drauge išreiškia. Tai matyti ir iš tos vietos, kurią mes tik ką citavome: savasis interesas sukurdamas ir išlaikydamas kiekvieną ekonominį organizmą, tuo pat metu laiduoja „tautos pažangą į turtą ir gerovę". Tad ir iš jo kilusios institucijos yra ne tik naturališkos, bet ir palaimingos. Smith'ui jos yra įdomios ne vien kaip mokslinio stebėjimo objektas, bet ir kaip priemonė visuomenės gerovei kelti. Šiuo atžvilgiu jos netgi visų pirma jį interesuoja, kadangi jam politinė ekonomija yra daugiau praktikos menas, nekaip mokslas[82].

Bet to dar maža. Naturalinės ūkio institucijos yra daugiau, ne kaip geros. Smith'ui jos tiesiog Apvaizdos duotos. Pati dieviškoji Apvaizda įdiegusi žmogui tą troškimą gerinti savo buitį, iš kurio kilo naturalinė visuomenės organizacija. Tad žmogus eidamas ta linkme, kuria jį traukia šis troškimas, ištikrųjų tik vykdo paties Dievo išganingus tikslus. Žmogui siekiant savojo intereso, „jį čia kaip ir daugeliu kitų atvejų (sako Smith'as kalbėdamas apie kapitalo naudojimą), veda nematomoji ranka ir verčia pasiekti rezultatų, kurių jis visai neturėjo galvoje"[83]. Fiziokratai nekitaip kalbėjo.

Smith'o optimizmas šiandien beveik neturi šalininkų. Bet jis suvaidino perdaug svarbų vaidmenį idėjų istorijoje, kad mums nereikėtų valandėlei ties juo apsistoti; panagrinėkime argumentus, kuriais jis jį remia, ir tikrąją jų reikšmę.

Visų pirma, reikia pastebėti, kad visi ligi šiol suminėtieji ekonominių institucijų spontaniškumo pavyzdžiai kartu patiekia įrodymą, jog asmeninio intereso siekimas ir visuomenei išeina į gerą. Iš tikrųjų, taip jau sutampa, ir tai anaiptol neatsitiktinai, kad visos institucijos, kurias Smith'as nurodo kilusias

---

[82] „Didžiausias kiekvieno krašto politinės ekonomijos tikslas — padidinti to krašto turtą ir galią" (I t. 351 p. II kn. V sk.). Šis pasakymas: „kiekvieno krašto politinės ekonomijos", kurį Smith'as vartoja gana dažnai, galėtų būti priešparodytas tiems, kurie, kaip štai Knies, kaltina Smith'ą universalizmu ir internacionalizmu.

[83] W. of N., I t. 421 p. IV kn. I sk.

iš visotinojo šio akstino veikimo, yra kartu naudingos ir ekonominiam progresui. Darbo pasidalinimas, pinigų išradimas, kapitalų akumuliacija — vis tai spontaniški socialiniai faktai, didinantieji visuomenės turtą. Toliau, pasiūlų prisitaikymas paklausams, pinigų pasiskirstymas pagal apyvartos reikalavimus, gyventojų daugėjimas atitinkamai socialiniams paklausams — tai irgi naturališki reiškiniai, garantuoją gerą ekonominės santvarkos funkcijonavimą. Tuo būdu iš paties Smith'o dėstymo skaitytojas nuolat ir nuolat gauna įspūdžio, kad spontaniškos institucijos yra kartu ir visų geriausios.

Be šio bendrojo įrodymo, kurs tarytum tęsiasi per visą jo veikalą, Smith'as norėjo dar del tam tikro punkto ypačiai įrodyti, jog privatinis interesas visiškai sutinka su visuomeniniu interesu, būtent, del kapitalų investavimo. Jo manymu, kapitalai visados ieško ir savaime randa tokią investavimo vietą, kur jie naudingiausi visuomenei. Šis jo įrodymas tarytum teliečia specialinį atvejį. Bet iš tikrųjų jis turi daug bendresnės reikšmės. Nes juk yra žinoma, kokį svarbų vaidmenį Smith'as skiria kapitalui: nuo kapitalo plėtros pareina darbo pasidalinimas, tad ir gamybos gausumas, kapitalas rikiuoja darbą ir nustato ribas gyventojų daugėjimui. Todėl įrodžius, kad kapitalo investavimai vyksta tinkamiausiai visuomenės interesui, tuo pat bus įrodyta, jog visa gamyba yra organizuota tuo būdu, kurs naudingiausis tautos gerovei.

Kaip gi Smith'as to dalyko imasi?

Jis skiria keturias svarbiausias investavimo sritis, į kurias kapitalas gali eiti: žemės ūkį, pramonę, didmenų prekybą ir mažmenų prekybą. Be to, didmenų prekyboje jis skiria tris šakas: vidaus prekybą, užsienių įvežamąją prekybą, kuri aprūpina tautą užsienio prekėmis, ir transporto prekybą *(carrying trade),* kuri gabena prekes iš vienos svetimos šalies į kitą svetimą šalį. Šias įvairias veiklos formas mes čia išskaičiavome lygiai tokia eile, kaip jas stato Smith'as sulig jų didesniu ar mažesniu naudingumu kraštui. Naudingiausis yra žemės ūkis, paskum eina pramonė, vidaus prekyba ir taip toliau iš eilės.

Nustatyti šią eilę Smith'ui padeda du kriterijai: 1. Kiekis produktingo darbo, kurį kapitalas įgalina veikti; 2. Kiekis mainomųjų vertybių, kuriomis kiekviena iš šių veiklų įturtina me-

tines krašto pajamas. Juo einama nuo žemės ūkio į kitas šakas, juo tolydžio vis mažėja kiekis veikiančio produktingojo darbo ir gautų mainomųjų vertybių, tad drauge ir tų veiklų naudingumas kraštui. Delto kiekvienos tautos interesas reikalauja, kad kapitalai būtų dedami į šias įvairias sritis tokia eile, kaip ją nustato Smith'as. Visų pirma turi būti pasirenkamas žemės ūkis, ir tik paskum kitos šakos, juo leidžia didėjanti kapitalc akumuliacija.

Ir štai, leidžiami laisvai veikti, kapitalistai kaip tik tą ir daro patys savaime. Kiekvienam iš jų rūpi įdėti kapitalas juo arčiau savo gyvenamos vietos, kad galėtų geriau jį prižiūrėti. Delto jis tik paskutiniam reikale ryšis dėti kapitalą į užsienio prekybą. Be to, iš tarpo tų prakeltinų vidaus pramonių kapitalistas pasirinks visų pirma tąsias, kurios tiekia daugiausia mainomųjų vertybių, nes jo pelnas bus juo didesnis, juo tų vertybių daugiau pagaminama. Jis tad darys savo investavimus tik ką nusakyta eile, kuri atitinka didesnį ar mažesnį kiekį vertybių, sukuriamų kiekvienos pramonės. Pagaliau, kai jis leisis į užsienio prekybą, ir čia jis del tų pat priežasčių laikysis aukščiau nurodytos eilės, tai yra, naudingiausios visuomenės intereso atžvilgiu.

Taip tad dvigubas noras: laikyti kapitalą arti savęs ir kartu rasti tokią vietą, kur jis vestų didžiausį pelną, — verčia kiekvieną kapitalistą vartoti savo kapitalą tokiu būdu, koks yra naudingiausias ir visam kraštui.

Tokia štai argumentacija. Ko ji verta? Net ir priėmus Smith'o kriterijus, vis delto aišku, kad toks įvairių verslų sulaipsniavimas yra nepamatuotas. Kaip galima, pavyzdžiui, tvirtinti, kad pramonės verslamonė ar laivininkas, transportuojąs svetimų kraštų prekes, duoda darbo mažesniam skaičiui žmonių, negu žemės ūkio įmonė? Teisingesnis bene būtų priešingas tvirtinimas; logiškai tad žemės ūkiui tektų užimti kuklesnė vieta. Pagaliau, net ir pati mintis nustatyti tokią pirmenybės eilę sunkiai besuderinama su darbo pasidalinimo teorija, kuri pripažįsta visų žmogaus veiklos formų lygybę. Iš tikrųjų tačiau A. Smith'o kriterijai nepriimtini. Jis mano, kad padaugėjimas mainomųjų vertybių, kurių patiekia ta ar kita pramonė, parodąs didesnį jos naudingumą visuomenei. Bet

ką tas padaugėjimas rodo? Tik tiek, kad tokios štai prekės paklausai yra stipresni, negu kitos prekės. Jei kapitalai savaime eina į tą pramonę, tas tik liudija, kad socialiniai paklausai siekiasi patenkinami. Bet socialiniai paklausai ne būtinai dar turi sutapti su socialiniu naudingumu. Paklausai yra rezultatas žmonių norų ir esamojo pajamų paskirstymo jų tarpe. Ir tie norai ir tas paskirstymas ne būtinai dar turi atitikti kuo didžiausį socialinį naudingumą, tad ir pareinanti nuo jų gamyba anaiptol dar nebus sociališkai naudingiausia. Smith'as šitai berods kiek nujautė ir delto jis čia pasigauna savo antrojo kriterijaus: kiekio produktingojo darbo, kurį kapitalas įgalina veikti. Bet taip samprotaujant išeitų, kad pramonės vartojančios mažiau mašinų ir daugiau darbo rankų yra naudingiausios, o šito jau nieku būdu negalima tvirtinti.

Moderniniai hedonistai irgi stengėsi įrodyti, jog laisva konkurencija siekia taip vesti gamybą, kad būtų įvykdyta juodidžiausis ofelimitetas, tai yra, kad būtų juo galint geriau patenkinti kaskartiniai rinkos reikmens. Bet jie pasirūpina čia nurodyti, kad visuomeninis naudingumas ir ofelimitetas yra dvi skirtingos sąvokos, kurių nereikia suplakti; ir jie prisipažįsta neišgalį surasti mokslinio kriterijaus visuomeniniam naudingumui apspręsti.

Smith'o argumentacijos negalima tad laikyti galutine; jos pagrindai yra perdaug trapūs. Tačiau neturime užmiršti, kad Smith'o optimizmas remiasi ne tiek šiuo specialiu išrodymu, kiek bendrai visais jo stebėjimais, kuriuos jis išdėsto savo knygoje. Privatinių interesų darnumas su visuomenės interesu nėra Smith'ui kokia griežta teorema, įrodyta à priori ir neleidžianti jokių išimčių. Tikriau, tai yra bendrasis požiūris, išvada iš pakartotinių stebėjimų, santrauka jo gilaus nagrinėjimo visų ūkio gyvenimo sričių. Samprotavimas del vieno atskiro atvejo gali, berods, šią tiesą sustiprinti, bet daug daugiau, negu šiuo samprotavimu, jinai remiasi patirtimi — visos istorijos patirtimi, kuri padeda Smith'ui atrasti socialiniame organizme, lygiai kaip žmogaus organizme, tą vitalinį gajumo ir pažangos principą. Smithas pats pirmasis būtų atsisakęs duoti šiai pažiūrai absoliutinę formą. Jis tenkinasi sakydamas: „dažniausiai“, „daugumoje atvejų“ spontaniškas

savojo intereso veikimas išeina į gerą visuomenės interesui. Ir jis pirmasis nurodė tuos atvejus (pavyzdžiui pirklių ir fabrikantų atvejį), kada privatinis interesas nesiderina su visuomenės interesu. Galima būtų pacituoti ne viena tokia charakteringa vieta. Taip tad jo optimizmas anaiptol nėra absoliutinis. Jis nėra nė visuotinis. Iš tikrųjų, lengva pastebėti, kad jis apima tik gėrybių gamybą. Didysis skotų ekonomistas niekados netvirtino, kad turto paskirstymas yra visų teisingiausis, — tuo Smith'as ir skiriasi nuo Bastiat'o mokyklos optimistų. Jo optimizmas tik ligi čia eina. Čia jis, priešingai, pabrėžia, jog savininkai ir kapitalistai „mėgsta piauti ten, kur jie nesėjo",— jis nurodo socialinės būklės nelygybę, kuri darbdaviams duoda viršų prieš darbininkus ginčuose del darbo mokesčio[84], — procentus ir rentą jis ne vienoje vietoje vadina išskaitomis iš darbo produkto[85], — taip kad Smith'as galėtų būti laikomas tikru socializmo pirmataku. Jis be jokių sunkumų pripažįsta, kad (išskyrus kolonijas) „renta ir pelnas ėda darbo mokestį, ir viršutinės visuomenės klasės slegia žemutinę[86]. Šie jo spręsmai juo labiau reikia pabrėžti, kad dažnai tariama jo optimizmą apėmus tiek turto paskirstymą, kiek ir gamybą. Tam Smith'as turėjo perdaug sveiko proto. Net ir pats J. B. Say ligi paskutinio savo „Traité" leidimo reiškė abejojimų del turto paskirstymo teisingumo[87]. Smith'ui iš tikrųjų šis klausimas nerūpėjo; tik vėliau, kai socialistai nurodė šios problemos svarbumą, iš reakcijos prieš juos imta tvirtinti, kad tikėjimas spontaniškųjų institucijų gerumu apimąs ir turto paskirstymą.

Taip tad Smitho optimizmo nereikia maišyti nei su moderninių hedonistų, nei su Bastiat'o optimizmu, kurį šis konstruavo kovai su socializmu. Jis neturi nei pirmojo mokslinio griežtumo, nei antrojo apologetinės tendencijos. Jis tėra atspindys to kiek naivaus tikėjimo gamtos gerumu, kurs yra charakteringas visam 18-tam šimtmečiui, greičiau gilaus jausmo išraiška, negu griežtos argumentacijos išvada.

---

[84] W. of N., I t. 68 p. I kn. VIII sk. Darbdaviai ginčuose yra stipresni už darbininkus, nes jie: 1) daug lengviau gali sudaryti sąjungas; 2) turėdami ištekliaus, gali laukti, tuo tarpu kai „daugelis darbininkų negalėtų išsilaikyti vienos savaitės, — labai maža jų tegalėtų išsilaikyti vieną mėnesį ir beveik nė vienas negalėtų išsilaikyti metus laiko be darbo".

[85] Žr. aukščiau 90 p.

[86] W. of N., II t. 67 p. IV kn. VII sk. 2-oji dalis, pradžioje.

[87] Kalbėdamas apie darbininkų klasę, Say klausia savęs: „Ar tai visai tikra, kad jos gaunamoji produktų dalis yra lygiai proporcinga jos daliai gamyboje?" (*Traité*, 6 leid. 116 p.).

3. Ekonominė laisvė ir tarptautinės prekybos teorija.

Savaime aiški praktinė išvada iš A. Smith'o optimizmo ir naturalizmo — tai ekonominė laisvė. Ji taip neišvengiamai eina iš to, ką esame pasakę, jog skaitytojas yra visai paruoštas, kai jis ketvirtosios knygos gale, išnagrinėjus Smith'ui merkantilistų ir fiziokratų sistemas, randa šią garsią vietą: „Taip visiškai pašalinus visas privilegijų ir varžymų sistemas, savaime įsivykdo aiški ir paprasta naturalinės laisvės sistema. Kiekvienam žmogui, kol jis nelaužo teisingumo dėsnių, paliekama visiška laisvė siekti savo intereso, kaip jam tinkama, ir konkuruoti savo darbu ir savo kapitalu su kito žmogaus ar kitos žmonių grupės darbu bei kapitalu". Šioje sistemoje valdžia, arba, kaip Smith'as vadina, „suverenas", „visai atleidžiama nuo tos prievolės, kurią bandant atlikti nebūtų išvengta daugybės nusivylimų, ir kuriai tinkamai atlikti nepakaktų jokios žmonių išminties ir mokslo, būtent — nuo prievolės kontroliuoti privačių žmonių darbą ir kreipti jį į tokius verslus, kurie geriausiai atitinka visuomenės interesą". Valstybės nesikišimas į ūkio gyvenimą — štai ta taisyklė, kurios prieina Smith'as paskui fiziokratus, tik daug platesniu ir moksliškesniu keliu[88].

Bet čia, kaip ir visoje Smith'o knygoje, itin ryškus jo nujautimus to, kas konkretu ir pozityvu, neleidžia jam tenkintis vien bendruoju nurodymu. Jam nepakanka išdėstyti, kad valstybės kišimasis į spontaniškai sukurtas visuomenės institucijas yra nenaudingas. Jis stengiasi įrodyti, kad valstybė iš savo esmės netinka ekonominėms funkcijoms. Jo argumentai sudarė arsenalą, iš kurio nuo tol ėmėsi ginklų visi etatizmo priešininkai. Suminėkime juos trumpai:

„Nėra, sako jis, kitų dviejų charakterių, kurie atrodytų taip nesuderinami *(„inconsistent")*, kaip pirklio ir valdovo[89]. Valdovai „visados ir be išimties yra didžiausi lėšų kleidėjai visoje bendruomenėje"[90]. Priežastys čia labai įvairios. Visų pirma jie naudoja kitų uždirbtus pingus, o visados lengviau iš-

---

[88] W. of N., 184 p. IV kn. IX sk. *in fine*.

[89] W. of N., I t. 304 p. V kn. II sk. 2 dal. — išimtį jis čia daro tik paštui — „vienintelei verslamonei, kurį sėkmingai buvo administruojama visų, rodos, vyriausybių".

[90] W. of. N., I t. 328 p. II kn. III sk.

kleisti svetimi pinigai negu savieji. Be to, valdžia yra perdaug toli nuo privačių verslamonių, kad galėtų tiek smulkmeniškai jomis rūpintis, kiek tai reikalinga jų klestėjimui. „Valdovo rūpestis geriausiu atveju gali būti tik labai bendra atžvilga į tai, kas galėtų pakelti didesnės dalies jo valdomų žemių kultūrą. Savininko rūpestis yra speciali ir smulki priežiūra, kad būtų kiek galint geriau išnaudota kiekviena jo žemės pėda"[91]. Smith'as dažnai grįžta prie šios minties, kad geram žemės ir kapitalų naudojimui būtinai reikalinga tiesioginė ir smulkmeniška priežiūra. Delto jis tarp kita ko apgailestauja viešųjų skolų padidėjimą, nes tuo būdu dalis tautos žemės ir kapitalo patenka rentininkams, kuriems nebejotinai rūpi, kad kraštas būtų gerai administruojamas, tačiau nerūpi, kad t a m t i k r a s žemės sklypas ar t a m t i k r a s kapitalas būtų gerai naudojamas"[92]. Pagaliau, valstybė yra blogas administratorius, nes jos valdininkai dažniausia esti apsileidę, nestropūs, kadangi jie tiesioginiai neinteresuoti gera administracija, o apmokami iš viešųjų lėšų. Del minties, kad visa krašto žemė būtų pavesta valstybei valdyti, Smith'as sušunka, jog „su ta apsileidusia, brangia ir priespaudinga valstybės agentų ir valdininkų administracija" žemė neduotų nei ketvirtos dalies ligišiolinės savo gamybos[93]. Jis siūlo priešingai: kiek dar yra likę valstybinių žemių (domėnų), išdalinti jas privačiams asmenims. Šio patarimo Europos valstybės net ir perdaug paklausė[94]. Tais sumetimais (asmeniniam interesui paskatinti) Smith'as siūlo visur, kur tik galima, kad valdininkams vietoj pastovios algos, mokėtų atlyginimą iš dalies tie, kurie naudojasi jų patarnavimais, visados atsižvelgiant į jų stropumą ir darbštumą (pavyzdžiui teisėjams ir profesoriams)[95].

Taip tad valstybės administracija įmonėse tik iš reikalo yra pateisinama. Jos įsikišimas turi būti griežtai apribotas ir leistinas tik tais atvejais, kur individualinė veikla negalima. Smith'as valstybei pripažįsta tik tris funkcijas: teisingumo ad-

---

[91] W. of. N., II t. 318 p. V kn. II sk. 2-oji dal. 1 str.
[92] W. of N., II t. 413 p. V kn. III sk.
[93] W. of. N., II t. 308 p. V kn. II sk. 2-oji dal.
[94] Žr. ypačiai: B o u r g i n, Les Communaux et la Révolution française, išsp. „Nouvelle revue historique de droit", novembre-décembre 1908.
[95] W. of. N., II t. 250 p. V kn. I sk. 3-oji dal. 2 str.

ministraciją, krašto apsaugą, pagaliau „prievolę atlikti tam tikrus viešuosius darbus, steigti ir išlaikyt tam tikras viešąsias institucijas, kurių steigimas ir išlaikymas niekad negali būti interesas vieno žmogaus ar tik nedaugelio žmonių, nes pelnas iš jų nėra pakankamas, kad atlygintų išlaidas vieno žmogaus ar nedaugelio žmonių, nors didelei bendruomenei jis dažnai vertas daugiau, nekaip tos išlaidos“[96]. Saugokimės tačiau perdėti Smith'o mintį. Iš to, kad jis didelėje daugumoje atvejų randa naudingesne individualinę veiklą, nespręskime dar apie jo neribotą pasitikėjimą atsikrais individais. Smith'o individualizmas labai savotiškas. Tai nėra aklas garbinimas kiekvienos privačios verslamonės. Jis žino, kad verslamonininkai iš prigimties linksta į monopolį. „Susitikus to paties verslo žmonėms, kad ir tik pramogai ar pasilinksminimui, retai kada neišeina iš kalbos koks nors sąmokslas prieš vartotojus ar koks sutarimas pakelti kainas“[97]. Kad privati verslamonė būtų naudinga visuomenei, reikia dviejų sąlygų: 1) verslamonininką turi skatinti asmeninis interesas, 2) konkurencija turi laikyti jį tinkamose ribose. Nesant šių dviejų sąlygų, visuomenei gręsia pavojus tiek pat nukentėti nuo privačios, kaip ir nuo valstybinės verslamonės.

Delto Smith'as labai priešingas tam tikroms privačioms kolektyvinėms verslamonėms, kaip štai akcinės bendrovės[98], nes čia asmeninis interesas dingsta. Išskiria jis iš to nepalankumo tik bankus, apdraudimo draugijas, bendroves kanalams statyti ir išlaikyti, bendroves vandeniui tiekti didesniems miestams; mat, šių verslamonių vedimas gali virsti tam tikra įprastine rutina, arba čia gali būti įvestas „toks metodės vienodumas, kad netenka daryti jokių pakeitimų ar tik labai maža“[99]. Juoba Smith'as priešingas bet kokiam monopoliui, duotam atskiram asmeniui ar bendrovei. Jis paveda ištisą skyrių kritikai didžiųjų privilegijuotųjų bendrovių, kurios buvo įsteigtos 17-tą ir 18-tą šimtmetį kolonijinei prekybai eksploatuoti, ir kurių įžymiausia buvo Rytų Indijos bendrovė.

Ir dar viena pastaba reikia padaryti. Smith'ui valstybės nesikišimas yra bendrasai principas, bet ne absoliutinė taisyklė.

---

[96] W. of. N., II t. 185 p. IV kn. IV sk. gale.
[97] W. of. N., I t. 130 p. I kn. X sk. 2-oji dal.
[98] W. of. N., II t. 233 p. V kn. I sk. 3-ji dal. 1 str.
[99] W. of. N., t. 246 p. V kn. I sk. 3-ji dal. 1 str.

Jis anaiptol nebuvo doktrinierius. Jis niekad neužmiršta, kad iš kiekvienos taisyklės yra išimčių. Galima būtų padaryti įdomus sąrašas visų tų aplinkybių, kuriomis Smith'as pateisina valdžios intervenciją: procentų dydžio reguliavimas įstatymais[100], valstybinė pašto administracija, priverstinas pradedamasis mokslas, būtini valstybiniai kvotimai, prieš leidžiant verstis laisvomis profesijomis, arba skiriant į pasitikėtinę vietą, banknotų minimalinės sumos nustatymas nemažiau 5 svarų sterlingų[101] ir t. t. Kaip tik del tos bankų laisvės suvaržymo jis išreiškė bendrai savo pažiūrą šiuo charakteringu posakiu: „Tokie reguliavimai neabejotinai gali būti iš dalies naturalinės laisvės varžymais. Tačiau nedidelio žmonių skaičiaus naturalinės laisvės pasireiškimai, kurie gręsia pavojumi visos bendruomenės saugumui, yra ir turi būti varžomi įstatymais visų valdžių, tiek laisviausiųjų, tiek despotiškiausiųjų valstybių“[102].

Šiuos aprėžimus padarius, vis delto reikia pripažinti, kad visas Smith'o veikalas siekia apginti ekonominį atskiro asmens išlaisvinimą. Tai yra kaltinamasai aktas prieš merkantilistinę politiką ir prieš kiekvieną ekonominę sistemą, kuri ja remiasi.

Šiuo atžvilgiu Smith'o vaidmuo Anglijoje visiškai sutampa su tuo vaidmeniu, kurį lygiai tuo pat metu suvaidino fiziokratai Prancūzijoj. Viduje, kaip ir santykiuos su užsieniais, gamintojų, pirklių, darbininkų laisvė buvo apnarpliota ištisu tinklu suvaržymų, kurių vieni buvo kilę iš viduramžių tradicijų, kiti iš galingų privatinių interesų, palaikomų klaidingų ekonominių teorijų. Cechų santvarka tebesilaikė dar miestuose, nors ji ir nebuvo taikoma toms pramonėms, kurios įsisteigė vėliau po

---

[100] W. of N., I t. 338 p. II kn. IV sk. gale. Beje, galimas daiktas, kad jis vėliau tapo visiškos laisvės šalininku, paveiktas Bentham'o knygos: „Defense of usury“, kurioje buvo ginama paskolų bei procentų laisvė; kad Smith'as prilinko prie šios nuomonės, taip bent galima būtų spręsti iš jo pasikalbėjimo su vienu Benthamo draugu, apie kurį mini savo laiške Bentham'ui kitas jo draugas, George Wilson. Žr. John Rac, Life of Adam Smith, 423 p.

[101] W. of N., I t. 306 p. II kn. II sk.

[102] W. of. N., I t. 307 p. II kn. II sk. Jis taip tęsia: „Prievolė statyti mūrines pertvaras, kliudančias gaisrui plėstis, yra lygiai tokios pat rūšies varžymas naturalinės laisvės, kaip ir bankų prekybos reguliavimas, kurį mes čia siūlome“. Ši vieta parodo, kad Smith'as prileidžia viešąjį reguliavimą, kurs laiduotų materialinį piliečių saugumą. Kitur (II t. 272 p. V kn. I sk. 3 dal. 3 str.), jis pasisako esąs šalininkas sanitarinių priemonių prieš užkrečiamųjų ligų išsiplėtimą.

garsiojo karalienės Elžbietos amato mokinių statuto. Reglamentacijos sistema su eibe valdininkų, turinčių prižiūrėti gamybos procesą, svorį, ilgį, medžiagų kokybę, tebesiautėjo tarp kita ko vilnonų pramonėje[103]. Septynerių metų mokiniavimo laiko nustatymas, mokinių skaičiaus apribojimas svarbiausiose pramonėse, kliūtys laisvam darbininkų kilnojimuisi, kurį varžė vadin. „neturtėlių įstatymas“ ir visa eilė jo papildymų, išleistų nuo Elžbietos viešpatavimo laikų — visa tai trukdė tinkamą darbo pasiskirstymą ir kapitalų naudojimą. Smith'as energingai stoja prieš visas šias priemones. Tiesa, Anglijoje nebuvo tokių varžtų vidinei prekių apyvartai, kaip Prancūzijoje, bet vis tik ji tebebuvo prekybiškai atskirta nuo Airijos. Užsienio prekybai čia būta nemažesnių kliūčių, kaip ir kitose Europos valstybėse: draudimai įvežti arba aukšti muitai manufaktūros dirbiniams ir kai kuriems naturaliniams gaminiams (kaip štai Prancūzijos vynams), draudimai išvežti tam tikrus produktus, reikalingus savajai pramonei, kaip vilna ar mašinos, siauražiūrė ir priespaudinga politika santykiuose su kolonijomis, į kurias žiūrėta kaip į naturalinius žaliavų tiekėjus metropolijai ir būtinuosius jos produktų pirkėjus ir t. t. Smarkiausi Smith'o smūgiai ir kliūva toms štai priemonėms, kurios tariamai turėjo laiduoti Anglijos viršenybę prieš kitas prekybines tautas. Visa IV-toji *Wealth of Nations* knyga yra merkantilizmo smerkimas, karšta, aštri ir nuostabiai tiksliai dokumentuota jo kritika. Toji veikalo dalis turėjo būti įdomiausia ano meto žmonėms. Šiandien ji atrodytų labiausiai pasenusi, jei Smith'as nebūtų įterpęs jon ištisos tarptautinės prekybos teorijos ir bendrai viso protekcionizmo kritikos, kuri ypačiai interesuoja doktrinų istoriką. Turime tad pasakyti apie ją keleta žodžių.

Kaip daugely kitų punktų, taip ir kovoje del tarptautinės prekybos laisvės fiziokratai jau buvo pramynę Smith'ui taką. Bet ir čia jis praneša juos savo akiračio platumu. Fiziokratų liberalizmas remiasi žemės ūkio interesu; užsieninė prekyba tebėra jiems tik „iš bėdos“ reikalinga. Smith'as, priešingai, užsienio prekybą laiko savaime naudinga, jei tik ji pra-

---

[103] Mantoux, nur. veik. 65—66 p. Visais tais punktais, kuriuos mes čia tik paviršium suminėjome, ten galima rasti labai įdomių smulkmenų. — Vidinius suvaržymus Smith'as kritikuoja I-sios knygos X-to skyriaus 2-je daly.

sideda tinkamu laiku ir savaimingai plėtojasi[104]. Vis delto, kad ir pralenkdamas fiziokratų pažiūras, Smith'as nesukūrė dar čia pakankamos teorijos. Tik Ricardo ir jo įpėdiniams ypač J. St. Mill'iui, buvo lemta atrasti tvirtas mokslinis pagrindas tarptautinės prekybos teorijai. Skotų ekonomisto doktrina yra dar svyruojanti. Bet didžio rašytojo kartais net ir svyravimai yra įdomūs. Štai delko verta čia jie prisiminti.

Mes jau matėme, kalbėdami apie pinigų teoriją, kokius argumentus Smith'as išveda iš jos prieš prekybos balanso teoriją. Bet prekybos balanso teorija tai dar ne visas protekcionizmas. Smith'as ne tik atremia šią teoriją, bet dar duoda kritiką viso protekcionizmo bendrai, nepareinamai nuo jo specifinės merkantilistinės formos, ir paskum bando išrodyti pozityvią tarptautinės prekybos naudą.

Jo protekcionizmo kritika visų pirma remiasi ta gerai žinomąja prielaida, jog kapitalas apriboja pramonę. „Bendroji krašto pramonė negali būti didesnė, kaip tautos kapitalas, kurį ji gali tam reikalui pavesti". O ką daro protekcionizmas? Ar jis gali padidinti krašto kapitalą? Nieku būdu. „Jis gali tik nukreipti dalį kapitalo tokia linkme, kuria jis šiaip jau nebūtų ėjęs". Bet ar ta linkmė, kuria privatūs asmenys savaime kreipia savo kapitalus, nėra naudingiausia viso krašto pramonei? Smith'as jau pakankamai yra tai įrodęs. Todel protekcionizmas ne tik nenaudingas, jis netgi kenksmingas[105].

Šis argumentas neatrodo įtikinamas, prisiminus aukščiau išdėstytą Smith'o optimizmo kritiką. Kapitalistai, savojo intereso vedami, realizuoja ne maksimum visuomeninio naudingumo (utilité), o tik maksimum ofelimiteto, kaip mes jau esame sakę, pavartodami čia šį Pareto išsireiškimą.

Tvirtesnis yra kitas Smith'o argumentas, kai jis išrodinėja, kokia nesąmonė gamintis kraštui pačiam brangiais kaštais tokių produktų, kurių jam gali užsienis patiekti daug pigiau. „Kiekvienas protingas šeimininkas laikosi taisyklės negaminti namie to, kas brangiau kaštuotų pačiam pasidirbti, negu nusipirkti. Jei šitai yra išmintinga privačios šeimos elgsenoje, negali tat

---

[104] Išdėstęs lyginamąjį naudingumą įvairių ekonominės veiklos formų, jis sako: „Kiekviena iš šių prekybos šakų yra ne tik naudinga, bet ir būtinai reikalinga, kai ji atsiranda iš naturalinės dalykų eigos, be prievartos ir smurto". (W. of. N., I t. 352 p. II kn. V sk.).

[105] W. of N., I t. 419 p. IV kn. II sk.

būti paika ir didelės valstybės politikoje"[106]. Koks kvailas būtų įgeidis gaminti vynas brangiais kaštais Skotijoje šiltadaržiuos, kai galima pigesne kaina parsigabenti jo iš Prancūzijos! Visi su tuo sutiks. Ir betgi ta kvailybė daroma visur, kur muitais kliudoma kraštui pasinaudoti naturaliniu kitų tautų pranašumu. Tik „žemas pirklių bei pramonininkų gobšumas"[107] galėjo taip apjakinti tautas, kad jos neįžiūrėtų tikrų savo interesų. Yra tad, Smith'o manymu, naturalinis gamybos pasiskirstymas tarp įvairių kraštų, visiems ir kiekvienam iš jų naudingiausis. Protekcionizmas tik kliudo jame dalyvauti. Tai darbo pasidalinimo teorijos pritaikymas tarptautinei bendruomenei. Ir šis argumentas nėra tačiau nuoseklus, nes kapitalas ir darbas necirkuliuoja iš vienos tautos į kitą taip, kaip krašto viduje. Pramonės pasiskirstymą tarp įvairių kraštų nulemia ne absoliutiniai, o lyginamieji (reliatyviniai) gamybos kaštai. Tai Ricardo nuopelnas, kad jis šitai įrodė.

Taip tad Smith'o išvedžiojimai del protekcionizmo blogumų yra nepilni; jie, gal būt, dar nepilnesni, kaip jis bando įrodyti gerąsias tarptautinės prekybos puses.

Sprendžiamasis argumentas už laisvą prekybą eina iš vartotojų intereso. Laisvi mainai kaip tik tuo naudingi, kad jie padaugina vartotojų turimųjų gerybių kiekį. Tikrai sako Stuart Mill'is: „visi tiesioginiai užsienių prekybos pliusai pasireiškia importe"[108]. Bet kaip tik šis samprotavimas Smith'o mažiausia yra išplėtotas. Berods jis rašo: „vartojimas yra vienintelis kiekvienos gamybos tikslas ir vienintelis siekimas... o merkantilistinėje sistemoje vartotojo interesas beveik visados aukojamas gamintojo interesui". Bet šią vietą randame tik merkantilizmo kritikos gale, IV knygos 8 skyriuje; jos netgi nėra pirmąjame veikalo leidime ir tik trečiajame ji tebuvo įterpta[109]. Aiškindamas tarptautinės prekybos naudą, Smith'as, priešingai, visados žiūri gamintojo akimis[110].

---

[106] W. of. N., I t. 422 p. IV kn. II sk.
[107] W. of. N., I t. 456—7 p., IV kn. III sk. 2-ji dal.
[108] Principles of Political Economy, III kn. XVII sk.
[109] Tiesa, IV-tos kn. III-iam sk. 2-je dal. (I t. 458 p.) jis jau rašė: „Kiekviename krašte didžiulės gyventojų masės interesas yra ir turi būti visados — pirkti visa, ko ji reikalinga, nuo tų, kurie jai pigiausiai parduoda. Šis dalykas yra taip aiškus ir savaime suprantamas, kad būtų net juokinga jis įrodinėti".
[110] Kalbėdamas apie javų muitus, jis rašo: „Nuolatos įstatymu užkirsti kelias javų bei gyvulių įvežimui iš užsienio, tai tikrumoje reiškia —

Vienur jis mato čia kraštui priemonę eksportuoti savo gamybos perteklių: plečiantis svetimų tautų rinkoms, intensyvėja darbo pasidalinimas, o tuo pat ir eksportuojančio krašto produktyvinės išgalės[111]. Bet čia galima būtų statyti klausimas, delko kraštas, užuot gaminęs atliekamus dalykus, kuriuos reikia eksportuoti, negalėtų verčiau gamintis tų dirbinių, kurių jis turi importuoti? Kitur Smith'as, norėdamas įrodyti, kad iš tarptautinės prekybos būtinai turi naudos abi mainikaujančios šalys, remiasi tuo faktu, jog abiejų šalių pirkėjai gauna pelno; o pelnas juk yra mainomoji vertybė, prisidedanti prie kitų mainomųjų vertybių. — Į tai Ricardo visai teisingai atsakys, kad pirklio pelnas nebūtinai dar turi padidinti krašto gėrybių visumą.

Čia ir dar kartą, lygiai kaip santyky su fiziokratais, Smith'as nesąmoningai pasidavė savo priešininkų įtakai. Jis dar nėra pakankamai nusikratęs merkantilizmu, kad nežiūrėtų visų pirma gamintojo intereso. Delto pas šį didį ekonomistą greta labai teisingų argumentų randame ir ginčytinų nuomonių. Jų nesuderinimo jis pats, rodos, nepastebėjo. Galinga srovė nešė visus liberališkesnės politikos linkui. Ji buvo perdaug stipri, kad ano metų žmonės svarstytų posmas už posmo kiekvieną Smith'o tezės dalį. Jiems užteko to, kad Smith'o raštuose buvo karštai ginama nauja, masinanti idėja.

Mes jau nekartą esame pažymėję nepaprastą Smith'o apdairumą, teikiant savuosius principus. Čia ir vėl reikia tatai pabrėžti.

Teoretiškai būdamas visiškai laisvos prekybos šalininkas, praktikoje betgi Smith'as prileidžia nemaža šios politikos aprėžimų, kuriuos jam diktuoja sveikas protas. „Tikėtis, sako jis, kad Didžioje Britanijoje kada nors bus grąžinta visiška prekybos laisvė, būtų vistiek ką laukti Okeanijos ar Utopijos įsivykdant. Tam pastoja kelią ne tik visuomenės prietarai, bet, kas dar sunkiau įveikiama, ir daugelio privačių asmenų interesai"[112]. Faktai nuneigė šį pranašavimą, kaip ir daugelį kitų.

---

nustatyti, kad krašto gyventojų skaičius ir pramonė nepakiltų aukščiau to, ką gali išlaikyti savosios žemės realinis gaminys". (W. of. N., I t. 427 p. IV. kn. II sk.). — Smith'as tad visados žvelgia iš šio gyventojų bei darbo daugėjimo požiūrio, o ne iš vartotojų požiūrio.

[111] I t. 352 p. II kn. V sk. — Žr. ir I t. 413 p. IV kn. I sk.

[112] W. of. N., t. 435 p. IV kn. II sk. gale.

19-tojo šimtmečio Anglija beveik visiškai įgyvendino absoliutinės laisvos prekybos „utopiją“.

Neturėdamas iliuzijų del ateities, Smith'as nesmerkia griežtai ir praeities. Jis pats išteisina kai kuriuos merkantilistinės politikos veiksmus: taip štai Navigacijos Aktas[113], kad ir naudingas prekybai, pasak jo, buvo vis tik „gal būt išmintingiausias iš visų Anglijos prekybos politikos įstatymų“, kadangi „tautos apsauga yra taip daug svarbesnė, negu turtas“[114]. Kitur vėl jis pateisina įvežamuosius muitus tuo atveju, kai panašių prekių gamyba krašte yra apdėta ypatingu mokesčiu: čia muitas tik išlygina normales konkurencijos sąlygas, kurias toks mokestis buvo iškreipęs. Smith'as neatmeta visiškai ir retorsinių muitų, kuriais siekiama priversti kitas kraštas savuosius muitus panaikinti[115]. Pagaliau jis pripažįsta, kad toms pramonėms, kurios nuo seniai buvo apsaugotos aukštais muitais ir kurios duoda darbo daugeliui darbininkų, laisva prekyba turi būti įvesta tik palaipsniui, tam tikrais etapais[116].

Praktinė Smith'o išvada yra tokia: vietoj daugybės muitų, kurie varžo importą ir gamybą, Anglija turėtų tenkintis įvesdama tam tikrą skaičių grynai fiskalinių muitų svetimoms visuotinai vartojamoms prekėms: vynui, alkoholiui, cukrui, tabakui, kakao ir t. t. Ši sistema, visiškai suderinama su plačia prekybos laisve, duotų iždui apsčiai pajamų ir gausiai kompensuotų nuostolius, einančius iš laisvos prekybos įvedimo[117].

Anglija paklausė šio patarimo ir šiandien jos muitų sistema paremta kaip tik tokiais pagrindais. Maža ekonomistų galėtų pasigirti tokiu visišku jų siūlymų įgyvendinimu.

---

[113] Navigacijos Aktu vadinama ištisa eilė įstatymų, kurių svarbiausieji buvo išleisti Cromwell'io. Jų tikslas buvo priversti Anglų prekybą naudotis beveik išimtinai tik Anglijos laivais, siekiant tuo būdu sukurti stiprų Anglijos laivyną ir sunaikinti Olandijos laivyno viršenybę. Tie įstatymai iš tikrųjų atrodo daug prisidėję prie milžiniško Anglijos laivyno išaugimo.

[114] W. of. N., t. 429 p. IV kn. II sk.

[115] Bet „jei atrodo negalima išgauti tokio panaikinimo“, jis atmeta represalijas, „nes tai yra netikusi metodė atlyginti blogybę, padarytą tam tikroms tautos klasėms, kita blogybe, kurią mes darome patys sau ir ne tik toms pačioms klasėms, bet beveik ir visoms kitoms“. (I t. 433 p. IV kn. II sk.).

[116] Šių įvairių atvejų nagrinėjimą randame IV kn. II skyriaus gale.

[117] Ši sistema yra išdėstyta V k. II sk. 2 dal. 5 str-sny.

4. Smith'o minties įtaka ir išplitimas. J.-B. Say.

18-tas šimtmetis iš esmės buvo suprastinimo amžius. Ekonominio pasaulio koncepcija, kurią mums patiekia A. Smith'as, tėra nuostabiai suprastintas bendrasai vaizdas. Tatai ir sudaro jos grožį. Tatai buvo kartu ir jos jėga, taip veikusi ano meto žmones. Naturalinės laisvės sistema, į kurią savaime traukė juos visos filosofinės jų pažiūros bei politinės aspiracijos, ta sistema atrodė čia taip aiškiai išvesta iš pačios žmogaus prigimties, patvirtinta tieka atitinkančių faktų, jog abejoti jos teisingumu buvo tiesiog neleistina. Dar ir šiandien mums sunku ja nesusižavėti. Jei kada ateitų laikas — nors tuo mes netikim,— kad iš Smith'o idėjų ničnieko nebeliktų, tai ir tada dar jo knyga tebebūtų svarbiausias paminklas iš svarbiausio ekonominės minties laikotarpio. Ji yra labiausiai vykęs bandymas vienu harmoningu žvilgsniu aprėpti begalinę ūkio pasaulio įvairybę.

Bet tas suprastinimas buvo drauge ir jos silpnybė. Siekdamas jo, Smith'as noroms nenoroms turėjo išleisti iš akių tūlus faktus, nederančius į jo sistemą. Jis turėjo taip pat naudotis nepilnais arba nepakankamais duomenimis. Kas beliko šiandien iš daugelio specialių teorijų, tilpusių jo knygoje, kaip štai kainų teorija, tarptautinės prekybos arba kapitalo teorija? Nėra nė vienos, kuri nebūtų buvusi pataisyta, prašokta ar ginčyta. Juo labiau trupėjo ir griuvo kertiniai pagrindų akmens, juo ir visas pastatas atrodė mažiau tvirtas. Tuo pat metu iškilo nauji požūriai, į kuriuos Smith'as nebuvo pakankamai atkreipęs dėmesio. Malonus paprastumo ir tikrumo įspūdis, kurį 19-to šimtmečio ekonomistams tiekė A. Smith'o veikalas, tolydžio nyksta ir jo vieton įsigali vis didėjančio reiškinių sudėtingumo jausmas.

Duoti A. Smitho kritika — tai reikštų iš anksto nupasakoti visa 19-to šimtmečio teorijų istorija. Ir šitai geriausiai parodo jo veikalo vertę. Didesnio pagyrimo ir būti negali. Per ištisą šimtmetį ekonominių idėjų istorija buvo tarsi suaugusi su jo veikalu. Tiek draugai, tiek priešininkai ėmė jį išėjos punktu savo tyrinėjimams. Vieniems rūpėjo jis tęsti, plėtoti, taisyti; kitiems — narsiai ir atkakliai ginčyti pagrindinės jo teorijos. Visi *tacitu consensu* sutiko, kad politinės ekonomijos mokslas prasidėjo su juo ir nėra reikalo siekti toliau atgal. Tai buvo,

kaip sako jo vertėjas į prancūzų kalbą, Garnier, „tikra revoliucija moksle“[118]. Dar ir šiandien, nors mes nebegalime laikyti „Tautų turto“ tikrai moksliniu politinės ekonomijos veikalu, kai kurios pagrindinės Smith'o mintys tebelieka neginčytinos: pinigų teorija, darbo pasidalinimo reikšmė, pirmaeilis vaidmuo spontaniškųjų ūkio reiškinių, nuolatinis savojo intereso akstinas ūkio gyvenime, laisvė, kaip racionalios ūkio politikos pagrindas — visos šios mintys atrodo mums galutini įnašai į mokslo lobyną.

Smith'o veikalo netobulumai savaime paaiškės tolesniuose skyriuose. Čia mums, baigiant jo doktrinų dėstymą, belieka tik nurodyti, kaip jos išplito pasauly.

Ūmus Smith'o minčių pasklidimas ir neabejotina jų pergalė Europoje yra vienas iš įdomiausių reiškinių idėjų istorijoje. Vienas jo amžininkas pasakė: „Smith'as įtikins dabartinę kartą ir valdys būsimąją“[119]. Istorija parodė, kad jis neklydo. Būtų tačiau perdėjimas, jei tų idėjų laimėjimą aiškintume vien tik Smith'o knygos įtaka.

„Amerikos karas ryškiau parodė senosios ekonominės politikos pragaištingumą ir labiau pagreitino jos žlugimą, nekaip Smith'o raštai“, — tesingai sako Mantoux[120]. Iš tikrųjų, Amerikos kolonijų atsiskyrimas įrodė du dalykus. Viena, kaip pavojinga yra tokia kolonialinė politika, kuri privedė prie sukilimo turtingiausią koloniją. Iš antros pusės paaiškėjo, kad protekcionizmo sistema nieko neduoda, nes Anglijos prekyba su Jungtinėmis Valstybėmis tuoj pat po nepriklausomybės karo buvo didesnė, negu kada nors anksčiau. J. B. Say 1903 m. rašė: „Anglija tik laimėjo, netekdama Šiaurės Amerikos kolonijų. Tai yra faktas ir aš negirdėjau, kad jį kas ginčytų“[121]. Prie Amerikos karo prisidėjo vėliau kitos aplinkybės. Pasibaigus Napoleono karams, Anglijos pramonininkai, įrengusieji savo įmonėse naujas mašinas, pajuto būtiną reikalą surasti naujų parduoties rinkų. Antra vertus, jie buvo įsitiknę, kad agrarinis protekcionizmas, pakeldamas javų kainą, pabrangina

---

[118] Prakalba prie jo vertimo, — 1821 m. leidimas LXIX p.

[119] J. Rae- Life of Adam Smith, 103 p. Tiesa, šios garsios frazės autorius liko nežinomas.

[120] Mantoux, La Révolution industrielle, 83 p. Halévy reiškia tą pat mintį knygoje „La Jeunesse de Bentham“, 193 p. (Paris, 1901).

[121] J.-B. Say, Traité, 1-asai leid. 240 p.

darbo kaštus. Jau vien del šių dviejų sumetimų jie turėjo siekti bendrojo muitų užtvarų sumažinimo.

Įvykiai tarytum kelte kėlė Smith'o idėjas del užsienio prekybos, bet taip pat ir del vidaus prekybos.

Prancūzų revoliucija, kurios ekonominės priemonės buvo daugiausia fiziokratų įteigtos, davė galingą paskatą visiems laisvės principams. Jos įtaka žymu visame kontinente. Net Anglijoje, kur ta įtaka buvo mažiausia, visa kas vedė į *laisser-faire*. Pitt'as norėjo panaikinti Airijoje pasenusius suvaržymus; jam pavyko tai padaryti unijos aktu 1800 m. Karalienės Elžbietos statuto nuostatai del amato mokinių, darbo laiko normavimas, darbo mokesčio nustatymas taikos teisėjų sprendimais — visa tai darosi kasdien juo labiau nepakenčiama, juo stambioji industrija plečiasi. Visi pramoninės revoliucijos istorikai aprašinėja tas kovas, kurios kyla šioje srityje tarp darbininkų ir darbdavių. Darbininkai iš paskutiniosios laikosi įsikibę senųjų įstatymų, tikėdamies iš jų apsaugos nuo perdaug staigių pakitimų. Darbdaviai nebesikenčia varžomi, ar tai del darbininkų samdymo ar del vidinės įmonių tvarkos. Jie nori naudoti savo mašinas juo galint ilgesnį laiką ir mokėti darbo mokestį, koks jiems tinka. Nuo jų pakartotinių smūgių pamažu sutrupa senasis statutas. Parlamentas panaikina vieną po kito jo nuostatus. 1814 m. paskutinės jo žymės išnyko ant visados.

Smithas nebuvo numatęs šių aplinkybių. Rašydamas jis anaiptol neturėjo omeny įsiteikti „pirkliams bei fabrikantams". Priešingai, jis be paliovos kėlė aikštėn jų palinkimą į monopolį. Ir štai pati dalykų eiga paverčia pramonininkus bei pirklius geriausiais jo sąjungininkais. Ne kas kita, kaip tik jo knyga patiekia jiems argumentų, jo autoritetu jie remiasi.

Pagaliau, tas autoritetas nuolatos auga. Vos tik pasirodžius *„Wealth of Nations"*, tokie vyrai, kaip Hume arba istorikas Gibbon'as, reiškė savo pasigėrėjimą šia nauja knyga. Kitais metais ministeris pirmininkas lordas North'as pasekė Smith'o mintimi, įvesdamas naujus mokesčius, kurių jis buvo reikalingas: mokesčius gyvenamiems namams ir salyklai. — Smith'ui buvo lemta atversti dar garsesnis žmogus — Pitt'as. Tuo metu, kai išėjo *„Wealth of Nations"*, Pitt'as buvo dar tik studentas ir visados vadino save Smith'o mokiniu. Vos tapęs

ministeriu, jis stengėsi įgyvendinti Smith'o idėjas. Jis pasirašė pirmąją liberalinę prekybos sutartį su Prancūzija — Edeno sutartį iš 1786 m.[122]. Atvykus Smith'ui į Londoną 1787 m., Pitt'as nekartą jį buvo sutikęs ir tarėsi su juo del savo finansinių planų. Pasakojama net, kad Smith'as po vieno tokio pasikalbėjimo pasakęs: „Koks nepaprastas žmogus tas Pitt'as! Jis geriau supranta mano idėjas, negu aš pats".

Tuo tarpu kai Smith'as patraukė į savo pusę žymiausius to meto žmones, jo knyga pamažu skverbėsi ir į plačią visuomenę. Po pirmojo leidimo autoriui dar tebėsant gyvam, išėjo keturi nauji leidimai[123]. Tik trečiame leidime iš 1784 m., palyginti su pirmuoju yra žymių pakeitimų ir pataisymų. Nuo Smith'o mirties (1790) ligi šimtmečio pabaigos išėjo trys nauji leidimai[124].

Tuo pat metu jo veikalas su lygiu pasisekimu plito Europoje. Prancūzijoje Smith'as jau buvo žinomas savo *„Theory of Moral Sentiments"*. Apie jo *„Wealth of Nations"* pirmą kartą mini „Journal des Savants" iš 1777 m., kur recenzentas, keliose eilutėse pagyręs veikalo gerąsias puses, pareiškia tokią štai savotišką nuomonę: „kai kurie mūsų literatai, skaičiusieji tą knygą, nusprendė, kad ji nėra verstina į mūsų kalbą. Tarp kit ko jie sako, kad nė vienas privatus asmuo nepanorės imtis spausdinimo kaštų, nežinodamas kaip ta knyga eis, o knygininkai juo labiau to nesiims. Tačiau jie sutinka, kad toje knygoje yra daug įdomių nuomonių ir dar daugiau naudingų pamokymų, kurie gali praversti net ir valstybės vyrams". — Nepaisant tokios „literatų" nuomonės, gausingi vertimai ėjo vienas po kito, tiek Prancūzijoje, tiek kituose Europos kraštuose. Prancūzijoje beveik tik per dvidešimt metų, nuo 1779 ligi 1802, Smith'ą vertė keturi žmonės. Iš to jau matyt, koks didelis buvo susiinteresavimas jo knyga[125].

---

[122] Pavadintą taip pagal vardą svarbiausio derybų narių iš Anglų pusės — lordo Eden'o.

[123] 1778, 1784, 1786 ir 1789 m.

[124] 1791, 1793 ir 1796 m.

[125] 1796 m. Vokietijoje prof. Kraus rašė, kad, išskyrus Naująjį Testamentą, jokiai knygai nėra lemta padaryti tokios palaimingos įtakos, kaip Smith'o veikalui, kai tik jis bus geriau žinomas. (J. Rae, 360 p.) 19-jo šimtmečio pradžioje jo įtaka iš tikrųjų yra vyraujanti. Visi Prūsijos valstybės vyrai, kurie drauge su Stein'u ruošia ir vykdo gilias reformas, sukūrusias moderninę Prūsiją, yra persiėmę Smith'o mintimis, — ir Prūsijos muitų tarifas iš 1821 m. yra pirmasai europinis tarifas, kur tos mintys

Maža rasime veikalų, kurie būtų turėję tokį pilną, tokį visuotinį pasisekimą. Ir vis tik Smith'o idėjos, jo garsintojų manymu, dar negana greitai plito. Tuo jie kaltino knygos sistemos ydas. Šis priekaištas buvo daromas „Welth of Nations" iš pat pradžių. Vidinis vieningumas neabejotinai yra, bet Smith'as nepasirūpino duoti jam ir išorinės sistematingos formos. Tas vieningumas labai nelengva surasti.

Smith'as, gal būt, leido sau rašyti savo knygą laisvai, tiesiog kaip kalbą, *a discours,* kaip jis sako, ir kartais čia tarytum klausai paprasto pašnekėsio. Bendrosios formulės, kurios suglaudžia jo mintį, dažnai išsikiša skyriaus vidury ar gale, tarytum jos tik tuo momentu būtų atėjusios jam į galvą, netikėtai atsiskleidusios, kaip išvada iš visa to, kas ankščiau pasakyti. Antra vertus, tokie klausimai, kaip štai pinigų, yra išdraikyti po visą knygą, svarstomi daugely vietų. H u m e jau 1776 balandžio 1 d. pareiškė Smith'i abejojimų del jo knygos populiariškumo „kadangi jos skaitymas reikalauja labai įtempto dėmesio". S a r t o r i u s 1794 m. aiškina lėtą Smith'o idėjų pažangą Vokietijoj tuo, kad jo knyga labai sunki skaityti. Germain G a r n i e r, versdamas Smith'o veikalą į prancūzų kalbą, pradžioje pridėjo metodišką planą, kad palengvintų skaitytojams susivaikyti. Visi sutartinai tvirtino, kad tai yra didelis veikalas, bet blogai sistematizuotas, sunkiai įkandamas, vietomis neaiškus ir painus. S a y išreiškė bendrai visų skaitytojų nuomonę, sakydamas, kad tai yra „didžiulis chaosas teisingų minčių, perpintas pozityviomis žiniomis"[126].

*

* *

Kad Smith'o idėjos visiškai įsigalėtų, reikėjo (bent jau kontinente) vertėjo, kuris sugebėtų jas suimti „į vieną metodiškai sutvarkytą doktriną"[127], išleidžiant visus nereikalingus nutolimus. Tą uždavinį pasiėmė J.-B. S a y. Tarp kitų jo nuopelnų (nes jų yra ir daugiau) jam reikia priskirti tas, kad jis išpo-

---

buvo visai sąmoningai pritaikytos. (Plg. R o s c h e r, Geschichte der Nationalökonomik in Deutschland).

[126] Prakalba prie „Traité d'économie politique" 1-sai leid. VI pusl. (Šis sakinys išnyko 6-tam leidime).

[127] J.-B. S a y, Traité, 1-sai leid., prakalba, XXXIII pusl.

puliarizavo didį skotų rašytoją, paskelbė jo idėjas kontinente, duodamas joms, galima sakyt, klasikinę formą. Gana nuostabus dalykas: kaip tik prancūzui buvo lemta diskredituoti pirmoji prancūzų ekonomistų mokykla ir palengvinti anglų politinei ekonomijai greičiau išsiplėsti.

J.-B. Say[128] 1789 m. turėjo 23 metus. Jis buvo sekretorius Clavieres'o tuo metu vienos draudimo bendrovės direktoriaus, o vėliau 1792 m. tapusio finansų ministeriu. Jis rado pas jį vieną Smith'o veikalo ekzempliorių, kurį Clavieres dažnai studijuodavo. Say perskaitė kelis puslapius ir tuojau parsisiųsdino „Wealth of Nations"[129]. Knyga padarė jam gilaus įspūdžio. „Skaitydamas šį veikalą gauni suprasti, kad ligi Smith'o nebūta politinės ekonomijos", — rašo jis. Po keturiolikos metų, 1803 m., pasirodė Say'o „Traité d'Economie Politique". Knyga veikiai turėjo didelį pasisekimą ir netrukus būtų išėjęs antras leidimas, jei pirmasai Konsulas nebūtų uždraudęs. Mat, Say drįso nepritarti Napoleono finansiniams planams, ir šis ne tik neleido jo knygos spausdinti, bet dar autorių pašalino iš Tribunato. Say palaukė su spausdinimu ligi 1814 m. Nuo to laiko leidimai eina greitai vienas po kito: 1817, 1819, 1826 m. Veikalas buvo išverstas į daugelį kalbų. Say autoritetas nuolat didėja, jo vardas išgarsėja visoj Europoj ir per jį Smith'o mintis, — persijota, logiškai sutvarkyta, suvesta į kelis bendruosius principus, iš kurių savaime eina išvados, — pamažu užkariauja visos šviesuomenės opiniją.

Būtumėm tačiau neteisingi J.-B. Say'ui, jei jį laikytume

---

[128] Gimęs Lyone 1767 m. sausio m. 5 d. Po kelionės į Angliją, jis įstoja vienon apdraudimo bendrovėn, dalyvauja savanoriu 1792 m. karo žygy, paskum, nuo 1794 ligi 1799 m., redaguoja žurnalą: „Décade philosophique, littéraire et politique, par une société de républicains". 1799 m. paskirtas Tribunato nariu. Pasirodžius jo „Traité", pirmasai konsulas, negalėdamas prilenkti jo, kad jis antrame leidime palaikytų Napoleono finansinius planus, pašalino jį iš Tribunato ir pasiūlė kaip kompensaciją „jungtinių mokesčių" („droits réunis") direktoriaus vietą. Say, nepritardamas naujam režimui, atsisakė ir įsteigė verpyklą Auchy-les-Hesdins (Pas-de-Calais departamente). 1813 m. jis realizavo savo kapitalą, grįžo Paryžiun ir 1814 m. išleido 2-jį savo „Traité" leidimą. 1816 m. Say atidarė politinės ekonomijos paskaitas Athénée, bene pirmąsias Prancūzijoj; paskum 1817 m. išleido savo „Catechisme d'économie politique". 1819 m. restauracinė valdžia įsteigė industrinės ekonomijos katedrą (žodis „politinė" ekonomija atrodė perbaisus), pagaliau, 1830 m. jis buvo paskirtas politinės ekonomijos profesorium į Collège de France. Jis mirė 1832 m., išleidęs nuo 1782 ligi 1829 m. savo „Cours complet d'économie politique" 6 tomuose.

[129] Žr. laišką į Louis Say, iš 1827 m., Oeuvres diverses, 545 p.

vien tik Smith'o vulgarizatorium. Tiesa, jis pats su drąsiu kuklumu visur atvirai sakosi, kiek jis skolingas savo mokytojui. Jo vardą jis nuolat mini. Bet jis nesitenkina vien jo minčių kartojimu. Jis savo ruoštų permąsto jas, persijoja ir išplėtoja, tiksliau formuluodamas. Tarp daugelio įvairių kelių, kuriais bando eiti Smith'as, dažnai nesiryždamas vieno kurio pasirinkti, prancūzų ekonomistas moka išvengti aklinųjų, jis pasirenka tą kelią, kuris veda į tikslą ir pasirinkęs nubrėžia jį taip aiškiai, kad jo sekėjai nebegalės jau paklysti. Tuo būdu jis tarytum perkošia Smith'o mintis ir drauge nudažo jas savotiška spalva, kurį ilgą laiką duos prancūzų politinei ekonomijai ypatingą pobūdį, palyginti su anglų politine ekonomija, kuriai tuo pat metu M a l t h u s ir R i c a r d o nurodo naują linkmę. S a y'o veikale mums ne tiek įdomu tas, ką jis paskolino iš Smith'o, kiek jo paties įnašai. Pabandykime juos apibrėžti.

1. Visų pirma Say padėjo galutinai nusikratyti fiziokratų idėjomis. Tai iš tikrųjų buvo reikalinga. Prancūzijoje vadinamieji „sektantai" dar turėjo daug šalininkų. Net pats Smith'o vertėjas, Germain G a r n i e r, laikė fiziokratus teoretiškai nenuginčijamais. Jo manymu, Smitho teorija buvo pranašesnė tik praktikos atžvilgiu. „Galima atmesti ekonomistų teoriją, kaip mažiau naudingą, — sakė jis, — bet ne kaip klaidingą"[130]. Pats Smith'as, kaip žinome, nebuvo dar visiškai nusikratęs jų įtaka. Jis dar prileido specifinį žemės produktingumą, kadangi čia veikianti gamta. Jis laikė neproduktingu gydytojo teisėjo, advokato ar artisto darbą. Say nukerta tuos paskutinius ryšius. Ne tik žemės ūkyje, o v i s u r gamta yra „priversta bendradarbiauti su žmogumi"[131]. Jis siūlo vadinti „žemės fondu" nuo šiol „kiekvieną pagelbą, kurios tauta gauna tiesiog iš gamtos jėgų, kaip štai vėjo ar vandens jėga"[132]. Kai del gydytojų, advokatų, artistų ir t. t., kaip begalima neigti, jog jie prisideda prie gamybos? Jau Germain Garnier buvo protestavęs prieš jų išskyrimą. Žinoma, jų veikiniai yra n e m a t e r i a l i n i a i p r o d u k t a i; bet vis delto tai yra produktai, turį, kaip ir kiti, mainomąją vertę ir paeiną iš bendradarbiavimo tarp

---

[130] G a r n i e r prancūz. Smitho vertimas, 1902, V t. 283 p.
[131] T r a i t é, 1803 m. leid. 39 p.
[132] T e n p a t, 31 p.

„industrijos“[133] ir kapitalo. Jie teikia visiškai panašaus malonumo ir naudos, kaip ir materialiniai daiktai, pavyzdžiui, gyvenamieji namai, sodai, sidabro indai ir kt. Šiuo atžvilgiu Say'o doktrina iš pradžios susidūrė su pasipriešinimu, nes anglų ekonomistams sunku buvo laikyti ūkio gėrybe, taigi ir produktu, paprastą patarnavimą, kurs, nebūdamas patvarus, negalėjo ir prisidėti prie kapitalo. Bet gana greit Say palenkė į savo pusę daugumą tų rašytojų[134]. — Pagaliau, jis (paskui Condillac'ą) surado sprendžiamąjį argumentą prieš fiziokratus, būtent, kad „produkuoti“ tai nereiškia kurti materialinius daiktus. (Ar žmogus gali aplamai ką nors sukurti? Juk jis visur ir visados tiek ir tedaro, ką transformuoja medžiagą!). Produkuoti tai paprasčiausiai reiškia kurti naudingybes (utilités), didinti tuos daiktų savumus, kurie atitinka mūsų reikmenis, tenkina mūsų norus. Todel produktingi yra visi darbai, kurie padeda siekti šio rezultato, tiek pramonė bei prekyba, kaip ir žemės ūkis[135]. Tuo būdu fiziokratų skirstymas į produktingus ir neproduktingus darbus savaime išnyksta; čia Say pribaigia griauti tą fiziokratų tvirtinimą, kurio Smith'as, stovėdamas per arti savo priešininkų, nemokėjo dar griežtai atremti.

2. Ir dar vienu atžvilgiu Say tęsia Smith'o mintį, siekdamas toliau už jį. Čia einasi pačia pažiūra į politinę ekonomiją ir į jos vaidmenį.

Nuo fiziokratų ligi Smith'o, kaip matėme, „naturalinės tvarkos“ sąvoka gerokai pasikeitė. Fifiokratams tai yra įvykdytina santvarka, ir ekonomijos mokslas iš esmės tebėra normatyvus. Adomui Smith'ui ta santvarka jau dabar yra įsivykdanti. Jo nuomone, egzistuoja savivyksmė eko-

---

[133] Ten pat, 1803 m. leid. I k. XLIII sk. „Industrija“ Say vadina visų rūšių darbą. CJ. 6 leid. 60 p.

[134] Malthus atrodo dar buvęs priešingas „nematerialinių produktų“ teorijai, bet Lauderdale, Tooke, Mac Culloch, Senior priima ją, ir ji jau, rodos„ galutinai bus laimėjusi, bet štai Stuart Mill vėl aprėžia sąvoką „produktingas“ tik materialiniais produktais. Del Tooke žiūr. jo laiškus į J.-B. Say pastarojo „Oeuvres diverses“.

[135] Traité, I kn. II sk. Ar ne keistas dalykas, kad Say pats nesugebėjo tikrai pritaikyti šios minties prekybai? Jis laiko prekybą produktinga, kadangi ji sukurianti mainomąsias vertybes ir vis delto kritikuoja Condillac'ą, kurs čia kaip tik įrodinėja, kad jau pats faktas perėjimo daikto iš rankų į rankas padaugina gėrybes, padidindamas daiktų naudingumą. Mat, Say amžinai painioja naudingumą ir mainomąją vertybę ir delto daro kartais didelių klaidų.

nominė santvarka, kuri, kaip vitalinė organizmo jėga, nugali visas dirbtines kliūtis, valdžios statomas. Praktinis ekonomijos mokslas turi tik pažinti tą spontaniškąją santvarką, kad galėtų tiekti patarimų valstybės vyrams. Say'o manymu, tai dar perdidelė nuolaida praktikos reikalams. Politinė ekonomija yra vien tik mokslas apie spontaniškąją ekonominę santvarką, arba, kaip ji sako, vartodamas nežinomąjį Smith'ui žodį — „apie dėsnius, kurie valdo gėrybes“[136]. Ji tėra, kaip nusako jo veikalo antraštė, vien „paprastas išdėstymas to būdo, kuriuo gėrybės pagaminamos, paskirstomos ir suvartojamos“. Ji reikia atskirti nuo politikos, su kuria perdaug dažnai ji buvo pinama, o taip pat ir nuo statistikos, kuri tėra paprastas atskirų faktų aprašymas, bet ne principų koordinuojamasis mokslas.

Taip tad pas Say politinė ekonomija tampa grynai teoretinis ir deskriptyvinis mokslas. Ekonomisto, kaip ir gamtos mokslininko, uždavinys nėra patarinėti, o tik stebėti, analizuoti, aprašinėti. Jis turi likti „beaistriškas žiūrovas“, rašo Say Malthus'ui 1820 m. „Mes teprivalome visuomenei pasakyti, kaip ir delko toks štai faktas yra kito fakto padarinys. Ar visuomenei tas padarinys geistinas ar grasus, tai jau ne mūsų reikalas. Jinai dabar žino, kas darytina, ir to pakanka, jokie pamokymai čia netinka“[137].

Tuo būdu Say nutraukia čia seną tradiciją, kuri, — pradedant kanonistais bei kameralistais, per merkantilistus ir ligi fiziokratų, — iš politinės ekonomijos darė visų pirma praktikos mokslą, vadovą valstybės vyrams ir administratoriams. Smith'as žvelgė į ekonominius reiškinius jau gamtininko akimis, bet dar tokio gamtininko, kurs visų pirma lieka medikas. Say nori būti tik gamtininkas. Medicina jam nerūpi. Taip jis mano pritaikyti tikrai moksliška metodę. Pagaliau, naująjį mokslą jis lygina daugiau su fizika, negu su gamtos istorija. Šiuo atžvilgiu jis vėlgi skiriasi nuo Smith'o, kuriam socialinis organizmas iš esmės yra gyvoji būtybė. Kad ir nevartodamas dar „socialinės fizikos“ termino, Say nuolat užmena šią mintį dažnais savo palyginimais su Newton'o fizika. Politinės ekonomijos principai, kaip ir fizikos dėsniai, „nėra žmonių pa-

---

[136] Traité, 6 leid. 6 p.
[137] Oeuvres diverses, 466 p. (Susirašinėjimas su Malthus'u).

daras... Jie eina iš daiktų prigimties, juos galima tik atrasti, bet ne nustatyti; jie valdo įstatymų leidėjus ir kunigaikščius, ir niekas be bausmės negali jiems nusižengti“[138]. Kaip gravitacijos dėsnis, jie galioja nepareinamai nuo politinių ribų: „valstybių administracijos sienos, kurios politikai reiškia viską, ekonomijai tėra atsitiktinumai“[139]. Tuo būdu jis konstruoja politinę ekonomiją sulig pavyzdžiu tiksliojo (ekzaktinio) mokslo, kurio dėsniai yra visuotini. Kaip ir fizikai, čia svarbu ne tiek rankioti atskiri faktai, kiek formuluoti nedaugelis bendrųjų principų, iš kurių paskum galima išvesti, atsižvelgiant į aplinkybes, ilgesnė ar trumpesnė išvadų grandinė.

Beaistriškumas[140], visuotinybių ieškojimas, nepasitikėjimas atskirų faktų duomenimis — vis tai yra tikro mokslininko ypatumai, bet tokie ypatumai, kurie žmonėse ne tiek plataus proto, kaip J.-B. Say, lengvai gali iškrypti, virsti ydomis ir tada vadintis — abejingumu, dogmatizmu, faktų nepaisymu. Argi ne šitai ir įvyko? Ar Say neįsuko politinės ekonomijos kaip tik į tokį kelią, kur ji veikiai susiduria su gana teisingu Sismondi'o, List'o ir krikščionių socialininkų pasipriešinimu? Griežtai atskirdamas politiką nuo ekonomijos, pašalindamas iš mokslo visus tuos praktinius klausimus, kurie dar rūpėjo Smith'ui, jis davė mokslui berods daugiau harmonijos, bet drauge ir tam tikro šaltumo, kurs pas jo mažiau gabius sekėjus virsta labai panašūs į nuobodumą ir banališkumą. Teisingai ar neteisingai, bet kaltė už tai buvo metama Say'ui.

3. Mes tik ką matėme, kokios įtakos turėjo gamtos mokslų pažanga tai Say'o koncepcijai, kurią jis susidarė apie ekonomikos mokslą. Nemažiau paveikė šį prancūzų mokslininką ir ekonominio gyvenimo pažanga. Tarp 1776 m., kada pasirodė *„Wealth of Nations“* ir 1803 m., kada išėjo *„Traité“*, vyko

---

138 Traité, Discours préliminaire, 1 leid. IX p. ir 6 leid. 13 p.
139 Traité, 1 leid. I t. 404 p.
140 Vis delto nereikia perdėti, nereikia manyti, kad Say buvo visiškai abejingas vargui ir skurdui. Pavyzdžiui, jis konstatuoja, jog „daugelio šeimų, tiek miestuose, tiek kaime, visas gyvenimas yra vienas skurdas“, — ir kad taupymas „paprastai daromas ne iš nereikalingos konsumcijos, kaip to reikalautų politika ir žmoniškumas, o iš tikrųjų reikmenų; del šito reikia smerkti daugelio vyriausybių ekonominę politiką.“

industrinė revoliucija. Tai yra įžymus faktas idėjų istorijai.

Kai Say lankėsi Anglijoj, vos kiek prieš 1789 m., jis jau rado ten mašinizmą šuoliais besiplečiant. Prancūzijoje tuo metu stambioji industrija buvo dar tik užuomazgoj; prie imperijos ji ūmai tarpsta, o nuo 1815 m. jos plėtra eina milžiniškais žingsiais. Chaptal savo knygoje „De l'industrie française“ skaičiuoja 1819 m. 220 verpyklų su 922.200 špulių, perdirbančių kasmet daugiau kaip 13 milijonų kilogramų medvilnės žaliavos. Tai dar tik ketvirta dalis Anglų produkcijos, — bet po 20 metų tekstilinė pramonė išaugo keturis kart tiek. Kitos pramonės seka ją tokiu pat tempu. Visi junta, jog čia yra ateitis, neribota ateitis, žadanti, rodos, visiems darbo, turto ir gerovės. Jaunosios kartos yra tarsi apsvaigusios tuo pramonėjimo tempu ir šis svaigulys ryškiausiai atsispindi Saint-Simon'o moksle.

Say irgi neišvengė jo. Tuo tarpu kai Smith'ui dar visų labiausiai rūpi žemės ūkis, pas Say jau pramonė siekia vaidinti pirmąjį vaidmenį. Nuo tol per ilgus metus pramoninės problemos dominuoja politinėje ekonomijoje. Pirmosios oficialinės paskaitos, kurias pats Say skaitė „Conservatoire des arts et métiers“, vadinasi industrinės ekonomijos paskaitos.

Eilėje verslų, naudingų tautai, Smith'as pirmą vietą skyrė žemės ūkiui. Say palieka tą eilę, bet tame pačiame laipsny, kaip žemės ūkis, jis stato taip pat „kapitalus, paverčiamus tam, kad išnaudotų produktyvines gamtos jėgos... Įmantri mašina produkuoja daugiau, negu tik procentus to, ką ji kaštavo, arba ji leidžia visuomenei naudotis kainų sumažėjimu, kurį įgalina mašinos darbas“.[141] Šio sakinio dar nėra 1803 m. leidime. Jis atsiranda tik antrajame. Tuo laiko tarpu Say vedė savo verpyklą Auchy-les-Hesdins ir pasinaudojo savo patyrimais. Šis mašinų klausimas, kurį Smith'as vos paliečia trumpu posakiu, Say'o knygoje užima kas kart vis didesnę vietą sekančiuose vienas po kito leidimuose. Mechaninių išradimų pritaikymas, galvotrūkčiais besiveržiąs tuo metu tiek Prancūzijoje, kaip ir Anglijoje, dažnai iššaukia darbininkų

---

[141] Traité, 6 leid. 403 p.

riaušes. Delto Say kiek tik įmanydamas išrodinėja mašinizmo gerumus. Iš pradžios jis dar prileido, kad valdžia, rūpindamos sušvelninti laikinuosius mašinų įvedimo blogumus, galėtų „pat pradžioje apriboti naujos mašinos vartojimą, leisti ją vartoti tik tam tikrose aplinkybėse, kur darbininkų yra mažiau arba kur kitos pramonės šakos paima darbininkus".[142] Bet nuo penktojo leidimo jo nuomonė pasikeičia, jis atranda, kad toks apribojimas reikštų „išradėjo nuosavybės teisių laužymą"[143] ir prileidžia tik viešuosius darbus, kurie duotų užsiėmimo mašinų išstumtiems darbininkams.

Tų pačių aplinkybių įtaka tenka aiškinti ir tai, kad Say skiria pirmaujamą vietą verslamoninkui, tam ekonominiam asmeniui, kurio Smith'as dar nepasirūpino apibrėžti, bet kurs nuo šiol neišnyks iš ekonominės teorijos. Ir tikrai, 19-to šimtmečio pradžioje svarbiausias ekonominio progreso variklis buvo juk tas darbštus, aktingas, mokslus žmogus, sumanus išradėjas, pažangus ūkininkas arba ryžtus verteiva, kurio tipas dauginasi visuose kraštuose drauge su mokslo išradimais ir rinkų išsiplėtimu. Tai jis, — daugiau negu kapitalistas tikrąja prasme, daugiau negu žemės savininkas arba darbininkas, „beveik visados pasyvus", — vadovauja gamybai ir rikiuoja gėrybių paskirstymą. „Kas žymiausios įtakos daro gėrybių paskirstymui sako Say, — tai pramonės verslamoninko sugebėjimas. Toje pačioje pramonės šakoje vienas verslamoninkas, būdamas išmaningas, veiklus, tvarkingas, žinodamas savo dalyką, prasigyvena, tuo tarpu kai kitas, neturėdamas šių ypatumų, arba sutikdamas per daug nepalankias aplinkybes, — nusigyvena".[144] Čia ir vėl, argi ne verpyklos savininkas iš Auchy-les-Hesdins kalba? Tuo lengva įsitikinti, lyginant pirmuosius du jo knygos leidimus, 1803 ir 1814 m.; čia matyt, kaip nuo vieno leidimo ligi kito ši pažiūra ryškėja, plečias ir stiprėja.

Šio labai teisingo nujautimo dėka turime Say'o išdėstytą gėrybių paskirstymo mechanizmo koncepciją, tapusią klasikine. Verslamoninkas čia yra viso paskirstymo ašis. Šią

---

142 Traité, 1 leid. I t. 48 p.
143 Traité, 5 leid. I t. 67 p.
144 Kritinė apžvalga Mac Culloch'o kalbos (1825), „Oeuvres" diverses", 274—275 psl.

pažiūrą galima taip suglausti. Žmogus, kapitalas ir žemė sudaro tai, ką Say vadina produktyviniais patarnavimais (services productives). Šie patarnavimai tiekiami rinkoje ir mainomi už darbo mokestį, procentus ir žemės rentą. Jų paklausovai yra pramoniniai verslamoninkai (pirkliai, žemės ūkininkai ir fabrikantai) kurie kombinuoja juos taip, kad patenkintų tam tikrų gaminių paklausus iš vartotojų pusės. „Pramonės verslamoninkai tėra, taip sakant, tarpininkai, kurie ieško produktyvinių patarnavimų, reikalingų tam tikriems gaminiams, atitinkamai jų gaminių paklausams.“ Tuo būdu susidaro produktyvinių patarnavimų paklausai, kurie yra „vienas tų patarnavimų vertės pagrindas“. „Iš antros pusės, gamybos veiksniai, žmonės ir daiktai, kapitalai ir darbštūs asmens, siūlosi daugiau ar mažiau del įvairių motyvų... ir tuo būdu sudaro antrą pagrindą vertės, kuri nusistato už tuos patarnavimus.“[145] Taip tad pasiūlų ir paklausų dėsnis reguliuoja patarnavimų kainas, tai yra, žemės rentos, procentų ir darbo mokesčio dydį, lygiai kaip jis reguliuoja produktų kainas. Verslamoninko dėka produktų vertė pasiskirsto „tarp įvairių produktyvinių patarnavimų“ ir įvairūs patarnavimai pasiskirsto sulig reikalu tarp tam tikrų pramonių. Pasiskirstymo teorija čia harmoningai priderinta mainų ir gamybos teorijai.

Ši tokia paprasta gėrybių pasiskirstymo schema reiškė tikrą pažangą. Visų pirma, ji yra daug tikslesnė už fiziokratų schemą, kur materialinių produktų mainai vyko tarp atskirų klasių, o ne tarp individų. Iš antros pusės, ji leidžia atskirti kapitalisto atlyginimą nuo verslamoninko pelno — dvi pajamų rūšys, kurių A. Smith'as dar neskiria. Tariamai del to, kad verslamoninkas esąs dažniausiai ir kapitalistas, Smith'as, o paskui jį beveik ir visi anglų autoriai, suplaka juodu į vieną ir tuo pat žodžiu „profit“ (pelnas) vadina bendrą jo atlyginimą, neskirdami čia aiškiai kapitalo procentų nuo verslamoninko pelno tikraja prasme. Labai apgailėtina painiava, nuo kurios paskum dar ilgai negalės atsikratyti ekonominė teorija Anglijoje. Pagaliau, Say'o teorija turėjo dar vieną gerą pusę: ji patiekė vėlesniems prancūzų ekonomistams aiškią gėrybių pasiskirstymo schemą, kurios trūko pas Smith'ą, ir patiekė

[145] Traité 6 leid., 349 p.

kaip tik tuo metu, kada R i c a r d o savo ruožtu stengėsi užkišti šią spragą savo naująja paskirstymo teorija, pagal kurią žemės renta savo esme ir savo dėsniais yra priešinga kitoms pajamoms, o darbo mokestis ir pelnas yra atvirkščiam santyky: vienas negali didėti, kad kitas nemažėtų. Masinanti, bet klaidinga teorija, kuri įtraukė anglų politinę ekonomiją į nepabaigiamas diskusijas ir galų gale turėjo būti atmesta. Say, įrodydamas, jog darbo mokestis ir pelnas kartu pareina nuo produktų paklausų ir aiškindamas žemės rentą tomis pat bendromis priežastimis (pasiūlų ir paklausų, kurios nulemia ir kitų produktyvinių patarnavimų kainą, padėjo prancūzų politinei ekonomijai išvengti tų klaidžiojimų. Say'o teorija davė paskum ir W a l r a s'ui pagrindinius bruožus puikios jo patarnavimų bei kainų ekonominės lygsvaros koncepcijos. Štai dėlko Say (o paskui jį ir dauguma prancūzų ekonomistų) nenorėjo pripažinti žemės rentai tos išimtinės svarbos, kurią jai skyrė anglų ekonomistai. Ir atvirkščiai, del tos pat priežasties jis niekad nepasidavė tai nuomonei, kuri tiesiog neigia žemės rentą, laikydama ją vien pajamomis iš įdėto žemėn kapitalo. Jis netgi iš anksto atrėmė šią klaidingą nuomonę, kurią vėliau mėgins palaikyti C a r r e y ir B a s t i a t'as.[146]

4. Ligi šiol Say ypačiai pasirodė mums žymus savo gabumu logiškai koordinuoti savo mintis. Bet ar jis neįturtino ekonomikos mokslo jokia visai nauja tiesa?

Ilgai laikyta, itin svarbiu atradimu jo p a r d u o t i e s r i n k ų t e o r i j a: „produktai perka produktus". Tai iš tikrųjų vykusi formulė, bet tai nėra jokia gili tiesa. Ji išreiškia tą fiziokratų ir Smith'o mintį, jog pinigas tėra tarpininkas, jis įsigyjamas tik tam, kad vėl tuojau būtų išleistas, išmainant į naujus produktus. „Mainams pasibaigus, pasirodo, jog už produktus sumokėta produktais".[147] Tuo būdu prekės sudaro vienos kitoms p a r d u o t i e s r i n k a s, ir kiekvienas kraštas, kurs daugiau gamina, yra suinteresuotas, kad kiti kraš-

---

[146] Žemės nuoma, sako jis, neabejotinai yra iš dalies procentai už įdėtąjį žemėn kapitalą, „nes maža tėra nejudomųjų turtų, kurie neduotų pelno iš padarytųjų juose pagerinimų; bet visa jos vertė paeitų iš ten tik tuo atveju, jei žemė, kurioje nepadaryta jokių melioracijų, bet kuri vis dėlto veda vaisių, galėtų būti nuomuojama be jokio atlyginimo; tačiau šis atvejis civilizuotose bendruomenėse visai nepasitaiko". Kritinė Mac Culloch'o prakalbos apžvalga (1825), išsp. „Oeuvres diverses", 277 p.

[147] „Traité", 1-sis leid., 154 p.

tai bent tiek pat gamintų. Say jau numato tautų brolybę, išeinančią iš šio principo. „Parduoties kelių teorija... pakeis pasaulio politiką“ sako jis[148]. Jis tariasi galįs paremti ja visą laisvos prekybos politika. Bet čia jo perdaug tikėtasi iš tos formulės, kuri buvo tiek bendra ir savaime suprantama, kad beveik nepritaikoma. Įdomesnis dalykas, kaip jis savo parduoties rinkų teoriją pritaiko perprodukcijos krizėms, nes čia geriausiai paaiškėja tikrieji Say'o siekimai. Jau Garnier spėjo esant galimą visuotinį rinkų užsikimšimą. Juo dažniau kartojasi krizės, juo daugiau įmonių yra tuo susirūpinę. Visai nelogiška! — atsako Say. Bendri gaminių pasiūlai turi būti lygūs bendriems gaminių paklausams, nes šie yra ne kas kita, kaip bendrasai pagamintųjų produktų kiekis. Delto visuotinis rinkų užsikimšimas yra nesąmonė.[149] Juk tai paprasčiausiai reikštų bendrąjį gėrybių perteklių, o „gėrybės yra toks daiktas, kurio negali būti perdaug tautai, kaip ir atskiram asmeniui“.[150] Kas yra galima, tai tik blogas gamybos priemonių vedimas ir delto perteklius to ar kito produkto, kitaip tariant, dalinis užsikimšimas.[151] Say mintis čia yra ta, kad niekuomet nereikia bijoti pagamint perdaug visų prekių drauge, bet labai gali būti pagaminta perdaug tos ar kitos atskiros prekės.

Šią teisingą mintį Say dažnai išreiškia paradoksalinėmis formulėmis. Skaitant ypačiai kai kuriuos jo 2-ojo leidimo posakius[152], galima pamanyti, kad jis visiškai neigęs krizes.

---

[148] „Kaip šilumos teorija, svirties teorija, nuolankios plotmės teorija padarė žmogų gamtos valdovu, taip mainų ir parduoties kelių teorija pakeis visą pasaulio politiką“ („Traité“, 6 leid., 51 p.).

[149] „Traité“, 1 leid., II t., 175 p.

[150] Ten pat, 179 p.

[151] Ten pat, 178 p.

[152] „Viena produkcijos rūšis retai pralenktų kitas ir produktai retai nusmuktų, jei viskas būtų visados paliekama visiškai jų laisvei“. (6 leid., 143 p.). Per daug reikšmės buvo dedama šiam jo sakiniui: „Kai kurių produktų yra perteklius del to, kad kitų stokoja“; čia jis, rodos, neigtų net ir dalinės perprodukcijos galimumą. Bet šį sakinį pataiso pastaba, kurią jis pats įdėjo sekamo puslapio išnašoje, kad būtų išvengta nesusipratimų: „Šiame skyriuje nenorėta pasakyti, esą tam tikros prekės negali būti pagaminta perdaug, palyginti su reikmenimis, o tik tiek, kad vienos prekės gamyba palengvina ir kitos prekės parduotį“. Ir jis tikriausiai buvo pats sau neištikimas, kai savo laiškuose Malthus'ui, gindamas savo pažiūrą, griebiasi netikusio žodžių žaismo ir tvirtina, jog gaminti tai reiškia „gaminti reikalaujamus daiktus, ir visa, kas prašoka šį pareikalavimą, nėra produkcija ir juoba perprodukcija“ (462 p.). (Plg. Malthus'o atsakymą, 508

Tikrumoje jis noroms nenoroms turėjo pripažinti jas esant; bet jam čia labiausia rūpėjo iš anksto atremti kiekviena išvada, nepalanki pramonės plėtrai. Krizes jis laiko iš esmės „praeinamu" reiškiniu;[153] jis tvirtina, jog „pramonės laisvės užtektų joms pašalinti". Jam čia visų svarbiausia išsklaidyti „tuščia baimė" tų, kurie bijo, kad nebus galima visų gėrybių suvartoti, tokio štai Malthus'o, kuriam atrodo pageidaujamas turtingųjų dykaduonių išlaikymas, kaip atsargos klapanas perprodukcijos atveju,[154] arba tokio Sismondi'o, kurs maldauja sulėtinti pramonės pažangą ir sutūrėti išradimus. Say piktinasi tokiais žodžiais tuo metu, kada ir turtingiausiose tautose „septynios aštuntinės visų gyventojų stokoja daiktų, kurie laikomi reikalingais, nesakau jau turtingų, bet net ir kuklių šeimų apyvokoje".[155] Visas blogumas, primygtinai kartoja jis, paeina „ne iš to, kad perdaug pagaminama, bet kad gaminama ne tai, kas pridera gaminti".[156] Gaminti ir dar kartą gaminti! Čia yra visas reikalas, ir net tie, kuriems teks tūlą laiką nukentėti nuo kainų sumažėjimo, paskum pirmieji gaus pasinaudoti pramonės išsiplėtimu.

Taip tad šioje vienu metu garsioje polemikoje tarp Say'o, Malthus'o ir paties Ricardo, (kurs palaikė Say'o pusę), reikia ieškoti ne krizių fenomeno išaiškinimo — čia jo visai nerastume — o tik išraiškos teisingo iš esmės jausmo, kurį tačiau Say įvilko į netinkamą mokslinę formą.

J. B. Say'o vaidmuo teorijų istorijoj yra anaiptol nemenkas. Svetimieji ekonomistai ne visados tai pripažįsta. Ypačiai Dühring'as, šiaip jau labai akylas, čia betgi yra didžiai neteisingas, sakydamas kad Say užsiėmęs tik „skiedimo darbu".[157] Tiesa, ieškodamas visų pirma aiškumų, Say ne-

p., ir Say'o repliką, kurioje jis tebegina savo mintį, 513 p.). Daug labiau atitinkąs jo tikrąją mintį ir daug teisingesnis yra jo atsakymas į Sismondi'o straipsnį, išsp. 1824 m. „Revue encyclopédique" ir pavadintas: „Sur la balance des consommations avec de productions" („Oeuvres diverses", 250 p. ir tol.). — Pagaliau, jo išsireiškimai keičiasi kas leidimas, ir iš esmės, nieko nėra netikresnio kaip Say'o pažiūros į šį dalyką. Formulė: „produktai perka produktus" yra tokia bendra, kad ji gali reikšti, ką tik nori... arba visai nieko, nes pinigai ar nėra irgi produktas?

[153] Laiškai į Malthus'ą, „Oeuvres diverses", 466 p.

[154] Malthus, Principles of political economy, II kn. 1 sk. IX pask.

[155] „Balance des consommations avec les productions", 252 p.

[156] Ten pat, 251 p.

[157] Dühring, Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus, 2 leid., 1875 m. 165 p. Priešingai, bus visai naudinga

kartą paviršium tepalietė svarbias problemas, užuot įsigilinęs į jas. Jo rankose politinė ekonomija dažnai tampa perdaug paprasta. Kai kuriuos sunkumus jis įsiaučia į grynai žodinius išsprendimus (šiuo atžvilgiu Bastiat'as, pavyzdžiui, perdaug mielai juo paseka). Smith'o ūkanotumas dažnai yra vaisingas, Say'o aiškumas mažiau tiekia protui paskatų. — Su visu tuo reikia sutikti. Bet vis delto jis teisingai ir tikrai perdavė prancūzų mokslui didžiojo skotų rašytojo idėjas. Susipažinęs su Condillac'o ir Turgot raštais, jis vykusiai pataisė kai kurias abejotinas Smith'o nuomones. Tuo jis padėjo vėlesniems ekonomistams išvengti daugelio klaidų. Jis atžymėjo savo antspauda prancūzų politinę ekonomiją, ir jei anglų ekonomistai būtų anksčiau priėmę jo „verslamoninko" sąvoką (užuot laukę ligi Jevons'o) jie būtų apsaugoję mokslą nuo daugelio bergždžių diskusijų, kurias sukėlė mintytojas, neabejotinai daug gilesnis už Say, bet ne toks apdairus, būtent, Dovydas Ricardo.[158]

---

perskaityti labai įdomius tyrinėjimus apie J.-B. Say, paraš. Alix, ir išsp. „Revue d'Economie politique", 1910, 303 ir 341 p. ir „Revue d'histoire des Doctrines", 1911, 321 p.

[158] Stanley Jevons (Theory of political Economy, 3 leid. 1888 m.) pripažino, gal net ir perdaug griežtais žodžiais, tą prancūzų ekonomistų pranašumą prieš Ricardo: „Išvada, kuri man vis aiškiau ateina į galvą, yra ta, jog vienintelis būdas prieiti tikrą politinės ekonomijos sistemą — tai kartą ant visados nusikratyti ūkanotomis ir prieštaringomis Ricardo mokyklos hipotezėmis. Tiesos reikia ieškoti prancūzų mokykloje (kurią jis pradeda nuo Condillac'o, Baudeau, J.-B. Say'o) ir juo greičiau mes tai pripažinsime, juo bus geriau" (Prakalba, XLIII p.).

III SKYRIUS.

Pesimistai.

Su ekonomistais, apie kuriuos kalbėjome praeituose skyriuose, mes galėjome tik gėrėtis naujai atrasta dalykų tvarka ir stebėtis, kaip čia visa išeina į gerą individams ir tautoms. Dabar turime pasukti į kitą kelią: štai iškyla naujos teorijos, kurios aptemdo skaisčią gimstančio mokslo aušrą didžiuliu šešėliu, juo toliau juo labiau besiplečiančiu, ligi pagaliau tasai mokslas įgyja nelemtą vardą — *„scientia sinistra", („dismal science")*, kaip vėliau jį vadina Carlyle.

Štai delko mes vadiname tuos ekonomistus pesimistais, visai nenorėdami betgi tuo pavadinimu juos peikti ar smerkti, nes, priešingai, mes manome, kad jų teorijos yra arčiau tiesos, negu optimistų, kurie vėliau mėgins jas atremti. Pesimistai jie mums atrodo del to, kad, tebetvirtindami individualinių interesų sutapimą su visuomenės interesu, lygiai kaip Smith'as ir fiziokratai, jie tačiau yra patiekę mums daugybę rimtų priežasčių tuo nebetikėti. Pesimistai, kadangi jie yra nurodę visur nesuderinamus priešingumus tarp žemės savininkų ir kapitalistų, tarp kapitalistų ir darbininkų. Pesimistai, kadangi tarp tų prigimties ar netgi Apvaizdos dėsnių, kurie turėjo realizuoti tvarką su ta viena sąlyga, kad žmogus juos supras ir pagal juos elgtis, šie ekonomistai tarėsi atradę kitų, priešingų dėsnių: toks štai žemės rentos dėsnis, laiduojąs dykaduonių žemininkų saujelei pajamas, kurioms lemta juo labiau didėti, juo žmones badas spaudžia; — arba toks mažėjančio žemės našumo dėsnis, nustatąs fatališką ribą būtinųjų maisto produktų gamybai, ribą, kuri jau beveik esanti prieita ir nepaliekanti žmonėms kitokių perspektyvų gerinti savo būvį, kaip tik savo noru aprėžti vaikų skaičių;— pagaliau, toks štai nuolatos smunkančių pelnų dėsnis, turįs anksčiau ar vėliau įklampyti ekonominę žmonių veiklą į „statiškojo būvio" dumblyną. Pesimistais jie ten-

ka laikyti, pagaliau, ir del to, kad jie netikėjo, jog šie neišvengiami dėsniai būtų galima pakeisti ar tai įstatymų priemonėmis, ar net ir organizuotu gerų norų žmonių veikimu. Bendrai imant, jie maža betikėjo tuo, ką mes vadiname progresu.

Nereikia tačiau manyti, kad jie patys save laikė pesimistais, ar bent kad jų amžininkai taip į juos žiūrėjo. Tatai yra jų pavadinimas *à posteriori*, kurs juos pačius būtų gerokai nustebinęs. Atvirkščiai, jie dėsto savo teorijas su tokiu šviesiu ramumu, kad tiesiog stebėtis reikia. Jiems nė valandėlei neateina į galvą, kad čia galėtų kas įžiūrėti priekaištą esamai santvarkai ar „Didžiojo Gamtos Kūrėjo" išmintčiai. Jie tariasi pastatę nuosavybę ant nesugriaunamo pamato, įrodydami, jog žemės renta yra anaiptol ne savininko nuožiūros dalykas, — jie mano nuginklavę maištingumo dvasią, įrodydami neturtėliams, jog šie patys esą kalti dėl savo skurdo.[1] Abu ryškiausieji šių teorijų atstovai Malthus ir Ricardo buvo tačiau filantropai, liaudies prieteliai, jie patys tai pareiškia ir mes neturime pagrindo abejoti jų nuoširudumu[2].

O kai jų amžininkai, tai tie anaiptol neišsigando šių teorijų, priešingai, jie entuziastingai sutiko tą naująją politinę ekonomiją, ypačiai Anglų diduomenė[3], ir net ponios ėmėsi apsakymėliais ir pasakomis populiarizuoti abstraktines Ricardo teorijas[4].

---

[1] „Liaudis turi laikyti pati save svarbiausia savo skurdo priežastimi" (Malthus, 500 p.).

Štai delko tur būt, kiti autoriai, pavyzdžiui, Elie Halévy savo knygoje „Le Radicalisme Philosophique", sako, kad Ricardo, Malthus ir jų mokiniai „yra optimizmo ir kvietizmo atstovai". Jie, optimistai? Kokia prasme? Tur būt del to, kad jie tikėjo ekonominę santvarką esant visų geriausią ir, šiaip ar taip, negalimą pakeisti? Tebūnie ir taip. Bet tada mums atrodo verčiau jie vadinti „patenkintais pesimistais".

[2] „Kiekvienas nešališkas skaitytojas turi pripažinti, kad praktinis tikslas, kurs autoriui čia visų pirma rūpėjo — tai pakelti žemutinių visuomenės klasių gerovę". Šituo pareiškimu Malthus baigia savo knygą apie „Gyventojus".

[3] Viena iš Ricardo amžininkių Miss Edgeworth savo laiškuose pasakoja mums, jog politinė ekonomija taip buvusi madoje, kad didikų ponios, imdamos savo dukterims guvernantes, teiraudavusios, ar jos galinčios dėstyti šį mokslą.

[4] M-me Mercet, Conversations of Political Economy, 1916 (išversta į prancūzų kalbą): Miss Martineau. Ilustrations of Political Economy, 1832—1834 m. (išversta į prancūzų k.), — 30 pasakų 9 tomuose, įdomus išdėstymas ekonomikos mokslo prieš šimtą metų, kas turi kantrybės jas perskaityti.

Reikia berods pripažinti, kad šie vadin. pesimistai labai daug nusipelnė mokslui, o net ir darbininkų klasei, iššaukdami priešingą minties sąjūdį. Pesimistai, — jei netgi jie ir patys nenumano savo pesimizmo, kaip štai šie, — daugiau paskatina pažangą, negu optimistai. Nuo jų tai prasideda didžiulis kritinis apdirbimas visų doktrinų ir visų ekonominių institucijų, užėmęs 19-tą šimtmetį ir dar toli gražu nebaigtas. Ir net Karolis Marksas, kaip toliau matysime, yra intelektualinis Dovydo Ricardo įpėdinis. Pagaliau, daugelis jų teorijų visai neturi pesimistinio pobūdžio, — bet, tiesa, ne tomis jie ir yra išgarsėję.

I

Malthus.

Nors Malthus[5] tėra žinomas tik savuoju gyventojų dėsniu, tačiau ir be to jis būtų buvęs įžymus ekonomistas del savo „Principles of political economy" ir kitų gana vertingų raštų. Mums dar teks grįžti prie kitų jo teorijų, ypač prie

---

[5] Robertas Malthus gimė 1766 m. Jo tėvas buvo žemininkas bajoras, mokytas žmogus, turėjęs santykių su to meto filosofais, ypač su Hume ir, rodos, net su J. J. Rousseau. Jis davė savo sūnui puikų išlavinimą ir, kadangi Robertas buvo jaunėlis, skyrė jį to meto papratimu į dvasininkus. Ir tikrai, Robertas Malthus, baigęs Kembridžo universitetą, pateko vienon kaimo klebonijon. Bet 1807 m. jis buvo pašauktas profesorium į vieną *college*, įsteigtą Indijos Bendrovės Haileybury (Herfordshire) ir išbuvo ten ligi savo mirties († 1836). Jis vedė gana vėlai, 39 metų ir turėjo tris sūnus ir vieną dukterį, kurie nepaliko jokio vardo. Nors tai privatiški dalykai, bet kadangi čia einasi Malthusu, tad ir šios šeimyninės smulkmenos tam tikru atžvilgiu yra įdomios.

Malthus buvo kunigu savo mažoje parapijoje ir dar nevedęs — jam suėjo jau 32 m. — kai jis išleido 1798 m., be autoriaus vardo, savo garsų „Essay on the principle of population as it affects the future improvement of society." Šis rašinys sukėlė gausią kritiką. Norėdamas geriau savo dalyką išstudijuoti, Malthus trejis metus (1799—1802) keliavo po Europos kontinentą, bet į Prancūziją neužsuko, nes tuo metu anglui gyventi Prancūzijoj būtų buvę ne perdaug malonus dalykas. 1803 m. jis išleido, šį kartą savo vardu, labai daug pataisytą ir papildytą 2-ąjį savo rašinio leidimą, kiek pakeista antrašte: „An essay on the principle of population, or a view of its past and present effects on human happiness". Keturi tolesni leidimai buvo išleisti jam gyvam tebėsant.

Be šios knygos neprivalome užmiršti ir kitų, išleistų vėliau, irgi labai įžymių, nors ir nustelbtų pirmosios garso: visų pirma „Principles of Political Economy from the point of view of their practical application" (1820), paskui kitų specialiais klausimais — apie javų įstatymus (1814 ir 1915), apie rentą (1815) apie neturtėlių įstatymus (1817), — pagaliau „Definitions in Political Economy" (1827).

žemės rentos teorijos, kada kalbėsime apie Ricardo (167 p.); šiuo tarpu išnagrinėsime tik jo garsiąją gyventojų teoriją.

Dvidešimt metų praėjo nuo to laiko, kada buvo išėjęs neužmirštamas Adomo Smith'o veikalas, ir ekonominis mokslas tebestovėjo toje pat vietoje, kai štai pasirodė nedidelė anoniminė knygelė, sukėlusi tuojau susidomėjimo; netrukus paaiškėjo, kad jos autorius buvo vienas kaimo pastorius. Antras šimtmetis eina nuos jos pasirodymo, o jos garsas nė kiek nėra sumažėjęs. Iš pirmo žvilgio gali atrodyti, jog ji tik labai iš tolo teliečia politinę ekonomiją, kadangi ji traktuoja vien gyventojų judėjimą, vadinas, demografiją, kaip šiandien sakoma. Bet, viena, šis naujasai mokslas, kuriam ji yra davusi pradžią, tik gana vėlai atsiskyrė nuo politinės ekonomijos kamieno. O be to, mes dar pamatysime, kokios didžiulės įtakos turėjo ta jo knyga visoms ekonominėms teorijoms, tiek gamybos, tiek paskirstymo srityje. Ta knyga galima laikyti lyg ir atsaku į A. Smith'o „Tautų turto tyrinėjimą"; ji netgi galėtų būti, kaip sąmojingai pastebi James Bonar, ir pavadinta panašiu vardu, tik tiek pakeistu: „Tautų skurdo priežasčių tyrinėjimas".

Jau pats faktas, kad ekonominiams reiškiniams išaiškinti, buvo įvestas naujas veiksnys, paimtas iš biologijos, ir visai kitas instinktas, negu savasis interesas, arba pelno siekimas, — būtent, seksualinis instinktas,—žymiai praplėtė politinės ekonomijos akiratį ir paruošė dirvą sociologijai. Kaip žinoma, pats Darvinas prisipažino, jog ne kas kita, kaip Malthus'o knyga davė akstiną garsiausiai 19-to šimtmečio mokslinei teorijai, tai teorijai kuri iškėlė aikštėn kovą del būvio, kaip atrankos priemonę ir progreso variklį.

Nereikia manyti, kad ligi Malthus'o nė vienas rašytojas nebūtų atkreipęs dėmesio į tą pavojų, kurs gali gresti žmonių giminei del neriboto gyventojų dauginimosi. Prancūzijoje Buffon ir Montesquieu jau apie tai rašė. Tačiau, bendrai imant, manyta, kad didelis gyventojų skaičius eina kraštui į gerą, ir nėra ko bijoti gyventojų pertekliaus, kadangi jų skaičių naturališkai reguliuoja gyvenimo priemonių išteklius[6]. Taip štai sako fiziokratas Mirabeau savo knygoje

---

[6] Žr. apie tai Stangeland, Pre-Malthausian Doctrines, New York, 1904.

„L'Ami des Hommes" su paantrašte: „Traité de la Population" (1755). Naturalinės santvarkos garbintojai negalėjo nerimauti del tokio naturališko reiškinio, kaip gyventojų daugėjimas. Šis optimizmas tačiau išaugo į kraštutinumą pas Godwin'ą, kurio knyga „Political Justice", išėjusi 1793 m., smarkiai sujaudino protus. Godwin'as vadinta pirmuoju anarchizmo teoretiku. Iš tikrųjų jis bene pirmutinis pasakė tuos garsius žodžius: „Kiekviena valdžia, net ir geriausioji, yra blogybė". Šiaip ar taip, jis buvo anarchistų pirmatakas tuo savo neribotu pasitikėjimu bendruomenių ateitimi. Su tokiu pat begaliniu pasitikėjimu žiūrėjo jis į mokslo pažangą, — kuri tiek padauginsianti gėrybių kiekį, jog bereikėsią dirbti tik pusė valandos per dieną visiems reikmenims patenkinti, — lygiai kaip ir į proto pažangą, kuri sutvardysianti asmeninį egoizmą ir kovą del pelno. Bet sulig tuo metu, kada gyvenimas pasidarys toks lengvas ir gražus, ar neatsiras pavojaus, jog žmonės taip imsią daugintis, kad žemė nebegalėsianti jų išmaitinti? Statydamas šį klausimą, Godwin'as tikriausiai nenumanė, kokią didžiulę problemą jis čia pajudino. Pagaliau jis atsako į tai su savo nesudrusčiamu ramumu ir pasitikėjimu, kad šis eventualumas galįs įvykti tik „už milijonų metų", o greičiausiai jis visai neįvyks, nes protas taip pat pajėgs sutvardyti seksualinį geismą, kaip ir pelno troškimą; jis netgi numato perspektyvoje tokią socialinę būklę, kada „dvasia tiek valdys justis, kad žmonių veisimasis turės liautis" ir žmogus taps nemarus[7].

Lygiai tuo pat metu Prancūzijoje pasirodė viena knyga, labai panaši į Godwin'o, — tai Condorcet: „Esquise d'un tableau des progrès de l'Esprit humain" (1794). Jos autorius taip pat karštai tiki, jog žmonių bendruomenės žengiančios laimės linkui, jog mokslas esąs visagalis, tiek visagalis, kad jis jei ir ne visai pašalinsiąs mirtį, tai bent atitolinsiąs ją neribotai[8], — pasitikėjimas iš tiesų tragiškas lūpose to žmogaus, kuriam buvo lemta netrukus pačiam nusinuodyti, kad išvengtų giljotinos. Bet jei mirtis turi būti pašalinta, tada Condor-

[7] Godwin, Political Justice, VIII kn., VII sk. Perspausdinta Londone, 1890 m.

[8] „Žinoma žmogus netaps nemarus, bet ar negalimas daiktas, kad laikotarpis tarp to momento, kada jis pradeda gyventi ir tojo, kada jis nustoja gyventi, būtų prailgintas neribotai?"

c e t kyla toks pat klausimas kaip ir Godwin'ui: ar žemė betesės išmaitinti žmones? Ir jis duoda maždaug tokį pat atsakymą, būtent: arba čia mokslas sugebės patiekti maisto priemonių neribotam kiekį, arba protas sugebės aprėžti neapgalvotą žmonių dauginimasi.

Galima buvo numatyti, kad toks smarkus optimizmas turės iššaukti reakciją, sulig paprastu ritmu, amžinai vykstančiu tiek teorijų, tiek faktų istorijoje. Ta reakcija netruko pasireikšti, kaip tik Malthuso rašinio pavidalu.

Į tą tvirtinimą, kad žmonių giminės progresas į turtą ir laimę neturi ribų ir kad tuščia tėra baimė, esą vieną gražią dieną galį rastis žemėje perdaug žmonių, ar kad tas pavojus yra bent taip tolimas, jog del to neverta galvos kvaršinti, — į tą tvirtinimą Malthus atsako, kad ta baimė yra netgi perdaug pamatuota, ir tas kalbamasis pavojus anaiptol nėra tolimas[9] ateities dalykas, o šiandieninis, čia pat esamas, opus jau nūdien ir visais laikais buvęs ta kliūtis, kuri visados trukdė žmonių giminės progresą, tai Sizifo uola, kuri žmonijai nuo amžių tenka risti ir kuri ją slėgte slegia ir gniuždo. Gamta įdiegė žmogui tokį instiktą, kurs, laisvai leidžiamas, traukia žmogų į badą, mirtį ir nedorybes. Visą žmonių bendruomenių istoriją, jų skurdą ir nelaimes, išaiškina tas štai faktas, del kurio jos kenčia, pačios nežinodamos priežasties.

Kiekvienas, net ir mažiausiai turėjęs reikalo su socialinėmis studijomis, žino tas neužmirštamas formules, kuriomis Malthus parodė iš vienos pusės baisų greitumą laisvai einančio žmonių dauginimos, o iš antros pusės, reliatyvų lėtumą maisto priemonių daugėjimo. Tam jis vaizduoja gyventojų daugėjimą g e o m e t r i n e p r o g r e s i j a t. y. tokia skaičių eile, kur skaičius po skaičiaus didėja daugyba, ir jis čia ima paprasčiausią progresiją, kurioje kiekvienas tolesnis skaičius yra lygus padvigubintam pirmesniajam. Gamybą jis vaizduoja a r i t m e t i n e p r o g r e s i j a, t. y. tokia eile, kur

---

[9] VII skyrius pavadintas: „Apie klaidą, kuri daroma manant, jog gyventojų pertekliaus pavojus e s ą s t o l i m a s d a l y k a s..." „Labai maža tėra kraštų, kur nebūtų pastebima nuolatinės gyventojų tendencijos peraugti maisto priemones. Ši tendencija, nuolatinė savo veikimu, taip pat nuolatos stumia žemutines visuomenės klases į skurdą ir nelaimes ir trukdo bet kokį jų būvio pegerinimą" (16 p.).

skaičius po skaičiaus didėja sudėtimi, ir jis vėl ima paprasčiausią, sveikų skaičių progresiją. Tada išeina:

1	2	4	8	16	32	64	128	256
1	2	3	4	5	6	7	8	9

Toliau, jis prileidžia, kad kiekvienas skaičius atitinka maždaug dvidešimt penkių metų laikotarpį. Čia tad iš pirmo žvilgio matyt, kad, gyventojams išaugant kas dvidešimt penkeri metai dvigubai, o maisto priemonėms daugėjant kiekvieną periodą tik tokiu pat kiekiu, skirtumas tarp vienos ir antros eilės išsiplečia milžinišku mastu. Mūsų pavyzdy, kur paimta tik devynių narių eilė, taigi, palyginti trumpas dviejų šimtų metų periodas, matome, kad devintas narys, reiškiąs gyventojų skaičių, yra jau dvidešimt aštuonis kartus didesnis už atitinkamą antrosios eilės narį, reiškiantį maisto priemones. Trisdešimt pirmam nary būtų prašoktas milijardas, o jei progresiją tęstume ligi šimtinio nario, nebebūtų galima rasti jam skaitmeninės išraiškos.

Pirmoji iš šių eilių gali būti pripažinta teisinga, kiek ji vaizduoja biologinį veisimosi dėsnį. Berods, gyventojų dvigubėjimas bus galimas tik prileidžiant, kad keturi vaikai pasiekia vaisingumo amžiaus, vadinas, kiekvienoj šeimoj turi būti gimę apie šeši vaikai, nes del vaikų mirtingumo ne visi jie beišgyvena[10].

Toks skaičius gali mums atrodyti perdidelis, bet tai tik del to, jog mes gyvename visuomenėje, kur plačiai vartojamas gimdymų apribojimas. Neabejotina tačiau, kad kitų gyvūnų giminėse, o net ir žmonių giminėje, kuri yra mažiausiai veisli, gimimų skaičius naturališkoje eigoje būtų kur kas didesnis. Skaičius neštumų, kurie gali būti pas moterį per visą jos vaisingumo amžių, siekia lig dvidešimties, ir iš tikrųjų yra buvę kartais net ir daugiau. Taip besiveisdami žmonės ligi šiol apgyvendino žemę, ir niekas neparodo, kad tas veislumas

---

[10] Iš tikrųjų, norėdamas pateisinti savo daugybą iš 2, Malthus laikė normalia 6 vaikų šeimą. Prileidžiant, kad iš 6 vaikų 2 mirs nesuaugę arba liks nevedę, kiti 4 dauginsis toliau ir tuo būdu turėsime eilę: 2, 4, 8 ir t. t. Aišku, kad kiekvienai porai turint tik du vaiku tauta turėtų mažėti, nes nevisi vaikai užauga ligi vaisingumo amžiaus, o ir užaugusieji nevisi esti vaisingi. Patirtis rodo, kad gyventojų nedaugėja, arba tik labai nežymiai tedaugėja, jei vidutiniai šeima turi mažiau 3-jų vaikų. Taip štai yra Prancūzijoje, kur kiekvienai šeimai vidutiniai tenka 2,70 gimimų.

abiejose lytyse būtų šiandien menkesnis, negu kitados. Malthus, imdamas savo progresijos koeficientu skaičių 2, nė kiek tad neperdėjo, nes jis būtų net galėjęs imti 3 ar 4.

Daugiau jau kritika galėtų prikibti prie to dvidešimt penkerių metų periodo, kaip tarpo tarp dviejų progresijos skaičių[11]. Laikotarpis tarp vidutinio tėvų amžiaus ir vidutinio vaikų amžiaus, kada jie patys pradeda reprodukuoti, negali būti mažesnis kaip trisdešimt trys metai; šitai ir vadinama vienos kartos amžiumi ir visados buvo skaitoma maždaug trys kartos per šimtmetį.

Bet tai tėra nesvarbi priekabė. Testa būtų laikotarpis tarp dviejų skaičių pailgintas nuo 25 ligi 33 metų arba progresijos rata, jei taip norima, tebūtų sumažinta lig $1\frac{1}{2}$ ar net lig $1\frac{1}{4}$ ar $1\frac{1}{10}$, ką tai bereikštų? Progresija būtų kiek sulėtinta, bet, kartą prileidus geometrinę progresiją, ji, kad ir labai lėta iš pradžios, veikiai pašoka milžiniškais šuoliais ir pereina visas ribas. Šie korektyvai nė kiek tad nesusilpnina Malthuso išvadų galiojimo, kaip fiziologinio dėsnio. Daug labiau atrodo kritikuotina antroji progresija, maisto priemonių daugėjimo, nes ji regimai yra savivališkai paimta ir nežinia tikrai, ar ji, kaip pirmoji, nori parodyti tik tam tikrą tendenciją ar ji tariasi vaizduojanti realybę? Ji neatitinka jokio žinomo ir tikro dėsnio, kaip kad biologinis veisimosi dėsnis. Ji netgi atrodo prieštaraujanti tam dėsniui. Nes iš tikrųjų tos „maisto priemonės“ yra juk ne kas kita, kaip gyvulių ir augalų rūšys, kurios veisiasi pagal tuos pačius dėsnius, kaip ir žmonių giminė ir netgi daug greitesne g e o m e t r i n e p r o g r e s i j a! Javų ar šakniavaisių, vištų ar silkių ir netgi raguočių ir avių veislumas yra kur kas didesnis už žmogaus veislumą.

Tai tiesa, bet čia einasi ne biologiniu gyvųjų būtybių dauginimusi, čia einasi m a i s t o p r i e m o n i ų gamyba, ku-

---

[11] Bet vis tik Malthus tų skaičių iš piršto neišlaužė. Tvirtindamas, kad gyventojai pasidvigubina per 25 metus, jis rėmėsi gyventojų judėjimu Jungtinėse Valstybėse. Įdomu konstatuoti, kad gyventojų daugėjimas 19-me šimtmety ėjo maždaug tokiu tempu, kaip buvo numatęs Malthus 1800 m. gyventojų J. V-bėse buvo 5 milijonai. Padvigubinus tą skaičių 4 kartus (4 periodai po 25 m. = 100 m.), gautume 1900 m. 80 milijonų. Ir tikrai tas skaičius buvo pasiektas 1905 m. Vadinas tik 5 metai vėliau negu pranašauta! Bet čia pat turime pridėti, kad tai yra visai atsitiktinis sampuolis, nes tas gyventojų daugėjimas ėjo ne iš gimimų, o iš i m i g r a c i j o s.

skaičius po skaičiaus didėja sudėtimi, ir jis vėl ima paprasčiausią, sveikų skaičių progresiją. Tada išeina:

1	2	4	8	16	32	64	128	256
1	2	3	4	5	6	7	8	9

Toliau, jis prileidžia, kad kiekvienas skaičius atitinka maždaug dvidešimt penkių metų laikotarpį. Čia tad iš pirmo žvilgio matyt, kad, gyventojams išaugant kas dvidešimt penkeri metai dvigubai, o maisto priemonėms daugėjant kiekvieną periodą tik tokiu pat kiekiu, skirtumas tarp vienos ir antros eilės išsiplečia milžinišku mastu. Mūsų pavyzdy, kur paimta tik devynių narių eilė, taigi, palyginti trumpas dviejų šimtų metų periodas, matome, kad devintas narys, reiškiąs gyventojų skaičių, yra jau dvidešimt aštuonis kartus didesnis už atitinkamą antrosios eilės narį, reiškiantį maisto priemones. Trisdešimt pirmam nary būtų prašoktas milijardas, o jei progresiją tęstume ligi šimtinio nario, nebebūtų galima rasti jam skaitmeninės išraiškos.

Pirmoji iš šių eilių gali būti pripažinta teisinga, kiek ji vaizduoja biologinį veisimosi dėsnį. Berods, gyventojų dvigubėjimas bus galimas tik prileidžiant, kad keturi vaikai pasiekia vaisingumo amžiaus, vadinas, kiekvienoj šeimoj turi būti gimę apie šeši vaikai, nes del vaikų mirtingumo ne visi jie beišgyvena[10].

Toks skaičius gali mums atrodyti perdidelis, bet tai tik del to, jog mes gyvename visuomenėje, kur plačiai vartojamas gimdymų apribojimas. Neabejotina tačiau, kad kitų gyvūnų giminėse, o net ir žmonių giminėje, kuri yra mažiausiai veisli, gimimų skaičius naturališkoje eigoje būtų kur kas didesnis. Skaičius neštumų, kurie gali būti pas moterį per visą jos vaisingumo amžių, siekia lig dvidešimties, ir iš tikrųjų yra buvę kartais net ir daugiau. Taip besiveisdami žmonės ligi šiol apgyvendino žemę, ir niekas neparodo, kad tas veislumas

---

[10] Iš tikrųjų, norėdamas pateisinti savo daugybą iš 2, Malthus laikė normalia 6 vaikų šeimą. Prileidžiant, kad iš 6 vaikų 2 mirs nesuaugę arba liks nevedę, kiti 4 dauginsis toliau ir tuo būdu turėsime eilę: 2, 4, 8 ir t. t. Aišku, kad kiekvienai porai turint tik du vaiku tauta turėtų mažėti, nes nevisi vaikai užauga ligi vaisingumo amžiaus, o ir užaugusieji nevisi esti vaisingi. Patirtis rodo, kad gyventojų nedaugėja, arba tik labai nežymiai tedaugėja, jei vidutiniai šeima turi mažiau 3-jų vaikų. Taip štai yra Prancūzijoje, kur kiekvienai šeimai vidutiniai tenka 2,70 gimimų.

abiejose lytyse būtų šiandien menkesnis, negu kitados. Malthus, imdamas savo progresijos koeficientu skaičių *2*, nė kiek tad neperdėjo, nes jis būtų net galėjęs imti *3* ar 4.

Daugiau jau kritika galėtų prikibti prie to dvidešimt penkerių metų periodo, kaip tarpo tarp dviejų progresijos skaičių[11]. Laikotarpis tarp vidutinio tėvų amžiaus ir vidutinio vaikų amžiaus, kada jie patys pradeda reprodukuoti, negali būti mažesnis kaip trisdešimt trys metai; šitai ir vadinama vienos kartos amžiumi ir visados buvo skaitoma maždaug trys kartos per šimtmetį.

Bet tai tėra nesvarbi priekabė. Testa būtų laikotarpis tarp dviejų skaičių pailgintas nuo 25 ligi 33 metų arba progresijos rata, jei taip norima, tebūtų sumažinta lig 1½ ar net lig 1¼ ar $1^1/_{10}$, ką tai bereikštų? Progresija būtų kiek sulėtinta, bet, kartą prileidus geometrinę progresiją, ji, kad ir labai lėta iš pradžios, veikiai pašoka milžiniškais šuoliais ir pereina visas ribas. Šie korektyvai nė kiek tad nesusilpnina Malthuso išvadų galiojimo, kaip fiziologinio dėsnio. Daug labiau atrodo kritikuotina antroji progresija, maisto priemonių daugėjimo, nes ji regimai yra savivališkai paimta ir nežinia tikrai, ar ji, kaip pirmoji, nori parodyti tik tam tikrą tendenciją ar ji tariasi vaizduojanti realybę? Ji neatitinka jokio žinomo ir tikro dėsnio, kaip kad biologinis veisimosi dėsnis. Ji netgi atrodo prieštaraujanti tam dėsniui. Nes iš tikrųjų tos „maisto priemonės“ yra juk ne kas kita, kaip gyvulių ir augalų rūšys, kurios veisiasi pagal tuos pačius dėsnius, kaip ir žmonių giminė ir netgi daug greitesne g e o m e t r i n e p r o g r e s i j a! Javų ar šakniavaisių, vištų ar silkių ir netgi raguočių ir avių veislumas yra kur kas didesnis už žmogaus veislumą.

Tai tiesa, bet čia einasi ne biologiniu gyvųjų būtybių dauginimusi, čia einasi m a i s t o p r i e m o n i ų gamyba, ku-

---

[11] Bet vis tik Malthus tų skaičių iš piršto neišlaužė. Tvirtindamas, kad gyventojai pasidvigubina per 25 metus, jis rėmėsi gyventojų judėjimu Jungtinėse Valstybėse. Įdomu konstatuoti, kad gyventojų daugėjimas 19-me šimtmety ėjo maždaug tokiu tempu, kaip buvo numatęs Malthus 1800 m. gyventojų J. V-bėse buvo 5 milijonai. Padvigubinus tą skaičių 4 kartus (4 periodai po 25 m. = 100 m.), gautume 1900 m. 80 milijonų. Ir tikrai tas skaičius buvo pasiektas 1905 m. Vadinas tik 5 metai vėliau negu pranašauta! Bet čia pat turime pridėti, kad tai yra visai atsitiktinis sampuolis, nes tas gyventojų daugėjimas ėjo ne iš gimimų, o iš i m i g r a c i j o s.

rią nulemia ne veisimosi, o agrikultūros dėsniai. Malthus čia tikriausiai turėjo galvoje, žemės našumą, sakysim, javų derlių, nes anglų ekonomistai savo teorijose tik apie juos ir tekalba. Jis čia nori pasakyti, kad jei tam tikro žemės sklypo derlius pavyks kiekvieno kalbamojo periodo gale padidinti lygiu kiekiu, — sakysim 2-iem kas dvidešimt penkeri metai, — tai daugių daugiausia ko galima tikėtis. Ši hipotezė iš tikrųjų atrodo greičiau net prašokanti realybę. 1789 m. Lavoisier vertino Prancūzijos derlių $7^3/_4$ hektolitrų iš hektaro. Pastaraisiais metais jis pasiekė kiek daugiau kaip 17 hektolitrų. Prileidžiant, kad didėjimas buvo maždaug reguliarus per tą 120 metų laikotarpį, išeitų, jog derlius didėjo kiek mažiau negu 2 hektolitrais, kas 25 metai. Prancūzijos gyventojams dauginantis tik labai lėtai, to užteko, kad vidutinis kiekis, tenkąs kiekvienam žmogui, pakiltų nuo 2 ligi 3 hektolitrų. Bet ar to būtų užtekę, jei gyventojai būtų taip greitai dauginęsi, kaip Anglijoje ar Vokietijoje? Tikriausiai ne; juk šitie kraštai, kad ir padidinę savąjį derlių, vis delto turi įsivežti didelę dalį savo duonos iš svetur. O ir Prancūzijoj, ar gali tas derliaus didėjimas tęstis be galo per šį ir ateinantį šimtmetį? Netikėtinas dalykas; juk kiekvienos žemės našumas turi turėti fizinę ribą, — kadangi esamų joje elementų kiekis yra ribotas, — bet dar daug anksčiau turi būti pasiekta ekonominė riba, kadangi nuolat didėja kaštai, norint pastumti eksploatacija ligi paskutinių galimų ribų. Taip tad, „mažėjančio žemės našumo“ dėsnis, prie kurio dar mums teks grįžti, atrodo jau padėtas tikru pagrindu visiems Malthus'o dėsniams, nors jis aiškiai to ir nenurodo. Pagaliau, tas išrodymas ir nereikalingas, nes savaime aišku, kad tam tikroje vietoje negali būti daugiau gyvų būtybių, negu jų gali išgyventi; tai yra truizmas. Jei atsiras perteklius — kas perdaug turės mirti badu[12]. Taip dalykai dedasi visame gyvulių ir augmenų pasaulyje: iš nesuskaitomos daigų ir sėklų daugybės mirtis, negailestingai naikindama, palieka tik tam tikrą kiekį,

[12] Del šito Malthus ir parašė tą garsųjį posakį, kurs tiek buvo kartojamas ir prikišamas jam, nors autorius išbraukė jį, jau antrame leidime: „Žmogus, kurs ateina į užimtą jam pasaulį... į didžiąją gamtos puotą, neberanda sau vietos prie stalo. Gamta įsako jam išeiti ir ilgai nelaukdama įvykdo savo grasinimą“. Skaitant šias eilutes, nereikia tačiau užmiršti, kad Malthus buvo vienas iš tų, kurie padėjo reorganizuoti viešąją globą, kaip ji veikė Anglijoj ligi 1832 m.

ir būtinybės nustatytasai lygis nekyla nei nekrinta, tarytum vanduo gerai reguliuojamame rezervuare, nes baisias mirties padarytąsias spragas tuojau užpildo trykštanti gyvybės versmė. Laukinių žmonių, lygiai kaip ir laukinių gyvulių, didelė dalis tiesiog išmiršta badu. Malthus plačiai aprašinėja šių primityvių bendruomenių būvį, tas aprašinėjimas užima netgi didesnę dalį jo knygos; šiuo atžvilgiu jis buvo pirmatakas tos priešistorinės sociologijos, kuri nuo tol padarė didelę pažangą.

Jis labai aiškiai parodo, kad tas maisto nepriteklius atveda tūkstančius piktybių, ne itk badą ir marą, bet taip pat žmogėdybą, vaikų ir senių žudymą ir ypačiai karą, kurs net ir tuomet, kai jau nebeturi tikslo suėsti nugalėtąjį, nori bent pagrobti jo žemę ir maistą, kurį ji gali duoti. Šitai Malthus vadina pozityvinėmis ar represyvinėmis kliūtimis. Ar negalima tačiau pasakyti, kad pas laukinius žmones, lygiai kaip ir pas gyvulius, šis maisto nepriteklius atsiranda greičiau del nesugebėjimo gaminti, negu del perdidelio gyventojų skaičius?

Į tai betgi Malthus lengvai atsako, nurodydamas, jog daugelis laukinių papročių išsiliko ir tokiose civilizuotose tautose, kaip graikai. Net ir moderninėse tautose tebėra tų brutališkos represijos formų, kad ir sušvelnintų. Jei tikrasai badas pasitaiko, berods, tik Rusijoje, ir Indijoje, tai kitokiomis formomis, kaip fizinis skurdas, jis siautėja net ir labiausiai civilizuotuose kraštuose: vienas iš pražūtingiausių jo pasireiškimų yra štai džiova, kuri iššaukia baisų vaikų mirtingumą, o suaugusių darbo žmonių ne vieną nuvaro be laiko į kapus. Taip pat ir karas tebegalabina žmones. Malthus gyveno kaip tik tais laikais, kada vyko Revoliucijos ir pirmosios Imperijos karai nuo 1791 ligi 1815 m., per kuriuos žuvo Europoj apie dešimt milijonų sveikiausių, stipriausių žmonių[13].

Tačiau civilizuotose tautose lygsvara tarp gyventojų ir maisto ištekliaus galima palaikyti žmoniškomis priemonėmis, tai yra, vieton represyvinių kliūčių, kurios yra

---

[13] Ką jis būtų pasakęs apie paskutinį Didįjį Karą, kurs per ketveris metus atėmė gyvybę 8 milijonams karių ir gal būt tiekai pat civilinių gyventojų? Be abejojimo, šiose žudynėse jis būtų įžiūrėjęs pasekmę ir drauge vaistą prieš perdidelį prieaugį Europos gyventojų, kurių skaičius pakilo nuo 180 milijonų jo laikais ligi 460 milijonų prieš pat karą.

ne kas kita, kaip mirtingumo padidėjimas, pastatant preventyvines kliūtis, kurios sumažintų gimimų skaičių. Štai išgelbos priemonė, kurios gali griebtis iš visų būtybių tiktai žmogus, apdovanotas protu ir numatymu. Žinodamas, kad jo vaikai yra skirti mirčiai, jis gali susilaikyti juos veisęs.

2-jame savo knygos leidime Malthus ypač plačiai išdėstė preventyvines priemones ir tuo sušvelnino grasias perspektyvas, atvaizduotas pirmajame leidime. Bet reikia žinoti, ką Maltus vadino tomis preventyvinėmis priemonėmis. Šiuo svarbiu klausimu, kuriuo taip keistai būdavo iškreipiamos garbingojo Haileybury pastoriaus mintys, nevenkime duoti čia kad ir daugokai citatų. Malthus'ui preventyvinė kliūtis—tai moralinis santūrumas, moral restraint. Bet kaip jis suprasti? Ar tai yra, kaip dažnai buvo tvirtinama, vedusiųjų susilaikymas nuo lytinių santykių, kai vaikų jau yra pakankamas skaičius, kad gyventojai nemažėtų, ar net šiek tiek didėtų, sakysim, kai yra trys vaikai? Visai ne: Malthus niekados nesiūlė vedusiems susilaikyti nuo lytinio santykiavimo. Mes jau esame sakę, kad jis laiko normalės šeimos tipu šeimą su šešiais vaikais (tiek bent jų turi būti, kad kiekviena generacija pasidvigubintų). Ir to skaičiaus jis dargi neskiria, kaip maksimum, nes jis priduria: „Čia gali kas pasakyti, kad žmogus apsivesdamas negali numatyti, kiek jis turės vaikų ir ar jų nebus daugiau, kaip šeši. Tai yra neginčytina“ (570 p.). Bet tada, kaip gi tas moralinis santūrumas turi pasireikšti? Į tai jis atsako: „Susilaikymas nuo vedybų, gyvenant nekaltybėje — štai ką aš vadinu moraliniu santūrumu“ (14 p.). Ir bet kokiems nesusipratimams išvengti, jis dar priduria išnašoje: „Aš suprantu moralinį santūrumą, kaip žmogaus susilaikymą nuo vedybų del atsargumo motyvų, jei jo elgesys per tą laiką buvo griežtai dorovingas. Šiame veikale aš stengiausi niekad nenutolti nuo tos prasmės“. Štai dabar aišku: visų pirma privalu susilaikyti nuo lytinių santykių be vedybų, o be to, pačios vedybos atidėti ligi to laiko, kol žmogus galės imtis šeimos išlaikymo atsakomybės, arba ir visai nesivesti, jei toks laikas niekad neateis. Iš to matome, kad Malthus visiškai atmeta tas priemones, kurias šiandien stengiasi propaguoti vadinamieji neo-maltuzininkai, būtent:

laisvus lytinius santykius, ar tai vedusiųjų ar nevedusiųjų tarpe, sąmoningai padarant tuos santykius nevaisingais. Malthus kaip tik yra tam priešingas. Visų tų preventyvinių priemonių vartojimą jis vadina n e d o r y b e, statydamas prieš jas moralinį santūrumą. Šiuo atžvilgiu Malthus yra labai griežtas: „Aš smerkiu kiekvieną dirbtinę priemonę, priešingą gamtos įstatymams, kuri būtų vartojama gyventojų dauginimuisi sutūrėti. Kliūtys, kurias aš siūlau, sutinka su protu ir yra tikybos sankcijonuotos“ (616 p.). Ir jis priduria šiuos žodžius, tikrai pranašingus Prancūzijai: „tokiomis priemonėmis būtų perdaug lengva ir patogu net ir visiškai sustabdyti gyventojų dauginimasis ir tada susidurtume su priešingu pavojumi“.

Nėra reikalo nė sakyti, kad, jei Malthus atmetė preventyvines priemones nuo apsivaisinimo vedusiųjų santykiuose, jis juo labiau buvo priešingas kitai preventyvinei priemonei— įsteigimui specialinės klasės moterų, atsidavusių prostitucijai[14]. Ir juo griežčiau jis būtų smerkęs tas priemones, apie kurias jo laikais dar nekalbėta, kaip štai abortai — ta rykštė, kuri mūsų moderninėje visuomenėje siekia dar daug platesniu mastu atstoti senovės vaikų žudymus ir išmetimus, kurios nepajėgia sutramdyti baudžiamieji įstatymai ir kurią naujoji moralė pradeda net pateisinti.

Bet čia kyla vienas klausimas: atmesdamas visas priešingas dorovei priemones ar galėjo Malthus tikėtis, kad tas moralinis santūrumas, kaip jis jį apibūdina, tikrai bus pakankamas stabdys perdideliam gyventojų dauginimuisi sutūrėti?

Be abejojimo, jis to pageidauja, jis stengiasi apšarvuoti žmones tam šventam karui prieš pikčiausius socialinius pavojus: „Visiems krikščionims aš nurodysiu, jog Šv. Raštas mums aiškiai ir pozityviškai sako, kad tai yra mūsų prievolė tvardyti savo geidulius ir laikyti juos išmintingose ribose... Moralinio santūrumo sunkumas negali būti krikščioniui pateisinimas nepildyti tos prievolės“. (479 p.). Gi tiems, kurie nori klausyti tik proto, o ne religijos, jis pastebi, kad „ta dorybė (nekaltybė), tiksliai ištyrus, pasirodo būtina, norint išvengti

---

[14] „Prostitucija, kuri, tiesa, prilaiko gyventojų dauginimąsi, silpnina tačiau kilniausius širdies jausmus ir žemina charakterį. Visi kiti nelegalūs lyties santykiai nemažiau veda į gyventojų daugėjimą, kaip ir vedusiųjų santykiai (jei tik nevartojama dorovės smerkiamų priemonių), tik dar labiau padidina galimumą, kad vaikai taps našta visuomenės globai.

piktybių, kurios be šito būtų neišvengiama gamtos įstatymų pasekmė“[15].

Tačiau gilumoje širdies jis netiki tą moralinį santūrumą taip visuotinai išsiplėsiant, kad galėtų valdyti ir reguliuoti meilę. Delto jis nėra visai tikras, ir hidra vis dar jam atrodo pavojinga, nors jis ir atstato prieš ją tą gryno ir trapaus krištolo skydą.[16] Iš antros pusės jis jaučia, kad jo siūlomasis vaistas, ilgalaikis celibatas, visuotinai praktikuojamas, galėtų tapti pavojingu, nes privestų kai tik prie tų nedorybių, kurių Malthus privengia. Ilgas, arba, dar blogiau, amžinas celibatas, šiaip ar taip, nesudaro palankių sąlygų dorovei.

Malthus tad yra giliai susirūpinęs ir štai jis, kurį galima buvo laikyti griežtu asketu, pasirodo utilitariniu moralistu à la Bentham. Galiausiai, kad ir vadindamas jas „nedorybėmis“, jis turi sutikti su tomis priemonėmis, kurios leidžia išvengti apvaisinimo, patenkinant lytinį instinktą. Renkantis tarp dviejų blogybių, šioji antroji jam atrodo mažesnė, negu toji, kuri susidaro del gyventojų pertekliaus[17], juo labiau, — teisingai

[15] „Šie samprotavimai įrodo, kad nekaltybė nėra, kaip kad tūli mano, priverstinoji dorybė, grynai dirbtinės socialinės būklės padaras, o turi tikrą ir tvirtą pagrindą gamtoje ir protе: iš tikrųjų, ši dorybė yra vienintelis teisėtas būdas išvengti piktybių ir nelaimių, į kurias stumia gyventojų dauginimosi dėsnis“. (471 p.). Malthus pastebi, kad šios dorybės visados buvo reikalaujama iš moterių ir „delto nėra pamato nesutikti, jog nekaltybės dėsnių laužymas abiem lytim yra lygiai negarbingas“ (471 p.). Čia jau matome drąsų tvirtinimą, kad abiem lytim turi būti vienoda moralė. Ir jei gerbiamam pastoriui būtų daromas tas jam itin opus priekaištas, kad jis piktžodžiaująs Dievui, kurs davęs žmonėms įsakymą: „Veiskitės ir dauginkitės“ — tai Malthus lengvai būtų galėjęs atsakyti: jei Apveizda ir norėjo, kad gyvybė veistūsi, tai nekaltybė vis delto yra krikščioniškoji dorybė, ir kaip tik jai Apvaizdos yra skirta laikyti prideramose ribose žmonių veisimasis.

[16] „Susilaikymo priemonė, be abejojimo, veikė, ir būtų perankstyva tvirtinti, kad ji nė kiek neprisidėjo prie bendrojo sumažinimo gyventojų prieaugio; reikia tačiau sutikti, kad ji atrodo veikusi gana silpnai, palyginti su kitomis kliūtimis“ (150 p.). „Aš esu pasakęs ir laikau tai visiškai teisinga, kad yra mūsų prievolė nesiveisti anksčiau, negu mes galėsime išmaitinti savo vaikus ir kad taip pat mūsų prievolė neatsiduoti nedorovingiems geiduliams. Bet aš niekur neesu pasakęs, kad aš tikiuosi, jog viena ar antra, — ar juoba abi drauge — šios prievolės bus griežtai išpildytos. Šiuo atveju, kaip ir daugeliu kitų, gali atsitikti, kad vienos prievolės sulaužymas, palengvins kitos atlikimą... Bet moralistas jokiu būdu negali kitaip, kaip tik siūlyti ir vieną ir antrą pildyti, o toliau kiekvienas žmogus turi būti paliktas pats sau“ (600 p.).

[17] „Aš negalėčiau sau dovanoti, jei būčiau pasakęs, tiesiogiai ar netiesiogiai, ką nors, kas būtų galima aiškinti priešinga dorovei prasme. Bet aš nemanau kad kaltės, kuriomis čia einasi (kokios? Malthus niekad nepasako, kas būtent: preventyvinis vedusiųjų santykiavimas? onanizmas? prostitucija?) dorovės atžvilgiu vienos turėtų būti imamos galvon, ar bent kad jos būtų visų didžiausios“ (489 p.).

pastebi jis, — kad gyventojų perteklius, jau savaime yra labai aktinga nemoralumo priežastis, nes veda į skurdą, o niekur taip neišsiplečia promiskuitetas ir paleistuviavimas kaip skurdžiose gyvenimo sąlygose.[18] Taip tad galų gale išeitis, ties kuria jis apsistoja, nėra grynai nekaltybė, tai tėra, sako jis, „didžioji naudingumo taisyklė"; „reikia nejučiomis įprasti tenkinti savo geidulius taip, kad niekam nepakenktų" (530 p.). Šitokios nuolaidos plačiai atidaro kelią neo-maltuzianizmui.

Bendrai suglaudus, Malthus rodo mums žmogų prieinantį kryžkeles, trivium, kur skiriasi trys keliai su tokiais antrašais: tiesiog — kelias „į Skurdą"; dešinėn — kelias „į Dorybę"; kairėn — kelias „į Nedorybę". Jis mato, kaip aklo instinkto jėga traukia žmogų eiti tiesiog ir jis graudena jį susilaikyti ir pasukti vienu ar kitu šoniniu keliu, geriausiai dešinėn. Bet jis bijo, kad skaičius tų, kurie paklausys jo patarimo, kurie, pasak šv. Rašto, „nueis siauru išganymo keliu", bus tik labai mažas. Iš antros pusės, jis savo kiek naiviškoj sieloj nenori prileisti, kad visi žmonės prisipratys prie nedorų priemonių, tad pagaliau, nei viena, nei antra iš preventyvinių kliūčių nenuramina jo del žmonijos ateities ir jis bijo, kad masė nueis naturalinės pakalnės keliu ir numarmės į pražūtį.

Jokia doktrina nebuvo taip koneveikiama, kaip Malthuso. Prakeikimai nesiliovė piltis ant galvos to rašytojo, kurį dar jo amžininkas Godwin'as vadino „juodu ir baisiu genijum, pasirengusiu užgesinti paskutinę žmonijos viltį".

Ekonominiu atžvilgiu buvo sakoma, kad faktai nuneigę visus jo pranašavimus; doroviniu atžvilgiu — kad jo teorijos pagimdė šlykščiausius įpročius, ir daugelis prancūzų kaltina jį demografiniu savo krašto išsigimimu.

„Aš neabejodamas sakau, kad atsargumas (įsidėmėkite išsireiškimą: čia jau nekalbama apie *moral restraint*, o tik apie *prudential restraint*), kaip kliūtis neapgalvotoms vedyboms, yra verčiau pasirinktina, negu be laiko mirtis" (600 p.).

Čia jau mes toli esame nuo 1-jo leidimo, kur Malthus, daug griežtesnis, neprileido jokios preventyvinės priemonės, kaip vidurinio kelio tarp „nekaltybės ir paleistuvybės".

[18] „Skurdas ir purvas iš visų gyvenimo būklių yra mažiausiai palankus nekaltybei... esti tokio gilaus vargo ir skurdo, kad gimusi jame mergaitė iš anksto yra skirta prostitucijai ir tik stebuklas gali ją nuo to apsaugoti" (493 p.). Ir kitur: „Aš sakau, kad sumažėjimas nedorybių, paeinančių iš neturto, būtų pakankamas atpildas už tas blogybes, kurias turime teisę numatyti" (575 p.).

Kas tenka pasakyti apie šias kritikas? Istorija, rodos, nepatvirtino Malthus'o būkštavimų, nes ji nuo to laiko neparodė mums nė vieno krašto, kurs kęstų del gyventojų perteklіaus. Vienur, kaip Prancūzijoj, gyventojų labai nežymiai tepadaugėjo, kitur jų padaugėjo gerokai, bet nedaugiau, kaip priaugo turto.

Jei mes pažvelgsime į tą kraštą, iš kur Malthus ėmėsi duomenis ir kur gyventojų progresija buvo sparčiausia, būtent, Jungtines Valstybes, tai štai pagal surašinėjimą, daromą kas dešimt metų, kiekvienam gyventojui vidutiniškai teko turto:

1850.	308	dolerių
1860.	514	„
1870.	780	„
1880.	870	„
1890	1.036	„
1900.	1.227	„
1910.	1.470	„

Iš to matyt, kad per pastarąjį pusšimtmetį kiekvieno Jungtinių Valstybių gyventojo turtas padidėjo daugiau kaip keturis kartus, nors gyventojų per tą pat laikotarpį irgi beveik keturis kartus padaugėjo (nuo 23 ligi 92 milijonų).[19]

Didžiojoj Britanijoj (Anglijoj ir Skotijoj) Malthus'o laikais buvo 10½ milijonų gyventojų. Šiandien joje yra 45 milijonai. Toks skaičius būtų įvaręs jam baimės, jei jis būtų galėjęs jį numatyti. Ir vis delto, jei gyventojų padaugėjo keturis kartus, tai Didžiosios Britanijos turtas ir gerovė tikriausiai padidėjo daugiau kaip keturis kartus.

Ar tai reiškia, kaip nuolat tvirtinama visose knygose šiuo klausimu, kad faktai nuneigia Malthus'o dėsnius? — Ne pačius dėsnius, jie tebelieka, kaip buvę, o tik tuos numatymus, kurios Malthus iš jų išvedė. Ar galima ginčyti, kad visų gyvų būtybių (neisskiriant ir žmonių) dauginimasis turi tendencijos vykti d a u g y b o s būdu (iš tikrųjų čia tėra tautolo-

---

[19] Reikia tačiau pastebėti, kad šie skaitmens nusako v e r t y b e s išreikštas pinigais ir kapitalizuotas sulig įprastiniu procentų dydžiu, o tatai tėra fikcijų sugretinimas. Ir iš to dar neišeina, kad šiandien vidutinis kiekvieno amerikiečio suvartojimas *in natura* yra didesnis negu seniau.

gija) ir kad tas dauginimasis, leidžiamas laisvai, be jokių kliūčių, pereitų visas ribas? Antra vertus, ar galima neigti, kad pramonės gaminių daugėjimą aprėžia daugelis sąlygų kiekvienoje gamyboje (būklė, pirminės medžiagos, kapitalai, darbo jėgos ir t. t.)? Ir jei vis delto gyventojų dauginimasis neprašoko maisto priemonių daugėjimo, ar netgi, kaip aiškėja iš aukščiau nurodytų skaičių, žymiai atsiliko, tai čia tiek tegalima pasakyti, kad žmonės savo valia aprėžė tą dauginimąsi, lygiai kaip tai siūlė Malthus, aprėžė netik Prancūzijoj, kur preventyvinės priemonės yra kasdieninis dalykas, bet daugiau ar mažiau ir visuose kraštuose, kur faktinis veislumas yra žymiai mažesnis už virtualinį, galimąjį veislumą. Skirtumas tėra tas, kad čia taip išsiplėtusi ir veikianti preventyvinė priemonė nėra moralinis santūrumas, o kaip tik tos metodės, kurias Malthus smerkė.

Malthus'ui greičiau jau galima būtų prikišti ta klaida, kad jis sumaišęs įvairius motyvus. Noras įsiamžinti savo vaikų asmeny neturi nieko bendra su seksualiniu traukimu.[20] Tik pastarajam galima priskirti ta neįveikiamoji jėga, kuria Malthus klaidingai skiria pirmajam. Seksualinis instinktas yra gyvulinės kilmės ir išauga į galingiausią aistrą. Gi noras turėti vaikų yra daugiausia socialinės bei religinės kilmės ir reiškiasi skirtingomis formomis įvairiais laikais ir įvairiose vietose.

Religinėms tautoms, kurios laikosi Mozės, Manu ar Konfucijaus įstatymų, veisimasis buvo išganymo būdas, tikras nemirtingumo realizavimas;[21] bramanui, kinui arba žydui neturėti sūnaus yra daugiau kaip nelaimė, tai nusikaltimas die-

---

[20] Ir nei vienas, nei antras motyvas nėra tas pat, ką noras susivesti, kurį veikia visai savarankiški dėsniai. Prancūzas yra gana linkęs vesti, kad turėtų „savąjį židinį", bet jis labai gerai gali atskirti tą norą nuo meilės troškimo ir dar labiau nuo noro turėti vaikų.

[21] „Turėdamas sūnų žmogus viską pergali. Turėdamas sūnų jis įgyja nemirtingumą ir paskum, per to sūnaus sūnų, jis pasiekia saulės būstinę. — Sūnus išvaduota savo tėvą iš pragaro. Bramano sūnus, jei jis dorovingai gyvena, atperka dešimties savo protėvių nuodėmes". Taip kalba Manu įstatymas. Malthus pats jį cituoja, kaip argumentą. Bet jis turėjo pagalvoti, kad sulig ta diena, kada indas nustoja tikėjęs Manu įstatymu, jam nebėra prasmės norėti sūnaus.

Viena iš priežasčių, delko žydei buvo negarbė likti bevaisei, yra ta, kad kiekviena žydė galėjo tikėtis tapti laukiamojo Mesijaus motina. Bet nuo to laiko, kai žydai nebelaukia Mesijos, šis motyvas turėti vaikų, aišku, išnyksta.

vui. Graikų-lotynų tautose veisimasis buvo šventa kiekvieno piliečio pareiga savo piliai (polis) ir tėvynei. Aristokratinei kastai čia einasi vardo garbe, vardas neturi išnykti. Naujokinėje šalyje—tai reikalas darbo rankų žemei išplėšti ir daugiau žmonių jaunai tautai sukurti. Ir netgi varginguose sluoksniuose daugelio vaikų turėjimas gali būti neperkilni priemonė sužadinti visuomenės gailiaširdiškumą.

Bet ir atvirkščiai, daugelis veiksnių gali stoti prieš reprodukcijos instinktą: egoizmas tėvų, nenorinčių imtis atsakomybės, egoizmas motinų, bijančių neštumo ir gimdymo skausmų bei pavojų, šykšti tėvų meilė, kuri, norėdama geriau aprūpinti vyresniuosius, neleidžia gimti jaunesniesiems, moterų feminizmas ir noras nepriklausomai gyventi neištekėjus, perankstyva emancipacija vaikų, kurie palieka tėvams tik auklėjimo rūpesčius, bet neduoda jiems nei džiaugsmo nei pelno, pagaliau, butų stoka, mokesčių našta ir tūkstančiai kitų. Taip tad reprodukcijos veiksniai yra labai įvairūs, bet kaip tik del to, kad jie yra socialiniai, o ne fiziologiniai, jie neturi to būtinojo, nuolatinio, visuotinojo pobūdžio ir gali būti įveikti priešingų socialinių veiksnių. Kaip tik šitai ir įvyko. Ir jei įsivaizduotume pasaulį, kur bet koks religinis tikėjimas yra išnykęs, kur patriotizmas yra miręs, kur jokia šeima nesitęsia ilgiau vienos generacijos, kur jungtuvės, del dažnų persiskyrimų, darosi vis panašesnės į laisvą meilę, kur samdomasis darbas draudžiamas vaikams ligi 15 ar 18 metų, kur reikmens jaučiami taip opiai, kad kiekvienas trūkumas atrodo nepakenčiamas — trumpai sakant, kur liovėsi veikti visi aukščiau minėtieji reprodukcijos motyvai, o priešingieji veikia visa jėga, — ten, reikia manyti, reprodukcija visiškai sustotų. Ir jei visos tautos dar nepriėjo ligi to būvio, tai reikia pripažinti, kad jos visos prie to artinasi. Tiesa, naujose socialinėse sferose gali iškilti nauji reprodukcijos akstinai; aš tuo visai tikiu, bet ligi šiol jie mums dar nežinomi.

Kad ir kaip paradoksalis gali atrodyti toks tvirtinimas, tačiau žmonių giminėje seksualinis instinktas tevaidina labai antraeilį vaidmenį reprodukcijai. Be abejojimo, gamta sujungė šiuos du instinktus, duodama jiems tuos pačius organus; tikintieji galutinėmis priemonėmis gali tik stebėtis, kaip gudriai ji čia laidavo veislės išlaikymą, sujungdama veisimąsi su

visų labiausiai masinančiu jauktu. Bet žmogus pasirodė dar gudresnis, jis lengvai išskyrė šias dvi funkcijas, sugebėjęs beveik visai išsilaisvinti iš reprodukcijos būtinybės, jis tebeklauso aklai meilės ir geidulių įstatymų ir tai juo laisviau, kad jam nebereikia rūpintis pasekmėmis. Štai delko Malthus'o būkštavimai nueina niekais, greičiau, atsiranda net priešingas pavojus — lėtos tautų savižudybės.

Šios dvi funkcijos šiandie juo lengviau išskirti, kad beveik išnyko ir ta silpna moralinė kliūtis, kurią dorovingasis pastorius tarėsi pastatęs priešais, smerkdamas tuos klastingus vaisiaus vengimus, kaip nedorybes. Atsirado moralistų, turinčių daugiau apykantos toms metodėms, negu Malthus; kai kurie jų ėmėsi net įrodinėti priešingai, kad tas metodes vartoti reikalauja dviguba prievolė — viena, reikia duoti visiška laisvė seksualiniam instinktui ir meilės troškimui, atitinkamai fiziologiniams ir psichologiniams žmogaus prigimties dėsniams; — antra, negalima palikti atsitiktinumui tokio svarbaus dalyko, kaip gimdymas, negalima primesti moteriai tokios sunkios naštos, kaip motinystė, moteris visados turi prisiimti ją tik iš savo noro. Šie neo-maltuzininkai, priešingai savo mokytojui, skelbia, kad tasai „moralinis santūrumas" kaip tik esąs labai nemorališkas: visų pirma, kadangi jis yra antifiziologinis, užkrėstas krikščioniškuoju asketizmu, blogesnis už tą blogybę, kurią jis nori išgydyti, nes, sako jie, atimti žmogui galimumą patenkinti meilės troškulį yra skaudžiau, negu atimti jam duoną. Toliau, tas santūrumo principas pasak jų, yra nemorališkas del to, kad jis, įsakydamas laikyti celibatą arba tik labai vėlai vesti, paskatina prostituciją, kriminalinį ištvirkimą, priešgamtinį lyties instinkto tenkinimą, nelegalius gimdymus. Jei vis delto neo-maltuzininkai laiko save Malthus'o mokiniais ir vadinasi jo vardu,[22] tai tik iš dėkingumo jam, kad jis pirmasis išrodė, jog aklos reprodukcijos instinktas neišvengiamai turi atvesti žmoniją į skurdą, į ligas, į ankstyvą mirtį, netgi į nedorybes ir kad delto vienintelis būdas išvengti to liūdno galo — tai reguliuoti šis instinktas.

---

[22] Neo-malthunizmo atsiradimas galima skaityti nuo to laiko, kai pasirodė viena knyga be autoriaus vardo „Elements de science sociale, 1854". Bet pati *„Malthusian League"* buvo įsteigta tik 1877 m. Anglijoje D-ro D r y s d a l e, mirusio 1909 m. Pastaraisiais metais šis sąjudis netikėtai išsiplėtė maždaug visur, bet ypačiai Prancūzijoj — kur jis jau tikriausiai nereikalingas!

Reikia tačiau manyti, jei Malthus atsikeltų iš kapo, jis nebūtų neo-maltuzininkas. Ko jis labiausiai negalėtų dovanoti savo mokiniams, tai to, kad jie preventyvines priemones vartoja ne tiek vengdami perdidelio gyventojų skaičiaus, kiek skatindami seksualinį palaidumą, išlaisvindami lytinį aktą nuo tos atsakomybės, su kuria gamta yra jį surišusi. Ir vis delto Malthus negalėtų visiškai išsiginti pramynęs jiems kelią tomis nuolaidomis, apie kurias jau esame kalbėję.

Malthus taip pat, rodos, nejautė opiausio savo doktrinos punkto, kurs daugiausiai ją diskreditavo: būtent, kad jis tą prievolę — laikyti celibatą ir drauge nekaltybę, atsižadėti visų šeimyninio gyvenimo džiaugsmų — deda tiktai neturtėliui, o ne turčiui,[23] nes šiam visados yra tokios sąlygos, kokių reikalauja Malthus, kad galėtų vesti ir turėti vaikų. Aš žinau, kad tai del pačių neturtėlių gero Malthus nustato jiems tą kietą dėsnį: „negimdyti vaikų, kurių neišgali išmaitinti". Bet vis tik šitai žiauriausiu būdu, kokiu tik begalima įsivaizduoti, pabrėžia jų buities nelygybę, nes štai jie verčiami pasirinkti: badauti arba atsižadėti meilės. Malthus nutildė seną dainelę, kurioje sakoma, kad laimei pakanka „bakūžės ir širdies!" Teisybė reikalauja vis delto pastebėti, jog jis neina taip toli, kad reikalautų įstatymu uždrausti neturtėliams jungtuves, kaip tai buvo daroma kai kuriose šalyse. Čia liberalinis ekonomistas lieka pats sau ištikimas.[24] Jis gerai supranta, kad tokia priemonė, nekalbant jau apie žmoniškumo sumetimus, būtų tik blogesnis vaistas už pačią ligą, nes toks uždraudimas, sumažindamas legalių vaikų skaičių, padaugintų tik pavainikių vaikų.

Pagaliau sakydamas neturtėliams, kad jie patys tėra kalti del savo skurdo[25], nes jie elgėsi neapdairiai, nes jie per anksti

---

[23] Jis šitai pasako kategoriškai: „Reikia prileisti, jog neturtingieji laikysis išmintingo atsargumo ir nesives tol, kol jų uždarbio nepakaks savarankiškai išlaikyti moterį ir šešis vaikus". Štai tad vedybos uždraustos kiekvienam darbininkui, kurs iš savo darbo mokesčio negali išmaitinti aštuonių žmonių! O kadangi Malthus'o laikais darbininkai tegaudavo labai skurdų atlyginimą, tai faktinai jis tuo pasmerkė visą darbininkų klasę gyventi nevedus ir nekaltybėje!

[24] „Mane kaltino, būsią aš siūlęs įstatymu uždrausti neturtėliams vestis. Tai neteisybė... Iš tikrųjų aš griežčiausiai laikausi tos nuomonės, kad kiekvienas pozityvinis įstatymas, aprėžiantis vedančiųjų amžių, būtų neteisingas ir nenormalus".

[25] Čia verta priminti tas tekstas, kurį mes jau citavome: „Liaudis turi laikyti pati save svarbiausia savo skurdo priežastimi" (Malthus, 500 p.).

apsivedė ir turi perdaug vaikų, pridurdamas dar, kad čia negali jiems pagelbėti joks rašytasis įstatymas, jokia institucija, jokios labdarybės pastangos, — Malthus nė nenumanė kokią patogią vadą (pretekstą) jis čia patiekė turtingųjų klasei visiškai nesirūpinti darbo žmonių likimu[26]. Per ištisą devynioliktą šimtmetį jo doktrina užkerta kelią kiekvienam socialistinės ar komunistinės organizacijos planui ir netgi kiekvienai reformai, siekiančiai pagerinti neturtingųjų būvį, nes konservatoriai sako, kad jokia reforma negalėtų turėti kitokių rezultatų, kaip tik padauginti dalininkų skaičių drauge su dalomojo kiekio padidinimu, ir delto nepadarytų nieko gero.

Tačiau, jei Malthus'o doktrinos ir sukėlė tiek pasipiktinimo, tai vis delto jos ėjo pagrindu ir ekonominiam mokslui; kartais, kaip jau sakėme, jomis buvo remiamasi, atmetant tei-

---

[26] Malthus'o tezės apie labdarybę yra labai įdomios ir tiesioginiai rišasi su jo gyventojų teorija. Tai yra praktinis klausimas, kurs jam daugiausiai rūpėjo ir kuriam jis turėjo didžiausios įtakos. Jis smarkiai puolė priverstinos globos įstatymą, koks buvo Anglijoje nuo karalienės Elzbietos laikų: „Ar jis (tas įstatymas) gali išugdyti dvi javo varpas ten, kur žemė veda tik vieną? Ne, o jei negali, tai C a r n u t, drausdamas bangoms liesti jo karališkas kojas, nė kiek nedaugiau kėsinosi prisisavinti galią valdyti gamtos įstatymus" (368 p.).

Kadangi pašalpa negali sukurti jokios naujos gėrybės, tai ji negali duoti pragyvenimo neturtėliams. „Gali atrodyti keista, kad pinigais negalima pagerinti vargšų būvio, nepabloginus visos bendruomenės būvio. Bet, kad ir kaip keistai šitai atrodytų, aš manau, kad tai yra tiesa" (355 p.). Į tai betgi galima atsakyti, kad jei duodamoji išmalda ir nesukuria naujos gėrybės, kas savaime aišku, tai vis tik ji perveda iš turtingojo į neturtėlio rankas tam tikrą konsumcijos galią. Tuo būdu neturtėlio konsumcija tiek išsiplečia, kiek turtingojo susiaurėja.

Malthus smerkia ne tik išmaldą pinigais, bet taip pat ir natūra, ar net darbu: vienintelė forma, kurią jis prileidžia, tai m o k y m a s, nes tai yra viena iš tų gėrybių, kuri gali būti dalinama, nė kiek nenutraukiant nuo kitų (568 p.).

Laikydamasis tokių griežtų pažiūrų jis, rodos, turėjo prieiti išvados, kad kiekviena viešoji ir net privatinė pašalpa turi būt uždrausta. Ir tikrai jis reikalavo „palaipsniui panaikinti neturtėlių įstatymus (poor-laws)" ir netgi kiekvieną sistematinę pašalpą, kurios pagalba neturtėliai gali atsidėti, bet jis pripažįsta „laimingas pasekmes tokios pašalpos, kuri teikiama kada-ne-kada ir su atodaira". Nors jam nepavyko išgauti „poor lews" panaikinimo, bet jo idėjos padarė įtakos jų reorganizacijai 1832 m.

Pastebėtina, kad ši Malthus'o doktrina yra kaip tik priešingybė to, kas šiandien Prancūzijoje skelbiama; būtent, čia vieton krikščioniškosios labdarybės norima pastatyti solidarizmas, t. y. pašalpa čia turi būti ne išmalda, o biednuomenės teisė ir teikti ją privalo ne atskiri asmens bei privatinės draugijos, bet valstybės organai. Tiesa, Prancūzijoj Malthus'o patarimų del preventyvinių priemonių taip plačiai paklausė net ir neturtingieji, kad šiame krašte netenka bijoti to pavojaus, kurs, Malthus'o manymu, kyląs iš viešosios pašalpos, būtent, neturtėlių vaikų padaugėjimo.

sėtus reikalavimus, bet dažniau, nustatant didžiuosius klasikinius ekonomijos dėsnius, kaip štai žemės rentos arba darbo mokesčio fondo dėsnis. Iš antros pusės, Malthus'o doktrinos pravertė šeimos ir nuosavybės institucijoms pateisinti, nes imtasi įrodinėti, kad ir viena ir antra, dėdamos tam tikrą atsakomybę, stipriai sulaikančios neapgalvotą vaikų veisimą[27].

Šiandien didžioji gyventojų problema tebėra lygiai taip pat svarbi, bet ji tarytum atsivertė antru galu. Tai, ką Malthus vadino preventyvinėmis kliūtimis, išsiplėtė tokiu mastu visuose kraštuose, kad nūnai sociologai ir ekonomistai yra susirūpinę jau nebe perdideliu žmonių veisimusi, o priešingai, visur reguliariai mažėjančiu gimimų skaičiumi. Surasti šio reiškinio priežastys — tokia atrodo šių dienų problema. Tiesa, visi sutinka, kad tos priežastys anaiptol neturi patologinio ar gamtos dėsnio pobūdžio, o yra ne kas kita, kaip sąmoningas tėvų noras neturėti vaikų arba aprėžti jų skaičių[28]. Tačiau

---

[27] Neįrodyta dar betgi, kad apie šį pastarąjį dalyką Malthus buvęs tokios pat nuomonės. Žemės ūkio nuosavybę, ar bent jau smulkią nuosavybę, jis kaip tik laikė akstinu, skatinančiu gyventojų dauginimąsi. Ir įdomiausia tai, kad jis ėmė čia pavyzdžiu Prancūziją, kur šiandien nuosavybės susmulkinimas, priešingai, laikomas viena iš priežasčių gimimų skaičiaus sumažėjimo. Jis rašė:

„Prancūzijoje iš seno buvo daug smulkių nuomininkų, smulkių žemės savininkų. Toks dalykų būvis nėra perdaug palankus grynojo gavinio padidinimui, bet tatai padidina kartais bruto gavinį ir visuomet paskatina gyventojų dauginimąsi (216 p.)".

Toliau jis rašo: „Kokie bebūtų Prancūzijos būklės ir klimato gerumai, palinkimas veistis ir dauginti gyventojus yra ten taip stiprus, stoka numatymo žemutinėse klasėse taip ryški, kad..." (521 p.). Tą pat liudija G o d w i n. Lygiai taip pat kalba J o u n g (Malthus'o cituojamas 560 p.): „Didžiausia tos karalystės nelaimė yra ta, kad ji turi tokį didelį gyventojų skaičių, jog negali nei darbo jiems duoti, nei jų išmaitinti".

Kai del vedybų tai, tiesa, Malthus pripažįsta, jas veikiant preventyviai. Jo manymu, „paprasčiausia ir naturališkiausia kliūtis atrodo ta, kad kiekvienas tėvas būtų priverstas maitinti savo vaiką" (336 p.). Jis prileidžia taip pat, kad tą panieką, su kuria žiūrima į merginą-motiną ir į merginos vaiką, pateisina socialinė būtinybė išlaikyti atsakomybės dėsnį. Jis nepritaria berods tėvo atieškojimui (la recherche de la paternité), bet pareiškia, kad suviliojimas „turi būti griežtai baudžiamas"; šių dalykų skyrimas, šiandien bendrai priimtas, jo laikais buvo visai naujas.

[28] Yra tačiau ir tokių sociologų, kurie, kaip ir Malthus, dar ieško ir suranda biologinių priežasčių depopuliacijai išaiškinti, lygiai kaip Malthus rado jų siurpopuliacijai išaiškinti.

Pavyzdžiui F o u r i e r, o vėliau anglas D o u b l e d a y, rašęs keturiasdešimt metų po Malthus'o, mano, kad veisimasis yra atvirkščiam santyky su maitinimusi ir tuo būdu susidaro tarytum atomatiški naturaliniai stabdžiai, kurie apsaugo nuo siurpopuliacijos pavojaus. Kiti mano, kad veisimosi galia yra atvirkščiam santyky su proto veikla. Šie du aiškinimai prileidžia, jog yra gana įstabus priešingumas tarp individo ir gi-

toks aiškinimas visai nieko neišaiškina, nes čia kaip tik svarbu žinoti, d e l k o, būtent, n e n o r i m a t u r ė t i v a i k ų, ir delko tas nenoras, — Prancūzijoj, berods, kiek senesnis, bet kituose kraštuose pasireiškęs prieš kokius penkiasdešimt metų — mūsų laikais ir ypačiai mūsų krašte (Prancūzijoje) taip sustiprėjo. Norint šitai išaiškinti, reikia atrasti, kokios yra mūsų krašte (Prancūzijoje) ir mūsų gadynėje specifinės priežastys, kurių nebūtų kitur tokiu pat mastu. Čia spėjama įvairiai: antai, Paul L e r o y - B e a u l i e n prileidžia, kad gimimų skaičius mažėja del pačios civilizacijos pažangos (aiškinimas perdaug jau palankus Prancūzijai), kadangi toji civilizacija sukuria reikmenis ir išlaidas, nesuderinamas su vaikų auklėjimo prievolėmis ir sunkybėmis; — arba štai, D u m o n t prileidžia, kad gimimų skaičius juo mažėja, juo labiau įsigali demokratija, kadangi šioji skatina žmogų stumtis pirmyn, kilti juo galint greičiau ir juo galint aukščiau (tatai jis sąmojingai vadina k a p i l a r i t e t o d ė s n i u); pagaliau čia iškeliamos labiau specifinės priežastys, kurias kiekviena mokykla nurodo kitokias: taip štai, L e P l a y mokykla kaltina čia lygaus paveldėjimo teisę, Paul B u r e a u — dorovinių ir religinių įsitikinimų nusilpnėjimą, dar kiti — įvairių formų nesantūrumą, paleistuvavimą, girtavimą ir t. t.

Deja, negalima pasakyti, kad bent vienas iš šių aiškinimų būtų visiškai patenkinamas. Ne pro šalį būtų antras Malthus, kurs atskleistų demografijos mokslui naują ateitį.

II

Ricardo.

R i c a r d o yra didžiausias vardas politinėje ekonomijoje po Adomo Smith'o ir netgi garsesnis už Smith'o. Nes Smith'as, kaip tik del savo pažiūrų saikumo ir atsargumo, nesukūrė mokyklos ir maža tesukėlė ginčų: visi ekonomistai, kokio krypsnio jie bebūtų, sėdi prie mokytojo kojų, klausydami:

---

minės plėtojimos. Jie tačiau maža terado pritarėjų. Bet jei jie būtų teisingi, tai reikia pripažinti, jie anaiptol mūs neramintų, o tik dar labiau aptemdytų perspektyvas, nes tada tos tautos ir klasės, kurios pirmutinės iškyla į aukštesnę kultūrą ir gerbūvį, būtų pasmerktos išnykti, tuo tarpu, kai skurdeivų ir tamsuolių masės veistųsi be skaičiaus!

Iš jo lūpų plaukiančių dieviškų žodžių[29].

Ne tose giedriose dausose reikia tačiau ieškoti Ricardo: jį randame didžiausiame kovos sūkury. Del jo verda kova, už jį arba prieš jį krinta visi smūgiai. Kyla ginčas del metodės — Ricardo, o ne ką kitą ima nagan realistinė ir istorinė mokykla, kaltindama jį paklaidinus mokslą abstrakcijos šunkeliuose. Reikia pateisinti žemės nuosavybė — Ricardo rentos teorija stengiamasi visų pirma sugriauti. Visas marksizmas, taigi ir moderninis socializmas, tiesioginai remiasi jo vertės teorija, ir nors ši giminystė tikriausiai nebūtų maloni jo širdžiai, bet vis tik jis negalėtų jos išsiginti. Ginčuose del emisijos bankų rolės, ar del tarptautinės prekybos ir vėl jį randame pirmoje vietoje.

Matyt, čia susidėjo drauge jo klaidos ir jo nuopelnai, kad jis taip ilgai ir giliai jaudino protus. Iš daugumo jo teorijų, ypač iš tų, kurios jam charakteringiausios, nedaug kas beliko, nebent tik tiek, kad jos sukėlė kritiką ir priešingas tezes, nors tai, galbūt, ir nemažiau svarbu. Šiaip jau tas City bankininkas buvo gana menkas rašytojas. Jo veikaluose nerandame nė vieno tų gražių lapų, kokių yra parašęs Smith'as arba vėliau Stuart Mill'is, nei dargi tų vykusių formulių, kurios patveria. Svarbiausioji jo knyga yra sudaryta be jokio plano: skyriai tarytum atsitiktinai pastatyti vienas šalia kito. Jo hipotetinė metodė ir nuolat besikartojąs: „prileiskime, kad"..., — nelyginant jo fabriko ženklas, — daro knygą, itin sunkią skaityti. Tačiau ši abstraktinė metodė davė mokslui patvarų akstiną ir šiandien atgimsta matematinėje mokykloje. Tai buvo galingas, bet neaiškus, ūkanotas protas, kurs, kaip pats prisipažįsta, ne visados ir pats save suprasdavo. Bet stiliaus ūkanotumas nekenkia garbei. Ricardo autoritetui jis netgi daug padėjo, lygiai kaip vėliau ir Markso, kurs juk Ricardo pavyzdžiu sekė. Kai kalba eina apie didį žmogų, niekas nenori pasakyti, kad jis nesuprantamas, koktu, mat, kad paties kas nepalaikytų menkai suprantančiu; verčiau jau stengiamasi ir tamsiausiose vietose ieškoti gilios prasmės. Vis delto, kalbant apie Ricardo, net ir karščiausiems jo gerbėjams nevisados pavykdavo ta prasmė surasti.

---

[29] André Chénier eilės apie Homerą.

Negalima nė manyti smulkiai čia išnagrinėti visą tą monumentalinį veikalą; delto turėsime apsiriboti, iškeldami aikštėn tik svarbiausius jo bruožus[30].

Bendrai galime tik pasakyti, kad Ricardo ėmėsi išaiškinti ypačiai gėrybių paskirstymą ir kad čia jis tikrai atskleidė naują sritį, nes jo pirmatakams rūpėjo beveik išimtinai tik gėrybių gamyba. „Surasti dėsniai, kurie reguliuoja tą paskirstymą, sako jis, — štai svarbiausias politinės ekonomijos uždavinys". Tiesa, jau buvo žinomas trilypis pajamų padalinimas, atitinkąs tris gamybos veiksnius: renta už žemę, pelnas už kapitalą, darbo mokestis už darbą. Bet Ricardo nori išaiškinti, kaip tas padalinimas vyksta ir kokie dėsniai nulemia kiekvieno dalinį. Ir nors Ricardo imasi šio tyrinėjimo be jokios normatyvės teisingumo prielaidos, vis delto galima lengvai numatyti, kad jis tuo pradės polemikos ir net socializmo erą. Nes, iš vienos pusės, gėrybių paskirstyme prigimties įstatymai toli gražu nė-

---

[30] Dovydas Ricardo buvo kilęs iš žydų šeimos, seniau gyvenusios Olandijoj. Bet jis gimė Londone 1772 m., kur jo tėvas vertėsi kaip prekių makleris. Jau iš mažumės tėvas supažindino jį su reikalais, atskleidė jam pinigų ir bankų verslo paslaptis. Susituokęs su nežyde, jis atsižadėjo savo tikybos ir susipyko su savo šeima. Netrukus jis jau pats įsisteigė biržos makleriu ir greitai sukrovė didelį turtą, kaip pasakojama, apie 40 milijonų frankų, — tai būtų milžiniška suma jo laikams, bet ji greičiausiai yra perdėta.

Ekonominiu mokslu jis pradėjo domėtis, savaime suprantama, per bankų klausimus. Anuo metu karas su Prancūzija buvo privedęs prie tokio Anglijos banknotų kritimo, kad tuo klausimu susirūpino ne tik specialistai, bet ir visuomenė. Šia proga Ricardo paskelbė savo pirmąją studiją, 1810 m. (jam buvo tada 38 metai): „Apie aukštą pinigų kainą, kaip banknotų kritimo įrodymą"; netrukus išėjo ir kiti jo rašiniai apie kreditą ir bankus. Bet iš šitų smulkių poleminių raštų negalima buvo dar įspėti, kokiems giliems mąstymams apie pagrindinius ekonomikos mokslo dalykus jis buvo atsidėjęs — ir tai, rodos, vien del savo malonumo, nes jie, kiek matyt, nebuvo skiriami viešumai; pagaliau jis paskelbė juos 1817 m., pavadinęs: „Principles of Political Economy". Skelbdamas juos, šis *business man* tikriausiai nenumanė, kad jis tuo išjudins kapitalistinio pastato šulus.

1819 m. jis buvo išrinktas Žemųjų Rūmų atstovu, bet čia jis pasirodė toks pat menkas kalbėtojas, kaip ir rašytojas, nors parlamentas su pagarba jo klausė. „Aš du kartu mėginau kalbėti, bet visuomet baisiai susitremdavau ir nebeturiu vilties nugalėti tos baimės, kuri apima mane, kai tik aš išgirstu savo balsą". 1821 m. jis įsteigė „Politinės ekonomijos klūbą" kurs buvo bene pirmasis iš tų gausingų ekonominių studijų draugijų, paplitusių paskum po visą kraštą. 1823 m. jis išleido rašinį apie žemės ūkio apsaugą ir sekamais metais mirė, būdamas dar tik 51 metų.

Po jo mirties rūpestingai buvo surinkti jo raštai ir paskelbta jo korespondencija su svarbiausiais to meto ekonomistais — Malthus, Mac Culloch, J.-B. Say ir t. t. Tie laiškai ir atsakymai yra labai vertingi šaltiniai jo doktrinoms aiškinti.

ra tiek ryškūs, kaip rašytieji įstatymai ir žmonių institucijos, o iš antros pusės tie patys individualiniai interesai, kurie gamyboje ėjo išvien, paskirstyme rasis vieni kitiems priešingi.

Mes čia tad peržvelgsime, kokie yra, pasak Ricardo, žemės rentos, pelno ir darbo mokesčio dėsniai; visų pirma išžiūrėsime žemės rentos dėsnį, nes šis, Ricardo manymu, nulemiąs visus kitus.

Galima būtų manyti, jog pirmiau būtinai reikėtų išnagrinėti Ricardo vertės teorija, juo labiau, kad ta „darbo vertės" teorija užims svarbią vietą vertės istorijoje ir yra paruošusi dirvą marksistinei „daugiovertės" teorijai, kuria remiasi visas šių dienų socializmas.

Tačiau mes tekalbėsime apie jo vertės teoriją atsitiktinai, kur ji susijus su paskirstymo dėsniais. Taip daryti mus įgalioja pats Ricardo, nes jis sako: „Pagaliau, didysai rentos, darbo mokesčio ir pelno klausimas turi būti išaiškintas, atsižvelgiant į tai, kokia proporcija bendrasai gavinys yra padalinamas tarp žemės savininko, kapitalisto ir darbininko, kas nėra jau būtinai surišta su vertės teorija[31].

Ricardo anaiptol nesiėmė pirmiau išdirbinėti vertės doktrinos, kad paskum išvestų iš jos paskirstymo dėsnius, o tik po to, kai atrado ar tarėsi atradęs tuos paskirstymo dėsnius, jis stengėsi suglausti juos į tam tikrą vertės teoriją. Visą gyvenimą nėjusi jam iš galvos mintis, kad žemė juo toliau, juo daugiau reikalauja darbo, neabejotinai bus užvedusi jį ir ant tos idėjos, kad darbas yra vertės „pagrindas" ar „priežastis" ar „mastas" — jis nuolat svyruoja tarp šių trijų išsireiškimų, kurie anaiptol nėra tolygūs. Be to, reikia pripažinti, kad Ricardo vertės teorija toli gražu nėra geriausiai pavykusi jo veikalo dalis: rungdamasis su ta baisiai sunkia problema, šis stiprusis protas nebuvo laimingesnis už savo pirmatakus. Jis pats neužilgio prieš savo mirtį, su tokiu tiesiu atvirumu, kurs jam daro garbės, pakartotinai prisipažįsta, kad bandymai išaiškinti vertės problemą jam nepavykę[32].

---

[31] Laiškas Mac Culloch'ui iš 1820 m. liepos m. 13 d. cituojamas H. Denis'o II t. 171 p.

[32] Savo susirašinėjime su Mac. Culloch'u, laiške iš 1899 m. gruodžio 18 d. jis sako: „Aš nesu patenkintas savo aiškinimu tų principų, kurie reguliuoja vertę. Norėčiau, kad jo imtųsi labiau prityrusi plunksna". O savo laiške Malthus'ui iš 1820 m. rugpiūčio 15 d., kurs neabejotinai yra vienas iš paskutiniųjų jo laiškų, Ricardo, kalbėdamas apie savo mokinio

1. Žemės rentos dėsnis.

Iš visų Ricardo teorijų garsiausia yra žemės rentos teorija, su kuria jo vardas liks neatskiriamai surištas. Ji yra ţiek žinoma, kad Stuart Mill'is pavadino ją asilo tiltu studentams, ir šiandien dar ji yra vienas iš klasikinių klausimų kvotimuose.

Klausimas r e n t o s (tai yra pajamų ir žemės nuosavybės, nes anglų žodis *rent* reiškia ne ką kitą, kaip žemės nuomos mokestį), rūpėjo ne vienam Ricardo; tuo klausimu gyviausiai domėjosi visi ano meto ekonomistai, ypač Anglijoje. Rentos problema vyrauja anglų politinėje ekonomijoje per visą pirmąjį 19-to šimtmečio pusę; ir vėliau dar, kaip toliau matysime, toji problema, paversta žemės nacionalizacijos doktrina, sudarė H e n r y G e o r g e knygos pasisekimą. Prancūzijoje to susidomėjimo žemės renta tebuvo tik silpnas atgarsys. Ir tai del to, kad Prancūzija buvo, — ne tik po Revoliucijos, bet dar ir prieš Revoliuciją, — smulkios žemės nuosavybės kraštas. Nuomos sistema čia toli gražu neapėmė visos žemės, kaip Anglijoje, o ir esamieji nuomos santykiai turėjo čia kitokį charakterį. Prancūzijoje nebuvo matoma taip ryškiai, kaip Anglijoje, ta trijų aukštų hierarchija, kuri, rodos, pačios prigimties buvo pastatyta ir kurioje, tarytum, buvo įsikūnijusi visa paskirstymo sistema: apačioje darbininkas, gaunąs savo darbo mokestį, virš jo stambusis nuomininkas kapitalistas, gaunąs savo pelną, pat viršuje stambusis žemės savininkas, *landlord,* gaunąs savo rentą.

Pirmosios dvi pajamų rūšys buvo lengva išaiškinti, betgi pastarosios pajamos, — tos, kurios sudarė Anglų aristokratiją ir su ja Anglijos istoriją, — iš kur jos ėjo? Mes žinome, kad fiziokratai, vadinusieji jas „grynuoju gaviniu" (produit net) laikė jas gamtos duosna, Dievo dovana; net pats Adomas Smith'as, nors ir paskelbęs gėrybių kūrėju esant darbą, o ne žemę, vis delto prileido, kad žymi dalis pajamų iš žemės, bent jau trečdalis, gaunama gamtos bendradarbiavimo dėka[33].

M a c C u l l o c h'o vertės teoriją ir apie savąją, melancholiškai pastebi su retu kuklumu: „Mum abiem nepavyko". Žr. H a l é v y, Le Radicalisme philosophique, ir Hector D e n i s nur. viet.

[33] Smith'as lygino pramonę su šeima, atvedančia du vaikus, kapitalo pelną ir darbo mokestį, tuo tarpu žemės ūkis atvedąs t r i s: du pirmuosius ir dar žemės rentą.

Malthus parašė knygą, specialiai pavestą tam klausimui[34], ir Ricardo pripažįsta jam tą garbę, kad jis atradęs „tikrąją rentos doktriną". Malthus priima, bent kaip išeigos punktą, fiziokratų ir A. Smith'o aiškinimą, t. y. jis mato žemės rentoje „naturalinį rezultatą to žemės ypatumo, suteikto jai paties Dievo, kad ji gali išmaitinti daugiau žmonių, negu tik tuos, kurių reikia jai apdirbti". Bet Malthus'ui renta yra ne vien fizinio, o taip pat ir ekonominio dėsnio rezultatas, ji eina, būtent, iš to, kad žemė viena teturi tą privilegiją pati iš savęs sukurti savo produktų paklausus ir tuo palaikyti ir neribotai didinti savo pajamas bei savo vertę. Kokiu būdu? Del to, kad gyventojų skaičius visados turi tendenciją prilygti ir net prašokti esamąsias maisto priemones, — kitaip sakant, del to, kad visur gema bent jau tiek žmonių, kiek žemė gali išmaitinti. Šis naujas rentos aiškinimas yra tad tik išvada iš jo didžiojo dėsnio, būtent, nuolatinio gyventojų spaudimo į mitybos plotą.

Bet Malthus pastebi dar kitą rentos pobūdį — labai teisinga ir svarbi pastaba, gali sakyt, įdiegusi Ricardo rentos teoriją: būtent, jis nurodo, kad, esant žemėms nelygiai našioms, ir įdėtieji į jas kapitalai turi duoti nelygų pelną. Tasai skirtumas tarp normalaus pelno iš menkų žemių ir didesnio pelno iš derlingesnių žemių ir sudaro pastarųjų žemių savininkams ypatingos rūšies rentą, diferencinę rentą, kaip ji vėliau pavadinta. Ši renta atrodo Malthus'ui kaip anksčiau ir fiziokratams, visiškai teisėta, visai gerai suderinama su visuomenės interesu. Pirmiesiems savininkams ji buvo vien teisingas atlyginimas „už jų jėgą ir už jų sugebėjimą", o tiems, kurie pirko žemę vėliau, ji taip pat teisėtai priklauso, kadangi jie pirko tą žemę, su darbo ir trūso vaisiais. Tiesa, renta toliau gaunama nepareinamai nuo savininko darbo, bet ji tada esanti čia *otium cum dignitate,* nupelnytas atlyginimas už kiekvieną to vertą pastangą.

Ricardo eina visai nauju keliu. Jis griežtai nutraukia ryšį su fiziokratų ir Adomo Smith'o doktrina, kurį Malthus dar tebelaikė, ir visiškai paneigia tariamąjį gamtos bendradarbiavimą. Šis biznierius, nors pats būdamas stambus žemininkas, nebeturėjo prietaringos pagarbos gamtai; jis tikriausiai mielai būtų

[34] An inquiry into the nature and progress of rent, 1815.

pasakęs tą frazę, kuri tarta vėliau: „Kas per viena toji ponia?“ Priešais garsųjį Smith'o posakį jis cituoja Buchanan'o žodžius: „tėra tuščia svajonė įsivaizduoti, esą žemės ūkis duodąs grynąjį gavinį del to, kad gamta bendradarbiaujanti kartu su žmogumi žemės darbe, ir iš to einanti renta“. Kaip netrukus pamatysime, Ricardo netgi įrodys, dailiai atversdamas teoriją kitu galu, kad renta tikriau reikia aiškinti žemės šykštumu, o ne jos duosnumu[35]. Kad žemės derlingumas, ar bent tik jis vienas, negali būti rentos priežastis, matyt jau iš to, jog naujokinėje šalyje, pavz. kolonijoje, nors žemė būtų ir derlingiausia, jei tik jos yra daugiau, negu reikia gyventojams, ji visiškai neduos rentos. „Kam beateis į galvą pirkti teisę dirbti tam tikrą žemės sklypą, jei tos žemės tiek ir tiek yra laisvos, niekam nepriklausančios, kurią kiekvienas, kas tik panorėjęs, gali dirbti“[36]. Kada gi tad atsiranda renta? Tik tada, kai „gyventojų daugėjimas priverčia pradėt dirbti žemes, kurių kokybė yra menkesnė, arba būklė blogesnė“. Štai kur Ricardo teorijos mazgas. Renta anaiptol nėra gamtos duosnumo ženklas, tikriau, ji atsiranda del tos nelemtos būtinybės, kad stokojant gerų žemių, gyventojų spaudimas ir reikalas verčia griebtis ir reliatyviai menkų žemių[37]. „Renta yra vertės kūrimas, bet ne turto kūrimas“, sako Ricardo. Gilūs žodžiai, kurie išaiškins ne vieną ekonominio mokslo paslaptį. Ką jis norėjo jais pasakyti? Jis čia griežtai išskiria dvi idėjas, šiaip jau paprastai supinamas —

---

[35] Vis delto reikia turėti galvoje, kad senosios teorijos liekanos šen bei ten pasirodo Ricardo raštuose. Jis neįstengė visiškai nuo jos atsipalaiduoti. Štai vienur jis apibūdina rentą, kaip „tą žemės vaisiaus dalį, kuri mokama žemės savininkui už teisę naudoti produktyvinius ir nežūstamus dirvos ypatumus“. Ir jis dažnai grįžta prie tų „dirvos ypatumų“, vadindamas juos taip pat „naturaliniais“, „pirminiais“ „nesunaikinamais“, — iš ko berods išeina, kad jie yra nepriklausomi nuo bet kokio darbo.

[36] „Nuolat tenka girdėti kalbant apie didesnę žemės naudą, palyginti su kitais gamybos šaltiniais, delto, būtent, kad ji duodanti perteklių rentos forma. Ir vis tik, tuo metu, kada žemė yra derlingiausia, gausiausia, produktingiausia, ji visiškai neduoda rentos, ir tik tada tepasirodo renta, kai žemė pradeda menkėti“ (48 p.).

[37] „Gamtai už jos darbą tenka juo daugiau mokėti ne sulig jos pagelbos gausumu, o sulig menkumu. Juo šykštesnė ji pasidaro savo dovanomis, juo didesnės kainos ji reikalauja už savo darbą“. (50 p.).

Ir dar kitur: „reliatyvinė derlingų žemių stoka yra rentos šaltinis“ (pabraukta tekste). (376 p.).

Pastebėtina, kad Adomas Smith'as jau šituo būdu aiškino kasyklų gamybą, bet jam neatėjo į galvą, kad dirva yra ne kas kita, kaip savotiškos kasyklos.

iš vienos pusės t u r t ą, kurį sudaro apstas bei patenkinimas, o iš antros pusės, v e r t ę, kuri pareina iš kliūties bei pastangos, — ir pareiškia, kad renta priklauso prie antros kategorijos, o ne prie pirmosios.

Vis delto mes negalime tenkintis šiuo aiškinimu, nes sunku besuprasti, kad grynai neigiamasis faktas, kaip derlingos žemės stoka, galėtų suteikti pajamas. Tikriau, reikia pasakyti, kad, jei naudotinos žemės nepriteklius yra rentos atsiradimo sąlyga, tai betgi ne priežastis. Priežastis čia yra žemės ūkio produktų, sakysim, javų, kainų kilimas, pareinąs vėlgi nuo padidėjimo darbo ir vargo[38], kurio reikia įdėti menkesnių žemių išnaudojimui. Tuo būdu, kas galų gale sudaro javų žemės rentą ir nulemia jos dydį — tai darbas, reikalingas pagaminti javams ant menkiausiojo žemės sklypo, kurs dar dirbamas (ant „paskutinės žemės")[39].

Prileiskime, kad (kaip mėgsta sakyti Ricardo) ant pirmos rūšies žemės 1 hektolitro javų pagaminimas reikalauja 10 valandų darbo ir javų kaina tebūnie 10 fr. hektolitrui. Bet, norint išmaitinti gyventojus, daugėjančius pagal Malthus'o dėsnį, reikia štai pradėt naudoti 2-os rūšies žemė, kur hektolitras javų reikalauja 15 valandų darbo. Tučtuojau javų kaina atitinkamai pakils ligi 15 frankų, ir tuo būdu 1-os rūšies žemės savininkai gaus daugiovertę, boną, po 5 frankus kiekvienam hektolitrui: štai kur rentos pradžia. Bet veikiai ateina laikas pradėt naudoti ir 3-ios rūšies žemė, kurioje reikės 20 valandų darbo vienam hektolitrui javų pagaminti. Tuojau javų kaina pakyla ligi 20 frankų: 1-os rūšies žemės savininkų bonas, renta, pašoka vienu laipsniu nuo 5 ligi 10 frankų už hektolitrą, o antros rūšies žemės savo ruožtu gauna 5 fr. boną už hektolitrą: štai naujas kuklesnių rentininkų sluoksnis, susidaręs apačioj pirmojo. 3-ios rūšies žemės savininkai savo ruožtu taps rentininkai, kai prisireiks griebtis 4-os rūšies žemės, ir taip toliau[40].

---

[38] Šiandien mes tiesiog pasakytume — „pareinąs nuo paklausų padidėjimo", bet tai būtų visai priešinga Ricardo teorijai, nes jo manymu, ne paklausai, o darbas sukuria vertę.

[39] „Javų kaina nusistato sulig darbo kiekiu, reikalingu jiems pagaminti ant paskutinės kokybės žemės".

[40] „Sulig kiekvienu gyventojų padaugėjimu, kurs verčia tautą dirbti vis menkesnės rūšies žemes, kad pasitiektų maisto priemonių, nuoma už geresnes žemes kyla".

Šiai teorijai buvo prikišama, kad ta žemės rūšių hierarchija buvusi sugalvota tik išrodymo reikalui. Bet šiuo atžvilgiu Ricardo, priešingai, tik išreiškė mokslo kalba tą vertinimą, kurį daro kiekvienas ūkininkas, kad jis, žinodamas tai iš savo tėvų protėvių, tiesiog sako: „Štai čia gera žemė, o čia menka".

Ricardo, paprastai vaizduojamas abstraktinio proto žmogumi, iš tikrųjų buvo labai praktiškas žmogus, labai geras stebėtojas, kurs darė ne ką kitą, kaip tik suimdavo į formules tuos faktus, kurie vyko aplink jį ir kuriais buvo susirūpinusi visuomenė bei parlamentas. Nes rentos kilimas, kurs sekė javų kainų kilimą 18-to šimtmečio pabaigoje ir 19-to pradžioje, buvo įspūdingiausias reiškinys visoje ekonominėje Anglijos istorijoje. Per visą 18-tą šimtmetį ligi 1896 m. aukščiausia javų kaina siekė ligi 60 šilingų ir kelių pensų už kvoterį (quarter). Bet štai 1795 m. kaina pakyla ligi 92 šilingų, o 1801 m. ligi 177 šilingų — beveik trigubai prieš buvusią kainą! Tiesa, ši perdėta kaina, susidariusi del nepaprastų aplinkybių, ypačiai del Napoleono karų ir kontinentalinės blokados, ilgai nesilaikė, bet vis delto nuo 1810 ligi 1813 metų vidutinė kaina buvo 106 šilingai[41].

Javų kainos kilimas įvyko, mat, ne tik del atsitiktinių priežasčių, bet ir del to neišvengiamo fakto, kad esamos dirvos pradėjo nebepakakti gyventojams išmaitinti ir reikėjo plėšti naujos žemės, vistiek, kur jos bebūtų ir kokios menkos bebūtų. Ganyklos, kitados užėmusios Anglijoj didelius plotus, kasdien vis labiau traukiasi prieš plūgą. Tai yra laikotarpis, kada įvyko amžinoji neteisybė, išleidimas vadin. *Enclosure Acts,* t. y. įstatymų, kuriais remdamiesi dvarininkai, *landlords,* prikergė prie savo dvarų aplinkines žemes, tebebuvusias dar laisvas, kaip bendruomenės nuosavybė. Cannan'o grafinis atvaiz-

---

[41] Pagal gražų Cannna'o veikalą: „History of the theories of production and distribution in the political Economy of England from 1778 to 1848" (195 p.), dešimtmečio kainų vidurkis per šį laikotarpį buvo toks:

1770—1779	45 s.
1780—1789	45 s. 9 d.
1790—1799	55 s. 11 d.
1800—1809	82 s. 2 d.
1810—1813	106 s. 2 d.

Javų kaina tad per šiuos keturiasdešimt metų pakilo daugiau kaip dvigubai. Kadangi *quarter* yra truputį mažiau kaip 3 hektolitrai (2,91) ir 1 šilingas = 1 fr. 26 c., tai 106 šilingų kaina išeina maždaug 46 frankai hektolitrui.

davimas labai ryškiai parodo paralelizmą tarp priimtų kiekvienaiss metais *enclosure* įstatymų ir javų kainos kilimo[42].

1813 m. parlamento paskirtoji komisija javų kainoms ištirti, — mat, žemės savininkai bijojo, kad, sugrįžus taikai ir prasidėjus javų importui, kainos gali smarkiai nukristi, — priėjo išvados, jog n a u j a i p r a d ė t o s d i r b t i ž e m ė s negali pagaminti javų pigiau, kaip 80 šilingų kvoteriui (34 frankai hektolitrui). Koks argumentas už Ricardo teoriją![43]

Ar nėra tačiau kokio būdo išvengti tos būtinybės dirbti 2-os ir 3-ios rūšies žemes? Ar negalima būtų štai, intensyvinant kultūrą, padidinti senųjų žemių našumo? Be abejojimo, tai galima, bet nesąmonė būtų įsivaizduoti, kad ribotame plote galima esą pagaminti neribotas kiekis maisto priemonių. Čia visur yra riba, tiesa, lanksti riba, kurią žemės ūkio mokslo pažanga gali nustumti į nenumatomą tolį. Bet, dar nepriėjęs tos idealinės ribos, žemdirbys jau turi sustoti, nes praktika jam parodė, kad čia, pasak patarlės, „daugiau bėdos, kaip naudos", t. y. kad daugiau reikia pridėti darbo ir lėšų, negu gaunama viršaus pelno. Štai kas vadinama m a ž ė j a n č i o ž e m ė s n a š u m o d ė s n i u[44].

Šis mažėjančio žemės našumo dėsnis būtinai reikia turėti galvoje, norint suprasti Ricardo, lygiai kaip ir Malthus'o teoriją. Jis, tiesą sakant, jau prieš tai buvo atrastas ir puikiai formuliuotas T u r g o t: „niekad negalima tikėtis, kad dvigubos išlaidos duos dvigubą vaisių"[45]. Ir Malthus tik pakartojo,

---

[42] *Enclosure acts* („įtvėrimo" įstatymai), kuriais parlamentas davė teisės landlordams prisisavinti bendruomenės žemes, įsigalėjo Anglijoje 18-to šimtmečio gale ir 19-to pradžioje su viešosios opinijos pritarimu. Nuo 1700 ligi 1845 m. priskaitoma 3835 „įtvėrimo" aktai, kuriais tuo būdu buvo prisavinta 7.622.664 akrai žemės. Tik 1845 m. viešoji opinija ir įstatymdavybė pakrypsta priešingon pusėn.

[43] Vis delto Ricardo teorijos priešininkai galėtų tvirtinti, kad jis čia laikąs priežastimi tai, kas tėra tik pasekmė, kad ne naujų žemių dirbimas pakelia javų kainą, o priešingai, javų kainos pakilimas del padidėjusių p a k l a u s ų verčia imti darban naujas žemes. Ir, tiesą sakant, šis antrasis aiškinimas atrodo labiau tikėtinas.

[44] Yra dar ir kitas būdas: pakeisti kultūras. Iš tikrųjų, galimas daiktas, kad ketvirtos rūšies žemė taps pirmos rūšies, kai sumanus ūkininkas imsis auginti joje vietoj javų vynuoges ar net rožes. Bet šitai anaiptol nesugriauna rentos dėsnio, kaip tai tikino F o n t e n a y, uolus Bastiat'o mokinys. Jei menka javų žemė tampa pirmos rūšies žeme rožėms, tai ji visiškai atsimeta iš javų sėjamo ploto ir įeina į rožių žemės plotą, kur ji savo keliu taip pat gaus rentą, kai rožių kultūrai reikės imti menkesnės žemės.

[45] T u r g o t, Observation sur un Mèmoire de M. Saint - Péravy (Oeuvres I t. 240 p.):

nors greičiausiai jo nepažinodamas, kitą Turgot posakį: „Aišku, kad žemės kultūrai plečiantis, kasmetinis prieaugis, kuriuo galima padidinti vidutinis gavinys, turės tolydžio mažėti“[46].

Ricardo savo akimis matė šį dėsnį veikiant anuo metu. Jis kalba dažnai, nors ir kiek miglotai apie sumažėjimą pelningumo tų kapitalų, kurie įdedami vienas po kito, nelyginant tim tikrais sluoksniais, į tą pačią žemę. Ir jis pastebi, kad net ir šiuo atveju, vadinas, neieškant naujų žemių, turės pasirodyti renta.

Iš tikrųjų, imkime tą patį 1 n-rio žemės sklypą, kurs gamina javus po 10 frankų hektolitrą ir prileiskime, kad, prireikus didesnio javų kiekio, užuot ėmęsi dirbti 2 n-rio žemę, mes stengsimės padidinti 1 n-rio našumą. Tuo mes nieko nelaimėsime, nes tolesnieji hektolitrai ant 1 n-rio žemės kaštuos po 15 frankų, lygiai tiek pat, kaip ir pagamintieji ant 2 n-rio, ir jų kaina nulems rinkos kainą. Tada visų hektolitrų kaina pakils ligi 15 frankų ir žemės savininkas taip pat gaus rentą, kadangi abu jo hektolitrai bus par-

---

„Niekad negalima tikėtis, kad dvigubos išlaidos duotų dvigubą vaisių“...

„Greičiau reikia laukti, kad, didinant palaipsniui išlaidas ligi to punkto, kad jos jau nieko nebeduos, kiekvienas padidinimas bus mažiau ir mažiau vaisingas. Šiuo atveju su žemės našumu bus lygiai taip, kaip su spiruokle, kuri mėginama suspausti, apsunkinant vienas po kito lygiais svoriais. Jei svoris lengvas ir spiruoklė nelabai lanksti, tai pirmojo apsunkinimo gali beveik ir nebūti žymės. Kai svoris jau gana stiprus, kad palenktų pirmąjį pasipriešinimą, tada spiruoklė pasiduos ir susitrauks, bet susitraukus ligi tam tikro laipsnio, ji jau stipriau atsispirs spaudžiančiai jėgai, ir toks svoris, kurs anksčiau būtų suspaudęs ją per visą colį dabar besuspaus tik per pusę linijos. Veikimas tad kas kart vis mažės.

„Šis palyginimas nėra visiškai tikslus, bet vis tik jis padeda suprasti, kokiu būdu, net ir labai didelės išlaidos, tik visai mažai tepadidina gamybą, kada žemė yra priėjusi arti tos ribos, kur ji daugiau nebegali duoti“. Čia akylasai T u r g o t pastebėjo tokį faktą, kurs paprastai išleidžiamas iš akių klasikų dėstymuose, būtent, kad žemės kultūros pradžioje yra optimumo periodas, per kurį našumas esti daugiau kaip proprorcionalus.

[46] Reikia pažymėti, kad mažėjančio žemės našumo dėsnis jau glūdi antroje iš dviejų garsiųjų Malthus'o progresijų, nes aritmetinė progresija, kurią jis nurodo, kaip maisto priemonių daugėjimo matą — 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7... 100 ir t. t., aiškiai suponuoja juo lėtesnį daugėjimą, juo progresija auga, t. y. laikas eina. Štai tam tikra žemė duoda 1; po 25 metų ji duos 2: vadinas, padidėjimas 100%; ir tai nėra perdaug išsvajotas dalykas, nes toks padidėjimas tikrai atitinka pirmuosius žemės kultūros etapus. Antrojo 25 metų periodo gale ji duos 3; padidėjimas vis bus 1, bet nuo 2 ligi 3 jis tėra tik 50%; — paskui nuo 3 ligi 4, nuo 4 ligi 5, nuo 5 ligi 6, padidėjimas nukris ligi 33%, 25%, 20%... o šimtojo periodo gale jis tebebus tik 1% ir kris toliau be galo, nors vis mažesniais šuoliais.

duodami pakilusia kaina ir duos jam 15 + 15 = 30 frankų, nors bus jam kaštavę tik 10 + 15 = 25 fr.[47]

Kad nereikėtų imti darban menkesnių žemių, yra dar kita išeitis, būtent, paieškoti žemių svetur, imigruojant ar kolonizuojant naujus kraštus, kurių žemė bent jau neblogesnė už 1-os kategorijos žemę; arba, dar paprasčiau, pirktis tų derlingų užjūrio kraštų produktų, duodant mainais pramonės dirbinių, kuriems nepritaikomas mažėjančio našumo dėsnis. Bet ir čia reikia turėti galvoj transporto darbas, kurs prisidės prie gamtos darbo ir duos tokį pat rezultatą, tai yra, rentą artimiausioms nuo rinkos žemėms, tariant, būklės pirmenybės rentą. „Tolumas yra lygus bergždumui", kaip čia sako J. - B. Say. Amerikoje yra tokių žemių, kurios duoda javų už 10 frankų hektolitrą, bet jei už jų transportą reikia sumokėti 5 fr. frachto, tai aišku, kad, įgabenti Anglijon, tie javai kaštuos 15 fr., — vadinas, lygiai tiek, kiek būtų kaštavę, dirbant 2-os kategorijos žemes, ir Anglų I-os rūšies žemės savininkai vis delto turės 5 fr. rentos. Tiesa, apie šį pastarąjį būdą Ricardo vos beužsimena, nes, iš tikrųjų, jis negalėjo numatyti, kaip milžiniškai išsiplės tas importas po pusės šimtmečio — tiek, kad jis mūsiškiuose Europos kraštuose sugriovė žemės rentos dėsnį ir išblaškė tuos pavojus, kuriais šis grasė[48].

Ši didžioji Ricardo teorija, iš pirmo žvilgsnio atrodanti savaime suprantama, remiasi tačiau tam tikru skaičiumi postulatų, į kuriuos reikia arčiau įsižiūrėti. Vieni iš jų gali būti laikomi galutinėmis mokslo tiesomis, kiti — ne.

---

[47] Ricardo duoda kiek kitokios formos aiškinimą: „Jei nuomininkas su 1000 sv. st. kapitalo gavo iš savo žemės 100 kvoterių javų, o įdėjęs dar 1000 sv. naujo kapitalo gauna 85 kvoterius viršaus, tai jo savininkas turėtų teisės reikalauti iš jo 15 kvoterių, arba tolygios vertybės, nes negali būti dviejų skirtingų pelno ratų". (43 p.). Čia jis nori pasakyti štai ką: Kadangi pelno rata yra nukritusi del mažesnio naujų kapitalų produktingumo, tad būtinai turi pasirodyti renta, nes renta jau pagal definiciją yra tai, kas atlieka iš gavinio, atskaičius kapitalo pelną ir darbo mokestį. Šis išrodymas yra maždaug toks pat (Ricado pats tai pripažįsta), kaip ir kito anglų rašytojo, Edward West'o, 1815 metais paskelbtoje jo knygoje: Application of capital to land.

[48] Netrukus po to vienas vokietis, stambus žemininkas, išleido knygą, pavestą nagrinėjimui kaip tik šios rentos problemos pusės, į kurią Ricardo neatkreipė dėmesio, būtent: kokios įtakos turi produktų kultūrai ir jų kainoms atstumas nuo rinkos. Mes čia kalbame apie Thünen'ą, kuris savo knygoje „Der isolierte Staat" (pirmas tomas išėjęs 1826 m.) įsivaizduoja miestą, apsuptą tam tikro žemės ploto, ir parodo, pagal kokius dėsnius pasiskirstys kultūros koncentrinėse juostose aplink centrą, esant kiekvienai kultūros rūšiai finkcionaliniam sąryšy su atstumu.

1. Visų pirma ji prileidžia, kad nelygaus derlingumo žemių produktai, nors jie ir reiškia nelygius darbo kiekius, visados betgi parduodami ta pačia kaina, turi tokią pat mainovertę[49]. Ar ši prielaida, kurią mes laikinai buvome priėmę neginčydami, tikrai yra neginčytina? Tuo atveju, kai einasi vienodos rūšies ir vienodos kokybės produktais, ji tikrai yra teisinga. Juk jei toje pat rinkoje siūlomos prekės yra gana panašios ir pirkėjui vis viena, kuri iš jų imti, tai jis, žinoma, nesutiks mokėti už vieną brangiau, kaip už kitą. Stanley Jevons šitai pavadino vėliau „indiferencijos dėsniu".

2. Toliau, ši teorija prileidžia, kad tą visiems vienodiems produktams lygią mainovertę nulemia darbas.

Čia mes susiduriame su Ricardo vertės teorija. Kaip žinoma, jam kiekvieno daikto vertę nulemia darbas, reikalingas tam daiktui, pagaminti[50]. Jau Adomas Smith'as buvo pasakęs, kad vertė esanti proporcinga įdėtajam darbui, bet tiktai primityviose bendruomenėse. Civilizuotose bendruomenėse, priešingai, jis pareiškia, kad „tebėra labai maža prekių, kurių visa mainų vertė pareitų vien tik iš darbo" Smith'as tad prileido, kad darbas yra vienas iš vertės faktorių, bet ne vienintelis. Kokie gi kiti? Žinoma, žemė ir kapitalas.

Ricardo čia suprastina, — kaip tai mėgsta daryti visi abstraktiniai mintytojai, — pašalindamas du pastaruoju veiksniu: jis palieka tik darbą. Žemę jis eliminuoja, įrodydamas, kad renta niekuo neprisideda prie daugiovertės sukū-

---

[49] Berods garbė šio atradimo, taip svarbaus mainovertei suprasti, priklauso ne vienam Ricardui, nes jau 40 metų prieš jį paprastas skotų ūkininkas Anderson'as — kurs, tiesa, greičiausia būtų likęs nežinomas, jei nebūtų buvęs vėliau iškastas, kaip Ricardo pirmatakas — savo knygoje „Observations on the means of exciting a spirit of National Industry" 1777, pastebėjo ir labai gerai išnagrinėjo šį reiškinį: „Ūkininkas, dirbantis derlingiausią žemę, gali patiekti rinkai savo grūdus daug žemesne kaina, negu kiti, kurie dirba menkesnes žemes... Bet vis tik jis parduos savo grūdus rinkoje tokia pat kaina, kaip ir tie, kurių žemė prastesnė. Delto yra daug pelningiau dirbti derlingesnės žemės, bet kadangi tas pelnas tolydžio vis mažėja, juo nenašesnės žemės tenka dirbti, tad ilgainiui turi prieiti prie to, kad išlaidos, reikalingos menkiausios rūšies žemei apdirbti, bus lygios visam gaviniui iš tos žemės" (Cituojama Stanley Jevons'o, Theory of Political Economy, 229 p.) Neatrodo tačiau, kad Ricardo būtų šią Anderson'o vietą žinojęs; jis bent nemini jos. Tik Malthus'ui ir West'ui jis pripažįsta šios minties prioriteto teisę.

[50] „Aš laikau darbą kiekvienos vertės šaltiniu ir reliatyvį jo kiekį tuoju matu, kurs beveik išimtinai nulemia reliatyvę prekių vertę".

rimo, nes, priešingai, ji pati yra daugiovertės padaras[51]. Ne delto javai parduodami brangiai, kad žemė duoda rentą, o atvirkščiai, delto žemė ir duoda rentą, kad javai yra brangūs. „Visiškas šio principo supratimas, sako jis, turi kuo didžiausios svarbos politinėje ekonomijoje“. Kai del kapitalo, tai jis yra ne kas kita, kaip darbas; nėra tad reikalo daryti iš jo atskiro faktoriaus, pakanka darbo sąvoka apimti „ne vien darbą, tiesioginiai naudojamą gamybai, bet taip pat ir darbą, atidėtą padirbimui įrankių, mašinų, pastatų, kurie įgalina gamybą“[52]. Vistik Ricardo nelabai buvo patenkintas šiuo aiškinimu, kurs kapitalą suveda į darbą. Tokiam stambiam kapitalistui, kaip Ricardo, ši tezė iš tikrųjų turėjo įvaryti nerimo. Nemaža kėblumų darė ir tokie jam prikišami pavyzdžiai, kad štai ąžuolo ir vyno vertė didėja, jiems besenstant. Viename laiške į Mac Culloch'ą jis sako: „Apsvarstęs iš visų pusių šį dalyką, aš manau, kad reliatyvią daiktų vertę nulemia dvi priežastys: 1) reliatyvus kiekis darbo, reikalingo to daikto pagaminimui; 2) reliatyvus tarpas l a i ko, kurs reikalingas to darbo rezultatams į rinką patiekti“. Jis tada nujautė jau tą naują faktorių, visiškai skirtingą nuo darbo, kuriam paskum Austrų profesorius Böhm - Bawerk priskyrė tokios didelės reikšmės[53].

Vis delto Ricardo noroms nenoroms turėjo pripažinti, kad tam tikrais atvejais vertė gali susidaryti del daikto retybės, visai nepareinamai nuo darbo, ir net nuo laiko klausimo. Jis pats mini čia, kaip pavyzdį — „brangiuosius paveikslus, statulas, knygas, medalius, brangiuosius vynus“. Bet jis manė, kad tai tėra nežymios išimtys, anomalijos, tuo tarpu kai šiandien ekonomistai išplėtė šiuos atvejus ligi to, kad padarė iš jų bendrąją vertės teoriją, vadin. „paskutiniojo naudingumo teorija“.

[51] Šitai jau H u m e prikaišiojo Smith'ui (Žr. aukščiau 74 p.).

[52] „Jei kapitalas yra nykstamas, tada kasmet reikia didelių pastangų išlaikyti jį visą ir sveiką; šis atstatymo darbas gali būti laikomas tikrai sunaudotu prekių gamybai ir jis turi p a s i r e i k š t i j ų v e r t ė j e“.

[53] Paprastai R i c a r d o teorija išreiškiama sakant, kad vertę nulemia g a m y b o s k a š t a i; toks nusakymas yra pamatuotas, nes ir pats Ricardo taip sako. Bet vis delto, pasakyti, kad vertę nulemia d a r b a s, tai yra visai kita, negu pasakyti, kad ją nulemia d a r b o m o k e s č i o ir k a p i t a l o p e l n o suma (rentą išskyrus). Šiame punkte, kaip ir daugely kitų, tik Ricardo minties neaiškumas išgelbsti jį nuo formalio prieštaravimo priekaišto. I skyr. 7 p. pastaboje jis sako: „Malthus, rodosi, sprendžia, kad mano teorijoj k a š t a i ir v e r t ė yra tas pat. Tai ir teisinga, bet tik prileidžiant, kad kaštais vadinsime g a m y b o s k a š t u s, p r i s k i r d a m i čion ir k a p i t a l o p e l n ą“.

3. Negana pasakyti, kad vertę nulemia darbas, reikia dar žinoti, koks, būtent, darbas. Juk štai rinkoje visi maišai javų (del paprastumo sakysime, kad jų tėra trys), kurie kaštavo skirtingą darbo kiekį, nes, kaip prileidome, vieni buvo pagaminti derlingose, kiti menkose žemėse, vis delto turi vienodą vertę. Klausimas tad, kuris iš tų trijų darbo kiekių nulemia jų vertę? Ricardo atsako: *maksimalinis darbas*! Rinkos kainą diktuoja tas javų maišas, kurs buvo pagamintas nepalankiausiomis sąlygomis. Ima pagunda paklausti: o kodel gi maksimalinis darbas? Kodel kainos negalėtų nustatyti, priešingai, palankiausiomis sąlygomis pagamintas maišas? Arba kodel ne vidutinysis?

Tai būtų negalimas daiktas. Prileiskime, kad trys maišai javų, esamieji rinkoje, paeina iš trijų kategorijų žemės A, B, C, kur reikiamojo darbo kiekis yra atitinkamai 10, 15, 20. Tada rinkos kaina negali nukristi žemiau 20, žemiau gamybos kaštų tų javų, kurie paeina iš blogiausios C žemės, nes jei ji nukristų žemiau, ligi 10 ar 15, sulig A ir B savaisiais kaštais, tuo atveju C žemė visai nebūtų dirbama; o tuo tarpu *mes esame prileidę, kad be jos produktų negalima apsieiti*.

Tuo atveju, kai neištektų ir šios žemės, reikėtų pradėt dirbti 4-os rūšies žemė, ir jos javai prisidėtų prie esamųjų rinkoje, bet būtinai aukštesne kaina, negu 20, nes, pagal mūsų prileidimą, jie brangiau kaštuotų pagaminti.

Šitoje argumentacijoje reikia tik stebėtis mitrumu Ricardo dialektikos, kuria jam pavyksta visai *nepriklausomos nuo darbo pajamos*, kokios yra renta, išaiškinti, kaip tik tuo dėsniu, *jog kiekviena vertė pareina iš darbo*. Išaiškinti tai išaiškino, bet vis tik pati darbo vertės tėzė nuo to gavo gerokai nukentėti, nes galų gale pasirodo, kad iš visų maišų javų, esamų rinkoje, tik *vienų vieno* vertė sutampa su darbu! Visais kitais atvejais darbo kiekis ir mainomoji vertė yra visiškai ir begaliniai skirtingi!

Nors šiandien dauguma ekonomistų mano, kad vertė anaiptol nėra darbo padarinys, o tik žmonių norų atspindys į daiktus, tačiau Ricardo dėsnis tebelieka teisingas. Tiktai jis reikėtų suprasti ta prasme, kad konkurencija, siekianti numušti kainas ligi gamybos kaštų, negali numušti jų žemiau maksi-

malinių gamybos kaštų, t. y. žemiau tos kainos, kuri turi atlyginti išlaidas brangiausiai kaštavusio vieneto, tebeklausiamo rinkoje[54]. Šia prasme tas dėsnis yra teisingas ne tik žemės ūkio produktams, bet aplamai visiems produktams: jis turi tad daug platesnės reikšmės, negu jam skyrė jo autoriai. Toliau mes matysime, kad šiandien įžiūrima renta visų rūšių pajamose. Tiesa, šiaip išsiplėsdama ir išsiskiesdama, renta kiek nustojo to savotiško ir aiškiai apibrėžto charakterio, kurio ji turėjo Ricardo teorijoje. Šiandien ji beatrodo tik rezultatas tam tikrų palankių aplinkybių, kurios gali susidaryti, bet kokioje situacijoje, — antai, šiandien tenka girdėti kalbant apie „vartotojo rentą"!

4. Ricardo teorija prileidžia, kad visados yra tam tikra kategorija žemės, kuri visiškai neduoda rentos, nes pajamų iš jos vos beužtenka dirbimo išlaidoms atlyginti. Kitaip tariant, jis pripažįsta tik diferencinę rentą ir atmeta visus kitus rentos atvejus, kuriuos turėjo galvoje Malthus.

Atrodo, kad čia Malthus bus įžvelgęs teisingiau, negu Ricardo. Nes jei ir labai galimas daiktas, kad kai kurios žemės visai neduoda rentos, — ar tai del to, kad jos labai nederlingos, ar net ir derlingos žemės, jei jų yra perteklius, — tai vis tik aišku, jog bendruomenėje, kur gyventojų tankumas pasiekė tam tikro laipsnio, jau pats tas faktas, kad žemės tėra aprėžtas kiekis, suteiks visoms žemėms ir jų vaisiams tam tikrą retybės vertę, nepareinančią nuo jų skirtingo našumo. Ir jei netgi visos žemės būtų lygaus derlingumo, vistiek čia niekas nepasikeistų. Kiekvienai tokiai žemei juk atsiranda pirkėjas. O kas gi pirktų žemę, jei ji turėtų duoti jam tik tiek, kad vos atlygintų dirbimo išlaidas?

Bet visai suprantama, kodel Ricardo nenorėjo pripažinti buvimo šios rūšies rentos, susidarančios vien del kiekio aprėžimo. Nes tatai būtų prieštaravę jo teorijai, pagal kurią negali būti kitokios vertės, kaip tik paeinanti iš darbo. Tiesa, kaip jau sakėme, jis noroms nenoroms turėjo padaryti čia išimtį kai kuriems retybiniams produktams, „kurių negali padauginti joks darbas..." Tačiau iš jo požiūrio tai buvo tik

---

[54] Ir tai dar reikia pastebėti, kad Ricardo, kaip vėliau K. Marksas ir visi tie, kurie mėgino remti vertę darbu, turi tylomis prileisti pasiūlų ir paklausų dėsnį, kad galėtų vargais negalais suderinti savo teoriją su faktais.

mažėlytė spraga, kurią jis pasiskubino užkišti, kad daugiau apie ją nemąstytų; bet jei jis būtų atidaręs čia kelią tokiam didžiuliam turtui, kaip žemė, tada būtų turėjęs bijoti, kad visas pastatas sugrius[55].

*

* *

Tokia štai yra ta rentos teorija, garsiausia iš visų ekonominių doktrinų, apie kurią galima pasakyti, kad ji daugiausia už visas kitas, neišskiriant nė Malthus'o teorijos, sukėlė aistringos kritikos. Tam nemaža yra ir priežasčių:

1. Visų pirma, parodydama visuomenėje daugybę interesų priešingumų, ji sudrumstė tą gražią „naturalinę santvarką", kuri buvo laikoma nepakeičiama. Ir tikrai, jei ši teorija teisinga, tai aišku, kad žemės savininko interesas yra priešingas ne tik interesams kitų socialinių klasių, kurios dalinasi visuomeninį gavinį, — dalybininkų interesai visados yra priešingi, — bet ir bendrajam visos visuomenės interesui. Koks gi iš tikrųjų yra žemės savininko interesas?

Pirmiausia, kad gyventojų skaičius ir reikmens kuogreičiausiai didėtų, nes tada žmonės bus priversti dirbti naujas žemes; toliau, kad tos žemės būtų kuomenkiausios, nes tada jos reikalaus juo daugiau darbo ir tieka pat padidins rentą. Tebūnie žmogus priverstas dirbti vis sunkesnį ir sunkesnį darbą — štai kas tikriausiai sukraus rentininkams turtus!

Žemės savininkai, k a i p k l a s ė, aiškiai yra netgi suinteresuoti, kad žemės ūkio mokslas nedarytų jokios pažangos, — nors iš pirmo žvilgio tatai ir atrodo paradoksas. Mat, kokia bebūtų toji pažanga, jos rezultatas visados leis iš to paties žemės ploto gauti daugiau produktų, vadinas, sutramdys mažėjančio žemės našumo dėsnį ir tuo pat sumažins maisto produktų kainas ir rentą, nes nebereiks pradėt dirbti blogų žemių. Žodžiu sakant, kadangi renta matuojama sulig kliūtimi, tarytum vandens aukštis tvenkiny sulig tvankos aukščiu, delto visa, kas sumažina kliūtį, turi sumažinti ir rentą. Reikia tačiau pastebėti viena švelnijanti aplinkybė, būtent, kad kiekvienas žemės savininkas i n d i v i d u a l i a i turi intereso daryti žemės ūkio pagerinimų, nes, pirm negu tie pagerini-

[55] Bet kaip jam neatėjo į galvą, kad žemė yra — bent jau kiekvienam atskiram kraštui, o net ir visai žmonijai — kaip tik viena iš tų gėrybių, „kurių negali padauginti joks darbas"?

mai išsiplės visuotinai, jis dar suspės pasinaudoti derliaus padidėjimu. Šitaip samprotaujant visiems savininkams, galimas netgi daiktas, kad individualiai interesai, patys apsigaudami, patarnaus visuomenės interesui. Bet tuo negalima perdaug pasitikėti.

Ricardo konstatuoja šį priešingumą[56] ir net primygtinai pabrėžia jį. Nėra abejojimo, kad kaip tik šį klausimą nagrinėdamas jis ir tapo laisvos prekybos šalininku, netgi daug griežtesniu, nekaip buvo fiziokratai ir A. Smith'as. Šie, mat, laisvą prekybą daugiausia rėmė bendruoju interesų harmonijos supratimu, tuo tarpu kai Ricardo pamatuoja ją tam tikru faktu, būtent, javų kainos bei rentos kilimu. Laisva prekyba atrodo jam vienintelis tikras būdas užkirsti kelią šiam nelemtam reiškiniui. Pagal jo teoriją, laisvai įvežti iš užsienio maisto priemonių yra vis viena, lyg gauti darbui naujų žemių, tokių pat derlingų ar net derlingesnių, kaip Britų Salų žemė; tuo būdu šis įvežimas išgelbsti nuo sunkios būtinybės kultivuoti menkas žemes ir sulaiko kainų kilimą.

Jis netgi mėgina įtikinti žemės savininkus, kad tai esąs jų pačių interesas priimti laisvą prekybą, jei netgi šitai ir sulėtintų kiek jų pajamų didėjimą; ar bent jau jis prikaišioja jiems aklą jų priešinimąsi: „Jie nemato, sako Ricardo, kad kiekviena prekyba stengiasi padidinti gamybą ir kad šis padidinimas kelia visuomenės gerovę, nors su tuo gali būti surištas tam tikras dalinis nuostolis. Norėdami būti nuosakūs, jie turėtų stengtis neprileisti jokių patobulinimų žemės ūkyje bei pramonėje ir jokių mašinų išradimų“[57].

[56] „Tranzakcijos tarp žemės savininko ir visuomenės yra nepanašios į kitas prekybines tranzakcijas, apie kurias galima pasakyti, kad pardavėjas pelno lygiai, kaip ir pirkėjas, tuo tarpu kai pirmosiose visas nuostolis yra vienoje pusėje ir visas pelnas — kitoje“ (308 p.). „Tuo būdu, kai žemės savininkas parduoda savo javus vartotojui, tai nėra paprasti mainai, iš kurių pelnosi abi šalys. Vartotojas nieko negauna už tai, ką jis duoda (čia, žinoma, reikia suprasti „už tą dalį, kuri prašoka gamybos kaštus“). Bet negauti nieko atgal mainais už tai, kas duodama, ar tai nereiškia būti apiplėštam?“

Kitoje vietoje, atsakydamas į raminantį Smith'o tvirtinimą, esą „žemės savininko interesas nė kiek nėra priešingas visuomenės interesui“, Ricardo sako: „Žemės savininko interesas visados yra priešingas vartotojo ir fabrikanto interesui. Žemės savininkui naudinga, kad javų gamybos kaštai bendrai kiltų. Bet tai nėra naudinga nei vartotojui, nei fabrikantui, nes javų brangumas veda į aukštą darbo mokestį, o tuo tarpu prekių kainos delto nekyla“ (307 p.).

[57] „Turtas greičiausiai auga tame krašte, kur dirbamoji žemė yra derlingiausia, kur mažiausiai varžomas įvežimas, kur žemės ūkio pageri-

2. Rentos teorija ypatingai kompromitavo taip pat žemės nuosavybės teisę, rodydama, jog žemės savininko pajamos einančios ne iš darbo ir delto esančios antisocialinės. Štai delko ją taip aštriai ėmėsi kritikuoti konservatyviniai ekonomistai. Reikia tačiau pažymėti, kad Ricardo visai, rods, nenumanė, kokį smūgį jis čia sudavė žemės nuosavybės institucijai. Toks jo ramumas, šiandien mums tiesiog nuostabus, galima nebent išaiškinti tuo faktu, kad jo teorija nuėmė nuo žemės savininko visą atsakomybę. Iš tikrųjų, kadangi renta, priešingai pelnui ir darbo mokesčiui, nefiguruoja gamybos kaštuose, nes ji nieku neprisideda prie javų kainos kilimo, o atvirkščiai, pati nuo jo pareina,[58] todel žemės savininkas atrodo mažiausiai kaltas iš visų trijų dalybininkų: jo vaidmuo čia visiškai pasyvus, jis neprodukuoja savo rentos, ši tik primetama jam, jei taip galima pasakyti.

Testa ir taip! Bet kaip tik šis faktas, kad žemės savininkas nieku nedėtas rentos atsiradime, — jei tas faktas ir yra pakankamas išteisinti jį del nelemtų rentos pasekmių, tai jis taip pat atrodo pakankamas sugriauti jo kaip savininko titulą, tuo bent atveju, kai vieninteliu nuosavybės titulu pripažįstamas tik darbas. Ši štai klausimo pusė ir krito į akis vienam ekonomistui, Ricardo vienmečiui, James Mill'iui: jis siūlo konfiskuoti (arba, kaip šiandien pasakytume, socializuoti) rentą mokesčių keliu[59]; čia jis buvo pirmatakas žemės nacionali-

---

nimais galima padauginti produktų, nepadidinant proporcionaliai darbo kiekio, vadinas, kur žemės rentos didėjimas yra lėtas" (51 p.). Čia labai ryškiai yra pažymėtas priešingumas tarp derlingų žemių buvimo, laisvos prekybos ir žemės ūkio mokslo iš vienos pusės, ir tarp rentos kilimo iš antros pusės.

[58] „Renta nieku neprisideda ir negali prisidėti prie javų kainų susidarymo" (51 p.). Ir jis prideda: „tikslus šio principo supratimas turi didžiausios svarbos politinėje ekonomijoje". Adomas Smithas buvo, berods, jau sakęs: „aukštas rentos dydis yra kainų pasekmė", bet jis, rodos, nedėjo tam didelės reikšmės.

[59] Ricardo irgi prileidžia, kad žemės renta galėtų būti apdėta tam tikru mokesčiu ir jis pritaria tokiam mokesčiui delto, būtent, „kad šis visas kristų ant žemės savininkų ir negalėtų būti perkrautas ant jokios vartotojų klasės"; — iš to matyt, kad žemės savininkų pajamos atrodė jam mažiau neliestinos, negu kitų visuomenės klasių pajamos. Vis delto jis prileidžia čia tik nedidelį mokestį „nes, sako jis, būtų neteisinga apkrauti mokesčiais tik vienos visuomenės klasės pajamos. Dažnai žemės renta priklauso žmonėms, kurie po ilgų metų darbo ir vargo realizavo savo pelną ir įdėjo savo turtą, nusipirkdami žemės sklypą". (174 p.). Taip tad, pirminė neteisybė, jei ji yra, turėtų būti išnykusi, pardavus turtą už gyvus pinigus. Šis motyvas galėtų pamatuoti savininko atlyginimą nusavinimo atveju, bet negali *de plano* atimti visuomenei teisės vykdyti nusavinimą.

zacijos doktrinos, kurią vėliau skelbė Colins, Gossen, Henry George, Walras.

3. Pagaliau, rentos teorija sukėlė aštrią kritiką ir del to, kad ji gana tamsiomis spalvomis vaizduoja žmonijos ateitį ir paremia liūdnus Malthus'o dėsnius. Iš tikrųjų, ji rodo mums, jog kiekviena bendruomenė, juo ji auga ir pažangėja, juo menkesnes ir menkesnes žemes turi dirbti, juo sunkesnes gamybos priemones turi naudoti. Ta teorija atrodo tarytum mokslinis išrodymas Genezės prakeikimo: „Žemė ugdys tau erškėčius ir usnis... prakaite veido savo valgysi duoną".

Ricardo, tiesa, nebuvo jau tiek pesimistas ir nemanė, kad žmonija del šio fatališko menkėjimo brangiausiojo gamybos įrankio, to, kurs duoda mums visų dienų duoną, būtų privesta į badą ir sudužtų galvą į tą geležinę sieną. Ne, jis prileido, kad kitos geradariškos jėgos, žemės ūkio mokslo pažanga ir vis gausesnis kapitalų naudojimas įveiks šią kliūtį. „Nors žemės, dirbamos šiuo metu, yra daug prastesnės už tas, kurios buvo dirbamos prieš keletą šitmečių, ir delto gamyba yra tapusi vis sunkesnė, tačiau, kas galėtų abejoti, kad dabartinis produktų kiekis yra žymiai didesnis už buvusį anais laikais!" (190 p.).

Vadinas, Ricardo teorija neneigė progreso, betgi ji rodė, kad kelias juo toliau juo darosi sunkesnis ir veda, jei jau ne į badą, tai bent į brangymetį. Ir tikrai, jei šiandien Britų Salos turėtų vien tik iš savo šios žemės maitinti savo 45 milijonus gyventojų, argi Ricardo spėjimai nebūtų pasitvirtinę? Žinoma, šiandien lengva prikišti Ricardui[60], kad jis nenumatęs to didžiulio išsiplėtojimo transporto priemonių ir maisto dalykų importo, kuriam buvo lemta ne tik sutūrėti rentos kilimas, bet net ir numušti jis. Nūdien žemės savininkų aimanavimai Anglijoje ir visuose senuose kraštuose tarytum nuneigia Ricardo teoriją.[61]

---

[60] „Lygiai kaip Malthus, taip ir Ricardo buvo netikras pranašas ir blogas apaštalas... Tai, kas pompastiškai vadinama Ricardo dėsniu, yra grynas melas" („Ecomiste Français" iš 1908 m. kovo 21 d., de Foville straipsnis: „Les variations de la valeur du sol en Angleterre au XIX-e siècle" [„Žemės kainos kitimai Anglijoje 19-tą šimtmetį]).

[61] Iš Roberto Thomson'o memorandumo, skaityto „Royal Statistical Society" (1907 m. gruodžio 17 d.) gauname patirti, kad žemės renta, kuri 1801 — 1805 m. buvo skaitoma vidutiniai 11 šil. 2 pens. nuo akro, palengva išaugo ligi 20 šil. 1841 — 1845 metais, paskum, nežiūrint į apsaugos muitų panaikinimą, tebekilo aukštyn ligi 1872 — 77 m., kada ji pasiekė maksimumo 29 šil. 4 pens. ir toliau pamažu krito ligi dabartinio

Ir vis delto, kažin, ar ilgai taip tęsis? Atėjus tai neišvengiamai dienai, kada naujieji kraštai bus jau tiek apgyventi, kad turės pasilaikyti sau ir patys suvartoti tuos javus, kuriuos šiandien eksportuoja, — kažin, ar tada Anglijoje ir kituose Europos kraštuose žemės renta, po ilgoko statiško būvio ar net kritimo periodo, vėl nepašoks aukštyn?

Tiesa, net ir pritrūkus svetimų produktų importo, galima ligi tam tikro laipsnio pasitikėti žemės ūkio mokslo pažanga, ir mes matėme, kad Ricardo visiškai prileidžia šiuos žmogaus pramonės galimumus. Toliau matysime, kaip kiti ekonomistai, C a r r e y ir Bastiato mokinys F o n t e n a y, prieš Ricardo teoriją pastatė visai priešingą tezę, būtent, kad žmogus, išnaudodamas gamtos jėgas, pradeda vis nuo silpniausiųjų — kadangi jos lengviausiai įveikiamos, o ir pats žmogus pradžioje yra silpnas — ir tik tolydžio griebiasi vis galingesnių, bet užtat ir sunkiau pajungiamų, — kad žemė nesanti išimtis iš šio dėsnio ir tuo būdu žemės ūkio našumas ateity ne tik ką nemažėsiąs, bet dar nuolat didėsiąs.

Tačiau ši tezė, šis neigimas mažėjančio našumo dėsnio, remiasi labai abejotina analogija. Kai einasi pramonės ateitimi, suprantama, kad mažai dar išnaudotos ar net visai nežinomos jėgos, gal būt net cheminės ar intramolekuliarinės energijos, turi atsargoje begalinių resursų. Bet žemės ūkio atveju dalykas yra kitoks. Prileidžiant netgi, kad pavyktų kiek tik norint duoti dirvai azoto, pasemto iš oro, ir fosfatų, iškastų iš žemės gelmių, — ir tada dar, berods, visados tektų susidurti su

---

dydžio maždaug 20 šil. nuo akro (62 fr. nuo hektaro). Dabartinė suma yra tad beveik dviguba, palyginti su Ricardo laikais, bet pažymėtina, kad iš jos reikia nemaža atmesti sąskaiton tų išlaidų, kurios buvo padarytos žemės melioracijai 19-to šimt. eigoj. Kalbamojo memorandumo autorius įvertina tas išlaidas 15 šil. 5 pens. akrui, vadinas, grynosios rentos beliktų tik 4 šil. 7 pens. Tiesa, apie 11 šil. rentos šimtmečio pradžioje irgi nebuvo grynoji renta, bet, šiaip ar taip, išskaitos už įdėtąjį kapitalą buvo tada žymiai mažesnės (Žiūr. „Journal of the R. Statistical Society“, 1907, gr.).

Bendrai tad galima, rodos, pasakyti, kad Anglijoje (ir netgi Prancūzijoje bei kituose kraštuose, nežiūrint į apsauginius muitus) žemė, kaip pajamų šaltinis ir kaip vertybė, per paskutinį 19-to šimtm. ketvirtį neteko beveik visa to, ką ji buvo laimėjusi nuo Ricardo laikų. Bet ar šio regreso jau pakanka, kad galima būtų tvirtinti, kaip tai daro p. de F o v i l l e minėtame straipsny, jog „pompastiškai“ vadinamasai Ricardo dėsnis „yra grynas melas“? Mes tuo visiškai netikime. Tą dėsnį faktai patvirtino per 75 m., o paskum jam prieštaravo per 25 metus, ir tiek. Tie, kurie pranašauja, kad renta ir toliau nuolat kris, gali kada būti savo ruožtu išvadinti „netikrais pranašais“.

laiko ir erdvės ribomis, kurios aprėžia išsiplėtimą visų gyvųjų būtybių, tad ir agrarinių produktų, kaip gyvų būtybių. Sulig ta diena, kada bus pradėta industrialiai fabrikuoti baltymas, Ricardo teorija bus atgyvenusi savo amžių. Bet ligi tol ji palieka galiojanti.

2. Darbo mokesčio ir pelno dėsnis.

Sustatykime dabar greta abu dėsnius, Malthus'o ir Ricardo, gyventojų dėsnį ir žemės rentos dėsnį, ir pažiūrėkime, kokios iš to eina išvados darbininko būklei ir jo darbo atlyginimui? Aišku, perspektyvos neperpuikiausios. Darbininką iš abiejų pusių suspaudžia dvi priešingos jėgos: iš vienos pusės, begalinis, niekuo nevaržomas veisimasis (nes „moralinio santūrumo" varža negi galima pasitikėti!) ir rezultate proletarų skaičiaus didėjimas, kurs neišvengiamai turės atpiginti rankų darbą; — iš antros pusės, reikalas dirbti vis nederlingesnes žemes, ir tuo būdu vis didėjantis būtinųjų gyvenimo reikmenų pabrangimas. Tarp darbo mokesčio smukimo ir kainų kilimo, darbininkas atsiduria tarytum tarp kujo ir priekalo.

Jau Turgot buvo ištaręs tą baisų nuosprendį, kad „kiekviename darbe turi įvykti ir įvyksta taip, kad darbininko atlyginimas nukrinta ligi to, kiek būtinai reikalinga jo gyvybei išlaikyti". O jo amžininkas Necker'is pasakė dar aštresniais žodžiais: „Jei būtų išrastas maistas, mažiau skanus už duoną, bet galįs išlaikyti žmogaus kūną per 48 valandas, tai žmonės būtų priversti valgyti tik kas antra diena". Bet tai buvo tik šiaip sau tvirtinimai, jie gal ir turėjo pamato, atsižvelgiant į ano meto darbo mokesčio dydį, bet jie nepretendavo būti bendraisiais nuolatiniais ir neišvengiamais dėsniais; tuo tarpu Malthus'o ir Ricardo tvirtinimai turi tokį pobūdį. Pirmasai sako: „Del priežasčių, kurios reguliuoja gyventojų skaičių ir daugina žmonių giminę, žemiausias darbo atlyginimas niekad nesilaikys daug aukščiau to dydžio, kurį gamta ir įpročiai daro būtinai reikalingą darbininkui išgyventi" (128 p.). O Ricardo sako dar griežčiau: „Naturalinė darbo kaina yra ta, kuri darbininkams bendrai duoda priemonių išlaikyti gyvybę ir tęsti savo giminę, nedaugėjant ir nemažėjant" (67 p.). Įsidė-

mėtini pastarieji žodžiai: „nedaugėjant ir nemažėjant"; tai reiškia, jei darbininko šeimoje yra daugiau vaikų, negu reikalinga tėvų kartos skaičiui išlaikyti, tada darbo mokestis nukris žemiau normalio dydžio, ligi padidėjęs mirtingumas atstatys lygsvarą.

Šituo dar nesakoma, kad nominalinis darbo mokestis, t. y. išreikštasis pinigais, negalėtų kilti. Jis netgi turės kilti, nes antraip, nuolat kylant maisto produktų kainoms, jei darbo mokestis pinigais liktų, koks buvęs, tai darbininkas veikiai nebeturėtų ko valgyti. Darbo mokestis kils tad paraleliai javų kainoms taip, kad darbininkas visados galėtų įsigyti tą patį kiekį, nei daugiau, nei mažiau. Užtat realinis darbo mokestis, skaitomas natūra, — kurs juk ir parodo darbininkų klasės gerovę, — šis visados liks, koks buvęs. Ir tai dar klausimas, ar jis paliks, koks buvęs? Ricardo nelabai tuo betiki: „Naturalinėje bendruomenių eigoje darbo mokestis turės tendencijos kristi, ligi jį reguliuos pasiūlai ir paklausai, nes darbininkų skaičius nuolat didėja kiek greičiau, negu paklausai"[62] (73 p.).

Galimas daiktas, kad nominalinio darbo mokesčio pakilimas užmaskuos tą kritimą: „tuo atveju darbo mokestis atrodys kyląs, bet vis tik jo (darbininko) likimas bus mažiau laimingas: jis gaus berods daugiau pinigų atlyginimo, bet tas atlyginimas bus vertas mažiau javų". (77 p.) Tik tuo atveju, jei darbininkų klasė iš anksto pasirūpins apriboti vaikų skaičių, ji tegalės tikėtis bent jau išlaikyti status quo: „Tai yra neginčytina tiesa, kad neturtėlių gerovė ir išteklius galėtų būti laiduota tik tada, jei patys stengtųsi ar įstatymai juos priverstų sumažinti skaičių jungtuvių tarp jaunų ir nerūpestingų individų" (81 p.).

Kitaip sakant, turi būti tam tikras darbininkų skaičius, atitinkąs pramonės pareikalavimą. Ligi tas minimalinis skaičius nėra peraugtas, darbo mokestis, net ir žemiausias, turi būti pakankamas darbininkui išgyventi, nes šis yra būtinai reikalingas. Bet jei darbininkų skaičius perauga pramonės pareikalavimą, tada niekas negali sukliudyti, kad darbo mo-

---

[62] „Darbininko buitis aplamai blogės, tuo tarpu kai žemės savininko buitis gerės" (78 p.).

kestis nenukristų net ir žemiau gyvenimo minimumo, n e s n e b ė r a r e i k a l o, k a d v i s i i š g y v e n t ų.

Pastebėtina, kad Malthus, priešingai negu galima būtų manyti, pasirodė čia mažesnis pesimistas, kaip Ricardo. Anaiptol nemanydamas, kad kiekvienas darbo mokesčio pakilimas būtinai jau turėtų iššaukti darbo rankų perteklių ir tuo vėl numušti atlyginimą, jis sako, kad toks pakilimas labai gali sužadinti darbininkų klasėje tą rūpestį ateitimi, kurs yra sėkmingiausia preventyvinė kliūtis aklam instinktui ir, kartą pasiektas, tas pakilimas gali išsilikti ir nuolatos.

Gerai, bet ar šiame samprotavime nėra užburto rato? Nes juk, pirm negu pasireikš tos geradariškos pasekmės, turi būti įvykęs darbo mokesčio pakilimas. O kaip jis galės įvykti, jei darbininkų klasė del darbo rankų pertekliaus vis bus nugrimzdusi į skurdą ir aklą instinktą? Į tai Malthus greičiausiai būtų atsakęs, kad įprastinis darbo mokestis (market wage) nuolatos osciliuoja aplink naturalinį darbo mokestį (natural wage), sulig pasiūlų ir paklausų atsytykiais. Ir jei toks atsitiktinis pakilimas nusitęs kiek ilgesnį laiką, tai to jau pakaks, kad jis pakeistų darbininkų klasės gyvenimo standartą (standard of life) ir tuo pat taptų nuolatiniu[63].

Toks štai yra darbo mokesčio dėsnis, kurs turėjo tapti aksioma ir pastoti kelią kiekvienam sumanymui pagerinti darbininkų buitį, nes priešais kiekvieną socialistinę sistemą ar socialinės reformos įstatymą buvo statomas tvirtinimas: „Darbininkams nėra kito būdo pagerinti savo buitį, kaip tik mažiau beturėti vaikų: jų likimas priklauso tad nuo jų pačių“[64]. Vėliau socialistai su L a s s a l l e priešaky, nusitvėrė

---

[63] „Galima pasakyti, jog, bendrai imant, kai lengviau darosi užsidirbti pragyvenimas, tai tas palengvėjimas turi tendencijos didinti jungtuvių skaičių, palyginti su gyventojų skaičiumi. Bet galimas daiktas, kad šis rezultatas ir neįvyks... Labai gali būti ir taip, kad s t a i g u s žmonių būvio p a g e r ė j i m a s suteiks jiems prideramos savigarbos, švarumo ir padorumo jausmą. Tuo atveju jungtuvių skaičius nepadidėtų ir galima būtų išauginti didesnis skaičius vaikų; gyventojų padaugėjimas, reikalingas naujai dalykų tvarkai, įvyktų del mirtingumo sumažėjimo, o ne del gimimų skaičiaus padidėjimo“ (189 p).

[64] „Kiekvienas pasiūlymas, kuris nesiekia sumažinti darbininkų skaičiaus, yra, švelniai sakant, nenaudingas. Bet koks įstatymdavybės įsikišimas būtų čia pragaištingas“. — F. P l a c e žodžiai, cituojami Graham W a l l a c e (Life of Francis Place). P l a c e 1822 m. išleido knygą apie gyventojus.

šio dėsnio, kad atkreiptų jį prieš ekonominę santvarką, tvirtindami, jog jis anaiptol nėra gamtos dėsnis, o tik kapitalistinės santvarkos padaras, ir jau del to vieno ši turi būti pasmerkta.

Pastebėtina, kad Ricardo teorijoje nėra aiškaus priešingumo tarp žemės savininko ir darbininko interesų. Darbininkui vis viena, ar renta kyla ar krinta, nes jo piniginis atlyginimas paraleliai kyla ar krinta, o atlyginimas in natura stovi vietoje. Ir atvirkščiai, žemės savininkui yra vis viena, ar darbininko atlyginimas kyla ar krinta, nes delto jis gaus nei daugiau, nei mažiau. Jo renta pareina juk nuo kiekio darbo, įdėto į menkiausios rūšies žemę, bet tas darbo kiekis neturi nieko bendra su atlyginimu, tai yra visiškai skirtingos eilės, heterogeniniai dydžiai[65].

Užtat tarp darbininko ir kapitalisto konfliktas yra ryškus! Kai javų kainą kartą jau yra nustatę gamybos kaštai ant prasčiausios žemės, tada žemės savininkas, susižėręs visa, kas prašoka šį lygį, sako kapitalistui ir darbininkui: „Dabar judu žinokitės, pasidalinkite“. Ir Ricardo čia štai sako: „Vieno dalinys tiek tegali didėti, kiek kito dalinys mažėja: atlyginimas tegali didėti tik pelno sąskaiton ir vice versa“[66]. Baisus pranašavimas, kurio teisingumą rodo visa darbininkų sąjūdžio istorija nuo tų laikų, ir nūdien ryškiau, negu kada nors!

Bet iškėlimas aikštėn šio neišvengiamo antagonizmo tarp kapitalisto ir darbininko interesų turėjo nuliūdinti ir pa-

---

[65] Tai yra pagrindinis skyrimas Ricardo teorijoje, kurį jis dažnai pabrėžia. Didesnis ar mažesnis darbo kiekis, suvartotas javams pagaminti, neturi dar būtino sąryšio su atlyginimu, mokamu darbininkui. Viena yra gamtos klausimas, antra paskirstymo klausimas. Viena yra kliūtis, antra — atlyginimas. Tačiau, gali kas prikišti, argi Ricardo teorijoje ne darbo kiekis nulemia produkto vertę ir ar ne ta vertė dalinama paskum tarp kapitalisto ir darbininko? Vadinas, juo didesnis darbo kiekis, juo didesnis turėtų būti ir darbininko dalinys? D a r b o dalinys — taip, bet n e d a r b i n i n k o, nes nereikia užmiršti, kad, jei javų kaina pakyla nuo 10 ligi 20, tai delto, jog ant paskutinėsės žemės reikia suvartoti dvigubai daugiau darbo tokiam pat javų kiekiui pagaminti. Pagaliau būtų gana keistas dalykas jei darbininkui būtų juo daugiau mokama, juo darbas tampa nenašesnis! Daugių daugiausia ko galima tikėtis, tai nebent tik darbo atlyginimą pakilsiant tiek, kad darbininkas galėtų naujose sąlygose išgyventi, t. y. valgyti tokį pat kiekį duonos, nežiūrint į javų pabrangimą.

[66] „Nuo pradžios ligi galo šio veikalo aš stengiausi įrodyti, kad pelno rata tegali pakilti tik darbo mokesčiui mažėjant“.

Apie tai, kad nevisai tikslu vartoti išsireiškimą „p e l n o r a t a“ prasme: „p r o p o r c i o n a l u s k a p i t a l o d a l i n y s iš produkto žr. toliau 172 p. išnašoje.

piktinti tuos ekonomistus, kurie stengiasi įrodyti priešingai, kad kapitalas ir darbas yra solidarūs, kone broliai. Todel, kaip matysime toliau, Bastiat'as mėgins įrodyti, kad, ūkio gyvenimui pažangėjant, tiek kapitalo, tiek darbo dalinys didėja, ir pastarasis netgi daugiau, negu pirmasis.

Ir vis tik, kas begalima prikišti Ricardo dėsniui? Jis atrodo savaime suprantamas, tiesiog truizmas. Kai pyragas dalinamas tarp dviejų žmonių, argi nėra savaime aišku, kad jei vienas paims daugiau, kitam teks mažiau? — Bet, girdi, galima ir reikia prileisti, kad dalintinas kiekis nuolatos eina didyn ir delto kiekvienos šalies dalinys gali didėti. — Visai ne tuo čia einasi[67]. Tepadidės pyragas ir dešimt ar šimtą kartų, vis tiek bus tiesa, kad, jei vienas paims daugiau kaip pusę, kitam liks mažiau kaip pusė. Gi Ricardo dėsnis tą tik ir sako: čia einasi ne kiekiais, o proporcijomis.

Reikia tad sutikti, kad vienam iš šių dviejų veiksnių atitenkamoji dalis tiek tegali kilti, kiek kito dalis krinta; bet šiame svarstyklių judėjime, kuris gi iš jų dviejų, darbas ar kapitalas pertraukia į savo pusę? Atrodo, kad tai turėtų būti darbas, nes Ricardo išveda, kaip visuotinį dėsnį, pelno kritimo tendenciją. Štai ir dar viena tėzė, kuriai buvo lemta turėti patvarios įtakos dokrinų istorijoje. Kokį gi pagrindą jis čia nurodo? „Pelnas turi naturalinę tendenciją kristi, nes, progresuojant bendruomenei ir turtingumui, būtinųjų gyvenimo reikmenų patiekimas reikalauja vis didėjančio darbo". Vadinas, čia ta pati priežastis, kuri nulemia ir rentą: sistema yra tvirtai susieta.

Bet kokiu būdu tas reikalas griebtis vis menkesnių žemių atsiliepia į kapitalo pelno dydį? — Del to, kad, kaip mes tik ką matėme, toji dalis, kuri tenka perleisti darbininkui, kad jis galėtų išgyventi, tas būtinasai jo atlyginimas nuolat didėja del javų kainų kilimo[68]. Fabrikantas tačiau negali to darbo

---

[67] Ricardo neneigia šio galimumo. Jis pabrėžia, kad jo samprotavimai remiasi hipoteze, jog produkto vertė lieka tokia pat: „Prileidžiant, sako jis, kad javai ir manufaktūros dirbiniai parduodami visados ta pat kaina, pelnas visados bus didesnis ar mažesnis sulig tuo, ar darbo mokestis kils ar kris" (84 p.).

[68] Bet, galima čia prikišti, tekils tik nominalinis atlyginimas pinigais, o ne realinis atlyginimas. Darbininkas vis tiek negaus daugiau javų. — Taip, bet jis gaus tiek pat, nors bendrai javų gavinys del menkų žemių įtraukimo į kultūrą sumažėjo. Taigi, ar farmeris moka darbininkui pinigais ar javais, tai išeina vis viena jam ir aplamai kapitalistui.

mokesčio pakilimo perkrauti ant vartotojų, nes darbo mokesčio dydis neturi įtakos kainoms (darbo kiekis — taip, bet atlyginimo dydis — ne), ir todel kapitalisto dalis turės tieka sumažėti. Priminkime, kad iš šio darbo mokesčio padidėjimo darbininkui tikrumoje nėra jokios naudos, nes jis negali už tai nusipirkti daugiau duonos, bet vis delto kapitalistas čia nemaža nustoja.

Ir netgi turi ateiti momentas, kada būtinasai darbo atlyginimas prarys viską ir kapitalo pelnui nieko nebeliks! Tada prasidės nauja era istorijoje, nes, išnykus pelnui, išnyks ir bet koks akstinas akumuliuoti kapitalą, todel kapitalas nebedidės, nebebus imamasi kultivuoti naujų žemių, gyventojai bus pasiekę galutinę ribą[69], ir bus preitas „statiškas būvis". Liūdna perspektyva, bet Stuart Mill'is vėliau taip gražiai ją aprašė, kad paskaičius tą aprašymą galima beveik su ja susitaikinti. Bet Ricardo, kurs buvo stambus finansininkas ir anaiptol ne filosofas, tokia perspektyva visai nemasino. Jo pranašavimai buvo jam pačiam labai ne į širdį, ir iš tikrųjų tai keista ironija, kad begalinio pelnų kritimo dėsnį atrado pirmasai stambus kapitalizmo atstovas. Vis delto jis kiek raminosi, turėdamas galvoj priešingai veikiančias pajėgas, kurios gali užkirsti kelią pelno kritimui ir drauge rentos kilimui; sėkmingiausia iš tokių priemonių atrodė jam užsienio prekybos laisvė (žiūr. tol. 3 §).

Aplamai imant, bendrieji pajamų paskirstymo bruožai ryškėja dabar su nuostabiu paprastumu, daug aiškesni, negu garsioje Quesnay „Tableau Economique", ir labiau atitinką tikrovę — bent jau Ricardo laikų Anglijos sąlygomis, nes mūsų dienomis jie jau nebedera su faktais. Tas paskirstymas galima būtų atvaizduoti trijų linijų diagrama.

Viršuje, aukštyn kylanti linija vaizduotų žemės, rentos dalinį. Žemės savininko renta didėja dvejopai, pinigais ir natūra, nes juo gyventojai ir reikmens auga, juo daugiau jis gauna javų, kurie kainoja vis brangiau. Tačiau šis didėjimas negali tęstis be galo, nes, priėjus tam tikrą punktą, javų kainos

---

[69] „Kai jau darbo atlyginimas bus pasiekęs bendrųjų farmerio pajamų sumą, nebegalės daugiau būti jokios kapitalo akumuliacijos, nes joks tolesnis kapitalas nebeduos pelno; tada bus nebereikalingas tolesnis darbo (suprask: darbininkų) padidinimas, ir gyventojų skaičius bus pasiekęs savo maksimumo".

kilimas sulaikys gyventojų daugėjimą ir tuo pat rentos augimą, kadangi, nustojus gyventojams daugėti, nebebus reikalo imtis kultivuoti naujų žemių.

Ties viduriu, horizontalinė linija vaizduotų darbininko dalinį, darbo mokestį. Realinis darbo mokestis lieka visados to pat dydžio, nes darbininkas gauna visados tiek javų, kiek būtinai reikia jo pragyvenimui, nei daugiau, nei mažiau. Tiesa, nominalinis darbo mokestis, skaitomas pinigais, kyla, kadangi javai vis brangsta, bet iš to dabininkui nėra jokios realinės naudos.

Apačioje, žemyn einanti linija vaizduotų kapitalo, pelno dalinį. Kapitalisto dalinys turi mažėti[70] del tos paprastos priežasties, kad jį spaudžia bekylantis žemės savininko dalinys ir bestovįs vietoje darbininko dalinys. Galima įsivaizduoti toks kapitalistas Anglų farmerio, nuomininko asmeny; juo javai brangsta, juo jis turi didinti mokestį savo darbininkams, bet pats iš javo pabrangimo nieko nelaimi, kadangi visas iš to viršaus gautas pajamas konfiskuoja žemės savininkas, padidindamas nuomos mokestį. Vis delto ir šis pelno kritimas negali tęstis be galo, nes, priėjus tam tikrą ribą, šitai visiškai sustabdytų kapitalų naudojimą ir netgi naujų kapitalų darymą, vadinas, sukliudytų naujų žemių kultivavimą ir tuo pat sulaikytų javų kainos bei žemės rentos kilimą.

3. Prekybos balansų dėsnis ir kvantitatyvinė pinigų teorija.

Tokios štai yra charakteringosios Ricardo doktrinos, tariant, tos, kurios doktrinų istorijoje atžymėjo jo mokyklą savotiška antspauda ir sukėlė daugiausia ginčų. Šalia jų reikia ap-

[70] Norėdamas pažymėti „kapitalo dalinio“ mažėjimą, Ricardo dažnai vartoja išsireiškimą: pelno ratos kritimas. Tačiau tai nėra visai tas pat, nes „pelno rata“ tenusako tam tikrą proporciją tarp bendrųjų pajamų ir kapitalo sumos — pav. 5% —, bet anaitol neparodo šiokio ar tokio santykio tarp to dalinio, kurs iš bendrojo produkto faktinai tenka kapitalui, ir tojo, kurs tenka darbui. Žinoma, galima prileisti, kad, mažėjant pelno ratai, ceteris paribus, mažės ir kapitalo dalinys, palyginti su darbu. Bet aiškus dalykas, kad padvigubinus įmonėje vartojamą kapitalą, arba sumažinus perpus gamybą, kapitalui teks didesnis dalinys, o darbui mažesnis, nors pelno rata būtų nukritusi nuo 5% ligi 3%. Mes dar susidursime su šiuo klausimu pas Bastiatą, kurs daro tokią pat klaidą.

tarti ir kitos, gal būt dar svarbesnės, nes jos buvo galutinas mokslo žodis; bet kaip tik del to, kad jos tuojau įėjo į ramiąją sritį visuotinai pripažintų ir tarsi anoniminių tiesų, šios mažiau prisidėjo prie jo garbės iškėlimo. Čia mes turime galvoj jo tarptautinės prekybos ir bankų teorijas. Kaip žinoma, čia Ricardo asmeny teoretikas jungėsi su pirmaeiliu praktiku. Šios teorijos nėkiek neturi pesimistinio pobūdžio ir nereiškia interesų priešingumų. Atvirkščiai! „Šalyje, kur prekyba yra atidara laisvai konkurencijai, sako jis, individualiniai interesai visados sutinka su visuomenės interesais".

Tarptautinės prekybos atžvilgiu jis yra daug griežtesnis laisvos prekybos šalininkas, negu fiziokratai ir Adomas Smith'as; mes jau esame nurodę, kalbėdami apie rentą ir fatališkąjį javų kainų kilimą, kad laisvas užsienio javų importas atrodo jam tikriausia priemonė kovoti su ta negerove, kadangi šitai užkerta kelią javų kainų kilimui, tad drauge ir darbo mokesčio didėjimui, kurs yra čia neišvengiama pasekmė, — ir tuo pat sulaiko pelno ratos kritimą, kurs jam nemažiau rūpėjo[71]. Be šito dvigubo argumento už laisvą prekybą, jis iškelia dar ir kitą, kurs taip pat nėra dar šiandien nė kiek nustojęs savo galios: tai argumentas, išvedamas iš tarptautinio darbo pasidalinimo gerumų. — „Šiuo būdu kuodaugiausiai pasinaudojant gamtos geradarybėmis, pasiekiama geresnio paskirstymo ir didesnio ekonomingumo darbe". (105 p.).

Čia verta pažymėti, kad garsusis jo amžininkas M a l t h u s liko labiau protekcionistas[72]. Tai gali atrodyti gana keista, nes Malthus, kuriam vaidenosi bado šmėkla, kaip tik, rodos, būtų turėjęs plačiai atidaryti duris užsieninių javų importui. Bet Malthus, be abejojimo, manė, kaip ir šių dienų agrariniai protekcionistai, kad tikriausias būdas apsaugoti kraštą nuo bado yra — ne paaukoti tautinį žemės ūkį užsienio konkurencijai, bet

---

[71] Viename iš savo laiškų Malthus'ui (1814 m. gruodžio 14 d.) jis, tarsi apgailestaudamas sako: „Kad tai mes galėtume pridurti prie mūsų salos juostą derlingos žemės! Tada pelnai niekad nekristų". Ir štai laisvoji prekyba kaip tik turi prijungti prie tos salos neribotą juostą derlingos žemės ir tuo pat sulaikyti drauge pelno smukimą ir rentos kilimą.

Savo rašiny: „Žemės ūkiui teiktinoji apsauga" (1822) jis parodo, kaip protekcionizmas, versdamas griebtis vis menkesnių savojo krašto žemių, neišvengiamai pakelia javų kainą bei rentos dydį ir jis reikalauja — ne laisvo importo, o tik apsaugos muitų sumažinimo ligi 10 šil. už kvoterį (5 fr. 40 už 100 klg.).

[72] Žr. „An inquiry into the nature and progress of rent, 1815.

priešingai, jį palaikyti ir plėtoti, laiduojant jam pakankamas kainas. Reikia taip pat pastebėti, kad Malthus laikėsi kitokios rentos teorijos, negu Ricardo, ir ypačiai, kad jis anaiptol nebuvo toks etatizmo priešininkas, kaip Ricardo[73].

Bet didžiausias Ricardo nuopelnas ekonominiam mokslui yra tas, kad jis atskleidė dėsnius, kurie valdo prekių judėjimą ir atgalinį pinigų plaukimą iš vieno krašto į kitą, ir puikiai išrodė, kaip vyksta tas prieplūdis ir nuoplūdis.

Kai tik kuriame krašte, pavz. Prancūzijoj, prekybos balansas yra nepalankus, t. y. įvežimas prašoka išvežimą, sakysim, vienu miliardu, pinigai turi išplaukti, kad apmokėtų tą įvežimo perteklių. Pinigai tad retėja, jų vertė kyla ir kainos krinta. Bet šis kainų kritimas atgraso svetimų kraštų pirklius, kurie parduoda Prancūzijoje ir, priešingai, paskatina tuo užsieninius pirklius, kurie čia perka, vadinas, sulaiko įvežimą ir padidina išvežimą. Delto pinigai dabar liausis plaukę iš krašto, o pradės grįžti, ir atgrįžtinė srovė tęsis tol, ligi visas išėjusis miliardas sugrįš. Antra vertus, išplaukęs į užsienį miliardas iššaukia tuose kraštuose, kurie jį gavo, kaip tik priešingus reiškinius: pinigų ten randasi perteklius, jų vertė krinta, kainos kyla, importas skatinamas, o eksportas sumažinamas. Taip tad iš dviejų pusių ekonominės jėgos sutartinai stengiasi grąžinti prekybos balansą į lygsvaros poziciją, tai yra į tokį būvį, kada kiekvienas kraštas turi pinigų kiekį, būtiną savo reikalams, nei daugiau, nei mažiau.

Galima būtų prikišti, kad šis kiek komplikuotas mechanizmas tegali veikti tik labai lėtai, ir praeis daug laiko, ligi prekių kainos pajus pinigų nuoplūdžio įtaką. Tai tiesa, bet nėra reikalo laukti, ligi šis reiškinys įvyks, nes kitas vyksta anksčiau, aną įspėdamas: būtent, kaip jau nurodė A. Smith'as, kyla užsienių vekselių kaina arba keičiamasis kursas. Keičiamasis kursas yra nuostabiai jautrios svarstyklės ir vien to kurso pakilimo, kad ir tik keliais centais, jau pakanka paskatinti eksportui ir sulėtinti importui.

Tuo būdu pinigai visai neišeina iš krašto arba teišeina tik trumpam laikui, ir tatai reiškia, kad, priešingai taip įsišakniju-

---

[73] Plg. kad ir šį gana intervencionistišką išsitarimą, kurį nurodo H. Denis: „Žinoma, yra negalimas daiktas, kad bet kokia valdžia leistų dalykams eiti naturaline eiga“. (Malthus, Principles, Introduction).

siai nuomonei, auksas ir sidabras nevaidina jokios rolės tarptautinėje prekyboje, ar nebent teveikia čia tik tarytum tepalas ratams sutepti. Bet šiaip jau čia visa vyksta taip, lyg brangiųjų metalų ir būti nebūtų, lyg prekyba iš krašto į kraštą apsiribotų tiesioginiais atitinkamų savo produktų mainais[74].

Šits aiškinimas, žinoma, yra labai schematiškas; jis išleidžia iš akių visus šalutinius reiškinius ir, be to, remiasi kvantitatyvine pinigų teorija, kuri šiandien smarkiai kritikuojama, kaip perdaug paprasta. Ši prekybos balanso teorija, nusakanti, kaip ji automatiškai reguliuojasi, kintant pinigų vertei, buvo berods jau numanyta Hume ir Smith'o, bet vis delto ji yra pirmaeilis reikšmės atradimas, kuriuo mokslas gyvena štai jau ištisą šimtmetį[75].

Beje, šis aiškinimas rišasi su tam tikra tarptautinės prekybos teorija, kurią mes tik praėjomis tepaminėjome, nes rasime ją plačiau išrutuliotą pas Stuartą Mill'į: tarptautinių vertybių teorija.

4. Banknotų emisijos tvarkymas.

Ricardo dėka mes turime taip pat esminius dėsnius, pagal kuriuos nuo tol reguliuojamas banknotų leidimas. Anglijoje 1822 ir ypač 1844 metų įstatymai, kuriais buvo organizuotas Anglijos Bankas, — tiesiog pritaiko tuos dėsnius, jei ne ištisai, tai bent dalinai.

Ricardo matė didžiąją paniką 1797 m. vasario m. 24 dienos, kada Anglijos Banko metalo atsarga nukrito nuo 200 ligi 32 milijonų frankų, ir ministerių kabinetas turėjo įvesti priverstiną kursą. Jis matė, kaip tas priverstinas kursas, turėjęs būti tik laikina priemonė, patvėrė ligi 1821 metų. Jis matė banknotų

[74] „Auksas ir sidabras yra prekybinės konkurencijos paskirstomi tarp įvairių pasaulio kraštų sulig proporcijomis, atitinkančiomis naturalinę prekių apyvartą, kuri vyktų tada, jei tų metalų visai nebūtų ir prekyba iš krašto į kraštą apsiribotų tik tiesioginiais kraštų produktų mainais".

[75] Ricardo sako: „Net ir opiausiu atveju, kada mes turėtume mokėti subsidijas svetimai valstybei, auksas tektų išvežti nebent tik tada, jei rinkoje nebūtų prekių, tinkamų įvykdyti tuos mokėjimus geresnėmis sąlygomis" (409 p.). Čia jis pastebi, jog iš tikrųjų subsidijos, kurias Anglija tiekė valstybėms, sudariusioms koaliciją prieš Napoleoną, buvo išmokėtos prekėmis, kadangi eksportas visados prašokdavo importą keliais šimtais milijonų. Šešiasdešimt metų vėliau Prancūzijos išmokėtasis Vokietijai karo atlyginimas 5 milijardų frankų gali būti naujas tos teorijos patvirtinimas.

vertę nukritus vidutiniai 10%, bent jau ligi Napoleono karų pabaigos, o vienu tarpu net 30%. Jis pergyveno suirutę, kurią įnešė šis banknotų vertės kritimas, matė landlordus reikalaujant mokėti jiems rentą auksu arba padidinant nuomos mokestį tokia suma, kiek banknotų vertė buvo nukritusi.

Savo rašiny iš 1809 m.: „Apie aukštą metalo pinigų kainą“ jis ieškojo to banknotų vertės kritimo priežasčių ir įrodė, kad vienintelė priežastis yra išleidimas perdidelio notų kiekio. Šiandien lengva pasakyti, kad tai nebuvęs didelis atradimas! O tačiau Ricardo turėjo dideliausio vargo įtikinti tuo savo oponentus ir atremti absurdiškus jų aiškinimus. Jis įrodė, kad aukso išplaukimas yra neišvengiama šio banknotų disagio pasekmė, tuo tarpu kai buvo manoma, priešingai, kad visa negerovė pareina nuo aukso išplaukimo ir buvo bandoma uždrausti aukso išvežimą.

„Mano siūlomas vaistas būtų toks, kad Bankas palaipsniui mažintų notų kiekį ligi to momento, kol likusių (tai yra, tebesančių apyvartoje) notų vertė susilygins su verte metalinės monetos, kurią jos reprezentuoja. (432 p.)[76].

Bet kodel tada, šiaip samprotaujant, neiti ligi galo, kodel visiškai nepanaikinti banknotų ir negrįžti prie metalinių pinigų? Į tai Ricardo, atsimindamas, be abejojimo, aną gražią aukščiau cituotąją Smitho vietą, atsako: „Del to, kad popieriniai pinigai yra tokia pažanga prekybos santykiuose, jog aš labai gailėčiausi, jei prietarų įtaka turėtų grąžinti mus į mažiau pažangesnę sistemą“. (586 p.). Jei tai tiesa, kad įvedimas brangiųjų metalų, kaip pinigo, buvo jau didelė pažanga, tai „didesnis patyrimas ir supratimas rodo mums, kad reikia padaryti dar žingsnis toliau ir atimti iš brangiųjų metalų tą funkciją, kurią jie taip gerai atliko mažesnio apšvietimo laikais“. (586 p.). Be to, pastebi jis, jei būtų tik metaliniai pinigai, galėtų atsitikti taip, „kad jų kiekis nedidėtų proporcionaliai gyventojų daugėjimui, delto jie pabrangtų ir šitai iššauktų kainų kritimą. Išmintinga popierinių pinigų emisija, reguliojama sulig reikmenų didėjimu, apsaugos nuo to pavojaus“. Jis taip mažai yra

---

[76] Nėra reikalo nė nurodinėti, kad dabartiniu metu siūloma lygiai tokia pat priemonė sumažinti nenormaliam skaičiui banknotų, išleistų karo metu (38 miliardai frankų ligi 1920 m.) — infliacija, kurią dauguma šių dienų ekonomistų, kaip ir Ricardo, laiko svarbiausia, nors ir ne vienintele priežastimi negirdėto kainų pakilimo.

linkęs atsisakyti nuo popierinių pinigų ir grįžti į metalinius, kad jis, visai priešingai, nori panaikinti metalinius pinigus ir jų vieton įvesti popierinius, — žiūrėdamas tiktai, kad jų nebūtų išleista apyvarton perdaug. Ir kažin tik, ar didysis karas, įvedęs galutinį popierio pinigų viešpatavimą, nebus įgyvendinęs Ricardo idealo.

Ricardo yra taip įsitikinęs popierinių pinigų pranašumu, jog jis visai nepageidauja, kad Bankas vėl pradėtų keisti į metalo monetas, nes tada publika, be abejojimo, reikalaus atmokėti banknotus, „ir tuo būdu, patenkinant tuščius įgeidžius, vėl reikės labai pigi priemonė pakeisti brangia priemone“ (585 p.).

Bet jei banknotai nebus atmokami metalo monetomis, kas tada garantuos baknotų vertę, reguliuos jų emisiją ir apsaugos nuo vertės kritimo? Šitai turėtų daryti nekaldinto aukso atsarga, aukso lydiniai (ingots). Bankas tegalėtų išleisti tik tiek notų, kiek sudaro tų lydinių vertė. Šios taisyklės pakaktų notų vertės paritetui išlaikyti — nes maininkai ir bankininkai skubėtų „iškeisti savo baknotus į aukso lydinius, kai tik banknotų vertė kristų“ — ir vis delto ši tvarka neleistų publikai naudotis auksu savo apyvartoje, nes kur jai betiktų aukso lydiniai kasdieniniams reikalams?

Įdomu ši sistema pažymėti. Šiaip jau visai, rodos, nelauktum, kad tas liberalinės ekonomikos šulas ims teikti savo rūšies priverstiną kursą, galintį funkcijonuoti tik Valstybės Banko monopolio sąlygomis. Ir vis delto tai yra jo nuomonė. Ricardo pareiškia esąs griežtai priešingas tai sistemai, kuriai vėliau pritarė visi liberalinės mokyklos ekonomistai — sistemai laisvos emisijos ir jo sugebėjimo automatiškai reguliuotis. „Tvirtinimas, esą emisijos neprašokančios prekybos reikalavimų, neturi jokios vertės, nes negalima nustatyti, kokia suma tam būtinai reikalinga. Prekybos reikalavimai niekad nepasotinami“ (505 p.). Iš tokio liberalinio individualisto, kaip Ricardo, gana keista girdėti toks pareiškimas, nes jis parodo labai mažą pasitikėjimą individų laisve ir jų sugebėjimu spręsti, kokia pinigų rūšis yra tinkamiausia[77].

[77] Ši Ricardo teorija, kad metalo monetų atsarga nėra būtina banknotų vertei garantuoti, galėtų būti pritaikyta ir šiandieniniai pokarinei emisijos bankų situacijai, nes daugeliui iš jų metalo atsarga tepadengia tik labai nežymią dalį banknotų sumos. Bet šitai jau išeina iš doktrinų istorijos ribų.

*
* *

Paskui Ricardo seka visa eilė jo mokinių, tiesą sakant, beveik visi pirmosios 19-to šimtmečio pusės ekonomistai. Anglijoj trys garsiausieji ir tiesioginiai jo įpėdiniai buvo: Mac Culloch, Ricardo draugas („Principles of Political Economy“, 1828); James Mill, Stuart'o Mill'io tėvas („Elements of Political Ekonomy“, 1821) ir Nassau Senior („Manual of Political Economy“, 1835),

Pirmieji du nesukūrė naujų teorijų, tik žymiai išplėtojo mokytojo doktrinas. Mes jau sakėme, kokią išvadą, skirtingą nuo Ricardo išvados, padarė James Mill'is iš rentos teorijos ir kaip jis priskiepijo čion žemės nacionalizacijos teoriją. Kai del Mac Culloch'o, tai reikia pastebėti, kad jis buvo vienas iš pirmųjų ekonomistų, reikalavusių darbininkams teisės streikuoti.

Senior'ui vis delto verta specialiai skirti keletas puslapių, nes gal būt jis davė klasikinei politinei ekonomijai sistematiškiausią formą; bet mes su juo dar susitiksime, kalbėdami apie John Stuart Mill'į.

ANTROJI KNYGA.

Priešininkai.

Po Say, Ricardo ir Malthus'o politinė ekonomija kurį laiką atrodo galutinai įkurta.

Berods, šių rašytojų tarpe nėra visiško sutarimo. Daugel punktų tebelieka dar neaiškių. Daugelis teorijų sukelia ginčų. Akylas stebėtojas jau tada būtų galėjęs pastebėti tuose šauniuose tik ką pastatytuose rūmuose nemaža plyšių, kurie netrukus turėjo išsiplėsti į pavojingus skilimus. Bet praktinių išvadų vienodumas, visiems šiems ekonomistams bendras liberalizmas, pridengia tas slaptas ydas ir išorėn parodo tik naujo mokslo didingumą bei paprastumą.

Tačiau šis mokslas, vos tik gimęs, turėjo atlaikyti smarkius puolimus.

Šioje atroje dalyje mes išdėstysime įvairius prieštaravimus ir kritiką, su kuria naujam politinės ekonomijos mokslui tenka susidurti. Iš visų pusių kyla atskilėliai mokiniai, kurie griauna vieną po kito visus rūmų pamatus.

Visų pirma, čia minėtinas Sismondi's — grynai kritinis mintytojas, kurs nupiešia neužmirštamą vaizdą kančių ir skurdo, kylančio iš laisvos konkurencijos. Drąsesni mintytojai ryžtasi ieškoti naujų socialinės santvarkos principų. Sensimoninkai reikalauja panaikinti privatinę nuosavybę ir paveldėjimą, o pramonės vedimą centralizuoti visažinančios vyriausybės rankose. Socialistai asocionistai — Owen, Fourier, Louis Blanc — nori vieton asmeninio intereso viešpatavimo pastatyti laisvos kooperacijos principą. Proudhon'as svajoja sutaikyti laisvę ir teisingumą tam tikroje ištobulintoje mainų sistemoje, kurioje pinigams nebebūtų vietos. Pagaliau, plačiaširdis klasikų internacionalizmas sutinka smarkų priešininką — Fridrichą List'ą, ir nauja protekcionizmo teorija, paremta tautybės idėja, atgaivina kiek

tą merkantalizmą, kurs atrodė jau galutinai sugniuždytas fiziokratų ir Adomo Smith'o kritikos smūgių.

Šiose taip įvairiose doktrinose, šalia daugelio fantazijų ir klaidų, randame nemaža ir teisingų minčių, naujų, savotiškų principų. Tiesa, šiai naujai ekonomistų kartai nepavyko visiškai išgriauti įkūrėjų teorijos. Bet jie neabejotinai įrodė, kad politinės ekonomijos mokslas, iš pažiūros lyg ir užbaigtas, toli gražu betgi nėra tobulas. Visi šie rašytojai tarytum sako klasikų ortodoksijai tai, ką Hamletas sakė Horacijui: „Daugiau yra daiktų danguje ir žemėje, negu jūsų filosofijai vaidenasi". Tuo būdu jie dažnai sukelia vaisingas diskusijas. Visuomenė prijaučia jų žodžiams. Jie verčia net ir tuos ekonomistus, kurie liko ištikimi klasikų doktrinoms, paabejoti savo argumentacijos teisingumu ir pakeisti savo metodes bei išvadas.

Pabandykime išaiškinti jų vaidmens svarbumą.

I SKYRIUS

Sismondi ir kritinės mokyklos kilmė.

Per pirmuosius trisdešimt metų 19-to šimtm. ekonominiame pasauly įvyko gilių pakitimų.

Ekonominis liberalizmas visur įsigalėjo. Prancūzijoje korporatyvinė (cechų) santvarka galutinai išnyko nuo 1791 m. Kai kurių pramonininkų reikalavimai grąžinti ją pirmosios Imperijos metu neturėjo sėkmės ir liko be atbalsio. Anglijoje 1814 m. buvo panaikintos paskutinės liekanos „amato mokinių statuto", to seniai sutrūnijusio reglamentacijos sistemos paminklo. Niekas dabar nebekliudo „laissez - faire". Laisva konkurencija visur viešpatauja. Valstybė atsisakė nuo bet kokio įsikišimo į gamybos organizaciją ir santykius tarp darbdavių ir darbininkų... ar nebent tiek tesikiša, kad draudžia koalicijas. Bet pats šis suvaržymas kaip tik turėjo leisti laisvai veikti pasiūlų ir paklausų dėsniui. Prancūzijoje Imperijos baudžiamasis statutas lygiai taip pat griežtai baudžia koalicijas, kaip ir „Ancien régime" ir Revoliucija. Anglijoje koalicijų laisvė pripažįstama 1825 m., bet dar tik tokiose siaurose ribose, kad ji atrodo beveik iliuzorinė. Anglų įstatymdavėjo bendroji opinija gerai išreikšta parlamentarinės tyrimo komisijos pranešime, kurs parašytas 1810 m. ir cituojamas p. ir p-ios Webb'ų veikale[1]: „Kiekvienas įstatymdavybės kišimasis į pramonės laisvę arba į visišką laisvę, kurią turi kiekvienas asmuo naudoti savo laiką ir darbą tokiu būdu ir tokiomis sąlygomis, kurias jis laiko naudingiausiomis jo paties interesui, — kiekvienas toks įsikišimas laužo bendruosius principus, turinčius pirmaeilės svarbos visuomenės gerovei ir laimei" Abiejuose kraštuose, tiek Prancūzijoje, tiek Anglijoje, įsigyveno pramonėje individualinių sutarčių tvarka, ir jokios legalinės priemonės nevaržo dar jos laisvės, — laisvės, kuri, tiesą sakant, buvo tikra tik darbdavio pusėje.

---

[1] S. and. B. Webb, History of Trade Unionism, pranc. vert. 61 p.

Šioje tvarkoje naujoji manufaktūros pramonė, kilusi iš mechaninių išradimų, nuostabiai išsiplėtojo. Didžiojoj Britanijoj Manchester, Birmingham, Glasgow, Prancūzijoje — Lille, Sedan, Rouen, Elbeuf, Mulhouse tapo rinktiniais stambiosios pramonės centrais.

Bet greta šio puikaus pasisekimo, kiekvienam stebėtojui krinta į akis du nauji reiškiniai, kurie negali nesukelti rimtų žmonių susirūpinimo: tai susitelkimas tuose didžiuose turto centruose naujos ir vargingos klasės — fabrikų darbininkų klasės — ir perprodukcijos krizės.

Daug kartų jau buvo aprašinėjama, kokių piktų išnaudojimų būta fabrikuose pirmoje 19-to šimtmečio pusėje: naudojimas vaikų visokio amžiaus nešvariausiose ir žiauriausiose sąlygose[2], suaugusių darbininkų ir moterų darbo dienos ilginimas kone be galo, skurdus darbo atlyginimas, tamsumas, storžieviškumas, ligos, nedorybės, kylančios iš šių nežmoniškų sąlygų. Anglijoje gydytojų pranešimai, parlamento komisijų tyrimai, Owen'o kalbos ir raštai sukėlė visuomenės pasipiktinimą ir privertė jau 1819 m. aprėžti vaikų darbą medvilnės verpyklose — pirmieji daigai tos darbininkų įstatymdavybės, kuri paskum taip išsikerojo. J.-B. Say, keliavęs po šį kraštą 1815 m. pareiškia, kad „darbininkas sulig savo šeimos didumu ir nežiūrint į visas pastangas, kurios dažnai yra vertos didžiausios pagarbos, tegali Anglijoje uždirbti daugiausia tris ketvirtadalius, o kartais tik pusę savo išlaidų“[3].

Prancūzijoje reikia laukti ligi 1840 m., kol pasirodo puikus d-ro Villermé veikalas, kur jis plačiai aprašo begalinį darbininkų gyvenimo skurdą ir jų vaikų kankynes: pavz., ten skaitome, kad „kai kuriose Normandijos įmonėse kančius vaikams plakti figuruoja verpyklos darbo įrankių sąraše“. Bet

[2] Andrew Ure (Philosophy of Manufactures, 481 p.) 1835 m. priskaito mechaninėse Anglijos medvilnės, vilnos, linų ir šilko manufaktūrose 4.800 berniukų ir 5.308 mergaičių, nesuėjusių 11 metų, 67,000 berniukų ir 89.000 mergaičių tarp 11 ir 18 metų, — 88.000 vyrų ir 102.000 moterių, turinčių daugiau kaip 18 m., — iš viso 151.000 berniukų, vaikinų ir vyrų, prieš 193.000 mergaičių, merginų ir moterių.

[3] J.-B. Say, De l'Angleterre et des Anglais, Oeuvres, IV t. 213 p.

[4] Villermé pranešimas, išsp. „Mémores de l'Acad. de Sciences mor.“ II t. 414 p., past. Savo stebėjimus Villerme padarė 1835 ir 1836 m., nors garsus jo veikalas „Tableau de l'état physique et moral des ouvriers“ tebuvo išlestas tik 1840 m. Šioje knygoje atspausdintas jo pranešimas Akademijai.

jau ir anksčiau, ankietoje apie medvilnės pramonę 1828 m., Mulhouse darbdaviai pareiškia, kad „priaugančioji karta nepakelia darbo nuo 13 ligi 15 valandų per dieną“[5]. Tais pat metais „Bulletin de la Société Industrielle de Mulhouse“ tarp kita ko patvirtina, kad Alzase darbo diena bendrai tęsiasi 15—16 valandų, o kartais prailginama ligi 17 valandų[6]; ir visos turimos žinios sutartinai liudija, jog tokia pat, jei dar neblogesnė padėtis buvo visuose pramoniniuose miestuose[7].

Krizės yra ne mažiau opus reiškinys, kaip ir darbininkų skurdas. 1815 m. pirmoji krizė sukrečia Anglijos rinką, išmesdama gatvėn didelį skaičių darbininkų, iššaukdama riaušes ir mašinų daužymus. Ji kilo del klaidingos Anglų pramonininkų spekuliacijos: pasitikėdami artima taika, jie sukaupė savo fabrikuose daug didesnius prekių išteklius, negu kontinentas galėjo paimti. 1818 metais Angliją ištinka naujas prekybos negalavimas ir drauge naujos darbininkų riaušės. Pagaliau, 1825 m. trečia daug sunkesnė krizė, kilusi greičiausiai del perdėtų kreditų, kurie buvo suteikti naujai atidarytoms Pietų Amerikos rinkoms, susmukdo Anglijoj 70 provincijos bankų, iššaukia daugybę bankrotų ir atsiliepia net į kaimyninius kraštus. Ir nuo tol krizės vyksta, jei ir ne su absoliutišku, tai vis delto su gana įstabiu reguliariškumu per visą 19-tą šimtmetį ilgesniais ar trumpesniais laikotarpiais, apimdamos juo platesnes sritis, juo plačiau siekia stambiosios pramonės viešpatavimas. Čia štai ir turėjo kilti klausimas, ar visa ekonominė santvarka po blizgančiu paviršiumi neslepia savy kokios gilios ydos, ar neteks nuo šiol už industrinę pažangą nuolat atsimokėti tais periodiniais sankrėsmais?

Pauperizmas ir ekonominės krizės — tokie štai du faktai skverbiasi į akis kaip tik tuo metu, kada ekonominė laisvė švenčia pirmuosius savo laimėjimus. Nuo šiol tie du reiškiniai nesiliaus kvaršinę visuomenės opinijos. Įvairiausių krypsnių rašytojai nurodinėja į juos, smerkdami naująją santvarką, ir pamažu sugriauna daugelyje galvų pasitikėjimą Adomo Smith'o doktrina. Pas daugelį filantropų arba krikščionių rašytojų jie

---

[5] „Enquête sur l'industrie du coton“, 1829, 87 p. (pp. Witz sūnus, pramonininkų parodymas).

[6] Žr. „Bulletin de la Société etc“ 1828 metai, 326—329 p.

[7] Plg. Rist, Durée du travail dans l'industrie fraiçaise de 1820 à 1870 iš „Revue d'Economie Politique, 1879 m., 371 p. ir t.

sukelia tik sentimentalinį pasipiktinimą, smarkų žmoniškumo protestą prieš tokią negailestingą sistemą, tiekos skurdo ir nelaimių versmę. Kiti — socialistai — siekia savo kritika giliau, ligi pat privatinės nuosavybės institucijos, ir reikalauja visiško visuomenės santvarkos perversmo. Bet visi sutartinai atmeta mintį spontaniškos harmonijos tarp privatinių interesų ir visuomenės intereso, kaip nesuderinamą su tik ką minėtais faktais.

Iš tarpo tų rašytojų nė vienas nejautė stipriau tų faktų įtakos, kaip Sismondi's[8]. Jam visas politinės ekonomijos interesas, teoretiniu atžvilgiu, susiskliaučia į krizių išaiškinimą; praktiniu atžvilgiu — į priemones jų išvengti ir pagerinti darbininkų būvį. Nė vienas rašytojas nuoširdžiau neieškojo išaiškinimo ir vaisto. Tuo būdu jis vadovauja ištisai eilei rašytojų, kurių įtaka veikė per visą 19-tą šimtmetį. Tie rašytojai, nebūdami socialistai, bet ir neužmerkdami akių prieš liberalinės santvarkos ydas, ieškojo vidurinio kelio, kuriuo einant galima būtų pataisyti ekonominės laisvės blogybės, neatsižadant paties principo. Sismondi's pirmasai duoda žymiai vietos jausmui savo sistemoje. Šituo tai jis sukėlė kartu ir tokio didelio entuziazmo ir tokių aštrių protestų.

1. Politinės ekonomijos objektas ir metodė.

Sismondi iš pradžios buvo karštas ekonominio liberalizmo šalininkas. Tais pat metais, kada pasirodė J.-B. Say veikalas (1803), jis taip pat išdėstė Smith'o mintis knygoje, pavadintoje „La Richesse commerciale“ („Prekybinis turtas“) kuri turėjo tam tikro pasisekimo. Bet po šio rašinio Sismondi tolesniais metais atsideda vien istorijos, literatūros ir politikos darbams. Prie ekonomijos jis grįžta tik 1818 m. „Tuo laiku mane buvo giliai sujaudinęs prekybinis krizis, siautęs tai pas-

---

[8] Sismondis buvo ne prancūzas, o ženevietis, nors jo šeima, Italų kilmės, 16 šimtm. buvo radusi prieglaudą Prancūzijoj. Po Nanto edikto atšaukimo ji persikėlė į Ženevą, Sismond'is gimė čia 1773 m. Daugiau, negu savo ekonominiais raštais, jis pragarsėjo dviem dideliais savo veikalais: „Histoire des Républiques italiennes“ ir „Histoire de Français“. Jis buvo dažnas svečias p-ios de Staël jos Coppet rūmuose, kur jis tarp kitų susitiko su Robertu Owen'u. Jis mirė 1842 m.

taraisiais metais Europoje, ir baisus darbininkų skurdas, kurį aš pats mačiau Italijoje, Šveicarijoje, Prancūzijoje ir kurs, sprendžiant iš visų viešų pranešimų, buvo bent jau ne mažesnis, jei ne didesnis, Anglijoje, Vokietijoje ir Belgijoje"[9]. Tuo štai metu jis buvo prašomas parašyt straipsnį apie politinę ekonomiją į „Edimburgo Enciklopediją". Nagrinėdamas dabar iš naujo savo mintis pastarųjų faktų šviesoje, jis pats nustebo pamatęs, kad jo išvados visiškai skiriasi nuo A. Smith'o išvadų. 1819 m. jis keliauja po Angliją, „tą nuostabų kraštą, kurs atrodo darąs didžiulį eksperimentą kitų kraštų pamokymui"[10]. Ten patirti įspūdžiai sustiprina jo pažiūras. Jis imasi tęsti savo straipsnį Enciklopedijoje, išplečia jį, ir iš to darbo atsiranda veikalas, išgarsinęs jį kaip ekonomistą. Tas veikalas išėjo 1819 m. tokia pažymėtina antrašte: „Nuoveaux Principes d'Economie politique" („Naujieji politinės ekonomijos principai"). Nuo tol jo kelias yra aiškiai užbrėžtas. Jo atsimetimas nuo klasikinės mokyklos, viešpataujančios tuo metu tiek Prancūzijoje, tiek Anglijoje, darosi vis griežtesnis, ir naujame savo veikale: „Etudes sur l'Economie politique", išėjusiame 1837 m.,[11] jis patvirtina ir paremia „Naujuose principuose" išdėstytas mintis gausiomis deskriptyvinėmis ir istorinėmis studijomis, ypačiai apie žemdirbių būklę Anglijoje, Skotijoje, Airijoje ir Italijoje.

Tačiau Sismondi's skiriasi nuo klasikinės mokyklos ne del teoretinių ekonomikos dėsnių. Šiuo atžvilgiu jis, priešingai, laiko save Adomo Smith'o mokiniu[12]. Skiriasi jis del m e t o d ė s, del o b j e k t o ir ypač del p r a k t i n i ų i š v a d ų, kurias darė klasikinė mokykla. Panagrinėkime jo argumentus del kiekvieno iš šių punktų.

Visų pirma, m e t o d ė s atžvilgiu jis daro teisingą skirtumą tarp S m i t h'o ir jo tęsėjų — R i c a r d o ir J. - B. S a y'o. Smith'as, sako jis: „stengėsi nagrinėti kiekvieną faktą toje socialinėje aplinkoje, kuriai šis priklauso" ir „jo nemirštama-

---

[9] „Nouv. Princ.", 2 leid. XXII p. Čia visur cituojama pagal antrą leidimą, išėjusi 1827 m.
[10] Ten pat, IV p.
[11] 2 t Paris, 1837 ir 1838.
[12] „Nouv. Princ." 50 p. „Smitho doktrina yra mūsų doktrina, bet praktinės išvados, kurias mes iš jos darome, atrodo diametrališkai priešingos toms, kurias jis darė".

sai veikalas yra rezultatas filosofinio žmonijos istorijos nagrinėjimo"[13]. Priešingai, Ricardui jis prikiša abstraktinę metodę, kurią šis įvedęs į mokslą. Kiek jis gėrisi Malthus'u, „kuriame proto jėga ir platumas jungiasi su sąžiningu faktų tyrinėjimu"[14], tiek jam ne į širdį „Ricardo ir jo mokinių abstrakcijos"[15]. Sismondi'o manymu, politinė ekonomija yra „moralinis mokslas", kur „visa rišasi", ir kur įsukama į klaidingą kelią, kai stengiamasi „izoliuoti kuris principas ir tik jis vienas tematyti"[16]. Tas mokslas visų pirma remiasi patyrimu, istorija, stebėjimu. „Žmonių buities sąlygos", sako jis kitur, „svarbu tyrinėti smulkmenose. Reikia atsižvelgti čia į laiką, čia į kraštą, čia į profesiją, kad gerai suprastume, kas yra žmogus ir kaip jį veikia institucijos... Aš esu įsitikinęs, kad buvo daroma didelė klaida, norint visados apibendrinti visa tai, kas liečia socialinius mokslus"[17].

Ši kritika nukreipta ne tik prieš Ricardo ir Mac Culloch'ą, bet ir prieš patį J.-B. Say, kurs stengėsi suvesti politinę ekonomiją į keleto bendrųjų principų išdėstymą. Ji ruošia tą pažiūrą, kurią paskum vokiečių istorinė mokykla didžiuosis įvedusi. Sismondi's, pats būdamas istorikas, publicistas, besirūpinąs aktualinėmis reformomis, negalėjo neiškelti aikštėn to, kaip socialinės institucijos ir politinė santvarka veikia ekonominę gerovę. Jis, pavyzdžiui, parodo gerą savo metodės pritaikymą, kai, svarstydamas galimas pasekmes visiško „corn-laws" (javų muitų) panaikinimo Anglijoje, jis pastebi, jog negalima šio klausimo išspręsti keliais teoretiniais argumentais, o reikia turėti galvoje įvairūs ūkininkavimo būdai: nuomininkų kraštui, kaip Anglija, gresia pavojus

---

[13] Ten pat, 56 p. „A. Smith'as prisipažino, kad valdymo mokslas yra patyrimo dalykas; kad jis tegali remtis įvairių tautų istorija, ir kad tik iš akylo faktų stebėjimo tegalima išvesti principai. Jo nemirštamasai veikalas ištikrųjų yra rezultatas filosofinio žmonių giminės istorijos tyrinėjimo". Plg. ten pat, I, 47 ir 389 p.

[14] Ten pat II t. 268 p. Plg. ir 388, 389 p.

[15] Ten pat, 56 p. Daugely kitų vietų jis ima nagan Ricardą: I, 25, 300, 336, 366, 432 p.; II, 184, 190, 218, 329 p.

[16] Ten pat, 56 p.

[17] „Etudes sur l'Econ. Pol.," prakalba, 5 p. Jau pirmajame savo veikale, „La Richesse commerciale", jis rašė: „Politinė ekonomija remiasi pažinimu žmogaus ir žmonių; reikia pažinti žmogaus prigimtis, visuomenių būvis ir likimas įvairiais laikais ir įvairiuose kraštuose; reikia atsiklausti istorikų, keliautojų ir t. t. Toksai tyrinėjimas... yra tai kelionių ir istorijos filosofija" (I. 14 p.).

sunkiai beatsilaikyti konkurencijai baudžiavos kraštų, kaip Lenkija ar Rusija, kur žemės savininkams javai tekaštuoja „keletą šimtų lazdų smūgių, išdalintų valstiečiams“[18].

Sismondi'o pažiūra į ekonominę metodę neabejotinai pasirodo teisinga visais tais atvejais, kai tenka svarstyti praktinės problemos, numatyti legislatyvinių reformų artimiausi padariniai arba atsekti tam tikro įvykio priežastys; bet kai reikia suimti galvon bendrasai ekonominio pasaulio mechanizmas, tada ekonomistas negali apsieiti be abstrakcijos ir pats Sismondi's noroms nenoroms turėjo jos pasigauti. Tiesa, jis tai daro itin nevykusiai, ir tas nesisekimas konstatuoti ir svarstyti abstraktines teorijas bene ir bus čia priežastis, delko jis labiau linko į priešingą metodę.

Šiaip ar taip, šitai išaiškina mums iš dalies tą smarkų pasipriešinimą, kurį sukėlė jo knyga tarp šalininkų ekonominės „ortodoksijos“ — vardas, kuriuo jis pirmasai pavadino („Nouv. Princ.“ 1 p.) ir kuris ilgainiui prigijo.

Imant šitai konkrečiai, sunku ir beįsivaizduoti didesnė painiava, kaip Sismondi'o samprotavimas, kuriuo jis stengiasi įrodyti visuotinės perprodukcijos galimumą[19]. Išėjos punktu jis čia ima skirtumą tarp metinių krašto pajamų ir metinės gamybos. Pasak jo, vienų metų pajamos apmokančios ateinančių metų gamybą[20]. Delto, jei kurių metų gamyba yra didesnė už praėjusių metų pajamas, tada dalis

---

[18] „Nouv. Princ.“, I t., 257 p.

[19] Kaip Sismondi'ui nesiseka abstraktiškai samprotauti, matyt ir iš daugybės kitų vietų, ypač iš jo definicijų netikslumo. Darbą jis laiko — čia „visokių pajamų šaltiniu“ (I, 85 p.), — čia vėl darbininko pajamomis (I, 96, 101, 110, 113, 114; II; 257 ir t. t.), priešingomis procentams ir kapitalui. Jis niekad nemokėjo atskirti tautos kapitalo nuo privatinio kapitalo, o darbo mokestis vienur atrodo jam kapitalu, kitur pajamomis (379 p.). Jis nuolatos vartoja neaiškias sąvokas, kaip „turtingasis“ ir „neturtėlis“, užuot pasakęs „kapitalistas“ ir „darbininkas“. (II kn. V sk.). Aiškindamas, kaip nusistato procentų dydis, jis sako: „Pinigų (kapitalo) davėjų ir skolintojų jėgos nusistato pusiausviroj; kaip ir visose kitose rinkose, jie susitaria del proporcionalio vidurkio“(!) (II, 36 p.). Jis taip pat nuolat painioja pajamas natūra su pajamomis pinigais.

[20] „Visados pereitųjų metų pajamos turi apmokėti šių (t. y. esamųjų) metų gamybą“. (Nouv. Princ. I, 120 p.). Toliau: „Galiausiai visados daroma ne kas kita, kaip tik visa šių metų gamyba mainoma už visą pereitųjų metų gamybą“. (121 p.). Sismondis deda didelės svarbos tam skyrimui metinių pajamų nuo metinės gamybos: „Supainiojimas metinių pajamų su metine gamyba apsiaučia tamsia skraiste visą mokslą; ir atvirkščiai, visa randasi aišku, visi faktai susiderina su teorija, kai tik tiedu dalykai išskiriama“ (I, 366 — 367 p.). — Priešingai, jis pats daro didžiausios painiavos!

tos gamybos liksianti neparduota ir gamintojai būsią subankrutinti. Sismondi's čia samprotauja taip, lyg visa tauta susidėtų iš žemdirbių, kurie kasmet perka reikiamus f a b r i k ų d i r b i n i u s už pajamas, gautas parduodant pereitų metų derlių. Tuo atveju, žinoma, jei fabrikų dirbinių būtų perteklius, žemdirbių pajamų neužtektų apmokėti juos pakankamomis kainomis.

Tačiau jo argumentacijjoje yra dviguba painiava. Metinės tautos pajamos yra ne kas kita, kaip metinė jos gamyba. Viena negali tad būti didesnė už kitą, nes abu šiedu dalykai sutampa. Iš antros pusės, ne dviejų atskirų metų gamybos mainomos viena už kitą, o įvairūs gaminiai, pagaminti tais pačiais metais — ar, tikriau sakant (kadangi šis ekonominio judėjimo dalinimas į metinius periodus nieko neatitinka realybėje) įvairūs gaminiai, gaminami kiekvienu momentu pasaulyje, yra mainomi vienas už kitą ir tuo būdu vieni kitiems sudaro paklausus. Gali tad įvykti, kad vieno kurio ar ir keleto gaminių bus perdaug ir delto krizė ištiks vieną ar keletą pramonių, — bet jokiu būdu negali būti perdaug visų gaminių kartu. Štai ką ir tvirtino Mac Culloch, Ricardo, J.-B. Say, teisingai ginčydamies čia su Sismondi'u[21].

Ne tik del metodės, bet dar labiau del politinės ekonomijos objekto Sismondi's nesutinka su klasikais. Jų akyse, sako jis, politinė ekonomija yra turtų mokslas: tai „chrematistika", kaip vadino Aristotelis. Bet tikrasis politinės ekonomijos objektas yra žmogus, ar tiksliau, „fizinė žmogaus gerovė." Žiūrėti tik paties turto, užmirštant žmogų, tai geriausias būdas nueiti klaidingu keliu[22]. Štai delko greta gėrybių gamybos,

---

[21] M a c C u l l o c h kritikavo Sismondį viename straipsny „Edinburgh Review" 1819 m. spalių m. Del J.-B. S a y žr. aukščiau.

Kai del Ricardo, tai Sismondi's pasakoja („Nouv. Princ." II t. 410 p.) kad jis turėjęs su juo Ženevoje, tais pat metais, kada jis mirė, du ar tris pasikalbėjimus šia tema. Sismondi's, rodos, galų gale prilinko prie Ricardo nuomonės, bet tik su daugeliu rezervų. Jis ištikrųjų sako: (T e n p a t, 424 p.): „Mes prieiname tad, kaip ir Ricardo, tos išvados, kad apyvartos gale, jei ji niekur nebuvo sutrukdyta, gamyba bus sukūrusi naujus paklausus"; bet čia pat jis priduria: „šitai bus teisinga, tik abstrakcijoje, atitrauktinai nuo laiko ir vietos..., atitrauktinai nuo visų kliūčių, kurios gali sukliudyti apyvartą" Sismondi's gynė savo pažiūrą prieš tris savo prieštarautojus dviejuose straipsniuose, išspausdintuoje 2-ojo „Nouv. Principes" leidimo gale.

[22] „Turtų krovimas valstybėje nėra *in abstracto* vyriausybės tikslas, tikriau, tas tikslas yra visų piliečių dalyvavimas fizinio gyvenimo

kuria beveik išimtinai tesidomėjo klasikai, reikia duoti bent jau nemažiau vietos gėrybių paskirstymo teorijai. Klasikai berods būtų galėję atsakyti, jog jie delto ir skyrė pirmą vietą gamybai, kad, jų supratimu, produktų dauginimas yra būtinoji sąlyga kiekvienam progresui jų paskirstyme. Bet Sismondi's mano kitaip. Pasak jo, gėrybė ar turtas tik tada vertas šio vardo, jei jis yra tinkama proporcija paskirstytas. Atotraukoje nuo šio paskirstymo jis negali būti nei suvoktas, nei įvertintas. Toliau, gėrybių paskirstyme Sismondi's ypatingą dėmesį kreipia į tuos, kuriuos jis vadina „neturtėliais", — į tuos, kurie viso savo turto teturi dvejetą rankų, kurie nuo ryto lig vakaro dirba pluša fabrikuose ar laukuose. Jie juk iš tikrųjų sudaro gyventojų daugumą, ir čia jam labiausiai rūpi, kaip atsilieps į tų vargšų likimą mašinų išradimai, konkurencijos laisvė, nuosavybės viešpatavimas. „Politinė ekonomija, sako jis vienoje vietoje, galiausiai tampa l a b d a r y b ė s t e o r i j a ir visa tai, kas galutiniam rezultate neprisideda prie žmonių laimės, nepriklauso ir prie šio mokslo"[23].

Sismondi'ui iš tikrųjų ne tiek rūpėjo politinė ekonomija, kiek tai, kas nuo tol Prancūzijoje vadinama „Économie sociale", o Vokietijoje „Sozialpolitik", taigi, socialinė politika. Originalus jo nuopelnas doktrinų istorijoje ir buvo tas, kad jis padėjo pamatus šios srities studijoms. J.-B. Say iš aukšto žiūri į jo definicijas, taip priešingas paties Say sąvokoms: „Ponas Sismondi vadina politine ekonomija m o k s l ą, k u r s r ū p i n a s i ž m o n i ų g i m i n ė s l a i m e. Jis, tur būt, norėjo čia pasakyti: mokslas, kurio turi mokėti t i e, k u r i e rūpinasi žmonių giminės laime. Be abejojimo, valdovai, jei jie nori būti verti savo pareigų, turi mokėti politinės ekonomijos; bet žmonių giminės laimė kabotų ant plauko, jei ji pareitų ne nuo valdomųjų protingumo ir darbo, o nuo valdžios". (Cours complet, II, 551 p.). Ir jis priduria: „Tik dėliai klaidingų sąvokų, išplatintų reglamentacinės sistemos, dauguma vokiečių rašytojų laiko politinę ekonomiją administracijos mokslu."

---

malonumuose, kurių teikia turtas...; gyventojai ir turtas ne absoliutiška prasme yra valstybės gerovės pažymiai, o tik lyginamajam santyky vieno su kitu." („N. P." I t. 9 p.).

[23] „N. P.", II t. 250 p. Kitoje vietoje jis sako: „Jei valdžios tikslas būtų privilegijuoti vieną tautos klasę kitų galvon, tai ji teisingai turėtų favorizuoti samdininkus.". („N. P.", I. 372 k.).

2. Perprodukcijos ir konkurencijos kritika.

Jei „chrematistinė mokykla“ suklydo del sektinos metodės ir net del paties politinės ekonomijos objekto, tai nenuostabu, kad ji priėjo ir klaidingų praktinių išvadų. Chrematistinė mokykla skatino gamybą be galo be krašto, — ji gyrė be jokių apribojimų konkurencijos gerumus, — ji tarė esant interesų harmoniją ir ragino valdžią nesikišti į ūkio gyvenimą. Tokie tai yra trys esminiai punktai, del kurių Sismondi's ima ją nagan.

Pirmiausia štai, tas be atodairos uolumas gamybai. Visuotinis gamybos padidėjimas, sako klasikai, niekuo negali pakenkti, kadangi saviveiksmis mechanizmas tuojau pataiso verslamoninkų klaidas, jei kuriame nors punkte perviršija paklausų reikalavimą: — kainos krisdamos įspėja juos nuėjus klaidingu keliu ir verčia nukreipti savo pastangas į kitą tikslą; lygiai taip pat kainų pakilimas rodo gamintojams, kad pasiūlai yra nepakankami ir kad reikia daugiau gaminti. Tuo būdu klaidos visados tegali būti laikinės ir praeinamos.

Į tai Sismondi's atsako: Jei ekonomistai, užuot samprotavę *in abstracto,* būtų pažvelgę į faktus su visomis smulkmenomis, jei jie būtų žiūrėję ne produktų, o žmonių, tada jie nebūtų taip lengvai numoję ranka į gamintojų klaidas. Padidinimas pasiūlų, jei jie buvo nepakankami augantiems paklausams, tiesa, niekam nekenkia ir visiems išeina naudon. Bet perdidelių pasiūlų sumažinimas, kai reikmens neauga taip sparčiai, — šis taip sklandžiai neina. Argi manoma, kad kapitalai ir darbas taip bežiūrint gali atsitraukti iš smunkančios pramonės ir persimesti į kitą? Anaiptol. Darbininkas negali ūmai pamesti darbo, iš kurio jis gyveno, kurio jis pramoko, „dažnai išbuvęs ilgą ir brangų mokymos laiką“, — kur jis pasižymėjo savo profesiniu sugebėjimu, nepritaikomu kitur. Užuot atsitraukęs, jis verčiau leis sumažinti darbo mokestį, prailginti darbo dieną, „jis dirbs keturiolika valandų per dieną, atsisakys nuo laisvo laiko, kurį pirmiau jis praversdavo smagumams ir išdykavimui, ir tada toks pat darbininkų skaičius d u o s d a u g d a u g i a u p r o d u k t ų“[24]. — Antra vertus, ir fabrikantas, kaip ir darbininkas, taip pat nelengvai galės atsisakyti nuo

[24] „N. P.“, I t. 333 p.

pramonės, į kurios statybą ir vedimą jis yra sudėjęs pusę ar tris ketvirtadalius savo turto. Pastovieji kapitalai negali būti perkelti iš vienos įmonės į kitą. Pagaliau, fabrikantą, kaip ir darbininką, riša įpratimas, ta „moralė jėga, neišreiškiama skaičiais“[25] ir jis taip pat laikysis įsikibęs tos pramonės, iš kurios jis gyveno ir kurią jis sukūrė. Tuo būdu gamyba anaiptol spontaniškai nemažės, o kurį laiką paliks kaip buvus, ar gal net ir padidės... Galiausiai ji turės susitraukti, prisitaikymas įvyks, bet kiek žmonių gyvenimų jis sugriaus! „Gamintojai atsitrauks nuo darbo ir jų skaičius sumažės tik tada, kai dalis įmonių vedėjų bus subankrutinę, ir dalis darbininkų išmirę iš skurdo“[26]. „Saugokimės, sako jis baigdamas, pavojingos teorijos tos pusiausviros, kuri pati nusistatanti... Tam tikra pusiausvira, tiesa, ilgainiui nusistato, bet tik per baisius skausmus“[27]. Ši pastaba, teisinga jau Sismondi'o laikais, šiandien sudaro bazę kartelių ir trustų vedamai politikai.

Kokiu būdu svarbiausiai didinasi gamyba nuo 19-to šimtmečio? Daugėjant mašinoms. Prieš jas tad mūsų autorius ir kreipia smarkiausius savo antpuolius. Ir kaip tik del šito ypačiai jis gavo reakcionieriaus, netgi nemokšos vardą ir keliasdešimčiai metų nustojo savo vietos ekonomistų tarpe.

Klasikiniai ekonomistai ir čia vėl sutartinai tvirtina[28], kad mašinos yra geradarybė, nes jos, pigiau patiekdamos maisto produktų, palieka laisvą vartotojų pajamų dalį, todel padidina kitų produktų paklausus ir tuo vėl duoda darbo darbininkui, kurį buvo išstūmusios. Sismondi's neneigia, kad teoretiškai pusiausvira galų gale atsistato; kiekviena nauja gamyba ilgainiui sukuria šen ar ten naujus paklausus. Tačiau pasižiūrėkime į tikrovę; liaukimės darę „abstrakciją nuo laiko ir erdvės“; turėkime prieš akis socialinio mechanizmo kliūtis ir trynimusis. Ką mes čia matome? Netarpiškai mašinos padaro tai, kad dabininkus išmeta gatvėn, padidina jų savitar-

---

[25] „N. P.“, I t. 336 p.
[26] „N. P.“, I t. 333—334 p.
[27] „N. P.“, I t. 220—221 p.
[28] Sutarimas betgi nėra visiškas. Ricardo štai prie 3-jo savo „Principles“ leidimo pridėjo skyrių apie mašinas, kur jis prisipažįsta klydęs manydamas, kad mašinos esančios visados po ilgesnio ar trumpesnio laiko naudingos darbininkams. Jis pripažįsta, kad darbininkams teks nukentėti visai tais atvejais, kada mašinos, padidindamos *neto* gavinį, sumažina pramonės *bruto* gavinį. Jis, rodos, mano, kad toks atvejis gali dažnai pasitaikyti. Iš tikrųjų jis bus tik reta išimtis.

pio konkurenciją, numuša rinkoje visų kitų darbininkų atlyginimą, galiausiai tad sumažina jų vartojimą ir tuo pat jų paklausus. Mašinos tad anaiptol ne visados daro gera, jų naudingi padariniai gali pasireikšti tik tada, jei, prieš įvedant jas, a n k s č i a u yra padidėjusios pajamos, vadinas, susidaro darbo galimumai išstumtiems darbininkams. „Niekas, be abejojimo, neginčys, kad pakeisti žmogų mašina tiek tėra naudinga, kiek tas žmogus gali rasti darbo kitur"[29].

Nei Ricardo, nei Say to neginčijo. Bet jie tvirtino, jog kaip tik mašinų rezultatas ir yra tas, kad jos sukuria šen ar ten tuos darbo paklausus. Sismondi'o argumentacijos pagrinde glūdi ta pati klaidinga idėja, kuria remdamasis jis anksčiau prileido visuotinės perprodukcijos galimumą: būtent, ta idėja, kad nauja, didesnė gamyba tegali būti naudinga tik tada, jei a n k s č i a u yra susidarę nauji paklausai. Jis nenori sutikti, kad gamybos padidinimas savaime netiesioginai sukuria tuos paklausus.

Kas yra teisinga Sismondi'o pažiūroje — ir šitai reikia primygtinai pabrėžti — tai jo protestas prieš klasikų abejingumą tiems pereinamųjų laikotarpių kentėjimams. Klasikiniai ekonomistai dažnai kalba apie stambiosios pramonės daromas negeroves taip pat ramiai ir abejingai, kaip ir Markso šalininkai apie būtinosios revoliucijos katastrofas ateity. Tarp daugelio kitų, tai yra vienas iš charakteringiausių panašumų tarp klasikų ir marksistų. Argi naujosios santvarkos tobulumas never-

---

[29] „N. P." I t. 399 p. — Čia reikia priminti garsusis „rankenos argumentas". Jei Anglijai pavyktų, — sako Sismondi's, — visus laukų ir miestų darbus atlikti garo mašinomis, ir jei joje būtų tik tiek gyventojų, kaip šiandieninėj Ženevos respublikoj, tebegaunant tokį pat kiekį produktų ir tiek pat pajamų, kaip šiandien, ar tada ji reikėtų laikyti turtingiausiu, didžiausios gerovės kraštu? Ricardo atsako — taip... Vadinas, turtas yra viskas, o žmonės — visiškai niekas? Jei taip, tai reikia tik pageidauti, kad visoje saloje beliktų vienui vienas karalius ir, nuolat sukinėdamas rankeną, galėtų atlikinėti visus Anglijos darbus". (II t. 329 p.). Į taip formuluotą priekaištą galima atsakyti, kad, pirm negu būtų prieita tokio būvio, bendruomenė paimtų į savo rankas visas mašinas, kad padalintų jų dirbinius tarp savo narių. Prileisti, kad viena dalis gyventojų duosis išmarinama badu del darbo stokos, tuo tarpu kai kita dalis gamins lygiai tokį pat produktų kiekį, — yra gana prieštaringa. Iš esmės tačiau, Sismondi'o pastatytasai klausimas, atmetus į šalį jo paradoksališką išreiškimą, yra neišsprendžiamas. Kokia pusiausvira tarp gyventojų ir gamybos yra geriausia? Kas verčiau pasirinktina: ar kad gyventojai greitai daugėtų ir tik pamažu turtėtų, ar kad jie nedaugėtų (o gal net mažėtų), bet užtat jų turtingumas sparčiai augtų? Čia kiekvienas gali pasirinkti, kaip tinkamas. Mokslas čia neduoda jokio kriterijaus.

tas kiek aukų? Bet Sismondi's yra istorikas. Jis teisingai domisi tais pereinamaisiais laikotarpiais, kurie veda nuo vienos santvarkos į kitą ir atneša tiek nenupelnytų kentėjimų. Jis norėtų, kad tie sunkumai ir skausmai būtų sušvelninti, kad būtų palengvintas perėjimas iš vienos epochos į kitą. Kas gali būti teisingesnio, kaip šis reikalavimas? Tai pripažino net pats J.-B. Say (nors ir labai menkai) ir šitai kaip tik yra socialinės politikos uždavinys.

O štai ir antra nemažiau teisinga Sismondi'o pastaba. Jis piktinasi ne tik tuo, kad mašinos išstumia darbininkus, bet kad ir palikusieji darbininkai tokią mažą dalelytę tegauna iš tos naudos, kurios duoda mašinos[30]. Klasikams užteko to, kad darbininkas, kaip vartotojas, dalyvauja produktų atpigime. Sismondi's reikalauja daugiau. Kol darbininkų darbas yra toks slegiantis, kaip šiandien, ar nebūtų teisinga, kad jie pasinaudotų mašinų įvedimu, sutrumpinant jų darbo dieną, duodant daugiau laisvo laiko? Dabartinėje socialinėje sistemoje, del savitarpinės darbininkų konkurencijos, kurios priežastimi jis laiko gyventojų perteklių, mašinos ne tik kad nesutrumpina darbo laiko, bet, padidindamos kunkurenciją, dargi numuša darbo mokestį, verčia darbininką dėti daugiau pastangų ir pailginti darbo dieną. Ir čia vėlgi Sismondi's, mums rodos, sakė teisybę. Iš tikrųjų, kodel tik vartotojas vienas turėtų pasinaudoti visais mašinų pliusais, tuo tarpu kai darbininkas negauna iš to nė jokios naudos, jei gaminamieji daiktai neįeina į darbininko konsumciją? Nieko nekenktų, jei progreso pliusai, bent kurį laiką, būtų padalinti tarp vartotojo ir darbininko, lygiai kaip šiandien jie yra dalinami tarp išradėjo, verslamoninko ir visuomenės. Beje, kaip tik šia idėja mūsų laikais vadovaujasi kai kurie darbininkų sindikatai, sutikdami priimti naują mašiną tik ta sąlyga, kad bus sumažintas darbininkų darbas ir padidintas atlyginimas.

---

[30] „Mes jau kitoje vietoje esame sakę, bet laikome svarbu čia dar pakartoti: tikroji nelaimė yra ne mašinų patobulinimas, o neteisingas jų dirbinių paskirstymas. Juo daugiau mes galime nudirbti su tam tikru darbo kiekiu, juo labiau mes turėtume padidinti savo pramogas ar poilsį; darbininkas, būdamas pats savo ponas, padirbęs su mašinos pagelba per dvi valandas tai, ką jis seniau dirbo dvylika valandų, po tų dviejų valandų liautųsi dirbęs, jei neturėtų reikalo, jei negalėtų sunaudoti didesnio kiekio dirbinių. Tik šiandieninė mūsų santvarka, ta darbininko vergovė, verčia jį, nors ir padidinus mašinai jo darbo išgales, vis delto dirbti ne mažiau, o dar daugiau valandų per dieną už tą patį darbo mokestį." („N. P." II, 318 p. past.). Šioje štai vietoje yra geriausiai išreikšta Sismondi'o pažiūra į mašinas.

Sismondi'o metodė, pritaikyta mašinoms ir gamybai, verčia jį spręsti visai kitaip, negu manė klasikai. Tas pat tenka pasakyti ir apie konkurenciją.

A. Smith'as rašė. „Aplamai, jei kuri pramonės šaka ar bet kuris darbo pasidalinimas yra naudingas visuomenei, tai jis taps juo naudingesniu, juo konkurencija bus laisvesnė ir visuotinesnė[31]. Sismondi's ginčija šią tezę, remdamasis čia dviem nelygios vertės argumentais.

Pirmasis eina iš tos netikslios minties, kurią mes jau anksčiau buvome sutikę, būtent, kad kiekvienas gamybos progresas tiek tėra naudingas, kiek prieš tai yra įvykęs paklausų padidėjimas. Konkurencija esanti gera, jei ji skatinanti verslamoninkus dauginti produktus, kad patenkintų tokius padidėjusius paklausus. Priešingu atveju ji esanti bloga, nes, jei vartojimas nepadidėjęs, tada vienintelis konkurencijos vaisius būsiąs tas, kad apsukresnis verslamoninkas, arba turįs stipresnius kapitalus, pigiomis kainomis pražlugdysiąs savo konkurentus ir atimsiąs iš jų pirkėjus; visuomenė tačiau neturėsianti iš to jokios naudos. Kaip tik šį vaizdą mums labai dažnai tikrovė ir rodanti: pramoninkas žiūrįs ne visuomenės naudos, o vien tik progos padidinti savo asmeninį pelną.

Šis Sismondi'o argumentas susiduria su ta pat kritika, kurią esame tik ką nurodę: produktų atpigimas, paliuosuodamas dalį pajamų, sukuria kitiems produktams didesnius paklausus ir tuo atitaiso blogybę, kurią yra padaręs. Pramonės koncentracija duoda visuomenei tokių pat gerumų, kaip mašinos, ir ji pateisinama tokiais pat argumentais.

Bet Sismondi's iškelia prieš konkurenciją ir rimtesnį argumentą. Jis nurodo, kad pigumo vaikymasis skatina verslamoninkus ekonominti ne tik daiktus, bet ir žmones. Konkurencija visur padarė tai, kad fabrikai prigrūsti vaikų ir moterių vieton suaugusių vyrų. Kai kurie verslamoninkai, norėdami išspausti iš tos žmonių jėgos visus syvus, verčia darbininkus dirbti kamuojantį darbą dieną ir naktį, temokėdami už tai skurdžiausį atlyginimą. Ir kas gero iš pigumo, pasiekto tokiomis sąlygomis? Tą truputį naudos, kurios iš to turi visuomenė, daugiau negu atsveria darbininkų sveikatos ir pajėgų nuostolis. Konkurencija čia ėda vieną iš brangiausių kapitalų — pačią tautos

---

[31] Tautų turtas, II, kn. II sk. *in fine*.

energiją. Jis nurodo Grenoblio darbininkus, uždirbančius 6—8 *sous*[32] per dieną už 14 valandų darbą, 6—8 metų vaikus, dirbančius verpyklose po 12—14 valandų, „ore, pilname dulkių ir plaukų, kur juos pakerta džiova, nesulaukus jiems 20 metų“. Jis prieina išvados, kad „perbrangiai tenka mokėti už tautinės prekybos išplėtimą, jei tatai pagimdo nelaimingą ir kenčiančią klasę“, ir viename dažnai cituotame sakiny jis sušunka: „Kartais verslamoninko pelnas yra ne kas kita, kaip tik apiplėšimas darbininko, kurs pas jį dirba; verslamoninkas pelno ne del to, kad jo įmonė daug daugiau duotų, negu ji kaštuoja, o tik del to, kad jis nesumoka darbininkui pakankamo atlyginimo už jo darbą. Tokia pramonė yra socialinė piktybė“[33].

Kaip čia nepripažinti šios Sismondi'o minties teisingumo? Jei gaminių pigumas pasiekiamas tik nuolatiniu darbininkų sveikatos ardymu, tai aišku, kad tada konkurencija daro daugiau blogo, negu gero. Juk visuomenei turi nemažiau rūpėti išsaugoti šį vitalinį turtą, negu palengvinti materialinių turtų gamybą. Sismondi's, įrodydamas, jog konkurencija yra abipusiai aštrus ginklas, praskynė kelią tiems, kurie visai teisingai reikalauja, kad valstybė nustatytų jai ribas ir reguliuotų ją.

Galėtų imti pagunda eiti toliau ir tik ką pacituotame posaky įžiūrėti visišką paties pelno smerkimą. Tai reikštų ne ką kita, kaip Sismondi'o prisidėjimą prie socialistinės doktrinos. Kai kas ir sako jį buvus socialistą, bet, mūsų manymu, nepamatuotai.

Tiesa, kai kuriose vietose Sismondi's išsireiškia beveik panašiai, kaip vėliau Owen'as, Saint-Simon'as ir Marks'as. Aure, jo „Etudes sur l'Economie politique“ randame tokių štai sakinių: „Galima būtų beveik pasakyti, kad moderninė visuomenė gyvena proletaro galvon, iš tos dalies, kurią jam nuglemžia iš jo darbo atlyginimo“[34]. Arba kitur: „Tai yra plėšimas, tai vagystė turčiaus nuo neturtėlio, kai tas turčius gauna iš derlingos ir gerai dirbamos žemės pajamų ir gali plaukioti ištekliuje, o tuo tarpu darbininkas, kurs juk tas pajamas sukuria, turi mirti badu, negaudamas iš jų nė tiek, kiek reikia pragyventi“[35]. At-

---

[32] 1 sous = 5 centimes = 10 liet. cent. (1913) *(Vert. past.)*.
[33] „Nouv. Princ.“ I t. 92 p.
[34] „Etudes sur l'Economie politique, 35 p. I t.
[35] Ten pat, 274—275 p.

rodo net, kad Sismondi's vienoje vietoje jau skelbia Markso daugiovertės (plus-value, Mehrwert) teoriją, vartodamas čia išsireiškimą „mieux-value“[36]. Iš tikrųjų bet gi čia tėra tik žodžių panašumas. Kalbėdamas apie „mieux-value“, Sismondi's čia turi galvoj nuolat didėjančią vertę, sukuriamą kasmet progresingoje šalyje, ir tai ne vieno tik darbo, o bendrojo kapitalo ir darbo veikimo[37]. Marks'o idėja, kad darbas vienas tekuria vertę ir delto kapitalisto pelnas bei procentai tėra darbininko apvogimas, — ši idėja yra Sismondi'ui visai svetima. Jis, berods, pripažįsta, kad žemės savininko ir kapitalisto pajamos eina iš to darbo, kurį ne jie yra padirbę; jis teisingai skiria darbo pajamas ir nuosavybės pajamas; bet jo supratimu šios pastarosios yra taip pat teisėtos, kaip ir pirmosios, nes, sako jis, tie, kurie naudojasi pajamomis be darbo, „yra įgiję joms nuolatinę teisę pirmykščiu darbu, kurs padarė dabarnykštį darbą našesnį“[38]. Kai Sismondi's rašo, kad darbininkas yra skriaudžiamas, tai jis čia nori pasakyti, kad kartais darbininkas nėra ganėtinai apmokamas, negauna tiek, kiek reikia pragyvenimui, kad jis, žmoniškumo žiūrint, turėtų būti geriau atlygintas. Bet Sismondi's anaiptol nemano, kad dalies socialinio gavinio apropriacija kapitalistui ar savininkui būtų jau neteisinga[39]. Jo pažiūra čia nesiskiria nuo tos nuomonės,

---

[36] „Nouv. Princ.“ I, 103 p.

[37] Šiuo atžvilgiu mes nesutinkame su aiškinimu, kurį duoda Aftalion savo monografijoje, šiaip jau labai vykusioje: „L'oeuvre économique de Sismondi, Paris, 1899, o taip pat ir su Denis (Histoire des Système économique, II t. 306 p.). Bet Sismondi'o tekstas, mums rodos, neleidžia jokių abejojimų: „Priešingai žemei, kiti du turto šaltiniai galima būtų suimti šiaip: gyvybė, duodanti darbo išgales, ir kapitalas, apmokąs darbą. Kai šios dvi galybės yra sujungtos, jos drauge turi ekspansyvinę jėgą, ir darbas, kurį darbininkas padarys per metus, bus visados daugiau vertas, negu pereitųjų metų jo darbas, iš kurio jis šiuosmet gyvena. Del šios štai pridedamosios vertės (mieux-value), — kuri bus juo didesnė, juo daugiau bus pažengę menai arba mokslai, pritaikomi menams, — pramonė ir gali nuolat didinti turtą“ („N. P.“ I t. 103 p)

[38] „Nouv. Princ.“, I, 111—112 p. Plg. taip pat 87 p.: „Turtas betgi prisideda prie darbo, ir kas turi turtą, išlaiko iš darbininko, kaip atpildą už suteiktą jam pagelbą, dalį to gaminio, kurį darbininkas pagamina virš savo suvartojimo.“ — Tiesa, ta dalis yra labai didelė: „Verslamoninkas stengiasi palikti darbininkui tik lygiai tiek, kiek jam reikia gyvybei išlaikyti, ir pasiima sau visa, ką darbininkas viršaus pagamina“ (Ten pat, 103 p.). Bet čia Sismondis tik konstatuoja faktą, kurs savaime dar nėra būtinas ir neina, kaip pas Marksą, iš pačių vertės dėsnių.

[39] „Neturtingasis savo darbu ir svetimos nuosavybės gerbimu įgyja teisės turėti butą, švarius ir sveikus drabužius, pakankamai maisto, kurs būtų gana įvairus ir padėtų išlaikyti jėgas bei sveikatą ir t. t. Tik po to,

kurios vėliau laikosi Vokiečių valstybiniai socialistai, pamatuodami savo socialinę politiką.

Bet jei Sismondi'o kritika ir neveda į socializmą, tai vis tik ji ypatingai griauna liberalizmą, nes ji prikišamai parodo klaidingumą tos teoremos, kurią teigė fiziokratai ir kurią Smith'as savo keliu stengėsi įrodyti, būtent — naturališko privatinių interesų sutapimo su visuomenės interesu. Tiesa, Smith'as, tvirtindamas šitai, turėjo galvoje tik gamybą, bet čia ir yra Sismondi'o nuopelnas, kad jis išnagrinėjo šio dėsnio pritaikymą turto paskirstymui. Tuo būdu faktų nagrinėjimas verčia Sismond'į ginčyti pačią ekonominio liberalizmo bazę. Įdomus dalykas, kad jis pats tuo nustebo. *A priori* ši teorema, privatinių interesų sutapimas su visuomenės interesu, atrodo jam teisinga. Iš tikrųjų, juk ji remiasi dviguba mintimi, kad „kiekvienas geriau žino savo interesą, kaip neišmaninga ir neakyli valdžia ir kad kiekvieno interesas sudaro visų interesą." „Ir šios abi aksiomos, tiek viena, tiek antra, yra teisingos"[40]. Kodel gi faktai yra priešingi išvadai?

Čia mes paliečiame centralinį Sismondi'o minties punktą, kur jis, palikdamas grynai ekonominę sritį, iš kurios klasikai neišėjo, siekia į visai naują sritį: nuosavybės paskirstymą. Ši štai socialinė priežastis — nelygus turto paskirstymas tarp žmonių ir iš to einanti nelygi kontragentų jėga — padeda Sismondi'ui išaiškinti tą kritusį jam į akis priešingumą tarp privatinių interesų ir visuomenės intereso[41].

---

kai neturtingasis yra visu tuo aprūpintas iš savo darbo vaisiaus, tada tik prasideda turtingojo teisė. Tik perteklius, atliekąs po to, kai visų gyvenimas yra aprūpintas, sudaro turto pajamas. („Etudes sur l, Economie politique", 1, 273 p.). Iš to labai gerai matome, kokia prasme Sismondi's kalba apie apiplėšimą.

[40] „Nouv. Princ." 407 p.; plg. taip pat 200—201 p.

[41] „Kiekvieno interesas, prilaikomas visų kitų, iš tikrųjų būtų visų interesas. Bet, kiekvienam siekiant savojo intereso kitų sąskaiton ir išplėtojant savąsias priemones, nevisados čia jį prilaiko jėgos, lygios jo jėgoms; todel stipriausiaujo interesas yra tada imti, o silpniausiojo — bent nesipriešinti, nes juo mažiausias blogis yra taip pat žmogaus politikos tikslas, kaip ir juodidžiausias gėris" („Now. Princ.", I, 407 p. plg. taip pat *infra* 221 p. 2 past.).

3. Nuosavybės ir darbo atskyrimas. Pauperizmo ir krizių išaiškinimas.

Sismondi's pirmasai formulavo tą mintį, kad pramoninė visuomenė turi tendencijos pasidalinti į dvi visiškai skirtingas klases, būtent, turto savininkų ir darbo žmonių, arba, kaip jis dažnai sako, turčių ir neturtėlių. Laisva konkurencija pagreitina tą pasidalinimą, nes del jos turi išnykti visi tarpiniai sluoksniai, belieka tik proletarai ir kapitalistai[42]. „Tarpiniai sluoksniai išnyko, — sako jis vienoje vietoje; — smulkūs žemės savininkai, smulkūs žemės nuomininkai, smulkių dirbtuvėlių savininkai, smulkūs prekybininkai miestuose, negalėjo išlaikyti stambiųjų įmonių konkurencijos. Visuomenėje beliko vietos tik stambiam kapitalistui ir samdininkui; matome baisiu greitumu beaugant klasę žmonių, neturinčių absoliutiškai jokios nuosavybės, klasę, seniau beveik nepastebimą"[43]. „Mes esame visiškai naujose visuomenės buities sąlygose, apie kurias dar neturime patyrimo. Žymu tendencija visokios rūšies nuosavybę atskirti nuo visokios rūšies darbo... Čia štai yra pavojus, į kurį aš nurodinėju"[44].

Šį garsų kapitalistinės koncentracijos dėsnį, kurs vėliau vaidina tokį svarbų vaidmenį Markso sistemoje ir kurs, jei ir teisingas verslamonėms, tai vis delto atrodo nepritaikomas nuosavybei — ta prasme, kad d a r b o koncentracija visai gerai gali būti suderinta su n u o s a v y b ė s susmulkinimu — šį garsų dėsnį Sismondi's pirmasai paskelbė. Jis tikrai ryškiai vaizduoja tą koncentraciją. Jis parodo, kaip ji siaučia kartu ir žemės ūky ir pramonėj ir prekyboj: „Visus žemės darbus Anglijoje, kurios paviršius skaičiuojamas apie 32.250.000 akrų, 1831 metais nudirbo 1.046.982 darbininkų ir dar tikimasi sumažinti jų skaičių. Ne tik kad visi smulkūs ūkininkai virto padieniais darbininkais, bet dar didesnis padienių darbininkų skaičius turėjo visai mesti žemės darbą... Miestų pramonė dar stipriau, negu žemės ūkis, nusitvėrė principo sujungti jėgas, sujungti kapitalus... Fabrikėliai, kurie dirbo su 1.000 sv. st. kapitalu, pir-

---

[42] „Pagrindinė permaina, kuri įvyko visuomenėje, beeinant konkurencijos iššauktai visuotinei kovei,... yra tai p r o l e t a r i a t o atsiradimas žmonijos buityje, proletariato, kurio vardas, paimtas iš romėnų, yra senas, bet jis pats visiškai naujas reiškinys" („Etudes", I t. 34 p.).

[43] „Revue mensuelle d' Economie politique", 2-as t., 1834, 124 p.

[44] „Nouv. Princ.", II t. 434 p.

mieji išnyko Anglijoje; netrukus ir tie fabrikai, kurie dirbo su 10.000 sv. st. (500.000 Lt.) pasirodė per smulkūs, jie turėjo bankrutuoti ir užleisti vietą stambesniems. Šiandien tie, kurie dirba su 100.000 sv. st. kapitalo, laikomi vidutiniais, o gal būt netolimas laikas, kada tik tie begalės išlaikyti konkurenciją, kurie dirba su milijonu sv. st. kapitalo... Didieji Žirondos malūnai išstumia smulkius malūnininkus, Luaros statinių fabrikai atima duoną savarankiškiems bendoriams..., garlaivių, diližansų, omnibusų, geležinkelių įmonės su didžiulių kapitalų pagelba išstumia skurdžius savarankiškų valtininkų, vežėjų, nešėjų verslus... Turtingi mažmenų pirkliai atidarė milžiniškas krautuves didžiosiose sostinėse ir siūlosi, dėka naujai išrastų skubių transporto priemonių, aprūpinti vartotojus ligi pat valstybės ribų. Tuo būdu jie rengiasi išstumti visus didmenų pirklius, visus mažmenų pirklius, visus smulkius krautuvininkus po visą kraštą ir vieton tų savarankiškų žmonių pastatyti komisionierius, samdininkus, proletarus[45].

Dabar pasižiūrėkime, kokie yra tokios dalykų eigos padariniai. Šių dviejų socialinių klasių priešingume, į kurį ilgainiui susilieja visi seniau buvusieji skirtumai, mes rasime ir darbininkų skurdo ir ekonominių krizių išaiškinimą.

Iš ko gi kyla darbininkų skurdas, jei ne iš to, kad jų yra perdidelis skaičius darbo paklausams ir todel jie turi tenkintis net ir menkiausiu atlyginimu, kad tik galėtų išgyventi, nors taip elgdamies jie eina prieš savąjį ir prieš visos savo klasės interesą[46]. O kas taip „privertė neturtėlį pasiduoti vis sunkesnėms ir sunkesnėms sąlygoms, vengiant bado mirties“? Tai nuosa-

---

[45] „Etudes sur l'Economie politique“, Įvadas, 39 p. ir t.

[46] „Tai yra tiesa, kurią ekonomistai primygtinai pabrėžia, kad kiekvienas geriau supranta savo interesą, negu valdžia gali suprasti... Bet jie perdaug drąsiai tvirtino, kad kiekvieno interesas vengti kuo didesnės blogybės, yra drauge ir visuomenės interesas. Plėšiančiojo savo artimą interesas yra vogti, o plėšiamojo interesas — duotis apvogiamam, kad plėšikas, turėdamas savo rankose jėgą, jo nenugalabytų; bet visuomenės interesas nėra čia tas, kad vienas naudotų jėgą, o antras žūtų... Samdinių darbininkų interesas bus, žinoma, kad atlyginimas už dešimtį valandų darbo per dieną būtų pakankamas pragyventi ir išmaitinti vaikus..., toks, be abejojimo ir visuomenės interesas; bet samdininko bedarbio interesas — rasti duonos už bet kokią kainą: jis dirbs keturiolika valandų per dieną, jis siųs savo 10 metų vaikus į fabriką, jis čia rizikuos savo sveikatą ir gyvybę ir pakenks visai darbininkų klasei, kad tik išvengtų dabartinio skurdo priespaudos“ („Nouv. Princ.“ I t., 200—201 p.).

vybės atskyrimas nuo darbo[47]. Jei darbininkas būtų, kaip kitados buvo, savarankiškas amatininkas, jis galėtų numatyti savo pajamas ir tada apriboti savo vaikų skaičių, nes gyventojų daugis reguliuojasi sulig pajamomis[48]. Šiandien, neturėdamas jokios nuosavybės, jis visas savo pajamas gauna iš kapitalisto, kuriam dirba. Nenumanydamas, kokie bus toliau paklausai gaminiams ir kiek reikės darbo rankų, jis nebeturi pamato apriboti gimimų skaičių ir tuo nebesirūpina. Dabar pareina nuo kapitalistų nuožiūros, ar gyventojų daugės ar mažės. „Kiekvieną kart, kai darbas bus reikalaujamas ir mokamas užtektinas atlyginimas, darbininkas gims jam pelnyti... Nebėra paklausų — ir darbininkas žus"[49].

Ši gyventojų ir darbo atlyginimo teorija iš tikrųjų yra ne kitokia, kaip ir A. Smitho, kurio manymu, žmonių, kaip ir kiekvienos kitos prekės, daugėja ar mažėja sulig gamybos reikmenimis. Tik Sismondi's mato čia anaiptol ne įrodymą darnaus pasiūlų prisiderinimą paklausams, o liūdnas pasekmes turto atskyrimo nuo darbo[50]. Beje, Sismondi ir Smith'as daro čia tokią pat klaidą, kaip Malthus ir Ricardo: jie įsivaizduoja, kad aukštas darbo mokestis būtinai turi padidinti gyventojų skaičių, — tuo tarpu kai šiandien faktai parodo, jog pripratimas prie didesnio gerbūvio, priešingai, tam tikromis aplinky-

---

[47] „Nouv. Princ.", I t. 201 p.

[48] „Gyventojų skaičius tad visados reguliuojasi tik sulig pajamomis, o jei jis šią proporciją prašoka, tai reiškia, kad tėvai apsivylė del savo tariamųjų pajamų dydžio, ar, tikriau sakant, visuomenė juos apvylė" („N. P.", II t. 254 p.). „Juo mažiau nuosavybės turi varguoliai, juo greičiau jie gali apsirikti del savo pajamų ir prisidėti prie dauginimo gyventojų, kurie nebeatitiks darbo paklausų ir delto neras gyvenimo priemonių". (Ten pat, 264 p.).

[49] „Nouv. Prin.", II t. 286 p.

[50] Pažymėtina, kad Sismondi's nėra Maltus'o teorijos šalininkas. Jo manymu, gyventojų skaičius pareina ne nuo maisto priemonių, o nuo turto savininkų valios: dėstis, ar jie savo paklausais jį skatina ar apriboja, o jie turi intereso jį apriboti, kad galėtų realizuoti maksimum *neto* gavinio. „Niekados gyventojų skaičius nepasiekė galimosios maisto priemonių ribos ir turbūt niekados nepasieks. Visi tie, kurie yra maisto priemonių reikalingi, neturi nei galimumo, nei teisės išimti jų iš žemės; priešingai, tie, kuriems įstatymai pripažįsta žemės monopolį, neturi jokio intereso išimti iš jos tiek maisto priemonių, kiek tik ji gali duoti. Visuose kraštuose žemės savininkai priešinosi ir turėjo priešintis tokiai ūkininkavimo sistemai, kuri siektų vien tik padauginti maisto priemonių, o ne padidinti pajamas. Dar daug anksčiau prieš tai, negu gyventojų dauginimasis turėtų sustoti del to, kad kraštas nebetesėtų gaminti tiek maisto priemonių, jis sustoja del to, kad tie gyventojai neišgali tų maisto priemonių pirkti, arba neleidžiami jų pasigaminti" („N. P.", II. 269—270).

bėmis veda į gyventojų skaičiaus apribojimą. Kaip ten bebūtų, neturtingoji klasė, t. y. tautos dauguma, laikoma čia tik paprastu įrankiu turtingųjų rankose. Šie ima jį arba meta,— kaip tinka jų įgeidžiui ar interesui.

Kas teisinga apie pramonės darbininkus, nemažiau yra teisinga ir apie laukų darbininkus, ir Sismondi's įveda čia pragarsėjusį n e t o g a v i n i o ir b r u t o g a v i n i o skyrimą, del kurio ekonomistai nuo tol nemaža suko galvas. Jei visi žemdirbiai būtų savo dirbamos žemės savininkai, jie bent būtų tikri, kad iš tos žemės gaus išlaikymą ir savo gyvenimo užtikrinimą[51]. Bet įsigalėjus stambiajai žemės nuosavybei, ūkininkams - žemdirbiams virtus paprastais darbininkais, dalykai pasikeičia. Stambiajam žemininkui berūpi tik neto gavinys, tik skirtumas tarp gamybos kaštų ir pardavimo kainų. Jis be atodairos paaukos bruto gavinį, kad tik padidintų neto gavinį. Štai, sakysim, žemės sklypas, kurs, gerai apdirbamas, galėtų duoti 1000 ekių bruto pajamų nuomininkui ir 100 ekių nuomos savininkui. Bet žemės savininkas apsižiūri, kad jis gali gauti 110 ekių, palikdamas žemę dirvonauti ir išnuomuodamas dirvonus ganykloms be jokių išlaidų. „Jis išvarys savo daržininką ar vynuogininką ir pelnys 10 ekių daugiau, bet tauta turės iš to nuostolio 890 ekių; jai liks be darbo, vadinas, ir be pelno, visi kapitalai, kurie buvo naudojami šiai gausiai gamybai sukurti, visi samdiniai darbininkai, kurių darbas duodavo šį gavinį“[52]. Ir pavyzdžiai gausiai pilasi iš po rašytojo plunksnos: antai, Strafford'o hercogienė ir kiti stambūs Skotijos dvarininkai, paversdami senąsias kultūras didžiuliais ganyklų plotais, išveja savo nuomininkus iš jų būstinių, suvaro juos į miestus, kur juos sugrūda į laivus ir išveža į Ameriką. Arba štai Italijoje saujelė spekuliantų, vadinamų *mercanti di tenute,* del tų pat motyvų kliudo apgyvendinti ir kultivuoti romėnų *campagna,* „tą nepaprastai vaisingą žemę, kurios 5 arpentai maitino šeimą, ir išugdydavo vieną kareivį“, — ir iš kurios pamažu išnyko „atskiri namai, sodžiai visi gyventojai, aptvaros, vynuogynai, alyvų sodai ir visi vaisiai, kurie reikalauja nuolatinės žmogaus priežiūros, darbo ir ypač meilės“, o jų vietoje beliko gyvulių bandos ir keletas pie-

---

[51] „Nuov. Princ.“, 1, 263—264 p.
[52] T e n p a t, I, 153 p.

menų[53]. Kritika labai teisinga, bet kaltė čia tenka privatinei nuosavybei, piktam jos naudojimui, o ne grynojo gavinio principui, nes juk valstietis ūkininkas taip pat turės taikyti šį principą, kaip ir stambusis dvarininkas; tas principas neišvengiamas visur, kur gamyba vyksta, turint galvoj rinką[54].

Pagaliau, šis priešingumas tarp nuosavybės ir darbo turi išaiškinti ir ekonomines krizes.

Pasak Sismondi'o, krizės iš dalies kyla del to, kad sunku gerai pažinti perdaug išsiplėtusi rinka, — lygiai kaip ir del to, kad gamintojai vadovaujasi daugiau savo kapitalų apstumu, negu rinkos reikmenimis[55]. Bet svarbiausioji krizių priežastis yra netikęs pajamų paskirstymas. Nuosavybei esant atskirtai nuo darbo, vien tik turtingųjų pajamos teauga, o darbininkų pajamos visados lieka aprėžtos ligi būtiniausio minimumo. Iš to neišvengiamai eina stoka susiderinimo gaminių paklausuose. Jei nuosavybė būtų vienodai paskirstyta ir maždaug visų pajamos didėtų, tada būtų ir tam tikras vienodumas paklausų didėjime. Paprastosios pramonės, tenkinančios būtiniausius ir bendruosius reikmenis, gautų tada didinti gamybą reguliariškai, be didelių šuolių. Bet faktinai tik vienų turtingųjų pajamos didėja. Ir štai vieton paprastųjų dalykų paklausų, atsiranda didėjantieji paklausai dailesnių, labiau rafinuotų dalykų, todel pagrindinės pramonės tenka apleisti ir imtis steigti liuksuso pramonės; jei jos pakankamai greitai nesiplečia, tada turtingieji kreipiasi į užsienį savo dailesniam skoniui patenkinti. Kokios gi bus šiuo nuolatinių kitimų pasekmės? Senosios apleistos pramonės turi mažinti savo darbininkų skaičių;

---

[53] „N. P.", I, 325 p. — Ši neto gavinio ir bruto gavinio problema rūpėjo Sismondi'ui visados. Jis pajudino ją jau pirmajame savo veikale: „Tableau de l'Agricurture toscane" (Geneve, 1801); nesiryždamas dar čia aiškiai stoti bruto gavinio pusėn, jis jau betgi į tai linksta: „Kodel valstybei turėtų būti naudingesnis vieno turtingo dvarininko žymus pelnas, negu keleto tūkstančių darbininkų ir ūkininkų menkas pelnas?" (191—192 p.). Tas veikalas berods pavestas daugiausia žemės ūkio praktikai ir jame maža tėra ekonominių pastabų. Ten randame puikų aprašymą jo Val-Chiuso farmos (219 p.).

[54] Tiesa, Sismondi's norėtų dalinai išimti javų prekybą iš sistemos, gaminančios rinkai, — kad apsaugotų tautos maisto priemones nuo tos rinkos svyravimų („N. P.", 263,—264). Jis nesiūlo labai didinti nė bruto gavinio. Jis pripažįsta, kad „nuolatinis bruto gavinio didinimas taip pat gali privesti prie nesveiko būvio", kai gyventojų pradės pergreit daugėti. (T e n p a t, I, 453 p.). — Iš to matyt, kokio jo dvejojančio žmogaus būta.

[55] „N. P.", I, p. 368.

iš antros pusės, naujosios pramonės tik pamažu tegali plėtotis; tuo tarpu atleistieji darbininkai, neturėdami darbo, turi vėlgi mažinti savo paprastųjų produktų vartojimą; iš to atsiranda nuolatinė subkonsumcija (nedavartojimas), kuri neišvengiamai iššaukia atitinkamas krizes. „Turtams koncentruojantis vis mažesnio skaičiaus savininkų rankose, vidaus rinka vis labiau susitraukia, ir pramonė yra vis labiau verčiama skverbtis į užsienio rinkas, kur jai gresia dar didesni perversmai“[56]. Todel „konsumcija fabrikanto milijonieriaus, kurio žinioje dirba tūkstantis darbininkų, teužsidirbančių vos būtiniausioms išlaidoms, yra tautai mažiau verta, negu konsumcija šimto fabrikantų, ne tiek turtingų, pas kuriuos dirba po dešimts darbininkų, ne tiek vargingų“ (358 p.)[57].

Sismondi'o krizių aiškinimas, — perimtas paskum daugelio rašytojų, — yra nepertvirčiausias. Sunkumas pritaikyti gamybą paklausams tikriausiai neišnyktų ir tada, jei turto paskirstymas būtų lygesnis. Pagaliau, tas reiškinys, kurį Sismondi's čia įžiūrėjo, yra veikiau tam tikrų pramonių chroniškas negalavimas, o ne aštrios, periodinės, krizės. Bet jo teorija vis tik turi tą nuopelną, kad ji bent mėgina išaiškinti šį dar miglotą fenomeną, kurį J.-B. Say ir Ricardo bevelijo nutylėti arba laikyti antraeilės reikšmės dalyku, pasiteisindami tuo, jog galų gale pusiausvira visados atsistatanti.

4. Sismondi'o reformos projektai. Jo įtaka teorijų istorijai.

Sismondi'o knygoje svarbiausis dalykas yra ne moksliniai aiškinimai tų faktų, kurie jam krito į akis. Tokių aiškinimų labai maža tėra visai patenkinamų. Jo analizė dažnai lieka paviršutinė ir perdaug paprasta. Svarbiausis jo nuopelnas greičiau yra tas, kad jis iškėlė aikštėn tokius faktus, kurių viešpa-

---

[56] „Nouv. Princ.“ 361 p.

[57] Ir kitur: „Smulkūs pirkliai, smulkūs pramonininkai išnyksta ir vienas stambus verslamoninkas atstoja šimtą smulkių, kurie visi drauge nebuvo gal tiek turtingi, kaip šis vienas. Tačiau jie visi drauge buvo geresni vartotojai, negu jis. Jo išlaidų liuksusas yra daug menkesnė paskata pramonei, negu padorus gerbūvis šimto šeimų, kurias jis atstojo“ (II, 327 p.) — ši teorija yra betgi labai ginčytina; juk iš tikrųjų čia svarbu, ar bendrasai paklausų dydis liks toks pat, — o ne tai ar įvyks paklausų perslanka, nes šitai anaiptol nevestų į bendrąją krizę, o tik į laikinę depresiją.

taujanti politinės ekonomijos kryptis vis atkakliai nepaisė. Jo doktrina, bendrai imant, atrodo mums pesimistinė ekonominės pažangos teorija. Jis sąmoningai parodė antrą pusę medalio, kurio kiti — ir net tie, kuriuos mes priskyrėme prie pesimistų, kaip Maltus ir Ricardo — tenorėjo matyti tik šviesiąją pusę. Po Sismondi'o jau nebegalima kalbėti apie spontaniškąją interesų harmoniją. Nebegalima užmiršti, kiek skurdo ir skausmų slepiasi užu gamybos progreso. Nebegalima pro pirštus žiūrėti į krizes, kaip į praeinamą ir nesvarbų reiškinį. Nebegalima užmiršti, kokį vaidmenį vaidina ekonominiame gyvenime nelygus nuosavybės ir pajamų paskirstymas, — statydamas tarp dviejų sutarties šalių pagrindinę nelygybę, kuri dažnai paverčia niekais derėjimosi laisvę. Trumpai sakant, nebegalima užmiršti, kokie yra ekonominių pakitimų s o c i a l i n i a i padariniai. Del to turi rastis vietos s o c i a l i n e i p o l i t i k a i.

Apie tą politiką mums ir belieka pakalbėti.

Iš naujo požvilgio, kuriuo žiūri Sismondi's, kai laisvas privatinių interesų žaismas pasirodo taip dažnai esąs priešingas visuomenės interesui, — vyriausybės nesikišimas, propaguotos A. Smith'o mokyklos, nebeturi pateisinimo. Priešingai, visuomenė turi įsikišti, užbrėžti individualinėms iniciatyvoms ribą ir taisyti jų kenksmingus nukrypimus. Tuo būdu Sismondi's yra pirmasai iš i n t e r v e n c i o n i s t ų.

Jo manymu, valstybės veikla turėtų siekti visų pirma sulaikyti persmarkų gamybos tempą ir sukliudyti pergreitai daugintis naujiems išradimams. Sismondi's svajoja apie tokį progresą, kurs vyktų lėtais etapais, niekam nepakenkdamas, nesiaurindamas niekeno pajamų ir netgi nemažindamas procentų ratos[58]. Jo jautrumas daro jį labai bailų, ir jo priešininkai šaiposi iš jo filantropijos. Net sensimoninkai, šiaip jau prijaučiantieji kai kurioms jo pažiūroms, prikaišioja jam, kad jis „davęsis savo filantropijos suklaidinamas“[59]. Šis jo būdo bruožas žy-

---

[58] Procentų ratos (dydžio) sumažėjimui Sismondis taiko tokius pat principus, kaip ir gamybos didėjimui ar mašinoms: „Kapitalų daugėjimas tiek tėra pageidaujamas, kiek drauge didėja ir jų naudojimo galimumas. Gi kiekvieną kart, kad procentai krinta, tai yra tikras ženklas, kad kapitalų naudojimo progos, palyginti su jų kiekiu, mažėja ir šis procentų kritimas, kai kam visados naudingas, kitiems taip pat visados yra kenksmingas — ar tai saviesiems tautiečiams, kurių pajamas jis sumažina, ar svetimšaliams, kuriems atima darbą“. („N. P.“ I t., 393 p.).

[59] Žr. Sensimoninkų žurnalą „Producteur“ IV t., 557—558 p. p.

mu net jo privatinio gyvenimo papročiuose: „Jis turėjo, — pasakoja Saite-Beuve[60], — šaltkalvį, kurs taip menkai ir netikusiai dirbo, kad niekas jam nedavė darbo; bet Sismondi's laikė jį ligi galo, nepaisydamas visų nuostolių, kad tik šis nenustotų paskutinio kliento“. Jis norėjo, kad visuomenė elgtųsi taip pat su senomis pramonėmis, atsidūrusiomis sunkioj būklėj. Jis lygina visuomenę su Gandalinu, tuo pasakos burtininko mokiniu, kurs, iššaukęs burtų žodžiais automatinį vandens nešėją, mato, kaip kibirai vandens pilasi vienas po kito ir netrukus užtvenkia visą namą, bet negali rasti žodžio, kurs sustabdytų. Užuot skatinus gamybą, valdžia turėtų prilaikyti tą „aklą uolumą“[61]. Kreipdamasis į mokslininkus, jis maldauja juos sutureti savo išradimus, prisiminti ekonomistų posakį: „laissez - faire, laissez passer“ — ir „duoti taip pat laiko nebereikalingomis tapusioms generacijoms — *passer* — praeiti! Jis gilumoje širdies kiek prijaučia senosios santvarkos cechams ir gildijoms; nors ir atmesdamas jas, kaip nesuderinamas su gamybos interesais, jis vis tik galvoja, ar negalima būtų iš jų pasimokyti, kaip beužkirtus kelią konkurencijos piktybėms[62].

Sismondi'ui, matyt, neatėjo į galvą, kad gamybos suvaržymai, tariamai siekią pagydyti esamąsias opas, iš tikrųjų sulaikytų taip jam rūpimųjų klasių gerovės pažangą. Jo nusistatymas galima išaiškinti tik šiuo būdu: jis klaidingai manė, kad jau šiuo metu Europos gamyba yra pakankama visiems reikmenims patenkinti[63]. Niekad Sismondi's neatkreipė dėmesio į reliatyvų pramoninių tautų neturtingumą, kurs taip krito į akis J. - B. Say'ui. Jis berods numano, kad vyriausybių politika šiuo klausimu nelengva pakeisti, ir delto kreipia savo viltis kitur[64].

Kadangi darbininkų klasės pajamų netikrumas ir nuosavybės stoka yra svarbiausioji esamųjų blogybių priežastis, tad į šią pusę ir turi būti nukreiptos visos vyriausybių pastangos.

Pirmasis siektinas tikslas būtų tad — visur, kur tik galima, vėl grįžti prie darbo ir nuosavybės sujungimo. Tuo tikslu Sismondi's siūlo žemės ūkyje grįžti į tai, ką jis vadina „patriar-

---

[60] Sainte - Beuve, Nouveaux Lundis, VI t. 81 p.
[61] „Etudes sur l'Economie Politique“, I t. 60—61 p.
[62] „Nouv. Princ.“ I t., 341 p. ir II t. 459 p.
[63] „N. P.“ II t. 415 p. ir 435 p. žiūr. taip pat „Etudes“ I t. 25 p.
[64] „N. P.“ I t. 363 p.

chaline nuosavybe“, t. y. padauginti skaičių ūkininkų, dirbančių nuosavą žemę. Savo veikale „Nouveaux Principes“ jis duoda garsų aprašymą jų laimingos buities. Pramonėje jis norėtų matyti grįžtant savarankišką amatininką: „Aš noriu, kad miestų, kaip ir laukų, pramonė būtų padalinta į daugelį savarankiškų dirbtuvių, o ne sujungta vieno vedėjo valdžioje kurs valdo šimtus ir tūkstančius darbininkų; aš noriu, kad fabrikų nuosavybė būtų padalinta tarp daugelio vidutinių kapitalistų, o ne sujungta valdžioje vieno žmogaus, valdančio keletą milijonų; aš noriu, kad pramonės darbininkas turėtų vilties, beveik tikrumo, tapti savo pono bendrininku ir vestųsi tik tada, kai turi savo dalinį įmonėje, o ne lauktų senatvės be jokios vilties prasigyventi kaip kad šiandien yra“[65]. Štai tikslas.

O priemonės? Čia Sismondi's pasirodo baisiai nedrąsus. Šaukdamasis įstatymų leidėjo pagalbos, jis nesiryžta nurodyti jam kelio. Skepticizmo ir nevilties apimtas, jis netgi klausia savęs, ar tatai apskritai yra galima. Jis pasisako esąs komunizmo priešininkus, — atmesdamas Owen'o, Thomson'o, Fourier utopijas, — nors ir pripažįsta, kad jų tikslas yra toks pats, kaip ir jo siekiamasis. Jis, matyt, nesupranta, kad tas jo peršamas „susmulkinimas“ yra nemažiau chimeriškas, kaip ir komunistinė utopija, kurios jis bijo. Sismondi's atmeta Owen'o sistemą, nes jis mato joje „tą chimerą — norėti vieton asmeninio intereso pastatyt korporacijos interesą“; bet jis nesuprato, jog čia visiškai ne k o r p o r a c i j a einasi. Jei Sismondi būtų gyvenęs mūsų laikais, galimas daiktas, kad jis būtų siūlęs k o o p e r a c i j ą. Bet tuo tarpu, kol kada bus vėl įvykdytas darbo sujungimas su nuosavybe, Sismondi's reikalauja tučtuojau kai kurių paprastų reformų, kurios pašalintų opiausias darbininkų klasės nuoskaudas. Jis nori, kad darbininkams būtų grąžinta ar, tikriau sakant, duota koalicijų teisė[66] kad vaikų darbas ir sekmadienio darbas būtų uždraustas, o suaugusiųjų darbas irgi aprėžtas[67]. Toliau, jis nori, kad būtų įvesta tai, ką jis vadina „profesine garantija“, t. y., kad darbdavys (tiek žemės ūky, tiek pramonėj) privalėtų išlaikyti savo lėšomis darbininką ligos, nedarbo ir senatvės laiku. Jei šis principas būtų priimtas, tada

---

65 „N. p.“ II t. 365—6 p.
66 „N. P.“ II t. 451 p.
67 „N. P.“ II t. 338 p.

darbdaviai neturėtų intereso mažinti be galo savo darbininkų atlyginimo — arba įvesti pas save mašinas ir be reikalo didinti gamybą. Būdami atsakomingi už savo darbininkų likimą, darbdaviai žiūrėtų, kaip atsilieps į jųjų gerovę visos tos naujenybės, kurias įvesdami darbdaviai šiandien vien savo pelno težiūri[68]. Galėtų imti pagunda įžiūrėti šiame pasiūlyme numatymą tų didžiųjų socialinio draudimo įstatymų, kuriuos Europos valstybės įvedė per pastaruosius trisdešimt metų. Bet tai tik iš dalies teisinga, nes Sismondi'o manymu, ne visuomenė, o darbdavys turi prisiminti apdraudimo naštą. Jis kaip tik ir prikiša Anglų paramos įstatymams, ypač garsiajam neturtėlių įstatymui, kad čia visuomenė, imdamosi teikti darbininkams tą pašalpą, kurią iš tikrųjų turėtų teikti darbdaviai, skatina šiuos mažinti darbo mokestį ir nepaisyti savo darbininkų būklės.

Bendrai Sismondi's, tiek savo reformos projektuose, kaip ir savoje ekonomistų kritikoje, parodo tą svyravimą ir netikrumą, kurs eina iš amžino konflikto tarp jo proto ir jausmų. Būdamas perdaug protingas, kad nematytų naujos industrinės santvarkos gerumų, perdaug jautrus, kad galėtų nesijaudinti del tam tikrų skaudžių jos padarinių, perdaug konservatyviškas ir išmintingas, kad įsivaizduotų visišką visuomenės santvarkos perversmą, — jis lieka nustebęs ir nuliūdęs del žmonių bejėgiškumo prieš piktą. Ir jis nesijaučia turįs jėgų surasti vaistą. Jis pats tai pasisako kukliai ir nuoširdžiai:

„Prisipažįstu, nurodęs, kur mano manymu yra principas, kur yra teisingumas, aš nesijaučiu jėgų rasti priemonių, kuriomis galima būtų tas teisingumas įgyvendinti. Darbo vaisių paskirstymas tarp tų, kurių bendromis pastangomis jie pagaminami, atrodo man ydingas; bet įsivaizduoti kitonišką nuosavybės santvarką, žymiai skirtingą nuo tos, kurią žinome iš patirties, — yra, man rodos, dalykas beveik neįmanomas jokiai žmogiškai pajėgai“[69] („N. P.“ II t. 364).

*

* *

---

[68] „N. P.“ II t. 661 p.

[69] Apie mūsų autoriaus nusistatymą to meto darbininkų judėjimo atžvilgiu — pavyzdžiui, Lyono riaušių 1813 m.—galima rasti įdomių smulkmenų Festy straipsnyje apie Sismondį, išsp. „Revue d'Economie politique“, vasario ir balandžio m. 1918 m.

Įsidėmėtina, kad pas Sismondi randame jau gerokai išsiplėtojusias užuomazgas daugelio krypčių, kurios 19-to šimtmečio eigoje įgyja vis didesnės svarbos. Jis yra pirmasai prieštarautojas, kurį sutinka savo kely klasikinė mokykla, ir jis duoda jau santrauką svarbesnių „erezijų", su kuriomis vėliau tenka tai mokyklai kovoti ir į kurias nukrypsta visuomenės opinijos palankumas. Ar tai Sismondi'o veikalas iššaukė šias tendencijas? Vargiai betikėtina. Jo tiesioginė įtaka buvo labai siaura; ji, kaip toliau matysime, apėmė tik socialistus. Jo knyga buvo greit užmiršta, ligi pagaliau mūsų laikais vėl pradėta suvokti jo svarba. Teisingiau bus pasakius, kad 19-to šimtmečio eigoje įvyko atgimimas ir savaimingas išsiplėtojimas tų idėjų, kurioms atstovavo Sismondi's. Bet, šiaip ar taip, jis pirmasis išdrįso pakelti balsą prieš tuos principus, kurie buvo bevirstą dogmomis; jis pirmasis, priešingai viešpataujančiai nuomonei, nurodė faktus, nesuderinamus su didžiais ir paprastais klasikų apibendrinimais. Jei jis tad ir nėra naujų, bekylančių mokyklų vadas, tai vis delto jų pirmatakas. Jos vadovaujasi tais pačiais jausmais. Jos formuluoja tas pačias idėjas.

Visų pirma metodės atžvilgiu jis yra istorinės mokyklos pradininkas. Jo apibrėžimas politinės ekonomijos, kaip „istorijos filosofijos"[70], prigyja, kai jį perima Roscher, Knies, Hildebrand. Jo raginimą stebėti atskirus faktus, jo kritiką deduktyvinės metodės ir perskubių apibendrinimų kartoja vėliau Le Play Prancūzijoje, Schmoller Vokietijoje, Cliffe Leslie ir Toynbee Anglijoje. Vokiečių istorinės mokyklos įkūrėjai, menkai tenusimanydami apie užsieninius rašytojus, laikė Sismondį socialistu[71]. Bet naujoji istorinė mokykla teisingai įvertino jo idėjas ir mato jame vieną iš pirmųjų savo atstovų.

Savo atsišaukimu į jausmą, savo užuojauta darbininkų klasei, savo kritika industrinės santvarkos, mašinų, konkurencijos ir asmeninio intereso, kaip vienintelio ekonominio akstino, — Sismondis jau primena tą smarkią jausminę reakciją, kuri netrukus turėjo kilti prieš ortodoksinės ekonomijos bejausmiškumą, abejingumą. Pas jį jau tarytum girdėti balsas tokių humanistų, kaip Ruskin, Carlyle, arba krikš-

---

[70] Žiūr. aukščiau 207 p. 1 past.
[71] Kniess, gana keistu būdu, skiria jį į socialistus.

čionių socialistų, kurie krikščioniškos meilės ir humanistinio solidarumo vardu protestuoja prieš visuomeninius stambiosios industrijos padarinius. Kaip Sismondi's, taip ir krikščioniškasai socializmas eina ne prieš pačią politinę ekonomiją, o prieš jos šalininkų perdaug buržuazines tendencijas, perdaug lengvai pasitenkinantį abejingumą. Jis kaltina tendencingumu ne tiek patį mokslą, kiek oficialius jo atstovus ir visuomenę, kuri juo naudojasi savo egoizmui pateisinti.

Pagaliau, reikalaudamas valstybės įsikišimo, Sismondi's duoda pradžią reakcijai prieš absoliutinį liberalizmą, tai reakcijai, kuri tolydžio vis stiprėja 19-tojo šimtmečio eigoje ir griežčiausiai pasireiškia katedriniame socializme bei valstybiniame socializme. Jis pirmasis Prancūzijoje reikalauja darbininkų įstatymdavybės ir stengiasi grąžinti valdžiai jos vietą ekonominių reikalų vedime. Po jo kasdien vis labiau aiškėja, jog valstybė negali visiškai atsisakyti nuo įsikišimo į ūkio gyvenimą. Tik Sismondi's daugiau pareiškia čia norą, pageidavimą, negu nubrėžia veikimo planą.

Taip tad Sismondi'o siūlymai iššaukia trimis skirtingomis linkmėmis tris galingas opinijos sroves, ir nenuostabu, kad susidomėjimas jo veikalu juo labiau didėja, juo smarkiau plečiasi tos naujos srovės, kurioms jis yra davęs pradžią.

Tačiau tiesioginė jo įtaka ano meto ekonomistams buvo gana silpna. Kai kuriuos iš jų berods patraukė jo širdies jautrumas, jo gerumas silpniesiems, jo užuojauta darbininkų klasei, bet visa tai neatrodė jiems pakankamas pagrindas atmesti klasikinį liberalizmą. Blanqui ypačiai sutinka, kad *laissez-faire* principų griežtumas turėtų būti sušvelnintas[72]. Theodor Fix, Droz[73] atrodo palinkę į jo pusę ir Sismondi's kurį laiką galėjo tikėtis, kad „Revue mensuelle d'Economie po-

---

[72] A. Blanqui, Histoire de l'Economie Politique en Europe (1837) pareiškia esąs šalininkas moderninės mokyklos, kurią jis taip apibūdina: „Ji nebenori laikyti gamybos kažkokia abstrakcija, nepareinančia nuo darbininkų likimo; jai nepakanka, kad gėrybė būtų pagaminta, ji turi būti ir teisingai paskirstyta.“ (Introduction, 3 leid. XXI p.).

[73] Droz (1773 — 1850) išleido 1829 m. „Economie Politique ou Principes de la Science de richesses“, kur yra tas pragarsėjęs posakis: „Skaitydamas kai kuriuos ekonomistus, gali pamanyti, kad ne produktai yra padaryti žmonėms, o žmonės produktams“.

litique", įsteigta Fix'o 1833 m., gins jo idėjas; bet tas žurnalas neilgai teėjo ir prieš galą buvo persimetęs į „ortodoksiją". Vienas tik rašytojas, Buret savo veikale: „La misère des classes laborieuses en France et en Angleterre"[74] pasisako tiesioginai esąs Sismondi'o mokinys ir iš tikrųjų juo seka. Čia, gal būt, reikėtų priskirti dar ir kitas rašytojas, Villeneuve-Bargemont, autorius „Economie Politique chrétienne", išleistos 1834 m., 3 tom., kur jis dažnai perima Sismondi'o mintis.

Priešingai, Sismondi's, pats nebuvęs socialistas, buvo socialistų daug skaitomas, daug apmąstomas. Jo įtaka žymiausia yra pas socialistus. Tai ir suprantama. Argi visa kritinė jo veikalo dalis nėra smarkiausis kaltinamasai aktas, nukreiptas prieš konkurenciją ir turtų nelygybę? Louis Blanc jį skaitė ir paėmė iš jo ne vieną argumentą prieš konkurenciją, Dar daugiau, negu Louis Blanc, yra pasiėmę iš jo knygos du vokiečių socialistai, Rodbertus ir Marks'as. Rodbertus perėmė iš jo krizių teoriją ir tą mintį, kad socialinis progresas išeina naudon tik turtingųjų klasei. Marks'as dar daugiau jam skolingas, ir jei Rodbertus jį cituoja, neminėdamas jo vardo, tai Marks'as nevengia pripažinti jam teisingų nuopelnų ir „Komunistiniame Manifeste" (60 ir 61 §§) pats pasisako, kiek yra pasinaudojęs jo gilia analize. Iš visų minčių, kurias Marks'as perėmė iš Sismondi'o, svarbiausia yra mintis apie vykstančią turtų koncentraciją nedidelio turtuolių skaičiaus rankose ir vis didėjančią darbo masių proletarizaciją. Ši idėja yra „Komunistinio Manifesto" kertinis akmuo ir sudaro pagrindą visam marksistiniam kolektyvizmui; ji, kaip matėme, paeina iš Sismondi'o. Priešingai, mes nemanome, kad Marks'as būtų paėmęs iš Sismondi'o kapitalistiškos darbininko eksploatacijos mintį. Bet, jei jis ir nepaskolino iš Sismondi'o „daugiovertės" sąvokos, tai vis delto jis galėjo čia rasti bent užuomazgą to aiškinimo, kurį jis paskum duoda. Marks'as juk, kaip žinoma, aiškina kapitalo pelną sakydamas, kad darbininkas parduoda ne savo darbą, o savo darbo jėgą. Gi Sismondi's daugelyje vietų kartoja, kad darbininkas parduoda savo

---

[74] („Darbo klasių skurdas Prancūzijoje ir Anglijoje"), Paris, 1841, 2 t. Buret mirė 1842 m., turėdamas 32 metus.

„darbo galią", „savo gyvenimą"; vienoje vietoje jis sako, kad paklausai ieško kaip šios „darbo galios" (II, 257). Iš tų išsireiškimų Sismondi's, tiesa, nedaro jokios griežtos išvados. Bet vis tik jie galėjo užvesti Marks'ą ant to kelio, kuriuo jis priėjo savųjų išvadų.

Pagaliau, pridursime, kad šiandien ne vienas socialistas, to neminėdamas (o gal būt ir nežinodamas), kartoja tuos argumentus, kuriuos Sismondi's pirmasai iškėlė, norėdamas sužadinti savo bendralaikių užuojautą.

II SKYRIUS.

Saint - Simon'as, sensimoninkai ir kolektyvizmo kilmė.

Sismondi's, papildydamas politinę ekonomiją socialine politika, jau žymiai praplėtė tą ratą, kurį buvo užbrėžę šiam mokslui jo įkūrėjai. Bet, nors ir statydamas gėrybių paskirstymą pirmon vieton savo tyrinėjimuose, Sismondi's neliečia savo kritika pagrindinės šių dienų visuomenės institucijos — privatinės nuosavybės. Jis laiko ją būtina ir teisėta. Prancūzų ir anglų ekonomistai, visados žiūrėjo į ją, kaip į visai atskirą sritį, kaip į faktą, tiek negiņčytiną ir neišvengiamą, kad jie laikė tatai tiesiog būtina jų teorijų sąlyga.

Bet štai atsiranda rašytojų, kurie aiškiai atsiriboja nuo ankstyvesniųjų komunistų, kurie neprileidžia nei reikmenų nei gabumų lygybės, kurie drauge su ekonomistais gamybos maksimumą laiko svarbiausiu ekonominės organizacijos tikslu, — ir kurie vis delto drįsta pakelti ranką prieš tą šventybę, puola nuosavybę iš visų jėgų, ryžtasi įsibriauti į šią ligi tol neliestą sritį, ir tai taip drąsiai ir giliai, jog jų sistemose jau randasi beveik visos idėjos ir visos formulės, kurios vėliau tampa įprastinėmis 19-tojo šimtmečio socialistinėje literatūroje. Labai aiškiai turėdami akyvaizdoje siektinąjį tikslą, jie nagrinėja nuosavybę, žiūrėdami jos istorinės evoliucijos ir jos padarinių gėrybių paskirstymui bei gamybai, ir prieina išvadą, kad geriausias būdas ištobulinti mūsų moderninės visuomenės mokslinę bei pramoninę organizaciją — tai panaikinti nuosavybė. Šis sąjūdis yra vienas iš svarbiausiųjų ekonominių doktrinų istorijoje. Nuosavybės klausimas pastatytas. Nuo šiol jis nebeišnyksta iš mokslo dienotvarkės[1].

---

[1] Į mūsų planą neįeina kalbėti apie socializmą prieš 19-tą šimtmetį. Tačiau klausimas, ar 1789 m. Prancūzų Revoliucija buvo sociali-

Negalima pasakyti, kad ligi tol jis nebūtų buvęs jau diskutuojamas. Komunistinės utopijos nuo Platon'o ir Morus'o

---

stinė, ar tiesiog tik „buržuazinė", kaip tvirtina šių dienų socialistai, — tas klausimas perdaug buvo diskutuojamas, kad mes galėtume jį visiškai tylomis praeiti.

Nėra abejojimo, kad ir pažangiausieji Revoliucijos žmonės kiekviena proga pabrėždavo savo pagarbą nuosavybei, neišskiriant čia nė paties Marat'o protestavusio prieš primetamą jam nuomonę, būsią jis palaikąs „žemės įstatymą" („la lois agraire"), kurį jis vadino „pragaištingu ir destruktyviniu". Didžioji konfiskacija bažnytinių žemių ir emigravusių bajorų dvarų buvo vien politinė, o ne ekonominė priemonė, panašiai kaip ir daugelis kitų istorinių konfiskacijų — žydų, templininkų, hugenotų, airių ir t. t., — kurios buvo daromos visai ne socialiniais sumetimais. Netgi priešingai, nusavinimas tų žemių, priklausančių fondacijoms, t. y. grynai abstraktiniams asmenims, buvo vaizduojama, kaip individualinės ir tikrosios nuosavybės gynimas nuo fiktyvinės nuosavybės įsigalėjimo, nuo „mirusios rankos" nuosavybės. Naikinant feodalines teises, rūpintasi griežtai skirti tas teises, kurios eina iš s u v e r e n u m o ir yra naikintinos, nuo tųjų, kurios eina iš n u o s a v y b ė s ir yra saugotinos ar bent atlygintinos. Tiesa, praktiniame pritaikyme iš šio skyrimo nekas bepaliko; sunkmetis, asignatų žlugimas, rentos bankrotas sugriovė nesuskaitomą daugybę savininkų, bet vis tik neginčijamai buvo noras respektuoti nuosavybę. Atrodo, kad Revoliucijos vyrai buvo įtakoje fiziokratų, kurių nuosavybės garbinimą mes žinome. Argi nepasakytum, kad tai fiziokratas parašė šį „Žmogaus Teisių Deklaracijos" 17 str.: „nuosavybė yra neliestina ir šventa teisė"! Tiesa tačiau, kad ir R o u s s e a u savo straipsny „Economie Politique" sako tą pat: „nuosavybės teisė yra švenčiausia iš visų piliečio teisių".

1789 m. Revoliucija pasirodė antisocialistine ne vien tik nuosavybės klausimu. Ji buvo antisocialistinė ir ta prasme, kad ji negalvojo apie klasių kovą nei dargi apie interesų priešingumą tarp proletarų ir kapitalistų, o norėjo žinoti tik piliečius, visus lygius, visus vienodus, visus brolius.

Bet štai tie, kurie šiandien sakosi esą artimiausi Revoliucijos dvasiai, nenorėtų, kad šie konstatavimai sumažintų Revoliucijos reikšmę. Del to jie stengiasi įrodyti, esą ji vis delto nebuvusi tokia konservatyvinė, tokia individualistinė, kaip kad sakoma; ilgokai ieškodami, jie atranda šen bei ten socialistinių apraiškų, kaip štai maksimalinių kainų ar racionavimo dekretai ir t. t., bet daugiausia jie tenkinasi nurodydami lengvinančias aplinkybes. „Argi 18-to šimtmečio pabaigoje galima buvo spręsti tos socialinės problemos, kurios iškilo tik puse šimtmečio vėliau del pramonės transformacijos, susidarius naujoms kapitalo ir samdomojo darbo sąlygoms? Argi tai nebūtų buvęs beprasmiškas dalykas kesintis 1789 ir 1793 metų žmonėms, iš anksto sureguliuoti šias problemas?" (A u l a r d, Prakalba į studentus, 1893 m. balandžio 21 d.). Plg. taip pat VIII skyrių jo „Histoire politique de la Revolution" (Paris, 1901), paragrafą: „Le socialisme".

Yra betgi žinoma, kad Revoliucijos metu buvo socialistinė komunistinė doktrina ir net sąmokslas, būtent F r a n ç o i s B a b e u f'o. Bet išimtis čia tik patvirtina taisyklę, nes Babeuf'as, nors ir pasivadinęs anuomet simpatišku vardu Kajus Grakchus, nerado jokio pritarimo Konvente, net ir montanjarų tarpe, o prie Direktorijos buvo nusmerktas ir nužudytas. Šis Babeuf'o sąmokslas kaip tik tuo yra įdomus, kad jis buvo tarytum ankstyvas revoliucinio socializmo protestas prieš buržuazinę Revoliuciją. Plg. A u l a r d, (n. viet.) 627 p. ir tol.

ligi 17-tojo šimtmečio rašytojų - lygintojų, kaip štai Mably, Morelly, Goldwin, Babeuf, — visos remiasi nuosavybės kritika. Bet visi šie rašytojai ligi tol žiūrėjo daugiau iš moralinio, negu iš ekonominio požvilgio[2]. Sensimonizmas čia originalus tuo, kad jis yra tiesioginis ainis ekonominės ir politinės revoliucijos, kuri sukrėtė Prancūziją ir visą Europą 18-to šimtmečio pabaigoje ir 19-tojo pradžioje. Sensimoniniame socializme reiškiasi jau nebe miglotas siekimas primityvės ir chimeriškos lygybės, priešingai, jis yra išraiška jaunatvės entuziazmo naująja industrine santvarka, gimusia iš mechaninių išra-

---

[2] Nekalbant jau apie garsiąsias Platon'o, Thomas Morus, Campanella utopijas, ištisa eilė rašytojų, stropiai ištyrinėtų Lichtenbergo, ėmėsi 18-ame šimtm. nuosavybės kritikos. Morelly, Mably, Brissot, kun. Meslier Prancūzijoje, Godwin Anglijoje energingai protestuoja prieš privatinę nuosavybę. Visų jų teorijų santrauką davė Grakchus Babeuf, kurs 1796 m. mirtimi atsimokėjo už tą nusikaltimą, kad norėjo įgyvendinti Lygiųjų Bendruomenę („Société des Egaux"). Bet sensimoninkai ne iš jų sėmėsi minčių. 18-to šimtmečio socializmas iš esmės yra lygybinis; jis labiausiai nepakenčia tos smagumų bei gerovės nelygybės ir tų socialinių skirtumų, dėl kurių jis kaltina privatinę nuosavybę. „Kadangi visi turi tokius pat reikmenis ir tokius pat gabumus, delto visiems turi būti vienodas auklėjimas ir vienodas maistas", sako *Lygiųjų Manifestas*. Bet sensimoninkai neprileidžia nei reikmenų lygybės, nei ypač gabumų lygybės ir jie griežtai protestuoja prieš jų painiojimą su „agrarinio įstatymo" šalininkais, t. y. babuvistais (babefistais). Jų socializmas, kuris remiasi teise į integralinį darbo vaisių ir nori atlyginimą nustatyti atitinkamai gabumams, nėra nei lygybinis bei niveliuojamasai.

Kai dėl socialistinių teorijų jų bendralaikių, kaip štai Fourier Prancūzijoje, Thomson'o ir Owen'o Anglijoje, tai jie, rodos, tų teorijų nepažinojo. Enfantin'as teperskaitė Fourier knygas tik gana vėlai, kada jo paties teorija jau buvo formuluota. Nei Saint-Simon'as, nei Bazard'as neskaitė Fourier. Enfantin'as greičiausiai susipažino su jo veikalais 1829 m. ir paėmė iš jų tik tai, kas liečia laisvąją meilę ir aistrų teoriją. Delto Bourgin'as teisingai sako: „Jei Fourier kam pravertė, tai tik tam, kad pagreitintų sensimonizmo iširimą" (H. Bourgin, *Fourier*, 419 p. Paris, 1905).

Anglų socialistų sensimoninkai niekur nemini. Pagaliau, jiems yra visai svetima ta mintis, kad vienas tik darbas sudaro vertės pagrindą — Ricardo mintis, kuria remia savo teorijas Thomson'as ir Owen'as, lygiai kaip vėliau K. Marksas. Sensimoninkai laiko „smulkmenomis" visas šias sąvokas „vertės, kainos, gamybos, kurios nereikalauja jokios pagrindinės idėjos apie visuomenės sudėtį ir organizaciją" („Producteur", IV t. 388 p.). Jų teorija visų pirma yra socialinė, o politinę ekonomiją tikrąja prasme jie tik kur-ne-kur teliečia. Enfantin'as visados stengiasi skirti Quesnay ir jo mokyklą nuo Smith'o ir Say'o. Pirmasai, jo manymu, davė savo veikalams socialinį charakterį, kurį ekonomistai visai nepateisinamai išleido iš akių. Vėliau A. Comte kritikuoja politinę ekonomiją beveik tais pačiais žodžiais IV tome savo „Cours de Philosophie Positive" ir tai yra dar vienas įrodymas tarp daugelio kitų, kiek daug jis yra paėmęs iš sensimonizmo.

dimų ir mokslinių atradimų. Jis nori atstovauti moderninę dvasią visame, kas tik joje yra grandioziškiausia. Jis reiškia kilnias aspiracijas naujųjų buržuazinių klasių, kurias revoliucija išvadavo iš bajorijos ir kunigijos globos, o atstatytosios monarchijos reakcinė politika gresia vėl nuslopinti. Tačiau sensimonizmas prašoka liberalinės buržuazijos intelektualinį akiratį. Jis nujaučia tą vaidmenį, kokį galėtų ateity vaidinti darbininkų klasė, ir rengiasi jai vadovauti. Bet jis ypačiai kreipiasi į inteligentijos sluogsnius: į inžinierius, bankininkus, menininkus, mokslininkus. Šiems štai žmonėms, kilusiems iš pasiturinčiųjų klasių, sensimoninkai skelbia kolektyvizmą ir paveldėjimo teisės panaikinimą, kaip tikriausią priemonę įkurti naują visuomenę, paremtą mokslu ir pramone. Delto jų idėjos ir gavo taip išgarsėti.

Ir kai norima atsekti sensimonizmo kilmė, tai tenka prieiti išvados, kad jis greičiau yra netikėtas, savotiškas ekonominio liberalizmo tęsinys, negu senoviškųjų socialistinių pažiūrų vėlyvas atnaujinimas.

Iš tikrųjų vadinamajame sensimonizme reikia skirti dvi doktrinos, sekančios viena po kitos: viena paties Saint-Simon'o, kita jo mokinių, sensimoninkų. Pirmoji tėra paprastas „industrializmas"; kai kuriuos bruožus berods paėmė iš jo socializmas, bet šiaip jau jis arčiausiai rišasi su ekonominiu liberalizmu ir yra ne kas kita, kaip tik kiek perdėta ekonominio liberalizmo forma. Vien mokinių doktrina tegalima vadinti kolektyvizmu. Vis delto ji logiškai eina iš mokytojo principų, tik ji pratęsia ir praplečia juos. Ekonominių idėjų istorijai svarbesne, gal būt, yra mokinių teorija. Bet jos negalima suprasti, nežinant paties Saint-Simon'o teorijos. Delto šiąją mes pirmiausia dėstysime, parodydami sąryšį, kurs gana keistu būdu, tačiau neabejotinai, riša sensimoninį socializmą su ekonominiu liberalizmu.

4. Saint-Simon'as ir industrializmas.

Saint-Simon'as buvo didikas (grand seigneur), gyvenęs avantiuringą ir neturtingą gyvenimą. 16-kos metų jis dalyvauja kare del Amerikos nepriklausomybės. Prie revoliucijos jis atsisako bajoro titulo ir laimingomis spekuliacijomis su nacio-

nalizuotais dvarais pataiso nusmukusius savo piniginius reikalus. Kaip įtartinas uždarytas Sainte-Pélagie kalėjime, paskum išleistas termidoro 9 d., jis toliau verčiasi prekyba, leidžiasi į keliones, į pramogas, imasi mokslo studijų, berods, gana paviršutiniškų. Nuo tol jis save laiko savotišku Mesija[3]. Jam padaro gilaus įspūdžio naujosios visuomenės gimimas, kurį jis mato savo akimis, kai moralinės, politinės materialinės sąlygos atrodo ūmai perverstos, kai išnyksta senieji įsitikinimai, o jų vieton neatsiranda nieko naujo. Jis svajoja atnešiąs jai naują Evangeliją. VI-ųjų metų mesidoro 4 d. jis sušaukia „kapitalistus, su kuriais turėjo santykių, įrodo jiems reikalą atnaujinti moralę ir siūlo įsteigti milžinišką banką, kurio pajamos eitų žmonijai naudingiems darbams įvykdyti". Taip tad pas jį jau rišasi filosofinės ir pramoninės idėjos[4]. Vedybos, greitai iširusios, beprotiškos išlaidos — ir jis vėl atsiduria skurde. 1805 m. jį priglaudžia buvusis jo tarnas, paskum, po šio mirties, jis gyvena čia iš kuklios pensijos, kurią moka jo šeima, čia iš keletos pramonininkų pašalpos, bet vis delto taip skurdžiai, kad 1823 m. kesinasi nusižudyti. Jis išlieka gyvas ir bankininko Olinde Rodrigues dėka gauna pagaliau materialinį aprūpinimą ligi 1825 m., kada jis miršta, suspietęs aplink save šiuo paskutiniu laikotarpiu keletą savo mokinių. Per visą tą laiką Saint-Simon'as, dingodamasis turįs duoti naujai gadynei tą mokslą, kurio jai trūksta, nesiliauja rašęs brošiūras, rinkinius, veikalus, kartais vienas, kartais su bendradarbiais. Jis čia nuolat teikia tokius pat pasiūlymus ir kartoja įvairiomis formomis keletą minčių, visados panašių[5].

Pirmuose savo veikaluose jis daugiausia rūpinasi sudaryti mokslinę sintezę, kuri ateity galėtų eiti pozityvine morale ir

---

[3] Žr. ypač Dumas, Psychologie de deux Messies positivistes, Saint-Simon et A. Comte, Paris, 1905 m., ir biografines smulkmenas: Weil, Saint-Simon et son oeuvre, (1894).

[4] Weil, Saint-Simon et son oeuvre, 15 p.

[5] 1814 m. išėjo: „De la réorganisation de la Société européenne, par M. le comte de Saint-Simont et par A. Thierry, son éleve"; — 1817—1818 m.; „L'Industrie", 4 tom. (3-čias t, ir 1-sis sąs. 4-ojo yra parašyti A. Comte'o); — 1819 m.: „Politique"; — 1821 m.; „Systeme industriel"; — 1823/4: „Catechisme des industriels" (kurio 3-čias t. parašytas Comte'o ir vadinasi „Système de politique positive"); — 1825: „Nouveau Christianisme". — Mes cituojame Saint-Simon'ą arba iš „Oeuvres de Saint-Simon et d'Enfantin" (Paris, Dentu, 1865), — arba iš „Oeuvres choisies de Saint-Simon", išleisti 3 t. 1859 m. Lemonnier Briuksely.

atstotų religines dogmas. Tai būtų, anot D u m a s, toks „mokslinis breviorius“, kur reiškinių aiškinimas galėtų būti išvestas iš vienos vienintelės idėjos — visuotinės gravitacijos idėjos. Ilgainiui jis susiprato, kiek chimeriškas būtų toks paprastas aiškinimas ir kaip daug jam pačiam trūksta žinių, kad galėtų realizuoti šitokį filosofinį užsimojimą. Tik vėliau Auguste C o m t e, jo mokinys, mėgino šitai realizuoti savo „Cours de Philosophie positive“ ir „Politique positive“; tuo būdu Saint-Simon'as tenka laikyti ne tik socializmo, bet ir pozityvizmo tėvu.

Nuo 1814 m. ir ligi savo mirties jis iš dalies atsisako nuo savo filosofinių bandymų ir beveik išimtinai pasišvenčia dėstymui savo socialinių ir politinių idėjų, kurios mums čia vien ir terūpi.

Tos idėjos galėtų būti visos suglaustos keliais žodžiais: Kėlimas į padanges p r a m o n ė s vaidmens, suprantant čia pramonę („industrie“) plačiausia to žodžio prasme beveik ta prasme, kaip jį vartojo Smith'as, t. y. kaip d a r b o sinonimą.

Saint-Simon'as pats sutraukė savo mintis keliuose iškalbinguose puslapiuose, kurie vėliau buvo pavadinti „Saint-Simon'o parabole“.

„Prileiskime, — sako jis, kad Prancūzija staiga netenka 50 savo geriausių gydytojų, 50 savo geriausių chemikų, 50 savo geriausių fiziologų, 50 savo geriausių bankininkų, 200 savo geriausių pirklių, 600 savo geriausių žemdirbių, 50 savo geriausių geležies liejikų ir t. t.“ (ir jis tęsia toliau, išvardindamas svarbiausius pramonės verslus). „Kadangi šie žmonės yra svarbiausieji Prancūzijos gamintojai ir tiekia svarbiausius gaminius... todel tauta, netekdama jų, virstų kūnu be sielos; ji bematant nusmuktų, atsiliktų nuo tų tautų, su kuriomis šiandien lenktyniuoja, ir tolaik būtų menkesnė už jas, kol ji neatsigriebtų šio nuostolio, kol jai neataugtų galva...“ „Pereikime prie kitos prielaidos. Sakykime, kad Prancūzijai išlieka visi tie genijalūs žmonės, kurių ji turi įvairiose mokslo, meno ir amatų srityse, bet, nelaimei, ji štai viena diena netenka: Monsieur karaliaus brolio, Mgr. hercogo d'Angoulême'o (ir Saint - Simon'as išskaičiuoja čia visus karaliaus šeimos narius) ir tuo pat metu ji netenka visų aukštųjų karaliaus aficierių, visų valstybės ministerių su portfeliu ar be portfelio,

visų valstybės tarėjų, visų referentų, visų maršalų, visų kardinolų, arkivyskupų, vyskupų, didžiųjų vikarijų ir kanauninkų, visų prefektų ir jų padėjėjų, visų ministerijų valdininkų, visų teisėjų ir virš to 10.000 turtingiausiųjų dvarininkų, poniškai gyvenančių, — toks nelaimingas įvykis tikriausiai prancūzus nuliūdintų, nes jie yra geros širdies... Bet šis nuostolis trisdešimties tūkstančių žmonių, laikomų svarbiausiais visoje valstybėje, būtų apgailėtinas tik iš žmoniškumo jausmo, nes šiaip jau iš to nepasidarytų valstybei jokios politinės žalos“[6].

Kitaip tariant, oficialinė vyriausybė tėra tik fasadas. Jos veikimas yra visai paviršutiniškas; visuomenė labai gerai galėtų be jos apsieiti, delto nė kiek nebūtų blogiau gyventi. Tuo tarpu gi mokslininkų, pramonininkų, bankininkų ir pirklių žuvimas būtų visuomenei didžiulė nelaimė, išsekdintų patį jos gyvybės ir gerovės šaltinį, nes tik šių žmonių veikla yra tikrai vaisinga ir būtina. Jie tai iš tikrųjų valdo ir turi savo rankose tikrąją galią. — Tokia yra parabolės prasmė.

Akylam stebėtojui tad aišku, kad pasaulis, kuriame mes gyvename, ištisai remiasi industrija. Tik ja viena teverta rimtiems žmonėms rūpintis. Jos įsikūrimas buvo paruoštas ilgos istorinės evoliucijos, kuri pasak Saint-Simon'o, prasideda 12-me šimtm. miestų išsilaisvinimu ir baigiasi Prancūzų revoliucija[7]. Ji yra pagrindinis šių dienų faktas.

Del to Saint-Simon'as su didele panieka žiūri į politinį veikimą savo bendralaikių, kuriems terūpi ginti 1814 m. chartija (Konstitucija) arba kovoti prieš ją. Liberalai, jo manymu, klysta, nuolat grumuliodami senas, tuščias formules, kaip: „tautos suverenumas“, „laisvė“, „lygybė“ — beprasmiškos

---

[6] „L'Organisateur“, 1 leidinys, 1819, 10—20 p. Šią vietą perspausdino 1832 m. Olinde Rodriques, pavadinęs „Politine parabole“, viename tome, kur surinkti įvairūs Saint-Simon'o raštai. — Del jos paskelbimo Saint-Simon'as buvo patrauktas atsakomybėn, bet prisiekusiųjų teismas jį išteisino.

[7] „Pradedant nuo miestų (communes) išsilaisvinimo, mes matome, kaip industrinė klasė, atgavusi laisvę įstengia susikurti politinę galią. Toji galia pasireiškia tuo, kad dabar industrinė klasė tik sulig savo sutikimu besiduoda apdedama mokesčiais. Ji pamažu didėja, turtėja, tuo pat metu įgija vis didesnės svarbos, jos socialinė būklė gerėja visais atžvilgiais, tuo tarpu kai tos klasės, kurias galima pavadinti teologinėmis ir feodalinėmis, tolydžio vis labiau netenka reikšmės ir realinės galios: iš to aš darau išvadą, kad industrinė klasė turės nuolat augti ligi pagaliau apims visą visuomenę. Šia linkme veda dalykų eiga, į šitai mes einame“ („Oeuvres“, II, 166, Lettres à un Américain).

sąvokos[8], atsiradusios metafiziniuose protuose juristų[9], kurie, sugriaudami feodalinį režimą, yra atlikę savo darbą. Ateities žmonės turi ką geresnio veikti, negu ginti chartiją nuo „ultrų"; parlamentarinė santvarka reikalinga, bet ji tėra pereinamasis etapas tarp kitados buvusio feodalizmo ir būsimosios santvarkos[10]. Toji būsimoji santvarka — tai industrializmas, t. y. socialinė organizacija, tvarkoma visur ir visame taip, kad sudarytų palankiausias sąlygas industrijai — tam „vienintelam visų turtų ir visos gerovės šaltiniui".

Kokia gi bus tos santvarkos esmė?

Visų pirma, čia turės išnykti klasės. Nebeturi būti nei bajorijos, nei buržuazijos, nei kunigijos. Tėra dvi žmonių rūšys: darbininkai ir dykaduoniai, arba, kaip Saint-Simonas, bitės ir tranai, ar dar: tautinė ir antitautinė partija. Naujoje visuomenės santvarkoje antrieji turės išnykti, čia nebus vietos tik pirmiesiems[11]. Šiuos sudaro ne tik rankų darbininkai[12], bet taip pat ūkininkai, amatininkai, pramonininkai, bankininkai, mokslininkai, menininkai[13].

---

[8] „Laisvės pagrindas yra industrija; ...laisvė tegali didėti, tik augant industrijai, tegali tvirtėti tik jos dėka. Jei ši tiesa, taip sena tikrovėje ir taip dar jauna protavime, būtų anksčiau atsiradusi žmonių galvose vieton visų tų vylingų senovės svajonių, tai mums niekad nebūtų tekę girdėti skelbiant tos karštagalviškos kvailybės: „laisvė ar mirtis!" (Oeuvres compl." II t. 210 — 11 p. p.).

[9] „Juristai ir metafizikai yra linkę formą laikyti esmę ir žodžius — daiktais". („Syst. Ind., Oeuvres compl." III t. 12 p.).

[10] „Parlamentarinę valdžią reikia laikyti būtinu pereinamuoju etapu į industrializmą" („Oeuvres compl." III t. 22 p.); ji yra „būtinai reikalinga įvykdyti perėjimui nuo buvusiojo visai savivališko režimo į būsimąją visai liberališką santvarką" (Ten pat, 21 p.).

[11] Jau 1803 m. savuose „Lettres d'un habitant de Genève"... jis rašė: „Visi žmonės dirbs; kiekvienam bus dedama prievolė nuolatos kreipti savo asmenines jėgas ta linkme, kuri naudinga žmonijai" („Oeuvres compl." I t. 55 p.).

[12] „Aš pabrėžiu, — sako jis, — kad svarbu yra darbo idėjai palikti visą tą platumą, kiek tik ji gali apimti. Kiekvienas viešasis tarnautojas, kiekvienas asmuo, kuris atsideda mokslui, dailiajam menui, pramonės ar žemės ūkio industrijai, dirba taip pat pozityviu būdu, kaip ir rankų darbininkas, kasąs žemę, arba nešėjas, nešiojąs sunkenybes" („Introd. au trav. scientif., Oeuvres choisies", I t. 221 p.).

[13] „Tautinėn arba industrinėn partijon priskirtini:

„1. Visi tie, kurie dirba žemę, lygiai ir tie, kurie vadovauja žemės kultūros darbams;

„2. ...visi amatininkai, visi promonininkai, visi pirkliai, visi verslamoninkai transporto žeme ir jūromis, lygiai kaip ir tie, kurių darbas tiesioginiai ar netiesioginiai praverčia daiktų gamybai ar pagamintų daiktų vartojimui": mokslininkai, „atsidėję pozityvinių mokslų studijoms", menininkai, liberaliniai advokatai, „nedidelis skaičius kunigų, kurie skelbia

Tarp šių asmenų neturi būti kitokio skirtumo, kaip tik tasai, kurs eina iš jų skirtingų gabumų arba iš to, ką Saint-Simon'as vadina „socialiniu indėliu". „Industrinė lygybė, — rašo jis, — yra tame, kad kiekvienas gauna iš visuomenės gėrybių lygiai proporcionaliai savo socialiniam indėliui, t. y. savo pozityviniam sugebėjimui, žiūrint, kaip jis sunaudoja savo turimąsias priemones, prie kurių, žinoma, reikia priskirti ir jo kapitalai[14]. Iš to matome, kad Saint-Simonas anaiptol nemano panaikinti kapitalistų pajamų. Savo neprietelingumą jis rezervuoja dvarininkams.

Ne tik kad turi išnykti visi socialiniai skirtumai, išėmus tuos, kurie remiasi darbu ir gabumu, bet ir pati valdžia, paprastąja žodžio prasme, iš didelės dalies tampa nereikalinga. Saint-Simon'ui „tautinė bendruomenė" yra tarytum „industrinė verslamonė". „Prancūzija tapo vienu dideliu fabriku ir prancūzų tauta viena didele dirbtuve"; gi „reikalas saugoti nuo vagysčių ir kitokios netvarkos dirbtuvėse, žodžiu sakant, reikalas valdyti tas dirbtuves tėra laikomas (fabrike) antraeilių darbu ir pavedamas žemesniems tarnautojams"[15]. Taip pat ir valdžios rolė industrinėje visuomenėje turės apsiriboti tuo, kad „garantuotų darbininkus nuo neproduktingo dykaduonių veikimo ir išlaikytų gamybos saugumą bei laisvę"[16]. Ligi šiol Saint-Simon'o industrializmas niekuo nesiskiria nuo Smith'o ir J. B. Say'o mokinių paprastojo liberalizmo. Tuo pat metu Charles Comte ir Dunoyer savo žurnale „Le Censeur" skelbia lygiai tokias pat idėjas, kartais net ir tokiais pat žodžiais[17]. „Laisvą kelią talentui", „nesikišti valdžiai" —

---

sveiką moralę" — „pagaliau, visi piliečiai, kurie tiesiai ir padoriai vartoja savo gabumus ir savo priemones, kad padėtų gamintojams nusikratyti neteisinga dykaduonių vartotojų viršenybe."

„Antitautinę partiją sudaro: bajorai, kurie stengiasi atstatyti „ancien régime"; tie kunigai, kuriems moralė tėra aklas tikėjimas popiežiaus ir klero sprendimais; nejudomųjų turtų savininkai, kurie gyvena bajoriškai, t. y. nieko nedirbdami; teisėjai, kurie palaiko sauvalę, kariai, kurie duoda jiems paramos, trumpai sakant visi tie, kurie priešinasi įvedimui naujos santvarkos, naudingiausios ekonomijai ir laisvei" („Politique, Oeuvres compl. III t. 203 — 204 p.).

[14] „Syst. Indust.", „Oeuvres", VI t. 17 p. past.

[15] Ten pat 91—92 pp.

[16] „Oeuvres" III t., 35—36 p.

[17] Žr. šiuo klausimu Halevy straipsnį, išsp. „Revue du Mois" (1907 m. gruodis): „Les idées économiques de Saint-Simon", ir Alix straipsnį, minėtą anksčiau, 137 p.

vis tai yra formulės, kurias kartoja visi to meto buržuaziniai liberalai, ir kuriose pasireiškia tokie pat siekimai, kaip ir Saint-Simon'o.

Bet štai kur tonas pasikeičia[18].

Prancūzija, sakome, yra vienas didelis fabrikas. „Bet fabrikuose juk svarbiausis darbas, visų pirma, nustatyti fabrikacijos būdai, paskum suderinti verslamoninko interesai, iš vienos pusės, su darbininkų interesais, ir iš antros — su vartotojų interesais". Lygiai taip pat ir industrinėje santvarkoje yra vietos vyriausybei, bet visai ypatingos rūšies vyriausybei: ji turi būti administracija daiktų, kurių mes esame reikalingi, o ne žmonių valdymas[19]. Politika neturi išnykti, bet ji turi pasikeisti. Ji tampa „pozityviniu mokslu", „gamybos mokslu, t. y. tokiu mokslu, kurs tiria dalykų tvarką, naudingiausią visokios rūšies gamybai"[20], „Senojoje sistemoje svarbiausios priemonės turėjo siekti to, kad suteiktų vyriausybei juo daugiau galios, kad sutvirtintų pirmutiniųjų klasių valdžią paskutiniesiems... Naujoje santvarkoje, priešingai, svarbiausios prie-

---

[18] Skirtumas labai gerai matyt iš šios štai vietos: „Įsitikinta, kad beveik visos priemonės, kuriomis jos (vyriausybės) tarėsi padarysiančios įtakos socialiniam gerbūviui, tikrumoje teturėjo tokių rezultatų, kad pakenkė jam; iš to fakto prieita išvados, jog vyriausybė geriausia ka gali padaryti visuomenės gerovei — tai visiškai čion nesikišti. Bet, jei ši pažiūra yra teisinga, kai ji taikoma dabartinei politinei sistemai, tai ji betgi aiškiausiai yra klaidinga, imant ją absoliutine prasme; šitokia pažiūra tegali išsilikti tik tol, kol nėra prieita kitoniškos politinės sistemos idėjos". („L'Organisateur", com. IV t. 201 p.).

Vėliau sensimoninkai, remdamiesi šia mintimi, reikalauja vyriausybės vadovavimo visuose socialiniuose santykiuose. „Toli gražu nemanydami, kad reikia stengtis juo galima sumažinti vadovaujamas veikimas visuomenės santykiuose, mes, priešingai, manome, kad jis turi apimti visą, būti visur ir visados, kadangi mums kiekviena visuomenė yra hierarchija". („Exposition de la doctrine de Saint-Simon", 2-jie metai, Paryžius, 1830, 108 p.).

[19] Senoje santvarkoje „pirmiau eina žmonės, paskui daiktai", („Suite à la brochure de Bourbons et des Stuarts", 1822, Oeuvres choisies, II t. 447 p.), naujoje sistemoje „socialinė tvarka privalo turėti vienintelį tikslą — žmonių veikimą daiktams" („Oeuvres, IV t., 81 p.). „Dabartiniam apšvietimo būvy, tauta reikia ne valdyti, o administruoti ir tai juo galima pigiau administruoti". („Syst. industr. Oeuvres ompl. V t., 151 p.). Panašiais žodžiais sako vėliau ir Engels savo knygoje prieš Eugene Dühring'ą, kalbėdamas apie socialistinę santvarką: „Asmens valdymą atstoja daiktų administracija ir gamybos proceso vedimas. Valstybė nėra „panaikinama", ji miršta" („Philosophie, Economie politique, Socialisme", prancūz. vert. Laskine, Paris, 1911, 361 p.).

[20] „Lettres à un Américain" (Oeuvres, II t., 189 p.).

monės turės siekti juo aiškiau nustatyti ir juo geriau sukombinuoti tuos darbus, kuriuos teks visuomenei nudirbti, kad pagerintų visų savo narių fizinį ir moralinį būvį“[21].

Toks štai bus uždavinys naujos vyriausybės, kur „sugebėjimas“ pakeis „galią“, ir „vadovavimas“ atstos „įsakymą“[22]. Ji rūpinsis „ta vienintele interesų sritimi, del kurios visi žmonės gali sutikti, del kurios jie turi susitarti, veikti bendrai, taigi, ta vienintelė sritimi, kuria politika gali užsiimti, būtent, — gyvenimo ir gerovės interesais“[23].

Kad gerau avaizduotų savo mintį, Saint-Simon'as siūlo pavesti vykdomąją valdžią Atstovų Rūmams, į kuriuos būtų renkami vien tik prekybos, pramonės ir žemės ūkio atstovai; jie turėtų priimti ar atmesti įstatymų projektus, liečiančius išimtinai tik materialinių krašto gėrybių plėtojimą ir patiektus kitų dvejų Rūmų, kuriuos sudarytų mokslininkai, menininkai, inžinieriai[24].

Čia tad politinės valdžios vieton statoma ekonominė vadovybė, žmonių valdymo vieton — daiktų administravimas; socialinė santvarka kopijuojama pagal dirbtuvės organizaciją, ir tautos, virtusios gamybos bendruomenėmis, teturi vieną tikslą — „tarpti taikingais darbais, duodančiais pozityvinės naudos“[25]: tomis štai naujomis pažiūromis Sain-Simon'as prašoka liberalus, kuriais ligi šiol jis tarytum sekė, — ir tuo prisiartina prie socializmo. Marksistinis kolektyvizmas stropiai surankioja šias mintis, ir Fr. E n g e l s laiko jas svarbiausiu Saint-Simono nuopelnu[26]. P r o u d h o n'as savo keliu perima jas ir siūlo siekti tokio idealinio būvio, kur valdžia būtų visiškai absorbuota ir išnyktų ekonominėje organizacijoje. Nūdien tas mintis sutinkame pas įvairiausius rašytojus, pas A. M e n g e r'į

---

[21] „Oeuvres choisies“, II t., 437—438 p. („Suite à la brochure“ ir tt.).

[22] „L'organisateur“, Oeuvres compl., IV t., 86 ir 150—151 p.

[23] „Lettres à un Américain“, Oeuvres, II t., 188 p.

[24] Saint-Simon'as ne tą vieną valdžios planą yra siūlęs. Bet šis yra charakteringiausias. Jis išspausdintas „Organisateur'e“, tuoj pat po „Parabolės“. Reikia pastebėti, kad Saint-Simon'as buvo labai priešingas mokslininkų valdžiai. „Jei, mūsų nelaimei, sisidarytų tokia dalykų tvarka, kad laikinųjų reikalų vedimas būtų įduotas į mokslininkų rankas, tai tuojau mokslo pasauly įsigalėtų korupcija ir mokslininkai perimtų visas kunigijos ydas; jie taptų metafizikais, klastingais, despotiškais“. (Syst. industr., Oeuvres compl.“ V t., 161 p.).

[25] „Syst. industr., Oeuvres compl., VI t., 96 p.

[26] F. E n g e l s, Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft, 4 leid. 277 p. Šis Engels'o knygos skyrius yra ištisai Marks'o parašytas.

jo „liaudiškos darbo valstybės“ aprašyme[27], lygiai kaip pas S o r e l'į, kurs vienoje charakteringoje vietoje tvirtina, kad „socializmas siekia perkelti į visuomenę dirbtuvės santvarką“[28]. Saint-Simon'o „industrializmas“ ryškiai tad skiriasi nuo ekonominio liberalizmo tuo, kad jis duoda vyriausybei visiškai naują vaidmenį[29].

Antra vertus, nors jis ir duoda socializmui vieną iš pagrindinių idėjų, tai vis delto negalima pasakyti, kad Saint-Simon'as būtų socialistas, — jei socializmo esmę sudaro, kaip mes manome, privatinės nuosavybės panaikinimas. Tiesa, Saint-Simon'as vienoje vietoje kalba apie žemės nuosavybės pakeitimą[30]. Bet

---

[27] A. M e n g e r, Neue Staatslehre (Jena, 1903).

[28] Štai ištisas tekstas: „Socializmas siekia perkelti į visuomenę dirbtuvės santvarką. Gerieji dirbtuvės papročiai aiškiai yra tas šaltinis, iš kurio turės išeiti būsimoji teisė; socializmas paveldės ne tik dirbtuvių įrengimą, kapitalizmo sukurtą, ir mokslą, išaugusį iš technikinio plėtojimos, bet taip pat kooperavimo būdus, kurie ilgainiui bus išsidirbę dirbtuvėse, kad juo geriau sunaudojus laiką, jėgas ir žmonių sugebėjimą“... Ir kiek aukščiau: „Visi dalykai turės eiti pagal planą dirbtuvės, kuri dirba tvarkingai, be laiko gaišaties ir be įgeidžių“. G. S o r e l, Le syndicalisme révolutionnaire („Mouvement Socialiste“, 1905 m. 1 ir 15 lapkr.

[29] Saint-Simon'as dažnai cituoja, su dideliais pagyrimais, Say ir Smith'ą. Bet pirmajam Saint-Simon'as prikiša, kad jis atskyrė politiką nuo politinės ekonomijos, užuot ją čion absorbavęs, kad jis „tik labai menkai ir lyg prieš savo norą tejautė, jog politinė ekonomija yra tikras ir vienintelis politikos pagrindas“ („Lettres à un Américain“, Oeuvres, II t. 185 p.).

[30] Tie, kurie priskiria Saint-Simon'ą prie socialistų, paprastai nurodo čia du argumentus: 1. daugely jo veikalo vietų matomas susirūpinimas vargingomis klasėmis; 2. jo nuomonė apie nuosavybės reformos reikalingumą. — Bet nė vienas iš cituojamų tekstų neturi tos reikšmės, kuri jiems kartais skiriama. Kai del pirmojo punkto, tai čia dažnai nurodomas garsusis posakis iš „Nouveau christianisme“; Žmonės „turi organizuoti visuomenę tokiu būdu, koks gali būti naudingiausias juo didesniam žmonių skaičiui; jie turi, visuose savo darbuose, visuose savo veiksmuose, statyti sau tikslą — juo greičiau ir juo daugiau pagerinti fizinį ir moralinį skaitlingiausios klasės būvį“ („Oeuvres“, VII t. 108 — 109 p.). Jau anksčiau, savo „Systéme Industriel“ Saint-Simon'as sakė: „Tiesioginis mano darbo tikslas—juo galima labiau pagerinti likimą tos klasės, kuri neturi kitokių gyvenimo priemonių, kaip tik savo rankų darbą“ („Oeuvres“, VI t. 81 p.). Bet pirmiausia, šiuose pareiškimuose galima būtų įžiūrėti tik utilitarinė Bentham'o formulė: juo didesnio skaičiaus juo didesnė laimė. Toliau, kaip gi Saint Simon'as nori užtikrinti darbininkų gerovę? Ar jie gaus dalyvauti valdžioje? Anaiptol. Jis sako („Organisateur“, Oeuvres IV t. 158 p.), kad socialinės organizacijos „klausimas bus išspręstas liaudies gerovei, bet ji, liaudis, liks čia n u o š a l i i r p a s y v i. Ji b u v o e l i m i n u o t a i š š i o k l a u s i m o“. Geriausias būdas padaryti jai gera — tai „pavesti i n d u s t r i n i ų v e r s l a m o n i ų v a d a m s rūpintis viešąja administracija“, nes „jie visados tiesioginai sieks juo labiau išplėsti savo verslamones, ir dėliai jų pastangų šiuo atžvilgiu, rasis kuo daugiausiai darbų, kuriuos atlieka žmonės iš liaudies“. („Syst. Industr., Oeuvres“ VI t. 82—83 p.). Liberalinis ekonomistas nekitaip kalbėtų.

ši vieta tėra paskira. Mes aukščiau matėmė, kad, jo manymu, kapitalas taip pat turi teisės gauti atlyginimą, kaip ir darbas. Ir vieną ir antrą jis laiko „socialiniu indėliu". Todel jis mielai pasitenkintų vien tik valdžios reforma.

Tačiau bus visai nesunku, imant idealu „industrializmas", kurio esminius bruožus jis nupiešė, padaryti išvadą, jog reikia daug radikališkesnių reformų, reikia pakeisti visa socialinė santvarka. Šio uždavinio imasi sensimoninkai. Pasistengsime toliau parodyti tą išrutulą nuo „industrializmo" į kolektyvizmą.

2. Sensimoninkai ir privatinės nuosavybės kritika.

Saint-Simon'o knygos nedaug tebuvo skaitomos. Jo įtaka reiškėsi daugiausia asmeniškai. Jam pavyko suspiesti aplink save grupę gabių žmonių, kurių daugelis po jo mirties ėmėsi skleisti jo idėjas. Augustin Thierry buvo jo sekretorium nuo 1814 ligi 1817 m.; jis pats save vadino priimtiniu Saint-Simon'o sūnum. Auguste Comte taip pat buvo je sekretorium ir bendradarbiavo jo raštuose nuo 1817 ligi 1824 m. Olinde Rodrigues ir jo brolis Eugenijus irgi buvo vieni iš pirmųjų jo mo-

---

Kai del nuosavybės, tai Saint-Simon'as, be abejojimo, laikė jos pakeitimą galimu. Tai matyt iš daugelio vietų. „Nuosavybė turės būti pertvarkyta tokiais pagrindais, kad susidarytų juopalankiausios sąlygos gamybai", sako jis „Organizateur'e" (Oeuvres, IV t. 59 p.). Kitoj vietoj, savo laiške iš 1818 m. „Journal général de la France" redaktoriui jis sakosi susirūpinęs išplėsti tokias mintis: „1. Įstatymas, kurs pamatuoja nuosavybę, yra svarbiausias iš visų; jis sudaro pagrindą visam socialiniam pastatui... 2. Nuosavybė turi būti taip sutvarkyta, kad ji skatintų savininką daryti ją juoproduktingiausią" („Oeuvres", III t. 43—44 p.). Jau savo „Lettres à un Américain" jis taip sutraukia principus, kuriuos jis randa pas J.-B. Say (šitai aiškiai įrodo, kaip arti jis rišasi su liberaliniais ekonomistais): „Naudingųjų daiktų gamyba yra vienintelis išmintingas ir pozityvus tikslas, kurį politinės bendruomenės gali sau statyti, ir todel principas: *gerbti gamybą ir gamintojus* yra daug vaisingesnis už principą: *gerbti nuosavybę ir savininkus*". („Oeuvres" II t. 186—7 p.). — Bet visa tai, mums rodos, išreiškia ne ką kitą, kaip tik tą mintį, kad nuosavybę pateisina jos naudingumas, ir delto ji turi būti organizuota, žiūrint socialinio naudingumo. Jei jis ir turėjo galvoje konkrečią nuosavybės reformą, tai daugių daugiausia tik žemės nuosavybės. Nes mes anksčiau esame matę, jog kapitalą jis laiko „socialiniu indėliu", duodančiu teisės gauti atlyginimą. Ir kitoje vietoje randame šį štai išvedžiojimą, iš kurio aiškiai matyti jo simpatija judomajai nuosavybei: „Turtas, bendrai imant, įrodo pramonininkų gabumą net ir tuo atveju, kada jie yra jį paveldėję, tuo tarpu kai kitose piliečių klasėse visados yra tikėtina, jog turtingiausieji yra menkesnių gabumų už tuos, kurie yra gavę tokį pat išlavinimą, bet teturi tik maža turto. Ši tiesa vaidins svarbų vaidmenį pozityvinėj politikoj". („Syst. Industr., Oeuvres", V t. 49 p. past.).

kinių. Kiti, — kaip Enfantin, buvęs politechnikas, ir Bazard buvęs *carbonaro,* nusivylęs politikos žygiais, — prisidėjo prie jų vėliau. Netrukus po Saint-Simon'o mirties jie įsteigė žurnalą „Le Producteur", kur dauguma ekonominių straipsnių buvo parašyti Enfantin'o. Žurnalas teišsilaikė tik vienus metus, bet naujos doktrinos šalininkų skaičius sparčiai augo. Visi buvo įsitikinę, kad Saint-Simon'o idėjos duoda pagrindą tikrai moderniniam tikėjimui, kuriam lemta bus atstoti ir sunaikinti katalikybė ir drauge politinis liberalizmas, ta, jų manymu, grynai negatyvinė teorija.

Šie entuziastai, siekdami sustiprinti intelektualinius ryšius, kurie jau juos vienijo, įkūrė savo tarpe tam tikrą hierachiją. Jos viršūnėje buvo *collège,* kurį sudarė vadai, čia vadinami „tėvais"; sūnai", kurie vieni kitus vadino „broliais", skirstėsi į įvairius „laipsnius". Šį organizuotos sektos pobūdį sensimonizmas įgijo 1828 m. Eugenijaus Rodrigues įtakoje. Tuo pat metu sensimoninkai pavedė vienam iš savo tarpo, Bazard'ui, išdėstyti jų mokslą viešomis paskaitomis. Šios paskaitos, skaitytos rinktinei auditorijai, — kur spietėsi daugelis vyrų, vaidinusių paskum Prancūzijos istorijoje žymų vaidmenį, kaip Ferdinand de Lesseps, A. Carrel, H. Carnot, broliai Péreire, Michel Chevalier ir kiti, — buvo paskum išspausdintos dviejuose tomuose vardu: „Exposition de la Doctrine de Saint-Simon". Antrasai tomas yra daugiausia filosofinis ir moralinis. Pirmajame išdėstyta socialinė Mokyklos doktrina, ir jis yra, anot teisingo A. Menger'io išreiškimo, „vienas iš įžymiausių moderninio socializmo paminklų"[31]:

Nelaimei, Enfantin'o įtakoje filosofinė ir mistinė sensimonizmo pusė vis labiau nustelbė socialinę pusę. Šitai turėjo pražudyti visą mokyklą.

Neužtenka, pasak sensimoninkų, atskleisti moderninei žmonijai jos socialinė paskirtis, reikia, sako jie, įdiegti žmo-

---

[31] Tikslus pavadinimas buvo toks: „Doctrine de Saint-Simon. Exposition. Première année, 1829". Mes cituojame pagal 2-jį leidimą, (Paris, 1830). Prie šių veikalų galima būtų pridėti Enfantin'o straipsniai „Globe", sutraukti į rinkinį: „Economie politique et Politique" 1 tom. (2-ai leid. 1832). Bet šie straipsniai daug mažiau įdomūs, negu „Doctrine" ir be to juose tik pakartojamos tos mintys, kurias Enfantin'as jau buvo išdėstęs savo straipsniuose „Producteur'e".

nėms, kad jie ją mylėtų, geistų jos visa jausmo galia, reikia sukurti tarp žmonių tas veikimo ir minties vieningumas, kurį įgalina tik bendras religinis įsitikinimas. Sensimonizmas tampa religija su savo kultu, su savo morale, su organizuotais pamokslais, su savo bažnyčiomis, įsisteigusiomis įvairiose krašto vietose, su savo apaštalais, kurie eina į žmones skelbtų išganingojo žodžio. Keistas reiškinys ir vertas giliau patyrinėti — šis religinio misticizmo krizis pas žmones tokios aukštos mokslinės kultūros, kurie buvo priešingi visoms esamoms religijoms ir kurių dauguma, rodos, geriau tiko verstis bizniu, negu kurti naują „bažnyčią"!

Enfantin'as ir Bazard'as buvo naujosios tikybos krivių krivaičiai. Bet Bazard'as netrukus atsitraukė ir Enfantin'as vienas liko „aukščiausiuoju tėvu". Su keturiasdešimčia savo mokinių jis užsidarė vienuose namuose Ménilmontant'e ir gyveno ten nuo balandžio ligi gruodžio mėn. 1831 metų savotišką vienuolyno gyvenimą, tuo tarpu kai išorėje ėjo kuosmarkiausia propaganda „Globe" laikrašty, kurį mokykla įsigijo nuo 1831 m. liepos mėnesio. Šį keistuolių gyvenimą pertraukė teismo organų įsikišimas: Enfantin, Duverger ir Michel Chevalier buvo apkaltinti sudarę nelegalę sąjungą, ir prisiekusiųjų teismas nuteisė juos vienus metus kalėti. Sulig tuo prasidėjo iširimas.

Šis paskutinis laikotarpis, triukšmingiausias „mokyklos" gyvenime, daugiausia atkreipė ano meto žmonių dėmesį. Sensimonizmas - tikyba aptemdė ir kuriam laikui sukompromitavo sensimonizmą - socialinę doktriną, lygiai kaip vėliau pozityvistinė tikyba atstūmė visuomenės opiniją nuo pozityvizmo filosofijos. Mums čia terūpi vien tik socialinė sensimonizmo doktrina, kaip ji buvo išdėstyta pirmame „Exposition" tome.

Ši doktrina yra pakankamai nauja, kad galėtų būti laikoma originaliu minties plėtojimu, o ne vien tik Saint-Simon'o idėjų santrauka. Jį greičiausiai buvo sukurta drauge Bazard'o ir Enfantin'o. Bet pastarasis tikriausiai bus patiekęs ekonomines idėjas[32], kurias suformuoti bus daug padėjęs Sismondi'o

---

[32] Nors sensimoninkų doktriną žodžiu išdėstė Bazard ir spaudai paruošė mokiniai (kitų tarpe ir Hipolitas Carnot), bet daugumą ekonominių jos idėjų galima priskirti Enfantin'ui. Jis jau „Producteur'e" bu-

veikalas. Ši knyga yra tiek pat įstabi savo stipria ir logiška forma, kaip ir pačiomis mintimis. Ir nieku nepateisinama, kad ji buvo taip užmiršta, palyginti su tieka kitų menkos vertės rašinių, išgyvenusių ligi mūsų dienų. Tik pastaruoju laiku ja pradedama, rodos, vėl domėtis ir bandoma grąžinti jai tą įžymią vietą, kurios ji yra nusipelniusi socialinėje 19-tojo šimtmečio literatūroje.

Visa „Doctrine de Saint-Simon" esmė yra privatinės nuosavybės kritika.

Ekonomistas gali imtis šios kritikos iš dviejų požvilgių: žiūrėdamas gėrybių paskirstymo, ar jų gamybos, — teisingumo ar naudingumo. „Doctrine" puola mūsų socialinę santvarką iš šių abiejų pusių ir supina jau į vieną vainiką daugumą tų argumentų, kurie 19-to šimtm. eigoje iškeliami prieš šią santvarką. Imdamiesi šio dvigubo uždavinio, „Doctrine" autoriai remiasi berods paties Saint-Simon'o idėjomis.

a) Saint-Simon'as naujoje visuomenėje prieš darbininkus statė dykaduonius. „Industrializme" tik pirmiesiems teturi būti vietos; principialiai čia tik sugebėjimas ir darbas duoda teisę gauti atlyginimą. Tačiau Saint-Simon'as, su keistu nenuoseklumu, pripažįsta kapitalą asmeniniu „indėliu", pateisinančiu tam tikrą atpildą. Čia štai įsikiša sensimoninkai. Iš tikrųjų, argi neaišku, kad privatinė kapitalų nuosavybė yra paskutinoji iš privilegijų? Revoliucija panaikino kastų privilegijas; ji pašalino vyriausiojo sūnaus teisę, kuri reiškė vaikų nelygybę šeimoje. Bet štai ji paliko individualinę nuosavybę, — tą nuosavybę, kuri sudaro neteisingiausiąją privilegiją, duoda savininkui teisę „imti premiją už kito žmogaus darbą". Nes sensimoninkams nuosavybė yra ne kas kita, kaip tik ta teisė

---

vo parašęs daugumą ekonominių straipsnių. Bet „Producteur'e" dėstomos mintys žymiai skiriasi nuo „Exposition" minčių. Procentai ir nuomos mokestis ten aštriai kritikuojami, kaip duoklė, kurią darbininkas moka dykaduoniui. Tačiau paveldėjimas nesmerkiamas, nors į jį nepalankiai žiūrima. („Producteur" I t. 566—7 p.). Enfantin'as tikisi, kad darbininkus išlaisvinsią procentų sumažėjimas, ir mano gera kredito sistema išspręsti tai, ką jis vadina didžiausia modernine problema: suderinti darbininkų ir dykaduonių interesus, „interesus, kurie niekad nesutaps su visuomenės interesu, kol būtojo darbo vaisiai duos teisės naudotis esamojo ir net būsimojo darbo produktais" („Producteur", II t. 124 p.). Čia jau turime pirmąją užuomazgą tų idėjų, kurios vėliau bus išplėtotos „Exposition".

be darbo gauti pajamų[33]. „Nuosavybę, įprasčiausia to žodžio prasme, sudaro gėrybės, kurios nėra skiriamos tuojau suvartoti ir kurios duoda teisę gauti p a j a m ų. Šia prasme ji apima žemę ir kapitalus, t. y., tariant ekonomistų kalba, g a m y b o s f o n d u s. Mūsų supratimu, žemė ir kapitalai, kokie jie bebūtų, yra *gamybos įrankiai;* žemės savininkai ir kapitalistai (dvi klasės, šiuo atžvilgiu neskirtinos) *yra tų įrankių turėtojai;* jų uždavinys — *paskirstyti* tuos įrankius darbininkams. Šis paskirstymas vyksta tokiomis operacijomis, iš kurių atsiranda p r o c e n t a i ir n u o m o s m o k e s t i s“[34]. Tuo būdu, esant nuosavybei aprėžtai keleto asmenų rankose, darbininkas privalo atiduoti savininkui dalį savo darbo vaisiaus. Tokia prievolė yra ne kas kita, kaip „žmogaus išnaudojimas žmogaus“[35], išnaudojimas juo labiau nepakenčiamas, kad paveldėjimo institutas daro jį amžiną tiek išnaudojamam, tiek išnaudotojui.

Jei sensimoninkams kas prikištų, kad žemės savininkai ir kapitalistai nebūtinai jau turi būti dykaduoniai, kad daugelis jų iš tikrųjų dirba, norėdami padidinti savo pajamas, — į tai sensimoninkai atsakytų, jog čia visai ne apie tai kalbama. Dalis kapitalistų pajamų gali, žinoma, eiti iš jų asmeninio darbo, bet tos pajamos, kurias jie gauna k a i p savininkai arba kapitalistai, aiškus dalykas, tegali eiti tik iš kito žmogaus darbo. Štai kur yra išnaudojimas!

Šį žodį mes nebe pirmą kart sutinkame mūsų istorijoje. Jau Sismondi's, prisiminkime, jį vartojo[36]. Vėliau mes matysime jį pasirodant K. Marks'o ir kitų raštuose. Tačiau nei Sismondi's, nei sensimoninkai, nei K. Marks'as nevartoja jo ta pačia prasme. Delto mums atrodo pravartu jau dabar išskirti įvairias reikšmes šio termino, kurs vaidina tokį svarbų vaidmenį socialistinėje literatūroje ir duoda progos tiekai nesusipratimų.

Sismondi's, kaip žinome, nuosavybės pajamas laiko teisėtomis. Jis betgi prileidžia, kad darbininkas gali būti išnaudojamas.

Kada gi šitai įvyksta? Tada, kai jo atlyginimo vos bepakanka jam išmisti, tuo tarpu kai darbdavys gyvena ištaigoje,

---

[33] „Doctrine de Sain-Simon“, 182 p.
[34] „Doctrine de Saint-Simon“, 190 p.
[35] „Doctrine de Saint-Simon“, 93 p.
[36] Žr. aukščiau 195—196 p. Sismondi's, tikriau sakant, kalbėjo apie „apiplėšimą“ („spoliation“).

— kada darbininkas negauna to, ką Sismondi's vadina teisingu darbo mokesčiu. Išnaudojimas čia tad yra piktos valios darbas, bet ne organinė yda, einanti iš pačios mūsų ekonominės santvarkos esmės. Jis atsitinka „kartais", bet nėra būtinas. Jis galima pataisyti, negriaunant dar visos sistemos. Šia bendra ir kiek miglota prasme, — kuri matomai remiasi ta sunkiai precizuojama „teisingos kainos" mintimi,—išnaudojimas gali pasitaikyti mūsų ekonominiame pasauly įvairių įvairiausiomis aplinkybėmis, o ne vien darbininko ir darbdavio santykiuose. Jis bus visas tais atvejais, kai žmogus piktai panaudoja išimtiną padėtį (kito žmogaus nežinojimą, bailumą, silpnumą, izoliaciją), perpigiai pirkdamas, ar perbrangiai parduodamas prekes ar patarnavimus.

Sensimoninkams, priešingai, išnaudojimas yra organinė mūsų socialinės santvarkos yda. Jis netskiriamai susijęs su privatine nuosavybe ir yra neišvengiamoji jo pasekmė. Jis nėra paprastas piktos valios darbas, o charakteringiausias visos sistemos bruožas, nes pagrindinis nuosavybės ypatumas kaip tik ir yra toji teisė gauti be darbo pajamų. Tuo būdu išnaudojimas liečia ne vien tik rankų darbininkus. Jis apima visus tuos, kurie moka savininkui duoklę. Pramonės verslamoninkas yra savo ruožtu išnaudojimo auka, kai jis turi mokėti procentus kapitalų davėjui[37].

Priešingai, verslamoninko pelnas eina ne iš darbininkų eksploatacijos; jis yra paprastas atlyginimas už įmonės vedimo darbą. Žinoma, darbdavys taip pat gali piktam panaudoti situaciją, nežmoniškai sumažindamas darbininko uždarbį; čia sensimoninkai, kaip ir Sismondi's, pasakys, kad darbininkas yra išnaudojamas. Bet šitai nebūtinai turi būti. Atvirkščiai, sensimoninkai rodo industrinę ateities santvarką, kur už ypatingus sugebėjimus bus mokamas didelis atlyginimas[38]. Čia štai yra įstabus jų teorijos bruožas.

---

[37] „Šiandien ištisa darbininkų masė yra eksploatuojama tų žmonių, kurių nuosavybę ji naudoja; net patys pramonės vadai gauna pajusti tą eksploataciją santykiuos su savininkais, tik daug silpnesniam laipsny; ir savo ruožtu jie yra dalyviai tos eksploatacijos privilegijos, kuri visa našta slegia darbininkų klasę, tai yra, didžiulę darbo žmonių daugumą". (Doctrine de Saint-Simon", 176 p.).

[38] Mes manome, kad kapitalo pelnas krenta, o darbo atlyginimas kyla; bet mes įtraukiame į šią atlyginimo sąvoką ir pramonės verslamoninko pelną, nes mes laikome tą pelną užmokesčiu už jo darbą" („Producteur" I t., 245 p.). Straipsnis rašytas Enfantin'o.

Marks'as irgi laiko išnaudojimą organine kapitalizmo yda. Bet jis duoda šiam žodžiui visai kitokią prasmę, kaip sensimoninkai. Sekdamas Anglų socialistais, jis mano, kad išnaudojimas kyla iš tam tikro mainų ypatumo. Marksui darbininko darbas vienas tesukuria visą produkto v e r t ę; todel procentai ir pelnas gali būti ne kas kita, kaip tik darbininko apvogimas. Verslamoninkų pajamos tiek pat yra neteisingos, kaip ir kapitalistų bei žemės savininkų pajamos[39].

Ši pastaroji argumentacija atrodo daug radikalesnė, kadangi ji smerkia bet kokias kitas pajamas, išskyrus darbininko atlyginimą. Bet ištikrųjų ji yra daug silpniau pagrįsta: užtenka tik įrodyti, kad produktų vertė eina ne iš rankų darbo, — ir visas Marks'o pastatas griūva. Sensimoninkai nekvaršino sau galvos vertės teorija. Jų teorija yra labai paprasta ir remiasi aiškiu skirtumu tarp pajamų iš darbo ir pajamų iš nuosavybės. Jo niekas negali ginčyti. Tokį skyrimą darė jau ir Sismondi's. Norint atremti tas konsekvencijas, kurias jie iš to išveda, — būtent, neteisėtumą pajamų be darbo, — reikia duoti toms pajamoms kokį kitą pamatą, negu darbas, reikia surasti esminiam nuosavybės ypatumui kokį naują pateisinimą.

Tokį pateisinimą paprastai bandoma rasti gamybos sąlygose. Vis didėjančio skaičiaus ekonomistų manymu, privatinę nuosavybę, su jos ypatingomis pajamomis, gali pateisinti tas akstinas, kurį ji duoda gėrybių gamybai ir jų akumuliacijai. Tai dar tvirčiausia dirva, ant kurios tik begalima stoti, ginant privatinę nuosavybę. Ją buvo pasirinkę, tarp kitų, ir fiziokratai[40].

Tačiau sensimoninkai iš anksto atremia šią argumentaciją; jie taip pat smarkiai puola privatinę nuosavybę del jos socialinio kenksmingumo, kaip ir del jos neteisingumo. Jų manymu, tiek

---

[39] Galima būtų taip nusakyti įvairios „išnaudojimo" prasmės, kaip jį supranta Sismondi's, sensimoninkai ir Marks'as: 1. Sismondi'ui, darbininkas yra išnaudojamas ta prasme, kad jis n e g a u n a d a r b o m o k e s č i o, p a k a n k a m o ž m o n i š k a i i š g y v e n t i; bet pajamos be darbo jam atrodo teisėtos. 2. Sensimoninkams, išnaudojimas yra ta prasme, kad savininkai, dėka s o c i a l i n i ų i n s t i t u c i j ų, paglemžia savo naudai m a t e r i a l i n i ų d a r b o v a i s i ų d a l į. 3. Pagaliau Marks'ui, išnaudojimas yra ta prasme, kad kapitalistai, dėka socialinių institucijų ir m a i n ų d ė s n i ų, paglemžia savo naudai d a r b o s u k u r t o s i o s v e r t ė s d a l į.

[40] Žr. aukščiau, 25—26 p.

gamybos, tiek paskirstymo interesai reikalauja, kad ji išnyktų.

b) Štai čia mes ir prieiname antrąją mintį, kurią Saint-Simon'as tik nurodė, bet plačiau neišrutulojo: tą, būtent, mintį, kad nuosavybė, kaip ir politinė santvarka, turi būti organizuota juo naudingiausiai gamybos reikalui. Ar privatinė nuosavybė leidžia pasiekti šio tikslo? Tai negalimas daiktas, sako sensimoninkai, kol tebebus toks darbo įrankių perleidimo būdas, kaip kad šiandien yra.

Šiandien kapitalai perduodami paveldėjimo keliu. Asmens, skirtieji „gimimo atsitiktinumo", yra jų valdytojai ir gauna atlikti svarbiausią iš visų funkcijų — juo geriausiai tvarkyti gamybos priemonių naudojimą. Visuomenės interesas reikalautų, kad tos gamybos priemonės būtų įduotos į gabiausiųjų rankas, paskirstytos į tokias vietas ir į tokias pramones, kur reikalas yra didžiausias, ir „niekad neturėtų būti pavojaus, kad vienoj kurioj šakoj atsiras jų perteklius ar nepriteklius"[41]. Tuo tarpu štai šiandien aklas likimas parenka žmones tokioms nepaprastai atsakingoms pareigoms! Todel paveldėjimo kritika yra tasai punktas, į kurį sensimoninkai koncentruoja visas savo jėgas.

Sensimoninkų pasipiktinimas yra gana suprantamas. Tame fakte, kurį jie nurodo, iš tikrųjų yra kaž kas paradoksališka. Prileidžiant, kaip A. Smith'as, jog „civilinė valdžia buvo įkurta tik tam, kad gintų turinčiuosius nuosavybę nuo neturinčiųjų (labai siauras požvilgis)[42] — paveldėjimas yra visai naturališkas dalykas. Tačiau, žiūrint Saint-Simon'o akimis, — turint omeny industrinę visuomenę, kur turtas tėra priemonė, bet ne tikslas, ne individualinių pajamų šaltinis, o socialinio darbo įrankis, — atrodo visai nepateisinama leisti juo disponuoti pirmam pasitaikiusiajam. Su paveldėjimo institutu galima būtų sutikti, nebent tik laikant jį stipriu akstinu tėvams akumuliuoti kapitalą, — arba dar manant, kad aplamai nėra jokios kitos racionališkesnės metodės, ir „gimimo atsitiktinumas" nėra labiau kritikuotinas paskirstymo būdas, negu bet kuris kitas.

Bet toks skepticizmas visai netiktų sensimoninkų skoniui. Jie kaip tik priskiria tariamąją ar tikrąją gamybos netvarką tam

---

[41] „Doctrine", 191 p.
[42] Žr. aukščiau.

suskaldymui nuosavybės, paliktos gimimų ir mirties atsytykiams.

„Kiekvienas individas, čia turi tenkintis vien savo asmeninėmis žiniomis. Jokia bendroji apžvalga nevadovauja gamybai: ji vyksta be jokio pasirinkimo, be numatymo; vienoje srityje ji yra permaža, kitoje perdidelė; tokia vartojimo reikmenų ir gamybos išgalių bendrosios apžvalgos stoka ir yra priežastis tų pramoninių krizių, kurių kilmės aiškinime tiek klaidų buvo padaryta ir dar kasdien daroma. Jei šioje svarbioje socialinio veikimo šakoje matome tiek suirutės ir netvarkos, tai delto, kad darbo įrankių paskirstymą atlieka paskiri asmens, nežinantieji nei pramonės reikmenų, nei žmonių, nei priemonių, kuriomis jie gali būti patenkinti; čia štai, o ne kitur, yra visa blogio priežastis“[43].

Išvengti šiai tariamai „ekonominei anarchijai“ — taip dažnai po jų aprašinėtai — sensimoninkai nemato kito kelio, kaip kolektyvizmas[44]. Valstybė tampa vieninteliu paveldėtoju. Turėdama savo žinioje visus gamybos įrankius, ji juos paskirsto juo naudingiausiai visuomenės interesui. Sensimoninkai vaizduojasi vyriausybę didelio centralinio banko pavyzdžiu. Tas bankas-vyriausybė valdo visus kapitalus, turi daugybę skyrių, aprūpina ir tolimiausias apylinkes, tiekdamas joms reikalingų lėšų, parinkdamas gabiausius darbui žmones ir atlygindamas jiems sulig jų nuoveikiais. Tuo būdu „socialinei institucijai būtų pavesta tie uždaviniai, kuriuos šiandien taip blogai atlieka paskiri asmens[45].

---

[43] „Doctrine de Saint-Simon“, 191—192 p.

[44] Jie dar nevartojo to žodžio, bet tiksliai aprašo patį dalyką.

[45] „Tuo tarpu mes pavadinsime tą instituciją generaline bankų sistema, apsitardami betgi iš anksto nuo persiauros interpretacijos, kuri šiandien galėtų būti tam žodžiui duodama. — Ši sistema apimtų visų pirma vieną centralinį banką, vaizduojantį vyriausybę materialinėje srityje; šis bankas būtų valdytojas visų gėrybių, viso gamybos fondo, visų darbo įrankių, žodžiu sakant, visa to, kas šiandien sudaro individualinės nuosavybės masę. — To centralinio banko priklausytų atraeiliai bankai, kurie tebūtų tarytum jo pratęsimai ir per kuriuos jis palaikytų santykius su svarbiausiomis vietomis, kad patirtų jų reikmenis ir gamybines išgales; šie antriniai bankai vadovautų kiekvienas savo apylinkėje vis speciališkesniems bankams, apimantiems vis siauresnę sritį, vis plonesnes pramonės medžio šakas. Į aukštesniuosius bankus suplauktų visi reikmens; iš jų išeitų visos pastangos...“ („Doctrine“, 206—207 p.). Tokios sistemos mintis greičiausiai yra kilusi iš Enfantin'o, nes jis dėsto ją jau viename savo straipsny „Producteur'e“ (III t. 385 p.).

Nereikia betgi perdaug gilintis į šį projektą ir reikalauti smulkmenų, nes sensimoninkai ir patys vargiai mokėtų jas išdėstyti.

Kam, pavyzdžiui, turėtų būti pavestas tas opus uždavinys spręsti apie gabumus ir atlyginti už darbus? Tai bus, — atsako sensimoninkai, — „generaliniai žmonės" („hommes généraux"), t. y. pranašiausieji žmonės, „nevaržomi specialybės rėmų", kurių instinktyvinis jausmas naturališkai skatins juos vien tik visuomenės interesų težiūrėti. Vadas, — sako s-kai kitoje vietoje — bus tas, „k u r s l a b i a u s i a i m y l ė s socialinę paskirtį"[46]. Tai neperdaug pasitikėtinas dalykas. Juk kartais ir didžiausi žmonės labai apgailėtinu būdu supainioja savo interesus su visuomenės interesu.

Prileiskime tačiau „generalinių žmonių" viršenybę. Iš kur atsiras jiems klusnumas? Ar žemesnieji jėga bus priversti klausyti, ar jie patys klausys savo noru? „Doktrina" prileidžia antrąją hipotezę, nes juk tam ir yra sensimoninkų religija, kad žemesniesiems įkvėptų visišką atsidavimą vyresniesiems, užtikrintų džiaugsmingą ir nuolatininį klusnumą, einantį iš meilės ir tikėjimo[47]. Bet, galima būtų čia paklausti, ar sensimoninkų tikyba turės tokią vienintelę privilegiją, kad joje nesiras atskalūnų?

Nėra reikalo dėstyti čia daugiau priekaištų, kurie savaime ateina į galvą. Jie neišvengiamai kliudo kiekvieną kolektyvistinę sistemą ir skiriasi tik detalėmis. Kai tik norima vieton socialinio spontaniškumo, vieton laisvos iniciatyvos, pastatyti ekonominė veikla, iš anksto numatyta ir suderinta visose savo dalyse, — tuojau susiduriama su psichologiniais negalimumais. Reikia pakeisti žmogaus širdis, su jos paprastais akstinais, jos nepasitikėjimu, jos maištingumu, jos silpnybėmis, — žmogaus protas, su jo trūkumais, jo ignorancija, jo klaidomis, — ir tai pakeisti idealiai tobulu protu ir širdimi, labai maža tepanašiais į tuos, ku-

---

[46] „Doctrine", 210 p. pastaba. Ir kitur: „Mes bodėtumes visai politiniais principais, kurie neturi tiesioginio ir vienintelio tikslo — atiduoti tautų likimą į pasišventusių ir genialių žmonių rankas" (T e n p a t, 330 p.).

[47] „Mes su džiaugsmu grįžime prie tos didžiosios dorybės, kuri šiandien taip klaidingai suprantama, galime net pasakyti, taip niekinama, prie tos dorybės, taip lengvos ir malonios žmonėms, turintiems b e n d r ą tikslą, kurio jie nori pasiekti, taip sunkios ir nepakenčiamos, kai prie jos verčia e g o i z m a s — su džiaugsmu mes grįšime prie *klusnumo*". („Doctrine", 330 p.).

riuos mes pažįstame. Sensimoninkai manydami, kad tokiai santvarkai išlaikyti labai praverstų bendrasai religinis įsitikinimas, pasirodė (gal būt nesąmoningai), įžvelgę daug giliau, negu daugelis jų išdidžiausių kritikų.

Svarbiau čia pažymėti, kad sensimonizmo sistema yra prototipas visų kolektyvinių ateities vaizdų, kurie kyla vienas po kito 19-tą šimtmetį. Tai yra subrendusi ir pilna sistema. Ji remiasi gilia privatinės nuosavybės kritika ir visais savo bruožais skiriasi nuo anksčiau buvusiųjų lygybės utopijų. Vienintelė lygybė, kurios sensimoninkai reikalauja, tai ta, kurią anglai vadina „equality of oportunity", — šansų lygybė, arba išėjos punkto lygybė. Šiaip jau visame — nelygybė, ir tai kaip tik socialinės gamybos naudai. Kiekvienam sulig jo gabumais, kiekvienam gabumui sulig jo darbais — tokia yra naujosios visuomenės taisyklė[48].

Jie patys suglaudė visą savo programą keliomis ryškiomis formulėmis viename laiške, adresuotame 1830 metais Atstovų Rūmų pirmininkui[49]. Tas laiškas verta čia pacituoti:

„Sensimoninkai atmeta turtų bendrumo sistemą, nes tas bendrumas aiškiausiai yra priešingas pirmutiniam iš visų moralinių dėsnių, kurie skelbti jiems yra pavesta, tam būtent, dėsniui, kad ateity kiekvienam turi būti skiriama vieta sulig jo gabumais ir atlyginimas sulig jo darbais.

„Bet, remdamies šiuo dėsniu, jie reikalauja panaikinti visas gimimo privilegijas be išimties, taigi ir paveldėjimo teisę, — tą visų didžiausią privilegiją, kuri šiandien apima visas kitas ir kuri leidžia aklam atsytykiui paskirstyti socialines gėrybes tarp nedidelio skaičiaus galinčiųjų į jas pretenduoti, tuo tarpu kai didžiausioji klasė pasmerkiama kęsti pažeminimą, tamsumą ir skurdą.

„Jie reikalauja, kad visi darbo įrankiai, žemės ir kapitalai, kurie šiandien yra suskaidyti atskirų savininkų rankose, būtų

---

[48] Trečiame „Doctrine" leidime 3 psl. randame kiek skirtingą formulę: „Kiekvienas turės būti aprūpintas sulig savo nuopelnais ir atlygintos sulig savo darbais". Čia aiškiau matyt, kad pirmoj formulės pusėj kalbama apie darbo įrankių, kapitalų paskirstymą, antroj — apie individualinių pajamų paskirstymą. — Kitur dar randame žodį „classé" (skirtas), vietoj „doté" (aprūpintas), pavz. 2-jo leidimo 183 p.

[49] Išleistas priedu prie 2-ojo leid. „Doctrine de Saint-Simon", Exposition, 1-ji metai, 1829.

sujungti į vieną socialinį fondą, ir kad tą fondą valdytų asociacija ir, būtent, hierarchiškai, tokiu būdu, kad kiekvieno uždavinys būtų jo gabumų išraiška, o turtas — jo nudirbtų darbų matas.

„Sensimoninkai tiek tik kesinasi prieš nuosavybę, kiek ji sudaro kai kuriems dykaduoniavimo privilegiją, tai yra, teisę gyventi iš kitų žmonių darbo".

c). Pagaliau, tie, kurie kritikuoja privatinę nuosavybę, nesitenkina pasmerkę ją vien tik iš atžvilgio į gėrybių paskirstymą ir gamybą. Beveik visados prie šių dviejų argumentų jie prideda ir trečiąjį, kurį galima pavadinti istoriniu argumentu. Juo imamasi išrodyti, kad nuosavybė yra nepastovi, kintama institucija, nuolat besirutulojanti, ir kad ji šiandien turi tendencijos kisti kaip tik ta linkme, kuri jiems pageidaujama. Sensimoninkai irgi neišleido iš akių šio pastarojo argumento.

Čia pat pažymėsime, kad ši išrodinėjimo forma suvaidino 19-to šimtmečio eigoje svarbų vaidmenį, visų pirma socialistų, bet taip pat ir kitų rašytojų raštuose. Įvairių įvairiausios mokyklos istorijos filosofija rėmė ir šiandien teberemia ne tik nuosavybės reformą, bet ir visų partijų siūlomas reformas. Marks'o sistema, bendrai imant, yra didelė istorijos filosofija, kurioje komunizmas pasirodo, kaip būtinasis „gamybos būdų" evoliucijos tikslas. Moderniniai socialistai, nutolusieji nuo marksizmo, taip pat pasigauna istorijos filosofijos: Vandervelde[50] remiasi ja, lygiai kaip naujausieji „Socialisme à l'oeuvre[51] autoriai, arba Mr. ir Missis Sydney Webb ir socialistai fabiečiai. Panašią filosofiją randame Dupon-White ir Adolfo Wagner'io valstybinio socializmo pagrinde. Fridricho List'o įvairių ekonominių stadijų eilė irgi rodo mums jos pavyzdį. Istorinė mokykla, kaip matysime, pat savo pradžioje norėjo visą politinę ekonomiją paversti savotiška istorijos filosofija. Ir jei mes pereisime iš socialinės ir ekonominės srities į bendrosios filosofijos sritį, tai ten rasime tokių pat bandymų.

---

[50] Savo nedideliam veikalėly: „Le Collectivisme", Paris, 1900.

[51] „Le Socialisme à l'oeuvre" par G. Renard, en collaboration avec Aimé Berthod, Georges Fréviele, Adolphe Landry, Paul Mantoux, François Simiand, Paris, Cornély, 1907.

Garsiausias iš jų bene bus A. Comte'o trijų stadijų teorija (kurią jis berods perėmė iš Saint-Simon'o[52]).

Čia ne vieta diskutuoti, ar tokių istorinių dėsnių ieškojimas yra pateisinamas. Šį klausimą mes panagrinėsime viename iš paskesnių skyrių, kalbėdami apie istorinę mokyklą. Čia svarbu tik pažymėti, kad sensimoninkai jau labai gerai mokėjo pasinaudoti šia argumentacija. Jie nurodo į visą ligšiolinę nuosavybės istoriją, kuri kalbanti už jų peršamąjį kolektyvizmą. Tuo būdu jie jau iš anksto panaudojo prieš nuosavybę visus tuos ginklus, kuriuos paskum vartoja vėlesnėsės mokyklos.

„Pagal bendrąjį prietarą, — sako „Doctrine de Saint-Simone[53], atrodo, kad, kokios beįvyktų revoliucijos žmonių bendruomenėse, jos negalinčios liesti nuosavybės; kad nuosavybė, galų gale, esąs nepakenčiamas faktas.“ — Bet iš tikrųjų tai visiškai klaidinga: „nuosavybė yra socialinis faktas, priklausąs, kaip ir visi kiti socialiniai faktai, progreso dėsnių; delto ji gali būti įvairiomis epochomis įvairiai suprantama, apibrėžiama, reguliuojama[54]. Štai iš anksto formuluotas principas, kuriuo remsis paskui visi reformatoriai. Po keturiosdešimt metų belgų ekonomistas Laveleye, kurs iš visų ekonomistų moksliškiausiai tyrinėjo šiuos klausimus, savo veikale apie pirmykštes nuosavybės formas išsireiškia beveik tais pačiais žodžiais[55].

---

[52] Littré savo veikale „Auguste Comte et le positivisme“ ginčija tą perėmimą. Bet Saint-Simon'as įvade į „Système industriel“ konstatuoja, kad politikos dalykuose juristai yra perėjimas nuo feodalinės valdžios prie industrinės valdžios, lygiai kaip metafizikai yra tarpinė grandis tarp teologinės ir mokslinės santvarkos. Jis priduria čia dar tikslesnę pastabą („Oeuvres compl.“ V t. 9 p.). Tiesa, „Système industriel“ yra išleista 1821 m., vadinas, keleta metų po to, kai prasidėjo pirmieji santykiai tarp Comte'o ir Saint-Simon'o. Tuo būdu, net ir tiksliausis tekstas negali išspręsti klausimo, kokios čia įtakos yra turėję vienas antram abudu „mesijos.“ Beje, ši mintis jau randama pas Turgot.

[52] „Doctrine“, 179 p.

[54] „Doctrine de Saint-Simon,“ 179 p.

[55] „Kita klaida, taip pat labai paplitusi, tai ta, kad apie nuosavybę kalbama, kaip apie instituciją, turinčią visados pastovią ir vienodą formą, tuo tarpu kai iš tikrųjų ji yra turėjusi įvairių įvairiausių formų ir gali dar susilaukti labai didelių ir nenumatytų pakitimų“ (Lavelaye, De la propriété et de ses formes primitives, 1-as leid., 1874 m. 381 p.). — Stuart'as Mill'is savo laiške į Laveley 1872 m. gruodžio 17 d. sveikina jį šį išrodymą patiekus (ten pat, įvadas, XIII psl.) eilėje straipsnių, išsp. „Revue des Deux-Mondes“, kur buvo išdėstyti pirmieji knygos skyriai.

Ir jei mes pažiūrėsime į tą nuosavybės evoliuciją praeity, — priduria sensimoninkai, — tai kaip tik galėsime konstatuoti, kad ji siekia organizuotis ta prasme, kaip mes siūlome. Pat pradžioje nuosavybė apima ir žmones vergijos forma. Paskum pono teisė vergui palaipsniui vis labiau aprėžiama. Ilgainiui ji visai išnyksta. Nuosavybė, beapimanti dabar tik daiktus, iš pradžios yra visiškoje savininko nuožiūroje. Bet štai įsikiša viešoji valdžia ir verčia tėvą pripažinti savo paveldėtoju vyriausįjį sūnų. Pagaliau, Prancūzų revoliucija įveda dalinimą lygiomis tarp visų vaikų, ir tuo būdu vis didesnis skaičius gauna naudotis gamybos įrankiais. Šiuo metu krintanti procentų rata tolydžio vis mažina gamybos įrankių savininko pelną ir leidžia darbininkui gauti vis didesnę produkto dalį[56]. Belieka tik padaryti paskutinis žingsnis, tas, kurį siūlo sensimoninkai: laiduoti visiems darbininkams lygią teisę naudotis darbo įrankiais, — ir tuo būdu, pripažįstant valstybę vienintelių paveldėtoju, padaryti visus savininkais. „Mūsų pastebėtasai progreso dėsnis veda į tokią dalykų tvarką, kur valstybė, o ne šeima, paveldės sukauptąsias gėrybes, kiek jos sudaro tai, ką ekonomistai vadina „gamybos fondu."[57].

Tiesą sakant, iš šių faktų galima būtų padaryti visai priešinga išvada, ir lygų nuosavybės dalinimą, kurį Prancūzų revoliucija greičiau įteisino, negu įvedė, kaip tik laikyti įrodymu, kad moderninės bendruomenės siekia plėsti i n d i v i d u a l i n ę nuosavybę, vadinas, suteikti ją vis didesniam piliečių skaičiui. Bet tos rūšies diskusija nedera į tokį veikalą, kaip šis. Mums čia pakaks nurodyti, jog sensimoninkų teorija yra prologas visoms toms teorijoms, kurios paskiau nuosavybės istorijoje ieškos argumentų jos pakeitimui ar net panaikinimui pateisinti.

Ir čia vėlgi sensimoninkai tik praplėtė tą kelią, kurį jiems buvo jau pravedęs jų mokytojas Saint-Simon'as. Iš tikrųjų, juk jis pirmasis tarėsi radęs istorijoje mokslinio prognozo priemonę, tiek pat tobulą, kaip ir tiksliausios metodės.

---

[56] Šis argumentas ypač įsidėmėtinas, nes ji nuo tol dažnai kartoja liberaliniai ekonomistai, tarp kitų ir B a s t i a t. Sensimoninkai nuolat sėdi ant dviejų kėdžių — liberalizmo ir socializmo.

[57] „Doctrine", 182 p. Visa ši istorinė argumentacija, kurią mes sutraukiame viename trumpame paragrafe, yra išvedžiojama nuo 179 ligi 183 „doctrine" puslapio. Tiesą sakant, ji verta būtų giliau kritiškai išnagrinėti, nes ji nevisiškai atitinka faktų tikrovę.

Saint-Simon'ui, kurs iš dalies šią mintį perėmė iš Condorcet, žmonija yra tikra gyvoji būtybė, turinti, kaip ir kiekvienas iš sudarančių ją individų, savo kūdikystę, savo jaunystę, savo subrendimo amžių ir savo senatvę. Žmonijos intelektualinės raidos laikotarpiai atitinka individo intelektualinės raidos laikotarpius ir gali būti nuspėti. „Ateitis, — sako Saint-Simon'as, — susideda iš paskutinių narių tos eilės, kurios pirmieji nariai sudaro praeitį. Gerai ištyrus pirmosios eilės narius, nesunku nustatyti tolesnieji: taip pat ir gerai stebėjus praeitį, lengvai galima išvesti ateitis"[58]. Šia metode Saint-Simon'as atranda industrializmą, kaip tą eilės narį, į kurį veda amžinoji žmonijos pažanga. Ta pačia metode jis išrodo progresyvinį žmonijos siekimą vis platesnės asociacijos. Nuo šeimos ligi miesto, nuo miesto ligi tautos, nuo tautos ligi internacionalinės tautų sąjungos — taip štai eina nepaliaujamasai progresas, kurs leidžia numatyti, kaip galutinį eilės narį, „visuotinę asociaciją, t. y. asociacija viso žemės rutulio žmonių ir visuose jų santykiuose[59]. Pagaliau, ta pačia metode sensimoninkai, interpretuodami privatinę nuosavybę, apreiškia ją galutinai išnyksiant, ir jos naudojimą būsiant palaipsniui išplėstą visiems, padarius valstybę vieninteliu paveldėtoju.

Visa sensimoninkų doktrina galima būtų laikyti tam tikra plačia istorijos filosofija[60]. Iš tos filosofijos jie semia begalinį pasitikėjimą, kad jų svajonė įsivykdys, jie čia įžiūri ne vien viltį, bet tikrumą. „Mūsų numatymas yra tokios pat kilmės ir turi tokius pat pagrindus, kaip ir moksliniai atradimai" (119 p.). Sensimoninkai tariasi esą laisvi ir sąmoningi reiškėjai tos evoliucijos, kurią Saint-Simon'as atspėjo ir apibūdino[61]. Ir šitai

---

[58] Saint-Simon. Mémoire introductive sur sa contestation avec M. de Redern (1812), Oeuvres, I t. 122 p.

[59] „Doctrine de Saint-Simon", 144 p.

[60] Ši filosofija galima taip suglausti: Istorijoj pakaitomis vyksta organiniai ir kritiniai periodai. Pirmuosius charakterizuoja vieningumas minties, tikslo, jausmo ir veiksmo visuomenėje; antruosius — idėjų ir jausmų priešginumas, politinis ir socialinis nepastovumas. Pirmieji iš esmės yra religiniai, antruose viešpatauja egoizmas. Reforma ir Revoliucija yra esminės apraškos dabar gyvenamojo kritinio periodo. Sensimonizmas įves žmoniją į galutinę organinę gadynę; jis bus religija visuotinės asociacijos, į kurią veda istorinė raida,

[61] „Žmogus simpatetiškai numato savo likimą; ir kai jis mokslu patikrina savo simpatetinius numatymus, kai jis įsitikina savo troškimų teisėtumu, tada jis ramiai ir su pasitikėjimu žengia į žinomąją jam ateitį... Štai kokiu būdu jis tampa laisvu ir sąmoningu veikėju savo

yra dar vienas jų bendras bruožas su marksistais. Tačiau, su dviem esminiais skirtumais: marksistai pasitiki revoliucija, kuri turi pribaigti evoliucinę dalykų eigą; sensimoninkai atsideda vien įtikinėjimu[62]. Iš antros pusės, būdami tikri 18-to šimtmečio sūnūs, sensimoninkai mano, kad idėjos ir doktrinos esančios visuomeninių transformacijų varikliai, tuo tarpu kai Marks'as pasitiki vien tik materialinėmis gamybos jėgomis; idėjos, jo manymu, tėra atspindžiai, bet ne tikrosios jėgos[63].

3. Sensimonizmo reikšmė doktrinų istorijoje.

Sensimoninkų mokslas yra keistas utopijos ir realizmo mišinys. Jų socializmas neturi savy nieko liaudiško ir kreipiasi ypačiai į šviesuomenės klases, jis remiasi ne darbininkų gyvenimo pažinimu, o didžiųjų to meto ekonominių srovių stebėjimu ir labai teisingu nujautimu.

Mokyklai iširus, matome svarbiausius sensimoninkus aktingai dalyvaujant ekonominėje Prancūzijos administracijoje ir įsiterpiant į visas didžiąsias finansines bei pramonines verslamones. Broliai Péreire 1863 m. įsteigė Credit Mobilier, šiandieninių didžiųjų finansinių bendrovių prototipą. Enfantin'as prisidėjo prie sudarymo geležinkelio linijos P.-L-M. (Paris - Lyon - Mediterranée), sujungus linijas Paris - Lyon, Lyon-Avignon, Avignon-Marseille. Jis pirmasis įsteigė bendrovę Sueco sąsmaukai prakasti. Michel Chevalier „Col-

likimo, kurį jis gali jei nepakeisti (ko jis pagaliau ir nenorėtų) tai bent pagreitinti savo darbais.“

[62] Žr. platų šios minties išdėstymą septintoje paskaitoje („Doctrine“, 211 p.

[63] „Politika, — sakė Saint-Simon'as, — eina iš moralės, ir kiekvienos tautos institucijos tėra jos idėjų padariniai“ („Oeuvres“, III t. 31 p.). Ir kitoje vietoje: „Svarbiausias politines institucijas yra sukūrusi filosofija; ji viena teturi pakankamai galios sutramdyti veikimą tų institucijų, kurios jau yra atgyvenusios, ir pastatyti naujas, kurios remtųsi tobulesne doktrina. „System. industr., Oeuvres“, V. t, 167 pusl.). Jis primygtinai pabrėžia tą vaidmenį, kurį turės suvaidinti filantropai naujos visuomenės kūrime. Tiesą, „kurią patvirtina civilizacijos eiga, yra ta, kad pasišventimas visuomenės labui daug vaisingiau padeda atsiekti politinių pagerinimų, negu egoizmas tų klasių, kurios iš šių permainų turi daugiausia gauti naudos. Žodžiu sakant, patyrimas įrodė, kad ne tie uoliausiai dirba naujos dalykų tvarkos įvedimui, kurie tuo yra labiausiai suinteresuoti“ („Oeuvres“, VI t. 120 p.). — Sunku įsivaizduoti didesnis priešingumas Marks'o idėjoms, ypač šiai garsiajai formulei: „Darbininkų išsilaisvinimas bus pačios darbininkų klasės darbas.“

lège de France" auditorijoje gynė valstybės iniciatyvą dideliems viešiesiems darbams ir vedė derybas su Anglija del 1860 m. sutarties, kuri pradėjo Prancūzijoje prekybos laisvės erą. Galima būtų nurodyti daugelį kitų pavyzdžių, kur sensimoninkai vaidino svarbų vaidmenį ekonominėje 19-to šimtmečio istorijoje[64].

Ypatingai jie nuspėjo, kokios didelės reikšmės buvo lemta turėti mūsų moderniniame ūkio gyvenime didiesiems bankams ir centralizuotoms verslamonėms. Iš tiesų, — ir net nepalietus nuosavybės teisės, — depozitų bankai tapo didžiuliais kapitalų rezervuarais, iš kurių kreditas skirstosi į tūkstančius prekybos kanalų. Dar ir šiandien kai kurie rašytojai, anaiptol ne socialistai, prikiša bankams (ypač Prancūzijoje), kad jie nepakankamai ryžtai atlieka tą pramonės skatinimo ir reguliavimo funkciją, kurią jiems numatė jau sensimoninkai ir kurią skiria jiems pati dalykų prigimtis[65]. Matydami, kokį svarbų vaidmenį Restauracijos metu vaidino tarptautiniai finansininkai Europos valstybėse, kurias dvidešimties metų karai vertė ieškoti stambių paskolų, ir turėdami asmeninių bei šeimyninių santykių su bankininkais, sensimoninkai galėjo nujausti, kokios didžiulės reikšmės įgys kreditas mūsų moderniniame ūkyje.

Nemažiau teisingas buvo ir tas jų nuvokimas, jog reikia labiau centralizuotos ekonominės vadovybės, kad geriau pritaikius gamybą vartojimui, negu tai daro laisva konkurencija. Valstybė nenori ir negali imtis šio uždavinio; bet mes matome, kaip po mūsų akimis dygsta pramoninkų sąjungos, pardavimo karteliai ir gamintojų sindikatai, kurie turi tą pat tikslą: numatymu ir išmintinga centralizacija išvengti konkurencijos blogybių. Tai iš dalies taip pat yra praktinis sensimonizmo pritaikymas.

Jei asmeninė sensimoninkų įtaka buvo gana žymi mūsų ekonominėje istorijoje, tai reikia taip pat pripažinti, kad jų dok-

---

[64] Žr. šiuo klausimu: W e i l, L'Ecole Saint-Simonienne (1896) ir C h a r l e t y, Histoire du Saint-Simonisme (1896).

[65] „Visuomenėje, — sako Enfantin'as (Economie politique et Politique 53 p.). —, kur vieni t u r i pramonės įrankius, neturėdami sugebėjimo ar valios leisti juos darban, o kiti, būdami darbštūs, n e t u r i darbo įrankių, kredito tikslas — juo galima lengviau pervesti tuos įrankius iš turinčiųjų, bet nesinaudojančiųjų jais, į rankas tų, kurie sugeba paleisti juos darban". Ligi šiol nerasta geresnio kredito apibūdinimo. Apie sensimoninkų pažiūras į kreditą ir „Crédit Mobilier" istoriją žiūr. J e a n V e r g e o t disertaciją (Paris, 1917).

trinoje randame užuomazgą beveik visų kritinių ir konstruktyvinių minčių, kurios charakterizuoja socializmą 19-to šimtmečio eigoje. Ta jų doktrina yra čia tarytum prakalba arba turinio rodyklė.

Visų pirma krenta į akis tai, kad pas juos randame daugybę formulių, kurios tapo klasikinėmis vėlesnėj socialistinėj literatūroj. „Žmogaus išnaudojimas žmogaus" („l'exploitation de l'homme par l'homme") buvo labai populiari formulė lig 1848 m. Ir posakis „klasių kova", pakeitęs ją nuo Markso laikų, ne ką kitą juk reiškia. — Anksčiau už Louis Blanc jie kalba apie „darbo organizaciją". — Taip pat anksčiau už Marks'ą jie kalba apie pastovų ir judomąjį kapitalą, kaip apie „darbo įrankį" („instruments de travail"). Nors mes nepriskiriame jų prie socialistų asocionistų, bet jie, ne mažiau už ką nors kitą, skelbė „asociaciją" esant aukščiausia produktyvinės organizacijos forma. — Jie netgi numatė tą rentos teorijos panaudojimą, kurį vėliau padarė socialistai: anksčiau už H. George jie vienoje įstabioje vietoje kalba apie tai, kaip „turės būti kada nors pritaikytos Malthus'o ir Ricardo rentos teorijos", paskiriant tą „perteklių, kurį geros žemės duoda daugiau už menkąsias,... bendriems naujosios visuomenės reikalams"[66]. — Pagaliau, pas juos randame ir kitų sumanymų, kurie neturi nieko specifiškai socialistinio. Taip štai, mintis dalyvavimo įmonės pelne, mūsų žiniomis, pirmą kart sutinkama viename „Producteur" straipsny[67].

Juo daugiau skaitome „Doctrine de Saint-Simon", juo labiau turime stebėtis tais pranašingais numatymais; ir visai nepateisinama, kad, nežiūrint į tai, ši knyga buvo taip užmiršta. Jau Marks'o draugas Engels pastebėjo „genialinį Saint-Simono žvilgio tolumą, kurio dėka pas jį randame užuomazgoje beveik visas ne specialiai ekonomines vėlesnių socialistų doktrinas"[68]. Specialiai ekonominės idėjos, apie kurias kalba Engels ir kurių Saint-Simon'as, anot jo, deja, nežinojęs, yra ne kas

---

[66] „Doctrine", 226 p. Plg. 223 p. vieną vietą, kur jie piktinasi, kaip Ricardo ir Malthus iš „savo gilių tyrinėjimų apie žemės rentą" galėjo padaryti išvadą, jog žemės nuosavybė yra teisėta.

[67] Straipsnis pavadintas: „De la classe ouvrière" ir įdėtas „Producteur" IV t.

[68] Engels, Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft, 277 p..

kita, kaip Marks'o daugiovertės teorija. Bet, mūsų manymu, čia Saint-Simon'o greičiau nuopelnas, o ne yda, kad jis socializmą rėmė ne ta klaidinga vertės teorija, o statė jį ant tikrojo pagrindo, kurs iš esmės yra socialinis.

Pas sensimoninkus randame ne tik naujų formulių, bet matome jau užbrėžtus ir visus didžiuosius požvilgių priešingumus, del kurių per visą 19-tą šimtmetį socialistai rungiasi su ekonomistais, — priešingumus, tokius gilius, kad jie tiesiog neleidžia vieniems kitų suprasti, tarsi būtų kalbama skirtingomis kalbomis. Pabandykime čia juos kiek apibūdinti, kad skaitytojas galėtų orientuotis teorijų labirinte tuo momentu, kada įvyksta šių dviejų didžiųjų ekonominės minties srovių išsiskyrimas.

a) A. Smith'as, Ricardo ir J. B. Say aiškiai skyrė politinę ekonomiją nuo socialinės organizacijos. Nuosavybė, kaip jau sakėme, buvo jiems socialinis faktas, kurį jie priimdavo nediskutuodami[69]. Jos paskirstymo ir perleidimo būdas, priežastys, kurios jį nulemia, padariniai, kurie iš to eina, — visa tai neįeidavo į jų tyrinėjimo sritį. Gėrybių paskirstymu arba padalinimu jie vadina tiesiog metinių pajamų paskirstymą tarp gamybos veiksnių. Jie čia dėmisi tik tuo, kokiu būdu nusistato procentų dydis, žemės renta ir darbo mokestis. Jų paskirstymo teorija yra ne kas kita, kaip tik „patarnavimų" kainų teorija. Asmens jiems nerūpi; socialinis gavinys, jų supratimu, pasiskirsto pagal būtinuosius dėsnius tarp neasmeninių veiksnių: **Žemės, Kapitalo** ir **Darbo.** Kai kada, del svarstymo patogumo, jie įasmenina tuos veiksnius (kai jie kalba apie žemės savininkus, kapitalistus ir darbininkus), bet tai nėkiek nekeičia dalyko esmės.

Sensimoninkams ir socialistams gėrybių paskirstymo problema svarbiausiai yra ta, kaip paskirstyta tarp žmonių nuosavybė. Kodel vieni yra savininkai, o kiti ne? Kodel darbo įrankiai, žemė ir kapitalas, nelygiai padalinti? Kodel individualinės pajamos, einančios iš šio padalinimo, yra nelygios? Vietoj abstraktinių gamybos veiksnių, socialistai žiūri gyvų as-

---

[69] „Dauguma ekonomistų, ir ypač tasai, kurs maždaug visus juos reziumuoja, p. Say, žiūri į nuosavybę, kaip į esamąjį faktą, kurio jie nenagrinėja nei kilmės, nei pažangos, dargi nežiūri jo socialinio naudingumo... Anglų ekonomistų darbai yra dar tolimesni nuo bet kokios socialinio pobūdžio minties" („Doctrine" 221 ir 223 p.). Sensimoninkai daro išimtį iš šio sprendimo tik Sismondi'ui ir Turgot.

m e n ų arba socialinių klasių ir tų santykių, kuriuos pozityvinė teisė yra tarp jų nustačiusi. Šios dvi gėrybių paskirstymo sąvokos ir dvi iš jų einančios visai skirtingos problemos — viena grynai ekonominė, antra svarbiausiai socialinė—išlieka viena šalia kitos per ištisą šimtmetį ir dažnai netgi nepasirūpinama jos išskirti.

b) Antras esminis pažiūrų skirtumas pasireiškia tame, kaip ekonomistai ir socialistai supranta priešingumą tarp visuomenės interesų ir privatinių interesų.

Klasikai stato priešpriešiais v a r t o t o j ų interesą, kurs yra visų interesas, ir g a m i n t o j ų interesą, kurs yra atskirų asmenų interesas.

Sensimoninkai, o po jų ir visi socialistai, vieton to priešingumo stato d a r b o ž m o n i ų ir d y k a d u o n i ų, arba, kaip vėliau perdaug siaura formule pradėta sakyti, d a r b i n i n k ų ir k a p i t a l i s t ų priešingumą. Visuomenės interesas yra darbo žmonių interesas, o privatinis interesas — tai dykaduonių, gyvenančių darbo žmonių galvon. „Mes jau kelis kartus esame pastebėję, sako Enfantin'as, šių dienų ekonomistų priimtos klasifikacijos ydą: gamintojų ir vartotojų pavadinimai klaidingai žymi santykius tarp visuomenės narių, nes tikrasai juos skiriantis bruožas yra darbas arba dykaduoniavimas"[70]. Iš šio pažiūrų skirtumo eina, žinoma, ir visai skirtingos ekonominės organizacijos supratimas. Ekonomistams bendruomenė turi būti organizuota, žiūrint vartotojų reikalų, ir visuomeninis interesas yra patenkintas, kada vartotojas patenkintas; — socialistams bendruomenė turi būti organizuota, žiūrint darbo žmonių reikalų, ir visuomeninis interesas bus patenkintas tada, kai šie gaus teisingą dalį iš socialinio produkto, padidinto ligi maksimumo[71].

---

[70] „Producteur", III t. 385 p.

[71] Įvade į „Economie politique et Politique", 6 p. Enfantin'as dar sako:... „Visi politinės ekonomijos klausimai turi būti suvesti į vieną bendrą principą ir... sprendžiant apie kurios e k o n o m i n ė s priemonės ar idėjos n a u d i n g u m ą, būtinai reikia ištirti, ar ši priemonė arba idėja yra tiesioginai darbininkams naudinga, ar bent netiesioginai, diskredituodama dykaduoniavimą, prisideda prie darbininkų buities pagerinimo". — Mūsų nuomonė sutampa čia su H a l e v y pažiūra, kurią jis išdėsto savo straipsny apie Saint-Simon'ą („Revue du mois", 1907 m. gruodis) ir kur jis tik ką cituotąją mintį laiko specifiškai socialistiniu Saint-Simon'o doktrinos bruožu. Mes betgi matėme, kad yra ir antras, bent jau tiek pat svarbus bruožas: ta idėja, kad vieton žmonių valdymo turi būti pastatyta daiktų administravimas.

Pagaliau, štai paskutinis skirtumas, nemažiau svarbus. Klasikai stengiasi suvesti į mokslinius dėsnius tariamąją individualinių veiksmų netvarką; ir kai jiems tai pavyksta, tada jie taip yra sužavėti atrastąja gilia harmonija, kad jie nesiima daryti čia jokių pagerinimų. Jiems pakanka išrodyti, kaip spontaniškos socialinės jėgos, antai, konkurencija, aprėžia egoizmą ir ilgainiui priverčia jį dirbti visuomenės interesui; — jie nestato sau klausimo, ar tų jėgų veikimas negalėtų būti padarytas mažiau brutalus, ar slapto mechanizmo ratai, kuriuos jie yra atradę, negalėtų būti sutepti ir kiek sklandžiau funkcijonuoti.

Sensimoninkams, prie kurių šiuo atveju reikia priskirti Sismondi's, priešingai, krinta į akis tai, kaip tos spontaniškos socialinės jėgos dažnai veikia lėtai, nevykusiai ir net žiauriai. Ir tada jie rūpinasi pakeisti jas sąmoninga ir protinga visuomenės akcija. Prieš spontaniškąjį interesų darnumą jie stato dirbtinį jų darnumą ir aistringai ieško priemonių jį įgyvendinti. Štai iš kur visos tos pastangos surasti naują mechanizmą, kurs galėtų atstoti seną spontaniškąjį. Štai iš kur tie projektai, dažnai vaikiški, kaip įgyvendinus ekonominių jėgų koordinaciją ir asociaciją. Šie bandymai, iš anksto pasmerkti nepasisekimui, davė socializmo priešininkams į rankas geriausius ginklus su juo kovoti. Tačiau nevisi tie pradmens liko nevaisingi ir kai kurie iš jų turėjo net gana žymios įtakos socialistinei išrutulai.

Šie priešingumai tarp politinės ekonomijos ir socializmo pirmą kartą su visu ryškumu pasirodė sensimoninkų doktrinoje. Šiandien mums nesvarbu, kad ši mokykla žlugo išjuokta, kad Enfantino ekscentriškumai pertraukė jo propagandą kaip tik tuo metu, kada Fourier mokykla sėkmingai plėtėsi. Doktrinų istorijoje svarbu iškelti aikštėn pačios idėjos. Ir čia štai sensimonizmas atrodo mums, be jokio abejojimo, pirmoji iškalbingiausioji ir giliausioji išraiška tų jausmų ir idėjų, kurios sudaro 19-tojo šimtmečio socializmą[72].

---

[72] Negalima čia praleisti nepaminėjus puikaus nedidelio veikalo: Anton Menger, Das Recht auf den vollen Arbeitsertrag (1886), kurs būtinai reikia perskaityti, studijuojant socializmo istoriją. — Pažymėkime čia taip pat: Pareto, Les Systèmes socialistes (Paris, 1902 m. 2 t.) kaip originaliausį (nors ne visur bešališkiausį) kritinį veikalą apie socializmą ir Bourguin, Les systèmes socialistes et l'évoliution économique (Paris, 1906) — knygą, kurioje išdėstyta moksliškiausia ekonominių socializmo teorijų kritika.

III SKYRIUS

Socialistai asocionistai.

Mes vadiname socialistais asocionistais tuos, kurie manė, kad laisvos asociacijos pakaksią visoms socialinėms problemoms išspręsti, jei tik ji bus organizuota tam tikromis sąlygomis, — kurios, berods, kiekvienoj sistemoj yra kitokios.

Jie skiriasi nuo sensimoninkų tuo, kad pastarieji ieškojo išsprendimo ne asociacijoj[1], bet socializacijoj, o tai nėra tas pat; sensimoninkai buvo čia tikrieji kolektyvizmo pirmatakai. Socializacija turi galvoje visuomenę ir stengiasi apimti į kolektyvinę organizaciją visus nacijos, tautos narius; todel čia aiškesnis būtų nacionalizacijos žodis. Tuo tarpu asocionizmas, būdamas labiau individualistinis, bijosi, kad individas nedingtų masėje ir tikisi geriau išsaugoti jį, organizuojant smulkias autonomines grupes, — kurios, berods, galės laisvai jungtis savitarpy, bet jei čia ir bus sąjungis, tai jis ateis iš apačios, o ne iš viršaus.

Iš antros pusės, asocionistai skiriasi nuo liberalinės mokyklos ekonomistų tuo, kad jie siūlo asociacijos būdu sukurti naują aplinką (milieu). Jie nori, lygiai kaip ir individualistai, laisvo visų individualinių pajėgų išplėtojimo, bet jie mano, jog kaip tik dabartinėje ekonominėje santvarkoje tos pajėgos yra nuslopintos, išskiriant kai kuriuos privilegijuotuosius. Jie mano, kad laisvė ir individualybė galės klestėti tik tada, jei jos bus persodintos į naują aplinką. Bet ta aplinka savaime nepasidarys: ji reikia padaryti, lygiai, kaip sodininkas įtaiso šiltadaržius. Kiekvienas tad iš tų išradėjų turi savąjį organi-

---

[1] „Asociacija, daranti galą antagonizmui, nėra dar radusi savo tikrosios formos. Ji tapo daline. Dalinės asociacijos kovojo savitarpy. Antagonizmas tad negalėjo pasibaigti. Jis išnyks sulig ta diena, kad asociacija taps visuotine („Exposition de la doctrine de Saint-Simon“, 1-ieji metai 177 p.).

zacijos planą, ir netgi, kaip jie nesidrovi pasakyti, savąją „paslaptį“[2]. Kaip tik dėliai to, — del tos įsivaizduotinės aplinkos, kuri turėjo būti visiškai skirtinga nuo esamosios socialinės aplinkos ir įkurta pagal tam tikrą iš anksto sugalvotą planą, — šis socializmas ir gavo utopinio socializmo vardą.

Jie patys tačiau būtų labai pasipiktinę, jei jiems būtų kas pasakęs, kad jie norį sukurti „dirbtinę“ aplinką; priešingai, jie tvirtino, kad tai šių dienų socialinė aplinka esanti dirbtinė, ir kad reikia esą ne sukurti, o a t r a s t i tikroji aplinka, jau pritaikyta žmonių reikmenims, ar tai naturalinės harmonijos ar Apvaizdos. Iš esmės tad ši idėja yra ne kas kita, kaip fiziokratų naturalinė santvarka, su tuo betgi skirtumu, kad jiems ši santvarka vaidenosi visai kitokia, negu fiziokratams; iš to matyti, kad ši tariamoji naturalinė santvarka anaiptol nėra naturalinė, nes ji keičiasi sulig tuo, kas kokiomis akimis į ją žiūri. Bet jų išvedžiojimuose yra nemaža tokių vietų, kurios galima būtų laikyti esant paskolintos iš Q u e s n a y ar iš L a R i v i è r e: pavyzdžiui šis O w e n'o posakis, kurį cituoja D o l l e a n s: „Komuna yra tiesioginis Dievo valios vykdytojas, kad įvestų harmoniją tarp Visuomenės ir Gamtos“. Tai jau visai fiziokratiška „gerojo despoto“ teorija (žiūr. aukščiau 36 p.) F o u r i e r lygino save su Newton'u, tardamasis atradęs „pasionalinio“ pritraukimo dėsnį, ir manė, kad jo „genijaus blyksnis“, kaip vėliau sakė Zola, buvo tai, jog jis sugebėjęs panaudoti Dievo duotąsias aistras (passions).

Čia svarbu pažymėti, kad asocionistinis socializmas buvo griežta reakcija prieš 1789 m. Revoliuciją[3], nes šioji neapkentė asociacijos, kaip senojo režimo vergijos liekanos, kaip retežių individui, ir ne tik kad vengė įrašyti ją į „Žmogaus Teisių Deklaraciją“[4], bet netgi formaliai draudė ją visose srityse; kaip

---

[2] O w e n'o žurnalo „The Economist“ 1821 m. rugp. 27 d. n-ry skaitome: „Paslaptis yra atskleista: tai integralinė kooperacija visų narių ir visiems socialinio gyvenimo tikslams“. F o u r i e r rašė beveik taip pat: „Interesų vienybės paslaptis yra asociacija“ („Asociation domestique“. I, 133 p.). Ir kitur jis rašo: „Šiandien Didįjį Penktadienį, aš atradau Asociacijos paslaptį“.

[3]) Apie Prancūzų Revoliucijos santykį su socializmu žiūr. aukščiau, skyriuje apie Saint-Simon'ą nast.).

[4] „Teisių Deklaracijoje“ randame „laisvę, nuosavybę, priešinimąsi priespaudai“ ir t. t., bet nieko nerandame apie „asociacijos teisę“.

Kaip žinoma, profesinė asociacija, viena iš seniausių ir, šiaip ar taip, demokratiškiausių asociacijos formų, buvo uždraustu garsiuoju Le

žinoma, tie draudimai tik neseniai Prancūzijoje panaikinti. Niekas tad nebuvo labiau priešinga Prancūzų Revoliucijos dvasiai, kaip tos pažiūros, kurias skelbė toks Owen'as, Fourier ar Cabet — šie nauji pasaulietiškų ordenų (brolijų) steigėjai.

Tiesą sakant, 89-tųjų metų žmonės nevisai klydo ir ne vien tik korporacijų (cechų) bei kongregacijų atminimas baidė juos, kai jie manė, jog asociacija yra itin pavojinga individualinei laisvei. Italų priežodis sako, „kas turi bendrininką — turi poną", ir liberališkoji ekonominė mokykla visados daugiau ar mažiau privengė šio pavojaus; pagaliau, šitai gali ir pateisinti daugelis sindikatų despotizmo veiksmų tiek iš kapitalistų, tiek iš darbininkų sindikatų pusės.

Kuo išaiškinti šis socialistų asocionistų Revoliucijos principų neigimas pirmoje šimtmečio pusėje? Jiems, mat, ypatingai didelio įspūdžio, didesnio net, kaip Sismondi'ui ir sensimonininkams, padėra tas naujas reiškinys — k o n k u r e n c i j a. Ta kova tarp gamintojų del pelno ir tarp darbininkų del darbo mokesčio, prasidėjusi tučtuojau, kai tik buvo sulaužyti senųjų cechų rėmai, atrodė socialistams asocionistams dideliu visuomeniniu pavojumi ir jie, nuostabiai toli numatydami, išpranašavo, jog konkurencija galų gale prives prie didžiųjų kapitalistų monopolio[5]. Jie nenorėjo nei konkurencijos, nei monopolio, ir čia kaip tik asociacija (ne k o r p o r a t y v i n ė asociacija, kuri jiems nerūpėjo, o k o o p e r a t y v i n ė asociacija) atrodė jiems vienintele priemone pašalinti konkurenciją, nepaneigiant laisvės bei teisingų gamybos reikalavimų. Ir negalima dar pasakyti, kad jie būtų klydę.

Du įžymiausi asocionistinio socializmo atstovai yra R o b e r t a s O w e n'as ir C h a r l e s F o u r i e r. Nors jiedu buvo bendralaikiai, nes vienas gimė 1771, antras 1772 m.[6], bet vis tik

---

Chapelier dekretu 1791 m., o 1810 m. baudžiamasis kodeksas gresia didelėmis bausmėmis ir už kiekvieną sąjungą daugiau kaip 20 žmonių. Šie draudimai buvo pamažu sušvelninti 19-to šimtm. eigoje, iš pradžios savitarpės pagelbos draugijoms, paskui profesiniams sindikatams, bet galutinai buvo panaikinti tik 1901 m. 1 liepos įstatymu.

[5] „Įrodyta, kad mūsų laisvos konkurencijos santvarka, kurios reikalavo ignorantiška politinė ekonomija ir kuri bus dekretuota tam, kad panaikintų monopolius, iš tikrųjų veda į visuotinę didžiųjų monopolių organizaciją visose šakose" (V i c t o r C o n s i d e r a n t, Principe de Socialisme).

[6] Pirmoji F o u r i e r knyga: „Quatre Mouvements" išėjo 1808 m. ir paskutinioji: „La Fausse Industrie" — 1836 m., gi O w e n'o pirmoji kny-

jiedu liko beveik visiškai vienas antram svetimi. O w e n'as, rodos, nekreipė nė mažiausio dėmesio į F o u r i e r, o šis jei ir kalba kartais apie „p. O w e n'o bendruomenės planą", tai visados kreivai į jį žiūri ir, be to, tepažįsta jį tik iš kitų nupasakojimo[7].

Toks vienas antro nepažinimas nedaro garbės nei jųdviejų pastabumui, nei kuklumui. Šitai galima tačiau išaiškinti: iš tikrųjų, nors jiedu abu turėjo panašų socialinės organizacijos planą, siekiantį kurti autonomines bendruomenes, mikrokosmus, kurie turėjo eiti būsimosios visuomenės paveikslais, ar tikriau, būti jos daigais, ir nors jiedu abu po mirties pasirodė bėsą tėvai tos pačios nelauktos dukters — kooperacijos, — bet vis delto jie gyveno visai skirtinguose pasauliuose. Nesileisdami perdaug į retorikines paraleles, turime betgi pasakyti apie jų padėtį, kad O w e n'as buvo labai turtingas pramonininkas, vienas iš žymiausių ir įtakingiausių to meto žmonių, kurio klausėsi šio pasaulio galingieji, tuo tarpu kai F o u r i e r tebuvo smulkus prekybos tarnautojas, „un sergent de boutique" „krautuvės seržantas", kaip jis pats save vadino, paskum, smulkus rentininkas, kurio garsas tik pamažėliu ir vos-ne-vos išplito užu siauro draugų ratelio ribų. Bet, priešingai, nekaip galima būtų manyti iš jų socialinės padėties, fabrikantas milionierius buvo iš jųdviejų didesnis socialistas, komunistas, kovotojas, publicistas, agitatorius, antiklerikalas visa prasme, kuri šiandien tam žodžiui duodama, — tuo tarpu kai jo kuklusis konkurentas liko paprastas senbernis su senmergės įpročiais, teišeinąs iš namų tik karo muzikos pasiklausyti, kantrus rašytojas, prisiverčiąs kasdien parašyti tą patį puslapių skaičių, amžinai laukiąs dalininko, kurs niekados neatėjo.

Be šių dviejų įžymiausių atstovų asocionistinis socializmas turi dar ir daugiau vardų. Mums teks pakalbėti apie L o u i s B l a n c ir, antroje vietoje, apie L e r o u x ir C a b e t.

---

ga: „Report on the Poor" yra iš 1817 m. o paskutinioji: „The Book of the New moral World" iš 1845 m.

[7] „Sprendžiant iš tų smulkmenų, kurias laikraštininkai nupasakoja apie Anglų įmones, vedamas p. O w e n'o, atrodo, kad ten padaryta trys didžios klaidos, kurių kiekviena jau gali sugriauti visą verslamonę: perdidelis skaičius..., lygybė..., žemės ūkio stoka" („Unité Universelle", II, 35).

I.

Robertas Owen'as.

Iš visų socialistų Robertas Owen'as atrodo originaliausia, tiesiog vienintelė asmenybė. Kur berastume kitą tokį socialistą, kurs būtų, kaip jisai, stambus fabrikantas, businessman, vienas iš savo meto pramonės karalių? Ir Owen'o socializmas nėra vien tik gero darbdavio filantropija. Tiesa, Owen'as nebuvo socialistas revoliucionierius karingąja žodžio prasme: jis atsisakė dalyvauti chartistų sąjudy, kurs šiandien betgi mums atrodytų labai nekaltas[8]. Jis niekados neragino darbininkų eksproprijuoti kapitalistus, o tik kurti naujus kapitalus — ir šitai dar ir šiandien skiria kooperatyvinę programą nuo kolektyvistinės. Bet vis delto jis buvo nejuokais socialistas, netgi komunistas. Jis bene pirmasai ir iškėlė, tarsi vėliavą šį žodį: „socializmas"[9].

---

[8] Nors chartizmas buvo darbininkų sąjūdis, vadovaujamas „Working Men's Association" (1836—1839), bet garsiosios chartijos reikalavimai buvo perdėm politiniai. Svarbiausiai reikalauta visuotinio balsavimo teisės.

[9] Tikriausiai, kad pirmoji knyga, kurios antraštėje buvo įrašytas žodis „socializmas", buvo Owen'o brošiūra: „What is socialism?", 1841 m., ir Owen'as, tur būt, manė šį žodį išradęs, bet pirmenybė čia, rodos tenka vienam Prancūzų socialistui, Pierre Leroux (žr. toliau).

Owen'o gyvenimas buvo ilgas — jis mirė 1858 m., turėdamas 87 metus — ir nepaprastai turiningas.

Gimęs smulkaus amatininko šeimoje Wales'e, jis iš pradžios buvo amato mokiniu, paskum, su paskolintu iš tėvo 100 sv. st. kapitalu, pradėjo smulkią savarankišką verslamonę — medvilnės verpyklą, greitai perėjo visus etapus ir 30 metų turėdamas jau buvo bendrasavininkas ir direktorius didelio fabriko Skotijoje, New-Lanark'e. Čia tai jis išgarsėjo tiek savo technikiniais pagerinimais, tiek darbininkų globos įstaigomis. Čia pradėjo susikristalizuoti jo pažiūros į žmonių auklėjimą. Netrukus jo fabrikas tapo aristokratinė lankymosi vieta, į kurią užsukdavo daugelis garsių žmonių. Net kai kurie karaliai, jei patys ir nebuvo atsilankę, tai bent susirašinėjo su Owenu, kaip štai, Prūsų karalius švietimo klausimais ir Olandijos karalius socialinės globos klausimais.

Didžioji 1815 m. krizė parodė Owen'ui pavojingus esamos ekonominės santvarkos sukrėtimus, ir tada prasidėjo antrasai jo gyvenimo laikotarpis — komunistinių eksperimentų laikotarpis. 1825 m. jis įkūrė Amerikoje, Indianoje, savo koloniją „New-Harmony", tuo tarpu kai jo mokiniai steigė kitą Skotijoje, Obiston'e. Jos išgyveno tik keletą metų. Po kolonijų ėjo Mainų Sankrovos eksperimentas Londone (1822), kurs irgi nebuvo sėkmingesnis.

Tada Owen'as, turėdamas 63 m., nusivylęs savo bandymais, bet ne savo doktrina, pradėjo trečią savo gyvenimo laikotarpį, kurs buvo dar ilgas ir ištisai pašvęstas propagandai „Naujojo moralinio Pasaulio" evangelijos, — tokiu vardu jis pavadino žymiausią savo knygą „The New Moral World" (1845) ir žurnalą, kurį jis leido nuo 1834 m. Jis aktyviai dalyvavo

Iš antros pusės, šis didelis statytojas Utopijos pilių, veikiai sugriuvusių, davė betgi pradžią ir daugeliui labai praktiškų reformų bei įstaigų, kurios paskum vis plačiau išaugo. Tai vadinamos socialinės globos įstaigos. Nors mes ir priskyrėme Owen'ą prie asocionistų, nereikia tačiau manyti, kad asociacija buvo vienintelis socialinio klausimo išsprendimas, kurį jis turėjo galvoje. Tiesą sakant, jis visų pamėgino po truputį.

Pradėjo jis nuo socialinės globos įstaigų. Jo fabrike New-Lanark'e buvo įgyvendintos jau beveik visos institucijos, kurios vėliau turėjo figuruoti socialinės politikos parodose: darbininkų namai su sodeliais, valgyklos, ekonomatai, taupomosios kasos ir t. t. Be to, jis puse šimtmečio pasiskubino su tuo, kas vėliau pavadinta darbininkų įstatymdavybe:

1. sumažindamas darbo dieną suaugusiems nuo 17 ligi 10 valandų;

2. atsisakydamas priimti į darbą vaikus, nesuėjusius 10 metų ir įsteigdamas jiems mokyklas, pirmą kart visiškai laisvas, pasaulietiškas;

3. panaikindamas baudas, kurios tuo metu buvo labai įprastos[10].

---

trade-union'ų sąjūdy, bet atrodo, kad jis nelabai tesidomėjo kooperatyviniu sąjudžiu, — kurs tačiau pripažįs jį savo tėvu ir bus svarbiausias jo garbės titulas, — nors Owen'as dar galėjo matyti šį sąjūdį beprasidedantį (Ročdelio pionieriai 1844 m.).

Owen'as nebuvo rašytojas, jo gyvenimas buvo tam per daug aktingas; jis maža tepaliko knygų, bet užtat jis buvo nenuilstamas paskaitininkas ir laikraštininkas. Reikia tačiau pripažinti, kad skaitant šiandien jo prakalbas ir straipsnius, sunku besuprasti, kodel jie turėjo tokio pasisekimo.

Apie biografines smulkmenas ir visa, kas liečia Owen'o doktriną žr. puikią Dolléans'o knygą „Robert Owen", (Paris 1907).

[10] Savo bendradarbiams, kurie nusiskundė tais naujoviškumais, anuomet niekur negirdėtais, Owen'as atsakė šiais žodžiais, kurie ir šiandien tebėra lygiai aktualūs: „Patyrimas tikriausiai bus jums parodęs, koks yra skirtumas tarp tokio mechaniško įrankio, kurs visados švarus, blizgąs, gerai veikiąs, ir tokio, kurs yra nešvarus, netvarkoje, dirba nesklandžiai, kliūva ir pamažu pasidaro visai nebetinkamas darbui. Ir jei jūsų rūpestis tais negyvais motorais duoda tokių naudingų rezultatų, del ko gi negalima būtų laukti tokių pat rezultatų iš rūpesčio šiais gyvais motorais, kurių struktūra yra dar daug nuostabesnė? Argi nėra visai naturalu manyti, kad šie daug komplikuotesni ir delikatiškesni mechanizmai taip pat bus pagerinti, jų jėgos ir darbingumas padidintas, jei jie bus švariai išlaikomi, jei su jais bus švelniai elgiamasi, vengiama erzinančių šiurkštumų, jei jiems bus duodama pakankamai maisto ir gyvenimo priemonių, kad jie galėtų išlaikyti savo kūną gerame, gamybai tinkamame būvyje, kad jie nebūtų sugadinti ir be laiko išmesti į seną laužą?"

Bet kada Owen'as pamatė, kad nei jo pavyzdys, nei dargi jo pramonės sėkmingumas negali patraukti prie jo idėjų kitų darbdavių, tada jis kreipėsi į valdžią, pirmiausia į savojo krašto, paskum į svetimų šalių valdovus, stengdamasis išgauti įstatymo keliu tas reformas, kurių jis pradžioje norėjo sulaukti iš viešpataujančiųjų klasių geros valios.

Anksčiau už lordą Shaftesbury jis kovojo del vaikų darbo aprėžimo fabrikuose ir prisidėjo prie 1819 metų įstatymo, kurs uždraudė priimti į darbą vaikus, jaunesnius kaip 9 metų; Owen'as reikalavo pakelti amžių ligi 10 metų.

Taip maža laimėjęs ir iš šios pusės, įsitikinęs, kad šios dvi galios — darbdaviai ir valstybė — nepajėgia tarnauti socialiniam progresui, jis kreipiasi pagaliau į trečiąją galią — asociaciją. Ji turi sukurti tą naują aplinką, būtinai reikalingą socialiniam klausimui išspręsti.

Socialinės aplinkos sukūrimas.

Nes socialinės aplinkos sukūrimas yra pagrindinė Owen'o idėja, kuria jis visados vadovaujasi, darydamas įvairius socialinius bandymus: šito, visados tik šito, jis laukia pirma iš darbdavių, paskui iš valstybės, pagaliau iš kooperacijos.

Galima pasakyti, kad čia Owen'as buvo pradininkas to, ką šiandien sociologai vadina etiologija, tai yra, žmogaus prisitaikymas ir pasidavimas aplinkai. Jo teorija yra ekonominėje srityje maždaug tas, kas Lamarko teorija biologijos srityje: tikėjimas organizmų transformacija dėliai aplinkos įtakos organams. Iš prigimties žmogus nėra nei geras, nei blogas, jis yra toks, kokį jį padaro aplinka. Ir jei dabar žmogus yra blogas, tai del to, kad ekonominė ir socialinė santvarka yra nepakenčiama. Čia reikia betgi pastebėti, kad Owen'as, berods, nedėjo jokios reikšmės naturalinei aplinkai, kuri kitose mokyklose kaip štai Le Play'o yra esminis faktorius. Owen'ui teturi svarbos socialinė aplinka, kurią sudaro auklėjimas, įstatymdavybė, ar sąmoningas atskirų asmenų veikimas[11]. Pakeiskime aplinką ir mes pakeisime žmogų! Tik

[11] Owen'o sistemoje auklėjimui skiriama labai didelės reikšmės. Pagal jo filosofines pažiūras auklėjimas iš tikrųjų turi būti visagalis.

čia Owen'as, matyt, neatkreipė dėmesio į loginę šios argumentacijos klaidą, vadin. „petitio principi", nes jei žmogus yra aplinkos padaras, tai nesuprantama, kaip jis galėtų tą aplinką pakeisti. Paprastai šnekant, išeina taip, lyg jis, kartą pargriuvęs ant žemęs, norėtų pats save už plaukų pakelti. Bet šis nenuoseklumas davė gerų vaisių. Nes iš jo prasidėjo tas nuostabus sąjūdis, kurs daug vėliau privedė prie įkūrimo puikių Anglijos sodamiesčių (garden-cities). Owen'ui tad tenka padėka, kad jis pirmasai susirūpino duoti darbui patogumo ir grožio aplinką, padvigubinančią jo jėgas. Moraliniu atžvilgiu ši deterministinė pažiūra galiausiai turi neigti bet kokią individo atsakomybę[12], atmesti kiekvieną mintį apie nuopelną ar kaltę, pagyrimą ar papeikimą, atpildą ar bausmę, nes individas negali būti kitokis, kaip jis yra.

Ir juoba čia negali būti vietos jokiai tikybinei įtakai, net ir krikščionių tikybos. Ši pastaba bus ne pro šalį, nes ji padeda išaiškinti, kodel Owen'as nerado pritarimo aukštesnėje Anglų visuomenėje, pasipiktinusioje tokia teorija, kuri jai atrodė cinišku ateizmo skelbimu, nors iš tikrųjų Owen'as buvo deistas[13].

Ekonominiu atžvilgiu ši doktrina turėjo vesti į absoliutiškiausios lygybės sistemą, į atlyginimą sulig reikmenimis, o ne sulig gabumais, nes kodel gi tas faktas, kad žmogus yra protingesnis, stipresnis, ar net ir darbštesnis turėtų duoti teisės didesniam atlyginimui, jei tatai tėra aplinkybių padarinys? Štai delko Owen'o bendruomenės (asociacijos) logiškai buvo komunistinės.

Mes čia nesigilinsime į tą kolonijų istoriją, juoba, kad ji niekuo nesiskiria nuo gana liūdno likimo tiekos kitų panašių įkūrų, taip pat apvylusių jų steigėjus. Pats Owen'as netrukus turėjo pripažinti, kad jam nepavyko sukurti tos ap-

---

Auklėjimu gali padaryti iš žmogaus ką tik nori, lygiai kaip daroma kurpės ar kepurės. Įdomu, būtų palyginti šias mintis su Rousseau „Emile" išreikštomis mintimis, bet čia mes perdaug nutoltume nuo savo dalyko.

[12] „Atsakomybės idėja yra viena iš absurdiškiausių ir tikrai ji yra padariusi daug blogo". („Catechisme du Nouveau Monde", 1838).

[13] Bet, jei tikėt Owen'ui, tai šis determinizmas, diskreditavęs jį „geros draugijos" akyse, suteikė jam didelės įtakos darbininkų klasei; šitai jis kaip tik aiškina tuo, kad: „atsikratęs religinių prietarų, aš žiūrėjau į žmones ir į žmonių prigimtį su begaliniu atlaidumu ir žmonės nebeatrodė man atsakomingi už savo veiksmus". Autobiografija, cit. Dolléans, 74 p.).

linkos, kuriai būtų lemta atnaujinti žmogų. Tada jis atsisakė nuo užsimojimo sukurti iš pagrindų naują visuomenę ir ėmėsi ieškoti išsprendimo esamoje visuomenėje, tenkindamasis tuo, kad tik išrautų privisusias joje piktžoles.

Čia mes esame priėję antrą pagrindinę Owen'o idėją.

2. Pelno panaikinimas.

Norint pakeisti ekonominę aplinką, visų pirma reikia panaikinti pelnas (profit). Pelno troškimas — štai viso pikto šaknis, ta pirmapradė nuodėmė, uždraustasai rojaus vaisius, pražudęs žmoniją. Iš tikrųjų, kas gi yra pelnas? Tai, k a s g a u n a m a v i r š a u s s a v ų j ų k a š t ų. Vadinas, jau iš pačios definicijos tas yra neteisybė, nes savųjų kaštų kaina yra teisingoji kaina: gaminiai turi būti parduodami lygiai už tiek, kiek jie kaštavo, nei daugiau, nei mažiau. Bet pelnas yra ne tik neteisybė, jis yra ir nuolatinis pavojus, tikroji priežastis tų ekonominių perprodukcijos ar, tikriau, subkonsumcijos krizių[14], nes del to darbininkas negali atpirkti viso savo darbo gaminio, vadinas, negali konsumuoti lygios vertybės, kurią yra pagaminęs. Ir kaip jis begalės: juk vos tik išėjus gaminiui iš darbininko rankų, jo vertė tuojau padidinama pelnu, kurs neleidžia šio gaminio įpirkti nei pačiam jį pagaminusiajam, nei kitam kuriam darbininkui, atlikusiam tiek pat darbo ir galinčiam pasiūlyti, kaip pirkimo kainą, tik savo darbo mokestį.

Kas daryti, kad šis parazitinis priedėlis išnyktų? Ar čia galima pasitikėti naturaliniu konkurencijos veikimu? Ekonomistai tvirtina, — ir mes matysime toliau, kaip naujoji hedonistinė mokykla ypačiai imasi įrodinėti, — kad, viešpataujant visiškai konkurencijai, pelno rata turėtų nukristi ligi nuliaus. Bet Owenas tuo anaiptol netiki; priešingai, jam konkurencija ir pelnas atrodo neišskiriami, nes jei viena yra karas, tai antra yra grobis[15].

---

[14] Owen'ui, kaip ir visiems to meto ekonomistams ir socialistams, gilaus įspūdžio padarė didžioji 1815 m. ekonominė krizė.

[15] Atrodo, kad Owen'ui galima būtų prikišti štai kas. Viena iš dviejų:

Reikėjo tad atrasti koks būdas panaikinti pelną ir kartu su juo „visus tuos sutvarkymus, kurie pagimdo norą be galo pigiai pirkti ir brangiai parduoti“. Gi pelno įrankis yra pinigai: tik pinigų dėka jis gali būti realizuotas[16]. Tik per juos įsiterpia jis į visus mainus ir tampa galima tokia anomalija, kaip prekės pardavimas brangiau už jos vertę. Vadinas, reikia išdildyti pinigai. Jų vieton reikia įvesti darbo notos *(labour notes)*. Tai bus tikras vertės standartas, daug geresnis už metalinius ar popierinius pinigus, nes, kadangi darbas yra vertės priežastis ir esmė, tad visai naturalu, kad jis eitų ir vertės matu. Kaip matome, Owen'as priėmė Ricardo vertės teoriją, bet padarė iš jos visai netikėtas išvadas.

Kiek darbo valandų bus kaštavęs kuris gaminys, tiek darbo notų gaus jo gamintojas parduodamas, — ir lygiai tiek pat, nei daugiau, nei mažiau, turės mokėti vartotojas pirkdamas. Tuo būdu pelnas bus panaikintas. Pinigų smerkimas nebuvo naujas dalykas; tikrai nauja mintis, — „atradimas svarbesnis už Meksikos ir Perų kasyklų atradimą“, kaip sakė Owen'as — tai buvo darbo notos, atstojančios pinigus. Kaip žinoma, darbo notos įėjo į kolektyvistinę programą. Bet reikia stebėtis, kad jas išrado kaip tik Owen'as, nes juk šios notos visiškai nesiderino su jo komunistiniu idealu „kiekvienam

---

Arba p e l n a s į e i n a į g a m y b o s k a š t u s: tada jis nesiskiria nuo procentų. Tuo atveju, tiesa, jokia konkurencija, net ir tobuliausia, negali jo pašalinti, nes ji daugių daugiausia gali numušti pardavimo kainą iki gamybos kaštų lygio: bet tuo atveju pelnas nėra nei parazitinis, nei neteisingas, nes produktas parduodamas už tiek, kiek jis kaštavo, nei daugiau, nei mažiau.

Arba p e l n a s n e į e i n a į g a m y b o s k a š t u s: tada jis skiriasi nuo procentų: jis tėra tai, kas pardavimo kainoje gaunama viršaus gamybos kainos. Tuo atveju pelnas iš tikrųjų galima laikyti parazitiniu, bet tuo atveju jis ir turi būtinai išnykti, esant visiškai konkurencijai, nes tokios pajamos tegali eiti iš monopolinės situacijos, daugiau ar mažiau aiškios.

Bet Owen'o laikais skirtumas tarp pelno ir procentų nebuvo dar žinomas. Owen'as tad į šią dilemą būtų atsakęs, kad pelnas ar procentai tai vis viena, ir jei pelnas nori pasislėpti gamybos kaštuose, vengdamas konkurencijos, tai jam čia negali būti vietos, nes gamybos kaštus turi sudaryti tik darbas ir amortizacija, reikalinga kapitalui atstatyti. Todėl pelnas reikia varyti lauk.

[16] „Metaliniai pinigai yra daugybės nusikaltimų, neteisybės ir skurdo priežastis ir viena iš tų a p l i n k o s (m i l i e u) sąlygų, kurios daugiausia gadina charakterį ir daro žemėje pragarą“.

Reikia pažymėti ši taip aktuali pastaba: „Pigiai pirkti ir brangiai parduoti, naudojantis dirbtiniu gėrybių pakaitalu, kurs negali išsiplėsti ar susitraukti, kaip kad pačios gėrybės — štai kur pelno paslaptis“.

— sulig jo reikmenims". Iš tikrųjų, darbo notos aiškiai prileidžia, — kaip tai vėliau griežtai pasako kolektyvistinė mokykla, — kad „kiekvienam būtų atlyginama proporcionaliai jo darbui": tad kuriam dar galui įvesti ši sąskaityba mainuose, jei paskirstyme jos vis tiek nebus žiūrima[17].

Beliko patirti, ar šis pinigų pašalinimas seksis praktikoje įgyvendinti. Bandymas buvo padarytas, įsteigiant Londone Darbo Mainų Biržą *(National Equitable Labour Exchange)*, kuri buvo originaliausias ir įdomiausias owenistinio sąjūdžio epizodas, nors, tiesą sakant, Owen'as gynėsi pats nebuvęs jos organizatorius. Tai buvo kooperacinė bendrovė su sankrova, į kurią kiekvienas narys galėjo patiekti savo dirbinį ir gauti už jį darbo notomis tokią kainą, kiek darbo valandų šis dirbinys kaštavo, nurodant jas pačiam gamintojui. Šie dirbiniai, virtę prekėmis, buvo laikomi sankrovoje, pažymėti darbo valandų kainomis ir parduodami kitiems nariams. Pastarieji pirkdami mokėjo darbo notomis tik tą kainą, kuri buvo pažymėta prekes patiekiant. Tuo būdu kiekvienas darbininkas įdėjęs, sakysim, 10 valandų darbo porai batų padirbti, buvo tikras, kad jis galės įsigyti už tai bet kurią kitą prekę, kaštavusią taip pat 10 valandų darbo. Vadinas, jis čia gaudavo darbo lygvertybę, pelnas tad buvo eliminuotas. Antra vertus, ir tarpininkas, kurs šiandien susižeria pelną, tasai *profit-maker,* ar tai pramoninkas ar prekybininkas, buvo pašalintas, suvedant į tiesioginius santykius gamintoją ir vartotoją. Problema tad buvo išspręsta[18].

---

[17] Owen'as matė šį prieštaringumą. Bet neužmirškime, kad jam šitai tebuvo laikinis, pereinamasai išsprendis, kurio jis pasigavo tik del to, kad negalėjo įgyvendinti galutinio išsprendžio — komunistinės asociacijos naujoje aplinkoje. „New-Harmony" kolonijoje iš pradžios paskirstymas daryta pagal atliktus veikinius, bet toliau pamažu imta pereiti prie lygybės sistemos, nepaisant atliktų veikinių nei nudirbto darbo, — pažanga, kuri, tiesą sakant, ir pražlugdė koloniją per šešis mėnesius.

[18] Darbo Biržai *(Labour Exchange),* atidarytai 1832 m. rugsėjo m. iš pradžios sekėsi palyginti neblogai. Ji turėjo 840 narių ir įsteigė net keletą skyrių. Nusmuko ji del šių priežasčių:

1. Del to, kad nariai, kaip ir galima buvo laukti, perdėdavo savo dirbinių vertę, nurodydami daugiau darbo valandų, negu jie iš tikrųjų buvo dirbę. Reikėjo tad liautis pasitikėjus jų sąžiningumu ir pavesti įkainavimą ekspertams, panašiai kaip lombarduose. Bet šie ekspertai, maža tenusimanydami apie Owen'o teoriją, kainojo jiems patiektus dirbinius tiesiog pinigais, o paskum pervesdavo į darbo notas, skaitydami paprastai 6 pensus už darbo valandą. Tiesą sakant, kitaip jie ir negalėjo daryti. Bet vis tik šiuo būdu Owen'o sistema buvo verčiama išvirkščiai,

Šis bandymas nepavyko geriau, kaip ir komunistinių kolonijų bandymai, ir jo gyvenimas buvo neilgesnis. Tik labai dar anuomet netobulas vertės dėsnių supratimas tegali pateisinti tuos, kurie laukė kitokių rezultatų. Bet vis delto šis bandymas žymi svarbią datą teorijų istorijoje, nes jis buvo pirmasai etapas ištisoje eilėje sistemų, kurios viena po kitos mėgina išspręsti tą plačią problemą, nors ir gana skirtingomis priemonėmis ir kurias mes dar matysime Proudhon'o „Mainų Banke“ *(Banque d'Exchange)* ir Salvay'o „Socialinėje Sąskaityboje“ *(Comptabilisme social)*.

Pagaliau, visi šie mechanizmai, siekiantieji pašalinti pinigus, teturėjo tik antraeilės reikšmės, bet pagrindinė idėja— pelno panaikinimo idėja — gavo išsilaikyti ir bent iš dalies įsivykdyti daug tvirtesnėje, daug platesnėje institucijoje, kuriai lemta buvo pasklisti po visą pasaulį, būtent kooperacijos bendrovėse *(magasines coopératifs, — stores,* kaip jas vadina Anglijoje). Jų pradėjo atsirasti jau tais pačiais metais, kada įsisteigė ir Darbo Mainų Birža, bet galutiną formą jos įgijo tik dešimt metų vėliau dėka Ročdelio pionierių. Ir tikrai, vartotojų bendrovės laikosi taisyklės: arba visai neimti jokio pelno, arba grąžinti jį nariams sulig jų įpirkimo dydžiu, kas, aišku, išeina tas pats; čia nėra jokio pelno, o tik sangrąžos (ristournes). Šiam tikslui jos naudojasi

---

nes čia jau nebe darbas ėjo produktų vertės matu, o priešingai, piniginė produktų vertė nulemdavo darbo vertę.

2. Del to, kad į Bendrovę įėjo naujų narių ne tokių altruistinių, kaip pirmieji bendrininkai; šie nauji nariai atnešdavo jai tokių dirbinių, kurių niekur kitur negalėjo parduoti, ir pasiskubindavo už gautąsias darbo notas išpirkti iš sankrovos visus produktus, turinčius kiek vertės, t. y. sąžiningai įkainotus, kuriuos jie bematant parduodavo kitur už gryną pinigą — tuo būdu sankrovoje netrukus beliko tik „griozdai“. Trumpai sakant, sankrova pirkdavo tik perbrangiai įkainotas prekes, o parduodavo tik perpigiai įkainotąsias!

Labour notes nebuvo vardinės, o kiekvienas, kad ir nenarys, galėjo jas pirkti ir pasinaudoti jomis šiai neperdaug garbingai, bet pelningai operacijai. Šitai ir padarė, pvz., 300 Londono krautuvininkų, kurie įsigijo tų „darbo notų“, pasiskelbę priimą jas mokėjimui už savo prekes. Jie tuojau pasinaudojo jomis, kad iškraustytų Darbo Biržos sankrovą, paskui, kai ten jau nebeliko nieko pirktino, jie atsisakė priimti „darbo notas“ mokėjimui — ir triukas buvo iškirstas.

Taip pat savaime aišku, kaip teisingai pastebi profesorius Hector Denis, kad Darbo Biržos sankrova negalėjo duoti jokios naudos samdiniams darbininkams, nes šie nebūdami savo darbo produktų savininkai, niekad neturi ko parduoti. Taigi, Owen'o sistema, galėtų būti naudinga tik tada, jei būtų panaikinta samdomasis darbas.

tokia pat priemone, kaip ir Owen'as, būtent, užmezga tiesioginius santykius tarp gamintojo ir vartotojo, išstumdamos tarpininką. Bet reikia pastebėti, kad šis pelno panaikinimas įvyksta visai nepašalinus pinigų[19]. Iš tikrųjų, sąryšis tarp pinigų ir pelno, kurį įžiūrėjo Owen'as ir daugelis socialistų po jo, tėra tik įsivaizduotas. Argi nežinia, kad visų didžiausis pelnas lupamas kaip tik iš naturalinių mainų, antai, prekyboje su ekvatorine Afrika? Čia mainomi šautuvai, įkainoti penkiariopai tiek, kiek jie verti, už kaučiuką, kainojamą trečdaliu jo vertės, ir tuo būdu gaunama 1500% pelno! Teisybė reikalauja pasakyti, priešingai, kad pinigų vartojimas leidžia žymiai tiksliau įkainoti prekę ir tuo pat iškalkuliuoti bei sumažinti pelną ligi minimalinių proporcijų vienetui pavz. vieną centimą už medvilnono metrą, kas būtų visiškai negalima naturaliniuose mainuose, ar net ir darbo notomis skaičiuojant. Taip tad kooperatyvinė bendrovė, kiek ji siekia panaikinti pelną, yra įžymiausias Owen'o darbo vaisius ir jau pakanka jo garbei. Atrodo tačiau, kad prie šio didžio sąjudžio jis yra prisidėjęs ne visai sąmoningai. Berods, žodis „kooperacija" nuolat kartojasi ir raštuose. Bet anuo metu šis žodis visiškai neturėjo tos reikšmės kaip šiandien: jis papraščiausiai reiškė komunizmą. Kai del kooperatyvinių vartotojų bendrovių, pardavimo sankrovų forma, tai Owen'as ne tik ką nepretendavo į jų steigėjus, bet netgi aiškiai neigė jas esant jo sistemos atstovais. Jis matė čia tik smulkias krautuves ar filantropines įstaigas, nevertas jo idealo[20]. Tiesa, reikia pripažinti, kad šios bendrovės anuomet nebuvo tas, kuo jos tapo vėliau. Owen'as vis tik dar galėjo matyti susikūrimą Ročdelio bendrovės, — iš kurios 28 pionierių 6 buvo jo mokiniai, jų tarpe Charles Howarth ir William Cooper, tos nemirštamos asociacijos sumanytojai ir gaivintojai, — bet Owen'as turėjo tada jau 73 metus ir, rodos, nepastebėjo gimimo šios vėlyvos dukters, kuriai betgi buvo lemta, daugiau kaip visiems jo ilgo gyvenimo darbams, išgarsinti jo vardą, o gal ir ap-

---

[19] Tačiau, nežinia dar, ar vartotojų bendrovės, kai jos bus galingai išaugusios ir susijungusios su didžiuliais centraliniais sandėliais, nesiims vėl šio projekto, t. y. ar jos nepanaikins pinigų savo prekybiniuose santykiuose tarpusavy arba su savo nariais. Jos bent jau apie tai galvoja.

[20] Taip bent rašo Holyoake, History of Cooperation I t. 215 p. (1-ai leid.). Bet pasak Doleans'ą, Owen'as kreipęsis į kooperatyvines bendroves, prašydamas jų paremti jo Mainų Sankrovą.

skritai išgelbėti jį nuo užmiršties. Ir tikrai Owen'as be kooperatyvinės mokyklos nepaliko kitos mokyklos. Jis betgi turėjo keletą mokinių, kurie stengėsi pritaikyti jo teoriją. Iš jų tenka ypačiai paminėti vienas, ilgą laiką užmirštas ir tik dabartiniu metu atrastas ir pradėtas kelti į padanges. Tai William Thompson, kurio svarbiausias veikalas: „Tyrinėjimas gėrybių paskirstymo principų, naudingiausių žmonių laimei", išėjo 1824 m. Žymiai pranešęs Owen'ą ekonomikos mokslo žiniomis ir minties gilumu, jis, gal būt, reikėtų laikyti tikruoju socializmo įkūrėju. Bet, kaip jau esame pažymėję prakalboje, mes negalime imtis čia atitaisinėti visų galimųjų istorijos neteisybių, o turime priimti jas, kaip tradicijos pašvęstas. Pagaliau, visai naturalu, kad žmogaus reikšmę istorijoje daugiau nulemia jo įtaka, kaip jo talentas, gi Thompson'as neturėjo, matyt, jokios įtakos savo metu, nes reikėjo laukti iki šių dienų, kad jį atrastų.

Apie Thompson'ą čia tiek tepasakysime, kad jis geriau už Owen'ą įsigilino į tą mintį, jog darbininkas negauna viso savo darbo gaminio, ir tuo būdu paruošė dirvą „daugiovertės" ir „neapmokėto darbo" teorijai, kurią mes dar sutiksime vėliau. Ir lygiai kaip Owen'as, jis siūlė, kaip priemonę prieš šią blogybę, ne eksproprijuoti sukrautuosius turtus, o kurti naujas verslamonių formas, kuriose darbininkas galėtų pasilaikyti sau visą savo darbo gaminį; šitai kaip tik ir yra kooperatyvų programa[21].

II.

Charles Fourier.

Praktinis Owen'o veikalas neabejotinai buvo žymesnis, negu Fourier, nes, kaip matome, jis yra davęs pradžią daugumai didžiųjų socialinių 19-to šimtmečio sąjūdžių. Bet grynai intelektualinis Fourier veikalas, kad ir utopiškesnis, fantastiškesnis, turi, gal būt, gilesnės reikšmės, tiek savo aš-

[21] Jis sakė darbininkams: „Jūs norite naudotis patys savo darbo vaisiais? Ką gi, jums bereikia pakeisti jūsų darbo kryptis. Užuot dirbą kažkam, ko jūs nepažįstate, dirbkite nuo šiol vienas kitam". (Cituojama Foxwell'io įvade į angliškąjį leidimą Menger'io knygos: „Das Recht auf den vollen Arbeitsertrag").

triu jutimu civilizacijos ydų, kaip jis jas vadino, tiek ir tuo tarytum antgamtiniu ateities nuspėjimu[22].

Fourier dažnai buvo vadinamas pamišėliu ir šis pavadinimas neatrodo per smarkus, kai skaitai visus tuos ekstravagantiškus kliedėjimus, kurių pilna jo raštuose, ir kuriuos keletas jo ištikimųjų veltui mėgino sušvelninti, dėdami jiems simbolinę prasmę, kuri pačiam autoriui niekad nebuvo atėjusi į galvą[23]. Ir vis delto reikia pasakyti, kad Fourier buvo buržuaziškiausias iš visų socialistų, jei apskritai galima jam duoti šis vardas, kuriuo jis pats niekad nesivadino. Iš tikrųjų, ar begalima vadinti socialistu žmogų, kurs sakė apie Owen'ą: „Kai del jo dogmų, tai ta jo turtų bendrumo dogma yra taip niekinga, kad jos neverta ir ginčyti", o apie sensimoninkus: „skelbti 19-tame šimtmety, kad turi būti panaikinta privatinė nuosavybė ir paveldėjimas, tai yra tokia nesąmonė, del kurios tik pečiais galima patraukti"[24]; — kurs savo paskirstymo sistemoje stato vienon eilėn darbą, kapitalą ir talentą skirdamas $^5/_{12}$ pirmajam, $^4/_{12}$ antrajam (taigi bene daugiau, kaip šiuo metu jam tenka) ir $^3/_{12}$ trečiajam; — kurs, perviršindamas akiplėšiškiausių verteivų siūlymus, žada 30 ar net 36% dividendos, o tiems kurie bevelytų tvirtus procentus 8⅓%[25]; — kurs būsimoje falansterinėje visuomenėje paveldėjimo laukimą ar net vaikymąsi vaizduoja, kaip vieną ir maloniausių pramogų; — kurs, pagaliau, sako, jog turčių ir neturtėlių nelygybė „įeina į Dievo planą", taigi ir į jo paties, nes „reikia suprasti, kad Dievas viską padarė gerai, ką jis padarė"[26].

---

22 Žr. „Cooperation" Ch. Gide paskaita apie „Fourier pranašystes".

23 Nereikia betgi jam priskirti daugiau kvailybių, negu jis yra pasakęs — ir taip jau jų užtenka — tad šia proga aš turiu dar kartą atremti tą nesąmonę, kurią neperseniai dar tvirtino rimti ekonomistai, esą, pasak Fourier, žmonės falansterose turėsią uodegas su akimis ant galo. Ano meto karikatūristai, pav., Cham'as, taip piešė furieristus. Tai legendai bus davusi pradžią viena jo raštų vieta, reikia pripažint, gana groteskinė. Pasakęs, kad kitose planetose žmonės turi daug kitokių kūno dalių, jis priduria: „ir ypačiai vieną, kurio mums trūksta ir kurio svarbiausi savumai yra tokie: jis apsaugo nuo kritimo, yra galingas ginklas, puiki puošmena, suteikia milžiniško stiprumo ir begalinio vikrumo, palaiko ir padeda kiekvienam kūno judėjimui" („Fausse Industrie", II t. sp.).

24 „Nouveau Monde Industriel", 473 p.

25 Laiškas iš 1831 m. sausio 28 d., cituojamas Pellarin, Vie de Fourier, Paris, 1850.

26 „Nouveau Monde Industriel", 26 p.

Ir vis delto Fourier atrodė savo meto žmonėms, o ir iš šiandien dar atrodo tiems, kurie patys jo neskaitė, — tai yra, beveik visiems — kraštutiniu socialistu, komunistu. Šitai tenka aiškinti iš dalies jo kalbos ir vaizdų ekstravagantiškumu, apie kurį esame kalbėję, o dar daugiau tuo keistu vardu — falanstera, kuriuo jis pavadino savo planuojamą asociaciją ir kurs tarytum vaizduoja kažkokį slėpiningą ir masinantį miestą, kur visa yra bendra, turtai ir moters.

Nuo falansteros tad turime pradėti jo sistemos dėstymą. Čia yra visa jos esmė.

1. Falanstera.

Tačiau ši falanstera visai nebaisi: nieko čia nėra bendro su Owen'o „Naująja Harmonija", Cabet „Ikarija", Campanella „Saulės Miestu", ar Morus'o „Utopija". Žiūrint iš lauko, ji visu savo išoriniu funkcionavimu yra ne kas kita, kaip didelis viešbutis, įrengtas 1500 žmonių, gal kiek didesnis, bet panašių į tuos, kurie dabar statomi visuose žiemos ir vasaros kurortuose, su kambariais ir atskirais butais, valgyklomis, salonais, skaityklomis, žaidimų, koncertų, teatrų salėmis ir t. t. su visais įtaisymais, kuriuos Fourier nenuilstamai aprašinėja ligi mažiausių smulkmenų. Beje, čia kiekvienas gali, lygiai kaip yra šiandien, ne tik užimti visą butą, bet ir valgyti savo kambary, jei jis nenori eiti prie bendrojo stalo. Falanstera tuo skiriasi, nuo didelio viešbučio, kad ji prieinama ne tik turtingiesiems, o joje yra kambarių ir stalų įvairiomis kainomis, būtent, penkių klasių ir viena klasė net visai nemokamai. Galima tad sakyti, kad tai yra junginys tokio „Palace Hôtel" kaip didieji Šveicarijos ar Nicos viešbučiai, ir Liaudies Namų, kaip Londono „Rowton House" ar Milano „Albergo Popolare".

Čia tad nėra kitokio komunizmo, kaip tik bendra konsumcija, kuri sujungia visus keleivius po vienu stogu ir prie vieno stalo: tik ką čia ji būtų ne atsitiktinė, kaip šiandien, o nuolatinė ir taptų visiems normale gyvenimo forma. Kodel gi Fourier skiria tiek didelės reikšmės šiam gyvenimo būdui, kad jis laiko jį tiesiog *conditio sine qua non* visos savo sistemos ir mato jame visų socialinių problemų išsprendimą. Del to, kad

jis, kaip ir Owen'as, nori visų pirma sukurti palankią aplinką, skirtingą nuo šiandieninės aplinkos, kur laisvai galėtų išsirutulioti naujieji žmonės.

Ekonominiu atžvilgiu gyvenimas po tuo pačiu stogu turi suteikti vartotojui maksimum patogumo su minimum išlaidų; smulki ir įkyri šeimyninė apyvoka pakeičiama dideliais kolektyviniais patarnavimais, kuriais aprūpinama virtuvė, kūrenimas, šviesa, vanos ir apskritai visi namų ruošos darbai.

Socialiniu atžvilgiu gyvenimas po tuo pačiu stogu turi tikslo, suvesdamas įvairių sluoksnių žmones į kasdieninį bendravimą, tolydžio pakeisti simpatiniu patraukimu *(attraction sympathique)* jų savytarpio jausmus, kurie dabartinėje visuomenės santvarkoje — kaip jis vaizdžiai išsireiškia — „kyla aukštyn neapykantos skale ir nusileidžia žemyn paniekos skale"; be to, ši bendra buitis turi padaryti gyvenimą įdomesnį, dėliai daugybės įvairių santykių, interesų ir net intrigų, kurios pinsis tame mažyčiame pasaulyje.

Fourier be galo be krašto kalba ir atsikalbėti negali apie šiuos dvigubus gerumus. Kaip tikras buvusis kontoristas, jis ligi skatiko sudėsto ir suskaičiuoja visas galimas santaupas ir su atkaklaus viengungio šališkumu kelia į padanges viešbutinį gyvenimą prieš šeimyninį šiupinį. Tačiau tokio bendro gyvenimo pliusai moralinėje ir socialinėje srityje atrodo labai abejotini. Prastoka tėra psichologija manyti, kad neturtingieji, gyvendami draugėje su turtingaisiais, pasidarys mandagūs ir malonūs, o turtingieji bus laimingesni. Bet ekonominiai bendro gyvenimo pliusai yra neginčytini; geriausias čia įrodymas gali būti tai, kad tariamoji Fourier utopija pradeda realizuotis tame krašte, kur labiausiai jaučiamas gyvenimo brangumas, būtent, Jungtinėse Valstybėse. Ten vis daugiau randasi ne tik viengungių, kurie gyvena ir valgo savo „klūbuose", bet ir jaunų vedusiųjų porų, įsikuriančių viešbučiuose. Tai yra jau pusiau falansteriečiai. Šiuo atžvilgiu Fourier numatymas iš tikrųjų toli pranešė savuosius laikus, ir tiems, kurie tvirtina, jog doktrinas nulemia faktai, būtų kėblu surasti, kokie čia faktai 19-tojo šimtmečio pradžioje galėjo įteigti falansterinę sistemą.

Tarnų klausimas, jau šiandien buržuazinėse šeimose toks opus, falansteroje irgi yra išspręstas, ir greičiausia ateity šis išsprendimas teks ir priimti, būtent: iš vienos pusės, asme-

ninis patarnavimas pakeisti kolektyviniu patarnavimu, kurs nebe pagrindo laikomas labiau suderinama su asmens garbe ir savarankiškumu, negu pirmasis; — iš antros pusės, namų ūkio darbas pakeisti pramoniniu darbu. Ši evoliucija, jau įvykdyta duonos kepimui, skalbimui, pradeda apimti taip pat butų šlavimą (dulkių siurbiamaisiais aparatais), drabužių valymą ir prosinimą, batų valymą, ir greičiausiai apims toliau taip pat valgių gaminimą, kaip matyt jau iš nuolat besiplečiančio konservų vartojimo[27].

2. Pilnoji kooperacija.

Jei dabar mes pasižiūrėsime į vidinę falansteros organizaciją, tai pamatysime, jog ji yra kiek daugiau, negu paprastas viešbutis: tai kooperatyvinis viešbutis, vadinas, priklausąs asociacijai ir priimąs tik tos asociacijos narius.

Tad „falanga" yra čia tai, ką mes šiandien vadiname kooperatyvine pilno vartojimo bendrove t. y. pilnesnio, kaip dabartinės vartotojų bendrovės, kurios tenkinasi tik tuo, kad bendrai perka maisto produktus, bet, nepaisant jų vardo, tų produktų bendrai nevartoja, išskyrus tik retus atvejus, kada su kooperatyvine krautuve yra sujungta kooperatyvinė valgykla.

Bet falanga yra ne tik vartotojų bendrovė. Ji kartu yra ir gamintojų bendrovė. Tam reikalui falanstera turi aplinkui rūmus, kur yra gyvenamieji butai, apie 400 hektarų žemės plotą su ūkio trobesiais ir pramoniniais įrengimais, kurie gali patiekti visa, kas gyventojams reikalinga. Tai yra mažytis pasaulis, pats sau pakankamas, kurs gamina visa, ką jis suvartoja ir suvartoja visa, ką pagamina; tik išimtinais atvejais jis maino su kitomis falangomis tokiais dalykais, kurių turi perdaug, ar kurių jam trūksta. Falanga sudaryta akcinės bendrovės forma. Privatinė nuosavybė visai tad čia nėra panaikinta, ji tik transformuota į akcinę nuosavybę — transformacija anaiptol ne socialistiška, o priešingai, perdėm kapitalistiška.

---

[27] Reikia pasakyti, kad pas Fourier tarnų problemos išsprendimas nėra toks aiškiai apibrėžtas, kaip mes tekste nurodėme, nes jis čia apima daug fantastinių dalykų, bet vis tik ir šie yra gana įsidėmėtini. Antai, siūlymas pakeisti samdomąjį tarnų darbą savitarpišku nemokamu patarnavimu — mintis, į kurią vertėtų atkreipti dėmesio.

Molinari štai mūsų laikais pageidauja ir siūlo, kad ji būtų suvisuotinta. Čia Fourier pralenkia jį trimis ketvirtimis šimtmečio. Su nepaprastu įžvelgimu, — ypač, kaip aniems laikams, kada akcinių bendrovių buvo dar labai reta, — jis išskaičiuoja visas tokios nuosavybės evoliucijos gerąsias puses ir netgi tvirtina, kad „akcija yra tikresnė vertybė, nekaip šiandien žemės nuosavybė ar pinigai“.

Dividendos, kurias Fourier žada labai dideles, bus dalinamos tarp bendrovės narių; bet pagal kokią taisyklę? Ar tik pagal jų akcijų skaičių, kaip kad šiandien paprastai daroma prekybinėse ir finansinėse bendrovėse?

Ne visai. Kapitalas, berods, gaus gerą dalį, visą trečdalį pelno, $^{4}/_{12}$, bet darbui irgi teks $^{5}/_{12}$, o talentui $^{3}/_{12}$. Kaip čia reikia suprasti talentas? Tai vadovybė, bet rinktųjų asmenų vadovybė. Vadinas, prileidžiama, kad bus išrinkti gabiausieji? Fourier, matyt, nerūpėjo šios prielaidos silpnumas; tada dar neturėta visuotino balsavimo patirties, o be to, jis galėjo manyti, kad mažos grupės tarpe parinkimas bus supratingesnis.

Falanga, kaip gamintojų kooperacijos bendrovė, pradėta realizuoti tam tikrose darbininkų sąjungose, kurios vadinasi šiuo vardu. Jos skirsto pelną pagal Fourier aritmetinę formulę[28]. Ir delto, lyg norėdamos ryškiau patvirtinti savo kilmę, jos ėmėsi iniciatyvos pastatydinti jam paminklą jų kvartale Paryžiuje, Clichy bulvare.

Fourier ne tik užbrėžė dabartinės gamintojų kooperacijos bendrovės formą, bet ir visai aiškiai nurodė jos tikslą — pakeisti samdomąjį darbą kooperatyviniu.

„Pirmasai politinės ekonomijos uždavinys būtų ištirti, kaip samdininkai galima paversti bendrai suinteresuotais savininkais“[29].

Kodel taip? Del to, kad šis pakeitimas yra vienintelis būdas padaryti darbą kartu ir malonų ir produktingą, nes „nuosavybės jausmas yra stipriausias akstinas, koks tik begali

---

[28] Mes kalbame ypač apie sąjungas, kurių tipu gali būti tapytojų bendrovė, vadinamoji *„Le Travail“*. Čia pelnas skirstomas maždaug 50% darbui, 27% kapitalui ir 12% administracijai, pavertus į dvyliktines kaip kad skaičiuoja Fourier, šitai sudarytų $^{6}/_{12}$ darbui, $^{4,5}/_{12}$ kapitalui $^{1,5}/_{12}$ talentui. Plg., kas sakoma toliau apie *„Familistère“* Guise.

[29] „Association Domestique“, I, 466 p.

būti, kad paskatintų civilizuotuosius žmones"[30]. „Teturės neturtingasai „Harmonijoje" tik dalį akcijos, tik vieną dvidešimtinę, ir tai jau jis bus visos apylinkės savininkas - dalyvis. Jis galės pasakyti: „Mūsų žemė, mūsų rūmai, mūsų miškai, mūsų fabrikai; visa yra jo nuosavybė"[31]. Todel „Harmonijoje" savininko ir kapitalisto sąvokos yra sinonimai[32].

Darbininkas dalyvaus pelne, ne tik pagal savo kapitalą, nes jis bus akcininkas, o gal ir pagal savo talentą, nes jis galės būti renkamas, kaip ir kiekvienas bendrovės narys. Ir ne vien pelne jis dalyvaus, o taip pat ir įmonės administracijoje ir direkcijoje, kaip akcininkas ar išrinktasis direktorius. Čia turime kaip tik tai, kas šiandien Anglijoje vadinama „copartnership", o Prancūzijoje „société en participation ouvrière[33]. Be to, darbininkas dalyvaus falangos vedime ir naudosis jos teikiamais gerumais, kaip narys vartotojų bendrovės, kuri apima gamintojų bendroves[34].

---

[30] Ten pat, I 466 p. Pastebėtina, kad Fourier kalba čia tik apie „civilizuotuosius žmones"; tai reiškia, jog tiems, kurie gyvens būsimame Harmonijos mieste, galės būti kitokių, galingesnių akstinų.

[31] „Unité Universelle", III, 517 p.

[32] Ten pat, III 451 p.

[33] Vardas, berods, naujas, nes įvestas tik 1917 m. balandžio 26 dienos įstatymo, kurs sukūrė naują bendrovės formą šiuo vardu ir naują akcijos tipą, skirtingą, nuo kapitalo akcijų ir vadinamą „darbo akcija" („action de travail").

[34] Pilnoji asociacija, kurią Fourier įsivaizdavo, yra tad kartu ir vartotojų kooperatyvas ir gamintojų kooperatyvas, bet realizuodamosi ji suskilo į dvi dalis.

Iš vienos pusės, įsisteigė kooperatyvinės gamintojų bendrovės, kurios tačiau neturi tikslo suvartoti savo darbo produktų; jos gamina tik tam, kad parduotų ir gautų pelno.

Iš antros pusės įsisteigė kooperatyvinės vartotojų bendrovės, kurios siekia suteikti savo nariams tam tikrų socialinių pirmenybių, ypačiai galimumą geriau išgyventi, bet dažniausiai jos nesiima gaminti to, ką suvartoja. Ten betgi, kur vartotojų kooperacija yra stipriai organizuota, ypač Anglijoje, daugelis vartotojų bendrovių rūpinasi pačios pasigaminti dalį to, ką suvartoja, — ir kai kurios jų net turi tam reikalui didokus žemės ūkius. Bet vis delto jos dar toli gražu neįgyvendina pilnos kooperatyvinės bendrovės, kaip falansteroje, nes dirbantieji jose darbininkai dažniausiai nėra bendrovės nariai, ar bent sudaro čia tik visai mažą dalį, ir todel jų padėtis niekuo nesiskiria nuo bet kurios kitos įmonės samdomųjų tarnautojų.

Ir visai suprantama, kaip sunku yra praktikoje suspiesti grupę žmonių, kuri galėtų atlikti šį asociacijos gyvenimui būtinąjį uždavinį — gaminti visa, ko jie yra reikalingi, palankesnėmis sąlygomis, negu galima gauti rinkoje, kitaip tariant, sukurti didelėje ekonominėje aplinkoje savąją mažą ir uždarą aplinką.

Net ir kolonijose, įsteigtose tolimuose kraštuose, nerandame pavyzdžių, kad pilnoji kooperatyvinė bendrovė būtų pajėgusi išsilaikyti.

Visa tai atrodo gana painiai surazgyta sumazgyta, bet Fourier, kaip tik ir norėjo supinti darbininko, kapitalisto ir vartotojų interesus taip, kad jų negalima būtų beišskirti, ir kad kiekvieno bendrovės nario asmeny jungtųsi visi šie priešingi interesai. Dabartinėje santvarkoje tarp tų interesų beveik visados yra konfliktas, nes juos skiria klasės; sujungus juos vienam asmeny, konfliktas turės išnykti del „fuzijos", kaip sako juristai, ar bent bus perkeltas į kiekvieno asmens vidaus gyvenimą, kur noroms nenoroms turės įvykti susitaikymas. Ar begalima tad vadinti utopine šią programą, kuri siekia ne panaikinti nuosavybę, o priešingai, įsigyjant bendrinę ir suvisuotintą nuosavybę, panaikinti samdomąjį darbą; — kuri priemone čia pasirenka ne klasių kovą, o proto, darbo ir kapitalo asociaciją; — kuri stengiasi suderinti priešingus interesus: kapitalisto ir darbininko, gamintojo ir vartotojo, kreditoriaus ir skolininko, sujungdama juos tame pačiame asmeny? Ši programa eina darbininkų klasės idealu, bent jau Prancūzijoje, per visą 19-tą šimtmetį, ligi marksistinis kolektyvizmas ją išstumia — bet, galimas daiktas, dar negalutinai. Šiandien ta programa, kurią Prancūzijos socialistų radikalų partija skelbia kiekviename savo *credo* ir kurią ji nori pastatyti prieš socialistų partijos programą, galima suglausti tokia formule: išlaikyti ir išplėsti privatinė nuosavybė, bet panaikinti samdomasis darbas. Ir čia štai ji nesąmoningai perima Fourier mintį[35].

3. Grįžimas prie žemės.

Toks yra nūdien daugelio socialinių mokyklų šūkis. Fourier jau daug anksčiau šito siekė. Pas jį grįžimas prie žemės turi dvigubos prasmės:

Viena, didieji miestai turi būti išsklaidyti ir gyventojai išdalinti į falansteras, — kurios iš tikrųjų tebūtų dailūs kaimai, nes jose gyventų nedaugiau kaip 1600 žmonių, 400 šeimų. Falansteroms steigti turėtų būti parinktos gražios apylinkės: „kraštas pamiškėje, kur teka gražus upelis, garbanuoja kalvos kalneliai ir žemė tinka įvairioms kultūroms". Tai nėra vien tik „raštve-

---

[35] Briand'o siūlomas darbininkų akcionariatas („actionariat ouvrier") šiandien figuruoja radikalų demokratų partijos programoje. Žr. Antonelli, Actions du travail.

džio Arkadija", kaip ironiškai buvo sakoma[36], o visai tikslus numatymas tų sodamiesčių („garden cities") kuriuos šiandien pradeda steigti Anglijoje Ruskin'o ir Morris'o pasekėjai, norėdami ne tik patenkinti higienos bei estetikos reikalavimus, padidinti gyvenimo grožį ir energiją, bet taip pat išspręsti butų ir miesto žemės daugiovertės klausimą[37].

Antra, turi būti sumažinti ligi minimumo industriniai darbai, mašinizmas, didieji fabrikai — šitai berods yra būtinoji ankščiau nusakytos reformos sąlyga. Priešingai, negu manoma, Fourier neturėjo jokios antipatijos kapitalizmui, bet užtat jis didžiai neapkentė industrializmo, o tai yra visai kas kita[38]. Grįžimas prie žemės, aiškus dalykas, reikalauja atsidėti daugiausiai žemės darbui. Nereikia betgi manyti, kad Fourier čia turėjo galvoje žemdirbystę senąja žodžio prasme, tai yra, žemės arimą ir javų sėjimą. Priešingai, jis negali be pykčio kalbėti apie javų ūkį ir duonos gamybą, kuri slėgė žmoniją sunkiausiu darbo jungu, tik tam, kad duotų jai grubiausį maistą. Jam vienintelis patrauklus žemės darbas yra daržininkystė, sodininkystė, paukštininkystė, bitininkystė, žuvininkystė ir visa tai, kas sudaro vadinamuosius daržo darbus. Falansteros gyventojas beveik tiek ir teturės darbo, ką „dirbti savo daržą", kaip Adomas prieš savo nuodėmę, arba kaip Kandidas po visų savo nelaimių.

Darbų „eilės", kurias Fourier ima pavyzdžiu, visados turi sąryšio su vaisiais: „vyšnininkai" „kriaušininkai" ir t. t. Apie vaisius ir gėles jis labai daug kalba savo raštuose.

Negalėdami čia dėstyti visų tų rimtų priežasčių, kurias Fourier nurodo, — tiesa, įvilktas į pasakų formą, — kad pateisintų agrikultūros pakeitimą vaismedžių kultūra, priminsime tik, kad

---

[36] M. Faguet, Revue des Deux - Mondes, 1-er août 1896.

[37] Šis sąjūdis kuriam pradžią davė Ebenezer Howarth'o knyga: „Garden cities of to - morrow", įgyvendinta 1900 m., įsteigiant pirmąjį sodamiestį Letchworthe, nebuvo žinomas Prancūzijoje ligi pat pastarųjų dienų, net ir po to, kaip įsisteigė „Société Française de Cités - Jardins" Georges Benoit - Levy iniciatyvos dėka. Bet karas davė šiam sąjūdžiui stiprų akstiną, nes radosi skaudus reikalas atstatyti tūkstančius sugriautų kaimų ir miestų.

[38] „Industrializmas yra naujausia mūsų mokslinė chimera" („Quatre Montvement", 28 p.) — Pažymėkime čia taip pat jo siūlymą įsteigti komunalines kontoras (comptoirs communaux), kuriose žemės savininkai galėtų sudėti derlių ir gauti paskolas: čia juk iš anksto numatyta agrarinio kredito ir warrant'ų sistema. Šitai turėjo būti ligi įsisteigsiant falansterai.

jis nuolatos skelbia cukrų ir konfitūras esant daug geresnį maistą už duoną ir garbina dieviškąjį vaikų instinktą, kuriuo jie savaime šitai jaučia. Ir tą štai pažiūrą, nemaža prisidėjusią prie to, kad jį palaikė bepročiu, šiandien patvirtina mokyčiausių daktarų ir higienos profesorių tyrinėjimai.

4. Patrauklus darbas.

Patrauklus, malonus darbas — tai kertinis Fourier sistemos akmuo. Vadinamose civilizuotose visuomenėse, sako jisai, lygiai kaip ir barbariškose bei vergoviškose, darbas visados buvo ir liko prakeikimas, bausmė. Taip toliau neturi būti. Žmogus nuo šiol neturi dirbti spiriamas vieno ar kito iš tų trijų akstinų, kurie ligi šiol tik ir varė jį, būtent: prievartos, skurdo ar naudos. Fourier visiškai nenori tokios socialinės būsenos, kur žmogų verstų dirbti duonos reikalas, ar pelno troškimas, ar netgi socialinės ar religinės prievolės imperatyvas. Jis nori, kad žmogus dirbtų tik iš malonumo, kad jis skubėtų į darbą, kaip šiandien skuba į šventę. Išreikšdami Fourier mintį tokiu žodžiu, kurio anuomet dar nevartota, galėtume pasakyti: jis nori kad darbas virstų sportu, taip pat mėgiamu, kaip tie sportai, kurių šiandien taip karštai imasi jaunuomenė[39].

Šitai, pasak jo, yra galima trimis sąlygomis. Pirmoji sąlyga, kaip tik ką esame sakę, yra ta, kad pramoninis darbas juo plačiau būtų pakeistas žemdirbyste ar, geriau sakant, daržininkyste. Antroji sąlyga — kad darbas būtų organizuotas serijomis, t. y. iš simpatijos susitelkusiomis kuopelėmis, suderintomis viena su kita, nelyginant mašinos ratų krumpliai; Fourier vadina jas grupėmis ir serijomis. Čia darbo pasidalinimas turės būti išplėstas ligi paskutiniųjų ribų, čia kiekvienas prisitaikys sulig savo palinkimais, čia lenktyniavimas ir rungtyniavimas paskatins kiekvieno veiklumą. Ir kadangi kiekviena iš šių grupių paims tik visai mažą dalelytę laiko ir gyvenimo, tad kiek-

---

[39] Įdomu pažymėti, kad ekonomistai, ypač vokiečių profesorius Bücher'is (Arbeit und Rythmus) išveda, jog darbas yra kilęs iš žaidimo, tuo tarpu kai pasak Fourier, darbo evoliucija turi paversti jį žaidimu. Tiesa, abi tezės galima būtų suderinti hipotezėje, kad čia evoliucija bus padariusi ratą.

vienas asmuo galės laisvai „skrajoti kaip plaštakė“ („papilloner“) nuo vienos grupės į kitą.

Trečioji sąlyga — kad kiekvienam žmogui būtų laiduotas egzistencijos minimumas, nes tik tada darbas nustoja buvęs priverstinas ir pasidaro savanoriškas, — tik tada kiekvienam yra garantuota laisvė pasirinkti darbo rūšį, geriausiai tinkamą jo gabumams, jei darbas, koks jis bebūtų, yra pakankamai įvairus, lenktyniavimo skatinamas, dirbamas gražioje ir linksmoje aplinkoje. Ir tik tam štai tikslui — norint padaryti darbą malonų, apsiausti jį grožio ir džiaugsmo aplinka — yra organizuojama ir visa ta sistema, kurią mes tik ką matėme: falanstera, draugijinis gyvenimas, ištaiga kolektyvinio įrengimo gamyboje bei paskirstyme ir daugelis kitų net kiek vaikiškų prašmatnybių.

Bet čia jau turime palikti savo vadovą; mes negalime leistis paskui jį nei į labirintą jo psichologijos su dvylika aistrų — iš kurių svarbiausios esančios trys: „la Papillonne“ „la Composite“ „la Cabaliste“ (tai reikštų maždaug: „Skrajotroška“, „Sudėtingybė“, „Slaptomena“) — nei į jo teodiseja, nei į jo teoriją kosmogoninės bei klimatinės evoliucijos, kuri vieną gražią dieną paversianti saldžiu sūrųjį jūrių vandenį, sutirpinsianti ašigalių ledus, sukursianti naujas gyvulių rūšis ir leisianti mums susisiekti su kitomis planetomis. — Bet dar ir šitoje drumstoje srovėje galima surasti nemaža aukso grūdelių.

Pavyzdžiui, apie vaikų auklėjimą, kuriam F o u r i e r skiria daug vietos savo knygose. Nors šis senas viengungis nemėgo vaikų — jis pats tai pasisako — bet jis daugeliu atžvilgių nujautė moderninį auklėjimą. Juk pirmuosius vaikų darželius, vadin. „Kindergarten“, įsteigė vienas iš jo mokinių, F r ö b e l'is, 1847 m.[40].

Lyčių santykių klausimu jis leidžiasi į tokį nesantūrumą, kokio tik ir begalima laukti iš tos lengvos moralės, kuri laikė dogma, jog visos aistros ir visi instinktai, yra geri, net „Dievo

---

[40] Paminėtinos čia vaikų asociacijos gatvėms valyti, viešiesiems sodams saugoti, gyvuliams globoti, kurias F o u r i e r norėjo organizuoti „Mažųjų Gaujų“ („Pétites Hardes“) vardu ir del kurių jis nemaža buvo išjuoktas. Bet štai šiandien jas iš tikrųjų organizavo beveik lygiai tokias pat, su jų ženklais ir vėliavomis, New-York'o viešųjų darbų ir miesto kelių direktorius pulkininkas W a r i n g.

duoti"[41]. Šie pernelyg drąsūs kraštutinumai, einantieji daug toliau už „laisvą meilę", nemaža prisidėjo prie furierizmo diskreditavimo. Kaip pastebi Paul Janet, šis moterių klausimas neišėjo į sveikatą socialistinėms mokykloms. Jis juk iššaukė sensimonizmo skilimą ir žlugimą. Bet dar ir čia galima rasti kai kurių stiprių minčių, kaip štai ši: „Bendrai imant, visuomenės pažanga ir epochų pasikeitimas vyksta pagal tai, kiek moterys progresuoja į laisvę, o socialinės santvarkos nusmukimas — pagal tai, kiek moterių laisvė mažėja. Kiti įvykiai gali turėti įtakos šiems politiniams svyravimams, bet nėra jokios kitos priežasties, kuri taip smarkiai paveiktų visuomenės kilimą ar smukimą, kaip moterų buities permaina"[42]. Deja, jo feminizmas atrodo paeinąs ne tiek iš tikros pagarbos moteriai, kiek iš neapykantos šeimai bei šeimyniniam gyvenimui, ir ta laisvė, kuri iš tikrųjų galėtų būti laikoma pažangos kriterijum, pas jį atrodo daugiausia lyties santykių laisve.

Net ir antimilitaristai galėtų laikyti Fourier savo pirmataku! Jis juk bene pirmasis rašė, kad dabartinė visuomenė: „laikosi nuolatiniu ginkluotų vergų mažumos veikimu prieš nuginkluotų vergų daugumą".

Baigdami turime pasakyti, kad Fourier, nesikėsino tuč tuojau įvesti visų žmonių į Harmonijos pasaulį. Jis prileido ir netgi laikė būtinai reikalingu tam tikrą pereinamąjį laikotarpį, kurį jis vadino garantizmu; tuo laikotarpiu būtų tenkinamasi, kaip jis pats gana aiškiai pasako, garantuoti kiekvienam tam tikrą minimumą pragyvenimo, saugumo ir patogumų, t. y. maždaug tai, kuo šiandien rūpinasi vadin. darbininkų įstatymdavybė.

Furierizmas nedarė tokios žavimos įtakos to meto žmonėms, kaip sensimonizmas, bet užtat ta jo įtaka, gal siauresnė ir ne tiek ryški, buvo kur kas patvaresnė. Štai jau pusė šimtmečio, kaip sensimoninkų nebėra, tuo tarpu kai vis dar tebėra falansterinė mokykla, tiesa, maža, jei skaityti tik tuos, kurie formaliai yra prie jos prisidėję, bet daug didesnė, jei priskirti čionai visų rūšių kooperatininkus, kaip bent iš dalies reikėtų

---

[41] „Mano teorija tenaudoja aistras tokias, kokias gamta yra davusi, nieko jose nekeisdama. Čia ir yra visas jos apžavas, visa mano sistemos paslaptis. Societarinė tvarka vartoja jas tokias, kokias Dievas yra davęs".

[42] „Quatre Mouvement", 194 p.

daryti. Pats Fourier, ilgą laiką niekintas ir koneveiktas, per pastaruosius keliolika metų, berods, pradeda įgyti pagarbos ir simpatijos[43].

Iš jo mokinių ypačiai pažymėtini du. Viktoras Considérant, kurs buvo vienas uoliausių furierizmo skelbėjų ir savo „Doctrine Sociale" (1834—1844) davė geriausį tos sistemos išdėstymą. Jis stengėsi net, kaip ir Owen'as įgyvendinti ją kolonijose Amerikoje[44]. Jis vaidino tam tikrą vaidmenį 1848 m. revoliucijoje, būtent, reikalaudamas, „teisės darbui" kaip teisingo ir būtino „nuosavybės teisės" papildymo.

Andrius Godin, įsteigdamas garsiąją „Familistère", paliko daug patvaresnį paminklą, nekaip jo knygos. Tai pramoninė verslamonė (šildymo aparatų fabrikas). Guise, kurią jis pavertė bendra darbininkų nuosavybe, pelnas čia skirstomas maždaug pagal mokytojo taisyklę[45]. Godin bandė realizuoti kai kurias svarbiausias savo mokytojo idėjas, būtent, organizuoti darbą serijomis, į kurias darbininkai turėjo telktis savo noru, o taip pat leisti darbininkams rinkimais skirti dirbtuvių vedėjus ir visų bendrininkų balsavimu nustatyti darbo mokesčio dydį; bet visos šios pastangos nuėjo niekais, susidūrusios su darbininkų abejingumu. Pagaliau „Familistère" ir pragarsėjo ne tiek del savo kooperatyvinės organizacijos, kiek del išorinės savo išvaizdos, kaip kooperatyvinis ar netgi komunistinis „palocius" vidury gražaus parko, su savo mokyklomis, vaikų prieglaudomis, su savo teatru, su savo vartotojų bendrove. Ši įstaiga

---

[43] Žr. pavyzdžiui, Zola knyga „Travail" arba Barrès „Ennemi des lois", o taip pat labai žymią tono permainą ekonomistų vertinimuose, kurie kitados jį koneveikė ir vadino bepročiu, o šiandien kai kurie, kaip štai Paul Leroy-Beaulieu paskutinėse savo knygose, laiko jį „genialiu mintytoju". Mes tariamės kiek prisidėję prie šio nuomonės pakeitimo. Žr. pirmame mūsų knygos „Coopération" leidime paskaitų apie „Fourier pranašystes", iš 1886 m.

[44] Mes čia nesiimame dėstyti gausingų furieristinių kolonijų istorijos, lygiai kaip negalėjome leistis ir į ovenistinių kolonijų aprašymą. Pasakysime tik tiek, kad jų gana daug buvo įsteigta Jungtinėse Valstybėse; 1841—1844 metų laikotarpy, jų išdygo apie 40, — ir vienoje iš jų, Brook - Farm kolonijoje, buvo nariais keletas įžymiausių amerikiečių, būtent, Chaning ir Hawtharne, — bet jos visos neilgai tepatvėrė.

Pačioje Prancūzijoje buvo keletas kooperatyvinių dvarų bandymų, dar ir paskutiniais metais, ir vienas jų išsiliko ligi šiol Condé - sur Vesgres (prie Rambouillet), kur susirenka vasarotų keletas ištikimų furieristų.

[45] „Familistere" buvo įsteigta 1859 m. bet tik 1888 m. po Godin'o mirties tapo darbininkų kooperatyvine bendrove. Žr. Prudhommeaux Le experiances sociales de Godin, 1919, ir mūsų knygą „Les institution en vue de l'abolition du salariat".

tapo visų šalių kooperatininkų lankymosi vieta; bet vis tik, norint susidaryti tikrosios falansteros vaizdą, gal verčiau reikėtų pamatyti gražius sodamiesčius (garden - cities) Bournville ir Port - Sunlight Aglijoje, arba Agneta - Park Olandijoje.

III.

Louis Blanc.

Ne visados yra originališkiausios tos knygos, kurios greičiausiai patraukia visuomenės dėmesį. Stuartas Mill'is kalbėdamas apie sensimoninkų ir furieristų sistemas, priskiria jas „prie įstabiausių praeities ir dabarties veikalų“ (II kn. I sk. 4 §). Toks vertinimas visai nepritiktų Louis Blanc knygai: „Organisation du Travail“. Čia visiškai nerandame tų gilių požvilgių, kurie žymi jo pirmatakų veikalus (nepaisant visų jų keistenybių). Pagaliau, ši knyga tėra labai trumpa, nedidesnė už žurnalo straipsnį[46]. Nematyti joje ir kokio ypatingo originališkumo: autoriui tiekia minčių įvairiausi praeities šaltiniai: sensimoninkai, Fourier, Sismond'is, Buonarotti's — vienas likusiųjų gyvų Babeuf'o sąmokslo dalyvių[47] — pagaliau, demokratinės 1793 m. tradicijos. Bendrai imant, autorius tenkinasi tuo, kad išdėsto čia socialistines idėjas, su kuriomis visuomenės opinija nuo Restauracijos laikų jau spėjo apsiprasti.

Tačiau, vos tik išėjusi 1841 m. „Organisation du Travail“ buvo plačiai skaitoma, visur diskutuojama ir daug kartų naujai išleista. Jos vardas — tiesą sakant, paimtas iš sensimoninkų žodyno, — sudarė vieną iš tų formulių, kuriomis 1848 m. darbininkai reiškė savo reikalavimus; autorius matėsi vasario mėnesio revoliucijos pripažintas tikriausiu darbininkų klasės vadu; net ir po 1848 metų į jo knygą ilgai dar buvo žiūrima, kaip į vieną iš charakteringiausių Prancūzijos socializmo veikalų. Šį patvarų pasisekimą tenka aiškinti visų pirma išorinėmis aplinkybėmis. Jau vien del savo trumpumo ir išdėstymo paprastumo

---

[46] Iš tikrųjų ji šia forma ir buvo pirmą kartą pasirodžiusi 1839 m. Žurnale „Revue du Progrès“.

[47] Buonarotti 1828 m. išleido knygą „La Conspiration pour l'Egalité, dite de Babeuf“ (Bruxelles), kuri praėjo nepastebėta didžiosios publikos, bet buvo labai skaitoma demokratinių sluoksnių.

knyga buvo lengva skaityti ir teikė patogią dirvą diskusijoms. Antra vertus, ir gerai jau žinomas autoriaus vardas daug prisidėjo prie to, kad knyga plačiai skaityta. Louis Blanc prie Liepos mėnesio valdžios buvo vienas iš garsiausių pažangiosios demokratinės partijos (partie démocratique avancé) žurnalistų ir kalbėtojų. Jo „Dešimties metų istorija" („Histoire de dix ans") suteikė jam vertingo istoriko vardą. Paskum jo vaidmuo, kaip provizorinės 1848 m. vyriausybės nario ir vėliau trečiosios respublikos pradžioje, padarė jį įžymų istorinį asmenį. Pagaliau prie jo idėjų išgarsinimo prisidėjo ir nevykusis „tautinių dirbtuvių" eksperimentas — tiesą sakant, visur prieš jo norą ir visai neteisingai. To viso betgi dar neužtektų, kad jam jau skirtume vietą šioje doktrinų istorijoje, jei čia neprisidėtų kitos priežastys, kurių dėliai jo „Organisation du travail" verta plačiau panagrinėti.

Visų pirma niekur kitur nėra taip aštriai ir ryškiai atvaizduotas priešingumas tarp konkurencijos ir associacijos. L. Blanc manymu, visos ekonominės blogybės kyla iš konkurencijos. Ja reikia aiškinti darbininkų skurdas, jų moralinis nusmukimas, nusikaltimų daugėjimas, prostitucija, pramonės krizės, karai tautų tarpe. „Išrodykime, sako jis pat pradžioje: 1. kad konkurencija yra tautai eksterminacijos (išsigalabinimo) sistema; 2. kad konkurencija yra buržuazijai be paliovos veikianti nuskurdimo ir nusigyvenimo priežastis"[48]. Ir tikrai, šis išrodymas eina per visą veikalą, remiamas įvairiausiais pavyzdžiais, paimtais iš laikraščių kronikos, iš oficialinių statistikų ir ankietų, iš ekonomistų knygų, iš paties autoriaus pastebėjimų. Liūdniausi faktai, vaizdžiai nupasakoti, slenka prieš skaitytojo akis ir visiems jiems terandama viena vienintelė priežastis — konkurencija. Todel išvada ateina tarytum savaime: konkurencijos piktybėms pašalinti, reikia įkurti ekonominė santvarka, paremta priešingu principu — asociacija.

Louis Blanc tikrai tad priklauso prie tos socialistų grupės, kuri asociaciją laiko vienintele išgelba moderninei visuomenei.

Tik asociaciją jis supranta ne visai taip, kaip jo pirmatakai. Jis nesvajoja nei apie falansterą, nei apie naująją Harmoniją.

[48] „Organisation du travail" 27 p. Mes cituojame pagal 5-jį leidimą, išl. 1848 m.

Jis neįsivaizduoja sau būsimojo ekonominio pasaulio, kaip eilės grupių, sudarančių kiekviena mikrokosminę visuomenę. Jam ne galvoje Fourier pilnoji kooperacija ir falanga, gaminanti visiems savo nariams visa, ko jie reikalingi. Jis siūlo „socialinę dirbtuvę", — kuri yra ne kas kita, kaip darbininkų gamintojų bendrovė. Socialinė dirbtuvė jungia tik to paties amato darbininkus. Nuo paprastos dirbtuvės ji skiriasi tik tuo, kad ji yra demokratiškesnė ir lygybiškesnė. Bet ji neapima savy, kaip Fourier mikrokosmos, visų ekonominių gyvenimo sričių. Ji nėra pati sau tikslas, nes ji tegamina vieną produktą, kurį kiti turi pirkti. Kitaip tariant, Louis Blanc sukūrė įprasčiausį darbininkų gamintojų kooperacijos tipą[49], tuo tarpu kai Owen'as ir Fourier turėjo galvoje kartu ir vartotojų ir gamintojų kooperaciją.

Pati mintis nebuvo visiškai nauja. Jau vienas senas sensimoninkas, Buchez, 1831 m. siūlė, tik be didesnio pasisekimo, panašų projektą[50]. To paties amato darbininkai, pavz. dailidės, batsiuviai, mūrininkai turėjo susitelkti, sudėti bendrai savo darbo įrankius ir patys imti tą pelną, kurs antraip būtų tekęs verslamoninkui. Iš to pelno viena penktoji dalis turėjo eiti sudarymui, amžino ir neišleistino asociacijos kapitalo, kurs kasmet reguliariai didėtų. „Be šio kapitalo, — sakė Buchez, teisingai nujausdamas ateitį — asociacija taptų panašia į kiekvieną kitą komercinę bendrovę; ji būtų naudinga tik steigėjams ir žalinga visiems kitiems, kurie nebuvo iš pradžios prie jos prisidėję, nes ilgainiui ji virstų pirmųjų rankose išnaudojimo priemone"[51]. Toks iš tikrųjų ir buvo likimas daugelio gamintojų kooperatyvų, kurių steigėjai, tapę tikrais akcininkais,

---

[49] Mes sakome įprasčiausį tipą, nes juk esame matę pereitame paragrafe, jog kai kurie gamintojų kooperatyvai — kaip štai „Le Travail" — remiasi Fourier idėjomis, ypač tuo atžvilgiu, kad jie prima svetimą kapitalą. Bet įprasčiausias gamintojų tipas Prancūzijoje yra tas, kurs rišasi su „Chambre consultative des associations de production". Gi tipingo šių kooperatyvų statuto 11 straipsnis taip sako: „Niekas negalės būti priimtas nariu, kas nėra vienos iš amato šakų darbininkas". Žr. „Office du Travail" 1898 m. išleistą knygą: „Les associations ouvrières de Production".

[50] Išspausdin. „Journal de Sciences morales et politiques" iš 1831 m. gruodžio m. 17 d. Jo siūlomais pamatais įsikūrė viena vienintelė asociacija, auksakalių — juvelirų (bijoutiers en doré) bendrovė 1834 m.

[51] Citata iš Festy, Le mouvement ouvrier au debut de la Monarchie de Juillet, 88 p. (Paris 1908).

verčia savo naudai dirbti naujuosius darbininkus, laikomus paprastais „pagelbininkais."

L o u i s B l a n c 'o socialinė dirbtuvė labai panaši į tą, kurią vaizdavosi B u c h e z, su tuo tik skirtumu, kad pirmasai turėjo galvoje ypačiai stambiąją pramonę, o antrasai — smulkiąją[52]. Be to, L o u i s B l a n c'o manymu, socialinė dirbtuvė turėjo būti tik daigas, iš kurio ilgainiui išaugs visa kolektyvistinė santvarka. Tikrumoje tačiau ši tolimesnė išrutula nelabai jam terūpėjo. Tai dar perdaug tolimas, perdaug neryškus idealas, kad iš jo svarstymo būtų kiek naudos. Kas svarbu — tai tuč tuojau pradėti, ir pradėti praktišku būdu. „Ruošti ateitį, nenutraukiant per staigiai ryšių su praeitimi" (172 p.) — štai uždavinys. Kokia bus toji ateitis? Bergždžias darbas bandyti ją tiksliau nusakyti. Tuo keliu prieiname tik utopijos.

Šiuo štai aiškios ir paprastos reformos pobūdžiu L o u i s B l a n c'o planas ir patraukė į save dėmesį. Po tiekos grandiozinių, bet neįvykdomų svajonių, štai pagaliau visiems įmanomas ir lengvai pritaikomas sumanymas. Šį reikalą pereiti nuo idealo prie realybės, surasti pagaliau praktišką formulę, bet tik žūt-būt padarius galą „laissez-faire", — šį reikalą jautė daugelis Blanco bendralaikių, pavyzdžiui toks V i d a l'is, šiandien labai užmirštas autorius įdomios knygos apie gėrybių paskirstymą[53]. Šitai iš didelės dalies išaiškina Louis Blanc'o, lygiai kaip vėliau ir valstybinio socializmo pasisekimą.

Reforma iš tikrųjų buvo labai paprasta.

Svarbiausiose gamybos šakose tuč tuojau turinti būti įkurta socialinė dirbtuvė. Reikiamąjį kapitalą duosianti valdžia, surinkus jį paskolos būdu. Visi „garantuotos dorovės" darbininkai būsią čion priimti, kiek leisią turimas kapitalas. Mokestis būsiąs visiems lygus. Šis pastarasis principas atrodąs mums šiandien nepritaikomu tik „dėliai klaidingo ir antisocialinio dabartinės kartos auklėjimo," bet jis atrodysiąs visiškai naturalus ateity, kada „naujas auklėjimas pakeis idėjas ir papročius." Čia mes matome visiems asocionistams bendrą mintį „naujos aplinkos", kuri įstengsianti pakeisti ligšiolinius žmonių elgsenos motyvus. Tos socialinės dirbtuvės vyresnybė būsianti ren-

[52] Stambiajai pramonei Bucher siūlė visai kitokias priemones (Žr. Festy, 12 v.).

[53] F r a n ç o i s V i d a l, De la répartition des richesses, 1846.

kama, išskyrus berods tik pirmuosius metus, kada ją turės organizuoti valdžia, nes asociacijos dalyviai dar nepažinsią užtektinai viens kito, kad galėtų išrinkti geriausiuosius.

Socialinės dirbtuvės grynasis pelnas būsiąs skirstomas kas met į tris dalis: viena būsianti dalinama lygiomis visiems asociacijos nariams priedu prie darbo mokesčio, antra būsianti skiriama seneliams, ligoniams, invalidams išlaikyti ir „palengvinti krizėms, slegiančioms kitas pramones"; pagaliau, trečioji eisianti „įsigijimui darbo įrankių tiems, kurie vėliau panorės prie asociacijos prisidėti, kad ji tuo būdu galėtų plėstis „be galo". Tai Bucher „amžinas ir neišleistinas" kapitalas.

Ar kapitalui, su kurio pagalba buvo įsteigta asociacija, bus mokami procentai? Žinoma, ir tuos procentus netgi garantuos valstybės biudžetas. Nespręskime betgi iš to, kad Louis Blanc mano, kaip kad manė Fourier, jog šis atlyginimas yra teisėtas. L. Blanc perdaug įtikėjęs sensimonizmu, kad galėtų šitai prileisti. Ateity procentai išnyksią, — nors, tiesą sakant, L. Blanc čia mums neišaiškina, kuriuo būdu. Bet tuo tarpu jie turį būti palikti, kad palengvinus perėjimą. Nereikia „su laukiniu nekantrumu sugriauti gyvenimų, kad ir jie remiasi eksploatacijos sistema, kuri norima panaikinti." (172 p.). Pagaliau, mokamieji procentai, lygiai kaip ir darbo atlyginimas, būsią įskaitomi į gamybos kaštus. Bet grynojo pelno kapitalistas tiek tegausiąs, kiek jis pats dirbsiąs.

Bendrai tad, kaip matome, socialinė dirbtuvė, be demokratiškesnės jos organizacijos, tuo tesiskiria nuo dabartinės dirbtuvės, kad verslamonininko pelnas (modernine žodžio prasme, taigi, tikrasis v-ko pelnas, atskaičius procentus) atiduodamas patiems darbininkams.

Bet socialinė dirbtuvė, kaip jau sakėme, turėjo būti daigas, iš kurio išaugsianti naujoji visuomenė. Ir ta jėga, kuri padėsianti jai išsiplėsti būsianti ne kas kita kaip (štai kur nuostabi išvada!) — ta pati konkurencija šiuo tarpu virtusi „šventąja" konkurencija (106 p.) „Reikės pasinaudoti kaip tik tuo konkurencijos ginklu pačiai konkurencijai panaikinti" (103). Tai būsią nesunku, nes „socialinė dirbtuvė turės prieš visas individualines dirbtuves tų pirmenybių, kurios eina iš bendrojo gyvenimo ekonomiškumo ir iš tokios darbo organizacijos, kur alei vienas darbininkas yra suinteresuotas gaminti greit ir gerai".

(105 p.). Todel visur privatinėms verslamonėms gresiąs socialinės dirbtuvės konkurencijos pavojus. Kapitalistai ir darbininkai savaime prašysiąsi į ją priimami, kad pasinaudotų jos gerumais. Tada bereiksią tik įsteigti sąjungą visų socialinių dirbtuvių, priklausančių prie tos pačios pramonės. Tuo būdu visos stambiosios pramonės galop susigrupuosiančios aplink „vieną centralinę dirbtuvę, nuo kurios priklausys visos kitos šalutinės dirbtuvės“ (107 p.). Visą tą pastatą apvainikuosiąs „solidarumas įvairių pramonių“, kurios, užuot kovojusios savitarpy, dabar viena kitą remsiančios, palaikysiančios krizių metu, jei tik jų santara apskritai nepašalinsianti krizių, — tai būtų dar įžymesnis rezultatas.

Taip štai, vien tik laisvės jėgai veikiant, palengva išnyksianti konkurencinė santvarka, užleisdama vietą asociacinei santvarkai, ir juo labiau socialinė dirbtuvė darysianti savo stebuklus, juo greičiau išnyksiančios konkurencijos blogybės ir moralinis bei socialinis gyvenimas apsivalysiąs nuo dabartinių savo ydų.

Ir ko gi reikalauja Louis Blanc, kad šio tikslo pasiektų? Labai maža, beveik nieko! Valdžiai bereikia tik trupučiuką pirštu pajudinti: duoti kapitalus pirmosioms dirbtuvėms įsteigti, be to, išleisti tų dirbtuvių tvarkomąjį statutą ir toliau tik prižiūrėti jo vykdymą.

Čia štai yra svarbus Louis Blanc'o doktrinos punktas, kuriuo ji griežtai skiriasi nuo Owen'o ir Fourier idėjų. Falansterai ar komunistinėms kolonijoms įkurti, nei Owen'as nei Fourier nesišaukė valstybės pagalbos. Jiems pakanka privatinės iniciatyvos. Visuomenė atsinaujinsianti savaime, be pašalinės pagalbos. Toks ir šiandieną dar yra vartotojų kooperatyvų principas. Bet Louis Blanc siūlo specializuotos darbininkų bendrovės. Iš kur jos galėtų gauti reikiamų kapitalų? Tikėtis jų iš darbininkų santaupų, tai reikštų — niekad nepradėti[54]. Būtinai tad reikia surasti, kas pavarytų mechanizmą,

---

[54] „Darbo žmonių išlaisvinimas yra perdaug komplikuotas dalykas; jis liečia tieką klausimų, ardo tieką įpročių, priešinasi, jei ne ištikrųjų, tai bent iš pažiūros, tiekai interesų, kad kvailybė tebūtų tikėti, esą jis galima įvykdyti eile dalinių pastangų ir atskirų bandymų. Čia reikalinga visa valstybės galia. Ko labiausiai trūksta proletarų išlaisvinimui, tai darbo įrankių. Valstybės uždavinys juos jiems patiekti. Jei mums reikėtų apibrėžti

nes jis pats negali įsivaryti. O kas čia begalėtų būti kitas, jei ne valdžia? Argi ji nėra organizuotoji pajėga"? Pagaliau, „jei jos neimsi įrankiu, tai su ja susidursi kaip su kliūtimi" (14 p.). Tik čia valdžia beturi įsikišti vienai valandėlei, „kartą paleista mašina paskum eis pati" (149 p.). Valstybė tik „pastato visuomenę pakalniui, o toliau ji jau rieda pati, iš dalykų prigimties ir pagal nustatytojo mechanizmo dėsnius" (165 p.). Čia štai kaip tik ir yra visos sistemos sąmojumas. Ir iš tikrųjų, dauguma šiandieninių gamybos kooperatyvų įsikūrė tik su finansine bei administratyvine valdžios pagalba ir be jos negalėtų išsilaikyti.

Louis Blanc yra tad vienas iš pirmųjų, jei ne pats pirmasis socialistas, kuriam atėjo į galvą remtis modernine valstybe, kad įgyvendintų socialinę reformą. Vėliau Rodbertus ir Lassalle kreipiasi į valstybę su tokiu pat reikalavimu, ir prancūzų rašytojas drauge su jais yra vertas priskirti prie valstybinio socializmo pradininkų.

Šitame socialistų šaukimesi į valstybę yra kažkas naiviška, nes, viena iš dviejų: arba tie sumanymai, kuriems reikalaujama vyriausybės paramos, yra tikrai revoliucingi, — ir tada vyriausybė, esamos visuomenės atstovė, būtų labai akla, jei ji savo rankomis paruoštų įrankį ją sunaikinti, — arba tie sumanymai, kuriuos palaikyti ji kalbinama, yra visai nepavojingi socialinei santvarkai, ir tada jau pati vyriausybės tiekiamoji jiems parama rodo juos teturint labai kuklios reikšmės. Valstybinis socializmas negali kitaip išvengti šios kritikos, kaip tik aiškiai pasiskelbdamas konservatyvišku — šitai kaip tik Vokietijoje jis ir padarė.

Louis Blanc, kaip vėliau ir Lassalle, visų pirma rūpi kuogreičiausia susilaukti rezultatų ir šio prieštaravimo jis nepastebi. Jis galvoja apie kitą, jo manymu, svarbesnį priekaištą, kurs paskiau teks išgirsti valstybiniams socialistams. L. Blanc stengiasi iš anksto atremti šį priekaištą argumentu, dažnai pasikartojančiu jo raštuose. Ar valstybės įsikišimas nėra priešingas laisvei? klausia jis pats savęs. Ir atsako: taip, jei laisve vadinsime abstraktinę teisę, pripažintą kiekvienam žmogui konstitucijos. Bet ne tai yra laisvė: „ji, tikriau, yra žmogui duotoji galia veikti, plėtoti savo gabumus, viešpataujant

valstybės sąvoką, kaip mes ją suprantame, tai mes atsakytume: Valstybė yra neturtėlių bankininkas" („Organis. Trav.", 14 p.).

teisingumui ir saugojant įstatymams" (19 p.)[55]. Teisinė laisvė be faktinos laisvės tėra tik „biauri priespauda", o laisvė faktinai panaikinta visur ten, kur žmogus, negaudamas švietimo, negaudamas darbo įrankių yra pasmerktas neišvengiamai pasiduoti turtingesniųjų ir apšviestesniųjų valiai. Del to valstybės intervencija bus reikalinga tol, kol visuomenėje tebebus „žemesnė, nepilnametė klasė" (20 p.). Lacordaire pasako šitai dar ryškesne formule: „tarp stipriojo ir silpnojo — laisvė yra tikroji priespauda, o įstatymas yra išlaisvinimas". Mes jau esame matę šį argumentą pas Sismondį[56] ir rasime jį pas visus „laisser faire" priešininkus.

Čia mes matome su Louis Blanc'u prasidedant idėjinį sąjūdį, kurs paskutinėje 19-to šimtmečio ketvirtyje daug stipriau įsigali. Valstybinis socializmas, šiuo tarpu dar tik pagelbinė priemonė, tada tampa tikra doktrina, kurios praktiniai pritaikymai yra labai gausingi.

1848 m. davė Louis Blanc'ui progos iš dalies įgyvendinti savo idėjas. Mes išnagrinėsime šiuos bandymus viename iš paskesnių skyrių, prisimindami nelaimingas 1848 m. socializmo pastangas. Bet „Organisation du travail" idėjos turėjo patvaresnės sekmės, realizuodamosi gausiuose darbininkų gamybos kooperatyvuose; jų įsisteigė daugiau ar mažiau visuose kraštuose, o Prancūzijoje tam tikrose darbininkų grupėse jų populiarumas ir šiandien tebėra gana didelis. — Taip tad Louis Blanc drauge su Owen'u ir Fourier yra energingai paskatinęs kooperacijos principą ir tuo ypačiai jis nusipelnė (kad ir kiek žemesnę) vietą asocianistinio socializmo istorijoje.

Su Louis Blanc reikia paminėti dar du rašytojai, kurie tęsė asocianistinį socializmą ligi 1848 m. revoliucijos — Leroux ir Cabet. Pierre Leroux darė žymios įtakos

---

[55] „Teisė, suprantama abstraktiškai, yra miražas, apgaulė, kuri nuo 1789 m. vilioja liaudį. Teisė yra metafiziškoji ir negyvoji apsauga, įvesta vieton gyvosios apsaugos, kurios privalėjo teikti liaudžiai. Teisė, pompastiškai ir smulkiai paskelbta konstitucijų chartijose, tepadėjo užmaskuoti visą tą individualistinės sistemos įvedimo neteisybę, visą tą barbarišką nesirūpinimą varguomene. Kadangi laisvė buvo apibrėžta žodžiu „teisė", del to tik imta vadinti laisvais žmonėmis tikrus vergus — bado vergus, tamsumo vergus, atsytykio vergus. Pasakykime kartą ant visados: laisve yra nevien pripažintoji teisė, bet ir duotoji žmogui galia veikti, plėtoti savo gabumus ir t. t." (19 p.).

[56] Žiūr. aukšč. 197 p. 41 išnaša ir 199 p. 46 išnašą.

ano meto dvasiniam gyvenimui: antai, George Sand romanuose pilna socialinių samprotavimų, kurie, kaip pati autorė pareiškia, yra imti iš Leroux. Tačiau jo paviršutiniškai humanitaristinėse knygose sunku rasti tikrų mokslinių minčių, — išskyrus nebent jo tikėjimą asociacija[57] ir ypačiai dar jo solidarumo dėsnio mintį, turėjusią didelio pasisekimo. Jis rodos pirmasai pavartojo šį garsųjį žodį ta prasme, kuria jis šiandien vartojamas t. y. kaip labdarybės (charité) pakaitalą[58]. Jis taip pat, rodos, pirmasai yra pramanęs žodį „socializmas", kaip individualizmo priešingybė[59]. Ir jau vien šių dviejų žodžių išradimo tikriausiai turėtų pakakti jo nemarumui visų sociologų akyse.

Cabet buvo kurį laiką, tiesa, neilgai, vyriausiu prokuroru — gana retas dalykas, kaip socialistui; bet jis daug labiau pragarsėjo savo romanu „Kelionė Ikarijon" („Le voyage en Icarie"). Jo sistemoje berods nėra nieko originališko. Į amžinai kylantį čia klausimą: kas darytina su tais, kurie nieko nenorės veikti? — jis visados duoda tokį pat lengvą atsakymą: „tinginiai? pas mus (Ikarijoje) jų nėra". Savo nelaimei, jis bandė duoti labiau įtikinamą atsakymą, įkurdamas, Owen'o ir Considerant'o pavyzdžiu, koloniją Jungtinėse Valstybėse (1848). Berods, ši Ikarijos bendruomenė buvo viena iš tų, kurios ilgiausiai dar patvėrė, nežiūrint į visas negeroves, ji netgi išsilaikė ligi 1898 m., vadinas, pusę šimtmečio, nors ir labai pakeista forma[60].

---

[57] „Jei jūs nenorite žmonių asociacijos, sušunka jis Assemblee Nationale 1848 m., — tai aš jums sakau, kad jūs pasmerkiate žmoniją mirti baisioje agonijoje".

[58] Savo knygoje „L'Humanité" (1840). Nereikia tačiau spręsti iš šio labdarybės supasaulietinimo, kad Leroux buvęs prieštikybininkas. Visai ne: jis pats sakosi, kad tai iš Šv. Pauliaus — „visi mes esame vieno kūno nariai" — jis yra paėmęs žmonių solidarumo mintį.

[59] „Aš pirmasai — sako jis — pavartojau šį žodį „socializmas". Anuomet tai buvo naujadaras, būtinai reikalingas naujadaras. Aš nukaliau šį žodį, kaip priešingybę individualizmui" („Grève de Samarez", 288 p.). Iš tikrųjų jis yra parašęs 1834 m. į „Revue encyclopedique" straipsnį: „De l'Individualisme et du Socialisme". Tas žodis randamas dar ir ankstyvesniam rašiny tame pat „Revue": „Discours sur la situation actuelle de l'esprit humain" Žiūr. jo „Oeuvres complètes" I t. 121, 161, 378 p. Plačiau apie šį kiek nuobodų, bet išmislų rašytoją žiūr. F. Thomas, Pierre Leroux (1905).

[60] Apie Cabet sistemą žiūr. Prudhommeaux, Etienne Cabet et Histoire de la communauté Icarienne.

C a b e t pažiūros yra atvirai komunistiškos, ir tuo jis nutolsta nuo Fourier, prisiartindamas prie Owen'o, nors jis ir ginasi nesąs jo pasekėjas. Bet čia, gal būt, tėra autoriaus savimeilė, nes jis labai gerai jį pažino, netgi asmeniškai. Kad ir būdamas komunistu, C a b e t anaiptol nėra revoliucionierius, o geraširdis svajotojas, noris sužadinti kitų altruistinius jausmus, optimistas, įsitikėjęs, jog šis moralinis atvertimas būsiąs lengvai įvykdomas[61].

---

[61] „Aš manau, kad komunistai neturi jokių pasisekimo perspektyvų tol, kol jie patys savęs nereformuos. Terodo jie pavyzdį, savo socialinėmis dorybėmis teatverčia jie savo priešininkus".

IV SKYRIUS.

Fridrichas List'as ir tautinė ekonomija.

Apie vidurį 19-to šimtmečio Adomo Smith'o doktrina įsigalėjo visoje Europoje. Senesnės doktrinos buvo užmirštos sulig jos pasirodymu, o naujosios sistemos nė viena nepajėgė jos nustelbti. Tačiau, beįsigalint, jai teko patirti nemaža pakeitimų ir kritikų. Patys jos mokiniai (Say, Malthus ir ypač Ricardo) įnešė svarbių pataisų ir praplėtimų. Tuo pat metu (su Sismondi ir socialistais) atsidarė naujos perspektyvos, siekiančios pralaužti tuos siaurus rėmus, į kuriuos buvo įspraudęs ją mokytojas, ir nukreipti ekonominę politiką į naujus akiračius.

Nepaliestas liko tik vienas tos doktrinos principas, ir tai ne mažiausiai svarbus: prekybos laisvės principas. Tarptautinės prekybos laisvė buvo priimta visų šalių ekonomistų, kaip neliestina dogma. Vokietijoje, lygiai kaip Anglijoje, Prancūzijoje ar Rusijoje mokslo autoritetai laikosi šiuo atžvilgiu vienos nuomonės. Socialistai arba iš pradžios visai nesidomi šiuo klausimu, arba, kalbėdami apie jį sutinka su ekonomistais[62]. Kai kurie paskiri rašytojai pareiškia čia rezervų ar priekaištų, bet šie nepasiekia platesnės visuomenės[63]. Tiesa, vyriausybės ir

---

[62] Sismondi's („N. P." IV kn. XI sk.) smerkia protekcionistinę sistemą, kuriai jis prikiša, kad ji iššaukianti perprodukciją ir absurdišką tautų siekimą norėti pačioms sau pakakti. Saint-Simon'as laiko muitų pertvaras tautų neapykantos pasekme („Oeuvre", III, 36 p.), ir giria ekonomistus, kad jie išrodę, „jog kiekvienas žmogus socialiniuose santykiuose privalo jaustis vien tik kaip darbininkų bendrovės narys, kadangi visa žmonija turi bendrą tikslą ir bendrus interesus". (Lettres à un Americain, „Oeuvres", II, 186, 187 p.) Sensimoninkai nelietė šio klausimo tiesioginai, bet aišku, kad protekciniams muitams nebus vietos visuotinėje asociacijoje, apie kurią sensimoninkai svajoja. Kai del Fourier, tai visose falangose visame žemės rutulio plote bus visiška gėrybių apyvartos laisvė (Žr. Bourgin, Fourier, 326—329 p., Paris, 1905).

[63] Paminėsime čia tik du: Augustin Carnot ir Louis Say iš Nantes. Pirmasai savo knygoje „Recherches sur les principes mathématiques de la théorie des Richesses", kuri dabar yra tapusi garsia, bet savo pasirodymo metu praėjo visai nepastebėta, kritikavo laisvos prekybos teoriją. Tiesa, ne del šios dalies jo knyga vėliau pragarsėjo. — Louis Say

parlamentai daugumoje lieka nepalankūs praktiniam naujųjų idėjų vykdymui. Bet net ir čia, kur stoja priešais tieka galingų interesų, vis delto pastebima Smith'o doktrinos įtaka. Liberalinis Prūsijos muitų tarifas iš 1818 m., ministerio H u s k i s s o n'o reformos Anglijoj (1824—1827) jų sumanytojų buvo aiškiai laikomos daliniu tų principų pritaikymu.

Reikėjo ypatingų istorinių ir ekonominių sąlygų, kokiose buvo Vokietija 19-to šimtmečio pradžioje, kad iššauktų prieštaravimą. Nors ir vėlyvai pasirodęs, šis prieštaravimas delto buvo nemažiau ryškus. Štai čia F r i d r i c h a s L i s t'as su savo veikalu „Das nationale System der politischen Ekonomie", išėjusiu 1841 m., ir tampa naujuoju protekcionizmo teoretiku. „Mano knygos istorija, sako jis įvade, yra pusės mano gyvenimo istorija". Tiek pat teisingai galima būtų pasakyti, kad ji yra pačios Vokietijos istorija nuo 1800 ligi 1840 m. Nes, be abejojimo, tai nėra paprastas sampuolis, kad pirmoji ekonominė sistema, paremta tautos idėja, iškilo tame krašte, kur tautinės vienybės įgyvendinimas buvo vyraujanti politinė mintis per visą 19-tą šimtmetį. L i s t'o veikalas, savo kilme, yra aplinkybių padaras. Delto, norint spręsti apie autorių ir jo sistemą, reikia pirmiau pažinti tos aplinkybės.

1. Ekonominė Vokietijos būklė ir List'o idėjos.

Vokietija 19-tą amžių rodo įstabų vaizdą: pradžioje daugiausiai agrarinė tauta, ekonomiškai ir politiškai suskaldyta, jos pramonė suvaržyta cechų santvarkos, žemės ūkis feodalinio režimo varžtų, — ir štai per keletą metų ši tauta išsilaisvina iš tų varžtų, sukuria iš pradžios savo ekonominę, paskum ir politinę vienybę ir per tris paskutiniuosius to amžiaus dešimtmečius įstoja į didžiųjų pramoninių valstybių eilę.

(1774—1840) buvo J.-B. Say'o brolis. Jis išleido kelis veikalus, menkus ir seniai užmirštus, kur jis kritikavo daugelį principų, jo brolio ginamų, kas, žinoma, negalėjo šiajam patikti. Čia paminėsime tik paskutinę jo knygą, išleistą 1836 m.: „Etudes sur la richesse des nations et réfutation des principales erreurs en économie politiques", nes kaip tik šią knygą nurodo L i s t'as. Jei ne List'as, tai L o u i s S a y vardas tikriausiai būtų buvęs užmirštas. R i c h e l o t savo vertime List'o veikalo (2-sai leid. 477 p.) cituoja kai kurias svarbesnes L o u i s S a y knygos vietas.

Muitų sąjunga su Airija 1800 m. pabaigė realizuoti ekonominę Britų Salų vienybę, tą vienybę, kuri tarp Anglijos ir Skotijos buvo įgyvendinta beveik jau prieš šimtą metų ir kurią jau Smith'as laikė „viena iš svarbiausiųjų Didžiosios Britanijos turtingumo priežasčių[64]. Prancūzija pasiekė savosios ekonominės vienybės 1791 m., panaikinus vidaus muitų sienas. Tuo tarpu Vokietija 1815 m. yra dar suskaldyta į daugybę valstybių nelygios reikšmės, atskirtų viena nuo kitos muitų pertvaromis. List'as savo peticijoje, kurią jis 1819 metais „Vokiečių prekybos ir pramonės sąjungos“ vardu įteikė Federacijos Kongresui, priskaito nemažiau kaip 38 muitų sienas Vokiečių Federacijos viduje. O čia jis dar nemini tų muitų pertvarų, kurios tramdo prekybą kiekvienoje iš sąjunginių valstybių. Vien tik Prūsuose buvo priskaitoma ligi 67 įvairių muitų tarifų[65]. „Iš tikrųjų, — sako List'as kitoje savo peticijoje, — tuo tarpu, kai kitos tautos atsideda mokslams ir menams, kurie kelia prekybą ir pramonę, Vokiečių pirklys didelę dalį savo laiko turi skirti muitų tarifų ir kelių rinkliavų studijavimui[66].

Šiuos negerumus didino dar viena ypatinga aplinkybė: visiškais nebuvimas muitų nuo kaimyninių valstybių pusės. Vokiečių valstybės užsidarė viena nuo kitos sienomis, bet, neturėdama pajėgios centralinės valdžios, Vokietija liko atidara svetimų kraštų prekėms. Padėtis buvo ypačiai opi tik ką pasiliovus kontinentalinei blokadai. Iš tikrųjų, vos tik sugrįžo taika, kaip štai Anglija, buvusi karo metu atkirsta nuo savo rinkų ir tuo pat priversta sukrauti savo fabrikuose didžiules prekių atsargas, bematant užvertė kontinentą savo produktais. Tos pusdykiai iškišamos prekės negalėjo įsiskverbti į Prancūziją, nes Restauracija įvedė čia griežtą apsaugos sistemą; juo labiau tad jos smelkėsi į Vokietiją, kur rado plačiai atidarytas duris.

Vokiečių pirkliai ir pramoninkai ėmė nerimauti. Iš visų pusių pradėta šaukti ekonominės vienybės ir vienlypio muitų ta-

---

[64] Anglijos suvienijimas su Škotija įvyko jau 1707 m. Žr. A. Smith'o veikalą (V kn. II sk. 2 dal. 4 str. Canan'o leid. II t. 384 p.).

[65] List, Werke, išleid. Häuser, II t. 17 p. „Das nationale System“ išleido 1883 m. 7 leid. Eheberg'as su puikiu kritikiniu ir istoriniu įvadu. [Čia mes verčiame List'o citatas tiesiog iš vokiško teksto, būtent, pagal 1-ąjį leid. Cotta, 1841 m.].

[66] Peticija, įteikta Vokiečių kunigaikščių suvažiavimui Vienoje 1820 m., „Werke“, II t. 27 p.

rifo ant sienos. Visuomenės opinija stumte stūmė į šią reformą, kuri atrodė drauge pirmas žingsnis į tautinį susivienijimą. 1818 m. Prūsai įgyvendino savąjį prekybinį vieningumą, nukeldami visas muitų pertvaras ant sienos. Naująjį jų tarifą, kur muitai pramonės dirbiniams neprašoko 10%, kur nebuvo jokių išvežimo ar įvežimo draudimų ir dauguma žaliavų buvo leidžiama laisvai įvežti, šį tarifą H u s k i s s o n'as 1827 m. siūlė Anglų parlamentui, kaip sektiną liberalizmo pavyzdį. Tačiau ši reforma, apimanti tik Prūsus, nepagerino būvio visų Vokiečių pirklių, kuriems Prūsų tarifas buvo taikomas, lygiai kaip ir svetimšaliams.

Todel ši atskiroji reforma ne tik nesustabdė muitų vienybės sąjūdžio, bet, priešingai, dar sustiprino jį. 1819 m. Frankfurte įsikūrė Vokiečių pirklių ir pramonininkų sąjunga („Handelsverein"), kad paveiktų Federacijos vyriausybę. Fridrichas L i s t'as buvo tos sąjungos įkvėpėjas. Nuo neperseniai profesorius Tübingene, žinomas jau, kaip liberalinis žurnalistas, jis buvo paskirtas tos sąjungos generaliniu sekretorium ir tapo viso sąjūdžio dvasia. Jis teikia peticijas vieną po kitos, rašo straipsnius laikraščiuose, daro asmeninius žygius pas įvairias vyriausybes Münchene, Stutgarte, Berlyne, Vienoje. Jis norėtų, kad Austrija imtųsi tos reformos iniciatyvos. Veltui! Federacijos Kongresas, priešingas bet kokiam savaimingam visuomenės opinijos pasireiškimui, nenori net atsakyti į pirklių ir pramoninkų peticija. L i s t'ą patį veikiai atitraukia kiti rūpesčiai. 1820 m. jis buvo išrinktas savo gimtojo miesto Reutlingeno atstovu į Vürtenbergo valstybės luomų parlamentą; del vieno peticijos projekto, kur jis aštrokai kritikavo savo krašto biurokratija, L i s t'as reakcinės valdžios buvo pašalintas iš parlamento ir nuteistas dešimčiai mėnesių tvirtovės. Pabėgęs į Prancūziją, keliavęs po Angliją ir Šveicariją, jis ryžtasi grįžti į savo kraštą, kur tuojau įkalinamas. Išleistas iš kalėjimo, L i s t'as nutaria išvažiuoti į Ameriką, nes L a f a y e t t e, su kuriuo jis susipažino Paryžiuj, primygtinai jį kviečia vykti drauge ir žada jam priėmimą, vertą jo talento (1825).

Kai L i s t'as, Amerikoje prasigyvenęs ir įsigijęs aukštų draugų, grįžta 1832 m. į Vokietiją, jis randa čia tą muitų vienybę, del kurios jis prieš tai trylika metų kovojo, dabar beįsivykdančią. Tiesą sakant, kitaip, negu jis manė: ne Austrijai

vadovaujant ir ne visuotinės reformos būdu, o Prūsų iniciatyva ir atskiromis sutartimis. 1828 m. beveik tuo pat metu įsikuria dvi „muitų sąjungos“: viena tarp Bavarijos ir Vürtembergo, antra tarp Prūsų ir Hesse-Darmstadto. Kiekvienoje iš šių sąjungų prekės cirkuliavo viduje laisvai ir bendras muitų tarifas buvo nustatytas ant sienos. Nuo pat pradžios abi šios sąjungos bendradarbiavo, bet galutinas susiliejimas į vieną „Zollverein“ buvo nutartas tik 1833 m. kovo 22 d. Naujoji santvarka turėjo įsigalioti 1834 m. sausio 1 d. Dar prieš šią datą prie naujos Sąjungos prisidėjo Saksai ir kai kurios kitos Vokiečių valstybės.

Tuo būdu 1834 m. prekybiškoji moderninės Vokietijos vienybė buvo galutinai įvykdyta. „Zollverein“ apėmė svarbiausias Vokiečių valstybes, išskyrus Austriją[67]. Šioje dalykų tvarkoje pramonė, gavusi plačią vidaus rinką, pradėjo greitai plėstis. Bet dabar neišvengiamai turėjo kilti naujas klausimas: kokią muitų sistemą taikyti Zollverein'ui? 1834 m. be didelių sunkumų buvo priimtas visai Sąjungai liberalinis Prūsų tarifas iš 1818 m., kurs jau buvo išbandytas. Bet daugelis pramoninkų, ypač žaliavinės geležies fabrikantai, vilnų ir medvilnės verpyklos, reikalavo stipresnės apsaugos nuo užsienio konkurencijos, kuri darėsi juo aštresne, juo metalurgijos ir tekstilinės pramonės reikmens didėjo, juo daugiau žaliavų jos reikalavo. Del to, atnaujinant Zollverein'ą 1841 m., kilo smarkūs ginčai tarp *status quo* šalininkų, linkusių į laisvą prekybą, ir stipresnės apsaugos gynėjų.

Tuo štai metu pasirodo List'o „Das nationale System“, energingai ginanti muitų apsaugą.

Ši masinanti, iškalbinga knyga, pilna pavyzdžių iš istorijos ir iš patirties, parašyta plačiajai visuomenei gyva, o ne sausa moksline kalba, yra ištisai padiktuota ypatingos to meto Vokietijos būklės. Jaunutė pramonė, — ta būsimosios krašto didybės sąlyga, — gavusi pirmą kart po 1815 m. ramiai plėtotis, turi štai atlaikyti konkurenciją Anglų pramonės, su jos ištobulintomis mašinomis, su jos sena tradicija ir milžiniška gamyba. Šitai yra List'ui visų svarbiausias faktas. Ta pavojingoji

---

[67] Badai, Nassau ir Frankfurtas prisidėjo čion 1835 ir 1836 m.; belikę neprisijungę: Meklenburgas, laisvieji Hanzos miestai, Hannoveris, Braunšveigas ir Oldenburgas.

Aglija pati javų muitais („corn-laws“) uždaro savo rinką Vokietijos žemės ūkio bei pramonės dirbiniams. Kitos dvi tautos, kurioms yra skirta, kaip ir Vokietijai, didi ekonominė ateitis, parodo jai kelią: tai Prancūzija ir Jungtinės Valstybės. Pirmoji, pamokyta Edeno sutarties (1786) rezultatų, žalingų Anglų konkurencijos padarinių, pasiskubino tuojau po Napoleono karų uždaryti savo sienas prohibityviniais muitais. Dar reikšmingesnis pavyzdys Jungtinių Valstybių, kurių būklė anuomet taip daugeliu atžvilgių panešėjo į Vokietijos būklę. Abiejose šalyse tik ką įgyta ekonominė nepriklausomybė, gausūs naturaliniai resursai, plati teritorija, mokyti ir darbštūs gyventojai ir didžios politinės ateities viltis. Ir štai, vos tik iškovojus laisvę, pirmas Amerikiečių rūpestis buvo susikurti savoji pramonė ir apsaugos muitais atkirsti kelią Anglų prekių užplūdimui. Taip tad visur tas pat pavojus — tironiškoji Anglijos persvara, ir visur tas pat apsigynimo būdas — protekcionizmas. Argi tik viena Vokietija nepanorėtų jo griebtis?

Štai pagrindinė Listo mintis.

Bet šitoms grynai praktikinėms jo pažiūroms prieštaravo žinomieji argumentai tų ekonomistų, kuriuos jis vadina „mokykla“. Jie sako: kiekviena tauta, kaip ir kiekvienas asmuo turi pirkti savo produktus ten, kur pigiausia; — ji turi atsidėti tik tokioms gamyboms, kurioms jai yra reliatyviai palankiausios sąlygos; — be to, pramonė juk tiek tegali plėstis, kiek auga kapitalai, o kadangi protekcionizmas, pabrangindamas gyvenimą, sulaiko kapitalų akumuliaciją, todel jis eina pats prieš savo tikslą.

Norint atremti šiuos priekaištus, reikėjo ne vienas po kito jie nagrinėti, o perkelti visa diskusija naujon plotmėn. „Mokykla“ laikė neginčijamu tam tikrą prekybos politikos idealą: kiekvienu metu didinti d a b a r t i n į turtą, arba, kaip List'as gana nevykusiai pasako: „sumą tų mainomųjų vertybių[68], ku-

[68] Išsireiškimas „mainomoji vertybė“ („Tauschwert“) pas List'ą reiškia ne ką kita, kaip dabartinių germenų masę, šio momento materialinę naudą. Jis nėra labai vykęs, bet būtų neteisinga imti jį literariška prasme ir dėti jam perdidelės reikšmės. Nes savo „Briefen an Ingersoll“ (186 p.) List'as reiškia lygiai tokią pat mintį sakydamas, kad Smitho mokyklai tikslas yra: „gauti daugiau daiktų mainais už kitus daiktus“ ir „žiūrėti visų pirma m a t e r i a l i n i ų m a i n ų padarinių, užuot žiūrėjus p r o d u k t y v i n i ų j ė g ų“. Pastebėtina, kad List'as niekur nekalba apie R i c a r d o, o tik apie Smith'ą ir Say, kuriuos jis, matyt, ir tebus skaitęs.

rias tauta gali konsumuoti". Reikėjo tad pakeisti šis pagrindinis požvilgis, norint išvengti tų konsekvencijų, kurios iš jo logiškai eina. List'as šitai suprato ir besiekdamas to, rado naujų tiesų, kurios suteikia jo knygai patvarią vertę ir įžymią vietą doktrinų istorijoje.

Iš tikrųjų, jis įveda į diskusiją dvi naujas mintis, nežinomas klasikų teorijai: — tautybės mintį, priešais internacionalizmą, ir produktyvinių jėgų mintį, priešais „mainomųjų vertybių" sąvoką. Šiom dviem mintimi remiasi visa sistema.

a) Adomas Smith'as ir jo mokykla, sako List'as, darė kosmopolitinę prielaidą. Jie galvojo taip, tarytum, jau dabar visi žmonės būtų susijungę į vieną didelę bendruomenę, iš kurios karas yra pašalintas. Tokią hipotezę darant, iš tikrųjų, žmonija susideda tik iš atskirų asmenų, jų individualiniai interesai teturi reikšmės ir negalima pateisinti jokių kliūčių jų ekonominei laisvei. Bet tarp žmogaus ir žmonijos istorija įterpė tautas; šitai „mokykla" užmiršta. Kiekvienas žmogus yra dalis tautos ir jo asmens gerovė yra glaudžiausiai susijusi su politine tautos galia[69].

Žinoma, universalinė visos žmonijos santarmė yra kilnus, siektinas tikslas ir neabejotinai bus kada nors įgyvendinta. Bet šiandien tautos turi skirtingus interesus ir yra nelygios jėgos. O galutinoji sąjunga tik tada galės būti joms naudinga, jei jos įeis čion lygybės pamatais. Antraip, sąjunga galėtų būti naudinga tik vienai iš jų, kuriai tada visos kitos turėtų vergauti. Žiūrint iš šio naujo požvilgio, politinė ekonomija yra „tasai mokslas, kurs, atsižvelgdamas į esamuosius interesus ir ypatingą tautų būklę, moko, kuriuo būdu kiekviena tauta gali pakilti į tą ūkio išrutulos laiptą, kuriame jai bus galima ir naudinga sąjunga su kitomis lygios išrutulos tautomis, taigi ir prekybos laisvė"[70].

---

[69] „Olandijos, lygiai kaip Hanzos miestų ir Italijos respublikų pavyzdys rodo, kad privatinių žmonių veikla neišgali išlaikyti kraštų ir ištisų valstybių prekybos, pramonės ir turtingumo, jei viešosios sąlygos yra nepalankios, ir kad atskiri asmens didesnę dalį savo produktyvinių jėgų gauna iš valdžios politinės organizacijos ir tautos galybės. („Nat. Syst.", 75 p. Cotta leid. 1841 m.).

[70] „Das nationale System", Cotta leid. 1841 m. 194 p.; žiūr. taip pat 238 p. Kitoje vietoje (188 p.) ji taip apibrėžia: „politinė arba tautinė ekonomija, kuri, išeidama iš tautos prigimties, moko, kuriuo būdu tam tikra

Listas skiria keletą tokių „ūkio laiptų“, šiandien mes pasakytume, ūkio santvarkos formų. Jis netgi tariasi suradęs tarp jų būtinąją istorinę perėjimų eilę. Jie toki: laukinis būvis, piemenų būvis, agrikultūros - manufaktūros būvis, agrikultūros - manūfaktūros - prekybos būvis[71]. Tauta tik tada tėra „normali“, jei ji pasiekia šį paskutinįjį būvį[72]. List'as čia tuo nori pasakyti, kad toks yra idealas, kurio tauta turi siekti. Nes tik tada ji galės įsisteigti laivyną, įsigyti kolonijų, kad palaikytų savo užsieninę prekybą ir plėstų savo įtaką. Tik tada ji galės išmaitinti didelį gyventojų skaičių ir tuo pat pasiekti visiško išsiplėtojimo mokslų ir menų, laiduoti krašto nepriklausomybę ir galią. „Nepriklausomybės ir galios idėja atsiranda drauge su tautos sąvoka[73]. Tiesa, ne visos tautos gali pasiekti

---

tauta, turėdama omeny esamąją pasaulinę situaciją ir savo ypatingas tautines sąlygas, gali išlaikyti ir pagerinti ekonominį savo būvį“.

[71] Cotta leidim. 1841 m. 260 p. Šią pažiūrą List'as susidarė iš Anglijos pavyzdžio. Bet ji remiasi istorine klaida. Anglija išplėtojo savo laivyną, savo kolonijas, savo tarptautinę prekybą daug anksčiau, negu manufaktūrą. Po Listo buvo siūloma daugelis schemų ekonominės tautų išrūtulos fazių. Hildebrand'as skyrė naturalinį ūkį, pinigų ūkį ir kredito ūkį („Jahrbücher für National - Oekonomie“ II t., 1—24 p.). Karolis Bücher'is ton vieton stato eilę laikotarpių namų ūkio, miesto ūkio ir tautos ūkio („Die Entstehung der Volkswirtschaft“, 3 leid. 108 p.). Sombart'as savo ruožtu ne be pamato kritikuoja šį paskirstymą savo veikale „Der moderne Kapitalismus“ (I t. 51 p. ir tol. Leipzig, 1902), bet klausimas, ar jo siūlomasis paskirstymas bus patvaresnis?

Mums rodos, ligšiol niekeno nebuvo pastebėta, kad List'as beveik visiškai perėmė įvairių ekonominių periodų pavadinimą iš paties Smith'o. Savo veikalo II kn. V sk. Smith'as, kalbėdamas apie tūleriopą kapitalo vartojimą, kaip tik skiria tris evoliucijos stadijas: agrikultūros būvį, agrikultūros - manufaktūros būvį ir agrikultūros - manufaktūros - prekybos būvį. Smith'as pastarąjį laiko naudingiausiu, tik, jo manymu, reikia palikti „naturalinei dalykų eigai“ jį įgyvendinti.

[72] Kai Listas kalba apie „normalią“ tautą, tai čia matome jį vartojant vieną iš neaiškiausių ir daugprasmiškiausių sąvokų visoje politinėje ekonomijoje. Ji reikėtų visiškai išmesti iš mokslo žodyno. Žinome, kiek ginčų sukėlė „normalaus“ darbo mokesčio arba „normalios“ kainos mintis, ir čia yra matematinės mokyklos nuopelnas pakeitus ją „pusiausviros kainos“ sąvoka. „Normalios“ tautos sąvoka nėkiek nėra tikslesnė, kaip ir „normalaus“ darbo mokesčio, ir įdomu matyti List'ą aprašinėjant, kaip „normalų“ būvį, ištisą eilę tokių charakteringų pažymių, kurie, kaip jis pats pripažįsta, tuo metu, kada jis rašė, tebuvo visi randami tik vienoj vienintelėj tautoj, Anglijoj.

[73] 264 p. Cotta leid. 1841 m. Berods, Smith'as irgi neužmiršta tautos galios idėjos, kaip aiškiausiai matyt iš šios vietos: „Kiekvieno krašto turtas ir galia, kiek toji galia pareina nuo turto, turi būti proporcingi to krašto metinio gavinio vertei... Bet juk didysis politinis ekonomijos uždavinys — didinti to krašto turtą ir galią. Todel ir t. t... („Tautų turtas“, Canan'o leid. I t. II kn. V sk. 351 p.).

šio visiško išsirutuliojimo. Tam turi būti plati teritorija su gausiais naturaliniais resursais, vidutinis klimatas, tinkąs manufaktūroms plėstis[74]. Bet kai šios sąlygos yra, tada tauta privalo visomis išgalėmis siekti šio būvio. Vokietija štai turi tas sąlygas aukščiausiam laipsny, ir tik nuo jos pačios pareina dar praplėsti savo teritoriją. List'as reikalauja Vokietijai Olandijos ir Danijos, kurios, pasak jo, galiausiai pačios „laikys pageidaujamu ir būtinu dalyku prisijungti prie didesnės tautybės" ir kurias jis norėtų matyti laisvai įėjusias į Vokiečių Federaciją[75].

Tuo būdu prekybos politikos tikslas čia jau nebėra, kaip pas Smith'ą, vien tautos turto padidinimas. Ji turi čia tarnauti sudėtingesniam idealui, kurs yra drauge istorinis ir politinis. Tas idealas reikalauja, kaip pagrindinės būtinybės, pramonių steigimo.

Ši būtinybė pasireiškia dar ir iš kito atžvilgio. Apie krašto turtą neseka spręsti vien tik dabartinio momento težiūrint. Nepakanka to, kad gyventojų darbas ir taupumas duoda kraštui šiuo metu didelį kiekį mainomųjų vertybių. Reikia dar, kad būtų apsaugotos darbo ir taupumo versmės, kad būtų laiduotas šių dorybių plėtojimasis ateity, nes „pajėgimas kurti turtą yra nepalyginamai svarbesnis, negu pats turtas" (201 p.). Tauta turi rūpintis didinti tai, ką List'as vadina kiek neaiškiu „produktyvinių jėgų" terminu; jai svarbiau ugdyti tos produktyvinės jėgos, negu dauginti mainomosios vertybės, nuo jų pareinančios[76]; tauta gali laikinai aukoti pastarąsias, kad

---

[74] Apie vidutinėsės zonos pramoninę paskirtį ir karštosios zonos agrarinę paskirtį žr. „Nat. Syst.", II kn., XV sk.

[75] „Vokiečių tauta įgys drauge tai, ko jai šiuo metu dar trūksta, būtent, žvejybą ir jūrų galią, jūrų prekybą ir kolonijas („Nation. Syst.," Cotta leid. 1841 m., 259 p.). Kaip matyt, List'as lengvai suderina patriotizmą su labai pozityviniais siekimais. Karo metu jis buvo laikomas Vokietijoje pirmataku to nepažaboto nacionalizmo, kurs tapo tautos evangelija ir išsireiškė „Mitteleuropos" idėjoje, kaip ją aprašė Naumann'as savo garsioje knygoje. Apie šį svarbų sąryšį žr. C. Andler, Le pangermanisme continental, Paris 1915.

[76] List'as mielai stato priešpriešiais „mainomųjų vertybių" sąvoką ir „produktyvinių jėgų" sąvoką. Bet ši priešstata nėra vykusi. Nes pranašumas tokios politikos, kuri skatina produktyvines jėgas, neturi kitokio būdo pasireikšti, kaip tik didinant tas pačias mainomąsias vertybes. Šios dvi sąvokos nėra tad priešingos; vertinant bet kurios šalies turtingumą, reikia drauge žiūrėti ir esamojo jos turto ir ateities resursų. Savo „Laiškuose į Ingersoll" (žr. ypač IV laišką) Listas stato priešpriešiais naturalinį bei intelektualinį kapitalą ir materialinį kapitalą (kurio, anot jo, Smith'as vien ir težiūrėjęs!); „produktyvinės tau-

išsaugotų pirmąsias. Šiais pasakymais List'as paprasčiausiai nori išreikšti priešingumą tarp tos politikos, kuri rūpinasi tautos ateitimi, ir tosios, kuri tik dabarties težiūri. „Tauta turi aukoti materialines gėrybes ir atsisakyti nuo jų, kad įsigytų moralinių ar socialinių jėgų; ji turi aukoti šiandieninę naudą, kad apsirūpintų būsimąja"[77].

Kokios gi yra tos produktyvinės jėgos, tos neišsekamos tautos gerovės versmės ir progreso sąlygos?

List'as visų pirma, su ypatingu pabrėžimu, nurodo čia moralines ir politines institucijas, kaip štai: minties ir sąžinės laisvė, spaudos laisvė, prisiekusiųjų posėdininkų teismas, teismo viešumas, valdžios kontrolė, parlamentarinė vyriausybė.

Visa tai skatina ir gaivina atskirų asmenų darbą. List'as pakartotinai primena, kokių turto nuostolių padarė Nanto edikto panaikinimas, arba Ispanijos inkvizicija, kuri, — sako jisai, — jau nuo seniai ištarė mirties sprendimą Ispanijos laivynui, pirmiau, negu Anglijos ir Olandijos laivynai jį įvykdė. List'as, berods neteisingai[78], prikiša Smith'ui ir jo mokyklai „materializmą", nes ji išleidusi iš akių šias galingas imponderabilijas.

---

tos išgalės pareina ne tik nuo pastarojo, bet taip pat, ir svarbiausiai, nuo pirmųjų dviejų".

[77] „Nation. Syst." Cotta leid. 1841 m. 216 psl.

[78] Sakome „neteisingai", nes Smith'as ne vienoje vietoje yra atsižvelgęs į šias moralines pajėgas. Anglijos žemės ūkio pakilimą jis sako prasidėjus nuo to laiko, kada farmeriai, išgavę ilgametines nuomos sutartis, išsilaisvino iš savininkų priklausomybės. Jis pastebi, jog miestai greičiau praturtėjo, negu kaimai, kadangi čia anksčiau įsisteigė reguliariška valdžia. Kitur jis sako, kad geriausia prekybos ir pramonės pasekmė buvo ta, kad jos „palaipsniui įvedė tvarką ir gerą valdžią, o tuo pat ir individų laisvę bei saugumą kaimo gyventojų tarpe... Ši pasekmė nors rečiausiai pastebima, yra tačiau visų svarbiausioji. Kiek aš žinau, Hume buvo pirmasai rašytojas, kurs į ją atkreipė dėmesio" (III kn. IV sk. 383 p., Cannan'o leid.). Kalbėdamas apie Amerikos kolonijas, Smith'as pastebi, kad, nežiūrint į menkesnį jų derlingumą, negu Ispanų, Portugalų ar Prancūzų kolonijos, Anglų kolonijų „politinė santvarka buvo palankesnė progresui ir žemės kultūrai, negu bet kurios iš kitų trijų tautų kolonijų." Pagaliau, kaip neatsiminti tos garsios Smith'o vietos, kur jis Didžiosios Britanijos turtingumą svarbiausiai priskiria įstatymams, laiduojantiems kiekvienam jo darbo vaisių, ir ypačiai 1688 metų revoliucijai! „Didžiosios Britanijos kiekvienam teikiamas saugumas ir tikrumas, kad jis gaus naudotis savo darbo vaisiais, savaime jau buvo pakankamas tautos gerovei kelti, nepaisant premijų ir dvidešimties kitokių absurdiškų prekybos politikos priemonių; o šį saugumą revoliucija visiškai įgyvendino maždaug tuo pat metu kai buvo įvestos javų premijos" (Cannan'o leid. II t. IV kn., V sk., 43 p. ir tol.).

Bet iš visų produktyvinių tautos jėgų, jo manymu, nėra vaisingesnės, kaip pramonė.

Visų pirma, pramonė aukščiausiam laipsny išplėtoja moralines tautos jėgas. „Siekimas nuolatos didinti dvasines ir materialines gėrybes, lenktyniavimas ir laisvė charakterizuoja manufaktūros ir prekybos valstybę, tuo tarpu kai neapdorotame agrikultūros būvy viešpatauja dvasios tingumas, fizinis nepaslankumas, laikymasis senoviškų pažiūrų, įpročių ir darbo būdų, stoka švietimo, gerovės ir laisvės“ (284 p.). Pramonė daug geriau, negu žemės ūkis, leidžia išnaudoti visus materialinius krašto resursus: vandenį, vėją, mineralus, kurą. Pramonės buvimas ir pačiam žemės ūkiui yra stipri paskata: žemdirbiai turi iš to daugiau naudos, negu patys fabrikantai, kadangi dėliai to kyla žemės renta, pelnas ir darbininkų uždarbis, o šitai vėlgi didina žemės ūkio gaminių paklausus. Be to, pramonė sudaro žemės ūkiui labai pastovią rinką, kurios negali atkirsti nei karas, nei prohibityviai muitai, kaip kad atkerta užsienines rinkas. Pagaliau, pramonė sukuria įvairiopus paklausus, kurie leidžia imtis įvairių žemės kultūrų ir paskirstyti ūkio uždavinius tarp atskirų sričių, sulig jų naturaliniais ypatumais, tuo tarpu kai grynai agrariniam būvy kiekvienas gamina savo vartojimui ir delto čia negali būti įvykdytas darbo pasidalinimas su jo didžiuliu produktingumu[79].

List'ui tad pramonė nėra, kaip Smith'ui, vien naturalinis darbo ir taupumo padarinys. Ji pati yra kuriamoji socialinė jėga, individualinio kapitalo ir darbo kūrėja. Lygiai kaip liberalinės institucijos, taip ir pramonė, — tas gausingas būsimojo turto šaltinis, — verta įvesti krašte, jei netgi delto reikia laikinai ir susispausti. Puikiu prilyginimu, kurs vertas būtų įdėti į klasikinių ekonomikos vaizdų knygas, List'as sušunka: „Be abejojimo, patirtis mus moko, kad vėjas perneša grūdą iš vienos šalies, į kitą ir kad tuo būdu plikos dykumos virsta tankiais miškais; bet ar būtų išmintinga jei miškininkas lauktų, kol vėjas per ilgus amžius įvykdytų šią kultūros pažangą? Argi paikai elgtųsi miškininkas, bandydamas apsėti dykas vietas ir pasiekti to tikslo per keliasdešimt metų? Istorija mums rodo, kad

[79] Žr. XVII ligi XXV skyr., kur jis nagrinėja pramonės reikšmę santyky su kiekviena iš didžiųjų ekonominių krašto jėgų.

ištisos tautos darė tai, ką mes matome šį miškininką darant"[80]. Priemonė, kuria jos čia naudojosi, buvo tai muitų tarifas.

Stodamas ant šio žvelgsenos punkto, jis išmuša savo priešininkams iš rankų stipriausius jų ginklus. Visa, kas jam galima būtų prikišti, tai nebent tiek, kad pramonė tik tada gali būti vaisinga, jei ji jau turi savo *raison d'être* naturalinėje tautos išrutuloje, jei jos išugdymui nereikia perdaug didelių aukų, — kitaip tariant, jei toji dirva, kurioje miškininkas sės sėklą, yra paruošta ją priimti, jei ji jau gali ją išauginti.

Iš to, kas anksčiau pasakyta, galime jau numanyti, kad List'o protekcionizmas turi savotiškų bruožų. Jis nėra visuotinis vaistas, kurs galima būtų taikyti be skirtumo visiems kraštams, visoms gadynėms ir visiems produktams. Tai ypatingoji priemonė, tinkanti tik tam tikromis aplinkybėmis ir tam tikromis sąlygomis. Štai charakteringi bruožai to protekcionizmo, kaip List'as pats jį aiškiai apibrėžia:

1. Apsaugos muitų sistema tėra pateisinama tik vienu vieninteliu atveju, būtent, kai jos tikslas yra p r a m o n i n i s t a u t o s a u k l ė j i m a s[81]. Ji tad negali būti pritaikyta tautai, kurios pramoninis auklėjimas jau yra atliktas, kaip štai Anglijai, nei tokiai tautai, kuri neturi tam išgalių ir naturalinių resursų, duodančių vilties susilaukti ateity pramoninės išrutulos. Šitai galima pasakyti apie tropinės zonos kraštus, kurie atrodo skirti žemės ūkiui, tuo tarpu kai vidutinės zonos kraštai tinka įvairiausioms gamybos šakoms[82].

2. Iš antros pusės, apsaugos muitai tik tada tegali būti pateisinti, jei kalbamosios tautos pažangą trukdo svetimos galingos ir toliau pažengusios pramonės konkurencija[83]. Tada

---

[80] „Nation. Syst.," Cotta leid. 1841 m. 174 p.

[81] T e n p a t, 272 p.

[82] T e n p a t, 433 p. L i s t'as sako: „Kaip bendroji taisyklė, galima prileisti, kad ten, kur tam tikra pramonės šaka negali iškilti, turėdama pradžioje 40 ligi 60% apsaugos ir negali išsilaikyti su tolesne 20 ligi 30% apsauga, — ten trūksta pagrindinių tos pramonės sąlygų".

[83] „Tik pas pastarąsias tautas, būtent pas tas, kurios turi visas reikalingas dvasines ir materialines ypatybes ir priemones, kad galėtų išugdyti savąsias manufaktūras ir tuo būdu siekti aukščiausio civilizacijos, švietimo, materialinės gerovės ir politinės galios laipsnio, tačiau jų progresą trukdo svetimas, jau toliau pažengusios manufaktūros konkurencija, — tik pas tokias tautas yra pateisinami prekybos aprėžimai, siekiantieji išugdyti ir apsaugoti savąsias manufaktūros jėgas". („Nation. Syst.," 261 p. Cotta leid. 1841 m.).

ši tauta yra padėty „vaiko ar paūglio, kurs stoja kovon su suaugusiu vyru ir vargiai įstengs ne tik nugalėti, bet ir vos kiek pasipriešinti[84]. Kaip tik tokioj padėty yra Vokietija prieš Angliją. Įdomu, kaip List'as savo „laiškuose į Ingersoll" šia proga aprašinėja „dumpingą", del kurio šiandien taip dažnai kaltinama trustai, karteliai ir pardavimo sindikatai, ir kurs reiškia ne ką kita, kaip tik pardavimą užsienin žemomis kainomis, tebelaikant aukštas kainas vidaus rinkoje[85].

3. Bet ir jaunųjų pramonių atveju apsauga tėra pateisinama tik tol, „kol tos pramonės nėra pakankamai išaugusios, kad nebebijotų svetimos konkurencijos: nuo to momento apsauga neturi būti didesnė, negu būtinai reikalinga pačioms vidaus pramonės šaknims apsaugoti[86].

4. Pagaliau apsauga niekad neturi apimti žemės ūkio. Ši išimtis daroma del tos priežasties, kad, iš vienos pusės, žemės ūkio gerovė daug pareina nuo pramonės pažangos. Pramonės apsauga netiesioginai išeina naudon žemės ūkiui, tuo tarpu kai žaliavų ir maisto produktų pabrangimas kenktų pramonei. Iš antros pusės, yra naturalinis ir naudingiausias žemės kultūrų pasidalinimas tarp įvairių kraštų, pareinąs nuo pirminių jų dirvos ypatumų, pasidalinimas, kurį muitų apsauga

---

[84] „Nation. Syst.," 146 p. Cotta leid. 1841 m.

[85] „Kiekvienas žino, sako jis (H i r s t, nur. viet. 231 p. ir tol.), kad gamybos kaštai manufaktūroje daug pareina nuo gaminamojo kiekio [d i d ė j a n č i o g a v i n i o d ė s n i s!]... Ši aplinkybė turi didelės įtakos pramoninės galios kilimui ar smukimui. Jei Anglų fabrikantui yra garantuota plati vidaus rinka, tai tuo pat jam paprastai yra garantuota reguliariška parduotis tam tikro prekių kiekio, reikalingo jo manufaktūros išsilaikymui (pavz. 10.000 yardų po 6 dolierius)... Kadangi ši parduotis jau padengia jo išlaidas, tai tolesnių 10.000 yardų gamybos kaštai tampa jau daug mažėsni ir jis gali turėti pelno, parduodamas juos po 3 ar 4 dolierius yardą... Dar geriau, jis galiau užsitikrintų sau pelną ateity, jei šiuo tarpu jis net ir nieko nepelnytų", (sugriaudamas savo žemomis kainomis užsieninius fabrikantus ir paskum užimdamas jų vietą). — Tai yra įrodymas, sprendžia L i s t'as, kad naujojo krašto pramonės savo jėgomis ir be apsaugos muitų negali išlaikyti kovos su senųjų industrijų kraštais. Šio argumento nuo 20-jo šimtm. pradžios dažniausiai pasigauna Anglų protekcionistai, kad apsigintų nuo Amerikos pramonės konkurencijos, o po didžiojo karo visos tautos, gindamosi nuo Vokiečių konkurencijos. Ką besakytų L i s t'as apie tokį dalykų atsivertimą antru galu?

[86] „Nation. Syst." 261 p. Cotta leid. 1841 m. ir visame XVI sk. (II kn.), kur jis, tarp kita ko, 431 p. sako: „Būtų klaidinga, jei Prancūzija, pakankamai sustiprėjus jos manufaktūros jėgai, nepereitų tolydžio prie saikių apsaugos muitų, jei neprileistų apribotos konkurencijos, kuri skatintų fabrikantus neapsileisti, neatsilikti".

galėtų tik ardyti. Šio natūralinio pasiskirstymo nėra pramonės srityje, nes „pramonėms visi vidutinės zonos kraštai.... yra lygiai tinkami[87].

Būtų tačiau sunkoka suprasti šis ūmus List'o pasukimas į laisvą prekybą žemės ūkio gaminių srityje, jei neprisimintume, kad jis čia (kaip ir daugely kitų savo sistemos punktų) turi vis galvoje ypatingą Vokietijos būklę. Anuo metu Vokietija buvo javų eksporto kraštas ir delto jai kenkė Anglų muitai javams. Vokietijos žemės ūkis buvo reikalingas ne apsaugos, o rinkų, ir List'as būtų buvęs laimingas, jei jam būtų pavykę įtikinti Angliją panaikinti savo „corn-laws". Nuo 1879 metų, sulig ta diena, kada ūkininkai pajuto užsienio konkurencijos pavojų, žemės ūkio apsauga vėl ėmė klestėti Vokietijoje.

2. Listo šaltiniai. — Jo įtaka vėlesnėms protekcionizmo teorijoms.

Apie protekcionistinių List'o idėjų kilmę daug buvo ginčytasi. Jau Prancūzijoje jis rado Dupin'o ir Chaptal'io veikaluose argumentų savo tezei. Jo priešingumą „laissez-faire" dėsniui dar sustiprino tie žmonės, su kuriais jam teko susidurti Amerikoje. Čia, būtent, jis turėjo artimų santykių su „Filadelfijos draugija tautinei pramonei remti." Ši draugija buvo įsteigta Amerikos valstybės vyro Hamilton'o, autoriaus garsaus „Report on manufactures", kur jis jau 1791 m. įrodinėjo reikalą Jungtinėms Valstybėms ginti savo jaunos pramonės kilimą muitų užtvaromis[88]. Jo argumentai, kuriuos List'as greičiausiai pažinojo, yra labai panašūs į „Nationales

---

[87] Ten pat, 304 ir ypačiai 306 p. (Cotta leid. 1841 m.), kur jis staiga pakeičia taktiką ir imasi ginti laisvą prekybą žemės ūkyje tais argumentais, kuriuos laisvos prekybos šalininkai taiko aplamai visiems produktams. Žr. taip pat 460 p. (Hausser leid.), kur jis rašo, kad „žemės ūkis yra pačios dalykų prigimties pakankamai apsaugotas nuo užsienio konkurencijos".

[88] Neturėdami Hamilton'o veikalų, kurių niekaip negalėjome gauti į rankas, nurodome čia pagal Bastable (Commerce of Nations, 2-as leid. Londonas, 1899 m. 120 p.) svarbiausius „Report" argumentus apie gerąsias pramonės puses: ji leidžia didesnį darbo pasidalinimą; ji duoda darbo tiems, kurie jo stokoja; ji tiekia reguliariškesnę rinką, negu užsienio kraštai; ji skatina imigraciją .

System" argumentus[89]. Filadelfijos draugija, kuriai tada pirmininkavo Mathieu Carey (tėvas ekonomisto Carey, apie kurį mes toliau kalbėsime), varė tuo metu, kai List'as atvyko į Ameriką, smarkią kampaniją už muitų pakėlimą. Draugijos vicepirmininkas Ingersoll įtikino svečią prisidėti prie

[89] Galimas taip pat daiktas, kad List'as yra skaitęs raštus kito amerikiečio protekcionisto, Daniel Raymond, kurio „Thoughts on political Economy" pasirodė 1820 m. ir susilaukė keturių leidimų (Plg. Daniel Raimond, par Charles Patrick Neill, Baltimore, 1897). Tokios nuomonės yra dauguma rašytojų, nagrinėjusių paskutiniais metais List'ą: Miss Hirst savo knygoje „Life of Friedrich List", ir Curt Kohler, Problematisches zu Friedrich List (Leipzig, 1909). Bet mums atrodo didelis perdėjimas laikyti Raymond'ą svarbiausiu List'o įkvėpėju (kaip tai daro, pavyzdžiui Rambaud savoje „Histoire des doctrines"). Nekalbant jau apie tai, kad Raymond'o mintyse nėra nieko ypatingai originališko ir kad List'as gyveno Amerikoje protekcionistinėje aplinkoje, kur tos mintys buvo plačiai pasklidę, reikia pastebėti kad jis niekur jo nemini. Priešingai, jis dažnai mini girdamas (ir tai jau savo „Laiškuose į Ingersoll") du prancūzų rašytoju Dupin ir Chaptal. Ir štai išsireiškimas „produktyvinės jėgos" randamas jau barono Dupin'o veikale: „Situation progressive des forces de la France" (Paris, 1827 m.) pirmajame sakiny: „Aš pateikiu čia įvadą į veikalą, pavadintą: „Forces productives et commerciales de la France" („Produktyvinės ir prekybinės Prancūzijos jėgos"). Taip aš vadinu kombinuotas žmogaus, gyvulių ir gamtos jėgas, naudojamas Prancūzijoje žemės ūkio, dirbtuvių ir prekybos darbams". Protekcionizmo mintis, taikoma atsirandančioms pramonėms, yra taip pat aiškiai išreikšta Chaptal'io raštuose. 1819 m. išėjusioje jo knygoje: „De l'industrie française", prakalbos XLVI psl. skaitome: „Netrukus įsitikinta, jog nevisados pakanka gerų norų nugalėti toms naturalinėms kliūtims, su kuriomis susiduria pramonės išplėtojimas; beveik visur patirta, kad atsirandančios manufaktūros negali išlaikyti kovos su senomis, laiko sucementuotomis įmonėmis, aprūpintomis gausiais kapitalais, nuolatine priežiūra, turinčiomis daugel išmokslintų ir prityrusių menininkų, ir todel reikėjo griebtis apsaugos muitų, kad pašalinus svetimų pramonių konkurenciją".

Nėra abejojimo, kad List'as, dar pirmąjį kartą gyvendamas Prancūzijoj, skaitė šiuos rašytojus ir rado čia patvirtinimą tų protekcionistinių idėjų, kuriomis jis jau buvo persiėmęs. Taip pat neabejotina, kaip tai matyt iš vieno jo laiško, rašyto 1825 m. balandžio m. (Hirst, n. v. 33 p.), kad jis ne Amerikoje atsivertė, o priešingai, Amerikoje tikėjosi rasti naujų argumentų, kurie sutvirtintų jo seną priešingumą Smith'ui. Marks'o tvirtinimas (žr. jo „Theorien über den Mehrwert", I t. 339 p., išleista Kautskio, Stutgarte, 1905 m.) esą svarbiausis List'o šaltinis buvęs Ferrier („Du gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce", Paris, 1805) yra iš piršto išlaužtas. Buvo taip pat įrodinėjama, kad List'as tautybės idėją, kaip politinės ekonomijos pagrindą, yra perėmęs iš Adomo Müller'io (katalikiško rašytojo, palankiai žiūrėjusio į feodalinės sistemos grąžinimą). List'as iš tikrųjų su A. Müller'iu buvo susitikęs. Bet juk pakako būti vokiečiu ir rašyti 19-tame šimtmety, kad būtum ligi kaulų smegenų persigėręs tautybės idėja. Pagaliau, reikia pastebėti, kad protekcionistiniai argumentai negali daug kuo skirtis vienoje epochoje, negu kitoje, ir jų skaičius neišvengiamai yra aprėžtas. Todel nėra nieko lengvesnio, kaip atrasti List'ui pirmatakų.

tos kampanijos; List'as tai ir padarė eilę laiškų, paskelbtų 1827 m., kurie iššaukė didelį susidomėjimą[90]. Juose yra sutrauktos pagrindinės „Nationales System“ mintys. Jis čia jau teikia Amerikai tą politiką, kurią keliais metais vėliau siūlė Vokietijai.

Bet Listą daugiau paveikė gyvenimo faktai, negu knygos. Šiam praktiškam ir pastabiam žmogui ypač krito į akis Amerikos protekcionizmo materialinis pasisekimas, lygiai kaip Vokietijoj jam buvo padaręs įspūdžio tas faktas, kad kontinentalinės blokados priverstinoji apsauga davė čia teigiamų vaisių[91]. Protekcionizmas, anaiptol nekenkdamas ekonominei Jungtinių Valstybių išrutulai, priešingai, atrodė padedąs jai. Tikrovėje jis, gal būt, tik pagreitino keliais metais tą evoliuciją, kuri naturališkai turėjo anksčiau ar vėliau įvykti šiame didžiuliame krašte, taip gausiai apdovanotame žmonių energija ir naturaliniais resursais, kad jokia, net ir blogiausia, sistema nebūtų galėjusi ilgam sulaikyti turtėjimo pažangos. Turint galvoje Vokietijos ir Amerikos būklės panašumą, ar negalima tad tikėtis, kad tas pats bandymas, daromas panašioje dirvoje, bus ir čia sėkmingas?

Tuo būdu List'o sistema yra pirmoji, kur aiškiai jaučiama Naujojo Pasaulio ekonominių bandymų įtaka europinei minčiai.

Listas pats labai gražiai šitai pasako: „Kai likimas, — rašo jis, — nuvedė mane paskum į Šiaurės Ameriką, aš mečiau visas knygas. Geriausia knyga, kurią tame naujame krašte gali skaityti apie politinę ekonomiją, tai gyvenimas. Čia matai dykumas virstant turtingomis ir galingomis valstybėmis... Procesas, kurs Europoje truko ištisus šimtmečius, čia vyksta po mūsų akimis, — būtent, perėjimas nuo laukinio būvio į gyvulių auginimą, iš šio į žemės ūkį, iš šio vėl į manufaktūros ir prekybos stadiją. Čia galima stebėti, kaip renta iš nieko išauga pamažu į žymią sumą. Čia paprastas ūkininkas praktiškai geriau nusimano, kaip pakelti žemės ūkis ir padidinti

[90] Išleisti knyga, pavadinta: „Outlines of a new system of political economy, in a series of letters addressed by F. List to Charles Ingersoll, Philadelphia, 1827. Šio dalyko nėra List'o veikalų rinkiny, išleistame Haüser'io, bet jis ištisai perspausdintas įdomioje knygoje „Life of Friedrich List“, by Margaret E. Hirst, Londonas, 1909 m. 331 p.

[91] Šis tai faktas, sakosi jis (Laiškai į Ingersollį, 173 p.), ir atvertęs jį į protekcionizmą, nors anksčiau jis buvęs Smith'o ir Say pasekėjas.

renta, negu įžvalgiausi Senojo Pasaulio mokslininkai; jis stengiasi pritraukti į savo apylinkę manufaktūristų ir fabrikantų. Čia ryškiausiai susikerta kontrastai tarp agrarinių ir industrinių kraštų, iššaukdami didžiausias konvulsijas. Niekur kitur negalima taip gerai įvertinti transporto priemonių reikšmės ir jų įtakos moraliniam bei materialiniam tautų gyvenimui, kaip čia. Šią štai knygą aš uoliai, atsidėjęs skaičiau ir iš jos paimtus pamokymus stengiausi suderinti su pirmesnių savo studijų, patyrimų ir apmąstymų rezultatais“[92].

Jei šiuo atžvilgiu Listo protekcionizmas prisiartina prie moderninio ūkio gyvenimo vaizdo, tai dar artimesnės giminystės ryšiai, aišku, riša jį su senuoju merkantilizmu. Pagaliau List'as ir pats neslėpė, kad jis gėrisi merkantilistais, ypač Colbert'u. Jis kaltino Smith'ą ir Say neteisingai juos supratus ir tvirtino, kad liberaliniams ekonomistams geriau pritiktų „merkantilistų“ vardas, nes jie norėjo ištisoms tautoms taikyti siaurą, pirklišką pažiūrą: pigiai pirkti ir brangiai parduoti. List'as betgi dviem esminiais atžvilgiais skiriasi nuo merkantilistų. Iš vienos pusės, pramoninio auklėjimo idėja, vyraujanti List'o sistemoje, vykusiai pakeitė palankaus prekybos balanso idėją, nes tuo tarpu kai pastarąją mokslas galutinai atmetė, pirmoji, priešingai, nesusidūrė su principiniais priekaištais ir buvo priimta tokių aiškiai liberalinių rašytojų, kaip Stuart Mill. Iš antros pusės — ir šitai ypačiai svarbu — 17-tojo šimtmečio merkantilizmas yra nuolatinės tautinio užsisklendimo politikos įrankis, gi List'o protekcionizmas, priešingai, jo manymu turėjo būti priemonė atvesti tautas į teisingesnį bendravimą. Tai yra pereinamoji sistema, aplinkybės reikalas.

Kaip Listo sistema nėra tiesioginė senojo merkantilizmo paveldėtoja, taip lygiai negalima jos laikyti ir moderninio protekcionizmo įkvėpėja. Net ir pačioje Vokietijoje List'o veikalas tuo metu kai jis pasirodė, nepaisant didelio literatūrinio pasisekimo, neturėjo žymesnės praktinės įtakos, — nebent tik priskirtume jam ir visai List'o protekcionistinei akcijai, kurią jis toliau varė savo laikrašty[93], nedidelį muitų pakėlimą, į kurį Zollverein ryžosi 1846 m. Bet liberalinės Anglų ministerio Robert

---

[92] „Nationales System“, Cotta leid. 1841 m. prakalba, XVI ir XVII p.
[93] „Zollvereinsblatt“, kurį jis redagavo nuo 1843 m.

Peel'io reformos, didžiulis šios priemonės atgarsys Europoje ir oficialus patvirtinimas, kurį tuo būdu gavo Cobden'o idėjos, patraukė didelę daugumą opinijos ir ilgiems metams nukreipė Europos prekybos politiką į liberalines vėžes. Prekybos sutarčių sistema, kuriai pradžią davė Napoleonas III, buvo tos bendrosios nuotaikos išraiška.

Pradedant nuo 1879 m. nauja protekcionizmo banga pradeda vėl užslinkti Europą. Tautos stato viena prieš kitą vis aukštesnes muitų užtvaras. Ar naujieji protekciniai tarifai, tolydžio įvesti Vokietijoje ir Prancūzijoje, gali būti laikomi List'o idėjų padaru?

Neatrodo. Nei vienam iš šių dviejų kraštų, neigi Jungtinėms Valstybėms, tebesilaikančioms griežto protekcionizmo, šiandien nebėra reikalo „auklėti" savo pramonė. Jie jau seniai yra pasiekę to sudėtingo būvio, kurs, pasak Listo, yra reikalingas pilnam jų civilizacijos ir galios išplėtojimui. Šiuo atžvilgiu ypačiai Vokietija ir Jungtinės Valstybės nebeturi ko pavydėti Anglijai. Jų prekybos bei karo laivynai yra galingi ir jų kolonialinė imperija kasdien plečiasi. Jei List'as sugrįžtų į šį pasaulį, tai jis, — taip ryžtai skelbęs įvairių prekybos sistemų vertės reliatyvumą, nurodinėjęs reikalą pritaikyti jas krintančioms tautų bei epochų sąlygoms ir pabrėžęs l a i k i n į aukštų muitų pobūdį, — jis greičiausia prisidėtų šiandien prie tų, kurie reikalauja sumažinti muitų užtvaras, kaip tik tam, kad produktyvinės jėgos gautų laisviau plėtotis. Argi jis pats nebuvo pareiškęs, kad „už kelių dešimčių metų, ištobulėjus transporto priemonėms, civilizuotos pasaulio tautos, tiek materialiniais, tiek dvasiniais santykiais bus taip artimos ar net artimesnės viena kitai, kaip prieš šimtą metų įvairios Anglijos grafijos"[94].

Gilūs tarptautinės ekonominės būklės pakitimai per pastaruosius 60 metų ne tik kad neleidžia rimtai pateisinti didžiųjų prekybinių tautų protekcionizmo šiuo reikalu „auklėti" savo pra-

---

[94] „Nation. Syst.", Cotta leid., 190 p. Berods, čia mes nenorime tvirtinti, kad List'o laikais Vokietijos būklė labiau reikalavo apsaugos, negu šiandien. Tuo galime abejoti, jei pagalvosime, kad jau 1819 m. C h a p t a l'is sakė apie Saksus, jog „šis kraštas savo pramone stovi pirmoje eilėje manufaktūrinių Europos valstybių" („De l'industrie française", I t. 75 p.), o apie Prūsus, kad „viena tik Aaacheno pramonė galėtų išgarsinti tautą" (t e n p a t, 76 p.), pagaliau, jei prisiminsime, kad visas dabartinės Vokietijos turto pagrindas buvo padėtas, esant labai liberalinei valdžios sistemai.

monę, bet esminiai tos protekcionistinės sistemos bruožai yra netgi griežtai priešingi List'o nustatytoms taisyklėms. Žemės ūkis anaiptol čia nėra paliktas naturalinei jo raidai, kaip to norėjo List'as, o priešingai, žemės ūkio apsauga daugeliu atvejų ėjo vada bendrajam muitų tarifui pakelti. Amerikos javų konkurencija buvo tas brutalus faktas, kurs per pastarąją 19-to šimtmečio ketvirtį neleido įsivykdyti Europoje optimistiniams List'o pranašavimams, jog pramonė turės įvaisinti žemės ūkį. Tad moderniniai muitų tarifai, apimantieji kartu ir žemės ūkio ir pramonės gaminius, remiasi visiškai kitokia protekcionistine pažiūra, negu List'o. Jo supratimu, apsauga teturi apimti tik tam tikras pagrindines krašto gamybos šakas, visų svarbiausias pramones, iš kurių kitos ima syvų, tarsi plonesnės šakelės iš didžiųjų šakų[95]. Tik tuo būdu gali būti pateisintas išimtinas jų traktavimas. Toks protekcijonizmas iš esmės yra aktyvus, jis turi būti tik energingas akstinas gamybai, progreso variklis. Betgi muitų tarifas, kurs saugo aplamai visas verslamones, kurs neskiria įvaisinančiųjų pramonių nuo įvaisinamųjų ir pakelia drauge visas kainas, tegali turėti tą pasekmę, kad kiekvienam gamintojui iš vienos pusės atima tai, ką iš kitos duoda. Jis nepakeičia savitarpinės jų situacijos ir atrodo čia jau nebe priemonė skatinti produktyvines jėgas, o tik bendrasai įrankis apsiginti nuo užsieninės konkurencijos. Jis iš esmės yra konservatyvus ir bailus.

Tiesą sakant, muitų tarifai niekad nėra kurios nors ekonominės doktrinos pritaikymas. Jie yra išdava kompromiso tarp galingų interesų, kurie dažnai neturi nieko bendro su visuomenės interesu, o iš kitos pusės, jų nustatymui neretai vaidina lemiamą vaidmenį politiniai, finansiniai, rinkiminiai sumetimai. Taigi, ne veikiančiuose muitų tarifuose, o kitoje srityje, būtent,

---

[95] „Nation. Syst", Cotta leid. 261 — 262 p. „Pagaliau nėra ir reikalo, kad visos pramonės šakos būtų lygiai saugojamos. Ypatingos apsaugos privalo tik visų svarbiausios šakos, kurių darbui reikia didelių pagrindinių ir apyvartos kapitalų, daugelio mašinų, vadinas, ir daug technikinių žinių, sugebėjimo, ir įgudimo, kuriose dirba daug darbininkų, kurių produktai priklauso prie pirmųjų gyvenimo reikmenų, kurios tad yra didžiai svarbios, tiek jų bendrosios vertės atžvilgiu, tiek savo reikšme krašto nepriklausomybei, kaip štai, vilnos, medvilnės, lininių audinių fabrikai ir t. t. Jei šios šakos yra tinkamai apsaugotos ir plėtojamos, tada visos kitos mažiau svarbios manufaktūros šakos ir su mažesne apsauga gali aplink jas tarpti".

paskesnėse ekonominėse doktrinose reikia ieškoti (jei aplamai galima kur rasti) protekcionistinių List'o idėjų pėdsakų.

Vienintelė pilna protekcionizmo sistema, pasirodžiusi po List'o, yra amerikiečio H. C. Carey[96]. Pirmutinėse savo knygose Carey buvo laisvos prekybos šalininkas, bet nuo 1848 metų atvirto į protekcionizmą. Jo idėjos, idėstytos dideliame jo veikale „Principles of Social Science", išleistame nuo 1858 lig 1859 metų, yra nuostabiai panašios į jo pirmatako vokiečio idėjas.

Carey, kaip ir List'as, kelia balsą prieš industrinę Anglijos persvarą ir vieton tarptautinio darbo pasidalinimo idealo stato idealą nepriklausomų tautų, kurių kiekviena atsideda visoms ekonominės veiklos šakoms ir tuo būdu išugdo kiekviena savąją individualybę. Laisva prekyba, pasak jo, siekianti „įvesti visam pasauliui vieną vienintelę dirbtuvę, į kurią turi būti siunčiama viso žemės rutulio žaliava, prisidedant čia tuo būdu didžiuliams transporto kaštams"[97]. Šios sistemos padariniai yra tokie, kad ji vienos tautos naudai sulėtina ar ir visai sulaiko visų kitų tautų pažangą. Nes kiekviena bendruomenė juo labiau tarpsta ir turtėja, juo ji yra panašesnė į gamintojų asociaciją, atliekančią kartu daugybę įvairių darbų, kurie vieni kitiems sudaro rinką ir vieni kitus remia jau pačiu savo artimumu. Tik tokia asociacija gali išplėtoti visus žmogaus „glūdinčius gabumus"[98] ir padidinti jo jėgas gamtai valdyti. Tais štai dviem bruožais galima apibūdinti ekonominė pažanga. Čia yra, gal tik kiek skirtinga forma, apibrėžimas „normalios tautos" arba aukštos išrutulos būvio, kurį taip šlovino Friedrichas List'as. Čia yra taip pat jo nuolatinio progreso idealas, statomas, kaip prekybos politikos tikslas, vieton tiesioginio turtėjimo.

Carey paskui List'ą, ir tai dar daug smulkiau, išrodinėja, kaip palankiai turi atsiliepti žemės ūkiui protekcionizmo išugdytų pramonių artimumas.

Tik pas Carey, šalia jau žinomų mums išvedžiojimų, apie tai, kokios naudos gauna žemės ūkis iš susiartinimo su pramoni-

---

[96] Apie Carey žiūr. toliau, III kn.
[97] Carey, Principles of Social Science (pranc. vert. I t. 419 p.).
[98] Ten pat, 349 p.

niais centrais, randame ir kitų, daug silpnesnių argumentų, kuriems jis betgi deda didelės reikšmės.

Taip štai, Carey tvirtina, kad protekcionizmas, sudarydamas žemės ūkiui artimą rinką, išvaduoja jį iš tos, Carey manymu, didžiulės duoklės, kurią antraip jis turi mokėti pirkliui už transportą ir didelių atstumų. Šis argumentas, kurį List'as tik praėjomis sumini[99], pas amerikietį rašytoją nuolat ir nuolat pabrėžiamas. Bet, kaip teisingai yra pastebėjęs Stuartas Mill'is[100], jei Amerika sutinka pakelti tas transporto išlaidas, tai, matyt, ji dar ir šiuo būdu gauna tarptautiniais mainais daugiau pramonės dirbinių, negu ji pati galėtų pasigaminti.

Arba štai kitas, nemažiau ginčytinas argumentas: Žemės ūkio produktų išvežimas, sako Carey, nualina krašto žemę, nes, kadangi šie produktai nesuvartojami pačiame krašte, tad ir žemei negrąžinami esantieji juose trąšų elementai, — kaip tatai būtų, turint šalimais pramoninių gyventojų[101]. Bet ir vėl visai teisingai atsako Stuartas Mill'is[102]: juk ne laisva prekyba verčia Ameriką išvežti savo javus, o jei ji šitai daro, tai tik del to, kad žemės nualinimas atrodo jai maža blogybė, palyginti su tomis gėrybėmis, kurias jai teikia šis eksportas.

Pagaliau, Carey vienas iš pirmųjų protekcionizme įžiūri priemonę darbo mokesčiai padidinti: pramoningame būvyje, sako jis, atsiranda smarki konkurencija tarp verslamoninkų, reikalaujančių darbo jėgos, ir darbininkai savaime pasinaudoja ta konkurencija. — Bet šį pliusą (prileidžiant, kad jis ištikrųjų yra), rodos, daugiau negu atsveria maisto priemonių pabrangimas.

Iš to matome, jog Carey, nors ir išeina iš tų pat pagrindinių pažiūrų, kaip ir List'as, tačiau remia jas daug silpnesniais argumentais. Vokiečių rašytojas savo išdėstymo talentu, savo

---

[99] Plg. „Nationales System", II t. XIII sk. 232 p. Cotta leid. 1841 m.

[100] „Principles of Political Economy" V kn. X sk. 1 §.

[101] „Iš visų žmogaus tikslams reikalingų dalykų, trąšos mažiausiai yra transportuotinos, o vis tik jos yra visų svarbiausios. Žemė gali nuolat vesti vaisių tik ta sąlyga, jei jai bus grąžinti tie elementai, kurie sudaro derlių. Šiai sąlygai esant išpildytai, maisto priemonių kiekis didėja, žmonės gali labiau suartėti ir suderinti savo pastangas, išplėsdami tuo būdu savo individualinius sugebėjimus ir padidindami turtą; ir vis delto ši būtinoji visų pagerinimų sąlyga, nežiūrint į jos svarbumą, buvo išleista iš akių visų ekonomistų" („Principles of Social Science", I t. 312 p.).

[102] Principles of Political Economy, liv. V, ch. X, § 1.

mokslinės argumentacijos verte, daug praneša savo įpėdinį amerikietį. Jis yra taip pat daug saikesnis. Carey jau nesitenkina vien pramonės apsaugos, jis reikalauja taip pat ir žemės ūkio apsaugos; be to, tie nedideli muitai, kuriuos siūlė List'as jam atrodo toli gražu nepakankami.

Nežiūrint į visą jų panašumą, negalima pasakyti, kad Carey būtų parėmęs savo pažiūras iš List'o. Berods, jis skaitė jo „Nationales“ System“ ir cituoja ją; bet jis jau galėjo rasti analoginių minčių amerikiečių literatūroje. Ir dar daugiau, negu knygos, ekonominis Jungtinių Valstybių gyvenimas, vystęsis jo akyse, padėjo susiformuoti po idėjoms. Konstatuodamas Amerikos pažangą prie protekcionistinės sistemos, matydamas, kaip tame visai naujame, vos apgyventame krašte kolonizacija didina žemės produktingumą, kaip turtingumas juolabiau didėja, juo žmonių tankėja, jis ir susidarė tą idėją izoliacijos politikos, kuri pagreitintų milžiniškų resursų išnaudojimą. Laimingesnis šiuo atžvilgiu už List'ą, jis matė savo idėjas esant priimtas, jei ne Amerikos mokslo žmonių (jų dauguma liko joms priešingi), tai bent Amerikos politikų, kurie jas plačiai pritaikė[103].

Taip tad Carey doktrinoje negalima įžiūrėti tiesioginės List'o įtakos. Ar jis bus daugiau paveikęs Europos ekonomistų doktrinas?

Neabejotinai, jo įtakoje daugelis laisvos prekybos šalininkų, kurių tarpe įžymiausis Stuartas Mill'is, pripažino apsaugos reikalą besikuriančioms pramonėms[104]. Berods, ši nuolaida yra gana platoniška, nepritaikoma seniesiems kraštams, kuriems nebereikia pramoninio auklėjimo, ji praverčia nebent tik naujiesiems kraštams.

Bet ar moderniniai protekcionistai gali teisėtai remtis List'u?

---

[103] Žiūr. apie tai: Jenks, Henry C. Carey als Nationalëkonom, Jena, 1885, I sk.

[104] Žiūr. ilgą vietą „Principles“, V kn. X sk. 1 §, kuri prasideda šiaip: „Vienintelis atvejis, kuriuo apsauginiai muitai gali būti ginami, remiantis vien tik politinės ekonomijos principais, yra tas, kada tie muitai įvedami laikinai (ypač jaunos ir pažangėjančios tautos), turint vilties įkurti krašte užsieninę pramonę, savaime visiškai atitinkančią krašto sąlygas. Vieno krašto pranašumas prieš kitą kurioje nors gamybos šakoje dažnai pareina tik nuo to, kad šis kraštas yra anksčiau pradėjęs...“ ir t.t. Bet Stuartas Mill'is čia List'o nemini, ir klausimas dar, ar tik ką cituotoji vieta tikrai yra aiškintina List'o įtaka.

Nesant jokio veikalo, sistematiškai dėstančio jų idėjas, nevisados yra lengva išgliaudyti tos idėjos iš daugybės straipsnių prakalbų, brošiūrų, kur jos yra išbarstytos[105]. Tačiau, — atmetant į šalį tuos, kurie tenkinasi vien merkantilistinės prekybos balanso teorijos kartojimu[106], — dauguma šių dienų protekcionistų daugiau ar mažiau aiškiai remiasi dviem svarbiausiais argumentais: 1. tautai naudinga iškovoti ekonominis savarankiškumas; 2. yra patriotiškas reikalas rezervuoti tautinė rinka tautiniams gamintojams[107]. Jei abu šie požvilgiai, daugiau ar mažiau atvirai pasakomi ir laikomi politikos gaire, būtų pritaikyti su visomis jų logiškomis konsekvencijomis, šitai turėtų galiausiai paversti nebereikalinga bet kokią užsieninę prekybą, ant visados apriboti tautą vien tais ištekliais, kuriuos gamtos atsitiktinumas yra jai davęs, ir apręžti ligi minimumo jos dalyvavimą tuose resursuose, kurių

---

[105] Čia reikia išskirti Cawès, kurio protekcionizmas, priešingai, galima laikyti labai racionaliu pritaikymu vienos List'o minties, būtent — pranašumo tautų su visapusiška ūkio struktūra. Tai vienintelė ligi šiol mums žinoma mokslinė protekcionizmo sistema. Bet reikia pripažinti, kad dauguma protekcionistinių rašytojų tik labai iš tolo tesiriša su Cauwès požvilgiu. Žiūr. jo „Cours d'Economie Politique", 3 leid. III t.

[106] Tokie, pavyzdžiui, ekonomistai, kurie nesiliauja kalbėję apie „prekybinį deficitą", t. y. apie nepalankų prekybos balansą. Nežiūrint į tai, kad šis argumentas šimtus kartų jau yra atremtas, jis vis dar dažnai kartojamas, tarytum savaime suprantamoji tiesa. List'as taip pat kritikavo perdidelį klasikų abejingumą, žiūrint importo ir eksporto balanso. Bet jis tai darė ne vardan merkantilistinės prekybos balanso teorijos, kurią jis, priešingai, laikė galutinai atmesta. (Plg. 393, 401 ir 405 p.). Jis čia žiūri iš tam tikro požvilgio, būtent, pinigų politikos. Kada kraštas, — sako jis, — įveža daug, o iš antros pusės neišveža atitinkamo prekių kiekio, tada jam gali prireikti mokėt tauraisiais metalais, kurių nuoplūdis gali iššaukti pinigų krizį. Delto klasikų visiškas nepaisymas didesnio ar mažesnio pinigų kiekio yra perdėtas. (II kn. XIII sk.). Kaip žinoma, šiandien didžiųjų centralinių bankų diskonto politika kaip tik siekia normuoti laikinus pinigų rinkos įtempimus, atsirandančius del per didelio importo, ir šis būdas neabejotinai yra daug vaisingesnis, negu protekcionizmas.

[107] Kai kurie eina net toliau. Patten („Fondements économiques de la protection" pranc. vert., Paris, 1899) nori sukurti kiekviename krašte savotišką tautinį tipą, versdamas jo gyventojus maitintis ir rengtis vien tik sulig naturaliniais to krašto ištekliais. Tuo būdu būsiąs sukurtas „amerikoninis tipas", žinoma, daug aukštesnis už visus europinius tipus. „Tada, — sako jis, — mes galėsime kėsintis padaryti sprendžiamos įtakos kitiems kraštams ir priversti (!) juos atsisakyti nuo dabartinės jų ekonominės struktūros ir prisitaikyti prie aukštesnio socialinio būvio". (120 p.). O ligi tol — jokio užsieninio importo.—Čia, kaip labai dažnai, protekcionizmas sutampa su nacionalizmu arba imperializmu. Ir List'as neabejotinai yra pirmatakas ir bent paruošėjas vokiškojo pangermanizmo, tik nuo šio jį skiria politinis liberalizmas, kurio jis visados tvirtai laikėsi.

turi visas likusis pasaulis. Be abejojimo, šie požvilgiai nėra visiškai svetimi Lsit'ui. Bet pas jį jie teturi antraeilės reikšmės. Niekados jis nelaikė jų nuolatiniu prekybos politikos atramos punktu.

Listas dažnai kalba apie tai, kad tautos pramonė būtų padaryta „nepriklausoma“ nuo užsienio rinkos[108]. Jis vadina turtingiausia tokią tautą, kuri yra savoje teritorijoje kuodaugiausiai išplėtojusi fabrikacijos jėgas visose srityse ir kurios žemės ūkis gali patiekti fabrikų gyventojams didesnę dalį visų reikalingųjų maisto produktų ir žaliavų. (227—228 p.). Tačiau jis kartu pripažįsta, kad tokie gerumai tėra išimtina privilegija, ir vadina „kvailyste“ norėti bet kuriam kraštui: „tautiniu darbo pasidalinimu, t. y. vidaus gamyba, pasitiekti tokių produktų, kurių gaminimui jis neturi palankių gamtos sąlygų ir kurių jis gali geriau ir pigiau įsigyti tarptautiniu darbo pasidalinimu, t. y. užsienio prekyba (238 p.). Visiškas savarankiškumas yra tad List'ui nepasiekiamas idealas. Negalima tačiau neigti, kad jis tam tikrais išsireiškimais nebūtų padėjęs įsigalėti tai klaidingai pažiūrai, būsią kraštas, gaunąs žymią dalį savo konsumcijos iš užsienio, yra nuo užsienio priklausomas[109].

Iš tikrųjų gi jis nedaugiau priklauso nuo užsienio, negu užsienis nuo jo. Tarp pirkėjo ir pardavėjo priklausomybė yra abipusiška. Tik vienu atveju tas išsireiškimas gali būti pateisinamas: kai svetimasis kraštas tampa vieninteliu tiekovu tam tikrų prekių, tada pirkėjai tikrai yra nuo jo priklausomas. List'as teisingai įžiūrėjo čia pramoninį Anglijos monopolį. Bet šiandien to monopolio jau seniai nebėra.

List'as kalba taip pat apie tai, kad „dešimts kart svarbiau... garantuoti vidaus rinką“. (270 ir 276 p.). Bet ši garantija, jo

---

[108] „Ekonominės autarkijos“ idėja buvo karo metu vokiečių privesta ligi absurdiškų kraštutinumų. Plg. Bresciani - Turoni, L'idea del „Welreich“ negli scritti degli economisti tedeschi, išsp. „Riforma Sociale“, 1918 m. sausio — vasario m. Deja, po karo ji padarė didelės pažangos Prancūzijoje ir Anglijoje, Plg. Danos, L'autarchie économique et l'évolution du commerce extérieur, Paris, Librairie du Recueil Sirey, 1921, 95 p.

[109] „Grynai agrikultūrinis kraštas stovi nepalyginamai žemiau, negu agrikultūriškai - manufaktūrinis kraštas. Pirmasai visados daugiau ar mažiau priklauso ekonomiškai ir politiškai nuo tų tautų, kurios ima iš jo žemės ūkio produktus mainais už manufaktūros prekes. Jis negali pats apsispręsti, kiek jis nori gaminti, o turi laukti, kiek kiti panorės iš jo pirkti“ („Nation. System“, Cotta leid., 1841 m. 263 p.).

manymu, būtinai turi tęstis tik tam tikrą laiką, kol tauta stengiasi įkurti tą ar kitą pramonę, nes vėliau, priešingai, užsieninė konkurencija yra pageidaujama, „kad prilaikytų fabrikantus ir pirklius nuo regreso ir apsileidimo“.[110]

Niekad List'ui neatėjo į galvą ekonominį savarankiškumą arba vidaus rinkos laidavimą dėti protekcionistinės politikos pagrindan. Savosios pramonės įkūrimas — štai jam vienintelis dalykas, galįs pateisinti apsaugos muitus; ir kaip tik šiuo argumentu negali naudotis moderniniai protekcionistai, nes tai būtų anachronizmas.

Tuo būdu, nei praktinėje politikoje, nei mokslo doktrinose nerandame ryškesnių List'o protekcionizmo žymių. Kitoj tad srity, bendrosiose jo pažiūrose, reikia ieškoti jo įtakos šaltinio ir priežasčių tos jo reikšmės, kurios jis turi ekonominių idėjų istorijoje.

3. Tikrasai List'o originalumas.

Visų pirma, jau savo metode jis praveda naują kelią. Jis pirmasai sistematiškai naudoja istoriją ir istorišką palyginimą, kaip išrodinėjimo priemonę politinėj ekonomijoj. Ir nors jis nepretendavo į „istorinės mokyklos“ įkūrėjo vardą, tačiau puikus jo panaudojimas istorinės metodės leidžia statyti jį šalia, ar net virš tų, kurie tuo pat metu, sukurdami tą mokyklą, stengiasi, ne be perdėjimo, paversti istoriją svarbiausiu ekonominių tyrinėjimų įrankiu.

Be to, List'as įvedė į politinę ekonomiją naują ir vaisingą požvilgį. Laisvų mainų principas, kaip jį formuliavo Smith'as, o ypačiai Say ir Ricardo, regimai buvo perdaug absoliutiškas ir rėmėsi perdaug abstraktiniu išrodymu, kad juo galėtų pasinaudoti valstybės vyrai. Jei prekybinių tautų praktika, kaip List'as pastebi, taip ilgai ėjo prieš šią doktriną, kurią visi ekonomistai skelbė esant labai puikią, tai, matyt, ne be tam tikrų

---

[110] „Tauta, pasiekusi manufaktūrinės suprematijos, tegali sulaikyti savo pirklius nuo regreso ir apsileidimo tik leisdama laisvą svetimų maisto produktų ir žaliavų įvežimą bei užsieninių gaminių konkurenciją“. („Nation Syst.“, 174 p. Cotta leid. 1841 m.). Pagal šią teoriją, jis pataria Anglijai panaikinti savo muitų užtvaras ir teikiasi leisti Prancūzijai, Vokietijai ir Jungtinėms Valstybėms palaikyti savąsias.

priežasčių. Ištikrųjų, kaip gali valstybės vyras nežiūrėti iš savojo krašto interesų požvilgio, tų interesų, kurie jam pavesti saugoti? Jam nepakanka žinoti, kad laisvas rinkų susisiekimas kur nors padidina turtą[111]; jis turi būti tikras, kad tas turto padidėjimas išeis į naudą jo kraštui. Jis taip pat turi būti tikras, kad laisvi mainai neiššauks perdaug staigių pramonės ir gyventojų perslankų, kurių socialiniai ir politiniai atveiksmiai gali būti pragaištingi. Kitaip sakant, ekonominė politika jam neišvengiamai yra subordinuota bendrajai politikai. Šiandien nėra nė vieno ekonomisto, kurs nenorėtų pripažinti, jog praktikoje jų negalima išskirti,[112] ir kurs nepastebėtų, kokios įtakos turi politinė galia ekonominei gerovei; delto nė vienas ir neneigia, kad ypatingoji kiekvieno krašto būklė reikalauja padaryti daugel aprėžimų laisvos prekybos praktikoje.

Tai dar neviskas. List'as, liaudamasis statyti priešpriešiais, kaip tai darė 18-to šimtmečio rašytojai, iš vienos pusės, bendrai žmogų, o iš antros pusės, bendrai visuomenę, ir perkeldamas žmogų, kaip kad yra tikrovėje, į tautą, įnešė čion vaisingą požvilgį, iš kurio, gal būt, ne visos konsekvencijos dar yra išvestos. Jis teisingai laiko tautas ne vien tik moralinėmis ir politinėmis bendruomenėmis, istorijos sukurtomis, bet ir ekonominėmis bendruomenėmis. Lygiai kaip tauta politiškai stiprėja dėka moralinio jos piliečių sąjungio, taip ir ekonominis jos sąjungis didina kiekvieno iš jų produktyvinę energiją ir gerovę. Ir kaip valdžiai pavesta išlaikyti politinė krašto vienybė, taip lygiai yra jos prievolė išlaikyti ekonominė vienybė, subordinuojant bendrajam interesui lokalinius interesus, laiduojant krašto viduje mainų laisvę, organizuojant pagal tautinį planą geležinkelių ir kanalų statymą, tvarkant per centralinį banką pinigų apyvartą, įvedant vieningą prekybinę įstatymdavybę ir t. t.

---

[111] Žr. paskutiniame Pareto veikale išrodymą, kad tarptautiniai mainai nėra dar būtinai naudingi abiem šalim (IV sk. 45 §).

[112] Kartais betgi čia sunku sužiūrėti ta linija, kuria reikėtų eiti. Pastaruoju metu klausimas kyla ne tiek del prekių, kiek del kapitalų eksporto. Ar užsienių reikalų ministeris gali tarti veto del svetimos valstybės ar užsieninės bendrovės paskolos emisijos krašto rinkoje? Kiek bankai ir kapitalistai privalo klausyti jo nuomonės? Štai klausimai, kurie nuo kelių metų vis dažniau ir dažniau kyla Prancūzijoje, Anglijoje ir Vokietijoje. Atrodo, kad beveik visais atvejais ekonomika greičiau nusilenkdavo prieš politines būtinybes, negu atvirkščiai.

Tokia štai programa, kurią List'as užbrėžia savo laikrašty „Zollvereinsblatt".

List'as aukščiausiam laipsny turėjo jausmą tos galios, kurią suteikia vieninga ekonominė organizacija, jausmą, dar ir šiandien stokojanti daugeliui žmonių, kurie tariasi esą individualistai, o iš tikrųjų tėra tik partikuliaristai. Šis rašytojas pašventė daugelį savo gyvenimo metų, skelbdamas reikalą tiesti krašte geležinkelius, ir užbrėžė iš anksto planą svarbiausiųjų linijų, kurios paskum Vokietijoj buvo pastatytos. Jam protekcionizmas buvo tik viena iš priemonių sutvirtinti ekonominį Vokietijos sąjungį, dėka to interesų solidarumo, kurį turėjo sukurti galingos pramonės buvimas.

Štai delko tas pats žmogus galėjo pašvęsti savo veikimą su tokiu pat entuziazmu ir tos pat idėjos vedamas, dviem, iš pažiūros griežtai skirtingiem, uždaviniam: vidaus muitų pertvarų panaikinimui ir apsauginių muitų įvedimui. — Del to pat šiandien mes galime visai gerai įsivaizduoti tautinę ūkio politiką, kurios programoje nebūtų apsauginių muitų ir kuri, nepaisant to, galėtų teisėtai remtis List'u)[113].

Pagaliau, List'as praplėtė klasikinių rašytojų politinį akiratį, pakeisdamas statišką tautos gerovės koncepciją dinamiškaja. Tuo būdu jis įvedė į tarptautinės prekybos teoriją tą pačią mintį, kurią Sismondi's buvo įvedęs į vidaus ekonominę politiką, būtent, susirūpinimą ekonominiu progresu. Tik, užuot siekęs, kaip Sismondi's, šį progresą sulaikyti, List'as norėjo jį paskatinti. Delto jis skiria tokią aktyvią rolę valstybei, kuriai kaip tik yra pavesta išsaugoti būsimosios krašto gerovės šaltiniai, skatinant produktyvines jėgas.[114] Listo siūlomasis čia

---

[113] Labai įsidėmėtinas dalykas, kad didžiausis List'o garbintojas, Dühring'as, savoje „Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus" (2-sai leid., 326 p. ir t. 1) pabrėžia tą faktą, jog protekcionizmas nėra esminis elementas, o tik laikinė lytis to aukštesniojo tautinės ūkio solidarybės principo, kurs yra pagrindinė List'o koncepcija ir turi pergyventi protekcionizmą. — Dühring'as yra vienintelis tikras List'o ir Carley idėjų pasekėjas; jis išplėtojo jas su dideliu talentu ir įstabiu moksliškumu. Tik jis čia garbina ne tų dviejų rašytojų protekcionizmą, o jų pastangas įžvelgti, užu paprastųjų mainų reiškinių, materialines ir moralines jėgas, kurios pagrindžia krašto gerovę. Jis yra išleidęs gana įdomų „Kursus der National - und Sozialökonomie" (Berlin, 1873).

[114] Prieš jį tik sensimoninkai turėjo tokią pažiūrą į valstybę, kaip į produktyvinių jėgų gaivintoją. List'as kalba apie juos palankiai, ypač apie tuos, kurie, „kaip Michel Chevalier mėgino surišti savo doktriną su buvusios mokyklos doktrina ir su esama dalykų padėtimi" (484 p.). Bet jis

būdas — apsaugos muitai gali atrodyti nevykęs. Bet toji idėja, kuria jis remiasi, būtent, sąvoka pozityvinio ekonominio vaidmens, pripažįstamo valdžiai vardan ateities interesų, ta idėja lieka teisinga. Šiandien ji gali atrodyti mums beveik banališka, bet tuo metu, kada List'as ėmėsi ją ginti, tai buvo vis tik nauja idėja.

Taip tad, mėgindami išaiškinti tikrąją List'o veikalo reikšmę, pastebime, kad jo autorius nepasiekė savo tiesioginio tikslo, kurio jis siekė. Jis nesugriovė abstraktinės tarptautinių mainų teorijos. Tačiau jis padėjo kertinį akmenį pastatui to išrodymo, kurį stengėsi patiekti visas 19-tas šimtmetis, būtent, kad klasikai per daug greitai padarė praktines universalines išvadas iš savo teorijų, užmiršdami, jog ekonomijoje tegalima pereiti nuo grynosios teorijos į praktinį pritaikymą, tik įvedant atgal, tarsi tarpines grandis, visus tuos atžvilgius į vietą, laiką ir aplinką, kurie vien abstrakcijos reikalui galėjo būti teisėtai išleisti. List'o nuopelnas yra tas, kad jis iškėlė aikštėn šią tiesą, taikydamas ją tarptautinei prekybai ir tai ypatingai gadynei, kada jis rašė.

---

skiriasi nuo jų savo pamėgimu individualinės laisvės ir tuo, kad jis produktyvinių jėgų tarpe skiria svarbią vietą visoms moralinės, intelektualinės ir politinės laisvės formoms.

V SKYRIUS.

Proudhon'as ir 1848 m. socializmas.

Proudhon'o vieta ekonominių doktrinų istorijoje gali būti maždaug šiaip apibūdinta. Jo išėjos punktas, kaip ir visų socialistų, yra nuosavybės kritika. Nuosavybės teisė, kurią diskutuoti ekonomistai rūpestingai vengė, paversdami tuo politinę ekonomiją, anot jo, „paprasta nuosavybės rutinų santrauka", toji teisė yra betgi, jo manymu, mūsų socialinės sistemos pagrindas ir išaiškina visas jos neteisybes. Proudhon'as, tad iš pat pradžios puola nuosavybę ir ekonomistus, jos gynėjus.

Bet kaip reformuoti dabartinė sistema? Kuo ji pakeisti? Štai kur sunkumas. Jei Proudhon'as būtų gimęs 20 metų anksčiau, jis, kaip ir daugelis kitų, gal būtų išgalvojęs kokią utopiją. Bet kas buvo galima 1820 m., nebebuvo galima po 25 metų. Įvairiausios socialistinės sistemos jau buvo kreipusios į save visuomenės dėmesį. Owen'as Fourier, Cabet, Louis Blanc, buvo siūlę savuosius vaistus. Beveik visi nauji keliai, įmanomi reformatorių vaizduotei, buvo jau išmėginti. Proudhon'as žino visus tuos bandymus, jis nagrinėja juos ir prieina išvadą, kad visi jie veda į aklinkelį. Ir štai, prie ekonomistų kritikos prisideda nauja socializmo kritika!

Reikia tad rasti išeitis, pataisyti privatinės nuosavybės ydos, neįkrintant betgi, kaip jis sako, „į nepagydomą, socializmo kvailybę". Jis instinktyviai kratosi utopijomis. Jis nemėgsta tų išradėjų, kurie traktuoja visuomenes, tarytum mašinas, ir mano jog užteksią rasti koks įmantrus „triukas", kad būtų išvengta visų sankrėsmų ir mašina vėl sklandžiai eitų. Jam socialinis gyvenimas yra amžinas progresas[1]. Jis žino,

---

[1] „Philosophie du progrès." Oeuvres, XX t. 19 p.: „Kadangi dvasios esmė yra judėjimas — tad tiesa, t. y. tikrovė, tiek gamtoje, tiek civilizacijoje, yra iš esmės istoriška, veikiama progreso, kitimų, evoliucijos ir metamorfozų." Savo „Contradictions économiques" jis sako: „So-

kad reikia daug laiko suderinti toms priešingoms jėgoms, kurios susikerta visuomenėje. Besirūpinant jam išspręsti šį sunkų uždavinį, įvyksta 1848 m. revoliucija, ir Proudhon'as, staiga įtrauktas į veikimo sūkurį, matosi priverstas duoti savo idėjoms konkrečią, lengvai suvokiamą formą. Užuot kritikavęs, jis turi statyti. Ir čia štai jis pats, beveik prieš savo norą, nukala savotišką utopiją: Mainų Banką (Banque d'échange).

Tą išsprendimą, kurio kiti ieškojo gėrybių paskirstymo ar gamybos perversme, jis tarėsi radęs apyvartos reformoje. Ši mintis yra gana sąmojinga, ji verta pažymėti doktrinų istorijoje, nes joje esama tiesos, sumaišytos su klaidomis; įsidėmėtina ji dar ir del to, kad Proudhon'o bankas yra tipas ištisos eilės panašių projektų, kurių negalima praleisti negirdais. Šią tad pažiūrą mes čia ir nagrinėsime. Filosofines, moralines ir politiškai-teoretines Proudhon'o idėjas turėsime palikti nuošaly[2]. Įdomumo jos būtų ne mažiau įdomios, bet mus jos teliečia tik tiek, kiek jos yra padariusios įtakos Proudhon'ui-ekonomistui.

1. Nuosavybės ir socializmo kritika.

Veikalas, kuriuo Proudhon'as pagarsėjo iš pat pirmos dienos, išėjo 1840 m. Jis vadinosi: „Kas tai yra nuosavybė?" („Qu'est ce que la propriété?").

Proudhon'ui buvo tada 31 metai[3]. Gimęs Bezansone bravorininko sūnumi[4], jis turėjo anksti pradėti pelnytis sau duoną.

---

cialinis mokslas yra protingas ir sistematingas pažinimas ne to, kokia visuomenė buvo ar kokia ji bus, o to, kokia visuomenė yra visame savo gyvenime, vadinas, savo paeilinių apraiškų visumoje, nes tik čia gali būti protas ir sistema" (I t. 43 p.). Taikydami šį supratimą, pavyz., darbo organizacijai, „mes nepasakysime, kaip ekonomistai, kad jis jau yra organizuotas, nei kaip socialistai, kad jis reikia organizuoti, o tik — kad jis organizuojasi, t. y. kad jis yra besiorganizuojąs nuo pat pasaulio pradžios ir organizuosis ligi jo pabaigos... ir visas mokslo uždavinys tėra, atsižvelgiant į gautuosius rezultatus ir bevykstančius reiškinius, nuolat ieškoti, kokios naujenybės galėtų būti tučtuojau įgyvendintos." (I t. 45 p.).

[2] Jas galima rasti labai ryškiai išdėstytas Bouglé, La Sociologie de Proudhon, Paris, 1911, ir Amis de Proudhon išleistame rinkiny: „Proudhon et notre temps" (Paris, 1920, Chiron leid.).

[3] Svarbiausi Proudhon'o veikalai yra šie: 1840, „Qu'ést ce que la propriété? ou Recherches sur le principe du droit et du gouver-

Būdamas iš pradžios korektorius spaustuvėje, paskui savarankiškas spaustuvininkas, jis, kiek tik atspėdamas nuo darbo, puolėsi skaityti begales knygų, neturėdamas čia kito vadovo, kaip tik didžiulį mokslo troškimą. Socialinių neteisybių vaizdas giliai įsmigo jam į širdį. Jis imasi ekonominių klausimų su visu jaunuolio karščiu, su visu entuziazmu žmogaus, kilusio iš liaudies ir kalbančio savo „brolių" vardu, su visu nepaprastai tiesios širdies pasitikėjimu logikos ir sveiko proto įtikinamąja galia. Visa tai atsispindi jo veikale vaizdingo stiliaus tvyskėjimu ir ta *„crânerie provocante"*, kurią Sainte-Beuve pastebėjo, kaip vieną iš charakteringų Proudhon'o bruožų, randamų visuose jo veikaluose. Iš pat pirmojo puslapio jis žeria skaitytojui į akis tą garsiąją frazę, kuri suglaudžia visos knygos turinį: „Nuosavybė tai vagystė"[5].

---

nement"; — 1846, „Systèmes des contradictions économiques, ou Philosophie de la misère"; — 1848, „Organisation du crédit et de la circulation et solution du problème social"; — 1848, „Resumé de la question sociale, Banque d'échange"; — 1849, „Les confessions d'un révolutionnaire"; — 1850, „Intérét et Principal", diskusija tarp Bastiat'o ir Proudhon'o; — 1858, „De la Justice dans la Révolution et dans l'Eglise", 3 t.; — 1861, „La guerre et la paix"; — 1865. „De la capacité politique des classes ouvriéres". — Mes čia cituosime pagal „Oeuvres complètes", išleistus 26 tom. Lacroix, Verboeckhoven et Cie (1867—1870), Paris — Bruxelles. Naują visų veikalų leidimą rengia „Amis de Proudhon" draugija.

[4] „Ponia, ar jūs žinote, kas buvo mano tėvas? Jis buvo sąžiningas bravorininkas, kuriam niekad negalima buvo įkalti į galvą, kad, norint pelnyti pinigų, reikia brangiau parduoti, negu pačiam kaštavo. Jis visados tvirtino, kad tai būtų nesąžiningas pelnas. „Mano alus, sakydavo jis, man tiek štai kaštuoja, priskaitant ir mano darbo atlyginimą; aš negaliu jo brangiau parduoti." Ir kas atsitiko? Mano dorasis tėvas gyveno neturtingas, mirė neturtingas ir paliko neturtingus vaikus." (Laiškas p-niai d'Agoult („Corespondence", II t. 239 p.).

[5] Buvo tvirtinama, kad Proudhon'as paėmęs šią formulę iš Brissot de Warwile, kurs 1780 m. išleido veikalą, pavadintą: „Recherches philosophiques sur le droit de propriété et sur le vol, considérés dans la nature et dans la société" ir perspausdintą 1782 m. su pakeitimais VI tome (261 ir tol. p.) jo „Bibliothèque philosophique du législateur". Toks tvirtinimas yra klaidingas. Ne tik kad Proudhon'as pasisako nepažinęs tos knygos („Justice" I t. 301 p.), bet ir pačios formulės ten nėra. Pagaliau, Brissot idėjų plotmė visiškai svetima Proudhon'ui. Brissot tvirtina, kad nuosavybės teisė gamtiniame būvyje atsiranda iš reikmens ir kartu su reikmeniu išnyksta; kad žmogus (o kartu ir gyvuliai bei augalai) turi nuosavybės teises viskam, kas gali patenkinti jo reikmenis, bet ta jo teisė išnyksta, išnykus reikmeniui. Todel vagis, kurs vagia reikalo spiriamas, grįžta tik į gamtinę teisę, ir tas turčius, kurs neleidžia jam patenkinti savo reikmens, „yra pats tikrasis vagis." Brissot išvadoje siūlo palengvinti bausmes už vagystę. Bet jis pareiškia nenoris neigti civilinės nuosavybės, būtinai reikalingos turto kūrimui ir prekybai, nors ji ir nėra paremta gamtine teise (333 p.). Visoje knygoje

Kaip tai reikia suprasti? Ar Proudhon'as kiekvieną nuosavybę laiko vagystės vaisiumi? Ar jis smerkia jau pačią apropriaciją savaime, patį turėjimo faktą? Plačioji publika šitaip jį suprato, ir galimas daiktas, kad jis norėjo šiuo baubu pagąsdinti buržuaziją. Bet iš tikrųjų jo pažiūros yra visai kitokios. Privatinė nuosavybė, laisvas disponavimas darbo ir taupumo vaisiais, yra jo akyse „laisvės esmė", tikriausias „žmogaus savivaldos" pagrindas[6]. Ką gi tad jis prikiša nuosavybei? Paprasčiausiai tai, kad ji duoda savininkams teisę gauti pajamų be darbo. Proudhon'as, — lygiai kaip Owen'as, Anglų socialistai ir sensimoninkai, — smerkia ne pačią nuosavybę, o savininkų „išimtinės teisę" („droit d'aubaine")[7], kuri, nelygu aplinkybės ir objektas, vadinasi įvairiais vardais: renta, čyžė, nuoma, procentai, pelnas, agio, diskontas, komisija, privilegija, monopolis, premija, bonifikacija, sinekura, kyšis ir t. t.[8]

Nes Proudhon'as, kaip ir visi pirmesnieji socialistai, vien tik darbą telaiko produktingu[9]. Nei žemė, nei kapitalai nėra produktingi be darbo. Todel: „savininkas, reikalauda-

---

nė kartą neužsimenama apie pajamas be darbo. Ir kad Proudhon'as teisingai ginasi jos nepažinojęs, matyt jau iš to, jog jis niekur nesvarsto teorijos nuosavybės, paremtos reikmeniu, ką jis tikriausiai būtų padaręs, jei būtų pažinojęs Brissot knygą.

[6] „Contradictions", I t. 219—221 p.

[7] *Droit d'aubaine, jus albinagii* buvo vadinama pono teisė paveldėti svetimžemio turtą, o platesne prasme ir apskritai pono teisė gauti šiokią ar tokią išimtinę. [Vert. past.].

[8] „Resumé de la question sociale", 29 p. Tą pačią mintį jis dažnai išreiškia dar ir kitose vietose: „Dėliai darbo pasidalinimo individualiniai savininkai tebuvo nelyginant apyvartos tinklo akys. Visuotinio solidarumo faktas pavertė kiekvieną savininką tarytum kelio muitininku, kurs saugoja pervažiavimą per tiltą ir ima, kaip kitados feodalinis valdovas, tranzito muitą už kiekvieną apyvarton einantį produktą... Tada nuosavybė tapo vagyste" („Banque d'Echange", 166 p.). Reikia pažymėti, kad Proudhon'as nemanė, jog procentai visados buvę neteisėti. Praeity (jis šitai pareiškia ypač savo polemikoj su Bastiat'u) procentai buvo teisėti. Tik ateičiai jis tariasi atradęs priemonę padaryti juos nebereikalingus.

[9] Nereikia supainioti šios tezės (kaip tai beveik visados daroma) su Marks'o teze, pagal kurią kiekviena vertė eina iš darbo. Proudhon'as su šia mintimi nesutinka. Jo manymu, vertė turi būti taip „konstituota" t. y. sutvarkyta taip, kad atitiktų darbo kiekį. Bet jis netiki, kad šitaip būtų jau dabartinėje visuomenės santvarkoje. Marks'as savo rašinyje: „Misère de la philosophie" kaip tik ir prikiša jam, kad jis tuo netiki. Proudhon'as prileidžia tik — kaip Rodbertus — kad produktai (bet ne produktų vertė) eina išimtinai iš darbo. Žr. aukščiau 228 p.

mas išimtinės už savo įrankių patarnavimą, už savo žemės produktyvinę jėgą, prileidžia visiškai klaidingą faktą, būtent, kad kapitalai patys iš savęs kažką produktuoją, ir, imdamas mokestį už tą tariamąjį produktą, jis tikrai gauna šį tą už nieką"[10].

Štai kur yra vagystė. Delto Proudhon'as ir apibrėžia nuosavybę, kaip „teisę naudotis ir disponuoti kito žmogaus turtu, kito žmogaus darbo ir triūso vaisiais"[11].

Ši tema nėra nauja. Po Proudhon'o ji dar ne kartą bus nagrinėjama, kitų tarpe ir Rodbertus'o. Knygos originalumą sudaro tad ne tiek pačios mintys, kiek vaizdingas išdėstymas, stiliaus stiprumas ir aštrumas polemikos, nukreiptos prieš pasenusius argumentus tų, kurie šiandieninę nuosavybę remia darbu, prigimtine teise ar okupacija. Vienas vokiečių rašytojas[12] galėjo pasakyti, kad ši knyga, jei ji būtų išleista Vokietijoje ar Anglijoje, esą būtų praėjusi visai nepastebėta, nes šiuose kraštuose nuosavybė buvusi ginama daug moksliškesniais argumentais, kaip Prancūzijoje[13]. Visas jos stiprumas pareinąs tik nuo priešininkų argumentų silpnumo. Čia jau perdaug mažinami jo nuopelnai. Proudhon'o, rašinys apie nuosavybę buvo tarytum „pištalieto šūvis" gatvėje, verčiąs kiekvieną atsigrįžti. Prancūzijos socializmui jis padarė tą pat, ką vėliau L a s s a l e vokiečių

---

[10] „Propriété" 1-er Mémoire, 131-132 p. Mūsų cituojamoje vietoje Proudhon'as, tiesa, priduria, kad darbas be kapitalų ir be žemės būtų neproduktingas. Bet jis tuojau užmiršta šį aprėžimą tose išvadose, kurias jis iš to daro ir dar labiau užmiršta savo Mainų Banko projekte, kur jis rašo: „Visuomenėje yra toks principas: visas pirmines medžiagas žmogui dovanai teikia gamta; — delto ekonominėje santvarkoje kiekvienas produktas pareina iš darbo, tad, atvirkščiai, kiekvienas kapitalas yra neproduktingas"; kitur vėl jis sako: „Dirbti — tai gaminti iš nieko". („Solution du problème social", Oeuvres, VI t. 261 ir tol. p. 187 p.).

[11] „Propriété", 1-er Mémoire, 133 p.

[12] L. v. S t e i n, Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich, Leipzig, 1850, III t. 362 p. Beje, ši knyga yra labai įsidėmėtina.

[13] Tiesa, kad Proudhon'as žiūrėjo vien tik iš t e i s i n i o požvilgio, puldamas nuosavybę. Jis išrodinėjo, kad visi teisės principai (okupacijos teisė, naturalinė teisė ir ypačiai darbas), kuriais paprastai ginama nuosavybė, iš tikrųjų galima atgręžti prieš nuosavybę, tokią, kokia ji šiandien yra. Juk toji nuosavybė tėra priskirta keliems asmenims, tuo tarpu kai anie principai reikalauja nuosavybės s u v i s u o t i n i m o. Ši kritika yra teisinga, bet ji maža ką beįrodo prieš tuos, kurie nori pateisinti nuosavybę socialiniu jos naudingumu. Daug gilesnė tad atrodo mums sensimoninkų kritika, nes jie čia žiūrėjo socialinio naudingumo ir gamybos, lygiai kai ir teisės požvilgiu. Del to mes ir laikėme juos pačiais tikraisiais privatinės nuosavybės priešininkais.

socializmui. Jo paskleistos mintys, berods nenaujos, tačiau įvilktos į tokias formules, kurios noroms nenoroms smigo į galvą.

Čia randame betgi ir originališkų požvilgių, iš kurių verta įsidėmėti ypačiai vienas, ne tiek del jo teisingumo, kiek del jo sąmojingumo. Visi socializmo teoretikai klausė savęs, kaip tai gali taip nuolatos tęstis, kad savininkai bei kapitalistai kasdien plėšia darbininkus, ir šie ne tik kad nekelia nepaliaujamo maišto, bet dažnai netgi to nepastebi. Klausimas iš tikrųjų įdomus ir del jo yra ko galvą pasukti. M a r k s'as išsprendė jį savo daugiovertės teorija, R o d b e r t u s aiškina jį paprasčiau, būtent, priešingumu tarp e k o n o m i n i o padalinimo, realizuojamo mainuose, ir s o c i a l i n i o apiplėšimo, kurs slepiasi už to tariamai teisingo padalinimo. P r o u d h o n'as išsprendžia jį savotiškai. Pasak jo, tarp darbdavio ir darbininko esanti nuolatinė „sąskaitos klaida“[14]. Darbdavys apmokąs kiekvienam darbininkui jo i n d i v i d u a l i n i o darbo vertę, bet pasilaikąs sau k o l e k t y v i n ė s visų darbininkų j ė g o s p r o d u k t ą, kurs esąs žymiai didesnis, negu būtų jų individualinių veikinių suma. Tas štai priedas ir esąs pelnas. „Sakoma, kapitalistas apmokėjęs darbininkų darbo d i e n a s; tikrai reikėtų pasakyti, kad jis apmokėjo tiek kartų v i e n ą d i e n ą, kiek pas jį dirbo kasdien darbininkų, o tai visai nėra tas pat. Nes tos milžiniškos jėgos, kuri susidaro iš darbininkų vienybės ir darnumo, iš jų pastangų sutartinumo ir vienkartiškumo, — tos jėgos jis neapmokėjo. Du šimtai grenadierių per kelias valandas pastatė Liuksoro obeliską ant jo pamato; ar galima manyti, kad vienas žmogus per du šimtu dienų būtų įstengęs padaryti tą darbą? Tačiau, kapitalisto sąskaitoje, darbo mokesčio suma būtų buvusi tokia pat[15]“. Taip tad darbininkas mano, kad jam apmokėta, bet iš tikrųjų jam tik dalis tesą apmokėta, ir del to „jis net ir gavęs savo mokestį, tebeturi nuosavybės teisės tam daiktui, kurį yra pagaminęs“[16]. Šis aiškinimas, kad ir labai sąmojingas, vis delto yra klaidingas.

Proudhon'o brošiūra, vos tik pasirodžiusi, išgarsino autoriaus vardą ne tik plačioje publikoje, kuri težinojo tik skambias

---

[14] „Šitai yra — sako jis viename savo laiške — pagrindinė mano pirmojo memuaro mintis“. Cit. S a i n t - B e u v e, P. J. Proudhon, 90 p., ir jis skundėsi vėliau, kad ta mintis niekad nebuvo svarstoma.

[15] „Propriété“ 1-er Mémoire, 94 p.

[16] Ten pat, 91 p.

formules, bet ir ekonomistų tarpe. Daugelis iš jų, antai, Blanqui, Juozas Garnier, susidomėjo tokiu talentu. „Negalima labiau gerbti žmogaus, — rašo jam Blanqui, — kaip, aš tamstą gerbiu[17]". Savo palankiu pranešimu, įteiktu „Académie des Sciences morales", Blanqui sulaikė persekiojimus, kurių vidaus reikalų ministeris norėjo imtis prieš Proudhon'o veikalą. Paskiau, tik Garnier įkalbamas, leidėjas Guillaumin, šiaip jau labai prisirišęs prie ekonominės ortodoksijos, sutiko 1846 m. išleisti naują Proudhon'o knygą „Les Contradictions économiques", nors ir būkštaudamas del jos turinio[18].

Tos simpatijos visai suprantamos. Nes jei Proudhon'as jau pat pirmoje savo brošiūroje pasirodė didelis ekonomistų priešininkas, tai iš antros pusės, tuojau buvo matyti, kad jis yra nemažiau griežtas socialistų priešininkas. Panagrinėkime trumpai jo pažiūras į socialistus.

Niekas nėra kritikavęs jų aštresniais žodžiais. „Sensimoninkai praėjo kaip maskaradas".[19] Fourier sistema yra „didžiausia mūsų gadynės mistifikacija"[20]. Komunistus jis šitaip vainoja: „Šalin nuo manęs komunistai! Jūsų buvimas man yra smarvė, ir matyti jus man šlykštu." Kitur jis pareiškia: „Socializmas nieks nėra, niekad nieks nebuvo, ir niekad nieks nebus"[21]. Tiesą sakant, jis taip smarkiai puola savo pirmatakus ne del ko kito, kaip tik bijodamas, kad jo nesumaišytų su jais. Šituo būdu jis nori įspėti skaitytoją nuo bet kokios šios rūšies nesusipratimo ir, pabrėždamas tai, kas socialistų išsprendimuose yra nepriimtina, jis nori geriau paruošti skaitytoją įvertinti jo paties siūlomus išsprendimus.

---

[17] Blanqui laiškas iš 1841 m. gegužės 1 d., kurį jis pasiuntė Proudhon'ui, gavęs jo antrąjį memuarą apie nuosavybę.

[18] Žr. Sainte-Beuve, P.-J. Proudhon, 202 — 203 p.; žr. taip pat šiuo klausimu įdomius Proudhon'o laiškus Guillaumin'ui („Correspondence", II t.).

[19] „Propriété", 1-er Mémoire, 203 p.

[20] „Le Peuple" laikraščio straipsnis, 1848 m. („Ouvres", XVII t. 273 p.). Proudhon'as kreipia savo antpuolius ypač prieš furierizmą, nes tai buvo tuo metu vienintėlė socialistinė mokykla, turėjusi tam tikros įtakos, ypačiai, dėka Viktoro Considérant'o propagandos. Žiūr. čia „Contradictions", II t. 297 p. ir 1-er Memoire sur la propriété", 153 ir r. p. p.

[21] „Contradictions". II t. 285 p. — Prieš Cabet, komunistus ir Louis Blanc žiūr. ypačiai visą XII sk. „Contradictions". Louis Blanc „užnuodino darbininkus absurdiškomis formulėmis" („Idée générale de la Révolution", 108 p. Apie Louis Blanc ji surado tokią puikią formulę: „Jis tarėsi esąs revoliucijos bitė, o buvo tik žiogas." (ten pat).

Ką gi jis prikiša socialistams? Tai, kad jie ligi šiol nemokėję rasti kitokios išeities iš dabartinio būvio, kaip tik pasiūlyti griežtą priešingybę. Tuo tarpu svarbus uždavinys, kurs čia kyla, tai ne sugriauti esamosios ekonominės jėgos, o jos subalansuoti,[22] įvesti tarp jų pusiausvirą. Reikia ne panaikinti tos tikrosios ekonominės jėgos, kaip štai, „darbo padalinimas, kolektyvinė jėga, konkurencija, kreditas, pati nuosavybė ir laisvė“[23], bet, priešingai, jos išlaikyti, padarius jas ne kenksmingas, o naudingas. Gi socialistai mano tik apie tai, kaip jas sunaikinus. Konkurenciją socialistai nori pakeisti darbo organizacija, privatinę nuosavybę — turtų bendrumu[24] arba kolektyvizmu, laisvą asmeninio intereso veikimą — aistromis, kaip Fourier, arba meile bei pasišventimu, kaip sensimoninkai, ar brolybe, kaip Cabet. Niekas iš visa to nepatenkina Proudhon'o.

Asociaciją ir darbo organizaciją Proudhon'as atmeta, kaip priešingą darbininkų laisvei.[25] Tariamoji darbininkų galia pareina vien tik iš jų „kolektyvinės jėgos ir darbo padalinimo“. Visų svarbiausioji ekonominė jėga — tai laisvė. „Ekonominį tobulumą suteikia tik visiška darbininkų nepriklausomybė, lygiai

[22] „Manau kad aš pirmutinis visiškai suprasdamas dalyką būsiu drįsiąs tvirtinti, kad, užuot suvaržius tas ekonomines jėgas, kurių kraštutinumai mus žudo, reikia jas vienos kitomis atsverti, subalansuoti, remiantis tuo mažai žinomu ir dar mažiau suprastu dėsniu, jog priešingybės turi viena kitą ne sunaikinti, o atlaikyti, kaip tik del to, kad jos yra priešingybės" („Justice" ir tt. I t. 265—266 p.; ta pati mintis, 302-3 p.). Ir kitur: „Ko visuomenė ieško — tai natūralinių jos jėgų pusiausviros.“

[23] „Darbo padalinimas, kolektyvinė jėga, konkurencija, mainai, kreditas, pati nuosavybė ir laisvė... štai tikrosios ekonominės jėgos, nematerialiniai visokio turto principai; neprikaustydami žmogaus prie žmogaus, jie duoda gamintojui didžiausią laisvę, palengvina darbą, daro jį įdomų, padvigubina jo vaisių, sukuria tarp žmonių tą solidarumą, kuriame nėra nieko asmeniška, ir sujungia žmones stipresniais ryšiais, negu visi simpatijų projektai ir visos sutartys“ („Idée générale de la Revoliution au XIX siècle“, 95 p.). Knygoje „La capacité des classes ouvrières“, XIII sk., Proudhon'as išskaičiuoja tas „ekonomines jėgas“ kiek kitaip. Jis čion priskiria asociaciją bei „mutualizmą“ ir, pripažindamas žodžio „asociacija“ populiarumą darbininkų tarpe, aiškina, kad tikroji asociacija esanti „mutualizmas“- savitarpiškumas, (žinoma, ta prasme, kurią jis pats tam žodžiui duoda, o ne dabartinė savitarpio pagalbos draugijos prasme, kuri yra daug siauresnė).

[24] Tiesa, Fourier nebuvo komunistas, bet Proudhon'as prikiša jam, kad jis savo Falansteroje, iš vienos pusės, nepanaikina atlyginimo kapitalui, ir be to, pripažįsta specialų atlyginimą talentui, tuo tarpu kai „talentas daug daugiau yra visuomenės padaras, negu gamtos dovana“ („1er Mémoire sur la propriété“, 156 p.).

kaip politinį tobulumą suteikia visiška piliečių nepriklausomybė“[26]. Viename savo atsišaukime į Senos apygardos rinkikus 1848 m. jis sako: „Laisvė — štai visa mano sistema! Sąžinės laisvė, spaudos laisvė, darbo laisvė, prekybos laisvė, mokslo laisvė, konkurencijos laisvė, laisvė kaip norint paversti savo darbo ir triūso vaisius, begalinė, visiška laisvė, visur ir visados“. Tai yra, priduria jis, — „89 ir 93 metų sistema, Quesnay, Turgot ir J. - B. Say'o sistema.“ Iš tikrųjų ar šitai nepanašu į klasikinio ekonomisto žodžius, garbinančius laisvą konkurenciją?[27].

Lygiai taip pat griežtai atmeta Proudhon'as komunizmą ir kaip juridinę santvarką. Svarbu ne panaikinti nuosavybę — tą būtinąjį darbo akstiną, tą šeimos pagrindą, be kurio progresas neįmanomas, — svarbu tik padaryti ją nekenksmingą, arba, dar geriau, visiems prieinamą[28]. Komunizmas esąs tik atvirkščia nuosavybė. „Komunizmas yra taip pat nelygybė, tik atvirkščia prasme, kaip nuosavybė. Nuosavybės santvarkoje stiprusis išnaudoja silpnąjį, komunizme — silpnasis išnaudoja stiprųjį“[29]. Tai ir vėl yra vagystė. „Komunizmas, sušunka jis, — yra skurdo religija“[30]. „Tarp privatinės nuosavybės ir komunizmo aš pastatysiu dar visą pasaulį.“[31].

---

[25] Proudhon'o priešingumas asociacijai yra labai įsidėmėtinas, jis išreiškė jį ne vienoje vietoje, bet ypačiai savo „Idée générale de la Revolution au XIX-e siècle“; „Ar asociacija yra ekonominė jėga?... Aš atsakau griežtai: Ne, asociacija nėra jokia ekonominė jėga. Asociacija iš savo prigimties yra nevaisinga, netgi kenksminga, nes ji varžo darbininko laisvę“ (89 p.)... „Asociacijoje visi atsako už visus: didžiausias yra tiek vertas, kaip ir mažiausias; jauniausias dalyvis turi tokią pat teisę, kaip ir seniausias. Asociacija išdildo visas nelygybes delto joje yra solidarus netikumas ir nesugebėjimas“ (T e n p a t).

[26] „La Revolution démontrée par le Coup d'Etat“ 53—54 p. — Kitur: „Kada jūs siūlote organizuoti darbą, tai vis tiek, lyg siūlytumėt išdurti laisvei akis“ („Organisation du crédit et de l'echange“, *Oeuvres,* VI t. 91 5).

[27] „Programme revolutionnaire: Aux électeurs de la Seine“, iš „Représentant du Peuple“, *Oeuvres* XVII t. 45—46 p.

[28] „Mes norime nuosavybės visiems. Mes norime nuosavybės be lupikavimo *(usure),* nes lupikavimas yra kliūtis suvisuotinti nuosavybę“ („Le Peuple“ laikraštis, 1849 m. spalių m. 2 d.).

[29] „1-er Mémoire sur la propriété“, 204 p.

[30] „Contradictions“, II t. 203 p.

[31] „Organisation du crédit et de la circulation“, 131 p. Kitur: „Išreiškiant šitai hegeliška formule, galima būtų pasakyti: Turtų bendrumas yra pirmasai socialinės raidos narys — t e z ė; nuosavybė, priešingoji ben-

Nepripažįsta jis ir to, kad pasišventimas ar brolybė galėtų eiti veikimo principais. Nes jie reikalauja pasiaukavimo, žmogaus pasidavimo kitam žmogui. Bet juk žmonės yra lygiateisiai ir jų savitarpio santykių taisyklė tegalėtų būti t e i s i n g u m a s. P r o u d h o n'ui tai yra taip aiški aksioma, kad jis nė nesistengia jos išrodyti. Jam rūpi tik apibrėžti teisingumas. Tai yra — sako jis savo „Premier Mémoire sur la Propriété" — „pripažinimas kitame žmoguje asmens, lygaus mūsų asmeniui" (91 p.); ir toliau: „teisingumas yra spontaniškai jaučiama ir abipusiškai garantuota pagarba žmogaus vertybei, vis viena, kokiame asmeny ir kokiomis aplinkybėmis begrestų jai pavojus ir kokia bebūtų mums rizika ji ginti"[32].

Teisingumas tad yra tas pat, ką ir lygybė. Taikydami šią definiciją ekonominiams žmonių santykiams, mes atrasime, kad abipusiškos pagarbos principas logiškai virsta patarnavimų abipusiškumo principu"[33]. Lygus patarnavimas prieš lygų patarnavimą — štai ką žmonės turi įgyvendinti; tik tada bus tikrai respektuojama lygybė. „Daryk kitam tai, ką nori, kad kiti tau darytų" — šis amžinasai teisingumo principas ekonomiškai išsireiškia patarnavimų savitarpiškumu ir abipusiškumu, m u t u a l i z m u [34]. Mutualizmas yra tas naujas principas, kuriuo mes turime vadovautis, organizuodami ekonominius visuomenės santykius.

---

drumo išraiška, yra antrasai narys — a n t i t e z ė. Bereikia surasti trečiasai narys — s i n t e z ė ir mes turėsime ieškomąjį išsprendimą" („Mémoire sur la propriété", 202 p.). Ši sintezė bus paprastas t u r ė j i m a s (posesija), t. y. nuosavybė, neduodanti teisės gauti pajamų be darbo, — „Panaikinkite nuosavybę, palikdami posesiją, ir šiuo vienu principo pakeitimu, jūs pakeisite visą ką įstatymuose, valdžioje, ūkio gyvenime, institucijose: jūs išvysite blogį iš žemės" (1er Mémoire sur la propriété, 1 leid. 242 p.). Kaip matome, Proudhon'as jau vartojo hegelišką terminologiją 1840 m., taigi, dar prieš atsilankymą į Paryžių hegelininko K a r l G r ü n 1844 m. Apie Proudhon'o santykius su Grün'u žr. S a i n t - B e u v e, P.-J. Proudhon, ir B o u g l é, Chez les prophètes socialistes. Paris, 1918, 156 p.

[32] „Justice dans la Révolution etc." I t. 182—183 p.

[33] „Justice etc." 269 p.: „Aš negaišiu laiko išrodinėdamas, kaip pagarbos abipusiškumas logiškai virsta patarnavimų abipusiškumu. Kiekvienas supranta, kad, jei žmonės yra subjektyviai lygūs vieni kitiems prieš teisę, tai jie taip pat turi būti lygūs prieš reikalą; ir tas, kurs tariasi galįs sukrauti ant savo brolių tą tiesioginį vergavimą, kurį visuomenė turi teisę ir prievolę pašalinti, — tas yra neteisingas."

[34] Abipusiškumo mintis yra ypačiai išplėtota jo veikaluose: „Organisation du crédit et de la circulation", Oeuvres, IV t., 92—93 p. ir: „Idée générale de la Révolution", 97 p. ir tol.

Tuo būdu pati socializmo kritika atvedė Proudhon'ą į tai, kad jis tiksliau apibrėžtų pozityvinius savo sistemos pagrindus, ir dabar aiškiai matyti, kaip jam čia vaizduojasi socialinė problema. Reikia, iš vienos pusės, panaikinti nuosavybė, „pajamos be darbo", kadangi tos pajamos yra gyvas neigimas patarnavimų abipusiškumo dėsnio; — iš antros pusės, reikia išlaikyti nuosavybė, darbo ir mainų laisvė, kitaip tariant — panaikinti pagrindinis nuosavybės ypatumas, nepaliečiant betgi nei nuosavybės nei laisvės[35].

Bet ar tai nėra rato kvadratūra? Argi panaikinimas „pajamų be darbo" nereikalauja darbo įmonių suvisuomeninimo? Proudhon'as to nemano. Ligi šiol tarytasi, jog negalima kitaip reformuoti nuosavybės, kaip tik pakeičiant gamybos būdą ar turtų paskirstymą. Apie mainų reformą visai negalvota. Bet nelygybė yra įsiskverbusi kaip tiktai į mainus, ir delto visų pirma reikia imtis mainų reformos. Kokios? Savo „Ekonominių priešingybių" gale jis prasitaria apie tą reformą, bet dar gana miglotai. Pareiškęs, kad „belieka tik padaryti bendroji visų mūsų priešingybių lygtis", jis klausia, kokia bus tos lygties formulė? — „Jau dabar galima ją įžiūrėti: tai turi būti mainų dėsnis, abipusiškumo teorija... Mutualizmo arba mutuumo t. y. *in natura* mainų teorija..., kolektyvo akimis žiūrint, yra sintezė abiejų idėjų — nuosavybės ir komunizmo"[36]. Bet tiksliau jis čia nieko nepasako. Viename laiške, rašytame vėliau, po „Ekonominių priešingybių", jis vaizduoja dar save, kaip paprastą ieškotoją; jis ruošė naują veikalą, kuriame turėjo būti išplėtoti jo siūlymai. Tuo pat metu jis rengėsi pradėti aktyvią ir praktinę propagandą per laikraščius, bet čia ištiko 1848 m. revoliucija, įtraukusi jį į partijų kovos sūkurį ir paskubinusi jo idėjų paskelbimą.

Mes turime pasakyti keletą žodžių apie tą revoliuciją, kad geriau parodytume, kokia vieta tenka čia Proudhon'o idėjoms, ir kaip jos rišaši su bendraisiais to meto socialistiniais eksperimentais.

---

[35] Jau įvade į „I-er Mémoire sur la propriété" klausimas yra statomas šiuo būdu.

[36] Contradictions II t. 414 p.

2. 1848 m. revoliucija ir socializmo nepasisekimai.

1848 m. revoliucija visų atspalvių socialistams, kurie nuo 1830 ligi 1848 m. siūlė radikalines reformas, davė vienintelę progą pereiti nuo teorijos į praktikinį veikimą. Nuo vasario ligi birželio m., per tuos keturis mėnesius, kol buržuazinė respublika nebuvo kruvinai nuslopinusi socialinės respublikos, įvairiausi projektai, ištisais metais svarstyti knygose ir žurnaluose, dabar buvo tarytum beįsivykdą. Per kelias savaites atrodė, kad nieko nėra negalima. „Teisė darbui", „Darbo organizacija", „Asociacija" — vis tai formulės, kurios štai, štai vienu rankos mostelėjimu, rodos, bus įgyvendintos.

Kai kurie entuziastai darė visa ką galėjo, kad to pasiektų. Deja, jų bandymai greitai baigėsi liūdniausiais nepasisekimais. Visos formulės paeiliui buvo išmėgintos ir visos pasirodė tuščios. Vienų pikta valia, kitų nekantrumas, pačių jų sumanytojų neapdairumas ir skubotumas, pamažu padarė tuos eksperimentus juokingais ar neapkenčiamais. Nuvarginta visuomenės opinija nebeskiria pagaliau tų reformatorių vardų ir nuo visų jų lygiai nusigręžia.

Socialinių idėjų istorijoje 1848 m. yra tad atmintinė data. Saint-Simon'o, Fourier, Louis Blanc'o idealistinis socializmas yra diskredituotas, rodos, jau galutinai. Buržuazinių rašytojų akyse jis yra ant visados palaidotas. Reybaud, redaguodamas 1852 m. Coquelin ir Quillaumin leidžiamam „Politinės ekonomijos žodynui" straipsnį „Socializmas", rašo: „Kalbėti apie jį, tai beveik kaip ir šermeninę prakalbą sakyti... Jėgos yra išsemtos, versmė išsekusi. Jei dar kada kvaitulys paims čia viršų, tai bus kitokia forma ir su kitokiomis iliuzijomis."

Paskesnių socialistų akyse, tas idealistinis socializmas yra ne daug kuo vertesnis. Po Marks'o visi jo pirmatakai suimami į vieną, kiek niekinamą „utopistų" vardą, statant prieš jų fantazijas „mokslinį" Kapitalo socializmą. Tarp jų dviejų yra kiaurimė ir ta kiaurimė — tai 1848 metai. Pažiūrėkime, kaip ji atsirado ir tam reikalui peržvelkime trumpai svarbiausius iš tų skubotų bandymų.

Visų pirma „Teisė darbui". Ši Fourier formulė, Considérant'o išplėtota, priimta L. Blanc'o ir daugelio de-

mokratų, tapo nepaprastai populiaria prie Liudviko-Pilypo. Proudhon'as vadino ją „tikra ir vienintele vasario m. revoliucijos formule". Jis sakė: „Duokite man teisę darbui ir aš palieku jums nuosavybę"[37].

Darbininkų manymu, pirmasai Laikinosios Vyriausybės uždavinys turėjo būti — įgyvendint šį reikalavimą. Vasario 25 d., spaudžiant nedidelei grupei Paryžiaus darbininkų, įsibriovusių į miesto Rotušę, vyriausybė pasiskubino jį pripažinti. Louis Blanc'o redaguotasai dekretas taip prasideda: „Laikinoji Prancūzų Respublikos Vyriausybė pasižada garantuoti darbininkų egzistenciją darbu. Ji pasižada garantuoti darbą visiems piliečiams". Vykdant šį principą, rytojaus dieną buvo išleistas dekretas, skelbiąs, kad tučtuojau steigiamos tautinės dirbtuvės *(ateliers nationaux)*. Kad patekus į jas, reikėjo tik užsirašyti vienoje iš Paryžiaus merijų.

Louis Blanc savo knygoje 1848 metais reikalavo steigti socialines dirbtuves. Visuomenės opinija, suklaidinta vardų panašumo ir dar kurstoma čia socializmo priešininkų, tarė šias tautines dirbtuves esant L. Blanc'o veikalu. Visai neteisingai. Socialinės dirbtuvės, kaip žinoma, turėjo būti gamybos kooperatyvai, o tautinės dirbtuvės tebuvo paprastos darbo patalpos darbininkams aprūpinti darbu. Tokios darbo patalpos buvo steigiamos ne kartą krizių laikotarpiais (1790 ir 1830 m.) „labdarybės dirbtuvių" *(ateliers de charité)* vardu. Ir organizavo jas šį kartą visai ne L. Blanc, o Marie, viešųjų darbų ministeris. Laikinoji Vyriausybė ne tik kad nedarė čia socialistinio darbo, bet, priešingai, ji greit įžiūrėjo čia priemonę patraukti darbininkus kaip tik tam, kad pasipriešintų socialistinėms tendencijoms vadinamosios Liuksenburgo komisijos, kuriai, kaip matysime, pirmininkavo L. Blanc. Tų dirbtuvių vadovybė buvo pavesta aiškiam socializmo priešininkui, inžinieriui Emile Thomas, kurs pats jau 1849 m. savo „Tautinių dirbtuvių istorijoje" papasakojo, kokioje dvasioje jis jas vedęs, sutartinai su antisocialistine Laikin. Vyriausybės dauguma[38].

---

[37] „Le droit au travail et le droit de propriété", broš., 1848 m., 4, 5 ir 58 p.

[38] Visi istorikai sutinka šiuo punktu, kurį Louis Blanc plačiai išdėstė savo „Histoire de la Révolution de 1848" (XI sk.). Labai reikšmingi,

Bet šiuos išskaičiavimus veikiai sumaišė tolesnių įvykių srovė. Ji pribloškė tuos, kurie tikėjosi panaudoti tautinių dirbtuvių darbininkus savo politikos tikslams. Revoliucija smarkiai padidino bedarbių skaičių, kurs ir taip jau buvo nemažas del ekonominės 1847 m. krizės. Be to, atidarius tautines dirbtuves, ir provincijos bedarbiai suplaukė į Paryžių. Vieton 10.000, kurių tikėtasi, kovo mėnesio gale buvo užsirašę 21.000, o balandžio m. gale 99.400 darbininkų. Jiems mokėjo 2 fr. dienai, kada jie dirbo ir 1 fr., kai jiems neturėjo darbo. Po kurio laiko nebežinota, kokio darbo jiems prasimanyti. Daugumas, nepaisant jų amato, gavo dirbti niekam nereikalingus žemės kasimo darbus, kurių bematant irgi neužteko. Murmėjimas kilo minioje tų nelaimingųjų, kurie jautėsi pažeminti juokingu darbu ir nepatenkinti skurdžiu mokesčiu, kurs ir taip dar buvo didesnis už jų darbo vertę. Dirbtuvės tapo politinės agitacijos lizdais, valdžia, išsigandusi pati ir spiriama Assemblée Nationale, beturėjo dabar tik vieną mintį: kaip jas greičiau paleidus.

Staiga birželio 21 d. dekretas įsakė visiems jauniems vyrams, nuo 17 ligi 25 m. įsirašiusiems į dirbtuves arba įstoti kariuomenėn, arba išvykti į provinciją, kur jų vėl laukė žemės kasimo darbai. Išvesti iš kantrybės darbininkai sukilo, birželio 23 d. prasidėjo maištas. Po trijų dienų jis buvo kruvinai numalšintas, žuvus tūkstančiams aukų, ir visas kraštas pajuto reakciją ir terorą.

Su naivia politinių partijų logika, visa atsakomybė už šį nelemtą eksperimentą buvo suversta „darbo teisės“ principui. Tuo būdu jis atrodė galutinai pasmerktas. Šitai ryškiai paaiš-

---

pagaliau, yra bendralaikių liudijimai, ypač L a m a r t i n e'o jo „Histoire de la Révolution de 1848“ (II, 120 p.): „Vedamos, diriguojamos, laikomos rankose tokių vadų, kurie slapčiomis ėjo išvien su antisocialistine valdžios partija, tos dirbtuvės buvo priešsvara prieš sektantiškus Liuksemburgo darbininkus ir maištingus klūbų darbininkus. Savo mase ir savo darbo nenaudingumu jos piktino paryžiečius, bet jos ne kartą apsaugojo ir išgelbėjo Paryžių, visai jam to nežinant. Jos anaiptol nebuvo L o u i s B l a n c'o papirktos, kaip tai kalbėta, priešingai, jose viešpatavo jo priešininkų dvasia.“ E. T h o m a s pasakoja („Histoire des atelier nationaux“, 146—147 p.), kad gegužės m. 23 d. M a r i e pasišaukė jį ir paklausė „visai slaptai“, ar jis galįs pasitikėti tautinių dirbtuvių darbininkais. „Rask tamsta priemonių nuoširdžiai palenkti juos savo pusėn. Nesigailėk pinigų: jei reikės, tamsta gausi net slaptus fondus.“ T h o m a s paklausęs, kuriam reikalui. „Visuomenės apsaugos reikalui. Ar tamsta manai, kad galėsi viską įsakyti savo žmonėms? Netoli, gal būt, ta diena, kada jie reikės išvesti gatvėn“.

kėjo, prasidėjus Assemblée Nationale debatams del konstitucijos. Konstitucijos projekte, kurį Armand Marrast įteikė birželio 19 d., taigi, vos pora dienų prieš sukilimą, teisė darbui buvo pripažįstama. 2 str. sakė: „Konstitucija garantuoja visiems piliečiams laisvę, lygybę, saugumą, švietimą, darbą, nuosavybę, pašalpą". Bet naujame projekte, įteiktame po birželio įvykių, šis straipsnis išnyko. Tebuvo pripažįstama tik pašalpos teisė. Einant diskusijoms del šio straipsnio, Mathieu pasiūlė papildymą, grąžinantį „teisę darbui". Prasidėjo smarkūs ginčai, kur Thiers, Lamartine, Tocqueville kalbėjo prieš tokį papildymą; respublikonai radikalai, Ledru-Rollin, Crémieux, Mathieu de la Drôme jį gynė[39]. Socialistai tylėjo: L. Blanc buvo ištremtas, Considerant sirgo, Proudhon'as bijojo įerzinti priešininkus ir pakenkti savo draugams. Pagaliau Asamblėjos nusistatymas buvo iš anksto aiškus: papildymas buvo atmestas, ir 8 str. įvado į 1848 m. konstituciją tesako: „Respublika privalo broliška pašalpa laiduoti nepasiturinčiųjų piliečių buitį, ar tai parūpindama jiems darbo, kiek leis jos ištekliai, arba duodama išlaikymą tiems, kurie negali dirbti ir neturi šeimos".

Darbo organizacija Liepos m. monarchijos metu buvo nemažiau populiari formulė, kaip ir teisė darbui. Prasidėjus revoliucijai, darbininkai su tokiu pat grasinančiu griežtumu reikalavo ją įgyvendinti. Geresnės progos nereikėjo. Pats formulės kūrėjas buvo Laikinosios Vyriausybės narys. Delto, kai vasario 28 d., trys dienos po pripažinimo „teisės darbui", darbininkai, atvykę masėmis, pareikalavo „įsteigti progreso ministeriją, imtis darbo organizacijos, panaikinti „žmogaus išnaudojimą žmogaus", Louis Blanc tuojau pasinaudojo ta proga. Jis prašyte įprašė savo besipriešinančius kolegas sutikti su darbininkų pageidavimais. Argi jis pats nebuvo skelbęs, kad valdžia turi imtis socialinių reformų iniciatyvos? Revoliucijos iškeltas į valdžią, kaip bebūtų galėjęs jis atsikratyti tos atsakomybės? Jo kolegos vos-vos įtikino jį pasitenkinti paprasta „Vyriausybės komisija darbininkams"; ta komisija, jam pirmininkaujant, ruošė reformos projektus, ku-

---

[39] Visos šios kalbos buvo išleistos paskum knyga pavadinta „Le droit au travail".

rie paskiau turėjo būti įteikti Assemblée Nationale. Kad ryškiau pabrėžtų skirtumą tarp senojo ir naujojo režimo, komisija posėdžiavo Liuksemburgo Rūmuose, kurie anksčiau buvo Chambre de Paris būstinė.

Liuksemburgo komisiją sudarė rinktieji darbininkų ir darbdavių atstovai, po tris nuo kiekvienos pramonės. Tie atstovai, labai gausingi, rinkdavosi į bendruosius susirinkimus svarstyti pranešimų, paruoštų nuolatinio komiteto iš dešimties darbininkų ir dešimties darbdavių. Be to, Louis Blanc pritraukė į šį komitetą liberalinius ekonomistus ir rašytojus socialistus, Le Play, Dupont-White, Wolowski, Considerant, Pecqueur, Vidal; Proudhon'as kviečiamas atsisakė dalyvauti. Iš tikrųjų beveik tik vieni darbininkai lankėsi į posėdžius.

Komisija, nors ir neturėdama jokių veikimo priemonių, būtų vis tik galėjusi šį tą padaryti. Bet Louis Blanc visų pirma matė joje, kaip jis vėliau pasakė, puikią progą socializmui turėti sau tribuną, iš kurios galėtų kalbėti į visą Europą."[40] Tęsdamas savąją oratoriaus ir rašytojo rolę, jis didesnę dalį posėdžių paskyrė iškalbingam dėstymui tų teorijų, kurios jau buvo išreikštos jo knygoje „Organisation du travail".[41] Vidal'iui ir Pecqueur'iui pavesta išdirbti pozityviniai projektai. Ilgame *Exposé* išspausdintame „Moniteur'e"[42], jie pasiūlė ištisą valstybinio socializmo planą: žemės ūkio dirbtuves arba kolonijas, valstybės vedamus sandėlius, prekių magazinus, kurie būtų drauge ir pardavyklos ir warrantų sistemos dėka galėtų, įkeisdami prekes, gauti iš valstybės paskolą, be to jie siūlė centralizuoti valstybės rankose draudimus (išskyrus gyvybės draudimą), pagaliau, paversti Banque de France valstybės banku, kurs demokratizuotų kreditą ir sumažintų diskonto procen-

---

[40] Louis Blanc, Histoire de la Révolution de 1848, II t. 135 p.

[41] Žr. šias kalbas jo brošiūroje: „La Révolution de février au Luxembourg", Paris, 1849.

[42] „Moniteur", 1848 m. balandžio 27 d. ir gegužės 2, 3 ir 6 d. „Exposé générale" sulig ta diena buvo pertrauktas dėliai komisijos paleidimo, bet Vidal'is išspausdino likusią exposé dalį savo knygoje: „Vivre en travaillant! projets, voies et moyens de réformes sociales" (1848). Joje randame žemės ir žemės ūkio kredito projektą, valstybinio žemių supirkimo projektą, kad panaikinus žemės rentą, — geležinkelių, kanalų ir kasyklų išpirkimo projektą, pigių viešbučių arba pigių butų („habitation à bon march'e") projektą. Tai įdomus pavyzdys to valstybinio socializmo, kurs 1848 turėjo gana daug šalininkų.

tus ligi paprastos draudimo premijos už riziką. Šis pranešimas yra parašytas ne tiek Pecqueur'o, kiek Vidal'io. Čia randame kai kuriuos iš projektų, išdėstytų jau anksčiau jo knygoje: „De la répartition de richesses."

Nė vieno iš šių siūlymų Assemblée Nationale netgi nesvarstė. Vienintelis pozityvinis komisijos ir L. Blanc'o darbas buvo darbininkų prispirtinai išreikalautas: tai garsusis kovo m. 2 d. dekretas, panaikinęs derybas del darbo mokesčio (anuomet įprastas, samdant darbininką *Vert.)* ir sutrumpinęs darbo dieną ligi 10 val. Paryžiuje ir 11 val. provincijoje. Šį dekretą, — kurs yra darbininkų įstatymdavybės užuomazga Prancūzijoje ir kurs, pagaliau, nebuvo įvykdytas, — spauste išspaudė iš Louis Blanc'o pirmieji komisijos nariai darbininkai, atsisakydami toliau joje dalyvauti, jei nebus patenkintas jų reikalavimas. Komisijos aktyvui galime dar priskaityti keletą vykusių sutaikymų darbininkų su darbdaviais.

Šiaip jau komisija ne tik nieko patvaraus nesukūrė, bet veikiai pradėjo kelti visuomenės nerimą, virsdama politiniu klūbu. Ji varė rinkimų agitaciją, kišosi net į gatvės riaušes, pagaliau, dalyvavo gegužės m. 15 d. demonstracijoje, kada minia, būsią tai norėdama paprašyti pagalbos Lenkijai, įsiveržė į Assemblée Nationale. Louis Blanc nelaukė šio įvykio, kad pasitrauktų iš komisijos. Jis jau nebedalyvavo vyriausybėje, kuri, susirinkus Assemblée Nationale, buvo pakeista Vykdomąja Komisija; gegužės 13 dieną jis pasitraukė iš Liuksemburgo komisijos pirmininko vietos. Nuo tol ši komisija buvo laikoma paleista. Tuo būdu, kaip ir tautinės dirbtuvės, ji išnyko bejėgė, nepalikdama kitokių žymių, kaip tik socialistinių idėjų diskreditavimą visuomenės akyse.

Liko dar kooperatyvinės darbininkų bendrovės, vadin. darbininkų asociacijos. Asociacijos principas buvo tas bendrasis punktas, kuriuo sutikdavo visos socialistinės teorijos, atsiradusios pirmoje šimtmečio pusėje. Išskyrus Proudhon'ą,[43] visados stovėjusį nuošaliai, visi reformatoriai vienas per kitą siūlė šį principą, kaip specifinę darbininkų išlaisvinimo priemonę. Buvo tad visai naturališka imtis čia bandymo dideliu mastu.

---

[43] Žiūr. aukščiau 317 p. 25 išnašą.

Savo deklaracijoj iš vasario m. 26 d. Laikinoji Vyriausybė, šalia „teisės darbui“, skelbė taip pat, jog „darbininkai turi jungtis savitarpy, kad galėtų naudotis savo darbo pelnu“, ir Louis Blanc, pasiekęs valdžios, tuojau rūpinosi nukreipti jų pastangas šia linkme. Jis vaizdavosi asociaciją pavidalu kooperatyvinių gamybos bendrovių, palaikomų valstybės. Kaip matėme, jau 1834 m. įtakoje Buchez, seno sensimoninko, respublikono ir kataliko, „Atelier“ laikraščio įsteigėjo, buvo susikūrusi „kooperatyvinė auksakalių bendrovė“[44]. Bet šis bandymas liko vienintelis. Louis Blanc buvo laimingesnis. Jis sukūrė vieną po kitos kooperatyvines bendroves siuvėjų, balnininkų, paskum verpėjų ir galionininkų, kurioms jis išgavo ir valdžios užsakymų uniformoms, balnams, antpetėms. Toliau kūrėsi kitos kooperatyvinės bendrovės, ir Assemblée Nationale buvo tiek susidomėjusi šiais bandymais, kad liepos m. 5 d. paskyrė toms bendrovėms 3 milijonus fr. kredito. Iš tos sumos didelė dalis teko paprastoms mišrioms darbdavių ir darbininkų bendrovėms, įsisteigusioms vien tik spekuliatyviniu tikslu, kad pasinaudotų valdžios dosnumu. Bet ir grynai darbininkų bendrovės gavo daugiau kaip 1 milijoną ir 1849 m. tokių bendrovių buvo netoli šimto.

Bet šis pirmasai kooperatyvinis sąjūdis įkvėptas Louis Blanc'o idėjų, neilgai tęsėsi. Assemblée Nationale pasirūpino atiduoti naująsias bendroves valdžios kontrolei, pavesdama ministerio skirtajai „Paskatinimo tarybai“ *(„Conseil d'encouragement“)* nustatyti paskolos sąlygas. Šioji taryba pasiskubino išleisti paveikslingą statutą, kurs tepaliko bendrovėms visai maža laisvės jų vidaus organizacijoje. Daugelis iš jų greitai žlugo, negaudamos užsakymų. Po perversmo buvo priversti užsidaryti visi tie kooperatyvai, kurie nepriėmė vienos iš trijų formų, nustatytų Prekybos Statuto 19 str. (kolektyvinė, komanditinė, ar akcinė bendrovė) tuo būdu 1855 m., pasak Reybaud, beliko tik 9 bendrovės iš tų, kurios 1848 m. buvo subvencijonuojamas. Keli vartotojų kooperatyvai arba, kaipo tada vadinta, „pigaus gyvenimo bendrovės“ (associations pour la vie à bon marché), įsisteigusieji Paryžiuje, Lile, Nante, Grenobly, taip pat buvo uždaryti.

[44] Žiūr. aukščiau 273 p.

Taip tad ir šie bandymai, — vieninteliai, kurie tiesioginai nesukompromitavo reformos idėjos, — nuėjo niekais. Jie žuvo iš dalies del politinių aplinkybių kaltės, iš dalies del klaidų pačių jų steigėjų, kurie nebuvo pasiruošę kooperacijos sunkumams. Darbininkų klasėje šie bandymai paliko tik gilų nusivylimą.

Vienas po kito socialistiniai 1848 m. eksperimentai žlugo, nugramzdydami kartu ir jų sumanytojų teorijas. Beliko padaryti dar vienas bandymas, tas, su kuriuo Proudhon'as surišo savo vardą: nemokamasai kreditas. Deja, ir šiam bandymui nebuvo lemta geriau pavykti, kaip kitiems.

3. Mainų Banko teorija.

1848 metų revoliucija neužklupo Proudhon'o netikėtai. Bet, jo manymu, ji atėjo per anksti. Jis labai gerai suprato, kad svarbiausioji problema, kurią revoliucija turėjo išspręsti, buvo ne tiek politinė, kiek ekonominė. Tačiau jis neslėpė nuo savęs, jog masės yra dar nepakankamai išauklėtos, kad būtų galimas ramus tos problemos išsprendimas. O Proudhon'as, kaip ir visi to meto prancūzų socialistai, svajoja apie ramų, taikingą socialinės problemos išsprendimą[45]. Vienoje vietoje jis vadina vasario m. revoliuciją „prieš laiką gimusiu kūdikiu“[46]. Ir viename gražiai parašytame straipsny „Le Peuple“ laikrašty jis pasisako, kokį nerimą jis jautė, matydamas besiartinant revoliuciją ir suprasdamas, kad niekas neturi „nei rakto nei žinių“, kaip ji sėkmingai išvesti:

„Aš gailėjausi vargšo darbininko, kurį aš iš anksto mačiau neteksiant darbo, turėsiant ilgus metus kęsti skurdą, — to darbininko, kurio gyvenimui aš buvau pašventęs savo gyvenimą ir dabar štai nieku negalėjau padėti. Aš gailėjausi buržuazijos, kurią mačiau nuniokotą, privestą prie bankroto, sukiršintą prieš proletariatą, — tos buržuazijos, prieš kurią idėjų antagonizmas ir fatališkos aplinkybės vertė mane kovoti, nors aš

---

[45] „Savaime suprantamas dalykas, ir man nereikėtų to nė sakyti, kad ši reforma (nuosavybės panaikinimas) turi būti visiškai fiskalinė, be smurto, be plėšimo, be nusavinimo ir iš anksto sumokant atlyginimą“ (*Résumé de la question* sociale, 27 p.).

[46] *Solution du problème social*, 32 p. (*Oeuvres complètes*, VI t.).

daugiau negu kas kitas, buvau linkęs jos gailėtis. Dar Respublikai negimus, aš jau nešiojau gėdulą ir dariau atgailą del Respublikos kalčių... Ši revoliucija, kilusi viešoje santvarkoje, turėjo duoti pradžią socialinei revoliucijai, kurios eigos niekas negalėjo numanyti“[47].

Bet, revoliucijai kartą jau prasidėjus, Proudhon'as jautėsi neturįs teisės likti užpakaly. Jis aštriau, negu kas kitas kritikavo esamąjį režimą. Jo garbė vertė jį prisidėti prie išsprendimo tų praktinių klausimų, kurie taip ūmai iškilo. Kaip publicistas, jis stoja kovon. Ligi šiol jis tenkinosi, nurodinėdamas gana miglotais žodžiais, kuria linkme jis mato išeitį; dabar reikėjo padaryti praktiškai įvykdomą reformą ir apibrėžti aiškias jos linijas. Tam reikalui jis išrado Mainų Banką.

Proudhon'as yra išdėstęs Mainų Banko sumanymą daugely rašinių[48], — brošiūrose, laikraščiuose, knygose. Tie jo išdėstymai ne visados vienas su kitu sutinka. Nelengva tad aiškiai nusakyti jo mintis, ir šitai išaiškina, delko jis taip dažnai buvo klaidingai suprastas. Pasistenkime betgi trumpai suglausti tą jo mintį; paskum mes duosime jos kritiką ir, palygindami ją su kitais panašiais projektais, formuluotais prieš jį ir po jo, geriau iškelsime aikštėn originalius jos bruožus.

Pagrindinis principas, kuriuo remiasi visas projektas, yra toks: Iš visų kapitalų, kurie duoda jų savininkams, pavidalu

---

[47] *Oeuvres,* XVIII t. 6—7 p. Žr. taip pat jo laišką iš 1848 m. vasario m. 25 d. *(Correspondance,* II t. 280 p.). „Be abejojimo, Prancūzijos pažanga bus šiaip ar taip įvykdyta, per revoliuciją, ar kitu kuriuo būdu. Bet ji būtų galėjusi būti taip pat gerai įvykdyta ir prie nuverstosios valdžios, šiokios ar tokios, ir būtų netgi daug mažiau kaštavusi“. Šis samprotavimas nekliudė betgi jam stoti prie barikadų.

[48] Vienoje brošiūroje, išleistoje 1848 m. kovo m. 31 d. ir pavadintoje „Organisation du crédit et de la circulation“, jis išdėsto patį principą ir bendruosius bruožus. Balandžio mėnesį jis vėl imasi savo projekto eilėje straipsnių, išspausdintų „Reprèsentant du Peuple“ ir vėliau *Darimon'o* išleistų antrašte: „Résumé de la question Sociale.“ Šis projektas šiek tiek skiriasi nuo *Banque du Peuple* statuto, paskelbto VI tome „Oeuvres complètes“, nors vedamieji dėsniai yra tokie patys. Proudhon'as dar kartą grįžta prie šių principų dėstymo „Le Peuple“ laikrašty 1849 m. vasario — kovo m. (straipsniai paskelbti „Oeuvres complètes“), bandydamas įsteigti *Banque du Peuple.* Vėliau jis gynė tuos principus savo garsioje polemikoje su Bastiat'u (iš tikrųjų ne labai turiningoje), kuri ėjo „Voix du Peuple“ skiltyse nuo 1849 m. spalių m. ligi 1850 m. ir buvo išleista knyga: „Intérêt et Principal; Discussion entre M. Proudhon et M. Bastiat sur l'intérêt des capitaux“, Paris, 1850, — Pagaliau, Proudhon'as dažnai užkliudo šią mintį savo vėlesniuose veikaluose, kitų tarpe: „La Justice dans la Révolution, etc., I t. 289 ir tol. p., ir: „Idée générale de la Révolution au XIXe siècle, 197 ir tol. p.

procentų, nuomos, diskonto ir t. t. išimtinės teisę darbininko produktui, visų svarbiausias yra pinigai, nes galų gale visi kapitalai siūlosi rinkoje pinigų forma[49]. Jei tad mums pavyktų panaikint išimtinės teisė šiai universalinei kapitalo formai, kitaip tariant, jei pinigai būtų skolinami dovanai, turėtų tuojau išnykti išimtinės teisė ir kitoms kapitalo formoms.

Iš tikrųjų, prileiskime, kad aš, dėka tam tikros organizacijos, galiu be procentų pasiskolinti pinigų, pirkti žemei, mašinoms ar pastatams, kurių esu reikalingas savo pramonei; tada aš, žinoma, skubėsiu įsigyti tų kapitalų, užuot nuomavęs juos, kaip dabar turiu daryti, mokėdamas procentus ar nuomą. Taip tad panaikinimas procentų pinigams, leisdamas darbininkui pasiskolinti jų nemokamai, užuot nuomavus juos, tuo pat užkerta kelią kapitalų turėtojams gauti pajamų be darbo. Tuo būdu nuosavybė virstų vien tik turėjimu (posesija), būtų pasiekta mainų abipusiškumo, nes darbininkas gautų visą savo darbo vaisių, neprivalėdamas jo su nieku dalintis. Ekonominis teisingumas būtų pagaliau įgyvendintas.

Tai tiesa, pasakysite, bet kaip gi įsigyti reikiamų pinigų, nemokant procentų? Štai kur visas klausimas.

Pagalvokite, atsako P r o u d h o n'as, kas tai yra pinigai? Argi jie yra kas kita, kaip mainų bonas, teturįs palengvinti prekių apyvartą? Ir čia P r o u d h o n'as, ligi šiol laikęs pinigus kapitalu *par excelence,* staiga temato juose vien tik apyvartos įrankį. „Pinigai patys savaime man nenaudingi. Aš juos imu tik tam, kad išleisčiau, aš jų nevartoju, nekultivuoju“[50]. Jie tėra apyvartos priemonė, ir procentas, kurį aš už juos moku yra kaip tik atlyginimas už tą apyvartos funkciją[51]. Argi tos funkcijos negalėtų taip pat gerai ir pigiau atlikti popierius? Šiandien bankai skolina prekybinių vertybių savininkams gyvų pinigų, kurių šie yra reikalingi, arba banknotų, nuolat iškeistinų į gyvus pinigus. Už šį patarnavimą jie ima diskontą, kurs turi atlyginti akcininkus, sudėjusius banko kapitalą. Įsteikime tad banką be kapitalo, kurs, kaip ir Banque de France, diskon-

---

[49] Žiūr. „Solution du problème social“, 178—179 p.

[50] „Intérêt et Principal“ 112 p.

[51] „Vadinas, čia visur reikia apmokėti pinigas, atlyginti už jo teikiamą patarnavimą, nes jis įsiterpia visur, kaip priedinis kapitalas, apyvartos variklis, garantijos priemonė!“ („Intérêt et Principal“, 113 p.).

tuotų prekybines vertybes, išmokėdamas banknotus, — „apyvartos bonus“ arba „mainų bonus“, — bet banknotus, n e i š k e i s t i n u s į m e t a l i n i u s p i n i g u s, taigi, beveik nieko jam nekaštuojančius, nes nereikėtų atlyginti jokio garantijų kapitalo. Tuo būdu šis bankas atliktų už daug mažesnę kainą tokį pat patarnavimą, kaip ir Banque de France.

O kad tie banknotai galėtų eiti apyvarton, bereikia tik visiems naujojo banko dalininkams pasižadėti priimti juos apmokėjimui už savo prekes. Tada turėtojas visados bus tikras, kad galės juos iškeisti, — lygiai taip pat, kaip ir gyvus pinigus. Iš antros pusės banko dalininkai nieko nerizikuos juos priimdami, nes (statutas taip nustato) bankas visados diskontuos tik vertybes, reprezentuojančias tokias prekes, kurios yra p a t i e k t o s, arba kurioms yra pasižadėjimas pirkti. „Apyvartos banknotų“ niekad tad nebus daugiau, kaip prekybai reikalinga. Jie reprezentuos visados tokią prekę, kuri yra ne tik pagaminta, bet ir parduota, nors dar ir neapmokėta[52]. Bankas tad darys tą pat, ką ir visi diskonto bankai: skolins prekės pardavėjui tam tikrą sumą, kurią paskum jis atsiims iš pirkėjo. Pagaliau, pirkliai ir pramonininkai gaus šiuo būdu ne tik apyvartos kapitalą be procentų, bet taip pat reikiamų lėšų naujoms įmonėms steigti, pavidalu avansų (žinoma, beprocentinių), kurie leis jiems, užuot nuomavus, nusipirkti reikiamų darbo įrankių[53].

Tokios reformos padariniai tiesiog neapskaičiuojami! Ne tik kad turės įvykti klasių susiliejimas[54], nes kapitalai rasis vi-

---

[52] Plg. „Resumé de la question sociale“ 39 p.

[53] Beje, avansai bus duodami diskonto forma. Verteiva, kurs nori daryti biznį, „kreipsis į vartotojus, kad gautų užsakymų; paskum, šių užsakymų kreditan, jis susitars su gamintojais reikalingųjų jam žaliavų, įrankių ar patarnavimų, gaus šių dalykų ir apmokės juos prekybiniais vekseliais, kuriuos Bankas, laikydamasis paprastų atsargumo taisyklių, pavers banknotais (t. y. „apyvartos bonais“). „Tuo būdu tikrasai skolintojas yra vartotojas: tarp jo ir naujo verslamoninko nebereikia piniguočiaus tarpininkavimo“. („Organisation du crédit“, 123 p. VI t. Oeuvres complètes). Kaip matyti, diskontas yra pagrindinė Proudhon'o Banko operacija. Delto mes savo kritika daugiausia šią operaciją ir telietėme.

[54] „Sulyginti buržuaziją ir proletariatą į vidurinę klasę, sujungti tą klasę, kuri gyvena iš savo pajamų, ir tą klasę, kuri gyvena iš savo darbo atlyginimo, į naują klasę, kuri, tikrai sakant, nebeturi nei pajamų nei darbo mokesčio, bet kuri išradinėja, imasi verslamonių, kuria vertybes, veda mainus, kuri viena tesudaro visuomenės ūkį ir tikrai reprezentuoja kraštą — toks štai yra, kaip sakėme, tikrasai Vasario klausimas“ („Revolution démontrée par le coup d'Etat“, 135 p.).

siems prieinami, tad bebus tik darbininkai, mainantieji savo darbo produktus gamybos kaina[55], bet ir pati valdžia taps nebereikalinga. Juk valdžia tol tėra būtina, kol yra prispaudėjų ir spaudžiamųjų, stipriųjų ir silpnųjų. Ji tėra tam, kad „visuotine priespauda padarytų galą tarpusavio kovai“[56]. Bet sulig ta diena, kada teisingumas mainuose bus laiduotas, kada pakaks laisvų sutarčių jam užtikrinti, — tebebus tik lygieji, visi lygiai favorizuoti, ir visos konflikto versmės turės išnykti. „Kartą sutolyginus darbą ir kapitalą, visuomenė gali toliau laikytis savaime, valdžia daugiau nebereikalinga“. Valdžios sistema čia yra „įsiliejusi, įsigėrusi“ į ekonominę sistemą. Tai an-archija, ne-valdžia[57].

Toks yra Proudhon'o projektas su jo pasekmėmis. Kad suprastume jo reikšmę, turime išsiaiškinti sau tokius klausimus:

---

[55] Abipusiškumą (reciprocitetą)... sudaro tai, kad mainantieji garantuoja vienas kitam, ir tai neatšaukiamai, savo produktus gamybos kaina.“ („Idée générale de la Revolution“, 97—98 p.).

[56] „Valstybės santvarka, žiūrint jos tikslo, suponuoja, kad antagonizmas ar karo būvis yra būtinoji ir neišvengiamoji žmonijos sąlyga, ir todel tarp silpnųjų ir stipriųjų turi įsikišti valdomoji jėga, kuri visuotine priespauda padarytų galą tarpusavio kovai“ („Voix du Peuple“, 1849, gruodžio 3 d., *Oeuvres,* XIX t. 23 p.). Bet „visuomenėje, kuri beveik nejučiomis bus pakeista jos ūkio išplėtojimu, nebebus nei stipriųjų nei silpnųjų, čia tebus tik darbininkai, kurių išgalės ir priemonės turės tendencijos vis labiau susilyginti, dėka industrinio solidarumo ir garantuotos apyvartos“ (Ten pat, 18 p.).

[57] „Taip tad mes esame, ir šitai ne kartą pareiškėme, anarchistai. Anarchija yra subrendusių bendruomenių buities sąlyga, kaip hierarchija yra primityvinių bendruomenių buities sąlyga: žmonių visuomenėje vyksta nuolatinė pažanga nuo hierarchijos į anarchiją“ („Ten pat, 9 p.). Ir kiek vėliau, (savo „Idée générale de la Révolution, 196 p.) jis apibūdina revoliucijos tikslą ta prasme, kad ji turi duoti „nuosavybės sutvarkymą“ ir „sutirpdyti, sulieti ir įsiurbti politinę arba valdžios sistemą į ekonominę sistemą, sumažindama, suprastindama, decentralizuodama, panaikindama vieną po kito visus ratus ir ratelius tos didžiulės mašinos, kuri vadinasi Vyriausybė arba Valstybė“. Šią mintį Proudhon'as yra perėmęs iš Saint-Simon'o ir jis pats tai pripažįsta („Idée générale de la Revolution“, 136 ir tol. pp.). Ši pažiūra, kad industrinė visuomenė padaro nebereikalingą ar bent sumažina ligi minimumo politinę valdžią, ši mintis vėlgi tėra tik J.-B. Say'o ekonominio liberalizmo išplėtojimas, arba, jei norite, išpūtimas, perdėjimas. — Proudhon'o tvirtinimą, kad jis esąs anarchistas, randame jau „Mémoire sur la Propriété, (1-sai leidim., 229 p.). „Kas jūs esate? Aš esu anarchistas. — Suprantu: jūs juokaujate, taip sakote tik valdžios adresu. — Jokiu būdu: jūs girdėjote mano tikėjimo išpažinimą, visiškai rimtą, giliai apgalvotą; kad ir labai mylėdamas tvarką, aš vis delto esu anarchistas, pilniausia to žodžio prasme.“

1. Ar praktiškai yra galima pakeisti „apyvartos bonu“ banknotas, iškeistinas gyvais pinigais?

2. Jei šis pakeitimas praktiškai galimas, ar jis duos tokių vaisių, kokių iš jo laukia projekto autorius?

1. Proudhon'as vaizduoją savo sistemą, kaip paprastą būdą padaryti vekselį visuotine mainų priemone[58]. Tai tiesa. Mainų Bankas dės savo parašą vieton tų parašų, kurie yra jo diskontuojamuose vertybės popieriuose. Bet juk ir šiandien banknoto leidėjas ne ką kitą daro. Banque de France, štai, vieton vekselio, kurį jis perka ir kurio apyvarta yra siaura, kadangi jo davėjas teturi aprėžtą kreditą, leidžia banknotą, turintį visuotinai žinomą to banko parašą ir beveik neribotą kreditą. Kuo gi Proudhon'o „apyvartos bonas“ skiriasi nuo banknoto? Paprasčiausiai tuo, kad Prancūzijos Bankas prie savo parašo prideda pažadą iškeisti banknotą į metalinius pinigus, t. y. į visuotinai priimamą ir klausiamą prekę, tuo tarpu kai Proudhon'o Mainų Bankas neprideda prie savo parašo jokio specialinio pasižadėjimo, o tik tąjį, kad visi banko dalininkai priims jį mokėjimui.

Teoretiškai šis skirtumas gali atrodyti labai nežymus, nes abiem atvejais vekselių davėjų išgalėjimas mokėti yra tikroji banknoto, kaip ir mainų bono, garantija. Praktiškai betgi skirtumas didžiausias! Tikrumas, kad banknotą gali iškeisti į metalinius pinigus, duoda jam didžiulę išsiplėtimo galią, daro jį priimtiną masei nepažįstamųjų, kurie ima jį vien tik del to pasitikėjimo, kurio jiems teikia bankas. „Apyvartos bonas“ be to, kad jis duoda teisės tik tam tikroms prekėms (būtent, dalininkų prekėms) reikalauja dar, kad jo turėtojas pasitikėtų visais dalininkais, sunkiai tegalėdamas patikrinti, kiek šis pasitikėjimas yra pamatuotas. Bet ir patys dalininkai galės tesėti savo pasižadėjimus tik tada, jei Mainų Bankas vasados diskontuos tik pirmaeiles vertybes, ir skolininkas niekad neatsisakys sulig terminu mokėti. Antraip, mainų bonai, užuot reguleriai grįžę į banką, liktų apyvartoje. Ir jei ištiktų kiek didesnė krizė ir daugelis dalininkų neišgalėtų mokėti, tada nominalinė mai-

---

[58] „Visa apyvartos problema yra ta, kaip suvisuotinti vekselis, t. y. paversti jis anoniminiu vertybės popierium, kurs visados būtų mainomas ir pristačius apmokėtas, bet tiktai prekėmis ir veikiniais.“ („Organisation du crédit“, *Oeuvres*, VI t. 113—114 p.).

nų bonų vertė veikiai prašoktų vertę tų prekių, kurias jie reprezentuoja. Jų kursas bematant nukristų, ir patys dalininkai atsisakytų juos priimti.

Taip tad galima, berods, įsivaizduoti šių bonų apyvarta, bet ta apyvarta visados liktų tik gana siaurame rate ir reikalautų beveik absoliutinio dalininkų išgalėjimo mokėti.

2. Prileiskime betgi, kad ši praktinė sąlyga yra išpildyta ir mainų bonai paleisti apyvarton: ar tada jau procentai išnyks? Anaiptol ne. Šitai ir yra esminė tos minties klaida.

Kodel Prancūzijos Bankas ima diskontą? Ar tik del to, kaip tvirtina Proudhon'as, kad tas bankas tiekia metalinių pinigų už vekselį, tad ir ši „seniorialinė teisė, vadinama diskontu“[59], einanti tik iš metalinių pinigų vartojimo, turės išnykti, pašalinus tą vartojimą? — Klaida. Jei bankas reikalauja diskonto, tai del to, kad jis šiandien tiekia tučtuojau mainytinas prekes už vertę vekselio, realizuotino tik už kelių mėnesių, — kad jis duoda tikrybę mainais už pažadą, esančią gėrybę, mainais už būsimąją. Ką bankas čia ima, tai skirtumą tarp vekselio vertės tą dieną, kada bankas jį diskontuoja, ir tą dieną, kada jis sulig terminu turi būti apmokėtas, — skirtumą, kurs pareina ne nuo banko valios arba šiokių ar tokių pinigų vartojimo, o nuo pačios dalykų esmės. Ką Proudhon'as bedarytų, bet vis viena mokėjimas grynais pinigais ir terminuotas mokėjimas yra ir bus skirtingos operacijos,[60] kol dabartinį gėrybės turėjimą žmonės laikys pravartesniu, negu būsimąjį jos turėjimą.

Šis skirtumas veikiai turėtų pasireikšti ir Mainų Banke. Ir štai kuriuo būdu. Visi apyvartos bonai reprezentuos prekes, parduotas kreditan. Testa bankas ir nebeims diskonto, tai vis delto pirkliams, kaip buvę, taip ir bus naudingiau gauti apmokėjimą gyvais pinigais. Norėdami šį pliusą išlaikyti, jie sutiks duoti nedidelę nuolaidą nuo kainos, išreikštos popieriniais pinigais, tiems pirkėjams, kurie mokės jiems tučtuojau, t. y. mokės arba prekėmis arba b r a n g i a i s i a i s m e t a l a i s (ku-

---

[59] T e n p a t.

[60] P r o u d h o n'as nuolat kartoja, kad jo reforma turi pakeisti pardavimą už gyvus pinigus į pardavimą kreditan. Tai vis viena, lyg pasakytum, kad nuo šiol juoda vadinsis balta. Tuo anaiptol nebūtų realizuotas mainų abipusiškumas, o tik duota pliusų kreditoriui. „Kredituoti — tai mainyti“, sako dar Proudhon'as. Žinoma, bet diskontas kaip tik ir išlygina vertybes šioje ypatingoje mainų operacijoje, kuri vadinama kreditu.

rie taip pat yra prekė ir kurių Proudhon'as nepašalina nei iš apyvartos nei iš prekybos). Todel greitai susidarys dvejopos kainos: vienos popieriniais pinigais, parduodant kreditan, ir antros metaliniais pinigais, gaunant apmokėjimą tučtuojau. Pirmosios bus kiek aukštesnės už antrąsias ir tuo būdu pardavėjai patys ims tą skirtumą, kurį Mainų Bankas atsisako imti. Pinigų procentai atsiras tad ir vėl, tik kitokia forma.

Į tai Proudhon'as, gal būt, atsakytų, kad Mainų Banko dalyviai, jau pačiu savo prisidėjimu prie banko bus pasižadėję neimti tokio *agio*. Bet tada, jei jie čia ir tesėtų savo pažadą, vis tik diskonto ar procentų panaikinimas eitų ne iš Mainų Banko organizacijos, o iš laisvos jo dalyvių valios. Šitoks procentų panaikinimas būtų įvykdytas vien savitarpišku sutarimu, — būtų grynai moralinė reforma, nereikalaujanti jokio banko mechanizmo... tik jis vyktų gal kiek lėtai!

Mainų Bankas nepanaikins tad diskonto, vadinas ir „senioriałinės teisės" apskritai, — todel kitos Proudhon'o išvados savaime griūva.

Jo teoretinė klaida yra ta, kad jis pinigus łaiko, čia kapitalu *par excellence*, čia vėl paprastu apyvartos bonu, neturinčiu savo vertės. Jis užmiršta, kad pinigai yra pageidaujami, ne tik kaip apyvartos tarpininkas, bet kaip ir taupymo bei tezauravimo priemonė, kaip vertės atsarga; ir jei mainų bonai gali pavaduoti juos vienoje iš tų funkcijų, tai vis tik negali atstoti jų visose kitose. Galima kiek norint padauginti apyvartos priemonės, bet ne kapitalas. Įvesdamas pinigų vieton bonus, Proudhon'as nei skatiko neprideda viršaus prie esamojo visuomenės kapitalo, kurio dalį sudaro ir pinigai[61]. Todel jis nė kiek nesumažina esamųjų gėrybių vertės pranašumo prieš būsimąsias gėrybes, — to pranašumo, nuo kurio pareina procentų dydis. Apyvartos bonų padauginimas, nepadidinant socialinio kapitatalo, tegali tik pakelti visas kainas, tiek žemės, namų, tiek mašinų ir vartojimo dalykų[62]. Kadangi kapitalų nepadaugės, tad

---

[61] Metaliniai aukso ar sidabro pinigai yra taupumo ir darbo vaisius, lygiai kaip ir bet kuri kita gėrybė; jie mainomi lygia verte į kitus taupumo ir darbo vaisius. Apyvartos bonas, popierinis pinigas, yra toks daiktas, kurio gamybos kaštai praktiškai beveik neturi reikšmės.

[62] Karas davė mums didžiulį patyrimą tokios pinigų santvarkos, kada visos prekybinės operacijos buvo daromos gyvais pinigais, ir kada valstybė, negana greit plaukiant į jos kasą visuomenės taupmenoms, nau-

jie bus nuomuojami kaip ir anksčiau, tik nuomos ir procentai bus didesni, atitinkamai bendrajam kainų pakilimui, — keistas rezultatas tos reformos, kuri turėjo juos visai panaikinti! Proudhon'as, iš pradžios perdėjęs aukso reikšmę, paskum perdaug jau paraidžiui ima J.-B. S a y'o formulę: „produktai perka produktus", kuri apsvaigino ir patį J.-B. S a y. Ir čia įdomu pastebėti, kad Mainų Bankas yra paradoksališka, bet logiška išvada, kurios galiausiai priėjo A. Smith'o ir fiziokratų pradėtoji reakcija prieš merkantilistines pinigų idėjas.

Ar tai jau reiškia, kad šioje Proudhon'o mintyje nė kiek nėra tiesos? Mes to nemanome. Pro klaidingą nemokamojo kredito mintį galima įžiūrėti teisinga savitarpinė kredito mintis. Prancūzijos Bankas yra kapitalistų bendrovė, kuriai visuomenė teikia kreditą, priimdama jos banknotus, ir kuri paskum teikia kreditą tai pačiai visuomenei. Banknotų garantija, — Proudhon'as puikiai tai pastebėjo, — ištikrųjų yra visuomenės rankose: visą banknotų laidą sudaro juk komercinių vekselių davėjai, nes be jų išgalėjimo mokėti bankui negrįžtų išduotieji kreditai. Akcininkų kapitalas yra tik pradinė garantija, ir kaip sakė jau Napoleono I-ojo iždo ministeris grovas M o l l i e n, emisijos bankas teoretiškai galėtų operuoti be kapitalo. Čia tad visuomenė skolina pati sau, tarpininkaujant, bankui. Bet kodel ji negalėtų apsieiti be šio tarpininko? Kodel negalėtų pašalinti kreditų tarpininko, kaip pašalina pramonės verslamoninką ar pirklį, steigdama kooperatyvines gamybos ar vartojimo bendroves? Del to, žinoma, dar neišnyktų diskontas, bet jo našta skolininkams bent sumažėtų tiek, kiek jie pelnys, kaip skolintojai. Tai yra savitarpinio kredito draugijų principas, kur pradinį kapitalą beveik visiškai atstoja narių atsakomybė, kartais ir solidari.

---

dojo, savo užpirkimams daryti, kasos bonus, t. y. neiškeičiamus, bet visų priimamus popierinius pinigus. Rezultatai visų prekių kainoms netruko pasirodyti, — nors šen bei ten radosi ekonomistų, kurie ėmėsi įrodyti (!), kad kainų kilimas buvo ne pasekmė, o priežastis popierinių pinigų leidimo. Pagaliau, tuose kraštuose, kur banknotai nebuvo praktikuojami, ir kur valstybė skolinosi iš bankų, forma įrašų į jos sąskaitos kreditą, naudojamą čekiais, — ten rezultatai padidėjimo tos „perkamosios galios", prisidedančios prie tikros perkamosios galios, kuri atsiranda iš taupmenų, buvo lygiai tokie pat. Antai Anglijoje, kur įrašai einamojon sąskaiton atstoja banknotus, kainų kilimo priežastis buvo tų įrašų padaugėjimas, lygiai kaip pas mus [Prancūzijoje] banknotų padaugėjimas buvo svarbiausia kainų kilimo priežastis.

Vėliau Proudhon'as, rodos, ir pats besilaikė tik šios minties, susiaurinęs ligi jos savo pirmykštę koncepciją[63].

Taip tad Proudhon'as palietė kredito kooperacijos mintį, lygiai kaip kitose savo veikalo dalyse jis palietė kitas kooperacijos formas, — nors, tiesą sakant, jis neturėjo jai labai didelės simpatijos[64].

Be to, šalia teisingos pažiūros į savitarpinį kreditą, šioje sistemoje yra ir labiau pagrindinė mintis, kuri teigiamai skiria ją nuo visų autoritarinio socializmo formų, atsiradusių prieš ją ar po jos: būtent, tas gilus nujautimas, jog industrinei visuomenei yra būtiniausiai reikalinga individualinė laisvė, kaip ekonominės veiklos akstinas. Geriau, kaip bet kuris jo pirmatakų, Proudhon'as suprato, kad ekonominė laisvė yra galutinis moderninės visuomenės laimėjimas ir kad kiekviena gili reforma turės remtis ta laisve; geriau, kaip kas kitas, jis suprato galybę tų spontaniškųjų „ekonominių jėgų", kurių pragaištingus padarinius jis, berods, matė, bet kartu įžiūrėjo jose, lygiai kaip A. Smith'as, ir galingiausį progreso variklį. Aistringai siekdamas teisingumo, jis neapkentė nuosavybės, ir, karštai mylėdamas laisvę, jis buvo priešingas socializmui. Ta laisvės meilė vertė jį daugiau griauti, negu statyti, nežiūrint į jo garsiąją formulę: *Destruam et aedificabo*. Bet šis liberalizmas remiasi giliu ekonominės tikrovės jutimu; ir šiandien dar socialinis klausimas tenka statyti nekitaip, kaip jį statė Proudhon'as: laisvėje įgyvendinti teisingumas.

---

[63] „Idée générale de la Révolution au XIX-e siècle", 198 ir tol. p.: „Prancūzijos piliečiai turi teisės susitarti ir, reikalui esant, susidėti krūvon, kad įsteigtų kepyklas, mėsines, krautuves ir t. t., kurios garantuoja jiems pardavimą bei mainus pigiomis kainomis ir gerą kokybę duonos, mėsos ir visų vartojimo dalykų, kuriuos jiems prekybinė anarchija duoda neteisingu svariu, suklastotu vardu ir neįkandamomis kainomis... Lygiai taip pat kalbamieji piliečiai turi teisės įsteigti bendrai visų naudai banką su tokiu kapitalu, koks jiems tinka, kad galėtų gauti iš to banko pigia kaina pinigų, reikiamų jų tranzakcijoms".

[64] „Susideda bendrai dar ir del vartojimo ekonomijos, kad išvengtų mažmenų prekybos nuostolių. Tokią priemonę Rossi siūlo apyvokoje smulkių ūkių, kurie neišgali pirkti didmenomis. Bet ši asociacijos rūšis... liudija prieš principą. Duokite gamintojui lengvatų apsirūpinti *en gros*, mainant savo produktus, arba, kas išeina tas pat, organizuokite mažmenų prekybą tokiomis sąlygomis, kad ji galėtų maždaug taip pat pigiai parduoti, kaip ir didmenų prekyba, ir asociacija taps nebereikalinga", (Idée générale de la Révolution", 92 p.).

Proudhon'o Mainų Banko projekto nereikia maišyti su kitais panašiais planais, siūlytais prieš jį ar po jo. Visi šie planai tiek turi bendro, kad jie mainų reformoje ieško vaisto prieš socialines nelygybes, bet šiaip jau panašumas tarp jų yra daugiau išorinis; ekonominės idėjos, kuriomis jie vadovaujasi, kaip matysime, yra labai skirtingos.

1. Proudhon'o projektas labai dažnai lyginta su darbo bonų sistema, kurią bandė įvesti Robertas Owenas, arba kurią siūlė 1839 m. vienas anglas, Bray, savo veikale „Labour's wrong and labours remedy,"[65] arba dar, kurią vėliau teikė Rodbertus. Bet Proudhon'o „apyvartos bonai" neturi beveik nieko bendro su „darbo bonais", išgalvotais šių įvairių rašytojų. „Apyvartos bonai" reprezentuoja prekybinius vertybės popierius (efektus), kurie patys yra išduoti, darant privatines tranzakcijas. Prekės kainą čia visiškai laisvai nustato pirkėjas ir pardavėjas; ir matuoja ją anaiptol ne darbo laiku, kaip „darbo bonų" sistemoje. Tiesa, galutinis rezultatas turėtų būti maž daug toks pat: Proudhon'as tikisi, kad prekių kaina, kurios dabar nedidins procentai, galiausiai nukris ligi darbo kaštų. Bet, viena, šio rezultato būtų pasiekta netiesioginai ir ne tuojau, antra vertus, ekonominė klaida, kuri glūdi darbo bonų sistemos pagrinde, nėra ta pati, kaip Proudhon'o klaida. Proudhon'as darė tą klaidą, kad jis metalinius pinigus laikė tik apyvartos priemone, užmiršdamas, kad jie yra taip pat prekė ir taupymo priemonė. Owen'o, Bray, Rodbertus'o klaida buvo ta, kad jie jau dabar daikto kainą telaiko tik išraiška įdėtojo į jį darbo; ši mintis kaip žinome Proudhon'ui yra visai svetima.

2. Proudhon'o Bankas dar buvo painiojamas su kitais visai skirtingais mainų bankais, kurių mintis kilo neužilgo prieš jį ir kurie daugeliu atvėjų buvo mėginami praktiškai realizuoti. Šie bankai norėjo ne panaikinti procentus, o tik suartinti vartotojus su gamintojais, patys pirkdami jiems pasiūlytas prekes ir mokėdami apyvartos bonais pagal abipusišką įkainojimą. Pir-

---

[65] Tą sistemą nagrinėjo ir kritikavo Marks'as savo veikale „Misère de la philosophie" (Giard et Brière leidim. 1886 m., 92 ir tol. p. p.). Naujesnį ir pilnesnį išdėstymą randame profesoriaus Foxwell'io įvade į angliškąjį vertimą A. Menger'io knygos „Das Recht auf den vollen Arbeitsertrag" („The right to the whole produce of labour", London 1899 m. LXV p. ir t.).

kėjai savo ruožtu turėjo pirkti iš Banko reikiamų dalykų, mokėdami už juos „mainų bonais". Šios rūšies bandymą buvo daręs 1829 m. tūlas Fulerand Mazel[66].

Čia bankas turėjo būti sankrova, kuri palengvintų gamintojui susirasti pirkėją. Tokiai sistemai galima prikišti, kad čia išleistųjų apyvarton bonų vertė neišvengiamai turės svyruoti pagal tai, kiek kris arba kils prekių kaina per tą laiką, kada jos yra banko nupirktos ir ligi neparduotos vartotojui. Gi Proudhon'as kaip tik nori, kad Bankas tediskontuotų tik tuos efektus, kurie reprezentuoja jau nupirktas ar patiektas prekes. Bankas čia tik avansuoja jau pažadėtą kainą, jis nesirūpina prekės parduotimi. Delto čia „apyvartos bonų" vertė tegalėtų nukristi, kaip matėme, tik tada, jei pirkėjai pasirodytų neišgalį mokėti, bet ne del produktų paklausų, o tuo pat ir kainų sumažėjimo. Pagaliau, Proudhon'as ir pats pareiškė neturis nieko bendro su Mazel'io projektu.[67]

---

[66] Mazel'is išdėstė savo mintis visoje eilėje brošiūrų be galo išpūstu stiliumi, kurios iš tikrųjų neturi jokios reikšmės politinei ekonomijai. Kitas bankas, Bonnard'o bankas, gana panašiais, bet praktiškesniais pagrindais įsisteigė 1838 m. Marsely, paskum perkėlė savo būstinę į Paryžių. Jis dar ir šiandien funkcijonuoja. Proudhon'as kalba apie jį savo knygoje „Capacité politique des classes ouvrières"; Courselle-Seneuil didžiai išgyrė jį savo „Traité des Banques" ir viename straipsny „Journal des Economistes" iš 1853 m. balandžio m. To banko mechanizmas yra išdėstytas trijose brošiūrose, kurios randamos Tautinėje Bibliotekoje: viena iš jų yra „Sąrašas banke gaunamųjų dalykų", kitos dvi aprašo jo mechanizmą. Darimon'as (Proudhon'o mokinys) patiekė aprašymą daugelio panašių bankų, įsikūrusių anuo metu, savo veikale „De la réforme des banques" (Paris, Guillaumin, 1856). Daugelį iš šių sistemų dėsto ir nagrinėja Aucuy, Systèmes socialistes d'échange (Paris, 1907). Su šiuo rašytoju mes tūlais punktais nesutinkame.

Bonnard'o bankas skyrėsi nuo visų kitų sistemų tuo, kad banko klientas, — užuot nešęs į banką prekę (kurios pardavimas visados netikras) ir gavęs už ją kainą popieriniais bonais, — čia, priešingai, gaudavo tuojau iš banko naudingą prekę ir pasirašydavo už tai vekselį, kuriuo pasižadėdavo patiekti savo gamybos produktą, kai bankas iš jo pareikalaus. Už kiekvieną tranzakciją bankas imdavo komisą gyvais pinigais. Banko tikslas čia buvo tik suvesti pardavėją su pirkėju, ir pasirašytieji bonai tebuvo vekseliai, apmokėtini natūra, bet anaiptol ne banknoto pakaitalas. (Žr. *Banque d'échange de Marseille C. Bonnard et C-ie, fondé par acte du 10 janvier 1849. Notaire Raynouard, Marseille, 1849, 24 pusl. broš.).*

[67] „Aš visiškai atmetu ją ir del esmės ir del formos", sako jis, kalbėdamas apie Mazel'io mintį viename „Peuple" straipsny iš 1848 m. gruodžio 17 d. *(Oeuvres,* XVII t., 221 p.). Jis priduria, kad jis nepažinojo Mazel'io, kada jam atėjo į galvą Mainų Banko mintis. „Tai p. Mazel'is pats kreipėsi į mane ir išdėstė savo idėją", — Iš vieno projekto, paskelbto 1848 m. gegužės m. 10 d. atrodo tačiau, kad Proudhon'as vienu tarpu bus turėjęs panašaus banko mintį. To projekto 17 str. taip sako: „Mainų bonai visados yra iškeistini banko kasose arba pas banko dalininkus

3. Galop, mūsų laikais, stambus Belgų pramonininkas Solvay pasiūlė tam tikrą socialinio atsiskaitymo planą *(comptabilisme social)*, norėdamas taip pat panaikinti metalinius pinigus ir įvesti tobulesnę mokėjimų sistemą. Bet ir čia panašumas su Proudhon'o sistema yra daugiau išviršinis, negu tikrasis.

Solvay čia siūlo pakeisti metalinius pinigus ne banknotais, o čekių ir perlaidų sistema. Savo projektui jis ima pavyzdžiu moderninę *Clearing-Houses* arba atsiskaitymo rūmų praktiką. Jo manymu, ši sistema galėtų būti išplėsta tiek, kad pinigai būtų visiškai nebereikalingi. Valstybė išduotų kiekvienam „atskaitininkui" *(„comptabiliste")* čekių knygelę didesnei ar mažesnei sumai, žiūrint, koks yra jo judomasis ar nejudomasis turtas. Šioje knygelėje būtų dvi skiltys, viena įrašymui pajamų, antra įrašymui išlaidų. „Parduodant kurį daiktą, mokėjimas įvyktų šiuo būdu: pirkėjas turėtų išdurti skylutes pardavėjo čekių knygelėje (pajamų skiltyje), o pardavėjas pažymėtų skylutėmis pirkėjo čekių knygelę (išlaidų skyriuje)". Kai knygelė būtų išdurstyta ligi tos sumos, kuriai buvo išduota, tada jos turėtojas nusiųstų ją valstybiniam biurui, kur visi pažymėjimai būtų užrašyti turėtojo sąskaiton. „Tuo būdu visados būtų gana tiksliai žinomos kiekvieno pajamos ir išlaidos."[68]

Ši sistema būtų naudinga visų pirma tuo, kad ji sutaupytų metalinius pinigus. Be to ji turėtų duoti valstybei (bent kaip manė Solvay) praktišką ir tikrą būdą pakankamai tiksliai žinoti

---

į prekes arba patarnavimus visokios rūšies. Ir atvirkščiai, prekės ir visokios rūšies patarnavimai yra visados iškeistini banko kasose į mainų bonus." („Résumé de la question sociale", 41 p.). Šis straipsnis pateisina interpretaciją Courcelle-Seneuil'o („Traité des opérations de banques", 9 leid., 1899, 470 p.; 1 leid. 1852 m.) ir Ott'o („Traité d'Economie sociale, 1851), — kur, tiesą sakant, randame geriausią Proudhon'o pažiūrų analizę ir kritiką. Bet mes manome, kad šis straipsnis atsirado tiesiog del Proudhon'o neapsižiūrėjimo. Nes, be to, kad Proudhon'as formaliai atmeta Mazel'io idėją, panašaus straipsnio nėra jokiame kitame projekte, ypačiai Liaudies Banko projekte, ir jis atrodo mums prieštaraująs pakartotiniam Proudhon'o tvirtinimui, kad bonai turi būti išduodami tik už „parduotas ir patiektas" prekes, lygiai kaip ir kitiems projekto straipsniams, pav. 30 str., kurs kalba apie konsignacinius pirkimus ir pardavimus. Jis taip pat prieštarauja tai minčiai, kad prekybinių vekselių diskontas turi būti pirmutinė ir svarbiausioji Banko operacija. — Delto mes manome, kad Diehl'is savo veikale „P. J. Proudhon' Seine Lehre u. sein Leben (II t. 183) klaidingai aiškina, esą Mainų Bankas išduosiąs bonus už kiekvieną pagamintą prekę, nesirūpindamas, ar ji yra parduota, ar ne.

[68] „Annales de l'Institut Solvay" I t. 19 p.

kiekvieno turtą. Valstybė tad turėtų savo rankose priemonę nustatyti mokestį nuo palikimų ir tuo būdu galėtų tolydžio visai panaikinti įsigytojo turto paveldėjimą. Šis panaikinimas, vykdomas laipsniškai, leistų pašalinti „pagrindinę moderninių visuomenių neteisybę, išėjos punkto nelygybę“[69] ir pritaikyti teisingo paskirstymo principą: „kiekvienam pagal jo produktingumą“. Ši mintis yra jau greičiau Saint-Simon'o, nekaip Proudhon'o.

Čia tuojau matyti siūlomosios reformos reikšmė. Solvay'o supratimu, ta atsiskaitymo sistema, „kontabilizmas“, tėra tik viena dalis bendresnės koncepcijos, „produktyvizmo“, kurs turįs, dėka labai įvairių priemonių visumos, padidinti ligi maksimumo socialinį produktingumą[70]. Visame tame negalima atrasti jokios Proudhon'o minties. Išskyrus metalinių pinigų panaikinimą, visa kita šiose dviejose koncepcijose yra visiškai skirtinga. Solvay nesiima panaikinti procentų ir jis neįsivaizduoja, kad metaliniai pinigai yra procentų priežastis. Čekių ir perlaidų sistema čia tėra tik tam, kad palengvintų pardavimą už gyvus pinigus; ji neturi nieko bendro su Proudhon'o „apyvartos bonų“ sistema, kuri nori sutolyginti pardavimą už gyvus pinigus su pardavimu į kreditą[71].

Svarbiausias priekaištas, kurs tenka padaryti Solvay'o sistemai, yra tas, kad panaikinus pinigus, kaip apyvartos priemonę, jie bus tuo pat panaikinti, ir kaip vertės matas. Vargiai begalima tikėtis, kad visuotinai vartojama čekių knygelė, be piniginės atramos, nevestų greitu laiku į kainų infliaciją dėliai popierio pertekliaus. Bet jei techniškas Solvay'o siūlymo būdas ir atrodo mums kritikuotinas, tai mes nė kiek nesame priešingi tai minčiai sumažinti metalinių pinigų skaičių ir visai pritariame siekimui panaikinti išėjos punkto nelygybę industrinėje vi-

---

[69] Ten pat 25 p.

[70] *Principe d'orientation sociale.* Santrauka Salvay'o išvedžiojimų apie kontabilizmą ir produktyvizmą, 82 p. Bruxelles, 1903, 92 puslapiai.

[71] Jei ši Solvay'o koncepcija atrodo mums visiškai skirtinga nuo Proudhon'o teorijos, tai, antra vertus, ji labai panaši į vieną Liuksemburgo komisijos siūlymą. „Exspose général de la Comission de gouvernement pour le travailleurs“ (*Moniteur,* iš 1848 m. gegužės 6 d., 955 p.) skaitome: „Būsimoje pilnos asociacijos santvarkoje nereikės net ir banknotų: pakaks tik išlyginimo sąskaitų bankuose; kasininkus atstos buhalteriai. Net ir dabartinėje visuomenėje galima būtų iš dalies padaryti nebereikalinga pinigų vartojimą, ar tai metalinių ar popierinių pinigų“... ir autorius išdėsto „atsiskaitymo rūmų“ sistemą.

suomenėje. Proudhon'o projektui nebuvo lemta įsivykdyti. „Nemokamasai kreditas", — lygiai kaip „teisė darbui", „darbo organizacija", „darbininkų asociacija", — tepaliko tik didžiulio nepasisekimo atminimą.

1849 m. sausio m. 31 d. Proudhon'as notarialiai įsteigė tam tikrą bendrovę, „Liaudies Banką", kur turėjo būti išbandytas praktinis nemokamojo kredito galimumas. Jau to banko organizacijoje galima buvo pastebėti žymių skirtumų su teoretiniu Mainų Banko planu. Mainų Bankas turėjo būti sukurtas be kapitalo: Liaudies Bankas buvo įsteigtas su 5 milijonais kapitalo po 5 fr. akcija. Mainų Bankas turėjo panaikinti metalinius pinigus: Liaudies Bankas turėjo išduoti bonus tik už gyvus pinigus arba už gerus prekybinius efektus. Mainų Bankas turėjo praktiškai panaikinti procentus: Liaudies Bankas nustatė jų 2%, tikėdamasis vėliau sumažinti ligi minimumo, ¼%.

Nežiūrint į tuos svarbius pakeitimus, Bankas nefunkcijonavo. Po trijų mėnesių pasirašytasai kapitalas tesudarė 18.000 fr., nors dalyvių buvo arti 12.000. Bet tuo metu (1849 m. kovo 28 d.) Proudhon'as buvo patrauktas tieson už du straipsnius, parašytus 1849 m. sausio 16 ir 27 d. prieš Louis Bonaparte, ir Sėnos prisiekusiųjų posėdininkų teismas nuteisė jį 3 metus kalėti ir sumokėti 3000 fr. baudos. Balandžio 11 d. Proudhon'as paskelbė savo laikrašty sustabdąs verslamonę. Jis čia pat pridūrė, kad „įvykiai jau yra ją pralenkę" ir tuo, matyt, prisipažino nustojęs tikėti jos sėkmingumu. Nuo to laiko Proudhon'o mintijime „nemokamąjį kreditą" nustumia į užpakalį politinės ir socialinės idėjos, kurios užima pirmą vietą jo veikaluose ligi jo mirties 1865 m.

4. Proudhon'o įtaka po 1848 m.

Labai sunku susekti Proudhon'o minties įtaka laikotarpy po 1848 m.

Karolis Marks'as, beveik dar nežinomas tuo metu, turėjo netrukus tapti, išleisdamas 1867 m. „Kapitalą", kone vieninteliu teoretinio socializmo atstovu. Jau 1847 m. jis smarkiai puolė Proudhoną savo knygoje „Misère de la philosophie,"[72] aštriai kritikuodamas čia jo „Contradictions économi-

ques". Kolektyvizmo atstovas niekaip negalėjo sutikti su šalininku susmulkintos individualinės nuosavybės, klasių kovos teoretikas — su klasių susiliejimo šalininku, revoliucionierius — su taikingų reformų šalininku[73]. M a r k s'o idėjų pasisekimas po 1867 m. nustelbė visas ankstyvesnes socialistines sistemas. Jo akyse P r o u d h o n'as tėra „smulkus buržua." Vis delto, kai Londone įsisteigė garsioji „Internacionalinė darbininkų asociacija" (1864 m.), dalyvaujantieji joje Paryžiaus darbininkai buvo regimai dar P r o u d h o n'o įtakoje. Pirmajame „internacionalo" kongrese Ženevoje, 1866 m., jie įteikė memorandumą, kurio mintys yra aiškiai P r o u d h o n'o inspiruotos, ir pravedė atitinkamus nutarimus. Bet jau sekamajame kongrese, 1867 m., jie susidūrė su stipresniu pasipriešinimu, o Briukselio (1868) ir Bazelio (1869) kongresuose jau M a r k s'o įtaka nusvėrė.

Galima net klausti savęs, ar tos prudonistinės idėjos, kurias Paryžiaus darbininkai gynė 1866 m., buvo inspiruotos 1848-ųjų metų P r o u d h o n'o? Greičiau atrodo, kad jos buvo kilusios iš paskutinio P r o u d h o n'o veikalo išleisto 1865 m.: „La capacité politique des classes ouvrieres" („Politinės darbininkų klasių išgalės"). Parašyti šį veikalą P r o u d h o n'ą paskatino darbininkų sąjudis, atgimęs Paryžiuje 1862 m., ir ypačiai manifestas, pasirašytas 60 darbininkų, kurie tarėsi pri-

---

[72] Pavadintoje taip, pasityčiojant iš P r o u d h o n'o, kurs savo knygai „Contradictions économiques" buvo davęs paantraštę *„Philosophie de la misère"*.

[73] Laiške į K. M a r k s'ą iš 1846 m. gegužės 17 d., dėliai išsireiškimo „veiksmo momentu", esančio viename M a r k s'o laiške, Proudhon'as tučtuojau išsitarė prieš bet kokią revoliucijos mintį. „Gal būt tamsta tebesi dar tos nuomonės, kad jokia reforma šiuo metu negalima be jėgos pavartojimo, be to, kas kitados vadinta revoliucija ir kas iš tikrųjų tėra tik sankrėsmas. Aš tą nuomonę suprantu, ją atleidžiu, mielai ją diskutuočiau, nes pats ilgą laiką jos laikiausi; bet aš prisipažįstu, kad pastarosios mano studijos visiškai mane nuo jos nustūmė. Aš manau, kad mums nėra reikalo to daryti, norint sulaukti pasisekimo. Ir delto mes neprivalome statyti r e v o l i u c i n ė s akcijos, kaip socialinės reformos priemonės, nes toji tariamoji priemonė būtų ne kas kita, kaip griebimasis smurto, savivalės, trumpai sakant, priešingybė. Aš statau sau problema šitaip: e k o n o m i n e k o m b i n a c i j a g r ą ž i n t i v i s u o m e n e i t u o s t u r t u s, k u r i e e k o n o m i n e k o m b i n a c i j a b u v o i š v i s u o m e n ė s i š t r a u k t i." — Kitur, savo „Confessions d'un revolutionnaire" (61 p.), jis sako: „Revoliucija yra organinės jėgos išsiveržimas, visuomenės evoliucija iš vidaus oriep; ji pateisintina tik tada, jei yra spontaniška, t a i k i n g a ir tradicionalinė. Lygiai yra tironiška ją nuslopinti, kaip ir smurtu ją daryti. — Apie M a r k s'o ir P r o u d h o n'o idėjų santykį žiūr. B o u r g u i n straipsnį: „Proudhon et Karl Marx," išsp. „Revue d'Economie politique", 1893 m.

valą įteikti jį Proudhon'ui, kaip žinomiausiam socializmo atstovui Prancūzijoje. Taip tad prancūzų darbininkų nusistatymas internacionalo pradžioje tektų aiškinti greičiau prudonizmo atgijimu, ne kaip jo idėjų išsilaikymu po valstybės perversmo[74].

Šiaip ar taip, tas atgijimas neilgam tepatvėrė. Bet štai mūsų laikais, kai Marks'o idėjos savo ruožtu buvo gyvai kritikos perkratytos, daugelis rašytojų iš naujo susidomėjo Proudhon'o idėjomis. Tie rašytojai — svarbiausias iš jų Georges Sorel—suderina didelį Marks'o gerbimą su nemažesne pagarba Proudhon'ui. Bet ir čia vargiai begalima kalbėti apie Proudhon'o idėjų atgijimą. Tikriau, čia turime naują srovę, einančią iš sindikalistinio darbininkų sąjūdžio, kur susipina dvilypė įtaka anarchistinio prancūzų socialisto ir kolektyvistinio vokiečių socialisto. Ši srovė, šiaip ar taip, per daug dar nauja, kad galėtume spręsti apie jos reikšmę.

[74] Žr. apie tai Puech, Proudhon et l'Internationale, Paris, 1907 (Andler'io įvadas).

TREČIOJI KNYGA.

Liberalizmas.

Dabar laikas grįžti prie klasikinės politinės ekonomijos, kurią mes buvome palikę. Ką ji veikė tuo metu, kai tieka priešininkų su ja kovojo? Ji nebuvo mirusi, tik kaupė savo jėgas. Po didžiųjų Ricardo, Malthus'o, J. - B. Say'o knygų šimtmečio pradžioje, ekonominė literatūra, berods, nebuvo išsekusi, ypačiai Anglijoje, bet ji nepatiekė nieko, kas būtų galėję prilygti pirmųjų mokytojų ar bent jų gabių kritikų veikalus. Tačiau jai buvo lemta vėl įsigyti viešosios opinijos palankumas, ir, kaip bent tūlą laiką atrodė, grąžinti pažiūrų vieningumas.

Tiesą sakant, čia nėra tikro vieningumo, nes kalbamuoju momentu klasikinė mokykla jau pradeda skilti į dvi mokyklas: anglų ir prancūzų. Berods, jodvi nesirungia savitarpy, nes abi kovoja del bendro reikalo: jodvi drauge gina esminius principus, visų pirma, liberalizmą, arba, kaip irgi pasakoma, individualizmą.

Bet tuo tarpu, kai pirmoji, su St. Milliu, gana palankiai atsižvelgia į smarkias kritikas, kylančias iš visų pusių ir rūpinasi priderinti senąsias teorijas prie naujų idėjų, — antroji, su Bastiat'u priešingai, stengiasi reaguoti, stiprindama tikėjimą naturaline santvarka ir „laisser - faire".

Tiesą sakant, šis skirtumas tarp dviejų mokyklų siekia pat mokslo pradžios. Jis galima įžiūrėti jau tarp fiziokratų ir A. Smith'o, tarp J.-B. Say ir Ricardo. Bet dėliai priežasčių, kurias mes dar nurodysime, jis juo toliau, juo labiau ryškėja.

Ši knyga tad savaime pasidalina į du skyrius: viename teks kalbėti daugiausia apie prancūzų liberalinę mokyklą, antrame apie anglų liberalinę mokyklą.

I SKYRIUS.

Optimistai.

Pirmoje knygoje mes matėme, kaip socialistinė ir intervencionistinė kritika, pasipylusi iš visų pusių, sukrėtė ekonomikos mokslą ir tarytum išmušė jį iš kelio. Dabar štai atėjo momentas bandyti vėl grąžint ekonomikos mokslą į jo tikrąjį kelią — į naturalinės santvarkos kelią, į kurį buvo įstatę jį fiziokratai ir Adomas S m i t h'as. Šio uždavinio ekonomistai ėmėsi ypačiai Prancūzijoje.

Toks prancūzų mokyklos krypsnis lengva išaiškinti tuo faktu, kad jai, labiau negu kuriai kitai, teko grumtis su socializmu ir protekcionizmu. Kalbant apie socializmą nereikia užmiršti, kad Prancūzija buvo jo gimtinė.[1] Negalima nė palyginti tos įtakos, kurios turėjo Anglijoje O w e n'as, ar juoba Vokietijoj toks W e i t l i n g'as ar toks S c h u s t e r'is, su tuo žavimu vaidmeniu, kurį Prancūzijoje vaidino S a i n t - S i m o n'as, F o u r i e r ar P r o u d h o n'as. Ir juo pavojingesni atrodė jie ekonomistams, kad anuo metu jų doktrinos veikė ne tiek darbininkus, kiek inteligentiją, tiesiog pakerėdamos protus. Kai del protekcionizmo, tai nors jo Prancūzijoje ir neatstovavo tokie garsūs vardai kaip L i s t'as, bet vis tik jis buvo čia nemažiau stiprus, kaip bet kuriame kitame krašte, ir žymiai stipresnis, kaip Anglijoje, — tiek žymiai, kad ten jį be didelio pasipriešinimo nugalėjo C o b d e n'o vedamoji kampanija, tuo tarpu kai Prancūzijoje jis sėkmingai atsilaikė prieš B a s t i a t'o antpuolius. Ir jei netrukus po to jį čia panaikino suverėninė Napoleono III valia, tai bematant jis ir vėl atgijo, dar gajesnis, negu kada nors.

---

[1] Tai yra faktas, kurį pripažino patys vokiečių socialistai: „Tauta davusi pasauliui socializmą, nors dar ir nesuformuotą, yra nemari", — sakė K a r l G r ü n, kalbėdamas apie Prancūziją kaip tik tuo metu, kurį liečia šis skyrius (Cit. Puech, Le Proudhonisme dans l'Internationale, 1907 m. 57 p.

Taip tad liberalinė prancūzų mokykla turėjo vesti kovą su šiais dviem priešininkais, kurie, pagaliau, jos akyse sutapo, nes protekcionizmas jai atrodė tik išvirkščias socializmas, dar labiau neapkęstinas, nes jis turėjo duoti naudos savininkams ir fabrikantams, vadinas, turtingiesiems, tuo tarpu kai socializmas bent jau siekė darbininkų, taigi, neturtingųjų laimės; protekcionizmas atrodė ir kenksmingesnis, nes jis buvo jau įgyvendintas ir nuolat darė žalos, o socializmas tebuvo dar tik utopijos stadijoje.

Šiaip kovodama su tais abiem priešininkais drauge, prancūzų mokykla turėjo tą pirmenybę, kad ji galėjo išvengti priekaišto, esą ji ginanti vienos klasės reikalus: čia ji galėjo atsakyti, kad ji gina visuomenės interesą.

Šimtametis karas negali nepalikti savo žymių tiems, kurie jį iškariavo; šito jau pakanka, kad išaiškintume tas „apologetines normatyvines ir finalistines tendencijas," kurios taip dažnai buvo prikišamos prancūzų mokyklai.

Iš tikrųjų, kaip ji čia ėmėsi ginti tas „sveikąsias doktrinas", kurias ji perdaug lengvai supainiuodavo su mokslu? — Štai kas reikia suprasti. Ji sau tarė: Visa pikta pareina iš ekonomistų pesimistų. Tai jie savo nelemtais pranašavimais sugriovė tikėjimą gamtos dėsniais, tikėjimą spontaniška visuomenės organizacija, ir paskatino žmogų ieškoti geresnės buities dirbtinėse organizacijose. Vadinas, norint atremti socializmo ir protekcionizmo kritiką, reikia visų pirma apvalyti mokslas nuo tų konpromituojančių Ricard'o ir Malthus'o doktrinų, išrodyti, kad tie tariamieji jų dėsniai yra be pagrindo. Reikia išrodyti, jog gamtos dėsniai veda mus ne į blogą, o į gerą, — kartais, tiesa, per blogą į gerą, — jog individualiniai interesai tik iš pažiūros tėra priešingi, tikrumoje betgi solidarūs, jog pakanka, kaip sako B a s t i a t'as, „kad kiekvienas siektų savo intereso ir galų gale kiekvienas, visai to nenorėdamas, tarnaus visuomenės interesui." Taip tad prancūzų mokykla pasidarė optimistine, kad atremtų pesimizmą.

Tiesa, ji protestuoja prieš jos vadinimą optimistine, lygiai kaip ir ortodoksine. Ir tas jos protestas būtų visai pamatuotas, jei mes optimizmą suprastume, kaip kvietizmą, egoistinį pasitenkinimą sotaus buržua, kurs atranda, jog visa yra kuogeriausiai šiame geriausiame iš visų pasaulių. Prancūzų mokyklos

optimizmas anaiptol nėra toks. Mes jau esame sakę, kad jų „laisser-faire" visiškai nereiškia „nieko neveikti"; jis reikia suprasti, kaip anglų *„fair play"* — laisvas kelias kovojančioms jėgoms. Mes esame taip pat sakę, kad tie ekonomistai buvo praeity ir tebėra dar ir šiandien nenuilstami polemikai, kovotojai. Jie visados kėlė aikštėn ir smerkė išnaudojimą. Optimistai jie yra ta prasme, kad jie visados tikėjo, jog visos ekonominės blogybės pareinančios daugiausia iš to, kad laisvė tėra dar tik labai netobulai įgyvendinta ir todel šioms blogybėms pataisyti bereikia tik padaryti laisvę tobulesnę.[2] Pavyzdžiui, darbo laisvė būsianti geriausia priemonė pašalinti darbininkų išnaudojimą ir padidinti darbo mokestį. Taip štai Emile Ollivier, autorius 1864 metų įstatymo, panaikinusio baudas už koalicijas, rašo: „Koalicijų laisvė padarys galą streikams." Tuo pat būdu, pinigų skolinimo laisvė panaikinsianti lupikavimą, ir prekybos laisvė užkirsianti kelią maisto produktų falsifikacijai ir trustų monopoliui. Galiausiai, laisva konkurencija laiduosianti pigumą gamyboje ir teisingumą paskirstyme.[3] Jų optimizmas yra dar tuo ypatingas, kad jį papildo ir sustiprina visiškas pesimizmas, kai del naudingumo vadinamųjų socialinių reformų, tiek darbininkų globos institucijų, tiek įstatymų leidėjo įsikišimų, kurie tariamai turį apsaugoti silpnesniuosius. Pasak šių liberalų išeitų taip, kad laisvė galų gale visados atitaisanti tas blogybes, kurias ji atrodo daranti, tuo tarpu kai valstybė savo įsikišimu visados dar padidinanti tas blogybes, kurias ji atrodo taisanti[4]. Dar keisčiau turės atrodyti tai, kad ir asocionizmas, toks, kaip mes jį atvaizdavome pereitame skyriuje, neranda didesnio jų palankumo, kaip ir etatizmas. Tiesa, liberalinė mokykla nepaveldėjo viso Prancūzų Revoliucijos nepasitikėjimo asociacijos teise. Ji nebesmerkia ir netgi formaliai reikalauja asociacijos laisvės politikoje, tikyboje, pramonėje, prekyboje, dar-

---

[2] „O! Bandyta tiek dalykų! Kada gi pagaliau bandys papraščiausią iš visų — laisvę?" (Bastiat „Harmonies" IV sk. 125 p.

[3] Vienas iš skyrių Dunoyer knygos „Darbo laisvė" taip pavadintas: „Apie tai, kad tikroji priemonė pašalinti negeroves, nuo kurių kenčia darbininkų klasė, yra konkurencijos praplėtimas" (X sk. IV kn. 18 §).

[4] „Kai tik kurio reikmens aprūpinamas tampa valdžios įstaigos dalyku, individas... nustoja dalies savo laisvo apsisprendimo, jis yra mažiau pažangus, mažiau žmoniškas... Šis moralinis sustingimas apimąs jį, apima del tos pat priežasties ir visus jo bendrapiliečius" (Bastiat, Harmonies XVII sk. 545 p.).

be, — priskiriant čion ir koalicijų laisvę, — žodžiu sakant, visur, kur asociacija tik apsaugo ir stiprina individualinę veiklą. Bet kai tik asociacija siūlosi būti visuomenės pertvarkymo įrankiu, kai ji nori konkurenciją pakeisti organizuotu veikimu, kai ji solidarumo vardu reikalauja iš atskiro asmens tam tikro pasiaukavimo visuomenės gerovei, — čia liberalinė individualistinė mokykla tuojau sušunka: stok! Ir netgi sušvelnintas, specializuotas asocionizmo formas, kaip štai kooperaciją, mutualizmą arba sindikalizmą, ji laikė (ir šiandien tebelaiko) didelėmis iliuzijomis ir nusivylimais[5].

Taip tad prancūzų mokyklos optimizmą charakterizuoja absoliutiškas tikėjimas laisve. Tai yra skiriamasis jos požymis, niekad nepasikeitęs beveik per pusantro šimtmečio, nuo fiziokratų ligi mūsų dienų. Įžymiausiųjų savo atstovų lūpomis ta mokykla ne kartą pareiškė atmetanti lipinamas jai etiketes: „ortodoksinė“ ar „klasikinė“ ir priimanti tik vieną vardą: „liberalinė mokykla“[6].

Be to ją charakterizuoja tam tikras beširdiškumas liaudies skurdui. Žinoma, ne mokslo dalykas žadinti jausmą, bet mes čia turime galvoje tam tikrą šios mokyklos tendenciją, gana ryškią jau pas Malthus'ą, būtent, tendenciją manyti, jog liaudis pati yra kalta del viso to skurdo, kaltos čia jos ydos ar bent nerūpestingumas. Delto štai Dunoyer nesidrovi ištarti šio baisaus posakio: „Gerai, kad visuomenėje yra prarajų, į kurias turi įkristi blogai besielgiančios šeimos ir iš kurių jos gali iškilti tik gerai elgdamosis. Tas pragaras — tai skurdas“[7]. Liberalinė

---

[5] Dunoyer sako: „Gali raustis kiek nori, asociacijos klausime, ten niekados nerasi to, ko ieškoma, būtent, priemonės laiduoti išmintingą ir teisingą darbo vaisių paskirstymą.“ („Liberté du Travail“ II t. 397 p.).
Ir kitur jis tvirtina, kad asociacija „dar daugiau gadina socialinę moralę, kaip individualinę, nes nėra to, kas būtų laikoma neleistina, kada veikiama asociacijos vardu.“ (Ten pat, 136 p.). Tiesa, čia kalbama ypačiai apie korporatyvinę asociaciją, bet šis spręsmas turi ir bendrosios reikšmės.

[6] Tarptautiniame ekonomistų suvažiavime Pasaulinės parodos proga 1900 m. liepos m., vienas iš saikiausių liberalinės mokyklos atstovų Levasseur, pasakė (Journal des Economistes 1900 m. rugp. 15 d.): „Nėra reikalo daryti čia tarp mūsų skirtumo, liberaliniai ekonomistai negali skirtis šiuo atžvilgiu. Įvairiais pritaikymo klausimais jie gali būti skirtingų nuomonių, bet visi jie sutaria del laisvės principo. Juo žmogus yra laisvesnis, juo sėkmingiau ir galingiau jis kuria gėrybes. Juo daugiau yra laisvės, juo daugiau randasi paskatų darbui ir protavimui, juo daugiau pagaminama turtų.“

[7] „La Liberté du travail,“ 409 p.

mokykla yra visai pasiruošusi su entuziazmu sutikti ateinantį D a r v i n'ą, kurs juk įrodys, kad naturalinė atranka geriausiųjų, nustelbiant silpnuosius, yra būtinoji rūšių progreso sąlyga ir kad už šį progresą neperbrangu mokėti tą kainą. Tikėjimas konkurencijos gerumais — tai jau garbinimas *struggle for life*, kovos del būvio. Ir vis tik liberalinei mokyklai nepavyko nei įrodyti, kad visi gamtos dėsniai esą geri, nei sulaikyti socializmo bei protekcionizmo pažangos, ir 19-tojo šimtmečio gale ji atsidūrė, tarytum apsemta šių srovių, kylančių kartu iš dviejų pusių. Tačiau ji nė valandėlei nenustojo pasitikėjimo savimi; ta ištikimybe savo principams, tuo savo doktrinos pastovumu, savo išdidžiu ir jokio populiarumo nepaisančiu laikymusi, ji susidarė sau ypatingą pobūdį ir yra nusipelnusi geresnio vertinimo, negu paviršutiniškas sprendimas užsieninių ekonomistų, kurie nepripažįsta jai jokio originalumo ir laiko ją tik silpnu S m i t h'o doktrinų atspindžiu.

Jos istorijoje buvo ypačiai vienas laikotarpis, kada šis liberalizmas ir optimizmas pasiekė aukščiausio laipsnio. Tą laikotarpį mes kaip tik čia ir paminėsime; jis tęsiasi maždaug nuo 1830 ligi 1850 m. Tuo štai metu įvyko tai, kas galima būtų pavadinti politinės ir ekonominės laisvės sujungimu; nuo šiol jodvi susilieja į vieną kultą ir vadinasi vienu ir tuo pačiu vardu: l i b e r a l i z m a s. Ekonominė laisvė, t. y. darbo ir mainų laisvė, buvo iškelta į tokį pat rangą, kaip ir sąžinės laisvė, arba spaudos laisvė; į ją buvo žiūrima, kaip į vieną kategoriją būtinųjų laisvių visumoje, kaip į vieną iš demokratijos ir civilizacijos užkariavimų, ir atrodė taip pat bergždžias darbas norėti ją panaikinti, kaip ir grąžinti upę atgal į jos versmę. Ji tarytum apvainikavo bendrąją programą išsilaisvinimo iš visų vergijos rūšių.

Jau prieš tris ketvirtis šimtmečio politinės ekonomijos gimimas sutapo su „ancien régime“ griuvimu. Bet jei fiziokratai buvo pirmieji liberalai ekonominių doktrinų srityje, tai jie toli gražu nebuvo liberalai politikos srityje, nes, kaip matėme, jie skelbė „legalinio despotizmo“ teoriją[8], kuri 1830 metų liberalams atrodė pabaisa, ar bent jau senojo režimo liekana, — neišdildoma dėmė, kuri, jų manymu, daug labiau diskreditavo fiziokratų sistemą, nekaip visos ekonominės klaidos.

---

[8] Žiūr. aukščiau, ką esame pasakę apie politinę fiziokratų doktriną.

Charles Dunoyer knyga, kuri pasirodė 1845 m.[9], šiuo ilgu, bet aiškiu pavadinimu „De la liberté du travail ou simple exposé des conditions dans lesquelles les forces humaines s'exercent avec le plus de puissance" („Apie darbo laisvę, arba paprastas išdėstymas sąlygų, kuriomis žmogaus jėgos gauna veikti galingiausiai") gana tiksliai pažymi šią politiškai-ekonominio liberalizmo erą. Bet, nors Dunoyer knyga ir yra tam tyčia paskirta garbinti laisvei visomis jos formomis, ypačiai konkurencijos forma, vis delto optimistinė tendencija čia ne taip ryškiai žymi, kaip kitoje knygoje, išėjusioje beveik tuo pat metu ir daug labiau pagarsėjusioje, būtent Bastiat'o „Les Harmonies Economiques" (1850). Šitoje tai knygoje ir kituose to paties autoriaus raštuose mes ieškosime esminių šios doktrinos bruožų. Tiesa, Bastiat'ui, dėliai jo kraštutinio optimizmo ir tikėjimo galutinaisiais tikslais, nepritarė daugelis liberalinės mokyklos ekonomistų, bet vis delto jis lieka įžymiausias atstovas liberalinės optimistinės doktrinos, o gal būt, net ir visos prancūzų mokyklos.

Yra betgi kitas ekonomistas, nebe prancūzas, o amerikietis, kurio vardas neatskiriamai surištas su optimistine doktrina ir apie kurį jau esame kalbėję viename iš pirmesniųjų skyrių — tai C. H. Carey[10]. Daugeliu atžvilgių jis verta netgi statyti prieš Bastiat'ą, ne tik del prioriteto teisės, nes kaip žinome, jis kaltino Bastiat'ą jį plagiavus, — bet ir del to, kad jis

---

[9] Yra buvę ankstyvesnių leidinių, bet kitokiais pavadinimais ir mažesnio dydžio, 1825, 1830 m. Apie Dunoyer teks dar kalbėti kiek toliau. Plg. Villey, L'oeuvre économique de Dunoyer, Paris, 1899.

[10] Carey (Charles Henry), gimęs Filadelfijoje 1793 m. ir miręs 1879 m., ligi 42 metų amžiaus buvo knygų leidėjas; jis parašė ir išleido 1837, 1838 ir 1840 m. tris tomus savo knygos: „Principles of Political Economy"; 1848 m. — „The Past, the Present, and the Future", kur išdėsto savo rentos teoriją; 1850 m. — „Harmony of Interests, agricultural, manufacturing and commercial" ir 1858-59 m. — „Principles of Social Science".
Šios datos turi tam tikros svarbos, nes išėjus 1850 m. Bastiat'o knygai „Harmonies", Carey apkaltino jį plagiatu viename laiške, išsp. „Journal des Economistes" tais pačiais metais. Bastiat'as, tada jau mirtinai sirgdamas, mėgino gintis tame pat žurnale. Jis prisipažįsta skaitęs pirmąją Carey knygą ir aiškinasi, del ko jos nesuminėjęs. Jo pasiaiškinimas, tiesą sakant, yra gana silpnas: esą Carey tiek blogo prikalbėjęs apie prancūzus, kad jis, Bastiat'as negalėjęs rekomenduoti prancūzams tos knygos skaityti! Nuo tol daugelis užsieninių ekonomistų tarė Bastiat'ą tiesiog nurašius Carey: tai didelis perdėjimas! Sampuolis tam tikrų idėjų pasirodyme yra gana dažnas reiškinys doktrinų istorijoje: štai pastaruoju laiku tas pat įvyko su „paskutiniojo naudingumo" teorija (Žiūr. toliau skyrių apie hedonistus).

praneša Bastiat'ą tam tikromis savo pusėmis, būtent, savo metode, samprotavimų tvirtumu, plačiu pamatavimu kai kurių savo teorijų, ypačiai rentos teorijos. Dėstydami čia B a s t i a t'o doktrinas, bandysime tad ir C a r e y duoti prideramos vietos. Ir jei vis tik ryžomės skirti čia pirmąją vietą B a s t i a t'ui, o ne C a r e y, tai ne vien del to, kad mes rašome specialiai prancūzų studentams, kuriems dažniau teks skaityti pirmasis, o ne antrasis, bet taip pat ir del to, kad amerikiečio ekonomisto knygos, išleistos tuo metu, kada Jungtinėse Valstybėse beveik nebuvo mokoma politinės ekonomijos, toli gražu neturėjo tokios įtakos, kaip prancūzų ekonomisto knygos, pasirodžiusios pačiam idėjų kovos sūkury. Pagaliau, dar ir del to, kad C a r e y doktrinoje anaiptol nematyti to puikaus minties vieningumo, kaip Bastiat'o „Harmonijose"; šitai įrodo jau ir tas faktas, kad Carey, teikdamas laisvą konkurenciją individų tarpe, neigia tačiau laisvą konkurenciją tautų tarpe. Del šito jo doktrinų dvilypumo, gali sakyt, net priešingumo, mes turėjome nagrinėti Carey dviejuose atskiruose skyriuose. B a s t i a t'as[11] buvo laikomas

---

[11] F r e d e r i c B a s t i a t, gimęs 1801 m. Bayonne pasiturinčio pirklio šeimoje, buvo paeiliui pirklys, ūkininkas Landuose (Landes), taikos teisėjas, apskrities tarybos narys (conseiller général), galop, 1848 metų Assemblèe Constituante atstovas. Jis nepasižymėjo didele iškalba tribūnoje. Pagaliau, tam jis maža beturėjo ir laiko, nes sunkiai susirgęs jis mirė 1850 m., taigi vos 49 metų Romoje kur jis buvo nuvykęs, vildamasis pagyti. Jei jo gyvenimas buvo trumpas, tai dar trumpesnė buvo jo mokslinė karjera: ji tęsėsi vos 6 metus. Jo pirmasai straipsnis pasirodė „Journal des Economistes" 1843 m. ir jo vienintelė knyga tikrąja prasme „Les Harmonies Economiques" parašyta 1849 m., liko nepabaigti. Tuo laiko tarpu jis išleido savo „Petits Pamphlets" ir „Sophismes", nukreiptus prieš protekcionizmą. Jis daug veikė, bet veltui, stengdamos įkurti Prancūzijoje laisvos prekybos šalininkų Lygą, panašią į tą, kuri prieš kelis metus buvo laimėjusi kovą Anglijoje, Cobden'ui vadovaujant.

Kaip matome, jo gyvenimas buvo ne mokslininko, o greičiau publicisto gyvenimas. Jis nebuvo bibliotekos žmogus. Yra žinoma betgi, kad jis skaitė J. B. S a y, būdamas 19 metų ir kiek vėliau F r a n k l i n'ą („La sience du bonhomme Richard"), kurs jį labai sužavėjo: jis pats tai sako. Iš tikrųjų, Franklin'o įtaka jaučiama visuose jo raštuose ir netgi jo elgsenoje ir išvaizdoje. „Su ilgais plaukais ir maža skrybėle, su jo plačia redingote ir šeimyniniu skėčiu, jis lengvai galima buvo palaikyti paprastu kaimiečiu, atsilankiusiu pasižiūrėti sostinės prašmatnybių", sako M o l i n a r i („Journal des Economistes" 1851 m. vasario m.).

Šių biografinių smulkmenų neturėtų užmiršti tie, kurie prikiša Bastiat'ui (pagaliau ne visai ir be pagrindo), jog jis stokojęs mokslinės kultūros ir buvęs daugiau žurnalistas, kaip ekonomistas. Jei Bastiatas susilaukė iš užsieninių ekonomistų tokio griežto ir nepalankaus sprendimo, tai vis delto Prancūzijoje jis liko labai populiarus ekonomistas. Tiesa, jo druska yra kiek rupi, jo ironija kiek sunki, jo samprotavimas kiek paviršutiniškas, bet jo saikumas, jo sveikas protas, jo aiškumas daro neužmirš-

Prancūzijoje ir užsienyje buržuazinės politinės ekonomijos reiškėju, tiesiog jos įkūnijimu. Ne tik Proudhon'as, bet ir Lassalle savo garsioje brošiūroje: *Bastiat Schulze-Delitsch,* o po jų taip pat Cairnes, Sidgvick, Marshall, Böhm-Bawerk ir kiti tematė jame tik esamosios ekonominės santvarkos gynėją. Jie nepripažįsta jam nė jokios mokslinės reikšmės. Jo raštai esą tik Franklin'o „La Science du bonhomme Richard" praplėtimas, kur įrodymų vieton teikiamos moralinės pasakėčios, o taip išgirtasai jo stiliaus aiškumas pareinąs vien tik iš to, kad pats veikalas esąs tuščias.

Bastiat'as betgi nusipelnė geresnio įvertinimo. Žmogus, kurs yra parašęs: „Jei aš turėčiau nelaimės matyti kapitale vien kapitalisto naudą, aš tapčiau socialistu", arba vėl: „Būtų svarbus politinės ekonomijos darbas parašyti išnaudojimo (spoliacijos) istoriją" — tas žmogus nebuvo vien tik geras buržua. Tiesa, jis privarė ligi kraštutinumo prancūzų mokyklos optimizmą ir finalizmą; tokia jau buvo jo nelemta dalia, kad jis sudarė tarsi kulminacinį šios teorijos punktą, tąjį, nuo kurio neišvengiamai turėjo prasidėti reakcija ir tuo būdu, jam teko pakelti visi priešininkų smūgiai, sutriuškinusieji jo veikalą.

Tačiau, jei ir galima pasakyti, kad jo argumentai prieš socializmą yra pasenę — kaip pasenę yra, pagaliau, ir tie specifiški socialistinės organizacijos būdai, kuriuos jis kritikavo, — tai to negalima pasakyti apie jo argumentaciją, nukreiptą prieš protekcionizmą. Šioji neliko visai bergždžia. Žinoma, ji neužkirto kelio protekcionistinei politikai. Bet ji bent jau galutinai sugriovė tūlus protekcionizmo argumentus. Jei šiandien nebegirdime protekcionistų gresiant mums svetimų produktų „antplūdžiu" arba „užtvinimu", jei senasis ir garsusis „tautinio darbo" argumentas tik pakuždomis teminimas, tai čia yra nuopelnas tų puikių brošiūrėlių, kaip „Žvakės pirklių skundas", arba „Kairiosios rankos skundas prieš dešiniąją". Niekas geriau už Bastiat'ą neišrodys, kaip juokingai nenuoseklu kasti tuneliai per kalnus, skiriančius tautas, kad palengvinus tarp jų mainus, ir paskum statyti kiekviename tunelio gale po muitų užtvarą;

tamo įspūdžio. Ir aš nežinau ar ir šiandien dar jo „Harmonies", „Pamphletes" nėra tinkamiausios knygos, kokios tik begalima patarti jaunam studentui, pirmą kart besiimančiam politinę ekonomiją studijuoti. Pagaliau, mes matysime, kad ir grynai moksliniu atžvilgiu jo indėlis anaiptol nėra visai be vertės.

arba štai, koks prieštaravimas garantuoti apsauginiais muitais minimum pajamų žemės savininkui ir kapitalistui, o darbininkui atsakyti minimum darbo mokesčio; — arba dar, kad muitas yra sunkiau išteisinamas, kaip mokestis, nes jei pastaruoju apdedamas atskiras asmuo visuomenės naudai, tai muitas imamas iš visuomenės atskirų asmenų naudai.

Mažiau betgi vykusieji yra jo samprotavimai, kai jis, žiūrėdamas iš grynai individualistinio ir perdaug suprastinto požvilgio, visiškai sutolygina mainus tarp atskirų individų ir mainus tarp tautų; arba kai jis mėgina išrodyti, ne tiek įtikinamomis, kiek linksmomis pasakėčiomis, kad kraštas juo daugiau turįs naudos iš tarptautinės prekybos, juo prekybos balansas yra nepalankesnis, arba, kad iš tarptautinės prekybos ypačiai pelnijančios neturtingiausios tautos[12]. Konstruktyvinėje savo veikalo dalyje B a s t i a t'as imasi įrodyti, kad „bendrieji socialinio pasaulio dėsniai yra harmoningi: jie visomis linkmėmis siekia žmonijos tobulybės.“ Bet kodel gi iš pat pirmo žvilgio visur matyti netvarka? Į tai jis atsako šiuo neužmirštamu apologu: „Tai, kas matyt ir tai, ko nematyti“. Čia jis parodo, kad nereikia pasikliauti tuo „kas matyt“, nes labai dažnai teisinga yra tai, „ko nematyt,“ — kad tariamieji priešingumai, geriau jiems prisižiūrėjus, labai dažnai pasirodo harmonijos veiksniai. Be to, jis atsako, kad žmogus yra laisvas, laisvas yra tad ir sudrumsti tą harmoniją, paneigdamas kito žmogaus laisvę, ypačiai išnaudojimu, kurio Bastiat'as anaiptol nesistengia nuslėpti, o visur velka aikštėn. Tačiau įvairios jėgos čia veikia, tiek žmogaus viduje, tiek jo aplinkoje, kad grąžintų į tikrąjį kelią kiekvieną, kurs iš jo išklysta ir tuo būdu galų gale harmonija savaime atsistato. „Aš manau, kad blogis veda į gėrį ir jį iššaukia, tuo tarpu kai gėris niekad neveda į blogį; iš to išeina, kad galiausiai gėris visados turi gauti viršų[13].

Aišku, kad ši doktrina eina daug toliau, kaip paprastoji gamtos dėsnių sąvoka: ji prileidžia tikėjimą Apvaizdos dėsniais. Iš tikrųjų Bastiat'as to visai ir neslepia, jis nekartą pareiškia, kaip ir fiziokratai, tik dar aiškesniais žodžiais: „Dievas įdiegė kiek-

---

[12] Apie šį klausimą, kas daugiausia pelni iš tarptautinės prekybos, žiūr. toliau, kas yra sakoma, kalbant apie St. M i l l'į.

[13] „Harmonies“, 21 p. Mes cituojame pagal 10-ąjį leidimą „Oeuvres complètes“.

vienam žmogui nesulaikomą veržimąsi į gėrį ir, kad žmogus galėtų tą gėrį pažinti, suteikė jam šviesą, rodančią tikrąjį kelią."[14]

Augustas Comte iškalbingai protestavo prieš „šią tuščią ir neracionalią pažiūrą, pripažįstančią tik tą tvarkos laipsnį, kurs savaime įsivykdo", — pažiūrą, kuri „socialinėje praktikoje išeina ne kas kita, kaip savo rūšies iškilmingas šio tariamojo mokslo, politinės ekonomijos, atsistatydinimas, susidūrus jam su kiekvienu bent kiek didesniu sunkumu, kurį iškelia pramoninė išrutula."[15] Bet net ir kaip Apvaizdos interpretacija, šis Bastiat'o tikėjimas yra labai ginčytinas. Šiaip ar taip, jis anaiptol nesutinka su krikščionybės mokslu, nes jei krikščionybė moko, kad žmogus ir pasaulis buvo sukurti geri, tai iš antros pusės ji taip pat moko, kad jie abu visiškai sugedę del žmogaus kaltės ir kad jie niekad negali pasidaryti geri patys iš savęs, dėka kažkokios gydomosios dorybės[16]. Kristus įsakė savo mokiniams užmušti savyje prigimtinį žmogų ir sukurti naująjį žmogų; jis skelbė ateisiant naująjį dangų ir naująją žemę. Šitai yra kur kas revoliucingiau kaip ekonominis optimizmas. Bastiat'o Dievas tėra „gerųjų žmonių Dievas", apie kurį dainavo Béranger.

Kokie gi yra faktai, kokie dėsniai, kuriais pasireiškia ta prestabilizuotoji harmonija? Visa kas, atsako Bastiatas: vertė, mainai, nuosavybė, konkurencija, gamyba, vartojimas ir t. t. Peržvelkime čia tik tuos, kuriuose toji harmonija, pasak jo, ryškiausiai pasirodanti.

1. Vertės - patarnavimo teorija.

Štai visų pirma vertės dėsnis, „kurs politinei ekonomijai yra tas pat, kas skaitmenų sistema aritmetikai"[17]. Ricardo,

---

[14] „Politinės ekonomijos reiškiniai taip pat turi savo veikiamąsias priežastis ir Apvaizdos skirtus tikslus." („Harmonies" paskutinis puslapis).

„Matydamas šią harmoniją, ekonomistas gali taip pat sušukti, kaip astronomas arba fiziologas: *„Digitus Dei est hic!"* („Harmonies" X sk. 391 p.) „Palaukite galo ir jūs pamatysite, kad, jei kiekvienas rūpinasi savimi, Dievas rūpinasi visais" („Harmonies VIII sk. 290 p.).

[15] A. Comte, Cours de Philosophie Positive, IV t. 202 p.

[16] Reformuotosios kalvinistų bažnyčios liturgija sako: „Mes pripažįstame ir išpažįstame, kad mes negalime patys iš savęs daryti gero." Žiūr. toliau skyrių apie krikščionybės įkvėptąsias doktrinas.

kaip žinome, mokė, jog vertę nulemia gamybon įdėtasai darbas. Ši teorija, be abejojimo, tiko Bastiat'ui ir jis mielai būtų įtraukęs ją į savo „Harmonijas", nes ji labai gerai sutiko su teisingumo idėja, išrodydama, jog kiekviena vertė, taigi ir nuosavybė, remiasi darbu. Bet, nors Bastiato metodė buvo labai aprioristinė ir taip maža realistinė, kaip tik begali būti, vis delto jis negalėjo tenkintis šia pažiūra, perdaug aiškiai prieštaraujančia faktams, nes jis matė, kad ji negali išaiškinti, pavyzdžiui, kodel atsitiktinai rastojo perlo vertė yra lygiai tokia pat, kaip ir perlo su dideliu vargu ištraukto iš jūrių gelmių. Delto jis ieško kito aiškinimo, kurs būtų taip pat normatyvinis, kaip ir Ricardo, bet labiau sutinkąs su faktais.

Carey, norėdamas pataisyti Ricardo vertės teoriją, buvo patiekęs kitą, itin sumanią: esą, vertę nulemiąs ne įdėtasai darbas, o sutaupytasai darbas. Ši teorija yra puikiausiai suderinama su tais faktais, kurie niekaip nederėjo į Ricardo teoriją. Ji gali būti labai gerai pritaikyta ir atrastojo perlo hipotezei. Ji, matyt, sumasino Bastiatą.[18] Bet vis tik ji neatrodė jam visiškai pakankama; nes jei teisingumo jausmas yra patenkintas tada, kai galima konstatuoti, jog pagamintoji vertė proporcinga įdėtajam vargui, tai to jau tikriausiai nėra, kai besiimama tik išrodyti, jog vertė esanti proporcinga sutaupytajam darbui, kurs niekad nebuvo ir niekad nebus nudirbtas! —Kur tuo atveju bebūtų ekonominė harmonija? Čia jam staiga švysteria galvoje mintis: ar šis sutaupytasai darbas nėra tai patarnavimas? Štai, pagaliau ir rastas taip ilgai ieškotasai išaiškinimas: „Vertė — tai dviejų mainomų patarnavimų santykis."[19] Ir kadangi visokia nuosavybė, visoks turtas, yra ne kas kita, kaip verčių suma, tad galima pasakyti, kad kiekviena nuosavybė tėra savininko suteiktųjų patarnavimų suma. Štai kur harmonija! Ko geriau begalima norėti? Bastiat'as džiugauja, atradęs šią formulę. Ji visa išaiškina, visa suderina, ji išsprendžia visus sunkumus, pradedant tuo, del ku-

---

[17] „Harmonies" V sk. 140 p.

[18] Aš išrodžiau, kad vertė remiasi ne tiek davėjo įdėtuoju darbu, kiek gavėjo sutaupytuoju darbu. (Čia štai būtų buvę teisinga paminėti Carey) ir delto aš išvedu vertę iš tokio dalyko, kurs apima abu šiuodu elementu, būtent, iš patarnavimo („Harmonies" IX sk. 341 p.).

[19] „Harmonies" V sk. 145 p.

rio tiek laužė galvas ekonomistai, būtent: kodel deimantas turi didesnės vertės, kaip vanduo? Čia ji atsako: paprasčiausiai todel, kad tas, kurs man perleidžia deimantą, tiekia man didesnį patarnavimą, negu tas, kurs man duoda stiklą vandens,—nebent tai būtų ant *Meduzos* kelto, bet ir šiuo atveju vertė būtų begalinė del to, kad pats tiekiamasai patarnavimas yra neįkainojamas! Visi ekonomistų siūlytieji išsprendimai — naudingumas, retybė, įsigijimo sunkumas, gamybos kaštai, darbas, — visi jie telpa patarnavimo sąvokoje. „Taip tad visų atspalvių ekonomistai turėtų būti patenkinti. Aš su visais jais sutinku, nes jie visi pastebėjo tiesą iš vienos pusės. Berods, antroje medalio pusėje buvo klaida".[20] Be to, patarnavimo sąvoka tuo esanti geia, kad ji apima ne tik vertę tikrąja prasme, t. y. prekių kainą, bet taip pat ir kainą visų produktyvinių patarnavimų, tokių, kokie štai ryškėja sutartyse del žemės bei namų nuomos, ar del paskolos už procentus, nes „kas duoda terminą (laiko), suteikia patarnavimą."[21] Juoko vertas tas naivus B a s t i a t'o džiaugs-

---

[20] „Socialistai, ekonomistai, lygybės, brolybės šalininkai, aš stoju prieš jus visus, kiek jūs bebūtų, ir tvirtinu, kad jūs negalite rasti nė šešėlio priekaišto prieš teisėtą laisvai taikomą patarnavimų savitarpiškumą, o tuo pat ir prieš nuosavybę, kaip aš ją apibūdinau!... Ž m o n ė s s a n t y k i u o s e v i e n i s u k i t a i s t ė r a v e r č i ų s a v i n i n k a i, o v e r t ė s r e p r e z e n t u o j a t i k l y g i n a m u o s i u s p a t a r n a v i m u s, l a i s v a i g a u n a m u s i r l a i s v a i t e i k i a m u s („Harmonies", VIII sk. 265 ir 268 p.).

Jei šios knygos ribos leistų mums kalbėti apie italų ekonomistus taip plačiai, kaip jie to yra verti, tai šioje vietoje reikėtų pakalbėti apie F e r r a r ą, profesorių Torino universitete nuo 1849 iki 1858 m., kurs savo vertės teorija yra labai artimas C a r e y ir B a s t i a t'o mokyklai, su kuria jis, tiesa, buvo ir bendralaikis. Jo vertės teorija, kuria jis remia visą ekonomikos pastatą, yra r e p r o d u k c i j o s k a š t ų t e o r i j a. Kiekvieno daikto vertę, jo manymu, nulemia ne tas darbas, kurio ištikrųjų šis daiktas kaštavo, o tasai, kurio reikia panašiam daiktui atgaminti (reprodukuoti), arba— jei tai yra daiktas, kurio kiekis absoliutiškai aprėžtas, sakysim, seno tapytojo paveikslas, — tai jo vertę nulemia tas darbas, kurio reikia reprodukuoti kitam daiktui, galinčiam geriausiai patenkinti tą pat reikmenį (pritaikymas subsititucijos dėsnio, kurs betgi F e r r a r o s laikais dar nebuvo formuluotas). Ir kadangi, progresuojant pramonei, darbo kaštai, žmogaus pastanga, tolydžio vis mažėja, iš to ir galima esą išvesti harmoniją.

Visi daiktai, žemės ir jos produktai, kapitalai, pasak F e r r a r o s, yra valdomi to paties dėsnio; štai tad ir atremtas nelemtasai rentos dėsnis ir užtikrintas progresyvinis procentų mažėjimas.

Svarbiausieji F e r r a r o s raštai yra prakalbos prie didžiųjų ekonomistų vertimų į italų kalbą; tie vertimai išleisti *Biblioteca dell'Economista* rinkiny (Torino, 1850—1870, 26 t.).

[21] „Harmonies" VII sk. 236 p. Neverta čia nagrinėti ginčo iš 1849 m. tarp P r o u d h o n'o ir B a s t i a t'o dėliai procentų teisėtumo (išsp. Bas-

mas, atradus šią formulę: juk, jei ji yra tokia plati, kad į ją gali sustalpinti visa, ką nori, tai kaip tik del to, kad ji tėra tušti rėmai, universalinis vaistas visiems galams. Tai vis viena, lyg pasakytumėm, kad vertė pareina nuo šiokios ar tokios aplinkybės, kuri daro daiktą pageidaujamą;[22] toks aiškinimas betgi nič nieko neišaiškina. Arčiau prisižiūrėjus į šią definiciją, pasirodo, kad ji neturi netgi tos apologetinės reikšmės, kuri, matyti, sužavėjo B a s t i a t'ą; jai nesiseka išteisinti vertės, drauge su ja ir nuosavybės, arba sekas tai padaryti, tik pasigaunant veidmainingos formulės. Nes žodis „p a t a r n a v i m a s" verčia manyti (delto juk jis ir buvo parinktas), kad kiekviena vertė yra geradarybė tam, kurs ją gauna, ir nuopelnas to, kurs ją duoda. Bet štai, labai gali būti, kad dalykas atrodys visai kitaip. Namo ar žemės sklypo savininkas Londono centre (City), išnuomuojąs vieną ar parduodąs antrą už pasakišką kainą, arba kapitalistas, skolinąs pinigus už lupikiškus nuošimčius vargo spaudžiamam skolininkui, arba net ir politikas, imąs didžiulį kyšį už pelningą koncesiją, visi jie tikriausiai daro didelį patarnavimą, — tai aišku jau iš to, kad jiems lenkiasi, jų prašo, gal net maldauja, — ir todel čia aukšta nuomos kaina, procentai ar komisas turėtų įeiti į Bastiat'o formulę. Tačiau, kaip ji tik ką negalėjo nieko išaiškinti ekonominiu požvilgiu, taip negali ji nieko ir išteisinti normatyviniu bei moraliniu požvilgiu, iš kurio Bastiat'as kaip tik žiūrėjo. Ji tėra patogi skraistė, pridengianti lygiai pikčiausius išnaudojimus, kaip ir sąžiningiausius santo-

---

tiat'o *„Oeuvres"*, antrašte: „Gratuité du Credit") B a s t i a t'as remiasi čia ta mintimi, kad tas, kurs skolina, daro patarnavimą, ir kad kiekvienas patarnavimas turi būti atlygintas arba, tiksliau sakant, kad skolinamasai kapitalas yra produktingas: piūklas padeda pagaminti daugiau lentų, ir delto yra teisinga, kad piūklo savininkas gautų savo dalį. P r o u d h o n'as atsako, kad jis visai neginčija procentų teisėtumo esamoje ekonominėje santvarkoje, bet jis tvirtina, kad procentai yra istorinė kategorija (pavartojant čia šią po jo atsiradusią formulę) ir kad būtų visai lengva jie pašalinti, kaip nereikalingi, naujoje ekonominėje organizacijoje. Savo Mainų Banko projektu jis ir nurodo būdą įgyvendinti tą naują ekonominę organizaciją. Bet kadangi dvikovininkai niekad nesusiremia kalavijais, o vis mostaguoja pro šalį, tad ginčas sunku sekti ir jis nė žingsnio nepastūmė pirmyn procentų klausimo išsprendimo.

[22] „Daugybė aplinkybių gali padidinti reliatyvinę kiekvieno patarnavimo svarbą. Jis mums atrodo didesnis ar mažesnis, atsižvelgiant į tai, ar jis mums daugiau ar mažiau naudingas, ar jį mums gali suteikti daugiau ar mažiau asmenų, ar jis reikalauja iš jų daugiau ar mažiau darbo, vargo, mitrumo, laiko, išeito mokslo, ar jis mums patiems daugiau ar mažiau sutaupo". (T e n p a t, V sk. 146 p.).

rius, kad galima būtų jie visi be skirtumo varu įvaryti į visuotinę harmoniją.[23].

Nežiūrint betgi į šiuos teisingus priekaištus, nežiūrint į tai, kad galima laikyti bergždžiu Bastiat'o mėginimą išaiškinti vertę žodžiu „patarnavimas", šis žodis vis delto yra labai sąmojingas, o gal net galima pasakyti genijalus Bastiat'o radinys. Geriausias čia įrodymas yra tas, kad šis žodis įgijo pilietybės teisę ekonominėje kalboje; mes jį sutiksime toliau, ir tai žodyne tos mokyklos, kuri didžiuojasi besilaikanti griežčiausios metodės, būtent, hedonistinės ir matematinės mokyklos: ji nuolat kalba apie „produktyvinius patarnavimus" ir sunku būtų rasti kitas žodis, kurs galėtų juos visus apimti.[24] Tiesa, šis žodis „patarnavimas" „tarnyba" *(service)*, susiję su kilnia aukštesniojo intereso bei profesinės garbės mintimi, — nelyginant, kaip seniau sakydavo „karaliaus tarnyba!" — gali įvesti į klaidingą manymą apie daugelį ekonominių santykių esamoje dalykų tvarkoje; gal net kiek ir juokinga vadinti šiuo gražiu vardu, sakysim, smuklininko sąskaitos ar valstybinio mokesčio apmokėjimas. Bet, antra vertus, tai yra geriausias terminas, koks tik begalima įsivaizduoti pavadinimui to, kas turėtų būti socialinė santvarka ateity. Žodis „patarnavimas" reiškia maždaug tą pačią mintį, kurią turėjo galvoje Augustas Comte, kalbėdamas apie „socialinę funkciją", arba tai, ką profesorius Marshal'as vienoje savo kalboje pavadino „riteriškumu politinėje ekonomijoje."[25]

Bandydami įsivaizduoti būsimąją, ar bent pageidaujamąją visuomenės santvarką, mes turime tikėtis, kad visos ekonomi-

---

[23] Pagaliau, Bastiat'as yra priverstas ir pats tai pripažinti. „Aš nežiūriu, ar visi patarnavimai yra tikri, teisėti, ar žmonės kartais nepriverčia kitų mokėti jiems už tokius patarnavimus, kurių jie visai neatlieka. Na, Viešpatie, pasaulis yra pilnas tokių neteisybių!" („Harmonies", V sk. 157 p.).

Bet tada, jei pasaulyje pilna žmonių, kurie priverčia kitus mokėti jiems už neatliktus, įsivaizduotinius ar neteisėtus patarnavimus, kokia bėra dar prasmė kalbėti apie tai, kad kiekviena vertė ir kiekviena nuosavybė esanti paremta atliktuoju patarnavimu?

Žr. „Revue d'Economie Politique" iš 1887 m. mūsų straipsnį apie „Vertės sąvoką, pas Bastiat'ą."

[24] J.-B.-Say jau vartojo žodį „patarnavimas", nedėdamas jam tačiau jokios normatyvinės reikšmės, o tik norėdamas juo atskirti tas gėrybes, kurias sudaro veikiniai nuo tų, kurios yra materialiniai produktai.

[25] „Economic Journal", 1907 kovo m., „Social possibilities of Economic Chivalry".

nės veiklos variklis, kurs šiandien yra pelno troškimas, pamažu užleis vietą socialinio patarnavimo idėjai. Tą dieną galės pastatyti Bastiat'ui paminklą.

2. Nemokamojo naudingumo ir rentos dėsnis.

Ricardo rentos dėsnis buvo optimistų slogutis. Jei, nelaimei, jis būtų buvęs teisingas, tada iš jų matymo punkto, jiems nebūtų likę nieko kito, kaip tik pripažinti tiesą socialistams, kurie žemės nuosavybę laikė socialine žala. Reikėjo tad žūtbūt išrodyti, kad šis dėsnis yra be pagrindo.

Čia štai Bastiat'as ir imasi pamatuoti tą tezę, kuri iš pirmo žvilgio atrodo didžiai rizikinga, būtent, kad žemė ar gamta dovanai duoda visiems žmonėms savo gėrybes. Kaip! — sušuksite čia, — argi už javus ir anglis, už visus žemės ir žemės gelmių produktus nereikia mokėti? Ar jie neturi vertės? — Žinoma, — atsako Bastiat'as, — bet ta kaina mokama ne už naturalinį šių produktų naudingumą, ji mokama tik už gamybos darbą, ji atlygina tik savininko padarytąsias išlaidas. Tuo būdu kiekviename gaminy reikia skirti tarytum du vienas ant kito sukloti naudingumo klodai: vienas pareina iš darbo, ir todel už jį reikia mokėti, jis yra kaštingas ir sudaro tai, kas vadinama verte, antras pareina iš gamtos ir už šį niekad nereikia mokėti, jis duodamas priedo. O jei šis apatinis klodas lieka nežinomas, nors jis ir yra gana svarbus, tai kaip tik del to, kad jis nepasireiškia kainoje ir tuo ištrūksta iš akių: jo nematyti, nes jis yra nemokamas. Bet tai, kas yra nemokama, priklauso visiems bendrai, kaip oras, šviesa ar tekantis vanduo. Todel galima išreikšti tą pačią mintį, pasakant, kad po matomuoju vertės klodu, kurs sudaro individualinę nuosavybę, glūdi nematomasis klodas, kur priklauso bendruomenei, ir kuriuo visi naudojasi. „Kam Apvaizdos skirta būti bendra, tai lieka bendra per visas žmonių tranzakcijas.“ „Štai, — sako Bastiat'as, — esminis socialinės harmonijos dėsnis.“ Žemės savininkas, kurs Ricardo teorijoje atrodo, tarsi koks slibinas, saugojąs gamtos gėrybių lobį ir imąs duoklę už leidimą jomis naudotis, arba kurs smarkiose Proudhon'o filipikose prieš nuosavybę yra kaltinamas pasisavinęs Dievo dovanas, —

Bastiat'o teorijoje teatrodo tarsi paprastas tarpininkas tarp gamtos ir vartotojo, tarsi geras tarnas, kurs eina pasemti man vandens iš bendruomeniško šaltinio ir kuriam privalu užmokėti — ne už vandenį, o tik už jo atnešimo vargą.[26]

Bet štai kur dar gražesnis tos harmonijos reiškinys. Iš tų dviejų dalių, kurios įeina kiekvienos gėrybės sudėtin, — būtent, kaštingos dalies ir nemokamos arba bendrinės dalies, — pirmosios reikšmė, palyginti su antrąja, turi tendencijos tolydžio vis mažėti. Iš tikrųjų, tai yra visuotinis dėsnis, kad, pramonės pažangos dėka, bereikia vis mažesnės žmogaus pastangos tokiam pat reikmeniui patenkinti: naujasis darbas beveik visados yra našesnis, kaip senasis. Vis mažiau ir mažiau kaštuoja išplėšti naujas žemes, kaip ir padaryti naujas mašinas. Tuo tarpu naturalinio naudingumo dalis, priešingai, nė kiek nemažėja: javų naudingumas šiandien yra lygiai toks pat, koks turėjo būti antryt po „visuotinio tvano."

Kas iš to eina? Kadangi kiekviena nuosavybė tėra verčių suma, tad kiekvienas vertės sumažėjimas reiškia reliatyvinį nuosavybės galios sumažėjimą.

Iš to gauname šią išvadą, „kuri atskleis mokslui itin svarbų faktą, ligi šiol, jei aš neklystu, jo dar nepastebėtą,"[27] būtent, kad kiekvienoje progresingoje visuomenėje bendroji ir nemokamoji dalis visados didėja, tuo tarpu kai kaštingoji ir prisavintoji dalis nuolatos mažėja. Dabartinė visuomenė, to visiškai nenumanydama, jau yra komunistinė ir kasdien vis labiau tampa komunistine!

Mintis iš tikrųjų graži. Ji rodo mums individualinę nuosavybę, tarsi kokias salas, apsuptas iš visų pusių plačios bendruo-

---

[26] „O aš sakau: ne, jūs nepasisavinote Dievo dovanas. Jūs gavote jas dovanai iš Gamtos rankų, tai tiesa, bet jūs taip pat dovanai perleidote savo broliams, nieko sau nepasilaikydami... Gyvenkite tad ramybėje, be baimės ir nuotarties" („Harmonies". VIII sk. 257 p.).

„Anglis tiekiama dovanai visiems žmonėms. Tai nėra nei paradoksas nei perdėjimas: ji tiekiama mums taip pat nemokamai, kaip upelio vanduo, su ta vienintele sąlyga, kad pasistengtume ją išsikasti, arba atlygintume tiems, kurie už mus imasi šio vargo." („Harmonies", X sk. 362 p.). Bastiat'as čia vis tik nenori pasakyti, kad akcininkų gaunamos dividendos, apmokančios tik jų vargą, kurio jie imasi anglims iškasti! Jis čia turi galvoje tik tą jų vargą (taupymo pavidalu), kurio jie yra padėję, kad įgalintų kasyklų eksploataciją.

J.-B.-S a y jau kalbėjo apie naturalinių veiksnių nemokamumą, bet jis kalbėjo tik apie tuos, kurie dar nėra niekam prisavinti, kaip oras, vanduo, ir todel visiems prieinami.

meniškos jūros ir tai tokios jūros, kuri be paliovos kyla, griauna salų krantus ir mažina jų plotą. Jei kada įvyktų taip, kad darbas taptų visagalis, t. y. kad mokslas panaikintų pastangos reikalą, tą dieną ir paskutinė privatinės nuosavybės salaitė būtų apsemta, ji išnyktų bendrojo naudingumo jūroje. Ir taip Bastiat'as triumfuodamas sušunka: „Komunistai! Jūs svajojate apie bendrąją nuosavybę? Jūs jau turite ją! Socialinė santvarka daro visas naudingybes bendromis, su ta sąlyga, kad prisavintųjų verčių mainai būtų laisvi."[28]

Bet Bastiatas, kurs tiek kovojo su sofizmais, pats yra labai į juos linkęs. Jei pažiūrėsime, kas yra po šios blizgančios argumentacijos paviršiumi, tai ten berasime tik paprastą tvirtinimą, kad rentos nesą, kadangi visų produktų vertė, priskiriant čion ir gamtos produktus, niekad neprašokanti gamybos kaštų, — ir netgi ta jų vertė nuolat mažėjanti, nes gamybos kaštai turį tendencijos kristi.

Šis tvirtinimas yra betgi nieku nepagrįstas: anaiptol nėra įrodyta, kad žemės produktai jau visados būtų veikiami konkurencijos dėsnio, kurs numuštų jų vertę ligi gamybos kaštų lygio, juoba ligi minimalinių gamybos kaštų! Todel toks tvirtinimas nesugriauna nei monopolinės rentos, nei diferencialinės rentos teorijos. Jame, žinoma, yra tiek tiesos, kad gamta nekuria vertės ir nereikalauja už ją mokėti. Iš tikrųjų, niekas nė nesakys, kad anglies ar javų kainoje būtų bent vienas centras, skirtas apmokėti šildomąsias anglies ypatybes ar maitinamąsias javų ypatybes. Bet jei teisybė, kad gamta nieko nereikalauja, tai neteisybė, kad savininkas nereikalaująs nė kiek daugiau, kaip tik atlyginimo už savo darbą ir kaštus! Jis tenkinsis tuo tik tada, jei prie to jį vers absoliutinė konkurencija. Šis atvejis tačiau beveik niekados neįvyksta. Svarbiausias ekonominių teorijų uždavinys kaip tik ir yra išaiškinti, kodel pardavimo kainos paprastai prašoka gamybos kainas, ir kaip šis perteklius pasireiškia įvairiomis kategorijomis, renta, pelnu, daugioverte.

Gilumoj širdies Bastiatas, berods, jautė savo argumentacijos silpnumą. Jis labai gerai mato, kad garsių vynuogynų arba žemės sklypų prie Champs - Elysées savininkas,

---

[27] „Harmonies", VIII, 256 p.
[28] Ten pat, V sk. 142 p.

parduodamas žemę arba produktus, gali gauti daug daugiau, negu vien tik atlyginimą už savo darbą. Bet čia Bastiatas gelbstisi savo vertės teorija: vis viena, sako jis, tas savininkas negaus daugiau, kaip tik „suteiktojo patarnavimo" kainą. Testa. Bet tada reikia pripažinti, kad pats gamtos gėrybės turėjimo faktas leidžia padidinti teikiamųjų patarnavimų kainą ligi kraštutinės pirkėjo reikmenų ribos; ir kas tada belieka iš tariamojo nuosavybės bendrumo ir iš to tvirtinimo, esą savininkas perleidžiąs savo broliams gėrybes dovanai, nieko sau nepasilaikydamas!?[29]

Kur kas jau yra pranašesnė Carey teorija, tiek savo moksline verte, tiek ir didele savo socialine reikšme. Carey iš pašaknių nagrinėja Ricardo teoriją, kurią Bastiat'as, rodos, labai menkai tepažinojo. Prieš tą Ricardo tezę, kad javų vertė turi tolydžio kilti, nes žmogus, užėmęs našiausias žemes, ilgainiui yra priverstas imtis vis menkesnių ir menkesnių žemių, Carey atsako, kad, priešingai, kultūra prasideda kaip tik nuo menkiausių žemių ir tik ilgainiui imama dirbti derlingesnės žemės: todel ir išvada bus atvirkščia, nes našumui didėjant, javų kaina kris. Priežastys, kuriomis jis aiškina šią atvirkščią žemės kultūros eigą, yra labai įdėmios. Visų pirma jis nurodo, kad įvairioms žemės rūšims, kaip ir apskritai visoms gamtos jėgoms, prijaukinimo (jei taip galima pasakyti) eilė yra priešingame santykyje su jų galia: gyvulių jėgos pradėta naudoti anksčiau, kaip garo ar elektros jėgos. Lygiai tas pat ir su žeme. Juk kas tai yra derlingoji žemė? Tai žemė, gamtiniame būvyje apžėlusi išbujojusia augmenija, kuri tenka pirmiau išplėšti, arba aliuvialinė žemė, kuri reikia atkariauti nuo vandens.

---

[29] Bastiatas, matyt, nėra daug studijavęs rentos. „Harmonies" skyrius šiuo pavadinimu liko nepabaigtas. Bet vienas iš jo mokinių, de Fontenay, paskyrė rentai ištisą knygą „Du revenu foncier" (1854), kuri šiandien yra užmiršta, nors ir labai vykusiai parašyta. Jis stengiasi įrodyti:

1. Kad Ricardo renta, t. y. diferencinė neegzistuoja, nes visos žemės esančios lygios, jei tik mokama surasti kiekvienai atitinkama kultūra.

2. Kad fiziokratų ir Smith'o renta, t. y. naturalinio našumo renta, taip pat neegzistuoja, nes kiekvienas naudingumas (ne tik kad kiekviena vertė) pareina vien iš darbo. Persiką, vynuogę, kviečio grūdą, riebų jautį sukuria vien tik žmogaus darbas: gamta niekados neišgalėjo ir niekados neišgalės to padaryti. — Tai yra, pagaliau, visai teisinga, jei sakoma, kad gamta viena negali to padaryti; bet lygiai teisinga, kad ir darbas vienas niekad to negalės.

„Derlingiausios žemės pirmasai emigrantas iš tolo lenkiasi", sako Carey.[30] Jis randa juk čia neįžengiamus miškus, kurie reikia iškirsti, pilnus plėšrių žvėrių, su kuriais reikia kovoti, pelkes, kurios reikia nusausinti, o jose pilna maro miazmų, kurie pavers jas kapinėmis. Ištisa eilė kartų padės čia savo galvas, ligi pasieks tikslo. O tuo tarpu, kukliai, pirmasai ateivis paieškos sau kurioje pašlaitėje sklypelį lengvos žemės, geriau tinkančios jo silpnoms išgalėms ir esančios pakilesnėje vietoje, kad jis turėtų daugiau saugumo ir geriau galėtų apsiginti.

Šios teorijos teisingumą liudija, rodos, ne tik kultūros ir kolonizacijos eiga naujuose kraštuose, bet ir praeities istorijos bei civilizacijos eiga. Žmonės pradėjo statyti savo sodžius ar pilis kalnų pašlaitėse, aukštumose ir tik vėliau, lėtai ir atsargiai, nusileido į slėsnas lygumas. Kiek dar šiandien yra vietų Prancūzijoje, kur matome „naująjį miestą" išsiplėtus lygumoje, tuo tarpu kai šalimais ant kalno tebestunkso „senasis miestas." Herkulai, kurie paskum buvo dievinami užsmaugę savo rankomis Lernės hidrą ar perskrodę savo strėlėmis Stimfalo liūno paukščius, greičiausiai buvo ne kas kita, kaip pirmieji žmonės, drįsusieji išplėšti aluvialinę žemę.

Berods, šiai teorijai galima padaryti lygiai toks pat priekaištas, kaip ir Ricardo teorijai, būtent, kad ji dera tik tam tikrai aplinkai ir tam tikroms sąlygoms. Ricardo rentos teorija, kaip matėme, išaiškino Anglijai ypatingus faktus, tai yra, gyventojų spaudimą ankštoje saloje, kur jau beveik visos žemės buvo užimtos, tuo tarpu kai Carey teorija puikiausiai tiko milžiniškam kontinentui, kur retai išsidraikę gyventojai tebuvo užėmę vos kelis dirbamos žemės ruožus vidur pirminių miškų ir prerijų. Galima tad pasakyti, kad tos dvi teorijos viena kitai neprieštarauja, nes jos pritaikomos skirtingoms sąlygoms, ar, tikriau sakant, skirtingoms ekonominės raidos fazėms. Bet vis tik atrodo, kad paskutinis žodis tenka Ricardo teorijai, kaip tik del to, kad ji atitinka progresingesnį ekonominės raidos laiptą. Ir jei Carey būtų rašęs mūsų laikais, jis tikriausiai kitaip būtų kalbėjęs, nes šiandien jau negalima pasakyti, kad Jungtinėse Valstybėse tebebūtų dar derlingiausių žemių neišplėštų. Priešingai, yra visai aišku, kad beliko neužimtų tik menkų arba be vandens žemių, kur reikia vesti sausa-

---

[30] Carey, „Principles of Social Science (pranc. vert. I t. 127 p.).

sis ūkis *(dry farming)*, ir kad net Tolimuose Vakaruose, *Far-West*, dabartinius faktus geriau jau atitiktų Ricardo, negu Carey teorija. Visur ten matome išaugant rentą, ir ne vienas šiandieninis Amerikos milijonierius iš jos susikrovė savo turtus.[31]

Bastiatas greičiausiai nežinojo šios Carey teorijos, nes ji buvo išdėstyta ypačiai jo knygoje „Past, Present ant Future", išėjusioje neužilgo prieš Bastiat'o mirtį, ir „Principles of Social Science", išėjusioje dešimtį metų vėliau.

Šiaip ar taip, pagerbkime juos abu už šią gražią mintį, — jei netgi ji ir tebūtų dar tik pageidavimo stadijoje, — kad juo žmogaus galia gamtai didėja, juo mažėja pastanga, kliūtis ir kartu vertė, einanti iš įsigijimo sunkumo, vadinas, tuo pat didėja visų faktinasis turtas, ir vargingiausieji iš to turi daugiausia naudos.[32]

3. Dėsnis paskirstymo tarp kapitalo ir darbo.

Ne tik rentos dėsnis atrodė optimistams grasus disonansas, bet ir tasai pelno dėsnis, pagal kurį „pelnas neišvengiamai svyruoja atvirkščiai darbo mokesčiui." Šis dėsnis taip pat reikėjo atremti, ir Bastiat'as iš tikrųjų stato prieš jį kitą, harmonijos dėsnį, pagal kurį kapitalo ir darbo interesai esą solidarūs, ir vieno ir antro dalinys augąs kartu, tik darbo dalinys greičiau, kaip kapitalo[33].

---

[31] Ir net, sakysim, Alžyre, Carrey teorija, berods, būtų tikusi pradžioje, — nes derlingoji Mitidžos lyguma prarijo dvi kartas naujakurių, pirm negu ji galima buvo kultivuoti, — bet šiandien čia jau tikriausiai beliko neužimtų tik paskutinės rūšies žemių.

[32] „Turtą sudaro galia naudoti visados nemokamus Gamtos patarnavimus" (Carey, Principes de la Science Sociale I t. XIII sk.). „Juo žmogaus galia materijai didėja, juo mažėja jo galia sau lygiems žmonėms, ir einama vis prie didesnės lygybės" (Carey, ten pat, III t. 122 p.). — Palyginkite, pavyzdžiais, reliatyvinę lygybę keleivių transporto geležinkeliais (nežiūrint į įvairias klases, kurios, pagaliau, ne visuose kraštuose ir yra) su kadainykščiomis kelionėmis pašto vežimais.

[33] „Harmonies", VII sk. 250 p.: „Liaukitės tad, kapitalistai ir darbininkai, žiūrėję vieni į antrus su nepasitikėjimu ir pavydu." (Ten pat, 252 p.).

Šitai Bastiat'as nori pavaizduoti tokia lentele:

	Bendrasai gavinys	Kapitalo dalis	Darbo dalis
1 periodas	1000	500(50%)	500(50%)
2 periodas	2000	800(40%)	1200(60%)
3 periodas	3000	1050(35%)	1950(65%)
4 periodas	4000	1200(30%)	2800(70%)

Štai kas yra tasai, anot Bastiat'o, „didis nuostabus, raminantis, būtinas ir nepakeičiamas kapitalo dėsnis."

Išrodymas, kurį čia duoda Bastiat'as yra labai paprastas, kiek perdaug paprastas. Jis remiasi tik žinomuoju procentų kritimo dėsniu, į kurį jau seniai prieš tai nurodinėjo T u r g o t ir daugelis kitų ekonomistų. Jei kapitalas, sako jis, užuot ėmęs 5% procentų, tebeima tik 3%, tai aišku, jo dalinys mažėja; ir jeigu jam tenkąs produkto dalinys vis susitraukia, tai iš to neišvengiamai eina, kad darbui liekąs dalinys vis didėja.

Šis r e l i a t y v i n i s kapitalo dalinio mažėjimas nekliudo tačiau kapitalui gauti a b s o l i u t i š k a i didesnį dalinį, jei visas socialinis produktas didėja, kas visados yra pažangėjančiose visuomenėse; bet vis delto, šis jo dalinys, kad ir didėdamas, didėja reliatyviai mažiau, negu darbo dalinys. Pavyzdžiui, jei visas produktas bus padidėjęs trigubai, kapitalo dalinys tebus padidėjęs dvigubai, tuo tarpu kai darbo dalinys padidės keturis kartus.

Deja, šis samprotavimas tėra grynas sofizmas. Visų pirma galima būtų pasakyti, kad tie lentelės skaitmens yra paprasčiausiai prasimanyti išrodymo reikalui. Galima būtų abejoti, ar procentų kritimo faktas, kuriuo remiasi šis samprotavimas, yra jau tiek visuotinai nustatytas, kad galėtų turėti nuolatinio dėsnio pobūdį: ūkio istorija rodo mums greičiau periodinius procentų dydžio svyravimus, ir štai dar pastaruoju laiku tas procentų dydis žymiai pakilo.

Ans tariamasai dėsnis bus dar labiau abejotinas, jei į procentų kritimą įtrauksime ne tik procentus tikrąja prasme, bet taip pat pelnus, dividendas, tantiemas ir visa, kas tenka kapitalui, — kaip tai daro Bastiat'as. Bet jei net ir prileisime tą procentų kritimo dėsnį esant nustatytą, ar jis jau įrodys, kad kapitalui tenka mažėjantis dalinys?

Ne, bent jau ne tiems kapitalams, kurie seniau investuoti į fabrikus, kasyklas geležinkelius, valstybės rentas, ir kuriuos reprezentuoja tvirtaprocentiniai vertybės popieriai. Šieji nė vienu centu negaus mažiau procentų, atvirkščiai, procentų dydžio kritimas padidins šių vertybės popierių, t. y. senųjų kapitalų vertę. Visi kapitalistai šitai žino ir net spekuliuoja šiuo numatymu.[34]

Taip tad procentų kritimas tegali sumažinti tik naujųjų kapitalų dalinį: bet jei šių kapitalų produktingumas yra mažesnis, kaip senųjų kapitalų, tai gali atsitikti taip, kad čia net ir žemesni procentai reikš lygų ar net didesnį kapitalo dalinį, palyginti su darbu. Šitai yra labai galimas daiktas; juk ekonomistai, kurie tiki laipsnišku procentų kritimu, remiasi kaip tik tuo argumentu, kad naujųjų kapitalų produktingumas bendrai yra mažesnis kaip senųjų kapitalų.

Trumpai sakant, procentų dydžio klausimas, kurs parodo tam tikrą santykį tarp kapitalo vertės ir pajamų vertės, visiškai nėra tas pat, kaip klausimas, kuri dalis produkto tenka kapitalistams ir kuri darbininkams.[35] Ne tik kad yra klaidingas tas išrodymas, kuriuo Bastiat'as tarėsi pamatavęs dėsnį padalinimo tarp kapitalo ir darbo, bet ir pačią tezę faktai nuneigia. Iš tikrųjų, statistikos duomens rodo, kad nežiūrint į tariamąjį procentų kritimo dėsnį, — ir į kitus naujus ir galingus veiksnius, kaip štai darbininkų organizacijų spaudimas, streikai, įstatym-

---

[34] Jei procentų dydis nukris nuo 5 ligi 3%, tada triprocentinė Prancūzijos renta, kuriai pirmiau mokėta 60 frankų, bus kotiruojama 100 fr.: lygiai toks atvejis buvo prieš karą. Vadinas, pajamos nesumažėja ir kapitalas padidėja. Geras biznis! Procentų dydžio kritimas sumažina investuotųjų kapitalų dalinį tik išimtinais atvejais, kada skolininkė valstybė gali pasinaudoti tuo kritimu ir padaryti skolos konversiją.

[35] Šitai taip teisinga, kad Rodbertus, kaip toliau matysime, galėjo atversti Bastiat'o tezę antru galu ir imtis išrodyti, remdamasis geležiniu darbo mokesčio dėsniu, kad reliatyvinis kapitalo dalinys nuolatos didėja, o reliatyvinis darbo dalinys nuolatos mažėja. Tiesa, šis tvirtinimas atrodo taip pat menkai pagrįstas, kaip ir priešingasis, (žr. „Revue d'Economie politique" iš 1905 m. kovo m. Rist'o straipsnį: „Deux sophismes économiques").

Bastiat'o tezė yra jau pas Carey. Liberalinė mokykla ją ištisai priėmė. Žr., pavyzdžiui, Paul Leroy-Beaulieu knygą apie *Répartition des richesses.*

davybės įsikišimai, — nežiūrint į visa tai, kapitalui tenkąs socialinio gavinio dalinys 19-tojo šimtmečio eigoje didėjo greičiau, negu darbo dalinys[36].

4. Vartotojo prakėlimas prieš gamintoją.

Bastiatas dėjo šam principui labai didelės svarbos. Kodel gi jis čia įžiūrėjo harmoniją? Todel, kad prakelti vartotoją prieš gamintoją — reiškia ne ką kitą, kaip prakelti visuomenės interesą prieš privatinį interesą. Gamintojui rūpi tik savasis interesas, jis siekia tik savo pelno, bet kadangi visa, ką tik jis išgalvoja savo pelnui padidinti, veda į kainų kritimą, tad galiausiai naudos iš to turi vartotojas[37]. Tuo būdu visi ekonominiai dėsniai — konkurencijos, vertės ir kt., — verčia gamintoją, kurs norėtų būti egoistas, tapti prieš savo norą altruistu, jie apgauna jį visuomenės naudai. Jis tariasi dirbąs tam, kad juo daugiau pelnytų, bet iš tikrųjų jis dirba tam, kad juo ekonomiškiau patenkintų kitų reikmenis. Štai kur yra harmonija.

Reikia tad visuose painiuose ekonominiuose klausimuose imti kriterijum vien tik šitai: koks išsprendimas bus naudingiausias vartotojui? — o ne žiūrėti, kaip paprastai daroma, kas bus naudingiausia gamintojui? Kai einasi, pavyzdžiui, tarptautinė prekyba, šiandien rūpinamasi gamintojo interesu ir įvedama protekcionizmas: reikia rūpintis vartotojo interesu ir tada savaime pasirodys būtina laisva prekyba. Arba štai, vertinant viešąsias ar privatines išlaidas, išmuštus lango stiklus[38] arba iššaudytą paraką, žiūrima gamintojo intereso ir tos išlaidos pateisinama ar netgi pritariama joms; reikia žiūrėti vartotojo inte-

---

[36] Žr. Gide, Cours d'Economie politique (II t. 344 p., *La hausse des Salaires)* ir Colson, Cours d'Economie politique (III t. 366 p.). Pasak Colson'o, pajamos iš įgytųjų turtų ir verslamonių bus padidėjusios nuo 1820 m. keturis kartus, tuo tarpu kai pajamos iš samdomojo darbo — tik proporcijoje 1:3½.

[37] „Vartotojas, visuomenė, iš atžvilgio į nuostolį, kurs visų pirma liečia tą ar kitą gamintojų klasę, yra tai, kas elektrai yra žemė — didelis bendrasis rezervuaras. Visa iš jo išeina ir, po ilgesnių ar trumpesnių aplinkelių... vėl visa jan grįžta. Todel visi didieji klausimai reikia svarstyti, žiūrint vartotojo interesų, jei norima suprasti bendrosios ir nuolatinės jų pasekmės." („Harmonies" XI sk. 414 p.).

[38] Žiūr. brošiūrą „La Vitre cassée", vieną iš žinomiausių Bastiat'o veikalėlių.

so, ir tada, be jokio abejojimo, teks pasmerkti tas gėrybių naikinimas, nes tai yra nenaudingas suvartojimas.

B a s t i a t'as nesitenkina. išrodęs ekonominę vartotojo pirmenybę, jis nori išrodyti taip pat ir moralinę jo pirmenybę. „Jei žmonija tobulėja, tai ne gamintojo, o vartotojo dorovėjimo dėka“[39]. Delto jis, pavyzdžiui, pareiškia, kad vartotojas o ne gamintojas yra atsakomingas už žalingą gamybą, kaip štai alkoholio[40]. Ši B a s t i a t'o mintis atrodo mums pirmaeilės svarbos įnašas į mokslą, gal būt, tasai, kurs ilgiausia patvers ir užtikrins jam vietą didžiųjų ekonomistų tarpe. B a s t i a t'as neklydo, kai jis prieš mirdamas pasakė savo mokiniams, kaip paskutinį pamokymą, *novissima verba,* šiuos žodžius: „Politinė ekonomija reikia traktuoti iš vartotojų požvilgio.“ Tuo jis skiriasi nuo savo didžiojo priešininko P r o u d h o n'o, kurs, atvirkščiai, visados turėjo galvoje tik gamintoją.

B a s t i a t'ui galima tik prikišti, kad jis, perdaug įtikėjęs naturaline harmonija, manė, jog vartotojo karalystė ateis savaime, leidžiant laisvai veikti ekonominiams dėsniams. Tikrumoje jo karalystė neatėjo, ir ekonominis mechanizmas vis labiau ir labiau suka gamintojų naudon. Reikėjo tad vartotojams organizuotis ginti savo interesus, o kartu ir aukštesnįjį visuomenės interesą, kurs sutampa su jų interesais. Tuo štai būdu gimė kooperatyvinės vartotojų bendrovės, o pat pastaruoju laiku vartotojų sąjungos. Vartotojo dorovėjimas irgi neįvyko savaime: reikėjo steigti socialinės pirkėjų sąjungos, blaivybės draugijos ir t. t., kad išmokytų vartotoją jo pareigų ir atsakomybės.

Pripažinkime vis delto, kad B a s t i a t'o nustatytuoju principu kaip tik vadovaujasi šiandien vartotojų organizacijos, pradedant vartotojų bendrovėmis ir baigiant socialinėmis pirkėjų sąjungomis. Bet prieš jį griežtai stoja darbininkiškas socializmas ir sindikalizmas, kurs, žinoma, norėtų nustatyti ekonominę ir net moralinę gamintojų viršenybę.[41] Dar keisčiau tai,

---

[39] „Harmonies“ VI sk. 419 p.

[40] Šitai pažymi jo draugas P a i l l o t e t prakalboje prie „Oeuvres complètes.“

[41] Žiūr. kėlimą į padanges šios gamintojų moralės pas P r o u d h o n'ą ir S o r e l'į, Intruduction à l'Economie moderne.

kad ir liberalinės mokyklos ekonomistai, neištikimi Bastia-t'o mokiniai, ir tie kreiva akia žiūri į šias vartotojų sąjungas.[42]

5. Solidarybės dėsnis.

Šis dėsnis šiandien yra labai madoje; nereikia tačiau užmiršti (kaip tai daro beveik visi rašytojai, rašantieji apie šį dalyką), kad Bastiat'as pirmasai skyrė jam garbingą vietą politinėje ekonomijoje:[43] vienas iš jo „Harmonies" skyrių, deja, nepabaigtas, vadinasi „Solidarité" ir Bastiat'as net pareiškia, kad: „visa visuomenė yra ne kas kita, kaip susipynusių solidarybių visuma".[44]

Neapsirikime čia betgi: solidarybė turi jam visai kitokios prasmės, nekaip šiandien ji suprantama, ir jis čia daro visai ne tokias išvadas.

Tai, ko šiandien solidaristai mus moko ir kuo jie nori remti naują moralę, yra tasai supratimas, kad kiekvienas individas, kitų dėka turėdamas visa, ką jis turi gero ir blogo, turtą ar skurdą, dorybes ar ydas, privalo atiduoti kitiems, nuskriaustiesiems, tą gerą, kurį jis yra gavęs, bet taip pat turi teisės reikalauti iš privilegijuotųjų atpildo už tą blogą, kurio jis patiria. Iš to išvedama teisėtoji prievolė pašalpos, socialinio draudimo, darbininkų apsaugos, švietimo, mokesčių: ši doktrina yra tad neigimas, ar bent jau susilpninimas griežto individualinės atsakomybės principo.

Bastiat'as tačiau ne taip ją supranta. Jis nenori nė kiek mažinti individualinės atsakomybės, nes šioji yra būtinasai laisvės korektyvas. Šituo atžvilgiu solidarybė, sukurdama savitarpinę atsakomybę, atrodo jam greičiau pavojinga. Jis net klausia savęs, ar nereikėtų „aprėžti solidarybė, kad pagreitinus ir užtikrinus teisingą atlyginimą už veiksmus". Bet pagaliau

---

[42] Pavz. Yves Guyot, „Journal des Economistes" iš 1904 m. ir vėlesnėse savo knygose. Iš socialistų pusės, Georges Sorel, nurod. knyg.

[43] Paties žodžio jis berods neišgalvojo: primename, kad čia prioriteto teisė tenka socialistui Pierre Leroux. Žiūr. aukščiau 279 p.

[44] „Harmonies", XXI sk. 624 p.

„Nėra nė vieno žmogaus ant žemės, kurio buities sąlygų nenulemtų miliardai faktų, visiškai nepareinančių nuo jo pasiryžimų" (Ten pat, 623 p.).

„Kiekvieno pažanga išeina naudon visiems, visų pažanga išeina naudon kiekvienam" („Harmonies", XI sk. 411 p.).

jis su ja susitaiko, nes, arčiau prisižiūrėjus, ji pasirodo esanti priemonė padidinti kiekvieno individualinę atsakomybę. Kaip, kodel? — Del to, kad kiekvieno gero ar blogo veiksmo pasekmės atsiliepia visiems, visi tad yra asmeniškai suinteresuoti kiekvieną gerą veiksmą remti, o blogą slopinti; tuo būdu kiekvienas veiksmas atgrįžta į jo veikėją su šimteriopai ir tūkstanteriopai padidinta jėga[45]. Tuo solidarybė yra harmoninga. Bastiato solidarybė nesiekia tad išplėsti broliškumo, o tik išplėsti teisingumą, neragina visuomenės nedaryti skirtumo tarp savo vaikų, o siūlo tvirtesne ranka dalinti kam rykštes, kam dovanas. Štai delko Bastiat'as, nežiūrint į solidarybės dėsnį, ar, tikriau, kaip tik del to, griežtai atmeta valstybės pagalbą, — net ir pamestinukams vaikams, — socialinį draudimą, darbininkų pensijas, dalyvavimą pelne, „vadin. nemokamąjį" švietimą, taigi, kaip tik visa tai, ką mes šiandien vadiname socialinės solidarybės įstatymais.[46]

Šitoks solidarybės supratimas, žinoma yra baisiai individualistinis. Čia ir vėlgi įdomu sugretinti Bastiat'o mintis su C a r e y. Tiesą sakant, Carey atrodo nežinojęs solidarybės, nes niekur nemini to vardo. Bet, jei jis ir nežino to vardo, tai vis delto jis labai gerai aprašo patį dalyką, vadindamas jį čia „asociacijos galia." Carey netgi geriausiai iškėlė aikštėn tą šiandien taip žinomą, dvigubą solidarybės charakterį:

1. kad ji yra juo tobulesnė, juo skirtumai tarp individų yra didesni ir ryškesni;

2. kad ji anaiptol nemažina kiekvieno individualybės, o priešingai stiprina, skatina ją[47].

---

[45] „Solidarybės dėsnis yra savotiška kolektyvinė atsakomybė... Solidarybė tad, kaip ir atsakomybė, yra progresingoji jėga... nuostabiai pritaikyta sistema užkirsti kelią blogiui, paskatinti gėrį" („Harm." XXI sk. 622 ir 626 p.).

[46] „Reikia, kad darbininkai gerai suprastų, jog... kolektyvinis fondas (pensijų kasoms) turi būti laisvu noru sudėtas tų, kurie turi vilties juo naudotis; būtų didžiausiai neteisinga ir antisociališka įstatymu, t. y. jėga versti čion mokėti tas klases, kurios nedalyvaus paskirstyme" („Harm." XIV sk. 471 p.). Del dalyvavimo pelne, jis sako: „Apie tai iš tikrųjų neverta nė kalbėti." (T e n p a t, XIV sk. 457 p.).

[47] „Visoje gamtoje organizmų laipsnis ir tobulumas yra tiesioginiam santyky su dalių skaičiumi ir įvairybe" („Science sociale" III t. 461 p.).

„Gamtoje juo didesnė yra visumos koordinacija, juo kiekviena dalis geriau rutuliojasi" (III t. 462 p.).

6. Gyventojų dėsnis.

Tarpe tų didžiųjų klasikinių dėsnių, kuriuos taip optimistiškai atremia „Harmonijų“ autorius, mes nematome Malthus'o gyventojų dėsnio. Atrodo tačiau, kad šis sudaro baisiausį disonansą toje harmonijoje, nes jis rodo mums visų galingiausį naturalinį instinktą nuolatos stumiant žmones į skurdą, nedorybes ir mirtį. Bet, keistas dalykas! Bastiat'as rodos, bus to nepastebėjęs; priešingai, jis imasi ginti Malthus'ą[48]. Kodel? Paprasčiausiai del to, kad jis perkelia Malthus'o doktriną į optimistinę plotmę, stengdamasis išrodyti, jog gyventojų daugėjimas nėra joks pavojus, o priešingai — sąlyga ekonominei pažangai, akstinas apsirūpinimui, pateisinimas to papročių griežtumo, kurio laikomasi moterių dorovės atžvilgiu[49]. Bet vis tik jis galų gale pripažįsta, kad gyventojų klausimas yra „vienas iš tų dalykų, pagaliau, gana skaitlingų, kurie mums primena, jog žmogus tegali pasirinkti iš keletos blogybių mažesniąją“; toks spręsmas atrodo mums labai teisingas iš esmės, bet knygoje, pavadintoje, „Harmonijos“, jis veikia, lyg bombos sprogimas!

Tas argumentas, kad didėjantis gyventojų tirštumas leidžia padidinti produkciją, ir tuo būdu maisto priemonių gamyba gali tesėti žingsnį gyventojų daugėjimui ar net ir pralenkti jį, — tas argumentas buvo vis delto svarus, bet jį tvirčiau išdėstė Carey, o ne Bastiat'as. Ir čia velgi, kaip ir rentos atveju, Carey bereikėjo tik apsidairyti aplink, kad rastų savo teorijai pagrindą. Jis matė, kaip plačiame Amerikos kontinente, o ypačiai begalinėse Missisipi prerijose, kur kitados klajojo retai išsidraikę ir skurdūs gyventojai, pamažu susispietė industriniai centrai ir iš tų gausingesnių susibūrimų ištryško turtas, nelyginant smarkesnė liepsna iš arčiau sustumtų malkų[50]. Mes jau esame pažymėję faktą, kad Jungtinėse Valstybėse turto didėjimas vyko dar greičiau, kaip gyventojų daugėjimas (138 p.).

---

[48] „Žmonės, kurie nenorėjo pripažinti šio dėsnio, puolė Malthus'ą su įniršimu, su aiškia bloga valia“ („Harmonies“ XVI sk.).

[49] „Kas yra tas šventas kūdikystės nežinojimas?.. Kas yra tas gėdingumas, ateinąs po jo?.. Kas yra toji opinijos galia, kuri nustato tokias griežtas taisykles ir smerkia net ir lengviausį jų peržengimą? Kas visa tai, jei ne [gyventojų] apribojimo dėsnio veikimas?“ (Ten pat).

[50] Kiti sociologai vėliau siūlė panašius finalistinius išsprendimus, antai, tvirtindami, kad veisimosi galia ir smegenų išsivystymas esą atvirkščiam santyky ir šitai automatiškai sulaiko žmonių daugėjimą, pažangėjant civilizacijai.

Dar ryškesnis yra Vokietijos raidos pavyzdys, kur gamyba ir turtas augo tuo pat metu, kaip ir gyventojų tirštumas.

Bet ir čia Carey gyventojų teorija susiduria su tokia pat kritika, kaip ir rentos teorija: būtent, jei ji yra negincijamai teisinga ligi tam tikro gyventojų tirštumo laipsnio, tai nėra jokio pagrindo manyti, kad ji būtų teisinga visados, net ir prašokus tą tirštumo laipsnį. Tiek tegalima pasakyti, kad ligi šiol dar nematėme nė vieno civilizuoto krašto, kur tas maksimumas būtų buvęs prašoktas, ir kad šiuo atžvilgiu Malthus'o būkštavimai nepasiteisino. Tačiau niekas neleidžia tvirtinti, kad jie nebūtų tikrai įsivykdę, jei sąmoningas gimdymų skaičiaus aprėžimas, kaip kad Malthus patarė, nebūtų išlaikęs gyventojų ir maisto priemonių daugėjimo tokiame pat lygyje.

Su Bastiato vardu dažnai jungiamas Dunoyer vardas, ir mes jau turėjome progos kalbėti apie jį šitame skyriuje[51]. Jis buvo vienas iš karingiausių kovotojų del politiškai ekonominio liberalizmo, pasižymėjęs savo absoliutiniu tikėjimu laisva konkurencija ir savo įsitikinimu, kad jos pakaksią socialiniam klausimui išspręsti[52]. Laisvai konkurencijai primetamos blogybės, jo manymu, einančios tik iš to, kad ji tėra dar netobulai įgyvendinta. Niekas tad už jį nebuvo labiau priešingas etatizmui, intervencionizmui visomis jo formomis, darbininkų įstatymdavybei, protekcionizmui, nuosavybės reglamentacijai, neišskiriant ir miško nuosavybės! Jis yra priešingas net ir laisvai asociacijai, jei tik ji gali būti kliūtis atskirų asmenų konkurencijai.

Nuosekliai laikydamasis savo įsitikinimų, jis reikalauja visiškos palikimų (testamentų) laisvės, neaprėžtos jokiomis sąlygomis įpėdinių naudai: bet jis nepripažįsta teisės nuskirti įpėdinių įpėdinius, nes, duodant tokią laisvę palikėjui (testatoriui), neišvengiamai būtų varžoma paveldėtojų laisvė[53].

---

[51] Charles Dunoyer knyga „De la liberté" apie kurią mes jau esame kalbėję (348, 349 p.) išėjo pirmą kartą 1825 m., o paskutinis jos leidimas 1845 m. Jis buvo aktingas opozicionierius prie Restauracijos, paskum tapo prefektu, o prie Liudviko Filypo valstybės tarėju.

[52] Tokią pat tezę mūsų laikais gynė Molinari.

[53] Bet *ab intestat* paveldėjimo atvėju jis stoja už lygų padalinimą. Argumentai, kuriais jis čia remiasi yra gana įdomūs, ypač jo atsakymas į tą argumentą „vyriausiojo sūnaus teisės" šalininkų, kad, nepaliekant turtų jaunyliams, jie padaromi darbštesni, ir šeimoj tik vienas palieka kvailas. Jei taip, atsako jis, tai geriausiai būtų nepripažinti jokios paveldėjimo teisės ir

Laisvos prekybos klausimu, jis prideda keletą naujų argumentų, ypačiai šį: Jei būtų pavojus laisvai prekiauti su labai turtingais ir pramoningais kraštais, tai lygiai toks pat pavojus būtų ir neturtingoms to paties prašto provincijoms, kai kitos provincijos greitai pakyla į aukštesnį pramoningumo ir gerovės laipsnį, o taip pat ir per karą prijungtoms provincijoms. Ir vis delto, priduria jis: „Kai tas prijungimas įvyksta užkariavimo keliu, jis tuojau nustoja buvęs pavojingas"! Šis argumentas yra betgi labiau sąmojingas, negu įtikinamas. Nes juk rezultatai laisvų mainų krašto viduje iš tikrųjų labai gali būti tokie, kad gyventojai, darbas ir kapitalas nuplauks iš neturtingųjų krašto dalių į turtingesnes, pavyzdžiui iš Creuse ar Korsikos į Paryžių. Kaip tik šitai netgi ir įvyksta. Žinoma, šiuo atveju yra tik pusė bėdos, nes ko Prancūzija iš vienos šalies nustoja, tą ji iš kitos šalies laimi; bet jei Creuse arba Korsika būtų nepriklausomi kraštai ir norėtų išlaikyti savo nepriklausomybę, tada būtų visai suprantama, jei jie imtųsi priemonių užkirsti kelią šiam nuplaukimui. Tiesa, čia gerai nematyt, kuriuo būdu protekciniai muitai galėtų sulaikyti darbo ir kapitalo persikėlimą į turtingus kraštus, ir D u n o y e r verčiau būtų buvę iškelti aikštėn ši silpna protekcionizmo vieta.

Kalbant apie Dunoyer, negalima nepasakyti keleto žodžių apie jo gamybos teoriją. Jam darbas yra viskas, gamta, medžiaga — niekas: jis tad iš pat pirmo žingsnio stoja į fiziokratų antipodus[54]. Ir atrodo, kad jis išties ranką socialistams, kurie jau prieš Marks'ą skelbė, kad darbas yra vienintelė visokio turto versmė ir delto darbininkams turi priklausyti visi turtai; bet šioji mintis neateina jam į galvą. Jis kalba tik apie gamybą, gi paskirstymas jam visai nerūpi.

Gamybos klausimu jis padaro betgi iš savo principo gana įdomias išvadas.

Visų pirma, jam vis viena, ar darbas duoda materialinius produktus ar ne, tatai nepakeičia nei jo pobūdžio, nei jo produktingumo, nes ir vienu ir antru atveju jis visados pagamina

---

vyresniajam sūnui, nes „būtų neteisinga atimti iš jo tą paskatinimą, kurs esąs taip naudingas jaunesniesiems jo broliams"!

Tik D u n o y e r, duodamas šį ironišką atsakymą, nemanė, kad socialistai galėtų kada šitai visai rimtai pasakyti!

[54] „Darbas yra vienintelė produktingosios galios versmė... Kapitalai yra žmonių kūrinys: žemė savo ruožtu yra nekas kita, kaip kapitalas" (VI kn.).

tik nematerialinį dalyką, būtent, naudingybę. Tai, ką patiekia duonkepis, tikrai sakant, nėra duona, o reikmens patenkinimas; lygiai tą pat, nei daugiau nei mažiau, daro ir daininińkė. Tuo būdu vadinamosios liberalinės profesijos pastatomos vienon plotmėn su rankų darbu, ir čia vėlgi Dunoyer pasirodo priešingam ašigaly, kaip fiziokratai[55]. Galima būtų manyti, kad, šiaip išplėtus produktingumo sąvoką, ji apims ir prekybą; visai ne! Dunoyer, pripažindamas produktingumą dainininkei, nepripažįsta jo pirkliui! ir šiuo keistu nukrypimu jis čia grįžta prie fiziokratų pažiūrų. Kodel? Del to, kad ten, kur nėra darbo, negali būti ir produkcijos. Pirkti ar parduoti — nereiškia dirbti: todel mainai nėra produktingi.

Mainai tačiau irgi sukuria „naudingybes". Ko tad bereikia Dunoyer daugiau, jei jis prileidžia, kad darbas ir negali nieko kito daryti? — Be abejojimo, Dunoyer įžiūrėjo mainuose tik grynai juridinį aktą *do ut des* ir jis niekaip nesiryžo prileisti, kad paprastas dviejų valių sutarimas galėtų sukūrti gėrybę be darbo, dėstis, be fizinės pastangos, lygiai kaip fiziokratai niekaip negalėjo prileisti, kad gėrybė galėtų būti sukurta be žemės.

---

[55] J.-B Say jau prileido šalia materialinių ir nematerialines gėrybes — kaip suteiktuosius patarnavimus — ir ta prasme pripažino, kad profesorius, gydytojas, artistas gali būti pavadinti produktingais.

Bet Dunoyer, kad ir sutikdamas su šia išvada, kritikuoja jos nusakymą. Jis nepripažįsta jokio skirtumo tarp materilinių ir nematerialinių gėrybių: ir vienoje ir antroje pusėje tėra naudingybės. „Tiesa, kad švietimas, skonis, ir t. t. yra nematerialiniai produktai, bet ar mes ir begalime kada sukurti kitokius?" — Be reikalo tačiau Dunoyer taip keistai ir kiek groteskiškai išreiškė savo mintį, sakydamas, kad „geras mokytojas yra apšviestų žmonių gamintojas ir gydytojas sveikų žmonių gamintojas". Sunku, iš tikrųjų, suprasti, kaip galėjo Dunoyer, tik ką laikęs nematerialiniais rankų darbo padarinius, imti ir taip grubiai sumaterialinti proto darbo padarinius.

II SKYRIUS

Klasikinės mokyklos apogėjus ir nusmukimas.

Tuo tarpu, kai prancūzai ekonomistai, pabūgę tų konsekvencijų, kurios galima buvo išvesti iš Malthus'o ir Ricardo teorijų, stengėsi tuos geležinius dėsnius paversti auksiniais, anglai ekonomistai be atodairos ėjo didžių pirmatakų pramintuoju keliu, visai nepaisydami, ar jie nepatieks tuo ginklų socialistams.

Tie trisdešimt metų, skiriančių Ricardo „Principles of Political Economy" (1817) pasirodymą, nuo Stuart'o Mill'io (1848) knygos tokia pat antrašte, tėra užpildyti antraeilių ekonomistų, kurie rūpinosi ne tiek surasti naujų principų, kiek sutvirtinti ir išplėtoti jau turimuosius. Tai nereiškia, kad Anglijoje tuo metu nėra buvę kitų talentingų ekonomistų, kurie kritikavo kai kuriuos viešpataujančių doktrinų punktus, dažnai ir gana svarbius. Bet į jų idėjas taip pat maža buvo kreipiama dėmesio Anglijoje, kaip maža anuomet skaityta Cournot Prancūzijoje, arba vėliau Gossen'as Vokietijoje.[1]

Tai yra laikai, kada Miss Martineau ir Mrs. Marcet dėstė politinę ekonomiją, viena pasakų forma, antra forma pašnekėsiu su „jaunąja Karolina"[2], o Mac Wickar savo „Pirmose politinės ekonomijos pamokose pradžios mokyklai" tikėjo tą mokslą tiek jau esant užbaigtą, kad jis rašė: „Pagrindiniai politinės ekonomijos principai yra truizmai (savaime aiškios tiesos), kuriuos vaikai labai gerai gali suprasti, ir reikia vaikai jų mokyti. Pereitą šimtmetį jie tebuvo dar mokslininkų mintijimo sritis, šiandien jie įėjo į *nursery* (vaikų auklėbutį), ir

---

[1] Seligmann parašė „Economie Journal'e" 1903 m. (351 ir 501 p., du gana įdomius straipsnius apie šiuos rašytojus: *On Some neglected British Economists.* — Tenka stebėtis jų skaičiumi ir originalumu jų teorijų, kurių daugelis buvo tiesiog perimtos naujųjų ekonomistų.

[2] Mrs. Marcet *Conversations* išleistos 1816 m., o Miss Martineau *Illustrations* 1832 m. Ypač pastarosios turėjo didžiulį pasisekimą.

vienintelis sunkumas išmokyti jų vėlesniame amžiuje yra tas, kad jie perdideliu savo paprastumu sukelia nepasitikėjimo"[3].

Mes negalime čia atskirai nagrinėti kiekvieno iš to laikotarpio ekonomistų[4]. Yra tačiau vienas, kuriam paprastai skiriama per maža vietos doktrinų istorijoje ir kurs betgi geriausiai, gal būt, reprezentuoja klasikinę mokyklą su jos geromis ir blogomis pusėmis: tai Nassau Senior.[5] Jis atskyrė politinę ekonomiją nuo bet kokio sąryšio su socialinėmis sistemomis ar reformomis, nuo visų moralinio ar jausminio pobūdžio klausimų, suglausdamas ją į keletą esminių ir nesugriaunamų principų, — keturių jų atrodė pakankama šiam naujam Euklidui,[6] — iš kurių galima būtų visa kita išvesti. Jis užsimojo padaryti politinę ekonomiką tiksliuoju (ekzaktiniu) mokslu ir tuo jis buvo vienas iš pradininkų tos krypties, kuri šiandien vadinama „grynąja ekonomika". Senior'as įvedė į politinę ekonomiją vieną elementą, apie kurį ligi tol dar nekalbėta, būtent, „abstinenciją", galėtume pasakyti — taupymą, bet Senior'o žodis yra griežtesnis ir tikslesnis. Kam daryti šis naujas žodis? Abstinencija juk negali sukurti turto? Ne, sako Senior'as, bet ji sukuria bent teisę į atlyginimą, nes ji reiškia pasiaukojimą, vargą, lygiai kaip ir darbas. Ligi tol kapitalo pajamos atrodė mažiausiai pateisinamos iš visų trijų didžiųjų pajamų rūšių, nes Ricardo teišaškino jas netiesioginai, atvaizduodamas jas, kaipo tai, kas atlieka nuo kainos, atėmus darbo mokesnį (žiūr. 171 p.).

---

[3] Cituojama Seager, Economics (paskaita Kolumbijos universitete, 1908 m.).

[4] Mes jau minėjome tiesioginius Ricardo mokinius, Mac Culloch ir James Mill. Nurodykime dar Robert Torrens ir Gibbon Wakefield: pastarasis padarė įdomų Ricardo teorijų pritaikymą kolonizacijai, ir ši sistema, pavadinta jo vardu, ilgą laiką buvo garsi.

[5] Nassau Senior dalį savo gyvenimo praleido profesoriaudamas Oxforde. Jis čia turėjo politinės ekonomijos katedrą, įvestą 1825 m.; tai buvo pirmoji katedra Anglijoje šiuo vardu. Paskaitos įvairiais klausimais buvo leidžiamos atskirai nuo 1827 ligi 1852 m., ir tų paskaitų rinkinys išėjo 1835 m. prancūzų kalba, pavadintas: „Principes fondamentaux de l' Economie politique". Bet jo mokslo visuma randama „Outline of Political Economy," kurs buvo iš pradžios išspausdintas „Encyclopedia Britannica", o paskum išleistas atskira knygele, kuri galima laikyti pirmuoju politinės ekonomijos vadovėliu.

[6] Tie keturi principai tokie: 1. principas, kad žmogus visados siekia juodidžiausio patenkinimo juomažiausiu darbu, — vėliau pavadint. hedonistiniu principu; 2. gyventojų daugėjimo principas; 3. didėjančio pramonės produktingumo principas; 4. mažėjančio žemės našumo arba neproporcionalinio gavinio principas.

Buvo laikoma savaime suprantamu, kad kapitalas turi teisės į atlyginimą, lygiai kaip ir kiti du gamybos veiksniai, bet nepasirūpinta surasti tai jo teisei pagrindo, titulo. Iš tikrųjų, kokiu titulu jis gali reikalauti specialaus atlyginimo, jei jis nėra savarankiškas gamybos veiksnys, o tik paprastas žemės ir darbo padaras? Ir štai čia jis tą titulą suranda: ta teisė eina ne iš darbo, bet iš abstinencijos.

Tačiau, jei Senior'as viena ranka pamatuoja kapitalo procentus, tai antra ranka jis sugriauna daugumą kapitalistų pajamų! Tik pasižiūrėkime. Gamybos kaštus jam sudaro du elementai, darbas ir abstinencija, ir produktų vertė visados nukrinta iki šio lygio, kai konkurencija pilnai veikia. Bet jei konkurencija nėra tobula, kitaip tariant, jei daugiau ar mažiau yra monopolis, tada tarp gamybos kaštų ir vertės lieka protarpis, skirtumas, kurs sudaro turinčiajam iš to naudą tam tikras pajamas, nepareinamai nei nuo darbo nei nuo abstinencijos, nepareinamai nuo bet kokios aukos ar asmeninės pastangos, ir šias štai pajamas Senior'as vadina renta. Čia matyt, kaip jis praplėčia Ricardo teoriją! Renta nebėra jau vien tik rezultatas prisisavinimo derlingesnės ar geresnėje būklėje esančios žemės. Ji gali atsirasti iš prisisavinimo bet kurio gamtos veiksnio arba iš turėjimo kurio nors ypatingo asmeninio gabumo, — kaip štai dainininkės balsas, chirurgo mitrumas bei sugebėjimas, — arba dar del socialinių priežasčių, ir, kaip mes šiandien pasakytume, del laimingų šansų. Ir Senior'as lengvai įrodo, kad tie atvejai, kuriais atsiranda renta, anaiptol nėra išimtis, o normalinis būvis. Taip tad ši pajamų rūšis, kuri kaip tik neturi jokio individualinio pagrindo, šios neužpelnytai gaunamos pajamos užima didžiulę vietą turto paskirstyme.[7] Senior'as eina dar daug to-

---

[7] „Kiekvieno krašto produkte yra žymi dalis, kuri neatlygina jokios aukos: ją gauna tie, kurie visai neprikišo rankos prie darbo, o kuriems bereikia tik ištiesti ranka ją gauti" („Political Economy", 89 p.). Kaip pavyzdį jis ima garsaus gydytojo pajamas, sakysim, 100.000 frankų, ir daro tokią savotišką jų buhalteriją:

Darbo mokestis arba atlyginimas už darbą	1000 fr.
Pelnas arba atlyginimas už abstinenciją	24000 „
Renta	75000 „

Aišku, kad tai, ką jis vadina renta, sudaranti čia tris ketvirtadalius pajamų, yra ne kas kita, kaip atlyginimas už talentą, arba, jei norite, už gydytojo garsumą; bet kaip šitai atskirti nuo atlyginimo už darbą, kuriam čia tenka tik 1% visų pajamų?

Žiūr. Richard Ely, Senior's Theory of Monopoly (*American Economic Association*, 1899).

liau, nes jis prileidžia, kad visos pajamos iš kapitalo tampa renta, kai tas kapitalas dėliai mirties išeina iš rankų to, kurs jį sukūrė! Iš tikrųjų, paveldėtojas nebegali pamatuoti savo teisių abstinencija, nes ta dorybė nepaveldima, ir vienintelis titulas, kuriuo jis gali remtis — tai paveldėjimo laimikis[8].

Sunku beįsivaizduoti, ką geresnio būtų galėję išrasti ir revoliucingiausi socialistai, kaldami ginklus prieš esamąją ekonominę santvarką! Štai kaip toli mes esame atsidūrę nuo naturalinės santvarkos! Bet Senior'as nė valandelę tuo nesirūpina, ir tikrai gražus mokslo dvasios pavyzdys yra tasai didis abejingumas, su kuriuo šie Ricardo mokyklos ekonomistai sako visa tai, ką jie tiki esant tiesą, nė kiek nepaisydami, ar išvados, kurias iš to kas galės padaryti, pravers statymo ar griovimo darbui.

Senior'as taip pat davė vertei naują pagrindą — retybę, ar tikriau sakant, retą naudingumą, nes, žinoma, čia visados gali būti kalba tik apie tokį daiktą, kurs patenkina šiokį ar tokį reikmenį. Bet vėliau Walras naudojasi kaip tik šiuo žodžiu — retybė.

Ne tik Anglijoje, bet ir visuose kraštuose pirmoje 19-to šimtm. pusėje buvo skelbiamos tos doktrinos, kurias jau galima pavadinti klasikinėmis. Vokietijoje tai darė Thünen, apie kurį mes jau esame kalbėję, ir jo bendralaikis Rau[9]. Prancūzijoje, nežiūrint į didėjančią įtaką optimistinės ir politiškai-liberalinės doktrinos, kurią mes nagrinėjome pereitame skyriuje, anglų klasikinę ekonomiją dėstė dar daugelis ekonomistų; iš jų tarpo reikia ypačiai paminėti Rossi, kurio „Cours d'Economie Politique", išleistas 1840 m., gana ilgai turėjo pasisekimo,

---

[8] Tiesą sakant, Senior'ui nedaro didelės garbės toks paveldėjimo sutolyginimas su renta. Čia supinama visiškai skirtingos eilės faktai: — renta, grynai ekonominis reiškinys, einąs iš naturalinių priežasčių ir mainų sąlygų, nepriklausomas nuo šiokios ar tokios socialinės santvarkos ir netgi nuo privatinės nuosavybės; — paveldėjimas, grynai juridinis reiškinys, einąs iš civilinės teisės. Jei paveldėjimas būtų ir panaikintas, tai šitai nė kiek nepakeistų žemės rentos, ir apskritai kiekvienos rentos susidarymo bei augimo; ir atvirkščiai, prileidžiant visiškai tobulą konkurenciją, renta berods turėtų išnykti, bet paveldėjimas galėtų išlikti su visomis savo privilegijomis.

[9] Rau, Lehrbuch der politischen Oekonomie, išėjo 1926—1837 m., o Thünen'o, Der isolierte Staat — 1826 m.

berods, ne del jo minčių originalumo, o del sklandaus stiliaus, gal jau kiek ir per daug gražbyliško[10].

Bet paskubėkime prieiti tą ekonomistą, kurs turi būti centralinis šio skyriaus asmuo — John Stuart Mill[11]. Su juo klasikinė ekonomija pasiekė aukščiausį savo plėtojimos laipsnį ir su juo prasidės jos nykimas. Jis žymi 19-to šimtmečio vidury tarytum kulminacinį šios kreivosios punktą. Ir kas daro jo asmenybę tokią patraukiančią ir beveik dramatišką, tai tas, jog jis labai aiškiai nusijaučia esąs tarytum pakibęs tarp dviejų ekonominių mokyklų — tarp dviejų pasaulių, — vieno, su kuriuo jį riša šeimos, auklėjimo įtaka, utilitaristinė filosofija, buvusi jo jaunų dienų dvasios penas, ir antro, prie kurio jį traukia nauji horizontai, atidengti jam Saint-Simon'o ir Augusto Comte. Pirmoje savo gyvenimo pusėje jis buvo daugiau individualistas, antroje — daugiau socialistas, išsaugojęs betgi visados savo tikėjimą laisve. Iš to suprantami gana dažni prieštaravimai jo raštuose ir netgi griežti pasukimai, kaip štai garsusis jo atsivertimas darbo mokesčio dėsnio klausimu. Jo knygoje klasikinės doktrinos kristalizuojasi į tokias aiškias formules, kad jos jau atrodo būsiančios galutinės, bet kartu čia tie gražūs kristalai pradeda tirpti, veikiami karšto naujų idėjų dvelkimo.

---

[10] Pellegrino Rossi, kilmės italas, vėliau, 1833 m. naturalizavęsis prancūzu, buvo profesorius *Collège de France,* kur jis paveldėjo katedra po J. - B. Say'o, paskum Teisių Fakultete (kur jis skaitė nebe politinę ekonomiją, o konstitucinę teisę ir kur jo atminimui yra įsteigta kasmetinė premija). Vėliau jis perėjo į diplomatiją, tapo papos Pijaus IX-to ministeriu ir žuvo nužudytas Romoje 1848 m.

[11] John Stuart Mill, gimęs 1806 metais, buvo sūnus ekonomisto James Mill'io, apie kurį jau esame kalbėję. Iš savo tėvo jis gavo tikrai antžmogišką išlavinimą, kurs kitokį vaiką kaip jis, būtų išvaręs iš proto. 10-ties metų jis jau buvo išėjęs pasaulinę istoriją, ir graikų bei romėnų literatūrą. 13-os metų jis išmoko gamtos mokslus ir filosofiją ir parašė Romos istoriją. 14-os metų jis žinojo visa, kas galima buvo tais laikais žinoti iš politinės ekonomijos. 1829 m., taigi, turėdamas 23 metus, jis išleido savo pirmuosius politinės ekonomijos „Essais"; 1843 m. didelę filosofinę knygą — „System of Logic", kuri pradėjo jį išgarsinti, ir 1848 m. savo puikius „Principles of Political Economy". Profesijos jis buvo ilgą laiką aukštas valdininkas Indijos Bendrovėje ligi jos panaikinimo, paskum trejis metus, 1865—1868, parlamento atstovas. Mirus jo žmonai, kuri buvo bendradarbė daugelio jo raštų, ypačiai knygos „On Liberty" (1859) jis nenorėjo palikti jos kapo ir paskutinius savo gyvenimo metus (1859—1873) praleido Prancūzijoje, Avinjone (išskyrus tuos metus, kada buvo parlamento atstovu). Savo gyvenimą jis nupasakojo pats savo *Autobiography,* kuri yra vertingas šaltinis, ypačiai norint ištirti jo evoliuciją link socialistinių idėjų.

Jis yra pareiškęs, lygiai kaip sako vėliau grynosios ekonomikos teoretikai, kad „lyginamiesiems moralisto vertinimams nėra kas veikti politinėje ekonomijoje", — bet iš antros pusės jis vėlgi rašo: „Jei reikėtų pasirinkti tarp komunizmo su visais jo pavojais ir dabartinio visuomenės būvio, kur darbo produktas yra paskirstomas atvirkščiam santyky su pakeltuoju vargu, kur didžiausiia dalis tenka tiems, kurie nieko nedirba, kiek mažesnė dalis tiems, kurie kiek daugiau dirba ir taip toliau, nusileidžiančia lipyne, ligi tų, kurie už sunkiausį darbą negali gauti net reikalingiausių gyvenimo reikmenų, — jei iš tikrųjų nebūtų kitokios alternatyvos, kaip tik ši santvarka arba komunizmas, tada visi komunizmo sunkumai nesvertų nė vieno atomo svarstyklėse"[12].

Moralės srityje jis skelbia utilitarizmą, bet vėlgi jisai pareiškia, kad „vienas įsitikinimas yra stipresnis, kaip devyniasdešimt devyni interesai".

Jis tvirtina, kad „konkurencija šiuo metu yra būtinybė ir niekas negali numatyti tos dienos, kada ji nebebus būtinai reikalinga progresui", — bet taip pat jis sako, kad „kooperacija yra kilniausis idealas" ir nurodinėja, kaip „žmonių gyvenimas iš klasių kovos del priešingų interesų iškyla ligi broliško lenktyniavimo, siekiant visų gerovės".[13].

Apie St. Mill'į sakyta, kad jis buvęs tik gabus populiarizatorius. Tai per didelis jo žeminimas. Tiesa, negalima suminėti kokio didžiojo dėsnio jo vardu, kaip kad yra vadinamų Ricardo, Malthus'o ar Say'o vardu, bet užtat jis atidengė naujas perspektyvas, o šitai, gal būt, yra dar tikresnė garbė, nes tie tariamieji dėsniai beveik sugriuvo, gi viltys lieka. Pagaliau, jo veikalo patvarumą laiduoja jau ir tai, kad nė vienoje kitoje knygoje, net ir Adomo Smith'o „Tautų turte", nėra tiek puikių vietų, tiesiog rinktinių politinės ekonomijos žiedų, ir tiek neužmirštamų formulių, kurias nuo tol kartoja visi, kam tenka mokyti šio mokslo. Ne be reikalo jo „Principai" per pusę šimtmečio buvo ir dar tebėra vartojami daugumoje anglų kalbos universitetų, kaip *text-book*[14].

---

[12] „Principles", II kn. 1 sk. 3 §.

[13] Ten pat IV kn. 7 sk. 6 §.

[14] Galime nurodyti paskutinį „Principles" leidimą (1909 m.) parūpintą prof. Ashley. Čia visas veikalas suglaustas į vieną tomą, ir be to, duodami ankstesnių leidimų variantai, kas labai įdomu doktrinų istorijai. —

Prieš peržvelgdami tuos gilius pakeitimus, kuriuos jo minties evoliucija įnešė į klasikines doktrinas, pirmiau išdėstysime čia stambiais bruožais tas doktrinas tokias, kokios jos atrodė — grandiozinės ir tarytum nepajudinamos — apie 19-to šimtmečio vidurį, laikotarpy, kurs tęsiasi nuo Stuart'o Mill'io „Principų“ pasirodymo ligi jo mirties, nuo 1848 ligi 1873 m. arba, žiūrint Prancūzijos įvykių, antrosios Imperijos metu. Tai yra laikotarpis, kada klasikinė liberalinė mokykla tariasi galutinai įveikusi abu savo senus priešininkus — socializmą ir protekcionizmą. Apie pirmąjį Reybaud sako „Politinės ekonomijos žodyne“ („Dictionnaire d'Economie Politique“) 1852 m. „Kalbėti šiandien apie socializmą tai vis tiek, ką sakyti šermeninę prakalbą.“ Protekcionizmas buvo tik ką pralaimėjęs kovą Anglijoje, panaikinus ten javų muitus, o netrukus ir Prancūzijoje ir visoje Europoje jį pakirto 1860 metų sutartys. Klasikinė politinė ekonomija yra tarytum tikra del ateities: ji nenumato, kad 1867 m. pasirodys „Kapitalas“, kad 1872 m. susirinks Eisenacho kongresas, ir kad tuo pat metu bus atsisakyta nuo 1860 m. sutarčių.

Pasinaudokime tad šiuo trumpu jos viešpatavimo laikotarpiu ir išdėstykime tuos dėsnius kuriuos ji skelbė. Kadangi ši knyga nėra politinės ekonomijos traktatas, tad jie čia teks išdėstyti labai trumpai, suglaustai, imant tik tuos, kurie buvo laikomi galutiniais, ir net šiandien dar yra laikomi tų mokslininkų, kurie liko ištikimi liberalinei mokyklai.

1. Didieji dėsniai.

Naturalinių dėsnių buvimas visados buvo charakteringas klasikinės mokyklos tvirtinimas. Pasak jos, tai yra postulatas, be kurio jokia žinių visuma negali pretenduoti į mokslo vardą. Šie dėsniai čia nebeturi providencialinio (apvaizdinio), finalistinio ar normatyvinio pobūdžio, kaip pas fiziokratus[15] ar optimistus, jie paprasčiausiai tėra naturaliniai, lygiai

[15] Tačiau naturalinius dėsnius labai gerai apibrėžė jau Dupont de Nemours ta pačia prasme, kaip ir klasikinė mokykla: „Naturaliniai dėsniai yra esminės sąlygos, pagal kurias visa vyksta Gamtos Kūrėjo nustatytąja tvarka... Žmonių gyvenime tie dėsniai yra esminės sąlygos, ku-

kaip fizikos dėsniai, ir delto amoraliniai; jie gali būti žmogui naudingi ar kenksmingi: žmogaus dalykas juo galint geriau prie jų prisitaikyti. Vadinti politinę ekonomiją „beširdžiu mokslu" del to, kad vienas ar kitas dėsnis gali turėti žalingų padarinių žmogui, yra taip pat absurdiška, kaip ir vadinti fizika beširdžiu mokslu del to, kad perkūnas nutrenkia.

Šie ekonominiai dėsniai nėra nesuderinami su individų laisve; priešingai, jie yra tos laisvės rezultatas. Jie tėra santykiai, kurie spontaniškai susidaro tarp laisvų asmenų — laisvų betgi tam tikromis sąlygomis: ar mes galime gyventi nevalgę? O jei norime valgyti, turime dirbti žemę. Tuo būdu mes ne tik savitarpy sudarome vieni kitiems gyvenimo sąlygas, bet jas nustato taip pat ir fizinės aplinkos kliūtys.

Šie dėsniai yra visuotiniai ir nuolatiniai, nes elementariniai žmogaus reikmens yra tokie pat visuose kraštuose ir visais amžiais. Gi kaip tik iš šiųjų, o ne iš praeinamųjų mados įgeidžių, ekonomistai išveda tuos dėsnius. Tik ieškodama to, kas yra visuotiniausia, taigi ir bendriausia visiems žmonėms, politinė ekonomija gali prisiartinti prie tiesos — gali tapti mokslu. Ji turi stengtis matyti ne žmones, bet žmogų-tipą, *homo oeconomicus*, nuo kurio abstrakcijos būdu atima visus kitus charakterio bruožus, išskyrus tik asmeninį interesą. Tų kitų charakterio pusių ji berods neneigia, bet palieka jas kitiems mokslams.

Belieka dabar sužinoti, kokie yra tie naturaliniai dėsniai. Mes juos suskirstysime į šiuos septynis skyrius:

1. *Asmeninio intereso dėsnis.* — Šis dėsnis yra žinomas „hedonistinio principo" vardu, bet klasikinė mokykla dar nevartojo šio termino. Kiekvienas individas siekia gėrio, čia sakysime — turto, ir vengia blogio, čia sakysime — pastangos; šitai yra tad psichologinis dėsnis. Ir kas gali būti visuotinesnio ir pastovesnio, kaip šis dėsnis? Jis yra ne tik naturališkiausis, bet ir „protingiausis" (fiziokratine žodžio prasme), nes čia pasireiškia tiesiog gyvybės išlaikymo principas. Kaip tik del šito pagrindinio dėsnio klasikinė mokykla labai dažnai yra vadinama i n d i v i d u a l i s t i n e.

---

rių žmonės turi laikytis, kad įgytų visas tas germenas (avantažus), kurias gali jiems suteikti naturalinė Tvarka" (*Introduction aux oeuvres de Quesnay* 21 p.).

Bet individualizmas anaiptol dar nereiškia egoizmo, bent jau įprastine to žodžio prasme. Toks supainiojimas, nuolat daromas tam, kad diskredituotų klasikinę mokyklą, tėra, pasak jos, tik tuščia priekabė. Niekas energingiau neprotestavo prieš tokį individualizmo aiškinimą, kaip S t u a r t'as M i l l'is. Sakydami, kad reikia siekti sau gero, anaiptol dar nepasakome, kad reikia daryti kitam bloga. Individualizmas nieku būdu neatmeta simpatijos[16], netgi priešingai: normaliam individui visados bus malonu padaryti kitam malonumas.

Bet štai R i c a r d o ir M a l t h u s parodė mums ne vieną atvejį, kada individualiniai interesai yra priešingi, vadinas, vienas iš jų turi būti paaukotas kitam. Ir S t u a r t'as M i l l'is, visai neneigdamas tų priešingumų, dar pabrėžia juos. Į tai klasikinė mokykla atsako, mėgindama su optimistais įrodyti, — kaip matėme Bastiat'ą darant, — kad šie priešingumai tėra tariamieji, paviršutiniai, o po jais, gilumoje, esanti harmonija; arba vėl pareikšdama, kad šie priešingumai atsirandą ne iš individualizmo ir laisvės, o priešingai, iš to, kad ir viena ir antra tėra dar labai netobulai įgyvendinta ir net menkai suprasta. Bet sulig ta diena, kada jie būsią visiškai įgyvendinti, jie pataisysią tas blogybes, kurias laikinai galėję padaryti.[17] Čia noroms nenoroms ateina į galvą ana senoji metafora apie Achilo ietį, kuri gydžiusi jos pačios padarytąsias žaizdas. Vėliau rasis kitų individualistų, kurie su H e r b e r t'u S p e n c e r'iu tvirtins, kad šis individualinių interesų priešingumas ne tik kad suderinamas su bendruoju visuomenės interesu, bet yra tiesiog

---

[16] Priminkime, kad A. S m i t h'as parašė knygą apie „Moralinių jausmų teoriją" ir tai, kas buvo pasakyta aukščiau (91 p.) apie simpatijos reikšmę. Mill'is net sako: Tikrąją utilitarizmo dvasią randame Jezaus Nazariečio taisyklėje: Daryk kitam tai, ką nori, kad tau kitas darytų. Mylėk artimą savo, kaip pats save. K a i p p a t s s a v e: taigi, reikia pirmiau mylėti save, kad mylėtum kitą" *(L'Utilitarisme,* prancūz. vert. 31 p.).

[17] St. M i l l'is kaip tik šitai ir žada: „Tik socialinio sutvarkymo netobulumas galėjo padaryti taip, kad geriausiai padedama kitų laimei, paaukojant savąją" *(Utilitarisme* 30 p.). Ar nereikėtų čia pridurti — juk šie du sakiniai vienas kitą papildo — kad geriausiai padedama savo laimei, paaukojant kitų laimę? Bet, palaukite! — „progresuojanti žmonių proto evoliucija išugdys pas kiekvieną individą jausmą vienybės su visais, jausmą, kurs, visiškai ištobulėjęs, neleis individui pageidauti tokio savo buities pagerinimo, kurs neišeitų į gerą kitiems". — Šiaip suprastas individualizmas tampa jau greičiau tuo, ką mes šiandien vadiname solidarizmu, ir tai kraštutiniausia jo išraiška.

progreso sąlyga, nes verčia negabius pasitraukti ir užleisti vietą gabesniems.

2. *Laisvos konkurencijos dėsnis.* — Jei prileidžiama, kad kiekvienas asmuo pats geriausiai gali spręsti apie savo interesus, tai aišku, kad geriausia bus leisti kiekvienam laisvai pasirinkti savasis kelias. Individualizmas reikalauja tad laisvės, ir štai delko individualistinė mokykla vadinama taip pat liberalinė mokykla. Šis antrasis pavadinimas yra netgi tikslesnis. Prancūzų mokykla tik jį vieną tepriima, griežtai atmesdama kitus, kaip: individualistinė, ortodoksinė ar net klasikinė[18].

---

[18] Tai, galima sakyt, egzaminų klausimas: koks yra skirtumas tarp individualistinės, liberalinės, optimistinės ir klasikinės mokyklos. Nors mums tas klausimas atrodo kiek scholastiškas, bet mes štai ką atsakytume:

a) Individualistinė mokykla, blogąja žodžio prasme, būtų ta, kuri skelbtų, jog egoizmas turįs būti vienintelė mūsų veiksmų taisyklė, kuri absoliutiniu elgsenos principu statytų dėsnį: *kiekvienas sau.* Bet, žinoma, nė viena mokykla nenori prisiimti šio apibrėžimo; ir iš tikrųjų, jau del paties esimo ekonominių santykių, kaip štai mainų, darbo pasidalinimo ir t. t., nėra galimas toks būvis, kur kiekvienas žmogus tik sau tegyventų.

Individualistinė mokykla plačiausia šio žodžio prasme yra ta, kuri skelbia, kad individo gerovė turi būti vienintelis tikslas kiekvienos veiklos ir ekonominės politikos. Bet šitai nedaug tepasako, nes, aiškus dalykas, kad ir socialistai ir netgi komunistai siekia ne ko kito, kaip tik laimės individų, juo didesnio skaičiaus individų. Niekam neateina į galvą siekti laimės visuomenės, kaip tokios, tarytum kokio protingo vieneto. Šitoks individualizmo apibrėžimas yra labai platus: čia individualizmas nėra priešingas nei asocionizmui, nei solidarizmui, nei dargi valstybės įsikišimui, jei šis siekia apsaugoti individą nuo tam tikrų sunykimo priežasčių, kaip štai darbininkų įstatymdavybė. Jis nepriešingas net ir pasiaukavimui, nes juk pasiaukavimo faktas neabejotinai parodo stiprią individualybę. Maždaug šitokios prasmės individualizmą turi galvoje Schatz savo knygoje: „L'Individualisme économique et social". Taip tad šis pavadinimas „individualistinis" yra labai plačiaprasmis ir delto mes dažniausiai vengiame jį vartoti.

b) Vadinam. liberalinės mokyklos prasmė jau aiškesnė. Šioji mokykla nesitenkina pasakius, kad individas turi būti vienintelis tikslas, bet ji priduria, kad jis turi būti vienintelis ekonominio judėjimo variklis, nes niekas kitas negali geriau pažinti jo tikrųjų interesų ir negali geriau jų realizuoti. Šitaip nusakytasai principas reiškia tad, jog geriausia leisti laisvai veikti *(laisser faire)* individui ir atmesti bet kokį išorinį įsikišimą, ar tai valstybės, ar kito kurio globėjo.

Tačiau, jei pirmosios formulės individualizmas galėjo būti visiems priimtinas, tai ši antroji formulė sukelia labai didelių priekaištų. Iš tikrųjų, faktai rodo, kad individas labai dažnai savo veiksmuose, — ar tai, kaip vartotojas, perkąs kenksmingus arba nereikalingai brangius dalykus, ar kaip darbininkas, sudarąs sutartį, naikinančią jo arba jo vaikų darbo jėgą, — labai blogai pažįsta savo interesus ar neįstengia jų apginti, ir kad

Pagaliau, anglų mokykla taip pat griežtai sakosi esanti liberalinė: žiūrint į ją iš šio specifinio požvilgio, jinai ir vadinama mančesterizmu (Manchestertum, išsireiškimas, daugiausiai vartojamas vokiečių mokyklos kritikų).

Tačiau, *laisser-faire*" anaiptol nėra klasikinei mokyklai dogma ar net mokslinė aksioma. Ji įžiūri čia tiktai praktinę taisyklę, kurią ji laiko išmintinga, — ne žūt-būt visur, o bent tol, kol nėra įrodyta priešinga. „Tie, kurie ją teigia, sako St. Mill'is, devyniolikoje atvejų iš dvidešimt yra arčiau tiesos, kaip tie, kurie ją neigia"[19].

Šis praktinis liberalizmas pritaikomas visiems ekonominio gyvenimo veiksmams. Kaip pozityvinė programa, jis apima darbo laisvę, konkurencijos laisvę, laisvus mainus, tiek su užsieniais, tiek viduje, bankų laisvę, procentų laisvę ir t. t.; — kaip negatyvinė programa, jis reiškia pasipriešinimą kiekvienai valstybės intervencijai, kurios reikalingumas nėra specialiai įrodytas, ypačiai vadinamosioms protekcijos arba globos priemonėms.

Laisva konkurencija yra tad klasikinei mokyklai aukščiausias naturalinis dėsnis, kurio visa kam pakanka, kurs suteikia pigumą vartotojams, kurs skatina pažangą savitarpiu gamintojų lenktyniavimu, kurs laiduoja teisingumą ir veda į lygybę, apkapodamas pelnus ir vis labiau numušdamas kiekvieną vertę iki gamybos kaštų lygio. „Dictionnaire d'Economie Politique" iš 1852 m., kurs gali būti laikomas tarsi klasikinės politinės ekonomijos kodeksu, pareiškia, kad „konkurencija yra

---

mokslas bei higiena dažnai galėtų jam daugiau padėti, negu jis pats sau.

c) Jeigu einama toliau ir prileidžiama, kad individas ne tik geriausiai gali rūpintis savo interesais, bet kad ir visuomeninis interesas tėra suma tų individualinių interesų, susiliejančių į harmoningą vienetą, tada liberalinė mokykla vadinasi optimistinė. Ji įsigalėjo ypačiai Prancūzijoje, kur jai dirvą jau buvo paruošusi šimtmetė tradicija, ir nors ši doktrina užtinkama dar ir naujuose veikaluose, bet vis delto ji yra jau kiek pasenusi.

d) Pagaliau, sakant klasikinė mokykla, norima pasakyti, kad ji ištikimai skelbia tuos principus, kuriuos yra paveldėjusi iš pirmųjų ekonomijos mokslo mokytojų, stengdamos šiuos principus geriau išrodyti, išplėtoti, net ir pataisyti, nekeisdama betgi esminių jų dalykų. Ji tad remiasi tradicija, ir ta tradicija iš pat savo pradžios yra individualistinė ir liberalinė, bet ji anaiptol nėra optimistinė; pagaliau, jai visai nerūpi šie finalistiniai klausimai ir net aplamai šioks ar toks siektinas tikslas, ji tesidomi grynuoju mokslu.

[19] „Principles of Political Economy", pranc. vert. II t. 346 p. — Žiūr. taip pat pastarąsias Molinari knygas arba Yves Guyot, La morale de la concurrence.

pramoniniam pasauliui tai, kas saulė yra fiziniam pasauliui!“ Ir pats Stuart'as Mill'is, autorius knygos „On Liberty“, kurs taip pat neskiria ekonominės laisvės nuo politinės laisvės, sako, kad ir ne tokiais lyriškais, bet lygiai tvirtais žodžiais: „Visa, kas aprėžia konkurenciją, yra bloga; visa, kas ją praplėčia, galiausiai yra gera“[20]. Kaip tik šiuo atžvilgiu jis pasisako griežtai skiriąsis nuo socializmo, kuriam, kaip matysime, jis turėjo tačiau daug simpatijos. „Bet, sako jis, aš paprasčiausiai esu priešingas tai charakteringiausiai ir smarkiausiai daliai jo mokslo, tiems jo šūkavimams prieš konkurenciją“.

Reikia tačiau pažymėti, kad klasikinė mokykla, garbindama laisvos konkurencijos santvarką, anaiptol nenorėjo teisinti tuo esamosios santvarkos; priekaištas, taip dažnai daromas jai šiuo atžvilgiu, lygiai kaip ir kaltinimas jos egoizmu, paeina tik iš sąvokų supainiojimo. Priešingai, visi klasikai, kaip senieji, taip ir jaunesnieji, nusiskundžia tuo, kad laisva konkurencija tėra dar labai netobulai įgyvendinta: mes esame matę, kokią didžiulę vietą Senior'as skiria monopoliui dabartinėje ekonominėje organizacijoje. Laisvos konkurencijos santvarka, sako klasikai, yra taip pat toli gražu dar neįgyvendinta, kaip ir socialistinė santvarka: lygiai tad neteisinga spręsti apie ją iš dabartinės santvarkos ydų, kaip neteisinga būtų vertinti komunizmas iš tų keleto dalinių ir nevykusių bandymų.

3. *Gyventojų dėsnis.* — Šis dėsnis užima labai svarbią vietą klasikinėje doktrinoje ir net ekonomistai optimistai nedrįsta jam tiesioginai prieštarauti. Iš visų ekonomistų labiausiai juo persiėmęs yra St. Mill'is. Jis eina net daug toliau, kaip Malthus, nes jis čia vadovaujasi ne tik ekonominiais, bet ir moraliniais sumetimais, kurių Malthus, rodos, neturėjo galvoje, būtent, atžvilgą į moters laisvę ir teises, moters, kuriai motinystė dažnai primetama prieš jos norą[21]. St. Mill'is yra tad jau neo-maltuzininkas. Daugiavaikė šeima atrodo jam

---

[20] „Auguste Comte and the Positivism“ (pranc. vert. Clémenceau, 78 p.).

[21] „Didelės šeimos niekad neesti iš moters noro: moteris čia gauna kentėti ne tik fizinius skausmus, bet ir savo vargo dalį, nepakenčiamą namų ruošos darbą, juo sunkesni, juo daugiau vaikų“ („Principles“, I t. 421 p., II kn., XIII sk., 2 §). Ši pastaba neatrodo mums visai teisinga. Pasitaiko, žinoma, kad koks girtuoklis ar brutalus vyras priverstinai padaro motina, bet dažniausiai tai vyras prieš moters norą verčia ją vartoti preventyvines priemones.

ydingas reiškinys, smerktinas taip pat, kaip ir girtavimas[22]. Jis daugelyje vietų pareiškia, kad darbininkų klasė negali tikėtis jokio savo buities pagerinimo, kol nebus suvaržytas gyventojų dauginimasis; tai yra pirmutinė ir būtinoji sąlyga. Viena iš priežasčių, del kurių jis palankiai žiūri į smulkiąją žemės nuosavybę, yra ta, kad šioji vedanti į vaikų skaičiaus aprėžimą. Jis pastebi, kad „Prancūzijoje gyventojų daugėjimas yra lėčiausias iš visos Europos", bet šį rezultatą jis laiko labai teigiamu.

Kad išvengtų šio baisaus dėsnio pasekmių, jis ryžtasi net paaukoti tą principą, kurį šiaip jau visur perdėm gina, būtent, laisvės principą. Jis eina ligi to, kad reikalauja įstatymais formaliai uždrausti neturtėlių jungtuves[23]: kaip žinome, Malthus buvo tam griežtai priešingas. Ir šį baisų prievartos būdą jis siūlo ne savo „Principuose", o kaip tik toje knygoje, kuri pavadinta „Laisvė"! Tiesa, šią knygą jis parašė, bendradarbiaujant iš dalies poniai Mill'ienei.

4. *Pasiūlų ir paklausų dėsnis.* — Šis dėsnis nulemia vertę kiekvieno gaminio, o taip pat ir produktyvinių patarnavimų, darbo, kapitalo ir žemės. Paprastai jį formuluodavo taip: kainos kitimas yra tiesioginiam santyky su pasiūlais ir atvirkščiam santyky su paklausais. Vienas iš svarbiausių S t u a r t'o M i l l'io mokslinių nuopelnų kaip tik ir yra tas, kad jis išrodė, jog ši formulė, iš pažiūros tarytum matematiškai tiksli, tikrumoje tėra užburtas ratas: juk jei pasiūlai ir paklausai keičia

---

[22] „Žmogus, kurs pasigeria, yra visų padorių žmonių smerkiamas ir niekinamas, o tuo tarpu vienas svarbiausių argumentų, prašant labdarybės, yra tas, kad prašytojas turi maitinti didelę šeimą!" (I t. 418 p. II kn. XIII sk. 1 §).

Ir išnašoje: „Negalima tikėtis, kad dorovė padarys pažangos, kol į daugiavaikes šeimas nebus žiūrima su tokia pat panieka, kaip kad į girtavimą ar bet kurį kitą fizinį nesantūrumą. Bet ligi aristokratija ir kunigija pirmieji duoda nesusivaldymo pavyzdį, ko begalima laukti iš neturtingųjų?"

Ką jis būtų pasakęs apie premijas už kuodidesnį vaikų skaičių!

Jis skundžiasi, kad krikščionių tikyba, su savo naiviu pasitikėjimu Apvaizda, verčia žmones tikėti, būsią Dievas laiminąs daugiavaikes šeimas.

[23] „Įstatymai, kurie daugely kontinento kraštų draudžia jungtuves, jei šalys negali įrodyti, kad įstengs išmaitinti šeimą, tokie įstatymai nė kiek neperžengia teisėtos valstybės galios... Jiems negalima prikišti, kad jie varžą laisvę" (*Liberté*, pranc. vertim. D u p o n t - W h i t e, 198 p.).

Bet, atvirkščiai, Mill'is laiko laisvės varžymu tokį įstatymą, kurs apribotų smuklių skaičių, nes tai reikštų elgtis su darbininkais, kaip su vaikais! (t e n p a t, 186 p.).

kainą, tai ir atvirkščiai, kaina būtinai keičia pasiūlus ir paklausus. St. M i l l'is pataiso tad ją, sakydamas, jog kaina nusistato tokiame lygyje, kad siūlomieji ir klausiamieji kiekiai susilygintų, ir kainos kitimai kaip tik veda į šį sutapimą, panašiai, kaip svarstyklių sija visados siekia pusiausviros[24]. Tuo S t u a r t'as M i l l'is ne tik duoda šiam pasiūlų ir paklausų dėsniui mokslinį tikslumą, kurio jis ligi tol neturėjo, bet ir, pastatydamas vieton priežasties bei pasekmės santykio pusiausviros santykį, įveda mokslan naują principą, kurį vėliau perims naujoji mokslinė metodė, kaip dar matysime, kalbėdami apie neo-klasikinę mokyklą.

Tačiau pasiūlų ir paklausų dėsnis išaiškino tik vertės kitimus, bet ne pačią vertę. Reikėjo tad rasti gilesnė priežastis. Štai ji: gamybos kaštai. Laisvos konkurencijos santvarkoje vertės svyravimai visados siekia prisiartinti prie šio pastovaus punkto, lygiai, „kaip okeanas siekia nusistoti ant savo lygio, bet niekados tiksliai jo neišlaiko"[25].

Taip tad yra dvi vertės rūšys: viena laikinė ir nepastovi vertė, reguliuojama pasiūlų ir paklausų, antra patvarioji, arba naturalinė, arba normalinė vertė, reguliuojama gamybos kaštų. Toks štai klasikinis vertės dėsnis. Ir S t u a r t'as M i l l'is buvo taip juo patenkintas, kad jis ištarė šį sakinį, kurs stebina tokio apdairaus filosofo lūpose: „Laimei, nebėra nieko daugiau aiškinti vertės dėsniuose, nei dabar, nei vėliau: teorija yra visiškai užbaigta!"[26]

Tas pats dėsnis, kurs reguliuoja prekių vertę, pritaikomas taip pat pinigams. Pinigai taip pat turi rinkos vertę, kurią nulemia esamasis rinkos apyvartoje jų kiekis ir mainų pareikalavimas — tai garsioji k i e k y b i n ė (k v a n t i t a t y v i n ė) teorija — ir naturalinę vertę, kurią nulemia brangiųjų metalų gamybos kaštai.

---

[24] „Kainų kilimas ar kritimas tęsiasi tol, kol pasiūlai ir paklausai visiškai susilygina, ir prekės vertė rinkoje yra ne kitokia, kaip tik ta, kuri determinuoja toje rinkoje paklausus, galinčius išimti visus siūlomus kiekius." (I t. 499 p. II kn. II sk. 1 §).

Prieš St. Mill'į C o u r n o t jau kritikavo pasiūlų ir paklausų dėsnio formulę savo „Recherches sur les principes mathématiques de la théorie des richesses" (1838), bet St. Mill'is šios knygos greičiausiai nepažinojo, nes ji liko beveik visiškai nežinoma (žiūr. toliau).

[25] „Principles", I t. 505 p. III kn. III sk. 1 §.

[26] T e n p a t, I t. 484 p. III kn. I sk. 1 §.

5. *Darbo mokesčio dėsnis.* — Tokie pat dėsniai reguliuoja ir rankų darbo kainą, tariant, darbo mokestį. Jį taip pat valdo dvigubas dėsnis.

a) Rinkos darbo mokestį nulemia pasiūlai ir paklausai, vadinant čia „pasiūlais" kiekį kapitalo, kurs gali būti paverstas darbininkams išlaikyti, tąjį „darbo mokesčio fondą" *(wage fund)*, o „paklausais" — skaičių darbininkų, ieškančių darbo[27]. Šį dėsnį paprasčiau buvo jau išreiškęs Cobden'as, sakydamas, kad darbo mokestis kyla, kai du darbdaviai gaudo vieną darbininką, ir krinta, kai du darbininkai gaudo vieną darbdavį.

b) Naturalinį arba būtinąjį darbo mokestį ilgainiui nulemia darbo rankų gamybos kaštai, t. y. darbininko pragyvenimo išlaidos. Besvyruojąs rinkos darbo mokestis visados siekia nusistatyti sulig tais štai kaštais.

Šis dėsnis tikrai vertas „geležinio dėsnio" vardo, kuriuo vėliau jį paženklino Lassale. Iš tikrųjų, darbo mokestis pasirodo čia pareinąs nuo priežasčių, visiškai pašalinių darbininkui, kurioms jis pats, jo darbas ir jo geri norai, negali turėti jokios įtakos. Darbininkas atsiduria fatališko dėsnio valdžioje, taip pat pasyvus, kaip medvilnės gniužtas, ir taip pat negalįs nėkiek paveikti savo kainos rinkoje. Tai dar ne viskas! Ne tik kad darbo mokestis nepareina nuo darbininko, bet ir joks įstatymdavybės įsikišimas, jokia institucija, jokia sistema negali pakeisti šio dalykų būvio — nebent tik paveikiant vieną iš dviejų santykio narių, t. y. arba kiekį kapitalo, einančio darbo mokesčiui, vadin. *wage fund,* arba skaičių gyventojų darbininkų, ieškančių darbo. „Kiekvienas pagerinimo planas, nesiremiąs šiuo principu, tegali duoti tik nusivylimą". Ir tai dar ne viskas! Priežastys, kurios galėtų palankiai pakeisti tuodu santykio narius, tegali būti, kai čia einasi kapitalo padidinimu — vien taupymas, ir kai einasi darbo rankų sumažinimu — vien seksualinio instinkto aprėžimas. Tai būtų, galų gale, du vieninteliai pa-

---

[27] „Darbo mokestis pareina nuo santykio, esančio tarp gyventojų ir kapitalo. Gyventojais čia vadiname tik darbininkų klasę, arba dar tiksliau, samdomų darbininkų klasę, o kapitalu — tik tą kapitalą, kurs eina darbui pirkti... Ir reikia pasakyti, kad darbo mokestis ne tik pareina nuo santykio tarp gyventojų ir kapitalo, taip apibūdintų, bet kad jam ir negali turėti įtakos jokis kitas veiksnys, viešpataujant laisvai konkurencijai" *(Principles,* II kn. 1 sk. 1 §).

galbos galimumai darbininkams: bet štai pirmasis yra visiškai ne jų galioje[28], o antrasis stumia į celibatą ar į onanizmą visus tuos, kurie ir toliau, be abejojimo ironiškai, bus vadinami proletarais"!

Ir delto Stuart'as Mill'is, formulavęs šį dėsnį griežčiau, negu bet kuris jo pirmatakas, pats išsigando savo išvadų. Ypačiai jį jaudino tai, kad pagal šį dėsnį buvo pasmerktos likti bejėgėmis tos drąsios pastangos tredunijų *(trade-unions)*, bepradedančių organizuotis. Jis pats, lygiai kaip ir visi liberalinės mokyklos ekonomistai, taip pat energingai reikalavo panaikinti įstatymus, draudžiančius koalicijas, kaip ir varžančius javų įvežimą. Bet kas darbininkams iš to, kad jiems bus pripažinta sąjungų ir koalicijų laisvė, jei aukštesnis dėsnis iš anksto paverčia niekais kiekvieną jų pastangą pakelti darbo mokestį? Ir čia štai du ekonomistai, Longe 1866 m. ir Thornton 1869 m. (savo knygoje *On Labour)* iškėlė abejojimų del tojo *wage fund* dėsnio teisingumo. Jiems nesunku buvo atversti Stuart'as Mill'is; jis tuojau paskelbė „Fortnightly Review"[29] atšaukimą, kurs padarė nemaža triukšmo, galima net pasakyti, sukėlė didelį skandalą klasikinėje mokykloje. Berods, atsivertimas nebuvo taip jau visiškas, nes tolesniuose savo knygos leidimuose Stuart'as Mill'is paliko mūsų cituotąsias vietas, be to, ir kitas, nemažiau pakertančias darbininkų klasės viltis, kuriomis ji galėtų remti savo pastangas[30].

---

[28] Taupyti tam, kad padidintų *wage fund*, gali tik turtingieji; delto St. Mill'is taip primygtinai pataria jiems taupyti, kaip darbininkams jis pataria susilaikyti nuo jungtuvių. Jis stengiasi įrodyti (tiesa, čia jo įrodinėjimas gana miglotas ir sunkus), kad „darbininkams naudingas ne tas, kurs pats konsumuoja, bet tas, kurs leidžia kitiems konsumuoti", kitaip sakant, ne tas, kurs išleidžia, o tas, kurs taupo.

[29] 1869 m. gegužės m. n-ris; vėliau perspausdinta rinkiny „Dissertations".

[30] Stuart'as Mill'is, tarydamasis neprieštaraująs čia klasikinei teorijai, prileido, kad tredunijos gali pakeisti santykį tarp pasiūlų ir paklausų:

arba apribodamos savo dalyvių darbo rankų skaičių rinkoje, — tik šiuo atveju jis bijojo, kad toks savotiškas organizuotų darbininkų monopolis, pakeldamas jų darbo mokestį, nenumuštų kitų darbininkų masių darbo mokesčio;

arba aprėždamos darbininkų skaičių toliau siekiančia priemone — vaikų skaičiaus sumažinimu; jis manė, kad tredunijos iš tikrųjų galėtų to pasiekti, įdiegdamos savo nariams didesnio komforto papročius, kurie pakeltų jų gyvenimo standartą. Galiausiai tad, jis visados prieina neo-maltuzianizmą.

Nors Mill'io atsimetimas gerokai susilpnino *wage fund* teorija, tačiau nuo jos neatsisakė visi klasikai, ir pastaruoju laiku ji vėl kiek atgijo Amerikos ekonominėje literatūroje[31].

6. *Rentos dėsnis.* — Konkurencijos dėsnis, kaip esame sakę, turi numušti gaminių kainas iki gamybos kaštų lygio. Bet jeigu rinkai patiekiami tokie pat gaminiai, o jų kaštai yra skirtingi — šitai ne tik gali būti, bet tikriausiai taip ir esti — sulig kuriais kaštais nusistatys tada kaina? Sulig didžiausiais kaštais. Delto būtinai liks perteklius visiems tos pat rūšies gaminiams, kurių gamyba mažiau kaštavo. Ricardo konstatavo šitai žemės ūkio gaminiams, bet Stuart'as Mill'is išplečia šį dėsnį visiems pramoniniams gaminiams[32] ir netgi asmeniniams gabumams. Taip tad jis labai praplečia rentos dėsnį, nors vis delto kiek mažiau, kaip Senior'as (žiūr. aukšč. 378 psl.).

7. *Tarptautinių mainų dėsnis.* — Prisiminkime pirmiausia, kad liberalinės mokyklos ekonomistams (žiūr. aukščiau Ricardo, Bastiat, Dunoyer) mainai tarp atskirų kraštų vyksta tokiais pat dėsniais, kaip ir tarp individų, ir duoda tokios pat naudos, būtent: suekonomina kiekvienai šaliai tam tikrą kiekį darbo, patiekdami jai iš kitur, sakysim, tokį gaminį, už kurį ji tesumoka 15 valandų darbo, bet kurs būtų kaštavęs jai 20 valandų darbo, jei pati būtų turėjusi jį pasigaminti. Pelno tad reikėjo žiūrėti vien įvežimo pusėje, išvežimas čia tėra tik prie-

---

[31] Žiūr. daugelį straipsnių šiuo klausimu Harvardo ir Kolumbijos universitetų *Quarterly*. Ir vis delto daugiausiai prisidėjo prie *wages fund* teorijos sugriovimo kaip tik amerikietis rašytojas, Francis Walker savo knyga „The Wages Question".

[32] „Kiekvienos prekės kaštų vertė *(cost value)* yra ta, kiek kaštuoja brangiausios dalies gamyba" („Principles", III kn., 6 sk., 1 §. 7 posmas).

„Ekstra pelnas, kurio fabrikantas ar pirklys turi iš didesnių išgalių vartojimo arba iš geresnės įmonės organizacijos, yra labai panašūs į rentą. Jei visi jo konkurentai turi tokių pat pirmenybių, tada šis pelnas tenka vartotojams, dėka kainų kritimo. Jis gauna pasinaudoti tuo pelnu tik tada, kai jis gali parduoti tokia kaina, kurią nulemia jo konkurentų gamybos kaštai, savo dirbinius, kuriuos pats pigiau pagamina." (III kn. 5 sk. 4 §).

Yra betgi tarp žemės ūkio gamybos ir pramoninės gamybos tas skirtumas, jau gana aiškiai pažymėtas Senior'o, kad pirmąją apriboja mažėjančio našumo dėsnis, tuo tarpu kai antroji naudojasi didėjančio našumo dėsniu, t. r., kad čia proporcionalūs kaštai yra juo mažesni, juo gamyba didesnė. Iš to tad išeina, — ir St. Mill'is aiškiai šitai nurodo, — kad pramoninis gamintojas turi intereso sumažinti pardavimo kainas, kad galėtų daugiau gaminti ir tuo būdu, dėliai didesnio pelnų skaičiaus ir mažesnių bendrųjų išlaidų, atsigriebtų nuolaidą nuo atskiro vieneto.

monė, ir tas pelnas tenka matuoti sulig įvežimo pertekliumi per išvežimą.

Buvo tad tikra, kad abi mainančios šalys pelno, nors ir nebuvo tikra, nei dargi tikėtina, kad kiekviena iš jų turi lygios naudos; bet čia tarytasi galint tvirtinti, kad, jei ir yra nelygybė, tai didesnis pelnas tenka tam iš dviejų kraštų, katras yra neturtingesnis, labiau gamtos nuskriaustas ar atsilikęs pramoniniu atžvilgiu. Nes kaip tik šitam kraštui būtų sunkiausia, o gal ir visai negalima, pasigaminti pačiam importuojamųjų dalykų. Čia anglų klasikinė mokykla, mančesterininkai, beveik visiškai sutiko su prancūzų mokykla[33].

Kadangi laisvos konkurencijos sąlygose visos kainos turi nukristi ligi gamybos kaštų, tad galima būtų, rodos, manyti, jog visi gaminiai bus mainomi „lygus darbas už lygų darbą" ir todėl pelnas, t. y. darbo sutaupymas, bus lygus abiem šalim.

Bet į tai jau Ricardo buvo atsakęs, nurodydamas, kad taisyklė „lygus darbas už lygų darbą", jei ji ir galioja mainuose tarp to paties krašto individų, tai betgi ji negalioja mainuose tarp įvairių kraštų, nes čia nebegali veikti niveliuojanti konkurencijos įtaka, kadangi darbas ir kapitalas sunkiai tegali persikelti iš vieno krašto į kitą. Tenka tad lyginti ne to paties gaminio darbas arba atitinkami gamybos kaštai dviejose šalyse, o tik dviejų gaminių (įvežamojo ir išvežamojo) atitinkami gamybos kaštai toje pačioje šalyje[34].

[33] Pagaliau, pats Ricardo nusako tarptautinės prekybos naudą tokiais žodžiais, kuriuos būtų galėjęs prisiimti ir Bastiat'as: „Visiškos prekybos laisvės sistemoje, kiekvienas kraštas naudoja savo kapitalą ir savo darbą tokiu būdu, kurs jam atrodo naudingiausias. Individualinio intereso siekimai visiškai sutinka su bendraja visuomenės gerove. Taip štai... juodaugiausiai išnaudojant kiekvieną gamtos geradarybę, prieinama geriausio paskirstymo ir juodidžiausios darbo ekonomijos. Tuo pat metu, bendrosios produktų masės padidėjimą skleidžia visur gerovę: mainai jungia vieną su kita visas civilizuotojo pasaulio šalis bendrais intereso ryšiais ir daro iš jų vieną didelę bendruomenę. Šis štai principas reikalauja, kad vynas būtų daromas Prancūzijoje ir Portugalijoje, kad javai būtų auginami Lenkijoje ir Jungtinėse Valstybėse, kad geležies dirbiniai ir kiti dalykai būtų gaminami Anglijoje" (Ricardo, Oeuvres, pranc. vert. 105 p.).

[34] Tačiau ir iš Ricardo teorijos gali eiti ta išvada, atrodanti iš pirmo žvilgio paradoksalinė, būtent, kad kraštui gali būti naudinga importuoti ne tik tuos produktus, kurių gamybai jis turi nepalankesnes sąlygas, kaip jo konkurentai, — tai būtų savaime suprantama, — bet ir tuosius, kurių gamybai jis turi reliatyviai palankesnes sąlygas už

Tiktai, pagal šią teoriją, mainomųjų gaminių vertė lieka neapspręsta. Visa, kas galima pasakyti, tai tiek, kad ji turi svyruoti tarp realinių išvežamosios prekės gamybos kaštų ir virtualinių įvežamosios prekės gamybos kaštų, duodama tuo būdu santaupų abiem šalim. Stuart'as Mill'is žengia vieną žingsnį toliau. Jis atmeta į šalį gamybos kaštų lyginimą, kurs yra grynai abstraktiškas ir negali duoti jokio praktinio mato, ir sako, kad įvežamojo produkto vertė reikia matuoti kiekiu išvežamojo produkto, kurį turime duoti mainais[35]. Reikia tad ieškoti priežasčių, kurios gali leisti bet kuriam kraštui, sakysim Anglijai, gauti didesnį ar mažesnį kiekį vyno mainais už anglis. Kitaip sakant, tarptautinių verčių dėsnis yra nebe lyginamųjų kaštų, o pasiūlų ir paklausų dėsnis. Abiejų prekių kainos nusistatys taip, kad išsilygintų abiejų šalių reikalaujamieji kiekiai. Savaime aišku, jei Prancūzijoje anglys reikalaujamos daug labiau, kaip Anglijoje vynas, tada Anglija galės gauti didesnį kiekį vyno už savo anglis ir tuo atsidurs labai palankiose sąlygose.

Mill'io teorija[36] yra tad tobulesnė už Ricardo teoriją tuo, kad ji leidžia mums spręsti, kuriuo atveju kraštas tu-

---

savo konkurentus, jei tik jis gali apmokėti už tuos dalykus kitu produktu, kurio gamybai jis turi dar palankesnes sąlygas. Šiuo atveju jam bus pelninga naudotis tuo visų palankiausiomis sąlygomis gaminamu produktu, kaip paprasta mainų priemone, kad gautų šiokių ar tokių kitų produktų.

„Prileiskime, kad du darbininkai moka dirbti ir vienas ir antras batus ir kepures: vienas iš jų geriau dirba abu amatu, bet, darydamas kepures, jis pralenkia savo konkurentą tik vienu penktadaliu arba 20%, tuo tarpu kai dirbdamas batus jis prašoka jį vienu trečdaliu arba 3%. Argi abiem darbininkam nebus naudingiau, jei geriau sugebąs atsidės tik batsiuvio amatui, o mažiau sugebąs — kepurninko amatui?" (Ricardo nur. viet. 107 p. išnaša).

Lygiai taip ir Anglijai galėtų būti naudinga mainyti savo anglis į Prancūzų drobę, net ir tada, jei ji šią drobę gali pagaminti mažesniu darbu, kaip Prancūzija.

[35] „Kiekviename krašte užsieninės prekės vertė pareina nuo to kiekio savojo produkto, kurs reikia duoti už ją mainais" („Principles", III kn. 18 sk. 1 §).

[36] Stuart'as Mill'is išdėstė tą savo teoriją iš pradžios savo „Bandyme išspręsti vieną neišspręstą politinės ekonomijos klausimą". Sudėtingesnį ir iš pažiūros tikslesnį išdėstymą (jis vartoja čia net algebrinę formulę) duoda jis savo „Principuose" (II t. 136 p. III kn. 18 sk. 7 §). — Iš esmės šie jo, lygiai kaip ir Ricardo, samprotavimai paremti hipoteze mainų tarp dviejų asmenų, tėra grynos abstrakcijos be praktinės reikšmės, nes tikrovėje importuoja vienas asmuo, o eksportuoja visai kitas, ir nauda, kurios vienas siekia iš importo, neturi jokio sąryšio su ta nauda,

rės pirmenybės iš atžvilgio į jo produktų paklausus, taigi, ir daugiau naudos iš mainų. Ar tai bus neturtingiausias kraštas, ar, priešingai, labiausiai išplėtojusis savo pramonę? — Tai bus neturtingiausias kraštas, sako S t u a r t'as M i l l'is ir čia jis patvirtina tai, ką paprasčiau buvo pasakęs B a s t i a t a s, tik nurodo kitą priežastį: del to, būtent, kad turtingesnis kraštas visados turės reikalauti didesnio kiekio svetimų produktų, kaip neturtingasis[37].

Kaip žinoma, protekcionistai skelbia visai priešingą teoriją, būtent, kad tarptautiniuose mainuose visados neturtingasis kraštas turi prakišti: jie čia dažnai nurodo Portugalijos ir Anglijos pavyzdį, nors jis vargiai begali būti įrodymas.

Nežiūrint į šį nuomonių skirtumą, S t u a r t'as M i l l'is yra simpatiškesnis protekcionistams, negu bet kuris kitas liberalinės mokyklos ekonomistas. Ir tai del to, kad jo teorija tiekia jiems puikų argumentą. Juk jei didesnę ar mažesnę naudą iš tarptautinės prekybos nulemia pasiūlų ir paklausų dėsnis, tai nėra negalimas daiktas, kad kraštas tam tikra sumania politika pakreips šį dėsnį savo naudai, sukurdamas pramones, kurių gaminiai kuo labiausiai būtų reikalaujami ir jų paklausai kuodaugiausiai galėtų išsiplėsti, atpiginant kainas[38].

Be to, S t u a r t'as M i l l'is daro labai svarbią nuolaidą protekcionistams, įrodydamas, kad įvežamuosius muitus nevisados sumoka vartotojas, pakilus kainoms, o juos gali tam tik-

---

kurios kitas siekia iš eksporto. Tiesa, kad importo ir eksporto visuma galų gale daugiau ar mažiau susibalansuos, dėka pinigų išplaukimo ar įplaukimo, bet čia visai kitas klausimas.

[37] „Atrodo, kad naudingiausia varyti užsieninė prekyba tiems kraštams, kurių produktai užsieny kuolabiausiai reikalaujami ir kurie patys kuomažiausiai reikalauja svetimų produktų. Iš to, tarp kita ko, išeina, kad t u r t i n g i a u s i e j i k r a š t a i c e t e r i s p a r i b u s m a ž i a u s i a i p e l n o i š u ž s i e n i o p r e k y b o s t a m t i k r o s s u m o s; nes, reikalaudami apskritai daugiau dalykų, jie greičiausiai reikalauja ir daugiau užsieninių dalykų ir tuo patys pakreipia savo nenaudai mainų sąlygas". (III kn. 18 sk. 8 §). Įsidėmėkite žodžius: „tam tikros sumos" *(a given amount);* tai reiškia: turtingasai kraštas p r o c e n t u a l i a i berods mažiau pelno už savo produktus tarptautiniuose mainuose, kaip neturtingasai kraštas, bet kadangi jis turi daug didesnę užsieninę prekybos apyvartą, tad i š v i s o s a p y v a r t o s jis gauna daugiau pelno, kaip neturtingasai. Su turtinguoju ir neturtinguoju kraštu čia yra lygiai taip, kaip su didele ir maža krautuve: didelė krautuvė mažiau pelno už kiekvieną atskirą dalyką, bet daug daugiau iš viso.

[38] „Principles", V kn. 4 sk., 6 §.

rais atvejais sumokėti užsienis, būtent, tuo atveju, kai kraštas turi pirkimo monopolį įvežamajam produktui, pavz. brangiesiems vynams (V kn. 4 sk. 6 § *in fine)*.

Tačiau, jei Stuart'as Mill'is savo teorija ir galėjo atidaryti kelią nacionalistams, tai vis tik reikia pripažinti, kad jis pats liko visiškai ištikimas laisvai prekybai. Jis griežtai atmeta netgi List'o tezę auklėjamųjų ar globojamųjų apsaugos muitų. „Kai įvežamieji muitai, sako jis, turi tikslo skatinti kurią nors tautinės pramonės šaką, jie veikia tiesiog žalingai. Jie trukdo ekonomiją darbo ir kapitalo, kurie, leidžiami laisvai realizuotis, būtų pasiskirstę tam tikra proporciją tarp importuojančio krašto ir tų kraštų, kurie perka jo produktus"[39].

Yra žinoma, kad laisvos prekybos doktrina neliko vien spekuliatyvinėje srityje, kaip kitos klasikinės mokyklos teorijos, o sukėlė vieną iš smarkiausių sąjūdžių ūkio istorijoje ir privedė prie garsaus 1846 m. birželio 25 d. įstatymo, panaikinusio įvežamuosius javų muitus [Anglijoje]. Po jo ėjo ištisa eilė kitų įstatymų, nugriovusių vieną po kitos visas muitų užtvaras. Kad to būtų pasiekta, reikėjo Richard'o C o b d e n'o, John'o B r i g h t'o ir daugelio kitų iškalbingumo, ginant *free-trade* doktriną; reikėjo įsteigti 1838 m. *National Anti-Corn-Law-League;* reikėjo 10 kartų pralaimėti parlamente, patraukti į savo pusę ministerį Robert'ą P e e l'į ir hercogą *Wellington'ą.* Ir tai dar, visas tas iškalbingumas gal būtų buvęs bergždžias, jei ne 1845 m. nederlius ir gresiantis brangymetis.

Ši nuostabi kampanija daugiau padėjo įsigalėti liberalinei ekonominei mokyklai ir paskleidė jos idėjas, negu mokslingiausi jos mokytojų išrodinėjimai. Kaip žinoma, Prancūzijoje panašus sąjūdis, sukeltas B a s t i a t'o, neturėjo sėkmės, ir reikėjo laukti keturiolika metų, ligi tas pats C o b d e n'as ir M i c h e l C h e v a l i e r galėjo privesti prie 1860 metų sutarties. Bet ir ši sutartis buvo greičiau asmeninis Napoleono III valios aktas; Cobdenas nesivylė čia iliuzijomis, nes jis sakė, kad devynios dešimtosios visų prancūzų yra priešingi šiai reformai.

---

[39] Ten pat.

2. Socialistiškai - individualistinė Stuart'o Mill'io programa.

Tokia štai buvo apie vidurį 19-to šimtmečio doktrina klasikinės mokyklos, kuri, tiesą sakant, griežtai kratėsi šio pavadinimo „mokykla", nes ji laikė save vienintele ekonomikos mokslo reiškėja. Ir reikia pripažinti, kad šios teorijos sudaro gerai susietą visumą, kuri tvirtai laikosi ir oriai atrodo. Bet taip pat reikia sutikti, kad jos nežadėjo nieko gero, išskyrus nebent tuos, kurie turi laimės priklausyti prie turtingųjų klasių. Prisiminkime tik, kad pagal tą doktriną darbas tegali duoti darbininkui vien pragyvenimo minimumą arba, geriausiu atveju, atlyginimą, kurs pareina nuo išorinių priežasčių, būtent, didesnio ar mažesnio kapitalo apsto ir gyventojų judėjimo, taigi, nuo tokių priežasčių, kurių darbininkas negali pakeisti, ir net toji asociacijų bei koalicijų laisvė, kurios teikėsi reikalauti liberalinė mokykla, nieko čia jam negali padėti; — kad priešingumas tarp kapitalo pelno ir darbo atlyginimo laikomas naturaliniu dėsniu ir pranašauja neišvengiamą konfliktą; — kad žemės turėjimas laiduoja monopolį, prieš kurį laisva prekyba atrodo būsianti tik silpnas korektyvas; — kad renta, t. y. visų laimingų gyvenimo šansų išdava, tenka tiems, kurie ir be to jau turi pakankamai priemonių apsirūpinti gėrybėmis, ir jai lemta sudaryti vis didesnę pajamų dalį; — pagaliau, kad kiekviena valstybės ar įstatymų leidėjo intervencija darbininkų klasės naudai yra atmestina, kaip nesuderinama su jų savigarba ir tikraisiais jų interesais. Visa šitai negalėjo žmonėms perdaug patikti! Ir nors, be abejojimo, mokslo uždavinys yra ieškoti to, kas tiesa, o ne to, kas patinka, bet vis tik reikėjo laukti, kad žmonės kovos ligi paskutiniųjų, pirm negu sutiks, kad tai esančios įrodytosios tiesos. Ir kaip tik Stuart'as Mill'is, — taip daug padėjęs sutvirtinti ir apvainikuoti šį teorijų pastatą, kad Cossa galėjo pasakyti, jog jo „Principles" yra, geriausias išdėstymas, užbaigimas ir santrauka klasikinės mokyklos doktrinų tiksliausia jų forma",[40] — kaip tik tas pats Stuart'as Mill'is tolesniuose savo knygos leidimuose, o ypačiai vėlesniuose savo raštuose, užbrėžė naujas perspektyvas, kurios atitraukė nuo klasikinės mokyklos daugelį tų, kurie šiaip jau

---

[40] „Histoire des doctrines économiques", pranc. vertimo 338 p.

būtų likę jai ištikimi, ir nukreipė į tai, kas galima pavadinti liberaliniu socializmu.

Mes galime pasakyti, visai nebūdami čia šališki, kad ypatinga Stuart'o Mill'io evoliucija įvyko daugiausiai dėka prancūzų idėjų įtakos[41]. Tam įrodyti, galima būtų parašyti ištisa knyga, kuri būtų labai įdomi. Nekalbant apie filosofinę įtaką A. Comte'o, kurį jis mini kiekviena proga, ir pasiliekant tik ekonomikos srityje, reikia pasakyti, kad Stuart'as Mill'is pats pripažino, jog iš sensimoninkų jis yra perėmęs iš didelės dalies savo doktriną apie paveldėjimą ir pajamas be darbo, iš Sismondi'o — savo simpatiją smulkiai valstiečių nuosavybei, iš 1848 metų socialistų asocionistų — savo tikėjimą kooperatyvine asociacija, kuri turi pakeisti samdomąjį darbą.

Tai dar nereiškia, kad Stuart'as Mill'is būtų atvirtęs į socializmą. Tiesa, jis gina jį nuo neteisingų kaltinimų. Tiems, kurie prikiša socializmui, kad jis noris užmušti visokią asmeninę iniciatyvą ir visokią laisvę, Stuart'as Mill'is niekinamai atsako, kad „šiandien samdomasis fabriko darbininkas turi mažiau asmeninio intereso savo darbui, negu jo turėtų komunistinės bendruomenės narys", ir kad „visa komunizmo prievarta būtų dar išsilaisvinimas, palyginti su tuo, kokia yra šiandien daugumos žmonių būtis[42]. Bet, nors jis ir mano, kad „jau dabar komunizmą galėtų praktiškai įgyvendinti žmonijos elita, o vėliau galės tai padaryti ir visi"[43], nors jis ir pareiškia viltį, jog kada nors „išauklėjimas, papročiai ir jausmų kultūra padarys tai, kad žmogus kas žemę ar aus audeklą del savo krašto, lygiai kaip dabar jis kariauja del savo krašto", — vis delto jis skiriasi nuo socialistų tuo, kad jis pripažįsta laisvos konkurencijos būtinumą ir griežtai atmeta kiekvieną daugumos prievartą, varžymą esminių individo teisių.

Pirmąjį smūgį jis sudavė klasikinei doktrinai, pakirsdamas jos pagrindą, būtent, tikėjimą visuotiniais ir nuolatiniais prigimties dėsniais. Berods, jis dar nesako, kaip vėliau istorinė mokykla ir marksizmas, kad šie tariamieji naturaliniai dės-

---

[41] Primename, kad Stuart'as, Mill'is ilgą laiką išgyveno Prancūzijoje ir net baigė čia savo gyvenimą. Jis parašė straipsnį, ginantį 1848 m. revoliuciją, kurs paskum Sadi Carnot buvo išverstas į prancūzų kalbą ir išleistas knygos forma.

[42] „Principles", II kn. 1 sk.

[43] „Gouvernement répresentatif", 21 p.

niai tėra išraiška socialinių santykių, esančių tam tikroje ūkio istorijos fazėje, ir su ja turės pasikeisti. Bet jis jau įveda skyrimą, iš kurio eina didžiai svarbios konsekvencijos: gamybos srityje — taip, čia yra naturalinių dėsnių; bet paskirstymo srityje tėra tik žmonių padaryti dėsniai, žmonės tad gali juos ir pakeisti[44]. Jis tad formaliai neigia klasikinių ekonomistų tezę, pagal kurią kiekvieno dalybininko dalinį, — darbo mokestį, pelną ir rentą — nulemia tokios būtinybės, prieš kurias žmogaus valia yra bejėgė.

Ir šitai atidaro duris socialinėms reformoms. Tai nėra mažas daiktas! Tiesa, negalima pasakyti, kad klasikinė ar net ir optimistinė mokykla būtų visiškai neigusi socialinių reformų galimumą ar vaisingumą, bet reikia pripažinti, kad ji skatino tik privatinę iniciatyvą, gi įstatymdavybės priemonių šaukėsi nebent tik tam, kad panaikintų senus įstatymus. Liberalinių ekonomistų kongrese Maince 1869 m. Braun sakė: „mūsų kongresai sutinka daug priešininkų del to, kad mes laikomės principo, jog žmonių įstatymdavybė negali pakeisti amžinųjų prigimties dėsnių, kurie valdo ūkio gyvenimą.“ Tokių pareiškimų ne vieną randame ir prancūzų knygose. Bet štai, dėka Stuart'o Mill'io skyrimo, visa pasikeičia, nes jei įstatymų leidėjas ir negali pakeisti gamybos dėsnių, tai jis yra visagalis paskirstymo dėsniams pakeisti. O juk savaime suprantama, kad kaip tik šioje srityje eina kova del beveik visų reikalavimų.

Tiesą sakant, šis St. Mill'io skyrimas, bent jau toks, kaip jis buvo formuluotas, yra labai kritikuotinas. Ir kada St. Mill'is tvirtina, jog šitai yra jo „svarbiausias ir originaliausias indėlis į ekonomijos mokslą“, tai jis neteisingai įvertina savo nuopelnus. Gamyba ir paskirstymas nėra visai atskiros sritys; jos susiduria ir susipina viena su kita beveik visuose punktuose[45]. Pagaliau, Mill'is ir pats prieštarauja savo te-

---

[44] „Pirmieji (gamybos dėsniai) yra tokio pat pobūdžio, kaip ir fizikos dėsniai. Juose nėra nieko lygtina ar savivališka... Kitaip betgi yra su gėrybių paskirstymo dėsniais. Šie tėra tik žmonių institucijos dalykas... Visuomenė gali įvesti gėrybių paskirstyman tokias taisykles, kokias laiko tinkamiausiomis“ (Principles“, II t. 1 sk. 1 §).

[45] Kaip žinoma, vėliau Karolis Marks'as tvirtino, kad paskirstymą visiškai nulemia gamyba.

zei, nes tos reformos, kurias, kaip matysime, jis siūlo — kooperatyvinės gamybos bendrovės, valstiečių žemės nuosavybė, — liečia tiek gamybos, kaip ir vartojimo sritį. Bet, gal būt, galima būtų Stuart'o Mill'io mintį išreikšti tiksliau, pastatant vieton jo per daug paprasto skyrimo tąjį, kurį maždaug tuo pat metu iškėlė Rodbertas, būtent, ekonominių santykių ir teisinių santykių skyrimą[46]. Nors vieni ir antri taip pat yra labai susijungę, tačiau suprantama, kad ekonominiai dėsniai, kurie reguliuoja mainų vertę arba kurie nulemia industrinių verslamonių išsiplėtimą, nėra tos pat rūšies, kaip teisinės taisyklės, pagal kurias vyksta nuosavybė perleidimas arba kurios nustato šalių prievoles sutartyse del paskolos, samdos ar nuomos: pirmieji galima būtų vadinti naturaliniais dėsniais, tuo tarpu kai teisinės taisyklės tėra įstatymų leidžiamosios valdžios padaras.

Stuart'as Mill'is nepasitenkina, vien tik atidaręs duris reformai, jis pats sąmoningai pro jas įžengia. Jis, skirdamasis tuo nuo visų klasikinių ekonomistų, patiekia labai plačią socialinės politikos programą, kurią jis pats formuluoja šiais žodžiais: „Sujungti maksimum individualinės veikimo laisvės su bendra nuosavybe visų gamtinių žemės rutulio turtų ir lygiu visų dalyvavimu vaisiuose to darbo, kurs šiuos turtus naudoja"[47]. Tą programą galime sutraukti į šiuos tris posmus:

1. Samdomojo darbo panaikinimas, pakeičiant jį kooperatyvine gamybos bendrove.

2. Žemės rentos socializacija, apdedant ją žemės mokesčiu.

3. Turtų nelygybės sumažinimas, apribojant paveldėjimo teisę.

Kaip matyt, ši trilypė reforma visiškai atitinka Stuart'o Mill'io programos reikalavimus, nes ji ne tik nepriештarauja individualistiniam principui, o atvirkščiai, visais šiais trimis punktais siekia jį sustiprinti; ji negresia jokia prievarta individui, o priešingai, nori jį išlaisvinti. Peržvelkime tik trumpai kiekvieną iš šių reformų.

---

[46] Žr. ypačiai Chatelain įvadą į pranc. vertimą Rodbertus'o *Kapitalo*.

[47] „Autobiography", 232 p. (Londonas, 1873 m.).

1. Samdomojo darbo sistema atrodo Stuart'ui Mill'iui žalinga individualybei, tiesiog griaunanti ją. Kodel? Del to, kad toji sistema atima iš žmogaus bet kokią nuosavybę jo darbo vaisiams, vadinas, realizuoja daugumai kaip tik tą neturėjimą jokios nuosavybės, kurį individualistai prikiša komunizmui!

Štai delko samdomasis darbas reikia pakeisti „asociacija, kuri, galima tikėtis, jei žmonija tebeprogresuos, ilgainiui visiškai įsigalės,—ne ta asociacijos forma, kuri šiandien yra tarp kapitalisto, kaip pono, ir samdinių darbininkų, neturinčių jokios teisės į verslamonės vedimą,—o asociacija pačių darbininkų, savitarpy lygių, turinčių bendra nuosavybe kapitalą, vartojamą įmonėje, ir klausančių tik direktorių, kuriuos jie patys išrinkę ir patys gali atstatyti“[48]. Šį kooperatyvinį išsprendimą, kurį jis vadina „kilniu idealu“, jis perėmė ne iš Owen'o, o iš prancūzų asocionistinio socializmo, kurs piršo gamybos kooperaciją ir privedė prie puikaus, nors ir efemeriško, jos klestėjimo 1848 metais. Ne vieną tik Stuart'ą Mill'į patraukė ši gamybos kooperacijos mintis: kaip matysime toliau, visas sąjūdis Angluose, vadinamas „krikščioniškuoju socializmu“, rėmėsi ta mintimi.

Stuart'as Mill'is gyveno betgi pakankamai ilgai, kad matytų gamybos kooperacijos bendrovių susmukimą Prancūzijoj ir vartotojų kooperacijos išaugimą Anglijoj. Šis kontrastas tačiau nė kiek, rodos, nepakeitė jo pažiūrų į gamybos kooperaciją, kaip į išsilavinimo priemonę[49]. Pagaliau, tiek vie-

---

[48] „Nors pasisekimas militarinio despotizmo, kurs šiuo metu triumfuoja kontinente, įstengė sulaikyti žmonių proto pažangą, tačiau yra tikra, kad greitai samdininko būklė tepatenkins tik tuos darbininkus, kurių moralinis nupuolimas bus padaręs juos nevertus savarankiškumo, ir kad santykiai tarp darbdavio ir darbininko turės būti pakeisti viena iš šių dviejų asociacijos formų: tam tikrais atvejais laikine asociacija tarp darbdavio ir darbininkų; kitais atvejais, o pagaliau ir visais — pačių darbininkų savitarpine asociacija“. („Principles“, IV kn. 7 sk. 4 §).

„Šiuo ar kitu kuriuo būdu, esamosios kapitalų akumuliacijos galėtų dorai ir visai spontaniškai tapti galų gale nuosavybe tų, kurie jomis naudojasi gamybai. Toks visuomenės performavimas geriausiai atitiktų socialinį teisingumą ir būtų naudingiausia kombinacija, kokia tik šiuo metu begalima įsivaizduoti, pramonės organizacijai ir visuomenės gerovei“ (ten pat, 6 §).

[49] Tačiau vartotojų kooperatyvų išaugis greičiausiai įteigė jam šią mintį, kurią jis ne kartą išreiškia ir kuri turi nemažos svarbos: būtent, jis sako, kad duoklė, kurią tarpininkai neužpelnytai ima iš vartotojų, yra

nas, tiek antras kelias visados reiškia darbininkų išsilaisvinimą „savomis jėgomis."

2. Žemės renta, kurią R i c a r d'o ir jo mokiniai laikė naturaliniu ar net būtinu reiškiniu, S t u a r t'ui M i l l'iui irgi atrodė nenormalus dalykas, taip pat priešingas individualizmui, kaip ir samdomasis darbas, nors ir atvirkščia prasme. Nes juk žemės renta duoda kai kuriems žmonėms tai, kas nėra jų darbo vaisius, tuo tarpu kai tikrasai individualizmas tepripažįsta kiekvienam tik jo veikimo rezultatą, *suum cuique*. Ar tos pajamos susidaro gamtos bendradarbiavimo dėka, kaip manė fiziokratai ir A d o m a s S m i t h'as, ar dėliai gyventojų spaudimo, kaip tvirtino R i c a r d o ir M a l t h u s, ar jos atsiranda dėka laimingos progos ir socialinės konjunktūros, kaip skelbė S e n i o r'as, — kiekvienu atveju, kaip tiktai pagal principą: „kiekvienam jo darbo vaisius", jos reikia gražinti bendruomenei. Šitai lengviausia padaryti, įvedant žemės mokestį, pakankamai didelį, kad išsiurbtų rentą, ir tolydžio pakeliant jį tiek, kiek renta didėja.

Grandiozinė mintis, kurią S t u a r t'as M i l l'is, tiesą sakant, buvo paveldėjęs iš savo tėvo; vėliau ši mintis subūrė ištisą mokyklą ekonomistų, stovinčių nuošaliai nuo socializmo.

Sąjūdis, kurį sukėlė ši rentos konfiskavimo idėja, vertos atskirai panagrinėti, bet apie jį geriau tiks kalbėti tame skyriuje, kurs toliau bus specialiai šiam klausimui pavestas.

Pagaliau, S t u a r t'as M i l l'is, belaukdamas, kol bus įgyvendinta ši kiek revoliucinė reforma, būtų pasitenkinęs ir kuklesne — smulkių valstiečių ūkių padauginimu. Kaip gamybos kooperacijos, taip ir šią mintį įkvėpė jam tai, ką jis matė Prancūzijoje. Beje, nuo Arturo Y o u n g'o kelionių į Prancūziją[50],

---

didesnė už tą duoklę, kurią kapitalistai lupa nuo darbininkų, ir kad darbininkai dar daugiau laimėtų, panaikindami pirmąją, negu panaikindami antrąją.

[50] A. Y o u n g'as liko tačiau stambaus ūkio šalininkas, tuo tarpu kai S t. M i l l'is labiau prilinko į smulkųjį ūkį. Bet vis delto Mill'is siūlo jį tik laikinai, „belaukiant", kol bus įgyvendinta griežtesnė, aukščiau sakytoji reforma — asociacija. „Dėliai nuomonės, pareikštos vienoje dalyje šio veikalo apie smulkią žemės nuosavybę ir valstiečių ūkius, skaitytojas galėjo pamanyti, kad aš tikiuosi, jog didelis žemės nuosavybės padalinimas išgelbės darbininkus, ar bent jau laukų darbininkus, nuo būtinybės laukti savo gyvenimo priemonių vien iš darbo mokesčio. Tačiau tai nėra mano nuomonė. Tiesa, aš manau, kad ši žemės ūkio forma, be pagrindo tiek kritikuota, yra naudingesnė visais savo padariniais žmonių laimei,

Angluose apskritai buvo įėję į madą garbinti Prancūzijos valstiečius. St. Mill'is svarbiausius smulkios nuosavybės gerumus įžiūri tame, kad ji neitralizuoja žemės rentos neteisingumus, suskaidydama ją, apsaugo savarankišką gamybą, neleisdama jai išvirsti į samdomąjį darbą, išplėtoja asmeninę iniciatyvą ir ūkininko inteligenciją, o svarbiausia, stipriai sulaiko natūralinį palinkimą neapgalvotai dauginti gyventojų skaičių. Pažymėtina, kad St. Mill'is tą savo pamėgimą smulkių valstiečių ūkių, — „puikių Prancūzijos valstiečių", „the beautiful French peasantry", kaip nuo tol jie vadinta, — įdiegė visai Anglų radikalų partijai. Jo įtakos dėka Anglijoje 19-to šimtmečio pabaigoje buvo vienas po kito išleisti tie įstatymai (*Small Holding Acts),* kuriais bandyta tarp stambiųjų landlordų dvarų įkurti smulkiųjų ūkių salos.

3. Galop, senobinė paveldėjimo teisė, įduodanti turtus asmenims, kurie jų nėra pagaminę, atrodo Stuart'ui Mill'iui taip pat neteisinga, kaip ir žemės renta. (Senior'as, kaip matėme, laikė jas per viena ir vadino šias dvi institucijas vienu vardu). Stuart'ui Mill'iui ta paveldėjimo teisė atrodo ne mažiau priešinga gerai suprastam individualizmo principui ir netgi laisvos konkurencijos dėsniui, nes ji stato konkurentus į pagrindinai nelygias sąlygas. Šiuo klausimu St. Mill'į bus paveikusi, — jis to ir neneigia, — sensimoninkų įtaka ir jų panieka „gimimo atsitiktinumui".

Tik čia, kiek tai liečia testamentinius palikimus, jis susiduria su dideliu sunkumu: juk laisvas disponavimas savo turtu gyvam esant, ar net ir po mirties, yra bene žymiausia individualybės apraiška, nes tuo būdu tarytum išlieka gyva žmogaus valia.

---

nekaip samdomasis darbas... Bet progreso tikslas nėra vien tik statyti žmonės į tokį padėjimą, kad jie vienas be kito galėtų apsieiti, o tikriau — duoti jiems dirbti drauge tokiuose santykiuose, kurie nebūtų priklausomybės santykiai." (IV kn. VII sk. 4 §).

Pagaliau, ne vienas tik Mill'is iškelia smulkią nuosavybę, kaip socialinio klausimo išsprendimą, bent jau dalinį. Nekalbant apie Sismondį, kurs, kaip matėme, daug tuo klausimu rašė, ją teikia Anglijoje Thornton savo knygoje „Valstiečių nuosavybės gynimas" ir Prancūzijoje Hippolyte Passy savo nedidelėje puikioje knygelėje: „Des Systèmes de culture" (1852). Bet vis tik klasikiniai ekonomistai greičiau buvo palankūs stambiajam ūkiui; žr. ypačiai Léonce de Lavergne, Essai sur l'économie rurale de l'Angleterre.

St. Mill'is labai sąmojingai išsisuka iš šio sunkumo; jis neliečia savininko teisės disponuoti savo turtu, bet aprėžia paveldėtojo teisę jį gauti: paveldėtojas neturėtų gauti daugiau tam tikros nustatytos turto sumos. Palikėjui berods lieka laisvė duoti ar palikti kam jis nori, bet ne tam, kurs turi jau pakankamai didelį turtą. Iš visų šiuo klausimu siūlytųjų išsprendimų St. Mill'io išsprendimas regimai yra labiausiai socialistiškas: delto jis ir teikia jį greičiau kaip paskatinimą, negu kaip pozityvų projektą[51].

St. Mill"į būtumėm galėję įtraukti į tą skyrių, kur kalbėjome apie pesimistus, nes jis priklauso prie jų mokyklos daugeliu atžvilgių, ypačiai tuo, kad jis žiūrėjo į ekonominius faktus iš tamsiosios jų pusės. Ne tik kad, kaip jau matėme, gyventojų dėsnis atrodė jam gręsiąs dideliais pavojais darbininkų klasės ateičiai; ne tik kad mažėjančio žemės našumo dėsnis, t. y. fatališkas apribojimas gyvenimui reikalingiausių produktų, atrodė jam „svarbiausia ekonomijos mokslo tiesa", — bet, dar daugiau, jo knygose pilna melancholinių samprotavimų apie progreso iliuzijas, kaip štai šis: „Abejotina, ar visi mechaniniai išradimai yra palengvinę kasdieninio darbo naštą bet kuriai žmogiškai būtybei"[52]. Pagaliau, grandioziniu vaizdu pranašaudamas visuomenių ateitį, jis rodo mums, kaip „žmonių darbo triūso srovė galų galiausiai įteka į stagnacijos jūrą".

Verta valandėlei apsistoti ties šio „statiškojo būvio" idėja, nes ji, nors ir kilusi daug anksčiau prieš St. Mill'į, yra viena iš charakteringiausių jo veikalo minčių ir čia netgi „galų galiausiai" reikia ieškoti jo socialinio klausimo išsprendimo.

---

[51] „Jei aš turėčiau formuluoti įstatymų Kodeksą, kurs man atrodytų savaime tinkamiausias, tai aš verčiau apribočiau ne tą kvotą, kurią kiekvienas asmuo gali testamentu perleisti, o tąją, kurią kiekvienam būtų leista testamentu gauti arba paveldėti. Kiekvienas asmuo turėtų teisės testamente disponuoti visu savo turtu, bet ne išaikvoti jį, įturtindamas vieną ar kelis asmenis virš tos maksimalinės sumos, kuri būtų nustatyta." (II kn. II sk. 4 §).

Ar bereikia ir sakyti, kad siūlymas taip aprėžti paveldėjimo teisę yra visiškai asmeninis St. Mill'io liberalizmo supratimas, kurį didžiulė dauguma individualistų atmeta, kaip, pagaliau, ir visus anksčiau minėtus St. Mill'io reformų siūlymus? Delto atrodo kiek perdrąsu sakyti, kaip tai daro Schatz savo knygoje „Individualisme", kad „St. Mill'is yra tikrasis individualizmo dvasios saugotojas". Jis čia būtų neperdaug ištikimas saugotojas, nes del jo išaikvojimų yra kilę nemaža bylų!

[52] „Principles", IV kn. 6 sk. 2 §.

Kaip matėme, ekonomistai, ir ypačiai Ricardo, skelbė tolydinio pelnų mažėjimo dėsnį, susijusį su mažėjančio žemės našumo dėsniu, ir manė, jog jis veiks ligi tol, kol pelnas bus tiek nukritęs, kad tatai sulaikys naujų kapitalų darymą[53]. St. Mill'is imasi tęsti šią teoriją nuo tos vietos, kur ekonomistai buvo ją palikę, ir prieina išvadą, kad pramonė, kurią juk neišvengiamai apriboja kapitalas, negalės daugiau besiplėsti sulig ta diena, kada kapitalo kiekis liks statiškas. Tada noroms nenoroms ir gyventojų skaičius turės pasidaryti statiškas, ir tuo būdu sustos visas ekonominis judėjimas. Bet — ir šitai daro tą teoriją tokią masinančią — jei St. Mill'į baugina ši perspektyva ekonominiu atžvilgiu, tai jinai džiugina jį moraliniu atžvilgiu. „Ji būtų daug geresnė už dabartinį būvį" — sako jis. Kodel gi? Nes jis mano, kad žmonių energijos srovė del to neišseks, o tik pakeis savo linkmę ir įvaisins kitas sritis. Jis mano, kad sulig ta diena, kada žmonėms bus įkyrėję leisti visas gyvenimas „begaudant turtą, vien tik del smagumo jį turėti"[54], kad tada jie ieškos kitokių, kilnesnių smagumų. Žodžiu sakant, jis

---

[53] „Kiekvienu metu ir kiekvienoje vietoje yra tam tikras minimalinis pelno dydis, be kurio to meto ir to krašto žmonės nesiims daryti santaupų ir produktyviai jų naudoti... Nors tas minimalinis dydis gali keistis, nors negalima nustatyti jo skaičiaus tam tikru momentu, bet tas minimumas, didelis ar mažas, visados egzistuoja ir, kada jis yra pasiektas, kapitalai nebegali didėti. Tada kraštas yra priėjęs tai, ką ekonomistai vadina statiškuoju būviu". („Principles", IV kn. 4 sk. 3 §).

Stuart'as Mill'is nurodo, kurios priežastys nulemia pelnų kritimą, — ir kurios tam tikram laikui jį sulaiko: būtent, arba progresas gamyboje, arba, atvirkščiai, kapitalų sunaikinimas dėliai karo ar krizės.

Ne pro šalį čia įspėti, kad žodis pelnas, *profit*, anglų klasikinių ekonomistų vartojamas kitokia prasme, kaip prancūzų ekonomistų. Pastarieji, nuo J.—B. Say'o laikų, žodžiu *profit* vadina specialiai verslamoninkui tenkančią dalį, gi pasyvaus kapitalisto dalį vadina *intérêt*, (palūkanomis arba procentais). Bet pas anglų ekonomistus verslamoninko funkcija nebuvo griežtai atskirta nuo kapitalisto funkcijos ir delto anglų žodis *profit* reiškė drauge tai, ką prancūzų *profit* ir *intérêt*. Iš to išeina štai kas: tuo tarpu kai prancūzų ekonomistai hedonistai tvirtino, kad visiškai tobulos konkurencijos sąlygose pelnas (prancūziškas *profit*) turėtų nukristi ligi nuliaus, anglų ekonomistai negalėjo su tuo sutikti, nes jiems *profit* reiškė drauge ir kapitalisto procentus, o šie, kad ir žemiausi, vis tik, jų manymu, yra būtini, kaip atlyginimas už taupymą („abstinenciją").

Pagaliau, šiandien beveik visur įsigali prancūziškoji žodžio *profit* prasmė.

[54] Pirmuose penkiuose leidimuose St. Mill'is buvo parašęs šį sakinį tokiais pragarsėjusiais žodžiais: „begaudant dolierius ir beauginant kitus dolierių gaudytojus". Bet 1865 m., rašydamas tuo metu, kada Amerikoje ėjo karas del vergijos panaikinimo, jis pakeitė šį kiek įžeidžiantį posakį.

tikisi, kad visa, ko ekonominis progresas nustos, moralinis progresas visa tai laimės, ir, šiaip nurimus geismams, vadinamasai socialinis klausimas bus išspręstas, ar, tikriau sakant, jis nebekils[55]. Ir aš dar ir šiandien nematau, ką reformatoriai čia galėtų pasiūlyti geresnio.

3. Stuarto Mill'io įpėdiniai.

Stuarto Mill'io įtaka buvo universalinė, bet vis tik jis nepaliko savo mokinių tikraja prasme, gal būt, del to, kad tie, kurie būtų galėję jais būti, kaip štai Arnold Toynbee, prisišliejo prie istorinės-ėtinės mokyklos.

Klasikinė mokykla nepasekė juo ir jo socialistinėmis tendencijomis. Ji skelbė toliau savo pirmųjų mokytojų doktrinas — tik sumažėjusiu autoritetu — ir nebesukūrė daugiau veikalų, lygių tiems, kuriuos esame išnagrinėję. Jų tarpe yra tačiau, nors ir antraeilių, bet labai vykusių. Paminėkime tik svarbiausius. Anglijoje, štai, Cairnes knygos, ypačiai „Some Leading Principles of Political Economy" išėjusi 1874 m. Paprastai Cairnes vaizduojamas St. Mill'io mokinių. Tai visai netiesa[56]. Cairnes yra perdėm klasikas, tiek savo deduktyvine metode, kurią jis laiko vienintėliai galima ir net perdeda ją vartodamas, tiek savo abejingumu socialinėms nelygybėms. Jis ima „laisser-faire", „ne kaip mokslinės doktrinos pagrindą,... bet kaip tikriausią ir praktiškiausią elgimosi taisyklę"[57]. Jis gina, priešingai St. Mill'iui, senąjį darbo mokesčio fondo dėsnį. Naujų minčių jis nėra patiekęs; nebent tik galima būtų čia paminėti konkurencijos dėsnio pataisymas. Cairnes pastebi, kad šis dėsnis toli gražu nėra pritaikomas taip visuotinai, kaip tai manyta, o vien tik tarp individų, esančių maždaug vienodose sąlygose, vadinas, tik nedidelių uždarų

---

[55] Viename iš neseniai paskelbtų laiškų į Gustavą Eichthal'į jis sako, kalbėdamas apie Comte: „Kokia baisi klaida manyti, kad šis civilizacijos dėsnis reikalauja nuolatinio progreso! Kodel negalima būtų prileisti, kad žmonija, tūlais atžvilgiais progresuodama, kitais atžvilgiais regresuoja?"

[56] Socialinių reformų srityje jis galima betgi laikyti St. Mill'io pasekėjų vienu klausimu: jis pareiškia, nors tik tarp kitko, kad „kooperacija" yra vienintėlė išeitis iš dabartinės būklės.

[57] „Essays", 281 p.

grupių viduje, o ne tarp vienos ir antros šiųjų grupių. Jis vadina tai nekonkuruojančių grupių *(non competing groups)* teorija. Šitai išaiškina, del ko pelnų ir darbo mokesčio nelygybė gali visados išsilaikyti.

Prancūzijoje Michel Chevalier buvo įžymiausias politinės ekonomijos atstovas antrosios Imperijos metu. Kad ir būdamas Saint-Simon'o mokinys, jis tęsė Collège de France klasikinį mokslą, kurį čia buvo dėstę jo pirmatakai J.-B. Say ir Rossi[58]. Jis kovojo su 1848 m. socialistais ir protekcionistais, turėjo garbės prisidėti prie vienų ir antrų nugalėjimo, ir vedė su Cobden'u derybas del garsiosios 1860 m. prekybos sutarties. Jis suvokė būsimąją reikšmę geležinkelių, Sueco perkaso, kurs buvo tik ką pravestas, (įgyvendinant tuo Enfantin'o projektą) ir didžiųjų kredito institutų, kurie tada pradėjo kurtis[59]. Nors ir laikydamasis liberalų mokyklos, jis neužmiršo tačiau, ką mokė sensimonizmas apie svarbią valdžios ir valstybės rolę, ir pastūmėjo vyriausybę susirūpinti darbininkų klausimu, į kurį Napoleonas III ir savaime buvo linkęs. Ir jis traktavo visus šiuos dalykus su nusimanymu ir iškalbingumu.

Tuo pat metu Courcelle-Seneuil išleido savo „Traité d'économie politique", kuri ilgai buvo laikoma autoritetingu veikalu. Courcelle-Seneuil čia gynė grynąjį mokslą, kurį jis vadino plutologija, skirdamas nuo ergonomijos arba pritaikomojo mokslo, ir griežtą šių dviejų sričių atskyrimą laikė itin svarbiu dalyku. Jis ilgą laiką buvo, tarsi, „magistras" žiūrįs mokyklinės drausmės, ir „Journal des Économistes" skiltyse pliekė jaunuosius ekonomistus, mėginusius išsilaisvinti, tuo tarpu kai Maurice Block nagrinėjo ir griežtai kritikavo beprasidedančios vokiečių mokyklos raštus.

---

[58] Nuo 1830 m. ir ligi 1917, taigi, beveik per ištisą šimtmetį ši katedra teturėjo tik keturis valdytojus: J.-B. Say, Rossi, Michel Chevalier ir Chevalier žentą, Paul Leroy-Beaulieu. Pastarajam mirus, ji buvo panaikinta. Ji gana gerai atvaizduoja prancūzų ekonominės mokyklos istoriją.

[59] Įdomiausia iš tų jo knygų yra, gal būt, 1859 m. išleistoji ir pavadintoji: „De la baisse probable de l'or" („Apie galimąjį aukso vertės kritimą"); iš to pavadinimo per visą antrąją 19-to šimtmečio pusę galima buvo nebent pasijuokti, tiek faktinoji įvykių eiga tam prieštaravo, bet štai pastaruoju laiku tas klausimas visai netikėtai vėl pasidarė aktualus.

Gaila, kad negalime priskirti Prancūzijai Cherbuliez, „Précis de la science économique et de ses principales applications“, 1862, nes šis rašytojas buvo šveicarietis ir profesoriavo iš pradžios Ženevoje, paskui Ciuriche. Cossa savo „Istorijoje“ sako, kad tai esąs „neginčijamai geriausias iš visų prancūzų kalba išleistų veikalų ir, gal būt, net vertingesnis už St. Mill'io veikalą.“ Ir tikrai ši knyga yra verta daugiau, kaip to menko ir trumpo susidomėjimo, kurį jai likimas lėmė. Bet šitai galima išaiškinti tuo, kad ji nors ir labai nuodugni, vis tik nėra tokia turininga ir pamokoma, kaip St. Mill'io knyga. Cherbuliez priskirtinas prie klasikinės mokyklos. Jis kovojo su socializmu panašiomis brošiūromis, kaip Bastiat'as, ir gynė liberalinę doktriną bei deduktyvinę metodę. Bet vis tik jisai — kaip abu Mill'iai prieš jį, ir Walras, Spencer, Laveleye, Henry George ir daugelis kitų po jo — jautė tam tikrą keblumą sutaikyti žemės nuosavybę su individualiniu principu — „kiekvienam jo darbo vaisius“ — ir jei, pagaliau, jis ryžtasi pripažyti žemės nuosavybę, tai greičiau del to, kad jis laiko ją mažesne blogybe, kaip kolektyvinė žemės nuosavybė.

Vokietijoje liberalinė mokykla, ligi dar nenustelbta istorinės mokyklos, turėjo keletą savo atstovų. Prince Smith (anglų kilmės) čia gynė laisvą prekybą ir skelbė, kad esą „nesąmonė manyti, būsią yra koks socialinis klausimas, ir dar didesnė nesąmonė manyti, jeigu toks klausimas ir būtų, kad jis galėtų būti išspręstas kitu kuriuo būdu, kaip naturaline dalykų eiga“. Mažesnis doktrinierius ir didesnis reformatorius, Schulze-Delitsch davė pradžią apie 1850 metus kredito kooperacijos sąjudžiui, kuriam buvo lemta taip puikiai išsiplėsti į tūkstančius kredito bendrovių, nežiūrint Lassal'io pašaipos, kurs Schulze-Delitsch'ą pravardžiavo Bastiat-Schulze. Tiesa, iš šios kooperatyvinės bendrovės formos ligi šiol teturėjo naudos tik vidurinės klasės (smulkūs pirkliai, amatininkai, ūkininkai).

KETVIRTOJI KNYGA.

Atskalūnai.

Su B a s t i a t'u, ekonominis liberalizmas, socializmo puolamas, rado nepertikrą prieglaudą optimizme.

Su S t u a r t'u M i l l'iu, ekonominės įkūrėjų teorijos gavo klasiškiausią ir tobuliausią mokslinę išraišką. Kalbamuoju metu politinė ekonomija atrodo beveik užbaigta.

Ar pasibaigs čia ir ekonominių doktrinų istorija?

Anaiptol ne! Kaip tik tuo momentu, kada galima būtų manyti, jog ekonominis liberalizmas yra laimėjęs ir politinė ekonomija galutinai nusistojusi, iš visų pusių kyla priešininkai. Kritika, kiek nutilusi po 1848 metų, prasideda su nauja jėga ir šį kartą nebesiliaus.

Pirmiausia Vokietijoje nauja, i s t o r i n ė mokykla atsisako pripažinti ribas, nubrėžtas mokslui anglų ir prancūzų ekonomistų. Ji trokšta toje abstrakcijų ir apibendrinimų atmosferoje, kurioje ji jaučiasi uždaryta. Ji nori ieškoti sąryšio su gyvenimu, tiek praeities, tiek dabarties gyvenimu. Ji pareiškia, kad jai atsibodę tie bendrieji dėsniai, panašūs į tuščius rėmus. Ji reikalauja faktų ir tikrovės stebėjimų. Su jaunatvės karščiu ji neigia visas senąsias išvadas ir ryžtasi iš pagrindų atstatyti politinę ekonomiją.

Tai teorijos srityje. Bet dar daugiau, negu klasikinė teorija, pradėta pulti liberalinė politika, su kuria ši teorija neišmintingai surišo savo likimą. Iš vienos pusės krikščioniškų idėjų vedami rašytojai su visai nauja energija protestuoja prieš optimizmą ir „laisser faire", keldami čia savo balsą vardan gailiaširdiškumo, etikos ir apskritai vardan paties krikščionybės mokslo. Iš antros pusės, intervencionizmas, dar nedrąsus prie Sismondi'o, toliau, spaudžiant darbininkų klausimui, negirdėtai sustiprėja ir išsiplečia, tapdamas tikra doktrina v a l s t y b i n i o s o c i a l i z m o vardu. Pagaliau, s o c i a l i z m a s, ku-

rį Reybaud tarė jau esant mirus po 1848 m., atgyja savo ruožtu. Jis randa Marks'o „Kapitale", išleistame 1867 mt., pilniausią ir galingiausią savo išraišką. Šį kartą jis nori būti jau nebe paprasta kilnių siekimų išraiška, o tikra naujoji mokslinė sistema, kuri šaukia griežton dvikovon klasikinės politinės ekonomijos atstovus ir kėsinasi įveikti juos kaip tik jų pačių nukaltaisiais ginklais.

Tiesą sakant, nė viena iš šių idėjų srovių nėra visiškai nauja. Mes jau esame jas sutikę ir esame parodę jų kilmę bei jų šaknis II-oje šio veikalo knygoje, kur kalbėjome apie įkūrėjų priešininkus. Yra tačiau esminis skirtumas tarp likimo teorijų, iškilusių prieš 1848 metus, ir tų teorijų, kurias mes dabar nagrinėsime. Įkūrėjų priešininkai, kad ir turėdami nemaža prijautimo, tebebuvo paskiri asmens. Jų protestai beveik visados yra individualiniai. Tiek Sismondi's, kaip ir sensimoninkai, tiek Fourier, kaip ir Owen'as, Proudhon'as ar List'as neįstengė sugriauti visuomenės opinijos pasitikėjimo liberalizmu. Dabar prasidedančiame laikotarpy, priešingai, visuomenės opinija ir partijos vis labiau ir labiau prilinksta prie naujų srovių ir nusigręžta nuo liberalizmo.

Žinoma, ne tuojau. Daugumos šių mokyklų idėjos yra jau suformuluotos tarp 1850 ir 1875 m., bet jos gauna įsigalėti tik paskutinę šimtmečio ketvirtį. Jų laimėjimas yra betgi neabejotinas. Vokietijoje istorizmas kurį laiką beveik visiškai atstoja klasikinę mokyklą. Intervencionizmas nuo 1880 m. visur įsiskverbia į vyriausybių politiką. Kolektyvistinis socializmas patraukia į save darbininkų klases visuose pramoniniuose kraštuose ir daro žymios įtakos politikai. Krikščioniškasai socializmas randa vis karštesnių šalininkų visose tikybose.

Šių naujų doktrinų pažanga reiškia tad ir klasikinės politinės ekonomijos ir drauge ekonominio liberalizmo smukimą. Visuomenės opinija vis labiau ir labiau nusigręžia nuo klasikinės mokyklos idėjų. Antra vertus, kadangi jokia iš šių naujų sistemų neįstengia iškilti į pirmaujamąją vietą, matome tad savotišką ekonominės minties iškrikimą, dėliai kurio daugelis ima visai skeptiškai žiūrėti į kiekvieną teoriją ir kiekvieną ekonominę politiką.

Kitados buvusis gražus tikrumas užleidžia vietą abejojimui. Reliatyvinį pradžios vieningumą pakeičia nuomonių įvairumas, ir mokslas ieško naujų kelių.

Paskutinėje šios istorijos knygoje, mes matysime, kaip, šiek tiek vėliau, įžymūs rašytojai, imdamiesi tęsti mokslinę įkūrėjų tradiciją, bet griežtai atskirdami ekonomikos mokslą nuo bet kurios praktinės politikos sistemos, įstengė iš naujo rekonstruoti gerai susietą ekonominių doktrinų pastatą ir tuo patiekti susieinamąjį punktą visiems mintytojams, kuriems rūpi bendrosios tiesos.

I SKYRIUS.

Istorinė mokykla ir ginčas del metodžių.

Istorinės mokyklos atstovaujamos idėjos užima visą antrąją 19-to šimtmečio pusę. Aukščiausio savo išsiplėtojimo laipsnio jos pasiekė netgi paskutinę šimtmečio ketvirtį. Bet jų pradžios reikia ieškoti daug anksčiau. Ji galima skaityti maždaug nuo pasirodymo nedidelės Roscher'io knygelės: *Grundriss*, 1843 m. Norėdami suprasti šios mokyklos idėjas, turime tad siektis į aną laikotarpį, nes tik politinės ekonomijos būvis anuo metu išaiškina ir pateisina istorinės mokyklos kritiką.

Su J. B. Say'o ir Ricardo įpėdiniais politinė ekonomija įgyja vis labiau ir labiau abstraktinį pobūdį. Pas kai kuriuos iš jų ji turi tendencijos susitraukti į nedidelį skaičių teoretinių dėsnių, formuluotų kaip geometrijos teorėmos, ir liečiančių daugiausia tarptautinius mainus, procentų dydžio nustatymą, darbo mokestį ir rentą. Šios teorėmos, prileidžiant netgi jas esant teisingas, toli gražu nėra pakankamos, kad galėtų išaiškinti visą ekonominių reiškinių įvairybę, ar padėtų išspręsti vis naujas praktines problemas, kurias pramoninė išrutula kasdien stato valstybės vyrams. Tačiau tiesioginiai Ricardo ir Say'o mokiniai Anglijoje ir kontinente, Mac Culloch, Senior, Storch, Rau, Garnier[1], Rossi, tebekartoja jas toliau, nieko svarbesnio nepridėdami. Tuo būdu šių rašytojų rankose politinė ekonomija sustingsta į pynę gana nublukusių doktrinų, kurių sąryšis su konkrečiu ekonominiu gyvenimu darosi juo sunkiau įžiūrimas, juo labiau nutolstama nuo jų kilmės krašto. Tiesa, čia galima būtų išskirti Stuart'as Mill'is. Bet jo knyga išėjo tik 1848 m., o istorinė mo-

---

[1] Joseph Garnier (jo nereikia painioti su Germain Garnier, A. Smith'o vertėju) išleido 1845 m. pirmąjį leidimą savo „Eléments d'Economie politique". Jis buvo nuo 1848 m. ligi savo mirties 1881 m., vyriausias „Journal des Economistes" redaktorius. Po jo mirties šį žurnalą redagavo M. de Molinari, o šiam mirus nuo 1912 m. redaguoja Yves Guyot.

kykla tada jau buvo gimusi. Po Adomo Smith'o, kurio knyga yra tokia įvairi, patraukli, politinė ekonomija atrodo, tariant Schmoller'io žodžiais, serganti savo rūšies mažakraujystė[2].

Šį įspūdį labai gerai išreiškia Arnold Toynbee viename straipsny apie politinę ekonomiją. „Dirbtinė logikos schema tampa čia oficialiniu tikrojo pasaulio vaizdu. Ne tai, kad pats Ricardo, nuoširdus ir geras žmogus, būtų norėjęs, ar, jei jis būtų statęs sau šį klausimą, būtų manęs, kad jo veikalo pasaulis esąs tas pasaulis, kuriame jis gyvena; bet jis nesąmoningai įprato taikyti sudėtingai visuomenei, knibždančiai aplink jį, tuosius dėsnius, kurie buvo teisingi tik visuomenei, sukurtai jo kabinete mokslinės analizės reikalui. Šį supainiojimą padidino kai kurie jo įpėdiniai, o dar labiau šie dalykai buvo sumaišyti populiariškuose ir blogai informuotuose jo doktrinų išdėstymuose"[3]. Kitaip sakant, pasirodo vis didesnis skilimas tarp ekonominės teorijos ir konkrečios tikrovės. Ir tas skilimas kasdien juo labiau ryškėja, juo auga ir kinta pramonė, iškeldama nenumatytas problemas, pašaukdama gyveniman naujas socialines klases, pagaliau, išsiplėsdama į tuos kraštus, kurių ekonominės sąlygos kartais yra labai skirtingos nuo Prancūzijos ir Anglijos sąlygų, sudariusių pagrindą įkūrėjų samprotavimams.

Šis skilimas tarp tikrovės ir teorijos galima buvo stengtis sušvelninti dviem būdais. Arba imtis analizės būdu konstruoti naują teoriją, artimesnę tikrovei ir labiau su ja suderinamą, — tuo keliu eis vėliau, apie 1870 m. Menger, Jevon ir Walras, — arba, elgiantis griežčiau, atmesti visokią abstraktinę teoriją ir vienintėliu mokslo objektu laikyti tikrovės aprašinėjimą: šis kelias buvo pirmiau pasirinktas, ir juo nuėjo istorinė mokykla.

Berods, dar daug anksčiau prieš istorinės „mokyklos" įsikūrimą, kai kurie rašytojai nurodinėjo į tą pavojų, kurs grėsė mokslui iš perdidelio abstrakcijos vartojimo. Sismondi's, pats būdamas istorikas, laikė politinę ekonomiją „moraliniu" mokslu, kur, „viskas rišasi". Jis norėjo, kad ekonominiai reiš-

---

[2] G. Schmoller, Zur Litteraturgeschichte der Staats- und Sozialwissenschaften, Leipzig 1888. (Šis posakis randamas straipsnyje apie Roscherį).
[3] A. Toynbee, The Indrustrial Revolution, 7 p.

kiniai būtų nagrinėjami, atsižvelgiant į tą socialinę ir politinę aplinką, kurioje jie vyko. Jis kritikavo bendrąsias Ricardo teorėmas ir reikalavo smulkmeniško faktų stebėjimo[4]. Dar smarkiau puolė klasikinius ekonomistus Listas. Jo priekaištai siekia ne tik Ricardo, bet ir Smith'o. Naudodamas istoriją, kaip išrodymo įrankį, imdamas „tautybę" savo sistemos pagrindu, jis įveda prekybos politiką tą „reliatyvizmo" principą, kurį istorinė mokykla taip primygtinai pabrėžia[5]. Pagaliau ir patys socialistai ypačiai sensimoninkai, kurių sistema tėra plati istorijos filosofija, parodė savąja nuosavybės kritika, kad ekonominių reiškinių nieku būdu negalima atskirti nuo socialinių ir juridinių institucijų.

Tačiau nė vienas iš tų rašytojų sąmoningai neieškojo istorijoje ir stebėjime priemonės rekonstruoti iš naujo visą politinę ekonomiją. Šis štai bandymas ir sudaro vokiečių istorinės mokyklos originalumą.

Istorinės mokyklos veikalas buvo dvigubas: pozityvinis ir kartu kritikinis. Kritikiniame savo veikale ji perkratė ankstyvesniųjų ekonomistų principus bei metodes nuodugnia diskusija, visados paskatinga, nors kartais ir neteisinga. Pozityviniu savo veikalu ji atidarė politinei ekonomijai naujus horizontus; ji praplėtė jos stebėjimą sritį ir jos nagrinėjamųjų problemų ratą. Tačiau, jei reliatyviai lengva išdėstyti kritikinės tos mokyklos mintys, formuluotos daugelyje knygų bei straipsnių ir bendros beveik visiems ją sudariusiems rašytojams, tai, antra vertus, gana sunku tiksliai nusakyti svarbiausios pozityvinės „istorikų" pažiūros. Iš tikrųjų, tos pažiūros greičiau latentiškai glūdi įžymiausių jos atstovų raštuose, negu yra čia aiškiai formuluotos. Ir visados, kada „istorikai" bandė jas apibrėžti,

---

[4] Įdomu pažymėti, kad „istorikai" beveik niekad nenurodo Sismondi'o savo pirmatakų tarpe. Roscher ir Hildebrand jo visai nemini, o Knies, laiko jį greičiau socialistu (žiūr. „Die Nationalökonomie vom historischen Standpunkt" 2 leid., 322 p.).

[5] „Istorikai" nepasigaili tačiau ir List'o; Hildebrand'as prikiša jam, kad jis buvęs užsikrėtęs Smith'o „atomizmu", užmiršęs „etinę visuomenės prigimtį". „Pas List'ą, sako jis, kiekvienas privatinio intereso subordinavimas viešajam tikslui atrodo vien tik protingumo ir gerai suprastos savosios naudos reikalas, o ne moralinė prievolė, einanti iš pačios visuomenės prigimties", (Hildebrand, Die Nationalökonomie der Gegenwart und Zukunft, 73 p.). Čia matyt, kaip istorinei mokyklai rūpi etiniai dalykai.

tie jų apibrėžimai išeidavo (kai kurie jų mokiniai šiandie patys tai pripažįsta)[6] labai neaiškūs ir prieštaringi. Be to, pagrindinės jų pažiūros yra nevienodai formuluotos pas įvairius rašytojus, kurie sakosi besilaiką istorinės metodės.

Kad išvengtume varginančių pasikartojimų ir begalinių diskusijų, duosime pirmiausia trumpą apžvalgą išorinės šios mokyklos išrutulos, paskum išnagrinėsime kritikinio jos darbo visumą, ir galop pasistengsime išgliaudyti pozityvines jos pažiūras į politinės ekonomijos dalyką ir prigimtį. Šitai yra, žinoma, teorijų istorikui įdomiausia jų veikalo dalis.

1. Istorinės mokyklos kilmė ir išrutula.

Negincijamas istorinės mokyklos įkūrėjas yra Wilhelm Roscher, Göttingeno universiteto profesorius, kurs 1843 m. išleido savo „Grundriss zu Vorlesungen über die Staatswirtschaft nach geschichtlicher Methode". Šios visai nedidelės knygelės prakalboje jis jau dėsto tas vedamąsias mintis, kurias paskum plačiau išrutulioja garsiame savo veikale „System der Volkswirtschaft"; pirmas šios knygos leidimas („Grundlagen") išėjo 1844 m. Jis nepretenduoja dėstyti čia ką kitą, kaip tik ūkio istoriją. „Mūsų tikslas, sako jis, tėra aprašyti tai, ko tautos norėjo ir jautė ūkio srityje, tuos tikslus, kurių jos siekė ir pasiekė, tas priežastis, del kurių jos jų siekė ir pasiekė"[7]. Toks tyrinėjimas, priduria jis, tegali būti, padarytas, „tik laikantis glaudaus sąryšio su kitais tautos gyvenimo mokslais, ypačiai su teisės istorija, politine istorija ir civilizacijos istorija". Bet jis čia pat ginasi nenorįs stoti opozicijon Ricardo mokyklai. „Aš anaiptol nelaikau, — tęsia jis, — šio kelio vieninteliu ar trumpiausiu, norint pasiekti tiesą, bet aš neabejoju, kad jis veda į ypatingai gražias ir vaisingas sritis, kurios, sykį atrastos, nebebus daugiau niekados visiškai apleistos." Taip tad Roscher'is, čia turi galvoje vien tik papildyti įprastinę teoriją ekonominių įvykių ir nuomonių istoriją. Ir tikrai, eilėje

---

[6] Žiūr. tarp kitų Max Weber'io straipsnius, Schmoller'io „Jarhbuche" 1903 m. 1181 p. ir 1905 m. 1323 p. Ten plačiai kritikuojamos metodologinės Roscher'io, Knies'o ir Hildebrand'o klaidos.

[7] „Grundriss", prakalba.

vienas po kito išėjusių jo „Sistemos" tomų, kuriuos visa mokytoji Vokietija sutiko su vis didėjančiu palankumu, jis tenkinasi vien tuo, kad greta klasikinės doktrinos išdėstymų teikia gausingų ir turiningų ekskursų į praeities ekonominių faktų ir idėjų sritį[8].

Roscher'is apibūdino savo žygį, kaip bandymą pritaikyti politinei ekonomijai tą istorinę metodę, kurią Savigny buvo įvedęs į teisių mokslą[9], ir kuri pasirodė čia tokia vaisinga.

Tačiau, kaip labai gerai parodė Karolis Menger'is[10], panašumo čia tebūta vien išorinio. Savigny panaudojo istoriją, kad padėtų geriau suprasti organinę ir spontanišką esamų institucijų kilmę. Tuo jis norėjo išrodyti jų teisėtumą, gindamas jas nuo reformatorinio radikalizmo, charakteringo 18-tam šimtmečiui. Visai kas kita yra pas Roscher'į, kurs pats linksta į liberalizmą ir pritaria jo reformatoriniams siekimams. Istorija jam daugiau praverčia ekonominei teorijai pailiustruoti, papildyti ją pavyzdžiais, kurie galėtų jei jau ne nustatyti taisyklės valstybės vyrui, tai bent, kaip jis sako, „išdirbti politinę nuovoką". Roscher'io pastangos, tikrai sakant, — tokios nuomonės yra ir pats Schmoller'is, — galima laikyti bandymu sumegzti politinės ekonomijos dėstymą su tradicija senųjų vokiečių „kameralistų" iš 17-to ir 18-to šimtmečio[11]. Kameralistams buvo pavedama pramokyti studentus praktinių administracijos ir finansų mokslų ir delto jie visų pirma duodavo konkrečių žinių apie tą ekonominę ir socialinę aplinką, kurioje jiems teks veikti. Tiesa, ir anglų-prancūzų politinė ekonomija taip pat rišosi, ir netgi labai glaudžiai, su tam tikromis praktinėmis problemomis iš mokesčių ar prekybinės įstatymdavybės sri-

---

[8] Lygiai taip sprendžia apie Roscher'į ir Knies, sakydamas, kad jo metodė „daugiau papildo istoriografiją, negu pataiso politinę ekonomiją" („Die Nationalökonomie vom geschichtlichen Standpunkte, 35 p.

[9] „Grundriss" prakalba.

[10] Carl Menger, Untersuchungen über die Methode der Sozialwissenschaften und der Politischen Oekonomie insbesondere, Leipzig 1883, 200—209 p.

[11] Schmoller, nur. viet. Apie kameralistus žiūr. A. Oncken Politinės ekonomijos istorija, lietuv. vertim. 1932 m. Menger'is ir Schmoller'is riša taip pat Roscher'į su istoriškų Heeren'o, Gervinus ir kt. mokykla Göttingene, kuri pirmame 19-to šimtmečio trečdaly mėgino remti politiką bendrąja istorija. Roscher'is studijavo istoriją jų įtakoje ir jo bandymas ištikrųjų visais atžvilgiais yra panašus į tų istorikų bandymą.

ties. Bet tokiame krašte, kaip Vokietija, kurios pramoninė išrutula buvo daug mažiau pažengusi, kaip Prancūzijos ir Anglijos, šios problemos kilo visiškai skirtingu būdu, ir čia reikalas sumegzti studentams klasikinę teoriją su ūkio gyvenimo realybėmis turėjo atrodyti dar daug opesnis, negu kur kitur. Roscher'io įvestoji naujenybė turi tad daugiau pedagoginį, nekaip mokslinį pobūdį. Jis greičiau atnaujina akademinę tradiciją, nekaip sukuria naują mokslinę srovę.

1848 metais, kitas vokiečių profesorius Bruno Hildebrand'as, užsimoja daug plačiau. Jo knygoje „Die Nationalökonomie der Gegenwart und der Zukunft" priešingumas klasikinei mokyklai yra jau daug ryškesnis, kaip pas Roscher'į. Istorija, jo manymu, turi būti priemonė ne vien tik pagyvinti ir patobulinti esamąsias teorijas, bet visiškai atnaujinti ekonomijos mokslą. Hildebrand'as nurodinėjo į tą pažangą, kurią padarė kalbos mokslas istorinės metodės dėka. Nuo šiol politinė ekonomija turėjo būti tik: mokslas apie „ekonominės tautų evoliucijos dėsnius".[12]

Kiek vėliau, programiniame straipsnyje jo įsteigto 1863 m. naujo žurnalo „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik", Hildebrand'as eina dar toliau. Jis ginčina netgi buvimą naturalinių ekonominių dėsnių, tokių, kaip juos suprato klasikai. Jis prikiša Roscher'iui, kad šis pripažinęs jų buvimą[13]. Hildebrand'as, rodos, nepastebėjo, jog šiuo perdrąsiu tvirtinimu jis griauna patį ekonominio mokslo principą ir atima bet kokį racionalinį pagrindą tiems „evoliucijos dėsniams", kurie, jo manymu, turėjo nuo šiol sudaryti ekonominio mokslo esmę. Pagaliau, absoliutiški Hildebrand'o tvirtini-

---

[12] Įvade (V p. jis pareiškia, kad jo veikalo tikslas — „praminti kelią naujai iš esmės istorinei krypčiai politinės ekonomijos srityje ir paversti šį mokslą doktrina apie ekonominės tautų išrutulos dėsnius".

[13] Roscher'is yra net išsitaręs, kad tie dėsniai turi matematinį pobūdį („System der Volkswirt". I t. 77 §). Priešingai, Hildebrand'as štai kaip išsireiškia vienoje charakteringoje vietoje savo straipsnio „Apie dabartinius politinės ekonomijos uždavinius" („Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik", I t. 145 p.); „Ekonominis mokslas neturi ieškoti ūkio reiškinių įvairybėje nepakeičiamų, visados vienodų dėsnių, o tik išrodyti progresą bekintančiuose ekonominiuose patyrimuose ir žmonių giminės tobulėjimą ekonominiame žmonijos gyvenime. Jo uždavinys sekti tiek atskirų tautų, tiek visos žmonijos ūkio išrutulą ir tuo būdu pažinti ir dabartinės ūkio kultūros pagrindą ir tas problemas, kurias tenka išspręsti dabar gyvenančiai kartai."

mai taip pat maža tekeitė ekonominę teoriją, kaip ir Roscher'io eklektizmas. Trumpai išdėstęs viename savo veikale bendrąją ekonominės tautų istorijos schemą, kurioje jis skiria tris fazes: naturalinio ūkio, pinigų ūkio ir kredito ūkio, jis vėliau teišleido tik fragmentarinius rašinius specialiais istorijos ir statistikos klausimais. Ir jis dažniausiai priima klasikines teorijas apie gėrybių gamybą ir paskirstymą, kaip neabejotinas tiesas.

Hildebrand'as prižadėjo parašyti savo grynai kritinio veikalo tęsinį, kuriame būtų išdėstyti naujosios metodės principai. Bet tas tęsinys niekad nepasirodė. Šio sunkaus uždavinio ėmėsi kitas profesorius Karolis Knies dideliame veikale, kurį jis išleido 1853 m. tokiu pavadinimu: „Die politische Oekonomie vom Standpunkte der geschichtlichen Methode"[14]. Tačiau jo reiškiamos mintys taip pat nesutinka su jo pirmatakų mintimis, kaip ir pastarosios savitarpy. Jis ne tik neigia, kaip Hildebrand'as, naturalinių dėsnių buvimą, bet jis ginčija taip pat ir tuos „evoliucijos dėsnius", apie kuriuos kalbėjo Hildebrand'as. Jo manymu, ekonominėje įvairių tautų evoliucijoje tegali būti tik analogijos, bet ne dėsniai. Knies tad savo idėjomis skiriasi tiek nuo Roscher'io ir Hildebrand'o, tiek nuo klasikų. Jo akyse politinė ekonomija tėra paprasta istorija ekonominių nuomonių įvairiomis epochomis, sąryšy su bendrąja istorine tautos evoliucija.

Tiesą sakant, jo knyga praėjo beveik nepastebėta. Istorikai ignoravo ją, lygiai kaip ir ekonomistai. Tik vėliau, kada jaunoji istorinė mokykla prasiskynė sau kelią, buvo atkreipta dėmesio į senąjį Knies'o veikalą ir 1888 m. išėjo antrasai jo leidimas. Knies ne kartą skundėsi, kad Roscher'is niekad nenorėjęs diskutuoti jo idėjų.

Atrodo, kad po tokio didelio užsimojimo pagrįsti naują politinės ekonomijos metodę, Knies būtų turėjęs visų pirma rūpintis įrodyti jos vaisingumą, pritaikydamas ją ekonominių reiškinių tyrinėjime. Bet, keistas dalykas, jis to visiškai nedarė. Vėlesni jo veikalai apie pinigus ir kreditą, teisingai išgarsinę jo vardą, nebeturi nė žymės to istorizmo.

---

[14] Antrasai leidimas išėjo po 30 metų, 1883 m. kiek pakeista antrašte „Die politische Oekonomie vom geschichtgichen Standpunkte". Čia cituojame pagal 2-jį leidimą.

Taip tad trys pirmieji mokyklos įkūrėjai, berods, kritikavo klasikinės teorijos metodę, bet jie negalėjo sutarti del ekonomijos mokslo esmės bei tikslo ir paliko kitiems pritaikyti jų mintis.

Šitai bandė padaryti „jaunoji istorinė mokykla", kuri susibūrė aplink Schmoller'į, pradedant nuo 1870 m. „Jaunosios istorinės mokyklos" rašytojai skiriasi nuo tų rašytojų, apie kuriuos tik ką esame kalbėję, šiais dviem svarbiausiais atžvilgiais:

1. Jie visiškai atmeta į šalį nelemtąjį ginčą del ekonominių dėsnių, kurį buvo sukėlę Hildebrand'as ir Knies. Pirmiausiai jie anaiptol nesiima neigti, kad socialiniame gyvenime yra naturalinių dėsnių ir reguliariškumų, kurių ieškojimas kaip tik ir sudaro mokslo tikslą. Priešingai, jie yra deterministai. „Mes šiandien žinome, — sako Schmoller'is[15], kad psichinis priežastingumas yra kitoks, negu mechaninis priežastingumas, bet mes skiriame jam tokį pat būtinumo pobūdį". Jie čia ginčija tik tatai, kad šie dėsniai galį būti atrasti klasikine metode. Šiuo atžvilgiu jie perima visas savo pirmatakų kritikas, — apie kurias mes netrukus plačiau pakalbėsime.

Kai del „evoliucijos dėsnių", kurių linkui Hildebrand'as norėjo nukreipti mokslo tyrinėjimus, tai jie žiūri į tuos dėsnius su didžiausiu skepticizmu. „Prisipažįstame, kad mes nežinome istorinių dėsnių, — sako vėl tas pats Schmoller'is, — tačiau mes kalbame apie ekonominius ir statistinius dėsnius"[16]. Kitur jis pareiškia su tam tikra melancholija: „mes negalime empiriškai net atsakyti į klausimą, ar ekonominis žmonijos gyvenimas sudaro vienetą, yra vienalytė evoliucija ir žengia progreso linkui"[17]. Labai charakteringa vieta, juo labiau, kad ji yra tarytum užbaiga didelio sintetinio veikalo, kurį Schmoller'is išleido 1904 m.[18].

---

[15] Schmoller, Grundriss der Volkswirtschaftslehre (1904) I t. 107 p.

[16] Ten pat, I t. 108 p.

[17] Ten pat, II t. 653 p.

[18] Kai kurie istorininkai nėra betgi tiek atsargūs. Taip štai, Ashley („Histoire et doctrines économiques de l'Angleterre", įvadas, 3 p., prancūz. vert. 1900 m.) rašo: „Lygiai, kaip visuomenės istorijoje, nežiūrint į tariamąjį regresą, yra nuolatinis plėtojimasis, taip ir žmonijos minties istorijoje, vadinas, ir tame, ką žmonės yra manę apie ekonominę gyvenimo

Taip pat skeptiškai jis žiūri į istorijos filosofijos bandymus[19]. „Jaunoji istorinė mokykla“ nesitenkino vien tik reikalavimu taikyti istoriją politinei ekonomijai. Ji iš tiesų ėmė vartoti istorinę metodę. Maždaug nuo 1860 m. vokiečių ekonomistai vis daugiau ir daugiau nusigręžia nuo teoretinių klausimų. Jie beveik visiškai paskęsta svarstyme praktinių problemų, ypač socialinių klausimų, ir istoriniuose bei deskriptyviniuose tyrinėjimuose. Ekonominių monografijų skaičius auga. Vidurinių amžių ir senovės institucijos, senosios doktrinos, socialinė istorija, statistika, moderninių tautų ekonominės organizacijos aprašymas sudaro esminį šių veikalų objektą. Politinė ekonomija yra tarytum ištirpusi ar paskendusi institucijų tyrinėjime ir ūkio istorijoje.

Istorinės mokyklos čia nudirbtas darbas yra tikrai žymus. Neteisinga berods būtų užmiršti, kad ir prieš ją buvo išleista panašių monografijų, arba, kad tam tikros socialistinės sistemos, kaip štai M a r k s'o „Kapitalas“, iš tikrųjų yra didelės istorinės sintezės. Bet neabejotinas istorininkų nuopelnas yra tas, kad jie davė šios rūšies tyrinėjimams nuolatinį akstiną. Paskutinę XIX šimtmečio ketvirtį jie sužadino visur susidomėjimą istorija ir ekonominių institucijų stebėjimu. Negalime čia suminėti visų tų veikalų, kurie liečia įvairių įvairiausius klausimus. Mes bandysime toliau nusakyti jų esmę. S c h m o l l e r'io, B r e n t a n o, H e l d'o, B ü c h e r'io, S o m b a r t'o vardai yra gerai žinomi visiems, kurie domisi ūkio istorija. Ir vienas

---

pusę, matome reguliarinį plėtojimąsi“. Taip pat ir I n g r a m. („Histoire d'Economie politique“, pranc. vert. 1893 m. 293 p.) sako: „Kaip mes esame jau nekartą nurodę, esminė g y v e n i m o sąvokos dalis yra p l ė t o j i m a s i s, arba, kitaip tariant, dėsningas kitimas. Kad toks plėtojimasis vyksta visuomenės santvarkoje ir funkcijonavime, visuose tos visuomenės elementuose, tai yra faktas kuriuo negalima abejoti... Taip pat savaime aišku, kad tarp įvairių socialinių elementų yra tokių santykių, jog pakitimas vieno iš tų elementų iššaukia arba nulemia kito elemento pakitimą. Ir sunku įžiūrėti, kodėl tad šių taip pastovių koegzistencijos arba sukcesijos santykių negalima būtų pavadinti naturaliniais dėsniais“. Kadangi šie dėsniai yra universalūs, tad pagal juos galima suformuluoti abstraktinė ekonominės išrutulos teorija“.

[19] Istorijos filosofijos bandymus S c h m o l l e r'is vertina taip: „Aš jaučiu, kad mokslas dabartinėje savo stadijoje neiškęs nedaręs tokių bandymų, tačiau ligi šiol mes čia turime daugiau mokslinius bandymus, iš dalies net teleologinius spėjimus, negu visai tikras tiesas“ („Grundriss“, II t. 665 p.).

iš didžiausių moderninių teoretikų, Marshall'as, nekartą yra atsiliepęs apie juos su didele pagarba[20].

Iš Vokietijos šis impulsas persimetė į užsienį, kur jis rado ypatingai palankias aplinkybes.

Nuo 1870 m. praktinė ekonominio liberalizmo programa beveik visur yra įgyvendinta. Kyla naujos problemos, pirmoj vietoj darbininkų klausimai[21], kurie reikalauja pozityvinių išsprendimų. Į šiuos opius klausimus klasikinės mokyklos teorijos neduoda jokio atsakymo. Atrodo, kad tik naujas tyrinėjimas ekonominių institucijų, socialinės organizacijos, darbininkų klasių gyvenimo sąlygų, tegali suteikti įstatymų leidėjui reikiamų žinių. Palyginimas su praeitimi randasi būtinas, kad geriau galima būtų suprasti dabartis. Visiems tiems, kurie pageidauja socialinių reformų, istorinė metodė tuo momentu atrodo tarytum pažangos priemonė, ir šios metodės pasisekimą didina praktinis vaisingumas, priskiriamas jai. Pridurkime čia dar tą prestižą, kurio buvo įgijęs vokiečių mokslas nuo 1871 m., be to, faktą, kad Vokietijoje istorizmas buvo sutapęs su valstybiniu socializmu, ir bus suprantama, kodel ši mokykla taip palankiai buvo sutikta užsieny.

Anglijoje, toje Ricardo teorijos tvirtovėje, istorinės mokyklos įtaka pradeda visai aiškiai reikštis nuo 1870 m. Tenai vyksta tokios pat metodologinės diskusijos, kaip ir Vokietijoje. Cairnes savo knygoje „The character and logical method of political economy", pakartotinai išleistoje 1875 m.[22], tebegynė dar energingai dedukcijos teises ta prasme, kaip ją vartojo

---

[20] Marshall, Principles of Economies, I kn. IV sk. 8 §. Mes cituojame pagal 4 angl. leidimą.

[21] Jų reikšmę ypačiai pažymėjo Toynbee savo straipsny: „Ricardo and the old political Economy": „Observacijos metodę atgaivino darbininkų klausimas, kurio negalima išspręsti [ekonomine] laisve, tuo vieninteliu vaistu, kurį tiekia deduktyvinė teorija. Politinę ekonomiją pakeitė darbininkų klasė." (10 p.). Ir kitur: „Dažnai istorinė metodė laikoma konservatyvine, nes ji aprašo tolydinį ir impozantišką mūsų garbingųjų institucijų augimą; bet ji gali daryti ir lyginai priešingos įtakos, parodydama grubias neteisybes, kurios žlibai buvo daromos kaip tik to augimo metu" (Arnold Toynbee, The Industrial Revolution, 58 p.).

[22] Pirmasai leidimas pasirodė 1857 m. Apie Cairnes žiur. aukščiau III kn.

senoji politinė ekonomija. Bet jam atsakė 1879 m. Cliffe Leslie savo „Essays on political and moral Philosophy", pavartojęs prieš jį visus vokiečių istorinės mokyklos ginklus. Indukcija, prakeliama prieš dedukciją, reikalas gražinti politinei ekonomijai sąryšį su kitais socialiniais mokslais, istorija, kaip ekonominių reiškinių interpretacijos metodė — visas šias idėjas karštai gina ir anglų rašytojas. Tuo pat metu, tik su didesniu saikumu, Arnold Toynbee savo paskaitose apie „Industrinę revoliuciją" reiškia panašias mintis. Jis pripažino būtinąjį dedukcijos vaidmenį ekonominiuose tyrinėjimuose, bet jis įžiūrėjo istorijoje ir faktų stebėjime tikriausį būdą grąžinti ekonomijos mokslui gyvybę ir praktinę reikšmę, kurių vis labiau trūko rikardinėms teorijoms. Naujoji metodė, jo manymu, turėjo labai praversti socialinėms reformoms. Jis neabejotinai būtų padaręs didelės įtakos, jei mirtis, vos sulaukus jam 30 metų, nebūtų pakirtusi gyvenimo, kuriam teisingai buvo dedama tiek daug vilčių (1883).

Paskata buvo duota. Nuo tol Anglijoje ūkio istorija, institucijų stebėjimas, socialinių klasių tyrinėjimas užima vis didesnę vietą ekonomistų darbuose. Ir kiekvienoje iš šių sričių radosi įžymių veikalų: Cunningham'o, Growth of English Industry and Commerce; Ashley, Viduramžių ekonominių doktrinų istorija; Dr. and Mrs. Sydney Webb, History of Trade Unionisme ir Industrial Democracy; Booth, Life and labour of the people, — vis tai yra liudijimai, tos gilios įtakos, kurios padarė anglų ekonomistams šis idėjų sąjūdis.

Prancūzijoje istorinė mokykla neturėjo tokios sėkmės, bet ir čia nemažiau buvo jaučiamas tas reikalas, kuriuo ji rūpinosi. Pas mus (Prancūzijoje) nesusikūrė tikroji istorininkų ekonomistų mokykla. Tačiau naujųjų idėjų įtaka per daugelį kanalų įsiskverbė į mokslinę mintį. Pirmiausia 1878 m. buvo įsteigta oficialinės ekonomijos mokslo dėstymas prie Teisių Fakultetų, ir bematant, jau vien dėliai kontakto su teisinėmis disciplinomis, šis mokslas įgijo naują pobūdį, visai persisunkusį istorine dvasia. Tuo pat metu profesiniai istorikai vis daugiau ėmė domėtis ūkio istorija ir tuo teikė ekonomistų tyrinėjimams vertingos paramos. Daugelis iš pačių liberalinių ekonomistų tarpo, nevirsdami dar tuo senosios mokyklos priešininkais, paskyrė

savo darbus ar tai smulkiam nūdieninių faktų stebėjimui, ar istoriniams tyrinėjimams[23].

Pagaliau, prie jų prisidėjo nauja darbininkų grupė: sociologai. Sociologija tiria visokios rūšies institucijas, kuriomis laikosi ir plėtojasi žmonių bendruomenės: ji stengiasi pažinti, kaip jos vienos kitas veikia. Nagrinėjusi religines, teisines, politines, socialines institucijas, ji savaime turėjo nagrinėti ir ekonomines institucijas tokia pat dvasia ir tokia pat metode. Šis nagrinėjimas uoliai buvo tęsiamas per daugel metų. Sociologai, naudodamiesi stebėjimu ir istorija, nuodugniai ištyrė ekonominės sistemos mechanizmą ir organizaciją įvairiomis gadynėmis. Šiuos tyrinėjimus jie darė taip pat nepasitikėdami abstrakcija, taip pat rūpindamiesi įstebėti faktus, taip pat prakeldami indukciją prieš dedukciją, lygiai kaip tai yra charakteringa istorinei mokyklai[24].

2. Istorinės mokyklos kritikinės mintys.

Matėme, kiek daug rašytojų sakosi priklausą prie istorinės mokyklos ir per kokį ilgą perijodą tęsias tos mokyklos išsiplėtojimas. Negalima tikėtis, kad tiekos skirtingų mintytojų pažiūros visiškai sutaptų. Mes jau esame nurodę į tam tikrus skirtumus, kurių yra ypačiai tarp senosios ir „jaunosios" istorinės mokyklos. Čia mes negalime dėstyti ir diskutuoti kiekvieno iš tų atspalvių. Turime tenkintis supažindami su jų esminėmis idėjomis, del kurių beveik visiškai sutaria visi istorininkai. Prie progos tačiau pažymėsime skirtingas vieno ar kito pažiūras, kada jos atrodys mums svarbios.

Istorinė vokiečių mokykla pradėjo savo darbą klasikinės ekonomijos kritika. Delto mes pirmiausiai ir imamės išdėstyti kritikines jos mintis[25].

---

[23] Čia nurodysime ypačiai Levasseur ir jo gražią „Histoire des classes ouvrières en France", kurios pirmas leidimas išėjo 1867 m.

[24] Čia mes ypačiai turime galvoje grupę bendradarbių, susibūrusių aplink Durkheim'ą ir „Année sociologique". Būtų tačiau didelė klaida identifikuoti sociologų ir istorininkų ekonomistų metodę. Žr. šiuo klausimu Simiand, Méthode historique et science sociale, išsp. „Revue de synthèse historique", 1903. Plg. to paties „La méthode positive en science économique", Paris, 1912, kur nagrinėjama eilė svarbiausių politinės ekonomijos metodės problemų.

[25] Mums čia netenka kalbėti apie vieną dalį kritikinio vokiečių istorinės mokyklos veikalo, būtent, apie „laisser-faire" kritiką. Tiesa, kai

Nors kritikines istorinės mokyklos mintis buvo suformulavę jau Knies, Hildebrand ir Roscher, bet jos iššaukė nuodugnią diskusiją tik daug vėliau, kada „jaunoji istorinė mokykla“ buvo jau pačiame klestėjime. 1883 m. Karolis Menger'is Vienos profesorius, išleido tikrai klasikinę, tiek savo stiliumi, tiek minties gilumu knygą: „Tyrinėjimai apie socialinių mokslų metode“[26]; šios knygos pasirodymas atidarė erą polemikų, kartais ir labai karštų. Šis įžymus veikalas, kur autorius gina grynosios politinės ekonomijos teises, atremdamas vokiečių istorinės mokyklos užsipuolimus, buvo sutiktas kai kurių šios mokyklos atstovų kiek šiurkščiai[27] ir iššaukė tolesniais metais tarytum visuotinį sąžinės perkratymą. Mums čia tad reikės išdėstyti svarbiausius diskusijos punktus ir prieš istorininkų argumentus pastatyti jų priešininkų atsakymus. Istorininkai darė klasikinei ekonomijai tris didelius priekaištus, jie prikiša jai: 1) jos „universalizmą“; 2) jos rudimentarinę psichologiją, paremtą egoizmu; 3) perdėtą naudojimą deduktyvinės metodes.

Išnagrinėkime vieną po kito šiuos tris priekaištus.

a) Ko istorininkai labiausiai negali dovanoti Smith'ui ir jo įpėdiniams, tai jų „universalizmo“, kaip sako Hildebrand'as, jų „absoliutizmo“, arba jų „perpetualizmo“, kaip sako Knies. Anglų-prancūzų mokykla, pasak jos, manė, kad jos formuluotieji ekonominiai dėsniai yra tikri visur ir visados. Ji dingojosi

---

kurie iš tos mokyklos narių, kaip štai Hildebrand'as, pabrėžė etinę politinės ekonomijos pusę, ir nė vienas iš jų nepritaria Smith'o ir Bastiat'o optimizmui. Jų reliatyvizmo idėja iš dalies netgi padėjo tą optimizmą sugriauti. Bet svarbiausieji iš jų tarpo, kaip Roscher'is ir net pats Hildebrand'as, paliko karšti liberalinės sistemos šalininkai. (Žr. pavyzdžiui apie Hildebrand'o įsitikinimus pradžioje 1-ojo tomo „Jahrbücher für Nationalökonomie“, 1863, I t. 3 p.). Jei kai kurie iš jų tarpo (Brentano, Schmoller) daugiau ar mažiau prisidėjo prie tos didžios idėjų srovės, iš kurios apie 1872 metus išėjo valstybinis socializmas (žr. toliau), tai tas jų prisidėjimas čion buvo labai nelygus. Jie niekad nelaikė šios savo veikalo dalies visų svarbiausia. Pagaliau, jie čion neinešė jokių originalių minčių, ir jų reikšmę doktrinų istorijai sudaro jų asmeninė mokslo metodės koncepcija.

[26] Untersuchungen über die Methode der Sozialwissenschaften, Leipzig, 1883 m. 291 p.

[27] Menger'io knygos recenziją parašytą Schmoller'io žurnale „Jahrbuch für Gesetzgebung, Volkswirschaft und Statistik, 1884 metų. Ta recenzija perspausdinta su kai kuriais formos sušvelnijimais to paties autoriaus veikale: „Zur Litteraturgeschichte der Staats- und Sozialwissenschaften (1888).

taip pat, kad ta ekonominė politika, kurią ji išvedė iš šių dėsnių, galėjo būti bendrai ir visuotinai taikoma. Vieton šio absoliutizmo, sako istorininkai, reikia nuo šiol pastatyti reliatyvizmas, tiek praktikoje, tiek teorijoje.

Visų pirma praktikoje. Vienalytė ekonominė įstatymdavybė negali būti be skirtumo taikoma visoms epochoms ir visiems kraštams. Ji turi prisiderinti bekintančioms vietos ir laiko sąlygoms. Valstybės vyro menas ir yra tai, kad jis mokėtų priderinti principus prie naujų būtinybių, surasti naujoms problemoms savotiškus išsprendimus. — Bet čia mes turime sutikti su K. Menger'iu, kad šis bendrasis principas, skelbiamas jau nuo šimtmečių, yra taip savaime suprantamas, jog jam be jokio abejojimo būtų pritaręs Smith'as, Say ir pats Ricardo[28], nors jie kartais užmiršdavo jį, per griežtai spręsdami apie praeities institucijas arba teikdami „laisser-faire", kaip universalinį vaistą.

Bet, — ir šiai antrai minčiai istorinė mokykla deda didžiausios reikšmės, — ekonominė teorija ir ekonominiai dėsniai, kuriuos ji formuluoja, taip pat turi tik reliatyvinės vertės. Štai kur tiesa, ligi tol nepažinta. Fizikos arba chemijos dėsniai, su kuriais klasikai mėgsta lyginti ekonominius dėsnius, būtinai realizuojasi visur ir visados. Kitaip yra su ekonominiais dėsniais. Šį punktą ypatingai pabrėžė Knies. „Kaip ūkio gyvenimo sąlygos, sako jis, taip ir ekonominė teorija, kokia bebūtų jos forma ir pavidalas, argumentai ir rezultatai, kurių ji mums teikia, visados yra istorinės evoliucijos padaras, ji ima savo argumentacijos esmę iš istorinio gyvenimo ir turi duoti savo rezultatams istorinio išsprendimo pobūdį; net ir „bendrieji dėsniai" ekonomijoje yra ne kas kita, kaip tik istorinis išaiškinimas ir progresyvinis tiesos pasireiškimas; kiekvienu ruožtu jie pasirodo kaip apibendrinimas tiesų, žinomų tam tikrame evoliucijos laipsny; nei jų sumos, nei jų formulavimo žiūrint, jie negali būti laikomi galutinais."

---

[28] Žr. Menger, nur. viet. 130 ir tol. p. Čia galima pritaikyti ši ironiška Marshall'o pastaba („Principles" I kn. V sk. 6 §): „Vokiečių rašytojai gerai padarė, primygtinai pabrėždami šiuos atžvilgius, bet jie klysta, manydami, kad senieji ekonomistai jų nežinoję. Tai yra angliškas paprotys palikti daug ką pridurti skaitytojo sveikam protui"...

Ši vieta, tiesą sakant, gana miglota, kaip ir apskritai visa Knies'o kalba, išreiškia teisingą mintį, kurią kiti ekonomistai yra formulavę tiksliau, sakydami, kad ekonominiai dėsniai yra laikiniai ir lygtiniai. L a i k i n i a i ta prasme, kad istorijos eiga, iškeldama naujus faktus, į kuriuos esamosios teorijos nepakankamai atsižvelgia, nuolatos verčia ekonomistą keisti formules, kuriomis jis ligi tol tenkinosi. L y g t i n i a i ta prasme, kad ekonominiai dėsniai tik tada pasitvirtina tikrovėje, jei kitos aplinkybės nesutrukdo jų veikimo; tuo būdu istorija, keisdama aplinkybes, gali panaikinti ar bent tuo tarpu pridengti tas pasekmes, kurių paprastai laukiama iš tam tikrų priežasčių. Priminti šitai gal ir buvo naudinga, ypačiai tiems ekonomistams, kurie teikė savo teoriją, nelyginant kokį dievišką apreiškimą, arba tarėsi galį išvesti iš jos absoliutiškai tikrus numatymus[29].

Tačiau Knies daug perdeda, kai jis mano, kad šiaip apibrėžtas ekonominių dėsnių reliatyvumas griežtai skiria juos nuo kitų mokslinių dėsnių. Fizikos ir chemijos teorijos, kaip teisingai pastebi M a r s h a l l'as, taip pat kinta, kai nauji faktai sugriauna senąsias formules. Ir jos tad yra laikinės. Jos irgi tėra lygtinės ta prasme, kad jos pasitvirtina tik tada, jei nėra kliudančiųjų priežasčių, kurios galėtų pakeisti patyrimo sąlygas. Moderniniam mokslininkui prigimties dėsniai nėra vidinė, inherentiška daiktų savybė. Jie tėra „protinis žmogaus padaras"[30]. Jie tad progresuoja kartu su protu. Jie yra sutrumpintos formulės, kuriomis nusakoma pareinamumo santykiai, konstatuoti tarp reiškinių; ir tarp įvairių „dėsnių", tuo būdu žmogaus proto sukurtų, tėra tik tas skirtumas, kad konstatuotasai pareinamumas yra daugiau ar mažiau glaudus.

---

[29] K n i e s, nur. veik., 24—25 p. Ashley išreiškė šia dvilypią mintį aiškesniais žodžiais: „Politinė ekonomija nėra rinkinys absoliutiškai teisingų doktrinų, apreikštų pasauliui gale praėjusio ir pradžioje dabartinio šimtmečio, o ją sudaro tam tikras skaičius teorijų ir apibendrimų didesnės ar mažesnės vertės... Moderninės ekonominės teorijos nėra visuotinai teisingos. Jos nėra teisingos nei praeičiai, kada nebuvo tų sąlygų, kurių būtų reikėję jų įsivykdymui, nei ateičiai, kada gyvenimo sąlygos bus pasikeitusios, nebent tik visuomenė paliktų stacionarinė". („Histoire et doctrines économiques de l'Angleterre", pranc. vertim., Įvadas, 2—3 p.).

[30] K a r l P e a r s o n, La grammaire de la science, pranc. vertimas L. March'o, Paris 1912, 140 p.

Jei fizikos ar chemijos dėsniai yra daug pastovesni ir tikresni, negu ligi šiol formuluotieji ekonominiai dėsniai, tai paprasčiausiai del to, kad tos sąlygos, kuriose anie dėsniai gauna pasitvirtinti, yra daug visuotiniau realizuotos, o iš antros pusės, jų veikimas dažnai gali būti matuojamas, jie sekasi dedukcijos keliu išvesti iš bendrųjų matematikos dėsnių[31].

Knies ne tik darė perdėtas išvadas iš ekonominių dėsnių reliatyvumo, bet ir pats priekaištas jo pirmatakams, esą jie išleidę iš akių tą reliatyvumą, nevisai jau buvo nupelnytas tuo metu, kada Knies rašė. Šį dalyką mes dar turėsime progos prisiminti, jis yra gana svarbus doktrinų istorijai. Stuart'as Mill'is tuo metu jau buvo išleidęs savo „Essais on Political Economy"; savo „Logikoje", kuri pirmą kart buvo išleista 1842 m. ir kurios išėjo keli leidimai ligi 1853 m., t. y. tos datos, kada rašė Knies, Stuart'as Mill'is aiškiai apibrėžia šį ekonominių dėsnių pobūdį: „Jie yra, — sakė jis, — paremti tam tikrų aplinkybių susiėjimo prielaida ir nusako, kaip tam tikra priežastis veiktų tomis aplinkybėmis, prileidžiant, kad nėra kitų surištų su ja. Jei prileidžiamosios aplinkybės atitinka esamąją visuomenę, tada ir išvados bus teisingos šiai visuomenei, jei tik tų aplinkybių rezultato nepakeis kitos aplinkybės, į kurias nebuvo atsižvelgta"[32]. Taigi sociologija, kurioje, jo pažiūromis, politinė ekonomija sudaro tik vieną šaką, „negali būti pozityvinių numatymų mokslas, o tėra tik tendencijų mokslas". Čia jau aiškių aiškiausiai, išreikštas visiškas ekonominių dėsnių vertės „reliatyvumas".

Kaip ten bebūtų, moderniniai ekonomistai palaikė istorininkų kritiką gana pamatuota ir pasistengė juo tiksliausiais formulavimais išvengti tokių priekaištų. Kitų tarpe, Marshall'as, panaudodamas Mill'io posakį, apibrėžia ekonominius dėsnius, kaip „ekonominių tendencijų išreiškimą[33].

Grynosios ekonomikos įsteigėjai, kurių metodė aiškiausiai skiriasi nuo istorininkų metodės, irgi pasistengė apsisaugoti nuo

---

[31] Marshall, Principles, 4-sai leid., I kn. VI sk. 6 §. Tai, ką mes čia sakome, nėra dar kritika matematinės metodės politinėje ekonomijoje. Atvaizduoti su matematikos pagelba ekonominių reiškinių santykius (kaip tai daro Walras'o mokykla) ir kvantitatyviai nusakyti tuos santykius taip, kad iš bendrųjų matematinių teoremų galima būtų tiesiog išvesti ekonominiai reiškiniai — šitai yra du visai skirtingi dalykai.

[32] Stuart Mill, Logique, pranc. vert. II t, 494 p.

[33] Marshall, Principles of economics, 4 leid. I kn. IV sk. 6 §.

panašių priekaištų. Jie aiškiai ir sąmoningai remia savo išvadas tam tikru skaičiumi parinktų ir iš anksto pasakytų hipotezių, kurių tikro realizavimosi jie anaiptol nesiima tvirtinti. „Grynoji ekonomika, sako Walras, turi imti iš patirties tipus mainų, pasiūlų, paklausų, kapitalų, pajamų, produktyvinių patarnavimų ir produktų. Iš šių realinių tipų ji turi definicijos būdu atitraukti idealinius tipus, šiuos pastaruosius dėti savo samprotavimų pagrindan ir grįžti prie realybės tik su užbaigtu mokslu, kad jį pritaikytų“[34]. Pavyzdžiui grynoji ekonomika tyrinės konkurencijos padarinius ne iš tos netobulos jos formos, kurią mes sutinkame tikrovėje, bet iš tokios, kuri funkcijonuotų tam tikroje hipotetinėje rinkoje, kur visi kontragentai, tiksliai žinodami savo tikruosius interesus, galėtų jų siekti pilnos laisvės ir visiško viešumo sąlygose. Šios rūšies idealinio būvio savoka leidžia išnagrinėti, tarsi per padidinamąjį stiklą, tos ar kitos hipotezės pasekmes, kurių tikrovėje niekad nerandame visiškai grynų.

Galima ginčyti šios metodės naudingumą bet negalima sakyti, kad besilaiką jos rašytojai nuslepia šiaip išvestų ekonominių dėsnių reliatyvumą.

Turime būti istorininkams dėkingi, kad jie iškėlė aikštėn šį ekonominių dėsnių pobūdį tuo metu, kada kai kurie ekonomistai buvo, rodos, jį beužmirštą. Galime tačiau tvirtinti, kad šiandien jis yra visų pilnai pripažintas. Betgi Knies'o užsimojimą pamatuoti juo absoliutinį skirtumą tarp prigimtinių ir ekonominių dėsnių šiandien daugelis, gal būt, net dauguma ekonomistų laiko nepateisinamu[35].

b) Istorininkai daro pirmiesiems ekonomistams dar antrą priekaištą, būtent, kad jų psichologija buvusi perdaug siaura ir nepakankama. A. Smithas, Say, Ricardo, laiką interesą vieninteliu žmogaus veiklos akstinu. Jie įsivaizduoją, kad žmogus visur vien pelno težiūrįs. Tačiau, sako istorininkai, net ir ūkio srityje interesas anaiptol nėra vienintelis žmogaus veiklos akstinas. Čia, kaip ir kitose srityse, žmogų stumia labai įvairūs motyvai: tuštybė, garbėtroška, veikimo noras, priedermės jausmas, pagaila, gerumas, artimo meilė ar paprastas įprotis.

---

[34] Walras, Economie politique pure, 4 leid. 20 p.

[35] Kai kurie rašytojai tačiau neprileidžia visiškos asimiliacijos. Pavz. Wagner, Grundlegung I t. 335 p.

„Vaizduoti žmogų taip, sako K n i e s, tarsi jis savo ekonominėje veikloje visuotinai ir nepakeičiamai vadovaująsis vien tik egoistiniais motyvais, išeina tas pat, ką neigti kiekvieną kilnesnį motyvą bet kuriame žmogaus darbe, arba tvirtinti, kad žmogus turįs tiek ir tiek savarankiškų vienas kito nepriklausančių psichinio gyvenimo centrų“[36].

Niekas neginčys, kad klasikai įžiūrėjo asmeniniame interese (o ne egoizme, kaip sako Knies, duodamas tam žodžiui niekinamąją prasmę) ekonominių reiškinių kilmę ir pagrindinį išaiškinimą. Bet ir čia istorinės mokyklos šalininkai bus apsirikę, dėdami šiam klasikų pastebėjimui perdaug didelės reikšmės. Rūpindamiesi suvokti tikrovę visame jos sudėtingume, žiūrėdami daugiau to, kas yra specialu ir charakteringa, negu to, kas yra bendra ir universalu, istorininkai užmiršo, kad politinė ekonomija, kaip mokslas, nagrinėja ekonominius reiškinius, paimtus *en masse.* Klasikiniai ekonomistai stengėsi ištirti tai, kas yra bendra, o ne tai, kas individualu. Bet ekonominiame pasaulyje egoistinis gerovės ar pelno troškimas kaip tik ir yra patvariausias veikimo akstinas, nepaisant tų skirtumų, kurie gali atsirasti tuo ar kitu specialiu atveju, del to ar kito veikėjo asmeninių palinkimų.

Tokios štai nuomonės yra A d o l f a s W a g n e r'is, kurs šiuo metodės klausimu aiškiai skiriasi nuo istorinės mokyklos. Jis giliai tyrinėjo įvairius motyvus, kurie veikia žmogų jo ekonominiame gyvenime ir priėjo išvadų, kad iš jų visų „egoistinis“ motyvas vienas tėra tikrai pastovus ir nuolatinis. „Šitai, sako jis, išaiškina ir pateisina pasirinkimą šio motyvo, kaip deduktyvinės metodės išėjos punkto politinėje ekonomijoje[37].

Tai pasakę, turime betgi su K n i e s'u pripažinti, kad klasikiniai ekonomistai, berods neneigė, kaip kad jis sako, bet vis tik perdaug nepaisė to, kad asmeninio intereso siekimus tikrovėje labai dažnai modifikuoja kitų akstinų veikimas. Klasikai kartais atrodo tiek įsitikinę „asmeniniu interesu“, kad politinė ekonomija tarytum virsta jiems paprasta „egoizmo gamtos istorija“, kaip sako H i l d e b r a n d'as.

---

[36] K n i e s, nur. veik. 232 p.
[37] A. W a g n e r, Grundlegung, 67 §.

Bet ir čia turime padaryti tą pat pastabą, kaip ir del a) punkto. Tuo metu, kada K n i e s formulavo savo kritiką, ji jau nebebuvo visiškai nupelnyta. Iš tikrųjų, Stuart'as Mill'is savo „Logikoje" jau daugiau kaip prieš dešimtį metų buvo atkreipęs dėmesį į šį klausimą. „Anglų ekonomistas, — sako jis, — kaip ir jo tautiečiai apskritai, nesupranta, kad yra labai galimas daiktas, jog žmonėms, pardavinėjantiems prekes, gali labiau rūpėti ar patogumai ar jų tuštybė, negu piniginis pelnas"[38]. Iš savo pusės jis pareiškia: „nėra, gal būt, žmogaus gyvenime nė vieno veiksmo, į kurį neskatintų tiesioginis ar tolimesnis akstinas, kitoks, negu turto troškimas"[39]. Taip tad egoistinis motyvas, pelno vaikymasis, jau Stuart'o Mill'io nebelaikomas „visuotiniu ir nepakeičiamu" žmogaus veiklos varikliu. Dar daugiau, mes matėme pereitame skyriuje, jog Mill'iui egoizmas, arba gerai suprastas savasis interesas, kaip jis jį apibrėžia, sutampa tiesiog su altruizmu.

Ir čia betgi istorinės mokyklos priekaištai, kad ir perdėti, vertė kitų krypčių ekonomistus tiksliau nusakyti savo pažiūras šiuo klausimu. Šiandien Marshall'as tvirtina, kad ekonomistai „ima žmogų tokį, koks jis yra, ne abstraktinį ar ekonominį žmogų, bet žmogų su kūnu ir krauju"[40].

Ir jeigu, sako Marshall'as, iš tų motyvų, kurių žmogus klauso, ekonomistas ypačiai studijuoja asmeninio pelno siekimą, tai ne del to, kad jis norėtų paversti politinę ekonomiją, „egoizmo gamtos istorija", o paprasčiausiai tik del to, kad šis motyvas dažniau gali būti matuojamas pinigais, taigi jo pasekmės geriau gali būti moksliškai ištirtos, negu, sakysim, labdaringųjų motyvų, arba garbėtroškos ar priedermės jausmo[41]. Iš savo pusės, hedonistai, kuriems grynoji ekonomika remiasi malonumo ir nemalonumo apskaičiavimu, pasirūpina pabrėžti, kad jų prileidžiamoji hipotezė tėra pravartus tikrovės suprastinimas, būtinai reikalingas tam, kad juo galint toliau pastūmėjus ekonominių reiškinių analizę. Tai yra būtinoji ir tuo pat pateisinamoji abstrakcija, bet ir tik abstracija.

---

[38] S t u a r t M i l l, Logique, II t., 502 p.
[39] Ten pat 408 p.
[40] M a r s h a l l, Principles I kn. V sk. 9 §.
[41] Ten pat, I kn. V sk. 7 §.

c) Tačiau istorinė mokykla kaip tik čia ir įterpia naują priekaištą klasikams: esą jie neleistinai perdaug naudoję abstrakciją ir dedukciją, ir šį priekaištą ji, gal būt, daugiausia pabrėžia.

Vieton dedukcijos ši mokykla norėtų pastatyti, kaip nusveriamą metodę, indukciją, paremtą faktų stebėjimu.

Ši deduktyvinio samprotavimo kritika glaudžiai rišasi su tik ką išdėstyta kritika.

Tenorėdami matyti žmoguje tik vieną vienintėlį veiklos motyvą, klasikiniai ekonomistai, pasak istorininkų, tarėsi galį samprotavimo keliu *a priori* išvesti iš vienos tendencijos visus ekonominius dėsnius. Bet kada turima galvoje, kiek daugeriopi motyvai veikia ekonominiame gyvenime, tada savaime krinta į akis tos metodės nepakankamumas. Tuo keliu prieinamas ne tikrovės paveikslas, o jos karikatūra. Tik kantrus stebėjimas ir atsargi indukcija įgalins tolydžio sukurti ekonominę teoriją, kuri atitiks reiškinių sudėtingumą. „Ateity — rašė Schmoller'is 1883 m., atsakinėdamas Menger'iui, — politinei ekonomijai ateis nauja epocha; bet tai tik dėka panaudojimo visos tos istorinės deskriptyvinės ir statistinės medžiagos, kuri dabar surenkama, o ne tebesunkiant abstraktinius senojo dogmatizmo tvirtinimus, kurie jau šimtą kartų buvo išsunkti[42].

Šią metodės kritiką ypačiai pabrėžia „jaunoji istorinė mokykla", ir Menger'is galėjo pasakyti, kad „jai abstraktinio mintijimo menas, nors jį žymėtų didžiausias minties gilumas ir originalumas, nors jis remtųsi ir kuo plačiausiu empiriniu pagrindu, žodžiu sakant, nors būtų visa tai, kas kituose teoretiniuose moksluose suteikia mokslininkui didžiausią garbę, jai atrodo, palyginti su kruopščios komplikacijos vaisiais, tik antraeilis dalykas, kone dėmė"[43].

Kritikuodama abstrakciją ir dedukciją pas klasikus, istorinė mokykla iš tikrųjų padarė tą klaidą, kad ji sumaišė du dalykus: šių metodžių vartojimą pas klasikus ir pačias tas metodes.

Niekas neneigė, kad klasikai dažnai išeidavo iš klaidingų premisų, arba, išeidami iš teisingų premisų, jie perdaug greitai.

[42] Schmoller, Zur Litteraturgeschichte ir t. t., 279 p.
[43] K. Menger, Untersuchungen über die Methode ir t. t. 48 p.

be pakankamos kontrolės, prileisdavo, jog jų išvadas visados patvirtins faktai. Niekas neginčys, kad dažnai jų analizė buvo nepilna, jų apibendrinimai perskubūs, jų formulės miglotos[44].

Bet visa tai dar toli gražu neduoda pagrindo ginčyti pačios abstrakcijos ir dedukcijos teisėtumo. Izoliuoti vieną žmogaus veikimo akstinų kategoriją ir atskirai tyrinėti tų akstinų pasekmes, tai dar nereiškia neigti kitų akstinų buvimo, lygiai kaip neneigiama kitų įtakų buvimo, kada tiriama sunkumo jėgos įtaka fiziniams kūnams. Tokiam moksle, kaip politinė ekonomija, kur eksperimentas yra praktiškai negalimas, abstrakcija ir analizė tėra vienintelės priemonės mokslininkui susivokti daugybės įtakų maišatyje, kurią randame tikrovėje. Pati procedūra būtų teisėta, nors ir be didesnės praktinės reikšmės, net ir tada, jei taip izoliuotasai akstinas tebūtų antraeilis. O juo labiau, kada akstinas, kuriuo čia einasi — pelno siekimas, arba materialių reikmenų patenkinimas — turi ekonominiams veiksmams nusveriamos įtakos, kurios jam negalima ginčyti[45].

Ši procedūra yra taip naturališka — pasakysime net, taip būtina, kad protas galėtų susiorientuoti reiškinių sudėtingume — jog istorinės mokyklos kritika nesukliudė abstraktinei ir deduktinei metodei vis labiau išsiplėtoti per pastaruosius trisdešimt metų ekonominėje literatūroje. Tiesa, moderniniai klasikų įpėdiniai, nors ir grąžinę abstraktinei metodei jos garbingą vietą, nebevartoja jos taip, kaip pirmieji klasikai. Jie davė dedukcijai tvirtesnį išėjos punktą, padarydami tikslesnę psicholo-

---

[44] „Anglų ekonomistai, net ir žymiausieji, dažnai yra darę klaidų- sako A. Wagner'is (Grundlegung, I sk. 4 §), bet del tų jų klaidų yra kalta ne metodė, o jos pritaikymas". Karolis Menger'is, kuris taip griežtai gynė dedukciją, pasinaudojo ja kaip tik tam, kad atnaujintų klasikinę teoriją. „Ekonominė teorija, — sako jis, — tokia, kokią ją sudarė klasikinė anglų mokykla, neįstengė patenkinamai išspręsti ekonominių dėsnių mokslo problemos". (Menger, nur. viet. 15 p.).

[45] Plg. K. Menger, Untersuchungen ir t. t. 79 p. „Kaip grynoji mechanika neneigia oro pripildytos erdvės, trynimosi ir t. t. buvimo, kaip grynoji matematika neneigia realinių kūnų plokštumų ar linijų buvimo, kaip grynoji chemija neneigia fizinių veiksnių įtakos arba grynoji fizika cheminių veiksnių įtakos realiniams reiškiniams, nors kiekvienas iš šių mokslų žiūri tik vienos realinio pasaulio pusės, ir abstraktuoja visas kitas — taip lygiai ir ekonomistas anaip tol dar netvirtina, kad žmonės faktinai vadovaujasi tik egoizmu, arba kad jie yra neklaidingi ar visažiną, kai jis nagrinėja socialinį gyvenimą, žiūrėdamas iš požvilgio laisvo asmeninio intereso žaismo, kuriam nedaro įtakos pašaliniai sumetimai, klaidos ar nenusimanymai." Ta pačia prasme kalba Wagner'is nur. viet. 67 § ir Marshall'as.

ginę analizę tų reikmenų, kurias asmeninis interesas turi patenkinti[46]. Iš antros pusės, jie patobulino patį dedukcijos mechanizmą, naudodamiesi ne tik paprastosios logikos, bet ir matematinės analizės taisyklėmis. Ir jų išvados labai daugeliu punktų yra kitoniškos, kaip klasikų išvados.

Laimei, istorinės mokyklos iškeltasis priešingumas tarp induktyvinės ir deduktyvinės metodės mūsų dienomis nebeturi didelės svarbos. Žymiausieji ekonomistai priima abi tas metodes, kaip lygiai reikalingas. Įvairiausių krypčių rašytojai sutaria, jog šie metodės klausimai tenka laikyti antraeiliais ir užmiršti tie ginčai, iš kurių mokslas ne ką laimėjo. Baigiant šį paragrafą, verta nurodyti nuomones keleto mokslininkų, kurie atstovauja šiandien labai įvairioms kryptims, bet visi maždaug tą pat mano apie šį dalyką: „Ginčai del metodės, — sako Pareto, — tėra vien tik laiko gaišinimas. Mokslo tikslas pažinti reiškinių vienodumą ir todel pridera eiti kiekvienu keliu, naudotis kiekviena metode, kuri tik veda į tikslą“[47]. „Reikės visados, — sako Marshall'as, — kad būtų drauge ir šiokių ir tokių darbininkų, turinčių įvairius gabumus ir tikslus, kad vieni ypačiai atsidėtų faktų stebėjimui, kiti mokslinei analizei...; ekonomistas turi paeiliui naudoti visus būdus, aprašytus mokslinės logikos vadovėliuose, kad surastų sąryšį tarp priežasties ir pasekmės“[48]. — Po šių rašytojų, kurie vartoja daugiausia deduktyvinę metodę, pacituokime štai keletą istorininkų. Schmoller'is pirmasai vienoje vietoje rašė: „Indukcija ir dedukcija abi yra reikalingos mokslui, kaip dešinėji ir kairėji koja ėjimui“[49]. Labiau gal būt yra įsidėmėtina nuomonė ekonomisto, patiekusio keletą originaliausių darbų, kuriais gali didžiuotis istorinė mokykla, būtent, K. Bücher'io: „Reikia džiaugtis, — rašo jisai,

---

[46] Šiandieniniai deduktyviniai ekonomistai anaiptol neniekina psichologijos, juk štai kurie iš jų tarpo (Austrų mokykla) kaip tik gavo psichologinės mokyklos vardą. Galima drąsiai tvirtinti, kad jie šiuo keliu nuėjo daug toliau, kaip istorinė mokykla.

[47] Pareto, Manuale di economia politica, Milano 1906, 24 p.

[48] Marshall, Principles of economics, 4 leid. VI sk. I kn.

[49] Schmoller str. „Volkswirtschaft“, išsp. „Handwörterbuch der Staatswissenschaften“. Jo „Grundriss'e“ dar skaitome: „Tie, kurie naujoje vokiečių ekonomikoje laikomi induktyvinio tyrinėjimo atstovais, kovoja ne su dedukcija apskritai, o tik su dedukcija, darančia savo išvadas iš paviršutiniškų ir nepakankamų premisų, kurias jie tikisi pakeisti tikresnėmis premisomis, dėka tikslesnio faktų stebėjimo“ (I t. 110 p.). Šita prasme jam visi gali pritarti.

— matant, kaip po ilgo periodo kruopštaus medžiagos rankiojimo pastaruoju laiku vėl imamasi uoliai nagrinėti moderninio mainų ūkio problemos ir kaip bandoma rekonstruoti senoji sistema tuo pačiu būdu, kuriuo ji yra atsiradusi, tik naudojant daug gausesnį faktų materijalą. Nes iš tikrųjų nėra kitos tyrimo metodės, su kurios pagelba galima būtų įžvelgti į komplikuotą mainų reiškinių priežastinį sąryšį, kaip tik izoliuojančioji abstrakcija ir loginė dedukcija. Vienintelė induktyvinė procedūra, kuri čia yra galima, būtent, statistinė nėra pakankamai jautri ir gili, ji tegali būti naudojama, tik kaip pagelbinė priemonė išvadoms papildyti ar kontroliuoti[50].

3. Istorinės mokyklos pozityvinės mintys.

Toji kritika, kurią istorinė mokykla kėlė prieš klasikų metodes, nebūtų gal buvusi tokia aštri, jei už jos nebūtų slėpusis visiškai skirtinga pažiūra į politinės ekonomijos vaidmenį ir tikslą. Už tos kritikos glūdi daugiau ar mažiau išreikštas principialinis priešingumas. Jei „jaunoji istorinė mokykla" šiandien atsisakė nuo kai kurių savo vilčių, tai pirmieji istorininkai, priešingai, svajojo, kaip jau matėme, apie visišką mokslo atnaujinimą. Kuria prasme ir kuriuo būdu? Šitai svarbu žinoti. Pozityvinė istorikų pažiūra į ekonomiją yra doktrinų istorijai dar įdomesnė, kaip jos kritinis veikalas. Nes toje pažiūroje išsireiškia dvasios priešingumas, kurį randame beveik kiekvienoje mūsų mokslo epochoje.

Į ūkio gyvenimą galima žiūrėti iš dviejų skirtingų požvilgių, kuriuos galima būtų pavadinti m e c h a n i n i u ir o r g a n i n i u požvilgiu; pirmasai tinka mintytojams, siekiantiems apibendrinimų, juo didesnio paprastumo; antrasai savaime patraukia tuos mintytojus, kurie susižavi nepaliaujamais konkrečios tikrovės kitimais.

Pirmieji ekonomistai, bent dauguma jų, laikėsi mechaninio požvilgio. Socialinių reiškinių įvairybėje jie dažniausiai apsiribodavo nagrinėti tuos, kurie sekasi mechaniškai išaiškinti. Kainų svyravimai, procentų dydžio, darbo mokesčio ir rentos

---

[50] K. B ü c h e r, Die Entstehung der Volkswirtschaft, 3 leid. (1901). 173 p.

kilimas ar kritimas, gamybos prisitaikymas paklausams laisvos konkurencijos sąlygose, — visa tai atrodė jiems, kaip pasekmės beveik automatinio veikimo žmonių molekulų, stumiamų visur to paties akstino, asmeninio intereso. Ir šios koncepcijos paprastumas yra ne be didingumo.

Tačiau šiuo būdu gautasis socialinio gyvenimo vaizdas yra labai aprėžtas. Jis palieka nuošaliai begalinę daugybę svarbių ir įdomių reiškinių. Konkretinė ūkio pasaulio išvaizda, iš tikrųjų, yra nepaprastai įvairi ir judri. Mes čia randame įvairiopas institucijas: bankus, prekių ir vertybių biržas, darbdavių ir darbininkų sąjungas, prekybos bendroves, kooperacijos bendroves, mes matome atkaklias kovas tarp smulkiosios ir stambiosios pramonės, stambiosios ir smulkiosios prekybos, tarp socialinių klasių ir tarp individų, tarp valstybės ir atskirų piliečių, tarp miestų ir kaimų. Mes matome kaip valstybių gerovė išauga ir nyksta, kaip konkurencija joms duoda ir paskum atima vyraujančią vietą, kaip tam tikra prekybinė santvarka esti sėkminga viename krašte vieną epochą, o kitame krašte ar kitą epochą, priešingai, neturi pasisekimo. Mes matome, jog kiekviename krašte ir kiekvienu metu ūkio gyvenimas vyksta su skirtingais organais, nuolatos modifikuojasi, prisitaiko kintamoms technikos sąlygoms, įgauna vis naujas lytis su mokslo pažanga, su papročių ir įsitikinimų permainomis.

Apie visa tai mechaninė visuomenės ūkio koncepcija mums nič nieko nepasako. Ji neišaiškina mums nei tų ekonominių skirtumų, kurie skiria vieną tautą nuo kitos, nei tųjų, kurie skiria vieną gadynę nuo kitos. Josios darbo mokesčio teorija nieko nepasako mums apie skirtingas darbininkų kategorijas, apie jų lyginamąjį gerbūvį įvairiais istorijos laikotarpiais, apie teisines ir politines sąlygas, nuo kurių šis gerbūvis pareina. Josios procentų teorija nieko nepasako mums apie tą nesuskaitomą daugybę formų, kurių turėjo kredito funkcija istorijos eigoje, apie mainų priemonių, metalinių ar popierinių pinigų evoliuciją. Josios pelno teorija nieko nekalba apie verslamonių pasikeitimus, jų koncentraciją ar suskaldymą, jų individualinį ar kolektyvinį pobūdį, jų ypatingą padėtį prekyboje, pramonėje ar žemės ūkyje; nes klasikiniai ekonomistai paprasčiausiai ieškojo tik bendri-

nių ir nuolatinių reiškinių, kuriuose jų meto socialinių institucijų rėmuose pasireiškia homo oeconomicus.

Taip tad mechaninis ūkio gyvenimo aiškinimas yra nepakankamas, kai norima suvokti visa to gyvenimo sudėtingybė. Jis išaiškina mums kai kuriuos labai bendrus reiškinius, bet nepadeda mums suprasti konkrečių ir specialių bruožų.

Iš kur čia tas nepakankamumas? Iš to, kad mechaninė koncepcija išskiria ekonominę žmogaus veiklą iš tikrovės aplinkos. Ekonominiai žmogaus veiksmai yra glaudžiam sąryšy su visuma tų sąlygų, kuriose jis gyvena. Jų charakteris ir jų padariniai yra iš esmės skirtingi, nelygu fizinė, socialinė, politinė ir religinė aplinka, kurioje jos veikia. Geografinė kiekvieno krašto būklė, jo gamtiniai resursai, jo gyventojų mokslinė ir meninė kultūra, jų dorovinis ir protinis charakteris, jų valdymosi sistema, — visa tai nulemia jų ekonominių institucijų pobūdį ir daro įtakos jų gerovės laipsniui. Žinoma, bendrosios gėrybių gamybos, paskirstymo ir mainų funkcijos turi būti atliekamos kiekvienoje bendruomenėje. Bet kiekviena žmonių bendruomenė sudaro savotišką organinę aplinką, prie kurios šios funkcijos turi prisitaikyti ir kuri tuo būdu duoda ūkio gyvenimui savotišką antspaudą. Taigi, norint suprasti įvairias to gyvenimo apraiškas, reikia imti ekonominė veikla ne izoliuota, o jos santykiuose su socialine aplinka, kuri viena teleidžia suprasti čia charakteringus bruožus[51].

Tai yra viena pagrindinė mintis, brangi istorinei mokyklai. Antroji tučtuojau iš jos eina.

Ta socialinė aplinka, žinoma, nėra pastovi. Ji amžinai juda, kruta, rutuliojasi; ji niekad nėra ta pati dviem skirtingais laiko momentais; reikia išaiškinti kiekviena iš jos stadijų, einančių viena po kitos. Kur gi mes galime rasti šį išaiškinimą? Istorijoje.

Goethe vienose savo eilėse, kurias Schmoller'is įdėjo epigrafu savo didžiajam „Grundriss", sako:

---

[51] Roscher: „Kaip kiekvienas gyvenimas, taip ir tautos gyvenimas yra visuma, kurios įvairios apreiškos glaudžiausiai siejasi viena su kita. Kas tad nori moksliškai suprasti vieną jo pusę, turi pažinti visas puses. Čia svarbiausia šios septynios pusės: kalba, tikyba, menas, mokslas, teisė, valstybė ir ūkis". („System der Volkswirtschaft", I t. 41 p. Stuttgart, 1897). Plg. taip pat Hildebrand, Nationalökonomie der Gegenwart ir t. t. 29 p. Lygiai taip pat mano ir Knies.

„Wer nicht von dreitausend Jahren
sich weiss Rechenschaft zu geben,
bleibt im Dunkeln, unerfahren,
muss von Tag zu Tage leben".
(Kas negali duoti sau atskaitos iš praėjusių trijų tūkstančių metų, turi klaidžioti tamsoje, be patirties, gyventi diena iš dienos").

Iš tikrųjų, tik pažinimas ankstesniųjų būvių, kuriuos yra perėjęs žmonių bendruomenių ūkio gyvenimas, tepadeda mums suprasti dabartinį būvį. Lygiai kaip gamtininkai ir geologai, norėdami suprasti šiandieninę žemės ir jos gyvų būtybių esmę, turėjo konstruoti dideles hipotezes apie žemės rutulio ir gyvybės evoliuciją, taip ir mokslininkas, tirią dabartinį žmonijos ūkio gyvenimą, turi siektis į tolimiausią praeitį, kad atrastų jo versmę ir kilmę. „Žmogus, — sako Hildebrand'as, — kaip socialinė būtybė, yra civilizacijos vaikas ir istorijos padaras... Jo reikmens, jo kultūra, santykiai su materialiniais daiktais ir su kitais žmonėmis niekad nelieka tokie pat, o visados skiriasi geografiškai, kinta istoriškai ir progresuoja kartu su visa žmonijos kultūra[52].

Taip tad, anot istorinės mokyklos, pirmieji ekonomistai, imdamiesi nagrinėti ypačiai tuos ekonominius reiškinius, kurie dėliai savo bendrumo turi fizikinių dėsnių pobūdį, įspraudė mokslą į perdaug siaurus rėmus. Šalia (kiti net sako: vieton) tokios teorijos, kaip ją suprato klasikai, reikia imtis kitos rūšies studijų, artimesnių biologijai: detališkai aprašyti ir su istorijos pagelba išaiškinti kiekvienos tautos ūkio santvarką ir ūkio gyvenimą. Tokia štai mums atrodo, suglaustai nusakant, pozityvinė istorinės mokyklos, bent pirmųjų jos atstovų, pažiūra į politinę ekonomiją, pažiūra, kuri dar ir šiandien daugiau ar mažiau aiškiai vaidenasi daugelio galvose.

Ši pažiūra yra visai naturališka ir teisėta. Iš pirmo žvilgio ji atrodo netgi labai masinanti. Tačiau, nežiūrint į jos tariamąjį paprastumą, joje nemaža yra tamsių vietų ir jos prieši-

---

[52] Hildebrand, Die Nationalökonomie der Gegenwart und Zukunft, 29 p.

ninkai, giliau ją analizuodami, rado pamato rimtiems priekaištams.

Visų pirma, argi tikrai galutinis mokslo tikslas yra konkretus, „realistinis“ ūkio gyvenimo vaizdas, kaip mėgsta sakyti istorininkai? Juk, priešingai, kiekviena disciplina juo teisingiau nusipelno mokslo vardą, juo bendresnio charakterio yra tos išvados, kurių ji prieina. „Tėra tik vienas mokslas, bendrybės mokslas“, sakė jau Aristotelis. Konkrečios tikrovės aprašinėjimas, nors ir būtinai reikalingas, tėra tik pirmasai žingsnis į mokslo susidarymą. Patsai mokslas iš savo esmės yra daugiau aiškinamasai, negu aprašomasai.

Tiesa, ne visi istorininkai tenkinasi aprašinėjimu. Daugelis nori ir išaiškinti. Ir čia jų įrankis yra istorija. Bet ar šis įrankis vykusiai pasirinktas?

„Istorija, — sako Marshall'as, — berods moko mus, kad toks štai įvykis eina po tokio ar sutampa su juo. Bet ji negali pasakyti mums, ar pirmasai yra antrojo priežastis“[53].

Ar yra bent vienas iš didžiųjų istorinių įvykių, del kurio priežasčių nebebūta ginčų? Ilgai dar bus diskutuojama del tikrųjų Reformacijos ar Revoliucijos priežasčių, dėliai to, kiek, palyginti, įtakos turėjo šiems dideliems įvykiams ekonominiai, politiniai ar moraliniai veiksniai, arba del tų priežasčių, kurios pakeitė uždarą namų ūkį piniginiu ūkiu, o šį vėl kredito ūkiu. Kad pasakojamoji istorija virstų aiškinamąja istorija, pirmiau turi būti atrasti, dėka eilės atskirų mokslų, labai įvairūs dėsniai, kurių sutapimas veda į konkrečius tikrovės faktus[54]. Bet tada jau nebe istorija, o mokslai patiekia tikrąjį

---

[53] Marshall, Principles I kn. II sk. 3 §, „Istorija, — sako Wagneris (nur. viet. 83 §) — gali berods konstatuoti priežastinių ir sąlyginių santykių buvimą — bet ji nevisados gali juos išrodyti“.

[54] Istorija, tiesą sakant, gali tapti išaiškinamąja, bet visai skirtinga prasme: ne atrasdama bendruosius reiškinių dėsnius, o parodydama tiktai, kuris ypatingas sutapimas reiškinių (reiškinių, kurių bendrieji dėsniai suponuojama žinomi) iššaukė tą ar kitą irgi ypatingą įvykį. Bet tikrieji istorikai labai gerai nusimano, kad toki aiškinimai visados turi itin subjektingą ir asmenišką pobūdį. Čia galima nurodyti, kaip naujas istoriko nagrinėjimas šių minčių, gražus ir gilus E. Meyer'io įvadas į 2-jį leidimą jo „Geschichte des Altertums“ (Berlin, 1907). Žiūr. taip pat Simiand nur. viet. 14—16 p.

išaiškinimą. Jei gamtos istorijoje evoliucijos teorija pasirodė tokia vaisinga, tai argi ne del to, kad paveldėjimo ir atrankos dėsniai išaiškino gyvulių rūšių sukcesiją, kuri pirmiau buvo konstatuota, kaip faktas? Bet žmonių bendruomenių istorija neduoda mums jokios hipotezės, kurią būtų galima palyginti su šiąja, žiūrint jos paprastumo ir jos išaiškinamosios vertės. Žodžiu sakant, istorija pati reikia dar interpretuoti. Ji viena negali duoti mums tikrovės supratimo. Ji neatstoja politinės ekonomijos[55].

Pirmieji istorikai buvo skyrę istorinėms politinės ekonomijos studijoms dar svarbesnę misiją. Jų manymu, šis mokslas turėjo ne tik išaiškinti tikrovę, bet ir formuluoti tikrus tautų „ekonominės evoliucijos dėsnius." Šią mintį, — kuriai anaiptol ne visi istorininkai pritaria, — nevienodai dėsto ir tie, kurie ją iškėlė. Pasak vienų, pavz. Knies'o, esąs bendrasis žmonijos evoliucijos dėsnis, kurs apimąs tad ir visas tautas. Tai pažiūra, artima Saint-Simon'o pažiūrai. Pasak kitų, pavz.: Roscher'io, įvairių tautų istorijoje esą „paralelizmų" — t. y. panašių, viena po kitos einančių fazių arba ekonominių periodų. Tokios panašybės ir sudarančios istorinius dėsnius. Gerai išstudijavę jas buvusiose civilizacijose, mes, esą, galėtume numatyti dabartinių bendruomenių ateitį[56].

Nei vienas iš šių dviejų požvilgių, mums neatrodo teisingas. Net ir prileidžiant, kad žmonijoje veikia bendras ir vieningas evoliucijos dėsnis, mes vis tik neturėtume jokios priemonės numatyti tą evoliuciją, nes mokslinis numatymas tėra pritaikomas tik pasikartojantiems reiškiniams. Galima, berods, stengtis nuspėti ateitį, bet spėti tai dar nereiškia žinoti, ir šios rūšies pranašavimai beveik visados nueidavo niekais[57].

---

[55] Plg. Marshall, Principles I kn. VI sk. 4 § ir ypačiai K. Menger, Untersuchungen 15—17 p.: „Mes įgyjame istorinį bet kurio fakto supratimą, ieškodami jo individualinės genezės, t. y. įsisąmonindami konkrečias aplinkybes, kuriose jis yra atsiradęs su savo charakteringais bruožais... Mes įgyjame teoretinį bet kurio fakto supratimą... kada mes žiūrime į jį kaip į atskirą atvėjį tam tikro reguliariškumo (dėsnio) faktų sutapime (koegzistencijoje) ar vienas po kito sekime (sukcesijoje), kitaip tariant, mes suprantame bet kurio fakto būties tikslą, egzistenciją ir charakterį, galėdami įžiūrėti jame tam tikro faktų dėsnio pavyzdį."

[56] Ši mintis yra išdėstyta jo „Grundriss'e", bet ją atmetė Knies statydamas priešais vieningą evoliucijos sąvoką.

[57] Štai ką sako apie tą naują koncepciją vienas filosofas, Renouvier: „Kai tik statoma sau kitas klausimas, negu šis, ir tai jau gana

Kai del istorinių paralelizmų, tai jie remiasi nedaug tvirtesniu pagrindu. Tauta nėra panaši į organizmą, kurs būtinai turi pergyventi jaunystę, subrendimo amžių ir senatvę. Nėra jokio pamato manyti, kad tos paeilinės fazės, kurias pereina viena tauta, būtų prototipas, kurio laikysis kitos tautos. Daugiausia galima pasakyti nebent tiek, kad tokie pat įvykiai, vykstą kaimyninėse tautose, iššauks analogines pasekmes. Taip štai, stambiosios industrijos atsiradimas iššaukė panašius reiškinius daugumoje okcidentalinių visuomenių. Neatrodo betgi, kad čia reikėtų įžiūrėti specialus dėsnis. Čia tik pritaikomas principas tolygių pasekmių del tolygios priežasties. Be to, šios analogijos visados esti perdaug abejotinos, kad jos būtų vertos dėsnio vardo. „Surasti tuos dėsnius, — sako A. Wagner'is, — jei tik jie egzistuoja, tur būt neįmanoma žmogaus proto pajėgoms[58]. Aukščiau esame matę, kad ir pats Schmoller'is žiūrėjo į šį dalyką su tokiu pat skepticizmu, kaip ir jo kolega.

Prieš baigiant reikia čia įterpti viena pastaba ... Matome nepaprastai didelį panašumą tarp tik ką išdėstytųjų idėjų ir tarp idėjų to filosofo, kurio tiesioginė įtaka ekonominiams mokslams buvo labai menka, beveik lygi nuliui, bet kurio mes negalima čia nepaminėti, būtent, Augusto Comte. Nuostabu, kad istorinė mokykla, bent pirmieji jos atstovai, to nežinojo. Lygiai kaip Stuarta'as Mill'is liko jiems nežinomas, taip nebuvo jie skaitę ir „Cours de Philosophie positive", kurs jau buvo pabaigtas 1842 m. O tačiau šiame veikale Comte

---

sunkus, būtent, kur, kada, kuriais dalykais įvairios tautos pažengė pirmyn gėryje ir blogyje ir perdavė savo nuopelnus ar savo nuostolius vėlesnėms kartoms; kai tik tariamasi žinant mokslinį t. y. fatalistinį istorijos dėsnį, o tuo pat ir žmonių bendruomenių tikslą (šios rūšies žinios paprastai netgi prasideda nuo tikslo), tada atsiduriama padėty religinio pranašo, kurs, jausdamas neišgalįs pats iš savęs apreikšti tiesą ir ateitį, įtikinėja savo klausytojus, jog reikia tikėti ir pildyti tai, kas, sprendžiant iš buvusių dalykų, neabejotinai turės būti. Filosofinė ir religinė vaizduotė ieško išorinėje observacijoje tų pasitikėjimo elementų, kurių neranda pati savy; istorija tampa jai Dievas - įkvėpėjas; tačiau iliuzijos, keisdamos objektą, nekeičia savo pobūdžio, nes naujasis Dievas, netikinčiųjų akimis žiūrint, nėra nė kiek objektingesnis, kaip ir senieji, jis įkvepia tik tai, kuo norima tikėti". (Renouvier, Introduction à la philosophie analytique de l'histoire, 2 leid. I t. 121 p.) — Bergson'o filosofija taip pat prieina to, kad neigia galėjimą nuspėti ateitį iš dabarties. Žr. ypačiai jo veikalą: „L'évolution créatrice".

[58] A. Wagner, Grundlegung I t. 2 sk. 90 §. 259 p.

reiškė mintis, labai artimas Knies'o ir Hildebrand'o mintims. Tiek netgi artimas, kad vėliau pozityviniai ekonomistai, Ingram ir H. Denis tarėsi galį surišti istorinę kryptį politinėje ekonomijoje su pozityvistine filozofija[59].

Trys esminės idėjos, kurias mes esame sakę sudarant istorininkų koncepcijos pagrindą, yra visai aiškiai formuluotos A. Comte'o. Pirmoji — tai reikalas tirti ekonominius reiškinius sąryšy su visais kitais reiškiniais. „Econominė ir industrinė visuomenės analizė, — sako Comte[60], — negali būti pozityviškai atlikta, paliekant nuošaly jos intelektualinę, moralinę ir politinę analizę, tiek praeities, tiek dabarties". Antroji idėja, — tai naudojimas istorijos, kaip priemonės socialinio mokslo tyrinėjimuose. Šis, sako jisai, turi remtis „racionaline analize visos išrutulos, įvykusios ligi mūsų dienų žmonijos elitoje", ir jis lemia gero politinės ekonomijos atnaujinimui iš „nuolat ir visur mūsų šimtmety didėjančio istorinių darbų pamėgimo"[61]. Pagaliau, jis yra įsitikinęs, kad ši metodė leis racionalinį numatymą, „atributą, apimantį visumą įvairių sąlygų, kurios turi charakterizuoti esminę pozityvinės politikos dvasią"[62].

Bendrai tad Comte norėjo įkurti sociologiją, kur politinė ekonomija tėra viena šaka. Ir istorinė mokykla, ypač Knies, daugiau ar mažiau sąmoningai norėjo įskiepyti ne ką kitą, kaip tik sociologinį politinės ekonomijos supratimą. Iš to ir atsirado šie panašumai, kuriuos Knies pastebėjo tik vėliau, bet „jaunoji istorinė mokykla" gerai numanė. Tačiau tarp šių dviejų krypčių buvo pagrindinių skirtumų požvilgiuose ir delto judviejų negalima sulyginti.

Visų pirma Comte, turėjo gilų jutimą nepakeičiamų gamtos dėsnių[63], kurio taip trūko pirmiesiems istorininkams. Iš antros pusės, istorinę metodę jis suprato visiškai kitaip, kaip šį žodį suprato istorininkai anuomet, arba kaip ir šiandien dar supranta. Pritaikydamas Saint-Simon'o idėją, Comte vadino istorine metode nustatymą kylančių ir krintančių eilių

---

[59] Žr. Ingram, History of political economy IV sk. ir Denis, Histoire des systèmes économiques et socialistes, I t. 34 p.
[60] A. Comte, Cours de philosophie positive, IV t., 198 p.
[61] Ten pat, Cours, 168 ir 207 p.
[62] Ten pat, 227 p.
[63] Ten pat 139, 142, 147 p.

(serijų) svarbiausių rūšių socialinių faktų. Jis nubrėžia, jei taip galima pasakyti, kiekvienos institucijos kreivąją liniją ir iš jos krypties sprendžia apie galimąjį jos progresą ar smukimą. Štai kaip jis pats apibūdina savo metodę: „Šios tikrąja prasme istorinės metodės esmę, man rodos, sudaro racionalus vartojimas socialinių eilių, t. y. paeilinis įvertinimas įvairių žmonijos stadijų, kurios parodo, žiūrint istorinių faktų visumos, nuolatinį kilimą kiekvienos būsenos, ar tai fizinės, intelektualinės, moralinės ar politinės, palyginti su begaliniu smukimu priešingos būsenos; iš to turi išeiti mokslinis numatymas vienos galutino iškilimo ir antrosios galutinio žlugimo, jei tik tokia išvada visiškai sutinka su bendrųjų žmonijos evoliucijos dėsnių sistema, kurios būtinoji socialinė viršenybė visados reikia turėti galvoje[64]. — Ta štai metode remdamasis Saint-Simon'as pranašavo industrializmo gadynę ateisiant, o Comte pranašavo pozityvinį protą nugalėsiant metafizinę ir religinę nuotaiką. Nuo čia dar labai toli į tai, ką šiandien vadina istorine metode[65], ir mėginimas padaryti A. Comte'ą, tos metodės pirmataku mums atrodo visiškai nepateisinamas. — Tačiau jo pažiūrų sutapimas su Knies'o ir Hildebrand'o pažiūromis yra vis tik labai reikšmingas, nes jis dar kartą parodo, jog įžymūs mintytojai apie vidurį 19-to šimtmečio jautė reikalą naujomis metodėmis atgaivinti politinę ekonomiją, sustingusią savo „didžiuose dėsniuose".

* * *

Mums tad atrodo, kad istorinė mokykla vaikėsi iliuzijas, tiek norėdama padaryti istoriją svarbiausiu įrankiu dabarčiai

---

[64] A. Comte, IV t. 328 p.

[65] Įdomu išgirsti šiuo klausimu istorikų nuomonė. Pagal E. Meyerį istorijos tikslas nėra surasti bendruosius evoliucijos dėsnius, o aprašyti ir išaiškinti konkrečius ir ypatingus įvykius ir jų sekimą vienos po kito. Jiems aprašyti ji naudoja istorinės kritikos taisykles; — jiems išaiškinti ji naudoja svarbiausiai analogiją. „Praeities įvykius istorikas tegali išaiškinti tik analogiją, ypačiai, kai tenka analizuoti psichologiniai motyvai. Taip surastas išaiškinimas visados ir neišvengiamai turės subjektyvinį pobūdį ir iš pat savo esmės bus problematinis" (Žiūr. Ed. Meyer, Geschichte des Altertums, Einleitung 2 leid. 112 § ir tol.). Tarp šios metodės ir tosios, apie kurią mums kalba A. Comte, nematyt jokio sąryšio. Tuo dar labiau galima įsitikinti, paskaičius Langlois ir Seignobos, Introduction aux études historiques (1898), arba G. Monod, De la méthode dans les sciences (Paris, 1909), ar, pagaliau, gausingus straipsnius šiais metodės klausimais išsp. „Revue de Synthèse historique".

išaiškinti, tiek vildamosi su jos pagalba atrasti tam tikrus dėsnius, kurie galėtų būti tautų evoliucijos dėsniais.

Bet ji labai teisingai reikalavo, kad š a l i a ekonominės teorijos tikrąja žodžio prasme, būtų duota daug daugiau vietos institucijų, statistikos ir ūkio istorijos studijoms. Konkretaus ūkio gyvenimo aprašymas ne tik savaime labai įdomus, bet jis yra ir būtinoji kiekvienos teoretinės spekuliacijos sąlyga. Teoretikas negali apsieiti be kruopštaus faktų stebėjimo. Be šito jo konstrukcijos bus pakibusios ore. Tai pripažįsta net ir abstraktiškiausi ekonomistai. Tarp kitų, J e v o n s 1879 m. rašė, kad, jo manymu, „turėtų, šiaip ar taip įsisteigti ekonominių formų ir santykių išrutulos mokslas, arba ekonominė sociologija“[66].

Tuo momentu, kada mokslas atrodė tarytum išsekęs savo gyvybės jėgas, naujoje istorinės mokyklos koncepcijoje, nors ir nesant didelių sintetinių rekonstrukcijų, kurias sukūrti lemta tik didiems mintytojams, buvo tačiau vertinga priemonė tą mokslą atgaivinti, jį paskatinti ir suvesti kontaktan su dabarties gyvenimu.

Šitai ir padarė istorinė mokykla, visiškai atnaujindama mūsų žinias apie ekonominę praeitį ir aprašydama, dažnai su nuostabiu tikslumu, tūlas įdomiausias ir sudėtingiausias dabarties ekonomines institucijas[67].

Tiesą sakant, toks darbas iš savo esmės yra fragmentarinis. Istorinė mokykla surinko gražios medžiagos. Ji dar nepastatė rūmų harmoningomis linijomis, kurių pavidalu mes vaizduojamės — gal būt apsirikdami — ateities mokslą. Ji nesurado taip pat ir naujo Arianos siūlo, kurs padėtų orientuotis ekonominio gyvenimo labirinte. Tuo netenka nė stebėtis, prisiminus tuos abejojimus, kuriuos mes tik ką esame pareiškę, būtent, kiek pati viena istorija apskritai gali patiekti tokį vedamąjį siūlą. Įsidėmėtina, kad ji ir pati, rodos, pradeda šitai nusimanyti.

---

[66] S t a n l e y J e v o n s, The Theory of political economy, prakalba prie 2-jo leid. (1879).

[67] Taip štai S c h m o l l e r'io redaguotame „Jahrbuch'e“ yra tikrai pavyzdingų aprašymų šiandieninio prekybos ir pramonės mechanizmo.

A s h l e y, suglausdamas jos pasiektus rezultatus, kukliai rašo: „Istorinės mokyklos kritika ligi šiol neprivedė prie sukūrimo naujos politinės ekonomijos ant istorinių pamatų; net ir Vokietijoje, tik pat pastaraisiais metais dideliame S c h m o l l e r'io veikale matome lyg ir užbrėžtus tokios politinės ekonomijos stambiuosius bruožus“[68].

Kaip tik ši aplinkybė ir būtų turėjusi padaryti istorinę mokyklą nuolaidesnę, turinčią daugiau apykantos tiems bandymams, kurių ėmėsi pirmiau klasikai, paskum hedonistai, norėdami kitu keliu patenkinti žmogaus proto instinktyviai jaučiamą reikalą suprastinti tikrovę, kad geriau ją suprastų[69].

---

[68] A s h l e y, The present position of political Economy, išsp. „Economic Journal“, 1907, 487 p.

[69] Mes negalime šioje knygoje dėstyti statistikos istorijos. Bet šis mokslas nors ir nepriklausomas nuo politinės ekonomijos, teikia jai vis tik tokios didelės pagalbos, kad jų dviejų pažanga yra, gali sakyt, paraleliška. Ir štai maždaug nuo 20 metų statistikos i n t e r p r e t a c i j o s metodės (mes nekalbame apie jos observacijos metodes) labai daug pasitobulino. Loginės problemos kurias ji sukelia, buvo giliai išnagrinėtos, ir matematikos pritaikymas šioms problemoms pasirodė labai vaisingas. Asociacijos ir koreliacijos teorija, observacijos klaidų teorija ir t. t. — vis tai yra tokie dalykai, kuriuos socialinių mokslų studentas turėtų žinoti. Jų istorijai (kur figuruotų daugybė vardų, nuo Q'u e t e l e t ligi K. P e a r s o n'o) vertėtų, gal būt, paskirti metodžių istorijoje tam tikras skyrius, jei nebūtų pavojaus, kad tuo būdu įsiskverbs čion per užpakalines duris ištisas statistikos traktatas. Todel mes pasitenkinsime nurodydami skaitytojams G. U d n y Y u l e knygą: An introduction to the theory of statistics (London, 1911). Ji yra bene geriausias naujoviškas įvadas į diskusijas del metodės socialiniuose moksluose ir sudaro būtinąjį papildymą studijoms tų problemų, kurias nagrinėjome šiame skyriuje.

II SKYRIUS.

Valstybinis socializmas.

19-tas šimtmetis prasidėjo nepasitikėjimu valdžia, visiems rašytojams keliant į padanges ekonominę laisvę ir individualinę iniciatyvą. Jis baigėsi, besigirdint iš visų pusių nuolatiniems šauksmams, kad valstybė įsikištų į ekonominę ir socialinę organizaciją. Visose valstybėse skaičius tų publicistų ir ekonomistų, kurie pritaria ekonominių valstybės funkcijų praplėtimui, nuolatos didėjo ir šiandien tikriausiai sudaro daugumą. Šis visuomenės opinijos pakrypimas kai kuriems rašytojams atrodė taip svarbus, kad jie čia įžiūrėjo tikrai naują doktriną, kurią jie pavadino vienur, kaip štai Vokietijoje „valstybiniu socializmu" arba „katedriniu socializmu", kitur Prancūzijoje, „intervencionizmu". Iš tiesų betgi, mes čia turime reikalą ne su ekonomine sistema tikrąja prasme, o su tam tikra praktinės politikos koncepcija, kurios galime prieiti iš visai skirtingų teoretinių požvilgių. Klausimas, kiek valdžia gali ir turi kištis į gėrybių gamybą ir paskirstymą yra viena iš svarbiausių ekonominės politikos problemų; klaidingai tačiau šitai laikoma pagrindiniu mokslo klausimu, kurs, leidžiąs klasifikuoti ekonomistus pagal tai, kokius išsprendimus jie čia siūlo. Aišku, kad šie išsprendimai pareina ne vien tik nuo grynai ekonominių samprotavimų, o taip pat nuo socialinių bei politinių sumetimų, nuo tokios ar kitokios pažiūros į visuomenės interesą, nuo to pasitikėjimo, kurio turima valdžiai ir valdžios formai kiekvienu metu ir kiekviename krašte[1]. Aišku taip pat, kad šis klausimas visados kils iš naujo, kol egzistuos

---

[1] Taip štai Dupont - White sako vienoje vietoje, kad valstybė, tikrai sakant, egzistuoja tik nuo 1789 m. Valstybė, kuriai jis pripažįsta visas dorybes, yra tad vien tik konstitucinė, liberalinė ir demokratinė valstybė, išskiriant visas kitas. Toks išskyrimas gal ir leistinas publicistui. Jis būtų nepateisinamas istorikui ar teoretikui.

visuomenė ir valdžia, ir visados reikės naujų atsakymų, pritaikytų naujoms istorijos sukurtoms sąlygoms.

Kodel gi tam tikru momentu šis klausimas įgyja tokios didelės reikšmės doktrinų istorijoje?

Jeigu debatai visados būtų likę toje plotmėje, kurion juos įstatė A. Smith'as, tai greičiausiai nebūtų ir kilę tokių smarkių ginčų. Iš tikrųjų, Smith'as gynė laisser-faire daugiausiai ekonominiais argumentais.

Bet štai, beveik visur didėjant individualizmo ir politinio liberalizmo įtakai, vieton tos pirmykštės ir nuosaikios *laisser - faire* teorijos, atsirado principinis nepasitikėjimas valstybe, tuo tarpu kai pirmenybė atskirų asmenų, kaip ekonominių faktorių, nekalbant netgi apie konkurencijos sąlygas ir asmeninio intereso akstiną, tapo aksioma visiems rašytojams.

Šis būdas žiūrėti į dalykus ypačiai ryškus pas Bastiat'ą. Jo manymu, charakteringas valdžios bruožas yra ne tas, kad ji atstovauja kolektyviniams interesams, o tatai, kad ji visados veikia tik prievarta[2]; individų veiklą, priešingai, charakterizuoja laisvė. Todel kiekvienas individų veiklos pakeitimas valstybės veikla reiškia prievartos laimėjimą prieš laisvę ir yra smerktinas. Čia jau mes esame labai toli nuo Smith'o! Kaip toli, geriausiai galime pamatyti, lygindami pas abu ekonomistus valstybės funkcijų išdėstymą. Prie valstybės uždavinio garantuoti vidinį ir išorinį saugumą, Smith'as dar prideda „prievolę atlikti tam tikrus viešuosius darbus, steigti ir išlaikyti tam tikras viešąsias institucijas, kurių steigimas ir išlaikymas niekad negali būti interesas vieno žmogaus, ar tik ne daugelio žmonių, nes pelnas iš jų nėra pakankamas, kad atlygintų išlaidas vieno žmogaus ar nedaugelio žmonių, nors didelei bendruomenei jis dažnai vertas daugiau, nekaip tos išlaidos"[3]. Tai dar gana plati sritis. Pas Bastiat'ą, priešin-

---

[2] Kaip tik šis specialus bruožas, kad būtinasis (valstybės) pagelbininkas yra prievarta, ir turi mums... parodyti jos veikimo ribas. Aš sakau: „Valstybė veikia tik su prievartos pagalba, tad ir jos veikimas tik ten yra išteisinamas, kur išteisinama pati prievartos pagalba" („Harmonies", 10 leid. 552—553 p.)

[3] „Tautų turtas", IV kn. IX sk. priešpaskutinis paragrafas.

gai, terandame tik du valdžios uždavinius: „žiūrėti viešojo saugumo ir valdyti bendrąjį turtą“[4].

Pastatytas į šią naują plotmę, valdžios įsikišimo klausimas, užuot likęs ekonominiu, išsiplėtę į politinės metafizikos debatus apie valstybės prigimtį, jos uždavinius ir jai prideramas funkcijas — debatus, kuriuose asmeninis temperamentas, socialinės tradicijos vaidina didesnį vaidmenį, negu samprotavimas ar net ir ekonominė observacija. Dar daugiau, kai kuriems žmonėms ėmė tada atrodyti, kad visas ekonominis mokslas, turi siekti šio vienintelio tikslo: ginti laisvę ir individų teises.

Prieš šiuos doktrinieriškus perdėjimus neišvengiamai turėjo kilti reakcija, ir kai kurie rašytojai, mesdamiesi į kitą kraštutinumą, ėmė reikalauti vėlgi išimtinų teisių valstybei. Jau 1856 m. Prancūzijoje, vienas atskiras rašytojas D u p o n t -W h i t e, nedideliame veikale, „L'Individu et l'Etat“ protestavo prieš tą nuolatinį valstybės žeminimą. Jo idėjos taip artimos vokiečių valstybinio socializmo idėjoms, kad jos visiškai sutampa vienos su kitomis, ir mes del paprastumo išdėstysime jas drauge. Bet jo balsas nerado atgarsio. Prie antrosios Imperijos apšviestoji opinija maža tebuvo linkusi klausyti žmogaus, nors ir liberalo politikoje, kurs norėjo sustiprinti valdžią ir išplėsti jos ekonomines funkcijas. Reikėjo palankesnių aplinkybių, kad įvyktų visuomenės opinijos persilaužimas. Tos aplinkybės susidėjo tik paskutinį 19-to šimtmečio trečdalį ir šis persilaužimas įvyko pirmiausia Vokietijoje. Jis reiškė, mums rodos, ne tiek naujos doktrinos sukūrimą, kiek sujungimą dvilypės srovės senesniųjų idėjų, kurias turėsime čia pirmiausia išnagrinėti.

Iš vienos pusės, matome, kaip 19-to šimtmečio eigoje ištisa eilė ekonomistų, priėmusių pagrindines S m i t h'o pažiūras, aprėžia tačiau žingsnis po žingsnio *„laisser—faire“* principą, nebelaiko jo moksliškai išrodytu ir daugelyje atvėjų reikalauja valstybės įsikišimo.

Iš antros pusės, kai kurie socialistai, didesni oportunistai už kitus, kad ir būdami priešingi privatinei nuosavybei ir laisvai

---

[4] „Harmonies“, 10 leid., 556 p.

gamybai, nori betgi tučtuojau palengvinti darbininkų klasės skurdą ir tuo tikslu kreipiasi į esamas vyriausybes.

Valstybinis socializmas sujungia šias dvi sroves. Jis pranešа vieną savo tvirtu pasitikėjimu valdančiųjų išmintimi; jis skiriasi nuo antrosios savo prisirišimu prie privatinės nuosavybės; bet iš vienos ir iš antros jis ima esminius savo programos elementus. Svarbu tad pirmiausiai parodyti, kaip susidarė šios dvi srovės. Paskum mes matysime, kokioms aplinkybėms verčiant įvyko jų susijungimas.

1. „Laisser - faire" kritika pas ekonomistus.

Visų pirma, ekonominiai „laisser - faire" argumentai nuo A. Smith'o laikų buvo tolydžio vis giliau išanalizuoti. 19-tojo šimtmečio eigoje beveik nepertraukiama grandinė rašytojų stengėsi pralaužti spragą didžiojo skotų rašytojo koncepcijoje ir parodyti, kiek jo daromos praktinės išvados prašoka jo argumentų galiojimo sritį.

A. Smith'as rėmė *„laisser-faire"* politiką tuo principu, kad privatiniai interesai ir visuomenės interesai naturališkai sutampa vieni su kitais. Jis išrodė, kaip konkurencija savaime numuša kainas iki gamybos kaštų lygio, kaip pasiūlai prisitaiko paklausams dėka automatinio mechanizmo ir kapitalas naturališka linkme plaukia į pelningiausias investavimo vietas.

Bet štai jau po Malthus'o ir Ricardo, po rentos ir gyventojų teorijos, naturališko interesų sutapimo principas buvo gerokai pakirstas, nors šiedu rašytojai lieka dar stipriai prisirišę prie laisvės.

Toliau prabyla Sismondi's. Jis aprašo mums konkurencijos piktybes, kada socialinė kontragentų nelygybė verste verčia silpnesnįjį pasiduoti stipresniojo valiai, ir visa Sismondi'o knyga yra perdėm atrėmimas providencialinio Smith'o optimizmo.

Vokietijoje ekonomistas Hermann'as, kurs puikiai tęsė klasikinių teorijų plėtojimą, įrodė, kad asmeninis interesas dažnai esti arba priešingas visuomenės interesui, arba persilpnas, kad jį įvykdytų. Hermann'as jau 1832 m. pareiškė, kad negalima sutikti su tvirtinimu daugumos ekonomistų po

A. Smith'o, esą individų veiklos, skatinamos asmeninio intereso, pakanką visiems tautos ūkio *(Volkswirtschaft)* reikalams"[5], ir kad reikia duoti vietos taip pat „visuomeninei dvasiai", *„dem Gemeinsinn"*.

Paskum vėl List'as remia visą savo argumentaciją priešingybe tarp šios valandos interesų, kurie atskiriems asmenims tėra vienintelė gairė, ir tolimesnių, patvarių ir nuolatinių tautos interesų, kuriais rūpintis tegali vyriausybė.

Keletą metų vėliau Stuart'as Mill'is savo „Principles" garsioje V knygoje nė nesvarsto tos interesų sutapimo tezės, tiek ji atrodo jam silpna. Valdžios įsikišimui principialiai atmesti jis randa tik vieną tikrą ekonominį argumentą, būtent, tą pirmenybę, kurią individui duoda asmeninio intereso akstinas. Bet jis tučtuojau parodo, kiek apribojimų yra šiam principui: naturalinis vaikų ar silpnapročių nesugebėjimas, vartotojo nežinojimas savo tikrojo intereso, negalėjimas, net ir žinantiems tą interesą, pasiekti jo be visuomenės pagalbos, (pavyz. darbo ilgumo klausimas darbininkams). Mill'is taip pat pastebi, kaip dažnai mūsų moderninėje industrinėje organizacijoje to akstino trūksta: akcinėse bendrovėse, kur akcininkai noroms nenoroms turi pavesti įmonės vedimą samdytam tarnautojui, labdaringose įstaigose, kur einasi ne savuoju, o kito interesu. Pagaliau, asmeninis interesas dažnai netgi gali būti priešingas visuomeniniam interesui: antai, viešose vandentiekio ir gazo įmonėse, kurioms įvestas monopolis, ir kur individualinis verslamoninkas visados sieks kuodidžiausio pelno. Daugumoje šių atvejų Stuart'as Mill'is yra linkęs sutikti su valstybės intervencija[6]. Tuo pat metu Michel Chevalier iš savo katedros *Collège de France* sveikino Stuart'ą Mill'į, kad jis grąžino vyriausybėms prideramą ga-

---

[5] Hermann, Staatswirtschaftliche Untersuchungen, 1-sai leid., 12—18 p.

[6] Tą pačią pažiūrą randame jo knygoje „Essay on liberty", kur jis pareiškia, kad „priekiauti yra socialinis aktas" ir delto kiekvienas prekybininkas turi klausyti „visuomenės jurisdikcijos". Toliau jis sako, kad „laisvos prekybos doktrina neliečia individualinės laisvės principo, lygiai kaip neliečia jo ir dauguma tų klausimų, kurie kyla del šios doktrinos ribų, pavyz., kada tenka spręsti, kiek yra leistina kontrolės, kad užkirtus kelią klastojimams ir apgavystei, arba ligi kurio laipsnio galima versti darbdavius imtis sanitarinių ar apsaugos priemonių, kad apsaugotų darbininkus, dirbančius pavojingus darbus. Principialiai neginčytina, kad (piliečiai) gali būti teisėtai kontroliuojami tokiais tikslais". (174 p.).

lios vykdymą[7]. Jo manymu, žmonės, kurie tariasi galį įgyvendinti ekonominę santvarką vien tik su pagalba konkurencijos ir asmeninio intereso, „duodasi apviliami miražo" arba „sukasi klaidų rate". Jam vyriausybė yra „tautinės asociacijos reikalų vedėjas". Todel ji turi įsikišti visur, „kur to reikalauja visuomeninis interesas". Jis protestuoja prieš tuos, kurie nori susiaurinti vyriausybės veikimo sritį, tepalikdami jai „miesto policininko pareigas"[8]. Pritaikydamas tuos principus viešiems darbams, jis parodo, kai šie „yra nei daugiau, nei mažiau, kaip tik valstybės reikalas", ir kad jie lygiai gerai gali būti atlikti valstybei kontroliuojant, kaip ir privatinių bendrovių kontrolėje.

Tą pačią problemą imasi nagrinėti 1863 m. Cournot savo veikale „Principes de la théorie des richesses". Cournot nebuvo berods toks įžymus rašytojas, kaip Chevalier ar Mill'is, bet jo gili mintis, kad ir neturėjusi anuo metu didesnės įtakos, yra labai svarbi doktrinų istorijai. Jis ima dalyką iš pat pašaknų ir stato sau klausimą, ar apskritai galima apibrėžti visuomenės interesas, t. y. siektinasis ekonominis *optimum*, ir tuo pat a priori nustatyti, kuri sistema yra naudingiausia. Ir jis teisingai pastebi, kad ši problema yra neišsprendžiama. Iš tikrųjų, gamybą juk nulemia paklausai. Šie vėlgi pareina kartu nuo aukščiau įvykusio pajamų paskirstymo ir nuo vartotojų skonių. Bet ar mes galime tikrai apibrėžti naudingiausią visuomenei pajamų paskirstymą? — arba nustatyti eilę skonių, palankiausių jos plėtojimuisi? Aišku, ne. Kaip gi tad mes galėtumėm iš to, kad ekonominė laisvė leidžia geriausiai patenkinti paklausus, spręsti, jog ji yra visų naudingiausia santvarka? Dar žingsnis ir Cournot būtų padaręs tą skyrimą, kurį mūsų laikais taip aiškiai formulavo Pareto, būtent, skyrimą „maksimum naudingumo", kurs yra neaiški ir kintama sąvoka, nuo „maksimum ofelimiteto", kurio suradimas yra „aiškiai apibrėžta problema, visiškai priderantí politinei ekonomijai"[9].

---

[7] Michel Chevalier, Dixième discours d'ouverture „Cours" I. 221 p.

[8] „Cours", I. 211, 214 p.; II, 38, 115 p.

[9] Pareto, Cours d'économie politique, 1897, II, 656 §.

Ar iš to jau Cournot daro išvadą, kad politinėje ekonomijoje reikia susilaikyti nuo bet kurio spręsmo apie gerą ar blogą ir atsisakyti nuo bet kurio pagerinimo? Visai ne. Iš to, kad negalima apibrėžti, kas yra absoliutiškai geriausia, anaiptol dar neišeina, kad negalima būtų spręsti, kas yra reliatyviškai gera. „Jeigu tam tikroje ekonominės sistemos dalyje — sako Cournot, — įvyksta pakeitimas, kurs neatsiliepia į visą likusią sistemą, ir jei tas pakeitimas liečia palyginamus dalykus, tada galima bus konstatuoti progresas, pagerinimas"[10]. Bet šis progresas nebūtinai dar eina iš privatinių interesų veikimo. Cournot, paskui Sismondi, sumini daugelį pavyzdžių, kur privatinis interesas yra priešingas visuomenės interesui ir jis nurodo tuos, kur valstybės įsikišimas galėtų būti naudingas.

Visi šie rašytojai prileidžia tad ligi tam tikro laipsnio valstybės įsikišimą į ūkio santykius. Be abejojimo, laisvė lieka jų akyse pagrindinis ekonominės politikos principas. Sismondi tenkinasi išreikšdamas tik nedrąsius pageidavimus taip dideli jam atrodė tikslios intervencijos sunkumai. Stuart'as Mill'is nori, kad kiekvienu atskiru atveju intervencijos šalininkai gautų įrodyti jos reikalingumą. Cournot irgi sako, kad „laisvės idėja atrodo mums dar paprasčiausis ir naturališkiausis dalykas", ir jei valstybė turi įsikišti, tai tik su sąlyga, „kad mokslas anksčiau bus aiškiai apibūdinęs tikslą ir pozityviškai įrodęs priemonių vaisingumą". Tačiau visiems šiems rašytojams, — ir šitai yra svarbiausioji pažanga, — ekonominė laisvė nustojo buvusi mokslinis principas. Cournot vadina ją „praktinės išminties patarimu". Stuart'as Mill'is gina ją daugiausia del politinių motyvų, kaip geriausią priemonę išauklėti piliečiuose iniciatyvos ir atsakomybės savumus. — Taip pat visiems jiems valstybė anaiptol nėra bėdos reikalas arba neišvengiama blogybė, o lygiai kaip individas turi savo teisėtą veikimo sritį, ir visas sunkumas tėra ją tiksliai apibrėžti[11]. Šį uždavinį jau gana sėkmingai bandė iš-

---

[10] Cournot, Principes, 422 p.

[11] Stuart'as Mill'is mėgino šitai padaryti, bet jo formulė neperdaug aiški: „Individuališkumas, — sako jis, — turi viešpatauti toje gyvenimo dalyje, kuri interesuoja daugiausiai individus, o visuomeniškumas toje dalyje, kuri interesuoja daugiausia visuomenę". „La Liberté", IV sk. pranc. vertim. 136 p.

spręsti W a l r a s savo paskaitose apie visuomenės teoriją, skaitytose Paryžiuje 1867—1868 m.[12]

Taip tad nuo A d o m o S m i t h'o laikų, geriausių rašytojų mintijimo pažanga giliai pakeitė pažiūras į ekonominę valstybės rolę.

Tiesa, jų įtaka neapėmė iš karto rašytojų daugumos. Toji dauguma tebeliko antrame šimtmečio trečdaly ištikima optimistiniam individualizmui. Bet kada prieš šį sukilo valstybinis socializmas, jam, norint įsigyti mokslinį arsenalą, bereikėjo tik prisisavinti tų tyrinėjimų rezultatus. Ir jis tai padarė. Štai delko tik ką suminėtieji rašytojai daugeliu atžvilgių gali būti laikomi jei ne jo pranokėjais tai bent nesąmoningais jo pagelbininkais.

2.—Socialistinės valstybinio socializmo šaknys. Rodbertus ir Lassalle.

Valstybinis socializmas nėra vien tik ekonominė doktrina. Jis turi taip pat socialinį ir moralinį pagrindą. Jis remiasi tam tikru teisingumo idealu ir tam tikra pažiūra į valstybę ir visuomenę. Tą idealą ir tą pažiūrą jis yra paėmęs ne iš ekonomistų, o iš socialistų, ir ypačiai iš dviejų socialistų — R o d b e r t u s'o ir L a s s a l l e'o, kurie stengėsi surasti savotišką kompromisą tarp dabartinės ir būsimos visuomenės, imdami čia įrankiu moderninės valstybės galią.

Tokio kompromiso idėja nebuvo nauja. Ji buvo nekartą kilusi 19-tojo šimtmečio eigoje. Mes jau esame sutikę ją ypačiai Prancūzijoje į Liepos m. monarchijos galą. Tuo metu L o u i s B l a n c ir greta jo tokie vyrai, kaip V i d a l, būdami socialistai savo siekiamais tikslais, reikalavo valstybės įsikišimo ne vien tik tam, kad pataisytų esamosios visuomenės neteisybes, bet ir tam, kad be staigių sankrėsmų paruoštų kelią būsimajai visuomenei. Šituo atžvilgiu L o u i s B l a n c yra pirmasai iš valstybinio socializmo pirmatakų socialistų. Bet vis delto R o d b e r t u s ir L a s s a l l e buvo tiesioginiausi jo

---

[12] Perspausdintas jo knygoje „Études d'économie sociale" (1896). Žr. trumpą santrauką, kurią mes duodame toliau, skyriuje apie rentą.

įkvėpėjai tame krašte, kur jis labiausiai gavo išsiplėsti, būtent, Vokietijoje.

Rodbertus'o ir Lassalle'o įtaka vokiečių valstybinio socializmo susidarymui žymu ne vien iš to, ką šis yra iš jų pasiskolinęs. Juos rišo asmeniniai santykiai su žmonėmis, kurie valstybinį socializmą sukūrė arba mėgino įgyvendinti, ir galima gana ryškiai atsiekti ta įtaka, kurios jie yra šiems padarę. Rodbertus yra tarsi grupės centras. Nuo 1862 ligi 1864 m. jis aktingai susirašinėja su Lassalle'u. Juos suvedė į pažintį bendras abiejų bičiulis, Lothar Bucher, senasai 1848 metų demokratas, tapęs vėliau Bismarko įsitikėtiniu. Pats Bismarkas nesidrovėjo palaikyti su Lassalle'u gana paslaptingų santykių, bevarant jam smarkiausią socialistinę agitaciją[13]. Iš antros pusės, Rodbertus nuo 1870 m. dažnai susižinodavo su Adolfu Wagneriu, žymiausiu valstybinio socializmo atstovu, kurs niekad neslėpė, kad jo idėjų susidarymui Rodbertus turėjo labai didelės įtakos. A. Wagner'į vėlgi dažnai kviesdavo Bismarkas ir tardavosi su juo.

Bet net ir neliečiant jų santykių su valstybiniu socializmu, Rodbertus ir Lassalle yra verti doktrinų istoriko dėmesio. Pirmasai buvo nepaprastai stiprus teoretikas, puikus rašytojas, kurio mintis ypač paskatinga. Antrasai buvo didis agitatorius, prisidėjęs berods daugiau prie idėjų skleidimo, negu prie jų susidarymo, bet palikęs gilias žymes vokiečių darbininkų sąjūdy.

Štai delko mes čia išdėstysime jųdviejų, ypačiai Rodbertus'o, mintis kiek plačiau ir bandysime apibūdinti kiekvieno iš jųdviejų vaidmenį ir charakterį.

A. Rodbertus.

Rodbertus'ui tenka ypatinga vieta doktrinų istorijoje. Per jį Sismondi'o ir Saint Simon'o idėjos persidavė į paskutinę 19-to šimtm. ketvirtį. Pagrindinės jo pažiūros, paimtos iš

---

[13] Apie Lassalle'o gyvenimą apskritai ir apie jo santykius su Bismarku žr. Hermann Oncken, Lassalle, 1904, 450 puslapių.

prancūziškų šaltinių[14], buvo susiformavusios jau 1837 m., kada jis parašė savo „Forderungen der arbeitenden Klassen“, kuriuos „Augsburger Allgemeine Zeitung“ atsisakė spausdinti. Pirmasai jo veikalas pasirodė 1842[15], o jo pirmi trys „Sozialen Briefe“[16] nuo 1850 ligi 1851. Bet tuo metu jo raštai praėjo beveik nepastebėti, ir tik vėliau, kada L a s s a l l e 1862 m. savo kalbose pavadino jį didžiausiu vokiečių ekonomistu ir kada konservatyviniai rašytojai, kaip štai R u d o l f M e y e r ir A d o l f W a g n e r, išgarsino jo vardą, tada tik jo knygos atkreipė į save dėmesį, kurio jos yra vertos. Vokietijoje per paskutinį 19-to šimtm. trečdalį jos turėjo didelės įtakos ekonomistams. R o d b e r t u s'o idėjos yra prancūzų socializmo idėjos pačioje jo pradžioje, kada jis, būdamas dar grynai intelektualinis, neturėjo visų tų priešininkų, kuriuos sukėlė prieš jį socialinės kovos

---

[14] Prancūziška R o d b e r t u s'o idėjų kilmė negincijama nuo to laiko, kai A. M e n g e r'is aiškiai išrodė tai savo knygoje „Das Recht auf den vollen Arbeitsertrag“ (1 leid. 1886 m.). Tik M e n g e r'is mano, kad jis daugiausia minčių bus paėmęs iš P r o u d h o n'o ir S a i n t - S i m o n'o. Kai del pastarojo, tai mes tekste nurodysime svarbiausias vietas, kurias R o d b e r t u s yra iš jo pasiskolinęs. Bet mes manome, kad vieton P r o u d h o n'o reikia statyti S i s m o n d į. Vienintelė P r o u d h o n'o mintis, kurią randame pas R o d b e r t u s'ą, yra ta, kad vertė (darbo vertė) reikia dar „sudaryti“, (*„zu bilden“, „constituer“)*. Tačiau ši mintis nėra skolintinė. R o d b e r t u s pats šitai pareiškia savo antrame „Socialiniame laiške“ (Schriften, II t. 46 p. išnaša). Jis tvirtina, kad jis pirmas suformulavęs šią mintį. Jis nepasako kur, bet matyt, jis čia turi galvoje tą „Forderungen“ vietą, kur ši idėja aiškiai išreikšta. Iš tikrųjų, kalbėdamas apie R i c a r d o darbo vertės teoriją, jis sako: „Ši teorija klysta tik tuo vienu punktu, kad jis laiko jau dabar esamu dalyku tai, kas tėra dar tik idėjoje, į ką tikrovė šiuo tarpu dar tik gravituoja, ką turės įgyvendinti tik ateitis“ („Schriften“ III t. 120 p.). Čia aiškiai pasakoma, kad vertės sudarymas yra ateities dalykas. Gi „Forderungen“, kuriuose išreikštos jau visos svarbiausios R o d b e r t u s'o mintys, buvo išleista 1887 m., vadinas, devyneriais metais prieš Proudhon'o „Contradictions économiques“, kurios išėjo 1846 m. ir kur jis pirmą kart formulavo vertės sudarymo mintį.

[15] „Zur Erkenntniss unserer staatswirtschaftlichen Zustände“ (Neu-Brandenburg, 1842). Veikalą turėjo sudaryti trys sąsiuviniai, bet iš jų tik vienas teišėjo ir ligi šiol nebuvo perspausdintas.

[16] Pirmieji trys „Sozialen Briefe“, lygiai kaip ir „Forderungen der arbeitenden Klassen“, buvo antru kart išleisti antrašte: „Schriften von Dr. Karl. Rodbertus-Jagetzow“ (Berlin, 1899, 3 t.). Čia cituojame pagal tą leidimą. Ketvirtasai socialinis laiškas, pavadintas „Das Kapital“ buvo parašytas 1852 m., bet išėjo tik po R o d b e r t u s'o mirties. Jis sudaro „Schriften“ 1-mąjį tomą. Atskiri R o d b e r t u s'o straipsniai buvo išleisti dviejuose rinkiniuose. Vieni išl. R. W a g n e r'io antrašte: „Briefe und Sozialpolitische Aufsätze von Dr. Karl Rodbertus-Jagetzow“, Berlin 1882 m., kiti M o r i t z W i r t h'o antrašte: „Kleine Schriften“, Berlin, 1890. Pilna Rodbertus'o raštų bibliografija randama A n d l e r i o, Le Socialisme d'Etat en Allemagne, Paris, 1897.

Liepos m. monarchijos metu. Bet Rodbertus, savo logikos stiprumu ir savo sugebėjimu sistematizuoti, davė toms idėjoms tokio ryškumo, kurio jos prieš tai neturėjo: beje, čia jam padėjo taip pat ir jo ekonominės žinios, daug gilesnės už jo pirmatakų. Tasai „socializmo Ricardo", kaip jį vadino A. Wagneris[17], padarė savo pranokėjų doktrinoms tai, ką Ricardo padarė Smith'o ir Malthus'o doktrinoms: jis parodė, tarsi per padidinamąjį stiklą, jų pasekmes ir pagrindinius jų postulatus.

Rodbertus tad savo kilme yra visiškai svetimas tam demokratiniam ir radikaliniam socializmui, kilusiam iš liaudies agitacijos, kurio atstovu tapo K. Marks'as. Marks'ui socializmas ir revoliucija, ekonominė teorija ir politinė akcija, yra neišskiriamai susiję[18]. Rodbertus, priešingai, yra stambus liberalinis dvarininkas, kurs Prūsų Nationalversammlung'e 1842 m. užima vietą kairiajame centre, ir kurio politinę programą nusako šie du žodžiai: konstitucinė santvarka, tautinė vienybė[19]. Bismarko politikos pasisekimai suartino jį vis daugiau ir daugiau į galą jo gyvenimo su konservatine monarchija[20]. Jis tad svajojo apie tokią socialistinę partiją, kuri laikytųsi vien tiktai socialinės plotmės ir atsižadėtų bet kokio politinio veikimo. Nors pats būdamas visuotinio balsavimo šalininku, jis tačiau atsisakė 1863 metais įeiti į Lassalle'o „Arbeiterverein", nes šis buvo įrašęs tą politinę reformą vienu iš savo programos punktų[21]. Vėliau jis taip apibūdina ateities partiją: „socialinė

---

[17] Savo įvade į „Briefe von Lassalle an Rodbertus", Berlin, 1878 m. 8 p.

[18] Menger'is teisingai pastebėjo, kad teoretiniai Marks'o šaltiniai yra daugiau angliški, negu prancūziški; čia dar vienas punktas, kuriuo skiriasi šie du socialistai.

[19] Prūsų Nationalversammlung'o atstovas 1848 m., Rodbertus užėmė vietą centre ir buvo kelias dienas švietimo ministeriu. Paskirtas liepos 4 dieną, jis atsistatydino po 15 dienų, nes jo kolegos nesutiko pripažinti Frankfurto Parlamento teisių taip aiškiai, kaip jis norėjo.

[20] Charakteringas šios evoliucijos ženklas yra tas, kad jis antrame savo „Sozialen Briefe" leidime žodį „Volkswille" visur pakeitė žodžiu „Staatswille". Šis antrasai leidimas apimąs 2-jį ir 3-jį laišką buvo jo išleistas 1875 m. antrašte „Zur Beleuchtung der sozialen Frage".

[21] Laiškas į R. Meyerį iš 1871 m. lapkričio 29 d. Šią pažiūrą jis plačiai aiškina savo „Offener Brief an das Komitée des deutschen Arbeitervereins" iš 1863 m. balandžio 10 d., paskelbtas Moritz'o Wirth'o rinkiny „Kleine schriften".

ir konservatinė"[22]. Bet tuo pat metu jis nedvejodamas rašo: „Kiek socialdemokratinė partija yra grynai ekonominė, aš priklausau jai visa savo siela"[23].

Įstengdamas suderinti monarchistinę politiką su socialistine programa, jis tačiau atsisako leisti į bet kokį kompromisą ekonominės doktrinos klausimu. Tam jo protas yra perdaug aiškus ir griežtas. Dėliai to jis ir liko priešingas katedriniam socializmui. Kad tuo tarpu socializmas turi tenkintis pereinamomis priemonėmis, jis pirmasai tai pripažįsta, bet jis negali sutikti, kad kompromisas pagaliau taptų pačia doktrina. Jis vadina katedrinius socialistus „Zuckerwassersozialisten"[24]. Jis atsisako dalyvauti 1872 m. Eisenach'o kongrese, kurį jis vadina „Eisenach'o liūnu" ir „baisiai juokingu". Darbininkų apsaugos įstatymdavybė jam tėra „human - soziale Kapriolen"[25]. Delto, kai jis suglaudžia savo programą į kelias skambias formules, kaip štai „Staat gegen Staatslosigkeit"[26] (valstybė prieš bevalstybiškumą), čia anaiptol nereikia įžiūrėti net ir tolimo jo prisidėjimo prie valstybinio socializmo doktrinų, kurias jis laiko perdaug skystomis[27]. Nežiūrint į tai, jam teko būti, gali sakyt prieš savo norą, vienu iš įtakingiausių valstybinio socializmo pirmatakų. Kaip tik šituo jo rolė ir yra ypatinga.

Visa Ricardo teorija remiasi ta idėja, kad visuomenė yra darbo pasidalinimo sukurtasai organizmas. Šis štai didis faktas, kurio reikšmę, jo manymu, A. Smithas vos paviršutinai tepastebėjęs, jungia žmones būtiniausios solidarybės ryšiais, išvaduoja juos iš izoliacijos ir paverčia atskirų asmenų sąrinkinį tikra bendruomene, — bendruomene, kurios išsiplėtimo neapriboja tautinės sienos, kuri neturi kitokių ribų, kaip tik paties

---

[22] Laiškas į R. M e y e r'į iš 1872 m. kovo 12 d. — Plg. taip pat laiškus iš 1871 m. sausio 23 d. ir vasario 3 dienos.

[23] Laiškas tam pačiam iš 1871 m. lapkričio 30 d. 1874 m. jis mano kandiduoti į Reichstagą, kaip socialistų kandidatas: „Bet — rašo jis, — reikia pirmiau, kad valstybė sustiprėtų karo biudžeto ir bažnyčios įstatymų srityje". (tam pačiam 1874 m. sausio m. 14 d.).

[24] Laiškas į R. Meyer'į, 1872 m. spalių 17 d.

[25] Laiškas tam pačiam 1873 m. sausio 6 d.

[26] Laiškas tam pačiam 1872 m. kovo 10 d. ir „Physiokratie u. Anthropokratie" išsp. „Briefe u. sozialpolitische Aufsätze", 521—522 p.

[27] Jis griežtai atmeta pavadinimą „katedriniu socialistu" viename laiške iš 1872 m. rugp. 26 d. Smarki katedrinio socializmo kritika randama viename privatiniame R o d b e r t u s'o laiške, kurį cituoja Rudolf M e y e r, Emanzipationskampf des vierten Standes, Berlin, 1874, 60—63 p.

darbo pasidalinimo ribos, ir kuri siekia apimti visą pasaulį[28]. Nuo tos dienos, kada kiekvienas individas randasi tuo būdu įtrauktas į ekonominę bendruomenę, jo gerovė nebepareina jau nuo jo vieno ar nuo naturalinės aplinkos. Ji pareina nuo visų kitų gamintojų. Ji pareina nuo gero atlikimo tam tikrų funkcijų, kurios iš esmės yra socialinio pobūdžio; jų išskaičiavimą Rodbertus iš dalies paima iš Saint-Simono ir nurodo jas tokias: 1. gamybos prisitaikymas paklausams; 2. gamybos išlaikymas esamųjų resursų lygyje; 3. teisingas gaminių paskirstymas tarp gamintojų.

Kaip gi šios funkcijos turi būti atliktos? Spontaniškai ar sąmoningu susitarimu? Štai kur, jo manymu, yra didžioji problema. S m i t h'o mokyklos ekonomistams socialiniai organizmai yra kaip ir gyvieji organizmai. Laisvas naturalinių dėsnių veikimas turįs būti taip pat sveikas dalykas, kaip ir laisva kraujo cirkuliacija žmogaus kūne. Laisvė laiduojanti reguliarišką socialinių funkcijų atlikimą. Klaida! sako Rodbertus. „Valstybės neturi tos laimės ar tos nelaimės, kad jų vitalinės funkcijos vyktų pačios savaime pagal naturalinį būtinumą. Jos yra istoriniai organizmai, kurie organizuojasi patys ir patys turi duoti sau savo įstatymus ir organus; tad ir šių organų funkcijos nevyksta pačios savaime, o valstybės turi jas laisvai reguliuoti, palaikyti, plėtoti"[29]. Delto Rodbertus jau 1837 m. siūlo naturalinę laisvę pakeisti „valstybinio vadovavimo sistema"[30]. Ir visas jo veikalas yra ne kas kita, kaip bandymas išrodyti šios sistemos reikalingumą. Panagrinėkime jo išrodymą ir tam reikalui peržvelkime drauge su juo įvairias ekonomines funkcijas, kurias mes anksčiau esame apibrėžę.

---

[28] „Darbo pasidalinimas, tikrai sakant, turėtų vadintis darbo b e n d r u o m e n ė" (Gemeinschaft der Arbeit). *Kapital,* 79—80 p. ir toliau: „Visapasaulinis darbo pasidalinimas — štai tikroji darbo pasidalinimo sąvoka". Kitur (87 p.) jis pabrėžia, kad „sociališka" nebūtų painiojama su „nacionališka". Jis priima sensimoninkų istorijos filosofiją ir pareiškia: „Istorija yra apvienijimo procesas, kurs apima vis platesnes sritis ir veda vis į glaudesnį bendrumą" (Zur Geschichte der römischen Tributsteuern seit Augustus" išsp. *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik,* 1865, II t. 27 p.). Dar kitur: „Istorijos eiga yra ne kas kita, kaip komunizmo išsiplėtimas" (*Kapital,* 98 p. išnaša).

[29] „Physiokratie u. Antropokratie" išsp. „Briefe u. Sozialpolitische Aufsätze", 519 p.

[30] „Schriften", III t. 216 p.

Pažiūrėkime, kaip pasak jo, šios funkcijos yra atliekamos šiandien ir kaip jos turėtų būti atliekamos.

1. Visų pirma, dabartinėje santvarkoje negalima, tikrai sakant, kalbėti apie gamybos prisitaikymą socialiniam reikmeniui, o tik apie jos prisitaikymą efektyviniams paklausams, t. y. tiems paklausams, kurie išsireiškia pinigų pasiūlais. Šis faktas, kurį Adomas Smithas berods jau pastebėjo ir kurį Sismondi's taip pat pabrėžė, turi, sako Rodbertus, vieną svarbią pasekmę: būtent, kad tėra patenkinami tojo reikmens, kas pats šį tą turi[31]. Tas, kuris neturi nieko kito pasiūlyti rinkoje, kaip tik savo darbą, negauna jokios socialinio produkto dalelytės, jei tam darbui nėra paklausų. Priešingai, tas, kas turi pajamas, nors jis pats ir ničnieko nedirbtų, nulemia šiais efektyviniais paklausais gamybą tų dalykų, kurių jis pageidauja. Delto labai dažnai matome, kad vienų svarbiausi reikmens lieka nepatenkinti, tuo tarpu kai kiti skęsta prabangoje.

Tikriausia tiesa. Rodbertus labai ir labai teisingai kelia aikštėn pagrindinę ydą tos sistemos, kuri logiškai laiko nedarbą, šį moderninį badmetį, paprasčiausia laikine prekių perprodukcija ir nesugebėjo kitaip, kaip tik privatine ar viešąja labdarybe, kiek sušvelninti principą gamybos, apribotos efektyvinių paklausų. Bet pažiūrėkime, kokį vaistą jis siūlo. Visuomenė, anot jo, turėtų vieton gamybos paklausams, įvesti gamybą „socialiniam reikmeniui". Tam pakaktų iš anksto apsitirti, kurį laiką gali kiekvienas skirti produktyviniam darbui[32]. Tada kartu būtų žinia, kiek ir kokių daiktų gamintina, nes, sako Rodbertus, „reikmens paprastai sudaro pas kiekvieną žmogų... tokią pat eilę, ir žinoma taip pat, kiek ir kokių daiktų reikalauja kiekvienas reikmuo"[33].

Tuo būdu, žinant, kokiu darbo laiko kiekiu visuomenė gali disponuoti ir, iš antros pusės, turint tam tikrą eilę reikmenų, nesunku būsią išspręsti problema tinkamo šio laiko paskirstymo tarp įvairių gamybų.

---

[31] „Tokioje santvarkoje gaminama ne darbo reikmenims, o turto reikmenims" („Kapital", 193 p.). Plg. taip pat „Kapital", 52 ir tol. p.

[32] „Jei tik žinoma laikas, kurį kiekvienas skiria produktingam darbui, tada galima žinoti ir kiek priemonių pakaks kiekvieno reikmenims patenkinti" („Kapital", 125 p.).

[33] Ten pat, 108 p.

Čia betgi perdaug pasiskubinta ir išleista iš akių svarbiausias priekaištas, nes tariamasai reikmenų vienodumas egzistuoja tik R o d b e r t u s'o vaizduotėje. Tikrovėje yra nedidelis skaičius kolektyvinių reikmenų ir begalinė įvairybė atskirųjų. „Socialinis reikmuo" tėra miglota sąvoka, apimanti ir vienus ir antrus. Jau ir paviršutiniškai stebėdami matome pas kiekvieną individą ištisą eilę savotiškų reikmenų ir skonių. Remti gamybą tariamuoju „socialiniu reikmeniu" tai iš esmės reikštų ne ką kitą, kaip panaikinti vartojimo ir paklausų laisvę. Tai reikštų, kad visuomenė turi nustatyti ir primesti kiekvienam žmogui savivališką patenkintinų reikmenų skalę. Rodbertus'o vaistas būtų blogesnis už ligą.

Rodbertus'o argumentacija nesibaigia tačiau šiuo „socialinio reikmens" pastatymu prieš „efektyvinius paklausus". Iš tikrųjų, nepakanka ši priešingybė konstatuoti. Reikia ji išaiškinti. Kodel gamintojai žiūri tik paklausų, o ne reikmenų? Delto, atsako Rodbertus, kad esamoje santvarkoje darbo įrankių savininkai veda visą gamybą tik pagal savąjį interesą. Gi jų interesas — taikyti darbo įrankius toms gamyboms, kurios duoda daugiausia gryno pelno. Čia jiems rūpi r e n t a b i l i n g u m a s, o ne p r o d u k t i n g u m a s (t. y. gamyba, turinti patenkinti socialinį reikmenį). Jie aplamai imasi šiokios ar tokios gamybos ne tam, kad patenkintų socialinį reikmenį, o tik del to, kad ta gamyba žada jiems r e n t o s, p e l n o („Kapital" 143 p.). Ši priešingybė tarp rentabilingumo ir produktingumo yra gana svarbi ir ties ja mes turime valandėlei apsistoti. Į ją nurodinėja jau S i s m o n d i's, kurs, kaip žinome, statė priešpriešiais neto gavinio ir bruto gavinio siekimą. Nuo tol apie šią priešingybę kalbėjo daugelis rašytojų. Ji vaidina tad doktrinų istorijoje svarbų vaidmenį[34].

---

[34] Neto gavinio ir bruto gavinio klausimas yra ano meto ekonomistams vienas iš labiausiai rūpimų dalykų. Jį pabrėžia V i d a l, Répartition des richesses, Paris, 1846, 219 p. O t t, Traité d'économie sociale, 1851, 95 p. ir tol. Nuo tol C o u r n o t, D ü h r i n g ir paskesniu laiku E f f e r t z, L a n d r y, ėmėsi iš naujo jį nagrinėti. Dauguma jų apibrėžia skirtingai (kada jie nori gerai apibrėžti) „produktingumo" sąvoką, tad iš tikrųjų jie diskutuoja skirtingus klausimus. Pas R o d b e r t u s'ą, kaip mes parodome tekste, „produktingumo" prasmė yra tiek neaiški, kad ji negali eiti netgi pamatu diskusijai. Iš tikrųjų, santvarkoje, paremtoje darbo pasidalinimu, rentabilingumas yra esminis kriterijus, kurio tenka žiūrėti. Tik gal tasai momentas, kada del nepakankamo pelno reikia pakeisti gamyba, ki-

Ir čia vėlgi Rodbertus iškelia aikštėn negincytiną faktą. Gamintojas, aišku, siekia juodžiausio gryno pelno. Bet tokiam šio fakto įvertinimui, kokį patiekia Rodbertus, galima labai daug kas prikišti. Žinoma, jei siektinasis tikslas yra patenkinimas to, ką jis vadina „socialiniu reikmeniu,“ o ne paklausų patenkinimas, tada reikėtų su jo nuomone sutikti. Tuo atveju būtų charakteringa yda šiandieninės santvarkos, kad ji remiasi rentabilingumu, nes šis požvilgis teleidžia patenkinti atskirų asmenų paklausus. Tačiau, kaip mes esame aukščiau parodę, „socialinio reikmens“ sąvoka anaiptol neturi tikslios prasmės, tad neturi jos ir „produktingumo“ sąvoka, kuri nuo to pareina. Ir jei visuomenė nenori primesti savo nariams savivališkos patenkintinų reikmenų skalės, kitaip tariant, jei paklausai ir vartojimas lieka laisvi, tada net ir kolektyvistinė visuomenė turės pasigauti šios sistemos matuoti dabartinės ar būsimos gamybos rentabilingumą, t. y. žiūrėti skirtumo tarp gamybos kainų ir pardavimo kainų, nes tai yra vienintelis būdas patirti, ar gautasis patenkinimas vertas padarytosios pastangos[35]. Čia ir yra vienas iš originališkiausių Pareto išrodymų, kad kolektyvistinė visuomenė, norėdama patenkinti socialinius paklausus, irgi turės, kaip dabartinė visuomenė, remtis kainų tiekiamais duomenimis.

2. Kai del atlikimo antros Rodbertus'o suminėtos socialinės funkcijos, būtent, pilno gamybos priemonių išnaudojimo, tai mūsų rašytojas pasitenkina tik pakartojimu Saint-Simon'o kritikos, jog dabartinę santvarką, kur ūkio vedimas yra paliktas paveldimiems savininkams, charakterizuoja bendrosios vadovybės stoka; be to, čia Rodbertus pastebi, kaip ir Sismondi's, kad šiandien produktyvinių jėgų išnaudojimas pareina nuo kapitalisto savininko įnorių[36]. Šiuo klausimu Rodbertus tik pakartojo savo pirmatakų mintis, nieko originalaus prie jų nepridėdamas.

---

taip atrodys darbdaviui, kurs gali savo nuožiūra atleisti darbininkus, nebesirūpindamas jų likimu, ir vėlgi kitaip atrodys tiems darbininkams.

[35] Čia, žinoma, einasi tik privatiniais reikmenimis. Rentabilingumas, šiaip ar taip, negali būti vienintelė gamybos gairė. Turi būti patenkinta nemaža visuomeninių reikmenų, kurių patenkinimas gal ir nebus rentabilingas. Bet Rodbertus čia kalba kaip tik apie privatinius reikmenis, visuomeninius jis pasirūpino išskirti. Vadinas, čia ir visa kalba eina tik apie tuos privatinius reikmenis.

[36] „Kapital“, pranc. vert. 164—166 p.

3. Lieka dar trečioji ekonominė funkcija, kurią visuomenė turi atlikti ir tai, Rodbertuso manymu, pati svarbioji: teisingas socialinio gavinio paskirstymas. Šiam klausimui išnagrinėti jis ir daro didžiausių pastangų. Šitai yra jam svarbiausioji problema, kurią socialinis mokslas turi išspręsti. Kartu su Sismondi'u ir socialistais, iš kurių yra kilusi jo doktrina, Rodbertus laiko opiausiu politinės ekonomijos uždaviniu duoti pauperizmo ir krizių išaiškinimą.

Kas gi tad yra teisingas paskirstymas? Tai yra, sako Rodbertus, toks paskirstymas, kurs duoda kiekvienam darbininkui jo darbo vaisių[37]. Bet ar dabartinė laisvos konkurencijos ir privatinės nuosavybės santvarka pasiekia to rezultato?

Norėdami šitai patirti, peržvelkime šiandieninį paskirstymo mechanizmą. Rodbertus aprašo jį ne kitaip, kaip aprašytų J. B. Say. Tas aprašymas perdėm sutinka su klasikine schema. Iš vienos pusės, verslamoninkas perka darbo, kapitalo ir žemės veikinius; iš antros — jis parduoda produktus, gautus iš šių veikinių bendradarbiavimo. Kaina, kurią jis moka už šiuos veikinius, ir toji kaina, kurią jis pats gauna iš vartotojo, nusistato kiekvienoje iš šių rinkų pagal paklausų ir pasiūlų santykį. Jo pelnas yra tai, kas atlieka nuo pardavimo kainos, sumokėjus darbo atlyginimą, procentus ir rentą[38].

Taip tad mainų mechanizmui veikiant, įvyksta socialinio gavinio paskirstymas, ir jo rezultate kiekvienas produktingojo veikinio savininkas gauna rinkos nustatytąją to veikinio vertę. Ko bereikia teisingesnio, rodos?... bet tai tik rodos. Nes, jei mes įsižiūrėsime į socialinę ir moralinę tikrovę, kurią slepia šis automatinis mechanizmas, tai pamatysime, kad galų gale jis veda į darbininko išnaudojimą, kur išnaudotojas yra žemės ir kapitalo savininkas. Ir tikrai, iš kur yra atsiradę visi tie produktai, dalinami tarp tiekos naudotojų? Vien tik iš darbo, iš darbininko darbo. Jie tekaštavo tik darbo, ir tai tik rankų darbo. Rodbertus berods neniekina proto darbo arba ūkio vadovybės darbo. Tačiau, gana keista pažiūra, protas atrodo jam

---

[37] Beje, Rodbertus pastebi, kad kiekvieno žmogaus viso darbo vaisiaus dalis turi būti paimta visuomeniniams reikmenims tenkinti. („Kapital“, pranc. vert. 132—133 p.).

[38] „Kapital“, pranc. vert. 150—160 p.

tarsi neišsemiamoji jėga, kuri tad nieko nekaštuojanti, lygiai kaip gamtai nieko nekaštuoja gamtinių jėgų naudojimas. Vien tik rankų darbas reikalaująs jėgų, ir laiko išlaidų, t. y. aukos, atidavimo tokio dalyko, kurį, kartą išleidęs, jau nebeatgausi[39]. Juo labiau Rodbertus neprileidžia, kad gėrybės būtų kaštavusios rūpesčio ar taupumo, tos intelektualinės ir moralinės pastangos (vis viena, kaip ją bepavadintume), kuria dabartinis malonumas paaukojamas tam, kad padidinus būsimųjų gėrybių sumą[40]. Tuo būdu Rodbertus, išplėtodamas ir tiksliau nusakydamas, prisiima tą posakį, kuriuo A. Smith'as pradeda savo *Tautų turto tyrinėjimą:* „Kiekvienos tautos metinis darbas yra tas fondas, kurs jai tiekia gyvenimui reikalingų bei naudingų dalykų, kasmet jos suvartojamų."

Pastebėkime čia jau skirtumą tarp Rodbertus'o ir Marks'o pažiūrų. Marks'as, būdamas perdėm persisunkęs anglų politinės ekonomijos bei socializmo, išeina iš mainų teorijos ir laiko darbą kiekvienos vertės šaltiniu. Rodbertus, sekdamas sensimoninkais, išeina iš produkcijos ir laiko darbą kiekvieno produkto šaltiniu — tvirtinimas, paprastesnis ir teisingesnis už pirmąjį, nors dar ir nepilnas. Rodbertus ne tik kad nesako, jog vienas darbas tesukuria vertę, bet jis tiesiog neigia šitai keliose vietose[41], pla-

---

[39] Žr. „Zur Erkenntniss ir t. t.", 7—10 p.: „Visos ekonominės gėrybės kaštuoja darbo ir tik darbo." Trečiajam savo „Socialiniame laiške" jis išreiškia šią mintį kiek kitaip: „Tik tos gėrybės yra ekonominės, kurios kaštavo darbo" („Schriften", II t. 105—106 p.) ir, plėtodamas toliau savo mintį, jis pasako, ką ši formulė reiškia: 1. „kad visos ekonominės gėrybės yra darbo vaisius"; 2. kad „ekonominiu atžvilgiu jos turi būti laikomos ne gamtos, ar kitos kurios jėgos, o tik darbo produktais"; 3. „kad gėrybės, ekonomiškai imant, tėra vaisius to darbo, kurs atliko materialinius veiksmus, reikalingus jų pagaminimui." Jo nuomonę apie pramonės vedimo darbą ir atlyginimą už jį žiūr. „Schriften", II t. 219 p.

[40] Žiūr. šiuo klausimu Rist, Le Capital provient-il uniquement du travail? išsp. „Revue d'Economie Politique", 1906 m. sausio m.

[41] Rodbertus aiškiai sako, kad tvirtinti, jog daiktai kaštuoja tik darbo, nereiškia dar tvirtinti, „jog produktų vertė yra lygi darbo kaštams, kitaip tariant, jog darbas jau šiandien yra vertės matas". (Ten pat, 104—105 p.). Šitai jis sakė jau 1837 m. savo rašiny „Forderungen". 1842 m. kitame rašiny („Zur Erkenntniss" ir t. t. 129—131 p.) jis nurodo ir priežastis, dėliai kurių produkto vertė nėra lygi tam darbui, kurio jis kaštavo. Būtent: 1. reikalas išlyginti kapitalo pelnus; 2. tas faktas, kad kiekvienos gėrybės vieneto kaina nusistato pagal kaštus to vieneto, kurio atgaminimas brangiausiai kaštuoja. Savo antrame „Socialiniame laiške" jis pakartoja, kad darbo-vertės teorija yra tik idealas. („Kapital", pranc. vert., priedas, 279 p.). Laiške į R. Meyer'į iš 1872 m. sausio 7 d.

čiai pamatuodamas tą savo nuomonę. Jo supratimu, socialinis progresas kaip tik turėtų vesti į tai, kad „susidarytų“ tokia vertė, sutampanti su darbo kiekiu, įdėtu į produktus[42]. Bet tai yra ateities, o ne dabarties dalykas[43]. Kokia išvada iš to tenka padaryti? Jei tai tiesa, kad darbininkas vienas tesukuria visus produktus, o iš antros pusės, žemės ir kapitalo savininkas, tiesioginai visai nedalyvaudamas gamyboje, vien tik mainų dėka, gauna dalį tų produktų pavidalu nuomos ir procentų, — tada tariamai teisingo paskirstymo formulė yra aiškiai apgaulinga. Šis produktų nusukimas nuo darbininkų į negamintojų kišenę vyksta, tiesą sakant, be jokios materialinės prievartos, vien tik šitaip veikiant laisvų mainų mechanizmui privatinės nuosavybės santvarkoje. Vienintelė šio nusukimo priežastis yra ta, kad mūsų socialinėje sistemoje „ne tik patys gamintojai, o ir kiti, vien žemės ir kapitalo savininkai, laikomi dalyvaują gamyboje ir delto turį teisės į socialinio gavinio dalį[44].

Štai ir atskleistas dvilypis paskirstymo veidas: ekonomiškai, mainai duoda kapitalui, žemei ir darbui produktų dalį, atitinkančią tą jų vertę, kuria jų veikiniai yra rinkoje kainojami; sociališkai, mainai leidžia išplėšti iš vienintelių produkto kūrėjų, iš darbininkų, tam tikrą produkto dalį, — kuri sudaro tai, ką Rodbertus vadina vienu žodžiu „renta“, apimdamas ta sąvoka žemės savininkų ir kapitalistų pajamas.

Joks ekonomistas neiškėlė aikštėn taip ryškiai šių dviejų paskirstymo pusių. Rodbertus prikišamai parodo tą amžiną priešingybę, su kuria susidūrė tieka mintytojų, priešingybę

---

jis mini įrodymą, kurį jis yra patiekęs, „kad dabartiniuose mainuose gėrybės (dėliai kapitalo) nėra mainomos ir negali būti mainomos sulig darbu“ ir jis čia labai reikšmingai priduria: „įrodymas, kurs savo laiku galėtų būti nukreiptas prieš Marks'ą.“

[42] „Produktų vertės sutapimas su kiekiu to darbo, kurio jie kaštavo, nėra faktas, o tik ekonominis idealas, grandioziškiausias iš visų ekonominių idealų, kurie tik kada buvo besivykdą“ (2-sai „Socialinis laiškas“).

[43] Kartkartėmis Rodbertus prileidžia, kaip hipotezę ir tam tikro įrodymo reikalui, kad kainos jau šiandien turi tendencijos sutapti su darbo kaštais; bet esminė jo teorija nėra reikalinga šios hipotezės ir ji vaidina čia tik laikinąjį ir pagelbinį vaidmenį. Šią prielaidą jis laikinai daro savo teorijoje apie padalinimą vadin. „pajamų be darbo“ tarp kapitalisto ir žemės savininko (teorijoje, tiesą sakant, klaidingoje), kur jis sako (3-sai „Socialinis laiškas“, *Schriften,* II t. 101 p.), kad „kiekvieno pabaigto produkto, kaip ir to produkto dalies, mainomoji vertė yra lygi jo darbo vertei.“

[44] „Kapital“, 119 p.

tarp mūsų teisingumo jausmo, kurs norėtų paskirstyti atlyginimą kiekvienam pagal jo nuopelnus, ir tarp abejingumo visuomenės, kuri, tesirūpindama visų pirma patenkinti reikmenis, žiūri vien tik produktų ir veikinių kainos rinkoje, nepaisydama nei jų kilmės, nei kiek pastangų jie yra kaštavę, ir vienodai atlygina tiek darbininko darbo dieną, tiek kapitalą, paveldėtą pirmo pasitaikiusio dykaduonio. Tai yra neabejotinas Rodbertus'o nuopelnas, kad jis išgliaudė šią tiesą iš ankstyvesniųjų rašytojų posmavimų, dažnai gana miglotų, ir su neginčijamu autoritetu privertė ekonomistus atkreipti į ją dėmesį.

Rodbertus'o kritika čia nesibaigia. Ir nors doktrinų istorijai tasai išrodymas, kurį mes tik ką esame trumpai nusakę, (skyrimas socialinio požvilgio ir grynai ekonominio požvilgio gėrybių paskirstyme) yra svarbiausias jo nuopelnas, — reikia tačiau nurodyti dar ir išvadas, kurias jis iš to daro.

Iš savo matymo punkto Rodbertus interesuojasi — galima jau numanyti — ne tuo, kaip nusistato darbo atlyginimo, procentų ir nuomos dydis. Ta ekonominė problema jam tėra antraeilė, beveik neturinti reikšmės, palyginti su šia daug svarbesne socialine problema; koks proporcionalinis produkto dalinys tenka darbininkams ir nedarbininkams? Kad darbininkai yra nuskriaudžiami, apiplėšiami, štai jis tariasi įrodęs; bet ar tas apiplėšimas tęsis amžinai? Ar gal ekonominė pažanga, priešingai turi tendencijos laipsniškai mažinti „rentą" t. y. pajamas be darbo, ir didinti darbo atlyginimą? Bastiat'as ir Carey taip manė. Jie tvirtino, kad proporcionalinis kapitalo dalinys tautos produkte nuolat mažėja darbo dalinio naudon. Ricardo statė sau tą pat problemą ir priėjo išvadą, kad, neišvengiamai kylant maisto produktų kainoms, žemės savininko dalinys nuolat didėja kitų dviejų skriaudon. Ir J.-B. Say nuo pat pirmųjų savo „Traité" leidimų statė sau šį klausimą, bet atsakymo į jį nedavė. Rodbertus nesutinka nei su Bastiat'o nei su Ricardo išsprendimu. Jis mano, kad proporcionalinis darbininko dalinys tautos produkte nuolatos mažėja kitų dviejų naudon[45].

---

[45] „Kai paliekami laisvi mainai tautos produkto paskirstyme, tam tikros sąlygos, susijusios su visuomenės plėtojimusi, padaro tai, kad, didėjant socialinio darbo produktingumui, dirbančiųjų klasių atlyginimas sudaro vis mažesnę tautos produkto dalį" (2-sai „Socialinis laiškas", *Schriften,* II t. 37 p.).

Savuoju teoretiko papratimu, jis tenkinasi paprasta logine dedukcija, kad šitai išrodytų. Darbo atlyginimo dydį, kaip jis tik ką buvo pripažinęs, nulemia pasiūlų ir paklausų santykis darbo rinkoje. Bet darbo, lygiai kaip ir produktų, kaina rinkoje gravituoja į normalinę vertę, o toji vertė yra ne kas kita, kaip Ricardo „būtinasis darbo mokestis". „Gaminio dalis, kurią gauna gamintojai, aplamai ir galiausiai nusistato ne pagal jų gamybos rezultatą, o pagal tą gaminio kiekį, kurio pakanka, kad duotų jiems jėgų dirbti toliau ir priemonių išauginti naujus darbininkus"[46]. Tai garsusis „geležinis" darbo mokesčio dėsnis, kurį Lassalle keletą metų vėliau padarys kertiniu savo propagandos akmeniu; Marks'as, priešingai, niekad šio dėsnio formaliai nepripažino.

Kartą prileidus šį dėsnį, užtenka konstatuoti, kad darbo produktingumas kasdien auga, vadinas, produktų masė nuolat didėja, o kadangi iš šios didėjančios masės darbininkų gaunamas absoliutinis kiekis pasilieka toks pat, tai iš to tiesiog aritmetiškai eina išvada, jog šis kiekis reliatyviai sudaro juo mažesnę dalį, juo visa masė didėja.

Čia mes turime kartu ir krizių išaiškinimą. Verslamoninkai nuolat didina savo produktingumą, stengdamiesi išsilaikyti ribose tų socialinio produkto dalinių, kurie tenka kiekvienai klasei, nes šie daliniai nulemia paklausų dydį[47]. Bet štai, didėjant produkcijai, darbininkų dalinys mažėja sulig kiekvienu nauju periodu; dėliai to didelės socialinių produktų dalies paklausai neauga kartu su gamyba, o tolydžio vis atsilieka. „Tuo būdu... verslamoninkams be jokios jų kaltės nuolatos ir netikėtai išslysta pagrindas iš po kojų"[48].

Ši krizių teorija, — kuri beveik visiškai sutampa su Sismondi'o teorija[49] ir kuri greičiau išaiškina chroniškas depre-

---

[46] „Kapital", 184 p.

[47] Ši pažiūra, kad verslamoninkai remia savo gamybą socialinių dalinių dydžiu yra gana keista. Tačiau Rodbertus pats savo žodžiais ją išreiškia: „Jos (klasės) turi reikšmės rinkoje tik pagal dydį to dalinio, kurs joms tenka iš socialinio produkto... Ir pagal tų gaminių dydį verslamoninkai turi rikiuoti atskiras gamybas". („Kapital", 52—53 p. Plg. taip pat 206 p.). Aišku, betgi, kad verslamoninkai rikiuoja savo gamybą tik sulig paklausais tų specialinių prekių, kurias jie gamina, ir maža jiems rūpi, kokio dydžio dalinį gauna kiekviena visuomenės klasė iš bendrojo produkto.

[48] „Kapital", 184 p.

[49] Galima įsitikinti beveik visišku šių dviejų teorijų sutapimu, perskai-

sijas, o ne tikrąsias krizęs, — yra verta tiek, kiek verta pati teorija proporcionalinio produktų paskirstymo tarp socialinių klasių.

Šitai teorijai Rodbertus dėjo nepaprastai didelės svarbos; jis formulavo ją jau 1837 m. savo „Forderungen der arbeitenden Klassen“ ir ypačiai savo „Socialiniuose laiškuose“ (kur jis aiškiai sako, kad ji yra pagrindinis jo sistemos punktas, visi kiti iš tikrųjų tėra tik paruošiamieji darbai); tačiau ši teorija toli gražu neturi tokios didelės reikšmės, kokios jai skyrė Rodbertus.

Visų pirma, tas argumentas, kuriuo jis remiasi — geležinis darbo mokesčio dėsnis — šiandien yra atmestas ne tik ekonomistų, bet ir pačių socialistų. — Bet jei netgi tas „geležinis dėsnis“ ir būtų teisingas, tai ir tada Rodbertuso išvada dar nebūtų visai tikra, nes darbininkų dalinys socialiniame produkte pareina ne nuo vieno tik faktoriaus, o nuo dviejų: nuo darbo mokesčio dydžio ir nuo darbininkų skaičiaus. Rodbertus daro čia klaidą, panašią į tą, kurią darė Bastiat'as, norėdamas apibrėžti kapitalo dalinį socialiniame produkte tik pagal vieną faktorių, būtent, pagal procentų dydį, tuo tarpu kai tas dalinys pareina kartu nuo procentų dydžio ir nuo esamų kapitalų kiekio.

Galima pripažinti nebent tiek, kad, jei Rodbertus'o argumentai, kuriais jis gina savo teoriją, ir nėkiek netvirtesni už Bastiat'o argumentus, tai vis delto jo teorija pati savaime atrodo daug labiau sutinkanti su faktais, kuriuos mums parodo statistika, — nes tik statistika, o ne joks *a priori* samprotavimas gali atsakyti į šį klausimą. Gi faktai tarytum rodo, kad proporcionalinis darbo dalinys produkte greičiau bus sumažėjęs nuo 19-tojo šimtmečio pradžios kai kuriuose kraštuose.

Tik iš to, žinoma, dar anaiptol neišeina, kad darbininkų būklė nebūtų pagerėjusi; nes tas bendrasis darbo dalinio sumažėjimas nesukliudė individualiniam darbo mokesčiui didėti. Visa, kas iš to galima išvesti, tai tik tiek, kad darbo pajamos neaugo

---

čius atitinkamą vietą straipsnio: „Balance des consommations avec les productions“, kurį Sismondi's paskelbė prie 2-jo leidimo „Nouveaux Principes“, II t., 430 p. Rodbertus, kaip ir Sismondi's pastebi, kad ilgiainiui pusiausvyra atsistatys, bet (kaip Sismondi's) jis konstatuoja, kad krizė įvyks pirmiau, negu ta pusiausvyra bus atsistačiusi („Kapital“, 206 p. išnaša).

t a i p g r e i t, kaip kapitalo pajamos[50]; bet vis delto darbininkai dalyvavo progrese.

Kokias praktines išvadas R o d b e r t u s iš savo teorijos daro? Tuoj matyt, kokia išvada logiškai turėtų eiti: privatinės nuosavybės ir individualinės gamybos panaikinimas. Bendruomenei tapus vienintele gamybos priemonių savininke, pajamos be darbo išnyktų: kiekvienas turėtų prisidėti prie gamybos ir kiekvienas dalyvautų vartojime tiek, kiek darbo jis yra atlikęs; jo darbo laikas ir intensingumas būtų daiktų vertės matas, o kadangi pasiūlai nuolat būtų priderinti socialiniams reikmenims (aukščiau mes matėme, kuriuo būdu), tad šis matas visados liktų tikslus, ir teisingumas paskirstyme būtų įgyvendintas.

Bet šio išsprendimo R o d b e r t u s neišdrįsta siūlyti, ir čia štai mūsų socialistas virsta paprastu valstybiniu socialistu. Ne tai, kad jį baugintų didžiulis tironiškumas tokios sistemos, kur gamyba ir net pats vartojimas būtų tvarkomi valdžios. Vienoje vietoje[51] jis sako: „Asmenys ir valia yra čia tiek laisvi, kiek jie apskritai gali būti laisvi b e n d r u o m e n ė j e“, o „bendruomenė“ jam visados reiškia prievartą. Jis bijo čia ko kito. Visų pirma, jam yra grasus kiekvienas revoliucinis perversmas. Toliau, jį gąsdina masių tamsumas: jos dar nesuprasiančios šiandien reikalo paaukoti dalį savo pajamų, kad tam tikri žmonės galėtų ramiai kultivuoti meną ir mokslą, šiuos du gra-

---

[50] Aukščiau mes matėme, kad tokios išvados prieina C o l s o n (*Cours*, III t. 366 p.). Toks pat rezultatas ir C h â t e l a i n'o studijų apie Jungtinių Valstybių *census*. Pasak jo („Questions pratiques de législation ouvrière“, 1908 m. birželio—liepos m.), Amerikos metalurgijoje nuo 1890 ligi 1905 m. darbininkų dalinys produkte nukrito nuo 71 šimtosios ligi 68, tuo tarpu kai kapitalo dalinys pakilo nuo 28 šimtųjų ligi 32. Nežiūrint į tai, metinis darbininko atlyginimas pakilo nuo 551 dolierio ligi 626, o procentai nukrito nuo 9% ligi 8%. — Pagaliau, pridurkime, kad iš šio d a r b o d a l i n i o sumažėjimo nieko dar negalima spręsti apie d a r b i n i n k ų k l a s ė s b e n d r ų j ų p a j a m ų sumažėjimą ar padidėjimą, nes ta klasė gyvena ne vien iš savo darbo pajamų. Kai kurie iš jos narių turi nedidelį kapitalą. Tiesa, šiandien tas kapitalas yra mažėlytis, bet kodel negalima tikėti, kad jis ateity padidės? Iš šio matome, kaip šis klausimas yra komplikuotas ir reikalauja tikslumo. Reikia skirti bent tris sąvokas: i n d i v i d u a l i n i o d a r b o m o k e s č i o, d a r b o d a l i n i o p r o d u k t e, ir d a r b i n i n k ų k l a s ė s p a j a m ų sąvokas. Plg. šiais klausimais E d w i n C a n n a n'o mintis, išsp. „Quarterly Journal of Economics“, 1905, ir tai, ką jis sako savo puikioje knygoje „Production and Distribution 1776—1848“.

[51] „Kapital“, 212 p.

žiausius civilizacijos vaisius. Pagaliau, neteisingoji nuosavybė šiandien visur yra susimaišiusi su nuosavybe, paeinančia iš darbo: „Šiuo metu, sako jis, prie jos (nuosavybės) neteisėtumo tiek yra primaišyta teisės, kad sukeltumėm prieš save tikrąją nuosavybę, jei tučtuojau norėtumėm nusavinti netikrąją“[52].

Reikia tad žūt būt rasti kompromisas. Šiandien dvi institucijos yra neteisingumo šaltinis: nuosavybė ir sutarčių laisvė; kadangi pirmosios negalima panaikinti be didelių kėblumų, bandykime tad pašalinti bent antrąją. Palikime (tuo tarpu) nuosavybę, bet panaikinkime sutarčių laisvę. Tuo mes berods nepanaikinsime tučtuojau pajamų be darbo, bet pataisysime bent didžiausią jų daromą blogybę — mažėjimą darbininko proporcionalinio dalinio produkte. Šiuo būdu išnyks kartu pauperizmas ir krizės[53].

Šitai galima padaryti jau šiandien. Tam bereikia, kad valstybė įkainotų darbu viso socialinio gavinio vertę, nustatytų, kurią dalį tos vertės turi gauti darbininkai ir išdalintų verslamoninkams (kiekvienam pagal jo darbininkų skaičių) tokiai pat sumai darbo mokesčio bonų, už kuriuos verslamoninkui turi duoti į viešąsias sankrovas lygios vertės kiekį produktų (įkainotų darbo verte); tada darbininkai, gaudami iš verslamoninkų darbo mokesčio bonus, galės už juos pirktis viešose sankrovose visų reikiamų daiktų. Tautos gavinio įkainojimas darbo verte reikės laikas nuo laiko perkainoti. Kad to gavinio dalis, reiškianti darbo mokestį, liktų visados tokia pat, valstybė turės, progresuojant gamybai, didinti absoliutinį darbo mokesčio bonų skaičių. Tuo būdu Rodbertus'o siekiams tikslas — automatinis darbininkų klasės dalyvavimas tautinės gamybos progrese — bus pasiektas[54]. Toks štai yra mūsų rašytojo projektas.

---

[52] Ten pat, 218 p.

[53] „Del to aš ir manau, kad, kaip istorija visados buvo tik kompromisų eilė, taip ir mūsų mokslo artimiausias uždavinys — surasti kompromisas tarp darbo ir žemės bei kapitalo nuosavybės“ („Kapital“, 228 p.). Viename savo laiške R. Meyer'iui iš 1873 m. rugs. 18 d. jis pareiškia, kad „didžioji problema“ yra „ramiu evoliucijos keliu pereiti iš mūsų atgyvenusios visuomenės santvarkos, besiremiančios Žemės ir Kapitalo nuosavybe, į tą istoriškai po jos einančią socialinę santvarką, kuri remsis vien tik nuopelnu arba grynąja pajamų nuosavybe ir kuri jau matyt gimstant daugumoje socialinių santykių“.

[54] Žr. „Kapital“, 125 p. ir tol., o ypačiai jo straipsnį „Der Normalar-

Neverta čia išvedžioti ekonominių šio projekto negalimumų (nekalbant jau apie praktinius sunkumus). Jei mes čia jį suminėjome, tai del dviejų priežasčių. Visų pirma, jis parodo Rodbertus'o pastangas rasti, kaip jis sako, „kompromisą" tarp esamos visuomenės santvarkos ir būsimos kolektyvistinės visuomenės. Tuo tarpu kai Marks'as tarytum abejingai žiūri į vis didėjančią darbininkų proletarizaciją, kurią jis laiko būtinąja jų galutino išsilaisvinimo sąlyga, Rodbertus nori kuoskubiausiai jiems padėti, jau dabar pagerinti darbininkų būklę[55]. Bet šis jo planas ypačiai parodo nepaprastą Rodbertus'o pasitikėjimą valstybės visagalybe, — valdžios galia paimti savo valion tą veiksmų sritį, kurioje žmonės ligi šiol atkakliausiai gynė savo nepriklausomybę, — ir kartu visišką Rodbertus'o abejingumą individualinei laisvei, kaip ekonominiam akstinui.

Juo Rodbertus'o mintis plėtojasi, juo tas jo abejingumas individualinei laisvei virsta vis aštresniu priešingumu jai. Atvirkščiai, jo pasitikėjimas centraline valdžia tampa vis didesniu, ir paskutiniuose savo istoriniuose veikaluose jis išdėsto organinę visuomenės teoriją, kuri turi būti čia jam pateisinimas. Lygiai kaip gyvųjų būtybių lipynėje, sako jis, aukščiausios yra tos, kurios turi labiausiai diferencijuotus ir geriausiai suderintus organus, taip ir istorijoje, pereinant nuo žemesnės į aukštesnę formą, „valstybės plotas ir veikimas ekstensyviai ir intensyviai didėja. Valstybinė organizacija šia prasme ne tik tampa laiptas nuo laipto vis sudėtingesnė, t. y. kiekviena funkcija vis daugiau pavedama atskiram organui, bet ir laiptas nuo laipto vis darnesnė, t. y. vis sudėtingesni socialiniai organai tampa vis labiau priklausomi nuo vieno centralinio organo. Kitaip tariant, kaip gyvųjų būtybių, taip ir socialinių organizmų lipynėje darbo padalinimas ir centralizacija nulemia organizacijos tobulumą ir parodo, kurio laipto yra organizmas pasiekęs"[56].

---

beitstag", parašytą 1871 m. ir perspausdintą rinkiny „Briefe und sozialpolitische Aufsätze", 522 p. ir tol. Šią mintį „sudaryti vertę" („den Wert zu bilden"), kaip Rodbertus čia mėgina, kritikavo Marks'as 1847 m. savo „Misère de la philosophie", kalbėdamas apie Proudhon'ą. Jo manymu, socializavus gamybą bus socializuoti ir mainai. Čia yra dar vienas punktas, kuriuo Marks'as skiriasi nuo Rodbertus'o.

[55] Žr. „Kapital", 229 p. išnaša.

[56] „Zur Geschichte der römischen Tributsteuer", išsp. „Jahrbücher für Nationalökonomie u. Statistik", VIII t. 446—7 p., išn.

Taip tad mes į galą grįžtame prie to pagrindinio klausimo, kurį Rodbertus buvo pastatęs pradžioje. Ar socialinės funkcijos pačios savaime vyksta juogeriausiai socialiniam organizmui, ar gal jos gali būti tinkamai atliktos tik tarpininkaujant tam tikram centraliniam organui, valstybei ar vyriausybei? Rodbertus dabar duoda į tai atsakymą. Bet ar šis jo atsakymas iš tikrųjų yra patenkinamas?

Tuojau krinta į akis viena priešingybė: ekonominės bendruomenės ir politinės bendruomenės ribos nesutampa. Pirmąją sudaro darbo pasidalinimas ir ji plečiasi kartu su juo; antroji yra kintamų istorijos atsytykių padaras. Logiškai tad, ekonominė vyriausybė privalėtų turėti kitokius organus ir apimti kitokį plotą, negu politinė vyriausybė. Tačiau Rodbertus paveda tą vadovaujamo organo vaidmenį valstybei, tokiai, kokia ji susidarė istorijos eigoje. Tarp Rodbertus'o ekonominės bendruomenės definicijos ir tarp jo galutinio atsidėjimo tautine bei monarchine valstybe yra neabejotinas priešingumas, — priešingumas, kurio negali išvengti taip pat ir kiekvienas analoginis „tautinio“ socializmo bandymas.

Antra vertus, matėme, kad Rodbertus, norėdamas įrodyti spontaniškojo socialinio mechanizmo nepakankamumą, vieton tikrųjų socialinių funkcijų sąvokos, stato savo įsivaizduotąjį jų idealą. Ir tada jam nesunku įrodyti, kad tos idealinės funkcijos nėra šiandien tinkamai atliekamos. Be abejojimo, gamyba šiandien remiasi ne „socialiniu reikmeniu“, ir gėrybių paskirstymas vyksta ne proporcionaliai darbui. Bet mes matėme, kad socialinis reikmuo, kaip jį supranta Rodbertus, yra labai neaiški sąvoka. Jo teikiamoji paskirstymo formulė — „kiekvienam jo darbo vaisius“, — nuosekliai ją taikant, susiduria su negalimumais, ir patys socialistai pripažįsta, kad ji nepatenkintų nei žmonių pretenzijų, nei gamybos reikalavimų. Rodbertuso argumentacija tik tada galėtų būti įtikinama, jei jo socialinių funkcijų apibrėžimas pats nesukeltų tokių didelių abejojimų.

Prileiskime tačiau, jog ekonominės bendruomenės buitis reikalauja, kad būtų tinkamai atliekamos tam tikros socialinės funkcijos, kurių apibrėžimas tebus nesvarbu. Tada dar lieka klausimas, — ir šitai yra svarbiausis priekaištas, — ar žmonių

priežiūra ir kontrolė negali būti vykdoma kitaip, kaip tik įsikišant valstybei? Rodbertus mato tik alternatyvą: visiškas individualizmas, arba vien tik valstybės vadovavimas. Bet gamta ir istorija nesiduoda įsprausti į tokias dilemas. Visuomenės lyginimas su biologiniais organizmais teturi vien paprasto vaizdo vertės, ir šiandien beveik visi sutinka, kad toks lyginimas tenka atmesti. Rodbertus mano, kad ekonominis individualizmas ir asmeninė laisvė yra neišskiriamai sujungti. Čia jis pasiduoda tokiai pat iliuzijai, kaip ir visi beveik to meto ekonomistai. Tada atrodė, kad negalima nugalėti individualizmo, nepanaikinus laisvės. Bet šiandien mes žinome, kad ši idėjų asociacija, kaip ir daugelis panašių, nebuvo amžina; ir dabartinis ūkio gyvenimas, iškėlęs tarp individo ir valstybės ištisą eilę laisvų ekonominių bendrovių, vis ryškiau nuneigia tą tvirtinimą.

Dabar lengva įžiūrėti, kas Rodbertus'o doktrinoje galėjo patraukti tokius aiškiai konservatyvinius žmones, kokie yra moderniniai valstybiniai socialistai, bet vis delto norinčius įvesti daugiau teisingumo į mūsų ekonominę santvarką. Tai, pirmiausia, tas, kad Rodbertus pats atskiria politiką nuo ekonominio socializmo ir iš tolo kratosi bet kokios revoliucijos. Antroj vietoj čia prisideda jo „organinė" visuomenės koncepcija, kuria yra persisunkusios visos jo idėjos. Valstybinis socializmas su Rodbertus'u prileidžia, kad gėrybių gamyba ir paskirstymas turi vis labiau ir labiau „socialinių funkcijų" pobūdį; drauge su Rodbertus'u valstybinis socializmas daro išvadą, kad tų funkcijų nebeįstengia kontroliuoti atskiri asmens, ir kad čia reikia vis labiau centralizuotos vadovybės, kuri turi būti pavesta valstybei. Tačiau jis atsisako prisidėti prie Rodbertus'o, kai šis griežtai smerkia privatinę nuosavybę ir pajamas be darbo. Tuo būdu, esminis valstybinių socialistų uždavinys bus — paversti Rodbertus'o „kompromisą" tikra ir galutine sistema; užuot laikę šiąją susiaurintu socializmu, jie, priešingai, ims tvirtinti, jog socializmas esąs tik paprastas jų idėjų perdėjimas[57].

---

[57] „Kraštutinis socializmas, sako A. Wagneris, tėra tik perdėjimas dalinio *(partiel)* socializmo, kurs nuo seniai egzistuoja istorinėje evoliucijoje ekonominio ir socialinio gyvenimo visų tautų, o ypačiai kultūringiausiųjų" („Grundlegung", 3 leid. 756 p.).

2. Lassalle.

Rodbertus patiekė valstybiniam socializmui jo pagrindinę socialinę teoriją; tačiau Lassalle'ui buvo lemta duoti valstybės intervencijos idėjai visą jos veikiamąją jėgą.

Trumpas ir ryškus jo politinis vaidmuo, galinga jo iškalba, kartu literatiška ir suprantama liaudžiai, savotiškumas jo natūros, taip pat aistringai siekiančios mokslo, kaip ir veiksmo, kažkas romantiška ir teatrališka visoje audringoje jo buityje — visa tai davė jo žodžiams nepaprastą atgarsį.

1848 m., turėdamas 23 metus, jis dalyvavo drauge su Marks'u revoliuciniame sąjūdy. Po to jis beveik visiškai atsidėjo filosofiniams, juridiniams ir literatūriniams darbams. Po ilgos tylos, 1862 m. jis vėl pasirodo arenoje. Tuo metu visas politinis Vokietijos gyvenimas koncentravosi smulkioje Prūsų liberalų partijos (Fortschrittspartei) kovoje su Bismarku konstituciniais klausimais. Lassalle paskelbia karą ir vyriausybei ir buržuazinei opozicijai kartu, gal būt, net daugiau pastarajai, kaip pirmajai, ir kreipdamasis į darbininkus, ragina juos sudaryti naują partiją, kuri, atmesdama į šalį grynai politinius klausimus, paruoštų jų ekonominį išsilaisvinimą. Per dvejus metus, nuo 1862 ligi 1864 m., visa Vokietija skardi nuo jo prakalbų, nuo jo brošiūrų, nuo jo kalbų teismuose, nuo liepsningos jo propagandos už „Allgemeiner deutscher Arbeiterverein", kurį jis tik ką buvo įsteigęs Leipcige (1863). Tuo tarpu, kai Pareinės darbininkai su dainomis ir gėlių vainikais triumfališkai sutinka šį agitatorių, pradėjusi jų tarpe tą demokratinę ir socialinę propagandą, kuri niekad nebuvo visiškai pasiliovusi nuo 1848 m., — liberaliniai laikraščiai, sumišę del jo netikėtų antpuolių, griežtai smerkia ir netgi kaltina jį esant slapčiomis susitarus su valdžia. Paskum staiga visas tas didelis triukšmas nutyla. Lassalle miršta 1864 m. rugpiūčio 31 d. sužeistas dvikovoje[58]; iš viso jo veikimo palieka tik „Deutscher Arbeiterverein", pirmasai embrionas didelės vokiečių socialdemokratų partijos, ir atminimas jo gaižių antpuolių prieš individualistinį liberalizmą.

---

[58] Įžymus anglų rašytojas G. Meredith šį tragišką nuotykį paėmė siužetu romanui „The tragic comedians", kur puikiai atvaizduota Lassalle'o psichologija. Plg. taip pat George Brandes, Lassalle.

Kaip teoretikas, Lassalle yra socialistas, kurio esminės pažiūros beveik nieku nesiskiria nuo Marks'o pažiūrų. Jam visa istorinė evoliucija yra ne kas kita, kaip tik vis didėjantis nuosavybės teisės aprėžimas[59], kurs po šimto ar dviejų šimtų metų turės baigtis visišku jos panaikinimu[60]. Bet Lassalle visų pirma yra veiksmo žmogus; jis trokšta praktinių rezultatų. O tuo štai metu vokiečių darbininkų klasė kaip tik pradeda atbusti politiniam gyvenimui. Ji dar tikrai nenuvokia, kuriuo keliu jai eiti. Keletas darbininkų 1863 m. mėgina sušaukti savo draugus į kongresą. Jie kreipiasi į Lassalle, kaip ir į kitus žinomesnius demokratus, norėdami išgirsti jo nuomonę apie darbininkų klausimą, ir tuo duoda jam pageidaujamos progos įsteigti partiją ir pasidaryti jos vadu. Bet kokia čia programa pasirinkti? Darbininkams reikia, sako Lassalle, „ko nors aiškaus, apčiuopiamo[61]. Antra vertus, „negalima atskleisti miniai galutino tokios agitacijos tikslo"[62]. Todel, neapsunkindamas savo propagandos perdaug tolimu idealu, jis koncentruoja visas savo pastangas į du artimiausius reikalavimus, vieną politinį, antrą ekonominį: visuotinį balsavimą ir steigimą gamybos bendrovių, remiamų valstybės. Ir, norėdamas patraukti mases prie šios reformos, jis kalba čia ne apie turtingųjų išnaudojimą darbininkų — šitai perdaug baugintų buržuazinę klasę[63], — o tik apie „geležinį darbo mokesčio dėsnį". Tokia vykusia formule pavadino jis Ricardo būtinojo mokesčio teoriją.

Kaip teisingai pastebėjo Rodbertus, reikia skirti „ekzoterinis" Lassalle ir „ezoterinis" Lassalle[64], ar-

---

[59] Žr. „System der erworbenen Rechte, 1 Teil: Die Theorie der erworbenen Rechte und Kollision der Gesetze", Leipzig, 1861 m., 259 p. išn.

[60] Lassalle'o laiškai Rodbertus'ui, 46 p.

[61] Ten pat, 44 p.

[62] „Freilich darf man das dem Mob heut noch nicht sagen" (Ten pat, 46 p.).

[63] „Joks darbininkas niekad neužmirš, kad teisėtai įgytoji nuosavybė yra absoliutiškai neliestina ir teisinga", sako jis savo kalboje 1862 m. balandžio 12 d. Berlyno darbininkams, žinomoje „Arbeiterprogramm" vardu. (Pfau leid. I t. 197 p.). Kitoje vietoje jis ginasi, būsią jis kurstąs neturtėlius prieš turčius, ir tvirtina, kad jis varąs grynai demokratinę agitaciją (Ten pat, II t. 141 p.) ir norįs palengvinti klasių susiliejimą (Ten pat, II t. 126—127 p.).

[64] A. Wagner'io įvadas prie „Lassalle'o laiškų Rodbertus'ui", 5 p. Lassalle pats iš anksto apibūdino šį kiek makiavelиš-

ba, paprasčiau sakant: politikas, kalbąs miniai, ir kabinetinis teoretikas; teoretikas, labai drąsus, gi politikas daugiau oportunistiškas. Jo meto žmonės pažino tik Lassalle'į-politiką. Vėliau paskelbtieji jo laiškai parodo, kad nereikia dėti jo siūlytajai reformai didesnės reikšmės, negu dėjo jis pats. Nekalbant jau apie tai, kad ji yra nukopijuota nuo Louis Blanc'o socialinių dirbtuvių plano, Lassalle pats rašo Rodbertus'ui, kad jis sutiktų pakeisti ją, jei jam būtų pasiūlyta geresnė. Kooperacijos bendrovių idėja, tiesą sakant, nebuvo svetima vokiečių liberalų partijai. Atstovas Schultze (iš Delitsch), kuriam paprastai daugiausia kliūdavo Lassalle'o sarkazmų, jau 1849 m. energinga propaganda sukūrė daugelį kredito ir vartotojų kooperatyvų, bet į juos dėjosi ne tiek darbininkai, kiek amatininkai, kuriems jie turėjo ypačiai palengvinti žaliavų pirkimą. Be to, šie kooperatyvai nelaukė jokios paramos iš valdžios ir norėjo būti nepriklausomi nuo bet kokio valdžios įsikišimo.

Pas Lassalle'į tad yra čia nauja tik tai, kad jis šaukiasi valstybės intervencijos. Šituo savo energingu protestu prieš amžiną „laisser-faire" jis ir padarė įspūdžio visuomenės opinijai. Jis pats mėgo pabrėžti kaip tik šią savo agitacijos pusę. Kalbėdamas Frankfurto darbininkams 1863 m. gegužės m. 19 d. jis sušunka: „Čia štai, sakau jums, yra principinis klausimas [valstybės intervencijos], kuriuo einasi visoje šioje kampanijoje ir del kurio aš į ją ryžausi. Su šituo klausimu bus laimėta ar pralaimėta visa kova, kurią aš kovoju"[65].

---

ką elgesį viename savo laiške Marks'ui 1859 m., kur jis, kalbėdamas apie savo tik ką parašytąją dramą apie Franz von Sickingen, pareiškia: „Atrodo, kad tai yra didžiausio realistinio gudrumo triumfas iš revoliucijos vado pusės — skaitytis su turimomis apribotomis priemonėmis, nuslėpti nuo kitų... tikruosius, galutinius agitacijos tikslus ir taip sąmoningai apgaunant valdančias klases, netgi panaudojant jas, įgyti galimumo organizuoti naujas pajėgas, kad paskum per šią gudriai pasiektą realybės dalelę įveikus pačią realybę". *(Aus dem litterarischen Nachlass von K. Marx. F. Engels und Lassalle,* išl. F. Mehring'o. Stuttgart, 1902 m., IV t. 133 p.).

[65] „Lassalle's Werke", Pfau leid. II t. 99 p. Ši kalba buvo išspausdinta antrašte „Arbeiterlesebuch". Marks'as kaip tik šitai jam ir prikiša. Viename laiške Schweitzer'iui iš 1868 m. spalių 13 d., cituojam. Mehring'o *(Aus dem litterarischen Nachlass* ir t. t., IV, 362 p.), Marks'as taip išsireiškia: „Jis perdaug pasidavė momentalinių laiko aplinkybių įtakai. Iš savo mažo išėjos punkto — savo ginčo su tokiu nykštuku kaip Schulze-Delitsch — jis padarė centralinį savo agitacijos punktą: valstybės pagalba, vietoj privatinės savigelbos."

Kiekviename iš savo svarbesniųjų veikalų jis grįžta prie šios minties. Bet jis išdėstė ją ypačiai savo pirmoje prakalboje į Berlyno darbininkus 1862 m. Čia ji yra išreikšta visų stipriausiai. Lassalle stato čia „tikrąją" valstybės koncepciją, kuri, pasak jo, yra ir darbininkų klasės koncepcija, priešais „buržuazinį" valstybės supratimą. Buržuazijai valstybė neturi kitokio tikslo, kaip tik saugoti individų laisvę ir nuosavybę. Ši idėja būtų pakankama, jei mes visi būtume „lygiai stiprūs, lygiai protingi, lygiai mokyti ir lygiai turtingi"[66]. Bet, nesant šios lygybės, palikti valstybei tik „naktinio sargo" rolę, tai reiškia atiduoti silpnąjį stipresniojo išnaudojimui. Tikrumoje valstybės tikslas yra visai kitoks. Žmonijos istorija tėra ilga kova laisvei iš gamtos iškovoti, kova su visokeriopa priespauda, tamsumu, skurdu, silpnumu, kuriais gamta apsiaučia žmogų. Šioje kovoje paskiras individas yra bejėgis; čia būtinai reikalingas sąjungis. Tą štai sąjungį sukuria valstybė, tad jos tikslas yra „realizuoti žmonijos likimą, t. y. visą tą kultūrą, kurios žmonija išgali pasiekti. Tai yra žmonijos auklėjimas ir plėtojimas į laisvę"[67].

Ši formulė, kaip matome, yra daugiau metafizinė, negu ekonominė. Tuojau krinta į akis panašumas tarp jos ir tosios formulės, kuria filosofas Hegel'is apibūdino valstybės rolę ir esmę[68]. Lassalle iš tikrųjų yra Hegel'io ir Fichte's mokinys[69]. Per jį vokiečių idealistinių filosofų teorijos įsi-

---

[66] „Werke", Pfau leid., I t. 213 p.

[67] Ten pat, I t. 213 p.

[68] Žr. tarp kit. pas Levy - Brühl (*L'Allemagne depuis Leibnitz,* Paris, 1890) skyrių, pavadintą: „Hegel et la théorie d'Etat", ypač. 398 p.: „Hegeliui valstybė yra dvasia, įsikūnijanti pasauly sąmoningai, tuo tarpu kai gamta yra dvasia, įsikūnijanti pasauly nesąmoningai, kaip „kitasai pats", kaip mieganti dvasia... Tai Dievo esimas pasauly daro, kad valstybė egzistuoja. Jos pagrindas yra proto galybė, įsivykdanti, kaip valia... Nereikia čia turėti galvoje tos ar kitos valstybės, tos ar kitos institucijos, o reikia žiūrėti jos esmės, Idėjos, to tikrojo Dievo. Kiekviena valstybė, kokia ji bebūtų, turi savy dalį tos dieviškos esmės." Plačiau apie filosofinę valstyb. socializmo kilmę žiūr. Andler, Le Socialisme d'Etat en Allemagne (1897).

[69] Fichte išleido 1800 m. labai įdomų veikalą „Der geschlossene Handelsstaat" (išsp. III-jame tome „Vollständige Werke", Berlin, 1845), kur galima rasti pažiūra, daugeliu atžvilgių panaši į valstybinio socializmo pažiūrą. Pasak Fichte's, valstybė neprivalo tenkintis vien tuo, kad saugotų kiekvieno piliečio nuosavybę; valstybės tikslas visų pirma — duoti kiekvienam jo nuosavybę, sudaryti ją, ir tik tada ją saugoti. Siekiant šio uždavinio, pirmiausia reikia, kad kiekvienas turėtų

skverbia į ekonomistų diskusijas ir tuo būdu, palaikomos galingos L a s s a l l e'o iškalbos, jos patvindo tą intervencionistinę srovę, kuri netrukus nuneš mančesterinį liberalizmą.

3. Valstybinis socializmas tikrąja prasme.

Laikotarpis nuo L a s s a l l e'o mirties (1864) ir ligi Eisenacho kongreso 1872 m. buvo lemiamas vokiečių valstybinio socializmo susidarymui.

Visų pirma, puikūs Bismarko laimėjimai 1866 ir 1870 metais sumažino politinę reikšmę liberalų partijos vadų, parodydami jų žlibumą, palyginti su tolregia valdžios politika. Šitai diskreditavo kiek ir ekonominį liberalizmą, kurio vadai Vokietijoje buvo iš dalies tie patys, kaip ir liberalų partijos[70].

---

iš ko gyventi, nes „kiekvienos žmogaus veiklos tikslas — gyventi; ir visi tie, kuriems gamta yra davusi gyvybę, turį lygią teisę į tą galėjimą gyventi" (402 p.) (Kaip matome, čia yra e g z i s t e n c i j o s t e i s ė s paskelbimas). O ligi to nėra, prabanga negali būti pakenčiama; „anksčiau visi turi būti sotūs ir turėt pastogę, pirm negu vienas kas puošnins savo namą; anksčiau visi turi būti patogiai ir šiltai apsirengę, pirm negu vienas kas puikiai rengsis" (400 p.). „Ir nepridera, kad kas sakytų: „bet aš juk turiu kuo užmokėti! Nes neteisinga, kad vienas galėtų mokėti už nereikalingus daiktus, tuo tarpu kai kitas jo bendrapilietis negauna įsigyti ar neturi kuo užmokėti už reikalingiausiuosius; ir tie pinigai, kuriuos pirmasai moka, racionalinėje valstybėje ir teisingumo žiūrint, visiškai nėra jo" (409 p.). Išeidamas iš šio principo F i c h t e siūlo organizuoti tokią valstybę, kur kiekvienos profesijos nariai (ūkininkai, amatininkai, pirkliai ir t. t.) sudarytų kolektyvines sutartis su kitų profesijų nariais, pasižadėdami netrukdyti jų darbo ir garantuodami, kad patieks jiems reikiamą kiekį tų produktų, kuriuos jie patys gamina. Valstybė prižiūrėtų, kad kiekvienos profesijos narių skaičius nebūtų nei perdidelis, nei per mažas. Ji nustatytų prekių kainas. Ir kadangi užsieninė prekyba sudrumstų tą pusiausvyrą, kuri būtų sutartimis nustatyta ir garantuotų kiekvienam jo buities tikrumą, todėl prekybinė valstybė turėtų būti visiškai uždaryta muitų užtvaromis. — Visas šis F i c h t ė's veikalas yra savotiškas ir įdomus. A. M e n g e r'is, kurs davė trumpą jo santrauką savo knygoje „Das Recht auf den volen Arbeitsertrag" (II sk.), mano, kad Fichte'i šias mintis bus įkvėpusi Prancūzų revoliucinės valdžios, būtent, konvento veikla teroro metu, maksimumo ir asignatų nustatymas, o gal būt ir Babeuf'o idėjos. Beje, Fichte aiškiai pasako, kad jo prekybinė valstybė, tokia, kokią jis atvaizdavo, nėra įgyvendinama, bet vis delto jo knyga būsianti naudinga, nes duosianti valstybės vyrams bendrųjų nurodymų. Didžiojo karo metu, bežiūrint į ekonominę Vokietijos organizaciją, dažnai sakyta, kad Vokietija įgyvendinusi Fichte's idealą. Tiesą sakant, ir visos valstybės juk tuo metu bandė valdžios įsakymais nustatyti lygsvarą tarp svarbiausių gamybos šakų, juo galint labiau atsiribojant nuo užsienio importo. Žinome, kiek čia būta sunkumų!

[70] Pastebėtina tačiau, kad dauguma prekybinių ir finansinių priemonių, įvestų Vokietijoje nuo 1866 ligi 1875 m. (svorių ir matų vienetai,

Priešingai, valstybės idėja, įkūnyta jaunosios imperijos kanclery, gavo ryškiau sušvitėti. Tuo pat metu istorinė mokykla, kurios žurnalas „Jahrbücher für Nationalökonomie" pradeda išeiti nuo 1863 m. ir tampa tikru akademiniu ekonomistų organu, pripratina visuomenę prie tos minties, kad ekonominės politikos principai yra reliatyviški, ir paruošia ją naujai orientacijai.

Bet ypačiai darbininkų klausimai staiga įgijo ligi tol negirdėtos reikšmės. 1848 m. revoliucija Vokietijoje turėjo beveik išimtinai politinį pobūdį. Stambioji kapitalistinė pramonė toli gražu nebuvo taip išsiplėtojusi, kaip Prancūzijoje ir Anglijoje, ir čia itin reikšmingas faktas, kad du didieji vokiečių socialistai, Rodbertus ir Marks'as, ėmė visus savo pavyzdžius ne iš savo gimtinės, o iš anų dviejų kraštų. Bet štai nuo 1848 m. Vokiečių pramonė dideliais žingsniais pažengė pirmyn; atsirado tikra darbininkų klasė, ir Lassalle pabrėžė šią transformaciją, kai jis, kurdamas savo partiją, pirmasai stojo ant socialinio pagrindo. Jo sukurtoji darbininkų sąjunga išliko po jo mirties. Šalia tos sąjungos prasideda kita agitacija, tiesioginai įkvėpta Marks'o. Jos vadai yra Liebknecht'as ir Bebel'is. Abu išrenkami atstovais į naująjį šiaurės Vokietijos reichstagą ir įkuria 1869 m. socialdemokratų darbininkų partiją (Sozialdemokratische Arbeiterpartei), kuriai buvo lemta vaidinti vėliau tokį svarbų vaidmenį[71].

Taip tad visuomenė staiga matosi priversta atkreipti dėmesį į darbininkų klausimus, lygiai kaip tai buvo kitados Prancūzijoje prie Liepos m. monarchijos. Lygiai kaip tenai opinijos srovė, sulaikyta valstybės perversmo, pastūmėjo didelę dalį šviesuomenės nusikratyti absoliutinio *laisser-faire* dogma ir reikalauti valdžios pagalbos prieš pauperizmą, taip ir Vokietijoje vis didesnis rašytojų skaičius pradeda įsitikinti, kad nebegalima pasyviai žiūrėti į kylančias socialines problemas. Ir jiems atrodo, kad atjaunintoji imperija turi pakankamai jėgų tam štai uždaviniui — sušvelninti konfliktą tarp darbo ir kapitalo.

---

monėtų sistema, bankų organizacija, pramoninė santvarka, muitų politika) buvo tiesioginai įkvėptos ekonominio liberalizmo principų.

[71] Šios dvi partijos, Lassalle'o ir socialdemokratinė, susiliejo į vieną Gothos kongrese 1875 m. gegužės 22—27 d.

Šios naujos tendencijos gavo įstabiai pasireikšti Eisenache 1872 m. Čia susirinko profesorių, ekonomistų, juristų, valdininkų kongresas ir išgarsėjusiame manifeste paskelbė kovą „mančesterinei mokyklai“. Jis pareiškė, jog valstybė yra „didelis moralinis žmonijos auklėjimo institutas“; jis reikalavo, „kad ją gaivintų didis idealas“, siekiąs to, „kad vis didesnė mūsų tautos dalis gautų naudotis didžiomis civilizacijos gėrybėmis“. Tuo pat metu kongreso dalyviai įsteigė „Verein für Sozialpolitik“, sąjungą, kuri turėjo rinkti mokslinę medžiagą, reikalingą šiai naujai politikai. Užgimė „katedrinis socializmas“. Šį vardą liberalai patyčiomis davė toms naujoms tendencijoms, del to, būtent, kad kongrese dalyvavo daug profesorių. Dabar pakako šias idėjas padaryti tik kiek radikališkesnėmis, kad pavertus jas valstybiniu socializmu. Šito darbo ėmėsi ypačiai Adolfas Wagneris[72] savo veikale „Grundlegung“, išėjusiame 1876 m.[73]

Mes passitengsime išgliaudyti čia originalines valstybinio socializmo mintis, atskirti jas nuo visa to, ką jis yra perėmęs iš ankstyvesniųjų ekonomistų. Tai nelengvas dalykas. Kaip ir kiekviena doktrina, turinti suglausti tam tikros žmonių grupės ar tam tikros epochos siekimus, tarpininkauti kartais visai nesuderinamiems principams, valstybinis socializmas neturi tų aiškių bruožų, kurie apibrėžia individualinę ir grynai teoretinę sistemą. Jis ėmė savo idėjas iš įvairių šaltinių, nevisados pasirūpinęs jas suderinti.

Visų pirma, jis yra reakcija ne tiek prieš pagrindines anglų klasikų idėjas, kaip tai kartais manoma, kiek prieš perdėjimus vėlesnių jų mokinių, B a s t i a t'o ir C o b d e n'o garbintojų, op-

---

[72] Šalia A. W a g n e r'io galima paminėti A l b e r t a s S c h a e f f l e, kurs yra gana daug parašęs; bet jis buvo tiek pat sociologas, kaip ir ekonomistas. Jis išdėstė organinę ir biologinę visuomenės teoriją dideliame savo veikale „Bau und Leben des sozialen Körpers“ (1875—1878); bet labiausiai žinoma jo knyga yra trumpas socializmo išdėstymas: „Quintessenz des Sozialismus“ (1875), kurs buvo išverstas į daugelį kalbų.

[73] Svarbiausi A. W a g n e r'io veikalai, kuriuose išdėstyta valstybinio socializmo programa ir idėjos, yra šie: jo „Grundlegung“ (1-sai leidim. 1876 m.); jo „Finanzwissenschaft“; jo straipsnis „Staat“ išspausd. „Handwörterbuch der Staatswissenschaften“; — ir ypačiai du straipsniai, pavadinti: „Finanzwissenschaft und Staatssozializmus“, išspausd. „Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft“, 1887 metai, 37—122 ir 675—746 p. — Pravartu peržvelgti taip pat dvi jo kalbos: viena, 1895 m. kovo m. 29 d., „Sozialismus, Sozialdemokratie, Katheder = u. Staatsozialismus; antra — 1892 m. balandžio 21 d. „Das neue sozialdemokratische Programm“.

timistų Prancūzijoje ir „mančesterman'ų" Vokietijoje. Eisenacho kongreso manifestas, redaguotas G. Schmoller'io, kalba tik apie „Mančesterio mokyklą". Jis nieko nesako apie klasikus[74]. Tiesa, pas daugelį vokiečių rašytojų išsireiškimai „Smithianismus" ir „Manchestertum" yra sinonimai. Bet tai greičiau tik polemikos persūdymai, kuriems nereikia dėti perdidelės reikšmės. Liberalizmas niekur nebuvo taip toli nuėjęs savo doktrinierišku kraštutinumu, kaip Vokietijoje. Prince-Smith, charakteringiausias jo atstovas, galų gale, kaip ir Dunoyer, nepripažįsta valstybei jokios kitos rolės, kaip tik „saugumo gamintojo"; jis neigia bet kokį solidarumą tarp ekonominių veiksnių, išskyrus tik tąjį, kurs atsiranda iš jų savitarpio santykių bendroje rinkoje. „Ekonominė bendruomenė, — sakė jis, — kaip tokia, tėra rinkos bendruomenė; ji neturi kitokios bendros institucijos, kaip tik rinką, ir ji negali teikti nieko daugiau, kaip tik laisvą priėjimą prie rinkos"[75].

Valstybiniams socialistams, priešingai, tarp tos pačios tautos individų ir klasių yra moralinis solidarumas, daug gilesnis, negu ans ekonominis solidarumas; šis moralinis solidarumas eina iš kalbos, papročių ir politinių institucijų bendrumo. Valstybė yra šio moralinio solidarumo organas ir kaip tik del to ji neturi teisės abejingai žiūrėti į tautos dalies materialinį skurdą. Ji tad turi daugiau prievolių, o ne vien tiekti išorinę ir vidinę apsaugą, ji turi atlikti tikrą „kultūros ir gerovės funkciją"[76]. Tuo būdu valstybiniai socialistai stoja ant to filosofinio pagrindo, kurį buvo pasirinkęs Lassalle. Jie perima Lassalle'o pažiūrą į vyriausybės misiją ir istorinę rolę. Iš antros pusės, ryškiai pabrėždami tautinį požvilgį, jie rišasi su Fridrichu List'u.

---

[74] Įdomu, pavz., konstatuoti, kad A. Wagner'io duodamas valstybės funkcijų ir srities apibrėžimas yra gana panašus į A. Smith'o apibrėžimą, kurį esame aukščiau minėję, bet, priešingai, labai skiriasi nuo Bastiat'o apibrėžimo. A. Wagner'is sako: „Kaip bendroji taisyklė, valstybė turėtų pati imtis visų tų veiksmų piliečių reikmenims patenkinti, kurių nei privatinės verslamonės, nei laisvi ar prievartiniai ūkiai (savivaldybių organai) arba visai negali atlikti, arba tegali atlikti blogiau ar brangiau". („Grundlegung", 3 leid. 1893, 1-oji dalis, 916 p.).

[75] „Liberalizmas, — rašė dar jis, — nepripažįsta valstybei jokio kito uždavinio, kaip tik šį: gaminti saugumą". Cituojama Schönberg, Handbuch der politischen Oekonomie, I t., 61 p. (3 leid.). Citata paimta iš Rentzsch žodyno, straipsn. „Freihandel" ir „Handelsfreiheit".

[76] „Kultur und Wohlfahrtszweck" (Wagner, Grundlegung, 885 p.).

Bet čia gali kilti klausimas, ar valstybė pajėgs atlikti tą funkciją, kuri jai priskiriama? Kokia būtų nauda pripažinti valstybei tą funkciją, jei ji negalės tinkamai jos atlikti? O argi valstybės nesugebėjimas tvarkyti ūkio gyvenimą nėra seniai įrodytas? — Prieš šią štai mintį A. W a g n e r'is ir jo draugai ypatingai stengiasi kovoti. Kas yra originaliausia jų doktrinoje, tai jų pastanga reabilituoti valstybę. B a s t i a t'o mokyklos optimistams valdžia atrodė *par excellence* tam nesugebi. Valstybiniams socialistams, priešingai, valdžia yra ekonominė jėga, kaip ir kiekviena kita, ir netgi simpatingesnė už kitą. Didesnė dalis jų argumentų siekia kaip tik to, kad sudarytų čia šališką palankumą valdžiai, priešingą tam nepalankumui, kuri pamažu buvo paskleidęs individualizmas. Kaip tik šį uždavinį ir stato sau valstybinis socializmas.

Šiuo tikslu pirmiausia nurodoma į atskirų asmenų silpnumą. Paskui S i s m o n d į ir socialistus, dar kartą primenama socialinės piktybės laisvos konkurencijos, kuri, beje, kone visur maišoma su ekonomine laisve[77]. Pabrėžiama kapitalistų ir darbininkų socialinė nelygybė derybose del darbo sutarčių (nelygybė, apie kurią kalbėjo jau A. S m i t h'as) ir visuotinis priešingumas tarp „stipriųjų" ir „silpnųjų". Pagaliau, nurodoma, į tai, kad atskiri asmens neišgali patenkinti didelių kolektyvinių interesų.

Prancūzijoje D u p o n t - W h i t e jau 1856 m. dar griežčiau kalbėjo apie tai, kad visus „kultūros kelius trukdo ta amžina kliūtis: individo silpnumas ir pikta valia"[78]. Jis taip pat nurodinėjo, kad kolektyviniai interesai, vis sudėtingesnėje mūsų bendruomenėje, „išauga ir išsiplečia taip, jog jie negali būti aprūpinti individualiniu būdu"[79]. „Kiekvienoje bendruomenėje, — sakė jis vienoje savo formulėje, labai gerai nusakančioje visus intervencijos atvejus, — yra vitalinių dalykų, kurių atskiras asmuo niekad nedarys, a r t a i d e l t o, k a d j i e p r a š o k a j o j ė g a s, a r b a m e n k a i j a m t e a t s i m o k a, a r b a

[77] W a g n e r, Grundlegung, 3 leid. 811 p. ir t., 839 p. ir t. Valstybiniai socialistai visur vartoja (ir visai nepateisinamai) abu šiuodu išsireiškimus: „laisva konkurencija" ir „ekonominė laisvė", kaip sinonimus. Plg. „Grundlegung", 97 p.

[78] D u p o n t - W h i t e, L'Individu et l'Etat, 5 leid. 9 p.

[79] T e n p a t, 267 p.

y r a r e i k a l i n g a v i s ų p a g a l b o s, k u r i o s n e g a l i m a g a u t i g e r u o j u. Visais šiais atvejais valstybė yra pats tikrasis verslamoninkas, būtinasis veikėjas"[80].

Mes žinome tačiau, kad Prancūzijoje jo maža kas klausė.

Lygiai taip pat A. W a g n e r'is, teikdamas valstybę, remiasi visa istorija; jis aprašo mums svarbiausias valstybės funkcijas, kintančias pagal epochas, taip kad negalima nustatyti jai galutinų ribų. Asmeninio intereso veikla, labdaringa privatinė veikla ir autoritarinė valstybės veikla visais laikais buvo pasidalinusias ekonominę sritį. Ir pirmoji ne tik kad niekumet nebuvo pakankama, bet didžiosiose moderninėse tautose ji juo toliau, juo daugiau vietos užleidžia trečiajai. Iš to lengva padaryti išvada, jog šis valstybės veiklos išsiplėtimas ūkio srityje yra naudinga, reikalinga, jog jis sudaro tikrą istorinį dėsnį[81]. Beveik nieko apie tai nekalbant, čia nuo fakto tiesiog pereinama prie jo pateisinimo. A. W a g n e r'is sako: „Kas kartą pažino imanentines išrutulos tendencijas (o šitai yra svarbiausias dalykas ekonominėje, socialinėje ir politinėje išrutuloje)..., tas gali ir turi teisės, iš tokio istorinio supratimo visuomenės išrutulos proceso, statyti t a m t i k r a m l a i k u i postulatus to, k a s t u r i b ū t i".[82] Remiantis šia idėja, reikalaujama išplėsti valstybės veikimo sritis, ir šis išplėtimas teisinama tuo, kad valstybė turi atlikti tam tikrą „kultūros ir gerovės" funkciją. Čia nesunku įstebėti Rodbertus'o mintis ir jo teorija apie valddžios organų plėtimąsi, bekylant į aukštesnes socialines hierarchijos formas[83].

Ir čia vėlgi sutapimas su D u p o n t - W h i t e, nors gal ir atsitiktinis, yra vis tik labai įdomus ir pažymėtinas. D u p o n t-W h i t e irgi reikalavo pripažinti valstybei „gerovės" ir „labdarybės" funkciją. Jis taip pat nurodinėjo, kaip moderninė valstybė tolydžio vis labiau išplečia savo veikimo sritį, atstodama lokalines valdžias, klasių ir šeimos despotizmą, paimdama savo globon vergą, vaiką, moterį, plėsdama tuo būdu savo prievoles ir savo atsakomybę juo plačiau, juo aukščiau kyla kultūra ir didėja laisvė. „Kur daugiau gyvybės, — sakė jisai,

---

[80] Įvadas į S t u a r t'o M i l l'io, Essay on Liberty, (1860), LXX p.
[81] W a g n e r, Grundlegung, 3 leid., 892 p. ir t.
[82] „Finanzwiss. u. Staatssoz.", 106 p.
[83] Žiūr. aukšč. 466 p.

— ten reikia daugiau organų, kur daugiau jėgų, ten reikia daugiau taisyklių. Gi visuomenės organai ir taisyklės yra valstybė“[84]. Pagautas entuziazmo, jis net sušunka: „Valstybė — tai žmogus be aistrų, žmogus, iškilęs ligi tokių aukštybių, kur jis tiesioginai susisiekia su pačia tiesa, kur jis stovi tik prieš Dievą ir savo sąžinę... Kaip bebūtų valstybė sutvarkyta, ji visados yra geriau, negu individai“[85].

Tai jau beveik misticizmas.

Neinant taip toli ir netgi neprileidžiant, kaip A. Wagner'is, kad paprasto istorinės išrutulos konstatavimo jau pakanką tam tikrai politikai pateisinti, vis delto galima tik pritarti valstybiniam socializmui, kai jis kovoja su tuo sistematišku liberalizmo nepasitikėjimu valstybe. Iš tikrųjų, jei principinai prileidžiama centralinės valdžios reguliuojamoji veikla socialiniuose santykiuose, tai sunku besuprasti, kodel tik tam tikri ekonominiai santykiai turėtų būti *a priori* išskirti iš tos veiklos.

Tačiau, nors ir pripažinus principą, visas tikrasai sunkumas tebelieka: kaip nubrėžti riba tarp atitinkamų valstybės ir individo sričių? Ligi kol, kuriose ribose, pagal kurias taisykles valstybė gali čion kištis? Šiaip ar taip, jųdviejų kompetencijos sritys būtinai reikia padalinti, nes, pareiškia A. Wagner'is, privatinio intereso akstino ūkio gyvenime negalima visiškai pakeisti visuomeninio intereso akstinu, kaip to norėtų kolektyvistai; šitai galima būtų nebent tik tada, jei žmonijos psichologija būtų griežtai pasikeitusi.

Dupont-White pareiškė šią problemą esant neišsprendžiamą[86]. A. Wagner'is irgi pareiškia, jog negalima nustatyti čia absoliutinės taisyklės. Tai tenka spręsti valstybės vyrui, atsižvelgiant kiekvienu atskiru atveju į dalyko ap-

---

[84] „L'Individu et l'Etat“, 65 p.

[85] Ten pat, 163—164 p.

[86] „Ligi šiol neturime nieko, kas galėtų būti kriterijum, norint atskirti, kur yra valstybės, ir kur individo sritis... Bet ar tai jau taip svarbu? Galima visados, kiekvienam atskiru atveju, nustatyti pusiausvyra tarp šių dviejų jėgų pagal tam tikrus duomenis“. (Dupont-White, L'Individu et L'Etat 301 ir 298 p.). Kitur, savo prakalboje prie Stuart'o Mill'io „Essay on Liberty“, jis dar sako: „Ar šis apribojimas yra galimas? Nemanau. Pagalvokite tik, kai jūs kalbate apie individą ir visuomenę, juk čia einasi tokiom dviem galiom, kaip gyvenimas ir teisė (VII p.)... Teisė turi sekti gyvenimą, tvarkydama ar skatindama jį, žiūrint, ar jis atsilieka ar perdaug veržiasi“ (XIII p.).

linkybes. Vis delto Wagner'is duoda čia keletą bendrųjų nurodymų. Principinai valstybė turi ne pakeisti individą[87], o rūpintis „tiktai bendrosiomis jo plėtojimosi sąlygomis". Asmeninė veikla (Selbsttätigkeit) turi likti svarbiausias ekonominio progreso variklis. Iš pirmo žvilgio tai atrodo toks pat bendrasis principas, kokį buvo formulavęs Stuart'as Mill'is. Tačiau tarp jųdviejų yra žymus skirtumas. Stuart'as Mil'is nori, kad nuo individo veikimo sferos būtų kuomažiausiai atimta. A. Wagner'is nori kuodaugiausiai išplėsti valdžios veikimo sferą. Stuart'as Mill'is ypačiai pabrėžia neigiamąją valdžios veikimo pusę, A. Wagner'is — teigiamąją; pasak jo, valdžios veikimas turi padaryti tai, kad „vis didesnė gyventojų masė... gautų naudotis materialinėmis ir kultūrinėmis gėrybėmis." Jis visai nelaikytų blogu dalyku, jei į mūsų visuomenės savitvarką būtų įvesta kiek daugiau komunizmo. Reikia „tautos ūkis vis labiau vesti iš individualistinės organizacijos į visuomenišką organizaciją"[88], sako jis viename sakiny, kurs atrodo tiesiog iš Rodbertus'o paimtas. Tačiau ir jo, kaip ir Mill'io nuomone, valdžios veikimas turi sustoti ten, kur jis pradeda trukdyti asmenybės plėtojimąsi[89].

Praktinis šių idėjų pritaikymas liečia kartu ir gėrybių gamybą ir jų paskirstymą. Bet čia valstybinis socializmas tik perima tas idėjas, kurios buvo pareikštos jau seniai.

Paskirstymo klausimu jis užima tokią pat poziciją, kaip ir Sismondi's, kurio idėjos čia beveik ištisai pakartojamos. Principinai, valstybinis socializmas nesmerkia pelno ir procentų, kaip kad socialistai; privatinė nuosavybė, kaip pagrindinė institucija, turi būti išlaikyta, tačiau pajamos turi būti labiau

---

[87] Wagner, Grundlegung, 887 p.

[88] Visur, kur tik galima, rekomenduotinos valstybinės gamybos verslamonės, „ne vien del tų specifinių priežasčių, kad ta ar kita įmonė pagal jos charakterį yra suvalstybintina, bet ir del socialinės politikos sumetimų, kad galima būtų tautos ūkis vis labiau vesti iš individualistinės organizacijos į visuomenišką organizaciją" („Finanzwiss. u. Staatssozialism" 115 p.).

[89] Dupont-White buvo taip pat individualistas, kaip ir A. Wagner'is, — ir šitai parodo, kad galima būti individualistu, nesant liberalu. „La Liberté" autorius, sako jis (savo prakalboje prie prancūz. vertimo „Essay on Liberty"), turi gilų individualizmo pajautimą, kurs man yra taip pat brangus, bet aš nesirūpinu, kaip autorius, del šio nekintamo elemento ateities... Individualizmas yra gyvenimas... Dėliai to individualizmas yra nežūstamas".

pritaikytos „nuopelnui"[90], perdideli pelnai, kokių kartais duoda ekonominė konjunktūra, turi būti aprėžti ligi „teisingo masto"; ir atvirkščiai, darbo atlyginimas turi būti pakeltas ligi tokio dydžio, kad leistų „žmoniškai pragyventi". Reikia pripažinti, kad visa tai yra gana neapribota[91].

Tuo būdu, valstybei būtų pavesta prižiūrėti, kad gėrybių paskirstyme būtų laikomasi tam tikros moralinės taisyklės, atitinkančios kiekvienos epochos jausmą. Šių reformų priemonė turėtų būti mokesčiai. Dupont - White jau 1847 m. savo veikale „Capital et Travail"[92] davė tikslią tų projektų formulę: „apdėti mokesčiais viršutines klases ir iš gautų pajamų tiekti paramos ir atlyginimo už darbą". A. Wagner'is ne kitką sako: „Nuoseklus valstybinis socializmas turi statyti sau du uždavinius, susijusius vienas su antru: pagerinti žemesniųjų darbo klasių būvį sąskaiton aukštesniųjų turto klasių ir sąmoningai neleisti turtui perdaug susikaupti pas tam tikrus turtingųjų klasių sluoksnius ir narius"[93].

Gamybos klausimu, valstybiniam socializmui bereikia, taip sakant, tik paimti jau seniau Mill'io, Chevalier, Cournot sudarytąjį sąrašą tų atvejų, kada joks ekonominis principas neprieštarauja tam, kad valstybė tiesioginai vestų tam tikras verslamones ar bent kontroliuotų jas. Bendrąją tezę Wagneris čia nustato tokią: Valstybė galėtų imtis bet kurios pramonės kiekvieną kartą, kada toji pramonė turi charakterį ypatingo patvarumo laike ar erdvėje, — kiekvieną kartą, kada

---

[90] Žr. pavz. Schmoller, Offenes Sendschreiben an H. v. Treitschke (1874—1875) Leipzig, 1898. Į priekaištą, kad šis principas turėtų smerkti monarchų pajamas (Zivilliste), Schmoller'is atsako, „kad jis kalba apie žmones vidutiniškai, o Hohencolernai, vidutiniškai imant, turi pajamų, kurios jam atrodo neperviršijančios jų nuopelnų" (92 p.). Bet ar šis argumentas bus įtikinamas kitur, negu Vokietijoje? Mes tuo kiek abejojame... O gal ir pačioj Vokietijoj 1919 m. jis nebeatrodys taip įtikinamas, kaip 1875 m.

[91] A. Wagner'is numato šį priekaištą, jog čia visa yra neapribota ir pareina nuo savivališkos nuožiūros, ir sako: „Formaliai jis yra teisingas, bet materialiai neteisingas, nes čia kaip tik tenka kovoti su savivališku ir neapribotu turto sukaupimu keleto žmonių rankose, viešpataujant konkurencijos sistemai, ir tai kovoti, remiantis gana lengvai (?) nustatomais ir įstatymdavybės praktikoje pritaikomais teisingumo ir socialinio naudingumo principais". („Finanzwissenschaft und Staatssozialismus", 719 p.).

[92] Dupont - White, Capital et Travail, 398 p.

[93] Wagner, Finanzwissenschaft und Staatssozialismus, 718 p.

čia yra reikalingas vienopas ar net vieningas vedimas ir todel randasi pavojus, kad ši šaka gali tapti monopoliu privatinių asmenų rankose, — pagaliau, kiekvieną kartą, kada toji pramonė turi tenkinti labai bendrinį reikmenį, nors ir negalima tiksliai apibrėžti, kiek čia naudos turės kiekvienas vartotojas. Tuo būdu pateisinamas valstybės valdymas miškų, vandenų, kelių ir kanalų, toliau, geležinkelių ar net ir emisijos bankų nacionalizacija, savivaldybių verslamonės gazo, vandens tiekimui ir t. t.

Dabar ryškėja esminiai valstybinio socializmo bruožai. Jam išėjos punktas nėra, kaip socialistams, gili kritika privatinės nuosavybės ir pajamų be darbo. Jis yra iš esmės moralinis ir tautinis. Didesnis teisingumas paskirstyme, didesnė darbininkų klasės gerovė, atrodo jam būtinoji sąlyga išlaikyti tą tautinę vienybę, kuriai atstovauja valstybė. Bet jis nenusako tiksliau nei to teisingumo taisyklių, nei ribų, ligi kur tas pagerinimas turi eiti. Lygiai taip pat, padauginimas kolektyvistinių institucijų, besirūpinančių visuomenės reikalais, yra jam priemonė išplėtoti moralinį solidarumą, aprėžiant grynai egoistinių veiksmų sritį; tačiau privatinės nuosavybės ir asmeninės iniciatyvos išlaikymas atrodo jam būtinas gamybai didinti ir delto jis yra priešingas kolektyvizmui. Šis perdėm moralinis jo pobūdis išaiškina kontrastą tarp tam tikrų pozityvinių jo reikalavimų tikslumo ir kiek neaiškaus charakterio bendrųjų jo principų, kuriuos kiekvienas gali aiškinti siauriau ar plačiau. Ir negalima neigti, kad tie kriterijai yra čia iš esmės subjektingi. Štai delko valstybinis socializmas susilaukė tokios aštrios kritikos iš tų ekonomistų, kuriems visų pirma rūpi teoretinis griežtumas; bet delto pat jis susilaukė ir lygiai didelio pritarimo iš visų praktinių reformatorių pusės. Jis buvo tarytum kryžkelė, kurioje susieina krikščioniškojo socializmo, apšviestojo konservatizmo, pažangiosios demokratijos ir oportunistinio socializmo keliai.

Bet jo pasisekimas tenka aiškinti, gal būt, ne tiek jo principų verte, kiek ta parama, kurios davė jam politinė ir ekonominė evoliucija 19-tojo šimtm. gale. Vokietijoje geriausias jo propagandistas buvo kunigaikštis B i s m a r k'as. Valstybinio socializmo teorijos Bismark'as visai nepaisė. Jis bevelijo, pamatuodamas savo socialinę politiką, remtis krikščionybės

arba Prūsų *Landrecht'o* principais[94]. Iš tikrųjų, šis didis politikas, sukūręs Vokiečių vienybę, daugiausiai rūpinosi ją konsoliduoti ir sutvirtinti. Ir čia štai darbininkų apdraudimo sistema, valstybės vedama ir finansiškai palaikoma, atrodė jam geriausia priemonė atitraukti darbininkus nuo revoliucinio socializmo, parodant jiems pozityvinį valdžios palankumą ir pririšant juos prie imperijos piniginiu interesu. Panašiai Prancūzų revoliucija pririšo prie savęs valstiečius, išdalinus jiems nacionalinius dvarus. „Aš manau, — sakė Bismarkas, kalbėdamas apie darbininkų draudimo įstatymą, — kad mums bus labai naudinga turėti 700.000 smulkių rentininkų kaip tik tose klasėse, kurios šiaip jau nedaug ko gali nustoti ir klaidingai tiki, kad galėtų daug ką laimėti iš pasikeitimo. Tegul tie žmonės galės nustoti tik 115—120 markių, tai vis delto šis metalas išlaikys juos vandens paviršiuj, tegul tai ir mažas daiktas, bet vis tik išlaikys juos“[95]. Štai kas turėta galvoje, išleidžiant 1881—1889 metais didžiuosius įstatymus darbininkų draudimo nuo ligos, invalidiškumo ir senatvės. Bet kadangi kancleris nematė tokios pat piniginės, apčiuopiamos naudos iš darbininkų apsaugos įstatymų tikrąja prasme (įstatymas del darbo laiko, del savaitinio poilsio, fabrikų higienos ir priežiūros ir t. t.), tad jis neperdaug palankus buvo jų išplėtimui. Čia reikėjo Vilhelmo II valios, išreikštos dviejuose garsiuose reskriptuose iš 1890 m. vasario 4 d., kad duotų naują paskatą šiai įstatymdavybei Vokietijoje.

Taip tad Vokietijoje beveik absoliutinės valdžios supratingas konservatizmas, be sąryšio su jokia teorija, įgyvendino da-

---

[94] Kaizerio raštas iš 1881 m. lapkričio 17 d., kuriuo buvo skelbiama ištisa eilė garsiųjų draudimo įstatymų, pareiškia, jog reikalingas griežtesnis valstybės įsikišimas: „Surasti tinkamiausi būdai ir priemonės šiam darbininkų aprūpinimui yra dalykas nelengvas, bet kartu vienas iš kilniausių uždavinių, kuriuos gali sau statyti bendruomenė, remiantisi moraliniais krikščionybės pagrindais“. Bismark'as savo kalboje 1884 m. gegužės dienos sakė: „Aš nedvejodamas pripažįstu teisę darbui ir ginsiu ją, kol aš esu šioje vietoje. Darydamas šitai, aš remiuosi ne socializmu, o Prūsų Landrechtu“. *Preussisches Landrecht* iš 1794 m. vasario 5 dienos, 2 dal. XIX sk. 2 § sako: „Tiems, kuriems trūksta tik priemonių ar progos uždirbti sau ir saviesiems pragyvenimą, turi būti suteiktas darbas, tinkamas jų jėgoms ir gabumams.“ Iš tikrųjų betgi šis tekstas, nors ir labai bendros formos, tekalba tik apie pašalpą.

[95] Kalba iš 1889 m. kovo m. 18 d., cituojama Brodnitz, Bismarks Nationalökonomische Ansichten, Jena, 1902, 141 p.

lį valstybinio socializmo programos. Prancūzijoje, Anglijoje ir kituose politinės laisvės kraštuose panašios priemonės buvo paties demokratinio judėjimo išraiška. Darbininkų klasė, gaudama vis daugiau dalyvauti valdžioje, stengiasi panaudoti įstatymdavybę savo reikalams pagerinti. Progresyvinis mokestis nuo pajamų, draudimo įstatymai, apsaugos priemonės, vis dažnesni valdžios įsikišimai į darbo sąlygas — yra tų siekimų išraiška, nepareinamai nuo bet kurios doktrinos.

Sureguliavimas santykių tarp darbdavių ir darbininkų buvo svarbiausias legislatyvinio valstybės socializmo objektas. Bet vyriausybės arba savivaldybės išplėtė savo intervenciją ir į gamybą. Į tai jas pastūmėjo ne tiek teorija, kiek naujos socialinio gyvenimo sąlygos. Išaugus naujoms produktyvinėms jėgoms 19-to šimtmečio eigoje žymiai padaugėjo viešieji darbai (keliai, kanalai, transportas). Gyventojams vis labiau koncentruojantis miestuose, išsiplėtė bendrojo naudingumo įmonės ir įstaigos. Bendruomeninis gyvenimas paveržia vis platesnes sritis iš kitados buvusio izoliuoto ir pakrikaus gyvenimo; interesų bendrumas iš kaimo ir miestelio ribų išsiplečia vis toliau ir apima didžiulius miestus ir visą tautą. Tuo pat metu pramonė vis labiau vienijasi ir tuo savaime aprėžia laisvos konkurencijos sritį. Darbo rinkoje, kaip ir produktų rinkoje, pinigų rinkoje, kaip ir prekių rinkoje — visur kadainykštis pakrikimas užleidžia vietą koncentracijai. Visur atsiranda monopoliai. Kolektyvinė verslamonė nustoja buvusi išimtis: ji vis labiau darosi taisyklė. Ir viešoji opinija lengvai susitaiko su ta mintimi, kad štai valstybė, kolektyvinis padaras *par excellence,* savo ruožtu taps pramoninku.

Nenuostabu, kad tokiomis aplinkybėmis valstybinis socializmas išaugo tiek, jog greitai tapo vyraujančia srove visuomenės opinijoje.

Jo didelis nuopelnas buvo tas, kad jis išreiškė ligi tol gana neaiškius praktinius siekimus naujame politinės ir ekonominės istorijos laikotarpyje, nenugąsdydamas, kaip socializmas, radikalinio santvarkos perversmo perspektyva. Jis patiekė įstatymų leidėjams ir publicistams reikiamų argumentų tai naujai politikai, kurią jie ryžosi vesti; jis surado bendrą veikimo dirvą visai priešingoms partijoms ir įvairių įvairiausioms pažiū-

roms. Ir tikrai, ar tai nėra didelis nuopelnas tokios doktrinos, kuriai visų pirma rūpi artimiausios praktinės išdavos?

Taip tad, savotišku dalykų pasisukimu, gana keistu, nors ir ne pirmą kart pasitaikančių idėjų istorijoje, valstybinis socializmas 19-to šimtmečio gale gavo suvaidinti tokią pat rolę, kokią vaidino pirmoje šimtmečio pusėje didis jo priešininkas — liberalinis optimizmas. Pastarojo didelis nuopelnas buvo tas, kad jis paruošė kelią liberalinei politikai ir ekonominei laisvei, be kurios būtų buvusi neįmanoma stambiosios pramonės pažanga, ir tuo būdu tapo reiškėju didelių ano meto ekonominių srovių. Siekdamas išimtinai tik šio uždavinio, jis pamažu nustojo viso savo mokslinio originalumo ir nepasirūpino ekonominės teorijos išdirbimu, kaip ir agumentacijos griežtumu, būtinai reikalingu kiekvienai idėjų sistemai.

Lygiai taip pat ir valstybinis socializmas buvo tarsi vėliava visiems tiems, kurie suprato reikalą aprėžti socialines piktybes ekonominės laisvės, privarytos ligi paskutinių kraštutinumų, — visiems tiems, kurie teisingai buvo susirūpinę skurdžia buitimi vis didėjančios darbininkų klasės. Įsižiūrėję vien tik į šiuos tiesioginius tikslus, valstybinio socializmo kūrėjai daugiausia pakeitė praktinės ūkio politikos principus, tačiau maža teįnešė naujų minčių į patį ekonomikos mokslą... Pagaliau, valstybiniam socializmui, savo keliu, irgi gresia pavojus. Jo laukia toks pat likimas, kaip ir kiekvienos politinės doktrinos. Ir jau šiandien galima statyti klausimas, ar tie vis dažnesni valdžios įsikišimai į ūkio gyvenimą nepradeda sukelti vartotojų, lygiai kaip ir verslamoninkų ir netgi darbininkų nepasitikėjimo ekonominiais valstybės gabumais[96].

Šiaip ar taip, galima pažymėti vienas gana charakteringas faktas. Tuo tarpu, kai 19-tą šimtmetį socializmas kreipė visus savo antpuolius prieš liberalizmą ir ekonominę ortodoksiją, neomarksistinis sindikalizmas, priešingai, puola beveik išimtinai valstybinius socialistus. S o r e l yra nurodęs į glaudų minties

[96] Karo metu prireikė įvesti toks valstybinis socializmas, kokio prieš tai niekad dar nematyta. Nemanome tačiau, kad šis patyrimas būtų padėjęs jam įsigyti simpatijų. Visiems radosi aišku, kad valdžia (net ir palaikoma čia neišsemiamos geros valios iš visuomenės pusės) nesugeba reguliuoti gamybos, paskirstymo ir kainų. Visa sistema tebuvo galima tik popierinių pinigų emisijos dideliais kiekiais dėka ir iš to einančio tariamojo turtingumo.

sąryšį tarp marksizmo ir mančesterizmo. Jis daugeliu punktų sutinka su tokiu „liberalistu“, kaip Pareto. Atvirkščiai, jis neranda gana griežtų žodžių prieš „socialinės taikos“ šalininkus ir intervencionistus, kurie jam atrodo darbininkų klasės tvirkytojai, papirkėjai. Tuo pat metu, sindikalistiniai darbininkai (ar bent daugelis iš jų) nekartą yra reiškę nepasitikėjimą valstybe ir griežtai atmetę įstatymus, išleistus jų naudai, kaip štai darbininkų pensijų įstatymą. Šis nusistatymas greičiausia tenka aiškinti anarchistinių idėjų įtaka Prancūzų sindikalistinio judėjimo vadams.

Šių dviejų idėjinių srovių — neomarksistinės ir anarchistinės — sutapimas, atstūmęs Prancūzijos darbininkus nuo valstybinio socializmo, yra įdomus faktas, ir jo politinės pasekmės gali būti gana reikšmingos.

Šis nepasitikėjimas valstybe, kaip gamintoju, jaučiamas jau prieš karą, pastaruoju laiku tik dar labiau sustiprėjo. Jis yra žymus tiek Prancūzijoje, tiek Vokietijoje, tiek Anglijoje. Prancūzijoje jis pasireiškė „industrializuotos nacionalizacijos“ šūkiu, kuri kelia „Confederation génerale du Travail“ ir jos Ekonominė Taryba. Ši „nacionalizacijos“ sąvoka — priešpastatoma „etatizacijai,“ suvalstybinimui — reiškia čia tai, kad gamyba turi būti organizuota tautos gerovei, bet ne biurokratine sistema. Didžiąsias gamybos įmones — geležinkelius, kasyklas, didelius fabrikus — turės vesti administratoriai, paskirti organizuotų vartotojų atstovų, sutartinai su darbininkų sindikatų atstovais. Valstybė bus šių įmonių savininkė, bet ne vedėja.

Anglijoje vadin. „guild-socialism“ — idėjų srovė, daugeliu atžvilgių panaši į prancūzų sindikalizmą ir kilusi dar prieš karą, — irgi siekia pakeisti senesnįjį valstybinį socializmą, atstovaujamą ypačiai Mr. ir Miss Webb'ų, ir prašokti tradeunionism'ą. Gildinis socializmas stato pirmon vieton ne specifinį darbininkų interesų gynimą, o bendrąją gamybos organizaciją (panaikinus samdomąjį darbą). Gamyba privalėtų būti vedama kiekvienoje pramonės šakoje visų tos pramonės darbininkų ir technikų, sudarančių gildiją, taip kad valstybė, nors ir tapusi visų tautos kapitalų savininke, kuomažiausiai teturėtų reikalo su jų administravimu. Vis delto valstybei, kaip varto-

tojų atstovui, bent kai kurių šių rašytojų nuomone, turėtų būti palikta tam tikra kontrolės ir arbitražo teisė santykiuose su gildijomis[97].

Ir Vokietijoje, tuojau po respublikos paskelbimo, pradėta kalbėti apie „socializaciją", suvisuomeninimą, vieton suvalstybinimo; šitai irgi atitinka tą pat jausmą nepasitikėjimo biurokratine valstybe, kuri neabejotinai laikoma blogesniu ūkio vedėju, negu stambiosios verslamonės su jų iniciatyvos ir ryžtumo dvasia[98]. Verslamonių susigrupavimas, kartelis, vis labiau atrodo tikrasis gamybos branduolys ir variklis, Iš darbininkų pusės, tas kartelis vaizduojamasi atiduotas į fabrikų personalo rankas. Iš darbdavių pusės, jis vaizduojamasi beveik despotiškas, bet ne biurokratiškas. Valstybė, tarytum perleisdama čia dalį savo suverenumo, turėtų pati suteikti jam autokratiško valdymosi teisę ir galią. Šia forma jį vaizduoja ypačiai W. R a t h e n a u savo knygose, kuriose perdėm žymu sensimonizmo įtaka. R a t h e n a u laiko verslamoninkų sindikatą tokiu įrankiu, be kurio neįvykdomas gamybos padidinimas, sutaupant jėgas[99].

Ši bendroji reakcija prieš valstybinį socializmą, reakcija, kurią dar stiprina liūdni komunizmo rezultatai Rusijoje ir kuri pasireiškia tiek pas verslamoninkus, kaip ir pas darbininkus bei vartotojus, galimas daiktas, padės vėl iškilti ekonominiam liberalizmui. Šis liberalizmas, žinoma, nebus toks, kaip 19-tojo šimtmečio pradžios liberalizmas, paremtas smulkių individualinių gamintojų savarankiškumu ir konkurencija. Šio meto ekonominis liberalizmas tegali reikšti tik laisvą susitarimą tarp ekonominių grupių ir asociacijų, kurias valstybė tik kontroliuotų. Pagaliau, jau vien tik didžiulės iždo skolos, kurios slegia visas vyriausybes, turi sulaikyti jas nuo plėtimo savo veiklos ūkio srityje. Valstybinis socializmas yra turtingų, ar bent jau pasiturinčių vyriausybių politika. Gi Europos vyriausybės dar ilgą

---

[97] Svarbiausi šios srovės rašytojai, pasireiškusieji dar prieš karą, yra C o l e ir H o b s o n. Gera jų idėjų santrauka randama L a s k i n e'o straipsny: *Le „guild-socialism" en Angleterre* („Revue d'Economie Politique", 1920 m. 405 p.). „Economic Journal" paskelbė kelis jų veikalų nagrinėjimus.

[98] Žiūr. apie tai „Schmoller's Jahrbuch", 1920 m. 1 p. S c h u m a c h e r'io straipsnį: *Gegenwartsfragen des Sozialismus.*

[99] Apie R a t h e n a u žiūr. H. H a u s e r'o straipsnį, išsp. „Revue d'Economie Politique", 1918 m., 158 p.

laiką bus neturtingos[100]. Ir greičiau jau yra pavojaus, kad jos pasidarys priklausomos nuo galingųjų privatinių grupių.

---

[100] Gaila, kad negalėjome suminėti nei šiame skyriuje, nei pereitame vieno vokiečių ekonomisto, Lexis'o, Göttingeno profesoriaus, kurs yra didžios vertės mokslininkas, bet nepriklauso nei prie istorinės mokyklos, nei prie valstybinio socializmo. Jis yra parašęs mokslo darbų įvairiausiais klausimais: pinigų, gyventojų teorijos, bendrosios ekonominės teorijos klausimu. Šie jo darbai yra išdraikyti žurnaluose ir rinkiniuose, — ypačiai „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik", „Schönberg's Handbuch" ir „Handwörterbuch der Staatswissenschaften". Visi jie pasižymi aiškumu ir gilia moksline dvasia. Lexis tarytum tęsia klasikinių ekonomistų tradiciją, bet jis atmeta optimistines jų išvadas, kurios dažnai laikomos neatskiriamomis nuo šios tradicijos. 1910 m. Lexis pagaliau sutraukė bendrąją savo doktriną į „Algemeine Volkswirtschaftslehre", kurioje randame apžvalgą viso ūkio gyvenimo, kaip didžiulės gėrybių cirkuliacijos. Be gana įdomios krizių teorijos, kurios mes negalime čia smulkiau gvildenti, mums atrodo originališkiausia to veikalo vieta — teorija socialinio gavinio paskirstymo tarp darbininkų ir kapitalistų. Lexis'o pažiūra, gėrybių (materialinių) visuma yra darbo vaisius ir gali netgi būti matuojama darbu. Iš kur tad atsiranda kapitalisto pajamos? Jo pelnas eina ne iš darbininko eksploatacijos gamybos srityje (kaip kad sakė Marks'as), bet iš to, kad jis pardavimo kainose, be darbininkų atlyginimo sumos, prideda viršaus sumą, atitinkančią kapitalo procentus. Vadinas, pelno kilmė yra cirkuliacijos srityje. Bet kokia gi nauda kapitalistams iš to kainų padidinimo? Juk šitomis sąlygomis darbininkai vien tik už savo darbo atlyginimą negali nupirkti rinkoje tų daiktų, kuriuos jie yra pagaminę? Bet čia reikia prisiminti, kad darbininkai gamina daiktus, skiriamus ne vien tik jų pačių vartojimui, o taip pat ir kapitalistų vartojimui. Prisidedant atlyginimui, gaunamam už šių pastarųjų dalykų gaminimą, darbininkų klasė, kaip klasė, išgali nusipirkti reikiamų daiktų rinkos kaina, t. y. plius kapitalo procentai, kurie sudaro kapitalisto pelną. Kapitalistai pirkdami patys savo vartojimo dalykus, sumoka vieni kitiems procentus, įskaičiuotus į prekių kainas. Tad jų, kaip klasės, padėtis niekuo nepasikeičia, bet kiekvienam verslamoninkui atskirai pelnas išeina proporcionaliai jo kapitalui. Šituo būdu išsklaidomas didžiausias priekaištas, ligi šiol darytas tai Marks'o schemai, kuria jis aiškina pelno ėmimą. Šis kapitalisto imamos daugiovertės išaiškinimas yra labai sąmoningas. Čia matyt, kad Lexis'ui gilios įtakos bus padarę Marks'as ir Rodbertus, iš kurių jis, galima sakyti, išsunkė gajausias koncepcijas. Ir jo knyga, nežiūrint į visus priekaištus, kurie jai galima padaryti, neabejotinai yra vienas iš originaliausių veikalų, pasirodžiusių šiais pastaraisiais metais.

III SKYRIUS.

Marksizmas.

I.

Karolis Marksas.

Visi žino, kad Marks'o doktrina yra naujausioji socializmo forma; maždaug nuo penkiasdešimt metų ji nustūmė į šalį visas kitas, per daug niekinamai vadinamas utopistinėmis. Svarbu tačiau pažymėti, kad ši socialistinė doktrina, skirdamosi čia nuo visų prieš ją buvusiųjų, — pavyzdžiui, nuo komunizmo ir furierizmo, — visai nenori būti laikoma atskalūniška. Ji anaiptol neina prieš didžiąsias klasikines teorijas; priešingai, ji tariasi tęsianti ir atnaujinanti tas teorijas, duodama tikslesnį jų supratimą.

Nesiimdami sutraukti viename skyriuje tokios doktrinos, kuri paliečia visus ekonomijos mokslo principus ir siekia juos atnaujinti, mes bandysime tik išgliaudyti čia dvi svarbiausias ekonomines Marks'o[1] mintis: viena iš jų yra viršdarbio

---

[1] Karolis Marks'as (Karl Marx) gimė Triere (1818 m. gegužės m. 5 d.). Jis nebuvo žydas, kaip paprastai sakoma, o tik gimęs iš tėvų žydų, perėjusių į protestantizmą. Jis buvo kilęs iš buržuazinės valdininkų šeimos, vedęs vieno vokiečių barono dukterį, ir visai neatrodė, kad jam būtų buvę lemta tapti kovojančiu socialistu. O betgi toks buvo jo likimas. 1843 m. uždarius jo redaguojamąjį laikraštį, jis, būdamas tada 25 metų, išvyko iš pradžios į Paryžių, paskum į Briuselį. Grįžęs į Vokietiją 1848 m. revoliucijos metu, buvo ištremtas ir apsigyveno Londone, 1850 m., kur jis išbuvo visą likusį savo gyvenimą, t. y. daugiau 30 metų, ligi savo mirties 1883 m. kovo 14 d.

Nors Marks'as buvo vienas iš steigėjų ir vadų garsiojo „Internacionalinio Darbininkų Susivienijimo", trumpai vadinamo „Internacionalo", kurs tapo visų Europos valdžių pabaisa nuo 1863 m. ligi 1872 m., tačiau nereikia manyti jį buvus tokį sukilimų kurstytoją, kaip jo konkurentas Bakūnin'as, ar net tokį liaudies tribūną, kaip Lassalle. Jis buvo kabinetinis mokslo žmogus labai geras šeimos tėvas, kaip ir Proudhon'as, nenuilstamas darbininkas didžiai išlavintu protu ir begaline erudicija.

Garsiausias jo veikalas (taip dažnai cituojamas neskaičius jo!) yra „Kapitalas". Pirmasai jo tomas išėjo 1867 m.; tai vienintėlis tomas išleistas autoriui gyvam tebėsant (Verčiant čia citatas į lietuvių kalbą, naudotasi pirmuoju vokišku leidimu išėjusiu 1867 m. pas Otto Meissner'į Hamburge, o taip pat ketvirtuoju leidimu. *Vertėjo past.).* Kiti du tomai buvo išleisti po autoriaus mirties 1885 m. ir 1894 m., jo bendradarbio Engels'o rūpesčiu.

Šis monumentalinis veikalas, panašiai kaip Biblija, Koranas, ar Pandek-

ir daugiovertės *(Mehrwert, plus-value)* teorija, antroji — automatinės ekspropriacijos, arba, kaip paprasčiau, bet ne taip tiksliai pasakoma — koncentracijos dėsnis. Pirmoji remiasi ypatingu mainų ir vertės supratimu, antroji — tam tikru ekonominės evoliucijos supratimu; pirmąją galima būtų pavadinti „statiška", antrąją „dinamiška", vartojant čia Augusto Comte terminologiją.

1. Viršdarbis ir daugiovertė.

Kad neatbaugintų tolesnieji, gana sunkiai suvokiami išrodinėjimai, gera bus iš pat pradžios žinoti, kur jie mus nuves. Galiausiai čia einasi štai kuo: išrodyti, kaip tai įvyksta, kad turtingųjų klasė gyvena samdininkų klasės sąskaiton. Pati mintis nėra nauja. Mes jau matėme ją nekartą buvus formuluotą,

---

tos, susilaukė daugybės komentatorių ir ekzegėtų. Ir tikriausiai, iš visos 19-to šimtmečio literatūros nė viena knyga nėra turėjusi tokios gilios ir universalinės įtakos, kaip Marks'o „Kapitalas". Anksčiau už jį, 1848 m. sausio m. buvo išleistas „Komunistinis Manifestas", paprasta brošiūra, kuri nedaug teatkreipė dėmesio savo pasirodymo metu, bet apie kurią Labriola yra pasakęs, berods kiek perdėdamas *(Essai sur la conception materialiste de l'Histoire, 21 p.)*: „Ši štai data žymi naujos eros pradžią". Kaip ten bebūtų, tiesa yra tai, kad visas šių dienų socializmas gyvena iš to brevioriaus. Reikėtų jis čia pacituoti ištisai. Jame, gali sakyt, kas sakinys, tai šovinys, ir nėra beveik nė vieno sakinio, kuris nebūtų šimtus kartų pakartotas. Plg. prancūz. leidimą, išėjusį 1901 m. su labai mokslingu Andler'io įvadu. Kiti veikalai, nors ir ne taip dažnai cituojami, yra taip pat svarbūs: „La Misère de la Philosophie" (išleista 1847 m., kaip atsakymas į Proudhon'o knygą „Les Contradictions Economiques) ir „Kritik der Politischen Oekonomie".

Labai ginčijamas klausimas, ar yra ir kiek yra padarę įtakos Marks'ui prancūzų socialistai, būtent, Pecqueur'is ir Proudhon'as (žiūr. šiuo klausimu Bourguin straipsnį: *Des rapports entre Proudhon et K. Marx*, išsp. „Revue d'Economie politique" 1892 m. Šiaip ar taip, Marks'as gerai pažinojo Proudhon'ą, nes viena iš jo knygų buvo skirta kaip tik tam, kad atremtų tvirtinimus šio „smulkaus buržua", kaip Marks'as jį vadino. Toliau mes matysime ir kai kuriuos sutarimus, iš kurių galima spręsti apie šių dviejų doktrinų giminingumą. Bet vis delto atrodo, kad Marks'as daugiau yra paėmęs iš pirmųjų anglų socialistų, (kaip teisingai pastebi A. Menger'is) ir ypačiai iš Tomson'o (žiūr. 258 p.).

Šalia Marks'o nereikia užmiršti jo neatskiriamo draugo ir kuklaus bendradarbio Fridricho Engels'o, beveik nepastebimo užu mokytojo šešėlio. Jis tačiau bendradarbiavo rašant garsųjį „Komunistinį Manifestą" 1848 m. ir po Marks'o mirties kruopščiai surinko ir išleido tris tomus jo pomirtinių veikalų. Gana sunku atsekti, kuri dalis jam tenka Marks'o darbe, bet greičiausia ji yra gana nemaža.

ypačiai Sismondi'o, Saint-Simon'o, Proudhon'o ir Rodbertus'o. Bet jų kritika buvo labiau socialinė, negu ekonominė: ji buvo nukreipta daugiausia prieš nuosavybės santvarką ir jos neteisybes. Marks'as, priešingai, ims svarbiausius savo ginklus iš ekonomijos mokslo ir mainų dėsnių. Jis mėgins išrodyti, kad tai, kas vadinama eksploatacija, negali ir būti kita, negu yra; tai neišvengiamas mainų rezultatas, ekonominė būtinybė, kurios negali išsilenkti nei darbdaviai, nei darbininkai. Kodel?

Norėdami šitai suprasti, turime grįžti kiek atgal, būtent, prie vertės sąvokos. Marks'as pradeda išrodinėjimu, kad darbas yra ne vien tik vertės matas arba priežastis, bet tiesiog vertės substancija. Mes matėme, kad tokia jau Ricardo pažiūra, bet dar svyruojanti (žiūr. 158 p.). Pas Marks'ą ji kategoriškai įsitvirtina. Žinoma, jis neneigia, kad naudingumas yra būtinoji kiekvienos vertės sąlyga, ir netgi vienintelė, kada einasi vartojamąja verte, bet naudingumas negali išaiškinti mainomosios vertės, nes kiekvieni mainai reikalauja, kad tarp mainomųjų prekių būtų kažkas bendra, identiška. Iš kur gi atsiranda tas identiškumas? Tik jau ne iš naudingumo, nes, priešingai, kiekvienos prekės naudingumas būna skirtingas, ir šis skirtumas kaip tik yra vienintelė mainų priežastis. Tas kažkas bendra, homogeniška net ir labiausiai heterogeniškose prekėse — tai esamas jose darbo kiekis, didesnis ar mažesnis. „Prėkės kaip vertės, tėra tik kristalizuotasai žmogaus darbas". Ir jos kainojamos daugiau ar mažiau, žiūrint to, ar jose daugiau ar mažiau įdėta socialinio darbo, kurs matuojamas vidutiniu skaičiumi darbo valandų, sugaištų joms pagaminti[2]. Prileidę šitai, pažvelkime dabar į darbininką, samdininką, dirbantį šiokį ar tokį darbą 10 valandų per dieną.

---

[2] Marks'as pastebi, kad jau Aristoteliui buvo kritęs į akį šis faktas, jog skirtingi daiktai turi kažką bendro, kadangi jie mainomi ir tuo būdu, pačiu tuo mainų aktu, skelbiami esą lygiaverčiai. Sako, dvi lovos lygu vienam namui. „Kurgi čia yra tasai, nežinau kas, lygu, t. y., ta bendroji substancija, kurią vaizduoja namas ir lovos? — Tokio dalyko, sako Aristotelis, iš tikrųjų negali būti. — Kodel? Namas, palyginti su lovoms, turi savy kažką lygu, būtent, žmogaus darbą".

„Atmetus, į šalį prekių naudojamąją vertę, belieka joms tik viena ypatybė, ta, būtent, kad jos yra darbo produktai... Ir tai produktai jau nebe staliaus, dailidės, verpėjo, ar kito kurio apibrėžto produktingojo darbo. Išnykstant darbo produktų naudingumo charakteriui, išnyksta taip pat

Kokia bus jo darbo produkto mainomoji vertė? Ji bus lygi 10 valandų, visvien, koks bebūtų tas produktas — batai, gelumbė, anglis ar kitas kuris. Ir kadangi darbdavys — kapitalistas, kaip M a r k s'as visados vadina — pagal samdos sutartį pasilieka sau darbo produkto nuosavybę, tad jis parduos tą produktą tikraja jo verte, būtent, už 10 valandų.

Bet ką jis duoda darbininkui? Jo darbo mokestį ir tiek. O kas yra tas darbo mokestis? Samdomojo darbo sistema reiškia tai, kad kapitalistas perka darbininkų d a r b o j ė g ą (A r b e i t s k r a f t), kurią gali paversti, kaip tinkamas. Kokią kainą jis už ją moka? Tikrąją jos vertę. Bet kaip nusistato ta vertė? Pagal tą patį dėsnį, kaip ir visos mainomosios vertės; šį dėsnį mes tik ką esame formulavę. Kadangi žmogaus darbas, darbo jėga, yra prekė, kaip ir kiekviena kita, tad ir jos vertę taip pat nulemia skaičius darbo valandų, reikalingų jai pagaminti[3]. Čia mes turime valandėlei apsistoti.

Kaip? Darbo laikas, reikalingas darbo jėgai pagaminti? Šitai iš pirmo žvilgio atrodo keistoka. Pradedantiems studijuoti M a r k s'o doktriną, šis punktas sunkiausia suvokti, o tačiau tai yra esminis punktas, gali sakyt, kertinis visos doktrinos akmuo. Iš tikrųjų betgi dalykas gana paprastas. Prileiskime, kad čia einasi ne darbininko darbu, o mašinos darbu; joks inžinierius nenusistebės, jei jo kas paklaus, kiek kaštuoja viena garinė arklio jėga. Jis atsakys, kad ji kaštuoja, nelygu atvejis, 1 ar 2 klg. anglių per valandą, 8 ar 10 klg. per dieną; o kadangi tų anglių vertė pati reprezentuoja tik tam tikrą kiekį kasyklų darbininko darbo, tai labai lengva, jei norima, įkainoti jį darbu. Bet štai samdomojo darbo sistemoje darbininkas yra ne kas ki-

---

ir jų reprezentuojamųjų darbų naudingumo charakteris, taigi, išnyksta įvairios konkrečios tų darbų formos, jie jau nebesiskiria vienos nuo kito, o visi kartu yra suvesti į vienodą žmogaus darbą, abstraktiškai imamą žmogaus darbą" („Kapital" I tom. 4 p. IV leid.).

[3] „Kapitalistinę epochą charakterizuoja tai, kad d a r b o j ė g a įgyja prekės formą... Ta prekė lygiai kaip ir visos kitos, turi vertę. Kaip ji nusistato? Sulig darbo laiku, reikalingu šiai prekei [darbo jėgai] pagaminti. Tam tikslui gyvasis individas reikalauja tam tikro kiekio maisto priemonių. Taigi darbo laikas, reikalingas darbo jėgai pagaminti, prilygsta tam darbo laikui, kurs yra reikalingas maisto priemonėms pagaminti, kitaip tariant, darbo jėgos vertė prilygsta vertei maisto priemonių, reikalingų darbininkui išlaikyti."

ta, kaip mašina ir vieno darbas kaipo vertė, nieku nesiskiria nuo kito darbo. Viena žmogaus darbo valanda ar viena diena kaštuoja tą gyvenimo priemonių kiekį, kurs reikalingas išlaikyti darbininkui darbingumo būvy vieną valandą ar vieną dieną. Kiekvienas darbdavys, kurs atlygina darbininkams natūra, kaip tai dar pasitaiko už žemės ūkio darbus, labai gerai moka padaryti šį apskaičiavimą; lygiai tas pats esti ir tuo atveju, kai atlyginimas mokamas pinigais: tas atlyginimas yra ne kas kita, kaip gyvenimo priemonių kaštai.

Ženkime dabar vieną žingsnį toliau. Vertė gyvenimo priemonių, reikalingų bet kuriam darbui išlaikyti, niekad nebuvo lygi to pat darbo produktų vertei. Mūsų paimtame pavyzdy ji nebus lygi 10 valandų, o tik 5 valandoms, ar, gal būt, dar mažiau. Žmogaus darbas, normaliomis aplinkybėmis, visados duoda pagamintosios vertės perteklių virš suvartotosios vertės[4]. Čia mes priėjome patį argumentacijos mazgą. Štai kur „atsiskleidžia kapitalistinės gamybos paslaptis". Ir tikrai, įsidėmėkite, kad darbo sukurtoji vertė tenka kapitalistui, parduodant produktus, gi darbo suvartotoji vertė tenka darbininkui, kaip darbo mokestis. Iš to neišvengiamai eina, kad skirtumas tarp jųdviejų turi likti kapitalisto rankose. Tuo tarpu kai kapitalistas parduoda produktus už 10 valandų darbo (sukurtoji vertė), jis duoda darbininkui tik 5 valandų darbo ekvivalentą (suvartotoji vertė) ir pasilaiko sau, kas

---

[4] Ši argumentacija prileidžia, kad darbininko gaunamas darbo mokestis turi būti lygus vertei gyvenimo priemonių, reikalingų darbininkui išlaikyti. Galiausiai tad čia turime senąjį klasikinį Turgot ir Ricardo dėsnį (žiūr. 167—168 p.), tąjį, kurį Marks'o bendralaikis ir konkurentas Lassalle pavadino skambiu „geležinio dėsnio" vardu. Marks'as tik duoda jam tariamai moksliškesnį išrodymą, daugiau nieko.

Be to ši argumentacija prileidžia vieną postulatą, kurs pats dar reiktų pirma įrodyti, būtent, kad darbo kiekis, reikalingas darbininko išlaikymui pagaminti, yra mažesnis, už tą darbo kiekį, kurį darbininkas gali patiekti. Bet kur gi išrodymas, kad darbininkas sukuria daugiau vertės, negu jis suvartoja? Ar tai jau yra naturalinė būtinybė? Marks'as to išrodymo neduoda. Jis, matyt, prileidžia šitai, kaip aksiomą. Iš tikrųjų faktai ir istorija tarytum rodo, kad gyvenimo reikmens nepaima viso žmogaus darbo, nes jei taip būtų buvę, tai žmonija niekad nebūtų galėjusi daugintis, niekad nebūtų sukūrusi kapitalų, niekad nebūtų pasiekusi civilizacijos, kuri yra laisvalaikio vaisius.

Galų gale tad čia turime ne ką kitą, kaip fiziokratų „grynąjį gavinį" su tuo tik skirtumu, kad jis jau nebėra vien žemės darbo privilegija, o priskiriamas kiekvienam darbui.

lieka viršaus. Šį štai nuoliekį Marks'as pavadino daugiovertės *(Mehrwert)* vardu, vėliau taip išgarsėjusiu[5].

Iš to išeina, kad faktinai kapitalistas pasisavina iš darbininko 10 valandų darbo, o užmoka jam tik už 5 valandas[6]: kitaip sakant, darbininkas atiduoda kapitalistui 5 valandas darbo dovanai. Per pirmąsias 5 valandas jis atgamina savo darbo mokesčio ekvivalentą, bet pradedant nuo šeštos valandos jis jau dirba nemokamai. Šį nemokamų valandų perteklių, kurs pagamina daugiovertę, Marks'as vadina viršdarbiu: tai reiškia darbas, dirbamas virš to, ką darbininkas privalėtų dirbti; iš jo darbininkas neturi jokios naudos, jis yra jam nereikalinga našta ir įturtina tik kapitalistą. Žinoma, kapitalistui yra naudos juo galint didinti daugiovertę, kuri sudaro jo pelną. Jam pavyksta šitai padaryti visa eile tam tikrų būdų, kurių nagrinėjimas sudaro vieną įdomiausių marksistinės doktrinos dalių; bet jas galima sutraukti į du svarbiausius punktus:

a) Juo galint ilginti darbo dieną, kad padidinus viršdarbio valandų skaičių. Jei darbdavys gali pailginti darbo dieną, sakysim, ligi 12 valandų, tada jis gaus daugiovertės 7 valandas, vietoj 5. Kaip tik šitai ir stengėsi daryti visi fabrikantai ligi pat pastarųjų laikų, kol įstatymai, aprėžiantieji darbo dienos ilgumą (bet tik ten, kur jie gali būti pritaikyti) atkirto šį pirmąjį daugiovertės šaltinį. Štai delko darbo dienos sutrumpinimas turi tokios didelės reikšmės marksistinėje doktrinoje. Savo išrodymui paremti Marks'as primena anglų fabrikantų peticiją, kurioje jie pareiškia, kad tiktai paskutinis dienos darbo pusvalandis sudaro jų pelną.

O juk tada darbo diena buvo 14—15 valandų! Ką jie bebūtų sakę, jei jie būtų numatę aštuonių valandų darbo dieną!

b) Mažinti skaičių valandų, skiriamų darbininko gyvenimo priemonėms pagaminti. Jei darbdavys gali sumažinti tą laiką nuo 5 ligi 3 valandų, aišku, kad šituo būdu, nors ir atvirkščiu pirmiau minėtajam, jis taip pat padidins savo daugio-

---

[5] Žiūr. aukščiau (195—196 p.) kas sakoma apie Sismondį ir jo *mieux-value* sąvoką.

[6] Ar bereikia sakyti, kad ši proporcija pusės vertės už darbą, kas reiškia 100% daugiovertės, paimta čia tik del išrodinėjimo aiškumo. Tačiau kai kurie marksistai kaip štai Jules Guesde tvirtina, kad ji atitinkanti tikrovę. Marks'o įvertinimas greičiausiai būtų buvęs čia saikesnis.

vertę nuo 5 ligi 7 valandų. Šis sumažinimas kartais įvyksta savaime, tobulėjant pramonei ir įsisteigiant organizacijoms, siekiančioms sumažinti gyvenimo išlaidas, kaip štai vartotojų kooperatyvai[7].

Bet kapitalistas gali iš savo pusės prie to prisidėti, įsteigdamas tariamuosius filantropinius ekonomatus, arba naudodamas moterų bei vaikų darbą, kuriems reikia mažesnio kiekio gyvenimo priemonių, negu suaugusiam darbininkui. Ir šitai vėlgi kapitalistai puolėsi daryti, — taip plačiai, naudodami moterų ir vaikų darbą, kad vyrams nebeliko nieko kaip tik žiūrėti namų ir virtuvės! — ligi įstatymai, draudžiantieji ar reguliuojantieji moterų ir vaikų darbą, ir šį kartą užkirto kelią šiai taktikai[8]. Toks yra, labai trumpai sutraukus, Marks'o išrodinėjimas. Kuo jis tikrai originalus, tai tuo, kad jis nekartoja banališkų kaltinimų bei kalbų apie darbininkų išnaudojimą ir išnaudotojų gobšumą, o išaiškina, kuriuo būdu darbininkas apvagiamas, nors jis ir gauna visa tai kas jam priklauso[9]. Kapitalistas neapsuko darbininko: jis sumo-

---

[7] Mašinizmo išsiplėtimas pagal marksistinę teoriją irgi turi tendencijos sumažinti gyvenimo kaštus, tad ir darbo kainą, atpigindamas drabužius, baldus ir t. t., o iš dalies, nors ir mažai, ir maisto produktus.

Čia gali kas pasakyti, jog del tos pat priežasties mašinizmas turi numušti ir darbininko darbo produktų vertę, taigi sumažinti kapitalisto gaunamą daugiovertę. — Anaiptol! Nereikia painioti mažėjančios vertės kiekvieno vieneto, pagaminamo mašina, su verte visų produktų, pagaminamų mašina. Vienas metras mašininio darbo gelumbės bus vertas daug mažiau, negu vienas metras rankų darbo gelumbės, bet vertė viso gelumbės kiekio, pagaminto mašinomis per dieną, turi būti lygi vertei gelumbės, pagamintos rankų darbu, jei jos padirbimui suvartotas toks pat valandų skaičius.

[8] Marks'as nurodo, jog yra ir kitų būdų stumti į viršdarbį ir tuo padidinti daugiovertę; suminėsime čia tik darbo intensyvinimą, — ne del to, kad jis padidintų darbo produkto vertę, nes šioji pareina tik nuo darbo laiko, bet ne nuo jo intensingumo, o del to, kad jis sumažina gyvenimo priemonių gamybos kaštus.

[9] „Mūsų kapitalistas turi prekes tikrąja verte pirkti, tikrąja verte parduoti, ir vis delto proceso gale išimti daugiau vertės, negu yra įdėjęs... Tokios štai yra problemos sąlygos. *Hic Rodus, hic salta!* („Kapital" 129 p. I leid.).

Plg. aukščiau (228 p.), skyriuje apie sensimonizmą, kas sakoma apie įvairias fazes, kurias yra perėjusi šioji samdininko eksploatacijos sąvoka.

Nors pagal marksistinę teoriją kapitalistas neapvagia darbininko, nors jis neturi nieko sau prikišti, nes jis naudojasi tik visuma tų aplinkybių, kurių jis negali pakeisti, bet vis tik Marks'as smerkia jį labai griežtai (ir atrodytų neteisingai, žiūrint iš Marks'o požvilgio). Marks'as juk lygina jį su vampyru, kurs siurbia kitų kraują ir juo dau-

kėjo, jam už jo darbą tikrą kainą t. y. tikrą to darbo mainovertę. „Pagaliau triukas pavyko... Visos problemos sąlygos yra išspręstos ir prekių mainų dėsniams nieku būdu nenusidėta. Ekvivalentas buvo išmainytas į ekvivalentą“. Esant kapitalistinei santvarkai, veikiant laisvai darbo rinkai ir vertės dėsniui, dalykai kitaip ir negalėjo eiti. Gal būt, darbininką ir nustebins netikėta išdava šios operacijos, kuri palieka jam tik pusę jo darbo produkto vertės, kaip nustebina žiopsotoją koks monelninko triukas; bet jis neturi ką pasakyti, visa įvyko, kaip reikiant. Be abejojimo, kapitalistas gudrus vyras: pirkdamas „darbo jėgą“, jis žinojo, kad padarys čia gerą biznį, nes tai yra vienintelė prekė, vienintelis įrankis, turįs tą stebuklingą galią „būti vertės šaltiniu ir gaminti daugiau vertės, negu savy turi[10]. Kapitalistas iš anksto numatė šį dalyką „kurs jį verčia juoktis“, kaip sako M a r k s'as. Bet tai „tėra ypatingai palanki proga pirkėjui, nė kiek neužgaunanti pardavėjų teisių“ ir delto darbininkas ne tik juridinu, bet ir ekonominiu atžvilgiu negali reikšti jokių pretenzijų, — lygiai kaip kaimietis, pardavęs veršingą karvę, nežinodamas kad ji veršinga.

Ligi šiol mes kalbėjome tik apie darbą; bet svarbiausias M a r k s'o knygos herojus, svarbiausias veikėjas, yra Kapitalas, nes jo vardu ir knyga pavadinta. Tad mūsų išdėstymas marksistinės doktrinos gamybos srityje būtų labai nepilnas, jei mes nenurodytume, kaip M a r k s'as supranta kapitalo rolę gamyboje.

Pats savaime kapitalas, aišku, yra nevaisingas, nes juk žinome, kad darbas vienas tesukuria vertę. Bet darbas negali produkuoti, nesunaudodamas tam tikro kiekio kapitalo, ir svarbu žinoti, kaip kapitalas kombinuojasi su darbu.

M a r k s'as skiria dvi kapitalo rūšis:

1. Viena, kuri eina darbininkų išlaikymui, pavidalu darbo mokesčio ar gyvenimo priemonių. Senieji ekonomistai vadino šitai darbo mokesčio fondu, o M a r k s'as vadina k i n-

---

giau siurbia, juo labiau tunka. Tiesa, M a r k s'as čia būtų galėjęs atsakyti, kad ir vampyras, kaip kapitalistas, negali laikyti savęs kaltu, nes jis čia tik klauso savo prigimties būtinybės.

[10] „Kapitalistas, prijungdamas prie jų (prekių) gyvojo darbo jėgą, paverčia sudaiktėjusią praeities darbo vertę kapitalu, verte, vedančia vertę, gyva baidykle, kuri imasi dirbti, lyg jos viduje velnias sėdėtų“ („Kapital“, prancūzų vertim. I t. 83 p.).

tamuoju kapitalu (das variable Kapital). Jei šis kapitalas tiesioginai ir neprodukuoja, tai vis delto jis, darbo suvartojamas, atveda vertę ir daugiovertę.

2. Antra kapitalo rūšis, kuri tik padeda darbui, pavidalu įrankių, mašinų, pastatų ir t. t. ir kurią Marks'as vadina pastoviuoju kapitalu (das konstante Kapital). Kadangi šis nėra, kaip pirmasai, žmogaus darbo absorbuojamas ir gaivinamas, tad jis negali vesti daugiovertės. Bet vis tik jis šį tą reprodukuoja, būtent, savo paties vertę, juo ši esti suvartojama gamybos proceso eigoje. Iš tikrųjų, pats šis pastovusis kapitalas yra juk darbo produktas, tai sustingusis darbas, ir jo vertę, kaip ir kitų produktų, nulemia, skaičius darbo valandų, kurių reikėjo jam pagaminti. Ši vertė turi tad išsireikšti, — lygiai kaip žaliavų ir paties darbo vertė — galutinio produkto vertėje: bet ir ne daugiau. Čia turime tai, ką ekonomistai vadina amortizacija. Ir kiekvienas žino, kad amortizacija yra kas kita, negu pelnas[11].

Šitaip žiūrint atrodo savaime aišku, kad turėtų būti kapitalistui interesas vartoti tik kintamasai kapitalas, arba, jei jis negali visai apsieiti be pastovaus kapitalo pagalbos, tai bent sumažinti šis ligi būtinojo minimumo[12].

Bet jei pastovusis kapitalas iš savo prigimties yra nevaisingas, tai kaip išaiškinti tas faktas, kad stambioji pramonė vartoja jį vis platesniu mastu, įsisteigdama fabrikus, mašinas,

---

[11] Sakysime, puodžius padaro vieną puodą per dešimties valandų darbo dieną, dirbdamas tik rankomis: kiekvienas puodas yra vertas 10 valandų. Bet štai puodžius ima vartoti instrumentą, grężtuvą, taigi pastovųjį kapitalą. Grężtuvui pagaminti jis turėjo sugaišti 100 valandų darbo. Jei jis ir toliau dirbs tik po vieną puodą per dieną (prileidimas aiškiai absurdiškas, nes tada jis nebūtų ėmęsis vargo dirbdintis grężtuvą, bet čia tai nesvarbu), tada kiekvieno puodo vertė bus 10 valandų *plius 100 valandų, padalintų iš x, sakysim, 1000.* Čia tas 1000 reiškia skaičių puodų, kuriuos puodžius galės su grężtuvu padirbti, ligi šis visiškai sudils: taigi kiekvieno puodo vertė bus $10 + \frac{100}{1000} = 10 \frac{1}{10}$.

[12] Paimkime dvi verslamones A. ir B., kurių kiekviena vartoja 1000 kapitalo. Bet A. verslamonės kapitalo sudėty yra 900 kintamojo kapitalo ir 100 pastovaus kapitalo, gi B. verslamonėje, atvirkščiai, yra tik 100 kintamojo kapitalo ir 1000 pastovaus kapitalo.

Jei mes prileisime, kad daugiovertės dydis bus 100%, kaip tik ką kalbėtame mūsų pavyzdy, tada A. verslamonė duos 900 daugiovertės (arba santyky su visu 1000 kapitalo 90% pelno), tuotarpu kai B. verslamonė duos tik 100 daugiovertės (arba santyky su visu 1000 kapitalo, 10% pelno).

rūdakrosnius, geležinkelius ir t. t. ir kad šitai yra netgi charakteringas jos bruožas? Juk pagal marksistinę daugiovertės teoriją, ji turėtų tada gauti daug mažiau pelno, negu smulkioji rankų darbo pramonė arba žemės ūkis!

Arba štai vėl pagal šią teoriją, esant nelygiai tos ar kitos rūšies kapitalų proporcijai įvairiose verslamonėse, ir jų pelno dydis turėtų būti skirtingas, tuo tarpu kai yra aksioma, kad laisvos konkurencijos ir lygaus saugumo sąlygose kapitalų pelno dydis esti visur vienodas.

Čia marksistinė tezė susiduria su faktų prieštaravimu, kurs įvaro į nusiminimą Marks'o komentatorius, o ir jam pačiam buvo matyt, gana keblus, kaip galima spręsti iš to sunkaus ir painaus aiškinimo, kuriuo jis mėgino šį prieštaravimą išspręsti[13].

Marks'as čia tiek teatsako: kiekviename krašte kapitalų pelno dydis, berods yra vienodas, bet tas dydis tėra visų verslamonių pelno vidurkis, — kitaip sakant, tai yra toks pelno dydis, kurs būtų, jei visos to krašto verslamonės, tebeturėdamos nevienodas kintamojo ir pastovaus kapitalo proporcijas, sudarytų lyg ir vieną verslamonę, lyg kokį tautinį trustą. Tai nėra paprastas statistinis vidurkis, o toks vidurkis kurį konkurencija primeta visoms verslamonėms[14].

---

[13] Šis aiškinimas randamas ypač tuose „Kapitalo" tomuose, kurie buvo išleisti po jo mirties.

Tiesa, Marks'as pastebėjo šį prieštaravimą jau pirmajame tome ir žadėjo duoti jo išaiškinimą tolesniuose tomuose. Tvirtindamas, kad daugioverčių masės tiesioginai pareina nuo proporcijos kintamųjų ir pastoviųjų kapitalų, įdėtų verslamonėsna, jis čia pat priduria: („Kapital" 1-sai leid. 285—286 p.). „Šis dėsnis aiškiai prieštarauja tam, ką tikrovėję iš pirmo žvilgio gauname patirti. Kiekvienas žino, kad verpyklos savininkas, kurs vartoja reliatyviai daug pastovaus kapitalo ir maža kintamojo, gauna dėliai to dar nemažiau pelno arba daugiovertės, kaip kepyklos savininkas, kurs vartoja reliatyviai daug kintamojo kapitalo ir maža pastoviojo. Šio tariamojo prieštaravimo išsprendimas, reikalauja dar daug tarpinių narių, lygiai kaip algebroje reikia daug tarpinių narių, kad suprastume, jog $\frac{0}{0}$ gali sudaryti tikrąjį dydį... Vulgarinė ekonomija čia, kaip ir visur, pasigauna to, kas matoma iš paviršiaus, neigdama tikrąjį reiškinių dėsnį".

Marks'as greičiausiai ir pats nelabai buvo patenkintas savo aiškinimu, nes jis ligi gyvas būdamas neišleido tų tomų, kuriuose jis mėgino šį aiškinimą formuluoti.

[14] Imdami tą pat pavyzdį, kaip ir aukščiau, prileiskime, kad verslamonės A. ir B. reprezentuoja viso krašto pramones; tautinė pramonė susidėtų tad iš 900+100 kintamojo kapitalo ir 100+900 pastovaus kapitalo, iš viso 2000; jei mes prileisime, kad daugiovertė yra 100% (nuo kintamojo kapitalo) tada bendroji daugiovertė bus 900+100=1000, kas nuo viso kapitalo, nuo 2000, sudaro 50% pelno dydį.

Iš to eina ši netikėta išvada. Kadangi konkurencija visados numuša pelno dydį į vidurkį, tai tos verslamonės, kuriose nusveria kintamasai kapitalas, kaip štai žemės ūkyje, turi gauti daug mažiau daugiovertės, negu jos galėtų laukti pagal savo kapitalo sudėtį. Todel Marks'as ir vadina jas „žemesnės sudėties verslamonėmis". Gi tos verslamonės, kuriose nusveria pastovusai kapitalas, atvirkščiai, gauna daugiau, negu jos galėtų tikėtis pagal savo kapitalo sudėtį. Jas tad Marks'as vadina „aukštesnės sudėties verslamonėmis"[15]. Dabar štai darosi suprantama, kodel vis daugėja verslamonių su dideliu įrengimu, priešingai, negu galima būtų laukti paviršutiniškai žiūrint. Del to, būtent, jog kaip tik šios verslamonės yra palankiausioje situacijoje, nes jos gauna didesnių pelnų, negu šiaip jau turėtų gauti pagal jų naudojamą viršdarbį ir normaliai iš to einančią daugiovertę[16]. Nors ir gėrėdamiesi šios dialektikos sąmojingumu, mes negalime tačiau duotis tiek jos apakinami, kad nebematytume to brutalaus fakto, kurį ji stengiasi užmaskuoti, bet noroms nenoroms turi pripažinti, būtent, kad pelnų dydis (taigi ir produktų vertė, nes viena eina iš kito) yra reguliuojamas konkurencijos t. y. pasiūlų ir paklausų dėsnio, vadinas, be jokio būtino sąryšio su įdėtuoju dar-

---

[15] Taip štai, aukščiau minėtame pavyzdy vidurkis tarp 900 ir 100 bus 500, tad A. verslamonė vieton 90% tegaus tik 50% daugiovertės, tuo tarpu kai B. verslamonė vieton 10% gaus 50 %!

[16] Jei mes čia vieton „daugiovertės" dažnai pasakome „pelnas", tai tik aiškumo dėliai vartodami suprantamesnį žodį. Turime betgi įspėti, kad šie du žodžiai nėra visiškai sinonimai. Daugiovertė yra visa tai, kas produkto vertėje lieka viršaus, atskaičius darbo išlaikymo kaštus, taigi, visas tas didžiulis pyragas, kurį dalinasi visos kitos socialinės klasės, išskyrus darbininkų klasę, būtent, ne tik pramonininkai, bet taip pat pirkliai, rentininkai ir t. t., — gi pelnas yra tik toji daugiovertės dalis, kuri lieka verslamonininkui, kai jis tiesioginai vartoja samdininkus. Pagaliau, pelno dydis yra visai skirtingas nuo daugiovertės dydžio, kaip mes tik ką esame aiškinę.

Be to dar kartą (žiūr. 405 p. 53 išn.) turime pastebėti, kad reikia skirti įvairios „pelno" prasmės. Marks'o, kaip ir visų jo meto anglų ekonomistų terminologijoje sąvoka „pelnas", *profit*, apima visas kapitalo pajamas, kurios tik gaunamos laisvos konkurencijos santvarkoje, neskiriant čia procentų ir pelno tikrąja prasme. Tuo tarpu šiandien žodžiu „pelnas" vadinama tik verslamonininko pajamos, kiek jos skiriasi nuo kapitalisto pajamų; čia jos yra specialinio pobūdžio ir atsiranda ar tai del monopolinės padėties, ar bent del netobulo konkurencijos veikimo. Šia prasme suprantant pelną būtų prieštaringa kalbėti apie pelnų išlyginimo dėsnį, nes toks pelnas, kaip mes jį apibūdinome, iš esmės yra diferencinės pajamos, kaip ir žemės renta.

bo kiekiu! Tas aiškinimas taip pat noroms nenoroms turi pripažinti, kad verslamoninkas, užuot gavęs juo mažiau pelno, juo mažiau jis vartoja žmogaus darbo, priešingai, daugiau tuo atveju gauna pelnyti! Šis prieštaravimas ir yra vienas iš tų plyšių, dėliai kurių, kaip toliau matysime, sugrius didingas Marks'o teorijos pastatas.

2. Koncentracijos arba ekspropriacijos dėsnis.

Marks'o tezė[17] yra ši: vadinamasai koncentracijos dėsnis ir teisingai interpretuojama ūkio istorija įrodo, kad dabartinė santvarka, kurioje viešpatauja privatinė verslamonė ir privatinė nuosavybė, tolydžio vis labiau užleidžia vietą naujai santvarkai, kurioje viešpataus kolektyvinė verslamonė ir visuomeninė nuosavybė ir kuri delto vadinama kolektyvizmu[18]. Šitai įrodoma taip:

Ir čia dar kartą reikia grįžti tolokai atgal: ligi 16-to šimtmečio. Tada štai yra prasidėjusi dabartinė vadin. kapitalis-

---

[17] Norėdami palengvinti skaitytojui suprasti šį išdėstymą, mes čia pat pradžioje nurodome išvadą, tačiau valia tvirtinti kiekvienam, kas mano tuo parodysiąs daugiau pagarbos Marks'ui, kad jo doktrina anaiptol nesanti „tezė", o grynai objektyvi ir netgi neinspiruota jokių revoliucinių siekimų, priešingai Bastiat'o doktrinai, kuri yra aiškiai apologetinė ir visai to neslepia.

O vis delto, kad ir kokie dideli mintytojai, paprastai visose mokslo šakose teranda tai, ko ieško; ir sunku būtų neigti, kad Marks'as nebuvo socialistu jau seniai prieš parašęs „Kapitalą" ir netgi prieš konstruktavęs savo sistemą. Mes nemanome, kad, sakydami šitai, bent kiek jį pažemintume.

[18] Reikia tačiau pastebėti, kad jei žodis „kolektyvizmas" imta visuotinai vartoti, tai Marks'as čia niekuo nedėtas, nes „Komunistinis Manifestas" vartoja tik žodį „komunizmas" ir kartoja jį kiekvienam puslapy. Jei tikėti James Guillaume (prakalba prie II t. „Oeuvres de Bakounine" XXXVI p.), tai žodžio „kolektyvizmas" kilmė tokia: „Ketvirtame visuotiname Internacionalo kongrese Bazely (1869 m.) Internacionalo delegatai beveik vienu balsu pasisakė už kolektyvinę nuosavybę *(propriété collective)*. Galima buvo tačiau konstatuoti, kad jų tarpe yra dvi skirtingos srovės: vieni — anglai, vokiečiai, šveicariečiai vokiečiai, buvo valstybiniai komunistai; kiti — belgai, ispanai, šveicariečiai, prancūzai ir beveik visi prancūzai buvo anti-autoritariniai komunistai, federalistai arba anarchistai; jie pasivadino kolektyvistais. Bakuninas priklausė prie šios antros grupės, kurioje drauge su juo buvo kitų tarpe, belgas Paepe ir prancūzas Varlin". — Iš tikrųjų, reikia pastebėti, kad Bakuninas pats vadino save kolektyvistu (ko Marks'as niekad nedarė), o ne komunistu; tiktai nuo Kropotkin'o anarchizmas susiliejo su komunizmu (žiūr. toliau apie anarchistines doktrinas).

t i n ė ūkio fazė. Prieš tai kapitalo ir netgi kapitalisto nebūta. Berods, būta kapitalo ta prasme, kuria šį žodį vartoja ekonomistai, t. y. gamybos įrankių forma. Tačiau socialistams žodis „kapitalas“ turi visai skirtingos, ir, reikia pripažinti, žmonių kalbai artimesnės reikšmės; k a p i t a l a s y r a t a i, k a s d u o d a r e n t ą. gi renta reiškia pajamas, kurias gamina ne kapitalisto, o kito žmogaus darbas. Anuomet, cechų santvarkoje, dauguma darbo įrankių buvo individualinė darbininkų nuosavybė.

Toliau betgi susidėjo visa eilė priežasčių, kad tolydžio akumuliuotų kapitalą keleto žmonių rankose ir eksproprijuotų smulkius savininkus amatininkus; tų priežasčių mes negalime čia smulkiau nagrinėti, bet reikėtų perskaityti labai dramatiškas jų aprašymas M a r k s'o knygose: naujų susisiekimo kelių ir tuo pat naujų rinkų atidarymas, atradus naujus užjūrių kraštus ir susikūrus didelėms moderninėms valstybėms; didelių bankų ir didelių kolonizacijos bendrovių įsisteigimas, valstybių įsiskolinimas ir t. t.

Bet visa tai buvo dar tik pradžia. Kad k a p i t a l a s tikra to žodžio prasme, t. y. kaip priemonė įsigyti rentą iš kito žmogaus darbo, galėtų gimti ir plėtotis, kad viršdarbio ir daugiovertės reiškiniai, kuriuos mes tik ką esame nagrinėję, galėtų pasireikšti ir sukurti bei išlaikyti tą kapitalą, reikėjo, kad kapitalistas gautų pirkti rinkoje tą prekę, kuri turi stebuklingą galią vesti daugiovertę. Bet kad toji darbo jėga galėtų būti perkama, ji turėjo būti pirmiau padaryta laisvai disponuotina, atskirta nuo savųjų gamybos įrankių ir nuo savos aplinkos, atpalaiduota nuo visų smulkiosios nuosavybės, baudžiavos ir cechų santvarkos ryšių. Reikėjo, kad darbas būtų „l a i s v a s“, kaip kad neteisingai pasakoma, nes teisingai reikėtų sakyti: kad darbininkas būtų p r i v e r s t a s „parduoti savo darbo jėgą, kadangi jam nebeliko nieko kito parduoti“. Iš tikrųjų, amatininkas ilgą laiką betarpiai pardavinėjo visuomenei savo darbo produktus, bet atėjo diena, kada jis, nebegalėdamas parduoti savo produktų, turėjo parduoti p a t s s a v e[19].

---

[19] „Toliau... tarytum kinta mūsų dramos asmenų fizionomija. Buvusis piniguočius žygiuoja pirmyn, kaip k a p i t a l i s t a s, paskui jį eina darbo jėgos turėtojas kaip jo d a r b i n i n k a s; pirmasai — iš aukšto žvilgčiodamas, tarsi labai žymus ir skubiais reikalais užimtas žmogus; antrasai

Kad susikurtų tad ši nauja nuosavybė, paremta kito žmogaus darbu, turėjo būti įvykusi ta evoliucija, kuri sunaikino pirmykštę nuosavybę, paremtą savuoju darbu ir pakeitė ją moderniniu proletariatu. Šį naikinamąjį darbą buržuazija dirbo per tris šimtmečius ir Darbo Laisvės bei žmogaus Teisių deklaracija buvo ne kas kita, kaip tik buržuazijos pergalės paskelbimas. Jos uždavinys buvo atliktas: amatininko ekspropriacija buvo baigta ir jis nuo šiol įstumtas į proletariato masę!

Tiesą sakant, ji dar nėra visai pabaigta, net ir tuose kraštuose, kur kapitalistinis režimas toliausiai pažengęs, bet ji baigia vykdytis savaime, spontaniškai, dėliai šių priežasčių:

a) Nepaliaunamai plečiantis stambiajai gamybai, ar tai mašinizmo forma ar tai forma tų organizacijų, kurių M a r k s'as dar nepažinojo, bet kurios vėliau atsirado, patvirtindamos jo numatymus, kaip štai sindikatai ir t r u s t a i—ypač pastarieji, kurių socialistinė reikšmė yra tokia didelė, nes juk jie dabar eksproprijuoja vidutinį kapitalistą miliardierių naudon. Taip tad stambiosios gamybos išsiplėtimo antroji pusė — vis didėjanti masių proletarizaciją. Taip tad kapitalizmas nuolatos dirba, kad begalo didintų skaičių samdomųjų darbininkų, t. y. tikriausių savo paties priešininkų. „Visų pirma, buržuazija pati gamina savo duobkasius“[20].

b) Įvykstant perprodukcijai, kuri iššaukia nedarbą ir gimdo perteklių darbininkų, visados siūlančiųsi rinkoje, — tą tikrąją „pramoninę rezervo armiją“, iš kurios kapitalistas semiasi kiek tinkamas, — tąsias vargo skeveldras, kurias mėto į krantą ir vėl traukia gylėn spazmatinių pramonės krizių prieplūdžiai ir atoslūgiai[21].

c) Kaimo gyventojams koncentruojantis miestuose, kadangi išnyksta smulkioji nuosavybė, dirvos paverčiamos ganyklomis ir t. t.; šis koncentravimasis irgi prisideda prie to, kad į

— nedrąsiai, atotūpčiodamas, kaip žmogus, kurs pardavė pats savo kailį ir nieko kito negali laukti, kaip tik jį nulupamas“ („Kapital“, I leid. 140—141 p.).

[20] „Komunistinis Manifestas“, 3 §.

[21] Tačiau reikia pastebėti, kad trustai kaip tik siekia išvengti perprodukcijos, bet jie negali išvengti nedarbo: priešingai, jie net didina nedarbą, nes juk vienas iš jų vartojamųjų būdų — uždaryti fabrikus, esančius blogesnėje būklėje.

tikrųjų proletarų eiles įstumiama vis daugiau smulkiųjų savininkų, ligi tol savarankiškų gamintojų.

Štai kaip gimė ir augo kapitalistinė klasė. „Ji atėjo į pasaulį visa kruvina ir purvina". Dabar matome kaip tikroji jos istorija nepanaši į tą idilinę istoriją, kurią pasakojo mums ekonomistai, vaizduodami kapitalą, kaip asmeninio darbo ir taupumo vaisių, pamažu subrendusį, ir aiškindami mums tų dviejų klasių, kapitalistų ir samdininkų buvimą „tam tikru atsitikimu, įvykusiu bene kelios dienos po pasaulio sukūrimo", kada gerieji ir išmintingieji pasirinko kelią aukštyn, o tinginiai ir nedorėliai — žemyn.

Taip tad per klasių kovą susikūrė kapitalistinė santvarka. Ir per klasių kovą ji pasibaigs. Ir pasibaigs ji lygiai taip, kaip prasidėjo: „ekspropriatoriai bus eksproprijuoti". Kaip įvyks ši ekspropriacija? Karolis Marks'as nieko apie šitai smulkiau nepasako: jis nesiima pranašauti ateities, ir tuo teigiamai skiriasi nuo visų dirbėjų socialistinių romanų, aprašančių 2000-ius metus. Jis tenkinasi išrodęs, kad tie patys dėsniai, kurie nulėmė kapitalistinės satvarkos susikūrimą ir evoliuciją, nulems taip pat ir jos žlugimą[22]. Jis įvyks naturaline dalykų eiga, tai bus savinaika (autodestrukcija). „Kapitalizmas, — sako vienos marksistinės mokyklos socialistas, — pats išugdo savo neigimą, su tokiu pat fatališkumu, koks viešpatauja gamtos pakitėjimuose"[23]. Ir štai kai kurie faktai, rodantieji mums, kad ta savinaika jau dabar vyksta:

a) Perprodukcijos (ar tikriau, subkonsumcijos) krizės tampa chroniškomis. Jos griauna kapitalistinę santvarką, o betgi jos yra neišskiriamai su ja susijusios. Iš tikrųjų, nuolatos didinant pastovųjį kapitalą, palyginti su kintamuoju (t. y. vartojant mašinas, kurios sumažina darbo rankų skaičių) daugiovertės rata turi tendencijos be paliovos kristi. Kovodami su šiuo kritimu, kapitalistai yra priversti be paliovos plėsti gamybą, ir, kaip sako, atsigriebti ant kiekio. Antra vertus, darbininkai vis labiau neišgali už savo darbo mokestį atpirkti savo darbo produkto, nes jie niekad negauna mokesčio, lygaus jų darbo

---

[22] Šis tariamasai dėsnis ypač vaizdingai yra išdėstytas „Komunistiniame Manifeste".

[23] Labriola (Antoine).

produktui, o be to, jie nuolat atsiduria be darbo ir be pajamų. Šią mintį, kaip matėme, ypačiai kėlė Proudhon'as ir čia turime vieną iš tų atvejų, kur Proudhon'o įtaka Marks'ui vargiai begalima neigti.

Vedamoji marksistinės teorijos mintis yra tad ši: kiekviena krizė suardo pusiausvyrą tarp kintamojo ir pastovaus kapitalo, nes pastarasis, nuolat didėdamas, pagaliau tam tikru momentu pritrūksta pagrindo. Tačiau krizė pati, sugriaudama dalį pastovaus kapitalo, įgalina daugiovertę vėl pašokti aukštyn,—ligi naujas perkapitalizavimas vėl iššauks naują krizę ir taip toliau[24].

b) Išsiplėtimas pauperizmo, einančio vėl gi iš šių krizių ir nedarbo. Kapitalistinė klasė „nesugeba garantuoti savo vergams egzistencijos, net ir vergovėje, nes ji yra priversta leist jiems nusmukti į tokią buitį, kada ji turi juos maitinti, užuot jų maitinama"[25].

c) Akcinių bendrovių padaugėjimas. Šituo būdu individualinė nuosavybė virsta tik popierio gabalais, akcijomis, iš jos belieka vien teisė, titulas, ji tampa tikrai bevardė, anoniminė, kaip ir vadina ją įstatymas *(société anonyme)*. Pelnas čia pasirodo visame savo nuogume, kaip dividenda, nepareinanti nuo jokio asmeninio darbo, o nutraukta nuo darbininko uždarbio. Verslamoninko funkcija netenka čia to vadovybės, iniciatyvos, asmeninio darbo charakterio, kurs dengė ir pateisino ją individualinėje verslamonėje; ji suskyla į dvi funkcijas: iš vienos pusės, stambių parazitinių akcininkų, ir iš antros — samdomųjų įmonės vedėjų. Tą dieną, kada visos krašto verslamonės bus įgavusios formą akcinių bendrovių — ar dar geriau, trustų, kurie yra tarsi aukščiausia akcinės bendrovės išraiška, — tą dieną jos bus pribrendusios socialistinei ekspropriacijai, nes tam užteks parašyti keli žodžiai, pervedant Tautai

---

[24] „Visą moderninės pramonės judėjimo formą sudaro tad nuolatinis darbininkų dalies pavertimas nedirbančiomis arba tik pusiau tedirbančiomis rankomis. Politinės ekonomijos paviršutiniškumas pasirodo tame, kad ji kredito ekspansiją ir kontrakciją laiko kintamųjų pramoninio cikliaus periodų priežastimi, nors tatai tėra jų simptomas. Kaip dangaus kūnai, pirmu smūgiu įvaryti į tam tikrą judėjimą, toliau patys reprodukuoją tą judėjimą, taip lygiai ir visuomeninė produkcija; kartą įstumta į tą pakaitinės ekspansijos ir kontrakcijos judėjimą, kartoja ji su mechaniška būtinybe" („Kapital", 1 leid. 619 p.).

[25] „Komunistinis Manifestas", 31 §.

visus tuos teisinius titulus, kurie buvo įrašyti akcininkų vardu. Nebus netgi pastebima, kad kas nors ekonominiame mechanizme pakitėjo.

Taip tad buržuazinės klasės ekspropriacija bus daug lengvesnė, negu kad buvo prieš kelis šimtmečius amatininkų ekspropriacija kapitalistams. Nes anuo metu turėjo „keletas uzurpatorių eksproprijuoti masę", gi ateity, dėka įvykusios koncentracijos, „masė eksproprijuos keletą uzurpatorių".

Bendrai imant, koks gi yra marksistinės programos, — nesakysime, tikslas ar idealas, nes ji atsisako jį nurodinėti, — bet jau bent numatomasai galas? Paprastai sakoma, privatinės nuosavybės panaikinimas; ir juo daugiau yra pagrindo štai sakyti, kad „Komunistinis Manifestas" taip ir pareiškia: „Ta prasme komunistai iš tikrųjų gali sutraukti savo teoriją į šį vieną posakį: privatinės nuosavybės panaikinimas"[26].

Vis delto Manifestas paaiškina, kuria prasme reikia šitai suprasti. Ta panaikintinoji privatinė nuosavybė tai nėra darbininko teisė į s a v o j o d a r b o p r o d u k t ą, o darbdavio teisė į s a m d i n i n k o d a r b o p r o d u k t ą. Štai toji nuosavybės forma — vadinamoji privatinė nuosavybė, o tiksliau būtų vadinti buržuazinė nuosavybė, — kuri turi išnykti kolektyvistinėje santvarkoje. Gi žmogaus nuosavybė jo paties darbo produktai, kokią turėjo kitados cechuose amatininkas arba valstietis ūkininkas, ši nuosavybė neturi ko bijotis kolektyvizmo: tai kapitalizmas skuba ją pribaigti, pakeisdamas samdomuoju darbu. Kolektyvizmas anaiptol jos nenaikins, jis netgi atgaivins ją, — nebe ta pasenusia individulistine forma, kur darbininkui priklausė pats jo darbo pagamintasai d a i k t a s, nes šitai yra ne-

---

[26] E n g e l s taip pat sako: „Komunistinio Manifesto" tikslas buvo proklamuoti neišvengiamą ir greitai įvykstantį dabartinės buržuazinės nuosavybės žlugimą" (prakalba prie „Komunistinio Manifesto" 6 p.).

Šiandien betgi, greičiausiai sindikalizmo įtakoje, bevelijama laikyti kolektyvistinio socializmo tikslu samdomojo darbo sistemos panaikinimas, — kadangi nuosavybės panaikinimas tėra priemonė šiam galutiniam tikslui pasiekti. Taip štai L a b r i o l a („Essai sur la conception matérialiste", 2 leid. 62 p. (sako: „Jie (proletarai) pradeda suprasti, kad vienintelis dalykas, kurio jie turi siekti — tai samdomojo darbo sistemos panaikinimas".

Beje, to paties tikslo, be kolektyvistų, siekia ir kiti, netik sindikalistai, bet ir radikalai socialistai, tik šie, žiūrėdami iš visai priešingo požvilgio, mano, kad vienintelė priemonė šio tikslo pasiekti yra nuosavybės suteikimas knodidesniam skaičiui žmonių, tuo tarpu kai jos panaikinimas, visus pavers samdininkais.

besuderinama su stambiosios gamybos ir darbo padalinimo sąlygomis, — o garantuodamas kiekvienam teisę gauti vertybę, tolygią jo darbo produktui[27].

Koks gi yra praktinis būdas pasiekti šio dvigubo tikslo? Reikia atitaisyti tai, ką yra padaręs kapitalizmas, reikia atimti iš kapitalistų gamybos įrankių nuosavybė ir atiduoti ją darbininkams — nebe individualiai (nes šitai yra nebegalima naujose gamybos sąlygose), o kolektyviai. Tai bus — pakartojant čia formulę įrašytą visur pirmoje vietoje partijos programoje, — socializacija gamybos įrankių, žemės, žemės gelmių turtų, fabrikų, kapitalų. Šitai padarius, darbo produktas bus paskirstytas, atskaičius išlaidas visuomeniniams reikalams, proporcionaliai kiekvieno žmogaus darbui. Tuo būdu išnyks kartu viršdarbis ir daugiovertė, kurią jis tiekia.

Ši kapitalistų ekspropriacija bus paskutinė istorijoje, nes šį kartą ji, priešingai ankstesnėms ekspropriacijoms, bus padaryta ne kitos kurios klasės naudai, — netgi ne darbininkų klasės —, o visuomenės, tautos naudai. Nuosavybės forma pagaliau atitiks tą gamybos formą, į kurią jau yra ją privedusi natūralinė dalykų eiga: kaip viena taip ir antra taps kolektyvinėmis.

II.

Marksistinė mokykla.

Pasakojama, kad Karolis Marks'as išsitaręs: Aš neesu marksistas. Šituo jis gal ne tiek norėjo pasakyti nesutinkąs su savo pasekėjais, kiek reiškė pretenzijų būti daugiau, negu mokyklos vadu, būti naujuoju Adomu Smith'u.

Pabandysime vis delto apibrėžti charakteringus marksistinės mokyklos[28] bruožus, skiriančius ją nuo kitų socialistinių mokyklų, kurias jau esame nagrinėję:

---

[27] „Komunizmas niekam neatima galios prisisavinti socialinius produktus, jis tik atima galią, prisisavinant juos, kito žmogaus darbą pajungti" („Komunistinis Manifestas" 20 p.).

[28] Pasakyti, kad Karolis Marks'as buvo didelės socialistinės mokyklos vadas, būtų dar maža: čia reikia pasakyt, kad visuose kraštuose didžiulė dauguma tų, kurie vadinasi socialistais, buvo artimesni ar tolimesni jo mokiniai. Kitos socialistinės mokyklos, kaip štai anarchistai,

a) Marksistinė mokykla išdidžiai vadina save mokslinio socializmo vardu; reikia betgi dar gerai išsiaiškinti šis pavadinimas. Tatai reiškia, kad naujasai socializmas atmeta visus iš anksto suposmuotus socialinės pertvarkos planus, visokias falansteras, Ikarijos respublikos, visokias daugiau ar mažiau pilnos asociacijos sistemas. Jis nesiima patiekti kokio naujo plano, o sakosi esąs tik, anot Labriola, „mokslinis ir apgalvotas parodymas to kelio, kuriuo eina mūsų civilizuotoji visuomenė (teatleidžia man Fourier vėlė!)“[29]. Naujasai socializmas apsiriboja tuo, kad atskleidžia prasmę evoliucijos, kuri noroms nenoroms traukia pirmyn žmonių bendruomenes ir nurodo punktą, į kurį veda šį dalykų eiga.

Ši metodė daro marksizmą daug artimesnį klasikinei politinei ekonomijai su jos naturalinių dėsnių koncepcija, negu ankstyvesniam socializmui. Ir šitai yra neabejotinas dalykas. Marks'o teorijos remiasi teorijomis didžiųjų 19-to šimtmečio pradžios ekonomistų, o ypačiai Ricardo. Jis yra Ricardo įpėdinis tiesioje eilėje. Ir tai ne tik savąja darbo vertės teorija, savąja teorija antagonizmo tarp pelno ir darbo mokesčio, savąja rentos teorija, ne tik visomis tomis rikardinėmis doktrinomis, kurios vos kiek tepakeistos įėjo į marksistinę doktriną ir sudarė tvirtus jos griaučius, — jis yra taip pat jo įpėdinis (kad ir kaip keistai atrodytų šis tvirtinimas iš pirmo žvilgio) ir savo abstraktine, dogmatine metode, savomis miglotomis formulėmis, kurios visados leidžia jo mokiniams sakyti, esą jų ne-

---

fabiečiai Anglijoje, kolensistai Belgijoje ar džordžistai Jungtinėse Valstybėse, maža teturėjo reikšmės, palyginti su marksistiniais socialistais.

Daugiausia šalininkų marksizmas rado Vokietijoje ir Rusijoje: spalių m. revoliucijos vadai, bolševikai, laiko save marksistais. Prancūzijoje grynojo marksizmo skelbėjais buvo Jules Guesde ir Lafargue (pastarasis Marks'o žentas).

Tačiau, daugelis prancūzų socialistų, kad ir priimdami socialistinę programą, nesilaiko griežtai Marks'o doktrinos. Jie paėmė iš jos tris didžiuosius principus, kurie sudaro „socialisme unifié“ programą: gamybos įrankių socializacija, klasių kova, darbininkiškas internacionalizmas, bet paprastai palieka nuošaly vertės teoriją, ir ypač istorinį materializmą. Jie nenori nutraukti ryšių su socialistine prancūzų tradicija, kuri buvo perdėm idealistinė. Benoît Malon, „Revue Socialiste“ įsteigėjas 1885 m., buvo vienas iš pirmųjų atstovų to prancūziškojo kolektyvizmo, kurio reiškėju vėliau tapo Jean Jaurès.

[29] Antoine Labriola, La conception matérialiste de l'Histoire, 24 p. (Skliausteliuose turima galvoje Fourier prakeikimai, metami civilizacijai). Sensimoninkai irgi turėjo tokių pat pretenzijų į mokslinį jų doktrinos pobūdį. Neteisinga tad būtų priskirti juos prie utopistų, ir kai kurie marksistai iš tikrųjų pripažįsta jiems šią pirmenybės teisę.

įstengta suprasti, leidžia dėti joms ezoterinę prasmę, visiškai, kaip pas Ricardo[30]. Be abejojimo, M a r k s'as remiasi gausingu faktų stebėjimu, — pagaliau, mes esame nurodę, kad ir pats R i c a r d o daugiau naudojosi faktų stebėjimu, negu paprastai manoma, — bet jis tuos faktus suprastina, apibendrina, kad padarytų iš to grynai schematines konstrukcijas, lygiai kaip tai darė Ricardo pats, ir vėliau jo mokiniai. Šitai taip teisinga, kad šiandien tai yra vienintelė išgelbos priemonė užkietėjusiems marksistams ginti tas mokytojo teorijas, kurios atrodo nebeišlaikančios kritikos, kaip štai darbo vertės teorija: jie sako, kad M a r k s'as prileido (čia tuojau matome Ricardo: prileiskime kad!..) tokią visuomenę, kur darbas esąs visur vienodas ir t. t.[31].

Marksizmas yra tad skiepas, įskiepytas į klasikinį medį ir, kad ir kaip šisai besistebėtų ir besipiktintų tais keistais vaisiais, kuriuos jis verčiamas vesti, tačiau ne kas kitas, o jis pats išugdė juos savo syvais. Del to L a b r i o l a ir galėjo parašyti, kad „Kapitalas" „yra ne pirmoji kritinio komunizmo knyga, o paskutinioji didelė buržuazinės ekonomijos knyga"[32].

Marksizmas ne tik kad tęsia klasikinę ekonomiją, — ir netgi smarkiai puldamas ekonomistus jis tik nori įrodyti jiems, kad jie blogai ją supranta — bet, dar nuostabesnis dalykas, jis gerbia k a p i t a l i z m ą[33]. Jis gėrisi didžiu darbu, kurį yra kapi-

---

[30] Vienas M a r k s'o mokinys G e o r g e s S o r e l, visai ne juokais, o rimtai rašo: „Patyrimas su marksistine vertės teorija mums rodo, kaip svarbus kartais gali būti doktrinai neaiškumas, kad duotų jai daugiau stiprumo" („Les illusions du progres" 91—92 p.). Labai teisinga!

[31] Žr. pavyzdžiui ką sako G. S o r e l *(Les polémiques pour l'interprétation du marxisme,* išspausd. „Revue internationale de Sociologie", 1900) 248 p.: „Pas M a r k s'ą, tikrai sakant, nėra vertės teorijos ta prasme kokia paprastai šiam žodžiui duodama, o tik ekonominės pusiausvyros teorija, t a i k o m a l a b a i i r l a b a i s u p r a s t i n t o s v i s u o m e n ė s a t v e j u i. Prileidžiama, kad visos pramonės yra lygiavertės ir kad visi darbininkai, sudaro vienodą tipą; viena valanda 10 žmonių darbo produkuoja visur tiek pat; bet kurioje pramonės šakoje ji sukurs tokį pat dydį tam tikros kokybės, kuri sudaro tai, kas yra lygintino visose prekėse, būtent, v e r t ę... Tuo būdu gaunama vaizdas, kurio nauda tėra tik ta, kad jis parodo, jog į m a n t r i o m i s d i r b t i n ė m i s k o n s t r u k c i j o m i s g a lima suderinti laiko-vertės teorija su rinkos kainomis".

[32] L a b r i o l a, Conception matérialiste, 91 p. Ir G. S o r e l sako: „Galiausiai marksizmas yra daug artimesnis politinei ekonomijai, vadinamai mančesterine, negu utopizmui. Šis punktas labai svarbu pažymėti" („La décomposition du marxisme", 44 p.).

[33] „Buržuazijos rolė istorijoje yra buvusi nepaprastai revoliucinga... Pati buržuazijos egzistencija reikalauja nuolatino kitimo gamybos priemo-

talizmas nuveikęs: jis be galo dėkingas jam už tą tikrai revoliucinę rolę (tai žodžiais tiesiog ir sakoma)[34], kurią jis yra suvaidinęs ir tuo taip gerai parengęs lizdą įsikurti kolektyvizmui, kad šiam beveik nieko neteks ir keisti.

Tačiau marksistai iškelia prieš tuos klasikinės mokyklos ekonomistus vieną didelį priekaištą. Jie kaltina juos neįžiūrėjus reliatyvaus ir praeinamo pobūdžio tos socialinės organizacijos, kurią jie tyrinėjo, — o neįžiūrėję jie esą del to, kad, būdami konservatoriai ir buržua, turėję intereso to nematyti. Šie ekonomistai tikėjo ir skelbė, kad, antai, nuosavybė ir samdomasai darbas esančios galutinės institucijos. Jie įsivaizdavo, kad pasaulis esąs ant visados sustingęs dabartiniame savo būvyje, t. y. buržuazinėje santvarkoje, jie nenori žinoti, kad šis būvis tėra tik „istorinė kategorija", kuri praeis, kaip ir kitos[35].

b) Marksistinė mokykla skiriasi nuo ankstyvesniųjų socialistinių mokyklų dar ir tuo, kad ji atmeta į šalį visus tuos teisingumo ir brolybės siekimus, kurie užėmė tokią didelę vietą prancūzų socialistiniame sąjūdy. Jai svarbu žinoti ne tai, kas bus teisingiau, bet paprasčiausiai tai, k a s b u s. „Teoristiniai komunistų postulatai remiasi anaiptol ne idėjomis... jie tėra faktinųjų esamųjų sąlygų išraiška"[36].

Ir ne tik ūkio srityje marksistai deda tokios didelės reikšmės faktams: tą pat jie taiko ir išaiškinimui visų socialinių santykių, net ir vadinamųjų aukščiausios eilės, kaip politika, literatūra, menas, dorovė, tikyba. Visus juos išaiškina ekonominės

---

nių, taigi ir gamybos sąlygų ir apskritai visų socialinių sąlygų... Sutraukyti tie nepajudinami socialiniai ryšiai, kurie ligi tol buvo sukempėję su visa eile senobinių ir gerbiamų idėjų ir įsitikinimų. Dūmais nuėjo visa tai, kas sudarė kastų dvasią ir pastovią būseną; visa, kas buvo šventa, dabar išprofanuota." („Komunistinis Manifestas", 11 p.).

Pagaliau, anot marksizmo (Žr. 505 p.) kapitalizmas ir toliau uoliai dirba, ruošdamas pats savo griuvimą, kas jau tikrai yra *non plus ultra* jo revoliucinio charakterio.

[34] „Tuo būdu kapitalizmas išsprendė tuos klausimus, kuriems utopistai ieškojo visiškai bergždžių išsprendimų; tuo būdu jis sukūrė salygas, kurios leis pereiti į naują visuomenės santvarka: socializmui nebereikės išradinėti nei naujų mokslinių piešinių, nei mokyti žmonių, kaip jas vartoti" ir t. t. (S o r e l, Décomposition du marxisme, 41 p.).

[35] „Ekonomistams feodalizmo institucijos yra dirbtinės, o buržuazijos — naturalinės. Esamieji ekonominiai santykiai... yra jiems amžinieji dėsniai, nepareiną nuo laiko įtakos ir turį visada valdyti visuomenę. Taip tad, istorija buvo, bet jos nebėra" (M a r x, Misère de la philosophie, 167—168 p.

[36] „Komunistinis Manifestas" 35 §.

buities faktai: pirmiausia gamybos sąlygų faktai, o šiųjų tarpe vėlgi tie, kurie liečia techniškus gamybos įrankius ir jų panaudojimą darbui. Pavyzdžiui, duonos gamyba ir joje laipsniški etapai nuo senobinių girnų į viduramžinį vandens malūną ir moderninį garo malūną — štai kas nulėmė perėjimą nuo namų ūkio į kapitalistinį ūkį ir nuo šio į stambiąją industriją, nuo vergovės į baudžiavos santvarką ir nuo šios į laisvai samdomąjį darbą, — štai kas išaiškiną tą perėjimą ir netgi apskritai visos civilizacijos laipsniškus etapus, ir išaiškina daug geriau, negu laisvėjimo idėjų pažanga ar kiti panašūs „buržuaziniai muilo burbulai". Šitai yra tikrasai pamatas arba, kaip sakoma, apatinis pastatas (Unterbau), ant kurio statosi visa kita. Ši koncepcija, išeinanti toli užu tikrosios politinės ekonomijos ribų, sudaranti visą istorijos filosofiją, išgarsėjo istorinio materializmo vardu[37]. Atrodo, kad ši materialistinė pažiūra, imant ją vulgarine prasme, daro marksizmą visiškai svetimą bet kokiems moraliniams siekimams bei jausminiams atžvilgiams ir paverčia visą socialinį klausimą „pilvo klausimu",

[37] „Keisdami gamybos būdus žmonės keičia visus savo socialinius santykius. Rankinės girnos duos mums visuomenę su feodaliniu ponu, garinis malūnas — visuomenę su pramoniniu kapitalistu" („Misère de la Philosophie", 2 leid. 156 p.). Tačiau šis dažnai kartojamas sakinys, reikia laikyti greičiau savotiška istorinio materializmo iliustracija, negu moksline formule. Marks'as išsireiškia atsargiau prakalboje į savo knygą „Zur kritik der politischen Oekonomie" (išleista Kautskio, Stuttgart, 1909 m. 3 leid.). Štai reikšmingiausia to garsaus puslapio vieta: „Socialinėje savo gyvenimo gamyboje žmonės sueina į tam tikrus būtinus ir nuo jų valios nepareinamus santykius, gamybos santykius, kurie atitinka tam tikrą jų materialinių gamybos jėgų išrutulos laipsnį. Tų gamybos santykių visuma sudaro ekonominę visuomenės struktūrą, realinį pamatą, ant kurio iškyla juridinis ir politinis antstatas ir kurį atitinka tam tikros sąmonės formos. Materialinio gyvenimo gamybos būdas nulemia bendrai socialinį, politinį ir dvasinį gyvenimo procesą. Ne žmogaus sąmonė nulemia jo buitį, o atvirkščiai, socialinė jo buitis nulemia jo sąmonę"

Veiksmažodis „nulemia", net ir susilpninus jį prieveiksmiu „bendrai", vis delto atrodė per stiprus, ir šiandien marksistai pakeičia jį žodžiu: „išaiškina", kurs yra jau priimtinesnis. Antai, Labriola rašo: „Čia einasi tik tuo, kad visi istoriniai faktai galiausiai aiškintini ekonomine struktūra, sudarančia jų bazę (*Conception materialiste* 120 p.).

Šią istorinio materializmo tezę randame išplėtotą nuostabiais paradoksais pas Loria, *La Constitution Sociale.* Ten matome, kaip visa istorija, visi karai, gvelfai ir gibelinai, reformacija, Prancūzų revoliucija ir net Kristaus mirtis ant Kalvarijos kalno remiasi „ekonominiu pagrindu". Su tuo tik skirtumu, kad Loria'i svarbiausias faktorius, sudarąs bazę visiems kitiems, yra ne pramonės technika, o žemės santvarka. (Žr. tol. skyrių apie „Rentą").

kaip yra pasakęs S c h ä f f l e viename dažnai vartojamame posaky. Delto ją sunkiai begalėjo priimti prancūzų socialistai ir jie kiek įmanydami stengėsi apsiausti ją tam tikra aureole[38].

Bet grynieji marksistai sako, kad šis dailinimas nereikalingas ir parodo tik visišką nesupratimą to, kas yra istorinis materializmas, nes, suprastas gerąja prasme, jis anaiptol neatmeta idealizmo, o tik ideologizmą, kas yra visai kitas dalykas. Jis visiškai nepavergia žmogaus materialinės aplinkos būtinybėms: priešingai, jis apibrėžia evoliuciją, kaip „samoningą, nors ir kliudomą žmonių pastangą nuolatos išsiveržti iš tų socialinių sąlygų, kuriose jie gyvena"[39]. Galų gale tad išeitų, kad istorinis materializmas yra savotiškoji pastangos filosofija[40]. Suprantama, kaip sunku kritikuoti tokia neaiški doktrina.

Šiaip ar taip, būtų lygiai netikslu laikyti marksizmas fatalizmo, ar net kraštutinio determinizmo išraiška. Marksistas sakosi esąs ir iš tikrųjų yra aktingumo skelbėjas. Reikia, kad darbininkai, aiškiai pamatę, kur yra jų interesas, visomis jėgomis varytų ta linkme. Tiktai norėdami veikti, jie neturi reikalo iš anksto statyti sau siektino tikslo. „Visa, kas įvyko istorijoje, yra žmogaus darbas, bet tai labai retai tebuvo kritinio pasirinkimo ar protingos valios išdava"[41].

c) Marksistinis socializmas dar ir tuo skiriasi nuo ankstesniųjų socializmų, kad jis nori būti išimtinai d a r b i n i n-

---

[38] Žiūr. čia prancūzų socialistų raštus. J a u r è s, Etudes Socialistes; G e o r g e s R e n a r d, Le Régime Socialiste; F o u r n i è r e L'Individu, l'Association et L'Etat.

[39] L a b r i o l a nur. veik. V a n d e r v e l d e *(L'Idéalisme marxiste* išsp. „Revue Socialiste" 1904 m. vasario mėn.) sako, kad „galiausiai M a r k s'o argumentacija remiasi moraliniu postulatu. Teisingumas reikalauja, kad kiekvienas darbininkas gautų savo darbo produktą".

Kiek kitaip sako L a n d r y (viename veikale, kur surinktos įvairių autorių paskaitos: Etudes sur la Philosophie moral au XIX-e siecle 164 p.). Pasak jo, M a r k s'o moralė yra p o s i b i l i s t i n ė, t. y. jis, laiko morališka visa tai, ką ekonominė evoliucija siekia sukurti, ir nemorališka tai, ką ji stengiasi sugriauti.

[40] Štai delko šiandien neomarksizmą riša su tuo, kas iš pirmo žvilgio atrodytų jo priešingybe, būtent, su naujausiomis filosofinėmis pragmatizmo doktrinomis ir su Bergson'o filosofija (žr. G u y G r a n d, La philosophie sindicaliste).

[41] L a b r i o l a nur. veik. 133 p. Ir kitoje vietoje: „Žmogus, sukurdamas vieną po kitos įvairias socialines aplinkas... sukuria pats save" (Ten pat, 131—132 p.).

Mes išeitume iš šios knygos rėmų ir įsileistume į metafiziką, norėdami aiškiau išaiškinti šią doktriną, — kuri tačiau būtų labai reikalinga tokio išaiškinimo.

kiškas, proletariškas. Šis bruožas duoda jam ypatingą pobūdį ir sudaro visą jo jėgą. Tik šituo galima išaiškinti, kad jis išlaikė visą savo galią ir atgyja naujomis formomis — nežiūrint į tai, kad iš jo įkūrėjo teorijų nedaug kas beliko, — tuo tarpu kai kitos socialistinės sistemos neteko pasekėjų ir išnyko.

Pirmosios 19-to šimtmečio pusės socialistai savo plačiu humanitarizmu apėmė visus žmones, neskirdami darbininkų ar buržua; ir netgi, kaip matėme, toks Owen'as, Saint-Simon'as, ar Fourier kaip tik iš turtingųjų, iš viešpataujančių klasių laukė pagalbos naujai visuomenei įkurti. Kas kita marksizmas. Jis griežčiausiai atmeta bet kokią sąjungą, net ir laikinę, su buržuazija, kuria jis laiko ne tik kapitalistus, bet ir inteligentiją ir „visus tuos viršutinius sluoksnius, kurie sudaro šiandieninę oficialinę visuomenę"[42]. Jam tikrasai socializmas tėra darbininkų klasės interesų visuma, ir pilnas jo įgyvendinimas tegalimas tada, kai darbininkų klasė galutinai paims į savo rankas valdžią.

Be abejojimo, galima pasakyti, kad socializmas visados buvo ne kas kita, kaip neturtingųjų ginčas su turtingaisiais, bet šis ginčas eidavo paskirstymo teisingumo plotmėje ir todėl būdavo be išeities. Marksizmas iškėlė šį priešingumą, kaip mokslinį dėsnį, pavadindamas jį klasių kova — darbininkų klasė prieš kapitalistų klasę; šitai nėra tas pat, kaip neturtingieji prieš turtinguosius, nes čia skirtumas jau nebe kvalitatyvinis, o konstruktyvinis. Klasių kova! Štai šūkis, nemaža prisidėjęs prie marksizmo pasisekimo, nes ir tie, kurie nė žodžio neuprato iš jo teorijų (t. y. beveik visuma darbininkų klasės) vis tik neužmiršo šios formulės: jos užteko, kad visados palaikytų reikiamą garo spaudimą. Klasių kova nenaujas faktas: „visų ligi šiolinių visuomenių istorija buvo klasių kovos

---

[42] „Komunistinis Manifestas". Inteligentų nemanoma visiškai išnaikinti, o tik paversti juos paprastais samdininkais, tarnautojais. „Marksistų pažiūromis, revoliuciją padarys gamintojai (suprask, be abejo, rankų darbininkai), kurie, pripratę prie dirbtuvinės tvarkos stambioje pramonėje, pavers inteligentus tik tarnautojais, atliekančiais juo galima mažiau reikalų". (Sorel, Décomposition du marxisme, 51 p.). Šią programą, kaip matome, pradėjo taikyti praktikoje marksistiniai bolševikai.

[43] „Komunistinis Manifestas", 2 §. Reikia tačiau priminti, kad sensimonininkai jau buvo nurodę į šį priešingumą, kalbėdami nebe apie turtinguosius ir neturtinguosius, o apie dykaduonius ir darbo

istorija“[43]. Bet jei ši kova visados buvo, tai ji nevisados bus. Dabar vykstanti kova bus paskutinė—ir čia glūdi visas tragiškasis jos interesas,—nes kolektyvistinė santvarka, „pašalindama kaip tik tas sąlygas, kurios sukelia klasių antagonizmą, išnaikins ir pačias klases“. Pastebėkime čia tarp kitko, kad šiame pranašavime yra geroka dozė to optimistinio elemento, kurį marksistai taip aštriai prikiša seniesiems prancūzų socialistams.

d) Pagaliau, marksizmas skiriasi nuo daugumos ankstesniųjų socialistinių mokyklų savo aiškiai r e v o l i u c i n i u ir netgi, kaip kartais sakoma, k a t a s t r o f i n i u pobūdžiu. Šitai parodo ir pats posakis „klasių kova“, kurs yra jo devizas. Jei prisiminsime tačiau, kad marksistai kalba ir apie „revoliucinę“ buržuazijos rolę, bus aišku, jog čia tas būdvardis vartojamas ne visai įprastine prasme.

Revoliucija reikš tai, kad darbininkų klasė pašalins turtingųjų klasę, bet šis pašalinimas nebūtinai dar reikalauja giljotinos ar net ir kovų gatvėse. Revoliucija gali įvykti ir ramiu būdu: ar tai politiniu ir legaliu keliu, gavus darbininkų klasei daugumą parlamente — šitai atrodo visai galimas dalykas, nes ji jau turi rinkikų daugumą, bent visuotinių rinkimų kraštuose, — arba ekonominiu keliu, jei, sakysim, darbininkų kooperatyvams pavyktų tiesioginai organizuoti visus ekonominius patarnavimus ir tepalikti kapitalizmą, kaip tuščią lukštą[44].

Galas, katastrofa gali ateiti ir kitu būdu, kurs marksistams atrodo netgi labiausiai tikėtinas, būtent, pavidalu eko-

---

ž m o n e s. Čia jau tikrai buvo ekonominis skyrimas. Bet tai dar nėra marksistinis skyrimas, nes sensimoninkams pramoninkai, bankininkai ir t. t. buvo tiek pat, ir netgi labiau darbo žmonės, kaip ir darbininkai (Žr. aukščiau apie sensimoninkus).

[44] Kaip žinoma, šiandien Prancūzijoje pirmasai iš tų dviejų kelių (valdžios užkariavimas) yra atstovaujamas *partie socialiste,* o antrasai (tesioginė ekonominė akcija, nepareinamai nuo politinės akcijos) — *partie sindicaliste* ir ypačiai „Confederation Géneral du Travail“ (žiūr. toliau 525 p.).

Po Rusų revoliucijos šis skyrimas nebėra jau toks paprastas. Iš tikrųjų, kraštutiniausi socialistai, — šiuo metu pasivadinusieji „komunistais“, kad išsiskirtų iš buvusio „socialisme unifié“, kurį karas suardė, — nuėjo į bolševikų mokyklą ir nebeprileidžia, kad galima būtų padaryti socialinė revoliucija, nepadarius politinės. „Sovietai“ yra politiniai organai.

nominės krizės, kuri pražlugdys kapitalizmą, būdama neišvengiamoji pačios kapitalistinės santvarkos pasekmė, taip, kad ši santvarka pasibaigs tarsi savižudybe, „auto-destrukciją". Krizės, kaip matėme, vaidina labai svarbų vaidmenį Marks'o doktrinoje.

Tačiau, jei marksizmas ir nereikalauja jau būtinai smurto, prievartos, tai vis delto jis nuo jos neatsisako. Jis netgi laiko ją labai galima, nes pačios evoliucijos eigos tikriausiai nepakaks tam, kad iš senųjų formų galėtų išsiskleisti naujos, kad iš vikšro išsiristų plaštakė. „Prievarta yra kiekvienos gimdančios visuomenės akušerė"[45]. Marksistas čia neturi būti perdaug sentimentalus. Skausmas ir kentėjimas yra būtinas evoliucijos variklis. Jei būtų galima buvę neprileisti vergovės, baudžiavos, amatininkų ekspropriacijos kapitalistų naudai ir kt., tai tuo būtų padaryta daugiau blogo, nekaip gero[46].

Kiekvienoje stadijoje yra tam tikrų negerovių, kurios tačiau sudaro būtinąsias sąlygas aukštesnėms formoms pasiekti. Del tos štai priežasties buržuazinių filantropų reformos, pamokslai apie socialinę taiką, būtų žalingi, jei turėtų sėkmės. „Be antagonizmo nėra pažangos". Įsidėmėkite, kad šis išdidžiai abejingas žiūrėjimas į skausmus, susijusius su pereinamaisiais periodais, taip pat yra paveldėtas iš klasikinės ekonominės mokyklos ir sudaro vieną iš bendrųjų bruožų tarp jos ir marksizmo. Klasikiniai ekonomistai panašiai išsireikšdavo, kalbėdami apie konkurenciją, apie mašinizmą, apie tai, kad stambioji pramonė sugniuždo smulkiąją. Marksizmas pritaria tik toms reformoms, kurių tikslas ne „reformuoti", o tik paskatinti ir pagreitinti revoliuciją, — toms, kurios gali „sutrumpinti neštumo periodą ir palengvinti gimdymo skausmus"[47].

---

[45] Marx. Misére de la Philosophie „Ką reiškia pagaliau žodis maištas (Revolte)? Paprasčiausiai tą faktą, kad neklausoma įstatymų. Bet kokie gi įstatymai mus valdo? Buržuazinės aplinkos padarai, lygiai kaip ir tos institucijos, kurias jie gina. Revoliucija paprasčiausiai reikš tai, kad šie įstatymai bus pakeisti kitais įstatymais, bet tam, berods, reikia turėti atramos punktas už šių [buržuazinių] įstatymų".

[46] „Blogoji dalykų pusė sužadina gyvenime judėjimą ir iššaukdama kovas, daro istoriją" (Misère de la Philosophie, 2 leid. 173 p.).

[47] Įvadas į „Kapitalą", 11 p.

III.

Marksizmo krizė ir neomarksizmas.

Norėdami jau dabar kalbėti apie neo-marksizmą, mes turime kiek užbėgti už akių chronologinei mūsų dėstymo tvarkai, kadangi ši doktrina yra visai neseniai atsiradusi. To betgi reikalauja dėstomųjų idėjų sąryšis. Pagaliau, tuo atveju mums nereikės patiems kritikuoti marksizmo, nes neo-marksizmas kaip tik imasi šio uždavinio[48].

Reikia tačiau skirti dvi fazės šios vadinamos „marksizmo krizės". Viena yra daugiau kritikinė, arba, jei norima, galima ji vadinti reformistine; svarbiausias jos atstovas yra E. Bernštein'as. Antroji, priešingai, stengiasi atgaivinti marksizmą; ji galima vadinti sindikalistine.

1. Reformistinis neo-marksizmas.

Jei mes paimsime vieną po kitos ekonomines Marks'o teorijas, kaip mes jas esame suminėję, tai pamatysime, kad nėra nė vienos, kuri nebūtų gerokai apardyta, gi svarbiausioji ir visiškai sugriauta. Galima pasakyti, kad šį griovimo darbą iš dalies atliko paties Marks'o veikalai, išleisti po jo mirties, nes jie atkreipė dėmesį į kai kuriuos griežtus prieštaravimus, kurie išeina aikštėn, palyginus šiuos paskutiniuosius tomus su pirmuoju; tuo būdu marksizmą ištiko toks pat likimas, kurį jis lemia kapitalizmui, būtent, savinaika, „autodestrukcija". Berods, tikintieji Marks'o neklaidingumu mėgino šitai pateisinti, sakydami, kad šios priešginybės, tai „ne veikalo prieštaravimai sau pačiam, ne autoriaus neigimas savųjų premisų, ...o pačios kapitalistinės gamybos antitetinės sąlygos, kurios, išreikštos formulėmis, protui atrodo priešgi-

---

[48] Apie marksizmo evoliuciją žiūr. itin gyvą W. Sombart'o knygą: „Sozialismus und soziale Bewegung im 19. Jahrhundert" (6 leid. 1908 m.) ir Georges Sorel brošiūrą: „La décomposition du marxisme" (1908 m.).

nybės“[49]. „Kapitalas“ tad būtų lyg ir naujas leidimas Proudlio’o „Ekonominių priešingybių“, kurias Marksas taip dažnai pajuokdavo. Bet jei tai tiesa, kad kapitalistinė santvarka iš savo prigimties yra pilna priešingybių, kaip gi sunku tada žinoti, ar ji savaime ves mus į kolektyvizmą ir kaip maža atrodo pagrįsti tie tariamai moksliški pranašavimai besiartinančios auto-destrukcijos ir galutinės katastrofos[50].

Kai dėl pagrindinės teorijos, darbo vertės teorijos, tai šiandien nuo jos atsisako daugumas marksistų, vis labiau prisidėdami prie „paskutiniojo naudingumo“, arba, „ekonominės pusiausvyros“ teorijos[51]. Ir pats K. Marks’as, nors ir teikdamas darbo vertės teoriją, vis delto turi nuolat tylomis prileisti, ar net ir aiškiai pripažinti[52], kad vertė pareina nuo pasiūlų ir paklausų (plg., ką anksčiau esame sakę apie pelnų dydį). Pastatęs tad savo darbo vertės teoriją, kaip aksiomą, pat pradžioje pirmojo tomo, Marks’as tolesniuose tomuose

---

[49] Antoine Labriola, Socialisme et Philosophie 29 p. — Kiti dar tiesiau sako, kad šios miglotos formulės (kalbama apie viršdarbį) veda į nesusipratimus ir delto jos turėtų būti iš mokslo pašalintos“ (Sorel *Revue internation de sociologie* 1900 m. 270 p.).

[50] G. Sorel sako apie revoliucinį judėjimą: „Visa jame yra nenumatyta“ *(Décomposition* du *marxisme,* 62 p.).

[51] Italų sindikalistas Arturo Labriola *(Revue Socialiste 1889, I t. 674)* rašo: „Tuo tarpu kai mes, marksistai, prakaitavome, bandydami sulopyti savo mokytojo apsiaustą, kad galėtume juo apsisiausti, politinė ekonomija kasdien darė didelę pažangą. Užtenka tik palyginti skyrius po skyriaus Marks’o „Kapitalą“ su Marshall’o „Principles of Political Economy“, ir tuojau bus matyt, kad problemos, kurioms „Kapitale“ reikėjo skirti šimtai puslapių. Marshall’o išsprendžiamos keliomis eilutėmis. B. Croce *(Materialismo storico ed Economia marxistica,* 1900 m. 105 p.) rašo: „Patsai aš tvirtai laikausi hedonistinės krypties ekonominės konstrukcijos.... bet šitai nenuramino mano troškimo sociologiškai išaiškinti kapitalo pelną, o šio išaiškinimo negalime rasti kitur, kaip tik tuose palyginamuose išvedžiojimuose, kuriuos mums teikia Marks’as. Pagaliau Sorel (Saggi di critica del marxismo, 1913 m. 13 p. sako: „Reikia atsisakyti nuo kiekvieno įsidingojimo paversti socializmą mokslu“.

[52] Būtent, šioje štai vietoje, cituojamoje Bernštein’o: „Iš tikrųjų, tai yra vertės dėsnis, kad ne tik kiekvienai atskirai prekei atidedamas tik būtinasis darbo laikas, bet ir kiekvienai prekių grupei iš viso socialinio darbo laiko tenka tik būtinasis proporcionalinis kiekis. Nes čia pirmutinė sąlyga yra vartojamoji vertė... Socialinis reikmuo t. y. vartojamoji vertė socialinėje potencijoje, nulemia, koks socialinio darbo kiekis bus skiriamas kiekvienai iš gamybos sričių“ (Marx, Kapital, III t. 2, 576—577 p.). — Ir Bernštein’as priduria: „Jau vien tik dėliai šito sakinio negalima keliais nieko nereiškiančiais posakiais atmesti Gossen’o ir Böhm-Bawerk’o teorijos („Voraussetzungen der Sozialismus“ 1904 m., 42 p. 2 išnaša.).

tesinaudojo ja, kaip savo rūšies schematišku atvaizdavimu, turinčiu palengvint suprasti faktus.

Bet kadangi Marks'o argumentacijoj daugiovertės ir viršdarbio teorijos yra tik išvados iš darbo vertės principo, tad, griuvus šiam principui, griūva ir anos teorijos. Jei darbas ne būtinai dar sukuria vertę, arba jei vertė gali būti sukurta nepareinamai nuo darbo, tada lieka neįrodyta, kad darbas jau būtinai gamina daugiovertę, vadinas, neįrodyta ir tai, kad kapitalisto pelną sudaro neapmokėtasai darbas. Tiesa, neo-marksistai čia atsako, kad viršdarbio ir daugiovertės faktas vis viena tebelieka, net ir atmetus darbo vertės teoriją; šį faktą pakankamiausiai įrodo buvimas visuomenėje tokios klasės žmonių, kurie gyvena nieko nedirbdami: aišku, jie tegali gyventi iš kito žmogaus darbo[53]. Tebūnie ir taip. Bet tada čia nėra nieko daugiau, kaip tik tasai faktas, kurį seniai kėlė aikštėn Sismondis ir kritikiniai anglų mokyklos ekonomistai: tai „neuždirbtos pajamos" — sąvoka, sudariusi visą Saint-Simon'o ir Rodbertus'o doktrinos pagrindą ir šiandien vėl vartojama anglų fabiečių mokyklos. Ir nematyti, kad čia Marks'as būtų pridėjęs kokį naują loginį išrodymą; senasis ginčas dėl to, ar darbininkai yra išnaudojami, ar vadinamųjų dykaduonių klasių pajamos atitinka tikrą sukurtąją vertę, ar ne — šis ginčas tebelieka atviras. Galima tik pasakyti, kad Marks'as savo istoriniu kapitalizmo evoliucijos išdėstymu yra davęs kai kurių labai įspūdingų išrodymų; ir tikrai čia yra dar tvirčiausia jo veikalo dalis. Pereidami toliau prie koncentracijos dėsnio, kurs yra marksistinės doktrinos šulas, pamatysime, kad ir jo pagrindas gerokai apgriautas. Smarkiausius smūgius čia sudavė vienas socialistas, Bernštein'as[54], surinkdamas faktus, neigiančius šį dėsnį, nors į tuos faktus jau seniai nurodinėjo ekonomistai. Jei ir neginčytina, kad stambiųjų verslamonių randasi vis daugiau ir jų galia vis didėja, tai betgi jos anaip-

---

[53] „Ar daugiovertės teorija teisinga ar ne, tai visiškai neturi jokios reikšmės viršdarbio įrodymui. Viršdarbis yra patirties, observacijos faktas ir nereikalauja jokio deduktyvinio išrodymo." (Bernštein, nur. viet. 42 p.). — Tačiau Marks'as, matyt, nelaikė savo daugiovertės teorijos rolės mažai reikšminga, nes jis formulavo ją ne kaip nors atsitiktinai, o pat savo knygos pradžioje ir kaip pagrindą viso to, kas toliau seka.

[54] Aukščiau minėtoje knygoje, išleistoje 1899 m.

tol neišnaikina smulkiosios pramonės ir smulkiosios prekybos. Priešingai, statistika mums rodo, kad skaičius smulkiųjų pramoninkų (tų amatininkų, kurie, pasak marksistinės doktrinos, pradėjo nykti nuo 14-to šimtmečio), greičiau didėja, o ne mažėja. Kodėl? Del to, kad nuolatos vienas ar kitas naujas išradimas — fotografija, dviračiai, naminis elektros pritaikymas, gėlių mėgimas — išvysto naujas smulkios pramonės ir prekybos šakas.

Bet ypačiai žemės ūkio srityje koncentracija visiškai nepasireiškia. Bergždžios buvo ligi šiol visos kolektyvistų pastangos, remiantis pavyzdžiais, paimtais iš Amerikos ar Europos kraštų agrarinės statistikos, lenkte prilenkti žemės ūkį prie to jų mėgiamojo dėsnio. Nors statistika dažnai esti tiek neaiški, kad iš jos gali padaryti kokias tik nori išvadas, bet šį kartą ji sunkiai tedavėsi interpretuojama ta prasme. Atrodo, kad ji greičiau jau tiekia argumentų priešingai tezei, tai, būtent, kad žemės ūkyje įmonės vis labiau smulkėja, juo gyventojų daugėja. Ir jei šis faktas pasitvirtintų, tai jis suduotų dvigubą smūgį marksistinei tezei, nes šitai įrodytų ne tik kad smulkusis ūkis plečiasi, bet kad jis plečiasi del to, jog yra produktingesnis, negu stambusis.

Prileiskime tačiau, kaip hipotezę, kad įmonių koncentracijos dėsnis yra teisingas. Ir tai dar jis galėtų pamatuoti marksistinę teoriją tik tada, jei be to būtų įrodyta nuosavybės koncentracija vis mažesnio skaičiaus žmonių rankose. Bet kaip tik čia štai statistika anaiptol neparemia marksistinės tezės, o griauna ją. Atsiradimas tos naujos rūšies didžturčių — Amerikos miliardierių — neturi čia mūs apgauti. Tiesa, yra ž m o n i ų t u r t i n g e s n i ų, negu kada nors buvo, bet yra ir d a u g i a u t u r t i n g ų ž m o n i ų, negu kada nors buvo. Visuose kraštuose proporcionalis skaičius kapitalistų, ne tik labai stambių, bet ir vidutinių bei smulkių, nuolat auga. Tos akcinės bendrovės, kurios marksistinė mokykla taria patvirtinant josios tezę, kaip tik priešingai, padėjo suskaidyti nuosavybę tarp begalinio skaičiaus žmonių, ir šitai aiškiai parodo, kad įmonių koncentracija ir nuosavybės koncentracija yra du skirtingi dalykai. O kooperacijos bendrovės, taip smarkiai išsiplėtusios, kiek proletarų jos pavertė smulkiais

savininkais! O kiek milijonų smulkių rentininkų yra padaręs Didysai karas!

Marks'o tvirtinimas, kad ateinančioji ekspropriacija būsianti daug lengvesnė, negu praėjusios, nes bereikėsią tik „keletas kapitalistų eksproprijuoti masių naudai" — šis tvirtinimas atrodo tad nieku nepagrįstas. Reikės eksproprijuoti ne tiktai, oligarchija, o masė, ir tai vis didėjanti masė. Jau šiuo metu, tikriausiai, daugiau kaip pusė prancūzų turi šiokį ar tokį turtą — vertybės popierius, žemę, namus. Kitados kolektyvistai su panieka kalbėjo apie tuos nuosavybės sklypus ar net „skurlius" ir sakė, kad ekspropriacijos dieną žmonės mielai atsisakysią nuo jų už tuos gerumus, kurių teikia bendra visuomeniškoji nuosavybė. Bet kolektyvistai patys tuo netiki, tai geriausiai matyt iš to, kad jie šiandien jau kitaip kalba, žadėdami palikti savininkams tuos nuosavybės „skurlius".

Šituo punktu jų programoje atsirado keletas pakeitimų, jei ne plyšių. Kada ji buvo formuluota „Komunistiniame Manifeste", daugiau kaip prieš pusę šimtmečio, tada tikėtasi, kad smulkioji nuosavybė veikiai išnyksianti. Tuo būdu, susikoncentravus nuosavybei nedaugelio žmonių rankose, o iš antros pusės, visiems tiems eksproprijuotiems smulkiems savininkams padidinus proletariato masę, turtingųjų klasė tebūsianti tiktai vienas kąsnis proletariato klasei, kuri sudorosianti ją ar tai revoliucijos keliu, ar paprasčiausiai daugumos valia, tapusia įstatymu.

Deja, salygos nesiklojo taip palankiai šios programos vykdymui, kaip buvo tikėtasi: reikėjo konstatuoti, kad „buržuazinės nuosavybės dekadencija" neatrodo nei būtinas, nei veikus dalykas. Ne tik kad puikiausiai laikėsi stambioji kapitalistinė nuosavybė — šitai būtų marksistinės teorijos patvirtinimas, o ne jos neigimas — bet ir smulkioji nuosavybė bei smulkioji pramonė visai neatrodė besirengianti mirti. Kas daryt? Negalima buvo kesintis įvykdyti socialinę revoliuciją be pritarimo, arba prieš valią tos didžiulės masės valstiečių, amatininkų, krautuvininkų ir t. t. vis viena, ar tai revoliuciniu ar parlamentariniu keliu, kadangi toji masė yra būtinai reikalinga daugumai sudaryti, jei pati jau nesudaro daugumos.

O kaip galima tikėtis patraukti ją prie tokios programos, kuri siekia ją pačią eksproprijuoti?

Pradėta daryti tad skirtumo. Gamybos priemonių socializacija bus taikoma tik stambiajai nuosavybei ir stambiajai pramonei, naudojančiai samdomąjį darbą, tačiau nebus liečiama smulkioji nuosavybė to, kas gyvena iš savo darbo. Į priekaištą, kad tai esąs prieštaravimas ar oportunizmas, atsakoma, jog šiuo būdu tik prisitaikoma evoliucijos eigai. Pirmiausiai eksproprijuojamos tos pramonės, kurios pasiekė kapitalistinės samdomojo darbo stadijos, daugiovertės fazės.

Ši išvada berods gali būti pateisinta, nes ji logiškai sutinka su premisomis. Iš tikrųjų betgi, ne taip lengva žinoti, kas bus daroma su ta smulkiąja individualine nuosavybe. Ar jai bus leidžiama gyvuoti ir plėtotis šalia visuomeninės nuosavybės? Sunku beįsivaizduoti, kaip šios dvi santvarkos galėtų funkcijonuoti viena šalia kitos ir viena su kita persipynusios, leidžiant individams laisvai vieną katrą iš jų pasirinkti. Delto marksistiniai kolektyvistai ir nelaiko perdaug rimtais šių prižadų valstiečių nuosavybei; jie mato čia tik laikiną nuolaidą, padarytą smulkių savininkų bailumui nuraminti, bet tikisi, kad šie patys atsisakys nuo savo skurdžios nuosavybės, norėdami naudotis naujos santvarkos gerumais, arba bus noroms nenoroms išstumti ekonomiškai stipresnės socializuotos pramonės.

Kaip yra su klasių kova neo-marksizme? — Ji čia ne neigiama, bet žymiai sušvelnijama ta prasme, kad ji atrodo jau nebe dviejų klasių mirtinė dvikova, o tikriau, daugelio klasių kova, gana painiai persipynusi; sunku tad ir benumatyti, kaip ji baigsis. Ans vaizdavimas visuomenės, kaip dviejų vienas ant kito susiklojusių sluoksnių, yra perdaug paprastas. Priešingai, mes matome vis didėjančią diferenciaciją net ir pačios kapitalistų klasės tarpe. Vyksta kitokios kovos — tarp skolintojų ir rentininkų, tarp fabrikantų ir pirklių, tarp pramoninkų ir žemininkų. Ypač pastarasai antagonizmas besitęsęs ištisus šimtmečius ir turėjęs tokios didelės reikšmės politinėje istorijoje, ir šiandien dar pasireiškia didelėmis parlamentarinėmis kovomis tarp konservatorių ir liberalų, tories'ų ir whig'ų ir t. t. Šios šalutinės kovos dažnai visai netikėtu ir dramatišku būdu komplikuoja svarbiausiąją kovą, nes ko-

vojančios šalys stengiasi remtis proletariatu. Taip štai, Anglijoje pramoninkai prieš žemininkus pravedė įstatymą, panaikinantį javų muitus, bet žemininkai savo ruožtu prieš pramoninkus pravedė įstatymus, reguliuojančius darbą fabrikuose, ir darbininkų klasė abiem atvejais buvo čia laimėtojas, *tertius gaudens*. Bet net ir darbininkų klasės viduje gali būti savitarpio kovų. Jų jau yra (nekalbant apie kovas tarp raudonųjų ir geltonųjų profesinių sąjungų) tarp organizuotų ir neorganizuotų darbininkų, tarp kvalifikuotų (*skilled workmen*, kaip anglai vadina) ir žemesnės rūšies darbininkų, nes, anot Paul Leroy-Beaulieu po „ketvirtuoju luomu“ jau pasireiškia „penktasis luomas“.

O kaip su „katastrofos teorija“? — Neo-marksistai ją nebetiki[55]. Ekonominės krizės, kurios sudarė svarbiausiąjį šios teorijos argumentą, šiandien nebeatrodo taip pavojingas kapitalizmui, kaip tai manė Marks'as. Vaizdingai tariant, jos prilyginamos ne žemės drebėjimo sankrėsmams, o periodiniams jūros prieplūdžiams ir nuoslūgiams, kurių laikas galima tam tikrose ribose iš anksto apskaičiuoti.

O istorinis materializmas? — Kiekvienas bešališkas žmogus sutiks su šia Bernšteino'o formule: „techniškai ekonominės raidos būtinybės vis mažiau ir mažiau benulemia kitų socialinių institucijų raidą“[56]. Ir kiek buvo patiekta įrodymų, kuriais čia galima remtis! Marksizmas ir pats jų tiekia, nes iš kur gi semia savo jėgą pats klasių kovos ir „klasinės sąmonės“ principas, jei ne iš pasiryžimo priešintis ekonominėms fatalybėms, vadinas, iš tam tikro idealo? Be abejojimo, įvairių sričių faktai — ekonominiai, politiniai, moraliniai ir t. t. daro vieni kitiems įtakos, bet negalima pasakyti, kad vienas kuris nulemtų kitus. Todel net ir pačioje ekonominėje srityje šiandien greičiau ieškoma funkcionalinių sąryšių tarp faktų, užuot stačius klausimą, kuris iš jų yra priežastis ir kuris pasekmė.

Bet tada, kas pagaliau iš marksizmo belieka neo-marksizme? Ne taip jau lengva šitai ir susekti. „Ar jis nėra kas kita,

---

[55] Bent prieš karą jie nebetikėjo ja. Bet jei bolševikinė Rusijos revoliucija pavyktų, tada žinoma, „katastrofos tezė“ atgautų visą savo prestižą.

[56] G. Sorel, Les polémiques pour l'interprétation du marxisme, išsp. „Revue internationale de Sociologie“, 1900.

kaip tik formulės, kurias nuolat cituojama ir kurių vertė vis labiau ir labiau atrodo ginčytina? Ar jis nebus greičiau tam tikra filosofinė koncepcija, galinti nušviesti socialines kovas?"[57] Bernšteinas sako, kad socializmas tėra judėjimas; tiesa, jis čia pat priduria: „judėjimas man yra viskas, tikslas — niekas"[58].

2. Sindikalistinis neo-marksizmas.

Bet tuo tarpu, kai doktrinarinis marksizmas buvo šitaip beišgaruojąs, iš antros pusės, jis visiškai pasitvirtino ir pasiteisino — taip bent sako viena jo pasekėjų grupė — viename grynai darbininkiškame judėjime (šį kartą praktine to žodžio prasme) būtent, sindikalistiniame judėjime.

Čia kalbama ne apie reformistinį sindikalizmą, vadinamą taip pat *trade-unionism'u,* — šis paliekamas Bernštein'ui ir jo neo-marksistinei mokyklai[59], o apie tą kovojantį sindikalizmą, kurs tuo tarpu egzistuoja tik Prancūzijoje ir Italijoje, ir kuriam Prancūzijoje atstovauja *Confédération Général du Travail* (C. G. T.).

Koks čia galima įžiūrėti gimininingumas tarp marksizmo ir šio sindikalizmo?

Apgalvotų ir sąmoningų ryšių nėra visiškai: žmonės vadovaujantieji *Confédération Général du Travail,* tikriausiai niekad Marks'o nėra skaitę ir nesiima pritaikyti jo doktrinos. Bet vis tik štai neseniai buvo nurodinėjama, kad C. G. T. pro-

---

[57] Sorel, Décomposition du marxisme, 33 p.

[58] „Zusammenbruchstheorie und Kolonialpolitik", 1898, išsp. rinkiny: „Zur Theorie und Geschichte des Sozialismus", 1904 II dal. 95 p. Mums praneša, kad šioje pažiūroje reikia įžiūrėti Bergson'o filosofijos pradmuo!

[59] Šis požvilgis labai aiškiai išreikštas viename Berth'o straipsny (*Mouvement socialiste,* 1908 m. gegužės m. 393 p.): „Grynai kritikiniu ir negatyviu atžvilgiu mes sutikome su Bernštein'u prieš Kautskio ortodoksiją. Bet ką gi Bernštein'as stato vieton vokiečių socialdemokratijos revoliucioniškumo, kad ir tik žodžiais pasireiškiančio? Paprastą demokratinę ir reformistinę evoliuciją, politinę ir ekonominę evoliuciją, kuri mėgdžioja liberalinės buržuazijos institucijas ir įsivaizduoja pasieksianti darbininkų išlaisvinimo, privarydama ligi galo buržuazinį liberalizmą dviguba jo forma — visiškos politinės demokratijos ir visiškos ekonominės demokratijos. Ir čia štai mes, revoliuciniai sindikalistai, griežtai skiriamės nuo Bernštein'o, nes mes, tiesa, norime evoliucijos, bet evoliucijos kūrybinės, revoliucinės, kuriančios naujas formas."

grama puikiausiai atitinkanti marksistinę doktriną, kad ji įstačiusi į tikras vėžes marksizmą, kurį reformistinis neo-marksizmas buvo benuvedąs klaidingu keliu. Ji tai padariusi:

a) Pabrėždama išimtinai darbininkišką socializmo pobūdį ir tai ne tik žodžiais, bet faktais, pačiu sindikatų gyvenimu, kurs ir negali būti kitoks, kaip tik profesinis; — tuo pat metu iškeldama darbo vertę ir grožį, ne bet kokio darbo, o tojo, kurs apdoroja ir transformuoja medžiagą, vadinas, rankų darbo. Nuo šiol nebegali būti jokio susitarimo ne tik su darbdaviais ir kapitalistais, bet ir su inteligentais bei politikais. Profesinis darbininkų sindikatas, teapimdamas darbininkus, tik darbininkų interesais ir turi rūpintis[60]. Mes jau esame minėję (515 p. 42 išn.), kad ir marksizmas taip pat su nepasitikėjimu ir panieka žiūri į inteligentus. Nėra, sako, geresnės aplinkos, kaip sindikatas, išugdyti „klasinei sąmonei“, t. y. tam interesų bendrumo jausmui, kurs turi sujungti visus proletarus prieš turtinguosius. Sąmonė atsiranda tik ten, kur yra organizacija, tai lygiai teisinga ūkio gyvenimo, kaip ir biologijos srityje. Štai delko sindikatas yra kaip tik tas, ko reikia, kad senąją socializmo koncepciją pavertus tikruoju socializmu. M a r k s'as dar negalėjo numatyti šios galingos jėgos tuo metu, kada jis rašė. Jei jis būtų gavęs ją pažinti, kaip labai jis būtų pats save joje pažinęs! Šio neo-marksizmo atstovai tiesiog lyriškai idealizuoja darbininkų sindikatą. Tai yra vienintelis naujos energijos rezervas buržuaziniame liūne. Jame glūdi daigai naujos visuomenės santvarkos, naujos filosofijos ir net naujos moralės, kuri galima būtų pavadinti gamintojo morale: profesinė garbė, solidarybės jausmas, pasididžiavimas atliktuoju darbu, karštas progreso siekimas ir t. t.[61].

---

[60] „Organizacija gamintojų, kurie rūpina savo dalykus patys, neturėdami reikalo šauktis buržuazinės ideologijos atstovų pamokymo“ (G. S o r e l Décomposition du marxisme, 60—61 p.).

[61] „Revoliucinis sindikalizmas yra didi auklėjamoji jėga, kurią turi savy dabartinė visuomenė ateities darbui paruošti“ (S o r e l, Réflexions sur la violence, 1909 m. 244 p.).

„Visiškame institucijų ir papročių sugriuvime lieka kažkas galinga, nauja ir nepaliesta, būtent, tai, kas sudaro tikrąją proletaro sielą; ir šitai nebus įtraukta į bendrąjį moralinių vertybių smukimą, jei darbininkai turės pakankamai energijos užkirsti kelią buržuaziniams tvirkintojams, atsakydami į jų gerinimusis griežčiausiu brutališkumu“ (T e n p a t, 253 p.).

b) Iškeldama ir realizuodama kasdieninėje praktikoje klasių kovą, tikrąją, teisingąją ir vienintelę revoliucinę kovą tarp darbininkų ir kapitalistų, kaip tik tą kovą, kurią diktuoja klasinė sąmonė ir kuri vartoja visas karo priemones, streikus, smurtą ir t. t. — kovą, kuri atmeta bet kokią buržuazinių klasių pagelbą, bet kokį valstybės įsikišimą, bet kokią primestą reformą ir tenori turėti tai, ką iškovojo pati, tiesioginė akcija[62].

Tik šioji kova, stodama priešais dabartines, buržuazijos sukurtąsias sąvokas, sukuria naują ateities teisę. Reikia tad nuolatos palaikyti kovos dvasią, — ne jau būtinai neapykantai gaivinti, o tik liepsnai kurstyti. Toks yra socializmo uždavinys, jo priedermė.

Įsidėmėkite, kad ta kova nuo šiol yra pakankamas veikimo objektas revoliuciniam sindikalizmui, kuriam neberūpi, kaip ankstyvesniems socialistams, organizuoti darbas ir visuomenė. Visa tai yra jau organizavęs kapitalizmas ir ekonominiu atžvilgiu organizavęs geriausiai. Bereikia tik užimti jo vietą[63].

c) Vėl iškeldama katastrofos tezę, tik nebe kapitalistinės krizės, o visuotinio streiko forma. Štai taktika, prieš kurią visi buržuazinės klasės generolai ir visi durtuvai bus bejėgiai! Iš tikrųjų, kas bedaryti prieš darbininkus, kurie, norėdami sustabdyi visą visuomeninį gyvenimą, turi tik susikišti rankas į kišenes ir tuo jau parodys, kad tai tikrai darbas gamina visus turtus! Net ir prileidžiant, kad visuotinis streikas niekad negalės būti įgyvendintas, — šis galimumas atrodo labai skeptiškai, — jis, tas gresiamas streikas, vis del-

---

Ši moralė statoma priešpriešiais vartotojų moralei, kurią norėtų įvesti socialinės pirkėjų sąjungos ir vartotojų bendrovės (Žiūr. aukščiau 369 p.) ir kuri, pasak Sorel, esanti tik rentininkų ir „mokytų dykaduonių“ idealas.

[62] Ši nepaliaujama kova yra tai, ką G. Sorel vadina „smurtu“ (la violence) ir laiko labai išganingu... „Aš esu išrodęs, kad proletarinis smurtas turi visai kitokios istorinės reikšmės, negu toji, kurios jam skiria paviršutiniai mokslininkai ir politikai“. Pažymėtina tačiau, kad jį neteisingai kaltino pritariant sabotažui. „Sabotažas, sako jis, yra senojo režimo (?) būdas ir nė kiek nepadeda darbininkui įsukti į išsilaisvinimo kelią“ (*Mouvement socialiste,* 1905 m. lapkričio 1 ir 15 dien.).

[63] „Nuo šiol nebereikės ieškoti, kaip žmonės turi susitvarkyti, kad naudotųsi ateities laime; visas dalykas tėra — revoliucinis proletariato lavinimas“. (Sorel, nur. veik. prakalba, 37 p.).

to veiks, kaip galingas akstinas, kaip mytas, anot G. Sorel'io, nelyginant tūkstantmečio *(millenium)* laukimas pas pirmųjų amžių krikščionis. Šis žodis „mytas“ turėjo didžiulį pasisekimą, ne tiek pas pačius sindikalistus, kuriems jis nieko nesako, kiek pas inteligentus. Nes, — įdomus ir, gali sakyt, juokingas dalykas, — ši idėja grynai darbininkiško socializmo, einančio ne tik prieš kapitalizmą, bet ir prieš inteligentiją, yra kilusi vien tiktai iš tam tikros grupės inteligentų, žmonių labai subtelingų protu, linkstančių į Bergson'o filosofiją[64]

Tebūtų ir mytas! Bet vadovautis mytų, tai maždaug tas pat, ką eiti paskui žvaigždę, kaip trys Karaliai, arba sekti paskui ugnies ir dūmų stulpą, kurs vedė Izraelį į Pažadėtąją žemę. Ir su ta viltimi ar tuo tikėjimu, perimtu iš pirmųjų amžių kovojančios ir triumfuojančios Bažnyčios, su visa ta pasauližvalga, kurią gaivina aistringa ir beveik heroiška dvasia, ar gi mes nesame labai toli nuo istorinio materializmo ir daug arčiau to prancūziškojo utopizmo? Nes juk ir pats Sorel'is pripažįsta, kad „labai retai yra buvę mytų be jokios utopizmo priemaišos“[65].

---

[64] Šiai grupei atstovavo žurnalas „Le mouvement socialiste“, redaguojamas Lagardelle'o.

Veikalų apie sindikalizmą, išėjusių prieš karą, yra labai daug; mes jau esame nurodę Guy Grand knygą: „La Philosophie Syndicaliste“.

[65] „Réflexions sur la violence“, XXXV p.

Nuo to laiko, kai buvo parašyti šie žodžiai, baisus karo sankrėsmas išblaškė mytus ir suskaldė eiles. Visuose kraštuose dešinysis socialistinių partijų sparnas virto nacionalistiniu, o kairysis mėgino organizuoti proletariato diktatūrą. Iš kitos pusės, marksizmui, dėliai jo vokiškos kilmės, atsiliepė karo pralaimėjimo pasekmės. Karo metu Marks'as dažnai buvo skelbiamas, kaip vienas iš pangermanizmo kaltininkų. Šį kaltinimą atremia Longuet (jo anūkas) knygoje: „La politique internationale du marxisme“.

Kai del sindikalizmo, tai jis perėjo įvairiausias fazes. Visų pirma, karo padarytoji dezorganizacija. Paskum, tuojau po karo, netikėtas didžiulis išsiplėtimas: visi, neišskiriant ir valdininkų, proto darbininkų, artistų, nori įstoti į C. G. T. Bet toliau sindikalizmui atsiliepia Rusų revoliucijos įtaka: kairysis sindikalistų sparnas ima smerkti C. G. T. vadus, kaltindamas juos perdaug pataikaujant kapitalizmui ir reikalaudamas tuojau imti fabrikus į darbininkų rankas, kaip Rusijoje.

Šiandien skilimas tarp abiejų sindikalizmų yra įvykęs faktas, įsisteigus (1921 m. gruodžio m.) naujai revoliucinei C. G. T.

Pagaliau C. G. T. programa nėra tokia nuosaiki, kaip ji kaltinama, nes, jei ji ir neatsisako ieškoti būdų organizuoti santarvę (nuoširdžią ar ne) tarp darbo ir kapitalo, tai tik su ta sąlyga, kad šią organizaciją Darbas paims į savo rankas.

IV. SKYRIUS.

Krikščionybės įkvėptos doktrinos.

Senajame ir Naujajame Įstatyme, pranašų žodžiuose, kuriais jie keikia pirklius ir žemės grobėjus, Jėzaus palyginimuose, Bažnyčios tėvų pamokymuose apie turtingųjų priedermes neturtėlių atžvilgiu, priskiriant čia ir Bossuet pamokslą apie „l'Eminente dignité des pauvres", kanonistų in-folio'se ir Tomo Akviniečio „Sumoje", — visur čia randame daugybę vietų, liečiančių socialinius ir ekonominius klausimus, ar netgi formuluojančių griežtus įsakymus, ir daugelis jų savo smarkumu neužsileidžia mūsų laikų revoliucinių socialistų agitacijai[1].

Tačiau tik 19-to šimtmečio vidury pasirodė „krikščioniškai socialinės" doktrinos ir mokyklos su aiškiai apibrėžta programa: tikybos moksle ieškoti ekonominių problemų išsprendimo ir visuomenės atstatymo plano[2].

Priežastys, nulėmusios jų atsiradimą, gana lengva atsiekti. Visų pirma, tai buvo reakcija prieš socializmą, reakcija juo griežtesnė, juo labiau socializmas virto materialistiniu ir prieškrikščionišku; tai buvo Bažnyčios prievolė kovoti su ta nauja religija del liaudies sielos, — baimė, kad josios ištikimieji, josios liaudis, nesusiburtų po raudona Antikristo vėliava[3]. Būtų tačiau neteisinga ir netikslu matyti čia tik konkurencijos klausimą. Tikriau, čia reikia įžiūrėti atbudimą krikščioniško-

---

[1] Užtenka priminti, kad visa lupikavimo teorija ir iš jos einanti įstatymdavybė yra kanonistų darbas.

[2] 1832 m. vienas katalikiškas profesorius, šiandien užmirštas, de Coux, rašė savo knygoje, pavadintoje „Essai d'Economie politique": „Praktinėse katalikybės konsekvencijose glūdi puikiausia visuomenės ūkio sistema, kokia tik kada žemėje bebuvo duota".

[3] „Priešais socializmą, iškilusi ant liberalinės sistemos griuvėsių, viena katalikybė tęstovi tvirtai ir viena ji tegali jam atsilaikyti" (Comte de Mun, La question sociale au XIX-e siècle, 1900) „Nereikia, kad žmonės manytų, jog Bažnyčia yra policininkas sutonoje, kurs puolasi prieš liaudį, gindamas kapitalą: priešingai, reikia, kad žmonės žinotų, jog ji gina silpnųjų interesus". (To paties, Discours, 1893 m. balandžio m.).

sios sąmonės, kuri klausia savęs, ar Bažnyčia nėra nutolusi nuo Kristaus mokslo, ar ji, visiškai atsidavusi savo dieviškai misijai, neužmiršo žemiškosios, kurią taip pat turi atlikti? Ar, kartodama kasdieninę maldą: „Teateinie tavo karalystė" ir „Duonos mūsų visų dienų duok mums šiandieną", ji neišleido iš akių, kad ta karalystė turi įsigyvendinti jau šioje žemėje ir ta visų dienų duona, kurios reikia prašyti, yra ne tiktai išmaldos duona, o ir darbo mokestis!

Pagaliau, tos doktrinos ir tos mokyklos yra labai įvairios, nes, kaip toliau matysime, jos siekia nuo autoritariškiausio konservatizmo ligi revoliucioniškiausio anarchizmo, ir mes tik sprauste galėsime įsprausti jas į to paties skyriaus rėmus. Bet vis delto galima įžiūrėti tam tikri pozityviniai, ir ypač negatyviniai bruožai, kurie yra visoms joms bendri ir daro iš jų vieną giminę.

Negatyviniu atžvilgiu, visos šios doktrinos atmeta klasikinės mokyklos l i b e r a l i z m ą. Berods, ne visos jos yra linkusios šauktis valstybės pagalbos, nes mes matysime, jog kai kurios iš jų yra anti-etatistinės; neneigia jos ir naturalinės santvarkos buvimo, priešingai, jos garbina ją, kaip Dievo valios pasireiškimą, kaip Apvaizdą. Bet žmogus, būdamas sukurtas laisvas, sukilo prieš tą santvarką — šitai ir vadinama jo puolimu ir nuodėme — ir dabar negali pats savaime į ją grįžti. Nesąmonė tad būtų prileisti, jog užtenka palikti laisvę naturaliniam žmogui, t. y. leisti jam vadovautis vien asmeniniu interesu, ir šisai jau atves žmogų į gėrį, grąžins jį į prarastojo rojaus kelią: tai negalimas dalykas, kaip tikyboj taip ir ūkio srityje. Priešingai, krikščioniškosios mokyklos pareiškia, kad prigimtinis žmogus, — tas, kaip sako Evangelija, Senasis Adomas, — turi mirti mumyse, kad užleistų vietą naujajam; ir reikės šauktis visų dieviškų, moralinių ir socialinių jėgų, kad padėtų jam užkopti prieš tą pakalnę, kuria jis nuslydo, egoizmo stumiamas[4].

---

[4] Krikščionys socialinininkai pastebi, kad jei netgi kūrimo dogma būtų pakeista evoliucijos teorija, ir Adomas kokia gorila, šitai tik sustiprintų jų tezę, nes tuo atveju kaip tik reikėtų numarinti savyje senasis žmogus! „Mes gyvename, rašė B r u n e t i è r e, tik iš tos pergalės, kurią mes kasdien turime laimėti, nugalėdami mūsų pirminės kilmės fatališkumus" („Revue des deux Mondes", 1895 m. gegužės m. 1 d.).

Vienoje angliškoje knygoje, kuri išėjo 1894 m. ir turėjo didžiulį pa-

Šios mokyklos skiriasi taip pat nuo socializmo — net ir tada, kai jos aštriau už jį smerkia kapitalizmą ir esamąją ekonominę santvarką, — ir skiriasi pirmiausia tuo, kad jos netiki, jog naujai santvarkai sukurti užteks pakeisti ekonominės sąlygos ir aplinka: jos sako, jog reikės tuo pat metu pakeisti ir individai. Tiems, kurie jų klausia, kada ateis Dievo, Kristaus karalystė jos atsako: „Dievo karalystė neateis su triukšmu... Dievo karalystė yra jūsų viduje" (Luko, 17, 20 — 21). Tai reiškia, kad socialinis teisingumas tegalės viešpatauti tada, kai jis bus įgyvendintas širdyse. Socialinės krikščionybės programos negalima tad maišyti, nei su programa laisvininkų socialistų, anarchistų, furieristų, J. J. Rousseau mokinių, nes šie tiki, kad žmogus iš prigimties esąs geras ir tik kultūros buvęs sugadintas, — nei su programa kolektyvistinio marksizmo, nes šis remiasi istoriniu materializmu ir klasių kova. Ir nors kai kurios iš krikščioniškųjų mokyklų yra linkusios simpatiškai bendradarbiauti su valstybiniu socializmu, bet vis delto prievartinei valdžios galiai jos teskiria antrą vietą, statydamos pirmon vieton asociaciją, ar tai šeimyninę, ar korporatyvinę, ar kooperatyvinę. Ir kaip begalėtų būti kitaip! Juk kiekviena bažnyčia jau iš savo esmės yra asociacija, o katalikų Bažnyčia, ką bemanytum apie jos dogmas, yra visų didžiausia, stipriausiai susieta asociacija, kokia tik kada egzistavo žmonių tarpe, nes ji jungia solidarybės ryšiais, siekiančiais net ir anapus grabo, žemišką kariaujančią bažnyčią su dangiška triumfuojančiąja, — čia gyviesiems meldžiantis už mirusius, o ten šventiesiems užtariant už nusidėjėlius.

Konstrukciniu atžvilgiu tačiau šių mokyklų niekaip nesiseka klasifikuoti. Be abejojimo, galima pasakyti, kad jos visos nori tokios visuomenės santvarkos, kur visi žmonės būtų lygūs, nes visi jie yra vieno dangiškojo Tėvo vaikai[5].

---

sisekimą (Kidd, Social Evolution) autorius perkelia darvinistinę teoriją krikščioniškojon plotmėn. Pasak jo, kova del būvio ir naturalinė atranka berods yra progreso akstinai. Tačiau šiaip suprastos kovos tikslas esąs padaryti atranką tarp tų, kurie ryžtasi paaukoti savo individualinius interesus kolektyviniam interesui, gi tikyba esanti vienintelė veikiamoji jėga, kuri gali priversti prie tokios aukos.

[5] Ne krikščionis socialininkas, o pozityvizmo įkūrėjas Auguste Comte yra pasakęs: „Pirminė žmonių lygybė nėra observacijos fak-

Bet ši broliškoji lygybė visaip gali būti suprasta. Galima taip pat pasakyti, kad visos jos reikalauja, kaip jau sakė viduramžių kanonistai, teisingos kainos ir teisingo darbo mokesčio. Tai reiškia, jos negali sutikti, kad žmogaus darbas tebūtų tik prekė, palikta laisvam paklausų ir pasiūlų dėsnio žaismui. Jos laiko žmogaus darbą šventu daiktu, o juk ir romėnų teisė neleido prekiauti šventais daiktais, *res sacrae*. Tačiau, kai tik reikia formuluoti programa, čia tuojau keliai išsiskiria. Nes jei Šv. Raštas ir daugely vietų kalba apie socialinius ir ekonominius klausimus, tai šie tekstai paprastai yra labai bendri, neaiškūs ir gali eiti pagrindu įvairių įvairiausioms doktrinoms.

Gal čia kas pamanys, kad nevertėjo ir skirti specialinio skyriaus toms doktrinoms, ar tai todel, kad jų pobūdis yra labiau etinis, negu ekonominis, ar del to, kad čia nerandame, kaip pereituose skyriuose, vardų tokių garsių mokslininkų, kurie būtų įnešę į mokslą originalinių įnašų, — išskyrus nebent Le Play, bet ir tai daugiau etikos ir politikos, negu ekonomijos srityje. Yra tačiau didelių idėjinių srovių, nesurištų su jokiu vardu; ir apie kiekvienos doktrinos svarbą tenka spręsti ne tiek iš jos įkūrėjo garso, kiek iš jų įtakos visuomenėje. Gi negalima neigti, kad krikščioniškai-socialinės doktrinos yra padariusios tikros ir gilios įtakos labai dideliam skaičiui pasekėjų, daug didesniam, negu tokio F o u r i e r S a i n t - S i m o n'o ar P r o u d h o n'o doktrinos. Be to, sąryšy su jomis yra išaugusios kai kurios itin svarbios ekonominės institucijos, kaip štai, mėginimas atstatyti cechus (Austrijoje), žemės ūkio skolinamosios kasos (Vokietijoje), kooperacijos bendrovės (Anglijoje), blaivybės draugijos, kovą del sekmadienio poilsio ir t. t. Nereikia taip pat užmiršti, kad žmonės, kuriuos galima laikyti pradininkais darbininkų apsaugos įstatimdavybės ir darbininkų globos institucijų pirmą 19-to šimtmečio ketvirty, kaip lordas S h a f t e s b u r y Anglijoje, pastorius O b e r l i n ir pramoninkas D a n i e l L e g r a n d Prancūzijoje, buvo jau krikščionys socialininkai.

---

tas... Ją pirmą kartą yra aiškiai pareiškusi krikščionybė" („Traité de Politique", 1, 407 p.).

1. Le Play mokykla.

Iš krikščioniškai socialinių mokyklų Le Play[1] mokykla yra artimiausia klasikiniam liberalizmui ir kai kurie jos atstovai tenka netgi priskirti prie abiejų srovių kartu. Iš tikrųjų, ji su tokia pat antipatija žiūri į socializmą ir su tokiu pat nepasitikėjimu į valstybės intervenciją. Bet iš antros pusės, ji visiškai skiriasi nuo liberalinės mokyklos, o ypač nuo optimistinės prancūziškos jos formos, griežtai neigdama tą principą, kad individo gerovė savaime įsivykdanti. Ne, žmogus nepažįsta gėrio! „Klaida" yra dažniausiai ir ryškiausiai matomas faktas socialiniuose moksluose. Kiekvienas naujai gimęs kūdikis atneša pasaulin palinkimą į blogį, kaip vaizdžiai sako Le Play: „Kiekviena nauja karta yra tarytum mažųjų barbarų antplūdis; jei tik tėvai nepasirūpina auklėjimu jų suramdyti tada nupuolimas neišvengiamas"[2].

Iš visų tų klaidų Le Play smarkiausiai puola tas, kuriomis kaip tik remiasi liberalinė buržuazija—„falšyvas 89-tųjų metų dogmas"[3]. Kiekviena visuomenė, jei ji nori gyventi, pri-

---

[1] Frédéric Le Play (1806—1882) Politechnikos mokyklos mokinys, kalnų inžinierius, paskum Kalnų Mokyklos (Ecole des Mines) profesorius ir valstybės tarėjas, 1855 m. išleido darbininkų šeimų monografijų rinkinį antrašte: „Les ouvriers européens" I tom. in-folio (2 leid. išėjęs 1877 m. turi 8 tom. in 8⁰) ir 1864 m. „La Réforme Sociale" knygą, kurioje jis išdėsto savo doktriną ir kurią Montalembert pavadino „originališkiausia, drąsiausia, naudingiausia ir visais atžvilgiais stipriausia šio šimtmečio knyga". Šie epitetai gerokai perdėti, tiesa tačiau bent tai, kad pesimistiniai tos knygos pranašavimai apie Prancūzijos ateitį daugeliu punktų pasirodė teisingi.

Le Play sukūrė 1856 m. „La Société d'Economie Sociale", kuri nuo 1881 m. leido žurnalą „La Réforme Sociale". Jis buvo 1867 metų Pasaulinės parodos organizatorius ir socialiniai - ekonominių parodų pradininkas. Jo gyvenimo ir jo darbų santrauką žiūr. Auburtin, Frédéric Le Play d'après lui-même. Paris, 1906.

Kai kurie įžymus Le Play mokyklos atstovai protestavo prieš mūsų klasifikaciją ir pareiškė, kad jų dokrina nėra „krikščionybės inspiruota", o turi grynai mokslinį pobūdį. Mes neginčijame, kad geriau gal būtų buvę pavesti jam atskirą skyrių, jei mums nebūtų reikėję, norint suprastinti mūsų išdėstymą, aprėžti skyrių skaičius.

Bet vis delto, kai Le Play sako mums, kad jo programa turi du pagrindu, kurių vienas yra Dešimt Dievo Įsakymų ir du sąsaitu, kurių vienas yra tikyba, tai vis tik jis duoda kiek teisės vadinti jo doktriną krikščionybės inspiruota;pagaliau, mes nemanome, kad šiuo pavadinimu būtume jį bent kiek pažeminę.

[2] „Unions de la Paix sociale" programa, I-sai skyrius.

[3] „Didžiausia ir pavojingiausia klaida, tikroji mūsų revoliucijų motina, yra tas neteisingas principas, kurį norėjo praktikoje pritaikyti 1789-jų metų novatoriai, būtent principas, teigiąs pirmykštį tobulumą,

valo, — užuot leidusis valdyti tariamiems prigimtiniams dėsniams, kurie tėra ramdytini instinktai — reformuotis: štai delko svarbiausioji L e P l a y knyga vadinasi *„Réforme Sociale"* ir jo įsteigtoji mokykla pasivadino tokiu pat vardu.

Būtinai tad reikalingas autoritetas. Keno jis turi būti? Visų pirma, šeimos tėvo; šis autoritetas yra galingesnis už bet kurį kitą del dviejų priežasčių: viena, savo kilme jis eina iš gamtos, o ne iš sutarties ar įsakymo; antrą, jis veikia meile, o ne prievarta. Todel savo vado autoriteto vienijama šeima, kuri patriarchalinėje santvarkoje sudarė visą visuomenę, turi būti pagrindas dar ir moderninės visuomenės, nors ir labai sudėtingos. Tiesa, tėvo autoriteto jau nebeužtenka, nes, pagaliau, tėvas ir pats šiandien perdaug užimtas gyvenimo reikalais; čia tad be jo reikia dar ir kitų „visuomeninių autoritetų". Ar tai turi būti valstybė? Kai jau būtinai reikia — taip, bet pirma verčiau šauktis naturalinių autoritetų: bajorijos, tuose kraštuose, kur ji nėra apsilenkusi su savo uždaviniu, kaip tai, deja, įvyko Prancūzijoje, dvarininkų, darbdavių, „išminčių" (tai nereiškia mokslininkų, o tų, kurie turi gyvenimo patirties), arba, kur jų nėra — vietinių autoritetų, stovinčių arčiau suinteresuotųjų—valsčiaus pirm apskrities, apskrities pirm valstybės[4]. Valstybės intervencija yra būtina tik tada, kai visi šie visuomeniniai autoritetai pasirodo nepakankami, sakysim, pravesti sekmadienio poilsį ten, kur valdančios klasės yra davusios jo laužymo pavyzdį. Tuo būdu valstybės intervencijos reikalingumas kaip tik parodo nesveiką tautos būvį ir tos intervencijos laipsnis, gali sakyti, parodo negerovės laipsnį.

Kadangi L e P l a y deda tokios didelės reikšmės šeimai, tai savaime suprantama, jog jis nemažesnės reikšmės turi dėti ir paveldėjimo santvarkai, nes kaip tik nuo jos pareina šeimos patvarumas. Iš tikrųjų čia yra L e P l a y sistemos mazgas. Jis skiria tris svarbiausius šeimos tipus:

1. P a t r i a r c h a l i n ė š e i m a. — Tėvas yra vienintelis visos šeimos turto savininkas, ar tikriau sakant, valdyto-

---

būsią prigimtinių žmonių bendruomenė savaime ir be jokių pastangų džiaugtųsi taika ir laime, kurie esą spontaniški kiekvienos laisvos bendruomenės vaisiai".

[4] „Didelė Prancūzijos nelaimė yra ta, kad čia šeimą absorbavo valsčius, valsčių—apskritis, apskritį—valstybė". („La Réforme Sociale", III, 7 kn.).

jas, ir po jo mirties visas tas turtas tenka vyriausiajam sūnui. Tai yra senobinė santvarka, atitinkanti tautų — piemenų būvį ir abeja ar dar yra išsilikę pas klajoklių tautas Rytų stepuose.

2. Šeima - kelmas. — Vaikai ir vaikučiai nebelieka suburti drauge tėvo valdžioje, jie išsisklaido ir sudaro naujas šeimas. Tėviškėje lieka tik vienas. Jis, dirbęs visą gyvenimą kartu su tėvu, pavaduos jį ir bus skirtas paveldėtoju, bet skirtas tėvo valia, o ne vyriausiojo sūnaus teise. Čia paveldėjimas tenka tam, kurs labiausiai jo vertas, ar bent geriausiai mokės jį išlaikyti. Ši štai santvarka, pasak Le Play, išaiškina didžiulį Kinų pastovumą ir sudaro Anglijos jėgą bei vitališkumą, nors čia ji jau ir gerokai pašlijusi. Ir Prancūzijoje yra dar kai kurių vietų, kur ji išsilaikė, nepaisant Civilinio Kodekso. Pirenėjų ūkininkų *Melouga* šeimos istorija nuolat kartojasi, kaip leitmotyvas Le Play'o ir jo mokinių raštuose (nors toji šeima šiandien jau yra išmirusi).

3. Nepastovioji šeima. — Tai tokia šeima, kurioje visi vaikai, vos tik suaugę, apleidžia tėviškę ir įsikuria kas sau. Tėvui mirus, jau pakrikusi šeima galutinai išsisklaido, tėvo palikimą išsidalina lygiomis dalimis ir priverstinai; jei yra ūkis arba pramonės įmonė, ji likviduojama. Ši sistema, kilusi iš individualizmo, charakterizuoja beveik visas modernines visuomenes, o ypačiai Prancūziją.

Iš tų trijų tipų Le Play palankiausiai žiūri į antrąjį, nes šis geriausiai išlaiko pusiausvyrą tarp dviejų jėgų, viena antrai priešingų, bet abiejų lygiai reikalingų visuomenės gyvenimui, būtent , tarp pastangos išlaikyti sena, ir siekimo įvesti nauja, tarp konservatoriškos ir novatoriškos dvasios. Patriarchalinėje šeimoje pirmoji perdaug vyrauja[5]. Bet nepastovios šeimos sistemoje ji yra perdaug nuslopinta. Dalinant palikimą po kiekvienos mirties, kiekvienas ūkis tampa tarytum Penelopos audeklas, nes čia kiekvienos kartos darbas reikia vis iš naujo pradėti[6]. Ir šis periodinis dalinimas neduo-

---

[5] „Ji (patriarchalinė sistema) darbo santvarkoje ir visuose socialiniuose santykiuose daugiau palaiko prisirišimą prie praeities, negu susirūpinimą ateitimi, daugiau klusnumą, negu iniciatyvą. Šeimos bendruomenė trukdo įžymioms šeimos individualybėms iškilti taip, kaip jos būtų iškilusios savarankiškame būvyje“ („Réforme Sociale“, 3 kn.).

[6] „Sutraukiant trumpai: Aš niekad nesu aptikęs kitos socialinės organizacijos, kuri taip laužytų materialinės ir moralinės tvarkos dėsnius“.

da netgi žadėtosios lygybės, nes, nutrūkus visiems ryšiams tarp brolių, vieni praturtėja, tuo tarpu kai kiti patenka į skurdą: kiekvienas kas sau! Tokia dalykų tvarka veda netgi į šeimų nevaisingumą, kaip tai aiškiai parodo Prancūzija, nes, jei vaikai teliekia pas tėvus tik tol, kol reikalingi jų slauginimo ir palieka juos, kai tik patys gali išgyventi, lygiai kaip gyvulių jaunikliai, tada suprantama, kad tėvams yra intereso kuomažiausiai jų turėti.

Šeima-kelmas, priešingai, paveda liktiniam sūnui tradicijų saugojimą, o išeinantiems vaikams palieka verteiviškumo dvasią. Tuo štai būdu Anglija užkariavo pasaulį. Ši santvarka kartu išlaiko ir tikrąją brolišką lygybę, nes išsilikusioje tėviškėje visados gali rasti prieglaudą tie, kuriems nepavyko gyvenime. Tai dar geriausias išsprendimas, sakysim, kad ir sunkios senmergių padėties[7].

Mėginant grąžinti šeimos-kelmo sistemą Prancūzijoje, be moralinės reformos, tam tėra viena priemonė, būtent, grąžinti testavimo laisvę, ar jau bent tiek padidinti tą dalį, kurią tėvas turi teisės laisvai disponuoti, kad jis galėtų perleisti visą savo ūkį ar savo įmonę vienam iš vaikų, o šis tik atlygintų kitiems, jei jų dalis iš likusio turto yra nepakankama[8].

Jei tėvo autoritetas vaikams yra būtinas visuomenės pastovumo elementas, tai taip pat labai svarbus ir darbdavio autoritetas darbininkams, nes nuo šio dar tiesioginiau pareina socialinė taika. Gi socialinė taika yra svarbiausis socialinių mokslų objektas[9]. Šis išsireiškimas nuolat kartojas raštuose Le Play'o ir jo mokinių; draugijos, sukurtos jų mokslui plėsti ir sklidusios po visą Prancūziją, kaip tik ir vadinasi „Unions de la paix sociale".

---

[7] O jų skaičių karas baisiai padidino!

[8] Le Play, kurs turėjo kiek įtakos Napoleonui III, mėgino išgauti iš jo įstatymą, pakeičiant šią prasme Civilinį Kodeksą. Bet imperatorius, nors pats palankiai žiūrėjo į šią mintį ir turėjo beveik absoliutišką valdžią, vis delto nedrįso užgauti čia visuomenės jausmo. Nes iš tikrųjų tėvai neišnaudoja net ir tos aprėžtos dalies, kurią jiems leidžia įstatymas. Taigi blogumas, jei čia yra koks blogumas, glūdi giliau, nekaip manė Le Play: jis glūdi daugiau papročiuose, negu Civiliniame Kodekse.

[9] „Žmonių bendruomenių veikimų tikslas yra ne tiek didinimas turto, del paties turto, kiek pasiekimas tam tikros žmonių gerovės. Gerovė reiškia kasdieninę duoną, bet jos negali būti be socialinės taikos". (Claudio Jannet, Quatre Ecoles d'Economie Sociale, 1890).

Pirmasai bandymas socialekonominės parodos, surengtos 1867 m. Le Play'o pastangomis (lygiai kaip ir visas puikus tos parodos įtaisymo planas) turėjo tikslo atlyginti nuopelnus tų įstaigų, kurios rūpinasi „išplėtoti harmoniją tarp asmenų bendradarbiaujančių tuose pat darbuose". Ir galima pasakyti, kad visas darbininkų globos įstaigų darbas, pradėtas 1850 m. Milhuose Dollfus'ų su tuo garsiu obalsiu: „darbdavys skolingas darbininkui daugiau, negu tik darbo mokestį" — visas šis darbas yra inspiruotas Le Play'o idėjų. Tai vadinamoji „gero darbdavio sistema". Visai suprantama, kad šeimos-kelmo gynėjas vaizdavosi ir fabriką lyg šeimą, panašų į ją savo pastovumu, darbo sutarčių patvarumu, savo hierarchija ir laisvai gerbiamo vado autoritetu[10].

Ši Le Play'ui taip charakteringa tezė, kad darbininkų klasės išganymas gali ateiti tik iš viršaus, atrodo dar mažiau pagrįsta, negu priešingoji sindikalistinio socializmo tezė, kad tas jos išganymas gali ateiti tik iš jos pačios. Le Play'o tvirtinimą iš anksto yra atrėmęs Stuart'as Mill'is[11], šiuo gražiu posakiu: „Negalima rasti jokios gadynės, kada viršutinės klasės būtų vaidinusios rolę, bent kiek panašią į tą, kurią joms skiria ši teorija... Aš netvirtinu, kad tai, kas buvo, turi ir visados būti. Tačiau atrodo bent jau neabejotinas vienas dalykas: pirm negu viršutinės klasės padarys tiek pažangos, kad galėtų tinkamai atlikti joms siūlomąją globą, žemutinės klasės bus jau padariusios tiek, kad jų niekas nebegalės šiuo būdu valdyti". Be darbdavio ir valstybės yra dar vienas socialinės pažangos veiksnis, šiandien statomas pirmon vieton — tai darbininkų sąjunga. Galima būtų manyti, kad darbininkų sąjunga bus juo simpatiškesnė Le Play'ui, kad revoliucija ją draudė. Bet to jos uždraudimo garsiuoju Le Chapelier įstatymu nepakako, kad sutaikytų Le Play su sąjungos teise. Jis nelaukia iš jos nieko gero, vis viena, ar ji būtų kooperatyvine ar korporatyvine[12].

---

[10] Galima suprasti kokios reikšmės dėjo Le Play darbo sutarčių patvarumui, jei del šito jis net kiek apgailestauja vergovės panaikinimą! („Réforme Sociale", 65 sk., X.).

[11] „Principles", II t. 302—311 p.

[12] „Asociacija yra vienas iš tų universalinių vaistų, kurie pastaruoju laiku buvo labiausiai peršami kur reikia ir kur nereikia... Tos bendrovės, žiūrint jų rezultatų, negali duoti tiek gerumų, kaip individualinis darbas, ar net ir gerai suprasta darbdavybės sistema".

Tokia sąjunga jam atrodo nereikalinga ir greičiau žalinga konkurencija tai naturalinei ir visai pakankamai asociacijai, kokia yra praplėstoji šeima. Tiesa, Le Play negalėjo matyti profesinių darbininkų sąjungų praktikoje, bet vargiai jis čia būtų pakeitęs savo nuomonę; šiaip ar taip, jo mokinių nuomonė visados liko nelabai palanki darbininkų sąjungoms.

Gal čia kas pasakys, kad visose šitose mintyse nėra nieko naujo? Le Play nė kiek nebūtų įsižeidęs tokiu pasakymu, visai priešingai, nes juk jis pats pareiškė: „socialiniuose dalykuose nėra nieko išrastina: štai vienintelis atradimas, kurį aš esu padaręs!“

Jis sakosi visai neišradęs, kaip Sieyès ar kiti konstitucijų dirbėjai, savo „esminės žmonijos santvarkos“, kaip jis ją vadina, o įžvelgęs ją savo stebėjimo metode. Mat, Le Play mokyklą žymi ne vien tam tikra doktrina, bet ir tam tikra metodė, kuri, tiesą sakant, turėjo daugiau sekmės, negu pati doktrina, ir atrodo galinti gyventi savarankišku gyvenimu. Le Play buvo kalnų inžinierius ir didelis keliautojas, ypač, kaip aniems laikams[13]. Jis apvažinėjo per 20 metų visą Europą ligi Uralo ir iš ten parsivežė savo metodę, darbininkų šeimų monografijų metodę, kurią jis statė priešais jo niekinamą „išradimo metodę.“[14]

Parašyti šeimos monografiją[15], pagal Le Play metodę, tai nereiškia vien tik nupasakoti jos istoriją, aprašyti jos gyvenimo būdą ir išanalizuoti gyvenimo priemones. Le Play suima visus jos gyvenimo veiksmus į tam tikrus dvilypės buhalterijos — pajamų ir išlaidų — rėmus, kur visos rubrikos

---

[13] „Aš dažnai dariau tūkstančius kilometrų pašto vežimu norėdamas pasitarti su kuriuo įžymiu dvarininku europinio pasaulio krašte“ (Laiškas p-ui Ribes, 1867 m. spalių 3 d.).

[14] „Ši metodė remiasi gerai observuotu faktu ir tikslia jo istorija. Ji nieko neima iš vaizduotės, iš metafizikos ar iš partijų aistrų; tai yra, iš esmės, mokslo ir tiesos veikalas“ („La Réforme en Europe“).

[15] Šios monografijos iš pradžios pasirodė dideliame Le Play'o veikale „Les ouvriers Europèen“ 1854 m. Toliau jas tęsė Le Play'o mokiniai antrašte: „Ouvriers des Deux Mondes“ ir jų skaičius šiandien prašoka šimtinę. Ši metodė buvo praplėsta, sustatant pramonių monografijas, valsčių monografijas ir t. t.

Ši metodė berods reikėtų papildyti anketomis, kurios, apimdamos didelius skaičius, kaip štai gyventojų, darbo mokesčio klaus. ir t.t. tegali būti tik valdžios atliktos.

yra numeruotos ir iš anksto pažymėtos, kad galima būtų jos tiksliai palyginti. Be abejojimo, yra nemaža dirbtinumo ir net kiek vaikiškumo šioje iš pažiūros taip griežtoje metodėje, kur ne tik ekonominiai reikmens, bet taip pat ir švietimas, poilsis, gėrimai, dorybės ir ydos, — visa sukataloguota ir suskaičiuota frankais ir santimais. Geroji jos pusė yra ta, kad ji rodo kelią net ir visai nepatyrusiam stebėtojui, nes, turėdamas užpildyti tam tikras blankų rubrikas, jis tikriausiai nieko neužmirš ir neišleis iš akių jokio fakto[16].

Tačiau, kai Le Play pareiškia, kad ši štai metodė padėjusi jam surasti tiesą, t. y. tą jo doktriną, kurią mes tik ką esame suglaustai nusakę, tai jis čia, rodos, viliasi didelėmis iliuzijomis. Kiti tyrinėtojai, vartodami tą pat metodę, gali prieiti visai priešingų išvadų — šitai kaip tik ir įvyko! Le Play sako, kad ji parodžiusi jam, jog tikrai laimingos yra tik tos šeimos, kurios laikosi susibūrusios tėvo valdžioje ir klauso Dešimties Dievo Įsakymų[17]. Gerai, bet ką jis vadina „laimingomis šeimomis“? Tas, kurios gyvena vienybėje, pastovume, Dievo meilėje. Taigi, jis iš anksto turi susidaręs tam tikrą laimės kriterijų; bet tai yra visai subjektingas kriterijus, nes galima manyti, kad Paryžiaus priemiesčių darbininkų „nepastovi ir dezorganizuota“ šeima yra daug laimingesnė už Meloug‘ų šeimą-kelmą arba Turkestano baškirų patriarchalinę šeimą. Galima būtų manyti, kad Le Play’o mokykla yra gimininga su istorine vokiečių mokykla, tiek del tos didelės svarbos, kurios ji deda stebėjimo metodei ir praeities institucijoms, kaip ir del reakcijos prieš klasikinį liberalizmą ir optimizmą. Bet tas panašumas tėra paviršutinis. Giliau paėmus, abi mokyklos pasirodo ne tik skirtingos, bet ir priešingomis linkmėmis einančios. Vokiečių mokykla ieško praeity dabarties išaiškinimo, Le Play’o mokykla ieško ten pamokymų. Viena tiria ten daigus, kurie vėliau taps vaisiais, antra stebi tipus, paveikslus, kuriais

---

[16] „Pajamų ir išlaidų palyginimas turi būtinai parodyti ligi tol nepastebėtus nuostolius, lygiai kaip dvigubas svėrimas fizinio kūno ir jo liekanų parodo cheminės analizės nuostolius“. (P. Bureau, L’Oeuvre d’ Henry de Tourville).

[17] Jis pareiškia net su tam tikru naivumu, kad jis dažnai žadėjęs atlyginimą tam, kas jam nurodys bent vieną šeimą, kuri būtų laiminga be šių sąlygų. „Tačiau, priduria jis, visos mano pastangos liko bergždžios“. („Les Ouvriers Européen“, IV, Prakalba).

reikia sekti. Viena yra evoliucionistinė, antra tradicionistinė. Pirmoji prieina labai radikališkų, netgi socialistiškų išvadų antroji — konservatyviškų.

Štai delko mums atrodė, kad tikra Le Play'o vieta bus šis skyrius apie krikščioniškas doktrinas, o ne istorinės mokyklos skyrius[18]. Šitokį jo klasifikavimą pateisina jau ta pagrindinė jo pažiūra, kad žmogus iš prigimties esąs linkęs į klaidą ir į blogą. Nereikia tačiau šios jo doktrinos maišyti su socialinės katalikybės doktrina, nes Le Play perdėm remiasi dekalogu, kurs yra Mozės įstatymas, ir nuolat nurodinėja pavyzdžiu Angliją, protestonų šalį, o dažnai netgi Kinus ir musulmonų šalis. Antra vertus, visuomeninių autoritetų tarpe, Bažnyčiai ir kunigijai Le Play teskiria labai nežymią vietą ir tai su tam tikru nepasitikėjimu[19]. Pagaliau, jo reformų programa, kaip matysime, yra visai skirtinga nuo socialinės krikščionybės programos.

Le Play'o mokykloje 1885 m. pasidarė atskala. *„Unions de la Paix sociale"* su savo organu „La Réforme Sociale" liko ištikimos tai programai, kurią mes tik ką esame išdėstę. Bet atskilusi šaka, vadovaujama Demolins ir abato de Tourville, nuėjo ultra-individualistine spencerine linkme, taip kad ji tik savo kilme, bet ne savo tezėmis rišasi su krikščioniškai-socialinėmis mokyklomis, nagrinėjamomis šiame skyriuje.

„Science Sociale" mokykla, kaip ji save vadina, — toks bent yra vardas žurnalo, kurs eina jos organu, — sakosi perimanti ir tęsianti Le Play'o metodę, bent tą visiškai objektyvinę, kurios jis laikęsis pirmoje savo mokslinio darbo daly. Ji tik prikiša jam, kad jis nemokėjęs panaudoti savo metodės ir nepadaręs to, kas reikėję padaryti, būtent, išplėtoti iš jos pozi-

---

[18] Kai Le Play mus moko, pavyzdžiui, kad „esminę kiekvienos visuomenės santvarką" sudaro:

du pagrindai — Dekalogas ir tėvo autoritetas;

du sąsaitai — tikyba ir suverenumas;

trys materialinės dalys — bendruomenė, privatinė nuosavybė ir darbdavybė *(patronage)*, — tai yra leistina manyti, kad tariamoje jo observacijos metodėje netrūksta gerokos dogmatizmo dozos.

[19] „Svarbiausias, tikslas — sumažinti kiek tik galima bažnytinio personalo skaičius". Tiesa jis čia priduria: „kad pakėlus jo lygį atitinkamai jo pareigoms".

Tikybinės kongregacijos jam taip pat ne į širdį, kaip ir kiekviena asociacijos forma.

tyvinį mokslą. Naujoji mokykla vieton monografijų metodės verčiau imasi klasifikacijos metodės, kuri, norėdama suprasti faktus, sustato juos pagal naturalinę jų grandinę ir pirmiausia ieško sąryšio su geografine aplinka[20]. Toji „aplinka", turėjusi jau nemažos reikšmės pas Le Play, čia, *„Science Sociale"* mokykloje, įgyja didžiulės svarbos. Štai tik vienas pavyzdys: tos mokyklos rašytojai parodo, kaip Norvegijos fjordų pavidalas, — dirbamų žemių stoka, reikalas verstis žvejyba ir net pats valties dydis, — sukūrė tam tikrą šeimyninę, ekonominę ir netgi politinę anglo-saksų visuomenės santvarką! Lygiai taip pat didieji Azijos stepai sukūrė kitokį, savotišką civilizacijos tipą ir t. t. Čia vėl pasireiškia marksistų istorinis materializmas, tik jau geografinio materializmo forma[21], vaizdingesne ir, mūsų manymu, paskatingesne.

Ši mokykla nesilaiko Le Play'o socialinės reformos, ypačiai šeimos klausimu. Ji siekia ne tiek išlaikyti šeimą, kiek įgalinti kiekvieną vaiką juo greičiau sukurti savąją šeimą; jos idealas yra ne šeimyninis ir bendruomeninis solidarumas, o self-help, ne šeima-kelmas, o vadinamoji atskirinė *(particulariste)* šeima, ne angliškoji, o greičiau amerikoniškoji šeima. Demolins buvo *struggle for life,* „kovos del būvio" šalininkas. Niekas smarkiau už jį neneige solidaristinės doktrinos. „Su socialiniu išganymu, sakė ji, yra taip, kaip ir su sielos išganymu: tai visiškai asmeninis reikalas" — žodžiai, griežtai prieštaraujantieji pačiai Bažnyčios idėjai, nes jei išganymas yra kiekvieno asmeninis reikalas, tai kam tada bereikalinga Bažnyčia?

---

[20] „Socialinis reiškinys yra visiškai neišaiškinamas, jei jis atskirtas nuo savo aplinkos. Šiuo dėsniu remiasi visas socialinis mokslas" (Demolins, La classification sociale).

[21] Dėliai šio palyginimo griežtai protestavo keletas tos mokyklos šalininkų. Jame nėra betgi nieko įžeidžiančio, turint galvoje, kad ši „istorinio materializmo" sąvoka neprivalo būti painiojama su filosofiniu materializmu senaja žodžio prasme ir neneigia tam tikro idealizmo (žiūr. aukšč. 514 p.).

Ši Le Play'o mokyklos šaka, kuriai vadovavo iš pradžios abatas de Tourville ir Demolins (pastarojo knyga „De la Supériorité des Anglo-Saxons" buvo gana išgarsėjusi), — sukūrė eilę puikių veikalų, kaip štai de Rousiers apie pramoninius gamintojų sindikatus ir Maroussem bei Martin Saint-Léon apie darbininkų sąjungas, o ypačiai Paul Bureau, *Le contrat de travail, La crise morale des temps nouveaux, L'indiscipline des moeurs,* kur kilnūs moraliniai siekimai nė kiek nesumažina faktų analizės tikrumo ir objektingumo.

2. Socialinė katalikybė.

Kartais sakoma „katalikiškasai socializmas", bet paprastai katalikai protestuoja prieš šį perdėtą pavadinimą, kurs ir iš tikrųjų tik mažumai iš jų tetinka. Žodį „krikščioniškasai socializmas" pirmą kartą yra pavartojęs prancūzas François Huet, savo knygoje, pavadintoje: „Le règne social du christianisme (1853)[22].

Bet jau prieš jį Buchez („Essai d'un traité complet de philosophie du point de vue du catholicisme et du progrès", 1838—1840) ir net smarkusai abatas de Lamennais („La question du travail", 1848) gali pretenduoti bent į pirmatako titulą. Visi žino, kad Buchez buvo gamintojų kooperatyvų steigėjas, bet, mažiau žinoma, kad Lamennais piršo kredito kooperacijos bendroves maž daug tokios formos, kokias vėliau jas Vokietijoje įvykdino Raiffeisen[23].

Tačiau šių dienų socialinė katalikybė nemėgsta prisiminti tų trijų savo protėvių. Jie mat, visi trys norėjo sutuokti Bažnyčią su Revoliucija[24]. Šiandien net ir pažangiausieji katalikai socialininkai tenkinasi tik tuo, kad mėgina sutuokti ją su demokratija; šią programą pastaruoju laiku energingai gynė Marc Sangnier[25].

Kiek vėliau Mainco vyskupas von Ketteler pradėjo skelbti doktriną, kuri jau visiškai neturi sąryšio su tuo, kas netrukus imta vadinti, „falšyvomis 89-tųjų metų dogmomis", o priešingai, siekiasi pavyzdžių į viduramžių institucijas. Jis, ir

---

[22] Huet buvo profesorius Gand'e, štai del ko jis paprastai vadinamas belgu, lygiai kaip Walras šveicariečiu.

[23] Jis iš tikrųjų atrado taip vaisingą solidarumo tarp skolininkų principą, galintį atstoti neturtėliui tikrąjį laidą. „Kodel darbininkas negali pasiskolinti? Del to, kad jis neturi pasiūlyti kitokio laido, kaip tik savo būsimąjį darbą..., bet, kad tas būsimasis darbas virstų realiniu laidu, reikia, kad jis taptų tikru, o tikru jis gali tapti asociacijos dėka. Jos narių solidarumas pašalina tas netikrumo priežastis, kurios, sumažindamos laido vertę, atgraso paskolą". („La question du travail", 25 p.).

„Išspręstinoji problema yra ta, kaip pasiekti tokio būvio, kad darbininkai nuo šiol dirbtų sau, o ne kitiems... Ateis diena, kada niekas nepiaus dirvos, kurios nesėjo, ir kada kiekvienas sudoros savo darbo vaisių" (ten pat).

[24] „Žmoniškasis krikščionybės tikslas yra lygiai toks pat, kaip ir revoliucijos: krikščionybė ir yra įkvėpusi revoliuciją" (Buchez, Traité de la politique, II t. 504 p.).

[25] Įsteigėjas „Sillon" („Vaga"), jaunųjų katalikų organizacijos, kuri šiuo metu yra uždaryta, nes popiežius tarė ją esant pavojingą; bet ji tęsia kilnų savo darbą, pasivadinusi kitu vardu.

ypačiai jo pasekėjai kanauninkas Moufang ir kunigas Hitze, siūlo profesinę darbininkų korporaciją, cechą, kaip katalikiškos socialinės organizacijos branduolį[26].

Prancūzijoje socialinė katalikybė, snaudusi antrosios Imperijos metu, atbudo po 1870 m. nelaimės. Grafas Albert de Mun tapo jos vadu ir daugiausiai savo iškalbumu, o iš dalies katalikiškų darbininkų ratelių steigimu, davė jai stiprią paskatą. Tuo pat metu pasirodė žurnalas „Association Catholique", kurs nustatė sau programą tyrinėti visus ekonominius faktus iš katalikiško požvilgio ir šios programos ištikimai laikėsi.

Pirmoje vietoje katalikiškai - socialinės programos buvo aiškiai pastatyta korporatyvinė (cechinė) organizacija[27]. Berods, šeima, kurią Le Play darė kertiniu socialinio pastato akmeniu, nebuvo atmesta, bet vis tik manyta, kad, jei šeima ir turi likti moralinės reformos centru, tai ekonomine reforma rūpinantis, reikia imti pagrindu grynai ekonominė asociacija.

Iš pirmo žvilgio šitai kiek stebina. Nematyt gerai, koks čia begalėtų būti giminystės ryšys tarp Bažnyčios ir profesinės korporacijos, nei kuriuo būdu ši galėtų pakeisti visuomenę krikščioniškąja prasme. Reikia tačiau pastebėti, kad, jei Evangelija ir nekalba apie korporatyvinę santvarką, tai vis tik šioji charakterizuoja visą viduramžių laikotarpį, kada Bažnyčios viešpatavimas buvo tvirčiausias. Ir ligi toji santvarka tęsėsi, vadinamasai socialinis klausimas nekilo; todel ir manoma, kad ji turėjusi savy reikiamų dorybių taikai tarp kapitalo ir darbo išlaikyti. Tiesa, neatrodo kad šiandien profesinės sąjungos vaidintų tokį jau taikinamąjį vaidmenį, bet užteksią įvesti čion religinės dvasios drausmę ir jose atgysiančios tos pačios dorybės, kaip ir anais laikais, kada profesinė korporacija buvo tolygi tikybinei brolijai.

---

[26] Svarbiausi jo raštai buvo surinkti ir išleisti 1864 m. antrašte „La Question ouvrière et le Christianisme".

[27] „Mes turime kreipti visas savo privatines pastangas ir viešuosius reikalavimus į pagrindinę reformą — korporatyvinę visuomenės reorganizaciją („L'oeuvre des Cercles ouvriers" programa 1894 m.).

Kooperatyvinė darbininkų organizacija tad atidėta į šalį. Socialkatalikiškos srovės gana nepalankiai į ją žiūri, ypač kai ji turi formą kooperatyvinės vartotojų bendrovės. Del to, būtent, kad ši sudaro pavojų smulkių pirklių ir amatininkų klasei, kurios tarpe katalikiškoji mokykla randa daug

Čia betgi einasi anaiptol ne grįžimu prie viduramžinės meistrų sistemos, kaip kad sako socialinės katalikybės priešininkai, pasigaudami šio perdaug lengvo argumento. Katalikai socialininkai nori remtis moderniška profesine sąjunga, sindikatu; o kad tai nėra perdaug siauras pagrindas naujai visuomenei statyti, įrodo jau ir tatai, jog neo-socialistai, kurie čia yra daug vėlyvesni, irgi ne kitą kurį pasirenka. Jie netgi laukia iš jo ne tik naujos visuomenės, bet ir naujos moralės (žr. aukščiau 526 p.). Galima tad pasakyti, kad socialkatalikiškoji politika, užbėgdama čia už akių neo-socialistams, pasirodė gana apdairi.

Sąjūdžio pradžioje mėginta organizuoti mišrius sindikatus, apimančius darbdavius ir darbininkus; atrodė, kad jie geriausiai turėtų laiduoti socialinę taiką. Bet rezultatais teko labai nusivilti[28]. Reikėjo nuo jų atsisakyti ir tenkintis atskiromis korporatyvinėmis darbdavių ir darbininkų organizacijomis, kurios betgi sutartinai reguliuoja darbą ir sprendžia konfliktus. Šie sindikatai, jau nebe mišrūs, o paraleliai, turėtų ilgainiui tapti organais darbo įstatymdavybės, kurią valstybė atiduotų į jų rankas, labiau prityrusias, negu valstybės valdi-

---

šalininkų. Priešingai, katalikiškoji mokykla yra labai palanki kredito kooperacijos bendrovei, nes iš šios turi naudos vidurinėji klasė, smulkūs pirkliai ir smūlkūs amatininkai.

Vyskupas Ketteler'is dar svyravo tarp korporatyvinės organizacijos ir kooperatyvinės gamybos bendrovės, nes šioji buvo anuomet labai teikiama, ne tik Prancūzijoje, o ir anglų krikščionių socialistų ir netgi vokiečių socialisto Lassalle'o programoje. Bet kunigas Hitze jau nebeabejoja, kaip jo mokytojas. Jis pasisako kategoriškai: „Mums socialinio klausimo išsprendimas neįmanomas kitaip, kaip tik perorganizuojant luomus ir profesijas korporatyviniais pagrindais. Mes norime daugiau ar mažiau grąžinti korporacijų (cechų) santvarką, kokia yra buvusi viduriniais amžiais, santvarką, kuri aniems laikams geriausiai išsprendė socialinį klausimą, kaip jokia kita santvarka prieš tai ar po to. Sakome „aniems laikams"... taigi negali būti kalbos apie paprastą praeities grąžinimą... Mes norime tos korporatyvinės organizacijos daug platesniais ekonominiais pagrindais ir demokratiškesnėje dvasioje" („Kapitalas ir Darbas").

[28] 1894 m. katalikiškųjų ratelių kongresas Reimse pareiškė: „neslėpdami nuo savęs tų sunkumų, su kuriais susiduria mišriųjų sindikatų visuotinis išsiplėtimas... turime šių sindikatų steigimą laikyti mūsų pastangų tikslu". O 1904 m. tėvas Rutten, vienas iš katalikiškojo belgų sindikalistinio sąjūdžio vadų, savo pranešime apie krikščioniškąjį sindikalistinį sąjūdį pasakė: „Mes neatmetame mišriojo sindikato formos ir mielai pripažįstame, kad jis teoretiškai yra tobuliausias, bet tai nėra motyvas užmerkti akis prieš tikrovę ir užsispyrus nematyti, kad dabartiniu metu mišrusis sindikatas yra neįvykdoma utopija, bent 90 iš 100 didelių pramoninių krašto apylinkių" (Cituojama Dechesne, Syndicats ouvriers belges, 1906 m. 76 pusl.).

ninkų. Visi klausimai, liečiantieji profesinius reikalus, — kaip štai, darbo laikas, šventadienio poilsis, mokinių būvis, dirbtuvių higiena, moterų ir vaikų darbas ir netgi minimalinio darbo mokesčio dydis, — turėtų nuo šiol būti tvarkomi nebe stangių, brutališkų ir delto beveik visai nepritaikomų įstatymų, o pačių sindikatų. Ir jų nustatytos taisyklės būtų privalomos visiems darbdaviams ir darbininkams, kurie tik priklauso prie tos profesijos. Kiekvienas būtų laisvas įstoti ar neįstoti į sindikatą, bet niekas neturėtų teisės nesilaikyti taisyklių ir daryti konkurenciją sindikuotiesiems, blogindamas darbo sąlygas. Šiandien galioja formulė: „laisva asociacija organizuotoje profesijoje"[29].

Kai liberalai piktinas, kad čia paprastoms privatinėms sąjungoms įduodama įstatymų leidžiamoji galia, tai jiems atsakoma, kad darbo bendrumas yra asociacijos forma, taip pat naturalinė ir būtina — suprask, nepareinanti nuo laisvo dalyvių susitarimo, — kaip ir gyvenamos vietos bendrumas. O juk visi sutinka, kad to paties valsčiaus gyventojai turi klausyti organizuotos daugumos įstatymo. Kodel gi kitaip turėtų būti korporacijoje, profesinėje sąjungoje, negu valsčiuje?[30]. Einama dar toliau ir profesinėms korporacijoms pripažįstama netgi oficialinis politinis vaidmuo, dedant korporatyvinę organizaciją naujos rinkimų sistemos pagrindan, bent jau vieniems iš dviejų parlamento Rūmų.

---

[29] Ši programa buvo siūloma ypač Austrijoje, — viename iš kraštų, kur socialinis katalikų sąjūdis yra gana stiprus. Tiesa sakant, ten korporatyvinė santvarka niekad nebuvo visiškai išnykusi ir prieš keletą metų bandyta ji atgaivinti — bent jau smulkiose pramonėse — kaip tik forma korporacijų su statutais, privalomais visiems profesijos nariams.

[30] „Pirmasai [valsčius] buvo visados organizuotas, pastaroji — ne. Kodel? Ir vienu ir antru atveju susidaro specialiniai santykiai, susikuria panašūs reikalai, atsiranda priverstinė konkurencija, interesų sąryšiai ir priešingumai — visa eilė santykių, kurių derinimas sulig normaline santvarka yra būtinai reikalingas, kad kiekvienas būtų apsaugotas ir galėtų siekti savo tikslo". (Henri Lorin, Principes de l'organisation professionnelle, *L'Association Catholique* 1892 m. liepos 15 d.).

Berods, čia galima pastebėti, kad valsčiuje tvarką nustato dauguma, tuo tarpu kai laisvoje korporacijoje tai dažnai būtų mažuma. Bet į šitai vėlgi galima atsakyti, kad ir valsčiaus taryboje viešpataujanti dauguma taip pat atstovauja tik mažumai rinkėjų, o juoba mažumai visų valsčiaus gyventojų, ypač ten, kur moterys nedalyvauja rinkimuose. Pagaliau, ir sindikatas, kada jo nustatytos taisyklės bus visiems privalomos, netrukus tikriausiai apims daugumą, o gal ir visus atitinkamos profesijos darbininkus.

Gana sunku — nors nesunkiau, kaip ir iš visų kitų socialinio pertvarkymo planų — įsivaizduoti, kaip atrodytų visuomenė, sutvarkyta pagal šį paveikslą.

Pirmiausiai atrodo, kad tai tegalėtų būti visuomenė, išpažįstanti katalikų tikėjimą[31]. Iš tikrųjų, jei tos korporatyvinės organizacijos tarpe įsigalėtų tikėjimo priešininkai ar net tik indiferentai, tada viskas turėtų griūti. Ir jau vien šitai daro jos įgyvendinimą labai problematišką. Bet tiek to, eikime toliau.

Ši visuomenė remtųsi brolybe pilna to žodžio prasme. Ir tai tokia brolybe, kuri viena tik ir turi tikrąjį pagrindą: visi žmonės broliai, nes visi vieno dangiškojo Tėvo vaikai. Brolybe —taip, bet ne lygybe, socialistine šio žodžio prasme, nes vieno tėvo šeimoje nebūtinai visi vaikai turi būti lygūs, netgi priešingai, vyresnieji turi, jei jau ne didesnės teisės, tai bent didesnės prievolės. Taip pat ir korporatyvinėje organizacijoje lygybė būtų ta prasme, kad kiekvienas, net ir žemiausias, darbas būtų lygiai garbingas, kaip ir vadinamasai kilnus darbas, ir kad kiekvienas būtų patenkintas ir netgi didžiuotųsi ta padėtim, kurion Dievas jį leido gyventi[32].

Bet ta visuomenė būtų hierarchinė. Darbdavių pusėje turi būti autoritetas su visa atsakomybe ir su visomis prievolėmis, kurios iš to eina; darbininkų pusėje, turi būti jų teisės apsaugotos, jų gyvenimas užtikrintas minimaliniu darbo mokesčiu, šeima atstatyta[33].

---

[31] Tėvas Antoine savo „Cours d'Economie Sociale" (154 p.) sako: „Socialinis klausimas tegali būti visiškai išspręstas tik grąžinus krikščioniškus papročius". Daug griežtesnis dar Leon'o Harmel'io pasisakymas „L'Association Catholique" 1809 m. gruodžio m.: „Mes matome tik vieną vaistą, tą, būtent, kad visas pasaulis pripažintų popiežiaus autoritetą, visos tautos priimtų jo vadovavimą".

Tačiau „Semaines Sociales" — kasmetiniuose studijų susirinkimuose, kurie šiandien yra įžymiausia socialinės krikščionybės apraiška ir kur svarstoma visi aktualūs ekonominiai klausimai, — programa nebėra griežtai katalikiška, čion gali priklausyti visi, išpažįstantieji krikščionybę.

[32] „Korporacijos, organizuotos religijos globoje, padarys visus jų narius patenkintus savo likimu, kantriai dirbančius savo darbą, ir gyvenančius ramų ir laimingą gyvenimą" *(Sua sorte contentos, operumque patientes et ad quietam ac tranquillam vitam agendam inducant)"* (Popiežiaus Leono XIII enciklika iš 1878 m. gruodžio 28 d. vadinamoji *Quod Apostolici)* Žr. Martin Saint-Lèon, Histoire des Corporations.

[33] „Korporacija iš esmės yra Bažnyčios atvaizdas. Bažnyčiai visi tikintieji yra lygūs prieš Dievą, bet tuo ir baigiasi jų lygybė. Visame kitame jie yra hierarchizuoti" (Ségur-Lamoignon, Association Catholique iš 1894 m. liepos 13 d.).

Socialinė katalikybė neigia pirmąjį socialistinės programos punktą, kurs sako, kad „darbininkų išlaisvinimas bus įvykdytas tik pačių darbininkų jėgomis“. Ne! Jis bus įvykdytas, padedant darbdaviams ir visoms kitoms socialinėms klasėms, neišskiriant čia nė žmonių be profesijos, savininkų, rentininkų ir net vartotojų[34], nes visi jie turės išmokti suprast atsakomybę, kurią deda skirtinga jų padėtis, ir prievoles, kurios jiems tenka, tarytum ans Evangelijos ūkvedis, turįs „juopelningiau verstis tais talentais, kuriuos ponas yra jam pavedęs“.

Vokietijoje krikščioniškos profesinės sąjungos (Christlichen Gewerkvereine), kurias sudaro daugiausia katalikai, pradėjo įgyti gana didelės reikšmės ir kai kur net nusverti raudonąsias socialistines profsąjungas. Jos siekia susitarimo tarp darbdavių ir darbininkų, bet vis tik protestuoja prieš jų painiojimą su „geltonomis“, vadinas, jos sakosi esančios taip pat nepriklausomos nuo darbdavių, kaip ir socialistinės sąjungos.

Valstybės įsikišimas pat pradžioje bus reikalingas korporatyvinei organizacijai įkurti, bet, sykį įkurta, ji pamažu perims, kaip jau esame sakę, įstatymdavybės ir policijos funkcijas — bent jau darbo įstatymdavybės srityje, ypačiai, kiek tai liečia svarbiausįjį punktą — darbo mokesčio nustatymą[35] ir visa, kas su tuo rišasi, kaip štai darbininkų pensijų organizavimas. Bet įstatymdavybės galiai bus dar plati veikimo dirva ir be profesinių interesų, būtent, nuosavybės teisių reglamentavimas, lupikavimo draudimas, žemės ūkio apsauga ir t. t.[36]

„Valstybė — sako popiežiaus Leono XIII enciklika *Immortale Dei,* kuri berods čia tik pakartoja Šv. Pauliaus žodžius, —

---

[34] *La Ligue Sociale d'acheteurs* buvo įsteigta Paryžiuje 1900 m. katalikų socialininkų pastangomis.

[35] „Virš jų laisvos valios [kalbama apie darbdavių ir darbininkų laisvą valią darbo sutartyse] yra aukštesnis ir senesnis teisingumo įstatymas, būtent: mokestis turi būti pakankamas, kad blaivus ir doras darbininkas galėtų išgyventi... Privengiant tačiau, kad šiais ir kitais panašiais atvejais, kaip štai darbo dienos ilgumo klausimu, valdžios įsikišimas gali būti nevykusis ir, ypačiai atsižvelgiant į laiko ir vietos aplinkybių įvairumą, geriau bus tas principinis išsprendimas palikti korporacijoms arba sindikatams“. (Garsioji enciklika *Rerum Novarum,* vadinama taip pat: „Apie darbininkų būklę“).

[36] Katalikai socialininkai apskritai ir visuose kraštuose yra protekcionistai, nes jie mano, kad jų „korporatyvinė santvarka negalės išsilaikyti be tinkamos apsaugos nuo užsienio konkurencijos“ *(Programme de l'Oeuvre des cercles ouvriers,* 7 str.); pridurkime čia, dar ir del to, kad jie daugiausia šalininkų turi agrariniuose sindikatuose.

yra „Dievo tarnas žmonių gerovei“. Bet apaštalas Paulius kitoje vietoje sako, kad Įstatymas yra mokytojas, turįs nuvesti mus į Kristų, ir jei šiuos žodžius suprasti ta prasme, kad įstatymas turi vesti žmones į brolišką solidarumą, tada suvoksime gana tiksliai, kaip socialinė katalikybė vaizduojasi Valstybės vaidmenį.

Socialinėje katalikybėje pasireikšdavo kartais labai pažangių tendencijų, artimų tikrajam socializmui. Bet jos tebūdavo individualiniai reiškiniai, o pagaliau, Roma jas formaliai pasmerkdavo, ir tie, kurie jas buvo skelbę, paprastai nusilenkdavo ir jų atsižadėdavo.

Pirmiausiai štai L ö s e w i t z 1888 m. „Association Catholique“ žurnale smarkiai puolė tariamąjį kapitalizmo produktingumą[37]; šitai sukėlė nemaža triukšmo ir privertė grafą M u n ą pasisakyti prieš. Vėliau ši programa tapo vadinamosios „jaunųjų kunigų partijos“ programa. Čia reikia priminti taip pat „Sillon“ sąjūdį (1890—1910 m.), kurs politikos srityje stengėsi sutaikyti Bažnyčią su Demokratija ir net su Respublika, o ekonominėje srityje ėjo ligi samdomojo darbo ir darbdavybės panaikinimo — visai kaip sindikalistai, nes „Confédération Générale du Travail“ statuto 2 straipsnis irgi stato, kaip tikslą, „samdomojo darbo ir darbdavybės sistemos panaikinimą“. Užuot ieškoję išsprendimo paraleliniame darbdavių sindikatų ir darbininkų sindikatų veikime, sillon'iečiai siekė panaikinti pirmuosius ir palikti tik antruosius, kurie paimtų į savo rankas gamybos įrankius ir tuo būdu galėtų pasilaikyti vieni sau savo darbo produktą[38]. Sillonięčiai skiriasi betgi nuo sin-

---

[37] „Tariamasai kapitalo produktingumas, ta didelė pagoniškųjų visuomenių neteisybė ir ekonominiu atžvilgiu esminė visų socialinių kančių priežastis, yra ne kas kita kaip tik tuščias žodis, išrastas tam, kad paslėptų realinį faktą — k i t o ž m o g a u s d a r b o v a i s i ų p r i s a v i n i m ą t i e m s, k u r i e t u r i s a v o r a n k o s e d a r b o į r a n k i u s“ (L ö s e w i t z, *Association Catholique*, 1886 m. straipsnis „Législation du travail“).

[38] Ištrauka iš „S i l l o n“ susirinkimo protokolo (1907 m. lapkričio mėn.):

M a r c S a n g n i e r: Socialinė transformacija, apie kurią mes svajojame, draugai, turės individą išplėtoti, o ne absorbuoti jį. Mes norime, kad kasyklos, fabrikai, pramonės priklausytų darbininkų grupėms, bet ne valstybei.

V i e n a s i š d a l y v i ų: Tai socializmas!

M a r c S a n g n i e r: Vadinkite šitai socializmu, kiek tik jums patinka, man tai vis viena, bet tai nėra socialistų socializmas. Mes norime

dikalizmo, ypač moraliniu atžvilgiu, statydami tam tikrą idealą, aukštesnį už materialinės gerovės iškovojimą, ir tvirtindami, kad šis idealas yra dar reikalingesnis darbininkų klasės išsilaisvinimui. „Sillon", kaip žinoma, buvo popiežiaus įsakymu uždarytas, bet šis ryškiai sindikalistiškai-darbininkiškas sąjūdis vis delto tebesitęsia.

Jei katalikų mokyklai buvo sunkoka susidaryti kairysis sparnas, tai ji visados turėjo dešinįjį, kurį, žinoma, charakterizuoja darbdavių persvara. „Problema čia yra ne ta, kaip darbininkui pačiam save išgelbėti, o kaip darbdaviui išgelbėti darbininkas"[39]. Tai yra gerojo darbdavio doktrina, formuliuota jau Le Play mokyklos. Pagaliau, šis dešinysis socialinės katalikybės sparnas mano, kad esamosios institucijos būtų visiškai pakankamos išspręsti vadinamajam socialiniam klausimui, jei tik jas gaivintų krikščioniškoji dvasia ir jeigu viešpataujančios klasės mokėtų „eiti į liaudį".

3. Socialinis protestantizmas.

Labai paplitus nuomonė, kad protestantizmas būtinai jau turi būti individualistinis[40], nes charakteringas šios religijos pažymys yra tas, kad čia kiekvienas tikintysis turi savo asmeninį tikėjimą ir savo išganymui nėra reikalingas tarp savęs ir Dievo jokio tarpininko, ar nebent tik Kristaus, gi katalikas tegali būti išganytas tik per Bažnyčią, per didelę tikinčiųjų bendruomenę. Ir kadangi protestantizmas yra *self-help* religija, todel manoma, kad jis šią dogmatinę pažiūrą turėjo perkelti į savo socialinę doktriną. Be to, pastebima, kad protestantiz-

---

išvaduoti proletarus iš verslamoninkų, bet ne tam, kad atiduotume juos į rankas vieno didelio verslamoninko valstybės, o tam, kad proletarai patys taptų kolektyviniais verslamoninkais".

[39] Milcent, „Action Catholique" 1897 m. II t. 58 p.

Yra taip pat individualistinė ir liberalinė social. katalikybė, kuriai atstovavo neseniai miręs Ruveno profesorius Charles Périn, „La Richesse et Le Socialisme chrétien, ir Rambaud, „Cours d'Histoire des Doctrines". Su šia dešiniųjų liberalų grupe galima rišti taip pat žemės ūkio kredito kasas Raiffeiseno tipo Vokietijoje, Prancūzijoje, Belgijoje ir Italijoje — nors pastarajame krašte jos susikūrė pastangomis vieno izraelito, Wollembergo.

[40] Tokios štai nuomonės yra Nitti savo knygoje „Socialisme Catholique" ir del šios menkai pamatuotos priežasties jis teskiria socialiniam protestantizmui tik keletą puslapių toje knygoje.

mas eina iš vien su liberaline buržuazija ir iš to daroma tokia štai išvada: jei politiniais klausimais protestantizmas paprastai remia kairįjį sparną, tai ekonominiais klausimais, priešingai, — patį dešinįjį[41].

Šitame vertinime gal ir yra kiek tiesos apie protestantinę buržuaziją, bet vis delto reikia pasakyti, kad socialinio protestantizmo vadai yra nuėję daug toliau, negu socialinės katalikybės. Pažangiausieji iš jų nesitenkina samdomojo darbo panaikinimu, o prideda čia ir privatinės nuosavybės panaikinimą ir sustoja tik ties šia riba, toliau kurios neina ir pats komunizmas.

Socialinio protestantizmo gimimo data galima tiksliai nurodyti — tai 1850 metai, kada buvo įkurta Anglijoje „Draugija darbininkų asociacijoms remti“ (for promoting workingmen's associations) ir žurnalas „The Christian Socialist“, kurs turėjo būti jos organu[42]. Šios draugijos pradininkai buvo du pastoriai (vėliau teologijos profesoriai Cambridge), Charles Kingsley ir Maurice, ir keletas teisininkų, Ludlow, Hughes, Vansittart Neale. Ypač pirmasai buvo tada labai pagarsėjęs ne tik savo iškalbingumu, bet ir pasisekimu savo romano „Alton Locke“ (1850), kurs yra bene pirmasai socialinis romanas. Ten aprašoma gyvenimas vieno siuvėjo darbininko, dirbančio *sweating system* sąlygose, kurių baisumas pirmą kartą čia parodytas visuomenei[43]. *Christian-*

---

[41] Šia prasme galima būtų nurodyti, kai kuriuos istorinius faktus, pavyzdžiui, kad ir šį: tuo tarpu kai katalikų Bažnyčia visados draudė lupikavimą, Kalvinas ir kalvinistai, kaip Saumaise ir garsusis teisininkas Dumoulin, priešingai, pateisino procentų ėmimą.

[42] Prieš jį buvo ėjęs kitas žurnalas: „Politics for the People“ įsteigtas 1848 m., ir nuo tos datos galima skaičiuoti šio sąjūdžio pradžią. Šiaip ar taip, jis yra bendralaikis su Prancūzų revoliucija (1848 metų).

Teisinga bus paminėti čia, bent kaip pranokėjas, taip pat vienas amerikietis pastorius Channing (miręs 1842 m.), kurio veikalai buvo išversti į prancūzų kalbą: „Les oeuvres sociales de Channing“ su Ed. de Laboulaye įvadu.

Apie krikščioniškojo socializmo istoriją, smulkiau žr. amerikiečių enciklopediniame žodyne: „The new Encyclopedia of social Reform“ išleistą Bliss ir Rodoph Binder 1908 m.

[43] Kitais metais Charles Kingsley pasakė Londone pamokslą, kurs sukėlė didelį skandalą ir buvo ten pat užginčytas tos parapijos klebono. Kingsley, pavyzdžiui, sakė: kiekviena socialinė sistema, kuri padeda akumuliuoti kapitalą nedaugelio savininkų rankose, atima iš žmonių tą žemę, kurią dirbo jų tėvai protėviai ir paverčia juos padieniais samdininkais, tarnais, gyvenančiais iš samdmokesčio ir išmaldos... to-

Socialist grupė, kaip ji nuo šiol pradėta vadinti, pasirinko sau programą, matomą jau iš draugijos vardo, organizuoti darbininkų asociacijas. Bet kurio tipo asociacijas? Ne profesines sąjungas, *trade-unions*. Kodel? Gal būt todel, kad šios sąjungos maža tebuvo žinomos, o be to, nelabai ir masinančios, nes jos dar sirgo pirmosios kūdikystės ligomis. Be abejojimo dar ir del to, kad šios sąjungos, besirūpinančios tik savo profesiniais interesais ir kovomis del darbo mokesčio, neatrodė jiems tinkamos išugdyti tai pasiaukavimo ir artimo meilės dvasiai, kuri yra būtinai reikalinga krikščioniškajam socializmui įgyvendinti. Nelinko jie ir į kooperatyvinę vartotojų bendrovę, nors kaip tik neseniai Ročdelio vartotojų bendrovė buvo pradėjusi klestėti; nelinko ar tai del to, kad šios bendrovės atrodė inspiruotos aiškiai prieštikybinės O w e n'o dvasios (žiūr. aukšč. 250 p.), ar gal ir del to, kad šios bendrovės, kurios siekė tik padaryti darbininkų gyvenimą pigesnį bei patogesnį ir tebuvo vien krautuvės *(stores)*, neatrodė krikščionims socialistams tinkama vieta Dievo karalystės atėjimui. Jie tad nukreipė savo pastangas į darbininkų gamintojų bendrovę — lygiai kaip tai darė, pagaliau, ir pirmieji katalikai socialistai. Bet pavydžiu jiems čia ėjo ne B u c h e z, kurį jie, rodos, labai maža tepažino, o asocionistinis 1848 m. sąjūdis, pagavęs jau ir S t u a r t'ą Mill'į (žiūr. aukš. 401 p.). L u d l o w buvo tuo laiku Paryžiuje ir matė gamintojų kooperacijos bendroves, jų pilno, bet trumpo klestėjimo metu. Krikščionims socialistams atrodė, kad tokios bendrovės kaip tik yra tinkamas ekonominis įrankis, norint paversti samdinius darbininkus laisvais gamintojais, ir drauge labai gera mokykla išmokti subordinuoti asmeninį interesą kolektyviniam interesui. Bet šios viltys žlugo dar greičiau ir visiškiau, kaip Prancūzijoje. Tiesą sakant, jos čia vargiai ir bepradėta realizuoti.

Bet vis delto sąjungos darbas nenuėjo visai niekais. Matydami, kad jie nepajėgia išjudinti darbininkų, ir susidūrę su tomis kliūtimis, kurias ano meto įstatymdavybė statė darbininkų bendrovių steigimui, krikščionys socialistai atsikreipė į valstybę ir pradėjo kovą del liberališkesnių įstatymų. Iš tikrųjų,

---

kia sistema yra priešinga Dievo karalystei, kurią Jėzus skelbė". Šis pamokslas vėliau buvo išspausdintas antrašte: „Bažnyčios žodis darbininkams".

beveik tik jų dėka buvo išleisti 1852 ir 1862 m. įstatymai *(Industrial and Provident Societies Acts)*, kurie pirmą kart suteikė kooperatyvinėms bendrovėms juridinio asmens teises ir kuriais pasinaudojo taip pat ir visos kitos darbininkų bendrovės.

Pagaliau, krikščionims socialistams šiokis ar kitokis būdas realizuoti jų idealą teturėjo antraeilės reikšmės. Jie iš patirties žinojo, kad darbininkų kooperacija ir pati įstatymdavybė tegalės duoti gerų vaisių tik tada, kai bus pakeista darbininkų protausena![44] Jų reforma buvo tad visų pirma moralinė. Ir žodis „kooperacija" jų lūpose ne tiek reiškė šiokios ar tokios pramoninės sistemos įgyvendinimą, kiek antitezę konkurencinės santvarkos, kovos del būvio. Tikroji jų idėja gal geriausiai yra išreikšta viename Ludlow'o laiške į Maurice, rašytame iš Paryžiaus (1848 m. kovo m.), kur jis pabrėžia reikalą „sukrikščioninti socializmą".[45]

Socialinė krikščionybė Anglijoje pergyveno savo įkūrėjus, nors ir pakeisdama programą. Beje, reikia skirti anglikoniškos bažnyčios[46] ir *non-conformists* bažnyčios socialinė krikščionybė. Tačiau bendrai galima pasakyti, kad ji atsisakė nuo gamintojų kooperacijos svajonės: ji remia kitas kooperacijos formas, bet labiausiai ji domisi žemės klausimu, kurs Anglijoj yra ypačiai opus, kadangi daugiausia žemės čia priklauso nedideliam skaičiui stambiųjų dvarininkų (landlords)[47]. Krikščioniškasai socializmas, inspiruotas šv. Rašto, atsiminė žodžius: „Žemė yra mano, tarė Amžinasis!" ir kaip šis pareiškimas buvo prak-

---

[44] Kingsley rašė 1856 m.: „Asociacija bus ateinančios pramonės išrutulos forma, aš neabejoju jos sėkmingumu; bet anksčiau reikės bent dviejų generacijų auklėjimo, tiek dorovės, tiek gabumų atžvilgiu, kad darbininkas sugebėtų ja naudotis".

Valstybės įsikišimą Kingsley taip vertina: „Velnias visados gatavas raginti mus, kad reikalautume pakeisti įstatymus ir valdžią, dangų ir žemę, bet niekuomet neprasitars mums apie tą įžulią mintį, kad mes galėtume pakeisti patys save".

[45] Maurice sakė: „Jūs turite būti socialistai, jei jūs esate krikščionys", bet tas žodis „socialistas" neturėjo jam tokios reikšmės, kokios įgijo vėliau, tai matyti iš to, kad Maurice pats taip jį apibūdina: „Socialisto šūkis yra kooperacija, o antisocialisto — konkurencija".

[46] Anglikoniškos Bažnyčios sluoksniuose 1890 m. susikūrė „Christian Social Union". *Non-Conformists* bažnyčios rišasi daugiau su „Institutions" ir „Brotherhoods".

[47] Socialinės krikščionybės organas, anglikoniškos Bažnyčios tarpe, yra „The Economic Review", leidžiamas Oksforde (jo nereikia maišyti su „The Economic Journal", leidžiamu taip pat Oksforde, kurs yra grynai mokslinis).

tiškai sankcijonuotas Mozės įstatymu jubilėjinių metų, pasikartojančių kas keturiasdešimt devinti metai (septynios metų savaitės), kada žemė buvo grąžinama pirmykštiems jos savininkams. Krikščioniškasai socializmas rėmė ir platino sistemą Henry George'o, kurs pats tūlais atžvilgiai gali būti laikomas krikščioniu socialistu. Be žemės klausimo, anglų krikščionys socialistai gynė taip pat darbininkų klasės interesus. Dauguma anglų bažnyčių vadinosi „institucinės bažnyčios" (Institutional Churches), kadangi jos yra suspietusios aplink save visą eilę labdaringų įstaigų, kurios rūpinasi materialiniais, intelektualiniais ir moraliniais darbininkų gyvenimo reikalais. Kai kurie socialistinio darbininkų judėjimo vadai, pavyzdžiui Keir Hardie, yra karšti ir praktikuojantieji krikščionys. Brolijų *(Brotherhoods)* federacija jungia šiuo metu apie 2000 draugijų su 1 milijonu darbininkų ir veda smarkią propagandą, kur Evangelija ir socialinis klausimas, jei jau ne socializmas, yra artimai rišami[48].

Jungtinėse Valstybėse krikščioniškasai socializmas pasirodė dar agresingesnis prieš kapitalizmą, kurį jis biblijine kalba vadina „mamonizmu". Pirmoji „Christian Socialist" sąjunga buvo įsteigta, rodos, Bostone 1889 m. Vėliau įsisteigė daug kitų. Paskiau šioji taip štai apibrėžia savo tikslą: „padėti socialiniam Kristaus mokslui įsiskverbti į bažnyčias ir parodyti, kad socializmas yra būtinoji krikščioniško ekonominio gyvenimo išraiška" ir kiek toliau: „esame įsitikinę, kad socializmo idealas yra toks pat, kaip ir Bažnyčios idealas ir kad Kooperatyvinė Respublikos (Cooperative Commonwealth) evangelija yra ne kitokia, kaip ir Dievo karalystės evangelija, ekonomiškai išreikšta"[49].

V o k i e t i j o j e, priešingai, randame patį dešinįjį socialinio protestantizmo sparną. 1878 m. pastoriai S t ö c k e r ir

---

[48] E. G o u n e l l e, Le Mouvement des Fraternités (brošiūra).

[49] J o s i a h S t r o n g, direktorius „Institut of Social service" (tariant, Socialinio Muzejaus) New-York'e leidžia žurnalą „The Gospel of the Kingdom" („Karalystės Evangelija"), kurs pareiškia, kad „savaime aišku, jog pasaulis negali būti sukrikščionintas, kol nebus sukrikščioninta pramonė", ir kurs stato sau programą tyrinėti ekonominius faktus evangelijos šviesoje. Pavyzdžiui, nedarbo klausimu randame nurodyta į Mato XX, 6, ir dar labiau technišku klausimu *open or closed shop* (t. y. klausimu, ar fabrikas turi būti atidarytas ar uždarytas nesindikuotiems darbi-

Todt įsteigė „krikščioniškai-socialinę darbininkų partiją", kuri, nežiūrint į jos vardą, buvo labai konservatyviška ir neįleido šaknų darbininkų tarpe; todel netrukus iš vardo buvo išmestas žodis „darbininkų". Vėliau Stöcker tapo Rūmų pastorium, ir tuo visas šis judėjimas įgijo pusiau oficialinį pobūdį. Tuo štai metu Stöcker sakė: „Aš esu tvirtai įsitikinęs, kad mes galėsime socialinę revoliuciją įvesti į socialinių reformų vagą"[50]. Bet 1890 m. kaizeris Vilhelmas II atleido savo rūmų pastorių ir kartu su juo oficialinį krikščioniškąjį socializmą[51].

Kiek vėliau Erfurto kongrese 1896 m. kiti du jauni Frankfurto pastoriai V. Naumann ir Goehre[52] mėgino patraukti darbininkų klasę, nukreipdami protestantiškas bažnyčias labiau socialistišku keliu. Bet šis sąjūdis, pasmerktas oficialinės liuteriškos Bažnyčios, puolamas darbdavių ir menkai tepalaikomas socialdemokratų, veikiai iširo ir jo vadai nuėjo į politi-

---

ninkams) randame nurodymą į tekstus: Psalmė 133, 5. 1, ir 1-sai šv. Pauliaus laiškas į Korintiečius, XII, 16, 26!

Gražiai parašyta Rauschenbuch'o (mirusio 1898 m.) knyga „Christianity and the social crisis" buvo dalimis išversta į prancūzų kalbą, antraštėmis „Le plat de lentilles" („Lešių lėkštė" — prisimenant čia Jokūbo ir Ezavo mainus) ir „Situation tragique du riche".

Prieš kokį dvidešimt metų vienas amerikiečių pastorius, Herron, savo knygoje, sukėlusioje nemaža triukšmo, skelbė, kad reikia eiti toliau už kolektyvizmą „kurs yra perdaug konservatyviškas ir net reakcinis". Jis čia net pridurdavo, kad K. Marks'as, palyginti su Jėzumi, yra surambėjęs konservatorius, nes „pripažinti privatinę nuosavybę bet kuria forma, net ir tik vartojimo dalykams — tai reiškia atmesti Kristų". Bet Herron neturėjo pasekėjų ir pats nebesirūpino toliau krikščioniškuoju komunizmu.

Protestant Episcopal American Church yra įsteigusi plačią socialinių studijų ir veikimo organizaciją su vietiniais, provincialiniais ir tautiniais komitetais, kongresais, spauda ir t. t. Jos programa nėra visai socialistinė, o greičiau siekia paskatinti „palankius santykius tarp kapitalo ir darbo".

[50] Paskaita Ženevoje 1891 m. Šioje paskaitoje Stöcker taip apibūdina savo programą: „Mes manome, kad negalima pasiekti tikslo be valstybės pagalbos, bet mes taip pat žadiname asociacijos dvasią... Mes pasakėme darbdaviams, kad jų prievolė padaryti auką ir kad jie turi išspręsti klausimą sutartinai su darbininkais. Darbininkams mes pasakėme, kad, jei jie nebus darbštūs, taupūs, saikūs, jie niekados nepasieks geresnės būklės".

[51] Pavadinimas: „krikščioniškai-socialinis yra nesąmonė", pareiškė vėliau kaizeris savo telegramoje, pasiųstoje vienam stambiam darbdaviui, „Saro karaliui", baronui Stumm'ui.

[52] Goehre yra parašęs knygą „Drei Monate Fabrikarbeiter", kuri turėjo didelio pasisekimo. Naumann, neseniai miręs, pragarsėjo karo metu savo knyga „Mitteleuropa".

ką. Vis delto pati srovė išliko ir toliau, kaip studijų draugija *(Evangelisch-sozial)*, kurioje figūruoja žinomi universiteto profesoriai Schulze-Gävernitz, Rade, Baumgarten.

Šveicarijoje šis sąjūdis taip pat smarkiai plečiasi ir rado čia netgi pažangiausius krikščioniškojo socializmo skelbėjus, kaip profesorius Ragaz, pastoriai Kutter[53] ir Pflüger (pastarasis vėliau tapo parlamento atstovu).

Prancūzijoje taip pat yra socialprotestantiškoji mokykla ir net ne viena, o kelios, bet kadangi apie jas spiečiasi tik nedidelė dalis protestantų ir kadangi patys protestantai čia sudaro tik mažytėlę krašto gyventojų dalį, tad ir socialinio protestantizmo akcija negali būti kiek žymesnė. Bet vis delto jį matome duodant pradžią ar vadovaujant įvairiems socialiniams siekimams, kaip štai kovai prieš alkoholizmą ir pornografiją, kooperacijos atgimimui, Liaudies Namų, vadin. *Solidarités,* steigimui. 1887 m. pastorius Gouth yra įsteigęs „Association pour l'étude pratique des questions sociales"[54]. Ji išsilaikė saikiose ribose ir neina toliau kooperatizmo, kaip veikimo priemonės, ir solidarizmo, kaip doktrinos[55]. Šią naują solidarybės doktriną. — nors ji yra radikališkos kilmės ir, kaip toliau matysime, eina greičiau antiteze labdarybės sąvokai — socialinis protestantizmas entuziastiškai priėmė. Jis netgi savinasi ją ir skundžiasi, kad ji buvusi nuo jo paveržta, nes, sako jis, kurgi berasime solidarumo dėsnį išreikštą griež-

---

[53] Viena pastoriaus Kutter'io knyga „Sie müssen" (išversta į pranc. kalbą antrašte „Dieux les mène") sukėlė nemaža triukšmo. Autorius nori išrodyti, kad socialistai šiandien yra tikri Kristaus mokiniai, o bažnyčia jį paneigusi.

[54] Per dvidešimt metų jos pirmininku buvo de Boyve, Prancūzijos kooperatyvinio judėjimo vadas, o dabartiniu metu yra šio skyriaus autorius (Gide). Iš to randasi gimininguma šių dviejų judėjimų, kurie abu yra išėję iš Nimes mokyklos.

Ji šaukia periodinius kongresus ir leidžia savo organą, kurs vadinasi „Le Christianisme Social" ir kurio redaktorius yra pastorius Gounelle.

[55] Pastorius Tomy Fallot, šio judėjimo įkvėpėjas, nurodo tokį sektiną kelią: „Visų svarbiausia išugdyti tas tobulas tipas, kurs vadinasi kooperacija... Ji jau šiandien yra geresnių laikų pranašystė" *(L'Action Bonne).* Tai yra ta pati formulė, kaip anglų teologo Maurice (žiūr. aukšč. 550 p.).

„Mes esame krikščionys socialistai, nes mes esame solidaristai. Ieškodami solidarybės, mes radome Mesiją ir jo Karalystę... Solidarybė — pasaulietinis žodis, Dievo Karalystė — krikščioniškas žodis, tai tas pat dalykas". (Gounelle. *L'Avant-Garde,* 1907).

čiau, kaip krikščioniškoje pirmosios nuodėmės atpirkimo dogmoje — visi žmonės pražuvę del nuodėmės vieno vienintelio: Adomo, — visi žmonės išganyti nuopelnais vieno vienintelio: Kristaus!

Bet ir čia jaunųjų pastorių grupė, labai panaši į tai, kas socialinėje katalikybėje vadinama „jaunųjų kunigų partija", nepasitenkina šia programa, kuri jiems atrodo perdaug skysta, o eina ligi kolektyvizmo, kaip ir jų kolegos amerikiečiai[56]. Mažų mažiausiai jie reikalauja, kad nuosavybės klausimas bent būtų statomas.

Bendrai tad paėmus, visų kraštų protestantizmo „socialinė krikščionybė" turi tendencijos išvirsti „krikščioniškuoju socializmu", ir šis paprastas žodžių perstatymas parodo programos kitimą. Tai reiškia, kad socialiniai protestantai, bent aktingieji kovotojai, priima esminius internacionalinio socializmo principus (gamybos priemonių socializacija, klasių kova, internacionalizmas) ir tvirtina juos visiškai sutinkant su Evangelijos įsakymais.

Bet net ir ten, kur socialinis protestantizmas sutampa su kolektyvizmu ekonominiais klausimais, jis vis tik skiriasi nuo jo tuo, kad griežtai teigia moralinės asmens reformos reikalingumą, kaip ir atvirkščiai, jis skiriasi nuo individualinės krikščionybės tuo tvirtinimu, kad atskiro asmens išganymas yra neįmanomas be socialinio pertvarkymo[57]. Kad galima būtų pakeisti širdys, reikia pirma pakeisti aplinka. Kokios bėra prasmės sakyti pamokslus apie nekaltybę žmonėms, kurie yra priversti miegoti vienam kambary, be skirtumo lyties ir am-

---

[56] Šią grupę iš pradžios sudarė jaunieji pastoriai, kurie kunigavo dideliuose industriniuose miestuose (Wilfred Monod, Rouen'e, Gounelle, Roubaix) ir arčiau susidurdavo su liaudies skurdu, vargais ir maištais. Bet ji rado šalininkų ir pasauliečių tarpe, kaip štai, teisių profesorius Biville (miręs) ir sūnus Frederiko Passy, ilgiausiai buvusio liberalinės mokyklos vadu. Tas jo sūnus, Paul Passy, įkūrė nedidelę komunistinę koloniją Prancūzijos rytuose, vadinamą *Liefra* (t. y. Liberté, Egalité, Fraternité).

Ši krikščionių socialistų grupė turi atskirą savo organą, nedidelį žurnalą „L'Espoir du Monde".

[57] „Aš noriu būti anatema savo broliams, sakė Šv. Paulius. Kitaip tariant, aš nenoriu būti išganytas vienas... aš tegalėsiu būti visiškai išganytas, kai visa žmonija bus išganyta. Taip tad Evangelijos mokslas visišką mano asmeninio išganymo realizavimą daro priklausomą nuo kitų išganymo" (W. Monod, La notion apostolique du salut).

žiaus? „Visuomenė, sakė Fallot, turi būti organizuota taip, kad išganymas būtų visiems prieinamas“. Ši stambiosios industrijos santvarka, sako Gounelle, yra didžiausia kliūtis nusidėjėlių išganymui, kokią tik buvo kada sutikęs Kristus“. Šis protestantiškas socializmas lieka tad individualistinis ta prasme, kad jis, stengdamasis panaikinti individualizmą, kaip egoizmą, kaip įcentrinę jėgą, nori išlaikyti ir sustiprinti jį, kaip išcentrinę, ekspansyvinę jėgą. Jis mielai ima savo devizu šiuos Vinet žodžius, iškaltus ant jo paminklo Lozanoje: „Je veux l'homme maître de lui-même, afin qu'il soit mieux le serviteur de tous“[58].

Krikščionys socialistai ypač protestantai aktyviai dalyvavo pacifistiniame sąjūdy[59]. Tačiau visi kariaujančiųjų šalių krikščionys socialistai, išskyrus tik retas išimtis, pritarė karui, — kaip pagaliau ir tikrieji socialistai, — teisindami čia save tuo, kad šis karas turįs „padaryti galą karui“; daugelis iš jų netgi ieškojo šv. Rašte karo pateisinimo, kiekvienas savajam kraštui.

4. Mistikai.

Krikščionybės įkvėptųjų doktrinų apžvalga, kad ir visai trumpa, negali išleisti vardų kai kurių įžymių žmonių, kurie, nepriklausydami prie šios mokyklos ir nesivadindami ekonomistais[60] ar socialistais tikrąja prasme, o būdami publicistai, istorikai ar net romanų rašytojai, rėmė šias doktrinas su aistringu iškalbingumu.

Du įžymiausi atstovai šios srovės, artimos socialinei krikščionybei, yra anglas Ruskin'as ir rusas Tolstoj'us, bet

---

[58] „Aš noriu, kad žmogus būtų pats savo valdovas, idant geriau galėtų būti visuomenės tarnas“.

[59] Jų kongresas turėjo įvykti Bazely, bet kaip tik tuo metu prasidėjo karas.

[60] Tuo čia anaiptol nesakome kad Ruskin'as dėjęs mažos reikšmės savo ekonominėms teorijoms. Įvade į savo „Munera Pulveris“ (1871) jis rašo: „Sekamuose puslapiuose išdėstyta, man rodos, pirmoji tiksli *(accurate)* ekonominių dėsnių analizė, kokia tik kada buvo paskelbta Anglijoje“ (sic!) — Žiūr. taip pat jo prakalbą prie „Unto This Last“, kurio paantraštis yra toks: „Keturi essais apie pirmuosius politinės ekonomijos principus“ (1862).

čia galima būtų suminėti ir daugelis kitų[61]. Šie du didieji seniai, abu mirusieji prieš keliolika metų, prigyvenę aštuntą dešimtį, mūsų laikams buvo tas pat, kas Izraeliui pranašai. Jie, kaip Izaja ir Jeremija, keikė Tyro ir Sidono pirklius, kurie šiandien vadinasi kapitalistai, apreikšdami naują Jeruzalę, kur „viešpataus teisingumas", ir kalbėdami beveik tokia pat pranašinga kalba, ypač Ruskin'as, maitinęs savo dvasią Biblijos skaitymu[62]. Abu jie atmeta hedonistišką asmeninio intereso principą, kaip ekonominės veiklos akstiną: jie smerkia pinigus, tapusius įrankiu, su kurio pagalba žmogus galėjo pavergti sau lygų žmogų, atgaivinti savotišką vergovę[63]; jie skelbia, jog reikia grįžti prie rankų darbo, tos galingos išsilaisvinimo ir atgimimo jėgos. Bet jiedu skiriasi būsimos visuomenės vaizdavimusi: Ruskin'ui ji turi būti aristokratinė, riterinė, herojinė, gi Tolstojui ji turi būti lygybinė, komunistinė, agrarinė. Vienas mato ją esteto akimis, antras — „mužiko" akimis; vienas nori visą visų pirma herojų, antras — šventųjų.

Čia reikia taip pat paminėti Thomas Carlyle, parašiusis, tarp daugelio kitų veikalų, „Prancūzų Revoliucijos Istoriją" (1837) ir garsią knygą: „Herojus ir jo garbinimas". Chronologiškai kiek ankstyvesnis už anuodu rašytojus, jis turėjo ekonominių doktrinų istorijai dar didesnės įtakos. Ir nors jis tenka skirti ne prie krikščionių socialistų, o greičiau prie individualistų šeimos, Nietsches ir Ibsen'o tipo, tačiau jo veikimas eina lygiagrečiai su Ruskin'o veikimu. Jų dviejų kaltinimai, svaidomi esamai ekonominei santvarkai, atsiskardi

---

[61] John Ruskin (1819—1900) jau nuo seniai buvo garsus Anglijoje, tuo tarpu Prancūzijoje dar beveik visai nežinomas. Tik po jo mirties pradėta versti į kitas kalbas jo knygos pavadintos keistais ir simboliniais vardais „Unto This Last", „Fors Clavigera", „Munera Pulveris" ir t. t. Žr. Jacques Bardoux, John Ruskin ir La Sizeranne knygas apie šį rašytoją.

[62] Šitai taip žymu, kad p-nia Brunhes parašė net knygą, pavadintą „Biblija ir Ruskin'as". Kaip žinoma, Tolstojus savo ruožtu buvo išleidęs Evangeliją, esą, tikresnę, negu kanoniškuose tekstuose.

[63] Žiūr. „Fors Clavigera *passim.* Tą pat sako ir Tolstojus: „Pinigai tėra sutartinis ženklas, kurs duoda teisę, ar tikriau, galimumą naudotis kito žmogaus darbu". Beje, pinigai, tas galingiausis įrankis neturtėliams eksploatuoti visiškai negali padėti daryti jiems gero. Žiūrėk šios įdomios minties išdėstymą knygelėje „Kas daryti?"

kaip aidai, ar tikriau, kaip chorų atsakymai antikinėse tragedijose[64].

Carlyle visų smarkiausiai puolė klasikinę liberalinę mokyklą. Tai jis pravardžiavo politinę ekonomiją, bent tokią, kokios buvo mokoma jo laikais, nelemtuoju mokslu, *dismal science*. Tai jis apipylė pasityčiojimais *homo ekonomicus* abstrakciją ir šiaip apibrėžė valstybės vaidmenį: anarchija plius policininkas *(anarchy, plus constable)*. Tai jis pareiškė „laisser -faire" esant galutinai subankrutavus[65]. Bet jis apsiriboja vien kritika ir nesiūlo šiokios ar tokios socialinės reformos, o tik vidinę žmogaus reformą ir čia jis yra labai artimas krikščioniškai mokyklai[66]. Ruskin'as, priešingai, turi ištisą socialinio pertvarkymo programą, kuri galima šiaip formuluoti[67]:

1. Rankų darbas visiems priverstinas — Ruskin'as neneužmiršta priminti čia šv. Pauliaus žodžių: *qui non laborat non manducet.* Kodel? Todel, kad yra absurdiška ir nedora, kad vienas žmogus galėtų dykaduoniauti, mokėdamas paveldėtais pinigais už kito sau lygaus žmogaus patarnavimus. „Reikia mokėti savo gyvenimu", kitaip tariant, reikia, kad kiekvienas mokėtų dabartiniu darbu už dabartinį darbą, nes tai yra prieštaravimas, kad galima gyventi iš mirusio darbo. Bet darbas turi būti tikrai žmogaus darbas, kilnus, taigi dirbamas be mašinų, išskyrus nebent tas, kurias varo gamtos jėgos, vanduo ir vėjas, nes šieji nesutepa, kaip anglys, o švarina.

Ruskin'as nori, kad kiekvienas darbas virstų meno kū-

---

[64] „Tris kart prakeiktas, tris kart nedoras ekonomistų mokslas: žiūrėkite visų pirma savojo intereso ir tai bus pagaliau visų interesas! Mūsų mokytojas to nesakė" (Ruskin, Crown of wild olive, Lecture II).

[65] Būtent, šioje garsioje vietoje: „Ji (politinė ekonomija), meta savo filosofiškai-politiškai ekonominį gylmatį (zondą) į žmonijos skausmų okeaną, ir, pranešusi mums, kokia gili ir begalinė yra praraja, ji tiek tesiūlo mums viso suraminimo, kad tikrina, jog žmogus negali čia nieko padaryti, — nebent tik sėdėti rankas sudėjęs ir smalsiai žiūrėti, koks šiandien oras, ir kaip tiksliai vykdosi gamtos dėsniai. Pasakiusi šitai, ji kuoramiausiai su mumis atsisveikina, tiesa, nesiryždama dar pasiūlyti mums savižudybės". (Carlyle, Chartism).

[66] „Jei tu prispirtinai klausi, kas reikia daryti, tai leisk man į tai atsakyti: šiuo metu beveik nieko... Reikia tau nusileisti į savo esybės gilumą ir pažiūrėti, ar liko ten dar koks sielos skutelis. Tada mes pamatysime ne vieną kurį darytiną dalyką, o pamatysime daugiau ar mažiau aiškiai nesuskaitomą daugybę dalykų, kurie gali būti padaryti. Padaryk iš pradžių pirmąjį! („Past and Present", Įvadas, IV sk.).

[67] Žiūr. ypačiai „Fors Clavigera".

riniu, kad amatininko vardas būtų tolygus, menininko vardui, kaip buvę viduramžiais (taip bent sakoma! Tik čia bene kiek perdaug apibendrinama...). Praktikoje tai nėra lengvas dalykas. Keletas Ruskin'o mokinių pasidarė knygryšiais ir dirbo meniškus aptaisus liuksusinėms knygoms; bet tai gana siaura rinka. — Tolstojus siūlo ne meniškąjį, o žemės darbą, kurį jis didingai vadina „duonos darbu" ir kurs atrodo jam ganėtinai kilnus ir be padailinimų.

2. Darbas laiduotas visiems; šitai yra pirmosios taisyklės papildymas ir pataisymas: neturi būti nei dykaduonių, nei bedarbių. Esamoje visuomenės santvarkoje darbas nėra priverstinas, bet dideliam žmonių skaičiui yra priverstinas — nedarbas![68] Reikia atversti kitu galu ši nelemta tvarka. Ar nėra betgi pavojaus, kad sulig ta diena, kad visi žmonės turės dirbti, nepakaksią visiems darbo? Ne, kadangi rezultatas čia bus ne padidėjimas nedarbo, o sutrumpinimas kiekvienam darbo laiko: Koks didelis skirtumas!

3. Darbas turi būti atlyginamas ne pagal pasiūlų ir paklausų dėsnį, prilyginant žmogaus darbą prekei, o pagal teisingumą; tas teisingumas gali būti ir nerašytinis įstatymas, gali čia užtekti papročio, kurs, antai, nustato gydytojų, advokatų, profesorių honorarus. Šiose profesijose, be abejo, pasitaiko individualinių nelygybių, bet yra tam tikra norma, ir profesinė garbė neleidžia, o kai kur net ir korporacijų statutai draudžia imti mažiau — ir netgi, mielai pridėtų čia Ruskin'as, imti daugiau. Žmogus, kokios profesijos jis bebūtų, — darbininkas, kareivis ar pirklys — turi dirbti ne del pelno, o del socialinio patarnavimo. Žinoma, jis turi būti prideramai atlyginamas, kad nebūtų įžeista darbininko garbė ir kad pati funkcija būtų tinkamai atlikta; bet daryti pelną tikslu, o darbą priemone — tai reiškia apversti tiesą aukštyn kojomis.

4. Visų naturalinių turtų (žemės, kasyklų, vandens jėgos) ir visų susisiekimo priemonių nacionalizacija.

5. Socialinė ierarchija, kuri turi susidaryti sulig atliktais patarnavimais, būti laisvai pripažinta ir gerbiama be žemo

---

[68] „Nėra nė vieno keturkojo darbininko pasauly, kurs nerastų darbo, ir tai daugiau, negu jis nori! O kai einasi dvikoju darbininku, tai jam sakoma: negalimas daiktas" (Carlyle, Past and Present" III sk., taip pat „Chartism" IV sk.

pavydo, — atstatymas naujos riterybės, „be kurios negali gyvuoti jokia industrinė, kaip ir militarinė bendruomenė“, ir atviras karas niekingam mamonizmui[69].

6. Ir ypačiai auklėjimas, bet ne vien tik švietimas, nes pirmiausia reikia mokyti švaros, grožio, klusnumo, noro kitiems patarnauti ir to, kas visų svarbiausia įsigyti, būtent, „gabumą gėrėtis, viltis ir mylėti“[70].

Iš visos Ruskin'o programos ligi šiol tik šis pastarasis punktas tėra pradėtas vykdyti, bet jo jau pakanka, kad užtikrintų tam mintytojui vietą tiek ekonominių doktrinų, tiek gyvenimo faktų istorijoje. Jo paskaitų dėka pradėta kurti ne tik darbininkų universitetai, „Ruskin Colleges“ Oksforde ir kitur, bet ir ištisi nauji miestai, vadin. „sodamiečiai“ *(Garden Cities)*[71], kurių tikslas išvaduoti darbininkų klasę iš senųjų pramoninių miestų kalėjimo ir kurie yra taip suplanuoti, kad jie nei dabar, nei ateity nekenktų gamtos grožiui ir žmogaus sveikatai.

Nors Ruskin'as pats vadina save „raudoniausiu iš visų komunistų“, bet jo komunizmas buvo aristokratiškas ir estetiškas: del to jis ir turėjo tam tikro pasisekimo anglų diduomenėje. Tolstojus yra tikras komunistas. Jis pašiepia „žemą ir gyvulišką instinktą, kurį žmonės vadina nuosavybės jausmu arba teise“[72]. Jo programa — grįžti prie žemės ir bendrai ją dirbti: tai „myras“. Reikia dirbti ne bet kokis darbas o kiekvienas turi visų pirma pasigaminti sau duonos: „tai neišvengiamas žmogaus buities dėsnis“[73]. Kai del darbo pasidalinimo dėsnio, kurį taip gynė ekonomistai ir kurio dėka

---

[69] Atitinkamai tam idealui Ruskin'as ir organizavo Šv. Jurgio gildiją. Tad jo idealas turėjo tam tikrą riterybės ir militarizmo atspalvį, tuo tarpu kai Tolstojus smerkė bet kurį pasipriešinimą blogui ir bet kurį karą, net ir vadinamąjį defensyvinį.

Plg. neseniai išspausdintą Marshall'o straipsnį pavadintą „The social possibilities of economic Chivalry“ (Economic Journal, 1907 m. kovo m.) nors jis čia ir nemini Ruskin'o.

[70] Kai *Christian Socialist* 1854 m. atidarė Londone kursus darbininkams, Ruskin'as norėjo juose dėstyti, bet ne ekonomiją ar istoriją, o paišybą.

[71] Taip yra vadinami, Port-Sunlight ir Bournville darbininkų miestai; be to Hitchine, netoli Cambridge Ruskin'o pasekėjų draugija 1902 m. iš pamatų pastatė naują paveikslingą miestą darbininkams.

[72] „Arklio istorija“ 1861 m. išsp. „Pirmose apysakose“.

[73] Žiūr. knygą „Darbas“ kuri yra valstiečio Bondarev'o mąstymai apie Genezės žodžius: „prakaite veido savo valgysi duoną“ — su ilgais Tolstojaus komentarais.

žmonėms pavyko išsilenkti Dievo įsakymo, jis tėra „velniška ir klastinga teorija“. Jis bent jau turėtų būti praktikuojamas tik reikalui atsiradus ir visiems interesuotiems susitarus, o ne iš anksto, kas savo motais, nes tatai gimdo konkurenciją, perprodukciją ir krizes.

Jei šios doktrinos reikia imti literariškai — kaip Tolstojus liepia mums literatiškai imti Kristaus žodžius, — tai jo svajojamoji visuomenės santvarka eina netgi toliau už komunizmą. Nebereikia nei miestų, nei pinigų, nei prekybos, nei amatų padalinimo, nei rašytojų — tad nei Tolstojaus — belieka ekonominė nirvana!

PENKTOJI KNYGA.

Naujausios doktrinos.

Praeitųjų knygų pradžioje mes galėjome be didelio vargo apibūdinti esminius kiekvieno laikotarpio ekonominės minties bruožus. Bet, įžengiant į šią paskutinę knygą, mums kyla kiek abejojimų. Čia mums trūksta perspektyvos. Reikėtų iš toliau žiūrėti, norint bešališkai įvertinti reikšmę tos evoliucijos, kuri vyksta mūsų akyvaizdoje. Ir čia, daugiau kaip kitur, mums yra pavojaus, kad mūsų parinkimas kitiems atrodys subjektyvinis, nuožiūros dalykas.

Bet vis tik mums atrodo, kad galima skirti, 19-tojo šimtmečio gale ir 20-tojo pradžioje, keturios didelės ekonominės minties srovės:

1. Visų pirma, netikėtai atgijęs susidomėjimas teorija. Grynoji ekonominė teorija, norakiai apleista istorininkų, valstybinių socialistų ir krikščionių socialininkų, susilaukė apie 1872 m. įžymių savo atstovų, vienkart Prancūzijoje, Anglijoje ir Austrijoje. Imdamiesi tęsti mintis, beveik užmirštas nuo Condillac'o, vartodami matematinę metodę, visiškai apleistą nuo Cournot laikų, jie vis sėkmingiau statė, vieton perdaug apgriuvusio klasikinių teorijų pastato, sąmojingą ir masinančią kainų susidarymo koncepciją. Jos pritaikymas beveik visose ekonomijos mokslo srityse pasirodė kasdien vis vaisingesnis. Paskui Walras'ą, Jevons'ą ir Menger'į, ištisa eilė rašytojų Amerikoje ir Europoje (išskiriant, berods, Prancūziją) nuėjo šiuo keliu. Ekonomistų veikalai vėl radosi pilni diagramų, algebrinių formulių, aštrių samprotavimų. Grynoji ekonomika, taip koneveikta nuo Ricardo laikų, dabar vėl atgauna savo teises. Nežiūrint į stiprų pasipriešinimą, ji beveik visur patraukia į save dėmesį. Ekonomijos mokslo atžvilgiu, šitai yra, gal būt, įžymiausias pastarojo laikotarpio faktas.

2. Lygiagrečiai vyksta gilios permainos socializme. Praeitoje knygoje mes jau esame parodę, kaip patys socialistai

pakeitė M a r k s'o teorijas. Jų smukimas ir šiaip jau aiškiai pastebimas. Socializmas atsisako pretenzijos statyti prieš „buržuazinį" ekonomijos mokslą „proletarišką]". „Reikia atsižadėti, rašo vienoje vietoje S o r e l'is, to dingojimosi paversti socializmą mokslu". Ir tikrai, prancūzų sindikalistai, anglų fabiečiai, vokiečių revizionistai daugiau ar mažiau noriai perima tokio M a r s h a l l'o, P a r e t o ar B ö h m-B a w e r k'o mokslines mintis. Užtat jie juo smarkiau nusitveria socialinių reikalavimų ir socializmo politikos. Visuotinis streikas, sindikatų ir kooperatyvų steigimas, savivaldybinis socializmas, patraukia juos juo labiau, juo abejingiau jie žiūri į daugiovertės teoriją. Maža to, mes matysime, kad kai kurie iš jų — žemės nacionalizacijos šalininkai — mėgina savotiškai suderinti liberalizmą ir socializmą, remdamiesi čia grynai klasikine teorija, būtent, r e n t o s t e o r i j a.

3. Tai nėra vienintelė permaina, kurią galima pastebėti socializme. Paėmus čia viršų kolektyvistams, darbininkų klasėje įsigalėjo autoritarinės ir centralizuotos santvarkos idealas. Kolektyvistų susiorganizavimas į didelę politinę partiją ir dalyvavimas kai kuriuose kraštuose įstatymdavybės darbe, ir netgi valdžioje, dar labiau pabrėžė šį charakterį. Bet senoji revoliucinė dvasia, išsilikusi gyva, ypačiai romaniškuose kraštuose, pradeda nerimauti del šių pasekmių. Ir tada štai matome atgyjant darbininkų klasėje savotišką liberalizmą. Šis liberalizmas, žinoma, yra visiškai skirtingas nuo klasikų liberalizmo, ir S m i t h'as ar B a s t i a t'as tikriausiai būtų jį atmetę; jis ir pats, norėdamas atsiskirti nuo anos senosios doktrinos, vadina save libertariniu, bet vis delto tai yra nemažiau autentiškas liberalizmas, būtent — a n a r c h i z m a s. Libertarinė arba anarchistinė srovė, jaučiama jau pirmajame „Internacionale", pradeda vis labiau įsigalėti darbininkų klasėje; jos įtaka štai aiškiai žymi pastarųjų metų sindikalistiniame sąjūdyje Prancūzijoje ir Italijoje. Tuo pat metu pas daugelį buržuazinių rašytojų pasireiškia savotiškas filosofinis ir moralinis anarchizmas, kurs tarytum lemia naują individualizmo atgijimą.

4. Taip bekintant individualizmui ir socializmui, tarpinė tarp jų doktrina, būtent, valstybinis socializmas irgi transformuojasi, virsdamas, bent jau Prancūzijoje, s o l i d a r i z m u,

kurs stengiasi pateisinti valstybės intervenciją, remdamas ją naujais pagrindais, bet kartu ir apibrėžti jai prideramas ribas. Tuo būdu jis siekia surasti tam tikrą individualizmo ir socializmo sintezę.

* * *

Šias štai didžiąsias sroves mes bandome aprašyti tolesniuose skyriuose. Pavadindami jas naujausiomis doktrinomis, mes turėjome galvoje ne tiek jų gimimo datą (kuri kartais siekia labai toli į praeitį), kiek tą aplinkybę, kad jos stengiasi atjauninti senesnes teorijas, kurias jos imasi tęsti. Mes būtumėm galėję, paskolindami iš kitos srities plačiai vartojamą vardą, pavadinti jas „modernistinėmis“, jei mums nebūtų atrodę neapdairu apimti šiuo perdaug reikšmingu terminu visas tas taip skirtingas pažiūras, kurios savitarpy tėra sujungtos tik chronologine sluogtimi.

I SKYRIUS

Hedonistai.

1. Klasikinės mokyklos pseudo - renesansas.

Norėdami rasti tikrą vietą šiai naujai doktrinai, turime prisiminti skyrių apie istorinę mokyklą. Mes matėme, kad toji mokykla kritikavo klasikinę teoriją ypačiai metodės atžvilgiu, atmesdama tikėjimą tariamais naturaliniais dėsniais, amžinais ir visuotinais, ir neigdama galimumą pagrįsti jais mokslą, t. y. bendrųjų nusakymų sistemą. Toji mokykla pavertė politinę ekonomiją savotiška pastebėtųjų faktų klasifikacija.

Reikėjo laukti, kad amžinas svyravimas švytuoklės, matuojančios laiką idėjų istorijoje, grąžins ir vėl palankią valandą abstraktinei metodei. Taip ir atsitiko. Kaip tik tuo metu, kada istorinė mokykla buvo pačiame klestėjime, keletas įžymių ekonomistų, vienkart Austrijoje, Anglijoje ir Jungtinėse Valstybėse, pradėjo primygtinai reikalauti politinei ekonomijai teisės tapti tiksliuoju, ekzaktiniu mokslu, arba, kaip jie sakė, grynąja ekonomika. Kaip jau galima numanyti, šis reikalavimas sukėlė karštus ginčus tarp istorinės ir neo-klasikinės mokyklos šalininkų, daugiausia tarp vokiečių profesoriaus Schmoller'io, iš vienos pusės, ir austrų profesoriaus Menger'io — iš antrosios.

Šios naujos mokyklos charakteringas pažymys yra tas, kad ji, ieškodama kuoaiškiausio principo, kuriuo galima būtų pagrįsti ekonomijos mokslas, randa jį tame fakte, kad kiekvienas žmogus siekia malonumo ir vengia vargo ir visokiomis aplinkybėmis stengiasi gauti juo daugiau malonumo juo mažesniu vargu[1]. Savaime suprantama, kad klasikiniai ekonomistai taip pat nebuvo išleidę iš akių šio fakto, kurio pasekmės yra

[1] „Ši teorija perdėm pagrįsta malonumo ir vargo apskaičiavimu, ir politinės ekonomijos tikslas yra apibrėžti, kaip gali būti pasiekta maksimum laimės, įgyjant juo daugiau malonumo juo mažesniu vargu" (Stanley Jevons, Theory of political economy).

taip svarbios, — ir kurs, pagaliau, išeina toli iš ūkio srities ribų, nes jį randame visoje gamtoje, kaip „mažiausios pastangos principą". Klasikiniai ekonomistai paprasčiausiai vadino jį „asmeniniu interesu", šiandien jis vadinama „hedonistiniu principu" (nuo graikų žodžio ηδονη — smagumas, malonumas). Del to mes ir šią mokyklą vadiname hedonistine.

Šiaip suvesdama visus žmogaus veikimo motyvus į vieną vienintelį, ši mokykla, žinoma, nenori neigti visų kitų. Ji tik reikalauja sau teisės vartoti abstrakciją, be kurios negali būti sukurtas joks tikslusis mokslas, t. y. teisės pašalinti iš tyrinėjimų lauko visus kitus elementus, išskiriant tik tąjį, kurs norima tyrinėti, ir paliekant kitiems socialiniams mokslas nagrinėti kitus žmogaus veiksmų motyvus. Klasikų *homo oeconomicus*, kurs buvo tiek pašiepiamas, dabar vėl atstatomas į garbingą vietą, netgi dar labiau suprastintas: tai tėra schematinis žmogus. Į žmones težiūrima kaip į jėgas, vaizduojamas linijomis, antai, mechanikos vadovėlių braižiniuose. Pakanka išanalizuoti, kokios yra išdavos jų santykių vieni su kitais ir jų veiksmų išoriniam pasauliui.

Toliau mes matysime, kad ši neo-klasikinė mokykla prieina beveik tokių pat išvadų, kaip ir senoji, būtent, kad absoliutinė laisva konkurencija realizuoja maksimum patenkinimo kiekvienam asmeniui. Ir čia tad ji tęsia didžiąją klasikinę tradiciją, nors ir su tam tikrais aprėžimais, kuriuos mes toliau nurodysime.

Del to ši nauja srovė kalba apie senąją klasikinę mokyklą palankiai ir netgi su pagarba, nelyginant vaikas apie tėvą[2].

Bet vis delto ji prikiša klasikinei mokyklai — berods, ne tai, kad ši klydusi, nes ir hedonistinė mokykla prieina maždaug tų pačių išvadų, — o tai, kad ji nesugebėjusi išrodyti savo tvirtinimų ir pasitenkinusi perdaug lengvais spręsmais, kurie tėra tik užburti ratai. Taip atsitikdavo pirmiesiems ekonomistams ypač tada, kai jie mėgindavo nustatyti priežastingumo sąryšį, neapsižiūrėdami, jog dažnai p a s e k m ė t a i p p a t g a l i b ū-

---

[2] „Klasikiniu ekonomistų klaidos tėra, taip sakant, paprastos kiekvieno mokslo kūdikystės ligos (the ordinary deseases of the childhood)" (B ö h m - B a w e r k, The Austrian Economists, išsp. „Annals of the American Academy of Political and Social Science", 1891 m. sausio m.).

ti priežastimi ir atvirkščiai. Nuo šiol reikia tenkintis surandant tam tikrus santykius arba sutarimus reiškinių tarpe ir atsižadėti to bergždžio ieškojimo, kuris iš jų priežastis ir kuris pasekmė.

Paimkime tris didžiuosius dėsnius, kurie buvo tarytum ekonominio mokslo šulai: pasiūlų ir paklausų dėsnis, gamybos kaštų dėsnis ir produkto paskirstymo tarp trijų didžiųjų gamybos faktorių dėsnis. Šie dėsniai, formuluoti taip, kaip juos formulavo klasikai, neišlaiko kritikos. Iš tikrųjų, prisižiūrėkime jiems arčiau.

Tas dėsnis, pagal kurį „kaina kinta tiesioginiam santyky su paklausais ir atvirkščiam su pasiūlais", iš pažiūrų atrodo kone matematiškai tikslus. Del to jis ir buvo tiltas tarp senosios ekonomikos ir naujosios; bet šioji, kartą perėjusi tą tiltą, sugriovė jį. Jai nesunku buvo išrodyti, kad šis tariamasai dėsnis, į kurį buvo žiūrima, kaip į vieną iš Euklido aksiomų politinėje ekonomijoje, kaip į *quid inconcussum,* kuriuo remiasi visas šio mokslo pastatas, iš tikrųjų yra kaip tik gražus pavyzdys to samprotavimo užburtame rate, apie kurį mes tik ką esame kalbėję. Ir nemaža buvo suomaištis ekonomistų tarpe, kai jie apie pusę praeitojo šimtmečio turėjo šitai pripažinti! Iš tikrųjų, jeigu kainą nulemia paklausai ir pasiūlai, tai reikia taip pat pripažinti, kad kaina, savo ruožtu, nulemia paklausus ir pasiūlus; tad ieškoti, kuri čia yra priežastis ir kuri pasekmė, reiškia suktis vis tam pačiam rate. Stuart'as Mill'is jau pastebėjo šį priešingumą ir pataisė jį tuo būdu, kaip mes esame aukščiau (389 p.) nurodę. Bet jis nežinojo, kad Cournot dar pieš jį (1838 m.) ir geriau už jį sugriovė tik ką sakytąją formulę ir jos vieton pastatė kitą, kuri jau tikrai duoda pradžią hedonistinei metodei: „paklausai yra kainos funkcija"[3], vadinas, jie yra su kaina tokiam santyky, kaip dvi svarstyklių pusės: kainai krintant jie kyla ir kainai kylant jie krinta. Bet pasiūlai taip pat yra kainos funkcija, tik kitoniškam santyky, nes jie paraleliai seka kainos judėjimais, kartu su ja kildami ar krisdami. Tuo būdu, kaina, pasiūlai ir paklausai yra tarytum trys susijusios to paties mechanizmo dalys, kurios ne-

---

[3] Recherches sur les Principes mathématiques de la théorie des richesses.

gali judėti atskirai; ir čia svarbu susekti, kokie yra jų savitarpio pareinamumo dėsniai.

Tai dar nereiškia, kad pasiūlų ir paklausų dėsnis turi būti išbrauktas iš ekonominio žodyno, jis tik įgyja kitokios reikšmės. Šiandien, kaip toliau matysime, pasiūlų ir paklausų dėsnis išreiškiamas vadinamąja „paklausų kreivąja": o tai yra ne kas kita, kaip tik atvaizdavimas braižiniu tos Cournot teoremos, kad paklausai yra kainos funkcija.

Tas pat tenka pasakyti ir apie tą dėsnį, pagal kurį „gamybos kaštai nulemia vertę". Čia yra toks pat *petitio principi*. Kas nežino, kad, priešingai, verslamoninkas apskaičiuoja ir reguliuoja savo kaštus, turėdamas galvoje kainą, kurią jis gali gauti! Klasikinė mokykla įžvelgė šitai del vienos iš pajamų kategorijų, būtent, rentos; ji išrodė, jog kaina nulemia rentą, o ne renta kainą. Bet tatai yra lygiai teisinga ir visiems kitiems elementams! Ar, tikriau sakant, ir ši nauja formulė yra lygiai netiksli: reikia liautis bergždžiai ieškojus priežasčių bei pasekmių ir tenkintis tik konstatavimu, kad tarp gamybos kaštų ir kainos yra santykis, siekiąs jų lygybės, — ne del kokio paslaptingo jų solidarumo, o del to, kad ten, kur nėra šio sutapimo, gaminių padaugėjimas ar sumažėjimas siekia tuojau atstatyti tą pusiausvyrą. Ir šis pareinamumo santykis tarp dviejų verčių, kad ir labai svarbus, toli gražu nėra vienintelis: jis tėra vienas iš daugelio atvejų, kada ta ar kita vertė kinta funkcionaliniam sąryšy su kita kuria verte. Hedonistinė mokykla atidžiai renka ir žymi šiuos atvejus.

Tas pat vėlgi yra ir su paskirstymo dėsniu, t. y. darbo mokesčio, procentų ir rentos daliniu. Kaip gi šie daliniai buvo apsprendžiami klasikinėje teorijoje? Labai naivišku būdu. Kai reikėjo apspręsti renta, buvo sakoma: atimkite nuo viso produkto vertės darbo mokestį, procentus ir pelną — kas liks, tai ir bus renta. Kai reikėjo apspręsti pelnas, buvo atimama iš pradžios renta, jei ji yra, paskum darbo mokestis ir procentai, sudarantieji gamybos kaštus, o kas liko, tai ir buvo pelnas. Darbo mokesčiui apspręsti buvo elgiamasi taip pat, nes, kaip sąmojingai pastebi Böhm - Bawerk'as, pasakyti, kad darbo mokestį nulemia produktingumas, tai vis viena, kaip pasakyti, kad darbo mokestis yra tai, kas atlieka iš viso produkto vertės, atėmus rentą, procentus ir pelną. Tuo būdu, kiekvienas iš

dalybininkų čia laikomas, kas savo ruožtu, *the residual claimant*, t. y. turinčiu teisės į visa tai, kas atliko, atsiėmus kitiem dviem savo dalis. Norint apspręsti nežinomą dalį kiekvieno iš trijų, prileidžiama kitų dviejų dalis esant žinomas![4].

Naujoji mokykla nebegarbina šios teologinės trejybės. Negalima imti kiekvieno iš tų veiksnių kas sau atskirai, nes jie būtinai yra solidariški, arba, kaip sako naujoji mokykla, komplementariniai gamybos procese. Šiaip ar taip, norint apspręsti kiekvieną iš jų, reikia nustatyti tiek skirtingų santykių, kiek yra nežinomųjų. Štai mes ir esame priėję to, kad turime vartoti lygtis ir matematines formules. Tačiau, matematikos vartojimas nėra taisyklė visiems hedonistams. Iš vienos pusės, psichologinė kryptis, vadinamoji austrų mokykla, neranda reikalo vartoti matematikos. Iš antros pusės, daugelis matematinių ekonomistų pareiškia, jog jiems visai nereikalinga psichologinė metodė nei garsusis „paskutiniojo naudingumo" principas, kurs, kaip matysime, sudaro austrų doktrinos esmę[5].

Čia gali kas mus kritikuoti, kam mes įdėjome matematinius ekonomistus į tą pat skyrių, kaip ir hedonistus[6]. Tačiau, kai kurie iš jų, pavyzdžiui Stanley Jevons, vartoja abi meto-

---

[4] Kiekvienas algebros uždavinys, kaip žinome, turi turėti bent tiek lygčių, kiek yra nežinomųjų. Gi čia yra trys nežinomieji ir tik viena lygtis.

Tebūnie P žinomoji produkto vertė, x, y, z — atitinkami daliniai darbo mokesčio, procentų ir rentos; tada galima bus sustatyti tokia lygtis:

$$x+y+z=P$$

Bet, kai norima eiti toliau ir apspręsti kiekvieną iš nežinomųjų, tada juk neužtenka imti vieną po kito ir prileisti jį esant žinomą, kad apsprendus kitus du nežinomus! O senoji politinė ekonomija aukščiau išdėstytąja argumentacija kaip tik šitai ir darė. Tai vis viena, lyg ji būtų rašiusi:

x (darbo mok.) = P — (y+z)
y (procentai) = P — (x+z)
z (renta) = P — (x+y).

[5] „Ekonominės pusiausvyros teorijos yra nepriklausomos nuo naudingumo (paskutinio naudingumo laipsnio) teorijų. Paprastai šios dvi teorijų rūšys esti kaip tik sumaišomos, identifikuojamos" (Vilfredo Pareto, L'économie pure, brošiūra, 1902 m.).

[6] Šitaip mus kritikuoja, antai, Vilfredo Pareto savo „Traité de Sociologie", 1, 87 p. išnaša: jis protestuoja prieš vieną vietą pirmajame šios knygos leidime, kur mes jį priskyrėme prie hedonistų šalia Walras'o. Jis pareiškia nepriklausąs jokiai mokyklai ir turįs tik metodę, siekiančią „padaryti politinę ekonomiją mokslu, lygiai kaip chemija, fizika ar astronomija". Bet argi ne šitai nori padaryti ir hedonistai?

des; be to, dauguma jų siekia padaryti politinę ekonomiją — anot jų, „ekonomiką“ — tiksliuoju, arba, geriau sakant, abstraktiniu mokslu. Tie austrų mokyklos išvedžiojimai, kad ir be formulių, yra tokia pat algebra.

Bet vis tik geriau bus, del dėstymo aiškumo, skirti neo-ekonominėje mokykloje psichologų grupė ir matematikų grupė ir atskirai jos nagrinėti.

2. Psichologinė mokykla.

Psichologinės mokyklos charakteringas pažymys yra tas, kad ji viską suveda į paskutinįjį naudingumą *(utilité finale, Grenznutzen)*. Ką ši sąvoka reiškia?[7]

---

[7] Pavadinimas kiek keičiasi, nelygu autorius ir kraštas. Jevons sakė: „paskutinis naudingumo laipsnis“; amerikiečiai sako: „kraštutinis naudingumas“ *(marginal utility)*, Walras sako: „paskutinio patenkintino reikmens intensingumas“. Tą pat Walras vadina irgi retybe, imdamas tačiau šį žodį grynai subjektyvine prasme: retybė čia tereiškia tai, kad turimojo kiekio nepakanka esamam reikmeniui patenkinti. Jau vien iš šios terminologijos gausumo matyt, kad pati mintis yra kiek neaiški.

Pirmoji mintis „paskutiniojo naudingumo“, kurs charakterizuoja psichologinę mokyklą, tenka priskirti, rodos, venam prancūzų inžinieriui, Dupuit. Ji yra išreikšta dviejuose rašiniuose: „Sur la mesure de l'utilité des travaux publics“ (1844) ir „Sur l'utilité des voies de communication“ (1849); abu jie išspausdinti „Annales des Ponts et Chaussées“ ir jų svarba buvo suprasta daug laiko praėjus. Gossen toliau minimame (625—6) veikale irgi kėlė šią mintį.

Tačiau dabartine jos forma ją išdėstė tuo pat metu Stanley Jevons savoje „Theory of Political Economy“ (1871) ir Karl Menger savo „Grundsätze der Volkswirtschaftslehre“ (1871). Iš antros pusės, Walras'o retybės sąvoka yra visiškai panaši ir taip pat maždaug to pat meto (1874); pagaliau, amerikietis profesorius Clark savo „Philosophy of Value“, nors kiek vėlesniu laiku (1881) priėjo tos pat idėjos irgi, rodos, savarankiškai, tik kitu keliu. Tai yra įstabus, nors ir neretas pavyzdys, kaip doktrinų istorijoje kartais sutampa naujų minčių atradimai.

Nepaisant jos kosmopolitinės kilmės, ši srovė gavo „austrų mokyklos“ vardą, nes ji Austrijoje rado įžymiausių savo atstovų; jų tarpe reikia suminėti, be profesoriaus Karolio Menger'io, apie kurį jau esame kalbėję, taip pat profesorių Sax, Das Wesen und die Aufgabe der Nationalökonomie (1884), Wieser, Der natürliche Wert (1889), ir ypačiai Böhm-Bawerk, Grundzüge der Theorie des wirtschaftlichen Güterwertes (išsp. „Jahrbücher für Nationalökonomie“, 1886), kaip ir jo garsi knyga „Kapital und Kapitalzins“.

Šiandien tačiau ši doktrina dar labiau galima vadinti amerikiečių, negu austrų: profesoriai J.-B. Clark, Patten, Irwing Fisher, Carver, Fetter karštai imasi taikyti paskutinio naudingumo teoriją, ypačiai gėrybių paskirstymo analizėje ir kapitalo bei procentų sąvokų kritikoje.

Tai yra naudingumas senąja klasikinių ekonomistų prasme, tasai, kurį jie vadino vartojamąja verte (value in use) ir, su pagarba apie jį atsiliepę, atidėjo į šalį, kaip neturintį reikšmės. Čia tasai naudingumas ir vėl atgyja, tik jau gerokai pakeistu pavidalu.

Visų pirma, jis čia galutinai atskirtas nuo naudingumo įprastine ir normatyvine prasme, nuo naudingumo, suprantamo, kaip priešingybė to, kas žalinga ar nereikalinga: jis čia tereiškia daikto savybę, galinčią patenkinti žmogaus reikmenį, šiokį ar tokį, išmintingą, paiką ar kriminalinį, — duonos, deimanto ar opiumo[8].

Antra, čia einasi ne naturaliniu kurio nors daikto, pavyzdžiui, vandens, geležies ar anglies naudingumu aplamai žmogaus reikmenims, o naudingumu to konkretaus vieneto, kurio mes esame reikalingi, kaip gamintojai, vartotojai ar mainininkai. Ne duoną juk perkame, o duonos. Man nesvarbu, kiek duona yra naudinga apskritai, aš to ir matuoti niekaip negalėčiau. Kas man rūpi, tai naudingumas tos duonos, kurios aš esu reikalingas. Šis paprastas žvelgsenos punkto pakeitimas padės išsklaidyti visus tuos neaiškumus, tarp kurių klaidžiojo klasikinė mokykla[9]. Ir štai kuriuo būdu:

1. Pirmiausia, kodel vertės sąvoka yra neatskiriama nuo retybės sąvokos? Todel, kad kiekvieno vieneto naudingumas pareina nuo intensingumo to betarpiško ir aktualaus reikmens, kurį jis turi patenkinti[10], — vadinas, pareina ir nuo turimojo

---

[8] Norėdamas išvengti painiavos, kuri susidaro, vartojant dviejų taip skirtingų sąvokų pavadinimui tą patį terminą, Vilfredo Pareto pakeičia žodį „naudingumas" žodžiu „ofelimitetas". Autorius [Charles Gide], pirmuose savo „Principes d'Economie Politique" leidimuose, vartojo čia žodį „pageidautinumas" *(désirabilité)*.

[9] „Paskutiniojo naudingumo mintis yra tarytum [užburtas žodis] „Sezamai, atsidaryk!" Tai formulė, kuri duoda raktą išaiškinimui sudėtingiausių ūkio gyvenimo reiškinių ir leidžia išnarplioti painiausias mokslo problemas" (Böhm-Bawerk, The Austrian Economists, išsp. „Annals of the American Academy of political and social Science", 1891).

[10] Condillac'as jau labai gerai pastebėjo šį svarbų faktą (žiūr. aukšč. 51 p.) ir prieš jį dar Buffon sakė: „neturtėlio taleris, skirtas apmokėti reikalingiausius dalykus, ir turčiaus taleris, baigiąs pripildyti pinigų kapšį, matematiko akimis žiūrint, yra lygūs vienetai, bet moraliniu atžvilgiu vienas yra vertas auksinio, o antras nevertas ir skatiko" („Essay d'arithmétique morale").

Ši sistema sąryšio tarp kiekio ir reikmens gali būti išreikšta kreivąja linija tuo būdu, kad bus naudingumo kreivoji, lygiai kaip yra paklausų kreivoji (žiūr. toliau 582 p.). Norint ją nubrėžti, pakanka atžymėti ant

jau kiekio, nes juk tai yra fiziologinis ir kartu psichologinis dėsnis, kad kiekvienas reikmuo yra aprėžtas, taigi, kiekvienas reikmuo betenkinamas mažėja ligi nuliaus punkto, kurį vadiname pasotinimu. Perėjus šį punktą, jis gali netgi virsti negatyviniu, grasumu. Kiekvienas daiktas tik tada gali būti naudingas, jei jo nėra perdaug.

Kol laikytasi sąvokos naudingumo aplamai, *in genere,* tol nepastebėta būtinojo sąryšio tarp naudingumo ir retybės. Buvo aišku, kad kiekvienas vertės aiškinimas, tesiremiąs tik viena iš šių sąvokų, šlubuoja, bet nežinota, delko. Dabar štai, tų dviejų faktorių sąraišumas tuojau krinta į akis: naudingumas pasirodo besąs kiekio funkcija. Ir naudingumo laipsnis yra kaip tik tai, kas vadinama „paskutiniuoju naudingumu:" kitados čia sakydavo „vartojamoji vertė".

2. Kaip paskutiniojo naudingumo sąvoka išsprendė problemą, tiek kvaršinusią galvas ekonomistams, būtent, kodel vandens vertė yra mažesnė už deimantą, taip lygiai ji išsprendė ir kitą problemą, del kurios ekonomistai nuo fiziokratų laikų nemažiau suko galvas: kaip tai įvyksta, kad mainai, kurie juk, rodos, iš pačios savo prasmės implikuoja mainomųjų daiktų lygybę, vis delto gali duoti abiem šalim pelno? — Galvosukis išsisprendžia štai kaip: mainuose reikia žiūrėti ne v i s a t i n i o (totalinio) naudingumo, o p a s k u t i n i o naudingumo, t. y. to naudingumo, kurio turi kiekvienai šaliai paskutinė gautoji ar atiduotoji dalelė. Tik čia štai reikia ieškoti esminės kiekvienų mainų lygybės.

Bet ir čia nereikia manyti, kad kiekvienos prekės paskutiniai naudingumai turi būti lygūs kiekvienam iš mainovų. Visai ne! Tarp vieno ir antro mainovo troškimų nėra jokio bendro mato, — *no bridge,* jokio tilto, kaip sako anglų ekonomistai, — čia bereikia tik, kad būtų l y g u s a b i e j ų p r e k i ų paskutinis naudingumas t a m p a č i a m m a i n o v u i. Kiekvienas pirmiau pasveria savo galvoje, ir mainai, įvykstantieji rinkoje, yra tik rezultatas visų tų mintinių mainymų.

---

horizontalinės linijos suvartojamuosius kiekius, 1, 2, 3, 4 ir tt. ir nuo kiekvieno iš tų punktų išvesti aukštyn vertikalines linijas, matuojamas sulig intensingumu troškimo, atitinkančio kiekvieną iš tų kiekių. Šios vertikalinės (ordinatos), didėjant kiekiui, tolydžio eis žemyn, daugiau ar mažiau staigiai, kol nukris ligi nuliaus.

Įsivaizduokime du prekiautojus Kongo krašte. Primus turi druskos, Sekundus turi ryžių. Jiedu nori mainyti. Primus duoda keletą žiupsnių druskos ir gauna keletą saujų ryžių. Bet, juo ryžių krūva didėja, juo kiekviena pridedamoji sauja turi jam mažesnio naudingumo, nes jam veikiai pakaks jo reikalams. Ir priešingai, kiekvienas žiupsnis druskos, kurį jis atiduoda, įgyja jam vis didesnio naudingumo, nes jis žino, kad greitai jam nebeliks užtektinai jo paties reikalams. Ir kadangi sulig kiekviena mainoma sauja duodamojo vieneto naudingumas didėja, o gaunamojo vieneto naudingumas mažėja, tai aišku, turės ateiti momentas, kada jiedu susilygins. Tuo štai momentu Primus sustos. Sekundus, iš savo pusės, darys galvoje tokius pat svėrimus, tik atvirkščiai. Galimas tad daiktas, kad jie susitiks tam tikrame punkte, kurs juos abu patenkins[11].

Koks čia patenkinimas, gali kas pasakyti, ir kur čia pelnas, jei atiduodamasai naudingumas yra lygus gaunamajam? Taip, paskutinis naudingumas, paskutinės dalelės naudingumas yra lygus, bet kadangi anksčiau įgytų dalelių naudingumas buvo

---

[11] Čia štai braižiniai ir skaičiai labai gerai gali atstoti ilgus išvedžiojimus. Jei pravesime kylančią kreivąją, kuri vaizduoja kiekvienos atiduodamos saujos druskos naudingumą, ir krintančią kreivąją, kuri vaizduoja kiekvienos gaunamos saujos ryžių naudingumą, tai šios kreivosios būtinai turės persikirsti, nes jos eina prešinga linkme. Ir punktas, kuriame jos persikirs, yra kaip tik tas, kur abiejų mainomųjų saujų naudingumas bus lygus. Padėtis darosi labiau komplikuota, kada maino ne tokiais daiktais, kuriuos galima kiek norint dalinti, kaip tik ką sakytame pavyzdy, o individualizuotais daiktais, sakysim, šautuvą už jautį. Čia tenka griebtis kito, austrų mokyklos sugalvoto aiškinimo, vadn. kraštutinės poros sąvokos. Reikia įsivaizduoti pardavėjai ir pirkėjai, sustatyti į dvi eiles vieni prieš kitus. Iš pardavėjų pusės, kiekvienas skiria tam daiktui, kurį jis turi ir nori parduoti, kitonišką naudingumą; taip pat ir iš pirkėjų pusės kiekvienas skiria kitonišką naudingumą tam daiktui, kurį jis nori pirkti. Ir štai pirmieji mainai, nustatantieji rinkos kainą visoms dalyvaujančioms šalims, įvyks tarp to pardavėjo, kurs skiria didžiausį naudingumą savo parduodamam daiktui, taigi, mažiausiai varosi parduoti, ir to pirkėjo, kurs skiria mažiausį naudingumą peikiamam daiktui vadinas, mažiausiai varosi pirkti. Iš pirmo žvilgio atrodo nesuprantama, kodel tai pirmoji mainų operacija turi įvykti tarp dviejų partnerių, kurie mažiausiai yra į ją linkę. Atrodytų naturališkiau, kad pirmas santoris įvyktų tarp pardavėjo, skubančio parduoti ir pasiryžusio leisti už 10 fr. hektolitrą, ir pirkėjo, skubančio pirkti ir pasiryžusio mokėti 30 fr. hektolitrui. Bet pagalvojus darosi aišku, jog čia kaina kaip tik del to liks neapspręsta, kad jie abu pasiryžę mainyti bet kuria kaina. Šie nekantruoliai tikriausiai palauks, kol susiderės ne taip skubantieji. Visai suprantama, kad tie, tarp kurių atstumas yra mažiausias, pirmieji ir susieis. Šiuos du mainovus, kurie nustato rinkos kainą, austrų mokykla vadina „kraštutine pora" („Grenzpaar").

didesnis, kaip paskutinosios, tad visų tų dalelių suma, t. y. totalinis naudingumas reiškia pelną.

3. Kitas klausimas. Kodel toje pačioje rinkoje tėra viena kaina tokiems pat daiktams? — Juk jei to naudingumo reikia žiūrėti atskirai kiekvienam vienetui ir subjektyviai kiekvienam individui, tai atrodo, kad turėtų būti tiek skirtingų verčių, kiek yra vienetų, nes kiekvienas iš jų gali atitikti labai skirtingus reikmenis. Kodel tad duonos vertė nėra kitokia alkanam vargšui, kaip prisisotinusiam turčiui, arba ir man pačiam, kodėl ji yra tokia pat, ar aš nevalgęs ar sotus? — Gi paprasčiausiai todel, jog būtų nesąmonė, kad tolygios ir viena kitą atstojančios prekės galėtų turėti skirtingas mainomąsias vertes toje pačioje rinkoje ar juoba tam pačiam asmeniui. Šis vieningos kainos dėsnis[12] savo ruožtu išvedamas iš kito dėsnio, kuriam psichologinė mokykla skiria didelės reikšmės ir kurs sudaro vieną iš vertingiausių jos įnašų į mokslą, būtent, substitucijos dėsnio. Jis reiškia tai, kad visais tais atvejais, kada bet kurią gėrybę gali pakeisti kita gėrybė šiokiam ar tokiam reikmeniui tenkinti, pakeistoji negali būti brangesnė už pakeičiančiąją.

Iš tikrųjų, ką gi reiškia gėrybių substitucija? — Tai jų sumainymas, bent jau virtualinis, galimas, jei ir nevisados daromas; gi kiekvienas mainas reiškia verčių lygybę.

Ir jei yra visa eilė pakeistinų gėrybių, tai nė vienos iš jų vertė nebus didesnė, kaip pigiausiosios.

Del tos štai priežasties, kai žmogus gali turėti savo dispozicijoj 100 stiklų vandens (o šitai galima beveik visur, išskyrus nebent Sacharą) nei vienas iš jų—net ir tas, už kurį aš sutikčiau mokėti jo svorį aukso, jei būčiau labai ištroškęs, — nebus vertas daugiau, kaip 100-sis stiklas, t. y. nieko. Iš tikrųjų, tas paskutinysis stiklas visados yra čia pat, galįs pakeisti bet kurį kitą stiklą.

Bene geriausiai ir galima suvokti tikra paskutiniojo naudingumo prasmė, žiūrint visados ne naudingumo to daikto, kurs norima įvertinti, o tojo, kurs gali jį atstoti. Tada savaime aiš-

---

[12] Stanley Jevons vadina jį labai ryškiu vardu: indiferencijos dėsnis. Tai reiškia, kad du daiktai, nors jie, gal būt, ir tenkina labai skirtingus reikmenis, negali turėti skirtingos vertės, jei mes galime lygiai gerai vieną katrą iš jųdviejų pasirinkti.

kėja, kad, jei aš netenku A daikto, kurį aš labai branginu, bet jį man visiškai gali astoti B daiktas, tai A šiuo atveju neturės didesnės vertės, kaip B; o jei aš galiu lygiai gerai B pakeisti C ir C kainoja dar mažiau, kaip B, tada ir pats A nebus vertas daugiau, kaip C[13].

Bendrai imant, mes galime tad formuluoti šį dėsnį, kurio reikšmė yra tiek pat visuotinė, kaip ir bet kurio fizikos dėsnio: kiekvienos gėrybės vertę nulemia mažiausiai naudingas jos vartojimas, mažiausias patenkinimas, koks tik iš jos begalima gauti.

Ligi šiol mes matemė, kad paskutiniojo naudingumo sąvoka padeda išspręsti vertes ir mainų problemas; bet ar ji turi tokią pat savybę ir perkėlus ją į kitas politinės ekonomijos sritis — gamybos, paskirstymo, vartojimo?

Be jokio abejojimo, atsako hedonistai; nes juk visi gamybos, paskirstymo, vartojimo veiksmai yra ne kas kita, kaip tam tikri mainų būdai.

Štai, visų pirma, gamyba. Kodel laisvos konkurencijos sąlygose gaminių vertė nusistato pagal gamybos kaštus? Todel, kad laisvos konkurencijos santvarka iš esmės yra tokia santvarka, kur kiekvienas gaminys gali būti kiekvienu metu pakeistas kitu panašiu gaminiu, o šisai irgi tėra tam tikro žaliavos perdirbimo rezultatas. Čia tad veikia substitucijos dėsnis. Ir jei visų panašių gaminių kaina nusistato pagal gamybos kaštus, tai paprasčiausiai del to, kad šie gamybos kaštai kiekvienu momentu reprezentuoja paskutinę iš verčių, galinčių viena kitą pakeisti.

Tas pat pasakytina ir apie vartojimą. Kaipgi kiekvienas žmogus paskirsto savo vartojimą arba savo pajamas? Aišku, tokiu būdu, kad jis turėtų kuodaugiau naudos, t. y., kad už esamas pajamas gautų kuo daugiau malonumo. Jis čia nesąmoningai, apgraibomis ieško bando, sumažindamas, sakysim, savo išlaidas maistui ir padidindamas buto sąmatą, arba skirdamas daugiau lėšų išmaldoms, o mažiau teatro išlaidoms, ligi pagaliau jis suras pusiausvyros padėtį. Ši pusiausvyros padėtis bus

---

[13] „Paskutiniuoju naudingumu mes vadiname naudojimą mažiausiai svarbaus vieneto, kurs gali atstoti mums trūkstamą vienetą“ (Böhm-Bawerk, The Austrian Economists. — American Academy of political and social Science, 1891).

pasiekta tada, kai bus lygus paskutinių mainomųjų daiktų paskutinis naudingumas, arba, kitaip tariant, kai bus lygus paskutinių patenkinamųjų reikmenų intensingumas. Iš tikrųjų, jei žmogus atras, kad centai, išleidžiami paskutiniam cigarui, kurį jis tą dieną surūko, duoda jam mažiau malonumo, negu tie centai, už kuriuos jis nusiperka paskutinį laikraštį, tada jis, apsvarstęs, pakeis tų centų naudojimą ir pirks vieną cigarą mažiau ir vieną laikraštį daugiau. Taip tad vartojimas galiausiai irgi yra savotiški mainai, kur mūsų pačių vidus sudaro rinką ir mūsų pačių geismai derasi rungdamiesi[14].

Pagaliau, ir paskirstymo srityje paskutiniojo naudingumo teorija įsiviešpatavo, kaip užkariautame krašte. Čia ypač amerikiečiai, visų pirma profesorius J.-B. Clark, stengėsi, remdamiesi šia teorija, atnaujinti visus ekonominius dėsnius — rentos, procentų, darbo mokesčio. Mes negalime dėstyti čia tų įmantrių analizių, kurias taip mėgsta posmuoti Amerikos universitetų ekonominiai „Quarterly", greičiausiai iš reakcijos prieš socialinę aplinką, persisunkusią pragmatizmu ir realizmu. Nurodysime čia tik principą, taikomą darbo mokesčiui. Darbo mokestį, kaip ir kiekvieną vertę, nulemia paskutinis naudingumas. Naudingumas — ko? ir kam? Paskutinis naudingumas darbininko patarnavimų verslamoninkui. — Tačiau, kai einasi gamybos veiksniais, tai jų naudingumo laipsnį sudaro jų produktingumo laipsnis: vadinas, darbo mokestį nulems paskutinis produktingumas, t. y. vertė, pagaminama pa-

---

[14] Vartojimo srityje naujoji mokykla daro įdomią išvadą iš dėsnio vieningos kainos kiekvienoje rinkoje. Būtent, nors visiems pirkėjams to ar kito daikto, sakysim, javų, tėra viena kaina, tai betgi paskutinis javų naudingumas kiekvienam iš vartotojų tikriausiai yra labai nelygus. Kai rinkos kaina nusistatė, pavyzdžiui, 20 frankų, tai buvo ir toks pirkėjas, kurs būtų sutikęs, jei reikės, mokėti 25 frankus, kits vėl 24, 23, 22 ir t. t. Todel kiekvienas iš jų, mokėdamas tik 20 frankų, gauna pelno, nes sutaupo išlaidas. Profesorius Marshall vadina šitai vartotojo renta („Principles", III kn. VI sk.). Jis pritaikė čia šį vardą, norėdamas sugretinti su garsiąja gamintojo renta, kuri buvo atrasta seniai prieš hedonistus ir kurios priežastis yra tokia pat, būtent, kiekvienam gamintojui nevienodi skirtumai tarp pardavimo kainų, susidarančių rinkoje, ir gamybos kaštų arba kiekvieno gamintojo išlaidų.

Bet tikrumoje tarp šių dviejų rentos rūšių tėra tik vardų panašumas, nes vartojo renta yra grynai subjektyvinė, tuo tarpu kai gamintojo renta turi prekybinę vertę. Čia pakanka tiesiog pasakyti, kad mainai, daugumoje atvejų, net ir lygia kaina, duoda žmonėms labai nelygų patenkinimą.

skutinio darbininko, kurį verslamoninkas gali dar panaudoti su pelnu, kad ir visai mažu. Šio beveik jau atliekamo darbininko pagamintoji vertė nustato maksimum to, ką verslamoninkas gali jam duoti, o tuo pat nustato darbo mokestį ir visų kitų darbininkų, kurie gali būti juo pakeisti[15], t. y. kurie dirba tokį pat darbą ir tiek pat nudirba (nors šių kitų darbininkų sukurtoji vertė greičiausiai bus didesnė, negu paskutiniojo darbininko sukurtoji). Visai taip pat, kaip iš šimto turimųjų stiklų vandens, mažiausiai naudingasis nulemia visų kitų vertę vartotojui.

Šitai patvirtina ir kartu pataiso darbo mokesčio teoriją, remiamą produktingumu: taip, darbo mokestį nulemia produktingumas, bet produktingumas „mažiausiai produktingo darbo", — to darbo, kurs teduoda nieką daugiau, kaip tik darbininko išlaikymo kaštus. Šitai atima produktingumo teorijai jos optimistinį pobūdį ir beveik nustumia ją į „geležinio dėsnio" lygį.

Tas pats ir su procentų dydžiu: jį reguliuoja kapitalas, investuotas mažiausiai produktingomis sąlygomis, paskutinysis kapitalas — vis pagal substitucijos dėsnį, kurs kapitalams pritaikomas dar daug geriau, kaip darbininkams, nes visi kapitalai, gyvų pinigų forma, yra visiškai tolygūs ir niekuo nesiskiria[16].

Kai del žemės rentos, tai apie ją bus plačiau kalbama tolesniame skyriuje.

Taip tad iš kai kurių ekonominių reiškinių, kurie iš pirmo žvilgio atrodo visiškai nesvarbūs ir neverti mokslo dėmesio, — kaip štai toks dalykas, kad virėja pakeičia kavą cikorija, arba kad tenka išmesti lauk pirštinė, likusi be poros, — psichologinė mokykla, visa eile samprotavimų, išveda bendriausias teorijas, apimančias begalinę daugybę reiškinių, kaip štai substitucijos dėsnis, arba komplementarinių gėrybių dėsnis. Iš viso to dedukcijos darbo išaugo didingas vaizdas, nelyginant

[15] Jei darbininkai negali būti pakeisti vienas kitu dėliai skirtingų jų gabumų, tada, aišku, šis dėsnis neveikia, nes jis visados prileidžia laisvą konkurenciją, gi šiuo atveju kiekvienas darbininkas turėtų savo rūšies asmeninį monopolį.

[16] To negalima pasakyti apie tvirtai investuotus kapitalus; tada substitucijos dėsnis nepritaikomas ir pajamos iš jų gali būti labai skirtingos.

vizija tos dvasios iš Tūkstančio ir Vienos Nakties, kuri, išbuvusi uždaryta tūkstantį metų, paskum iškyla ir pamažu išauga ligi dausų. Bet toji dvasia tebuvo dūmai, — ir klausimas dar, ar didingos hedonistinės teorijos ir šiuo atžvilgiu nebus į ją panašios.

3. Matematinė mokykla[17].

Ar galima sakyti, kad yra matematinė mokykla? Ar nebūtų tikriau pasakius, kad matematinė metodė nėra dar būtinai surišta su hedonistine doktrina, kaip ir su jokia kita dok-

---

[17] Matematinės mokyklos gimimo data — šiandien visi sutartinai tai pripažįsta — yra 1838 metai, kada buvo išleista Cournot knyga „Recherches sur les principes mathématiques de la théorie des richesses", nors čia galima rasti, kaip ir visados, keletas primatakų. Bet, tikrai sakant, ši metodė sudarė mokyklą tik keturiasdešimt metų vėliau. Cournot (miręs 1877 m.) buvo mokyklų inspektorius ir paliko keletą filosofinio turinio knygų, kurios šiandien vis labiau ir labiau vertinamos. Jo politinės ekonomijos knyga yra įsidėmėtinas pavyzdys nelemto likimo, ištinkančio kiekvieną žmogų, kurio mintys yra perankstyvos jo laikams. Per daugel metų nebuvo parduotas nė vienas tos knygos ekzempliorius. Autorius mėgino įveikti publikos abejingumą, išleisdamas 1863 m. antru kart beveik tą pačią knygą, tik be algebrinių formulių, antrašte „Principes de la théorie des richesses", o 1876 m. dar paprastesne forma, pavadinta „Revue sommaire des doctrines économiques; bet ir čia sėkmė buvo nedidesnė. Jam teko laukti, ligi vienas anglų ekonomistas, Stanley Jevons, neužilgo prieš jo mirtį, iškėlė aikštėn didelę jo knygos vertę.

Vokiečio Gossen'o knyga „Entwicklung der Gesetze des menschlichen Verkehrs", nors ir išleista vėliau (1853 m.) irgi nebuvo sėkmingesnė. Autorius liko niekam nežinomu raštininku valdžios įstaigoje ir jo knyga buvo atrasta tik daug metų praėjus ir tai visai atsitiktinai, *British Museum'e* anglų profesoriaus Adamsono (tai buvo, kaip manoma, vienintelis išsilikęs ekzempliorius). Kaip jo pirmatako, taip ir Gossen'o knyga, tik Stanley Jevons'o dėka nežuvo užmirštyje.

Stanley Jevons (miręs 1882 m.) priklauso kartu prie matematinės ir prie psichologinės (paskutiniojo naudingumo) mokyklos. Jo puiki knyga „Theory of Political Economy" išleista 1871 metais, bet į prancūzų kalbą išversta tik 1909 m. rinkiny „Bibliothèque Internationale d'Economie Politique".

Leon Walras, nors ir vadinamas šveicariečiu ekonomistu, kadangi jis didžiausią dalį savo gyvenimo praleido Lozanos universitete (todel ir sakoma: „Lozanos mokykla"), buvo tikriausias prancūzas. Jis davė sintetinį išdėstymą viso ekonomijos mokslo matematine forma savo knygoje „Elements d'Economie politique pure", kurios pirmoji dalis išėjo 1874 m.

Šiandien matematinė metodė turi savo atstovų visuose kraštuose: Marshall ir Edgeworth Anglijoje, Launhardt, Auspitz ir Lieben Vokietijoje, Vilfredo Pareto ir Barone Italijoje, Irving Fisher Jungtinėse Valstybėse, Bortkevitch, rusas, bet profesoriaująs Berlyne. Tačiau Prancūzijoje, Cournot ir Walras'o gimtinėje, nėra matematinių ekonomistų. Galima nebent paminėti Au-

trina, kad ji paprasčiausiai tėra įrankis, kurį gali vartoti skirtingiausios mokyklos, tad nėra gal ir reikalo skirti jai čia specialinio skyriaus?

Bet vis delto atrodo, kad matematinės metodės vartojimas yra susijęs su tam tikra politinės ekonomijos koncepcija, tąja, būtent, kuri visą ją suveda į mainų aktą. Gi kiekvieni mainai suponuoja tam tikrą santykį tarp mainomųjų kiekių, santykį, kurs išsireiškia ir formuluojasi kainoje. Štai tad mes iš pirmo žingsnio ir atsiduriame matematikoje.

Gal čia kas manys, kad ši metodė teturi labai siaurą pritaikymo sritį, jei ji negali išeiti užu mainų rato. Taip manyti būtų tačiau klaidinga. Kaip tik vienas iš sąmojingiausių ir vaisingiausių naujos mokyklos indėlių į mokslą yra tatai, kad ji parodė, kaip šis ratas išsiplečia, apimdamas visą ekonomijos mokslą.

Paskirstymas, gamyba, net ir vartojimas — visa tai įeis į šią disciplinią. Visų pirma, paskirstymas; nes kas gi tai yra darbo mokestis, procentai, renta? — Tai tam tikrų patarnavimų kaina, patarnavimų, kuriuos tiekia gamybos veiksniai — darbas, kapitalas, žemė ir kuriuos apmoka verslamoninkas. Vadinas, jie yra mainų rezultatas.

Ką reiškia gaminti? — Tai mainyti vienus naudingumus į kitus, tam tikrą kiekį žaliavų ir darbo į tam tikrą kiekį vartotinų gėrybių. Reikia paaukoti pirmąsias, norint gauti antrąsias. Gamta galima prilyginti pirkliui, kurs perleidžia mums savo produktus mainais už mūsų darbą, ir Ksenofonas nujautė jau šią sąmojingą teoriją, kai jis rašė: „Dievai parduoda mums visas gėrybes mūsų darbo kaina“. Norint geriau išrodyti šis prilyginimas, galima atversti jis antru galu, sakant, kad kiekvieni mainai tikrumoje yra gamybos aktas, nes, kaip Pantaleoni gražiai pasako: „Mes galime žiūrėti į mūsų mainų partnerį, lyg jis būtų apdirbtina dirva ar eksploatuotinos kasyklos“[18].

---

petit knyga „Théorie de la Monnaie“, kuri, nors ir kalba apie specialų dalyką, bet vis tik duoda bendrą įvadą į matematinę ekonomiją, be to, Bouvier ir Moret knygos, minimos toliau.

[18] „Des différences d'opinion entre économistes“, Genève, 1897, išspausd. rinkinys „Scritti varii di Economia“, 1—48 p., 1904 m.

O ką reiškia kapitalizuoti, investuoti, skolinti? Tai taip pat mainyti dabartines gėrybes, šiandieninius malonumus į būsimąsias gėrybes ir būsimuosius malonumus. Toliau mes matysime, kad Böhm - Bawerk'as priėjo savo garsios procentų teorijos, kaip tiktai prilygindamas pinigų skolinimą mainams, nors Böhm-Bawerk'as yra ne matematinės, o austrų mokyklos atstovas.

Ir pats vartojimas, ar bent toks ar kitoks pajamų naudojimas, reikalauja nuolatinių mainų, nes, kadangi mūsų lėšos yra aprėžtos, tad kiekvienas vartojimas reiškia pasirinkimą tarp to daikto, kurį perkame ir tojo, nuo kurio dūsaudami turime atsisakyti. Atsisakyti nuo vieno vakaro teatro lankymo ir vieton to nusipirkti knygą, tai reiškia mainyti vieną malonumą į kitą; ir šie mainai vyksta tokiais pat dėsniais, kaip ir visi kiti[19]. Taip pat ir visur: mokėti valstybei mokesčius, reiškia atiduoti dalį savo turto mainais už viso likusio turto saugumą: auginti vaikus, reiškia paaukoti dalį savo gerovės ir ramumo, tikintis gauti už tai šeimyninio džiaugsmo arba pasitarnauti savo tėvynei.

Tuo štai būdu sekasi surasti tarp ekonominių reiškinių tam tikrų pareinamumo santykių, kuriuos galima nusakyti algebrinėmis formulėmis net ir tada, kai jų negalima išreikšti skaičiais. Matematinio ekonomisto uždavinys ir bus tad surasti šie santykiai ir formuluoti jie lygtimis.

Pavyzdžiui, mes žinome, kad, kylant kurios prekės kainai, jos paklausai mažėja, ir atvirkščiai. Štai tad kiekiai, kurie visados kinta funkcionaliniam sąryšy vienas su kitu[20]. Pažiūrėkime, kaip išreiškiamas paklausų dėsnis šia nauja forma.

---

[19] Net ir pati vertė, tas klasikinės ekonomijos kertinis akmuo, tampa matematinėje ekonomijoje paprastu mainų santykiu ir tuo nustoja, jei taip galima pasakyti, visos savo asmenybės. Ir kadangi dabar čia einasi nebe savaiminiu daiktu, o tik paprasta santykio išraiška, tad juokinga būtų sukti galvą, beieškant vertės prigimties ar pagrindo ar priežasties, kaip tai darė senoji mokykla. Štai delko Stanley Jevons pasiūlė visiškai išmesti šį žodį „vertė“ ir pakeisti jį terminu „mainų santykis“. Taip ir Aupetit pabrėždamas rašo: „Vertės išsireiškimas, kurs šiandien yra visiškai tuščias, be turinio, mums rodos, turėtų išnykti iš mokslo žodyno... Nėra jokio numanaus blogumo visiškai atmesti į šalį šį parazitinį elementą, kaip kad mes tai darome, ir žiūrėti ekonominės pusiausvyros jos visumoje, netgi neištariant žodžio „verte“. („Théorie de la Monnaie“, 85 p.).

[20] Žymėdami paklausus raide *p*, kainą raide *k*., galėsime parašyti: $p=f(k)$, tai reiškia, kad paklausai kinta, kaip kainos funkcija.

Šie santykiai galima taip pat atvaizduoti geometrine figūra, užuot

Jei ant horizontalinės linijos, pradedant nuo tam tikro taško, atžymėsime lygiame atstume vienas nuo kito eilę taškų, reiškiančių kainas 1, 2, 3, 4, 5... 10, ir nuo kiekvieno iš tų taškų išvesime aukštyn po vertikalinę liniją, kuri reiškia paklausų kiekį ta kaina ir kurios aukštis yra proporcionalus tam kiekiui, ir jei, pagaliau, sujungsime tų vertikalinių linijų (vadin. ordinatų) viršūnes, tada turėsime kreivąją, kuri išeina iš labai aukšto taško, esant žemiausioms kainoms, ir palaipsniui leidžiasi žemyn, esant aukštesnėms kainoms, ligi pagaliau susilieja su horizontaline linija tam tikrame punkte, būtent, punkte, atitinkančiame kainą, sulig kuria paklausai bus lygūs nuliui[21].

Ir čia įdomu tai, kad ta kreivoji yra skirtinga kiekvienai produktų rūšiai: vienai nusileidžia pamažu, kitai krinta staigiai, nelygu, ar paklausai yra daugiau ar mažiau, anot M a r s h a l l'o *elastingi*. Tuo būdu kiekviena prekė turi, taip sakant, savo charakteringą kreivąją, savo ypatingą požymį, iš kurio ji galima pažinti (bent teoretiškai) tarp šimto kitų[22].

---

vaizdavus algebrinėmis lygtimis, nes matematikoje kiekviena kreivoji galima išreikšti lygtimi. Geometrinis vaizdavimas yra suprantamesnis, bent jau naujokams, negu algebrinės lygtys, ypač kai jose vartojami begaliniųjų ženklai, kaip tai daro C o u r n o t ir kiti. Bet geometriniu būdu mažiau yra ir vaizdavimo galimumų, nes geometrinė figūra parodo tik santykį tarp dviejų kiekių, vieno pastovaus ir kito kintamo (arba daugiausia tarp trijų kiekių, vartojant trijų matavimų geometriją, tik tuomet figūra su projekcijomis bus nelabai aiški). Tuo tarpu algebros formulės leidžia nustatyti santykius bet kurio skaičiaus kintamų kiekių, jei tik galima sustatyti tiek lygčių, kiek yra nežinomųjų.

[21] Pirmasai nubrėžė šią paklausų kreivąją inžinierius D u p u i t aukščiau (571 p.), minėtame savo veikale. Bet jau prieš tai C o u r n o t nuostabiai aiškiai buvo išdėstęs šį, kaip jis vadino, „parduoties dėsnį" („la loi du débit"), imdamas pavyzdžiu labai paprastą dėsnį — pardavimą bonkų mineralinio vandens, kurs esąs labai gydomas. Esant labai žemai kainai, paklausai arba parduotis bus labai didelė, nors ir ne begalinė, nes kiekvienas reikmuo yra apribotas. Esant labai aukštai kainai, parduotis bus lygi nuliui. Tarp šių dviejų ribų ji pereis visus tarpinius laipsnius. Čia mes negalime plačiau dėstyti sąmojingų C o u r n o t išvadų, kurias jis iš to darė monopolio klausimui, svarstydamas, kada monopolis yra daugiau ar mažiau nesuderinamas su visuomenės interesu.

[22] Paklausų kreivoji paprastai yra konkavi (išlenkta žemyn) ir ši forma tėra geometrinė išraiška gerai žinomo fakto, būtent to, kad, nukritus kainoms gana žemai, parduotis tuojau staigiai pakyla, nes juk plonų kišenių yra daug daugiau, kaip storųjų, tad ir nedidelis kainų lygio nukritimas padaro kainą prieinamą daug platesniems sluoksniams. Tačiau ši paklausų kreivoji gali turėti ir įvairių formų. Kai kurių produktų, pavz. javų ar druskos, žymus kainos kritimas nepadidins labai daug parduoties. Gi kitų prekių, kaip štai deimantų, didelis kainos kritimas gal ir visai sustabdytų paklausus, nes tokia menkos vertės puošmena nieko nebemasintų.

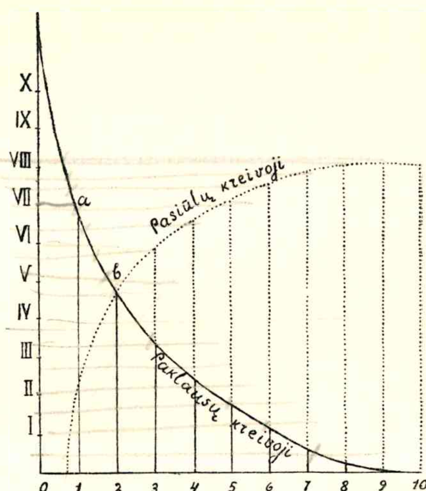
Pasiūlų kreivoji, atvirkščiai, yra dažniausiai konveksi (išlenkta aukš-

Kai del pasiūlų kreivosios, tai, ji, žinoma, yra atvirkščia paklausų kreivajai; ji kyla aukštyn, kainoms kylant, ir leidžiasi žemyn, kainoms krintant. Iš to aišku, kad niekad nebus pasiūlų, esant kainai lygiai nuliui, gi paklausai ta kaina bus didžiuliai, — nors ir ne begaliniai, — juos teapribos vartojimo išgalės.[23]

---

tyn), dėliai tos priežasties, kad paklausai, kurie pasireiškia tik esant tam tikrai minimalinei kainai, labai jautriai reaguoja į kainos pakilimą ir pašoka ūmai, vos tik kiek kainai pakilus, bet paprastai jie netrukus sustoja, nes gamyba tegali sekti kainos kilimu tik labai lėtai, *pede claudo*. Tačiau yra atvejų, kada, priešingai, gamybos kaštai juo mažesni, juo gamyba didesnė; tais atvejais pasiūlų kreivoji įgyja visai skirtingą formą.

[23] Štai pasiūlų ir paklausų kreivoji, abi vienoje diagramoje. Arabiški skaitmens, pažymėti horizontalinėje linijoje, reiškia kainas; romėniški skaitmens, pažymėti vertikalinėje linijoje, reiškia paklausų kiekius. Taigi, šiame braižiny, esant kainai 1 (1 frankas, 1 litas, bet koks vienetas) paklausų kiekis bus VII; esant kainai 9, paklausų kiekis bus nulis. Pasiūlų kreivojoje, pažymėtoje čia pat punktiru, kaina 1 pasiūlai bus II, kaina 6 pasiūlai pakils ligi VII ir daugiau nedidės. Pasiūlų kreivoji niekad negali pasiekti ordinatos ašies, nes toji ašis yra punkte kainos 0, gi pasiūlai sustos dar daug aukščiau, negu bus pasiekta kaina 0, t. y. dovanai.

Aišku, kad mainai gali įvykti tik tada, kai pasiūlai ir paklausai susilygina ir šis punktas *b* yra kaip tik tas, kur persikerta abi linijos, t. y. kiekis V, atitinkąs kainą 2.

Vertikalinės linijos vadinasi ordinatos, ir toji, kur yra išėjos punktas (čia OX) vadinasi koordinatų ašis. Atstumai nuo šios linijos (pažymėti ant horizontalinės), vadinasi abscisos. Kiekvieną kreivosios punktą apsprendžia jo atstumas nuo koordinatų ašies ir nuo abscisų. Pavyzdžiui, norėdami žinoti, ką reiškia punktas *a*, mes nuleidžiame dvi per-

Bet vis delto nepakanka pasakyti, kad pasiūlų kreivoji yra atvirkščiai simetringa paklausų kreivajai. Ji yra daug labiau komplikuota, nes pasiūlai savo ruožtu pareina nuo gamybos kaštų. Kai kuriose gamybos šakose, pavz. žemės ūkyje, gamybos kaštai didėja greičiau, kaip parduotis; kitose, būtent pramonėje, gamybos kaštai paprastai juo labiau mažėja, juo parduotis didėja.

Matematiškoji politinė ekonomija nesitenkina vien ieškojimu savitarpinio pareinamumo ir mainų santykių tarp atskirų reiškinių, ji nori visus juos suimti į vieną bendrą vaizdą. Ji mato tarp jų tam tikrą pusiausvyros būvį, — pusiausvyros, kuri yra ta prasme pastovi, kad ji savaime siekia atsistatyti, kai tik esti suardyta.[24] Apibrėžti tos pusiausvyros sąlygas — štai tikrasai grynosios ekonomijos uždavinys.

Įžymiausis sistematizavimo bandymas, ar bent pirmas žingsnis šia linkme, buvo padarytas profesoriaus Walras'o, nes jis drąsiai apima viena grandiozine formule visas ūkio pasaulio dalis — lygiai kaip Newton'o dėsnis išaiškina visatos pusiausvyrą.[25]

Įsivaizduokime sau visą visuomenę, susirinkusią į vieną salę, tarsi į Paryžiaus biržą, taip pat pilną klegesio pardavėjų ir pirkėjų, kurie šaukia rėkia savo kainas!

Centre — nelyginant makleris viduje to rato, kurs vadinas „corbeille", — sėdi verslamoninkas (pramonės, prekybos ar žemės ūkio). Jis atlieka dvigubą funkciją.

Iš vienos pusės, jis perka nuo gamintojų (žemės ar namų savininkų, kapitalistų, darbininkų) jų „produktyvinius pa-

---

pendikuliarines, vieną ant ordinatų ašies, antrą ant abscisų ašies: pirmoji parodo kainą, antroji paklausų kiekį; vadinas, buvo reikalaujama VII vienetų 1-no kaina.

Šioje diagramoje abscisos reiškia kainas, ordinatos kiekius, bet, aiškus dalykas, galima sutarti ir atvirkščiai žymėti.

[24] Žiūr. J. Moret studiją: „Les Prix et la Théorie générale de l'équilibre", išsp. „La Revue de métaphysique", 1921 m. rugp.

Dėkojame čia p-nui Moret už pataisymą kai kurių klaidų, kurias mes buvome padarę, redaguodami šį skyrių.

[25] Štai kokiais žodžiais įvertina jį Pareto (Economie pure, brošiūroje, 1902): „Leon Walras prmasai surado vieną iš tųjų lygčių sistemų, tą būtent, kurį liečia laisvos konkurencijos atveją. Šis atradimas yra itin svarbus ir to mokslininko nuopelnas tikrai didelis. Žinoma, mokslas jau išsiplėtojo toliau ir ateity dar plėtosis, bet tatai nė kiek nemažina Walras'o atradimo svarbos, lygiai kaip dangaus kūnų mechanikos pažanga nė kiek nemažina Newton'o *Principia* reikšmės, o priešingai!

tarnavimus", kaip Walras vadina, t. y. jų žemės derlingumą, jų kapitalų produktingumą, darbininkų darbo jėgą, laisvų profesijų patarnavimus. Mokėdamas jiems kainą, kurią nustoto mainų dėsniai, jis apsprendžia kiekvieno jų pajamas: žemės savininkams jis moka rentą, kapitalistams procentus, darbininkams darbo mokestį.

Bet kaip toji kaina čia nusistato? Kaip ir kiekvienos vertybės kaina biržoje: pagal pasiūlų ir paklausų dėsnį. Verslamonininkas reikalauja tiek ir tiek patarnavimų, tokia tai kaina. Žemės savininkas, kapitalistas ar darbininkas siūlo tiek tai, tokia ir tokia kaina. Vadinas, kaina kris ar kils, ligi reikalaujamieji ir siūlomieji kiekiai sutaps.

Iš antros pusės, verslamonininkas parduoda žemės ūkio ar manufaktūros produktus, kuriuos pagamino jo ūkis ar jo fabrikas. Kam jis juos parduoda? Tiems patiems žmonėms, kurie tarytum persirengė kitais rūbais ir virto vartotojais. Iš tikrųjų, tai tie patys asmens, žemės savininkai, kapitalistai, darbininkai, pirmiau figuravusieji, kaip patarnavimų pardavėjai, dabar stoja, kaip produktų pirkėjai. Kas gi kitas ir begalėtų pasirodyti ūkio gyvenimo scenoje? Iš kurių kulisų jis beišeitų? Šioje produktų rinkoje kainos nusistato tokiu pat būdu, kaip ir patarnavimų rinkoje.

Bet štai kur staiga atsiskleidžia grandioziškesnis tos pusiausvyros vaizdas. Argi, iš tikrųjų, nėra aišku, kad bendroji produktyvinių patarnavimų vertė turi būti matematiškai lygi bendrajai produktų vertei, nes juk verslamonininkai už patiektus vartotojams produktus nieku būdu negali gauti daugiau, kaip kad jie yra sumokėję tiems patiems asmenims, anuokart gamintojams, už jų patarnavimus. Iš kur gi šie ir beimtų pinigų? Tai yra uždaras apytakos ratas: tas pats kiekis vandens, kurs per vieną kraną ištekėjo, per kitą įteka.

Čia mes matome kaž ką panašu į Quesnay „Tableau économique" (žiūr. aukšč. 19 p.), tik šitai yra daug arčiau tikrovės.[26]

---

[26] Jei tačiau šis vaizdas laikyti tikrovės išraiška, tai iš to eina keista ir netikėta konsekvencija, būtent, kad verslamonininkas, tegaudamas už savo produktus lygiai tik tiek, kiek jis yra sumokėjęs už produktyvinius patarnavimus, neturi jokio pelno.

Ir tikrai, Walras, kaip ir Pantaleoni, tvirtina šį aiškų paradoksą esant teisingą: normalinis pelnas, sako jis, yra nulis, — prileidžiant

Yra tad viena šalia kitos dvi rinkos[27]: patarnavimų rinka ir produktų rinka; ir kiekvienoje iš jų kainas nustato tie patys dėsniai, būtent, šie:

a) Rinkoje tegali būti tik viena kaina visiems tos pat rūšies produktams.

b) Ta kaina turi būti tokia, kad siūlomi ir klausiami kiekiai lygiai sutaptų.

c) Pagaliau, ši kaina turi būti tokia, kad juo didžiausis skaičius pardavėjų ir pirkėjų liktų patenkinti.

---

visiškai laisvos konkurencijos sąlygas ir griežtai skiriant (ko anglų mokykla nedaro) pelną nuo procentų, kurie yra vienas iš gamybos kaštų elementų.

Pagaliau, šitai ir nenuostabu, nes čia tik drąsesne forma pasakoma tas gerai žinomas tvirtinimas, kad, visiškai laisvos konkurencijos sąlygose, pardavimo kainos yra lygios gamybos kaštams.

Šis teoretinis pelno neigimas nekliudo pripažinti faktino jo buvimo kiekvienoje visuomenėje, bet čia įžiūrima tik nepaliaujama sistemos osciliacija aplink tam tikrą pastovų punktą, ant kurio ji niekad neapsistoja. Pelnas, šiomis pažiūromis, yra jūrių bangos; — nepaisydami tų bangų, mes sakome, kad jūrių lygis yra horizontalinis ir netgi imame tą lygį, kaip bazę visiems kitiems žemės aukštumų skirtams matuoti. Argi negali ateiti laikai, kada, esant pusiausvyrai visiškai realizuotai, iš tikrųjų nebebus jokio pelno? Kaip tik tuo štai ir tiki kooperatininkai, stengdamies jau šiandien tai įgyvendinti.

[27] Norėdami tiksliai išdėstyti Walras'o sistemą, turime pasakyti, kad yra ne tik dvi rinkos, bet t r y s, tarsi įnertos viena į kitą. Nes, kaip produktų rinkoje didesnis ar mažesnis tų produktų kiekis pareina nuo didesnio ar mažesnio kiekio produktyvinių patarnavimų (žemės, darbo ir kapitalo), taip lygiai šių produktyvinių patarnavimų, ar bent jau kapitalų kiekis savo ruožtu pareina nuo didesnio ar mažesnio veiklumo, siekiant sudaryti naujų kapitalų (geležinkelių, kasyklų, mašinų). O šisai vėlgi savo keliu pareina nuo taupymo galios. Štai tad trečioji k a p i t a l i z a c i j o s rinka. Kadangi nauji kapitalai tegali būti apmokėti tik iš taupmenų, (t. y. iš tos pajamų dalies, kurią vartotojai nutrauks nuo konsumuotinų dalykų pirkimo), tad šių kapitalų kaina turės būti tokia, kad naujai fabrikuotų kapitalų kiekis būtų lygus taupmenoms, sutaupytoms gyvais pinigais; — ir jei, pavyzdžiui, daugiau sudaryta taupmenų, negu fabrikuose kapitalų, tada pastarųjų kaina turės kilti.

Bet sakyti, kad kapitalų kaina kyla, tai reiškia, pasakyti kitais žodžiais, kad procentų dydis (arba, kap W a l r a s sako, taupmenų nuoma) krinta. Gi procentų kritimas atgrasins tuos, kurie taupo. Rezultate tad kapitalizacijos rinkoje turės pasikeisti santykis tarp pasiūlų ir paklausų, naujų kapitalų kaina kris, procentų dydis kils ir t. t.

Bendrai tad suėmus: „V i s u o t i n i s m a k s i m a l i n i s n a u d i n g u m a s iš vienos pusės, ir k a i n o s v i e n i n g u m a s iš antros pusės — ar tai produktų rinkoje p r o d u k t ų, ar patarnavimų rinkoje p a t a r n a v i m ų, ar kapitalų rinkoje p a j a m ų — tokia štai yra d v i g u b a sąlyga, pagal kurią siekia savaime tvarkytis ekonominių interesų pasaulis, lygiai kaip visuotinis pritraukimas tiesiogiam santyky su kūnų masėmis ir atvirkščiam santyky su atstumų kvadratu yra toji dviguba sąlyga, pagal kurią savaime tvarkosi astronominių judėjimų pasaulis“ (W a l r a s, Economie politique pure, 306 p.).

Visi šie dėsniai gali būti matematiškai išreikšti ir sudaro kaip tik tatai, kas vadinama pusiausvyros problemomis.

Bendrai imant, naujoji mokykla suveda visą ekonomijos mokslą į mainų mechaniką ir tariasi juo daugiau turinti teisės šitai daryti, kad pats hedonistinis principas „gauti maksimum smagumo su minimum vargo" yra ne kas kita, kaip grynosios mechanikos principas, vadinamasai „mažiausios pastangos" arba „jėgų ekonomijos" principas. Į kiekvieną individą žiūrima taip, kad jis yra stumiamas asmeninio intereso, tarytum biliardo bilė stumiama lazda; ir čia reikia apskaičiuoti, — kaip tai daro, pagaliau, kiekviens geras žaidėjas, — visas tas komplikuotas figūras, kurios pasidarys susiduriant bilėms viena į kitą ir į biliardo kraštus[28].

Kita pusiausvyros problema — surasti, kokia proporcija turi būti sujungti įvairūs elementai gamybos veiksme. Stanley Jevons lygina šį gamybos veiksmą su darbu Makbeto raganų, verdančių savo katiluose pragarišką mišinį. Čia įvairios sudėtinės dalys nėra sumaišytos bet kaip, o anot V. Pareto, sujungtos pagal žinomąjį chemijos dėsnį, vadin. „apibrėžtų proporcijų dėsnį", kurs neleidžia kūnų molekulėms jungtis kitaip, kaip tik tam tikrame nekintamame santykyje. Tikrai sakant, čia tėra vaizdingas palyginimas[29]; gamybos veiksmų sujungimas verslamonėje nėra taip griežtai dėsningas, kaip deguonio ir vandenylio kombinacija vandens sudėty. Galima gauti tuos pačius rezultatus su mažiau darbo rankų ir daugiau kapitalo, arba priešingai, su mažiau kapitalo ir daugiau darbo rankų. Čia tiek tegalima pasakyti, kad kiekvienam iš šių veiksnių yra optimalinis santykis, kurs leidžia gauti daugiausia naudos. Ir šis optimumo būvis pasiekiamas tokiomis pat priemonėmis, kaip ir kiti pusiausvyros būviai, t. y. kaitaliojant darbo ir kapitalo kiekius tol, kol vieno ir antro paskutinieji nau-

---

[28] Profesorius Edgeworth, vartodamas čia panašų vaizdą, lygina ekonominį žmogų su vežėčiomis, kurias valdo vežikas: „tokių vežėčių ir vežikų sistema, štai kas sudaro socialinį mokslą" („Mathematical psychics", 24 p.). Ir kitur: „Socialinė mechanika kada nors galės užimti vietą šalia dangaus kūnų mechanikos, nes jos abi remiasi tuo pačiu principu — energijos maksimumo (patenkinimo maksimumo) principu, kurs yra aukščiausioji viršūnė tiek socialinio mokslo, kaip ir fizikos mokslo" (ten pat, 12 p.).

[29] Pareto vėliau ir pats pripažino, kad čia nėra tokio griežto dėsnio.

dingumai bus lygūs (žiūr. aukščiau 573 p.). Šis štai dėsnis paprastai užkerta kelią neribotam verslamonių dauginimuisi, nes pakanka, kad pritruktų vieno kurio elemento (ar tai žemės, ar kapitalo ar darbo rankų, ar priežiūros ar rinkų) ir visi kiti elementai tuo pat bus netiesioginai aprėžti, ar bent verslamonės sudėtis bus ydinga ir nuostolinga. V. Pareto teisingai laiko šį dėsnį labai svarbiu. Iš tikrųjų, bereikia tik įžvelgti, kad jis prieštarauja garsiajam koncentracijos dėsniui, ir tuojau bus numanu jo reikšmė.

Pagaliau, šis savitarpinis pareinamumas, kurį matome tarp įvairių gamybos veiksnių, nėra vienintelis atvejis. Naujoji mokykla nurodinėja daug tokių atvejų, kada tam tikros gėrybės yra komplementarinės (papildomos) kitoms gėrybėms, ir jų vertė negali keistis atskirai. Ko verta, sakysim, viena pirštinė ar vienas batas be kito? Arba automobilis be benzinos? Arba stalo servizas be stiklų? — Tai vartojimo dalykai. Bet tas pat pasakytina ir apie gamybos gėrybes: kokso vertė neišvengiamai surišta su gazo verte, nes vieno negalima gaminti be kito; lygiai taip pat ir kiekvienas produktas santyky su savo šalutiniais produktais: galimumas sunaudoti pastaruosius sumažina pagrindinio produkto kainą.

4. Abstraktinių metodžių kritika.

Šios teorijos, kurias mes tik ką esame trumpai nusakę, toli gražu nevisur gavo įsigalėti. Anglijoje, Italijoje, Vokietijoje ir tame krašte, kurs tarytum mažiausiai yra linkęs į abstraktines spekuliacijas, būtent, Jungtinėse Valstybėse, jos rado pasekėjų ir katedrų, joms buvo plačiai atidaryti didžiuliai žurnalai. Bet Prancūzija ligi šiol atkakliai lieka joms uždara. Ne tik šios mokyklos seniūnas, Walras, turėjo išsikelti iš Prancūzijos ir ieškoti svetur tinkamesnės aplinkos savo mokslui, bet ir ligi paskučiausių laikų nebuvo galima rasti jokios knygos ar paskaitos, kur būtų išdėstytos ar bent kritikuojamos šios doktrinos[30].

---

[30] Šiais pastaraisiais metais Colson'as savo didelėje knygoje „Economie politique" skiria nemažai vietos matematinėms paklausų ir pasiūlų teorijoms; Landry savo „Manuel d'Economique" išdėstė naująsias austrų mokyklos teorijas. Mes jau esame minėję Aupetit knygą „Théorie de la Monnaie", Pagaliau, reikia dar suminėti vertimai Vilfredo

Ši antipatija būtų suprantamesnė, jei Prancūzija, kaip štai Vokietija, jau būtų buvusi užkariauta istorinės mokyklos: tada tikrai šių dviejų krypčių nuotaikos būtų buvusios nesuderinamos. Bet, kaip žinome, to visiškai nebuvo: dauguma prancūzų ekonomistų liko ištikimi liberalinei mokyklai. Ir atrodo, kad jie būtų turėję palankiai žiūrėti į šią mokyklą, kuri, bendrai imant, buvo neo-klasikinė ir norėjo tik geriau išrodyti tai, ko mokė klasikai[31].

Bet, matyt, čia kaip tik ir nepatiko šis būdas mokyti senuosius ir iš naujo atrasti tuos principus, kurie buvo laikomi tarytum minkštais pagalviais, ant kurių galima ramiai ilsėtis.

Vis delto daugelis šių kritikų yra nepamatuotos ir iš anksto tenka atmesti.

Dažniausiai kartojamas ir banališkiausias priekaištas yra tas, kad žmogaus troškimų arba reikmenų negalima esą kiekybiškai matuoti ir del to kesinimasis suimti juos į matematines lygtis esąs nesuderinamas su laisva valia. Bet matematinė mokykla niekad to ir netvirtino. Priešingai, ji prileidžia, kad kiekvienas žmogus laisvai siekia savo intereso, *trahit suam*

Pareto, Manuel d'Economie Politique ir Stanley Jevons, Théorie d'Economie Politique.

[31] Paul Leroy-Beaulieu ypatingai griežtai pasisako prieš matematinę metodę: „Tai yra tikra chimera, gryna apgaulė... Ji neturi jokio mokslinio pamato nei jokio praktinio pritaikymo. Tai tėra minties žaismas... panašus į ieškojimą laimingų numerių Monako ruletėje". — „Tariamoji naudingumo ar paklausų kreivoji, sako jis toliau, neturi jokios praktinės reikšmės, nes jei vyno kaina kils, tai žmonės gers alų arba vaisvynį. Kiekvienam produktui yra pakaitalų, kurie aprėžia jo judėjimą" („Traité d'Economie politique", I t., 85 p. ir III t. 62 p.).

Ši paskutinėji kritika vis delto yra kiek netikėta. Kaip galima prikišti hedonistams, esą jie neatkreipia dėmesio į substitucijos dėsnį, tuo tarpu kai jie, priešingai, jei jau neatrado, tai bent nepaprastai išplėtė šį dėsnį, kaip mes tik esame kalbėję. Delto reikia manyti, jei būtų priešingumas tarp to dėsnio ir jų doktrinos, tai jie nebūtų šito išleidę iš akių. Bet to priešingumo mes nematome. Alus ar vaisvynis gali pakeisti vyną, bet kiekvienas iš šių gėralų turi savo paklausų kreivąją. Berods, tas galimumas, kad reikia pereidinėti nuo vieno prie kito komplikuoja problemą, nes matematinis ekonomistas šiuo atveju turi žongliruoti nebe su vienu, o su dviem ar trim rutuliais. Tai tiesa, bet kaip tik šios rūšies sunkumams matematikos vartojimas geriausiai tinka, o gal net labiausiai čia ir reikalingas. Šis solidarumas tarp įvairių vertybių, komplementarinių ar suplementarinių gėrybių, yra kaip tik viena iš tų problemų, kurias hedonistai labiausiai mėgsta nagrinėti (žiūr. Pantaleoni, Economia Pura).

Matematinės ekonomikos kritiką galima rasti pas Simiand, La méthode positive en science économique (*Revue de Méthaphysique et de Morale,* 1908 m. lapkritis) ir priešingai, gerą jos apgynimą pas Bouvier, La Méthode mathématique en Economie politique.

quemque voluptas, ir ji tik nori patirti, kaip tas žmogus verčiasi, kad gautų maksimum patenkinimo savo turimomis priemonėmis ir nepaisant visų tų kliūčių, kurios jam tenka įveikti. Ji visai nesako, kad tas ar kitas žmogus turi pirkti javų, ji tik sako, kad, jei jis tai daro, tai kiekvienas daro su tvirta valia ir pasiryžimu padaryti kuogeriausį reikalą, ir kad tada dalykai eis štai tokiu ir tokiu būdu; ir čia ji tvirtina, kad tų valių kombinacijos galima apskaičiuoti. Argi negalima apskaičiuoti bilių judėjimo ant biliardo ir ar tatai būtų nesuderinama su laisva žaidėjų valia?[32]

Lygiai taip pat ir matematiniai ekonomistai anaiptol nesiima išreikšti skaičiais mūsų troškimų. O jei net jie tai ir darytų, čia nebūtų nieko taip jau absurdiško, nes juk mes patys ne ką kitą darome kasdien, skaičiuodami litais ir centais kainas tų pirktinų ar parduotinų daiktų, kurie turi patenkinti mūsų troškimus. Bet matematinė mokykla visiškai nevartoja skaitmenų, o tik algebrines formules ar geometrines figūras, t. y. abstraktinius kiekius. Sustatyti lygtį, tai reiškia tik parodyti, kad problema gali būti išspręsta. Ekonomistai niekad toliau nėjo; jie niekad nebandė nustatyti javų ar kito kurio daikto kainų, palikdami tai spekuliantams[33].

Iš priešingos klasikinei mokyklai pusės, atseit, iš istorininkų, intervencionistų ir socialistuojančiųjų pusės, girdime nemažiau aštrią, bet taip pat nepagrįstą kritiką. Šieji įžiūrėjo hedonistinėje teorijoje bandymą atstatyti senąsias mančesterines ar optimistines doktrinas su visu jų bagažu, — individualizmu, egoizmu, laisvos konkurencijos garbinimu, asmeninio ir visuomeninio interesų harmonija, rentos, procentų ir skurdžiausio darbo mokesčio pateisinimu, vardan kaž kokios slėpiningos būtybės, vadinamos paskutiniuoju naudingumu, — ir apskritai mėginimą išrodyti, kad esamoji ekonominė santvarka yra visų geriausia. Šis optimistinių doktrinų atstatymas atrodė juo labiau pavojingas, ar bent juo labiau nepakenčiamas, kad jis pretenduoja į grynojo mokslo vardą ir matematinį neklaidingumą.

---

[32] Walras labai gerai sako: „Mes niekuomet nebandėme apskaičiuoti laisvų žmogaus pasiryžimų: mes tiktai bandėme matematiškai išreikšti jų padarinius“ („Elements d'Economie Politique pure“, 232 p.).

[33] Mes nežinome tikslaus santykio tarp funkcijos ir kintamosios, tarp likusio reikmens intensingumo ir anksčiau suvartotojo kiekio, bet mes pri-

Bet ir ši kritika tėra karikatūra. Kad naujoji mokykla ėmasi tęsti klasikinės mokyklos darbą, tai tiesa, ir už tai niekas negali jos peikti. Tikrąjį mokslą kaip tik iš to ir galima pažinti, kad jis eina tiesiu keliu, vieškeliu, neišklysdamas į šunkelius. Ir ekonomijos mokslas galės būti pastūmėtas pirmyn, ne atmetant kiekvienai kartai visa tai, ko ligi tol buvo pasiekta, o pasilaikant tai, kas gera, ir atmetant, kas bloga. Neo-ekonominė mokykla kaip tik šitai ir stengiasi daryti.

Tačiau paskutiniojo naudingumo ar pusiausvyros teorijos savaime dar nereiškia jokio dabartinės ekonominės santvarkos pateisinimo, — imant šį žodį normatyvine ir apologetine prasme[34], — jos tik a i š k i n a ją, o tai yra visai kitas dalykas. Šis aiškinimas, berods, prieina tos optimistinės išvados, kad laisvoje rinkoje dalykai susideda taip, jog kuodidesnis mainovų skaičius, turi kuodidžiausios naudos. Bet šis žodis „naudos" *(avantage)* reikia suprasti hedonistine prasme: jis nieko nesako apie paskirstomąjį teisingumą, nei apie pirmykštes mainų sąlygas, nei apie galimas jų pasekmes. Taip, pavz., mainai tarp Jokūbo ir Ezavo, kur pastarasis atidavė savo pirmgimybės teises už dubenį lešių, realizavo jiem abiem (ne tik Jokūbui, kaip paprastai manoma, o ir Ezavui) hedonistinį maksimumą, suderinamą su esamomis sąlygomis: iš tikrųjų, juk sakoma, kad Ezavas mirė badu, tad argi tomis aplinkybėmis nebuvo jam visų naudingiausia turėti kuo pasisotinti? Pagaliau, jei Jokūbas vietoj lešių būtų pardavęs jam bonką absinto, tai ir tada hedonistiniu atžvilgiu mainai būtų galėję realizuoti maksimum patenkinimo, nes paskutinysis naudingumas (arba ofelimitetas) taip pat neturi nieko bendro su higiena, kaip ir su morale.

Visa, ką hedonistas tokiu atveju galėtų pasakyti, tai tik tiek, kad, jeigu būtų buvę keletas Jokūbų, parduodančių lešius, o ne tas vienas, tada Ezavas būtų galėjęs padaryti geresnį mai-

---

leidžiame, kad kiekvieną pastarojo vertę atitinka tam tikra pirmojo vertė" (A u p e t i t, Théorie de la Monnaie, 42 p.).

[34] Nuodugnią šios kritikos kritiką žiūr. dviejuose R i s t'o straipsniuose „Economie optimiste et Economie scientifique", išsp. *Revue de Metaphysique et de Morale,* 1904 m. liepos m. ir 1907 m. rugsėjo m.

V. P a r e t o sako: „Savo išrodymo reikalui mes prileidome, kad ekonominės gėrybės yra aproprijuotos. Būtų tad *petitio principi,* jei kas iš išrodytosios teoremos norėtų daryti tą išvadą, jog e k o n o m i n i ų g ė r y b i ų a p r o p r i a c i j a s u t e i k i a m a k s i m u m g e r o v ė s".

ną[35]. Štai kuria prasme hedonistinė mokykla tvirtina, kad konkurencija yra geriau, negu monopolis. Bet negalima jai prikišti, būsią ji norinti išrodyti, kad Jokūbas neišnaudojęs Ezavo ar stengiantis pateisinti tuos, kurie nuo tol išnaudoja savo brolius.

Lygiai taip pat ir procentų klausimu Böhm-Bawerk'as savo garsioje teorijoje aiškiai pareiškia, kad jis stengiasi tik išaiškinti procentų buvimo faktą, bet anaiptol ne pateisinti jį. Böhm-Bawerk'as kritikuoja normatyvinius procentų aiškinimus, kurių buvo ieškoma ištisus šimtmečius. Jis stengiasi įrodyti, kad procentai nėra nei atlyginimas už kapitalo produktingumą, nei kapitalų nuomos kaina, nei duoklė, imama iš eksploatuojamojo skolininko kešenės, o paprasčiausiai tik laiko kaina, arba, kitaip tariant, vertės skirtumas tarp dabartinės gėrybės ir tos pat gėrybės ateity. Tai yra mainų faktas, mainų esamosios gėrybės į būsimąją[36]. Ir kadangi šimtas frankų, kurs bus sumokėtas po metų laiko, yra vertas mažiau, negu šiandien sumokamasai šimtas frankų, tad pusiausvyra nusistatys tik tada, jei ant tos svarstyklių pusės, kuriai tenka po metų sumokėtina šimtinė, pridėsime priedinės vertės, vadinamos procentais, arba nuo tos svarstyklių pusės, ant kurios dedama šiandien pat mokamoji šimtinė, nuimsime tam tikrą dalį, vadinamą diskontu.

Kai del darbo mokesčio, kurį nulemia paskutiniojo darbininko produktingumas, tai šis darbo mokesčio dėsnis yra taip mažai optimistinis, kad jis jau greičiau patvirtina vadin. „geležinį dėsnį", kaip mes aukščiau esame nurodę. Nes jis juk sako, kad paskutinis darbininkas — t. y. tas darbininkas, po ku-

---

[35] Arba dar jis galėtų pasakyti, kad mainai būtų buvę naudingesni Ezavui, jei Jokūbas būtų turėjęs daug daugiau lešių, negu jis gali suvartoti, nes, net ir monopolio sąlygomis, gali būti pirkėjui palankių situacijų.

Neseniai išleista kaip tik šia antrašte „Lešių lėkštė" („Le plat de lentilles") vieno amerikiečio krikščionio socialisto, Ranschenbuch'o, knygos santrauka.

[36] Ne visi hedonistiniai ekonomistai sutinka su šia teorija, ypač kritikuoja ją Walras savo „Economie pure" ketvirtajame leidime. A. Landry naujausiame savo veikale „Intérêt du capital" (1904) ir profesorius Irving Fisher, The rate of interest (1907) stengėsi ne tiek jau sugriauti, kiek pataisyti šią teoriją, duodami gilesnę analizę to jausmo, kurs kiekviename individe nulemia būsimųjų pajamų vertinimą. Šis vertinimas *(time preference)* yra, pagaliau, skirtingas, nelygu kiekvieno turto padėjimas ir kitos aplinkybės.

rio verslamoninkas nebesamdys kitų, nes po šiojo dar vienas viršaus jau būtų jam nuostolis, — tas darbininkas tegauna vos tik savo gyvenimo priemonių ekvivalentą.

Bendrai, hedonistinė mokykla nesiūlė ir nenori siūlyti jokios paskirstymo taisyklės: ji nežino dalininkų, o tik produktyvinius patarnavimus, kurių vertę ji apskaičiuoja. Vienas dalykas yra spręsti, kuri dalis tenka kapitalui ir darbui kiekviename pagamintame vienete, ir visai kitas dalykas spręsti, ar kapitalistai ir darbininkai neteisingai traktuojami.

Pagaliau, geriausis įrodymas, kad hedonistai nėra „laisser -faire" gynėjai, tai jų vadų nusistatymas. Austrų mokykla, tiesa, pasirodė gana abejinga vadinamiems socialiniams ar darbininkų klausimams[37], bet jos susilaikymas čia nereiškia dar nei optimizmo, nei kvietizmo. Iš antros pusės, nekalbant jau apie Stanley Jevons, kurs savo knygoje „Social Reforms" pasirodė labai ryžtus intervencionistas, Walras, stojo agrarinių socialistų priešaky. Kai jis pereina nuo Naudingumo (tikriau, ofelimeteto) srities į Teisingumo sritį (jis pats primygtinai pabrėžia, kad tai yra du skirtingi pasauliai) tada jis siekia, tiesa, įgyvendinti juo galima laisvos konkurencijos santvarką, bet — kuriuo būdu? Ar teikdamas „laisser-faire", kaip liberalinė mokykla? Visai ne, o reikalaudamas panaikinti visus monopolius, pradedant nuo to, kurs yra visų kitų pagrindas, būtent, nuo žemės nuosavybės. Sistema, kurią jis išdėsto savo „Economie Sociale", yra tokia, kad visa žemė turi priklausyti valstybei ir visi mokesčiai turi būti panaikinti. Šios dvi reformos viena antrą remia, nes valstybė, užuot ėmus mokesčius, kaip tik gautų žemės rentos pajamas. Ir abi šios reformos turi tokį pat tikslą, būtent, įgalinti laisvą konkurenciją ir tuo laiduoti kiekvienam piliečiui visą jo darbo produktą, — produktą, kuris dabartinėje santvarkoje apkarpomas iš dviejų pusių: žemės savininkui paimant tam tikrą dalį rentos pavidalu, ir valstybei pa-

---

[37] Mes tik ką konstatavome šitai, kalbėdami apie Böhm-Bawerk'o teoriją.

Pagaliau, ir šiuo atžvilgiu hedonistinė mokykla laikosi vienos iš klasikinės mokyklos metodžių, tos, kurią primygtinai pabrėžė Courcelle-Seneuil ir Cherbulier, būtent, pripažįsta reikalą griežtai skirti mokslą nuo meno, grynąją ekonomiją nuo pritaikomosios. Kaip labai teisingai sako V. Pareto, ofelimiteto maksimumas galima išreikšti lygtimis, bet teisingumo maksimumo negalima.

imant vėlgi dalį mokesčių forma[38]. Jei, be to, atsiminsime, kad W a l r a s'o ekonominės sistemos pusiausvyros punktas yra ten, kur visų dalykų pardavimo kainos visiškai sutampa su gamybos kaštais, tada bus aišku, kad mes čia esame labai toli nuo dabartinės ūkio santvarkos apologijos!

P a n t a l e o n i dar aukščiau iškyla į gryno ir transcedentinio mokslo sferą, nes jis išdidžiai pareiškia, jog galima būtų vieton grynai egoistinio principo pastatyti grynai altruistinis ir šitai nėkiek nepakeistų skaičiavimo rezultatų, — panašiai, kaip nepakeičiama algebros lygčių, pastačius vieton + ženklo — ženklą. Visų benaudiškumas duotų tokių pat padarinių, kaip ir visų savanaudiškumas. Būtų rungtyniaujama del pasiaukojimų, kaip kad šiandien rungtyniaujama del interesų. Vieton naudingybių mainų būtų pasiaukojimų mainai, bet jie vyktų vis tais pačiais dėsniais. Hedonistui visa tai maža tereiškia. Jis turi prieš akis tam tikrą ūkio būseną ir jam svarbu tik padaryti tikslią jos analizę, lygiai kaip inžinierius, turėdamas prieš akis tam tikrą mašiną, imasi apskaičiuoti jos darbingumą[39].

Svarbiausioji kritika, iškeliama prieš hedonistus, yra ta, kad jie galų gale nėra atradę nieko, ko prieš tai nežinota! — Taip, atsako jie, bet žinota blogai, nebuvo išrodyta, o tik tvirtinama. Numanytų, bet dar aiškiai nesuprastų tiesų išrodymas yra nemažiau svarbus žingsnis į mokslo pažangą, kaip ir naujų tiesų atradimas. Tobuliausias iš visų mokslų, astronomija, irgi ne kitokiu keliu progresavo. Klasikiniai ekonomistai, pavyzdžiui, tvirtino, kad laisvos konkurencijos santvarka yra visų geriausia, bet jie negalėjo įrodyti kodel, nei kokiomis sąlygomis. Matematiniai ekonomistai atrado, kodel:

---

[38] Pasak W a l r a s'o, ši sistema turėtų dar ir tą gerą pusę, kad ji palengvintų įvesti laisvą prekybą, „kuri yra mokslo idealas", nes tada išnyktų svarbiausias priekaištas, tas būtent, kad atskirose valstybėse yra nelygi mokesčių našta ir nelygus žemės derlingumas. „Laisva prekyba reikalauja panaikinti mokesčius ir suvalstybinti žemę, nes tik šia sąlyga kapitalas ir darbas galės laisvai judėti ir keltis ten, kur jų vartojimas yra pelningiausias." („La paix par la justice sociale et par le libre-échange", išsp. Questions pratiques de Législation ouvrière, 1907 m. rugs.-spal. m.).

[39] Galima taip pat konstatuoti pas amerikiečius ekonomistus, kad hedonistinė metodė palieka visišką programų laisvę. Jei profesorių C l a r k'ą ji palenkia į tam tikrą esamosios ekonominės santvarkos apologiją ir tikėjimą laisvos konkurencijos efektyvumu, tai profesorių P a t t e n'ą ji veda į ryškų intervencionizmą, kurs yra gana panašus į L i s t'o intervencionizmą.

todel, kad ši santvarka realizuoja kiekvienam iš mainovų maksimum patenkinimo su minimum aukos. Lygiai tas pat ir su vadin. pasiūlų bei paklausų dėsniu, vieningos kainos, darbo mokesčio, procentų, rentos ir kt. dėsniais. Tai yra nemažas daiktas patiekti tvirtą ir tikslų išrodymą tų tiesų, kurios tebuvo intuityviniai tvirtinimai[40], nesuformuotos ir miglotos teorijos. Tasai *homo oeconomicus,* iš kurio juokiamasi, berods, tėra griaučiai, bet šie štai griaučiai ir įgalina mokslą, kaip organizuotą būtybę, stovėti ir eiti. Ekonomijos mokslo pažangoje čia yra evoliucija, prilygintina biologinei evoliucijai, kuri žymi perėjimą nuo bestuburinių į stuburinius.

Lieka paskutinis priekaištas ar bent abejojimas, būtent, ar šios tiesos, — jei netgi laikyti jas taip galutinai įrodytomis, kaip tai tvirtina hedonistai, — iš tikrųjų taip daug pravers mokslui, kaip jie mano?

Hedonistai nėra labai kuklūs šių atžvilgiu, jie pernelyg aukštai vertina savo metodes ir pas juos kartais matyt to dogmatinio įsidingojimo, kurs primena socialistus utopistus ar net F o u r i e r. Pavyzdžiui, kai profesorius Böhm-Bawerk'as pareiškia, kad naujosios gamybos kaštų teorijos „turi tokios pat pagrindinės reikšmės politinei ekonomijai, kaip Ptolomejaus sistemos pakeitimas Koperniko sistema astronomijai"[41]; o anksčiau mes matėme W a l r a s'o sistemą lyginant su N e w t o n'o sistema. Atrodo tačiau, kad tarp šių užsimojimų ir pasiektųjų rezultatų yra kiek didoka disproporcija.

Kaip labai teisingai buvo sakoma, matematika tėra malūnas, iš kurio gauni tokius miltus, kokius įpylei grūdus, bet nežinia dar, ko verti tie grūdai. Čia į matematikos girnas įpilamas visas maišas abstrakcijų — vieninga rinka, visi individai veikiami to paties hedonistinio principo, toks pat visų mainovų troškimų intesingumas ir netgi to intensingumo kitimas[42], ka-

---

[40] „Ekonomija bus mokslas tik nuo tos dienos, kada ji pasistengs išrodyti tai, ką ligi šiol vien šiaip sau tvirtino" (W a l r a s, Economie politique pure, 427 p.

[41] B ö h m - B a w e r k, The Austrian Economists, nur. viet. — Priešingai, vienas iš šios mokyklos šalininkų, L a n d r y, rašo: „Šiandien austrų mokyklos veikimas galima laikyti beveik išsemtu". („L'Ecole économique autrichienne, Rivista di Scienza, 1907). — Po trisdešimt penkių metų? Tai trumpokas gyvenimas!

[42] Reikia „taikyti visiems individams ir visų produktų atžvilgiu tą patį reikmens intensingumo keitimosi dėsnį" (A u p e t i t, La Monnaie, 93 p.).

pitalo ir darbo visurmybė (ubikvitetas), visiškas substitucijos galimumas ir t. t. Tad ir išeiti tegali tai, kas įpilta, būtent, grynai teoretinė ekonomija, pasaulis, nemažiau tolimas nuo esamos tikrovės, kaip furieristų, sensimoninkų ar anarchistų vaizduojamojasi visuomenė, ir jo įgyvendinimas taip pat maža betikėtinas arba reikalauja tokios pat stebuklingos revoliucijos. Pagaliau, hedonistai patys šitai atvirai pripažįsta: čia netgi yra jų pranašumas prieš klasikinius ekonomistus, kurie, samprotaudami apie laisvą konkurenciją, visados mano, kad „šitai jau įvyko".

Beje, reikia pastebėti, kad ši kritika prieš matematikos vartojimą paprastai daroma tokių ekonomistų, kurie patys nemoka matematikos: nepridera tad mums versti niekais rezultatus tų, kurie moka naudotis matematine metode. Ir mes visai esame linkę sutikti, kad matematikos vartojimas žymi doktrinų istorijoje datą, kuri nebus užmiršta; tačiau, tebus leista mums užbaigti šituo patarimu vieno ekonomisto, kurs, pats būdamas šios mokyklos ir klasikinės mokyklos žinovas, geriausia apie tai gali spręsti[43]: „Labiausiai vykusieji matematikos pritaikymai politinėje ekonomijoje yra tie, kurie yra trumpi ir paprasti, vartoja mažai ženklų ir greičiau siekia nušviesti tą ar kitą atskirą plataus ekonominio pasaulio punktą, negu atvaizduoti tą pasaulį visame begaliniame jo sudėtingume."[44].

---

[43] Marshall, Distribution and Exchange, *Economic Journal*, 1898 m. kovo m.

[44] Pagaliau, hedonistai nėra užsispyrę vartoti matematinę ar abstraktinę metodę, jie visiškai pripažįsta ir istorines ar net biologinės metodės vartojimo teisėtumą. Tik šios metodės, sako jie, negalės sukurti tikslioj mokslo. Bet štai profesorius Marshall'as aiškiai pareiškia, kad jis bevelija vartoti biologinę metodę ir kiek galėdamas vengia diagramų ir kreivųjų ekonominiems reiškiniams atvaizduoti. (*Economic Journal*, 1898 m. kovo m., 50 p.).

II SKYRIUS

Rentos teorija ir jos pritaikymas.

Bendrame klasikinių teorijų atnaujinime, kurį mes gavome pažinti, nagrinėdami moderninius hedonistus, yra viena teorija, verta ypačiai pažymėti. Tai žemės rentos teorija. Iš tikrųjų, jai skiriama daug vietos ekonomistų darbuose, ypač paskutinį 19-tojo šimtm. trečdalį. Jos išplėtojimas turi ir teoretinės ir kartu praktinės reikšmės.

Teoretinės reikšmės, — nes ekonominės rentos sąvoka, sukurta beaiškinant specialinį reiškinį, žemės savininko pajamas, pasirodė pritaikytina tūleriopose srityse ir galinti nušviesti ne vieną tamsų ūkio gyvenimo kampelį. Tarp kita ko ji pasirodė ypačiai tinkanti išaiškinti tai pajamų rūšiai, apie kurią mes ligi šiol neturėjome progos kalbėti, būtent, verslamoninko pelnui, suprantant jį, kaip skirtingą nuo kapitalisto procentų.

Praktinės reikšmės, — nes žemės renta visų aiškiausia yra „neuždirbtos pajamos“ *„unearned increment“*, kitaip sakant, pajamos, kurių nepateisina joks darbas. Čia tuojau numanu, kokioms socialinėms teorijoms gali sudaryti pagrindą šis konstatavimas. Visos žemės nacionalizacijos sistemos, visi rentos socializacijos projektai remiasi Ricardo teorija; o tų sistemų yra labai daug.

Mes imamės šiame skyriuje išstudijuoti rentos teoriją tais dviem atžvilgiais. Visų pirma, panagrinėsime jos išplėtojimą pas ekonomistus, kaip mokslinės teorijos ir reiškinių interpretacijos priemonės; toliau pažiūrėsime, kokie yra siūlomi jos pritaikymai, siekiant reformuoti visuomenės santvarką. Mūsų tikslas čia — supažindinti ypačiai su naujausiomis teorijomis. Dažnai betgi mums teks prisiminti ir senesnėsės teorijos. Mes turėsime siektis ligi S t u a r t'o M i l l'io ir net ligi Ricardo; tai vienintelis būdas, norint suprasti idėjų išrutulą.

1. Teoretinis rentos sąvokos praplėtimas.

Viename iš pereitųjų skyrių mes matėme bergždžias Carey ir Bastiat'o pastangas sugriauti Ricardo rentos teoriją. Be abejojimo, ši teorija buvo kritikuotina, bet jos priešininkai, ginčydami ją, nuėjo taip toli, kad ėmė neigti patį žemės vertės faktą.

Tačiau šiam perdėtam tvirtinimui perdaug aiškiai prieštaravo vienas iš charakteringiausių 19-to šimtmečio reiškinių — žemės kainos kilimas dideliuose miestuose. Paskutinis amžius yra didžiųjų miestų amžius. Joks kitas laikotarpis negali pasigirti tokiu miestinių centrų išaugimu. Anglija, Jungtinės Valstybės, Vokietija, pagaliau ir Prancūzija, nors ir kiek mažesniam laipsny, dalyvavo šioje evoliucijoje. Dėliai šio spėraus gyventojų susispietimo aprėžtuose plotuose, žemės vertė čia negirdėtai pašoko. Garsi yra istorija to ketvirdalio akro Čikagoje, kuriam 1830 metais, kada tebuvo vos 50 gyventojų, mokėta 20 dolerių, bet jau 1836 metais jis buvo vertas 25.000 dolierių, o po pasaulinės parodos 1894 metais pakilo ligi 1.250.000 dolierių! Londone apskaičiuota, kad rentos, sumokamos žemės savininkams vien tik už pliką žemę, yra pakilusios nuo 1870 ligi 1895 m. visais 7.700.000 sv. sterl. Hyde-Park, kurį Žemieji Rūmai 1652 m. nupirko už 425.000 frankų, šiandien vertas apie 200 milijonų. D' Avenel nurodo sklypą Paryžiuje, priklausantį Hôtel-Dieu, kuriam 1775 m. mokėta 6 fr. 40 kvadratiniam metrui, o šiuo metu[1] jis kainuojamas 1000 frankų metrui. Pasak Leroy-Beaulieu, Arc de Triomphe kvartale (Paryžiuje) žemės kaina nuo 1881 ligi 1904 m. t. y. per dvidešimt tris metus pašoko dvigubai: nuo 400 ligi 800 frankų kvadratiniam metrui[2]. Tai yra tik atskiri, bet labai charakteringi pavyzdžiai bendro ir neginčijamo reiškinio.

Del to Carey ir Bastiat'as maža ką beįtikino. Didelė dauguma ekonomistų arba liko ištikimi Ricardo teorijai, arba stengėsi pagilinti ir išplėtoti ją, neneigdami tačiau

---

[1] Mes imame šias žinias iš labai turiningos brošiūros Einaudi, La municipalisation du sol dans les grandes villes, 1898 (Giard et Brière), perspausd. iš *Devoir Social*, įdomaus marksistinio žurnalo, ėjusio nuo 1895 ligi 1898 m., redaguojant Alfredui Bonnet (leidėjai Giard et Brière).

[2] P. Leroy-Beaulieu, L'art de placer et gérer sa fortune, 34 p.

ypatingų žemės pajamų. Tuo būdu įvyko dvilypis ir labai įdomus rentos teorijos išrutuliojimas.

Iš vienos pusės, buvo atrasta ištisa eilė diferencinių pajamų, visai panašių į žemės rentą, — taip kad šioji, anot vieno įžymaus šių dienų ekonomisto, „atrodo jau nebe atskirinis faktas, o tarytum svarbiausia rūšis labai plačios giminės"[3]. Antra vertus, (ir ši antroji evoliucija yra, gal būt, dar įdomesnė už pirmąją), moderniniai ekonomistai laiko žemės rentą normaline vertės dėsnių veikimo pasekme, tuo tarpu kai Ricardui ji atrodė ekonominė anomalija, atsirandanti del tam tikrų aplinkybių (nelygus žemės našumas ir mažėjančio gavinio dėsnis). Tuo būdu žemės renta ir kitos panašios rentos įtraukiamos į bendrąją kainų teoriją, ir specialinė žemės rentos teorija, kurią su tokiu vargu lipdė klasikai, pasirodo nebereikalinga. Vaidinusi tokią didelę rolę per visą 19-tą šimtmetį, ji, gal būt, po keletos metų taps tik istorine įdomybe.

Ši dvilypė doktrinos išrutula yra rezultatas daugelio ekonomistų veikimo tuo pat metu. Sunku tačiau nurodyti reguliarinė pažanga nuo vieno ligi kito. Mes čia išdėstysime tad pačią išrutulą, tik prie progos tepaminėdami vardus tų rašytojų, kurie daugiausia prie to prisidėjo. Bet mes stengsimės juo dažniau cituoti jų pačių tekstus[4].

a) Visų pirma, kaip jau sakėme, netrukus buvo pastebėta šalia žemės savininko pajamų ištisa eilė visiškai panašių diferencinių pajamų. Tas pat kiekis, arba, kaip sako anglų ekonomistai, ta pati doza kapitalo ir darbo, įdėtų į skirtingas žemes, duoda skirtingas pajamas. Ricardo laikė to priežastimi tokį reiškinį, kuris yra ypatus žemei, būtent, mažėjantį gavinį ir nelygų žemės našumą, o taip pat nelygų atstumą nuo rinkos.

---

[3] Marshall, Principles, prakalba prie 1-jo leidimo.

[4] Geri išdėstymai šios išrutulos, kurią mes čia trumpai nusakome, galima rasti viename jau senokame veikale: Eduard Berens, Versuch einer Kritischen Dogmengeschichte der Grundrente (Leipzig, 1868, 399 p.), bet ypačiai Paul Frézouls La théorie de la rente et son extension récente (Montpellier, 1908, 318 p.) ir labai įdomiuose Schumpeter'io straipsniuose: „Das Rentenprinzip in der Verteilungslehre", išspausd. *Schmoller's Jahrbuch* 1907 m. 31 ir 591 p. Žr. taip pat Augé-Laribé straipsnį išsp. *Problèmes actuels d'Economique* (Paris, 1921, leidėjas A. Colin).

Bet juk žemės ūkis anaiptol nėra vienintėlė sritis, kur galima konstatuoti nelygus kapitalo ir darbo produktingumas.

Pirmiausia štai, kasyklos, druskinės, žvejyklos — vis tai naturalinės turto versmės — yra lygiai tokiose pat sąlygose. Jų produktingumas nevienodas; jų našumas, jei taip galima pasakyti, yra taip pat skirtingas, kaip ir dirvų, jų būklė rinkos atžvilgiu taip pat labai įvairi. Dėliai to visos kasyklos, druskinės, žvejyklos, produktingesnės ar esančiosios geresnėje būklėje, negu blogiausioji, gauna diferencinę rentą. Jau Ricardo pastebėjo šitai kasyklų atvejui, o Stuart'as Mill'is dar labiau pabrėžė[5].

Dar daugiau. Žemė praverčia ne tik dirbimui, ji tarnauja taip pat statybai. Šie patarnavimai yra nemažiau svarbūs, kaip kiti, ir tarp dviejų statybos sklypų yra tokie pat skirtumai, kaip ir tarp dirbamų žemių. Jų prekybinis produktingumas, jei taip galima pasakyti, yra skirtingas. „Nuoma už sklypą namams mažam miestely, sako St. Mill'is, yra neaukštesnė, kaip ir už tokio pat didumo sklypą laukuose, bet nuoma už sklypą namams Cheapside [vieną iš judriausių Londono gatvių] prašoka ją visa ta suma, kuria įkainojama galimumas pelnyti daugiau pinigų tokioje dažniau lankomoje vietoje". Tuo būdu šio statybos sklypo vertė, sako Ricardo mokinys, „yra valdoma paprastųjų rentos dėsnių".[6]

Kodel tačiau turėtume bežiūrėti tik žemės ir jos patarnavimų? Juk ir pramonėje pasireiškia tokie pat produktingumo ar būklės skirtumai kapitalui. Viename fabrike, palyginti su kitu, mašinos gali būti geresnės ar blogesnės, pastatai geriau ar blogiau įtaisyti, darbo padalinimas daugiau ir mažiau išplėstas, žiūrint kapitalų ištekliaus; dėliai visa to, vieno fabriko produktingumas gali pranešti kito produktingumą ir suteikti jam priedinio pelno[7]. Nelygus taip pat ir darbininkų

---

[5] Ricardo, Principles, III sk. Apie kasyklų rentą žr. Mill, Principles, III k. V sk. 3 §.

[6] Stuart Mill, nur. viet.

[7] Šį atvejį nurodo jau 1832 m. Hermann'as savo labai įsidėmėtinuose „Staatswirtschaftliche Untersuchungen" (München, 1832) 166 p.: „Visai panašų (į žemės rentą) atvejį turime tada, kai tame ar kitame krašte funkcionuoja kai kurios užsieninės mašinos, sunkiai padauginamos — pavyzdžiui dėl to, kad jų kilmės kraštas draudžia jas išvežti (taip buvo anuo metu su anglų mašinomis)... Prileiskime, kad tomis mašinomis gaminamų produktų kaina pakyla. Jeigu pačiame krašte tegalima pastatyti

produktingumas: vienas darbininkas, nesivargindamas labiau už savo kaimyną, daugiau nudirba ir gauna daugiau pelnyti. Štai tad ir darbininkui priedinis pelnas, diferencinė renta! Bet ne tik darbininkų, o ir verslamoninkų gabumai yra nevienodi.

„Apsukrumo renta“ vaidina čia netgi labai svarbų vaidmenį; del to vienai verslamonei sekasi geriau, kitai blogiau, ir pajamos iš jų esti nelygios. „Priediniai pelnai, kurių gauna gamintojas ar prekybininkas del to, kad jis turi didesnių prekybinių gabumų, ar jo verslamonės organizacija geresnė, yra visiškai tos pat rūšies, kaip ir žemės renta“. Taip išsireiškia Stuartas Mill'is[8], tiesą sakant, tik pakartodamas čia mintį, išreikštą, kaip žinome, jau Senior'o 1836 m. jo „Political Economy“, kur jis vadino renta kiekvieną „nepaprastą atlyginimą“ už „nepaprastas kūno ar dvasios išgales“[9].

Šis trumpas nurodymas, kurį randame pas Mill'į ir Seniorą, davė progos išplėtoti tam tikrą verslamoninko pelno teoriją, kur kiekvienas pelnas laikomas atlyginimu už nepaprastus gabumus. Tai amerikiečio Francis Walker teorija, kurią jis formulavo jau 1883 m. savo „Treaties of Political Economy“ ir smulkiau išdėstė 1887 m. *Quarterly Journal of Economics*[10].

---

mašinų, kurios atsieina brangiau, bet nudirba mažiau del netikusios jų konstrukcijos, — tada kainos liks aukštesnės už gamybos kaštus geresnėmis (t. y. užsieninėmis) mašinomis, ir tuo būdu jų savininkams bus garantuoti tie pliusai, kurie jiems susidaro iš kainų pakilimo“. Taip pat pasisako ir Mangoldt („Die Lehre vom Unternehmergewinn“, Leipzig, 1855) 55 p.: „Renta pasireiškia aiškiausiai ir plačiausiai ant žemės, vartojamos žemės ūkiui; bet ji taip pat aiškiai matoma ir visuose kapitaluose, kurių negalima padauginti arba kurie tegalima pakeisti kitais, brangesniais ar mažiau produktingais ir t. t.“ Ricardo pats, rasit, galvojo apie kapitalų rentą, kai jis sakė: „Mainomoji vertė visų produktų, ar jie būtų manufaktūros dirbiniai ar kasyklų ir žemės gaminiai, visados nusistato ne pagal mažiausį kiekį darbo, reikalingo jiems pagaminti,... o pagal didžiausį kiekį darbo, kurio būtinai turi įdėti į juos tie gamintojai, kurie gamina blogiausiose sąlygose, turint čia galvoje sąlygas, kuriose tenka dirbti, norint pagaminti visą reikalaujamąjį produkto kiekį“ („Principles“, II sk. 27 §.). — Kiti anglai betgi retai kalba apie kapitalų rentą, nes jiems renta visados reiškia, iš analogijos su žeme, naturalinius produktingumo skirtumus, o ne tuos skirtumus, kurie susidaro del žmogaus veiklos.

[8] St. Mill, Principles, III kn. X sk. 4 §.

[9] „Nes, sako jis, tai aiškiausiai yra priedas (diferencinis pelnas), kadangi darbas jau buvo apmokėtas normaliu darbo mokesčio dydžiu, ir šis priedas yra spontaniškoji gamtos dovana“ (Cituojama Cannan'o, Production and Distribution, 198 p.), Plg. aukščiau.

[10] „The Source of business Profit“, išsp. *Quarterly Journal of Economics,* 1887 m. baland. m.

Mes jau esame pastebėję amerikiečių ekonomistų tendenciją į tam tikrą optimizmą. Carey buvo čia mums vienas įrodymas, Walker'is yra antras. Jau viename 1876 m. išleistame veikale, „The Wages Question“ (Darbo mokesčio klausimas), Walker'is vykusiai griovė vadin. „darbo mokesčio fondo“ teoriją, taip beviltišką darbininkams. Jos vieton jis statė tokią teoriją, pagal kurią darbo mokestis bent iš dalies pareinąs nuo tikimosi verslamonės produktingumo. Neužteko betgi, norint nuraminti sąžines, įrodyti, kad darbo mokestis gali didėti, augant pramonės produktingumui. Walker'is norėjo taip pat įrodyti, priešingai socialistams, kad pelnas gaunamas anaiptol ne iš darbininko eksploatacijos, — ir čia štai rentos teorija atrodė geriausia įrodymo priemonė.

„Pelnu“ Walker'is vadina specialinį verslamoninko atlyginimą, nepriskaitant čia jo kapitalo procentų. Walker'is skiriasi čia nuo daugumos anglų kalbos ekonomistų, kurie, nepaisydami terminų vartosenos, priimtos kontinente, ilgą laiką tebepainiojo skirtingas verslamoninko ir kapitalisto funkcijas[11]. Walker'is nesutinka taip pat apriboti verslamoninko funkcijų vien tik įmonės vedimo ir priežiūros darbu, už kurį jis daugių daugiausia galėtų reikalauti atlyginimo, lygaus samdomojo direktoriaus algai.

Verslamoninko funkcija yra daug aukštesnė: jis turi numatyti pramoninius svyravimus ir pagal tai organizuoti gamybą, trumpai sakant, pritaikyti gamybą paklausams. Verslamoninkas yra tikras ekonominės pažangos „vadas“, tikras pramonės „generolas“[12].

---

[11] Walker'is yra vienas iš pirmųjų anglų kalbos rašytojų, kurs daro šį skyrimą ir vartoja žodį „pelnas“ *(profit)* siaurąja prasme, skirdamas jį iš vienos pusės nuo procentų ir iš antros pusės nuo darbo mokesčio. („Wages Question“, 2-sai leidim., 1891 m. 230 ir t. p.); jis atskiria nuo pelno netgi atlyginimą už įmonės vedimą ir priežiūrą, nes šios funkcijos gali būti pravestos kitam asmeniui, tuo tarpu kai tikroji verslamoninko funkcija (gamybos pritaikymas paklausams) viena teturi gauti specialinį atlyginimą — pelną. Walker'is pareiškia nežinąs jokio ekonomisto, išskyrus tik jo paties tėvą Amasa Walker'į, kurs būtų prieš jį daręs šį skyrimą verslamoninko funkcijų nuo kapitalisto funkcijų. Šitai tik parodo, kaip maža vieno krašto ekonomistai pažįsta kitų kraštų ekonomistus. Nes juk J.-B. Say 19-to šimtm. pradžioje jau labai aiškiai darė šį skyrimą, ir jį buvo priėmę beveik visi kontinentaliniai rašytojai.

[12] Štai kaip jis sutraukia šias funkcijas: „turėti technikinio sumanumo, komercinių žinių ir administratyvinių gabumų, imtis atsakomybės ir

Šitai supratę, matysime, sako Walker'is, kad tarp pramonės verslamonių yra toks pat pajamų nelygumas, kaip ir tarp žemės ūkių. Vienos visiškai neduoda pelno; kartą atlyginusios savo darbininkus ir savo kapitalus normalia taksa, jos duoda verslamoninkui vos tik tiek, kad sulaikytų jį nuo verslamonės likvidavimo. Antros duoda kiek daugiau, trečios dar daugiau ir taip pamažu pereinama nuo tų menkų verslamonių prie pelningesnių, pagaliau, prie tų, kurios duoda savo vadovams didžiulių pelnų. Ar tie pelnai yra nutraukti nuo darbininkų mokesčio? Visai ne. Darbo mokestis dažnai esti aukštesnis ten, kur pelnai didesni. Iš kur tad jie atsiranda, prileidžiant, kad visos kitos sąlygos yra vienodos? Vien tik iš didesnių asmeninių verslamoninko gabumų. Tai yra „priedai" visiškai panašūs į žemės rentą. „Laisvos ir visiškos konkurencijos sąlygose, sako Walker'is, daugiau pelnantieji verslamoninkai, gaus visados atlyginimą, kurs bus kiekvienam iš jų lygus tam priediniam gėrybių kiekiui, kurį jis su tam tikru darbo ir kapitalo kiekiu gali pagaminti virš to, ką pagamina (su tokiu pat darbo ir kapitalo kiekiu) paskutinės rūšies verslamoninkas — t. y. tas, kurs visai negauna pelno, — panašiai kaip žemės renta yra lygi produktų pertekliui, gaunamam iš našesnių žemių virš to, ką gali pagaminti su tieka pat kapitalo ir darbo mažiau našios žemės, kurios dar turi būti dirbamos rinkai aprūpinti ir kurios pačios neduoda rentos"[13].

Walkerio teorijoje yra geroka dalis tiesos. Bet ji nėra taip nauja, kaip autorius įsivaizduoja. Tai matome jau iš aukščiau minėtų Mill'io ir Senior'o išvedžiojimų; be to, čia galima būtų nurodyti ne vienas kontinentalis ekonomistas, pradedant nuo J. B. Say'o, per Hermann'ą ir ligi Mangoldt'o[14]. Iš antros pusės, jo doktrina nesulaukė visiško naujausiųjų ekonomistų pritarimo. Tiesa, dauguma šių dienų rašytojų pripažįsta, kad pelne esama tam tikros rentos, kuri iš dalies gaunama del asmeninių verslamoninkų gabumų, bet jie

---

mokėt apsisaugot nuo netikėtų įvykių, duoti gamybai jos formą ir linkmę, organizuoti ir kontroliuoti visą pramoninę mašiną" („Wages question", 245 p.).

[13] Walker, *Quarterly Journal of Economics*, 1887 m. balandžio m. 278 p.

[14] Hermann, Staatswirtschaftliche Untersuchungen, 206 p.; apie J.-B. Say. Žiūr. aukšč.

nesutinka, kad tai būtų vienintelis pelno elementas[15]. Vieni, kaip štai Marshall'as[16], atranda čia, be to, dar vieną dalį, kuri esanti apdraudos premija nuo rizikos ir antrą, kuri turinti atlyginti būtinąsias verslamoninko mokslinimo išlaidas[17]. Kiti su Walras'u priešaky, atmeta šiuos du elementus ir prileidžia, kad statiškame būvy (t. y. kada gamyba yra visiškoje pusiausvyroje) verslamoninkas neturi nei pelno nei nuostolių. Pelno šaltinis tegali tad būti tik „dinamiškos" rentos t. y. tos, kurios atsiranda del nuolatinių pusiausvyros keitimųsi pažangėjančioje visuomenėje. Tik tos štai rentos yra labai įvairios ir ne visos gaunamos del asmeninių verslamoninko ypatumų. Dar kiti, kaip štai Clark'as[18] sutinka su Walras'u, kad pelną sudaro rentos. Bet jie pripažįsta šalia dinamiškųjų rentų, ir tokias rentas, kurios gaunamos ir statiškame būvy. Jie atmeta, kaip perdaug tolimą nuo tikrovės, tą Walras'o hipotezę, kad savieji kaštai esą vienodi visoms verslamonėms. Jų manymu, tik nepalankiausiose sąlygose esąs verslamoninkas, (arba, kaip anglai sako, kraštutinis, *marginal,* verslamoninkas, tas, kurio gamybos kaštai yra didžiausi), neturi nei pelno nei nuostolių. Tačiau kiti, net ir nesant pusiausvyros keitimųsi, gali vis delto gauti eilę rentų, atsirandančių del visų tų priežasčių, kurias aukščiau esame minėję: rinkos artumas, patobulintos mašinos, kapitalų centralizacija ir t. t. Pasak šių ekonomistų, pelną sudaro, tariant Marshall'o žodžiais, sudėtinė *(composite)* renta[19].

---

[15] Pantaleoni („Economia Pura" III dal. IV sk.) yra, mums rodos, vienintelis rašytojas, kurs priima be rezervų Walker'io teoriją.

[16] Jo Walker'io kritika randama *Quarterly Journal of Economics,* 1887, 479 p. ir jo „Principles" 4-sai leidim., 705 p. išnaša. Beje, Marshall'as, pagal anglų tradiciją, vis tebeapima pelno sąvoką ir procentus kapitalų, priklausančių pačiam verslamoninkui.

[17] Šį paskutinįjį skyrimą irgi daro Pantaleoni: „Pelnai, sako jis, gali susidaryti del didesnio savininko sumanumo, įgyto kruopščiu studijų darbu ar ilgu pasiruošimu. Tuo atveju mes čia turime ne tiek rentą, kiek tam tikrą charakteringą pelną, kurs gali būti labai įžymus, bet jis eina visai kitais dėsniais, negu tie, kurie paprastai reguliuoja kapitalų investavimą". („Economia pura" III dal. IV sk.). Priešingai, Pantaleoni nenori pripažinti pelne rizikos apdraudos premijos, nes, sako jis, jei toji premija buvo gerai apskaičiuota, tiksliai proporcingai rizikai, tai ji turi po tam tikro metų skaičiaus būti vidutiniai lygi nuostoliams, ir tuo būdu grynoji renta bus lygi nuliui" (ten pat).

[18] Žr. Clark, Distribution of Wealth (1899) ir Essentials of economic theory (1908), 156 p.

[19] Pagaliau, verslamoninkas gali būti priverstas atiduoti dalį tos su-

Taip tad ekonomijos mokslas nepriėmė be rezervų Walker'io teorijos. Pagaliau, užtenka tik pagalvoti, kad dividendos, dalinamos akcininkams, yra imamos iš pelno, ir tuojau bus aišku, kiek toji teorija yra vienašališka, perdėta. Argi kas pasakys, kad tos dividendos taip pat yra atlyginimas už nepaprastus gabumus?[20]. Pelno išaiškinimas yra įdomiausis rentos sąvokos praplėtimas. Bet jis toli gražu ne vienintėlis. Išeinant iš Ricardo doktrinos, galų gale atrasta tiek įvairių rentų, kiek yra įvairių būklės sąlygų ūkio pasaulyje. Taip apibendrintoji rentos teorija yra visraktis, kurs padeda išaiškinti visus individualinių pajamų skirtumus. „Iš tikrųjų, sako St. Mill'is, visos pirmenybės, kurias vienas konkurentas turi prieš kitą, ar jos būtų prigimtinės ar įsigytinės[21], ar tai būtų jo asmeniniai ypatumai, ar visuomeninių sąlygų rezultatas... prilygina tų pirmenybių turėtoją rentos gavėjui". Tuo būdu klasikinė ekonomija vėl įveda į gėrybių paskirstymo teoriją truputį tos konkretaus gyvenimo įvairybės, kurią ji buvo perdaug iš čia išskliaudusi savo griežta doktrina vienodo procentų dydžio ir vienodo darbo mokesčio[22]. Rentos teorija tampa būtinuoju šios doktrinos papildymu; ji užbaigia ją ir duoda jai galutiną pavidalą. Galima būtų pasakyti, kad ji yra jos skliautų sąraktis.

b) Bet rentos teorija buvo praplėsta dar ir kita prasme.

Ricardui, kaip matėme, renta iš esmės yra diferencinės pajamos[23]. Ji atsiranda dėliai skirtingo žemių našumo. Jos nebūtų, jei visos žemės būtų lygiai našios. Tokį pat

---

dėtinės rentos ar tai žemės savininkui, ar kapitalistui, iš kurio jis turi pasiskolinęs savo kapitalus, ar darbininkams, kurių didesniu sugebėjimų jis naudojosi. Bet — kurią dalį atiduoti? Tai gana opus klausimas, kurį svarsto Marshall'as savo „Principles" V kn. Xsk. 4 § ir VI kn. VIII sk. 9 §. ir tol.

[20] Walker'is čia gal pasakytų, kad dividenda tėra paprasti procentai už kapitalus? Bet mes negalėtume sutikti su tokiu tvirtinimu.

[21] Mill, Principles, III kn. V sk. 4 §. Šis žodis „įsigytinės" nesutinka su grynąja rentos teorija, nes jei tos pirmenybės yra įsigytinės, tada jų atlyginimas reikia laikyti procentais už tuos kapitalus, kurie išleisti joms įsigyti.

[22] „Darbo mokestis ir kapitalo pelnas, sako Mill'is, yra bendrieji gamybos elementai, tuo tarpu kai renta gali būti laikoma diferenciniu arba ypatinguoju elementu: kiekvienas skirtumas, kuriuo naudojasi tam tikri gamintojai arba bet kuri gamyba tam tikromis sąlygomis, kaip pelno šaltiniu, nors ji ir nesivadina renta, yra valdomas tų pačių dėsnių, nebent tik jis būtų išmokamas periodiškai". (Stuart Mill, Principles, III kn. VI sk. 4 §).

[23] „Renta, reikia atsiminti, yra skirtumas tarp produkto, gauto tuo pačiu darbu ir kapitalu ant tos pačios ar skirtingos kokybės žemių" (Ricardo, Principles, IX sk. 56 §).

pobūdį turi ir visos kitos rentos, vėliau atrastos: ar čia einasi statybos sklypu, ar stipresniuoju darbininkų, ar sumanesniuoju verslamoninku, visur čia n a t u r a l i n i s skirtumas sudaro pagrindą rentai. Visos šios rentos yra tokio pat tipo. Kaip R i c a r d o sustatė į mažėjančio našumo eilę įvairias žemes, taip lygiai galima savotiškai mintyje sustatyti į tokią pat mažėjančio produktingumo eilę verslamoninkus, gaminančius tas pačias prekes, darbininkus, dirbančius tą patį darbą, kapitalus, naudojamus toje pat gamybos šakoje. Paskutinis tos eilės verslamoninkas, paskutinis darbininkas, paskutinis kapitalas duos vos vos tiek, kad išlaikytų juos tebedirbant. Visi kiti pagamins daugiau, bet jie vis tik parduos savo prekes, ar savo patarnavimus ta pačia kaina ir delto gaus juo didesnę rentą, juo jų produktingumas prašoka paskutiniojo iš eilės produktingumą. Čia tad būtų, imant aplamai visą ūkio pasaulį, savotiškas „nelygaus našumo" dėsnis, — ne vien tik žemių, o taip pat ir kapitalų, bei asmeninių gabumų, — pakankamas išaiškinti nelygybei pajamų, tenkančių įvairiems gamybos veiksniams.

Bet ar šitame aiškinime nėra kaž-ko labai dirbtinio? Ar pajamų skirtumo nesisektų išaiškinti paprastesniu, bendresniu principu? Ar negalima būtų to tiesioginai suvokti — užuot laikius tokį bendrą reiškinį savotiška išimtimi, anomalija? Štai koks klausimas veržėsi galvon, ir atsakymo į jį ilgai laukti nereikėjo. Pirmas abejojimas kilo tada, kai apsižiūrėta, kad žemės labai gali duoti rentą, n e t i r n e s a n t j o k i o s n a š u m o n e l y g y b ė s. „Jei visa krašto žemė būtų reikalinga ūkio kultūrai, pastebi jau S t u a r t'as M i l l'is[24], ji galėtų visa duoti rentą". Tam pakanka tik prileisti, jog paklausai yra gana dideli, o gamyba gana apribota, kad javų kainos laikytųsi aukščiau gamybos kaštų[25]. Bet jei našumas yra ir nelygus, net ir

[24] M i l l, Principles II kn. XVI sk. 2 §.

[25] Jau R i c a r d o vienoje vietoje prasitarė apie šią hipotezę: „Prileiskime, sako jis, kad padėties būtinumas reikalauja 1 milijono kvoterių javų ir kad tas milijonas kvoterių gaunamas iš šiuo metu dirbamo žemės ploto; prileiskime toliau, kad tos žemės derlingumas sumažėja ir ji teduoda 900.000 kvoterių: kadangi paklausai vis tebereikalauja milijono kvoterių, tad javų kaina pakils ir bus iš anksto prieitas tas momentas, kada būtų buvę imamasi dirbti menkesnės žemės, jei senosios žemės derlingumas būtų likęs toks pat" (R i c a r d o, pranc. vert. 377 p.). Pagaliau Ricardo į galą savo gyvenimo, bus, rodos, labiau linkęs į pažiūrą, artimesnę J. B. S a y'ui. Žr. pas F r e z o u l s (nur. viet. 21 p.) įdomias citatas.

menkiausia žemė gali dar duoti rentą. S t u a r t'as M i l l'is mano, kad šis atvejis yra retas žemėms, bet dažnas kasykloms[26].

Iš kur gi čia atsiranda renta? Tikrai jau ne del našumo nelygybės, nes šią rentą duoda ir menkiausioji žemė. Rentos priežastis glūdi tad kitur. S t u a r t'as M i l l'is labai gerai ją įžvelgė: „Tikrovėje produktas turi retybės vertę“[27].

Bet jei taip aiškinama renta, kai ją duoda paskutinės rūšies dirbamoji žemė, kodel kitaip turėtų būti aiškinama renta iš geresnių žemių? Keista, kad S t u a r t'as M i l l'is nepastebėjo šios konsekvencijos.

Iš tikrųjų, kaip gi jis pats aiškina rentos atsiradimą ant 1 n⁰ žemės? Gamybai nebeišgalint patenkinti paklausų, sako jis, kainos kyla, ir t i k t a d a, k a i j o s p a s i e k i a p a k a n k a m o a u k š č i o, kad galėtų normalia taksa apmokėti kapitalą ir darbą, naudojamą naujose žemėse, tada tik bus imamasi dirbti antros rūšies žemės[28].

Kuri tad čia bus rentos priežastis? Aišku, paklausų padidėjimas, o ne ėmimasis dirbti 2 n⁰ žemę, nes šitai įvyksta *po* kainų pakilimo[29]. Galima pasakyti dar daugiau: menkesnių že-

---

[26] „Be abejojimo, prekė gali tam tikrais atvejais duoti rentą net ir tada, ka ji yra pagaminta nepalankiausiomis sąlygomis, bet tiktai, jei ji tuo momentu yra padėtyje tų gėrybių, kurių pasiūlai yra absoliutiškai aprėžti, ir kurios todel parduodamos retybės verte; šitai betgi niekad nebuvo, niekad nėra ir niekad negali būti nuolatinė padėtis nei vienos didžiųjų prekių, tiekiančių rentą“. (M i l l, Principles, II kn. V sk. 4 §). Apie kasyklas žiūr. tą pat skyrių 1 §.

[27] *Ten pat.* S t u a r t a s M i l l'is sutolygina čia rentą su monopolinėmis pajamomis. „Bet koks dalykas, sako jis (II kn. XVI sk. 2 §), kai jo kiekis aprėžtas, net jeigu savininkai ir neveikia sutartinai, vis delto yra monopolis“. Šis tvirtinimas, pakartotas berods daugelio rašytojų, galėtų tačiau būti ginčijamas. Monopolį charakterizuoja tai, kad jo turėtojas ar turėtojai iš anksto nustato produktų kiekį, kurį jie nori patiekti rinkai, kad gautų kuodidžiausį bendrą pelną. Kitaip yra žemės savininkų atveju. Šiaip ar taip, jei čia ir yra monopolis, tai nepilnas.

[28] S t u a r t a s M i l l'is, Principles, III kn. V sk. 1 §.

[29] Šį argumentą vartojo jau J. B. S a y, polemizuodamas su R i c a r d u. „Kas to nemato: kai visuomenės reikmenų išaugimas pakelia javų kainą ligi tokio dydžio, kurs leidžia imti darban blogiausias žemes, jei galima dar išversti atlyginimas už darbą ir pelnas už savo kapitalą, tai čia tas visuomenės reikmenų išaugimas ir ta kaina, kurią visuomenė pajėgia už javus mokėti, ir įgalina gauti didesnio pelno iš geresnių ar geresnėje būklėje esančių žemių“ (Traité, 6 leid. 410 p.). Ir jis tęsia toliau: „D. R i c a r d o tame pat skyriuje labai gerai parodo, kad pelnas iš žemės nėra javų reikalo p r i e ž a s t i s, o p a s e k m ė; ir jo pamatavimas čia galėtų praversti įrodymui prieš jį, kad ir kiti gamybos kaštai, būtent, darbo

mių išplėšimas nesukuria rentos, o priešingai, trukdo rentai susidaryti, nes tuo būdu sulaikomas, apribojamas kainų kilimas, padidinant produktų kiekį rinkoje. Taigi 1 n° žemės renta taip pat yra paprasta retybės renta, atsiradusi tiesioginai iš paklausų padidėjimo ir nepareinamai nuo bet kokio žemės kokybės nevienodumo. Tikroji rentos priežastis visose žemėse (tiek geriausiose, kaip ir menkiausiose) yra visados ta pati: tai pasiūlų nepakankamumas, palyginti su paklausais. Tas pat samprotavimas gali būti pritaikintas ir visoms diferencinėms rentoms, susakytoms pereitame paragrafe; — ir tada tenka padaryti išvada, kad rentos, visomis jų formomis, nėra kokia anomalija, o visiškai normalinis bendrųjų vertės dėsnių padarinys. Visur, kur del šiokios ar tokios priežasties gaminio kaina įgyja retybės vertę ir prašoka gamybos kaštus, (o tų priežasčių gali būti labai daug) iš to eina šio gaminio pardavėjui renta. Tokia yra bendroji formulė, kurios šiuo keliu prieinama, formulė, visiškai nepriklausoma nuo mažėjančio našumo dėsnio, ar nelygaus žemių derlingumo[30].

Bet šios išvados neprieita vienu šuoliu. Anglų politinė ekonomija, perdėm persigėrusi Ricardo idėjomis, dar ir šiandien laikosi diferencinės rentos sąvokos. Kontinentaliniai ekonomistai, priešingai, veikiai įžvelgė rentoje paprastąjį pasiūlų ir paklausų dėsnio pritaikymą. Jau J. B. Say pajamas iš žemės aiškina visuomenės reikmenų išaugimu ir ta kaina, kurią ji pajėgia mokėti už javus“[31]. Daug tiksliau atvaizduoja žemės rentą, kaip paprastą atskirą pagrindinių kapitalų rentos atvejį, vienas vokiečių ekonomistas, Hermann'as, Müncheno profesorius savo originališkame ir giliame veikale „Staatswirtschaftliche Untersuchungen“ išleistame 1832 m. Tuo tarpu kai apyvartiniai kapitalai, aiškina jisai, galėdami laisvai kilnotis iš vienos vietos į kitą, turi beveik vienodą pelno dydį, pagrindinis kapitalas negali nei taip veikiai kilnotis nei daugėti; delto jis dažnai gauna didesnio pelno, negu apyvartiniai kapitalai, ir tas

---

mokestis, taip pat yra ne priežastis, o pasekmė esamosios produktų kainos. — Pats Ricardo buvo linkęs duotis čia įtikinamas. Žiūr. apie tai, 606 p. 25 išnaša.

[30] Ekonominės pusiausvyros teorija leidžia dar geriau iškelti aikštėn rentos reiškinio visuotinumą. Šiuo klausimu galime nurodyti „Cours“ V. Pareto ir Sensini veikalą „La teoria della rendita“, Roma, 1912 m.

[31] Žiūr. aukščiau 607 p., 29 išn.

priedinis pelnas — tai renta. Ši renta, užuot buvusi laikinė, gali palikti jiems ir nuolatos, jeigu naujieji pagrindiniai kapitalai, stojantieji, konkuruoti su senaisiais, nėra tiek pat produktingi. Kaip tik šį atvejį ir turime žemei[32]. Kiek vėliau, kitas vokietis, Mangoldt, apibrėžė rentą, kaip „retybės premiją", kuri tenka ne visiems gamybos elementams, o vien tik tiems, kurių negalima padauginti". Jei renta dažnai mums atrodo diferencinio pobūdžio, tai paprasčiausia del to, kad retybė dažnai yra reliatyviška ir gali būti sumažinta, papildant retybinius gamybos elementus kitais mažiau našiais[33]. Taip pat ir Schaeffle 1867 m. viename veikale, iš dalies skirtame rentai[34] pabrėžia tą mintį, jog žemė duoda rentą ne del to, kad ji yra gamtos dovana, o paprasčiausiai del to, kad ji yra nejudoma, vadin. negali būti perkelta ar padauginta, kaip kiti kapitalai. Pagaliau, kai Karolis Menger'is 1872 m. savo „Grundsätze der Volkswirtschaftslehre" nutiesia pamatus moderninei vertės doktrinai, jis pasiskubina įtraukti rentos teoriją į bendrąją kainų teoriją, griežtai tvirtindamas, kad „žemės naudojimo vertę nustato ne kiti kurie, o tie patys bendrieji dėsniai, kaip ir naudojimą mašinų, įrankių, gyvenamųjų namų, fabrikų ar kitų, kurių ekonominių gėrybių, kokios rūšies jos bebūtų"[35].

Vienintelis skirtumas, kurį moderniniai ekonomistai pripažįsta tarp šiaip suprastų rentų, tėra trumpesnis ar ilgesnis jų būvis. Vienos, kaip štai tobulesnės mašinos tiekiamoji renta, išnyksta labai greit, nes šiandien lengvai pagamina naujas kon-

---

[32] Hermann, Staatswirtschaftliche Untersuchungen, 5 dalis: Vom Gewinn. Jau prakalboje jis sako: „Žemės rentos doktrina tegali būti čia tik atskirasis atvejis nusakyme to dėsnio, pagal kurį nusistato pelnas iš tvirtai investuoto kapitalo aplamai".

[33] Mangoldt, Die Lehre vom Unternehmergewinn, Leipzig, 1855, 189 ir t. p.

[34] Schaeffle, Die nationalökonomische Theorie der ausschlieslichen Absatzverhältnisse, Tübingen, 1867 m. Šiame veikale Schaeffle stengiasi duoti pateisinimą rentos apskritai ir žemės rentos ypačiai. Jis čia įžiūri rentoje premiją, tiekiamą tam, kurs moka ypatingai naudingai vartoti ar tai savo asmeninius gabumus, ar kapitalus, ar žemę, Tai esąs jauktas ir kartu akstinas visam progresui ir visai ekonominei veiklai, tarytum naturalinė autoriaus teisė, kurią visuomenė spontaniškai suteikia tiems, kurie moka jai pasitarnauti ir kurią konkurencija savo laiku panaikina. Toks rentos charakteris pateisina žemės rentą ten, kur įstatymdavybė neiškreipė jos ir nepavertė piktu išnaudojimu. Šis rentos gynimas yra gana įdomus ir tie, kurie rentoje temato *unearnad increment,* gerai padarytų pagalvoję apie šią neuždirbtų pajamų funkciją.

[35] Menger, Grundsätze der Volkswirtschaftslehre, 148 p.

kuruojančias mašinas. Kitos, priešingai, patveria ilgą laiką sąryšy su tuo pačiu gamybos veiksniu: tai rentos, gaunamos dėka naturalinių ypatumų, ar tai žemės, ar žmogaus. Tariant Pareto[36] žodžiais, rentos bus daugiau ar mažiau patvaresnės, žiūrint ar taupmenos lengviau ar sunkiau gali virsti atitinkamu kapitalu. Marshall'as, suglausdamas savo mąslius išvedžiojimus šiuo klausimu, pareiškia: „Taip tad, pereidami nuo laisvų gamtos dovanų prie patvarių žemės pagerinimų, paskum prie mažiau patvarių, nuo šių prie ūkio ar fabriko trobesių, nuo šių vėlgi prie garo mašinos ir t. t. ir galiausiai prie mažiau patvarių ir greičiau padaromų įrankių, mes randame nuolatinę (rentų) eilę"[37].

Ir ta eilė, galėtume pridurti, tęsiasi tol, kol renta tampa negatyvine t. y.ligi to punkto, kada pasiūlų ir paklausų sąlygos, anksčiau davusios priedinio pelno, dabar numuša gamybos įrankių pajamas žemiau normalinės ratos. Jau Thünen'as buvo pastebėjęs, jog gali būti negatyvinė renta, ir V. Pareto vėl perima šią sąvoką.

Taip tad moderniniams rašytojams rentos eina paprasčiausiai iš pasiūlų ir paklausų dėsnių. Šiuo būdu rentos savoka įgyja visą savo bendrybę. Kartu ji nustoja buvusi kažkokia keistenybė ar anomalija. Tariamasis mažėjančio našumo dėsnis žymiai netenka tad savo ekonominės reikšmės ir Ricardo teorija, kuri juo rėmėsi, atsiduria pavojuj. Paskatinusi, kaip jokia kita teorija, gausias ekonomistų polemikas, ji, rodos, grei-

---

[36] „Suma, mokama už žemės naudojimą, niekuo nesiskiria nuo sumos, mokamos už bet kurio kito kapitalo naudojimą. Kai žemę arba mašiną grąžina tokiam pat padėjime, kokiame ji buvo gauta, primoka dar šiek tiek, ir tai del to, kad šie kapitalai yra ekonomiškai reti, t. y. mes negalime turėti jų didesnio kiekio, negu esame reikalingi. Žemė tik tuo skiriasi nuo mašinos, kad taupmenos gali lengvai virsti naujomis mašinomis, tuo tarpu, kai jos paprastai, negali virsti nauja žeme, ar gali nebent tik tokiomis kainomis, kurios ekonomiškai neišsimoka" (Pareto Cours d'économie politique, II t. 759 §). — Marshall'as sako panašiai: „skirtumas tarp žemės rentos ir kitų daiktų quasi-rentų (Marshall'as vadina quasi-rentomis pajamas, panašias į žemės rentą, bet paeinančias ne iš naturalinių gamybos veiksnių) yra tas, kad kitų daiktų nuoma normalinėmis aplinkybėmis ir ilgesniam laikui negali daug prašokti normalinio pelno virš gamybos išlaidų, tuo tarpu kai derlingos žemės pasiūlai negali būti greitai pritaikyti tokios žemės paklausams, todel gaunamas iš jos pelnas gali nuolatos būti aukštesnis už normalinį pelną virš išlaidų, reikalingų dirvai paruošti". („Principles" V kn. IX sk., 4 §).

[37] Marshall, Principles, V kn. IX sk. 5 §.

tai bus kartu su klasikine vertės teorija padėta į lentyną į tarpą tų teorijų, kuriomis dar domisi istorikas, bet ekonomistas nebesinaudoja[38].

2. „Unearned increment" sąvoka ir siūlymas konfiskuoti rentą mokesčiais.

Ricardo, rodos, nenumanė, koks pavojus gresė iš jo teorijos žemės nuosavybei. Jam pakako išvesti iš jos argumentą prieš javų muitus. Jam taip pat nerūpi pateisinti žemės pajamos, kaip ir kapitalo pajamos. Ir vienos ir antros atrodo jam neatskiriamos nuo nuosavybės. Tačiau kiti rašytojai pasirodė čia daugiau reiklesni. Ta moralinė idėja, kad kiekvienas pajamas turi pateisinti asmeninė jų gavėjo pastanga, yra giliai įleidusi šaknis į žmonių protus, nors tikrovė ir prieštarauja jai nesuskaitomoje daugybėje atvejų. Bet štai, žemės renta, pagal Ricardo teoriją, yra kaip tik tokios pajamos be darbo, neužpelnytos pajamos, *unearned increment*. Renta tad yra neteisėta. Tokia štai išvada buvo labai greitai padaryta iš Ricardo premisų.

Ši išvada turėjo ateiti galvon juo naturališkiau, kad ji rėmėsi labai sena pažiūra, daug ankstyvesne už Ricardo teoriją, būtent, ta pažiūra, kad ne tik pajamos iš žemės, bet ir pati že-

---

[38] Jei vietos stoka mums leistų, tai čia priderėtų nurodyti paskutinis rentos sąvokos pavidalas, kurį ji įgyja amerikiečio ekonomisto Clark'o veikale „Distribution of wealth" (1899). Šioje knygoje, kurios autorius teisingai turi įžymaus mokslininko vardą, visos pajamos atvaizduojamos, kaip rentos. Iš tikrųjų, imkime tam tikrą esamąjį visuomenės kapitalą ir pridėkime čion vieną po kitos vis daugėjančias darbo dozas: kiekviena nauja darbo doza produkuos šiek tiek mažiau, kaip ankstesnėji. Tačiau atlyginimą reguliuos paskutinės dozos produktingumas. O kadangi kiekvienos ankstesnės dozos produktingumas yra didesnis, negu paskutiniosios, tad susidaro produkto vertės perteklius, kurs vaizduoja kapitalo produktingumą ir yra visiškai panašus į rentą. — Imkime dabar, atvirkščiai, tam tikrą darbo kiekį ir pridėkime čion vieną po kitos didėjančias kapitalo dozas; šiųjų produktingumas vėlgi tolydžio mažės, o kadangi kiekvienos dozos atlyginimas bus lygus paskutinėsės dozos atlyginimui, tad čia savo ruožtu rasis vertės perteklius, kurs galima laikyti darbo renta. Ir toliau taip. Čia esama labai sąmojingų konstrukcijų, bet jų negalima diskutuoti paprastoje pastaboje. Mūsų manymu betgi, ekonominės pusiausvyros teorija paprasčiau nusako gerybių paskirstymo reiškinius, ir tas savotiškas optimizmas, kurio prieina Clark'as, neatrodo mums, ganėtinai pamatuotas. Jo pastangos sujungti kraštutinio produktingumo ir mažėjančio našumo sąvokas yra naujas įrodymas, kokios gilios įtakos tebeturi anglo-saksų ekonomistams Ricardo idėjos.

mės nuosavybė yra neteisėta. Kilnojamoji nuosavybė yra asmeninis žmogaus padaras, jei ne paties dabartinio savininko, tai bent ankstesnio savininko darbo ir taupymo vaisius. Betgi žemė! Juk tai gamtos dovana, nemokamai suteikta Apvaizdos visiems be išimties. Žinome garsų Proudhon'o[39] posakį: „Kas padarė žemę? — Dievas. — Todel savininke, atsitrauk!" Prie šios pirmykštės ir labai senos pažiūros Ricardo tik pridėjo naują argumentą, pats to nenorėdamas.

Ta mintis, kad bendruomenė turi naturalinę teisę žemei, aptinkama visuose kraštuose.

Anglijoje betgi ji turėjo daugiau atstovų, negu kur kitur, gal del to, kad čia vyrauja stambioji žemės nuosavybė su visais iš to einančiais blogumais. Ši mintis atrodo čia įsišaknijusi net ir į juridines tautos tradicijas: „Mūsų įstatymai, sako teisininkas Frederic Pollock[40], tepripažįsta absoliutinę žemės nuosavybės teisę tik karaliui. Visos žemės yra laikomos karaliaus tiesioginai ar netiesioginai perleistos, kad ir jos neturi mokėti jokios rentos ar patarnavimo ir jei netgi archyvuose nėra įregistruota jokio perleidimo dokumento". Jau 17 šimt. Locke savo knygoje „On civil government" tvirtino, kad „Dievas davė žemę bendrai žmonių sūnums".

Pradedant nuo 18-to šimtmečio vis dažniau sutinkame tvirtinimus, jog visuomenė turi teisę atsiimti žemę, neteisingai prisisavintą. Kartais juos reiškia nežinomi reformatoriai, bet dažnai ir įžymūs ar garsūs rašytojai. 1775 m. vienas Newcastle mokytojas, Thomas Spence, savo paskaitoje to miesto filosofinės draugijos susirinkime, pasiūlė grąžinti žemę valsčių nuosavybėn. Po šito jis turėjo pabėgti iš Newcastle į Londoną, kur jis ne be pasisekimo varė aktingą savo idėjų propagandą. 1871 m. įžymus Aberdeen universiteto profesorius W. Ogilvie išleido anonimiškai „Essay apie žemės nuosavybės teisę", kur jis siūlė konfiskuoti, apdedant mokesčiais, visas tas pajamas iš žemės, kurios gaunamos ne už savininko padarytus melioracijos darbus. Jo idėjoms, sako, pritaręs ir filosofas Reid. Thomas Paine, 1797 m., vienoje brošiūroje išdėstė panašias mintis[41].

---

[39] Proudhon, Qu'est-ce que la propriété?, 74 p.

[40] Pollock, The Land Laws, 12 p. (London, 1883).

[41] „Agrarian Justice opposed to agrarian law and agrarian monopoly (London, 1797).

19-tą šimtmetį mes vėl matome tūlą Patrick Edourd Dove jas ginant viename veikale, išleistame 1850 m.[42]. Metais vėliau, garsusis filosofas Herbertas Spencer'is savo „Socialinėje Statikoje“[43] pareiškė, kad žemės paėmimas valstybės nuosavybėn „atitinka aukščiausį civilizacijos būvį“ ir visiškai suderinamas su moraliniu dėsniu. Tiesa, vėlesniame veikale[44] Spencer'is sako, kad „visuomenė tegali reikalauti vien žemės paviršiaus neišdirbtame ir primityviškame būvy“ ir nepripažįsta jai teisės „į tą vertę, kuri buvo duota žemei, iškertant mišką, išplėšiant kelmus, nusausinant, pratiesiant kelius, pastatant trobesius ir t. t.“. Nežiūrint į šį svarbų aprėžimą, pats principas vis delto buvo aiškiai jo pripažintas.

Kituose kraštuose, be Anglijos, pirmykštė visuomenės teisė į žemę taip pat buvo ne kartą skelbiama. Šalia tikrųjų socialistų, kaip Proudhon'as ir belgų baronas Colins, arba krikščionių socialistų, kaip François Huet, šią teisę pabrėžia, ir filosofai, kaip Renouvier, Fouillée, Secrétan. Jie eina netgi taip toli, kad pripažįsta esamoms kartoms teisę gauti atlyginimą iš tos visuomenės, kuri taip ilgai pakentė uzurpaciją.

Taip tad, jau labai sena pažiūra, nepriklausomai nuo bet kokios ekonominės rentos teorijos, skelbė pirmykštę kiekvieno žmogaus teisę į žemę ir reikalavo tą teisę atstatyti. Beje, šios minties atgarsį mes rasime beveik pas visus žemės nacionalizacijos šalininkus, pas Stuart'ą Mill'į, Wallace, Henri George, Walras'ą[45]. Šituo jie yra artimi tiems rašyto-

---

[42] „The theory of humain progression and natural probability of a reign of justice“. Apie Spence, Dove Paine plg. Escarra disertaciją „Nationalisation du sol et Socialisme“, Paris, 1904. Mes imame iš jo žinių apie šiuos įvairius autorius, kurių raštų mes neturėjome patys.

[43] Social Statics, 1851, IX sk. 8 posk.

[44] Herbert Spencer, Justice, pranc. vert. 107 p. (1893).

[45] Stuart Mill: „Žemė yra visos žmonijos pirmykštis paveldėjimas“. *(Dissertations and Discussions,* IV t. 243 p. Plg. taip pat 256 p.). Savo „Principles of political economy“ (II kn. II sk. 5 §) jis taip išsireiškia: „Kadangi esminis nuosavybės principas yra laiduoti kiekvienam tai, ką jis pagamino savo darbu ir sukrovė savo taupumu, todel šis principas negali būti taikomas tam, kas nėra darbo vaisius: žaliajai žemės medžiagai“. — Walras („Théorie de la propriété“ išsp. *Etudes d'économie sociale,* 218 p.) rašo: „Žemė pagal prigimtinę teisę yra valstybės nuosavybė“. — Henry George („Progress and Poverty“, VII kn. I sk. 261 p. popul. leid.) rašo: „Lygi visų žmonių teisė naudotis žeme yra taip pat aiški, kaip ir jų lygi teisė kvėpuoti oru, — tai teisė, kurią jiems duoda pats jų egzistencijos faktas“.

jams, apie kuriuos tik ką esame kalbėję. Vienintelė čia išimtis — tai Gossen'as.

Tačiau iš vieno tik tvirtinimo, kad žemės nuosavybė yra neteisėta, nedaug kas dar begalima išvesti. Nes jei žemės apropriacija ir yra neteisybė, tai ta neteisybė jau tokia sena, kad padariusiuos ją jau pats įsisenėjimas išteisina. Dabartiniai žemės savininkai, jei ne visi, tai bent dauguma, ne uzurpavo jos smurtu, o teisėtai įsigijo ją iš savo darbo ir taupymo vaisių. Jų rankose žemė yra gamybos įrankis, tiek pat teisėtai turimas, kaip ir kiekvienas kitas kapitalas, pavyzdžiui, mašina. Atimti jį jiems be atlyginimo, tai reikštų ne atitaisyti seną neteisybę, o pridėti čia naują neteisybę. Todel teorija visuomenės teisės į žemę teturėjo platoniškos reikšmės ligi tol, kol jai pagalbon atėjo nauja teorija, būtent, rentos teorija.

Ką gi iš tikrųjų įrodo Ricardo? Kad žemės savininko privilegija, taip sakant, įsiamžina po mūsų akimis. Žemė turi pirmenybės, kurios neturi joks kitas kapitalas. Savaime, automatiškai, be jokio savininko darbo, jos pajamos didėja. Naujų žemių kultūros išplėtimas, gyventojų daugėjimas ir sąryšy su tuo didėjantieji maisto produktų paklausai laiduoja žemei be galo didėjančią vertę. Ir tai visai nepareinamai nuo savininko valios, iniciatyvos, ar sumanumo. Aplinkybės, socialinės sąlygos, yra čia vienintelis šaltinis. Ši vertė, atsiradusi iš visuomenės, visuomenei ir priklauso; bet štai žemės savininkas dabar ją uzurpuoja, kaip iš pat pradžios jis uzurpavo pačią žemę. Kodel nesutrukdyti jam to daryti?

„Prileiskime, sako St. Mill'is, kad yra tam tikra pajamų rūšis, kuri turi tendencijos didėti be jokios savininkų pastangos ar aukos, ir tuo būdu šie savininkai sudaro visuomenėje klasę, kuri tolydžio vis labiau turtėja, tebelikdama visiškai pasyvi. Tada nebūtų laužymas teisės, kuria remiasi privatinė nuosavybė, jei valstybė nusavintų tą turto prieaugį ar bent dalį to prieaugio, kai tik jis susidaro. Tikrai sakant, ji iš nieko neatimtų nieko, ji paprasčiausiai paverstų tik visuomenės naudon tą aplinkybių sudarytą turto prieaugį, užuot leidus jam tapti atskiros klasės nenupelnytu turto padidėjimu. Toks štai kaip tik yra rentos atvejis.[46].

---

[46] „Principles", V kn. II sk. 5 §.

Argumentas, iš tikrųjų, atrodo įtikinamas. Šiaip ar taip, vos tik pasirodžius Ricardo veikalui, tuojau buvo siūloma konfiskuoti renta valstybės naudai.

Jau 1821 m. jo bičiulis James Mill rašė, kad valstybė galėtų nusavinti, berods, ne dabartinę rentą, o būsimąjį žemės rentos prieaugį ir paversti jį valstybės išlaidoms mokėti[47]. Kiek vėliau sensimoninkai reiškia tokią pat nuomonę. Bet ypačiai prisirišo prie šios minties James Mill'io sūnus, Stuart'as Mill'is. Jau savo „Principles of Political Economy" jis užbrėžė bendrąjį reformos planą. Po 1870 m. jis dar tiksliau išdėsto šitai programoje sąjungos, kurią jis įsteigė savo idėjoms skleisti, vadin. „Land tenure Reform Association", ir kalbose bei komentaruose prie šios programos[48].

Štai bendrieji to plano bruožai: 1. Valstybė gali nusavinti tik būsimąją žemės rentą, kuri susidarys reformą pravedus, nes savininkai turi įgiję teisės į esamąją rentą. 2. Praktiškai visų pirma bus įkainotos visos žemės; paskum, tam tikrais laikotarpiais ir pagal tam tikrą dar nustatytiną pagrindą, bus stengiamasi įkainoti, kiek iš viso priaugo žemės vertė. Tas vertės prieaugis galima bus nusavinti, apdėjus bendruoju mokesčiu[49]. 3. Kad nė vienas savininkas negalėtų laikyti save skriaudžiamu, valstybė visados duos jam pasirinkti: arba jis moka mokestį, arba valstybė išperka žemę ta rinkos kaina, kuri būtų buvusi tai žemei mokama, jei ji būtų parduota įvedant reformą.

Mill'is pasisako esąs priešingas sumanymui tučtuojau nacionalizuoti žemę. Ne del to, kad nacionalizaciją jis laikytų neteisingumu. Priešingai. Bet jis yra perdaug blogos nuomonės apie valstybės ar savivaldybių administraciją, kad galėtų tikėti tokios reformos naudingumu. Jis bijo, kad „gali praeiti daug

---

[47] James Mill, Elements of Political Economy, IV sk. 5 posk. (pranc. vertimas 1823 m. 270—71 p.). „Šis nuolatinis žemės rentos didėjimas, paeinąs iš aplinkybių, kurios yra visuomenės padaras, o ne atskiro žemės savininko padaras, atrodo taip pat tinkamas paversti tam tikru fondu valstybės reikalams, kaip ir pajamos iš žemės tame krašte, kur ji niekuomet nebuvo privatinė nuosavybė".

[48] Žr. auksčiau.

[49] Mill'is laiko negalimu daiktu skirti individualiai ant kiekvieno žemės sklypo tą daugiovertę, kuri susidarė del bendrųjų aplinkybių, ir tąją, kuri radosi del žemės savininko padarytų išlaidų. Delto bendrasis mokestis atrodo jam vienintelis teisingas būdas konfiskuoti rentą.

metų, pirm negu valstybės gaunamų pajamų užtektų apmokėti atlyginimą buvusiems žemės savininkams, kurio jie teisėtai gali reikalauti“[50].

Stuart'as Mill'is pripažįsta, kad finansinės tokios reformos išdavos būtų gana menkos ir jos tiesioginė reikšmė labai nedidelė. Keletą metų vėliau kitas rašytojas pasiūlė daug radikališkesnę priemonę, kuri turėjo vesti į tikrą visuomenės pertvarkymą. Projektas, kurį Henry George stato ant rentos teorijos, iš tikrųjų norėjo panaikinti skurdą ir atstatyti teisingumą gėrybių paskirstyme.

Henry George nebuvo profesijos ekonomistas. Jis buvo *„self-made man“*, savimokslis, vertęsis įvairiais verslais, pirm negu tapo rašytoju. 16 metų įstojęs jūrininku, jis ilgą laiką gyveno klajoklio gyvenimą, pagaliau, 1861 m. įsikūrė San-Franciske, ėmęsis rinkėjo darbo spaustuvėje ir galiausiai tapo laikraščio vedėju. Jis matė savo akimis staigų San-Francisko ir visos aplinkinės srities pakilimą, ėmus čion plaukti aukso ieškotojams ir pradėjus eksploatuoti Vakarų Amerikos žemės ūkio turtus. Jis matė, kaip dėliai to milžiniškai pašoko žemės vertė, ir kokia spekuliacijos karštligė tada prasidėjo. 1879 m. jis išleido veikalą „Progress and Poverty“, kurs išgarsino jo vardą ir buvo perdėm inspiruotas šitų aplinkybių.

Ši knyga turėjo nepaprastą atgarsį. Ji parašyta su visu žurnalisto gyvumu ir oratoriaus iškalbingumu. Joje nereikia ieškoti nei tikslumo, nei mokslinio veikalo griežtumo. Čia galima rasti nemaža klaidingų ekonominių tvirtinimų. Bet kaip tik del savo populiariško pobūdžio ji ir turėjo didžiulio pasisekimo. Beje, ji padarė didelės įtakos net ir ekonomistams, reljefingai atvaizduodama aprašomąjį reiškinį[51]. Pagaliau, ji davė akstiną politinei agitacijai, kuri ligi šiol dar nėra išsekusi.

---

[50] Tiesa, tai nėra pirmasai jo veikalas. 1871 m. jis buvo išleidęs „Our Land und Land Policy“; 1874, „The Land Question“. Vėliau jis dar išleido „Protection or Free Trade“ (1886), kur jis karštai gina laisvą prekybą, ir 1891 m. „Atviras laiškas popiežiui Leonui XIII“ apie darbininkų būklę. „Progress and Poverty“ buvo Monnier išverstas į prancūzų kalbą. Mes cituojame pagal populiarišką anglų k. leidimą.

[51] Prof. Clark savo „Distribution of Wealth“ pareiškia, kad jis yra paėmęs iš George mintį tos metodės, kuria jis stengiasi apspręsti kiekvieno gamybos veiksnio produktingumą.

Henry George manymu, žemės savininkai, turėdami žemės monopolį, paveržia sau ne tik vieną dalį, bet visą tą naudą, kurios duoda visuomenei gyventojų daugėjimas ir gamybos įrankių patobulinimas. Juo civilizacija progresuoja, juo skirtumas tarp turčių ir neturtėlių didėja. Tuo tarpu kai renta kyla, procentai mažėja ir darbininkų atlyginimas nukrinta ligi egzistencijos minimumo. Visuose kraštuose matome tad augant kartu, tarytum dvi to paties kamieno šakas, didžiausį neturtą šalia didžiausio turto.

Kaip išaiškinti šie faktai?

Ar čia tenka kaltinti Malthus'o dėsnis ir mažėjančio našumo dėsnis? Tikėti, ką sakė Malthus, Ricardo ir Mill'is, kad skurdas paeina iš pergreito veisimosi gyventojų, kurių daugėja greičiau, negu maisto priemonių? Visai ne, atsako Henry George, nes patyrimas mums rodo, jog turtas didėja visur greičiau, negu rankų skaičius, jog žmonių susibūrimas padaro stebuklus, net ir nepalankiausiose sąlygose[52].

Ar gal reikia su socialistais kaltinti čia kapitalą, išnaudojantį darbininką? Irgi ne. George, priešingai, taria šiuos du veiksnius esant solidarius ir lygiai išnaudojamus žemės savininkų. Žmogus, pasak jo, gali kaip tinkamas nukreipti savo veiklą arba į kapitalo gamybą arba į darbo gamybą. Kapitalas ir darbas yra dvi apraiškos tos pačios jėgos — žmogaus pastangos. Pelnas, kurio turima iš kapitalo sudarymo ir iš darbo, visados siekiąs susilyginti; nes antraip žmogus gamintų arba daugiau kapitalo, arba daugiau darbo, ligi jų pelningumas vėl susilygintų. Todel procentų dydis ir darbo mokesčio dydis negalį keistis priešinga linkme[53].

---

[52] „Dvidešimt žmonių, dirbdami draugėje ten, kur gamta yra šykšti, pagamina dvidešimt kartų daugiau gėrybės, negu vienas paskiras žmogus, dirbdamas ten, kur gamta yra visų dosniausia" *(Progress and Poverty,* 113 p.) Žr. visą II kn. nukreiptą prieš Malthus'o teoriją.

[53] „Darbas ir kapitalas tėra skirtingos formos to paties dalyko, būtent, žmogaus pastangos *(human exertion).* Kapitalas yra darbo pagamintas, tikrovėje jis yra ne kas kita, kaip medžiagon įlietasai darbas... Kapitalo vartojimas gamyboje tėra tad tik tam tikras darbo būdas... Tas pats principas, kurs laisvos konkurencijos sąlygose stengiasi išlyginti savitarpy darbo atlyginimus ir kapitalo pelnus įvairiose gamybos šakose, — principas, jog žmonės stengiasi patenkinti savo reikmenis juo mažiausia pastanga, — tas pats principas veikia čia, kad nustatytų ir išlaikytų lygsvarą tarp darbo mokesčio ir procentų. Konstatavus šį santykį, darosi aišku, kad procentai ir darbo mokestis turi kilti ar kristi kartu ir kad

Bet jei negalima kaltinti nei perdaugio gyventojų, nei darbo eksploatacijos kapitalo naudai, tai kur gi yra darbininkų skurdo priežastis? Vien tik žemės rentos didėjime. Ir čia Henry George, pirmiau buvęs toks griežtas kai kurioms Ricardo teorijoms, ištisai perima jo rentos teoriją ir priveda ją ligi kraštutinių logikos ribų.

Dėliai konkurencijos darbininkų tarpe ir kapitalistų tarpe sako H. George, darbo mokesčio dydis ir procentų dydis nusistato tam tikrame lygyje, kurį nulemia materialinis kapitalo ir darbo pelningumas ant paskutinės dar dirbamos žemės, t. y. ant tos, kuri neduoda rentos. Žemės savininkų monopolis iš tikrųjų įgalina juos reikalauti, kaip kainos už kitų žemių naudojimą, visa to, kas prašoka šį minimalinį pelningumą. Tuo būdu renta gauna begaliniai didėti. Nes juk kultūros ribos vis labiau išsiplečia. Juo gyventojų daugėja, juo jų reikmens darosi platesni ir įvairesni, juo technikos priemonės tobulėja ir palieka vis daugiau laisvų rankų, — juo daugiau tenka dirbti žemių, taigi, vis mažiau našių žemių. Iš to eina vis didesnė renta nuo tų žemių, kurios anksčiau pradėta dirbti. Tuo būdu civilizacijos pažanga visomis jos formomis visados duoda tuos pat padarinius, veda visados į tokį pat rezultatą: rentos kilimą, juo didesnei žemės savininkų naudai[54].

---

procentai negali kilti, nepakeldami darbo mokesčio, nei darbo mokestis negali kristi, nenuslopindamas procentų" (Ten pat, III kn. V sk.). Nėra reikalo nei nurodinėti, kokia naiviška yra ši pažiūra į santykį tarp procentų dydžio ir darbo mokesčio dydžio.

[54] Šią gėrybių paskirstymo teoriją, kuri turėtų sukelt nepasitikėjimo jau vien del savo beveik vaikiško paprastumo, Henry George taip išdėsto V knygoje II sk.: „Visose srityse civilizacijos pažanga tiesioginai siekia padidinti žmogaus darbo galią, patenkinti žmogaus reikmenis, pašalinti neturtą, išnaikinti skurdą ir skurdo baimę... Tačiau darbas negali pasinaudoti pažangėjančios civilizacijos vaisiais, nes šie nuo jo paveržiami. Kadangi žemę, reikalingą darbui, turi pasiglemžę privatiniai savininkai, todel kiekvienas produktingos darbo galios didėjimas tepadidina rentą, t. y. tą kainą, kurią darbas turi mokėti už leidimą naudotis žeme; tuo būdu visi pažangos teikiami pliusai eina žemės savininkams, ir darbo mokestis nedidėja". (Nur. viet. 218—219 p.; V kn. II sk.). Žinoma, Henry George netvirtina, kad realinis darbo mokestis mažėja. Technikos pažanga gali padaryti tai, kad ant naujos žemės kultūros ribos bus gaminama tiek pat, kaip ir ant senosios. Bet šis rezultatas daugių daugiausia įgalins darbą ir kapitalą gauti toliau tokį pat atlyginimą, kaip ir seniau; tačiau jie faktinai negalės pasinaudoti iš progreso. „Kai aš sakau, kad darbo mokestis mažėja, juo renta didėja, tai aš nenorių tuo pasakyti, kad kiekis gėrybių, kurias darbininkas gauna kaip darbo mokestį, jau būtinai yra mažesnis; aš tik tvirtinu, kad tas darbo mokestis būtinai mažėja, palyginti su bendruoju gaviniu. Proporcija gali mažėti, tuo tar-

„Štai, sako Henry George, nedidelis kaimelis. Po dešimties metų jis taps dideliu miestu; po dešimties metų diližansą pakeis geležinkelis ir žvakę elektros šviesa; tas miestas bus aprūpintas visomis mašinomis ir išradimais, kurie taip milžiniškai padidina žmogaus darbo jėgą. Ar po dešimties metų procentai bus aukštesni? — Ne. — Ar įprastas darbo mokestis bus padidėjęs? — Ne. — Kas gi tad padidės? — Renta, žemės vertė. Eik, nusipirk žemės sklypą ir turėk jį; gali tada atsisėst ir rūkyt pypkę; gali drybsot saulės atokaitoje, kaip Neapolio *lazzaroni* arba Meksikos *leperos;* gali skrajot orlaivy ar tūnot kurioj žemės oloj, nedirbdamas nė mažiausio darbo, nepridėdamas nė trupinėlio prie bendrojo turto, — po dešimties metų būsi turtingas žmogus. Naujajame mieste galėsi turėt ištaigingus namus; bet viešųjų įstaigų tarpe atsiras neturtėlių prieglauda[55].

Taip tad H. George'ui žemės renta nėra, kaip St. Mill'iui, vien tik pajamos, kurios ypač tinka apdėti mokesčiu, jam žemės renta yra visų socialinių blogybių šaltinis. Panaikinkite rentą, ir jūs panaikinsite skurdą, turtų nelygybę ir netgi krizes, nes jis krizių priežastimi laiko vien tik spekuliaciją žeme. Todel neužtenka nusavinti būsimąjį rentos prieaugį. Paliekant žemės savininkams naudotis esamomis rentomis, tebeliktų ir nelemti šios jų privilegijos padariniai. Reikia tad mokesčio būdu konfiskuoti esamąsias rentas[56]. Šio mokesčio pakaks visoms valstybės išlaidoms ir nebereikės imti jokių kitų mokesčių. Taip štai mes prieiname *single tax,* vienatinį mokestį nuo žemės... Čia tad — nuostabus atšuolis doktrinų istorijoje — Henry George išvada yra tokia pat, kaip ir fiziokratų!

---

pu kai kiekis liks toks pat ar net didės." (Nur. viet., IV kn. VI sk.; plg. taip pat IV kn. III sk.). George, kaip ir Ricardo ir daugelis socialistų (Lassalle, Rodbertus), supainioja čia dvi skirtingas problemas: produktyvinių patarnavimų kainos problemą ir proporcionalinio gavinio paskirstymo tarp įvairių gamybos faktorių. George priduria betgi, kad spekuliacija, nustumdama žemės kultūrą užu tos ribos, kur produktingumo sumažėjimo jau nebe kompensuoja technikos pažanga, gali kartais sumažinti ir realinį darbo mokestį, taigi, ne tik reliatyviai, bet ir absoliučiai pabloginti darbininko būklę. (IV kn. IV sk.).

[55] „Progress and Poverty", 227 p. V kn. II sk.

[56] Žinoma, savininkams būtų palikta tai, kas jų pajamose reiškia procentą nuo kapitalų, įdėtų į žemę.

Henry George sistema susiduria su labai rimtais priekaištais, tiek ekonominiu atžvilgiu, tiek teisingumo atžvilgiu. Ekonomiškai, aišku, kad žemės nuosavybė suteikia savininkams galimos daugiovertės naudą, betgi nėra įrodyta (ir H. George tvirtinimas čia neišlaiko kritikos) kad ta daugiovertė absorbuoja visą socialinio progreso naudą. Gana vaikiška laikyti žemės rentą vienintele visuomenės skurdo priežastimi ir laukti, kad konfiskavus rentą, ir skurdąs išnyksiąs.

Teisės atžvilgiu taip pat aišku, kad H. George, panaikindamas vieną neteisybę, jos vieton daro kitą. Atimti be atlyginimo dabartiniams savininkams jų gaunamą rentą, tai reiškia paprasčiausiai išplėšti iš jų tą turtą, kurį daugelis jų įsigijo darbu ir taupymu. Nes šiandien žemė reikia pirkti, jos negalima įsigyti užėmimu, okupacija. Kadangi žemė nuolatos keičiama į kapitalą ir atvirkščiai, negalima tad konfiskuoti pajamų iš žemės, kaip neteisėtų, neliečiant kitų kapitalų pajamų. Tegalima būtų pateisinti tik konfiskacija iš pirmyksčių užėmėjų. Bet kiek jų beliko?

Pagaliau, jei iš žemės savininko atimama renta, susidariusi dėliai civilizacijos pažangos, tai pagal teisybę reikėtų atlyginti jam ir už žemės vertės nukritimą, įvykusį ne dėl jo kaltės. Stuart'as Mill'is numatė šį priekaištą[57] ir tiems žemės savininkams, kurie nenorėtų mokėti rentos mokesčio, paliko teisę parduoti savo žemę valstybei tokia rinkos kaina, kokios ji turėjo, įvedant reformą[58]. Bet H. George apie tai negalvoja. Tiesa, jo manymu žemės vertės sumažėjimas yra labai retas dalykas, gi jos padidėjimas atrodo jam taip tikras, kaip ir tikriausias fizikos dėsnis.

---

[57] Mill'is rašo: „Atsakymas [į tik ką sakytąjį priekaištą] yra tas, kad teisė perleisti žemę valstybei tokia kaina, kur atsižvelgiama į du priešingus šansus [galimo pelno ir nuostolio], ta teisė atstato pusiausvyrą". Valstybė, priduria jis, čia nieko nenustotų, „nes kiekvienas vertės kritimas vienoje vietoje (jei tiktai nėra bendrasis gerovės sumažėjimas) iššaukia atitinkamą vertės pakilimą kitoje vietoje pakilimą, iš kurio valstybė turės naudos" *(Dissertations and discussions*, IV t., 294 ir 295 p.).

[58] Tačiau Einaudi savo puikiose „Studi sugli effetti delle imposte" (Torino, 1902, 125 p.) pastebi, kad šis principas atlyginimo už nuostolius „tiesioginai vestų į tai, kad valstybė tiektų vertės garantiją, o tokios garantijos tikslingumas mažių mažiausiai yra labai ginčijamas dalykas". Be to, jis pastebi, kad atmokėjimas dažnai tektų kitam asmeniui, o ne tam, kurs yra sumokėjęs valstybei mokestį už pakilusią rentą, jei žemė tuo tarpu bus perėjusi į kitas rankas.

Mill'io sistema, nors ir saikesnė, negu H. George'o, taip pat neišvengia priekaištų. Abiem jiem bendra mintis, *unearned increment* mintis, sukelia dvigubą kritiką: socialistų ir buržuazinių ekonomistų.

Jūs norite, sako socialistai, panaikinti pajamas be darbo? Labai gerai, bet kodel tada nepanaikinti ir kapitalo procentų? Argi jie nėra taip pat, kaip ir žemės nuomos mokestis, neuždirbtos pajamos? Argi kapitalisto gaunamoji dividenda kaštavo jam daugiau darbo, kaip žemės savininkui renta? Mes, kaip ir jūs, norime panaikinti pajamas be darbo, bet mes, logiškiau už jus, turime drąsos reikalauti visas jas panaikinti. — Stuart'as Mill'is ir jo šalininkai nelieka čia visiškai beginkliai, nes, jų manymu, kapitalo procentai yra teisėtas atmokėjimas kapitalistui, jei jau ne už jo darbą, tai bent už santūrumą (abstinenciją). Procentai kaip tik ir atlygina už šią auką[59]. Bet socialistai nesiduoda įtikinami. Jie atsisako statyti ton pačion plotmėn visiškai negatyvinę kapitalisto pastangą ir aktyvinį darbininko veikimą. Dauguma iš jų nepasigailėjo savo sarkazmų St. Mill'io ir jo bičiulių bailumui pašiepti.

O dabar štai buržuaziniai ekonomistai. — Jūs išrandate neteisėtą žemės rentą, — sako jie, — del to, kad prie jos daugiau prisidėjo socialinis progresas, nekaip savininko darbas. Betgi kurioms pajamoms negalima padaryti šio priekaišto? Ar jų visų pagrinde nerasime glūdint socialinio elemento, to paties, kurs sukuria žemės rentą, būtent, produktų paklausų? Socialiniai paklausai, didėdami, atneša kapitalui kaip ir žemei, darbui kaip ir kapitalui, netikėtų ir kartais labai didelių pajamų. Argi politinė ekonomija, besirutuliodama, nėra tolydžio įžvelgusi visoso eilės rentų, tesiskiriančių nuo žemės rentos tik savo trumpesniu būviu? Argi turtas, susikrautas

[59] Apie skirtumą tarp judomojo ir nejudomojo turto teisėtumo plg. Mill, Principles, II kn. II sk. 1 §. ir H. George, Progress and Poverty, VII kn. I sk.: „Nuosavybės institucija, sako Mill'is toje vietoje, apsiribojant jos esminiais elementais, yra pripažinimas kiekvienam asmeniui išimtinos turėjimo teisės į tuos daiktus, kuriuos jis arba pagamino savo darbu, arba gavo iš pagaminusiųjų juos ar tai dovanomis, ar sutartimi, be smurto ir apgaulės". — Šitoks nuosavybės apibrėžimas, žinoma, reiškia, jog žemės nuosavybė yra neteisėta. — Henry George tik pakartoja Mill'io apibrėžimą. Jis skiria namą nuo žemės, ant kurios šis yra pastatytas ir atranda, kad pirmojo nuosavybė yra teisėta, gi žemės nuosavybė neteisėta.

garsaus kuprio iš Quincampoix gatvės anais gerais John Law sistemos laikais[60], nėra taip pat aplinkybių padaras, kaip ir turtas hercogo Westminsterio, keleto Londono kvartalų savininko? Argi senųjų kapitalų vertės didėjimas, krintant procentų dydžiui, nėra tiek pat socialinės kilmės, kaip ir žemės rentos didėjimas, daugėjant gyventojams? *Unearned increment!* Bet juk moderninėje visuomenėje jis randamas visur, nes visuomenė neskirsto pajamų, kaip mokyklos mokytojas, atlygindamas darbščiausius ar labiausiai nusipelniusius mokinius. Visuomenė skiria premiją už rečiausius patarnavimus, nesirūpindama, ar jie kaštavo aukų, o vien tik pažymėdama tuo stipriausį reikmenį, kurs yra šiems patarnavimams. Kokia teise tad išskirti viena iš šių rentų? Reikia arba visos jos konfiskuoti, arba jokios nekonfiskuoti.

Vienintelį atsakymą į šį argumentą davė jau Stuart'as Mill'is: nė viena iš šių rentų nėra taip patvari nei tiek bendra, kaip žemės renta[61]. Ir šis atsakymas atrodė pakankamas, kad pateisintų gana gyvą opinijos sąjūdį, siekiantį iš dalies įgyvendinti H. George'o ir St. Mill'io idėjas.

Apie 1870 m. Anglijoje, Amerikoje ir Australijoje įsikūrė daugelis sąjungų, kurios ėmėsi skleisti šias, anot George'o šalininkų, „kilnias tiesas". Jų veikimas tačiau prieš keletą metų žymiai susilpnėjo. Iš antros pusės, gana dažnai buvo daryta bandymų apdėti specialiniais mokesčiais žemės vertės prieaugį, ypač didmiesčiuose[62]. Prancūzijoje jau 1807 m. įstatymas leidžia imti tam tikrą atlyginimą nuo savininkų nekilnojamo turto, kurį liečia dideli viešieji darbai, jei dėliai tų darbų turto vertė žymiai pakyla[63]. Bet tas įstatymas retai bu-

---

[60] Tuo metu, kada buvo pats spekuliacijos karštis akcijomis „Compagnie d'Occident" (kuri turėjo eksploatuoti Kanadą ir Misisipi slėnį), ir visas Paryžius veržėsi į Law banką Quincampoix gatvėje, vienas kuprelis per kelias savaites susikrovė turtą tik iš to, kad jis, trūkstant stalų, duodavo ant savo kupros užpildyti ir pasirašyti formuliarus, žinoma, už tam tikrą atlyginimą. *[Vert. past.]*.

[61] Mill, Dissertations and discussions, IV t. 298 p.

[62] Ypač Anglijoje per pastaruosius dešimt metų daug projektų buvo pasiūlyta ir diskutuota parlamento komisijoje. Juos giliai išnagrinėja Einaudi tik ką minėtame veikale ir Edgeworth straipsny „Recent Schemes for rating urban land values" išsp. *Economic Journal* 1906 m.

[63] 1807 m. rugsėjo 16 d. įstatymo 30 str. taip sako: „Kada, dėliai darbų, jau suminėtų šiame įstatyme, ar tai pravedus naujas gatves, sudarius naujas aikštes... įtaisius naujas prieplaukas, ar atlikus kitus kuriuos viešuosius darbus... privatinių savininkų turtai bus įgiję žymiai padidė-

vo taikomas. Londone tas pats principas buvo pripažintas jau 17-tą šimtmetį, bet jis taip pat paliko netaikomas[64]. Šiandien, priešingai, į tą mintį labai palankiai žiūrima Anglijoje ir Vokietijoje. Buvo patiekta daug projektų apdėti mokesčiais neapstatytos miestų žemės vertės prieaugį ir kai kurie iš tų projektų buvo įgyvendinti. Garsiame Anglijos biudžete 1909 metų, kurs iššaukė konstitucinį konfliktą tarp Lordų Rūmų ir liberalinės vyriausybės, kaip tik vienas iš šių nuostatų sukėlė daugiausia pasipriešinimo. Kai del ekonomistų, tai jų nuomonės apie šio mokesčio tikslingumą labai skyrėsi. Vokietijoje įvedimas vadin. *„Wertzuwachssteuer"* kai kuriuose miestuose 20-to šimtm. pradžioje iššaukė gyvas diskusijas knygose ir žurnaluose, bet tatai nesukliudė Vokietijos vyriausybei pripažinti šį principą 1911 m. viename imperijos įstatyme, kurs, tiesą sakant, po dviejų metų buvo panaikintas.

Prancūzijoje šios idėjos rado mažiau atgarsio. Iš vienos pusės, nuosavybė čia daug labiau susmulkinta, negu Anglijoje; tuo būdu renta pasiskirsto į daug daugiau rankų ir sukelia daug mažiau priešingumo. Antra vertus, labai lėtas Prancūzijos gyventojų daugėjimas, net ir miestuose, išskyrus nebent Paryžių pastaraisiais keliolika metų, nestatė čia šios problemos taip aštriai, kaip Vokietijoje, kur darbininkai matosi priversti atiduoti vis didesnę savo uždarbio dalį už buto nuomą. Tačiau ir Prancūzijoje, kaip ir kituose kraštuose, tas klausimas yra pastatytas ir anksčiau ar vėliau turės būti išspręstas.

Karas ir čia privertė daryti tai, ko anksčiau nesiryžta. Beveik visos kariaujančios šalys, stengdamosis susekti ir nusavinti vadin. karo pelnus, išrado daug įvairiausių metodžių apskaičiuoti mokesčių mokėtojų praturtėjimą, net ir iš kapita-

---

jusios vertės, jie galės būti apdėti mokesčiu, kurs galės siekti ligi pusės to vertės padidėjimo". Bet šis principas retai kada tebuvo taikomas. B e r t h é l e m y („Traité élémentaire de Droit administratif" 1908 m. 624 p.) priskaito tik apie dvidešimt tokių pritaikymų per visą 19-tą šimtmetį.

[64] S e l i g m a n („Essays in Taxation", 5 leid., 341 p.) cituoja vieną Anglų įstatymą iš 1622 m. del kai kurių Westminsterio gatvių praplėtimo, kur šis principas buvo aiškiai formuluotas. Tačiau, kai 1890 m. buvo pasiūlytas įstatymo projektas taikyti šį principą tam tikriems viešiesiems darbams Londone, tas projektas susidūrė su griežtu pasipriešinimu. Ir tik 1895 m., statant didįjį Tower tiltą Londone, šis principas vėl buvo pripažintas ir pritaikytas. — Amerikoje tas principas dažnai taikomas vardu „special assessments" arba „betterments".

lo, skaitant nuo tam tikrų metų, imamų pagrindan. Vokiečių „Kriegssteuer" yra čia ypatingai ryškus pavyzdys. —

3. Žemės nacionalizacijos sistemos.

Sistemos, apie kurias mes toliau kalbėsime, nesitenkina vien siūlymu konfiskuoti mokesčiais žemės pajamų dalį. Jos reikalauja, kad pati žemė būtų suvalstybinta.

Iš pažiūros jos atrodo radikališkesnės už aukščiau kalbėtąsias sistemas, bent jau už Mill'io sistemą. Tikrumoje jos remiasi daug paprastesniu principu. Žemės nacionalizacijos šalininkai, kaip ir Mill'is, siūlo rezervuoti valstybei žemės daugiovertę; kaip ir jis, jie tiki tos daugiovertės patvarumu ir nuolatinumu; kaip ir jis, jie pripažįsta visuomenei pirmykštę teisę turėti žemę savo žinioje. Bet jie nenori nieko atimti iš dabartinių žemės savininkų. Jie neskiria, kas žemininkų pajamose yra nupelnyta ar nenupelnyta, *earned* ar *unearned:* jie visas jas laiko teisėtomis. Jie visai nenori, kaip Mill'is, sakyti žemės savininkui: ligi čia, bet ne toliau! Jie paprasčiausiai siūlo nusavinti žemę viešojo naudingumo reikalui ir nusavinti, sumokant žemės savininkui atlyginimą ne tik už dabartinių jo pajamų nuostolį, bet ir už būsimųjų, kurių jis būtų galėjęs tikėtis. Kas gali būti paprastesnio ir teisingesnio?

Praktinė tokių sistemų reikšmė, žinoma, labai maža. Senuose kraštuose šitokie gilūs žemės nuosavybės perversmai tėra įmanomi tik revoliucijų laikais. To nedaroma lengva širdimi ir be prispirtinio reikalo. Bet štai, visi didieji žemės valdysenos pertvarkymai 19-to šimtm. eigoje (Prancūzijoje Revoliucijos metu, Rusijoje panaikinus baudžiavą, Airijoje prieš trisdešimt metų) siekia ne aprėžti privatinę žemės nuosavybę, o priešingai, sustiprinti ar net ir sukurti ją. Ir dabartiniu metu Rusijoje, nuo Stolypino iki bolševikų, tebesiekiama to paties tikslo[65]. Žemės reformos įstatymai, išleisti po karo Lenkijoje, Rumunijoje, Bul-

---

[65] Bolševikai, vos tik paėmę valdžią, paskelbė žemės nacionalizacijos dekretą. Teoretiškai tad Rusijoje žemė yra nacionalizuota jau nuo 1917 m. Praktiškai betgi, neišgalėdami tos nacionalizacijos tuojau vykdyti, bolševikai leido valstiečiams pasidalyti dvarų žemes ir valdyti, kaip individualinę nuosavybę. Bet jau 1929 m. prasidėjusi kolektyvizacijos kampanija yra ryškus pavyzdys radikališkos nacionalizacijos, ar tikriau, socializacijos bandymo. Autoriai, rengdami spaudai 5-jį šios knygos leidimą (1926 m.) dar negalėjo turėti prieš akis šio fakto [V e r t ė j a s].

garijoje, Čekoslovakijoje [Lietuvoje, Latvijoje, Estijoje] irgi turi tikslo padauginti smulkiųjų žemės savininkų skaičių, berods, paimant žemę iš stambiųjų savininkų, bet anaiptol ne valstybės žinion. Vis tai pavyzdžiai, ne ką gero žadantieji nacionalizacijos reikalui! — Gal naujieji kraštai bus geresnė bandymų dirva. Gal ten lengviau bus galima rezervuoti valstybei ši svarbi ūkio sritis. Iš tikrųjų betgi ten mažiausiai apie tai galvojama, nes žalingos privatinės nuosavybės pasekmės ten dar nespėjo pasireikšti.

Dėliai tokio utopinio šių sistemų pobūdžio nematome reikalo aprašinėti smulkmenų tos organizacijos, kuri turėtų būti reformą pravedus ir apie kurią nacionalizacijos šalininkai kartais mėgsta ilgai postringauti.

Įdomu tačiau panagrinėti, tiek tos idėjos, vardan kurių reikalaujama žemės išpirkimo, tiek tos ekonominės priemonės, kuriomis manoma jis įvykdyti. Šiuo atžvilgiu yra įžymiausios Gossen'o ir Walras'o sistemos. Pirmoji buvo išdėstyta labai įdomiam veikale, pavadintame „Entwicklung der Gesetze des menschlichen Verkehrs"; antroji plėtojama viename memorandume, kurį autorius įteikė 1880 m. *Société Vaudoise des sciences naturelles.* Abiejuose yra bendrųjų minčių, kuriomis ekonomistas gali daug pasinaudoti. Toliau mes pasakysime keletą žodžių apie tuos rašytojus, kurie žemės išpirkime mato ypačiai priemonę patiekti kiekvienam „laisvos žemės".

a) Gosseno knyga[66] išėjo 1853 m. Įdomus sutapimas: beveik tuo pat metu, kai Bastiat'as Prancūzijoje ir Carey Amerikoje sukūrė dvi ekonominio optimizmo sistemas, Vokietijoje atsirado Gossen'as, dar labiau įsitikinęs optimistas ir jau tikrai daug moksliškesnis. Gossen'as, kaip ir fiziokratai, mano, kad Apvaizda davė socialiniam pasauliui geradariškus dėsnius, ir pakanka juos pažinti bei jais vadovautis, kad pasiektum laimės. Tai jo vadinamieji *Gesetze des „Genusses"* —

---

[66] Jo veikalas praėjo beveik nepastebėtas anuo metu, ir dar 1900 m. antrasai leidimas didelės enciklopedijos „Handwörterbuch der Staatswissenschaften" nemini jo vardo. Bet trečiasai leidimas jau atitaisė šį užmiršimą. Veikalas buvo perspausdintas 1889 m. Apie Gossen'o minčių sąryšį su Walras'o ir Jevons'o mintimis žr. įdomų Walras'o straipsnį: „Un économiste inconnu, Hermann-Henri Gossen", išsp. *Journal des Economistes* 1885 m. ir perspausdinta jo knygoje: „Etude d'économie sociale", 351 ir t. p.

šiandien mes pasakytume „naudingumo“ arba „ofelimiteto“ dėsniai, — dėsniai tokie gražūs, kad žmogui pakanka siekti savo paties laimės ir jis tuo pat prisidės prie juodidžiausios visų žmonių laimės. Pas Gossen'ą mes randame jau, nuostabiai tiksliai nusakytą ir paremtą sąmojinga reikmenų analize, hedonistų ofelimiteto maksimumo teoremą, pagal kurią kiekvienas asmuo, siekdamas savųjų reikmenų patenkinimo, laisvos konkurencijos sąlygose, savaime realizuoja ir visumos reikmenų patenkinimo maksimumą. O jei taip, tai kiekvienam piliečiui turi būti duotas galimumas laisvai siekti savo gerovės. Bet čia skersai kelio stovi dvi didelės kliūtys. Pirmoji — tai kapitalų stoka. Tam reikalui Gossen'as siūlo įsteigti valstybės vedamą skolinamąją kasą, kurios mechanizmą jis smulkiai aiškina. Antroji kliūtis — tai privatinė žemės nuosavybė. Iš tikrųjų, kad žmogus galėtų išplėtoti visą savo veiklumą, sukurti juo daugiau gėrybių, jis turi ne tik laisvai pasirinkti darbą, bet ir galėti laisvai pasirinkti savo darbui juotinkamiausią vietą. Bet štai, privatinė žemės nuosavybė kliudo tą laisvą pasirinkimą. „Esant privatinei žemės nuosavybei, sako Gossen'as, dažnai pareina nuo vieno atskiro žmogaus įnorio, ar jis duos priklausantį jam žemės sklypą įtaisyti ir naudoti produktingiausiai gamybos šakai... Juk štai toms ūkio šakoms, kur reikia didelių įrengimų, kaip kasykloms, plentų ir geležinkelių tiesimui, teko įvesti ekspropriacijos teisė“[67].

Reikia tad grąžinti bendruomenei žemės nuosavybė ir užtikrinti visiems galimumas ja naudotis. Tada ne tik kiekviena pramonė galės pasirinkti tinkamiausią vietą įsisteigti, bet ir bendruomenė, atiduodama žemę iš varžytynių tam, kas pasiūlys aukščiausią nuomą, bus tikra, kad kiekvieną sklypą eksploatuoja asmuo, galįs pats kuodaugiausia iš jos išversti. Taip tad bus laiduotas kiekvienu momentu, esamame žmonių žinijos laipsny, juopalankiausia gamybai organizacija[68].

---

[67] „Entwicklung der Gesetze“ ir tt., 250 p.

[68] Gossen'as mato šioje reformoje ir kitų gerumų, kuriuos jis mini 273 p. 1. atimant iš privačių asmenų rentą, daugeliui jų bus atimtas galimumas gyventi be darbo ir tuo būdu padidintas jų veiklumas; 2. juridiniai nuosavybės santykiai bus labai suprastinti; 3. gamintojams nebereikės iš anksto turėti tų kapitalų, kurių šiandien reikia žemei nusipirkti; 4. pagaliau, renta atstos mokesčius, ir tuo bus išvengta visų skriaudų ir neteisybių, kurių pasitaiko mokesčius imant. (Ten pat, 273 p.).

b) Walras nežiūrėjo į šį dalyką iš tokio griežtai utilitarinio požvilgio, kaip Gossen'as. Jo reforma remiasi tam tikru valstybės ir individo vaidmens supratimu, kurį jis buvo išdėstęs jau 1867 m. savo paskaitose apie bendrąją visuomenės teoriją. Walras, kaip ir George, stengiasi suderinti socializmą ir liberalizmą[69], rasti jų sintezę, kurią jis pats vadina liberaliniu socializmu arba dar sintetiniu socializmu ar tiesiog „sintetizmu“[70].

Jo pažiūromis, valstybė ir individas nėra vienas antram priešingi, o vienas antrą papildo. Anot jo išsireiškimo, mūsų manymu, labai teisingo, jiedu ir vienas ir antras tėra abstrakcijos, nes vienintelė realybė yra socialinis žmogus, vadinas, žmogus, gyvenąs visuomenėje. Tikrasis žmogus, žmogus, kurį mes pažįstame, turi dvejopų interesų: iš vienos pusės tokių, kurie stato jį priešais kitus žmones ir yra jo asmens interesai; iš antros pusės, tokių, kurie jam yra bendri su kitais žmonėmis ir kurių saugojimas laiduoja giminės buitį. Šios dvi interesų eilės yra tolygios vertės, nes abejų patenkinimas yra lygiai reikalingas socialinio žmogaus gyvenimui. Valstybė ir individas tėra du vardai, kuriais mes vadiname tą patį socialinį žmogų, — atsieit, ar mes stebime jį siekiantį kolektyvinių interesų ar savo asmeninių ir specialinių interesų. Valstybė ir individas turi kiekvienas savo sritį, kurią nurodo pati dalykų prigimtis.

Valstybė privalo garantuoti aplamąsias egzistencijos sąlygas, bendras visiems žmonėms, Individas privalo realizuoti savo asmeninę būklę visuomenės tarpe, atitinkamai savo gabumams, savo darbui ir ištvermei. Kad kiekvienas iš jų, tiek valstybė, tiek individas galėtų atlikti savo uždavinį, kiekvienas turi gauti tam reikiamų lėšų: individas — lėšų, einančių iš jo darbo ir taupumo, o valstybė — pajamų, einančių iš bendros socialinės pažangos, t. y. žemės rentą. Būdama taip aprūpinta, valstybė neprivalės atiminėti mokes-

---

[69] Žr. jo „Etudes d'Economie Sociale“ vietą pavadintą „Méthode de conciliation ou de synthèse“. Henry George, įvade į savo „Progress and Poverty“, pareiškia: „Ką aš stengiausi padaryti šioje knygoje... tai sujungti tiesą, pastebėtą Smith'o ir Ricardo mokyklos su tąja tiesa, kurią pastebėjo Proudhon'o ir Lassalle'o mokykla: tai parodyti, kad „laisser-faire“ (pilna ir tikra savo prasme) atidaro kelią kilnių socializmo svajonių įgyvendinimui“.

[70] „Etudes d'Economie Sociale“, 239 p.

čiais iš atskirų piliečių dalies jų darbo vaisiaus. Kolektyvinė nuosavybė žemei ir pajamoms iš jos, privatinė nuosavybė kapitalui, darbui ir pajamoms iš jų — tokia štai yra organizacija, kuri įgyvendinsianti teisingumo formulę, pasak Walras'o: sąlygų lygybė, būklių nelygybė[71].

Tačiau, jei šios reformos išėjos punktas Gossen'ui ir Walras'ui yra skirtingas, tai jos vykdymo sąlygos abiem yra tokios pat. Ir vienas ir antras rūpestingai saugoja savininkų įgytąsias teises ir nė kiek nenori jų paliesti. Valstybė, pasak jų, neturi teisės nei atimti būsimos rentos[72], kaip tai siūlo Mill'is, nei konfiskuoti dabartinės rentos, kaip to nori H. George. Vienintelis būdas teisingai atlikti šią operaciją tėra išpirkti žemę, įskaitant į pirkimo kainą ir savininkų laukiamąją daugiovertę. Šis išpirkimas praktiškai galima esą padaryti, išleidžiant rentlapius, kurie būtų įteikti savininkams mainais už jų žemę. Valstybė, gaudama nuo šiol žemės nuomos mokestį, kurs tikriausiai nuolat didėsiąs, galėsianti ne tik sumokėti savo skolos procentus, bet pamažu amortizuoti ir pačią skolą. Po kokių penkiasdešimt metų kapitalas būsiąs išmokėtas ir valstybė viena naudosianti rentą[73].

Prie šios pažiūros netektų nieko pridėti, jei Walras pats nebūtų iškėlęs vieno priekaišto, kurį atremdamas jis labai įdomiai precizuoja savo pažiūrą į žemės rentos didėjimą. Jei valstybė, sako Walras, sumoka žemės savininkams matematišką jų žemės vertę, įskaitant į šią kainą ir tą sumą, kurios savininkai laukia iš rentos padidėjimo, tai kaip ji gali tikėtis

---

[71] Žr. ypačiai visą gražią 6-tąją paskaitą „Théorie générale de la Société" išsp. jo „Etude d'Economie Sociale".

[72] „Net ir ta aplinkybė, kad renta nuolatos auga be jokios savininko pastangos, negali pateisinti tokios priemonės, kuri siekia kad ir tik sumažinti žemės savininko rentą. Nes rentos pakilimas, tam tikrame santyky su laiku, vos tik pastebėtas, turėjo būti įtrauktas į kainos apskaičiavimą, kaip tik del to, jog ši kaina, kaip matėme, vien apskaičiavimu ir galima surasti. Todel pirkėjas, padaręs pirkimo sutartį, kurią laiduoja įstatymai, be abejojimo įgijo kartu teisę ir visiems rentos svyravimams, kokie jie bebūtų... Net ir tada, jei žemės savininkams būtų duota atlyginimo amžinoji renta tokios sumos, kiek jie gaudavo rentos, perimant žemę valstybei, kaip tai daroma šiandien priverstinų ekspropriacijų atveju, ir tada skriauda būtų tik sumažinta, bet vis delto būtų daroma skriauda". (Gossen, Entwicklung der Gesetze ir t. t. 257—258 p.).

[73] Gossen'as nurodo priežastis, del kurių valstybė, būdama geresnėse sąlygose, negu privatūs asmens, galėtų padaryti žemės savininkams daug naudingesnius pasiūlymus, nekaip paprasti pirkėjai; tarp kita ko valstybė gali pigiau gauti paskolų, tad ir pasiūlyti aukštesnę kainą.

kada nors amortizuoti skolą? Jei žemės vertė tikrai įkainota, tada procentai nuo išpirkimo kainos ir valstybės gaunamoji žemės nuomos suma turi būti lygūs, nes viena yra tik antro kaina. Valstybė tad niekad negalės iš žemės rentos atmokėti paskolintojo kapitalo. Operacija išeis lygiomis, be nuostolių, bet ir be pelno. Kaip atremti šis priekaištas?

Labai paprastai. Jei jis būtų pagrįstas, tada ir šiuo metu nebūtų galima jokia spekuliacija žeme. Jei privatūs pirkėjai turėtų mokėti žemės pardavėjams kainą, kuri reikštų dabartinę vertę visų būsimųjų daugioverčių, tai jie iš anksto netektų tų pliusų, kurių tikisi. Visi betgi žino, kad taip nėra. Kiekvieną dieną daromos tokios spekuliacijos, del tos paprastos priežasties, kad vertės padidėjimas visados yra daugiau ar mažiau netikras dalykas. Pirkėjas, būdamas geriau informuotas ar akylesnis už pardavėją, tvirčiau tiki vertės pakilimu arba mano pats iššaukti jį atitinkamomis priemonėmis. Valstybė, išpirkusi žemę, bus kaip tik tokio spekulianto padėty. Pasak W a l r a s'o, žemės vertė ateity turėsianti padidėti daug greičiau, negu įsivaizduoja dabartiniai jos savininkai, ir tai, būtent, ekonominės išrutulos dėka, kurios privatiniai savininkai galį nenumatyti, bet valstybė galinti drąsiai ja spekuliuoti[74].

„Aš manau, kaip ir daugelis autoritetingų ekonomistų, sako jis, jog žmonija daro šiuo metu labai įžymią evoliuciją, pereidama nuo žemės ūkio stadijos, kurioje ji gyveno keletą tūkstančių metų, į pramonės ir prekybos stadiją, kurios esmę charakterizuoja didelių kapitalų vartojimas žemės ūkyje, kad galėtų išlaikyti vis didėjantį gyventojų skaičių. Aš manau, kad ši evoliucija, kurios išdava bus nauja rentos daugiovertė, nepadidėjus nei žemės ūkio gaminių retybei nei jų vertei, ligi šiol tėra pastebėta tik keleto pažangių ir šviesių protų, ir žemės savininkai negalėjo dar jos eskomptuoti. Todel aš manau,

---

[74] Panašia psichologija remiasi ir žemės išpirkimo projektas, pasiūlytas G i d e'o viename straipsny, išsp. *Journal des Economistes* 1883 m. 190 p. „Valstybė pasiūlytų žemės savininkams išpirkti jų žemę, sumokėdama už ją tuojau gyvais pinigais, su sąlyga, kad perims ją po 99 metų. Galima manyti, kad neatsiras tokio žemės savininko, kurs nesutiktų šiomis sąlygomis parduoti, ir tai netgi už gana mažą atlyginimą; nes, kadangi kiekvienam iš mūsų 99 metų laikas yra vis viena, kaip ir „amžinai", tad žemės savininko gaunamoji suma būtų jam lygu tikra dovana ir jis neturėtų pamato čia perdaug brangintis".

kad valstybė, išpirkus žemę prieš įvykstant kalbamajai evoliucijai ir paskum darydama visa, kas nuo jos pareina, tai evoliucijai paskatinti (o jau pats išpirkimas veiktų šia linkme), gautų iš normalinės daugiovertės pakankamai lėšų išpirkimo sumai amortizuoti“[75].

Taip tad Walras, kaip ir Ricardo, ir tarytum atjaunindamas čia jo dokriną, yra įsitikinęs, kad ateity „žemės patarnavimų“ *(services fonciers)* vertė turės progresyviškai kilti, esant apręžtam žemės kiekiui. Tik jo teorija nesiremia, kaip Ricardo teorija, mažėjančio našumo dėsniu, priešingai, ji visai neprileidžia to galimumo, kad žemės ūkio gamyba mažėtų. Ji paprasčiausiai remiasi tikru perėjimu nuo agrarinio būvio į pramoninį ir prekybinį būvį, nuo ekstensyvinės kultūros į intensyvinę, kuri suteiks žemei didėjančios vertės. Valstybė, paskatindama šį perėjimą atitinkamomis priemonėmis, galės pati prisidėti prie sėkmingumo šios milžiniškos operacijos, kuri, pagaliau, bus ne vienintelė, nes su ja turės būti sujungtas kasyklų, geležinkelių ir kitų ekonominių monopolių išpirkimas[76].

c) Žemės nacionalizacijos šalininkų tikslai, kaip matėme, yra gana įvairūs. Gossen'as nori įgyvendinti produktingumo maksimumą; Walras'ui pirmiausia rūpi duoti valstybei reikiamų lėšų; pagaliau, paskutinėji rašytojų grupė mato čia svarbiausią priemonę laiduoti kiekvienam laisvą naudojimąsi žeme, laisvą žemę. Šitai turėjo galvoje ypačiai Alfred Russel Wallace, įžymus anglų gamtininkas, pradėjęs 1882 m. kampaniją už žemės nacionalizaciją ir parašęs knygą: „Land Nationalization, its necessity and its aims“ (1882), kurioje jis duoda savo argumentacijos santrauką.

Wallace tikrai mano, kad galėjimas gauti laisvos žemės padarys galą darbininkų priklausomybei nuo kapitalistų. Niekas nenorės dirbti už skurdų mokestį, jei bus tikras, kad

---

[75] Walras, Etudes d'économie sociale, 368 p. Matematinį šios teorijos svarstymą randame skyriuje „Théorie mathématique du prix des terres“; paprastąja kalba jis dėstomas straipsny „Un économiste inconnu“, 365 ir t. p., ir dar paprasčiau sutrauktas studijoje apie „Problème fiscal“, 446—449 p.

[76] „Ta pati kombinacija būtų pritaikoma išpirkimui kasyklų, geležinkelių ir kitų ekonominių monopolių, naturalinių ir neišvengiamų, kur laisvos konkurencijos principui nėra kas veikti, ir kurie yra panašūs į žemės nuosavybę tuo, kad jų vertė taip pat didėja pažangėjančioje visuomenėje“ („Etude d'économie sociale“, 347 p. išn. Plg. 237 ir t. p.).

gali rasti sau duonos ant laisvos žemės. Nebus ir bedarbių, nes visados bus žemės, kurią galės dirbti. Taip tad laisvas perėjimas prie žemės išspręs kartu pauperizmo ir nedarbo problemas ir tai bus visų geriausia nacionalizacijos pasekmė[77].

„Svarbiausias dalykas, sako jis, duoti kiekvienam darbininkui laisvę turėti ir dirbti sklypą žemės"[78]. Ir jis siūlo, kad, nacionalizavus žemę, kiekvienas pilietis turėtų teisės vieną kartą savo gyvenime pasirinkti, kur tinkamas, iš laisvos žemės nuo 1 ligi 5 akrų, su sąlyga, kad jis joje įsikurs ir pats ją dirbs[79].

Ši pažiūra veria akį begaliniu savo paprastumu. Ji nėra paremta, kaip ankstesnėsės, sudėtinga ir mokslinga ekonomine teorija. Delto ji ir galėjo būti puiki politinė platforma. Prisižiūrėjus betgi jai arčiau, ji pasirodo gana vaikiška.

Net ir mažiausio žemės sklypo dirbimas reikalauja kapitalų. Laisvos žemės šalininkai, matyt, šitai užmiršta. Ir šie kapitalai dažniausia yra daug didesni, negu jų gali turėti paprastas darbininkas. Be to, žemė neveda vaisiaus ištisus metus; sėklai reikia laiko, kad išdigtų. Jei darbininkas turi pakankamai ištekliaus laukti piūties, tai jis greičiausia turės taip pat pakankamai, kad galėtų sulaukti darbo, būdamas bedarbis. Keletas skatikų, padėtų į taupomąją kasą, kuriuos visada gali pasiimti, be abejojimo, atrodys jam daug tikresnis dalykas žiemai užėjus, negu sklypas žemės, esančios, gal būt, kur labai toli. Pagaliau, žemės darbas, be kapitalų, reikalauja ir tam tikro sugebėjimo. Per vieną dieną nepasidarysi ūkininku. Labai geras pramonės darbininkas gali būti labai prastas ūkininkas. Patyrimas su žemės ūkio kolonijomis rodo, kad bedarbiai paprastai yra menki laukų darbininkai. Mums tad atrodo, kad „laisvos žemės" šalininkai vaikosi iliuzijas, tikėdami jų siūlo-

---

[77] Žr. Escarra, nur. viet. p. Plg. taip pat de Laveleye, Le Socialisme contemporain, 8 leid. I priedas.

[78] Cituojama Métin, Le Socialisme en Angleterre, 1897 m. 179 p.

[79] „Turėdamas sklypą žemės, darbininkas gali išvengti tos priklausomybės nuo kapitalisto, kuri yra skurdo priežastis. Darbininkas, kurs turi žemės, yra laisvas; jis visados gali ką nors veikti, kada neturi darbo". Ir kitur: „Jei darbininkams bus palikta tam tikras kiekis žemės, jų darbo mokestis tikriausiai pakils, nes niekas nenorės dirbti kitam, jei jis nepelnys čia daugiau, negu gali pelnyti, dirbdamas pats sau". Cituojama Escarra, Disertacija, 224 p. išnaša. Pagaliau, tą pat idėją sutinkame ir pas H. George, nors čia ji nepastatyta pirmoje vietoje (Escarra, nur. viet. 229 p.).

mosios priemonės vaisingumu; mes manome, kad patyrimas veikiai turėtų skaudžiai juos apvilti[80].

4. Socialistiniai rentos sąvokos praplėtimai.

Rašytojai, apie kuriuos tik ką esame kalbėję, visi yra individualistai. Jie nenori liesti privatinės nuosavybės ir nepriešingi kapitalo procentams. Dar mažiau jie yra priešingi tam pelnui, kurio kiekvienas žmogus gali gauti iš savo gabumų ir talentų. Socializmas skiriasi nuo visų pirmesniųjų sistemų savo priešingumu lygiai kapitalo procentams, kaip ir žemės rentai. O kai kurie socialistai eina net ligi to, kad neigia individo teisę gauti iš nepaprastų gabumų specialinio pelno, prašokančio paprastąjį darbo mokestį.

Tarp šių dviejų pažiūrų yra, rodos, ištisa praraja. Ar negalima būtų tačiau jos užkimšti?

---

[80] Nors mes del vietos stokos ir negalime taip plačiai kalbėti apie italų ekonomistus, kaip jie to verti, bet vis tik čia reikia pasakyti keletas žodžių apie Achille Loria ekonomines mintis. Niekas kitas nebuvo didesnis už jį virtuozas to meno rašyti apie politinę ekonomiją. Ant laisvos žemės minties jis pastatė grandiozišką antstatą ekonominės, socialinės politinės ir net religijų istorijos, kurią jis išplėtojo daugely tomų ir kuri tikrai parodo jo vaizdavimos galią. Santrauką galima rasti vienoje kalboje, kuri buvo išversta ir išspausdinta 1892 m. *Revue d'Economie Politique* antrašte: „La terre et le systême social", o taip pat naujesniame jo veikale: „La Synthèse économique", Paris, 1913. Mes negalime čia plačiau dėstyti Loria sistemos. Užtenka pasakyti, kad savo knygoje „Costituzione economica odierna", 1900, Loria reikalauja, kad įstatymai pripažintų kiekvienam žmogui teisę į žemę: ar tai į žemės ūkio vienetą (t. y. tieka žemės, kiek reikalinga žmogui, kad jis galėtų iš savo darbo išgyventi ir įsikurti, kaip savarankiškas gamintojas), jei gyventojų tirštumas ir krašto žemės plotas tai leidžia, — ar bent į to vieneto dalį, jei žemės plotas yra nepakankamas.

Bet tai yra teoretinis išsprendimas. Praktikoje jo siūlomoji priemonė yra ne tokia griežta. Tai, būtent, darbo mokestis žeme. Kiekvienas darbdavys turėtų „po *n* metų duoti darbininkui, be būtinojo darbo mokesčio, dar tam tikrą žemės vienetą. Jei per tą *n* metų laiką darbininkas būtų dirbęs pas keletą kapitalistų iš eilės, tada kiekvienas iš jų turėtų duoti po tam tikrą dalį, proporcionalią darbo laikui, kurį pas jį dirbo darbininkas".

Tuo būdu, po tam tikro *n* metų skaičiaus, visi darbininkai vienas po kito taptų savininkais. Jie būtų ir vėl tokioje būklėje, kaip pirmykščiu periodu, naturalinio ūkio metu ir galėtų sudaryti tarpusavy arba su senaisiais savininkais kapitalo ir darbo asociaciją lygybės pagrindais, nes tokia asociacija, Loria manymu, yra produktingiausia organizacija.

Per tuos *n* metus savininkams turėtų būti prievarta tokį darbo mokestį mokėti.

Tikriausiai galima, atsako kai kurie rašytojai, ir tai paprasčiausiu būdu: pakanka tik laikyti rentomis taip pat kapitalo procentus ir išimtinų gabumų pajamas. Tada rentos teorija pateisins ne tik žemės ekspropriaciją bendruomenės naudai, bet ir visišką kolektyvizmą. — Ši štai pažiūra yra atsiradusi Anglijoje.

Anglija, tikroji socializmo gimtinė, Godwin'o, Hall'o, Thomson'o ir Owen'o Anglija, po šio pirmojo idėjų sąjūdžio beveik per septyniasdešimt metų nebesukūrė jokios socialistinės sistemos. Išskyrus Mill'į, kuriam padarė įtakos Prancūzų socializmas, Anglija netgi liko gana abejinga toms idėjoms, kurios jaudino kontinentą. Karolis Marks'as galėjo sau Londone mąstyti ir rašyti savo „Kapitalą", ir joks anglų ekonomistas neatkreipė į tai dėmesio. Reikėjo susikurti didelėms socialistinėms partijoms Vokietijoje ir Prancūzijoje po 1870 m., kad didžiojo kolektyvisto idėjos sukeltų tikrą susidomėjimą Didžiojoje Britanijoje. Tada tik čia įsisteigė nedidelė marksistinė partija[81]. Bet tuo pat metu kita grupė stengėsi sukurti originališką socialistinę doktriną: tai socialistai fabiečiai.

Fabian Society įsikūrė 1884 m. Iš pradžios ją sudarė būrelis jaunų vyrų buržuazinės kilmės, kurie atsiskyrė nuo senesnės draugijos, sukurtos tikslu „taikingai atnaujinti rasę, ugdant ir tobulinant individualinį charakterį"[82]. Tas tikslas pasirodė kai kuriems iš jų perdaug tolimas. Panorę veiklesnių rezultatų, jie susimasino marksizmo bei anarchizmo idėjomis, ateinančiomis iš kontinento. — Bet labai greitai jie atsisakė revoliucinės dvasios, taip sunkiai suderinamos su anglų charakteriu, ir, norėdami ryškiau pabrėžti, kad jie skiriasi nuo prievartos šalininkų ir „tikinčiųjų sensacine istorine krize"[83], jie pasivadino fabiečiais, nuo Fabijaus Kunktatoriaus, garsaus Hanibalo priešininko. Tai buvo ir dabar tebėra kritiški, netgi labai kritiški protai, bijantieji juokingumo ir nė kiek neturintieji apaštalų entuziazmo. Visados gatavi juoktis patys iš savęs[84],

---

[81] *Social-Democratic Federation,* įkurta 1881 m. Hyndman'o. Žr. Métin, Le socialisme en Angleterre, V sk. (1897).

[82] Bernard Shaw, The Fabian Society, what it has done and how it has done it, 1892 *(Fabian Tract,* 70 nr.).

[83] *Report on Fabian Policy,* įteiktas internacionaliniam socialistų kongresui Londone 1896 m. *(Fabian Tract,* 70 nr.).

[84] „Nes tuo štai metu, sako Shaw, mes įgijome labai brangintiną paprotį laisvai juoktis patiems iš savęs; šis paprotys visados mus žymėjo

sudeginti savo senuosius stabus, atmesti bet kokį socialinį *credo* ir bet kokią apibrėžtą politiką, jie netrukus virto paprasta studijų ir propagandos draugija, kurios vaidmuo yra ypačiai intelektualinis ir kuri „laikosi tos nuomonės, kad socializmo filosofijoje šviesa yra svarbiau, negu karštis“[85].

Nežiūrint į šias sąlygas, mažai palankias socialinių idėjų skelbimui, fabiečiai turėjo gana didelės įtakos, berods, ne tiek darbininkų tarpe, kiek buržuazinėms klasėms. Kai kurie iš jų yra įžymūs rašytojai, kaip štai dramaturgas B e r n a r d S h a w, istorikai S y d n e y W e b b ir M r s. W e b b, rašytojas H. G. W e l l s. Santykiaudami su įvairių sluoksnių žmonėmis, bendradarbiaudami visokios rūšies laikraščiuose ir žurnaluose be partijų skirtumo, leisdami brošiūras ir skaitydami paskaitas, jie įstengė sukelti savo idėjų diskusijas. Tas savo idėjas jie sutraukė viename įdomiame straipsnių rinkiny, pavadintame „Fabian Essay“, 1889 m. Čia randame išreikštą nuomonę ne pačios fabiečių draugijos, o svarbiausiųjų jos narių. Nes nereikia užmiršti, kad draugija, kaip tokia, neturi teoretinės doktrinos, o tik praktinę. Ji pasisako esanti aiškiai socialistinė[86] ir siekianti pakeisti individualinę nuosavybę kolektyvine. Bet ji pareiškia, kad ji „neturi jokios tam tikros nuomonės apie jungtuves, tikybą, meną, politinės ekonomijos teoriją, istorinę evoliuciją, pinigų apyvartą arba kitą kurį dalyką, išskyrus vien tikrąjį ir specialinį jos objektą, būtent, demokratiją ir praktinį socializmą“[87]. Mums čia rūpimos ekonominės teorijos yra tad asmeninės kai kurių draugijos narių teorijos. Pati

---

ir apsaugojo mus nuo nereikalingo žodžių potvynio tų entuziastų, kurie savo asmenines emocijas laiko viešosios opinijos sąjūdžiais“.

[85] *Report on Fabian Policy (Fabian Tract,* 70 nr.).

[86] „Socializmas, toks, kaip jį supranta fabiečių draugija, reiškia tai, jog visa tauta, per tinkamiausias tam valdžios ir visuomenės įstaigas... imasi organizuoti ir vesti būtinąsias krašto pramones, aproprijuodama visas formas ekonominės rentos, tiek žemės, tiek kapitalo. Socializmas, kurio reikalauja fabiečių draugija, yra išimtinai valstybinis socializmas“ (šis žodis pavartotas čia, kaip priešingumas anarchistiniam socializmui)... Iš antros pusės, „Fabiečių draugija griežtai atmeta kiekvieną planą, siekiantį garantuoti vienam asmeniui ar asmenų grupei visą jo darbo vaisių. Ji pripažįsta, kad turtas yra socialinis savo kilme ir turi palikti socialinis jo paskirstyme, nes pramoninė evoliucija padarė negalimu beatskirti ar įvertinti, kieku tas ar kitas atskiras asmuo yra prisidėjęs prie bendrojo produkto“ *(Report on Fabian policy).*

[87] T e n p a t.

draugija, žinoma, vadovaujasi jomis, bet ji nededa joms oficialinės antspaudos ir nevisados jas priima visi jos nariai[88].

Ypačiai Sydney Webb stengėsi duoti fabiečių socializmui teoretinę bazę. Kadangi jis aiškiai atmeta marksistinę darbovertės teoriją ir greičiau jau yra linkęs į moderninės Jevons'o Marshall'o ir austrų teorijas, tad jam reikėjo kitaip pamatuoti gamybos priemonių apropriacija visuomenei, negu tai darė K. Marks'as. Kaip tikras anglas, negalėdamas atsikratyti tos tarytum žavimos įtakos, kurios dar ir šiandien Ricardo tebeturi anglų ekonomistams, jis pasigauna šio didžio rašytojo rentos teorijos, kuri, jo manymu, yra „tikras kolektyvistinio ūkio kertinis akmuo"[89].

Visų pirma, rentos teorija pateisina—tatai savaime aišku — kolektyvinę žemės pajamų apropriaciją, išrodydama, kad šios pajamos susidaro tik iš to produktų pertekliaus, kurio duoda geresnės žemės, palyginti su menkiausiąja, ant kurios darbininkas tepagamina tik savo darbo mokestį. Ligi šiol tad čia nėra nieko nauja.

Bet štai rentos teorija turi taip pat pateisinti ir kapitalų pajamų konfiskaciją. Nes tarp įvairių mašinų, instrumentų ir visokios rūšies pastatų, kurie tarnauja gamybai, yra toks pat skirtumas kokybės, taigi ir materialinio produktingumo, kaip ir tarp įvairių žemių. Darbininkas, dirbantis, taip tariant, „su paskutiniuoju kapitalu", t. y. su minimum įrankių, be kurių joks darbas neįmanomas, toks darbininkas teuždirba tik savo darbo mokestį. Visa tai, kas prašoka šį minimumą, kapitalistas

---

[88] Be *Fabian Essays,* išleistų 1889 m., svarbiausieji leidiniai, kuriuose išreikštos fabiečių mintys, yra *Fabian Tracts,* labai gausingos brošiūros įvairiausiais klausimais, paskum veikalas Mr. ir Mrs. Webb, History of Trade-Unionism (pranc. vert. Métin'o) ir *Industrial Democracy,* ypačiai 3 dalis, I ir III skyrius; pagaliau, *Problems of modern industry* (1898), tų pačių autorių straipsnių rinkinys. Vėliau jie išdėstė savo bendrąsias pažiūras į socialistinę visuomenę viename svarbiame veikale, išleistame 1920 m. antrašte: „A constitution for the socialist commonwealth of Great Britain". Šiame veikale atsispindi konservatinis ir administratyvinis pobūdis jų socializmo supratimo, iš kurio H. G. Wells dailiai pasijuokė savo romane „The new Machiavelli". Paminėtina taip pat labai įdomi jų knyga „Lutte préventive contre la misère", Paris 1913 m. Giard. leid.

[89] Mr. ir Mrs Webb savo „History of trade-unionism" (pranc. vert. 116 p.) atmeta „tą išpūstą pusiau-mokslą ir tą prietarą, kurs vertė ištisas socialistų kartas perimti klaidingą A. Smith'o ir klasikinių ekonomistų teoriją, būsią darbas vienas tesukuria vertę, tuo tarpu kai jų protas negalėjo sugauti to beišsprunkančio ir daug sunkesnio ekonominės rentos dėsnio, kurs yra tikras kolektyvistinio ūkio kertinis akmuo".

gali reikalauti sau, kaip kainos už didesnį našumą tų kapitalų, kuriuos jis skolina. Procentai bus tad ne kas kita, kaip diferencinės pajamos, renta, jei tik juos apibrėšime kaip reikia, t. y. kaip tam tikrą produktų kiekį, o ne kaip tokį ar tokį nuošimtį[90].

Pagaliau, visi tie, kurie turi didesnių gabumų, negu „paskutinysis darbininkas", — dirbantis ne tik su minimum žemės ir kapitalo, bet taip pat su minimum sumanumo ir apsukrumo, — visi jie pagamina daugiau ir gali pasilaikyti sau perteklių. Čia ir vėl diferencinės pajamos — apsukrumo renta. Ši renta, tiesą sakant, paprastai yra padarinys geresnio išlavinimo ir išmokslinimo, kurio gauna kapitalistų ir savininkų vaikai, ir delto ji netiesioginiai remiasi privatine nuosavybe[91]. Ši sąmoniniga argumentacija nėra betgi labai įtikinama. Net ir prileidžiant, kad procentai ir daugumas darbo atlyginimų iš tikrųjų yra diferencinės pajamos, jų konfiskacija vis delto reikalautų specialaus pateisinimo. Kapitalų kokybės nėra naturaliniai jų ypatumai, kaip kad žemės kokybės Ricardo teorijoje, o žmogaus suteiktieji jiems ypatumai. O kai del išimtinų žmogaus gabumų, tai reikėtų dar įrodyti, ar visuomenei iš tikrųjų bus naudinga konfiskuoti visą jų pelną. — Kaip mokslinis gėrybių paskirstymo aiškinimas, ši koncepcija irgi neatrodo mums labai vykusi. Pajamų paskirstymas įvyksta mainų procese ir pareina nuo patarnavimų kainų; gi S. Webb visiškai nepaiso kainų ir težiūri vien materialinio produkto. Mes neneigiame, kad tvirtai investuoti kapitalai gali, kaip ir

---

[90] „Procentai, apie kuriuos mes čia kalbame, aišku, turi būti tam tikras apibrėžtas produkto kiekis (a difinable quantity of product) („The National Dividend and its distribution" iš *Problems of modern industry,* 227 p.). Iš to straipsnio mes ėmėme ir visos doktrinos išdėstymą.

[91] Ta pati teorija buvo išdėstyta *Tract'e* 15, *English Progress towards Social Democracy.* „Individai arba klasės, kurių rankose yra socialinė galia, visais laikais, sąmoningai ar nesąmoningai, naudojo tą galią tam, kad daugumai savo tautiečių neduotų nė kiek viršaus, kaip tik būtiniausias gyvenimo priemones sulig tos vietos ir to meto gyvenimo standartu. Viršaus gavinys, susidarąs del reliatyvinių skirtumų produktyvinio pajėgumo įvairių sričių, žemių, kapitalų ir sugebėjimų, prašokančių esamąjį kultūros lygį, eina tiems, kurie turi šiuos brangius ir retus gamybos faktorius. Ši kova del prisisavinimo pertekliaus arba „ekonominės rentos" yra raktas visa painiai Europos progreso istorijai suprasti ir gilus, nors ir nesąmoningas, visų revoliucijų motyvas". Plg. taip pat „The difficulties of individualism" iš „Problems of modern industry", 237—239 p.

žemė, duoti rentą, palyginamai su tuometiniu procentų dydžiu. Bet mums atrodo, kad po Böhm - Bawerk'o ir Irving'o Fisher'io darbų nebegalima paties to procentų dydžio aiškinti materialinių kapitalų produktingumu. O šitai betgi yra esminis Webb'o teorijos punktas.

Taip tad bandymas paremti kolektyvizmą Ricardo rentos teorija — ta paskutinė pastanga išspausti iš senojo ekonomisto revoliucines išvadas — galima sakyt, nepavyko. Net ir patys S. Webb'o bendraminčiai neprisidėjo prie jo teorijos[92], nors ir jų raštuose nuolat kartojasi nurodinėjimas į „tris monopolius".

Šis bandymas yra labiau įdomus, kaip simptomas, negu pats savaime. Mes jau matėme, kaip Prancūzijoje ir Vokietijoje artimiausi Marks'o mokiniai atmeta jo vertės teoriją ir daugelis iš jų prisideda prie paskutiniojo naudingumo teorijos. Čia mes matome dalį anglų socialistų einant tuo pačiu keliu. Atrodo, kad visų šalių socializmas atsisako nuo pretenzijų sukurti „darbininkišką" politinę ekonomiją šalia „buržuazinės" politinės ekonomijos ir pripažįsta, kad tegali būti viena politinė ekonomija, nepriklausoma nuo jokių partijų bei socialinių idealų ir teturinti vieną tikslą — moksliškai išaiškinti ekonominius reiškinius.

Fabiečių reakcija prieš Marks'o teorijas eina netgi daug toliau, kaip sindikalistų. Jie atmeta ne tik Marks'o vertės teoriją, bet ir jo socialinę doktriną. Jų priešingumas pasireiškia ypačiai dviem punktais, ir nors mes nutolsime čia nuo tikrojo šio skyriaus objekto, žemės rentos, bet vis tik turime pažymėti tuos du punktus, papildydami šį fabiečių idėjų išdėstymą.

Socialinė Marks'o dokrina remiasi klasių kova: jam socializmas yra proletariato doktrina. Socializmo laimėjimas bus proletariato laimėjimas, nugalint buržuaziją. Socializmo principai yra priešingi dabartinei santvarkai, lygiai kaip yra priešingi dviejų klasių interesai. Nieko panašaus nėra pas fabiečius. Jiems socializmas tėra tik buržuazinio demokratinio idealo pratęsimas. Jie tenkinasi logiškai išrutuliodami princi-

---

[92] Pavz., Bernard Shaw savo „Economic basis of socialism" išsp. *Fabian Essays* aiškiai skiria procentus tikrąja to žodžio prasme nuo ekonominės rentos.

pus, kuriais remiasi šių dienų visuomenė: „Demokratinio idealo ekonominis aspektas, sako S. Webb, iš tikrųjų ir yra pats socializmas“[93]. Fabiečiams rūpi ne pakeisti buržuazijos viešpatavimas proletariato viešpatavimu ir netgi ne išlaisvinti darbininką iš samdomojo darbo sistemos (socializme visi bus samdininkai, sako fabiečiai), o tik „organizuoti pramonę visos bendruomenės naudai“. „Ne kasyklų darbininkams, ar kurpiams, ar prekybos įmonių tarnautojams mes reikalaujame pramonės vadovybės, o visiems piliečiams“[94]. Socializmas nėra tad čia vienos klasės doktrina, o bendrosios gerovės filosofija. „Socializmas yra planas laiduoti visiems lygius galimumus ir lygias teises“[95]. Webb tvirtina netgi, kad Anglijoje nėra klasių kovos marksistine prasme[96]. Dar daugiau: „fabiečių draugija, turėdama prieš akis faktą, kad ligi šiol socialistinį judėjimą žadino, mokė ir vedė vidutinės ir buržuazinės klasės žmonės..., protestuoja prieš tą nesąmonę, kurią daro socialistai skelbdami, jog toji klasė, iš kurios socializmas yra kilęs, esanti ypatingai jam priešinga“[97]. Fabiečiai, kaip matyt, toli gražu nesutaria ir su prancūzų sindikalistais.

Tiek pat yra skirtinga ir jų istorijos filosofija. Marks'ui visų svarbiausis 19-to šimtmečio faktas yra nuosavybės koncentracija privilegijuotųjų rankose ir vienkart masių proletarizacija. Dvilypis reiškinys, kurio neišvengiamoji pasekmė bus revoliucinė didžturčių ekspropriacija masių naudai.

Fabiečiai neneigia nuosavybės koncentracijos fakto. Bet jie yra optimistai. Jie anaiptol neįžiūri čia paralelinio masių pavergimo, priešingai, jiems svarbiausias 19-to šimtm. faktas yra kapitalistų autoriteto sumažėjimas, visuomenės valdžios padidėjimas ir prasidėjusi jau dykaduonių ekspropriacija darbininkų naudai. Socializmas, pasak S. Webb'o, yra jau beįsivykdąs, be triukšmo, netgi nežinant apie tai jo aukoms:

---

93 „Fabian Essays“, 35 p.
94 „Socialisme true and false“, Tract 51.
95 „What socialisme is“, Tract 13, p. 3.
96 Savo prakalboje prie vokiškos knygos Kurella, Sozialismus in England (1898) jis pastebi, kad Anglijoje darbininkų klasė yra susiskaldžiusi į daugybę korporacijų, kurios vienos su kitomis rungiasi ir vaidinasi, bet neturi tikrosos klasinės sąmonės.
97 „Report on Fabian policy“ 7 p.

„Ruožas po ruožo buvo aprėžti kapitalo pelnai, dėka tų visuomenei naudingų nuostatų, kurie suvaržo savininko laisvę naudoti kapitalą visiška savo nuožiūra. Ruožas po ruožo buvo aprėžtos grynosios procentų ir rentos pajamos, perkraunant mokesčius nuo vartotojų pečių ant tų, kurie turi didesnių pajamų, negu vidutinės... Šiandien beveik visas įmanomas pramones vienu ar kitu būdu veda bendruomenės, savivaldybės ar pati vyriausybė, be jokio tarpininko ar kapitalisto įsikišimo. Visuomenė pati steigia ir išlaiko savo parkus, muzėjus, bibliotekas, paskaitų sales, kelius, gatves, tiltus, prekyvietes, skerdyklas, ugniagesių įstaigas, švyturius, keltus, gelbėjimo laivus, kapines, viešąsias pirtis, skalbyklas, žvėrynus, uostus, prieplaukas, ligonines, prieglaudas, dispanserius, gazo įmones, vandentiekius, tramvajus, telegrafo kabelius, žemes, pievas, darbininkų namus, mokyklas, bažnyčias, skaityklas" ir t. t. Valstybė, darydama konkurenciją privatinei pramonei, tuo pat metu ją prižiūri ir kontroliuoja: „Valstybė daugumoje didžiųjų pramonės įmonių nustato, koks turi būti darbininko amžius, darbo laikas, oro, šviesos ir erdvės kiekis, temperatūra, išviečių įtaisymas, poilsio laikas ir valgymo laikas; kur kada ir kaip turi būti mokamas darbo mokestis, kaip turi būti apsaugota turėklais ir priedangomis laiptai, mašinos, liftai, kasyklos; kada ir kaip mašinos turi būti valomos, taisomos ir leidžiamos darban... Iš visų pusių individualinis kapitalistas yra prižiūrimas, kontroliuojamas ir, reikalui esant, pakeičiamas bendruomene"[98].

Štai matote, sušunka W e b b'as, kad mes jau esame tikroje socializmo gadynėje! Mūsų įstatymų leidėjai, patys to nenusimanydami, yra socialistai ir „ekonominė šio šimtmečio istorija yra beveik nepaliaujama socializmo pažangos kronika"[99]. Socialistai — kartoja fabiečiai paskui sensimoninkus — tik išreiškia aiškiai tą evoliuciją, kurią visi daro nejučiomis. „Užuot buvę čia nesąmoningi faktoriai, mes tampame sąmoningais jos veikėjais, ar tai skatindami, ar tramdydami tuos kitimus, kuriuos mes pastebime"[100].

---

[98] *Fabian Essays*, 48—49 p.

[99] T e n p a t, 31 p.

[100] S. W e b b, The difficulties of individualism, iš: *Problems of modern industry*, 231 p. Taip pat ir *Fabian Essays*, 35 p., W e b b pareiš-

Čia jau mes esame labai toli nuo K. Marks'o ir dar toliau nuo jo mokinių sindikalistų. Tikrumoje, mes čia grįžtame prie vokiečių valstybinių socialistų istorijos filosofijos. Ar tik fabiečiai nebus tie patys valstybiniai socialistai, kurie dedasi to nežiną?

„Fabiečių socializmas", tiesą sakant, nėra tad nauja mokslinė dokrina. Priešais liberalizmą, jau kiek nusidėvėjusį, bet vis dar garbinamą daugelio anglų rašytojų, fabiečiai, tikriau, atstovauja toms ekonominės centralizacijos idėjoms, kurios atsirado visur Europoje, tiesiog iš moderninio gyvenimo sąlygų. Nes greičiausiai ne kas kita, kaip tik progresyvinė centralizacija, atrodys vėliau visa pastarųjų penkiasdešimties metų įstatymdavybės raida, kurią jos priešininkai, ir netgi daugelis jos šalininkų vadina skambesniu „socializmo" vardu.

Tuo tarpu kai praktinė politika Anglijoje jau seniai buvo pradėjusi išsilaisvinti iš individualizmo, — filosofinė ir politinė utilitarinių radikalų doktrina, formuluota B e n t h a m'o ir jo draugų 19-to šimtmečio pradžioje, vis dar turėjo ir dabar tebeturi didelės įtakos mintytojams. Fabiečiai stoja tos doktrinos priešininkais. Jie mielai laiko save intelektualiniais tų utilitaristų radikalų įpėdiniais; pagaliau, jie tvirtina, kad jie paprasčiausiai išreiškia tik naujus reikalavimus didelio pramoninio ir industrinio krašto. Taip išsikerojusi jau darbininkų įstatymdavybė, spontaniškai išaugęs municipalinis socializmas, didžių kooperatyvinių sąjungų klestėjimas Mančestery ir Glasgove, — vis tai yra jiems įtikinamieji pavyzdžiai to praktinio socializmo, kurį jie teikia. „Tai nėra užsieninių darbininkų socializmas, sako Mrs. W e b b, reikalaująs anarchinės utopijos, įvykdytinos kruvina revoliucija, o tas specifiškai a n g l i š k a s socializmas, kurs pasireiškia darbais, o ne žodžiais, tas socializmas, kurs patylomis įsikūnija fabriko įstatymuose, įstatymuose prieš *truck-system*, įstatymuose del atsakomybės už nelaimingus atsitikimus, del viešosios higienos, darbininkų

---

kia: „Socialistai, kaip ir individualistai, gerai supranta, kad organiški pakitimai turi būti: 1. demokratiniai...; 2. laipsniški...; 3. tautos daugumos nelaikomi imorališkais...; 4. bent Anglijoje, turi būti konstituciniai ir taikingi.

butų, švietimo — visoje toje masėje geradaringos įstatymdavybės, kuri verčia individą stoti valstybės tarnybon ir globon[101].

* *
*

Fabiečių teorija yra paskutinis Ricardo dokrinos vaidinys. Šiandien atrodo, jog nebegalima išspausti iš jos dar kurių naujų konsekvencijų; iš jos, mums rodos, išsunkta jau visa, kas tik bebuvo galima. — Ar kada nors bus dar kartą bandoma ji atjauninti? nusikalti iš jos naujų ginklų prieš „neuždirbtas pajamas“? Sunku numatyti. Bet mums tai atrodo vargiai betikėtinas dalykas. Juk ekonominis mokslas nebelaiko rentos kažkokia keista anomalija, kuria ji kitados atrodė kitų ekonominių reiškinių tarpe. Šiandien ekonominis mokslas neginčija jos rolės, bet yra žymiai sumažinęs tą jos socialinę reikšmę, kurios jai dėjo Ricardo ir jo mokiniai; taigi, yra žymiai sumažinęs ir tai, kas galima būtų pavadinti jos revoliuciniu vaisingumu.

---

[101] B. Potter (Mrs. Sydney Webb), The Cooperative Movement, 2 leid. 16 p. (1899).

Nuo to laiko ir Anglijoje atsirado agresingesnis sindikalizmas, kurio autoritetingiausias teoretikas šiuo metu yra, rodos, Mr. Cole. Gale skyriaus apie valstybinį socializmą, — to skyriaus, kuriame mes lygiai gerai būtumėm galėję nagrinėti Mr. ir Mrs. Webb teorijas, kaip ir šiame skyriuje, — mes esame nurodę tą reakciją, kuri kilo prieš šias pažiūras ir svarbiausius tos naujos idėjų srovės atstovus Anglijoje.

III SKYRIUS.

Solidaristai.

1. Solidarizmo išsiplėtojimo priežastys.

Žodis solidarybė *(solidarité)*, kitados vartotas tik juridinėje kalboje[1], nuo kokių trisdešimt metų visur kur skamba ir aidi, bent jau Prancūzijoje. Nūn tai yra ne tik baigiamasis žodis visų oficialinių prakalbų, visų socialinių paskaitų, visų atsišaukimų, kuriais norima sukurstyti streikas ar atrišti piniginė, — šis žodis vis dažniau aptinkamas ir moralės bei pedagogijos veikaluose, kaip skyrių antraštė. Todel ir prancūzų ekonominių doktrinų istorijoje būtinai reikia duoti jam vietos[2].

Tiesa, žodžio „solidarybė" reiškiamoji mintis, ta, būtent, kad visi žmonės sudaro vienetą, tarytum to paties kūno nariai, ši mintis nėra nauja. Senovėje Šv. Paulius ir Markas Aurelijus, nekalbant jau apie garsųjį Menenijaus Agripos palyginimą, reiškė šią mintį beveik tais pačiais žodžiais[3].

---

[1] Etimologiškai, žodis *solidarité* yra padarytas iš žodžio *solidum*, kuriuo romėnų juristai vadino skolininkų prievolę, kai kiekvienas iš skolininkų buvo laikomas atsakingu už visa *(in solidum)*. Atrodytų, kad nuosekliai iš to turėjo būti padarytas žodis *solidité;* ir iš tikrųjų, priešrevoliucinių laikų prancūzų juristai, ypač P o t h i e r, tik šį žodį vartoja. Žodžiu *solidarité* jį pakeitė *Code civil* redaktoriai.

[2] Nerastumėm nei galo nei krašto, jei norėtumėm suminėti visus tekstus, kuriuose garbinama solidarybė. Čia užteks paimti atsitiktinai kurią iš oficialinių kalbų ar laikraščių straipsnių. Štai du pavyzdžiai:

M i l l e r a n d, buvęs respublikos prezidentas, o anuomet prekybos ministeris, atidarydamas 1900 metų pasaulinę parodą savo prakalboje pasakė: „Mokslas atskleidžia žmonėms materialinės ir moralinės visuomenių didybės paslaptį, kurį glūdi viename žodyje: solidarybė".

D e h e r m e, liaudies universitetų sąjūdžio pradininkas, rašo: „Reikia, kad mes užsidegtume solidarybe, kaip kankiniai buvo užsidegę Kristaus mokslu. Šitai reiškia organizuoti demokratiją..." *(La Coopération des Idées,* 1900 m. birž. 16 d. nr.).

Pastaraisiais metais tačiau solidarizmo akcija atrodo kiek apsilpusi.

[3] „Nes lygiai kaip mes turime viename kūne daugelį narių, ir visi nariai atlieka kitokius uždavinius, taip ir mes, nors būdami daugis, esame vienas kūnas Kristuje, ir kiekvienas atskirai esame vieni kitų nariai". (Laiškas romėnams, XII, 4—5).

„Tas pat vienybės santykis, kurs yra tarp kūno narių, yra taip pat

Buvo žinoma senovėje ir kitos rūšies solidarybė, ta, kuri pasireiškia ne erdvėje, o laike, sąryšyje tarp mirusiųjų ir gyvųjų, paveldint dorybes ar nusikaltimus. Nekalbant jau apie pirmapradę nuodėmę, tą baisiausį solidarybės pavyzdį, koks tik bežinomas idėjų istorijai, pakanka čia priminti Horacijaus eiles:

Delicta majorum immeritus lues.

Ir ne vien kaip filosofinė idėja ar dogma solidarybė reiškėsi praeity; ji buvo įgyvendinta darbais, pripažinta įstatymų, tikybos papročių, ir tai daug ryškiau ir griežčiau, negu šiandien: užtenka čia priminti kolektyvinė visų šeimos narių atsakomybė baudžiamoje teisėje, išsilikusi ligi šiol Korsikos *vendetta* formoje.

Pagaliau, dar vieną solidarybės formą, būtent, darbo pasidalinimą ir iš to einantį būtinumą kiekvienam žmogui bendradarbiauti su kitais žmonėmis, kad galėtų patenkinti savo reikmenis, — šią solidarybės formą buvo pažymėję graikų rašytojai jau seniai prieš tai, negu ją taip puikiai aprašė Adomas Smith'as garsioje savo knygos vietoje, kurią mes anksčiau (62 p.) esame citavę.

Taip tad solidarybė, nors dar ir nevadinama tuo vardu, buvo jau žinoma visais savo svarbiausiais aspektais — biologiniu, sociologiniu, moraliniu, tikybiniu, juridiniu, — bet kiekvienas iš šių aspektų atrodė izoliuotas ir be būtino sąryšio su visais kitais. Tik apie 19-to šimtmečio vidurį šioje įvairybėje buvo atrastas vieno didelio dėsnio vieningumas, ir todel solidarizmo istorija nėra labai sena. Mes jau matėme, kad Pierre Leroux, Fourier mokiniai ir net pats Bastiat'as (žiūr. 370 p.) davė solidarybės žodžiui ir idėjai naują reikšmę. Auguste Comte padėjo ją sociologijos pagrindan: „Naujosios filosofijos visuma iškelia aikštėn kiekvieno asmens sąryšį su visais, sąryšį daugybe įvairiausių atžvilgių, ir tuo būdu noroms nenoroms įdiegia gilų pajautimą so-

---

ir tarp protingų būtybių, nors ir atskirų viena nuo kitos, nes visos jos yra padarytos tam, kad iš išvien dirbtų bendrą darbą" (Marcus Aurelius, VII, 13).

cialinės solidarybės, apimančios visus laikus ir visas vietas“[4]. Reikėjo tačiau palaukti dar kiek laiko, ligi ši nauja mintis įgaus doktrinos pavidalą ir patrauks visuomenės dėmesį. Gal ji ir niekad nebūtų atnešusi vaisiaus, nelyginant tas Evangelijos grūdas, nukritęs ant akmenuoto kelio, jei ištisa eilė naujų faktų, kylančių iš visų pusių, nebūtų padėję, tarsi daiktinė pamoka, skleisti šios solidarizmo minties.

Iš tų faktų vienas, rasit, labiausiai krito į akis ir buvo solidarizmo kalbėtojams tikrai jaudinanti iliustracija, tarytum skelbimas ugninėmis raidėmis — tai mikrobiologija. Berods, visados žinota, kad yra apkrečiamųjų ligų bei epidemijų, ir jos visados baugino žmones. Tačiau buvo netikėtas ir šiurpus dalykas, kai patirta, jog sunkiausias, o gal ir visas ligas perneša iš žmogaus į žmogų nematomos bacilos, ir tuo būdu daugumas tų, kurie tariasi miršta savo naturaline mirtimi, iš tikrųjų yra nužudyti kitų panašių žmonių. Su pasibaisėjimu sužinota, kad džiovininkas, kitados simpatiškas sentimentalinių romanų didvyris, iškrankščia kasdien milijardus mirties daigų, kurių pakaktų visam miestui išmarinti, arba kad vienas Anglų karališkos šeimos vaikas mirė del to, jog nešiojo drabužius, pasiūtus namie siuvėjo, kurio vaikas sirgo škarlatina. Ir reikia pastebėti, kad šis patologinis solidarumas kasdien juo labiau stiprėja, juo susisiekimas darosi įvairesnis ir greitesnis. Maro bacila, kuria užsikrėsta Mekoje, daug greičiau galėjo žūti, bekeliaujant ilgą kelionę karavanu per dykumą, negu tai bus ateity, kada traukinys per kelias valandas perveš maldininkus per dykumą. Kitados pėsčiam ar raitam keliautojui daug mažiau buvo pavojaus užsikrėsti bacilomis, negu šiandien tam, kurs važiuoja, kad ir tik kelias minutes, Paryžiaus „metro“ (požeminiu traukiniu).

Sociologija irgi prisidėjo čia savo dalimi faktų ir teorijų. Ji tarėsi galinti įrodyti, kad senasis posakis apie „kūno narius ir skilvį“ yra tiksli tikrovės išraiška, kad kiekviena visuomenė sudaro „organizmą“ pilniausia to žodžio prasme, tad ir solidarumas yra čia taip pat glaudus, kaip ir tarp atskirų to paties kūno organų. Ir ji su dideliu tikslumu ar bent

---

[4] „Discours sur l'Esprit positif“. O savo „Cours de Philosophie“ Comte pats pripažįsta sau, kiek naiviškai, bet teisingai, tą nuopelną, jog tai yra: „pagrindinė ir tikrai moderninė pažiūra“.

su labai įdomia fantazija veda šią analogiją ligi mažiausių anatominių smulkmenų. Tos pačios funkcijos: ne tiktai apyvarta (cirkuliacija), kurios netgi vardas nepasikeičia, bet ir maitinimasis, kurs čia virsta gamyba; reprodukcija, kuri čia vadinasi kolonizacija; riebalų atsargos sukaupimas audiniuose — čia kapitalizacija: štai delko Florencijoje viduriniais amžiais buržua buvo vadinami „riebiaisiais", o darbininkai „liesaisiais". Tie patys organai: arterijų ir venų tinklas — čia geležinkelių tinklas su dvejais bėgiais, ten ir atgal; nervų siūlai — čia telegrafo vielos, kurių paskirtis yra tokia pat, būtent, kuo greičiau pranešti naujas žinias ir pojūčius; smegens — čia vyriausybės būstinė, — širdis — birža! — neužmirštant, jog tarp šių dviejų pastarųjų organų yra labai artimas savitarpinis pareinamumas. Net ir baltiesiems kraujo rutulėliams rasta analogija socialiniame organizme, nes, kada sužinota jų nuostabi rolė, būtent, kad jie masėmis subėga į tą organizmo vietą, kuriai gresia pavojus, ir čia apsiaučia ir sunaikina kenksmingas bacilas, tada lengva buvo prilyginti tiems „fagocitams" policijos tarnautojus[5].

Nors šie sociologiniai prilyginimai, labiau sąmojingi, negu moksliški, neilgai težavėjo mokslinę mintį[6], tačiau išsiliko tūli konstatavimai, kurie atrodo galutinai pripažinti ir kuriuos solidaristai deda savo doktrinos pagrindan, būtent:

a) Kad solidarybė, suprantama kaip savitarpinis visų dalių priklausomumas nuo to paties kūno, yra gyvybės charakteristika. Jos trūksta neorganiniuose kūnuose, kurie tėra paprasti agregatai atskirų dalių, viena nuo kitos nepriklausomų. Mirtis juk yra ne kas kita, kaip tik nutrūkimas tų slė-

---

[5] Šios biologiškai - socialinės doktrinos pradmeniu galima laikyti didelis profesoriaus Schaeffle veikalas „Bau und Leben des sozialen Körpers" (1875—1878) ir netgi Rodbertus'o raštai; Rodbertus kaltino Schaeffle, kad šis „pavogęs" jo mintis. Plg. taip Spencer'io „Principles of Sociology". — Jau Aristotelis buvo pasakęs: „Reikia prileisti, kad gyvulys yra padarytas, kaip gerai organizuotas miestas" *(De motu animalium);* užtenka atversti šis posakis antru galu, kad gautume organicistinį visuomenės supratimą.

[6] Jie turi betgi dar savo šalininkų: plg. Worms, Organisme et sociétés ir Lilienfeld, Pathologie Sociale. Bet Herbertas Spencer'is, iš pradžių skelbęs šią biologiškai socialinę teoriją, vėliau nuo jos atsisakė. Augustas Comte, nors jis ir yra sociologijos krikštatėvis, iš anksto įspėjo sociologus nesusimasinti šia metode, kurią jis vadina irracionaline,

piningų gijų, kurios rišo savitarpy atskiras gyvos būtybės dalis; toms gijoms nutrūkus, buvęs gyvas kūnas virsta lavonu, t. y. atskiri elementai, tapę abejingi, indiferentiški viens kitam, išsisklaido kas sau, kad paskum įeitų į naujus junginius, į kuriuos gamta juos pašauks.

b) Kad solidarybė yra juo tobulesnė ir intensingesnė, juo organizmas yra ant aukštesnio biologinės lipynės laipto. Homogeninės būtybės niekuo nesiskiria nuo paprastų agregatų. Jas galima perkirsti pusiau ar bent atskirti kurią jų dalį ir jos nuo to nenukentės: kiekviena dalis gyvens toliau savarankišku gyvenimu arba nukirstasis narys ataugs. Kai kada šios būtybės pačios iš savęs daro tą operaciją, vadin. autonomiją, vien tik veisimosi ar atsijauninimo tikslu. Priešingai, aukštesniems gyvūnams atkirtus bet kurį jų organą, jie liks luoši arba ir visas organzimas turės mirti.

c) Kad solidarybė yra tiesioginiam santyky su dalių diferenciacija: ten, kur jos yra homogeniškos, kiekviena gali ištekti pati sau, gi ten, kur jos yra skirtingos, kiekviena papildo kitą ir negali veikti ir net gyventi paskirai.

Čia netruko pastebėti, kad ir žmonių santykiuose, antai, laukinio žmogaus atskyrimas nuo visumos nekenkia jam tiek, kaip, pavyzdžiui, boikotas, ši nauja ekskomunikos forma, kuria baudžiama civilizuotos bendruomenės narys.

Politinė ekonomija, savo ruožtu, šalia grandiozinio, bet jau seniai žinomo darbo pasidalinimo fakto nurodė ir daug kitų savitarpinės priklausomybės atvejų žmonių tarpe: antai, krizės, kurios parodo, kad krachas New-Yorke arba ryžių nederlius Induose gali sugriauti Londono ar Paryžiaus bankus, atimti darbą deimantų ar automobilių pramonės darbininkams. Arba štai, dar ryškiau: elektros tarnautojų profesinės sąjungos sekretorius mostelės ranka, ir visas miestas paskęs tamsoje. Generalinis streikas, kurio baubu nuo tūlo laiko gąsdinama buržuazija, tegali bauginti tik solidarybės idėjų dėka, nes jis paprasčiausiai reiškia tai, jog sulig ta valanda, kada pakankamai didelis darbininkų skaičius atitraukia nuo darbo rankas, visa visuomenė turi kapituliuoti arba žūti.

Pridėkime čia dar milžinišką išaugimą spaudos ir telegrafo agentūrų, kurios kiekvieną dieną, kiekvieną minutę užžiebia tą patį pasibaisėjimą ar džiaugsmo jausmo milijonuo-

se žmonių del tokių įvykių, kurie kitados būtų sujaudinę tik nedidelį pasaulio kampelį[7], — arba štai kad ir tuos slėpiningus sąryšius tarp žmonių, kurie kol kas dar neaiškiai suvokiami spiritizmo bei telepatijos reiškiniuose.

Taip tad iš visų pusių, iš kasdieninio gyvenimo vargų, kaip ir iš okultizmo dausų, iškilo visa eilė faktų ir idėjų, kurios siekia įrodyti, jog „visi už vieną, vienas už visus" yra ne tik elgsenos taisyklė, bet ir tikrovė, jog kito gerovė ar negerovė yra, daugiau ar mažiau, ir mūsų pačių gerovė ar negerovė, pagaliau, jog patsai „aš" irgi yra socialinis padaras. Šie štai intakai, suplaukusieji iš visų horizonto pusių, ir sudarė didžią solidarizmo srovę. Tai dar ne visa. Solidarizmo idėja ne tik kad kilo susyk iš visų pusių, bet ji atrodė ateinanti kaip kartas tinkamu momentu, kad patenkintų tuos, kurie nebenorėjo individualistinio liberalizmo, tačiau nelinko ir į kolektyvizmą bei etatizmą.

Prancūzijoje, antai, buvo besiformuojanti politinė partija, kuri ieškojo platformos. Ji norėjo tokios programos, kuri leistų jai prasiskinti kelią tarp senosios liberalinės partijos ir socializmo — atmesti *laisser-faire*, bet taip pat ir individualinės nuosavybės socializaciją; — išlaikyti ir apsaugoti individo teises, Žmogaus Teises, bet tuo pat metu reikalauti iš individo ir tam tikrų aukų visuomenės naudai. Tai radikalų partija, kaip ji anuomet vadinosi, o šiandien radikalų socialistų partija. Tiesa, vokiečių valstybinis socializmas, toks, koks jis buvo tuo metu skelbiamas (žiūr. 471, 475 p.), jau sakė visa tai. Bet jo koncepcija istorinio valstybės vaidmens, valstybės, kuri esanti aukščiau klasių ir partijų interesų, ši koncepcija, įmanoma tokioje šalyje, kaip Prūsai, buvo mažiau suprantama ir mažiau į širdį Prancūzams: abiejų šalių istorija tiekė šiuo atžvilgiu skirtingas pamokas. Jei tad prancūzų solidarizmas ir yra giminingas vokiečių valstybiniam socializmui, tai jis čia vis tik perrengtas prancūziška našysena ir atrodo grakštesnis, malonesnis, nes jis nereikalauja jau būtinai

---

[7] „Didžiulis garlaivių susisiekimo ir telegrafo linijų išsiplėtimas po visą žemės rutulį pavertė moderninį pramoninį organizmą tarytum milžinišku polipu, kurio nė vieno nario negalima sužeisti, nepakenkiant visam kūnui, savotišku μεγα ξωον, kurį pagauna agonijos konvulsijos, kai tik bet kurioje vietoje pasidaro žaizda". (N i c h o l s o n, Effects of Machinery on wages).

valstybės prievartos įsikišimo ir pareiškia norįs saugoti individualines laisves[8]. Žodis „solidarybė“ pravertė demokratijai dar ir tuo, kad jis atstojo žodį „labdarybė“, kurio nenorėta vartoti dėl jo tikybinio atspalvio. O žodis „brolybė“, kurs jį buvo pakeitęs po 1848 m. revoliucijos, irgi atrodė persiėmęs atgyvenusiu sentimentalizmu. „Solidarybė“, priešingai, turėjo visai impozantišką mokslinę išvaizdą: čia nematyti nė šešėlio ideologijos. Nuo šiol visos aukos, kurių reikalaujama kitų gerovei — subvencijų savišalpos draugijoms, darbininkų asociacijoms arba pigių butų kolonijoms; darbininkų pensijų, ar net ir pašalpų neturtėliams — reikalaujama ne labdarybės, o solidarybės vardu. Nuo šiol girdime kiekviena proga kartojant šią garsią formulę: „Mes nenorime daryti labdarybės, o solidarybės darbo; labdarybė žemina, solidarybė iškelia“.

2. Solidaristų tezės.

Bet kad solidarizmas galėtų tapti visiems prieinama doktrina, populiariška programa, reikėjo jis tiksliau apibūdinti. Pirminė jo srovė, sunešta įvairių intakų, buvo perdaug drumsta: reikėjo ji perkošti[9].

---

[8] „Vienintelis dalykas, kurio reikalauja teisingumas, tai mokėti savo skolas; prie nieko daugiau mes neturime teisės žmonių versti“. (L. B o u r g e o i s, nur. viet. 45 ir 56 p.).

[9] Jei neklystame, tai solidarybė, kaip naujos ekonominės mokyklos devizas, pirmą kart buvo pasiūlyta 1889 m. vienoje paskaitoje, kuri skaityta Ženevoje kaip tik šiuo vardu: „Naujoji mokykla“ („L'Ecole Nouvelle“). Ji buvo išleista knygele, pavadinta „Quatre Ecoles d'Economie Sociale“, Genève, 1890 (Frederic P a s s y, L'Ecole libérale; Claudio J a n n e t, L'Ecole catholique; S t i e g l e r, L'Ecole socialiste; Ch. G i d e, L'Ecole nouvelle).

Pastarojoje autorius, apibūdinęs tris pirmesniąsias mokyklas, kaip Laisvės, Autoriteto ir Lygybės reiškėjas, stato priešpriešiais naujos Mokyklos doktriną, kurią jis nusako šiais žodžiais: „Jei jūs norite, kad aš savo ruožtu apibūdinčiau šią naują mokyklą tokiu vienu žodžiu, kaip pirmesniąsias, tai aš pasakysiu, jog ji yra solidarybės mokykla... Solidarybė nebėra, kaip laisvė, lygybė ar net ir brolybė, vien skambus žodis ar grynas idealas: ji yra faktas, viens iš tų faktų, kurie tikriausiai yra nustatyti mokslo ir istorijos, viens iš svarbiausių mūsų laikų atradimų. Ir šis solidarybės faktas kasdien dar vis labiau ryškėja“.

Vis delto tiksliau gal būtų buvę pasakyti „naujas sąjūdis“, o ne „nauja mokykla“, nes nuo tol solidarybę savinosi daugelis labai skirtingų ir net priešingų mokyklų, kaip štai, biologinio naturalizmo ir krikščionybės, anarchizmo ir valstybinio socializmo mokyklos.

1890 m. išėjo M a r i o n knyga „La solidarité morale“, bet vien tik iš psichologijos požvilgio.

1896 pasirodė Leono B o u r g e o i s knyga, sudariusi įžymią datą; apie šią knygą čia toliau kalbėsime. Nuo to laiko Prancūzijoje atsirado gau-

Tai buvo nuopelnas vieno iš socialistų radikalų partijos vadų, Leono Bourgeois, kad jis bandė šitai padaryti, suimdamas kiek miglotą ir metafizišką solidarybės idėją į juridinę formulę, būtent, *quasi-sutarties* formulę. Dėliai autoriaus užimamos aukštos vietos, ši tezė, pasirodžiusi kaip tik reikiamu metu, turėjo didelio atgarsio akademiniuose sluogsniuose, plačiame mokytojų pasauly su šimtais tūkstančių pradžios mokyklų, demokratinėse organizacijose ir laikraščiuose, nes joje tikėtasi rasti taip geidaujamas pasaulietiškos moralės pamatavimas. Delto štai imamės nagrinėti ją čia kiek plačiau, negu atrodytų reikalinga, sprendžiant iš didumo jo knygelės, kurioje ji buvo išdėstyta. Štai kaip ji reikia suprasti[10].

Visų pirma, pastebėtina, kad ši teorija anaiptol nėra naturalinės solidarybės išplėtimas ar perkėlimas į moralinę ar socialinę plotmę. Priešingai, ji stengiasi išlyginti ir pataisyti naturalinę solidarybę. Ji išeina iš to fakto, kad naturalinė solidarybė yra neteisinga ar bent „nepaisanti teisingumo" *(„ajusté")*, nes ji vieniems duoda nenupelnytos naudos, o kitus verčia kęsti taip pat nenupelnytas skriaudas. Teisingumas turi čia įsikišti ir padaryti kad tie, kurie gavo pasipelnyti iš solidarybės reikalo, atsiteistų tiems, kurie be jokios kaltės nukentėjo. Teisingumas turi paimti iš vienų tai, ką jiems perdaug davė akloji jo sesuo — laimė — ir atiduoti tiems, kurie privalo gauti. Bet, kaip žmogus panaudoja gamtos jėgas, su kuriomis jis kovoja, taip lygiai ir teisingumas panaudos sąmoningą solidarybę, kad pataisytų pirmykštę grubią solidarybę, kad praplėstų ir tarsi atnaujintų ją[11].

---

si literatūra apie solidarizmą, daugybė knygų ir straipsnių žurnaluose; čia visų pirma pažymėtini protestantų socialinės mokyklos raštai ir rašytojai, kaip Charles Secrétan, Charles Bois, Recolin. Suminėtina taip pat d'Eichthal, La Solidarité sociale et ses nouvelles formules (1903); viena ilga diskusija *Académie des Sciences Morales et Politiques* (1903 m. apyskaita); Bouglé, Le Solidarisme (1907) ir Fleurant, La Solidarité (1907). Šiandien nebėra nė vieno moralybės vadovėlio mokykloms, kuriame nebūtų keleto skyrelių šiuo klausimu.

[10] Leono Bourgeois studija apie „Solidarybę" *(La Solidarité)* pasirodė iš pradžios forma straipsnių išsp. „La Nouvelle Revue" 1896 m., o paskum knygos forma 1897 m. Ši tezė buvo nušviesta iš visų pusių eilėje paskaitų, kurias laikė įvairūs paskaitininkai Aukštųjų Socialinių Mokslų Mokykloje *(Ecole des Hautes Etudes Sociales)*, pirmininkaujant pačiam L. Bourgeois. Jos buvo surinktos į vieną rinkinį antrašte: „Essai d'une philosophie de la Solidarité", 1902.

[11] „Solidarybė egzistuoja tikrovėje, bet jos rezultatai nesutinka su teisingumu. Norėdamas įgyvendinti teisingumą, žmogus turi stebėti solida-

Štai ką mums rodo naturalinė solidarybė: dėliai darbo pasidalinimo, del paveldėjimo ir del tūkstančių kitų priežasčių, kurias esame suminėję, kiekvienas žmogus yra skolingas savo pirmatakams ar savo bendralaikiams didesnę dalį to, ką jis turi ir netgi to, kas jis yra. Kaip sakė Auguste Comte: „Mes gemame su našta įvairių įvairiausių prievolių visuomenei". Prancūzų konstitucijų tekstuose daug kur jau randame žodį prievolė, „skola" *(dette)*, o 1793 m. konstitucija kalba apie „šventąją skolą" *(dette sacrée)*, būtent, prievolę teikti pašalpos. Bet šis žodis buvo imamas kiek neaiškia prasme moralinės pareigos, — ta prasme, kaip kartais sakoma „noblesse oblige" („kilmė įpareigoja"), arba *„richesse oblige"* („turtas įpareigoja") — ir kiekvieno sąžinei buvo paliekama laisvė juo geriau atsiteisti iš tos prievolės. Dabar štai norima tą prievolės sąvoką imti rimtai, suprasti ją kaip *skolą* ir suteikti jai juridinę galią, priverstinai išieškant ją įstatymų keliu, jei kas neatsiteistų savo noru. Bet kaip ji rasti įstatymuose? Tam pakanka atskleisti *Code civil* 1371—1381 straipsnius, kurie sudaro skyrių, pavadintą, „quasi-sutartys" ir yra dalis IV tomo, kalbančio apie „Prievoles, kurios susidaro be tam tikrų santorių". Šis įstatymų skyrius iš tikrųjų pripažįsta, kad gali būti skolų tikrąja prasme, atsiradusių be sutarties, t. y. be šalių sutikimo. Štai pirmiausia tos, kurios atsiranda del kiekvienos kitam padarytos žalos, kad ir netyčiomis, ir vadinamos *quasi-nusikaltimais*. Štai vėl tos, kurios susidaro įvairiais Civilinio kodekso numatytais atvejais, vadinamais *quasi-sutartimis,* sakysim jei aš esu gavęs tam tikrą pinigų sumą, kuri ne man priklausė, arba jei aš vedu kito reikalus, neturėdamas tam įgaliojimo. Yra dar ir kitų: — priėmimas palikimo, iš kurio eina paveldėtojo prievolė sumokėti palikėjo skolas; — nenoraki asociacija, kuri gali būti tarp įvairių asmenų del paties kaimynystės fakto, antai, tarp dviejų butų samdytojų tame pačiame name, ar tarp gretimų žemių savininkų, arba del tam tikros vienodos padėties, pavyzdžiui, tarp dviejų bendraglobėjų arba bendrapaveldėtojų; visais šitais įvairiais atvejais tokia nenoraki asociacija gali sukurti

---

rybės dėsnius: konstatavęs juos, jis turi naudotis jais taip, kad pakeistų jų išvadas teisingumo naudai... Solidarybė — faktas, solidarybė—prievolė, nepainiokime jų niekad vienos su kita: tai priešingybės. Tačiau reikėjo konstatuoti pirmoji, kad pastebėtume moralinę antrosios būtinybę." (Bourgeois, Philosophie de la Solidarité, 13,17 p.).

tam tikras atsakomybes. Ir čia štai L. Bourgeois tvirtina, kad ir visuomenėje randama visos charakteringos quasi-sutarties aplinkybės, jas čia sukuria kaip tik faktinoji, naturalinė solidarybė: antai, kiekviename žingsny faktinoji ir kaiminystės asociacija, o dažnai ir kito reikalų vedimas, dėliai darbo padalinimo, toliau, praturtėjimas kito galvon, prisisavinant neprideramas vertybes *(unearned increment)*, o čia pirmoj eilėj praturtėjimas iš paveldėjimų — kiek nelygybių šitai padaro! — neužmirštant pagaliau ir tiekos nuolat kiekvieno daromų skriaudų, kurios tenka prilyginti quasi-nusikaltimams. Tuo būdu, žiūrint iš šio požvilgio, galima pasakyti, jog visa visuomenė remiasi, jei ir ne tikru, sąmoningu kontraktu, kaip prileido Rousseau, tai bent quasi-kontraktu, kurs, kad ir neturėdamas sąmoningo abiejų šalių sutikimo, vis tik privalo turėti tokius pat teisiškus padarinius, kaip ir jis būtų tikras kontraktas. Ženkime dar žingsnį toliau. Jei visais šiais atvejais žmogus žmogui turi skolos, tai ji, kaip ir kitos skolos, reikia atmokėti.

Kas turi mokėti? Visi tie, kurie pasinaudojo naturalinės solidarybės faktu, visi turtingieji, kurie galėjo sukrauti tą savo turtą tik dėka tūkstančio bevardžių bendradarbių, buvusių ir esamų. Šie visi gavo daugiau, nekaip savo dalį: jie tad skolingi. Jie turi mokėti. Ir jei jie tai daro savo noru, teneįsivaizduoja jie sau, kad jie čia parodo savo dosnumą, kaip ligi šiol jiems sakyta; tenelygina jie savęs su tuo geru Evangelijos turčiu, kurs mokėjo todel, kad jis buvo geras, *quia bonus:* ne, jie moka tik tai, ką privalo mokėti[12]. Ir kaip kiekvienas skolininkas, taip ir jie, galės laikyti save laisvais ir įgijusiais laisvon dispozicijon savo turtą tik tada, kai jie bus atsiteisę. Tada — ir tik tada — savininkas galės pasakyti: mano turtas niekam neskolingas; jis yra mano. Taip tad šioje doktrinoje privatinė nuosavybė paliekama ir respektuojama, bet tik atsimokėjus socialines skolas. Bet ligi neišmokėta visa tų skolų suma, turtas iš tikrųjų yra ipotekuotas[13].

[12] „Yra skolų, kurių nežinota ir kurios vis delto reikia mokėti". (Nur. veik., 60 p.). „Yra teisės ten, kur mes tariame teesant moralės, ir yra skolos ten, kur mes tariame teesant aukos" *(Id.)*.

Galima pastebėti, kad jau Evangelijoje sakoma: „Kam daug duota, iš to bus daug ir reikalaujama" (Lukas, XII, 48) — o taip pat: „Ką tu turi, ko nebūtumei gavęs?" (šv. Pauliaus 1-as Korintiečiams, I, 7).

[13] „Žmogus nėra laisvas, kol jis skolininkas. Jis bus laisvas tik tada, kai bus sumokėjęs". „Solidarybės doktrina yra išpirkimas nuosavybės ir individualinės laisvės" (Nur. veik. 45 p.).

Kam mokėti? — Visiems tiems, kurie, užuot pasinaudoję naturaline solidarybe, turėjo nukentėti, visiems tiems, kurie teisingai vadinami „nuskriaustaisiais“[14]. Jie yra kreditoriai, nes jie negavo savo dalies iš gėrybių masės, sukurtos socialiniu bendradarbiavimu. Tiesa, visų kreditorių negalima vardais nusakyti, bet jiems atstovaus valstybė ir šimtai institucijų, kurios kitados vadinta labdarybės draugijomis, o šiandien vadinama savitarpinės pagalbos arba solidarybės institucijomis.

Kaip mokėti? — Laisvais įnašais į solidarybės organizacijas, arba priverstinais įnašais, vadinas, mokesčiais, netgi progresyviniais mokesčiais, nes „yra savotiška progresija to pelno, kurio mes gauname iš tautos inventoriaus, juo stipresnių ir įvairesnių veikimo priemonių mes turime“[15]. Taip tad mokesčiai įgauna beveik šventą pobūdį, nes jie čia tėra socialinės skolos atsiteisimas.

Ir tenešaukia nieks, jog tai esąs etatizmas: valstybė nė kiek neperdeda savo galios, versdama bet kurį savo pilietį mokėti tai, ką jis privalo mokėti, nes „naturalinė valstybės funkcija — būti sutarčių saugotoju“[16].

Kiek mokėti? — Čia vėlgi yra gana sunku nustatyti skaičius. „Taisyklės bus tos, sako L. Bourgeois, kurias būtų priėmę bendruomenės nariai, jei jie anksčiau būtų buvę laisvi ir būtų galėję laisvai nustatyti jų susitarimo sąlygas“. Kitaip sakant, visa turi būti sutvarkyta taip, lyg visuomenė būtų padarinys norakios sutarties, ar dar tikriau, „sutarties, veikiančios atgal“. Bet kaip gi įspėti, kuriomis sąlygomis, kiekvienas individas būtų sutikęs prisidėti prie tos sutarties? — Ar gal teiraujantis, kokias sąlygas jis statytų, jeigu turėtų iš naujo tokią sutartį daryti? Bet jis pats to nežino ir mes šiuo

---

[14] Bet L. Bourgeois nurodo taip pat, kaip kreditorius, mūsų palikuonis, lygiai kaip ir mūsų pirmatakai yra buvę mums kreditoriai. Tai betgi yra jau kitas dalykas, ir čia štai solidaristinė doktrina atrodo kiek svyruojanti. Iš tikrųjų, keista naujenybė, kad kreditoriai, mirusieji prieš kelis šimtmečius, perduoda reikalavimus, kurių jie turėjo mūsų atžvilgiu, dar negimusiems paveldėtojams! Koks peršokimas per mūsų galvas!

[15] „Philosophie de la Solidarité“, 94 p.

[16] Į tai ragina net ir *Code civil* tekstai, kuriais ši teorija remiasi Iš tikrųjų, 1370 straipsnis šalia quasi-sutarties ir quasi-nusikaltimo, nurodo pirmoje vietoje įstatymą, kaip bendrinį prievolės pagrindą.

keliu nė žingsnio nepažengiame pirmyn. Bendrai tad paėmus, quasi-sutarties teorija iš pažiūros teduoda solidarumui daugiau tikslumo, bet tikrumoje iškreipia jį, bandydama suvesti į savotišką mainų formą, į *do ut des,* tą idėją, kuri pradžioje rėmėsi plačiu žmonių bendrumo supratimu.

Todel, kai tenka pereiti prie šios teorijos pritaikymo, paprastai tenkinamasi nustatant minimumą to, ką vargingieji turi teisės gauti, būtent, pragyvenimo garantiją[17].

Jei L. Bourgeois solidarybės teorija turi politiškai-juridinį pobūdį, tai Durkheim'o teorija stoja visai kiton plotmėn, būtent, sociologijos ir moralės.

Autorius skiria dvi solidarybės rūšis. 1. Viena, žemesnio laipsnio, einanti iš panašumų; ji ir yra grynai mechaninė, kaip štai vienokių atomų sąjungis tame pat kūne. 2. Antra, einant iš nepanašumų ir surišta su darbo padalinimu: šios rūšies solidarybė egzistuoja gyvuose kūnuose ir sudaro jų vieningumą.

Durkheim'as deda šiajai didžiulės vertės, ne tiek del ekonominių, kiek del moralinių jos išdavų: „ji tampa moralinės santvarkos pagrindu". Kodel? Todel, kad kova del būvio yra juo mažiau aštri, juo skirtingesnių tikslų kiekvienas siekia[18]. Ir dar del to, kad, šiaip diferencijuojantis kiekvienam ir visiems, individualinei sąmonei pavyksta išsilaisvinti iš kolektyvinės sąmonės. Štai delko Durkheim'as skiria tokį pa-

---

[17] Beje, reikia pasakyti, kad žodis „quasi-sutartis" daug rečiau kartojamas L. Bourgeois, negu jo mokinių raštuose. Kaip paprastai esti, šieji perdėjo tą tezę. L. Bourgeois savo paskaitose, išspausdintose rinkiny „Essay d'une Philosophie de la Solidarité", visai nebekalba apie šią teoriją; atrodo, kad jis stato jos vieton mutualizacijos teoriją, šiaip išsireikšdamas:

„Kadangi yra aišku, jog bendruomenėje, atsiradusioje iš socialinės quasi-sutarties, negalima tiksliai nustatyti kiekvieno asmeninės pastangos vertės, vienų skolos, o kitų reikalavimų vertės,... tad mes esame sakę, kad vienintelė priemonė šiam sunkumui išspręsti — tai padaryti tas rizikas ir tuos avantažus savitarpiškais, mutualizuoti juos, kitaip tariant, prileisti iš anksto, nežinant, kas pakels riziką ir kas naudosis avantažu, kad rizikos bus pakeliamos bendrai ir įvairūs socialiniai avantažai bus visiems lygiai prieinami". (Bourgeois, Essai d'une Philosophie de la Solidarité, 81 p.).

[18] „Jos dėka, rungovai nėra priversti vieni kitų sunaikinti, o gali egzistuoti vieni šalia kitų... Jei mes specializuojamės, tai ne tam,

grindinį vaidmenį profesinei sąjungai, sindikatui, besikuriant naujajai teisei.

Negincydami šio skirstymo teisingumo, mes vis tik manome, kad nėra pamato taip niekinti solidarybę iš panašumų ir taip garbinti solidarybę iš nepanašumų. Priešingai, mes tikimės, kad ateitis priklauso pirmąjai. Argi galutinis evoliucijos tikslas nėra kaip tik tas, kad banališkas posakis *„nos semblables"* (į mus panašūs žmonės) virstų tikrove? Argi pasaulis, užuot siekęs vis didesnės diferenciacijos, neina vienodumo linkui? Fiziniame pasaulyje tai yra gana aiškiai įrodytas dalykas: Kalnų aukštumas ir jūrų gilumas eina mažyn, šiluma plinta visatyje ir temperatūros skirtumai mažėja iki galutinės pusiausvyros[19]. Lygiai taip pat ir žmonių tarpe mažėja skirtumai kastų, rangų, papročių, drabužių, kalbų, matų ir svorių. Švarkas ir kieta skrybėlė yra ryškūs to vienodėjimo simboliai. Kalbant apie kovą del būvio, reikia pastebėti, kad istorija gana aiškiai įrodo, jog smarkiausi konfliktai visados kildavo tarp svetimųjų — svetimų rase, kultūra, tikyba, auklėjimu, vadinas, tarp nepanašiųjų, — ir delto pažanga į vienodumą yra taip pat pažanga į taiką[20]. Ši pastaroji pažiūra atrodo tad mums geriausiai atitinkanti tą solidarybės idėją, kurią mes turime susidaryti; be to, ir moralinė jos vertė yra visų didžiausia, nes, jei aš turiu būti atsakingas už tą piktą, kurį kitas nukenčia, ir būti bendrakaltininkas to pikto, kurį jis daro, šitai tiek tegali būti teisinga, kiek kitas — tai aš pats[21]. Iš šios koncepcijos eina ta praktinė išvada, kad mes verčiau turime siekti tų asociacijos formų, kurios jungia žmones pagal bendriausius jų bruožus, negu tųjų, kurios grupuoja juos pagal specifinius jų bruožus, pavyzdžiui, turime prakelti kooperatyvines vartotojų bendroves prieš profesines sąjungas, kadangi pastarosios stato gamintojų interesus prieš visuomenės interesus, tuo tarpu kai pirmosios yra bendriausia asociacijų forma, kokia tik begalima įsivaizduoti, nes visi žmonės turi tą vieną visiems bendrą ypatumą, kad visi jie yra vartotojai.

---

kad daugiau gamintumėm (kaip tvirtina ekonomistai, nori autorius pasakyti), o tam, kad galėtumėm išgyventi naujose buities sąlygose, kurios mums yra susidariusios" *(Division du Travail).*

[19] „Kiekviena tekanti upė, kiekviena deganti lempa, kiekvienas tariamas žodis, kiekvienas daromas gestas, sumažina visatos diferenciaciją" (L a l a n d e, De la Dissolution).

3. Praktiniai solidaristinės doktrinos pritaikymai[22].

Jei solidaristai nuosekliai vestų ligi galo logines savo doktrinos išvadas, t. y. kiekvieno žmogaus teisę ir prievolę pasidalinti kitų žmonių laimę ir nelaimę, tai jie prieitų netoli komunizmo. Bet jie sustoja pusiaukely.

Praktinio pritaikymo programa, kurią patiekia L. Bourgeois, galima suglausti į šiuos tris straipsnius.

1. Draudimas nuo nelaimingų atsitikimų, nes šios nelaimės, iš savo esmės būdamos netikėtos, gali ištikti lygiai visus. Visuomenė turi būti plati savitarpinės pagelbos draugija.

2. Egzistencijos minimumas turi būti kiekvienam garantuotas, nes, prileidžiant atgal veikiančios sutarties postulatą, neįmanoma, kad žmonės būtų sutikę įeiti į bendruomenę, jei ši bendruomenė nebūtų jiems garantavusi bent jau teisės gyvybei. Čia tad vėl atgyja ir įgauna reikšmės Sismond'io ir Fourier „garantizmas" arba Louis Blanc ir Considerant „teisė darbui".

3. Nemokamasis mokslas visose mokyklose, nes intelektualinis kapitalas, labiau negu kuris kitas, yra kolektyvinis padaras ir turi likti visiems bendras; kiekvienas turi galėti laisvai jo pasisemti.

Į pirmąjį iš šių straipsnių, socialinio draudimo sritį, tenka įtraukti daugumą praktikinių solidarizmo pritaikymų. Bet jų įgyvendinimas ėjo dviem skirtingais keliais: vienu, kurs priar-

---

[20] Šia prasme solidarybę supranta Lozanos filosofas Charles Secrétan savo knygoje „La Civilisation et la Croyance"; tą pačią mintį reiškia ir Alfred Fouillée: „Solidarybė turi savy idėjos-jėgos, vertę, gilios žmonių tobulybės pripažinimą, tobulos vienybės idealą; todel, kaip aukščiausias racionalinio troškimo objektas, protingai būtybei ji įgauna prievolės formą... Mes turime pranokti (anticiper) žmonių giminės vienybė, kuri dar nėra ir niekad nebus pilna, elgdamiesi taip, lyg jau būtume visi viename ir vienas visuose" („Revue de Deux Mondes", 1901 m. liepos m. 15 d.).

[21] Auguste Comte yra pasakęs su paprastu savo autoritetu: „Solidarybė remiasi kaip tik tuo, kad žmonės vieni kitus laiko atsakomingais vieni už kitus" („Traité de Politique", II t. 336 p.).

[22] Žiūr. rinkinį įvairių autorių paskaitų, skaitytų „Ecole des Hautes Etudes Sociales" ir išleistų antrašte: „Les applications sociales de la Solidarité", 1904.

tina solidarizmą prie valstybinio socializmo (žiūr. 485—493 p.) ir antru, kur tęsia senąjį prancūzų asocionizmą (žiūr. aukšč. 265 p.) ir įlieja jam naujų gyvybės syvų[23].

1. Įgyvendinimas legislatyviniu keliu. — Visi pastarųjų 30—40 metų socialinės politikos įstatymai, visa išsikerojusi darbininkų apsaugos įstatymdavybė — darbo reglamentacija, įmonių ir darbininkų namų higiena, sanitariniai įstatymai, apsauga nuo limpamųjų ligų, darbininkų draudimas nelaimių ir senatvės atvejų, privalomas ligonių ir senelių šelpimas[24], savitarpinės pagalbos draugijų ir valsčiaus kasų organizavimas, pigių butų statyba ir valgyklos neturtingiems vaikams mokyklose, subvencijos visoms šioms asociacijoms — ir toms subvencijoms lėšos, surenkamos progresyviniu mokesčiu nuo paveldėjimų ir pajamų, — visa tai ėjo arba eis po solidarybės vėliava. Delto ir šiuos visus įstatymus vadina „socialinės solidarybės įstatymais". Bet ne vien tik darbininkai turėjo naudos iš šio naujo principo. Ir protekcionistai bei nacionalistai taip pat remiasi solidarybe. Jie netgi visų dažniausiai, kartu su mutualistais, įrašo šį žodį į savo programą. Kai mokesčių mokėtojai skundžiasi, kad iš jų ima pinigus mokėti premijoms tam tikriems savininkams ir fabrikantams, arba kai vartotojai dejuoja, kad jie del įvežamųjų muitų turi brangiau mokėti už produktus, jiems tuojau uždaro burną tuo pasakymu, kad jie iš

---

[23] „Radikalų partija turi socialinę doktriną. Ir ši doktrina galima suglausti į vieną žodį: asociacija. (L. Bourgeois prakalba prie F. Buisson knygos: „La politique radicale".

[24] Šie pašalpos įstatymai yra įstabiausis praktinis pasireiškimas solidaristinio judėjimo. Jie sudaro Prancūzijoje naują faktą, nes ligi tol pašalpa iš valstybės, departamentų ar valsčių pusės buvo grynai fakultatyvinis dalykas (išskyrus kai kuriuos išimtinus atvejus: pamestinukų vaikų ir psichinių ligonių). Suminėsime čia tik svarbesniuosius ir tai tik Prancūzijoje; 1893 m. liepos m. 15 d. įstatymas įvedė privalomą valsčių pašalpą visiems nepasiturintiems ligoniams, apmokant gydytojo pagalbą; — 1905 m. liepos 14 d. įstatymas išplėtė šia teisę visiems invalidams ir seneliams nuo 70 m., forma pensijų, kurių dydis keičiasi, nelygu apylinkė; — pagaliau, 1910 m. balandžio 5 d. įstatymas garantavo visiems darbininkams, sulaukusiems 60 metų, pensiją, kuri susidaro iš darbdavio, valstybės ir pačių darbininkų įnašų. Čia reikia įžiūrėti esamosios kartos atsimokėjimą tebegyvenantiems buvusios kartos nariams.

Ši pašalpa aiškiai turi pobūdį socialinės skolos, einančios iš quasi-sutarties teorijos, nes, iš vienos pusės, ji sudaro prievolę valsčiui, departamentui, valstybei ar darbdaviams, nelygu atvejis ir santykis nustatytas įstatymo, — prievolę, nuo kurios jie negali išsisukti, o iš antros pusės, šelpiamasis, lygiai kaip ir kreditorius, gali šauktis teismo.

solidarumo jausmo turi duoti pirmenybės saviems tautiečiams[25].

Pagaliau, fiskalinė reforma su savo dvilypiu pobūdžiu — progresyvinis mokestis viršūnėje ir visiškas atleidimas nuo mokesčių apačioje — irgi remiasi solidarybės principu, nes šis principas pateisina p r o g r e s i j ą, kaip teisingą atsilyginimą iš pusės tų, kurie nusiskynė civilizacijos medžio vaisius, tiems, kurie savo darbu tą medį išaugino; lygiai taip pat šis principas pateisina ir atleidimą nuo mokesčių, nes jis sako, kad iš nuskriaustųjų nieko negalima reikalauti, priešingai, jie turi teisės patiekti reikalavimų visuomenei.

2. Įgyvendinimas a s o c i a c i j o s keliu, imant įvairias jos formas. Sindikalistai, mutualistai, kooperatininkai, visi jie remiasi solidarybe, bet laisva solidarybe, o ne priverstine, kaip valstybiniai socialistai.

Berods, daugeliu atvejų jie pripažįsta ir pastarosios reikalą ir net jos pranašumą prieš laisvos konkurencijos santvarką, bet vis tik morališkai jie aukščiau stato laisvą solidarybę. Čia betgi reikia skirti labai heterogeniniai elementai.

Dažniausiai ir garsiausiai šaukiasi solidarybės m u t u a l i s t a i[26], ir jie turi tam teisės, nes tikrasis jų uždavinys yra apsidraudimas nuo gyvenimo nelaimių bei visokios rūšies negerovių — ligos, invalidumo, senatvės, nedarbo, mirties. O juk nelaimėje žmonės labiausiai jaučia reikalą glaustis vieni prie kitų. Tačiau mutualistų skelbiamoji solidarybė praktikoje neina labai toli, bent jau nėra tokia stipri, kad del jos jie turėtų daryti didelių aukų. Jie daugiausia naudojasi solidarybe, reikalaudami iš valstybės, savivaldybių ir garbės narių mokėti

---

[25] Pastaruoju laiku išrastas gana nuostabus šios „tautinės solidarybės" pritaikymas. Nuo šiol vyriausybė teturinti leisti užsienines paskolas Prancūzijoje tik ta sąlyga, jei užsieninis kraštas pasižada rezervuoti dalį savo užsakymų prancūzų pramonei. Išeina, kad prancūzų rentininkas čia yra surištas priverstina solidarybe su prancūzų pramoninku, nes pirmasis tegali skolinti savo pinigus tik ta sąlyga, kad jie iš dalies grįš antrajam, kaip apmokėjimas už jo produktus.

O štai vėl darbininkų klasė, kuri savo ruožtu, ir visai teisingai, reikalauja savo dalies iš apsauginių muitų, būtent, garantuoto darbo mokesčio minimumo.

[26] Vienas rytinis Paryžiaus laikraštis, 30.000 mutualistų bankieto proga, padėjo pirmame puslapyje užrašą didžiulėmis raidėmis: Solidarybės apoteozė!

už juos[27], pavesti jiems organizuoti darbininkų pensijas, leidžiant šioms savitarpinės pagalbos draugijoms skirstyti gaunamas subvencijas. Pagaliau, kadangi šias mutualistų draugijas sudaro daugiausia tarnautojai ir vidurinių klasių žmonės, tad jos neturi jokio revoliucinio palinkimo ir jokio visuomenės reorganizacijos plano.

Sindikalistams solidarybė tėra priemonė, o ne tikslas: tikslas—samdomojo darbo panaikinimas ir samdininkų emancipacija (žiūr. aukš. 528 p.). Bet vis delto, kaip tik čia solidarybė yra visų karščiausia, nes darbininkų sindikatai stoja kovon su darbdaviais, o juk visados kova labiausiai sucementuoja žmonės solidarybėn; tik tada šioji įgyja tikros disciplinos formą. Sindikatų pastangos primesti šią solidarybę ne tik savo nariams, bet ir tiems darbininkams, kurie nenorėtų prisidėti, „geltonųjų" puolimas, išsiplėtimas tų streikų, kurie taip ryškiai vadinami „solidarumo" streikais arba Anglijoje „simpatijų streikais" — tai yra viena iš įdomiausių sindikalistinio sąjūdžio apraiškų.

Kooperatizmas savo ruožtu remiasi solidarybe ir skelbia ją savo emblema — dvi paduotos rankos — ir savo šūkiu — visi už vieną, vienas už visus. Kuo tačiau ši asociacijos forma rišasi su solidarizmu, nėra taip aiškiai matyt, kaip tik ką minėtųjų, asociacijų atveju. Rasit galima būtų pasakyti, kad, — tuo tarpu kai savišalpa ir socialinis draudimas turi tikslo įgyvendinti solidarybę negerovės atveju, dalyvaujant visiems savišalpos draugijos, ar net visos tautos nariams teikime pagelbos nukentėjusiems, — kooperacija įgyvendina solidarybę gerovės atveju, leisdama visiems visuomenės nariams pasinaudoti ta gerove, kurią yra sukūrę labiausiai šiai idėjai atsidavusieji. Nes visi, turintieji bent kiek patyrimo su kooperacijos

---

[27] Mutualistai yra taip susižavėję solidarybe, kad jie su pasipiktinimu protestuoja, jei išgirsta ką netyčiomis pas juos ištarus žodžius: labdarybė arba gailiaširdiškumas. Kiekvienas, sako jie, reikalauja tik to, kas jam priklauso — tai lygiai L. Bourgeois tezė. Bet vis tik laikraštis „L'Avenir de la Mutualité" (1909 m. vasario m.) reikalavo savišalpos draugijoms teisės rengti loterijas ir tombolas, remiantis 1836 m. gegužės 21 d. įstatymu, kurs leidžia rengti loterijas tik „organizacijoms, turinčioms išimtinai labdarybės tikslus". Ir „L'Avenir de la Mutualité", pamatuodamas reikalavimą, pripažįsta, kad savišalpos draugijos „prileidžia ir tam tikrą elementą ne savitarpiškos labdarybės, kuri teisingai rišama su aukštesniu ir moderniniu principu socialinės solidarybės, bet vis tik pateisina 1836 m. įstatymo teikiamų lengvatų pritaikymą".

bendrovėmis, ar jos būtų vartotojų, gamintojų ar kredito bendrovės, gerai žino, kad šių bendrovių sėkmė visados yra darbas mažumos, kartais visai nedidelės grupės atsidavusiųjų žmonių, pirmos valandos darbininkų, gi paskesnieji vienuoliktos valandos darbininkai tik naudojasi ta sėkme. Tiesą sakant, ir kooperatininkams, kaip ir sindikalistams, solidarybė tėra auklėjamoji priemonė, kartais tik juridinė forma[28], būtinai reikalinga šių bendrovių sėkmingumui, bet kooperatinės programos negalima laikyti tik paprastu solidaristinės programos variantu. Ji turi visai kitą tikslą: ar tai samdomojo darbo sistemos panaikinimą, kaip gamintojų kooperatyvai, ar teisingos kainos realizavimą, kaip vartotojų kooperatyvai.

Vartotojų kooperacija, ypač pokariniais laikais, taip išsiplėtojo, kad būtinai reikėtų skirti jai tam tikrus skyrius šių dienų socialinio judėjimo istorijoje. Bet, kaip doktrina, kooperatizmas, gal būt, nėra dar įgijęs pakankamos reikšmės, kad mes tarytumės turį teisės skirti jam specialinį skyrių šioje doktrinų istorijoje, kuri turi apsiriboti tik klasiškomis doktrinomis[29]. Kaimuose solidarizmo idėja susiduria su ypatingai in-

---

[28] Kai kuriuose kraštuose įstatymas verčia kooperatyvus prie solidarybės, t. y. kiekvienos bendrovės narys laikomas asmeniškai atsakomingu už visus bendrovės pasižadėjimus.

[29] Pasakysime betgi, kad kooperatyvai, ypač vartotojų kooperatyvai turi programą, kuri nėra vien tik paprastas solidarizmo variantas, o yra daug senesnė, savo kilme siekianti garsaus Ročdėlės pionierių atsišaukimo 1844 m. Vėliau ši programa buvo išplėtota, ypačiai Prancūzijoje nuo 1855 m., vienos kooperatininkų grupės, kartais vadinamos „Nimes mokykla". Neperseniai (1921 m.) ši programa formuluota viename atsišaukime, kurs kreipiasi ypačiai į universitetų profesorius ir daugelio iš jų yra pasirašyta. Štai charakteringi tos programos bruožai (čia turima galvoje vartotojų kooperaciją), apie gamintojų kooperatyvus žiūr. aukšč. 276 p.).

Kooperatizmas yra giminingas socializmui tuo, kad jis taip pat nori pakeisti esamąją ekonominę santvarką, kuri jam atrodo ne tik neteisinga, bet ir neekonomiška, kadangi žmonės čia vieni kitų išnaudojami ir turtas dažnai veltui iškleidžiamas. Bet kooperatizmas skiriasi nuo socializmo, nes jis išnaudojamuoju laiko ne tiek samdininką, kiek *vartotoją* ir siekia panaikinti ne tiek samdomąjį darbą, kiek *pelną*, ta prasme, kad nebūtų jokio priedėlio prie gamybos kaštų, kitaip tariant, kad būtų *teisinga kaina*.

Tokios programos įgyvendinimas tikriausiai reikštų ekonominę revoliuciją, nes tada ekonominė valdžia turėtų pereiti iš gamintojų rankų į vartotojų rankas ir tuo būdu kapitalistams būtų atimta pramonės vadovavimas ir naudojimasis pelnu. Bet ši revoliucija nereikalautų jokios prievartos, netgi legalinės, jokios klasių kovos, nes juk vartotojai — tai visi žmonės; ji nepaliestų vadinamųjų socialinės santvarkos pagrindų: privatinės nuosavybės, paveldėjimo, procentų.

Galima netgi be paradokso pasakyti, kad tokia programa atitiktų

dividualistiniu valstiečių charakteriu, o betgi kaip tik čia ji galėtų būti vaisingiausia. Ji jau yra davusi čia gražių vaisių, įsisteigus daugybei įvairių kooperatyvinių bendrovių: pirkimo, pardavimo, gamybos; bet įdomiausios iš jų, tai savitarpinio kredito draugijos, nes charakteringas jų požymis yra tas, kad jos deda visiems nariams solidarinę atsakomybę už visas draugijos skolas. Visų atsakomybė už kiekvieno skolą — štai aukso taisyklė, kurios dėka taip puikiai išsiplėtojo valstiečių kredito kasos nuo Raiffeisen'o[30].

Įstatymdavybės srityje galimoji solidaristinės idėjos įtaka, rasit, dar nėra visai išsisėmusi. Ji gali štai pasireikšti forma rimtų pakitėjimų pažiūrose į nuosavybės teisę ir jos ypatumus. Ta formulė, kad „nuosavybė yra socialinė funkcija", — priešingai grynai individualistiniam nuosavybės supratimui, *dominium ex jure Quiritium,* — formulė jau sena, bet ligi šiol tebuvusi vien metafora, gali solidarybės dėka tapti tikrove. Kadangi nuosavybė juo toliau juo labiau pasirodo esanti vaisius bendradarbiavimo daugelio priežasčių, kurios iš didelės dalies yra neasmeninės, tad ji turės, jei ir ne visai išdilti kolektyvistinėje socializacijoje, tai bent jau vis daugiau ir daugiau prisitaikyti kolektyviniams tikslams. Vienas prancūzų filosofas Alfred Fouillée[31] labai ryškiai iškėlė aikštėn šią pusę visuomeninės bendrasavybės, kuri yra tarytum suaugusi su kiekviena privatine nuosavybe.

Ši solidarizmo įtaka teisei davė pradžią ištisam sąjūdžiui, kurį tūli pakrikštino juridinio socializmo vardu. Tie juristai, kurie stengiasi įskiepinti šį principą esamąjai teisei, nededa savo juridinių konstrukcijų pagrindan quasi-kontrakto, kaip tai daro solidaristai, bet jie nebepripažįsta nuosavybės teisės absoliutine jos prasme, tokios, kuri neuždeda savininkui jokios atsakomybės, kol jis veikia kaip savininkas *(qui suo jure utitur neminem laedere videtur)* — priešingai, jie subordinuoja nuosavybės teisę visuomenės teisei, pagal naują teoriją, vadinamą „teisės pernaudojimo teorija". Jie ieško ir moka

---

pageidavimus daugelio klasikinių ekonomistų (žiūr. ypač Bastiat — 373 p.; Stuart Mill, 400 p., Walras, 630 p.).

[30] Prancūzijoje ši solidarizmo taisyklė iš pradžios tebuvo taikoma katalikiškųjų kredito draugijų grupėje, tuo tarpu kai tūkstančiuose Vokietijos, Italijos, Šveicarijos ir kt. kr. draugijų šitai yra bendroji taisyklė.

[31] „La Propriété sociale et la Démocratie".

sumaniai rasti tūkstančius atvejų, kur savininkas turi būti laikomas atsakomingu, net ir tada, kai nėra jokios kaltės iš jo pusės; šią atsakomybę deda jam tik jo prievolė, neatskiriama nuo jo ekonominės funkcijos[32]. Jie atsisako pripažinti esimą, bet kokios „įgytosios teisės", kuri galėtų stoti skersai kelio besikuriančiai naujajai teisei, jei netgi ta įgytoji teisė būtų paprasčiausiai tik teisė į atlyginimą[33].

4. Solidarizmo kritika.

Nežiūrint į pasisekimą žodžio „solidarybė" ir visų tų bandymų ją įgyvendinti, kuriuos mes čia esame trumpai suminėję, nereikia manyti, kad solidaristinės doktrinos buvo visur palankiai sutiktos. Priešingai, jos iššaukė gana smarkią kritiką, visų pirma iš liberalinės mokyklos pusės.

Berods, liberalinė mokykla neneigia ir nepeikia solidarybės dėsnio, nes ji kaip tik tariasi atradus šį dėsnį darbo pasidalinimo bei mainų pavidalu ir parodžius grandiozinius jo padarinius (žiūr. B a s t i a t, 370 p.). Bet ji tenkinasi šia ekonomine solidarybe, nes ši atrodo jai pakankama ir visų geriausia, kokia tik begalima įsivaizduoti, jei netgi mes ir išgalėtume organizuoti kitonišką. Iš tikrųjų, ką begalima ir išsvajoti

---

[32] Taip štai, jau šiandien pripažįstama darbdavio atsakomybė tuo atveju, kai jo darbininkas tampa nelaimingo atsitikimo auka, — o be abejojimo, greitai tas bus ir ligos atveju. Taip štai, iš darbdavio gali būti reikalaujama kompensacijos, kai jis atleidžia darbininką. Arba štai, žemės sklypų savininkai miestuose negali statyti namų savo motais, jiems gresia nusavinimas be atlyginimo, jei nesilaikys viešosios higienos ir t. t. Pakanka tęsti ši eilė, kad prieitume juridinio socializmo. — Žiūr. C h a r m o n t, Les transformations du droit civil, ir D u g u i t, Droit social et le Droit individuel.

[33] Vienos profesorius A n t o n M e n g e r buvo svarbiausias šio juridinio solidarizmo pradininkas. Žiūr. ypačiai jo knygą „Das bürgerliche Recht und die besitzlosen Volksklassen 1890. Kita jo knyga: „Das Recht auf den vollen Arbeitsertrag" buvo išversta į prancūzų kalbą („Le droit au produit intégral du travail") su įdomia Andlerio pastaba. M e n g e r'is, perkeldamas į ūkio sritį tai, kas politinėje srityje buvo „Žmogaus Teisių Deklaracija", pareiškia, kad yra trys pagrindinės teisės: 1. darbininko teisė visam jo darbo produktui; 2. egzistencijos teisė; 3. darbo teisė. Šie reikalavimai jau buvo pareikšti prancūzų socialistų—C o n s i d é r a n t, L o u i s B l a n c ir P r o u d h o n'o 1848 m. laikotarpio programose. Plg. taip pat Lassalle'o knygą „System der erworbenen Rechte", išverstą prancūzų kalbon („Théorie des droits acquis") su A n d l e r'io įvadu. Reikia pažymėti Prancūzijoje E m m a n u e l L e v y (iš Lyon'o), kurs yra parašęs įvairių straipsnių šia prasme, pavz. brošiūrą: „Capital et Travail".

geresnio, kaip ta santvarka, kuri funkcijų padalinimo būdu realizuoja kasdien visiems žmonėms suteiktųjų patarnavimų abipusiškumą ir, kaip sako Bastiat'as, įgyvendina „Aklojo ir Luošojo“ pasakėčią:

„Aš už tave eisiu, tu už mane matysi“.

Pakanka, sako liberalinė mokykla, leisti dalykams eiti naturaline eiga, ir konkurencijos spaudimas padarys tai, kad principas „viens už visus“ savaime įsigyvendins; ir tikrai, argi nėra kiekvieno gamintojo interesas tirti publikos reikmenis, skonius, įgeidžius ir stengtis kuo geriau juos patenkinti? Tuo būdu, ir teisingai suprastas altruizmas, t. y. nuolatinis rūpinimasis patenkinti kito reikmenis, netgi gyventi kitam, veikia čia stipriau, negu kad jis būtų dorybė, nes čia jis yra profesinė būtinybė, kurios negali nepaisyti joks gamintojas, jei jis nenori bankrutuoti[34]. Ir ne tik tarp gamintojo ir vartotojo čia yra solidarumas, bet taip pat tarp darbo ir kapitalo, nes nė vienas iš jų negali produkuoti atskirai, ir abiejų interesas yra toks pat, būtent, kad pasidalintinoji masė būtų juo galima didesnė. Solidarumas yra taip pat ir tarpe tautų, kadangi kiekviena tauta juo daugiau turi galiavų rasti rinkų savo produktams, juo kitos tautos yra turtingesnės ir t. t.

Visos šios solidarybės neprieštarauja teisingumui, nes kiekvienas čia gauna lygvertybę to, ką yra davęs. Ir ką gi solidarizmas nori pridėti prie šios nuostabios naturalinės organizacijos? — Parazitizmą, daugiau nieko[35].

Juk jo tezė yra ta, kad visi tie, kurie visuomenėje turi tam tikrą situacijos, turto ar intelegentiškumo viršenybę yra uzur-

---

[34] „Gamintojas kiekvieną valandą rūpinasi jų (savo klientų) gerove.... Jo jausmas apima visą žmoniją... Pirklys, ekspeditorius, nuolat ieško, kas geriausiai galėtų tikti žmonėms, kuriems jie dirba, kokiomis kombinacijomis jie galėtų rasti daugiau klientų t. y. tiekti patarnavimų didesniam žmonių skaičiui“. Galima būtų manyti, kad šias eilutes, kurios paimtos iš įdomios Yves Guyot knygelės „La Morale de la Concurrence“, yra parašęs Bastiat'as.

[35] „Solidarybė eina pretekstu žmonėms, kurie nori naudotis kitų žmonių darbo vaisiais, politikams, kurie nori patraukti sau šalininkų, sąskaiton mokesčių mokėtojų: tai tik naujas vardas, kuriuo pavadinta savotiškas ir labai nesveikas egoizmas“ (Vilfredo Pareto, Le péril socialiste, išsp. „Journal des Economistes“, 1900 m. gegužės m.

„Solidaristinės teorijos, kurios progresyviškai ir be galo daugina nesugebėjėlių skaičių“. (Demolins, Supériorité des Anglo-Saxons) Paul Bureau knygoje: „La crise morale des temps nouveaux“ galima rasti ilga ir aštri solidarumo kritika moraliniu atžvilgiu.

pavę ją, drąsiai atversdami roles antru galu; jie tad tėra skolininkai tų, kurie neturėjo sėkmės; todel šieji jau greičiau galėtų reikalauti teisės gyventi pirmųjų sąskaita. Čia betgi užmirštama, kad daugelis iš tų tariamųjų skolininkų yra daugiausiai padėję sukurti materialinį ir intelektualinį visuomenės kapitalą. Tuo būdu kiekvienoje visuomenėje sudaromi vis platesni ir platesni sluoksniai žmonių, kurie gyvena iš solidarybės, lygiai kaip seniau kiti gyveno iš elgetavimo, tik kad šieji yra daug pavojingesni, nes jų nesuturi gėda prašyti išmaldos, jie nebeprašo jos „del Dievo meilės", o reikalauja, kaip prideramo jiems dalyko, reikalauja vardan kažkokios quasi-sutarties ir ateina su policininku, jei kuris iš tų tariamųjų skolininkų nenori geruoju reikalavimo išpildyti. Ir tada atsiranda daugybė darbininkų gaunančių pašalpas, — invalidų, pensininkų, bedarbių, nukentėjusių nuo nelaimingų atsitikimų, daugiau ar mažiau tikrų, — tėvų, nemokamai maitinančių savo vaikus mokyklų valgyklose, fabrikantų ir savininkų, gaunančių tiesiogines ar netiesiogines premijas apsaugos muitų pavidalu, valdininkų ir tarnautojų, kurie profesinės solidarybės vardan pamina po kojomis tautinę solidarybę ir vartotojo bei mokesčių mokėtojo interesus.

Tiesa, ekonomistai anaiptol netvirtina, kad abipusiškos teisingumo, *do ut des,* visur ir visados jau pakanka; jie sutinka, kad gana platus ruožas dar lieka užu teisingumo ribų — tai labdarybės sritis. Bet jie laiko pragaištingu įterpti tą ruožą į teisingumo sritį, pasigaunant solidarybės, kaip vados šiam prijungimui pateisinti.

Bendrai imant, nėra kelio išeiti iš šios dilemos: arba kiekvienas gauna lygvertybę to, ką jis duoda, ir tuo atveju yra mainai; arba bus tokių, kurie gaus daugiau, negu jie duoda ir tuo atveju šieji — vis viena, kokiu vardu juos bepavadinsime — bus arba parazitai, arba šelpiamieji: turėsime arba eksploataciją arba labdarybę.

Kiti solidarizmo kritikai sako, kad jis eina priešais evoliuciją ir delto yra retrogradiškas. Iš tikrųjų, mes matome visur, net ir biologijos srity, nuolatinį būtybių siekimą autonomijos, nepriklausomybės[36], matome nuolatines individo pastangas iš-

[36] „Evoliuciją žymi vis didėjantis organizuotųjų būtybių siekimas nepriklausomybės nuo aplinkos ir vis didėjanti specializacija" (D e L a u-

sivaduoti iš senobinės solidarybės pančių, pradedant nuo grūdo, kurs stengiasi prasikalti pro žemės plutą ir stieptis aukštyn, ir baigiant lakūnu, kurs džiūgauja sutraukęs pagaliau ryšius tos tarytum nepalaužiamos solidarybės, būtent, pritraukimo jėgos, laikiusios jį prirakintą prie žemės. Baudžiamoje teisėje, pavyzdžiui, kolektyvinė šeimos ar kilties atsakomybė, atrodžiusi taip teisinga primityvinėms bendruomenėms, kai Atridų sūnums ar net Adomo vaikams teko pakelti jų tėvų nusikaltimas, mums atrodo priešinga teisingumo jausmui[37]. Be abejojimo, ten, kur gamta mums ją primeta, noroms nenoroms turime ją priimti. Turime, deja, pripažinti, kad nieko nekaltas kenčia del kito kalčių, kad alkoholiko vaikas mirs dėl tėvo ydos. Bet šitokias solidarybes mes vadiname gamtos rykšte ir kovojame su jomis. Mes nemanome statyti aukurų šiems žiauriems Eumenidams, kaip laukiniai saviems fetišams. Į tą solidarybę, kuri vadinasi apsikrėtimas, mes atsakome tuo individualizmu, kurs vadinasi antisepsija. O nesuskaitomas vidurамžių cechų ir gildijų solidarybes nušlavė Prancūzų Revoliucijos audra. Kam tad stengtis šiandien kalti naujus pančius ir įduoti kiekvienam žmogui visų kitų likimo įpoteką?

Moralistai savo ruožtu taip pat turi daug priekaištų solidarizmui. Jie klausia, kur gi yra čia tos naujos moralės principas, kurį jis teikiąs? Kai man įrodys, kad mano kaimyno liga mane nužudys, kokį gi jausmą sukels many ši solidarybė? Meilę? Ne meilę, o norą jį kuogreičiau nuo savęs pašalinti, nusikratyti juo, jei ne sunaikinant, kaip daroma su žiurkėmis, nešančiomis marą, tai bent uždarant jį į kokią sanatoriją. Tiesa, tada aš gal greičiau duosiu pinigų tokiai sanatorijai, bet aš tai darysiu tik iš baimės, arba, jei tas žodis atrodo perdaug šiurkštus, galima pasakyt, del savo asmeninio intereso, del susirūpinimo savo sveikata; šitai bus vienintelis to mano veiks-

---

n a y, L'histoire de la terre). Jau kristalui, sako jis, susigrupuoti apie vieną centrą, į kristalinį polyedrą, reiškia gintis, siekti nepriklausomybės. Kristalas yra pirmoji individualybė, kuriai pavyksta išsiskirti iš aplinkos.

Gyvulys, atsiradęs iš jurių vandenų aplinkos, susidarydamas savo kūnu sau atskirą aplinką, daro antrąjį žingsnį ir t. t.

[37] „Primityvinis būvis yra solidarybės amžius. Net ir nusikaltimas nebuvo ten laikomas individualiu; vieton kalto bausti nekaltąjį, atrodė visai naturalinis dalykas: kaltė persiduodavo ir tapdavo paveldima. Protaujančiame amžiuje, priešingai, tokios dogmos atrodo nesąmonės“ (R e n a n, Avenir de la Science, 307 p.).

mo akstinas. Jungtinėse Valstybėse yra įsisteigusi sąjunga, „kovai su bučkiais“, bet tai visai ne del puritanizmo, o tik del bacilų baimės. Greitai, be abejojimo, bus sąjungų „kovai su rankos padavimu“ — keista pasekmė tos solidarybės, kuri tačiau visur vaizduojama dviejų paduotų rankų simboliu!

Ir jei solidarybė neturi savy jokio meilės principo tai, iš antros pusės, ji siekia panaikinti ar bent susilpninti atsakomybės jausmą, sumesdama visuomenei arba aplinkai svarbiausias mūsų klaidų, ydų ar nusikaltimų priežastis. O juk ta individualinė atsakomybė kaip tik yra moralinių dėsnių pagrindas.

Štai kokia individualistinių ekonomistų kritika. Nereikia betgi manyti, kad solidarizmas sutiko didesnį palankumą iš socialistų, anarchistų ar sindikalistų pusės. Šiems jis atrodė savotiškas būdas nuleisti kraujo socializmui, neigiant klasių kovą ir siekiant sutaikyti darbdavius ir darbininkus, turtinguosius ir neturtėlius, apmulkinus juos sentimentališkais sapaliojimais[38].

Visos šios kritikos mums betgi neatrodo įtikinamos. Jų gal ir pakanka, kad atmestų mintį socialinės „skolos“ juridine ir priverstine forma, bet jos negali nuneigti, kad solidarizmas yra įnešęs vertingą indėlį į visuomeninę ekonomiją ir net į moralę.

Žinoma, solidarizmas pats iš savęs negali patiekti naujo moralinės elgsenos principo, nes jis tėra naturalinis faktas ir, kaip toks, visiškai amoralinis. Aišku, kad kiekvieną kartą, kada mes sprendžiame, jog solidarybė yra blogis, tam savo spręsmui mes turime i š š a l i e s paėmę gėrio ir blogio kriterijų. Taip pat neabejotina, kad solidarybės faktas gali būti išnaudotas egoistiniams siekimams. Jei solidarybė tėra raikštė, kuri mus riša, tai labai gali atsitikti, jog tūlas pasinaudos ja, kad be jokio vargo pakiltų aukštyn, tuo tarpu kai kitas naudosis ja tam, kad pakeltų kitus. Ir jei nebus apsisaugota, galimas netgi daiktas, kad pirmųjų atsiras daugiau, kaip antrųjų. Tuo netenka nė stebėtis, nes visa, kas praverčia gėrio galiai skleistis, taip pat praverčia ir blogio galiai skleistis. Bet vis delto rei-

---

[38] Štai pavyzdžiui, kaip jis įvertinamas „Mouvement Socialiste“ laikrašty: „Solidarizmo sąjūdis yra vienas iš labiausiai neraminančių pastarojo laiko bruožų. Tai yra ženklas ir priežastis labai didelio energijos nusilpimo“ (1907 m. liepos m. nr. — P a u l O l i v i e r recenzija B o u g l é knygos: „Solidarisme“).

kia geidauti tų naujų jėgų atėjimo, tikintis, kad galiausiai gėris įveiks blogį. Solidarybė nėra pakankama, kad galėtų pati iš savęs duoti moralinio gyvenimo principą tiems, kurie jo neturi, tai tiesa, bet kai kartą toks principas jau yra pasirinktas, ar tai būtų egoizmas ar altruizmas, tada ji tiekia jam itin didelės jėgos variklį.

Iš tikrųjų, ji mums duoda tris dideles patirties pamokas:

1. Ji mums parodo, kad visa, kas kitam atsitinka gero, išeina mums patiems į gerą, ir visa, kas kitam atsitinka blogo, gali virsti blogu mums patiems; todel mes turime norėti pirmo ir neapkęsti antro, — ištižusio abejingumo čia negali būti. Jei ir sutiksime, kad šioje moralinėje pamokoje yra daug utilitarizmo, tai vis tik nemažas yra daiktas priversti egoistą išeiti iš savo kiauto, rūpintis kitais. Širdis, kartą plakusi del kito, kad ir tik iš egoistinės baimės, vis delto yra plačiau atsivėrusi. Pagaliau, būtų ir perdaug reikalauti tokio altruizmo, kurs visiškai nežiūri savęs. Juk ir Evangelija sako: Mylėk artimą savo, kaip pats save. Solidarybė irgi sako šitai, tik ji parodo, kad mano artimas tai tikrumoje aš pats.

2. Ji mums parodo, kad mūsų veiksmai spinduliuoja aplinkui mus begalinėmis skausmo ar džiaugsmo bangomis; todel kiekvienas, net ir mažiausias veiksmas įgauna čia didelio rimtumo ir iškilmingumo pobūdį, labai pravartų aukštam doroviniam auklėjimui. Ji paveda mums rūpintis sielomis. Ir kaip anksčiau mes netekome teisės sakyti: „tai ne mano reikalas“, taip dabar išbraukiamas lygiai nepakęstinas posakis“: „tai tik mano vieno reikalas“. Solidarybė nesilpnina tad mūsų atsakomybės, kaip kad jai prikišama, atvirkščiai, ji be galo praplečia ją. Ji įpratina mus sakyti, kaip sako monarchai, — „Mes“.

3. Antra vertus, solidarybė įkvepia mums daugiau apykantos kitų kaltėms, parodydama, jog mes dažnai esame čia nesąmoningi tų kalčių bendrininkai; bet ir šitai dorovės atžvilgiu yra gera, nes tada mes turime būti atlaidesni kitiems ir griežtesni patys sau.

Žiūrint sociologinės evoliucijos, tenka pasakyti, kad, jei daugelis senųjų solidarybės lyčių suįra, tai vėlgi nuolat mezgasi naujos. Čia, tikriau, galima konstatuoti, kad solidarybės apimami skrituliai, — šeima, miestas, tėvynė, žmonija nuolat plečiasi ir kad tas plėtimasis turi dvilypę ir gerą pasekmę: viena,

korporatyvinis egoizmas darosi kilnesnis, išsiskleisdamas ligi tų ribų, kur jis apims visus žmones, ir antra, susikirtimai tarp priešingųjų solidarybių darosi vis retesni. Kai del pavojaus nepriklausomybei, tai čia tėra senas argumentas, nudėvėtas jau kovoje su darbo padalinimu. Nepriklausomybės laipsnis anaiptol neparodo asmenybės laipsnio. Be abejojimo, laukinis žmogus, įsikoręs į medį, yra nepriklausomas, Ibseno herojus, sukilęs prieš visuomenę, irgi, gal būt, yra nepriklausomas, tuo tarpu kai karalius savo soste yra labai priklausomas: bet vis delto pirmasai, kaip tik del savo nepriklausomybės, yra bejėgis, o antrasai del tos savo priklausomybės yra labai galingas. Solidarybė nė kiek tad nemažina asmens — nei kada ji yra naturalinė, nei, juo labiau, kada ji yra laisvai sutarta, kaip štai toji, kuri suburia kareivius po vėliava arba pririša Alpių vadovą prie virvės, kuri, gal būt, nutrauks jį prarajon. Jei tas tiesa, kaip buvo sakoma, kad kristalas yra pirmoji būtybės pastanga tapti nepriklausoma nuo aplinkos, tai reikia pastebėti, kad šioji nepriklausomybė įsigyvendina kaip tik molekulių asociacijos forma.

Pagaliau, kai del liberalinių ekonomistų argumento, kad laisvų mainų sistema jau savaime yra pakankama bei pageidaujama solidarybė ir ji viena tėra suderinama su teisingumu, tai čia visos mokyklos, kurių istoriją mes peržvelgėme šiose knygose, prieštarauja tam tvirtinimui. Jokūbo mainams su Ezavu, Kongo bendrovės mainams su juodaisiais, verslamoninko sutartimis su namų darbininkėmis, nieko negalima prikišti hedonistiniu atžvilgiu (žiūr. aukš. 591 p.). Bet vis delto niekas nedrįs laikyti solidarybės realizavimu šių gruobuoniškų mainų, kurie remiasi, kaip gražiai sako Proudhon'as, keršto teisingumu: akis už akį, dantys už dantį. Nors iš pažiūros mainai reiškia matematinę lygvertybę ir jų simbolis yra svarstyklės, bet tikrumoje jie niekad neduoda mainovams lygių dalių, nes patys mainovai niekad nėra lygioj padėty, jei netgi kuris Brennus ir nemes savo kardo ant vienos iš svarstyklių lėkščių.

Gal čia kas pasakys: ką darysi? Noroms nenoroms reikia su tuo sutikti. — Ne! Priešingai, reikia statyti sau idealu tokia visuomenė, kur santykius tarp žmonių nulemtų ne vien tik mainai ir jų derivatai — pirkimas, skolinimas, nuoma, darbo

sutartys, — o tie santykiai susidarytų asociacijos keliu, ar tai profesinės, mutualistinės ar kooperatyvinės asociacijos.

Ir juo toliau pažengiama šia linkme, juo labiau pereinama, norint ar nenorint, nuo mainų sistemos į solidarizmą.

Iš tikrųjų, asociacija, net ir pelno tikslu, turi didesnės moralinės vertės, palyginti su mainais kadangi ji:

1) reikalauja ne vien mokėjimo pinigais kaip mainai, o tam tikros asmeninės aukos, mūsų laiko, vargo ar nepriklausomybės paaukojimo, kad ir tatai tebūtų vien prievolė lankyti susirinkimus ir laikytis įstatų;

2) ji reiškia ne vienkartinį momentalinį aktą, atliktą kartą visam laikui, kaip mainai, o neribotą bendradarbiavimą interesuotų šalių;

3) ji paprastai nereikalauja griežtos lygvertybės tarp tiekinio, kuriuo prisideda kiekvienas narys, ir tos naudos, kurios jis gauna.

Pavyzdžiui, kai darbininkas moka nario mokestį į profesinę sąjungą jis, be abejojimo, tikisi kad šitai padės jam gauti didesnį darbo atlyginimą, bet čia jis vadovaujasi korporatyviniu visos klasės interesu. Taip pat ir savišalpos draugijos narys, mokėdamas nario mokestį, be abejojimo, tikisi, kad draugija apmokės jam gydytoją, jei jis susirgs; tačiau jis gerai žino, kad daugelis moka įnašus visą gyvenimą ir neturi reikalo naudotis draugijos pašalpa, o daugelis gauna nepalyginti daugiau, nekaip jie yra įmokėję; kas turi laimės išlikti visados sveikas, moka už sergančiuosius. Lygiai ir vartotojų kooperatyvo narys, be abėjojimo, siekia individualinės naudos — žemesnių kainų ar geresnių taupymo sąlygų; bet jis žino, kad šios naudos jis galės gauti tik ta sąlyga, jei jos gaus visi. Trumpai sakant: jei dabartinėj konkurencinėj santvarkoj kiekvienas stengiasi nustumti savo konkurentą, tai asociacijos santvarkoj kiekvienas remiasi savo draugu. Vieton *„do ut des“* stoja solidarybė[39], vieton „kiekvienas sau“ — „kiekvienas visiems“.

[39] Solidarybės sistema skiriasi kartu ir nuo mainų sistemos ir nuo labdarybės. Mainų sistema — tai tiekinys už visai tolygų tiekinį. Labdarybė — tai tiekinys, nelaukiant už tai nieko atgal, t. y. vadinamoji auka. Kai del solidarybės, tai, berods, kiekvienas atsišaukimas į solidarybę sukelia tam tikros aukos mintį, bet vis tik tai nėra visai nesuinteresuota auka: tai paaukavimas tam tikros dalies mūsų individualinio „aš“, kad įsigytumėm tam tikrą dalį kolektyvinio „aš“.

IV SKYRIUS

Anarchistai.

Anarchistinė doktrina yra susidariusi iš savotiško liberalinių ir socialistinių idėjų mišinio. Iš liberalizmo ji perėmė jo ekonominę valstybės kritiką, laisvos iniciatyvos garbinimą ir spontaniškos ekonominės santvarkos koncepciją. Iš socializmo ji perėmė jo nuosavybės kritiką ir darbininko eksploatacijos teoriją.

Bet, nors ji ir sujungia šias idėjas, ar tikriau, kaip tik del to, kad ji jas sujungia, ji abi jas toli praneša. Net ir kraštutiniausias liberalizmas, sakysim, tokio Dunoyer, vis delto palikdavo valstybei vieną esminę funkciją, būtent, „saugumo gamintojo" funkciją. Kaip tikras 1830 m. buržua, Dunoyer laiko tvarką pirmutiniu visuomenės reikalu[1]. Anarchistai, apsiginklavę socialistų kritikomis, atmeta šią paskutinę valstybės funkciją, nes, jų manymu, tas saugumas, apie kurį kalba Dunoyer, tėra vien savininkų saugumas, tvarka, reikalinga turčiams gintis nuo neturtėlių. Iš antros pusės, socialistai, išskyrus nebent Fourier (o anarchistai laiko Fourier vienu iš savųjų), kad ir kovodami su nuosavybe, vis delto skiria valstybei vieną be galo svarbią funkciją — visos socialinės gamybos vedimą. Anarchistai, apsiginklavę liberalizmo kritikomis, atmeta tą naują valstybės funkciją, nes ekonominis ir administratyvinis valstybės nesugebėjimas jiems yra visiškai įrodytas dalykas. „Laisvė be socializmo, sako Bakunin'as, tai privilegija, neteisybė, o socializmas be laisvės, tai vergovė ir smurtas"[2].

---

[1] Žr., pavyzdžiui, jo straipsnį „Gouvernement", išsp. Coquelin ir Guillaumin žodyne.

[2] Bakounine, Oeuvres, I t. 59 p. (Fédéralisme, socialisme et antithéologisme).

Niekas tad nesistebės, kad mes gale šios knygos paskirsime keleta puslapių tai doktrinai, kuri sulieja savy didžiąsias socialines sroves, užpildžiusias pakaitomis visą 19-tą šimtmetį.

Tačiau, mes sutinkame ją nebe pirmą kartą. Proudhon'as jau buvo ją formulavęs ir pakrikštinęs. Proudhon'as faktinai yra tikrasai moderninio anarchizmo tėvas. Berods, grįžtant dar toliau į idėjų istoriją, galima aptikti panašių doktrinų, kaip štai Godwin'o 18-tojo šimtmečio pradžioje. Bet tai tėra atskiri pasireiškimai[3]. Gi prudoninio anarchizmo sąryšis su pastarųjų trisdešimt metų politiniu socialiniu anarchizmu galima visai aiškiai atsekti. Ne tik idėjų panašumas veria akį, bet lengvai galima parodyti, ir kaip jos persidavė iš Proudhon'o Bakunin'ui ir toliau Kropotkin'ui, Reclus'ui, Jean Grave'ui.

Šalia politinio ir socialinio anarchizmo, kurs sudaro svarbiausį šio skyriaus objektą, pasireiškia ir kita anarchizmo forma, būtent, filosofinio ir literatinio anarchizmo, kurio įžymiausias bruožas yra beveik ligota ekzaltacija savojo „aš“. Ši doktrina atsirado Vokietijoje. Žinomiausias jos atstovas yra Max Stirner, kurio knyga, pavadinta „Vienintėlis ir jo nuosavybė“[4] išėjo 1844 m., vadinas, maždaug tuo pat metu kaip ir pirmieji Proudhon'o veikalai. Ši knyga, tuojau po savo pasirodymo turėjusi garsų, bet trumpą pasisekimą, paskum ilgą laiką buvo užmiršta ir atkasta tik vėliau, kai Nietzsche's idėjos įgijo didelį literatinį populiariškumą, kurs ir šiandien tebesitęsia. Tada apsižiūrėta, kad Nietzsche yra turėjęs pirmataką, — apie kurio buvimą jis ir pats greičiausiai nežino-

---

[3] Adler'is savo straipsny „Anarchismus“, išsp. „Handwörterbuch der Staatswissenschaften“ ir savo knygoje „Geschichte des Sozialismus und Kommunismus (1899, išėjo tik I-oji dalis), parodo, kad anarchistinis idealas yra buvęs visais laikais ir siekia net ligi graikų filosofijos.

[4] Vokiškas pavadinimas: „Der Einzige und sein Eigentum“. Šis veikalas buvo pakartotinai išleistas 1882, paskum 1893 m. ir išverstas į prancūzų kalbą 1902 m. Stirner'is, be to, yra išvertęs į vokiečių kalbą A. Smith'o ir J.-B. Say'o veikalų. Apie Stirner'io gyvenimą ir tą aplinką, kurioje jis gyveno galima rasti labai įdomių nurodymų jo mokinio J.-H. Mackay knygoje: „Max Stirner, sein Leben und Sein Werk“ (Berlin, 1898 m. 260 p.). Iš jo mes paskoliname tą keletą smulkmenų, kurias duodame tekste. Tikrasai Stirner'io vardas buvo Kaspar Schmidt. Jis gimė 1806 m. Bayreuth'e, Bavarijoje ir mirė 1856 m. Berlyne didžiausiame skurde ir beveik visų apleistas. Apie „kairiųjų hegelininkų“ idėjas ir apie Stirner'į įdomu perskaityti Saint-René-Taillandier straipsnius, išspausdintus „Revue des Deux-Mondes“ tarp 1842 ir 1850 m.

jo, — ir Stirner'is išgarsėjo po mirties, kaip pirmasai „immoralistas". Apie šitai verta pasakyti keletas žodžių, jeib ir tik tam, kad nurodžius esminį skirtumą tarp Stirner'io anarchizmo ir Proudhon'o, Bakunin'o ar Kropotkin'o anarchizmo[5].

1. Filosofinis Stirner'io anarchizmas ir savojo „aš" garbinimas.

Stirner'io knyga daro patyčių įspūdį. Norėdami suprasti jos kilmę, turime persikelti į tą epochą ir tą specifinę aplinką, kurioje ji yra atsiradusi. Stirner'is priklauso prie grupės jaunųjų vokiečių radikalų ir demokratų, kurie, susispietę aplink Bruno Bauer'į ir Feuerbach'o skatinami, daro kraštutines išvadas iš hegelinės filosofijos. Jų idealas — įgyvendinti visišką dvasios laisvė, ir vardan tos laisvės jie kritikuoja visą, kas jiems atrodo tam priešinga — tiek gimstantį komunizmą, kaip ir teologų krikščionybę ir valdžių absoliutizmą. Jie yra patiekę 1848 metų Vokiečių revoliucijai jos intelektualinius vadus ir buvo išblaškyti 1850 metų reakcijos. Kai kurie iš jų, susieidami reguliariai viename Berlyno restorane, pasivadino „laisvųjų" *(die Freien)* vardu. Marks'as ir Engels kurį laiką dalyvavo jų susirinkimuose, bet greitai pasitraukė. Prieš šią štai grupę yra nukreiptas jų pamfletas „Šventoji Šeima" *(Die Heilige Familie)*; tuo ironišku vardu jie vadino Bauer'į ir jo bičiulius. Būsimieji liberaliniai vokiečių ekonomistai, tarp kitų ir Julius Faucher, taip pat lankėsi į šiuos vakarus. Stirner'is buvo čia vienas iš uoliausių lankytojų; klausydamas savo draugų gyvų diskusijų ir pats maža tekalbėdamas, jis pamažu rengė knygą, kuria jis manė nustebinti juos visus, parodydamas, kad ir kritiškiausiųjų kritika dar nebuvo gana kritiška.

---

[5] Gal kas nustebs, kad mes nekalbame čia apie Nietzsche, laikydami betgi jį Stirner'io įpėdiniu. Bet iš tikrųjų Nietzsche yra beveik išimtinai filosofas ir moralistas. Stirner'io knyga, priešingai, turi ypačiai socialinės ir politinės reikšmės. Jau ir Stirner'io veikalas, turime pripažinti, tėra tik labai tolimam sąryšy su politine ekonomija; bene būtų teisingiau nagrinėti jis politinių doktrinų istorijoje. Nietzsche's doktrinų nagrinėjimas nuvestų mus dar toliau nuo tikrosios šios istorijos srities, į kurią neįeina visų individualistinių doktrinų studijavimas.

Mat, visi šie kraštutiniai radikalai laikėsi dar ištisos eilės idėjų, kurios Stirner'ui tebuvo fantomai. Žmonija, Visuomenė, Tiesa, Gėris — visa tai jam tėra atgyvenusios abstrakcijos, fetišai, nukalti mūsų pačių rankomis, prieš kuriuos mes su pagarba lenkiamės ir nužemintai pripažįstame jų autoritetą, lygiai kaip tikintieji savojo Dievo. O tačiau šios abstrakcijos nėra reališkesnės, kaip Olimpo dievai, arba vaiduokliai, bauginantieji vaikų vaizduotę. Vienintelė realybė — tai individualinis „aš". Kitokios mes visiškai nepažįstame. Kiekvienas individas yra savaiminga ir nepriklausoma jėga. Vienintelis įstatymas tėra jo asmeninis interesas. Ir jo plėtojimosi ribos tėra jo intereso ir jo jėgos ribos. Kiekvienas žmogus turi sau pasakyti: „Aš noriu būti viskas, kas aš galiu būti, ir turėti viską, ką aš galiu turėti."[6]. Bastiat'as rašė: „Visi interesai yra harmoningi". Stirner'is pareiškia: „Visi interesai yra teisėti..., jei tik jie turi jėgos" „Tigras, kurs mane užpuola, turi teisės, ir aš, jį nudėdamas, taip pat turiu teisės." „Kas turi jėgos, turi ir teisės, kas neturi jėgos, neturi ir teisės"[7].

Kadangi „aš" yra vienintelė tikrovė, todel išnyksta visos tariamosios kolektyvybės, kurios aprėžia manąjį „aš" ir nori panaudoti jį savo reikalams, kaip štai, valstybė, šeima, visuomenė, tauta. Jos visiškai neturi „kūno", neturi realybės[8]. Paprasti mano proto padarai, jos nustoja bet kurios teisės į mane sulig ta diena, kai aš liaunuosi jas pripažinęs ir gerbiąs, ir tada aš tampu tikrai laisvu. „Aš turiu teisės nuversti Dzeusą, Jehovą, Dievą ir t. t. jei tik aš galiu... Aš turiu teisės žudyti, jei tik aš pats neuždraudžiu sau, jei aš pats nebijau žudymo, kaip „neteisybės"... Aš pats sprendžiu, kas yra mano teisė; be manęs nėra teisės... Gal būt, kad kitiems šitai netinka; tai jų dalykas, ne mano, jie tesigina"[9]. Darbininkams, kurie skun-

---

[6] „Der Enzige und sein Eigentum" (Reklam leidim.), 164 p.

[7] Ten pat, 225.

[8] „Tu turi kūną, ir tu, ir tu taip pat, — bet visi drauge jūs esate kūnai, o ne kūnas. Visuomenė tad turi kūnų, kuriais ji naudojasi, bet neturi savojo kūno. Ji tėra, kaip ir politikų „tauta" tik fantomas; jos kūnas tėra tik pamėklė" (138 p.). Argi tai nėra grubus materializmas daryti „kūno" buvimą realybės kriterijum? Juk šitaip žiūrint, įstatymas, paprotys, net tautos kalba nebūtų realūs! Istorinis faktas, kautynės, revoliucija, taip pat neturi kūno. Tačiau „realūs" jų padariniai yra neapskaičiuojami!

[9] „Der Einzige und sein Eigentum", 222 p.

džiasi išnaudojami, vargdieniams, kurie neturi jokio turto, bereikia padaryti vienas dalykas: pripažinti patiems sau ta teisė ir pasiimti nuosavybė, kuri jiems tinka. „Egoizmas eina kitu keliu, norėdamas išnaikinti liaudies skurdą. Jis nesako: lauk, kol teisingumo vyresnybė tau ką padovanos..., o sako: imk ir pasiimk ko tau reikia“. „Žemė priklauso tam, kas ją moka pasiimti, arba tam, kurs nesiduoda ją atimamas. Kas ją kartą prisisavino, tam priklauso ne tik žemė, bet ir teisė jai“[10].

Bet kokia gi bendruomenė gali išsilaikyti tokiomis sąlygomis? Tik viena teįmanoma: „Egoistų Sąjunga“, tai yra sąjunga žmonių, nusimanančių savo egoizmą ir nelaukiančių iš bendruomenės nieko kita, kaip tik jų asmeninių patenkinimų padidinimo. Šiandieninė bendruomenė pavergia individą, daro jį savo įrankiu. Egoistų sąjunga taps individo „įrankiu“. Jis be atodairos paliks ją, kai tik jis nebeturės iš jos jokios naudos. Tada kiekvienas žmogus sako savo artimui: „Aš nenoriu nieko tavy pripažinti, nei nieko tavy gerbti... aš noriu tave n a u d o t i“[11]. Tai bus *bellum omnium contra omnes,* „visų karas prieš visus“, sušvelnintas tik laikinomis ir nepertikromis santarvėmis. Bet tai bus taip pat visų laisvė.

Keistas ir paradoksalinis tvirtinimas, kurio negalima sugriauti kitaip, kaip tik neigiant S t i r n e r'io išėjos punktą, būtent, kad individas esąs vienintelė realybė, gi bendruomenė esanti nerealybė. Jei individas yra vienintelė realybė, tada visai teisinga laikyti bendruomenę, tautą vien tik abstrakcija, kurią žmogus sukūrė ir savo nuožiūra gali sugriauti. Bet kaip tik čia ir yra klaida. Individas neegzistuoja atskirai nuo bendruomenės. Jis nėra l a b i a u r e a l i š k a s, kaip ji. Jis tėra tik sudėtinė bendruomenės dalis ir negali būti nuo jos nepriklausomas; nuo individo visai nepareina, ar bendruomenė turi egzistuoti ar ne. Bendruomenė nėra vien idėja, sąvoka: tai naturalinis faktas. Tiek pat pamato būtų sakyti, kad individas tėra paprasta abstrakcija, tikra pamėklė. Individo be bendruomenės taip pat nerandame pasauly, kaip ir bendruomenės be individo.

Didelis skirtumas tarp S t i r n e r'io ir tų anarchistų, apie kuriuos mes toliau kalbėsime, yra kaip tik tas, kad jie pripa-

---

[10] T e n p a t, 223 p.
[11] T e n p a t, 164 p.

žįsta socialinio fakto reališkumą, kurį klaidingai neigia Stirner'is. Pagaliau, tai yra ir pagrindinis priešingumas, randamas visur tarp literatinio ir politinio anarchizmo[12].

2. Politinis bei socialinis anarchizmas ir autoriteto kritika.

Stirner'is praleido savo gyvenimą arba savo darbo kabinete, arba Hippelio restorane, kur paprastai susirinkdavo jo draugai. Žmonės, kaip Bakunin'as ar Kropotkin'as buvo visai kitokios natūros. Jie nesvyruodami rizikavo kovoje savo gyvybę ir laisvę. Jų sėkla, pasėta tamsiuose protuose, dažnai vesdavo apgailėtinų vaisių, bet nei vienam iš jų negalima nepripažinti drąsos, o kai kuriems, kaip Kropotkin'ui ir Reclus'ui kilnaus proto ir charakterio.

Bakunin'o idėjos susiformavo toje pat intelektualinėje aplinkoje, kaip ir Stirner'io[13]. Bakunin'as buvo kilęs iš rusų bajorų šeimos ir įstojo į kariuomenę karininku. 1834 m., turėdamas 20 metų, jis išėjo dimisijon ir atsidėjo filosofijos studijoms. Ir jis, kaip Stirner'is, kaip Proudhon'as, kaip Marks'as, pateko Hegelio įtakon, kuri anuo metu buvo universalinė. 1840 m. jis išvyko į Berlyną ir ten per ketveris

---

[12] Sindikalistinis rašytojas Berth vienoje įdomioje brošiūroje („Les nouveaux aspects du socialisme“, Paris, 1908) stato sindikalizmą prieš anarchizmą ir mano, kad Proudhon'o pripažinimas visuomenės realybės ir yra tasai kriterijus, kurs leidžia atskirti šias dvi doktrinas. Bet tas anarchizmas, kurį turi galvoje Berth, tėra vien Stirner'io anarchizmas. Kaip toliau matysime, nei Bakunin'as nei Kropotkin'as neneigia visuomenės realybės. Priešingai, tos naturalinės realybės teigimas yra kaip tik originališkiausias jų tezės punktas. Delto štai ir galima pasakyti, priešingai Berth'o išvadoms, kad yra artimas sąryšis tarp anarchistinių ir sindikalistinių idėjų. — Toliau betgi mes matysime, kad Jean Grave yra artimas naiviam Stirner'io individualizmui.

[13] Apie Bakunin'ą žr. jo biografiją, kurią jo bičiulis James Guillaume įdėjo pradžioje antro jo raštų tomo, o taip pat Dragomanov'o parašytą biografiją, įdėtą pradžioje rinkinio: „Michail Bakunin's sozial-politischer Briefwechsel mit Herzen und Ogareff“ (Stuttgart, 1895). Plačią biografiją yra parašęs Nettlau, bet ji liko neišspausdinta. Jos nuorašas, rodos, yra Bibliothèque nationale (Plg. Lagardelle straipsnį apie Bakunin'ą, išsp. „Revue politique et parlementaire“, 1909 m.). Bakunin'o veikalai buvo išleisti prancūzų kalba („Oeuvres de Bakounine“) 4 tomuose, 1-sis 1895 m., trys paskutinieji 1907, 1908 ir 1909 m. Paryžiuje, Stock leid. — Kai kurių raštų, tarp kita ko ir „Statuts de l'Alliance internationale de la démocratie socialiste“ ten nėra išspausdinta; mes paėmėme jų tekstą iš priedėlių, prie aukščiau minėtojo „Sozial-politischer Briefwechsel“, išleisto Dragomanov'o.

metus dalyvavo idėjiniame sąjūdy tų jaunųjų radikalų, apie kuriuos mes anksčiau esame kalbėję. Nuo 1844 ligi 1847 m. mes randame jį Paryžiuje, kur jis dažnai praleidžia kiauras naktis, bediskutuodamas su Proudhon'u. Šiojo įtaka Bakunin'ui buvo labai gili. Ruso anarchisto raštuose dažnai galima būtų nurodyti vietų, kurios tėra paprastas išplėtojimas minčių, išdėstytų Proudhon'o viename ar kitame jo veikale, pavyz. jo „Idée générale de la Révolution au XIX-e siècle". 1848 metai parodė šiam paviršutiniai išsilavinusiam didikui tikrąjį jo pašaukimą, būtent, revoliucionieriaus. Jis dalyvauja iš pradžios Prahos sukilime, paskum Saksų revoliucijoje Drezdene. Suimtas, du kartu nuteistas mirti Saksuose ir Austrijoj, jis buvo išduotas Rusijai ir čia įkalintas Petropavlovskoje tvirtovėje, kur jam nuo skorbuto iškrito beveik visi dantys. 1857 m. jis buvo ištremtas į Sibirą, bet jam pasisekė pabėgti; jis vyksta į Londoną ir iš čia atsideda nenuilstamai revoliucinei propagandai Šveicarijoj, Italijoj, net ir Prancūzijoj, kur jis mėgina sukurstyti liaudies sukilimą 1870 m. karo metu.

Bernardas Lazare piešia jį mums, kaip „apžėlusį milžiną didžiule galva, kurią dar padidina pasišiaušę plaukai ir išsidraikiusi barzda"; jis visados kelionėse, guli apsirengęs, apsiavęs, neturi nei pastogės, nei tėvynės, visados, kaip apaštalas, gatavas keliauti kiekvieną dieną ir kiekvieną valandą.

Sprendžiamasis jo gyvenimo ir veikimo punktas yra tas, kada jis nutraukia santykius su Karoliu Marks'u paskutiniame Internacionalo Kongrese Hagoje 1872 m. Bakunin'as buvo įstojęs į Internacionalą 1869 m. Bet jam ne į širdį buvo autoritarinės tendencijos vykdomojo komiteto, kuriame vyravo Karolis Marks'as, ir jis siūlė federalinę susivienijimo organizaciją, paliekant kiekvienai sekcijai didesnę autonomiją. Jį palaikė šveicariečių Juros federacijos atstovai, daugelis prancūzų, belgų, ispanų atstovų ir visi italai. Vis delto Marks'o ir jo draugų jis buvo pašalintas iš Internacionalo. Nuo to štai momento galima skaityti oficialinis skilimas tarp marksistinio socializmo ir anarchistinio socializmo, tarp kurių rungtyniavimas juo toliau juo labiau didėjo. Pagaliau, Hagos Kongresas reiškė galą Internacionalo, tokio, kokį Marks'as buvo sukūręs. Jo biurą Marks'as perkėlė į Jungtines Valstybes, ir nuo tol kongresai nebesusirinkdavo. Tuo pat metu Bakuni-

n'as pasitraukia nuo kovos, sukūręs Ženevoje naują susivienijimą, su pagalba draugų, kurie liko jam ištikimi. Jis mirė Berne 1876 m.

Ten pat Juroje, Neuchatel apylinkėse, kur Bakunin'as turėjo daug savo ištikimų pasekėjų tarp individualistinių ir kiek mistikinių to krašto gyventojų ir Kropotkin'as, per vieną savo kelionę čion 1872 m., užsikrėtė anarchistinėmis idėjomis, kurių propagandai jis pašventė toliau visą savo gyvenimą[14]. Tuo štai būdu, nors ir nepažinęs asmeniškai Bakunin'o, jis tapo tiesioginiu jo tęsėju.

Kunigaikštis Kropotkin'as irgi buvo kilęs iš rusų aristokratų. Išėjęs mokslą pažų korpuse, jis taip pat įstojo į karininkus. Veikiai jis pasižymėjo mokslo darbais geografijos ir gamtos mokslų srityse; jo mintis yra perdėm persisunkusi evoliucionistinėmis Darwin'o teorijomis. Tačiau jis neatsidėjo vien tik mokslui. Apie 1871 m. Rusijoje jau nebe Hegel'io įtaka vyrauja; intėligentinė rusų jaunuomenė mato ateities išganymą liaudy. Dienos šūkis: „eiti į liaudį", stengtis sutapti su ja, šviesti ją, įgyti jos pasitikėjimą ir paruošti ją nuverst autokratijos jungą. Kropotkin'as įsitraukė į šį sąjūdį. Jis pats pasakoja, kaip jis, papietavęs turtinguose namuose ar net Žiemos Rūmuose, pasiimdavo vežiką, užsukdavo pas vieną draugą, nusivilkdavo savo elegantiškus drabužius ir šilkinius marškinius, apsirengdavo paprastais medvilnės marškiniais, aukštais kaimiškais batais, avies kailiniais, ir važiuodavo į tolimus Petrapilio kvartalus pas darbininkus, kuriuos jis stengėsi šviesti. Bet ši propaganda greitai buvo pertraukta. 1874 m., išeinant jam iš Geografinės Draugijos posėdžio, kur jis buvo tik ką perskaitęs labai vertingą mokslinį referatą, ir dėliai to jam buvo pasiūlyta vienos sekcijos pirmininko vieta, jis buvo areštuo-

---

[14] „Aš sugrįžau iš šios kelionės su aiškiai nusistojusiomis sociologinėmis doktrinomis, kurių aš laikausi ligi šios dienos, ir aš dariau visa, ką aš galėjau, norėdamas duoti joms vis aiškesnę ir konkretesnę formą" („Autour d'une vie", 295 p.). Svarbiausieji Kropotkin'o veikalai yra šie: „Paroles d'un Révolté" (1885), „La Conquête du Pain" (1890), jo autobiografija, pavadinta „Autour d'une vie" (1902) ir jo knyga „Mutual aid" (prancūzų kalba: „L'Entr'aide" (1896). Be to, jis yra parašęs daugybę brošiūrų, kitų tarpe: „L'anarchie, sa philosophie, son idéal" (1896). Kai kurias citatas tų raštų, kurių mes neturėjome, paėmėme iš Eltzbacher'io veikalo „L'anarchisme" (pranc. vert. 1902 m.); šis veikalas yra sudarytas beveik iš vienų tik citatų, sugrupuotų į keletą rubrikų, ir patys anarchistai, kitų tarpe ir Kropotkin'as, pripažįsta jo nešališkumą.

tas ir įkalintas Petropavlovskoje tvirtovėje, kaltinamas organizavęs politinės propagandos draugijas. Jis pabėgo iš kalėjimo 1876 m. ir rado prieglaudą Anglijoje. Atvykęs į Prancūziją, jis buvo 1884 m. be reikalo apkaltintas Liono anarchistų byloje ir nuteistas tris metus kalėti Clairvaux kalėjime. Ir tada buvo gana nepaprastas vaizdas toks kalinys, kuriam Paryžiaus mokslų akadėmija ir Ernestas Renan'as pasiūlė naudotis savąsias bibliotekas, kad jis galėtų tęsti savo mokslo darbus. Jau ankščiau, esant jam Rusijos kalėjime, Petrapilio Geografinė draugija buvo davusi tokį pat pavyzdį. Po to Kropotkinas apsigyveno Anglijoje. Jis išleido daugybę anarchistinės propagandos knygų ir brošiūrų, nenutraukdamas betgi ir savo gamtos mokslo studijų. Sugrįžęs po revoliucijos į Rusiją, jis mirė 1919 m., pakartotinai išreiškęs savo priešingumą bolševikų sistemai.

Įžymiausi prancūzų anarchistai Elisée Reclus ir Jean Grave[15] tik pakartoja Kropotkin'o idėjas, pas kurį savo ruožtu lengvai galima atsekti Bakunin'o ir Proudhon'o minčių įtaka.

Čia mes domėsimės tik ta anarchistinių idėjų išraiška, kuri randama pas šiuos autoritetingiausius doktrinos atstovus. Mažiau žinomų rašytojų formulės, kartais labai ryškios, bet užtat mažiau apgalvotos, teks palikti nuošaly[16].

Doktrinos pagrinde mes visų pirma randame tokį pat kėlimą į padanges individo teisių, tokį pat aistringą siekimą laisvo ir pilno asmenybės išsiplėtojimo, kokį esame pastebėję jau pas Stirner'į. „Kiekvienas klusnumas yra savo teisių atsisakymas", pareiškia Elisée Reclus[17]. „Žmonių giminė nori būti valdoma; ji bus valdoma. Aš gėdinuosi del savo giminės", rašo Proudhon'as 1850 m. iš Doullens kalėjimo[8]. „Mano

---

[15] Plg. Elisée Reclus, L'Evolution, la Révolution et l'idéal anarchique (Paris, 1898) ir Jean Grave, La Société future (1895).

[16] Apie anarchistinių idėjų būvį Prancūzijoje prieš karą Žr. R. de Marmande, Les Forces révolutionnaires en France, išsp. „Grande Revue", 1911 m. rugp. 10 d.

[17] „L'Evolution, la Révol., ir t. t., 88 p.; ir jis priduria: „Mūsų idealas reikalauja... kiekvienam žmogui pilnos ir visiškos laisvės reikšti savo mintį del visų dalykų... jis reikalauja taip pat kiekvienam žmogui teisės veikti, kaip jam tinkama, daryti, ką jis nori"... (143 p.). Tik šitomis sąlygomis žmogus gali „išsiplėtoti į normalę būtybę" (141 p.).

[18] Ištrauka iš „Carnets" išspausdintų „Figaro" 1909 m. sausio 16 d.

laisvė“, sako Bakunin'as, arba, kas yra tas pat, mano žmogiška savigarba... reikalauja neklausyti jokio kito žmogaus ir nuspręsti mano veiksmus vien tik pagal mano paties įsitikinimus“[19]. O Jean Grave manymu, visuomenė negali primesti individui „jokių suvaržymų... be tų, kurie jau egzistuoja del naturalinių gyvenimo sąlygų, kurių aplinkoje jis juda“[20].

Bet šis individo garbinimas randamas visur anarchistų raštuose, remiasi čia visai priešinga pažiūra, negu Štirner'io. Štirner'iui kiekvienas žmogus yra „vienintelis“, neturįs kitokios taisyklės, kaip tik jo egoizmas. Prudoniniams anarchistams, priešingai kiekvienas žmogus yra kaž kas aukštesnio už individą, būtent, žmonijos dalelė. „Ką aš gerbiu savo artime, sako Proudhonas, tai jo žmogaus vardą“[21]. Šį štai žmogaus vardą, žmoniškumą, anarchistai ir nori matyti jame gerbiamą, gerbiant laisvę, nes „laisvė, sako Bakunin'as, yra vyriausias žmonijos evoliucijos tikslas“[22]. Anarchistai tad siekia ne egoistinio „aš“ laimėjimo, o kiekviename asmenyje jo „žmoniškumo“ laimėjimo. Todel ir laisvės jie reikalauja ne sau vieniems, o visiems. Anaiptol nenorėdami „naudotis“ savo artimu, kaip Stirner'is, jie nori, kad visų žmoniška garbė būtų lygiai respektuojama. „Elkis su kitais taip, kaip tu norėtum, kad kiti panašiomis aplinkybėmis elgtųsi su tavim“,[23] sako Kropotkin'as, šitokia visai kantiška ir net krikščioniška formulė. Bakunin'ui, kurs šiuo atžvilgiu yra ištikimas Proudhon'o mokinys, kiekvienos moralės pagrindą sudaro „žmogaus pagarba, t. y. pripažinimas žmoniškumo, žmogaus teisės ir žmoniškos vertybės kiekviename žmoguje, nepaisant jo rasės spalvos, jo protinio išsiplėtojimo laipsnio ir netgi jo dorovės“[24]. Ir del to jis sako: „tikrai laisvu aš tapsiu tik per kitų laisvę... Laisvė yra vaisius ne užsisklendimo, o savitarpinių santykių, ne

---

[19] „Oeuvres“ I t. 281 p.

[20] Jean Grave, La Société future, 157 p. Plg. taip pat 199 p.: „Ne! individas neturi priimti jokių suvaržymų, trukdančių jo plėtojimąsi, jis neturi pakęsti jokio autoriteto jungo, vis viena, koks bebūtų pretekstas, kuriuo tas autoritetas remtųsi“.

[21] „Justice dans la Révolution“, I, 185 p.

[22] Bakounine, Oeuvres, I, 105.

[23] Cituojama Eltzbacher'io, nur. viet., 199 p.

[24] Bakounine, Oeuvres, I, 281: „Aš esu tikrai laisvas tik tada, kai visos žmogiškos būtybės aplinkui mane, vyrai, moterys, taip pat yra laisvos. Kito žmogaus laisvė anaiptol neaprėžia ir neneigia mano laisvės, priešingai, ji yra čia būtinoji sąlyga ir patvirtinimas“ (Ten pat).

išsiskyrimo, o priešingai, susijungimo, nes kiekvieno individo laisvė yra ne kas kita, kaip tik jo žmoniškumo ir žmoniškos teisės atspindis sąmonėje visų kitų laisvų žmonių, jo brolių, jam lygių"[25]. Ši žmoniškumo idėja, kurią Proudhon'as perdavė vėlesniems anarchistams, ne tik kad yra svetima Štirner'iui, bet tai kaip tik vienas iš tų fantomų, su kuriais jis griežčiausiai kovojo[26]. Bet politiniai anarchistai, kaip ir Stirner'is, kiek jie garbina individualinę laisvę, tiek neapkenčia kiekvienos valdžios, nes, kokia bebūtų vieno žmogaus valdžia kitam žmogui, ji visados reiškia, kad čia žmogus „eksploatuoja žmogų", žemina žmoguje jo žmoniškumą.

Valstybė yra valdžia, suimanti į savę visas kitas valdžias. Jai daugiausia tad ir tenka anarchistų neapykantos. Su savo įsikišimu į visus žmonių santykius, su savo įstatymais, reguliuojančiais piliečių veiksmus, su savo valdininkais, vykdančiais tuos įstatymus, su kunigais, mokančiais juos gerbti, su savo profesoriais, aiškinančiais ir teisinančiais juos — valstybė yra pats tikrasis eksploatacijos ir priespaudos veiksnys[27]. Dėlto anarchistams ji yra pikčiausias priešas. Valstybė, sako Bakunin'as, tai „suma neigimų visų jos narių individualinių laisvių". Tai „didžiulės kapinės, ant kurių ateina pasiaukoti, mirti ir pasilaidoti visos individualinio gyvenimo apraiškos". Tai „akis veriantis žmoniškumo neigimas"[28]. Lygiai kaip Ba-

---

[25] Bakounine, I t. 277 p.

[26] Mintis, kad žmoguje reikia respektuoti jo žmoniškumas, yra viena iš tų minčių, kurias Stirner'is aštriausiai kritikuoja. Jis aiškiai nurodo Proudhon'ą, kaip jos atstovą. Tą mintį taip pat gynė Feuerbach'as, kurs norėjo visur dieviškumo sąvoką pakeisti žmoniškumo sąvoka.

[27] Pavyzdį ir čia vėlgi yra davęs Proudhon'as: „Kas yra valdomas, sako jisai („Idée générale de la Révolution", 341 p.), tas sulig kiekvienu veiksmu, sulig kiekviena tranzakcija, sulig kiekvienu judesiu, yra žymimas, registruojamas, apskaičiuojamas, taksuojamas, antspauduojamas, matuojamas, kainojamas, patentuojamas, licencijuojamas, įgaliojamas, įspėjamas, grąsomas, trukdomas, reformuojamas, taisomas, koreguojamas. Pasigaunant viešojo naudingumo preteksto ir visuomeninio intereso vardan, jis yra lupamas kontribucija, licituojamas, uždaromas šaltojon, eksploatuojamas, monopolizuojamas, koncesijonuojamas, išsiurbiamas, mistifikuojamas, apvagiamas; paskui, del menkiausio pasipriešinimo, sulig pirmu nusiskundimo žodžiu, jis persekiojamas, dedamas pabaudas, išniekinamas, įžeidžiamas, tampomas, daužomas, nuginkluojamas, kankinamas, žudomas, šaudomas, teisiamas, nusmerkiamas, deportuojamas, paaukojamas, parduodamas, išduodamas; ir, užviršinant, jis dar apviliamas, apmulkinamas, išjuokiamas, su purvais sumaišomas, garbę apiplėšiamas. Tokia štai yra valdžia, tokia jos teisybė ir moralė".

[28] Bakounine, Oeuvres, I. t. 143, 227, 151 p.

s t i a t'as — ir šitai ne vienintelė analogija, kurią mes tarp judviejų rasime — B a k u n i n'as apibūdina valstybę tuo faktu, kad ji reiškia jėgą, tai — „įsidingojusios ir pasipūtusios jėgos įsikūnijimas". Jau del to vieno ji yra blogis, nes žmonijos tikslas yra laisvė, gi jėga tai „nuolatinis laisvės neigimas"[25]. Vyriausybė, tas būtinasis priespaudos veiksnys, yra taip pat ir neišvengiamas korupcijos veiksnys. Ji sugadina visą, ką tik ji paliečia, o pirmiausia pačius josios atstovus. „Šis amatas būtinai turi sugadinti ir geriausį, protingiausį, kilniausį, gryniausį žmogų..." „Politiškai ar ekonomiškai privilegijuotas žmogus yra žuvęs protiniu ir doroviniu atžvilgiu". Taip kalba B a k u n i n'as[26], o E l i s é e R e c l u s sako: „tai gamtos dėsnis, kad medis veda savo vaisių, o kiekvienos valdžios žiedai ir vaisiai yra savivalybė, smurtas, lupikavimas, niekšybės, žmogžudybės ir nelaimės"[27]. Valstybė demoralizuoja valdančius, bet ji taip pat demoralizuoja valdomuosius ir vis del tos pačios priežasties. Ji iš tikrųjų daro bloga „net ir tada, kai ji įsako gerą", nes „sulig tuo momentu, kai gera yra į s a k y t a..., jis tampa bloga. Laisvė, dorovė ir žmogaus garbė reiškia kaip tik tai, kad žmogus daro gera ne todel, kad jam taip įsakoma, o todel, kad jis jį supranta, jo nori, jį myli"[32].

Todel valdymo forma čia maža tereiškia. Absoliutinė ar konstitucinė monarchija, demokratinė ar aristokratinė respublika, visuotinu ar aprėžtu balsavimu išrinkta valdžia — visos jos yra tiek pat vertos, nes visos jos suponuoja valstybę. Valdžia, kokia ji bebūtų, — daugumas, ar vieno despoto — visados yra valdžia; tai visados bus svetima valia, primetama mano valiai. Didelė visų revoliucijų klaida buvo kaip tik ta, kad jos nuversdavo vieną vyriausybę, tik tam kad tuojau jos vieton pastatytų kitą. Vienintelė tikra revoliucija bus toji, kuri sunaikins patį vyriausybės faktą — patį valdžios principą.

Pagaliau, prisižiūrėjus valstybei iš arčiau, matyt, kad ji, būdama iš savo esmės prispaudėja, tėra tik įrankis dar gilesnei priespaudai, būtent, turtingiesiems spausti neturtėlius. Juk jau Adomas S m i t h'as yra pasakęs tiesiog tais žodžiais: „civili-

---

[29] T e n p a t, 228 p.
[30] T e n p a t, I t. 176 p., III t. 53 p.
[31] „L'Evoliution, la Révoliution et l'idéal anarchiste", 164 p.
[32] B a k o u n i n e, Oeuvres, I t. 280 p.

nė valdžia... iš tikrųjų yra įsteigta ginti tiems, kurie šį tą turi, nuo tų, kurie nieko neturi“[33]. Šią formulę anarchistai parafrazuodami kartoja daugybėje vietų.

Pasak Kropotkin'o, visi įstatymai gali būti padalinti į tris rūšis: jų tikslas yra arba apsaugoti asmenis, arba apsaugoti valdžią, arba apsaugoti nuosavybę[34]. Bet iš tikrųjų jis būtų galėjęs visus juos sutraukti į šią pastarąją rūšį; nes nusikaltimai asmenims, anarchistų manymu, dažniausiai yra pasekmė skurdo, taigi, netiesioginai nuosavybės[35], — gi valdžios esminė funkcija juk yra ginti nuosavybę, tad ir įstatymai, saugojantieji ją, saugoja nuosavybę.

Bet nuosavybė, — šiuo punktu anarchistai tenkinasi socialistų kritikos parafrazavimu, nieko naujo čia nepridėdami[36], —

---

[33] A. Smith'as, berods, sakė: „civilinė valdžia, kiek ji yra įsteigta nuosavybei ginti“, ir t. t.; vadinas, didžiojo ekonomisto manymu, tai nebuvo vienintelis jos tikslas. Bet vis delto tai buvo svarbiausis jos objektas.

[34] Kropotkine, Paroles d'un Révolté, 236 p. „Įsižiūrėjęs į milijonus įstatymų, kurie valdo žmoniją, pamatysime, kad jie gali būti padalinti į tris dideles kategorijas: nuosavybės apsauga, valdžios apsauga, asmenų apsauga. Ir, išnagrinėjus šias tris kategorijas, prieinama dėliai kiekvienos iš jų tos nuoseklios ir būtinos išvados: „Įstatymas nereikalingas ir žalingas“

[35] „Visuomenė pati kasdien fabrikuoja tas būtybes, nesugebančias vesti doro darbo gyvenimo, tas būtybes, prisigėrusias antisocialinių jausmų“. Kropotkine, cit. Eltzbacher'io nur. viet. 221 p. „Kadangi visuomenės organizacija visur ir visados yra vienintelė priežastis tų nusikaltimų, kuriuos žmonės daro, todėl tėra veidmainingumas ar aiški nesąmonė, kai visuomenė baudžia kriminalistus, nes juk kiekviena bausmė prileidžia kaltę, o kriminalistas niekad nėra kaltas... Mes neigiame valios laisvę ir tariamąją visuomenės teisę bausti... Kiekvienas individas yra nesąmoningas produktas tos naturalinės ir socialinės aplinkos, kurioje jis gimė, išaugo, ir kurios įtaka jį tebeveikia. Trys didžiosios to nedorumo priežastys yra šios: nelygybė, tiek politinė, kaip ir ekonominė bei socialinė; tamsumas, kurs yra natūralinis to rezultatas ir būtinoji jų abiejų pasekmė — vergovė“ (Bakounine, Programme de l'Alliance, išsp. „Sozialpolitischer Briefwechsel“, 332—33 p.). „Nuosavybė, skurdas — štai didžiosios priežastys, gimdančios nusikaltimus... O jei socialinė santvarka yra pagrindinė nusikaltimų priežastis, tai šie turi išnykti kartu su ja“. (Jean Grave, La société future, 137—138 p.).

[36] „Ar bereikia dar, sako Bakunin'as, kartoti nenuginčijamus socializmo argumentus, kurių joks buržuazinis ekonomistas niekad neįstengė sugriauti? Kas tai yra nuosavybė, kas tai yra kapitalas dabartine jų forma? Tai yra kapitalistui ir savininkui valstybės garantuota ir saugojama teisė ir galia gyventi be darbo; o kadangi nei nuosavybė, nei kapitalas ničnieko neprodukuoja, jei jų neįvaisina darbas, tad čia yra teisė ir galia gyventi iš kito žmogaus darbo, eksploatuoti darbas tų žmonių, kurie, neturėdami nei nuosavybės nei kapitalo, yra priversti parduoti savo produktyvines jėgas laimingiesiems turėtojams vieno ar antro“... („Oeuvres“ III t. 191 p.). Plg. taip pat Kropotkine, La Conquête du Pain: „Surinkite tiek ir tiek pavyzdžių, imkite juos, iš kur tik norite; apsvarstykite, ko-

nuosavybė kaip tik yra pati tikroji išnaudojimo organizacija. Su jos pagelba savininkų mažuma laiko mases amžinoje vergovėje, versdama jas dirbti už skurdžiausį atlyginimą, o pati naudojasi laisvalaikiu, ištaiga, aukšta kultūra ir visokiomis civilizacijos gėrybėmis. Privatinė nuosavybė — tai tikrų tikriausia privilegija, toji, iš kurios eina visos kitos privilegijos. Valstybė tėra tik nuosavybės tvirtovė. „Eksploatacija ir valdžia, sako B a k u n i n'as, yra neatskiriamos sąvokos visa to, kas vadinama politika, nes eksploatacija sudaro būtinąjį kiekvienos valdžios pagrindą, lygiai kaip ir tikslą, o valdžia savo ruožtu laiduoja ir legalizuoja galėjimą eksploatuoti“[37].

„Patyrimas rodo, sakė jau P r o u d h o n'as[38], kad valdžia, nors ji būtų ir iš liaudies kilusi, visur ir visados laiko apšviestesnės ir turtingesnės klasės pusę prieš vargingiausią ir didžiausią klasę“[39].

Kai del nuosavybės santvarkos, kuri išlaisvintų darbininkus iš turčių eksploatacijos ir padarytų nereikalingą valstybės institutą, tai anarchistai nesutaria šiuo klausimu. P r o u d h o n a s kaip atsimename, tikėjos su Mainų Banko pagelba paversti nuosavybę paprastu turėjimu (posesija). B a k u n i n a s, priešingai, yra marksistinių idėjų įtakoje. Jis pareiškia esąs kolektyvistas. Darbo įrankiai ir žemė turės būti visuomenės nuosavybė. Juos galės naudoti tik darbininkai, ir šieji, susijungę į pramonės bei žemės ūkio bendroves, bus atlyginami pagal jų darbą[40]. Pas K r o p o t k i n ą, priešingai, anarchistinis idealas tampa grynai komunistiniu. Kolektyvistinis skyrimas darbo įrankių ir vartojimo dalykų atrodo jam visai nereikalingas. Maistas, drabužiai, kuras — argi tatai nėra taip pat ir net labiau būtinosios darbo sąlygos kaip ir įrankiai bei maši-

---

kia yra kilmė visų turtų, didelių ar mažų, sukrautų ar tai iš prekybos, iš bankų, iš pramonės, ar iš žemės. Visur jūs įsitikinsite, kad vienų turtas yra sudarytas iš kitų skurdo“ (56 p.). Šis sakinys sutraukia visą ilgą ankstyvesnį išrodinėjimą.

[37] B a k o u n i n e, Oeuvres, I t. 324 p.

[38] P r o u d h o n, Idée générale de la Révolution, 119 p.

[39] „Įstatymas... tėra įrankis, padedantis turtingiems dykaduoniams eksploatuoti ir laikyti savo valdžioje darbo žmonių mases..., jis teturi vieną uždavinį: išlaikyti eksploataciją“ (Kropotkine, Paroles d'un Révolté, 235 p.).

[40] B a k o u n i n e, Programme de l'Alliance internationale de la démocratie socialiste, išsp. priedėliu prie „Sozial-politischer Briefwechsel“, 339 p.

nos? Kuriam tad galui daryti skirtumas? Reikia darbininkų visumai pavesti socialinių išteklių visumą[41].

Bet valstybė ir nuosavybė nėra vienintelės priespaudingos tiranijos. Individualinė laisvė taip pat nesuderinama su amžinais įžadais, kurie visam laikui pavergia būsimąją žmogaus valią dabartinei valiai, kaip ir su pasidavimu išorinei valdžiai. Dabartinės jungtuvės yra tipingas pavyzdys tokių amžinų įžadų; jos turi užleisti vietą laisvai sąjungai t. y. laisvai sutartai ir laisvai tęsiamai sąjungai, nes tai vienintelė jungtuvių forma, suderinama su vyro ir moters garbe ir lygybe[42]. Laisva sutartis, vieton priverstino įstatymo, yra pagaliau vienintelė bendroji pasižadėjimo forma, kurią anarchistai pripažįsta. Laisva sutartis tarp vyro ir moters, tarp individo ir asociacijos, laisvos sutartys tarp įvairių asociacijų, siekiant kolektyvinių tikslų, laisvos sutartys tarp to paties krašto valsčių ir apskričių arba tarp atskirų kraštų. Bet šie pasižadėjimai visados yra atšauktini; jie neprivalo būti nauji pančiai, kuriuos žmonės sau užsidėtų. Nes kiekvieną sutartis, kada ji nebesiremia laisvu ir nuolat pakartotinu kontragentų sutikimu, tampa tironiška, priespaudinga žmogaus laisvei. „Del to, kad aš vakar buvau kvailys, sako Stirner'is, ar jau aš turiu likti kvailys visą gyvenimą?"[43]. Ir šiuo punktu Bakunin'as, Kropotkin'as, Reclus, Jean Grave, išskyrus bene tik Proudhon'ą, visiškai sutinka su juo.

Tačiau, — ir ši pastaba yra svarbi, nes ji parodo, kiek naivaus pasitikėjimo turi šie rašytojai, — anarchistinis idealas anaiptol nėra vien tik įgeidžio viešpatavimas. Netgi labai suklystume, šitaip jį interpretuodami.

Iš tikrųjų, anarchistai, be pasigailėjimo kritikuodami visus autoritetus, palieka betgi vieną, tiesa, visai abstraktinį, bet delto nemažiau imperatyvinį: tai proto arba mokslo autoritetą. „Proto suverenumas" yra vienas iš esminių anarchistinės

[41] Kropotkine, Conquête du Pain, 61—62 p.

[42] „Taip, anarchistai nori laisvų jungtuvių, kurios remiasi tik abipusišku prisirišimu, savigarba ir kito žmogaus vertybės gerbimu; šia prasme, kad ir kaip mylėdami ir būdami atsidavę tiems, su kuriais yra surištas jų gyvenimas, anarchistai vis delto yra šeimos priešininkai." Elisée Reclus, nur. viet. 145—146 p.

[43] „Der Einzige", 229 p.

Proudhon'o visuomenės elementų[44]. Tai, ką Proudhon'as vadina protu, Bakunin'as vadina mokslu, bet jis lygiai žemai prieš jį lenkiasi. „Mes pripažįstame, sako jis, absoliutinį mokslo autoritetą; prieš gamtos dėsnius žmogus teturi tik vieną galimą laisvę — tai juos pripažinti ir vis labiau juos taikyti. Reikia, pavyzdžiui, būti bepročiu arba teologu, ar bent metafiziku, juristu ar buržuaziniu ekonomistu, kad nepripažintum to dėsnio, pagal kurį 2 kart 2 = 4." Šioje srityje žmogus daugių daugiausia gali reikalauti teisės klausyti tų įstatymų tik del to „kad jis pats juos tokius pripažino, o ne del to, kad jie jam primesti iš šalies svetimos valios"[45].

Nusilenkdamas mokslui, Bakunin'as nusilenkia taip pat technikinei ar mokslinei kompetencijai. „Del batų aš atsidedu batsiuvio autoritetu, del namų, kanalo ar geležinkelio aš klausiuos architekto ar inžinieriaus"... Bet jis čia gerbia juose ne jų funkcijas, o jų mokslą, ne žmogų, o jo žinojimą. „Aš neleisių, kad man būtų primesta ar tai batsiuvio ar architekto, ar mokslininko nuomonė. Aš jų klausau laisvai, su visa pagarba, kurios yra vertas jų protas, jų charakteris, jų žinios, bet vis delto aš rezervuoju sau negincijamą mano kontrolės ir kritikos teisę[46]. Bakunin'as neabejoja, kad dauguma žmonių savo noru ir spontaniškai nusilenks šiam naturaliniam mokslo autoritetui. Kaip ir Descartes, ir beveik tais pačiais žodžiais[47], jis taria, kad „sveikas protas yra viens geriausiai paskirstytų dalykų pasauly." O sveikas protas jam reiškia „visuotinai pripažintų naturalinių dėsnių sumą". Kaip fiziokratai, jis tiki naturalinių dėsnių evidencija ir visa širdimi trokšta, kad ateitų jų karalystė. Ir lygiai taip pat jisai tiki, jog „plati liaudies švietimo bei auklėjimo sistema" gali padaryti tai, kad tie dėsniai bus visų priimti. Sulig ta diena, kada „jie šiuo būdu

---

[44] Plg. „Idée générale de la Révolution", 281 ir 342 p.: „Revoliucija ateina po reveliacijos. Protas, remiamas patirties, išdėsto žmogui gamtos ir visuomenės dėsnius, paskum sako jam: šie dėsniai yra tiesiog būtinybė. Joks žmogus jų nepadarė, niekas jų tau neprimeta. Jie buvo pamažu atrasti, ir aš pabrėžiu šitai tik tam, kad paliūdyčiau juos. Jei tu jų laikysiesi, būsi teisingas ir geras, jei tu laužysi juos, būsi neteisingas ir blogas. Aš nesiūlau tau jokių kitų motyvų".

[45] Bakounine, Oeuvres, III t. 51 p.

[46] Ten pat, 55 p.

[47] „Bendrai, galima pasakyti, kad žmonės kasdieniniame savo gyvenime vadovaujasi beveik išimtinai tik sveiku protu" („Oeuvres", III t. 50 p.).

bus įėję į visų žmonių sąmonę, laisvės klausimas bus visiškai išspręstas"[48]. Čia dar kartą tenka pastebėti tas 18-tojo šimtmečio racionalistinio optimizmo atgarsys, ir tas anarchistams ir liberalams bendras tikėjimas „protinguoju žmogumi". Bakunin'as skiriasi nuo fiziokratų tik savo neapykanta despotizmui, kurs aniems buvo pageidaujamas.

Taip tad anarchistų siūlomasis idealas, kurį įgyvendinti tebus galima tik nuvertus visas esamąsias valdžias ir autoritetus, yra bendruomenė laisvų žmonių, visiškai savarankiškų, kurių kiekvienas klausys tik savęs, bet visi lygiai pripažįs proto ir mokslo autoritetą. „Nei Dievo, nei pono, baigia Jean Grave, kiekvienas teklauso tik savo valios[49].

3. Savitarpinė pagelba ir anarchistinis bendruomenės supratimas.

Iš pirmo žvilgio galėtų atrodyti, kad tokia pažiūra, iškeldama į padanges individą, skelbdama visišką kiekvieno žmogaus autonomiją, suskaido bendruomenę į tieka pat nepriklausomų individų. Visi socialiniai ryšiai atrodo sutraukyti. Belieka tik vienas šalia kito atskiri individai. Bendruomenė, „kolektyvinė būtybė," išnyksta. Būtų tačiau didelė klaida šitaip interpretuoti anarchistinis idealas. Priešingai, nėra kitos doktrinos, kur žodžiai: solidarybė, brolybė, būtų dažniau kartojami. Asmeninė gerovė ir visuomeninė gerovė čia neatskiriamos. Jie baisisi Hobbes'o ir Stirner'io bendruomene, kur kiekvienas žmogus yra visų kitų priešas, tironas. Jiems tai tik dabartinės visuomenės atvaizdas. Bet žmogus, jų pažiūromis, yra didžiai socialinė būtybė. Individas ir bendruomenė yra dvi koreliatyvinės sąvokos, neįmanomos viena be kitos.

Niekas stipriau neišreiškė ir, gal būt, geriau nejautė to socialinio žmogaus charakterio, kaip Bakunin'as. Čia turime ir dar jį pacituoti: „Pradėkime tuo, sako jis, kad kartą ant visados išmestume iš galvos izoliuotą arba absoliutinį idea-

---

48 Bakounine, Oeuvres, III t. 51 p.
49 „La Société future", 303 p.
50 Bakounine, Oeuvres, I t. 298 p.

listų individą. Toks individas yra fikcija, panaši į Dievo sąvoką[50]... Bendruomenė egzistuoja anksčiau už individą ir pergyvena jį, kaip pati gamta, ji yra amžina, kaip gamta, arba tikriau, atsiradusi ant žemės, ji patvers tol, kol patvers mūsų žemė“[51].

Žmogus tampa žmogumi ir pasiekia savo žmoniškumo sąmonės bei realizavimo tik bendruomenėje ir tik dėka kolektyvinio visos bendruomenės veikimo. Jis teįstengia išsilaisvinti iš laukujo gamtos jungo, tik padedant čia kolektyviniam arba socialiniam darbui, kurs vienas tegali paversti žemės paviršių palankia žmonijos išrutulai vieta. Jis tegali išsilaisvinti iš savo paties gamtos jungo, t. y. vis labiau išlavintu protu valdyti savo kūno instinktus ir judėjimus, tik auklėjimo ir švietimo dėka; bet ir vienas ir antras yra ryškiai socialiniai dalykai. Be bendruomenės žmogus būtų amžinai likęs laukiniu gyvuliu[52].

Ar skaitysime Proudhon'ą ar Kropotkin'ą, ten rasime taip pat griežtai ir pakartotinai tvirtinant, kad socialinė būtybė yra tikrovė, kad bendruomenė yra atsiradusi anksčiau už individą ar bent turėjo egzistuoti kartu su juo. Tik kurie-ne-kurie anarchistai, kaip štai Jean Grave, tebesilaiko senos ir bergždžios priešingybės tarp individo ir bendruomenės ir žiūri į bendruomenę taip, lyg ji būtų pastatyta, nelyginant namai, iš atskirų plytų. Bet ar čia nėra prieštaravimo tarp šitos idėjos ir aukščiau skelbtosios individo autonomijos? Kaip galima kartu garbinti socialinį gyvenimą ir reikalauti panaikint visus tradicinius socialinius ryšius?[53]

---

[51] Ten pat, 286 p.
[52] Ten pat, I t. 277 p.
[53] Dar ant mirties patalo Bakunin'as pareiškė savo bičiuliui Reichel'iui: „visa mūsų filosofija išeina iš klaidingo pagrindo! Ji juk visuomet pradeda, žiūrėdama į žmogų, kaip į individą, o ne kaip į bendruomenės narį, — kaip teisingai reikėtų žiūrėti. “ (Cit. Guillaume prakalboje prie „Oeuvres“, II t. LX p.). Savo „Philosophie du progrès“ („Oeuvres“, XX t., 36—38 p.), Proudhon'as rašė: „Visa, ką protas žino ir tvirtina, tai tą, kad būtybė, lygiai kaip ir idėja, yra grupė... Visa, kas egzistuoja, yra grupuota, visa, kas sudaro grupę, yra viena, todėl suvokiame, todėl yra... Be grupės visa tėra abstrakcijos ir fantomai... Remdamasis šia štai bendrai būtybės koncepcija, aš tariuosi galįs įrodyti socialinio „aš“ arba žmonių grupės pozityvinę realybę, ligi tam tikro laipsnio susekti jos idėjas (dėsnius) ir konstatuoti bei parodyti, kad, šalia ir virš mūsų individualinės egzistencijos, yra aukštesnė kolektyvinio žmogaus individualybė.“ Ta pati mintis reiškiama ir daugely kitų vietų, pavz.

Ši tariamoji priešingybė lengva pašalinti, darant tą skirtumą, kurį anarchizmas vėlgi yra perėmęs iš liberalizmo, būtent, skirtumą tarp bendruomenės ir valdžios: bendruomenė yra spontaniškas, būtinasis gyvenimo kūrinys, gi valdžia tai dirbtinis, parazitinis organas, įsisiurbęs į bendruomenės kūną ir siekiąs jį absorbuoti[54]. Bet liberalai, pradedant nuo A. Smith'o, tenkinasi taikydami šį skirtumą vien ekonominėms institucijoms. Anarchistai taiko jį visoms socialinėms institucijoms. Ne tik ūkio gyvenimas, bet ir apskritai socialinis gyvenimas visomis savo lytimis yra padaras gilaus žmoniškumo instinkto, to bendruomeniškumo, solidariškumo instinkto, kurs verčia žmones bendradarbiauti su sau panašiais žmonėmis, vienas kitam padėti, telktis savitarpy į grupes. Kropotkin'as vadina šį instinktą savitarpinės pagelbos (mutual aid)[55] instinktu. Jis yra taip pat naturalinis žmogui, ir netgi reikalingesnis giminės išlaikymui, kaip kovos del būvio instinktas. Jau šiandien nebe prievarta cementuoja visuomeninį gyvenimą ir sudaro tikrą sąjungį tarp žmonių, kaip

---

„Petit Cathéchisme politique", kurs sudaro galą pirmojo tomo „La Justice dans la Révolution" ir t.t., ir „Idée générale de la Révolution".

Kropotkino pažiūromis žmogus niekad nėra gyvenęs kitaip, kaip tik bendruomenėje. „Kiek tik mes galime atsekti žmonijos paleo-etnologiją, visur mes randame žmones, gyvenančius bendruomenėse, giminėse, panašiose į aukščiausių žinduolių gimines" („L'Entr'aide", 85 p.) „Žmogus nesukūrė bendruomenės. Bendruomenė yra ankstesnė už žmogų", sako jis kitoje vietoje („The State; its historic role", broš., London, 1898, 6 p.). Jean Grave manymu, priešingai, „individas yra ankstesnis už bendruomenę... Sunaikinkite individą, ir nebebus bendruomenės. Tesuirs asociacija, tepakriks individai — jie gyvens blogai, jie grįž į laukinį būvį, jų gabumai regresuos, užuot progresavę, bet galų gale jie vis tik tebegyvens". („La Société future", 160—162 p.). Ši Jean Grave pažiūra yra visiškai jo asmeninė ir nesutinka su tikrųjų teorijos įkūrėjų — Bakunin'o, Kropotkin'o Proudhon'o doktrina. — Aišku, pagaliau, kad šie yra arčiau tiesos, nes individas be bendruomenės taip pat neįmanomas, kaip ir bendruomenė be individo. Individas, anot Bakunin'o, yra abstrakcija, arba fikcija, kaip sako Walras. Daugeliui žmonių sunkoka ši mintis suvokti, o betgi tik ji viena atrodo sutinkanti su istorijos ir gamtos mokslų duomenimis. Individas yra taip pat neįsivaizduojamas be bendruomenės, kaip žuvis neįsivaizduojama be vandens. Išimta iš vandens, žuvis, berods, pasilieka žuvis, bet tai yra... negyva žuvis.

[54] Bastiat'as kalba apie „tą klaidą, žalingiausią, kokia tik kada buvo įsibriovusi į mokslą, būtent, visuomenės painiojimą su vyriausybe", ir jis taip stato valstybės vaidmens problemą: „didžiajame rate, kurs vadinasi visuomenė, racionališkai nubrėžti mažesnį ratą, kurs vadinasi: Vyriausybė". („Harmonies", 539—540 p.). Dunoyer irgi pakartotinai reiškia tą pat mintį.

[55] Toks yra pavadinimas Kropotkin'o knygos, išverstos į prancūzų kalbą vardu „L'Entr'aide" (Paris, 1906).

tai įsivaizduoja privilegijuotieji (prievarta reikalinga tik jų privilegijoms apginti), o tas gilus savitarpinės pagelbos, savitarpinio sutarimo instinktas, kurio galios ir jėgos ligi šiol reikiamai nepažinta. „Žmogaus prigimtyje, sako Kropotkin'as, yra socialinių įpročių branduolys, praeities palikimas, kurio ligi šiol tinkamai neįvertinta; tų įpročių neprimeta jokia prievarta, jie yra stipresni už bet kokią prievartą“.[56]

Įstatymai anaiptol nesukuria šio socialinio instinkto, o prileidžia jį esant. Jie gali būti taikomi tik jo dėka ir lieka nevykdomi, kai jis nesankcionuoja jų. Valdžia anaiptol neišplėtojo šio instinkto, o priešingai, savo stangiomis ir stereotipiškomis institucijomis ji pastato prieš jį sienas, trukdančias visišką jo išrutulą. Išlaisvinti individą iš išorinės prievartos, reiškia tad išlaisvinti ir bendruomenę, grąžinti jai visą jos plastiškumą, įgalinti ją nuolat kitėti ir įgyti naujas formas, geriausiai tinkamas žmonių giminės laimei ir gerovei.[57] Gražioje savo knygoje „Mutual aid“ („Savitarpinė pagelba“) Kropotkin'as nurodo daugelį pavyzdžių šio spontaniškojo bendruomeniškumo instinkto, jis atseka jo žymes ir įvairias formas nesuskaitomoje daugybėje moderninės Europos asociacijų ūkio, mokslo, pedagogijos, sporto, higienos, labdarybės tikslams — viduramžių korporatyviniame, municipaliniame gyvenime ir net gyvulių bendruomenėse, nes daugumas gyvulių, sako jis, niekad nebūtų galėję įveikti gresiančių jiems naturalinių pavojų be to

---

[56] Kropotkine, Autour d'une vie, 414 p. Plg. taip pat „Paroles d'un Révolté, 221 p. ir tol.

[57] Šią mintį dažnai reiškia Reclus ir Kropotkin'as.

„Pats faktas, kad yra nustatytas, sureguliuotas, sustraipsniuotas, apramstytas įsakymais, baudomis, policininkais, kalėjimais, tam tikras junginys šiandieninių politinių, tikybinių, moralinių ir socialinių pažiūrų, daugiau ar mažiau nesuderinamų, kurios turi būti primestos rytdienos žmonėms, — pats šis faktas savaime yra absurdiškas ir tegali duoti tik prieštaringų pasekmių. Gyvenimas, visados nenumatomas, visados atsinaujinąs, negali sutikti su sąlygomis, išdirbtomis tiems laikams, kurių jau nebėra. (Elis. Reclus, nur. viet., 108—109 p.).

„Anarchistinė bendruomenė, sako Kropotkin'as („L'anachie, sa philosophie, son idéal“, 17, 18 p.). tai bendruomenė, kuriai yra grasios visos iš anksto nustatytos ir įstatymais kristalizuotos formos; ji ieško harmonijos besikeičiančioje pusiausvyroje tų įvairiopų jėgų ir visokeriopų įtakų, kurios eina savais keliais, ir kaip tik del to, kad jos gauna laisvai pasireikšti dienos šviesoje ir viena kitą atsverti, jos gali sukelti energijas, palankias joms, kai jos eina progreso linkui“.

galingo savitarpiškos vienybės ir santarmės instinkto, to tikrojo kiekvienos žmonių bendruomenės pagrindo.

Neįsivaizduokime tad anarchistų bendruomenės, kaip „visų karo prieš visus“, nes iš tikrųjų ji yra sąjunga laisvų asociacijų, kurios savaime, spontaniškai susidarė ir į kurias kiekvienas kada norėdamas gali įstoti ar išstoti. „Ši bendruomenė, pareiškia mums Kropotkin'as, bus sudaryta iš daugybės asociacijų, susijungusių savo tarpe visam tam, kam reikalinga bendroji pastanga: gamintojų sąjungos visose darbo srityse — žemės ūkio, pramonės, intelektualinio, meninio darbo; vartojimo bendrovės, rūpinančios visus buto, kuro, šviesos, maisto, sanitarijos ir kt. reikalus; tų bendrovių sąjungos savytarpy ir su gamintojų grupėmis; pagaliau, dar platesnės grupės, apimančios visą kraštą ar net ir keletą kraštų ir sudarytos iš asmenų, dirbančių patenkinimui tų ekonominių, intelektualinių ar meninių reikmenų, kurie neapsiriboja tam tikra teritorija. Visos šios grupės laisvai derins savo pastangas bendram susitarimui... visiška laisvė duos pradžią naujų gamybos, išradimų ir organizacijos formų išrutulai; individualinė iniciatyva bus skatinama ir, priešingai, bus kovojama su bet kuriai tendencijai į vienodumą ir centralizaciją“[58].

Visuomeninio intereso sutapimas su privatiniu interesu, taip ilgai veltui ieškotas buržuazinių liberalų, bus pagaliau realizuotas tokioje bendruomenėje, įvedus visišką individų bei grupių laisvę, ir išnykus antagonizmui tarp turtingųjų ir neturtingųjų, valdančiųjų ir valdomųjų. Čia dar kartą pastebime tą grįžimą prie 18-to šimtmečio optimizmo charakteringiausia jo forma: tikėjimą spontaniška interesų harmonija[59].

---

[58] „Autour d'une vie“, 410 p.

[59] Jau Proudhon'as statė problemą taip: „surasti tokią buities formą, kuri, suvesdama interesų skirtingumą į vienybę, sutolygindama atskiro asmens gėrį ir visuomenės gėrį, auklėjimu pašalindama įgimtąją nelygybę, išspręstų visas politines ir ekonomines priešingybes; kur kiekvienas asmuo būtų lygiai ir sinonimiškai gamintojas ir vartotojas, pilietis ir kunigaikštis, valdomasis ir valdovas; kur jo laisvė visados didėtų, ir jis niekad neturėtų reikalo nė kiek iš jos atiduoti; kur jo gerbūvis begaliniai didėtų, ir betgi visuomenės ar kitų piliečių buvimas niekuo nekenktų nei jo turtui, nei jo darbui, nei jo pajamoms, nei jo santykiams su kitais žmonėmis, ar tai būtų intereso, pažiūrų ar jausmų santykiai“. („Idée générale de la Révolution“, 145 p.). O Jean Grave rašo: „Jei bendruomenė remtųsi naturaliniais pagrindais, tada asmens interesas ir visuomeninis interesas niekados neturėtų būti vienas antram priešingi“ („Société future“, 156 p.).

Toks masinantis vaizdas turėjo netrukus sukelti priekaištų. Anarchistiniai rašytojai numatė juos ir jie į viską turi atsakymą.

Visų pirma, ar tame individualinių laisvių pertekliuje neatsiras pikto naudojimo, sutarčių laužymo, nusikaltimų? Ar nebus čia sudarytas nuolatinis netikrumas, kur sąžiningi asmens visados taps fantazierių arba nepastovėlių aukomis? Žinoma, atsako anarchistai, reikia manyti, kad bus iššišokimų arba, kaip sako Jean Graves, juokingai sušvelnindamas, „nekorektingumų, kuriems regimai nėra jokio loginio pagrindo"[60]. Bet reikia tikėtis, kad šiuos antisocialinius instinktus nustelbs kritika, visuotinis smerkimas. Visuomenės opinija, kurios nebeiškreips šiandieninės institucijos, turės daug didesnės priverčiamosios galios[61]. Kaip ten bebūtų, bet jau tik ne kalėjimai, tie, anot Kropotkin'o, „nusikaltimų universitetai", galės sumažinti tuos antisocialinius instinktus. „Laisvė yra dar išmintingiausias vaistas nuo laikinų laisvės blogybių"[62]. Pagaliau, visų didžiausia sankcija bus kitų bendrininkų atsisakymas dirbti iš vien su tais, kurių žodžiu negali pasitikėti[63]. „Jei kas nori žūti, tai yra jo valios darbas, bet jei jis nori gyventi, tai jis gali tai padaryti, tik turėdamas darbo draugų"[64].

Kitas priekaištas, dar svarbesnis. Nesant jokios prievartos, kas bepanorės dirbti? Jau dabar yra daugybė tinginių. Ar jų dar nepadaugės, kai nebeskatins į darbą reikalo akstinas?

---

[60] „La Société future", 16 p. „Mes neslepiame nuo savęs, sako Kropotkin'as, kad, davus individui visišką minties ir veiksmo laisvę, mes turėtum laukti iš dalies mūsų principų perdėjimų, kartais ir labai ekstravagantiškų" („Autour d'une vie", 413 p.).

[61] Bakounine, Oeuvres, III t. 79 p. išnaša: „Vienintelis didis ir visagalis autoritetas, kartu naturalinis ir racionalinis, vienintelis, kurį mes galime gerbti, tai bus kolektyvinė ir vieša nuomonė visuomenės, paremtos lygybe ir solidarumu, lygiai kaip ir visų jos narių laisve bei savitarpine žmogaus pagarba... Šis autoritetas bus tūkstantį kartų galingesnis... kaip visi jūsų dieviškieji, teologiniai, metafiziniai, politiniai ir juridiniai autoritetai, iškeltieji Bažnyčios ir valstybės, galingesnis, kaip visi jūsų baudžiamieji statutai, jūsų kalėjimai ir budeliai".

[62] „Autour d'une vie", 414 p. Čia vėl yra viena iš liberalizmo mėgiamųjų idėjų.

[63] Kropotkine, La Conquête du Pain, 202 p.

[64] Grave, nur. viet., 297 p. Proudhon'as čia griežtesnis: „Jei tu prisieki sutarčiai,... tu priklausai laisvų žmonių bendruomenei... Jei bus sulaužyta sutartis iš tavo pusės ar iš jų... jūs esate vieni kitiems atsakomingi... ta atsakomybė gali eiti ligi išskyrimo iš bendruomenės ar net mirties" („Idée générale", ir t. t., 343 p.).

Kropotkin'as pats pastebėjo, kad „bičių tarpe, esant perdideliam gėrybių pertekliui, pavyzdžiui, apie cukrinių nendrių plantacijas Rytų Indijoje, arba aplink cukraus valyklas Europoje, vagystės, tinginiavimas ir dažnai net girtavimas tampa labai įprastu dalyku"[65]. Ar žmonės nepaseks čia bitėmis? Visų pirma, atsako anarchistai, daugelis tų, kurie šiandien vadinami tinginiais, iš tikrųjų tėra tik paklydėliai, bet neribota laisvė būsimoje visuomenėje leis jiems susirasti tikrąjį savo kelią ir tuo būdu tapti naudingais darbininkais[66]. Dar daugiau, jei šiuo metu tiek žmonių vengia darbo, tai del to, kad šiandieninėje visuomenėje tas darbas taip sutvarkytas, jog jis yra labai sunkus ir grasus. Plūšyti 10 ar 12 valandų per dieną fabrike, dažnai nesveikose sąlygose, prikaltam prie vienodo varginančio darbo ir gauti už tą darbą skurdų atlyginimą, vos pakankamą šeimai išlaikyti... argi tokia perspektyva gali masinti darbininką? Anarchistinės bendruomenės, kaip ir Fourier falansteros, svarbiausias rezultatas ir bus tas, kad ji padarys darbą kartu produktingą ir malonų, patrauklų[67]. Mokslo pritaikymai padarys fabrikus sveikus, šviesius, erdvius. Mašinos, įvestos į namų ruošos darbą, išlaisvins moterį nuo daugelio nemalonių apyvokos darbų. Mokslininkai, neprivalėdami šiandien dirbti tų įkyrių darbų, nedaro šioje srityje ir išradimų. Bet „jei tokiam Pasteur'ui tektų praleisti tik penkios valandos Paryžiaus srutų kanaluose, tai tikėkite, jis rastų priemonių padaryti juos taip pat nekenksmingus sveikatai, kaip ir jo bakteriologinė laboratorija"[68]. Pagaliau, ir tai ypač svarbu, darbo ilgumas bus sumažintas, bereikės dirbti daugiausia 4 ar 5 valandas per dieną, pirmiausia del to, kad nebebus dykaduonių, o antra ir del to, kad sistematiškas mokslo pritaikymas gamyboje keleriopai padidins jos išgales.

---

[65] Kropotkine, L'Entr'aide, 19 p.

[66] „Mūsų manymu, nėra tikrųjų tinginių, griežta to žodžio prasme. Yra tik individų, kurių gabumai negalėjo laisvai išsiplėtoti, nes visuomenės organizacija sutrukdė jų veiklai rasti normalią linkmę... Padarykite visuomenę, kur individai galėtų pasirinkti užsiėmimą, ir pamatysite, kad ir didžiausi tinginiai mokės būti naudingi". J. Grave, La Société future, 277—278 p. Ta pat prasme pasisako ir Kropotkin'as, La Conquête du Pain, sk. „Objection".

[67] Kropotkine, Autour d'une vie, 414 p. ir La Conquête du Pain, 156 p. Bet anarchistai nėra falansterų įvedimo šalininkai, jie greičiau linksta į individualinės šeimos gyvenimą.

[68] Kropotkine, Conquête du Pain, 204 p.

Didžiulis gamybos išplėtimas mokslo dėka yra viena iš mėgiamiausių anarchizmo idėjų. K r o p o t k i n'as savo veikale „Conquête du Pain" piešia žavimus vaizdus. Jis pasakoja, kokių stebuklingų rezultatų pasiekė Paryžiaus daržininkai intensingos kultūros dėka, kaip vienas iš jų su trimis darbininkais, dirbančiais nuo 12 ligi 15 valandų per dieną, iš vieno tik hektaro gavo 110 tonų daržovių. Iš to išeidamas, K r o p o t k i n'as jau mato kaip 3,600,000 gyventojų Seine ir Seine-et-Oise departamentuose, dirbant visiems suaugusiems per metus 58 pusdienius, galės pasigaminti, kiek tik jiems reikės, javų, daržovių, pieno, duonos, puikiausių vaisių. Taikydamas tokį pat apskaičiavimą butų statybai, jis randa, kad pakaks nuo 28 ligi 36 dienų darbo per metus pasistatyti darbininko šeimai tokį sveiką ir patogų namelį, kokie, antai, statomi Anglijoje. Tas pat ir su drabužiais. Amerikos fabrikai pagamina šiandien vidutiniai 40 metrų medvilninės gelumbės per dešimtį valandų; „prileidžiant, kad viena šeima suvartoja kasmet 200 metrų, kas būtų jau labai daug, tai reikštų 50 valandų darbo arba dešimt pusdienių po 5 valandas"[69]. Bendrai suėmus, „žmogus dirbdamas po 4 ar 5 valandas kasdien ligi 40—50 metų lengvai galėtų pagaminti v i s a, kas reikalinga visuomenės gerovei laiduoti"[70]. E l i s é e R e c l u s turi tokių pat vilčių. Jo manymu „didelėje žmonijos šeimoje badas yra ne vien tik kolektyvinio nusikaltimo rezultatas, jis yra taip pat nesąmonė, kadangi pagamintieji produktai dvigubai prašoka vartojimo reikmenis"[71].

Esant tokiam turtų pertekliui, pasaulyje, šitaip virtusiame dausų šalimi, nebebus sunki problema gėrybių paskirstymas. Lengviausias dalykas šitai organizuoti. Imti, kiek tik nori to, ko yra apstas. Paskirstyti daliniais (racionuoti) tai, kas reikia matuoti, dalinti"[72]. Toks štai pincipas. Esant reikalui paskirstyti daliniais, pirmiausia, žinoma, turės būti aprūpintos moterys, seneliai, vaikai, ligoniai, tik po to suaugusieji vyrai. Lygiai kaip šiandien daroma, dalinant vadinamus „komunistinius pietus" streikų metu. Karas irgi parodė, kad racionavimas yra visiškai galimas tam tikriems maisto dalykams, nors ir nevisa-

---

69 T e n p a t, 126 p.
70 K r o p o t k i n e, Conquête du Pain, 135 p.
71 E l i s é e R e c l u s, L'évolution ir t. t., 136—137 p.
72 „Conquête du Pain", 79 p.

dos lengvai sukontroliuojamas. — Kai del vertės dėsnių, pagal kuriuos šiandien vyksta gėrybių paskirstymas ir kuriuos ekonomistai laiko būtinais ir nepakeičiamais, tai anarchistai iš jų tik juokiasi — ar tikriau, jie visai jų nepaiso[73].

4. Revoliucija.

Bet kaip įgyvendinti ta graži svajonė? Kaip pereiti iš tos skurdžios santvarkos, kurioje mes gyvename, į aukso amžių, kurį mums atskleidžia anarchistai? Revoliucijos keliu.

Revoliucijos teorija yra vienas iš esminių anarchistinės doktrinos elementų. Kaip tik šią anarchizmo pusę publika daugiausia ir žino. Mes betgi tepesakysime apie tai tik keletą žodžių, nes anarchizmas ir taip jau nuvedė mus pertoli nuo ekonominių idėjų tikrąja prasme.

Visų pirma, P r o u d h o n'as reikia išskirti. Mes jau matėme, kad jis nepritaria smurtingai revoliucijai. Jo pažiūromis, vien tik revoliucija sąžinėse ir širdyse tegali įgyvendinti anarchiją. Jo pasekėjai nėra tokie kantrūs. Revoliucija jiems atrodo neišvengiama būtinybė, kuri anksčiau ar vėliau turės būti padaryta. Įsivaizduoti, kad šiandieniniai privilegijuotieji sutiks patys, per vieną naktį, naują rugpiūčio 4 d. naktį, atsisakyti nuo savo privilegijų ir susilyginti su kitais, tai reikštų sąmoningai apgaudinėti pačiam save. Dar daugiau: jei netgi toks įvykis ir būtų galimas, vargiai jis bebūtų pageidaujamas. Liaudis, sako E l i s é e R e c l u s, su savo paprastu geraširdiškumu, galėtų čia duotis sujaudinama ir pasakyti savo buvusiems ponams: „Pasilaikykite savo privilegijas". „Ne, sušunka jis, teisingumas turi įsivykdinti! Norint dalykus grąžinti į naturalinę pusiausvyrą, reikia, kad prispaustieji sukiltų patys savo jėga, kad api-

---

[73] Plg. G r a v e, La Société future, XIV skyrių: *La Valeur*. Anarchistai dažnai nusiskundžia, kad buržuaziniai ekonomistai iškraipo jų mintis. Galima perskaityti šis skyrius, norint įsitikinti, kiek supratimo parodo kai kurie iš jų, interpretuodami savo priešininkų mintis. Pagaliau, daugelis buržuazinio galvojimo žmonių irgi nedaugiau žino apie šį dalyką, kaip anarchistai. Karo metu mums teko girdėti, kaip vienas aukštas Seine prefektūros valdininkas, kuriam buvo pavestas sunkus kainų nustatymo ir kontrolės uždavinys, pareiškė vienoje konferencijoje, kad „pasiūlų ir paklausų dėsnis" yra liga, kaip difteritas ar maras, ir kad „mokslas" (tur būt, valdininkų mokslas?) gali ją padaryti nekenksminga! Tiesa, jo apibrėžimas „paklausų ir pasiūlų dėsnio" buvo taip pat fantastingas, kaip ir J. G r a v e'o.

plėštieji atsiimtų savo gerą, kad vergai atgautų savo laisvę. Jie tikrai turės ją tik tada, kai kovote iškovos ją“[74].

Tai nereiškia betgi, kad Bakunin'as, Kropotkin'as ar jų mokiniai būtų ištroškę kraujo ir del smagumo kurstytų į smurtą. Ne, kraujo praliejimas, nors ir neišvengiamas, neatskiriamas nuo revoliucijos, savaime vis tik yra labai apgailėtinas ir turėtų būti apribotas ligi minimumo. „Kruvinos revoliucijos dažnai yra būtinai reikalingos del žmonių kvailumo, bet jos visados yra piktybė, baisi piktybė, didelė nelaimė. Ne tik dėliai jų aukų bet taip pat ir del grynumo ir kilnumo to tikslo, kurio siekiama ir kurio vardu jos daromos“[75]. „Svarbu sako Kropotkin'as[76], ne tiek mokėti išvengti revoliucijų, kiek rasti priemonių pasiekti kuogeriausių vaisių, juo galima aprėžiant civilinį karą, mažinant aukų skaičių, vengiant įniršimo iš abiejų pusių“. Čia visų pirma galima pasitikėti liaudies instinktais, nes liaudis anaiptol nėra ištroškusi kraujo, o priešingai, „turi perdaug gerą širdį, kad neimtų veikiai bodėtis žiaurumais“[77]. Bet ypačiai reikia pulti ne tiek žmones, kiek institucijas; štai delko Bakunin'as laiko taip svarbiu dalyku revoliucijos metu pirmiausia sudeginti archyvus, visokius dokumentus, kuriais remiasi nuosavybės teisės, tučtuojau panaikinti teismus, policiją, paleisti kariuomenę ir nieko nelaukiant konfiskuoti gamybos įrankius, namus, fabrikus, kasyklas ir t. t. Savo knygoje „Conquête du Pain“, Kropotkin'as vaizduoja, kaip vienos sukilusios apylinkės gyventojai pirmų pirmiausia užima butus, kad įsigyventų juose, drabužių krautuves, „kad kiekvienas galėtų iš ten pasiimti, ko reikalingas“, — žemę, kad ją dirbtų ir pasidalintų produktus. Elgiantis šiuo būdu (o ne taip,

---

[74] „L'Evolution ir t. t.“, 154. Kropotkin'as: „Tie, kurie nori, kad teisingumas laimėtų, kurie nori įgyvendinti praktikoje naująsias idėjas... supranta būtinumą revoliucinio viesulo, kurs nušluotų visus tuos puvėsius, atgaivintų savo dvelkimu sustingusias širdis ir atneštų žmonijai pasišventimo, atsidavimo, heroizmo, be kurių visuomenė sumenkėja, nusmunka, supūva“. („Paroles d'un Révolté, 280 p.).

[75] Bakunin, Sozial-politischer Briefwechsel, 297 ir 309 p.

[76] „Autour d'une vie“, 297 p.

[77] Kropotkin, cit. Eltzbacher'io, 236 p. „Revoliucija, nuo to laiko, kai ji įgijo socialistinį charakterį, nustojo buvusi kruvina ir žiauri. Liaudis anaiptol nėra žiauri; tai privilegijuotosios klasės yra žiaurios... Paprastai liaudis yra gera ir humaniška. Ji perdaug yra kentėjusi pati, kad neatjaustų kitų kančių“. (Bakounine, III t. 184—185 p.). Tą pačią mintį randame pas Sorel'į, Refléxions sur la violence.

kaip 1871 m. Komuna, naiviai palikusi neliestą Prancūzijos Banko iždą), revoliucija bus greitai baigta ir spontaniškoji gamybos reorganizacija pastatyta ant tvirtų pamatų su mažiausiu kraujo praliejimu.

Tačiau šie gana humaniški samprotavimai kartais užleidžia vietą daug griežtesniems ir smarkesniems išsireiškimams. Bakunin'as, bent tam tikru savo gyvenimo laikotarpiu, skelbė žiaurią revoliuciją be jokio pasigailėjimo privilegijuotiems. Jis teisingai galėjo būti laikomas išradėju tos „propagandos veiksmų", — kuri, pradėta vartoti apie 1890—95 metus desperatiškų fanatikų, sukėlė prieš anarchizmą visą viešąją opiniją. „Mes suprantame revoliuciją ta prasme, rašė jis vienoje vietoje, kad ji turi sukelti ir paleisti darban tai, kas šiandien vadinama žemais geiduliais, ir sunaikinti visa tai, kas ta pat kalba vadinama viešąja tvarka". „Plėšikavimas, sako jis kitur, yra viena iš garbingiausių Rusijos politinio gyvenimo formų... Plėšikas yra didvyris, liaudies gynėjas, gelbėtojas"[78]. Vienoje savotiškoje proklamacijoje, pavadintoje „Revoliucijos principai", jis be atodairos skelbia naikinimą del paties naikinimo; berods, buvo ginčijama, kad tą proklamaciją parašęs Bakunin'as, bet vis tik ji atrodo išreiškianti, bent tuo metu, jojo mintis. „Dabartinė karta, sakoma ten, turi be atodairos ir aklai naikinti visa, su ta viena mintimi: juo daugiau ir juo greičiau sunaikinti"[79]. Priemonės tam tiks visokios: „Nuodai, durklas, virvė ir t, t. Revoliucija pateisina visa šioje srityje. Kelias tad atviras"[80]. Bakunin'as visados buvo linkęs į sąmokslininko rolę. „Tarptautinių brolių statutuose", kurie yra įstatai savotiškos revoliucinės brolijos, jo įsteigtos 1864 metais, randame beveik tokio pat žiauraus smarkumo posakių, kaip ir garsiajame Nečajev'o „Revoliu-

---

[78] „Bakunin's sozial-politischer Briefwechsel", 335 ir 353 p.

[79] „Bakunin's sozial-politischer Briefwechsel", 361 p. Tiesą sakant, čia einasi proklamacija, išleista į rusų jaunuomenę tuo metu, kada caras Aleksandras II, pirmiau įsiteikęs liberalizmui baudžiavos panaikinimu, paskum vėl grįžo prie žiaurios savo tėvo Mikalojaus I priespaudos ir represijų sistemos, ir juo labiau įvarė į desperaciją pažangiąsias partijas, kad jos jau buvo betikinčios prasiversiant laisvės duris. Tiesa taip pat ir tai, kad Bakunin'as tuo metu buvo įtakoje fanatiko be jokių skrupulų, vardu Nečajev'o, kurio tamsi, klaiki energija ir savotiškas kriminalo misticizmas, atsidavęs revoliucijos tikslams, buvo laikinai Bakunin'ą pavergę. Vėliau jis pats griežtai pasmerkė šiuos kriminalinius veiksmus ir pareiškė buvęs suklaidintas .

[80] Ten pat.

ciniame Katechizme"[81]. Šiaip ar taip, sunku rasti griežtesnė revoliucinės desperacijos išraiška, kaip šioje štai „Tarptautinio socialistinio alianso statutų" vietoje, tikroje anarchizmo programoje, kuri atrodo gerai išreiškianti Bakunin'o mintį ir kuria mes baigsime šį anarchistinės doktrinos dėstymą: „Mes norime, rašo jis, visuotinės revoliucijos, socialinės, filosofinės, ekonominės ir politinės revoliucijos kartu; mes norime, kad iš dabartinės santvarkos, paremtos nuosavybe, eksploatacija, viešpatavimu ir principu autoriteto, — ar tai religinio, ar metafizinio ir buržuaziškai doktrininio, ar net jakobiniškai revoliucinio autoriteto, — kad iš tos santvarkos neliktų akmens ant akmens, pirmiausia visoje Europoje, o paskui ir visur kitur pasaulyje. Su šūkiu: taika darbo žmonėms, laisvė prispaustiesiems, mirtis prispaudėjams, išnaudotojams ir visokios rūšies globėjams, mes norime sugriauti visas Valstybes, visas Bažnyčias, su visomis jų institucijomis ir visais jų įstatymais — tikybiniais, politiniais, juridiniais, finansiniais, universitetiniais, ekonominiais ir socialiniais — kad bent kartą milijonai tų vargo žmonių, apgaudinėjamų, prislėgtų, kankinamų, eksploatuojamų, būtų išlaisvinti nuo visų jų vadovų ir geradarių, oficialinių ar oficiozinių, bendrovių ar asmenų, ir pagaliau atsikvėptų visiškoje laisvėje"[82].

Nesiimsime čia kritikuoti anarchistinės doktrinos. Prieš tokius apibendrinimus, kurie nėra aprėžti jokiu, net ir mažiausiu apribojimu, kritika yra bejėgė. Tos tariamosios „teorijos" tai daugiausia aistringų jausmų išsiveržimas. Ar bėra reikalo jas „atremti"? Pasitenkinsime trumpai nurodydami jų įtaką.

Čia mes nekalbame apie tuos kriminalinius atentatus, kuriuos iššaukė anarchistų mokslas, labai dažnai skelbiamas tamsiems, skurdo nukamuotiems ir į nusiminimą įvarytiems žmonėms, negalintiems rasti savy atsvaros toms perdaug paprastoms smurto formulėms. Tie niekuo nepateisinami atentatai, vadin. „propaganda veiksmu", galima vis tik išaiškinti jų kaltininkų nesąmoningumu ir fanatiška ekzaltacija. Bet negalima primesti už juos atsakomybės pačiai socialinei doktrinai, kuri, nelygu atvejis, gali būti laikoma arba žiauriausio naikinimo fi-

81 Prancūziškas šio „Katechizmo" tekstas galima rasti „Bakunin's sozial-politischer Briefwechsel".

82 „Bakunin's sozial-politischer Briefwechsel", 332 p.

losofija, arba aukščiausia žmonių broliškumo idealo ir individualinio progreso išraiška.

Mes čia kalbame apie tą įtaką, kurios anarchizmas turėjo apskritai darbininkų klasei. Nėra abejojimo, kad jis čia iššaukė individualizmo atgijimą, tam tikrą reakciją prieš centralizuojantį Marks'o socializmą. Jo pasisekimas buvo ypačiai didelis romaniškuose kraštuose, Prancūzijoje, Italijoje, Ispanijoje, nors ir Austrijoje jis tūlą laiką buvo beišstumiąs socializmą. Argi tuose kraštuose stiprių individualybių būtų daugiau kaip kitur? Neatrodo. Greičiau, kad šiuose kraštuose, neseniai įgijusiuose laisvės, tvarka ir drausmė, jei netgi jos ir savo noru priimtos, vis tik labai dažnai dar atrodo tarsi nepakenčiama vergovė. Tikra „anarchistinė partija" įsisteigė tarp 1880 ir 1895 m. Vėliau ji ėmė menkėti. Bet anarchizmo įtaka del to dar neišnyko, tik ji reiškiasi skirtingai. Antai, daugelis senųjų anarchistų, ypačiai Prancūzijoje, susimetė į darbininkų sindikatus ir kai kur net paėmė sindikalizmo sąjūdžio vadovavimą. Jų įtakoje sindikatai stengėsi vis labiau ir labiau atsipalaiduoti nuo socialistų partijos globos. „Conféderation générale du Travail" paėmė savo devizu du žodžius, kuriuose visur randame sukergtus anarchistų raštuose: „gerovė ir laisvė". Ji skelbė „tiesioginę akciją" t. y. revoliucinio pobūdžio akciją, nepriklausomą nuo viešosios valdžios.

Tiesa, revoliucinio sindikalizmo teoretikai šiandien atmeta bet kokį kompromisą su anarchizmu. Bet, nepaisant jų neigimų, lengvai galima atrasti daug panašumo tarp jų idėjų ir tokio Bakunin'o ar tokio Kropotkin'o idėjų. Pagaliau, argi Proudhon'as nėra tiek pat jų inspiratorius, kaip ir Marks'as? O mes juk matėme, kad Proudhon'o mintys yra anarchistinių doktrinų šaltinis.

Visų pirma, yra panašumas tarp jų pažiūrų į pajėgos vartojimą, kaip į metodę socialiniam gyvenimui atnaujinti ir apvalyti. „Pajėgos vartojimas suteikia socializmui tas aukštas moralines vertybes, kuriomis jis atneš išganymą moderniniam pasauliui"[83]. Lygiai taip pat ir anarchistams revoliucija bus tarytum audra, kuri išblaško sunkų orą karštą vasaros dieną ir padaro dangų vėl gryną ir giedrą. Kropotkin'as šaukiasi revoliucijos ne

[83] „Réflexions sur la violence", 253 p.

tik norėdamas sugriauti ekonominę santvarką, bet taip pat „supurtinti visuomenę jos intelektualiniame ir moraliniame gyvenime, nusikratyti sustingimu, atnaujinti papročius, įnešti į tarpą žemų ir menkų šios valandos geidulių gaivinantį dvelkimą kilnių aistrų, didelių siekimų, didžiadvasių pasišventimų"[84]. Prieš 1914 metus karo teoretikai, ypač Vokietijoje, lygiai tokiais žodžiais šlovino karo pasekmes, kurios turėsiančios tokios pat gaivinamosios ir atnaujinamosios galios. Antra vertus, tiek pat pas S o r e l'į, kaip ir pas anarchistus, vėl randame moralinių motyvų, kurių visiškai nėra M a r k s'o filosofijoje. Mes matėme, kad B a k u n i n'as, K r o p o t k i n'as, o ypač P r o u d h o n'as reikalauja iš kiekvieno individo „gerbti žmogų", nes tik tada jis pats bus vertas laisvės. Jie skelbia proto suverenumą, kuris vienas tepadarys žmogų laisvą, pilna to žodžio prasme. G. S o r e l'is pareiškęs, kad „naujoji mokykla veikiai atsiskyrė nuo oficialinio socializmo, pripažindama būtiną reikalą tobulinti dorovę", priduria: „Aš nė kiek nesiginu, jog šiuo atžvilgiu esu giminingas anarchizmui"[85].

Pagaliau, jų socialinis ir politinis idealas yra toks pat: nuosavybės ir valstybės panaikinimas. Sindikalizmas neapkenčia valstybės taip pat, kaip ir anarchizmas. „Valstybė, sindikalistų įsitikinimu, sako vienas iš jų[86], yra parazitas iš savo esmės, nieko negaminąs, o tik įsisiurbęs į gamintoją ir gyvenąs iš jo substancijos". O G. S o r e l'iui „socializmas yra tapęs pasiruošimu masių, kurios dirba stambiojoj industrijoj ir nori panaikinti nuosavybę ir valstybę"[87]. „Laisvi gamintojai, dirbantieji dirbtuvėje be ponų"[88], toks štai yra, pasak S o r e l'io, sindikalizmo idealas. Del to ir anarchistai ir sindikalistai lygiai yra priešininkai demokratijos, kuri valdo remdamosi valstybės jėga. Tačiau šios dvi koncepcijos, nežiūrint į tokį jų giminingumą, vis delto lieka skirtingos. Anarchizmas pasitiki spontaniškuoju visuotinės laisvės veikimu, kad atnaujintų visuomenę. Sindikalizmas gi remiasi tam tikru konkrečiu veiksniu: darbininkų sindikatu, kurs čia laikomas esminiu klasių kovos įrankiu. Ant

---

[84] „Paroles d'un Révolté", 17—18 p.
[85] „Réflexions sur la violence", 218 p.
[86] B e r t h, Les nouveaux aspects du socialisme, 3 p.
[87] „Réflexions sur la violence", Įvadas, 37 p.
[88] T e n p a t, 237 p.

šio pagrindo sindikalizmas konstruktuoja gamintojų visuomenę, kuri remiasi darbu ir kurioje intelektualizmui nėra vietos. Tuo tarpu anarchizmo mėgiamasis vaizdas yra savotiška naturalinė bendruomenė, kurią sindikalistai laiko chimeriška ir kartu pavojinga.

Vis delto, pravartu buvo nurodyti ta taip ryški analogija tarp šių dviejų idėjų srovių, kurios 19-to šimtmečio eigoje turėjo labai gilios įtakos darbininkų klasei, ir kurios abi žymi charakteringą individualizmo atgijimą.

5. Bolševikų doktrina.

Rusų revoliucija yra tragiškas bandymas tokio režimo, kurio idėjinį pagrindą sudarė kartu ir socializmo ir anarchizmo idėjos. Ji pakeitė visų lūpose senuosius okcidentalinius žodžius: „anarchija" ir „socializmas", nauju slavišku žodžiu: „bolševizmas". Kokios yra šios doktrinos ideologinės šaknys? Reikia čia jos trumpai nurodyti. Kai del pačios doktrinos, tai ją aiškių aiškiausiai išdėstė tas, kurs tapo jos vykdytoju ir atstovu — L e n i n'as. Mes čia apsiribosime tik sutraukdami tą išdėstymą iš jo raštų, paskelbtų neužilgo prieš paimant jam valdžią.

Bolševistinio režimo, kaip valdžios sistemos, mes čia nenagrinėsime. Negalima tačiau nepasakyti keleto žodžių, jei ne apie politinę jo pusę — niekas neginčija, kad jis išsigimė į kruviną tiraniją — tai bent apie ekonominę jo pusę. Mes jau esame konstatavę ankstesniuose šios knygos leidimuose aiškų plyšį tarp oficialiai skelbiamų komunizmo teorijų ir jo ekonominės praktikos, vis labiau artėjančios prie vadinamųjų „kapitalistinių" metodžių. Pirmasai principų palaužimas buvo padarytas 1918 m., įvedant skirtingą darbo atlyginimą, vieton vieningojo[89].

„Buržuazinių technikų" įtraukimas darban buvo čia pretekstas. Nuo tol vis labiau ryškėja nutolimas nuo socializmo pra-

---

[89] Savo kalboje 1918 m. kovo-balandžio m. apie „Artimiausius Sovietų valdžios uždavinius" Leninas konstatuoja pats, kad valdžia turėjo padaryti „žingsnį atgal" principų atžvilgiu: visų pirma, faktiškai pripažindama aukštą darbo atlyginimą „už svarbiausias buržuazinių technikų tarnybas" (19 p.), paskum, eidama į kompromisą su kooperatyvais ir atsisakydama pašalinti iš jų tarpo buržuaziją (30 p.).

ktikos. 1921 m. buvo padarytas didžiulis žingsnis, įvedant prekybos laisvę[90]. 1922 m. gegužės m. dekretas, atstatantis privatinę nuosavybę, aiškiai patvirtina atsisakymą nuo komunistinio principo, skelbto pat pradžioje, ir dogmatiškai reiškia utopijos galą.

Tiek štai apie principus. Bet gyvenime atsisakymas nuo pirmykščių siekimų yra dar visiškesnis. Žemės nuosavybės srityje, komunizmas, iškilmingai paskelbtas pat pradžioje, niekad nebuvo pritaikytas. 1917 m. spalių 26 d. dekretas sakė: žemės nuosavybė panaikinama ant visados. Tikrumoje, bolševistinis režimas, gal būt, prieš savo norą, jau iš pat pradžios ir nepaisant tariamosios nacionalizacijos, panaikino paskutines komunizmo liekanas Rusijos žemės valdysenoje. Deja, Rusijos valstiečiai, taip ilgai laukę ir troškę žemės nuosavybės, gavo ją tokiomis nelemtomis sąlygomis, kad vieton gerovės, kuri iš to būtų ėjusi kiekvienomis kitomis aplinkybėmis, radosi didžiausias skurdas. Visų susisiekimo priemonių sugedimas, tolydinis pramonės suirimas, pakrikus darbininkams ir grįžus jiems ar tai prie žemės darbo ar prie namų pramonės[91], užsienio prekybos ir užsienio rinkų panaikinimas — visa tai privedė prie tokio ekonominio regreso, iš kurio Rusija ligi šiol negali išeiti kitaip, kaip tik desperatiškai šaukdamosi pagalbos vakarų kapitalizmo, prieš kurį jos diktatoriai stojo karan. Genujos ir Hagos konferencijos parodė, jog šis tariamai novatoriškas ekonominis režimas turi kapituliuoti prieš viršenybę to priešininko, kurio gilių vitališkumo priežasčių jis nesuprato ir kurio pagalbos bei paramos jis šiandien šaukiasi[92].

---

[90] Apie šią evoliuciją žr. Simon Zagorsky, L'evolution actuelle du bolchevisme russe, Paris, 1921. (Povlockio leid.).

[91] Apie pramonę žr. Labry, L'industrie russe et la révolution (Payot leid.) ir Zagorsky, Le bilan économique de la République des Soviets, Paris, 1921 (Payot leid.).

[92] *[Liet. leidėjų past.]*. Per tą dešimtį metų, kurie praėjo nuo to laiko, kai autoriai rašė šias eilutes (1922 m.), Sovietų Rusija aiškiai perėjo prie valstybinio kapitalizmo ir jo metodėmis gana greitai atstatė savo pramonę. Maža to, bolševikai vadinamuoju „penkmečiu planu" ėmėsi varyti industrializaciją negirdėtu tempu. Apie to darbo sėkmingumą nelengva kas objektyviai spręsti, nes, kiek iš vienos pusės išpučiama propagandos reikalui tariamieji „laimėjimai", tiek iš antros pusės lygiai tendencingai perdedami nepasisekimai. Faktas betgi, kad Rusijoje bus atlikti milžiniški pramonės statybos darbai, kurie savo mastu ir valdovišku vykdymo būdu primena Asirijos-Babilonijos ar Egipto faraonų didžiulius irigacijos darbus. Faktas taip pat, kad ta forsuota industrializacija vyksta tik su didelėmis

Šiaip ar taip, turime vis delto patyrinėti, kokios doktrinos inspiravo šį nuostabų istorinį eksperimentą. Jos yra nepaprastai mišrios. Rusijoje socialinės doktrinos visados tesudarydavo tik vieną iš elementų to ar kito revoliucinio *credo,* visų pirma siekiančio sugriauti giliai neapkenčiamą politinį režimą. Politinė aistra ir socialinės teorijos čia yra artimai susijusios, ir pastarosios juo lengviau priimama, juo geriau jos atrodo patarnausiančios pirmajai. Todel bus kiek dirbtinis dalykas atskirti šios teorijos nuo politinės aplinkos, kurioje jos yra išaugusios. Tačiau idėjų istorikui vis delto tenka padaryti grynai ekonominė jų analizė, nors jų pasisekimas tegalima suprasti tik atsižvelgiant į tą galingą politinės aistros elementą, kurs sudarė tikrąją jų jėgą[93].

Bolševizmas, — toks, kokį mes gauname pažinti iš Lenin'o raštų, yra savotiškas mišinys ir interpretacija senesnių revoliucinių doktrinų, ypačiai anarchizmo bei marksizmo, ir kai kurių specifiškai rusiškų, kaip štai „narodničestvo"[93-a], panaudotų čia

---

aukomis dabartinio gerbūvio plačiųjų masių, priverstų aprėžti savo konsumciją ligi būtiniausio minimumo. Apie ateities perspektyvas čia nėra vietos plačiau kalbėti; nebent tiek tegalima pabrėžti, kad toks ūmus pramonės ugdymas, šalia gerų pusių (produktyvinių jėgų plėtimo) turi savy nemaža ir pavojų. Ekonominis užsisklendimas, autarkija, yra nesuderinama su šiandieniniu pasaulinio ūkio išsiplėtojimu. Ir Rusija anksčiau ar vėliau turės prisitaikyti prie tarptautinio gamybos pasidalinimo. O tada ir kils klausimas, kiek tokios dirbtinai, už uždaros sienos, išaugytos pramonės yra vitališkos. Su tuo yra surištas ir klausimas „socializmo viename krašte" ir stalininkų konfliktas su trockininkais.

[93] Bent iš tų, kurie mums buvo prieinami. Svarbiausias veikalas, iš kurio mes imame bolševistinių idėjų išdėstymą, yra pavadintas: „Staat und Revolution. Die Lehre des Marxismus vom Staat und die Aufgaben des Proletariats in der Revolution" (Berne, Promachos leid., 1918 m., 190 puslapių). Jis pažymėtas 1917 m. rugpiūčio m. data ir ankstyvesnis keliomis savaitėmis už spalių 17 d. revoliuciją, kuri įdavė Lenin'ui valdžią. Jame jau nepaprastai aiškiai išdėstyta visa programa. Dvi Lenin'o prakalbos darbininkų, kareivių, valstiečių ir kazokų centraliniame vykdomame komitete buvo paskelbtos brošiūra ir išleistos vokiečių kalba to paties leidėjo: „Die nächsten Aufgaben der Sowjet-Macht" (1918 m. balandžio m.) 64 p. ir „Der Kampf um das Brot" (31 p.). Nemokėdami rusų kalbos, mes deja negalėjome susipažinti su originalo tekstu. Negalėjome taip pat gauti Lenin'o kalbų, pasakytų prieš rusų revoliuciją, nei jo veikalų apie rusų kapitalizmą, agrarinį klausimą ir t. t., cituojamų Antonelli (La Rusie bolcheviste, Grasset leid., 1920). Tik pirmasai buvo išverstas į vokiečių kalbą, bet jau nebegaunamas knygynuose.

93-a „Bolševikai, rašo Delevsky (Les idées des „narodniki russes" išsp. „Revue d'économie politique", 1921 m. liepos — rugp. m.), savo teorijoje kaip ir praktikoje, sėmėsi minčių ne tik iš marksizmo, bet taip pat iš „narodničestvo", iš Bakunin'o, iš „buntarstvo", iš Tkačov'o, iš aktingos mažumos teorijos, iš socialistų revoliucionierių agrarinės pro-

tam tikrai politinei koncepcijai. Bet, užuot įskiepinęs marksizmui libertarinį anarchizmą, kaip tai daro S o r e l, bolševizmas, priešingai, įskiepina anarchistiniam idealui smarkiausį marksistinį autoritarizmą. L e n i n'as pats vadina save k o m u n i s t u. Toks ir jo partijos oficialinis vardas[94]. Jis čia tad tiesioginiai rišasi su senąja Marks'o ir Engels'o „Manifesto" tradicija. Kodel ne socialistai? Jis neatmeta šio pavadinimo. Bet, jo pažiūromis, socializmas tesudarys ekonominėje ateities evoliucijoje tik paruošiamąją fazę. Šioje fazėje socializacija apima tik gamybos įrankius; ji neliečia dar vartojimo gėrybių, be to, išsilieka daugelis teisių, kurioms komunizme nebus vietos. Socializmas yra tad tik paprastas etapas — berods, svarbus, nes jis sutampa su proletariato diktatūra, — bet vis dėlto laikinis, ligi nebus pasiekta „aukštesnėji komunistinės santvarkos fazė"[95].

Kas gi yra ta „aukštesnėji fazė"? Mes ją gerai pažįstame. Tai paprasčiausia Bakunin'o ir Kropotkin'o anarchistinio rojaus kopija. Vaizdas, kurį čia nupiešia Lenin'as, yra paimtas iš jų bruožas į bruožą. Ir tikrai sunku būtų pasakyti, kuo jis čia skiriasi.

Toks pat pažadas, kad visuomenės produktingumas ateity negirdėtai padidės. „Mes galime tikrų tikriausiai tvirtinti, kad kapitalistų ekspropriacija ves į negirdėtą produktyvinių visuomenės jėgų padidėjimą[96]. Toks pat užtikrinimas, kad tada nereikės prievartos, kuri verstų žmones dirbti. „Žmonės taip bus įpratę gerbti pagrindinius bendruomenės gyvenimo principus, ir jų darbas bus tapęs tokiu produktingu, kad jie dirbs laisvai, kiekvienas pagal savo gabumus"[97]. Ir atitinkamai taisyklei: „Kiekvienas pagal savo gabumus", toks pat paskirstymo principas: „Kiekvienam pagal jo reikmenis". „Produktų paskirstymas nereikalaus jokios socialinės reglamentacijos to kiekio, kurs

---

gramos, bet visas tas mintis jie nususino, iškreipė ligi degeneracijos, suplakė krūvon su hipokrizija, su jezuitišku cinizmu, su teroru ir korupcija, panaudodami jas naujos viešpataujančios klasės reikalui".

[94] Žodis „bolševikai" (daugumiečiai) reiškia ne ką kitą, kaip tik tą visai atsitiktinį dalyką, kad mes turėjome daugumą Briukselio — Londono kongrese 1908 m." (L e n i n, Staat u. Revolution, 120 p.). Oficialinis partijos vardas yra toks: „Ruskaja komunističeskaja partija (bolševikov)". Briukselio—Londono kongresas buvo antras rusų socialdemokratų partijos kongresas (Žr. A n t o n e l l i, Russie bolcheviste, 46 p.).

[95] Plg. Staat u. Revolution, 149—150 p.

[96] 146 p.

[97] T e n p a t.

duotinas kiekvienam asmeniui, nes kiekvienas laisvai pasiims, kiek jam reikės"[98]. Toks pat tikėjimas, kad, išnykus skurdui, išnyks ir nusikaltimai. „Argi mes nežinome, kad galiausioji socialinė priežastis visų bendruomeninio gyvenimo taisyklių laužymo yra liaudies masių eksploatacija, jų neturtas, jų skurdas?"[99]. Toks pat pasitikėjimas, kad neišvengiamieji „individualiniai išsišokimai" bus savaime nuslopinti, lygiai, „kaip jau dabartinėje visuomenėje kultūringų žmonių susirinkimas padaro galą muštynėms ir apgina silpną moterį"[100]. Toks pat įsitikinimas, kad valstybė nereikalinga, ir jai beliks tik numirti sava mirtimi. „Išnykus nusikaltimams, išnyks taip pat ir valstybė"[101]. Pagaliau, toks pat smarkumas nuolat kartojamuose tvirtinimuose, kad valstybė reikia „sugriauti", „sunaikinti", „į gabalus sutrupinti", „nušluoti nuo žemės paviršiaus"[102], vis tai išsireiškimai, kuriais Lenin'as gardžiuojasi su tam tikru gašlumu ir kurie yra tarsi aidas piktos pagiežos tokio Bakunin'o, mėgusio vaizduoti „kruvinas šiandienines visuomenės sūtemas[103].

Ar tad Lenin'as yra anarchistas? Visai ne. Priešingai, jis sarkastiškai pašiepia „anarchistų svajones"[104]. Argi jie neįsivaizduoja galėsią įžengti tiesiog į komunizmą, vien tik panaikindami valstybę? Didelė iliuzija! Tarp jų idealo ir dabartinės visuomenės būtinai reikalingas dar tam tikras etapas: „proletariato diktatūra". Ir šituo Lenin'as yra marksistas.

Iš tikrųjų, Lenin'as, nupiešęs komunizmą tokiomis masinančiomis spalvomis, pasiskubina pridurti, kad jis tučtuojau nebus įgyvendintas. Be abejojimo, jis realizuosis kada nors. Marks'as juk tvirtina: komunizmas jau glūdi kapitalizme. Bet kada jis iš jo išsirutulios? Kas gali tai pasakyti? „Yra žinoma, rašo Lenin'as su gana komišku rimtumu, jog čia turime labai lėtą procesą" (128 p.). Šis „įpratimas laikytis bendruomeninio gyve-

---

[98] „Staat und Revolution". 147 p.
[99] 138 p.
[100] 138 p.
[101] 139 p.
[102] 152 p.
[103] 79 p. Lenin'as pats pažymi šią analogiją: „Marks'as sutinka su Proudhon'u tuo, kad jie abu yra šalininkai „sunaikinimo" dabartinės valstybės mašinos. Šio panašumo tarp marksizmo ir anarchizmo (ir Proudhon'o ir Bakunin'o anarchizmo) nenori matyti nei oportunistai [Bernstein'as], nei Kautsky'o šalininkai, nes šiuo punktu, jie yra nutolę nuo marksizmo".
[104] 73 p.

nimo taisyklių“ neįgyjamas viena diena. „Nenorint įkristi į utopiją, negalima manyti, kad žmonės, vos tik išėję iš kapitalistinės santvarkos, jau mokės be jokios teisinės taisyklės dirbti visuomenės naudai“. Be to, „komunistinė valstybė prileidžia didelį darbo produktingumą ir tokį žmogaus tipą, kurs yra labai skirtingas nuo šiandieninio žmogaus, to ūmaus žmogaus, kurs gali viena akimirka sunaikinti viešąsias sankrovas ir reikalauti, kad jam duotų javų iš dangaus“. Kada gi tas tipas išvys pasaulio šviesą? L e n i n'as visokiais tonais mums kartoja: „mes to nežinome ir negalime žinoti“. Ar jis netgi apskritai tiki, kad toks tipas susidarys? Tuo negalima rimtai abejoti, skaitant jo gilios paniekos žodžius, kuriais jis kalba apie svajones anarchistų, atidėliojančių revoliuciją *ad calendas grecas,* „ligi to momento, kai žmonės bus tapę kitoniškais“[105]. „Aukštesnėji komunizmo fazė“ atrodo vaidinanti šioje doktrinoje tarsi Mahometo rojaus vaidmenį. Ja naudojamasi tikintiesiems fanatizuoti ir jiems kantrybės priduoti. Bet ji vis toliau ir toliau nukeliama į kitą pasaulį. O tuo tarpu imamasi artimesnių dalykų.

Tas artimasis uždavinys — tai revoliucija. Revoliucija teks daryti ne su įsivaizduotais žmonėmis, o „su tokiais, kokie jie yra dabar, su tokiais, kurie negali apsieiti nei be drausmės, nei be kontrolės, nei be priežiūros“[106]. Revoliucija tad reikalinga „drausmės, kontrolės, priežiūros“, kitaip tariant, valdžios, ir netgi diktatūros. Revoliucija nepanaikina valstybės. Ji tik pakeičia vieną valstybės formą kita — buržuazinę valstybę „proletariato diktatūra“. Šios uždavinys kaip tik yra sunaikinti ant visados buržuazinę valstybę, padaryti jos grįžimą negalimą ir netgi paruošti apskritai kiekvienos valstybės išnykimą ateity. Bet tuo tarpu, „ginkluotas proletariatas, organizuotas į viešpataujančią klasę“[107], yra valstybė visa to žodžio galia, su visais tos sąvokos atributais.

---

[105] Plg. šiuos tekstus 144, 146, 147 p.

[106] 73 p.

[107] Galima būtų parašyti ištisa disertacija tuo klausimu, kiek teisingai Lenin'as interpretuoja cituotus M a r k s'o tekstus. Kiek tos frazės, o kartais tik atskiri žodžiai, atitinka tikrąją M a r k s'o mintį? Ir kiek jos yra vien tik duoklė revoliucinei partijos frazeologijai? Norint atsakyti į šį klausimą, reikėtų žinoti, kiek M a r k s'as ir Engels tebebuvo revoliucionieriai, veikūs į perversmą, kai jie rašė šiuos tekstus. B e r n s t e i n'as viename priedėly prie vengro Palyj knygos: „Der kommunismus, sein Wesen, sein

Proletarinės valstybės aprašymas tai dar originaliausia Lenin'o knygos vieta, jei apskritai galima kalbėti apie originalumą to paveikslo, kur, pro stiliaus sausumą ir pedantiškumą, veržiasi sąmoninga ir gaiži esamosios santvarkos neapykanta, karti „klasių keršto" tulžis, ir, šalia didelio žiaurumo, savo rūšies sardoniškas demagogijos malonumas. „Proletariato diktatūra" yra marksistinė formulė. Bet čia ji tėra formulė. Marks'as ir Engels'as ją sukūrė, bet jos turinys paliko neapibrėžtas. Lenin'as ant tos retos kanvos, kurią jam sudarė keletas frazių, paimtų ar tai iš „Komunistinio Manifesto" ar iš anų dviejų rašytojų laiškų bei politinių brošiūrų — nes jis niekur necituoja „Kapitalo" — išsiuvinėjo visą paveikslą tokio režimo, kokį bolševizmas vėliau bandė įgyvendinti. Čia galima, tris mėnesius prieš paimant jam valdžią, perskaityti visą Rusijos diktatoriaus programą.

Kas tai yra, principialiai, valstybė? klausia savęs Marks'o mokinys. Valstybės esmė, atsako jis, yra „priespauda" (12 p.). Valstybė, sakė jau Engels, „yra specialinė priespaudos galia". „Valstybė yra mašina, organizuota tam, kad viena klasė spaustų kitą klasę" (dar viena Engels'o definicija). Valstybė, sako Lenin'as, yra „sistematiškas ginklo jėgos naudojimas vienos klasės prieš kitą"[108]. Visi šie apibūdinimai — paimti berods iš kapitalistinių valstybių patirties, — dera betgi ne vien tam tikrai valstybės formai, o, sako mums Lenin'as, valstybei, kaip tokiai. Iš šito tučtuojau išvada: kadangi proletarinė valstybė bus — valstybė, tad ji privalės turėti ir visus tuos požymius. Ji turės būti represyvinė, priespaudinga, ir kaip vienos klasės organas, „sistematiškai vartoti ginklo jėgą prieš kitą klasę". Čia tad paprasčiausiai rolės bus sukeistos. Prispaudėjų klasė taps

---

Ziel, seine Wirtschaft", Berlin, 1919, laiko bolševizmą „ne pomarksiniu socializmu plėtojimusi, o grįžimu į priešmarksinį socializmą" (102 p.).

Marks'o rašinys, kuriuo Lenin'as ypačiai remiasi, tai 1875 m. gegužės 5 d. aplinkraštis — dėliai Gothos programos — išspausdintas „Neue Zeit" 1891 m. XX t., kur randama ši vieta: „Tarp kapitalistinės ir komunistinės santvarkos yra pereinamasis laikotarpis. Jį atitinka taip pat politinis pereinamasis laikotarpis, kurs tegali būti ne kas kita, kaip proletariato diktatūra". W. Mautner'is viename labai nuodugniame veikale („Der Bolschewismus", Berlin, 1920) plačiai svarsto belševikų pretenzijas remtis Marks'o autoritetu ir cituoja visus tekstus, galinčius išaiškinti Marks'o mintį. Jis prieina išvados, kad Marks'as, nežiūrint į visa ką, buvo įsitikinęs demokratas, tuo tarpu kai Lenin'as iš esmės yra autokratas.

[108] Plg. 27; 119, 92 pp.

prispaustąja ir atvirkščiai. Vaidylos pasikeis kostiumais, bet vaidinamasai veikalas liks tas pat.

Šiandien, rašo Lenin'as, valstybė yra jėga, organizuota tam tikrai klasei spausti; vieton jos turės būti pastatyta „suvienytoji jėga tautos daugumos, darbininkų ir valstiečių, eksploatatoriams spausti". — „Priespaudos organas čia yra nebe tautos mažuma, kaip tai visados buvo vergovės, baudžiavos ir samdomojo darbo sistemose, o dauguma. Ir (priduria Lenin'as su grasinančia ironija), kai tautos dauguma imasi sistematiškai spausti eksploatatorius, tada „specialinis" priespaudos organas tampa nebereikalingas. Šia prasme valstybė jau pradeda irti. Vieton tam tikros privilegijuotos mažumos organų (privilegijuotų valdininkų, nuolatinės kariuomenės vadų) dauguma gali pati tuo rūpintis; ir juo labiau valdžios funkcijų atlikimas tampa liaudies dalykas, juo lengviau galima apsieiti be pačios tos valdžios"[109].

Apie laisvę visiems negali būti nė kalbos. „Proletariato diktatūra charakterizuoja visa eilė laisvės suvaržymų prispaudėjams, eksploatatoriams ir kapitalistams..." Demokratija? Taip, bet „demokratija didžiulei tautos daugumai ir smurtingas išnaikinimas t. y. išskyrimas iš demokratijos visų liaudies prispaudėjų ir eksploatatorių" (135 p.).

Vadinas, išlieka tai, kas yra valstybės esmė: priespauda. „Žodžių: *valstybė* ir *laisvė* sujungimas yra nesąmonė..." „Ligi tol, kol yra valstybė, nėra laisvės, o kai bus laisvė, nebebus valstybės" (145 p.).

Bet kad tos atvirkščios priespaudos režimas galėtų funkcionuoti, jis reikalingas naujos „mašinerijos". Senoji biurokratinė ir militarinė „mašina" išnyksta. Jos vietą užima kita, ir ūkio ir politikos srityje. Politinė mašina mūs čia neįdomauja. Lenin'as paėmė jos modelį iš 1871 metų Paryžiaus Komunos, kaip Marks'as aprašė ją savo knygoje: „Guerre civile en France"[110]. Esminius jos bruožus atrandame Sovietų Respublikos konstitucijoje.

---

[109] Ten pat, 65 ir 64 p.

[110] Štai svarbiausi jos bruožai: Skyrimas visuotinu balsavimu delegatų nuo valsčių; — nuolatinė teisė atšaukti ir pakeisti tuos delegatus; — parlamentarizmas išnyksta, nes Komuna [čia Sovietų Suvažiavimas] turi kartu ir svarstomąją ir vykdomąją galią; —valdininkų algos nustatomos sulig darbininkų atlyginimu; ginkluotasai proletariatas kontroliuoja valdi-

Kai del ekonominės mašinos, tai čia yra kolektyvizmas žinomiausia ir banališkiausia forma[111]. Darbo įrankių suvisuomeninimas, visiems priverstinas darbas, atlyginimas sulig nudirbtu darbu, lygus proto ir rankų darbo darbininkų traktavimas, pagaliau, visa ta organizacija kontroliuojama „ginkluoto proletariato".

Kaip matome, nieko nėra originališko šioje schemoje. Verta betgi atkreipti dėmesio į du bruožus, nes L e n i n'as nuolatos ir primygtinai juos pabrėžia su savotišku cinišku atvirumu: naujoji ekonominė santvarka nebus nei l a i s v a nei t e i s i n g a.

Visų pirma, ji nebus laisva. Socialistinėje dirbtuvėje darbininkas bus nemažiau griežtai prižiūrimas, kaip ir kapitalistinėje santvarkoje. „Ligi nebus įgyvendinta aukštesnėji komunizmo fazė, socialistai reikalauja visuomenei ir valstybei k u o- g r i e ž č i a u s i o s[112] kontrolės, tiek atliktojo darbo kiekio, kaip ir vartojimo. Tik čia toji kontrolė turi p r a s i d ė t i kapitalistų eksploatacija darbininkų naudai ir būti vykdoma ne biurokratinės valstybės, o g i n k l u o t ų d a r b i n i n k ų valstybės" (148 p.). „Reglamentacija ir kontrolė, sako jis kitoje vietoje, tai svarbiausi dalykai, reikalingi tam, kad komunistinė santvarka pirmoje savo fazėje galėtų būti paleista darban ir sklandžiai funkcionuotų. V i s i piliečiai tampa čia įsakytiniai tarnautojai valstybės, kurią sudaro ginkluoti darbininkai. V i s i piliečiai tampa tarnautojai ir darbininkai vieno vienintėlio didžiulio sindikato — valstybės. Svarbu tik tai, kad visi lygiai dirbtų, išlaikytų vieningą darbo ritmą ir gautų vienodą atlyginimą". Šito bus pasiekta, įvedant stambiose pramonėse griežčiausią „geležinę drausmę"[113].

Tiesa, L e n i n'as kalba visų pirma apie tai, kad reikės kontroliuoti „kapitalistai, virtusieji tarnautojais" ir „ponai inteligentai su kapitalistų aliurais". Kartą apsidirbus su šiais, visa kita eis savaime. Bet čia tėra demagoginis pasaldinimas tos

---

ninkus; — pagaliau, energinga valdžios centralizacija valsčių atstovų susirinkimo rankose (L e n i n'as griežtai pasisako prieš federatyvinį principą à la Proudhon).

[111] Žiūr. 140 p. Klasišką aprašymą kolektyvistinės santvarkos su pardavimo sankrovomis, darbo bonais, duodančiais teisę tam tikrai konsumcijai ir t. t.: „Visa visuomenė, sako jis 145 p., tampa vienu fabriku, vienu biuru, su lygiu darbu ir visiems lygiu atlyginimu".

[112] Lenino pabraukta.

[113] Plg. 153 ir 74 p.

piliulės, kurią turi nuryti darbininkai, nes, aiškus dalykas, socialistinėje valstybėje, kur visi dirba, visi ir turi būti kontroliuojami. Ir jau viename savo pranešime 1918 m. balandžio 29 d.[114], Lenin'as laiko vienu iš svarbiausių uždavinių pritaikinti revoliuciniams darbininkams darbo discipliną. „Reikia išmokti tas audringas darbininkų masių mitingų demokratizmas, kurs liejasi per krantus, tarsi pavasario potvynis, sujungti su geležine drausme darbo metu, su aklu pasidavimu valiai vieno asmens — sovietinio direktoriaus[115]. Yra žinoma, kad ši darbininkų militarizacija paskum tikrai buvo įgyvendinta, tik šitai, berods, nė kiek nepadidino darbo našumo, o priešingai, sumažino jį[116].

Ši „ginkluotų darbininkų" kontrolė atrodo gana abejotinas dalykas. Nekalbant jau apie terorizmą, be kurio ji neapsieina (kurio betgi Lenin'as visai nesikrato), ar galima iš tikrųjų manyti, kad darbininkų visuma įstengs kontroliuoti sudėtingą fabriko veikimą? Ar tai nėra technikinis dalykas, reikalaująs, kaip ir kiekvienas kitas, specialinio išmokslinimo? Visai ne, atsako Lenin'as. Šiandien kontrolė yra paprasčiausias dalykas ir už šitai mes turime būti dėkingi kapitalizmui. Iš tikrųjų, kapitalizmo dėka, pareiškia jis visai rimtai, „kontrolė susiveda, į elementariškiausias priežiūros ir sąskaitybos operacijas, prieinamos kiekvienam žmogui su pradžios mokyklos išsilavinimu, būtent į keturis aritmetikos veiksmus ir atitinkamų kvitų nustatymas"[117]. Todel visi bendruomenės nariai gali paeiliui čia dalyvauti, ir valstybė, kur vykdoma šios rūšies visuotinė kontrolė nustoja beveik buvusi valstybė, paruošia kelią tam laipsniškam valstybės išnykimui, prie kurio mes žengiame. Antra vertus, kadangi „ginkluotieji darbininkai nedaro juokų, nes jie yra praktikos žmonės, o ne sentimentalūs sulepšėję inteligentai"[118], tad „būtinybė" klausyti netrukus taps papratimu ir tuo būdu atidarys duris naujai visuomenei.

---

[114] „Artimiausi Sovietų valdžios uždaviniai", 56 p.

[115] Ten, pat.

[116] Pl. Trotsky, Terrorisme et communisme (Paris, Bibliothèque cummuniste, 1920): „Be vyriausybės prievartos formų, kurios sudaro darbo militarizacijos pagrindą, kapitalistinio ūkio pakeitimas socialistiniu ūkiu tebūtų tuščias žodis".

[117] „Staat und Revolution", 154 p.

[118] Ten pat, 156 p.

Ar šią „geležinę drausmę“ bent kompensuos darbo atlyginimo teisingumas, galų gale įgyvendintas? Nesivilkite, atsako Lenin'as, išsklaidydamas čia visas skaitytojų iliuzijas. Darbo ir darbo mokesčio lygumas toli gražu nėra teisingumas. Čia reikia pacituoti jo paties žodžiai: „Kiekviena teisė yra vienodas normos taikymas įvairiems žmonėms, kurie tikrumoje nėra vienodi; štai delko „lygi teisė“ yra lygybės laužymas ir neteisingumas. Berods, kiekvienas, patiekiąs lygų kiekį socialinio darbo, gauna lygią dalį iš socialinės konsumcijos fondo (po tam tikrų atskaitymų). Bet individai nėra lygūs savo tarpe; vienas stipresnis, kitas silpnesnis; vienas vedęs, kitas ne; vienas turi daugiau vaikų, kitas mažiau. Tad teisingumas ir lygybė negali dar viešpatauti šioje pirmoje komunizmo fazėje“[119]. Čia tebus pažanga į teisingumą: eksploatacija atskirų individų naudai bus išnykusi, suvisuomeninus darbo įrankius. Tačiau, koks rudimentarinis tas teisingumas! Ir kiek dar sunkių buržuazijos liekanų tebėra naujoje visuomenėje. Nes (įsidėkime galvon šį nuostabų prisipažinimą): kas taria teisė, taria buržuazija. „Mes nežinome kitokios teisės, kaip tik buržuazinė“[120]. O komunizmas, kurio Lenin'as siekia, yra kaip tik visuomenė be teisės.

Ekonominė bolševizmo teorija galima tad šiaip suglausti:

Ateity — toj ateity, kuri nukeliama į dausų dausas — anarchistinė utopija, reikalaujanti ir „žmonių, tapusių kitoniškais negu šiandieniniai žmonės“ ir produktų neribotame kieky — dvilypė ir paranki hipotezė, kurios dėka naujoji santvarka galės apsieiti ir be juridinės ir be ekonominės organizacijos.

Dabarty — toje dabarty, kurios galo nematyti — tam tikras ekonominis režimas, kolektyvizmas, kuris, paties autoriaus pripažinimu, nežada darbininkams daugiau laisvės ir vargiai kiek daugiau teisingumo, o tik vieton privačių verslamoninkų pastato valstybę, kaip visuotinį darbdavį.

Užtat klasių kova, įnirtusi ligi paroksizmo — sistematiškos priespaudos režimas, „daugumai“ spaudžiant mažumą, — „ginkluotas proletariatas“, brutališkai atsikeršijąs už praeities skriaudas, demokratinė diktatūra ne visų naudai, o „išskiriant

---

[119] „Staat und Revolution“, 141—142 p. „Turto skirtumai — ir tai neteisingi skirtumai — tebelieka“, skaitome toliau toje pat vietoje.

[120] Ten pat, 144 p.

iš demokratijos liaudies eksploatatorius ir prispaudėjus“ (135 p.).

Trumpai sakant, ir tai paties Lenin'o žodžiais: „Komunizme tam tikrą laiką paliekama ne tik buržuazinė teisė, bet ir buržuazinė valstybė — be buržuazijos (145 p.). Buržuazinė valstybė be buržuazijos — buržuazinė valstybė, žinoma, su visomis tomis šlykštynėmis, visomis priespaudomis, neteisybėmis, už kurias ją laikė atsakominga marksistinė doktrina, tik ką čia buržuaziją pakeičia ginkluotasai proletariatas — tokia štai paties Lenin'o definicija tos naujos santvarkos, kurią jis įvedė Rusijoj.

Kuo tad pateisinti visas tas perversmas? Naujoji organizacija, kaip pripažįstama, neduos nei laisvės, nei teisingumo, tai bus atvira tiranija. O kad ji būtų pranašesnė produktingumo atžvilgiu, to netgi nebandoma nė įrodyti.

Koks tad begali dar būti įmanomas pagrindas, kuriuo autorius pateisintų tokios sistemos įvedimą?

Istorijos filosofija. Lenin'o bolševizmas yra beveik literalinis pritaikymas istorinio materializmo teorijos. Ir dar del to štai jis turi teisės vadintis marksistu. Bet niekados istorijos filosofija — kuri visais laikais buvo tiekos pavojingų iliuzijų bei klaidų šaltinis ir kurios skraiste prisidengdavo tiek pragaištingų mytų — niekados ji nebuvo taikoma su elementariškesniu paprastumu. Marks'as numatė kapitalizmo išrutulą į kolektyvizmą, o šiojo į komunizmą. Kad šioji evoliucija įsivykdytų, reikia tarpinio etapo: proletariato diktatūros. Rusijos evoliucija ir turi sudaryti šį etapą. Tokia štai yra, trumpai sakant, Lenin'o reiškiamoji mintis. Pacituokime čia patį tekstą:

„Visa Marks'o teorija, rašo jis, yra pritaikymas moderniniam kapitalizmui evoliucijos teorijos, nuosekliausia, pilniausia, giliausia ir turiningiausia jos forma... Kurių duomenų mes turime, kad galėtume statyti ateinančio komunizmo problemą? Mes turime remtis tuo faktu, kad komunizmas eina iš kapitalizmo, kad jis, istoriškai žiūrint, glūdi kapitalizme ir yra padaras veikimo tų visuomeninių jėgų, kurias gimdo kapitalizmas... Marks'as stato komunizmo klausimą, kaip gamtininkas stato, sakysim, klausimą tam tikros biologinės rūšies, apie kurią žinoma, kad ji yra atsiradusi iš tokios ar tokios materijos ir kinta tam tikra linkme“. (528, 529 p.).

Iš to paties požvilgio pateisinama proletariato diktatūra. „Pirmasai visiškai tikras punktas, kurį patvirtina visa evoliucijos teorija, apskritai visas mokslas [!]... tai šis: istoriškai yra būtina tam tikra stadija ar tam tikras etapas, kaip perėjimas nuo kapitalizmo į komunizmą... Kapitalistinės visuomenės, beriedinčios komunizmo linkui, perėjimas į komunizmą yra neįmanomas be politinio perėjimo laikotarpio [Marks'o formulė] ir to laikotarpio valstybė negali būti kas kita, kaip tik revoliucinio proletariato diktatūra" (130—131 p.).

Toks tai yra doktrinalinis aiškinimas. Nes, savaime suprantama, tikrasai diktatūros aiškinimas, tas motoras, kuriuo išjudinamos masės, nėra ši pilka istorinė teorija, neveikianti žmonių. Tam yra kita formulė, Lenin'o tik ką pavartota: buržuazija be buržujų. Štai kas yra paprasta ir visiems suprantama. Kadangi buržuazija buvo apibrėžta, kaip mažuma žmonių, kurie naudojasi gėrybėmis ir eksploatuoja, tad naujoji santvarka bus dauguma žmonių, kurie naudosis ir eksploatuos. Ir juo labiau atsilikusios kultūros bei primityviškų instinktų bus toji tauta, kuriai siūloma toks masinantis jauktas, juo daugiau ji bus praeity kentėjusi brutališkos ir nepažabotos valdžios priespaudos — juo daugiau pasisekimo galės turėti ši programa, juo daugiau, žinoma, bus ir žiaurumo bei neteisingumo ją vykdant. Del to štai ši doktrina ir yra toks pravartus demagogijos įrankis.

Bet iš antros pusės, einant neišvengiama logika, juo labiau ši atvirkščios buržuazijos programa įsigali žmonių protuose, juo daugiau yra šansų, kad iš tų senosios buržuazinės santvarkos griuvėsių išaugs ne komunizmo rojus, siūlomas tikinčiųjų misticizmui, o nauja ekonominė buržuazija. Šitai kaip tik ir bus įvykę Rusijoj. Aiškiausias revoliucijos padarinys buvo tas, kad, valstiečiams grobte išgrobsčius dvarų žemes, įvyko priverstinas tų žemių padalinimas ir tuo būdu susikūrė valstiečių ūkininkų demokratija. Taip tai savotišku paradoksu, kurs eina iš dalykų logikos, jei jau ne iš žodžių, patvari Lenin'o komunizmo išdava bus individualinės žemės nuosavybės išplėtimas; toji nuosavybė bus atitekusi tautos daugumai. Bene tik šis rezultatas ir gali išaiškinti išsilaikymą bolševikų valdžios, kuri, nežiūrint į visą ką, yra labiau pakenčiama, negu grįžimas į senovę, kuriuo graso rusų valstiečiams bolševikų priešininkai.

Tik ką išdėstytoji doktrina yra tad ne tiek ekonominė, kiek politinė. Kaip ekonominė santvarka, kolektyvistinė proletariato diktatūra negali išsilaikyti. O kadangi pilnasai komunizmas, į kurį ji tariamai turinti vesti, tėra svajonė, tad Rusija, norėdama gyventi, turės rasti šiokią ar tokią kapitalizmo formą, kuri duotų galimumo produkuoti — ir tokios formos ji jau ieško. Antra vertus, kaip politinė sistema, proletariato diktatūra, tėra tik pakeitimas vieno personalo ir vieno valdžios režimo kitu personalu ir kitu valdžios režimu. Šis pakeitimas buvo gana lengva padaryti tokiame krašte, kur buržuazija dar nespėjo susidaryti politinio kadro ir tebuvo labai nežymi mažuma, palyginti su didžiule valstiečių mase. Vadinamieji „buržuaziniai“ arba „kapitalistiniai“ interesai, t. y., bendrai imant, judomosios nuosavybės interesai, nespėjo dar, kaip kad vakarų kraštuose, išsikėroti ir įleisti šaknų į visas visuomenės klases, net į valstiečių ir darbininkų tarpą. Kai dėl stambiosios žemės nuosavybės, tai jos atstovai, dvarininkai, visados tėra mažuma, bejėgė prieš vargingųjų valstiečių masių sukilimą. Tokiomis aplinkybėmis, kai išnyko visų neapkenčiama caro biurokratija ir kartu josios atramas — kariuomenė, liko laisva vieta tokiai partijai, kuri rėmėsi smurtingiausiais ir paprasčiausiais jausmais, būtent, „vargingiausių valstiečių ir darbininkų“[121].

Bet jei, nepaisant visa to, būtų norima įžiūrėti Lenin'o doktrinoje ne vien tik skystas teoretinis šydas, turįs pridengti ir pateisinti „valdžios užkariavimą“ ir jei būtų atmesta į šalį visi požiūriai, neįeinantieji į tą doktriną, tai jai tegalima būtų taikyti, ekonominiu ir moraliniu atžvilgiu, tik šie du kriterijai:

Kadangi ji sakosi įvesianti pranašesnę gamybos santvarką, ar tad padarytasai bandymas pateisina šį tvirtinimą?

Kadangi ji sakosi vieton mažumos neteisingumo bei priespaudos daugumai įvesianti mažesnį, jos manymu neteisingumą — daugumos priespauda mažumai, ar ji jau bent yra tikra, kad jos pusėje dauguma? Ir ar netgi ji nuoširdžiai jos nori?

Į pirmą iš šių klausimų istorija jau yra tarusi savo sprendimą.

Kai del antro kriterijaus, tai Lenin'as anaiptol neatrodo įsitikinęs, kad jis atstovauja daugumos norams ir pageidavimams. „Proletariato diktatūra, sako jis, iškelia eksploatuoja-

[121] Į šias dvi žmonių kategorijas Lenin'as nuolatos šaukiasi.

mųjų klasių a v a n g a r d ą į viešpataujančios klasės padėtį, kad sutriuškintų eksploatatorius“ (134 p.). Kitur jis teisina diktatūrą ne tik reikalu sutriuškinti eksploatatorių pasipriešinimą, bet ir reikalu „vesti plačiąsias mases gyventojų, valstiečių, smulkiųjų buržua, pusproletarių, bekuriant socialistinę ūkio santvarką“. Vadinas, tos plačiosios masės neina savo noru. Bet tada, koks bėra šios naujos oligarchijos pateisinimas?

Užbaiga.

Ar ekonominių doktrinų istorija ištikrųjų gali turėti užbaigą?

Kiekvieno mokslo istorija baigiasi tada, kai tas mokslas yra galutinai susikūręs. Bet štai, ir labiausiai pažengusieji mokslai, kaip fizika, chemija, ir net matematika, kasdien vis dar keičiasi, progresuoja, beprogresuodami atsisako nuo pažiūrų, kurios kitados buvo naudingos, o šiandien jau yra pasenusios, ir pakeičia jas, jei ne visai naujomis, tai bent suprantamesnėmis ir vaisingesnėmis pažiūromis. Dar daugiau: mes matome transformuojantis mūsų akyvaizdoje ne tik atskirus mokslus, bet ir bendrąjį mokslo supratimą. Mokslų pažangą keičia mūsų pažiūrą į patį mokslą. Šiandien, kaip ir seniau, mokslininkas ieško tiesos. Bet mokslinės tiesos sąvoka 20-ojo šimtmečio pradžioje yra nebe tokia, kokia ji buvo 19-tojo šimtmečio pradžioje, ir iš viso ko galima spręsti, kad ji dar keisis. Juo labiau tad politinė ekonomija, mokslas visai jaunas, vos išėjęs iš pirmųjų bandymų stadijos, negali pretenduoti nuo šiol jau nebesikeisiąs. Visa, ką doktrinų istorikas gali sau leisti, tai apžvelgti praeitąjį kelią, nesiimdamas nuspėti to kelio, kurs dar lieka eiti. Daugių daugiausia jis gali čia ryžtis apibūdinti artimiausius uždavinius, kurių teks imtis tyrinėtojams po tiekos įvairių pastangų, mūsų peržvelgtų praeituose skyriuose.

Kad galėtume pavaizduoti tą įspūdį, kurs susidaro iš ekonominių idėjų istorijos per pusantro šimtmečio, tebus leista čia mums vienas palyginimas. Žiūrint į jos visumą, atrodo, lyg turėtumėm prieš akis išskleistą vėduoklę. Prie pat rankenos vėduoklės stipinėliai taip arti susiglaudę, kad jie tarytum sudaro vieną kamieną. Juo toliau vedam akį į apykraštę, juo stipinėliai labiau nutolsta vienas nuo kito, ir atrodo, kad jie eis begaliniai tolstančiomis linkmėmis. Bet vis tik jie neatsiskiria vi-

siškai vienas nuo kito. Nes, tolstant jiems vienam nuo kito, išsiskleidžia tarp jų bendrasai audinys, kurs sudaro sąryšį, naują vieningumą, taip pat tvirtą, jei dar ne tvirtesnį, kaip ir tariamasai jų vieningumas prie rankenos, kur jie buvo susiglaudę.

Lygiai taip ir pas fiziokratus, o dar labiau pas Adomą Smith'ą, politinė ekonomija atrodo vieningas doktrinų pastatas, dailus savo paprastumu. Jis galima apimti vienu žvilgiu. Bet laikas eina, mokslas pažangėja, ir pasirodo, kad pradinis vieningumas buvo greičiau tariamasai, negu tikras. Iš tų dažnai prieštaringų teorijų, kurias Smith'as mokėjo sujungti, išauga naujos idėjų srovės, juo labiau priešingos viena kitai, juo savarankiškiau jos plėtojasi. Įvairios gėrybių paskirstymo ir vertės teorijos, istorinė metodė ir abstraktinė metodė, liberalizmas ir socializmas — vis tai koncepcijos, kurių kiekviena eina savo keliu, plėtojasi daugiau ar mažiau sėkmingai ir nekartą keičia savo pavidalą. Tačiau kiekviena iš jų, gindama savo pozicija apsisiaučia faktų ir stebėjimų tinklu, įneša savąją dalį naujų tiesų bei naudingų pastabų — ir taip štai pamažu aplink kiekvieną didžiąją ekonominės minties srovę susidaro vis platesnis ir standesnis audinys, tarsi bendrasai mokslo dugnas, ant kurio dar žymu stambieji didžiųjų sistemų bruožai. Pagaliau, nuo tam tikro momento, krinta į akis jau nebe atskiri vėduoklės stipinėliai, o bendrasai audinys, kuriame, juo arčiau apykraštės, juo labiau dyla ir išnyksta visi skirsniai — palieka tik visuma bendrai pripažintųjų tiesų, kurios sudaro patvarią sistemų išvadą. Tik šito mes čia ir težiūrėsime.

Taip tad visų diskusijų ir polemikų rezultate pamažu susidarė bendroji sritis, kurioje gali susitikti visi ekonomistai, vis viena, kokie bebūtų jų socialiniai ar politiniai siekimai. Tai sritis ekonomijos mokslo tikraja prasme, mokslo, kuriam rūpi ne nustatyti tai, kas turi būti, o tik išaiškinti ir suprasti tai, kas yra. Čia kiekvienos teorijos pranašumą parodo tik jos išaiškinamoji vertė. Nesvarbu, ar praktikoje mokslininkas yra intervencionistas, liberalas, protekcionistas ar laisvos prekybos šalininkas, socialistas ar individualistas: kiekvienas tiesus protas turės sutikti su tikslia observacija ar patenkinamu išaiškinimu.

Bet tuo tarpu, kai šie mokyklų skirtingumai linksta susilieti geriau suprasto mokslo vieningume, štai apačioje susidaro nauji

susiskirstymai, ne tokie scholastiški ir vaisingesni mokslo pažangai, tarytum po senąja vėduokle pradėtų rastis nauja vėduoklė.

Visų pirma, metodės klausimu, vis aiškiau reiškiasi skirtumas tarp grynosios ekonomijos ir aprašomosios ekonomijos, arba, jei taip geriau tinka, tarp teoretinės sistematizacijos ir konkretaus faktų stebėjimo. Tai yra du tyrinėjimo būdai, abu lygiai reikalingi ir atitinkantieji proto ypatumus, kurie retai pasitaiko drauge pas vieną asmenį. Betgi ekonomijos mokslas negali apsieiti nei be teorijos, nei be faktų stebėjimo. Šiandien, kaip ir seniau, mes lygiai gyvai jaučiame norą suvokti ekonominių reiškinių sąraišumą ir jų savitarpinius santykius; antra vertus, kada ekonominė pasaulio organizacija nuolatos transformuojasi, kada pramonės ir prekybos lytys ir pavidalai kasdien keičiasi, kaip begalėtumėm atsisakyti juos stebėti ir iš naujo aprašinėti? Taip tad, šios dvi metodės vienmet plėtojasi bei progresuoja po mūsų akimis, ir smarkieji ginčai del jų viršenybės atrodo šiandien galutinai aprimę.

Toliau mes matome ekonominį mokslą susiskaidant į atskirus mokslus, kurie siekia pasidaryti vis labiau ir labiau savarankiškais. Tik čia tas susiskaidymas nereiškia kovos, o paprastą darbo pasidalinimą.

Savo pradžioje ekonomijos mokslas tilpo visas į vieną ar du tomus. Į šiuos tris didelius skyrius: gamyba, vartojimas, gėrybių paskirstymas, Say ir jo įpėdiniai manė lengvai galį sutraukti visas teorijas ir esminius faktus, kurių žinojimas jau yra pakankamas, kad padarytų ekonomistą. Nuo to laiko mūsų mokslas, kaip ir visi kiti, suskilo į daugelį įvairių šakų. Kas kitados buvo vadinama fizika arba chemija, šiandien tėra elastingi rėmai, apimą daugybę specialinių mokslų (elektrotechniką, optiką, termodinamiką, biologinę chemiją ir kt.), kurių kiekvieno pakanka visam žmogaus gyvenimui absorbuoti. Lygiai taip pat ir politinė ekonomija šiandien yra virtusi labai plačia, bet patogia sąvoka, kuria vadinami įvairiausi tyrinėjimai, kartais ir labai nutolę vienas nuo kito. Kainų teorija ir gėrybių paskirstymo teorija tiek išsiplėtojo, kad beveik kiekviena iš jų tapo atskiru mokslu; — socialinė ekonomija atsidalino savo sritį ir gyvena savu gyvenimu;—gyventojų teorija išaugo į atskirą mokslą, demografiją; — mokesčių teorija įgijo finansų mokslo vardą;

— statistika turi savo specialines metodes ir susisiekia su visomis kitomis šakomis; — aprašymas pramonės ir prekybos mechanizmo, bankų, biržų, pramonės formų klasifikacija ir jų kitimo tyrinėjimas, yra politinei ekonomijai tai, kas gamtos mokslams zoologija, aprašomoji botanika ar morfologija. Ir nors ne visados kiekviena iš šių disciplinų vadinasi atskiru vardu, bet tikrumoje čia turime vis specialinius mokslus, kurių santykiai ir gilesnis vieningumas ne visados lengva atsekti.

Tačiau yra viena sritis, kurioje ginčai, kovos, ne tik kad tęsiasi, bet tikriausiai ir niekad nesiliaus: tai e k o n o m i n ė s i r s o c i a l i n ė s p o l i t i k o s sritis.

Tuo metu, kai ekonomistų tarpe atrodo pamažu susidarąs bendrasis mokslinis pagrindas, ekonominės politikos klausimais skirtumas nuomonių del siektino tikslo ir vartotinų priemonių tebėra ir šiandien toks pat aštrus, kaip ir seniau. Kiekviena iš didžiųjų doktrinų, kurias mes esame išdėstę šiose knygose, tebeturi savo įsitikinusių atstovų. Liberalai, socialistai, intervencionistai, valstybiniai socialistai ir krikščionys socialistai tebestato priešpriešiais savo idealus ir savo veikimo metodes. Ar čia mokslas sutaikins juos? Tikriausiai ne, nes samprotavimai, kuriais jie remiasi, didele dalimi išplaukia iš kitų šaltinių, o ne iš mokslo. Tikybiniai ir moraliniai įsitikinimai, politinės ir socialinės pažiūros, asmeniniai jausmai ir palinkimai, galop, net asmeniniai patyrimai ir interesai vaidina čia sprendžiamąjį vaidmenį, ir nulemia kiekvieno orientaciją. Pirmoje 19-tojo šimtmečio pusėje mokslas ėjo išvien su tam tikra ekonominės politikos doktrina — liberalizmu. Ši sąjunga buvo jam pragaištinga. Sulig ta diena, kada galima buvo įtarti, jog ekonominės teorijos tėra priedanga tam tikrai politikai ginti, josios neteko daug pasitikėjimo. Bet ši pamoka nenuėjo veltui. Ir nebūtų nieko pavojingesnio mūsų mokslo plėtojimuisi, kaip pajungti jį vėl bet kuriai mokyklai. Be abejojimo, mokslas gali teikti vertingos paramos ekonominei politikai, leisdamas numatyti tos ar kitos priemonės rezultatus, ir reikia tikėtis, kad tie numatymai, šiandien dar gana dažnai nepertikri, ateity bus tikslesni. Bet mokslas negali nurodyti ekonominei politikai nei jos idealo, nei jos tikslo.

Nesivilkime tad vieną kurią dieną pamatysią išnykstant tas didžiąsias opinijos sroves, kurios šiandien vadinamos libe-

ralizmu, socializmu, solidarizmu, sindikalizmu. Gal būt, ateity jos vadinsis kitais vardais. Bet, viena ar kita forma, jos išliks vienos šalia kitų, nes jos atitinka gilius žmogaus prigimties siekimus arba patvarius kolektyvinius interesus, kurie, čia vieni, čia kiti gauna viršų.

Ar to reikia gailėtis? Mes taip nemanome. Įsitikinimų vienodumas mums atrodo chimeriškas, apgaulingas idealas; o grynai praktiniu atžvilgiu mes sutinkame su tais, kurie, kaip tik dėliai brangių jiems idėjų sėkmės, nenori, kad išnyktų kada nors visokia konkurencija toms idėjoms.

Bendrai suėmus:

Vis didesnis vieningumas ir bendradarbiavimas mokslo srityje, tobulėjant metodėms.

Iš antros pusės, praktikos srityje, skirtingumai ir net kovos tarp įvairių ekonominių idealų, rungtyniaujančių del viršenybės.

Toks štai tikriausiai bus politinės ekonomijos vaizdas ateity.

Taip tad įspūdis, kurį gauname iš ekonominių doktrinų istorijos, yra, jei jau ne liūdnokas, tai vis tik toks, kad turi palenkti mus į tam tikrą nusižeminimą. Tiek doktrinų, kurias taryta galutinai įsigalėjus, nublunka, o vėl kitos, kurias taryta mirus, atgyja! Bet tos, kurios miršta, niekad nemiršta visiškai, ir tos, kurios atgyja, niekad neatgyja visai tokios pat.

Kas labiausiai tad mokslui ir mokslo dėstymui reikalinga, tai plati ir pilna laisvė: metodės laisvė, teorijų laisvė, taip pat sistemų ir idealų laisvė, — nes šieji, veikdami jausmus, dažnai yra vertingas akstinas pačiam moksliniam tyrinėjimui. Niekas nebūtų taip pražūtinga mokslui, kaip dogmatizmas, iš kurios pusės jis bepasireikštų. Ir deja, šiuo atžvilgiu nėra nei vienos mokyklos ir nei vieno krašto, kuriam nebūtų galima nieko prikišti.

Jau S i s m o n d i's kaltino įsiviešpatavusį liberalizmą, kad jis paverčia politinę ekonomiją ortodoksija. Bet ne vienam liberalizmui tenka padaryti šis priekaištas. S c h m o l l e r'is vienoje savo prakalboje, kurią jis pasakė, kaip Berlyno universiteto rektorius, pareiškia, jog nuo šiol negalima leisti į

viešąsias katedras „nei grynųjų marksistų, nei grynųjų Smith'o mokinių“. Argi istorinė vokiečių mokykla norėtų įvesti savo priešininkams tą ostrakizmą, nuo kurio ji pati pirmoji kitados tiek gavo nukentėti? Negalime betgi pasigirti, kad ir mes Prancūzijoje būtume buvę daug mažiau ekskliuzyvūs. Abejingumas ir netgi neprielankumas, kuriuo sutikta pas mus ekonominė mokykla, nedaro mums didelės garbės. Pagaliau, ta pačia intolerancija, kuri teisingai prikišama „buržuazinei“ ekonomijai, pasižymi lygiai ir socializmas. Kai tūli marksistai pralaužė spragą Marks'o teorijose, jų ginti šokosi tokie pat autoritariški užsispyrėliai, kaip ir liberalizmo gynėjai, kada šis pajuto pavojų iš naujų srovių pusės. Todel, jei ko galima pasimokyti iš doktrinų istorijos, tai visų pirma to, kad čia itin reikalingas kritikinis protas, kurs visados budėtų, nuolatos kontroliuotų įgytąsias tiesas ir mielai sutiktų naujus pastebėjimus bei patyrimus, kad tuo būdu ekonomijos mokslo sritis galėtų be paliovos skleistis platyn ir gilyn.

Priedas.

Bibliografinė pastaba apie kai kuriuos naujesnius leidinius.

Mes negalėjome šiame veikale suminėti tūlų leidinių, kurie reiškia naujausią ekonominių idėjų evoliuciją ir kurie, mūsų manymu, turės palikti čia patvarias žymes, jau kad ir tik del tų kontroversų, kurias jie sukėlė. Norėdami padaryti jiems čia vietos, mes būtumėm turėję visiškai pertvarkyti kai kuriuos skyrius arba pridėti antrą šio veikalo tomą. Mūsų turimas laikas neleido mums imtis nei vieno, nei kito dalyko. Todel mes pasitenkinsime, nurodydami čia trumpai keletą vardų ir keletą veikalų, kurie mums atrodo ypačiai svarbūs. Kai kas, be abejojimo, atras, kad mes praleidome kai kuriuos raštus, kuriuos jis laiko svarbesniais, negu čia nurodytieji. Tai neišvengiama. Mes neturime pretenzijų viską apimti. Mes norėjome tik orientuoti skaitytoją, ypačiai prancūzų skaitytoją, į tuos veikalus, kurie padės jam, mūsų manymu, naudingiausiai sekti pastarųjų penkiolikos ar dvidešimties metų idėjų evoliuciją.

Doktrinų istorijos srityje suminėsime vieną bendrąją istoriją, Gonnard'o 3 tomų veikalą, labai patrauklų. Mes negalėjome jo panaudoti, nes jis buvo išleistas tuo pat metu, kai mes peržiūrinėjome šį leidimą. Pagaliau, jis apima daug platesnę sritį, negu ši mūsų knyga, nes jis eina nuo senovės ligi mūsų dienų.

Socialinių doktrinų srityje galima laikyti tikrai konstruktyviniu ir nauju kūriniu *„civics"* mokslą, pavartojant čia tą vardą, kuriuo ji pavadino tikrasai jo kūrėjas, skotų urbanistas ir sociologas Patrick Geddes. Tokia antrašte *(„Civics")* jis, bendrai su keletu savo mokinių, išleido eilę veikalų, kurių tikslas duoti sintezę, lygiai tolimą nuo anarchistinio individualizmo, kaip ir nuo karingo imperializmo, tarp kurių šiandien partijos svyruoja. Čia susideda įvairių įvairiausi mokslai — geografija, sociologija, socialinė istorija, etnografija, politinė ekonomija, — kad sudarytų pagrindą šiai susitaikymo ir vienybės dokrinai. Ta vienybė turėtų būti įgyvendinta, laikant miestą arba tam tikrą siauresnę apylinkę tikruoju socialinės veiklos centru ir duodant jiems nusveriamos reikšmės, priešingai valstybei ar atskiram individui.

Be šios naujos doktrinos, reikia pažymėti atgimimą ar atsijaunijimą kai kurių senesniųjų doktrinų, kurias galima buvo laikyti galutinai išnykusias, būtent, sensimonizmo ir prudonizmo. Sensimonizmą, kurs yra ne kas kita, kaip verslamoninkų socializmas, karštai ėmėsi tęsti redaktoriai naujojo „Producteur", leidžiamo nuo 1920 m. Fernand Gros ir Gabriel Darquet; pats jo vardas jau pakankamai rodo jo pakraipą. Antrojo — prudonizmo — giliausis reiškėjas yra Maxime Leroy, kurio svarbiausieji veikalai, tiek senesnysis „Coutume ouvrière", kaip ir naujasis „Techniques nouvelles du syndicalisme", žymi svarbią datą sindikalistinio sąjūdžio įkvėptoje literatūroje ir yra gausūs naujų ir vaisingų požiūrių. Priminkime galop, kad mokslas apie rentą ir nusveriamą žemės vaidmenį ūkyje rado Vokietijoje, F. Oppenheimer'y, naują ir mąslų teoretiką.

Kai del ekonominių doktrinų tikrąja prasme, tai čia svarbiausi darbai liečia pinigų problemas, tarptautinių mainų problemas ir krizių teoriją. Bendrosios teorijos srityje, pavyzdžiui, matematinės ekonomijos srityje, priešingai, negalima nurodyti jokio visai originalaus veikalo. Matematinių teorijų istorijoje pažymėtina nebent tas, kad Colson'as, kaip jis pareiškia savo prakalboje prie neseniai išėjusio Rueff'o veikalo „Des sciences physiques aux sciences morales" (Paris, 1922), pradėjo vartoti savo dideliame „Traité" pasiūlų ir paklausų kreivąsias, taip panašias į Marshall'o vartojamąsias Anglijoje, visai nepriklausomai nuo pastarojo, dar nesusipažinęs su jo garsiais „Principles of Economics".

Pinigų teorijos srityje gana gyvą minčių sąjūdį sukėlė (ypačiai Vokietijoje) giliai apgalvotas Fridricho Knapp'o veikalas „Staatliche Theorie des Geldes" (1906). Knapp (po Mongin Prancūzijoje)[1] buvo pradininkas to, kas sutarta vadinti nominalistine pinigų teorija. Jo teorija yra daugiau juridinė, negu ekonominė, kaip dažnai yra nurodinėjęs vienas iš savarankiškiausių jo mokinių, Bendixen, Hamburgo ipotekos banko direktorius. Ji su didele panieka žiūri į kvantitatyvinę pinigų teoriją, — panieka, kuri šiandien atrodo dar keistesnė, turint prieš akis katastrofinius popierinių pinigų bandymus karo metu. Bet vis tik ji yra labai įžymi ir pamokanti prieškarinių piniginių praktikų sistematizacija. Mūsų manymu tačiau, didelis R. G. Hawtrey veikalas „Currency and credit" (1920) — kuriame, kaip labai reta, susijungia didelė istorinė erudicija ir teoretinis aštrumas — šis veikalas duoda bene dar supratingiausį išaiškinimą visų tų nesuskaitomų piniginių eksperimentų, kuriuos mes esame matę nuo Prancūzijos Revoliucijos ligi 1918 m. Jis yra iš visų mums žinomų vertingiausias vadovas išsiaiškinimui moderninių piniginių reiškinių[2].

Šalimoje srityje, diskonto rinkos ir pinigų mainų srityje, atsirado veikalų, kurie jau dabar gali būti laikomi klasiškais. Vos tik pasirodęs, puikus Hartley Withers veikalas „The Meaning of money" (1909), tuojau išverstas į keletą kalbų, buvo laikomas lygiu garsiajai Bagehot knygai „Lombard Street", išleistai prieš keturiasdešimt metų tuo pačiu klausimu. Niekur kitur nebuvo taip aiškiai išrodyta, kad banknoto rolė yra visiškai panaši į čekiais naudojamo bankinio kredito rolę, — panašumas, kuri galutinai patvirtino karo patyrimai ir į kurį, pagaliau, jau seniau primygtinai nurodinėjo skotas Mac Leod savo žinomame veikale apie bankus. Niekur kitur taip pat nebuvo taip vaizdžiai parodytas mechanizmas didelės pinigų rinkos, kaip štai Londono. Pinigų politikos klausimais reikia suminėti du rašytoju. Vienas yra švedų ekonomistas Cassel; savo „Teoretiškoje Socialekonomijoje" (lietuv. vert. 1931 m.), kaip ir savo garsiuose „Memorandums" įvairioms tarptautinėms konferencijoms, kurios rinkosi nuo 1918 m., jis išplėtojo ir pamatavo, sukeldamas tuo berods ir kontroversų, klasikinę Ricardo pinigų teoriją ir garsiojo 1810 m. *Bullion Committee* teoriją, neseniai perspausdintą Cannan'o. Prancūzijoje taip pat klasikinę doktriną gynė Décamps savo gražiame veikale „Les changes étrangers" ir daugely savo straipsnių. Jis atranda, kad ji anaiptol nėra sugriauta, o priešingai, patvirtinta visų 20-jo šimtmečio patyrimų.

Iš visų politinės ekonomijos dalių bene krizių teorija bus iššaukusi per pastaruosius dvidešimt metų įdomiausių darbų. Trys didelės tarptautinės krizės, kurias mes pergyvenome per tą laikotarpį, 1899—1900 m. krizė, 1907—1908 m. krizė, pagaliau, 1920—1922 m. krizė, paska-

[1] Plg. jo straipsnius, išsp. „Revue d'Economie politique" 1887, 1888 ir 1897 m.

[2] R. G. Hawtrey išspausdino „Problèmes modernes de l'économie" (Paris, 1921, Colin) labai gražią studiją apie piniginę Europos būklę karo pabaigoje.

tino ir mokslinį jų tyrinėjimą. Prancūzija prisidėjo čion dviem vertingais veikalais: L e s c u r e, Les crises générales et périodiques, ir A f t a l i o n, Les crises périodiques de surproduction. Aftalion įžiūri gilią jo tyrinėjamojo reiškinio priežastį tame laike, kurs reikalingas pagrindiniams kapitalams pagaminti. Užsienyje veikalų šių klausimu yra labai daug; čia reikėtų suminėti vardai B o u n i a t i a n'o, M o o r e, B e v e r i d g e, T u g a n - B a r a n o v s k i'o ir daug. kt.

Diskusijos *t a r p t a u t i n ė s   p r e k y b o s* klausimais, kurios atrodė beveik nutilusios 20-jo šimtm. pradžioje, sukėlė naujo susidomėjimo del reparacijų problemos sunkumo ir del to fakto, kad daugelis valstybių karo metu ir po karo ėmė siekti ekonominės autonomijos. Iš tų debatų atsirado ekonominis veikalas, kurs, gal būt, — po H. G e o r g e ir M a r k s'o   v e i k a l ų — turėjo didžiausio pasaulinio garso, būtent, K e y n e s'o „Ekonominiai karo padariniai." Ką bemanytume apie jo politines išvadas, jis vis delto žymi svarbią datą didžiųjų ekonominių kontroversų istorijoje. Šios knygos pradžioje duodamoji analizė tos solidarybės, kuri yra susidariusi tarp didžiųjų produkuojančių tautų, ir to mechanizmo, kurio dėka ši solidarybė tampa kasdien vis glaudesne, tenka priskirti prie stipriausių lapų naujoje ekonominėje literatūroje. Pagaliau, jau senesnė (1913 m.) knyga, „Currency of India", parodė autoriaus maestriškumą pinigų klausimais.

Bet politinės ekonomijos pažanga reikia sekti ne vien tik iš knygų. Lygiai kaip šiandien chemija, fizika ir gamtos mokslai atsinaujina ir plėtojasi ypačiai laboratorijų darbuose, taip ir politinė ekonomija turi šiuo metu savo observacijos centrų, kurie yra tarsi jos laboratorijos ir kurių metodiški darbai daugiau prisideda prie jos pažangos, negu stori veikalų tomai. Šių institucijų memorandumuose ir studijose šiandien dažnai tenka ieškoti kaip tik naujausių ekonominių minčių šaltinio. *Statistique générale de la France* leidžiamas „Bulletin" arba Harwardo universiteto „Review of Economic Statistics" yra tipingi pavyzdžiai tokių šaltinių, kurie šiandien duoda ekonomistui medžiagą, su kuria jis gali dirbti, o dažnai net ir gana pilna tos medžiagos apdirbimą. [Lietuviui studentui pravartu žinoti artimesnės ir bene prieinamesnės v o k i e č i ų šios rūšies „ekonominės laboratorijos": „Institut für osteuropäische Wirtschaft" Breslaue, „Institut für die Weltwirtschaft" Kiely, kurs išleidžia stambų mėnesinį žurnalą „Weltwirtschaftliches Archiv" ir ekonominių tyrinėjimų seriją: „Probleme der Weltwirtschaft", be to, Hamburge leidžiamasis „Wirtschaftliche Nachrichtendienst", kurs tiekia aktualinių informacijų, pagaliau, Karaliaučiaus „Institut für baltische Wirtschaft"]. Mes čia suminėjome tik keletą iš daugybės leidinių statistinių biurų didelių kraštų arba didelių bendrovių, kurios sugebėjo organizuoti kolektyvinį ūkio tyrinėjimo ir analizės darbą. Dauginti šiuos observacijos centrus, didinti jų savarankiškumą, stiprinti jų veikimo priemones, ugdyti mokslininkus, kurie galėtų sunaudoti ir išaiškinti jų surinktuosius faktus, duoti tuo būdu valstybės vyrams ir viešajai opinijai vis tikresnį supratimą evoliucijos tų didžiųjų socialinių reiškinių, kurių plėtojimasis, dažnai nesąmoningas ir nepastebėtas, dominuoja politika — toks štai yra šiandien skubiausias uždavinys.

Per daug dažnai politinė ekonomija yra dar politikos vergė. Lygiai kaip filosofija, seniau buvusi *ancilla theologiae,* pagaliau iš jos išsilaisvino, taip ir politinė ekonomija turi užkariauti ir sustiprinti savo nepriklausomumą, juo labiau, kad moderniniame pasauly ekonominė pažanga yra tapusi beveik visų kitų pažangų sąlyga.

Rodyklės

I. Vardų rodyklės.

Skaitmens rodo puslapius; juodai spausdinti skaitmens nurodo tuos puslapius, kur dėstoma svarbiausios minimojo autoriaus mintys. Raide **n** prie skaitmens reiškia, kad autorius minimas to puslapio išnašoje.

C.

M.

N.

O.

P.

Q.

R.

T.

II. Dalykų rodyklės.

(Skaitmens rodo puslapius).

B.

L.

W

Z.

Ž.

Analitinė turinio apžvalga.